

Хоризмани Ал-Бухарий

АБДУЛЛАНОМА

У352

8

В-94

КБЗ

Хосриз Таниш Ал-Бухорий

“Шарафномаи шоҳий”

Биринчи китоб

В3737

O'z M U
Ilmiy kutubxonasi

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА КОНЦЕРНИ
БОШ ТАХРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 1999

✕

Форс тилидан раҳматлик СОДИҚ МИРЗАЕВ таржимаси

Илмий муҳаррир, нашрга тайёрловчи, сўз боши ва изоҳлар муаллифи:
академик **БЎРИБОЙ АҲМЕДОВ**

Тақризчи: Ўзбекистон Фанлар академиясининг муҳбир аъзоси профессор
АБДУЛАХАД МУҲАММАДЖОНОВ

Ҳофиз Таниш ал-Бухорий.

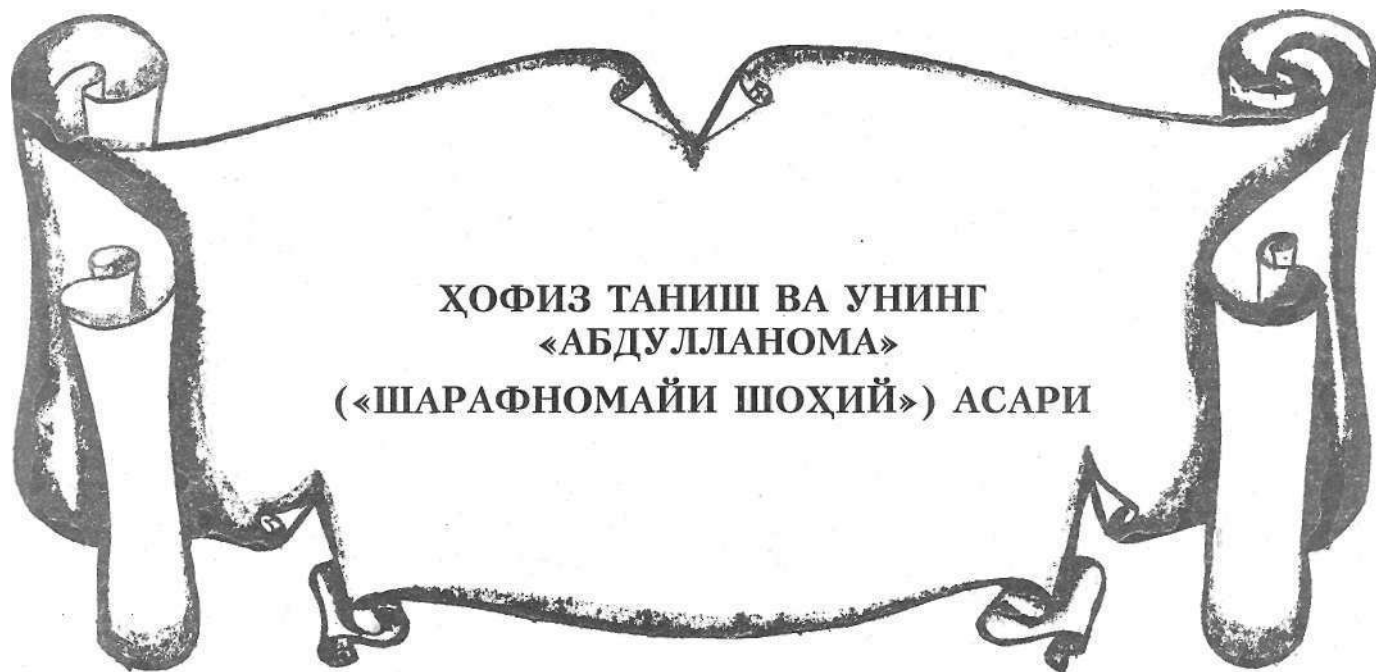
Абдуллонома («Шарафномаи шоҳий»). Биринчи китоб; Форс тилидан С.Мирзаев тарж.; Сўз боши ва изъҳлар муаллифи: Б. Аҳмедов. —Т.: «Шарқ», 1999.-416 б.

I

ББК Ўз1 (И)+63.3(5)

к

Ўзбекистон ва умуман Марказий Осиё тарихшунослигининг мўтабар манбаларидан бири, йирик муаррих ва нозиктаъб шоир Ҳофиз Таниш ал-Бухорий қаламига мансуб «Абдуллонома» («Шарафномаи шоҳий») асари асримиз 50-йилларида марҳум шарқшунос таржимон Содиқ Мирзаев ва шарқшуносларнинг залворли меҳнати эвазига халққа таништира бошланган эди. Афсуски, Туркистон тарихининг Шайбонийлар ҳукмронлигида кечган XVI асрини деярли тўлиқ қамраган тароватли асар нашри ниҳоясига етмай қолганди. Ўзбекистон олимлари ва ноширлари ҳамкорликда ишлаб ушбу тарихий асарни шартли равишда икки жилда, тўрт қисмда Сиз азиз китобхонларга тақдим этишга жазм қилдилар. Кенг китобхонлар оммасига мўлжалланади. «Абдуллонома»нинг мазкур икки жилдлик нашри Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти иштирокида Халқаро Амир Темур хайрия жамғармасида ҳамкорликда қайта нашрга тайёрланди.

**ХОФИЗ ТАНИШ ВА УНИНГ
«АБДУЛЛАНОМА»
(«ШАРАФНОМАЙИ ШОҲИЙ») АСАРИ**

Хофиз Таниш Бухорийнинг «Абдуллонома» («Шарафномайи шоҳий») асари Ўрта Осиё халқларининг XVI асрдаги ижтимоий-сиёсий ҳаётини ўрганишда катта ўрин тутди ва фактик материал ларга бой лиги, тарихий воқеаларни атрофлича ёритиш билан ўша даврнинг бошқа тарихий асарларидан тамоман ажралиб туради. Шунинг учун ҳам бу асар кўпдан буён олимлар диққатини ўзига жалб қилиб келмоқда¹.

Афсуски, бу бебаҳо асар ханузгача (кейинги йилларда асарнинг рус тилидаги наشري устида Санкт-Петербурглик шарқшунос олима М.А. Салоҳиддинова катта иш олиб борапти. Унинг биринчи жилди 1983 йили Москвада чоп этилди) узбек ёки бошқа биронта Европа тилида тўлиқ нашр қилинмаган. И.И. Умняковнинг айтишича, «Абдуллонома» Октябр тўнтариши арафасида Л.А. Зимин томонидан рус тилига таржима қилина бошланган ва қисман 1918 йили Тошкентда босилган². Лекин Л.А. Зиминнинг тез орада Ўзбекистондан кетиб қолиши билан иш тўхтаб қолган. И.И. Умняков Л.А. Зимин таржимаси «Абдуллонома»нинг учта нусхасига ва ўша даврга оид бошқа қўлёзмаларга, хусусан, Махмуд ибн Валининг «Баҳр ул-асрор фи-манокӣб ул-аҳёр» деган қимматли асарига қиёсий солиштириш асосида бажарилган-

лигини ҳам айтади³. В.В. Бартольд 1924 йилда Боқуда бўлганида Л.А. Зимин таржимаси ва «Абдуллонома» ҳақидаги бошқа материалларни тўплаб, нашр қилиш зурурлигини айтган эди⁴. Афсуски, бу иш бажарилмай қолди.

Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институти 1950 йилдан бошлаб Осиё тарихига оид муҳим асарларини узбек ва рус тилларида нашр қилишга киришди. Шу ўтган давр ичида улардан баъзилари босилиб чиқди.⁵ Аммо нашр қилинган бу асарларнинг ҳаммаси, асосан, Аштароҳонийлар сулоласи ҳукмронлик қилган (1602 — 1753) ва қисман Темурийларга оиддир. Маълумки, Ўрта Осиёнинг Шайбонийлар сулоласи ҳукмронлик қилган даври (1500 — 1602)даги ижтимоий ва сиёсий ҳаёти кам ёритилган. Бу, албатта, турли шаҳарлар ва мамлакатларнинг қўлёзма фондларида сақланаётган XVI асрга оид тарихий манбаларнинг нашр қилинмай келйнаётганлиги сабаблидир. «Тарихи гуздайи нусратнома» (муаллифи номаълум), «Шайбонийнома» (Қамолиддин Биноий) ва «Меҳмонномайи Бухоро» (Фазлуллоҳ ибн Рузбехон), шунингдек, Хофиз Таниш Бухорийнинг «Абдуллонома» асари шу даврга оид қимматли манбалардандир. Буларнинг айримлари узбек ва рус тилларида нашрга тайёрлаш ишлари эндигина бошланди.

асар ва унинг муаллифхўракида бир неча сўз айтиб ўтмоқчимиз. «Абдуллонома» асосан Абдуллохон II нинг туғилган йили (940/1533 — 34)дан то 997/1588–89 йилгача Ўрта Осиё, Қозғистон ва қисман Афғонистон ва Хуросонда бўлган сиёсий воқеаларни ўз ичига олади. Асарнинг қарийб 46 варақдан иборат муқаддимаси илгари ёзилган бошқа асарлар асосида тузилган бўлиб, унда Абдуллохоннинг насаби, XV ва XVI асрнинг биринчи чорагида Мўғулистонда⁶ бўлган сиёсий аҳвол қисқача баён қилинади⁷. Муаллиф ўзидан илгари ўтган машхур тарихчилар: Рашидиддин, Мирхонд, Шарафиддин Али Яздий ва Абулхасан Нишопурий асарларига таянганини очиқ айтади⁸. Ундан ташқари, Наршахийнинг машхур «Тарихи Бухоро», Жувайнийнинг «Тарихи жаҳонкушойи», Мирза Муҳаммад Хайдарнинг «Тарихи Рашидий» ва Қошифийнинг «Рашахоту айн ул-хаёт» ва бошқа асарларидан ҳам фойдаланган.

Ҳофиз Таниш Бухорий дастлаб ўз асарини икки қисм (мақола)дан иборат қилиб тузмоқчи бўлган. Биринчи мақолада Абдуллохоннинг тарихи, иккинчи мақолада эса хоннинг олижаноб фазилатлари, унинг даврида яшаган шайхлар, вазирлар, олим ва шоирларнинг тафсилотини баён қилмоқчи бўлган⁹. Лекин асарнинг иккинчи қисми ёзилмай қолган. Фикримизча, Абдуллохон вафотидан кейинроқ мамлакатда бошланган ур-йиқитлар асарни тамомлашга имкон бермаган.

Маълумки, отаси ўрнига тахтга чиққан Абдулмўмин султон (1598) мамлакатни қатағон қилди, отасига яқин ва содиқ кишиларни ўлдиртирди, кўпларни эса қувғин остига олди. «Тарихи Муқимхоний» асарининг муаллифи Муҳаммад Юсуф мунший унинг тахтга чиқшини ҳеч ким истамаганлиги, лекин жохиллигидан кўрқибгина уни тахтга ўтказганликларини айтади¹⁰. Яна шу муаллифнинг ёзишича, Абдулмўмин мамлакатдаги барча машхур кишиларни ўлдиришга қасд қилган¹¹. Ҳатто, ўз қариндошларининг ҳам қонини тўқди. Бу жиҳатдан Абдуллохоннинг эмишган иниси ва унинг энг яқин кишиларидан бўлган Қулбобо кўкалтошнинг сўнги тақдири диққатга сазовордир. У ҳам Абдулмўмин ўтказган қатағоннинг қурбони бўлди, яъни 1598 йилда унинг буйруғи билан қатл қилинди¹². Қулбобо кўкалтош ўқимишли ва маданиятли киши бўлиб, шоирликда ҳам ном чиқарган¹³, уламо, фозил кишилар ва

шоирларга ҳомийлик қилган эди¹⁴. У қатл этшгач, бу олим ва шоирлар, шулар қаторида унинг энг яқин кишиларидан бўлган Ҳофиз Таниш Бухорий ҳам кўрқиб, бошқа томонларга қочиб кетишга мажбур бўлганлар.

Асарнинг қиммати шундаки, муаллиф кўп воқеаларни унинг гувоҳи бўлган кишилар оғзидан ёзиб олган, кўпларига эса ўзи шохиддир. У 955/1551 йили Наврўз Аҳмад (Бароқхон)¹⁵ билан Абдуллохон ўртасида Қосон¹⁶ ёнида бўлган жангни тасвирлар экан, буни «ўша воқеа устида бўлган ва (бу жангни) ўз кўзи билан қурган бир гуруҳ кишидан эшитдим»..., деб ёзади¹⁷. Абдуллохоннинг Султон Саъидхон¹⁸ ва Наврўз Аҳмад (Бароқхон)нинг ўғли Дўстим султон билан 1554 йилда Фараб¹⁹ яқинида бўлган жангни тафсилоти ҳам бошқа кишиларнинг берган маълумотлари асосида баён қилинган: «Шу сатрларнинг муаллифи у л хазратнинг (Абдуллохоннинг) эски паҳлавонларидан бўлган мулло Келдишдан шуни (ҳам) эшитган эдики...»²⁰. Бундай фактларни истаганча келтириш мумкин.

«Шарафномаи шохий»нинг ёзила бошланган ва тамомланган йили ҳақида ҳам турлича фикрлар мавжуд. Л.А. Зимин асарнинг тамом ёзиб бўлинган йили деб ҳижрий 996/1587 — 88 йилни олади²¹. Муқаддидада келтирилган қуйидаги манзум тарих асарнинг ёзилган йилини очиқ кўрсатади:

*Ин «Шарафнома» кеш аз гояти таширфи ҳабул,
Шараф аз номи шаҳаншоҳ, фалак қадар фузуд.
Чэ ажаб, к-аз пеш пайвастан тариху номиш
Хомаи тахрир «Шарафномаи шохий» фармуд²³,*

Таржимаси:

*Бу шундай «Шарафнома»ки, (ҳаммага) юят
маҳбул бўлганидан,
Фалак қадар (улуе) шаҳаншоҳ (Абдуллохон)
номидек шараф орттирдн.
Не таажжубки, унинг тамом бўлиши тарихи ва
номини
Тахрир ҳалами «Шарафномаи шохий» деб
атади.*

Бу ерда «Шарафномаи шохий» сўзларидаги ҳарфлар ҳижрий 992/1584 йилни келтириб чиқаради. Лекин асар 996/1587 — 88 ва ундан кейинги йиллардаги воқеаларни ҳам ўз ичига олган. Шунинг учун ҳам «Абдуллонома» 1005/1596 ёки ундан кейинги йилларда тамомланган деб айтиш мумкин²³.

Асарнинг муаллифи ҳақида кам маълумотга

из. Бу ерда унинг ўз замонасининг ет} шоирларидан бўлганлигини ҳам эслатиб ўтиш лозим. Ҳофиз Таниш Бухорий «Нахлий» ва «Киромий» тахаллуслари билан ҳам машхурдир. У ас ли бухоролик бўлиб, илмнинг кўп сохаларини эгаллаган²⁴ ва замонасининг етук олимларидан бўлган. Ўзининг сўзларига қараганда, мазкур асарни ёза бошлаган вақтда у 36 ёшда²⁵, баъзи маълумотларга Қараганда эса 33 ёшда бўлган²⁶, Маълумки, Бухоро Абдуллахон томонидан 1557 йили олинди. Лекин Мовароуннахр фақат XVI асрнинг 80-йил бошларидагина батамом Абдуллахон қўлига ўтди. Агар унинг Абдуллахон хизматига кирган йилини 993/1585 йил деб ҳисобласак, у 1549 йили туғилган бўлади. Унинг отаси мавлоно Мир Муҳаммад Убайдуллахон замонида (1533 — 1539) Бухорода истикомат қилган ва хонга яқин кишилардан бўлган. XVI асрда Ўрта Осиёнинг сиёсий ҳаётида катта роль ўйнаган шайхлардан Хожа Жалолуддин Косоний (Махдуми Аъзам)нинг макоматида кўрсатилишича, у XVI асрнинг 50-йилларида Қошғарга кетиб қолган ва орадан икки ўтгач, ўша ерда вафот этган²⁷. Ҳофиз Танишнинг қачон вафот қилганлиги ҳам маълум эмас. Лекин унинг Абдуллахон вафоти (1006/1598) дан сўнг Аштархонийлар сулоласидан бўлган Имомқулихон (1611 — 1642) саройида яшганлиги ва унга атаб 7200 мисрадан ортиқ шеър ёзганлиги ҳам маълум²⁸. Марҳум Ибодулло Одилов (1872 — 1944) Ҳофиз Таниш Бухорийнинг «Имомқулинома» деган шеърини асар ёзганлигини айтади²⁹. Аммо бу асар «Сухайлий» гахаллуси билан машхур бўлган шоир томонидан ёзилгани маълум³⁰.

Ҳофиз Таниш тўғрисидаги сўнгги маълумот унинг Назар девонбеги томонидан Бухорода қурилган бир масжид ҳақида ёзган мана бу тарихда учрайди:

*Баногоҳ баржасту бо сад забон
«Мсцаллайи машойих» рацам зад цалам.*

Таржимаси:

*Ногоҳ қаддини ростладию, бурро тил билан
«Машойихлар макони» деб езди цалам³¹.*

Шеърдаги «маҳаллайи машойих» сўзидаги арфларни абжад йўли билан ҳисобласак, таърихи 1029/1619 — 20 йил келиб чиқади. Нахлий ҳаётининг сўнгги йилларида Имомқулихон қурган бинолардан бирига атаб ёзган қасидалари-

тган бирида ҳам қўшшаги манзум тарихрин экан:

*Чист тарихи. ин хужастафишон?
Гуфт: «Ойинайи беҳишти барин».*

Таржимаси:

*(Сўради) у л цутли биноннг тарихи недур?
Дедики, олий (мақом) жаннатнинг ойнасидир³².*

Ундаги «ойинайи беҳишти барин» сўзларидаги тарих 1045/1635 — 36 йилни келтириб чиқаради³³. Демак, у XVII асрнинг 30—40-йиллари орасида вафот қилган, деган хулосага келиши мумкин.

Унинг шеърлари нафис ва сермазмун ғазаллар, қасидалардан иборат бўлиб, катта бир девонни ташкил қилади (ЎзФАШИ қўлёзмаси, инв. № 134). Ҳофиз Таниш Бухорий шеърлари талайгина мажмуалар, баёзларда ҳам учрайди. «Тарихи Муқимхоний»нинг муаллифи Нахлийнинг Имомқулихонга жуда яқин кишилардан бири бўлганлиги ва унинг шаънига айтган мана бу бир мисра шеъри учун хон унга ўзининг оғирлигида олтин тортиқ қилганлигини ҳикоя қилади.

*У гуфт: Тури Синоро яди байзо дамгар,
Хамчу хуршид ба хоки сияҳ афшонд зар.*

Таржимаси:

*Цеди: Сино тогида ярацлаган цўл
Қуёш каби цора тупроцца олтинлар сочди³⁴.*

Бу, албатта, муболаға бўлса керак, чунки хоннинг одам оғирлигида олтин тортиқ қилишига ишониш қийин. Ҳар ҳолда, у хондан катта инъом олган бўлиши керак.

«Шарафномайи шохий»нинг қўлёзма нусхалари мамлакатимиз ва чет элдаги шарқ қўлёзмалари сакланаётган бир талай кутубхоналарда мавжуд.

Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институтида унинг икки нусхаси мавжуд. Булардан бири (инв. № 2207, 356 varaқ, хати настаълиқ) XVI асрда кўчирилган³⁵. Иккинчиси (инв. № 3781/II, 167 varaқ, хати настаълиқ) эса қискартириб таҳрир қилинган нусха бўлиб, XIX асрда кўчирилган ва «Абдуллонома», баъзан эса «Зафарномайи Абдуллахон» деб аталган³⁶. Санкт-Петербургда бу асарнинг учта нусхаси мавжуд бўлиб, бири Россия Фанлар академияси Осиё халқлари институ-

тининг Санкт-Петербург бўлимида (Д—88, 495 варақ, -хати настаълик) сақланмоқда. Бу нусха қўлёзмалар муфассалидир. Лекин унинг ким томонидан кўчирилганлиги ва кўчирилган вақти кўрсатилмаган. Шу институтнинг илмий ходими М.А. Салоҳиддинованинг фикрича, у 1065/1654—55 йилга қадар кўчирилган³⁷. Лекин, мана шу қўлёзмадаги айрим белгиларга қараб, у бундан анча илгари, тахминан 20—25 йил бурун кўчирилганлигини аниқлаш мумкин. Муқованинг ички томонидан бундай деб ёзилган: «Ҳаза китоби ҳадъя Муҳаммадёр оталик» (Бу китоб Муҳаммадёр оталикка³⁸ ҳадя қилинган эди). Мазкур жумланинг остида эса 1045/1635 йил ёзилган. Демак, бу нусха энг аввал кўчирилган нусхалардан ҳисобланади. М.Е. Салтиков-Шчедрин номли халқ кутубхонаси (Санкт-Петербург) да асарнинг қисқартириб тахрир этилган яна бир нусхаси (ПНС—205, 350 варақ) бор. Лекин бу қисқартириш жуда кўп ҳадис ва оятлар, шунингдек, айрим шеърлар ҳисобига бўлган. Ундан ташқари, Жўйборий хожалардан Хожа Муҳаммад Ислом³⁹ ҳақдаги айрим қисмлар ҳам тушириб қолдирилган. Бу нусха 1241 йилнинг рамазон ойи (1826, апрель)да Душанба қўрғонида кўчирилган⁴⁰. Россия Фанлар академияси Шарқшунослик институти кутубхонасида сақланаётган яна бир нусха (В—685, 101 варақ) «Мақолайи дуввум аз «Шарафномаи шохий» деб аталган ва муаллифнинг ўз қўли билан ёзилган бўлиши эҳтимол⁴¹. Бу китобнинг тугатибоқ иккинчи қисми ёзишга киришганлигини айтади⁴². Лекин бу асар муқаддиманинг кенгайтирилган варианты бўлиб, унда, асосан, илгари ўтган халқлар тўғрисидаги тарихий асарларни тузишлари баён қилинади⁴³.

«Шарафномаи шохий»нинг Боку ва Душанбада сақланаётган нусхалари ҳам муқамалдир. Лекин Боку нусхасининг афзал томони шундаки, унинг бош қисмига номаълум муаллиф томонидан ёзилган мустақил бир тарихий асар қўшиб қўйилган⁴⁴. 104 варақдан иборат бўлган бу асар Шайбонийлар тарихи, Абдулхайрхоннинг ўғли Шайх Ҳайдархон даври (XV асрнинг 70-йиллари)дан то Муҳаммад Шайбонийхоннинг Самарқандни босиб олиши (1501) гача бўлган даврни ўз ичига олади. Унда Абулхайрхон вафотидан кейин кўчманчи ўзбеклар давлатида⁴⁵ кучайиб кетган ўзаро феодал кузаш, Шайбонийхон ва унинг атрофида кучайиб

кетган ўзаро феодал кураш, Шайбонийхон ва унинг атрофига тўпланган бошқа узбек султонларининг Дашти Қипчоқ, Туркистонда Абулхайрхон давлатининг душманлари билан олиб борган жанглари, ўша йиллари кўчманчи ўзбеклар билан Темурийлар (Султон Аҳмад, Султан Маҳмуд) ўртасидаги ўзаро сиёсий муносабатлар ва, ниҳоят, Урта Осиёнинг кўчманчи ўзбеклар ҳужуми арафасидаги сиёсий аҳволи батафсил баён қилинган. Лекин чуқурроқ текшириш натижасида бу қўлёзма асар Камолитдин Биноийнинг «Шайбонийнома» асарининг тўлиқ нусхаси эканлиги аниқланди⁴⁶. Бу нусха Муҳаммад Ғани томонидан 1296/1878—79 йилда кўчирилган⁴⁷.

Тожикистон Фанлар академияси Шарқ қўлёзмалари бўлимида ҳам бу асарнинг бир неча нусхаси сақланмоқда. Булардан фақат биттасигина тўла бўлиб, қолганлари асарнинг қисқа вариантларидир⁴⁸. Бу нусхани ҳам XIX асрнинг охирида номи юқорида тилга олинган Муҳаммад Ғани Бухорода кўчирган⁴⁹.

«Абдулланомани»нинг нусхалари Британия музейи (Англия)да ва Эронда ҳам борлиги маълум. Британия музейидаги нусха ҳам Боку, Душанба ва Санкт-Петербургдаги нусхалардек муқамал бўлиб, 1236 йилнинг 19 жумодил аввал ойи (1824 йил 22 январ)да қатағон қабиласидан бўлган мирза Қўшмуҳаммад ибн Тошмуҳаммадбий томонидан кўчирилган⁵⁰. Асарнинг Эрондаги иккита нусхаси (XVIII асрда кўчирилган) тўлиқ эмасдир⁵¹.

«Шарафномаи шохий» қофиялашган наср (саж) билан ёзилган бўлиб, тили услуби ниҳоятда оғир. Асар ўхшатиш, истиораларга жуда бойдир.

Масалан: «...хар бири қоронғу кечада жон олувчи ўқ билан чумоли(нинг) кўзини ва илон(нинг) қўксини уриб тешадиган, яшин нишонли найзаси(нинг) шуъласи билан душманларнинг оташдонига олов ёқадиган бир туду (лашкар) билан жанг бошладилар⁵². (Мисра): Ноғоранинг (кучли) овозидан осмон хушсиз бўлиб қолди. Ва фалак чархи юлдузни пахта қилиб қулоғига тикди»⁵³. «Шу сабабдан, арқони давлат ва (аъло) ҳазратнинг (бошқа) аёнлари нард ўйинини тўхтатдилар ва уруш палосини йиғиштириб, қўлини жангу жадалдан тортдилар»⁵⁴. «Душманнинг барча сипоҳийлари бирдан учқур ўқ қушларини камон инидан учуриб юбордилар... шундай ўқ уздиларки, қўрқувдад

куёшнинг юзи сарғайиб, (ўзининг) сувдаги аксига ўхшаб қолди»⁵⁵. «Иккинчи куни юлдуз кўшинли подшоҳ (яъни куёш) кўм-кўк осмон майдонида чопоғон аблақни⁵⁶ жавлон урдириб, занги сипоҳини (кеча қоронғулигини) беркитиб, зарнишон найзасини қўлга олганда (тонг отганда) Бобо султон⁵⁷ жанг ноғорасини уриб, фитна ва низо учун кўтарилди»⁵⁸. «...найзаларнинг тирноклари (душманнинг) томир торларидан хазин нолалар чиқарди»⁵⁹.

Бирор кишини «ўлди», «вафот этди» демокчи бўлса, бу фикрни мана бундай сўзлар билан ифода қилади: «...унинг буюклик ва улуғлик офтоби... (ўзининг) махфий пардасидан чикди; (афсуски) кўп ўтмай унинг умид ва орзулари фалокат офтобининг шаҳодат мағрибига ботди»⁶⁰. «Нажми (соний)нинг толеъ юлдузи куйди ва (у) ўша жангда бошини ерта қўйди»⁶¹. «(Унинг) кимёсифат зотлари ўзининг дилкаш Кармина шаҳрида тан қафасидан парвоз қилди»⁶².

Ундан ташқари, бу асарда турли оят, ҳадис ҳамда араб иборалари ҳам кўп учрайди. Муаллиф воқеаларни наср ва назм билан берган. Бу — шеърлар, рубоийлар, махсус иккилик ва тўртлик байтлар, маснавий, қитъалар ва марсиялардан иборат. Бу шеърларнинг кўпчилиги Ҳофиз Таниш Бухорийники бўлиб, зўр маҳорат билан ёзилган, бадий жихатдан юксакдир. Фақат бир жойда у ўз замондоши шоир Мушфиқий⁶³нинг Абдуллахон Бухорони олган йили (1557) унинг шаънига айтган бир шеърини мисол қилиб келтиради ва уни «ўз тенгдошларидан мумтоз ва мустасно» шоир, деб атайди⁶⁴.

Биз бу ерда асарнинг мазмунига батафсил тўхтаб ўтирмаймиз, воқеаларнинг айрим ва энг муҳимларинигина баён этамиз.

XVI асрнинг биринчи ярмидан бошлаб Мовароуннаҳрда феодал тарқоклик ва ички зиддият ниҳоят авж олди. Бу ҳол Убайдуллахон вафот этгандан (945/1538 — 39)⁶⁵ сўнг яна ҳам кучайиб кетди. Кўчкинчихоннинг ўғли Абдуллахон I нинг ҳукмронлиги олти ойдан (1539—40) ошмади. Унинг вафотидан сўнг мамлакатда кўшхоқимлик ҳукм сурди: Бухорода Убайдуллахоннинг ўғли Абдулазизхон (1540—1550), Самарқандда эса Кўчкинчихоннинг учинчи ўғли Абдуллатиф ҳокимиятни қўлга олди. Шу йиллари Шайбоний -султонлар ва феодалларнинг тожу тахт учун талашишлари шу қадар кучайдики, на Абдулазиз ва на Абдуллатиф кун сайин

олишга ва феодалларнинг бошбошдоқлик ҳаракатига барҳам беришга қодир бўлолмади қолдилар. Бу вақтда Тошкент ва Туркистонда Наврўз Аҳмад (Барокхон), Кармина⁶⁶ ва Миёнколда⁶⁷ Абдуллахоннинг отаси Искандархон, Балхда⁶⁸ унинг амакиси Пирмуҳаммадхон, Насаф⁶⁹ вилоятида Абдуллахоннинг амакиваччаси Қилич Қора султон, Ҳисор⁷⁰ ва Бадахшонда Шайбонийхоннинг набираси Бурхон султон ҳоким эдилар⁷¹.

Абдуллазизхон 957/1550 йили вафот этди. Лекин унинг ўринга хон қилиб кўтарилган Мухаммадёр султон⁷² ҳокимиятни қўлда тутиб қоллолмади. Ўша йилиёқ Бухоро тахтини Пирмуҳаммадхон эгаллади. Лекин унинг ҳукмронлиги ҳам узокқа бормади. Орадан бир йил чамаси ўтгач, 958 /1551 йили Тошкент ҳокими Барокхон ва Самарқанд ҳокими Абдуллатифхон иттифоклашиб, Бухоро тахтини эгаллаш учун қўшин тортдилар. Шу кун лари Миёнкол вилоятида турган Рустамхон ўз ўғли Ўзбекхон билан Бухорога, Искандар султон бўлса Карминани ташлаб кетди ва Амударёдан ўтиб Андхуд ва Шибирғонга⁷³ қараб қочди. Пирмуҳаммадхон бўлса Бухорони Мухаммадёр султонга топшириб, Балхга қайтди.

Барокхон ва Абдуллатиф бошқа бир неча султон, хусусан, Султон Саъид, Мухаммадёр султон ва Бурхон султон билан иттифоклашиб, Насаф, Кармина ва Миёнколни қўлга киритиш учун кураш бошладилар. Мана шундай оғир кунларда ёш Абдуллахон (у ўша вақтда 18 ёшда эди) Миёнкол қалъасини мустаҳкамлаб, иттифокчиларга қарши курашди. Лекин 12 кун давом этган камал сулҳ билан тугади.

Хижрий 958 — 959 йиллар давомида Абдуллахон Миёнколни қайтариб олиш учун ҳаракат қилди, лекин бу кураш бирор натижа бермагач, яна Балхга кетишга мажбур бўлди. Абдуллахон 1551 — 1556 йилларда бир неча бор Амударёдан ўтди ва Мовароуннаҳрни қўлга киритишга уринди. Лекин Барокхон уни ҳар гал мағлубиятга учратди. Абдуллахон фақат Барокхон вафотидан (1556) сўнггина, оғир, қонли курашлардан кейин, ўз душманлари устидан ғалаба қилди ва Мовароуннаҳрни қисман бирлаштиришга муваффақ бўлди. Бу курашда ширин, қушчи, ўторчи, кенагас, беш юз (бу қабилани ҳозирча бошқа манбаларда учратмадик) жалоир, можор, ҳамда кипчок, минг, баҳрин ва бошқа кўчманчи узбек қабилалари, руҳонийлар,

қўлаб-қувватладилар". Абдуллахоннинг бу ғалабасига Мовароуннахрдаги бошқа Шайбоний султонлар билан Наврўз Аҳмадхон ва унинг авлодлари ўртасида кучайиб кетган зиддиятлар ҳам ёрдам берди. Абдуллахон Барокхоннинг ўғли Бобо султон билан Абдуллатифхоннинг ўғиллари Гадоий султон ва Жувонмардалихон ўртасида Самарканд учун бошланиб кетган ўзаро уруш-жанжаллардан ҳам усталик билан фойдаланди. У Гадоий султон ва Жувонмардалихон билан иттифоклашиб, Бобо султон ва унга кўмакка келган Тошкент ҳокими Дарвишхонни Илонўтти мавзеида тор-мор келтирди⁷⁴. Бу ғалаба Абдуллахонга Насаф, Чахоржуй ва Мовароуннахрнинг бошқа вилоятларини ҳам босиб олишга йўл очиб берди. 1557 йили Абдуллахон Бурхон султон устидан ҳам ғалаба қилди, ва Бухорони қўлга киритди⁷⁵. 1567 йили Кеш вилояти, 1569 йили Самарканд, 1572 йили Балх ва Ҳисор, 1582 йили Тошкент, Сайрам, Туркистон, Фарғона, 1583 йили Хуросон, 1595 йили [Хоразм ҳам Абдуллахон қулига ўтди. Баъзи бир фикрларга Караганда, ҳарбий юришларида Абдуллахон амакиси Пирмуҳаммадхоннинг ёрдамига ҳам таянган⁷⁶. Лекин манбалардаги маълумотлар бу фикрни тўлиқ тасдиқламайди. Пирмуҳаммадхон ёш Абдуллахоннинг тобора кучайиб боришдан чўчиди ва унга қарши зимдан курашди. Буни қуйидаги икки мисолда кўриш мумкин. Пирмуҳаммадхон 1552 йили Абдуллахонни турли баҳоналар билан Балхда тутиб қолди, Насафни эса Узбек султонга инъом қилди⁷⁷. Лекин Абдуллахон яширинча Балхдан чиқди ва ўша йили Насафни олди. Тўғри, Наврўз Аҳмадхон Муҳаммадёр султон ва Бурхон султон билан бирлашиб уни Насафда қамал қилганда, Пирмуҳаммадхон Абдуллахонга ёрдамга келди, аммо қамал бартараф қилинган, Абдуллахоннинг бўлажак юришларида қатнашмай яна Балхга қайтиб кетди. Барокхон эса бундан фойдаланиб Абдуллахонга қарши яна юборди ва уни Миёнқолдан яна суриб чиқарди. Абдуллахон бу гал ҳам Балх томонга чекинишга мажбур бўлди⁷⁸. Бу ҳол Пирмуҳаммадхон билан Абдуллахон ўртасидаги зиддият келиб чиқишига сабаб бўлди. Бу низо Бухоро олингандан кейин (1557) кимни хон қилиб кўтариш масаласида яна чуқурлашди.

Маълумки, Шайбонийлар ўртасидаги қоидага биноан шу хонадондан бўлган султонлар ичида [ши улуғи хон кўтариларди. Шу вақтда улар

ва энг каттаси Пирмуҳаммадхон эди. Лекин Абдуллахон Балх ҳокимлиги масаласидаги тортишувини баҳона қилиб, унинг номзодига қарши чиқди ва ўзи отасини тахтга ўтказди. Бунинг тафсилоти шундайки, Абдуллахон Пирмуҳаммадхоннинг таклифига биноан, унга Мовароуннахрни топширишга, ўзи эса Балхга ҳоким бўлишга рози бўлган ва бу ҳақда ҳар икки ўртада ахднома ҳам имзоланган эди. Лекин Пирмуҳаммадхон ўз аҳдида турмади. Шундан кейин Абдуллахон ўз отасини Миёнқолдан Бухорога олиб келди ва уни Мовароуннахрнинг ягона ҳукмдори деб эълон қилди. «Шарафномаи шоҳий» муаллифининг қуйидаги сўзлари диққатга сазовордир: «...Ўша вақтда хонлик ишлари ул хазратнинг (Абдуллахоннинг) амакиси Пирмуҳаммадхоннинг зиммасида бўлганлиги туфайли, хутба унинг номи билан ҳам безатилди... (лекин Абдуллахон) бу воқеани (унга) билдиришни кейинга сурди ва замон тақозосича, бу маънини (ҳам) қабул қилмади»⁷⁹.

Биз тўхтамоқчи бўлган муҳим масалалардан бири ўша йиллари узбек хонлари Туркия ўртасидаги муносабатдир. «Шарафномаи шоҳий»да бу муносабатларга оид айрим қимматли маълумотларни учратамиз. Бунда турк султони Сулаймон I (1520 — 1566) билан узбек хони Наврўз Аҳмад (Барокхон) ўртасида Эрон шоҳи Таҳмосп I (1524 — 1576)га қарши иттифок тузилганлиги ва улар Сафавийлар Эронига қарши биргаликда кураш олиб боришга аҳд қилганликлари айtilган. Шунингдек, бундай иттифок Шайбонийхон билан турк султони Боязид II (899-918/1481-1512) ўртасида ҳам бўлган. Лекин Боязид II билан Шайбонийхон, Сулаймон I билан Барокхон ўртасида бу ҳақда расмий шартнома имзоланганлиги маълум эмас. Лекин Тошкентда ва Мовароуннахрнинг баъзи вилоятларида айрим турк ҳарбий қисмларининг жойлаштирилганлиги маълум шартномасиз бўлмаган, албатта. Туркия султонларининг бошқа ҳукуматлар билан олиб борган ёзишмалари тўпламида юқоридаги фикримизни тасдиқловчи қимматли маълумотлар бор. 920/1514 — 15 йили Убайдуллахоннинг элчиси амир Саъид Муҳаммад Туркияда бўлган ва Султон Салим (1512 — 1520) билан музокаралар олиб борган; Султон Салимнинг элчиси Муҳаммадбек эса ўша йили Мовароуннахрга келган. Султон Салим ўз мактубида Убайдуллахонни «қизилбошларга» қарши курашишга чақиради⁸⁰.

ўртасидаги можаролар диний никобга ўралган бўлиб, аслида эса Ғарбий Эрон, Кавказ ва Хуросон учун олиб борилган сиёсий кураш натижаси эди⁸¹. Лекин бу муносабатлар Эрон, Кавказ масаласи билангина чекланиб қолмаган. Туркия 1551 — 1557 йилларда Шайбонийларнинг ички курашларига ҳам актив аралашди. Турк аскарлари бу курашда Наврўз Аҳмадхон тарафида бўлдилар. Бу ҳақда турк манбаларининг бирида ишончли маълумотлар келтирилган: XVI асрнинг биринчи чорагида Тошкентда Наврўз Аҳмад (Барокхон) ҳузурида 300 турк аскарлари хизмат қилганлиги⁸², турклар ўзбек султонларини милтиқ ва ўқ-дори билан ҳам таъминлаб турганлиги айтилган⁸³. Ана шу турк аскарлари Барокхон ва унинг ўғиллари, хусусан, Бобо султон тарафида туриб Насаф ёнида Абдуллахонга қарши жангларда қатнашдилар⁸⁴. «Шарафномаи шоҳий»да қуйидагиларни ўқиймиз: «...Бобо султон жанг ноғорасини уриб, фитна ва низо учун кўтарилди; адоват отини жойидан силжитиб, уруш сафини бегади. Румий, найзабоз, милтиқ отувчилардан бир қанча гуруҳга (лашкарнинг) ўнг қанотидан жой берди»⁸⁵. Бундан ташқари, турк аскарларининг кўп сонли эканлиги, ҳатто, баъзи бир ўринда уларнинг аниқ сони кўрсатилади. Масалан, Хофиз Таниш Бухорий қуйидагича хикоя қилади: «(Бурхон султон) кўп халқ, сон-саноксиз гуруҳ (ва) икки мингга яқин румлик турк аскарлари билан қалъа томонидан Хожа Накшбандий номи билан машҳур бўлган Муҳаммад ибн Муҳаммад Бухорий⁸⁶нинг файзасар мазори дарвозасидан (ташқарига) чиқди. Уларнинг (турк аскарларининг) хунари милтиқ отувчилик бўлиб, ҳар бири бу ишда шу қадар мохир эдики, (ҳатто) қоронғу кечада (ҳам) ҳабашнинг юзидаги (қора) холни милтиқ ўқи билан (бемалол) ура олар эди»⁸⁷.

Ўз -ўзидан кўришиб турибдики, Туркия хукумати Сафавийлар билан бўлган урушларда ўзбек хонларининг кучидан фойдаланиш учунгина эмас, балки Мовароуннаҳрда Туркиянинг сиёсий таъсирини кучайтириш мақсадида ҳам бу ички курашларда фаол қатнашдилар.

«Шарафномаи шоҳий»да бу курашда Мўғулистон хонлари ҳам иштирок этганликлари кўрсатиб ўтилган. Улар Наврўз Аҳмад (Барокхон), унинг ўғиллари ва Абдуллахонга қарши бўлган бошқа ўзбек султонларини (Султон Саъ-

1532-33-1570-71, 964/1556-57 йили Султон Саъидни куруллантириб, катта қўшин билан Абдуллахонга қарши отлантирди ва ўша йилнинг кузида Самарканд эгаллади⁸⁸. Рашидхон бу билан Мовароуннаҳрда ўзининг сиёсий мавқеини мустаҳкамламоқчи бўлган, албатта.

Хофиз Таниш ўз асарида XVI асрнинг иккинчи ярмида Бобурийлар империяси (Ҳиндистон) билан Ўрта Осиё ўртасидаги сиёсий муносабатлар, шунингдек, Ўрта Осиё билан Россия ўртасидаги савдо муносабатларига оид айрим қимматли маълумотларни ҳам келтирган.

Ўша вақтларда Мовароуннаҳр (Абдуллахон) билан Бобурийларнинг подшоҳи Акбар (1556 — 1605) ўртасидаги сиёсий муносабатлар заминида, асосан, Бадахшон, Шимолий Афғонистон ва Хуросон учун кураш ётади. Абдуллахон ўша йиллари Балх ва Бадахшонни ўз қўлига киритиб, Қобилга ҳам таҳдид қила бошлади. Акбар эса 1583 йилда Синдни ва 1586 йилда Кашмирни босиб олиб ўзбеклар давлатининг жанубий чегараларига яқинлашди. Кейинчалик, Абдуллахон Акбаршоҳ билан битим тузиб ички феодал уруш-жанжаллар ва Туркия билан тўхтовсиз олиб борилган уруш⁸⁹га қучсизланиб қолган Эронни ўзаро тақсимлаб олишга интилдди. Акбар эса Балх ва Бадахшонни, қул келса, Хуросон ва Мовароуннаҳрни ҳам ўзига қаратиш ниятида эди. Биз бу масалаларга қис-Ш қача тўхтаб ўтамиз.

Абдуллахон 966/1558 — 59 йили Бадахшон⁹⁰ хоқими Темурий шоҳ Сулаймон ва унинг ўғли Иброҳим мирзони Балх ёнида тор-мор қилди. 980/1572 — 73 йилда эса шоҳ Сулаймон Балх⁹¹ хукмдори Динмуҳаммад билан иттифок тузиб, я Абдуллахонга қарши уруш очди. Лекин бу галя ҳам Абдуллахон ғалаба қозонди. Шоҳ Сулаймон Яяна Бадахшонга қочиб кетди ва Акбаршоҳдан 1 ёрдам сўради. Акбар унга ҳарбий ёрдам ваъда я қилди⁸⁹. Абдуллахон эса бу иттифокқа йўл я қўймаслик мақсадида қатор тадбирлар кўра бош- | лади. Биринчидан, у ўша йили (ҳижрий 980) 1 Ҳиндистонга амир Олтмиш бошчилигида элчилар юбордилар. Лекин Акбар ўзбек хоқони билан дўстона муносабатлар ўрнатишга тайёр 1 эканлиги тўғрисида қуруқ ваъда бериб, элчи-Жларни қайтариб юборди. 985/1577 — 78 йили Абдуллахон Акбаршоҳ ҳузурига иккинчи марта ^ амир Абдурахимни элчи қилиб юборди. Бу гал

тао олишни таклиф қилдиГ Лекин Акбар бунга рози бўлмади, чунки у бу вақтда Ҳиндистоннинг шимолий қисмидаги мустақил князликлар: Синд ва Кашмирни босиб олиш учун хозирлик қўраётган эди. Келаси йили, яъни 986/1578 — 79 йили Самарқандга яқин бўлган Ипор қўриғидаги турган Акбаршоҳнинг элчиси мирзо Фўлод келди. Элчи Акбарнинг Эронни тақсимлаб олишга рози эмаслигини Абдуллахонга эҳтиёткорлик билан маълум қилди ва уни Бадахшонни босиб олишдан қайтаришга уриниб кўрди. Лекин, барибир, 992/1584 йили Абдуллахон Бадахшонда кучайиб кетган феодал ва тожу тахт учун курашдан фойдаланиб, уни босиб олди.

Акбаршоҳнинг бош муншийси Абулфазл Алломий «Мақотиботи Алломий» («Иншоий Абулфазл») китобида 1586 — 1596 йилларда Мовароуннахр ва Ҳиндистон ўртасидаги сиёсий муносабатлар хусусида муҳим фактлар бор⁹⁰. Шунингдек, бу асарда Акбарнинг Абдуллахонга ёзган уч хати келтирилган. Бу мактубларда ўша йилларда ҳар икки мамлакат ўртасидаги сиёсий муносабатлар ўз аксини топган. Мактубларда Абдуллахоннинг Ҳиндистонга мавлоно Хусайн, Мир Қурайш, Аҳмадали оталиқ бошчилигида юборган элчилари, Акбарнинг эса Хожа Ашраф, Ҳаким Хумом, Мир Садржаҳон бошчилигида Бухорога юборган элчилари ҳақида ва Бадахшон, Қандаҳор, Хуросон ва Эрон масаласида сўз боради. Акбаршоҳ Бадахшоннинг Абдуллахон томонидан забт қилингани туфайли дастлаб ундан норози бўлса ҳам, кейинчалик бунга иқрор бўлган ва ёрдам сўраб Ҳиндистонга келган шоҳ Сулаймон ва Хусрав султонни ошқора қўллаб-қўлтиқлай олмаган. Ундан ташқари, Акбаршоҳ Қандаҳор, Хуросон, Эрон ва Ироқ масаласида ҳар икки ҳукумат тутаётган сиёсий йўлни муҳокама қилмоқ учун Абдуллахонни Хуросоннинг бирор жойда шахсан учрашишга чақиради⁹¹. Хуллас, бунда ҳар икки томон Урта Шарқда ўзининг сиёсий мавқеини мустаҳкамлашга интилган.

XVI асрнинг иккинчи ярмида Урта Осиё билан Россия ўртасидаги савдо муносабатлари ҳақида «Шарафномаи шоҳий»да фақат Абдуллахон томонидан Москвага юборилган элчиларнинг 991/1583 йили қайтиб келганликлари ва уларнинг Москвадан туяларга жуда кўп ўқдори, ов қушлари ва бошқа матолар ортиб келтирилганликлари ҳикоя қилинади. Машҳур рус тарихчиси С.В. Жуковский Бухоро элчилари-

шг 1589 — 1595 йилларда ҳам Москвагаборганликларини қайд қилган⁹². Академик В.В. Бартольд бу элчиларнинг асосан ов ашёлари — милтик, кўрғоншн, ўқ-дори ва ов қушлари (шунқорлар) келтириш учун юборилганлигини таъкидлайди⁹³.

Асарда Шайбонийлар қўшинининг тузилиши ҳақида ҳам қимматли маълумотлар келтирилган: XVI асрда ўзбекларнинг қўшини Чингизхон ва Темур давридаги жанговар тартибни сақлаб қолган, яъни Ҳофиз Танишнинг сўзлари билан айтганда, ота-боболарнинг бораси, тураси ва ясоқларига амал қилган ҳолда тузилган. Ўзбекларнинг қўшини ҳам асосан маймана (ўнг қанот), майсара (сўл қанот), қалб ёки ғул (марказ)дан ташкил топган. Қўшиннинг олдида яровул (аванпост ёки кичик разведка отряди), коровул (қўшиннинг олди ва ён томонларида борадиган махсус бўлинма) турган. Ўз навбатида флангларнинг ҳам маълум қанотлари (чаноҳ) ва авангардлари бўлган. Марказ (қалб, ғул) деб аталган, лекин, асосан, эҳтиёт (резерв) вазифасини ўтаган қисм бутун қўшиннинг учдан бир қисмини ташкил этган ва унга хон ёки султонлардан, амирлардан бири бошчилик қилган. Марказ ҳам бир неча саф (марказ)дан иборат бўлиб, олдинги сафда турувчилар байроқдор жангчилар (туғчи) деб аталган. Байроқ ёнида турувчи қисмга ҳам султонлардан бири бош қилиб тайинланар эди. Масалан, 962/1554 — 55 йили Фараб ёнида бўлган жангда Абдуллахоннинг байроқдор қисмларига Дўстим султон бошчилик қилган. Ҳофиз Таниш байроқдор қисмининг умумий сонини ҳам келтиради. Масалан, 964/1556 — 57 йили Илонўтти мавзеида Абдуллахон билан Тошкент ҳокими Дарвишхон ўртасида бўлган жанг тафсиلى ҳикоя қилинган жойда Дарвишхон қўшинининг байроқдор қисми 30 минг кишидан иборат бўлганлиги айтилади.

Уруш майдонини белгилашга ҳам алоҳида эътибор берилган. Бунинг учун, албатта, сув ва бошқа табиий қулайликлар бўлиши шарт бўлган. Жанг майдонини танлаш ва у ерда қўшинни ўрни-ўрнига жойлаштириш товочи деб аталган амирлар зиммасига юклатилган.

Ўзбекларнинг қўшини ҳам Чингизхон ва Темур қўшини сингари кўп сонли душман қисмларига алоҳида-алоҳида ҳужум қилиш тактикасини қўлланган. Катта жангларда унинг қанотларидан бирини айланиб ўтиш ва орқадан ҳужум қилиш, шунингдек, уларни иккинчи даргн

жали жанг билан машғул қилиб туриб, асбс! зарбани мўлжалланган жойга қаратиш усулини ҳам қўлланган. Масалан, 954/1551—52 йили Абдуллахон Насафни Худойберди султондан қайтариб олиш учун дастлаб унинг Касби қалъасида турган кичик бир гарнизонный камал қилди. Худойберди султон Қаршидан Касбига катта қўшин юборганда, Абдуллахон унинг йўлига ўз қўшинидан бир қисмини пистирмага қўйди. Бу қисм Худойберди султоннинг қўшини Касби томон ўтказиб юборди, сўнг Абдуллахон бу қўшинга икки томондан, Касби тарафидан ва Қарши томондан хужум қилиб, у ни тор-мор келтирди. Юқорида зикр этилган Илонўтти жангида Абдуллахон, биринчидан, Дарвишхон билан Бобо султон қўшинларининг бирлашувига йўл қўймади ва уларни бирма-бир тор-мор келтирди, шунингдек, ўша жангда Дарвишхон қўшинининг сўл қанотини айланиб ўтиб, унинг орқасига ўтиб олди ва икки томондан қилинган хужум натижасида Дарвишхон мағлубиятга учради. Жанг охирига етиб келган Бобо султон ҳам шу зайлда тор-мор келтирилди.

Юриш ва қалъа мудофааси вақтида ҳам маълум усулга амал қилинган. Агар юриш оз куч билан бўлганда қўшин, биринчидан, жуда секин ва эҳтиёткорлик билан ҳаракат қилган, тўхтаган манзилларда эса, кўчманчи халқларнинг одати бўйича, истехком атрофини аравалар билан ўраб, уларни бир-бири билан занжирлаб қўйганлар; уларнинг ташқарисида эса катта ва чуқур хандақлар қазиганлар. Бундай шароитда кунига бир тош (7—8 км) йўл босиларди, холос. Қалъани мудофаа қилганда эса қўшин уч сафга тизиларди. Биринчи саф қалъа девори ёнида туриб, хандақ ва бошқа мудофаа истехкомларини босиб ўтмоқчи бўлган душманни қарши олар эди. Иккинчи саф хандақ ёнида саф тузиб, душманни хандақдан ўтказмаслик вазифасини ўтарди. Ниҳоят, учинчи саф қалъадан чиқиб ва хандақдан ўтиб бирор қулай жойда пистирмада турар ва қалъага хужум қилаётган душманни ён томондан ўққа тутарди.

Ўзбек қўшини найза, ўк-ёй, қилич, ханжар билан қуролланган бўлиб, асосан, отлик аскарлардан ташкил топган эди. Ўқни хаданг дарахти (қайинга ўхшаш дарахт)дан ҳам ясар эдилар. Айрим алоҳида қисмлар ҳам бўлиб, улар милтиқ билан қуролланганди. Ҳофиз Таниш «устоди хунарпарвар» деб ном чиқарган Рухий деган киши Абдуллахоннинг тўфангандоз (мил-

тиқ ёки замбаракТларига бошчилик қилг гини ҳикоя қилади.

Шуни ҳам айтиш керакки, ўзбек қўшинлари асосан турли ўзбек қабилаларидан тўпланган.

Абдуллахон ҳам Темур сингари Мовароуннахрнинг кўпгина шаҳарларида, хусусан, Бухоро, Самарканд ва Тошкентда жуда кўп бинолар (мадрасалар, масжидлар, хонақоҳлар), расталар, боғлар ва айрим сув иншоотлари қурдирган. Ҳофиз Таниш бу масалага китобининг иккинчи қисмида тўхтамоқчи бўлган эди. Лекин, юқорида айтилганидек, бу қисм ёзилмай қолган.

«Шарафномаи шоҳий»нинг биринчи қисмида Бухоро шаҳрининг ғарбий қисмида, шаҳарнинг ғарбий қисмида, шаҳардан қарийб 1 фарсах (7—8 км) масофада жойлашган Сумитон мавзеидаги Абубакр Саъднинг⁹⁴ мазорига 966—974/1558—59—1566—67 йиллари қурилган Мадраса, масжид, хонақоқ ва бошқа бинолар, 947/1566—67 йили Бухоронинг ўша вақтда Хиёбон деб аталган кўчасида, подшоҳ хаммомининг рўбарўсига қурилган икки қаватли Мадраса ва бошқалар ҳақида маълумотлар бор. Сумитонда қурилган Мадраса ва бошқа бинолар хусусида Ҳофиз Таниш мана буларни ёзади: «Тўғриси, (у) шундай (бир) олий бино бўлдики, андиша муҳандиси ҳеч қандай муболағасиз ва лофсиз у баланд бинонинг сўратини чизишдан, табиат наққоши бу кенг мавзуларни тафсифлашдан ожизлик қилади» («Шарафномаи шоҳий», варақ 95а). Мазкур мазор ёнида Абдуллахон учун бир чаҳорбоғ ҳам қурилди; шаҳардан то ўша чаҳорбоққача бўлган масофанинг икки бетига эса дарахтлар ўтказилган.

Мушфикий Абдуллахон замонида қурилган кўпгина бинолар тарихига оид маълумотлар ёзиб қолдирган. Масалан, Бухородаги Чорсу ва ундаги тимлар 977/1569—70 йили, машҳур темирчилик чорсуси 990/1582 йили, Қулбобо кўкалдош мадрасаси 982/1574—75 йили, Карминада Зарафшон дарёсидаги кўприк 990/1582 йили қурилган экан⁹⁵. Бухородаги Гавкушон, Фатҳулла қушбеги, Миракон, Хожа Муҳаммад Порсо мадрасалари ва бошқа жуда кўп бинолар ҳам XVI асрнинг иккинчи ярмида қурилган. Айрим ривоятларга Қараганда, Бухоро, Самарканд ва Тошкентдаги хароб бўла бошлаган кўп ёдгорликлар ҳам Абдуллахон замонида қайта тикланган.

«Шарафномаи шоҳий»да ишорат қилинишича, XVI асрнинг 80-йилларида Абдуллахон

нинг буйруғи билан hozирги Нурота районидаги Окчоп қишлоғи яқинида катта тўғон (банд) қурилиши бошланган. Лекин у нинг қурилиб битган-битмаганлиги ноаниқ. «Фан ва турмуш» журналида олим А.Р. Муҳаммаджоновнинг «Абдуллахон бандини текширганда...»⁹⁶ сарлавҳали мақоласи босилиб чиқди. Бунда проф. Я.Ғ. Ғуломов бошчилигида 1957 йилнинг кузида Нурота районида олиб борилган археологii кидирув ишлари ва унинг ажойиб натижаларидан бири — «Абдуллахон банди» харобалари топилганлиги ҳикоя қилинади. Бу банд Камал қишлоғининг шарқи-шимолий томонида, Окчопсойнинг тоғ унгуридан чиқиб келадиган қисмида экан. А.Р. Муҳаммаджоновнинг фикрича, бу тўғон 750 — 800 минг кубометр су в тўплаб, 2,5 — 3 минг гектар ерни суғориш имконини берган.

Абдуллахоннинг 1551 — 1582 йилларда олиб борган узлуксиз урушлари Шайбонийхон вафотидан сўнг майда қисмларга бўлиниб кетган Мовароуннахрни қайта бирлаштириш, Шайбонийхон давлатини қайта тиклаш, марказий давлатни кучайтиришга қаратилди. Бунда у деярли ҳамма узбек қабилалари, Жўйбор хожалари ва руҳонийларнинг ёрдамига таянди. У Шайбоний султонлар ва йирик феодалларнинг бошбошдоклиги билан шафқатсизларча курашди ва хатто ўз қариндош-уруғларини ҳам аямай қириб ташлади. Бу курашда Абдуллахон ва унинг ўғли Абдулмўминдан бошқа Абулхайрхон хонадонидан бўлган ҳамма Шайбоний султонлар қириб ташланди. Тинимсиз ҳарбий юришлар, қонли урушлар меҳнаткаш омманинг тинқасини қуритди.

Абдуллахон қарийб 40 йил ҳукм сурди, лекин бари бир ички феодал уруш ва низоларни

тамоман бартараф қилолмади. У давлатни қурол воситаси билан, аниқроғи, зўрлик билан бошқарди. Феодалларнинг сепаратистик харақати Абдуллахон. ҳаётининг сўнгги йилларида яна бошланди ва унинг вафотидан (1598) кейин кучайиб кетди. Ўғли Абдулмўминнинг ҳукмронлиги олти ойдан ошмади ва у бир гуруҳ фитначи феодаллар томонидан қатл этилди.

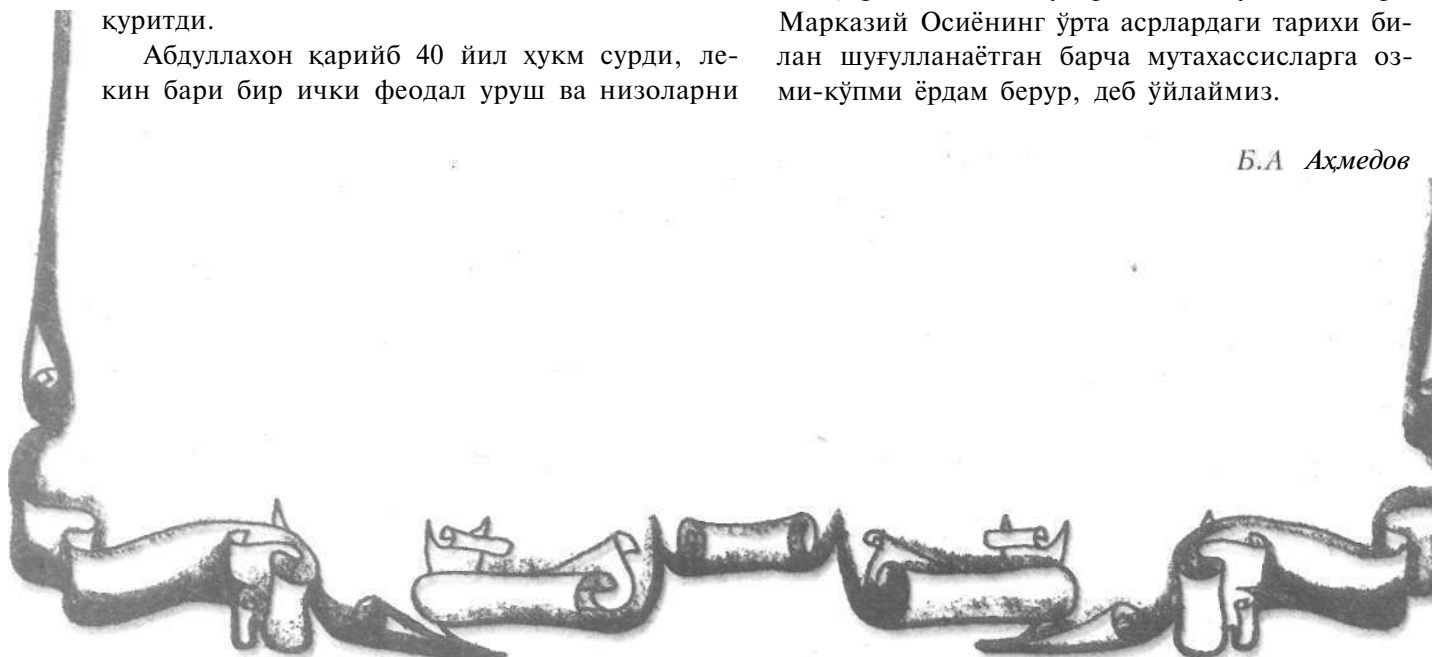
Ҳофиз Таниш ўз асарида юқорида баён қилинган тарихий воқеаларни, яъни Мовароуннахрнинг XVI асрдаги сиёсий аҳволини батафсил ёритиб берди.

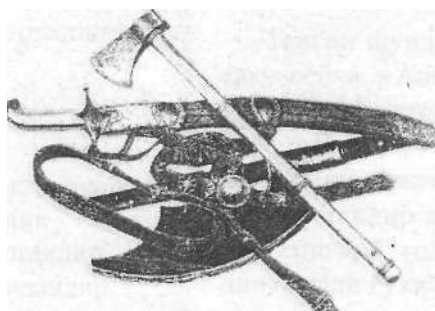
Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, бу асар ҳукмрон синфнинг мақсад ва манфаатларини кўзлаб ёзилган: унда Абдуллахон ва унинг атрофидаги феодаллар гуруҳлар кўқларга кўтарилиб макталган. Шунга қарамай, бу асар Ўрта Осиё, Қозоғистон ва Хуросоннинг XVI асрдаги сиёсий ҳаётини ўрганишда қимматли манба бўлиб хизмат қилиши мумкин. «Абдуллонома»нинг тарихий манба сифатида афзаллиги шундаки, у асосий тарихий воқеаларни объектив ёритиб берган. Шу жиҳатдан уни Жувайний ва Рашидиддиннинг асарлари қаторига бемалол қўйса арзийди.

«Абдуллонома»ни қайтадан нашрга тайёрлашда кўрсатган ёрдамлари учун Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Шарқшунослик институти ва Халқаро Амир Темур хайрия жамғармаси илмий ходимлари Абдухалик Айтбоев (Шарқшунослик институти), Убайдулла Уватов, Абдумалик Ёқубов, Зулфия Маъруфхў-Илёс Ниёзовларга миннатдорчилик билдираюмиз.

Ҳофиз Таниш Бухорийнинг бу шох асари Марказий Осиёнинг ўрта асрлардаги тарихи билан шуғулланаётган барча мутахассисларга озми-кўпми ёрдам берур, деб ўйлаймиз.

Б.А. Аҳмедов

Бисмиллоҳир Раҳмонир Раҳим

(МУҚАДДИМА)

Иексиз ташаккур порлок гавҳарларини шундай мулк эгасининг юкори асос даргоҳига сочиш муносиб бўладики, — «Дегил: ё, Рабб! Ўзинг мулк эгасисан; уни истаган кишишта берасан» ояти¹ унинг салтанат, подшоҳлик овозасидан даракдир. Бениҳоят мақташнинг равшан марваридларини шундай подшоҳнинг осмонга тегувчи остонасига сочмоқ тўғри бўладики, унинг азамат ва улуғлик товуши: «Ундан (Тангридан) бошқа ҳамма нарса ўлимга маҳкум» (деган оят)²дир. (Тангри) шундай қудратлики, ҳатто мартабали ҳоқонлар давлатининг тизгини ва ихтиёри ҳам унинг бўйсундириш ҳалқасидадир. (Тангри) шундай тақдир яратувчики, ғолиб ва қудратли султонлар ҳашаматининг жилови унинг қўлидадир.

М а с н а в и и:

(Тангри) шундай подшоҳки, буюк подшоҳлар, Улуғлар, тождорлар жон гарданини. Унинг миннати туғи*га садка қилгандир. Подшоҳлик унинг неъматини файдандир.

Тангри шундай мулк берувчики, у халифалик ва бахтиёрлик тожини «Сизларни ер юзида; халифа қилдик»³ оятининг гавҳари билан безади; дабдаба ва номдорликнинг салтанат муро-

* Туғ — банрок. Юлдузчалар билан ҳар саҳнфада тегишлп устун остнда берилган изоҳлар таржимонники. — *Мухаррир*.

жаатгоҳи курсисини «Ёруғ юлдуз каби дур билан зийнатлаб, ерга ўрнатдик»⁴ оятига кўра, олийлик даражасини эса Сидра* чўккисидан (ҳам) ўтказиб юборди.

М а с н а в и й :

Тангри шундайки, баланд мартабали шоҳлар Унинг остонаси тупроғига ожиз юзларини қўйган. У тожу тахт нақшининг наққошидир. У шоҳ бошига тож кийдирувчидир. У осмон тўккиз равоқини юкори қўтаргувчидир. Қуёшни порлатувчи ва қуёш шамдонини ёритувчи ҳам удир.

Тангри шундай бир ҳақимки, тўлик ҳикмати тақозосича: «Албатта, мен ер юзида халифа қилғувчиман»⁵ хутбаси садосини осмон гумбази сеҳрига отди. (У) ҳар нарсага (ўзининг) шомил қудратини юритиш билан одамликнинг нақд давлатини тақдир суккаҳонасида кумуш ва олтинлар сингари «одам фарзандини муқаррам қилдик»⁶ адли сукка**си билан нақшлади. (У) шундай зўр, одил подшоҳки, одил шоҳлар байроқларининг офтобдек ёруғ маҳча***ларини жа-

* Сидра. — осмоннинг энг юкориспдан киноя.

** Сукка — олтин ва кумуш оқчаларга нақш соладиган темир тамға,

*** Маҳча — банрок, ва туғларнинг бошига ўрнатилдиган янги ой шаклида олтин ёкн кумушдан қилинган яркирок безак (бунчук).

хонд орлик ва жахонни забт қилиш фалагининг авжиге етказди; баходир мужоҳид*лар саҳифа-сининг тиғини фатҳу бахт жамолини кўрсатувчи ғалаба, бахт юзини очувчи ойнага айлантирди.

М а с н а в и й :

Тангри ёлғиз буюқдир; улуғлиги олийдир.
Абадий бўлган Тангрининг эҳсони барчага
умумийдир.
Жаҳон подшоҳларининг шаҳаншоҳи у,
Подшоҳлар (эса) унинг эшигида арз-дод
килувчи.
Адолати тамғаси (бўлса) ўзгармайдигандир.
Мулкининг зўрлигини тасаввур қилиб
бўлмайди.

(У) шундай нур бахш этувчики, унинг мархамат жозибаси офтоби кўзининг нури дийдаси, яратилиш кошонасининг шаъни, инсон авлоди (зурриёди) зарраларини давлат ва иқбол поғоналарига, буюқлик ва улуғлик даражаларига кўтариб, (унга) тўлин ой нурини мархамат қилди ва уларнинг қатраларини сайланиш дарёсидан чиқариб олиб, (уларга) зўр, қимматли иззат ва ҳурмат бағишлади. Бу машҳур, азиз жамоадан дунё ишларини тиклаш ва инсон фарзандлари гуруҳининг аҳволини ўнглаш учун «Албатта элчиларимизни далиллар ва ҳужжатлар билан юбордик»⁷ (ояти)нинг буюришича, бир гуруҳни юбордики, уларни ҳурматлаш ёрлиғи устига ато боргоҳининг котиби «Ҳукуматни истаган кишига берасан»⁸ (ояти)нинг туғросини** чизди. Уларнинг тўғри қоматларини «Тангри фаришталар ва одамлардан элчилар бўлишини ихтиёр қилди»⁹ (ояти)ча, юқори асос либосини кийдириш билан безаклаб, ифтихорли бошини иктидорлик авжиге кўтарди. Ўша гуруҳ орасидан элчилик мажлисининг шамъи, 'улуғ фалакнинг куёши, пайғамбарлик дуржи***нинг гавҳари, жувонмардлик бурчининг юлдузи «Муҳаммад орзу-хавасдан сўзламайди»¹⁰ (ояти)нинг ширин сўз-ли тўтиси, «Қуръон ҳеч нарса эмас, магар Тангри томонидан юборилган ваҳий бўлмаса» (ояти)ни" дoston (қилиб) куйлайдиган булбули, «Муҳаммаднинг кўзи ўнг ва сўлга бокмади ва кўриш учун (мавжуд) бўлган чегарадан ўтма-

ди»¹² (ояти)нинг қутлуғ нишонли давлат куши, «(Муҳаммаднинг) дили қурган нарсасига ёлғон киргизмайди»¹³ чаманининг хушовоз кум-риси, «Ё ундан ҳам яқинроқ» токининг маснад ороси*, «Сўнгра яқин бўлди ва унинг билан сўзлашиш учун бошини эгди»¹⁴ (ояти) равоқида тахтада ўлтирувчи, пайғамбарлар гуруҳининг етакчиси, пок (динли)лар ва соф (эътиқодли)лар фирқасининг йўлбошчиси. Назм: «*Ик-ни дунё мулкига султон бўлса-да, фахрланмo-ж учун фақириликдан ўзга нарсаси йўқдир*», яъни Муҳаммад Мустафога, Тангри у кишига, пок аҳллари ва яхши дўстларига раҳмат(лар) йўлласин, энг сўнги пайғамбарлик муҳрини берди ва (уни) иззат чўққисига чиқарди; оламни унинг узуги (муҳри) остига келтириб, тобелик туғини жаннатнинг тўриси ва ўрнатди.

Б а й т :

Пайғамбарлар(нинг) сўнггиси ва шоҳи, малак |
тамкинли** давлат соҳиби, |
Икки олам унинг узуги кўзи остида ўрин олган.

У (Муҳаммад) бйр подшоҳки, беш навбат-1
ли тантанасининг овози етти иқлимга етиб, тўқ-|
қиз фалак авжидан (хам) ўтди; у кишининг!
олижаноб сифатлари ва олий фахрли овозаси!
мамлакат атрофларига, йўл ва далаларга та-|
мом таралди. 1

М а с н а в и й :

У қандай гўдақки, одам унинг туфайли |
вужудга келди. |
Иброҳим Халилulloҳ унинг қавми |
дастурхончиларидандир. 1 |
Сулаймон кадрли чодир эгаси сен |
бўлмаганинга, |
Мен оламни (асло) яратмас эдим.
Тангри яқинларининг сипоҳсолори,
Тангри билан бўлувчилар базмининг чироғи.

У (Муҳаммад) шундай бир ҳакимки, нафс кўйига кириб кетган кишиларга диний қонун куллиётидан тез шифо (топиб) беради. Залолат! саҳроларида чанқаб юрганларга (яъни дин йў-а лидан чиқиб кетганларга) шариат шароби наҳр! ларининг машраб***ларида тўла нажот бордиря

* Мужоҳид — дин йўлида курашувчи.

** Туғро — ёрдиқ қоғозининг сарлавахасига битилган гулҳат.

*я Бу ўринда мазкур хат ёзилган гулҳат.

* Маснад оро — ўрин ва мансабни безовчи.

** Тамкин — савлатли, вазмин.

(У) шундай бир фасихки, «Мен қилич пайғамбариман»¹⁵ тил тиғини ғилофидан чиқарганда, Араб ва Ажам¹⁶нинг барча фасихлари ўнғайсизланиб, нафаслари ичига тушиб кетади ва (у) шундай бир етукки, «Мен арабларнинг зўр фасихиман»¹⁷ отини балоғат майдонига сурганди, сўз чавандозларининг обрўсини тупрокка қориб юборади.

М а с н а в и й :

Қачонки, фасих тил тиғини тортди,
Ундан бош тортганларнинг боши кесилди.
Қачонки, унинг баён оти жавлон қилди,
Балоғат жиловини ўз қўлига олди.

Унинг халифаларига, қўшинларига, чегара посбонларига, айниқса халифаи рошидин*га саноқсиз саломлар етсинким, улар унинг мустаҳкам шариат асарларини ошқора қиладиган ва баён қиладиган китобий ҳукмларининг вориси эдил ар; шариат устунларининг асослари уларнинг тиришқоклиги билан мустаҳкамланган эди. Ҳақиқат негизи, тариқат далили ўша хидоят нишонли фирқанинг розилиги билан барпо бўлган эди; яъни «учинчи фирқа имон келтиришда бошқалардан ўзиб кетувчилардир»¹⁸ майдонининг курашувчилари, «Улар яқиндилар»¹⁹ текислигининг моҳир чопарлари: Абубакр, Умар, Усмон ва Ҳайдардир**.

Қ и т ъ а :

*Бу тўрт (киши) пайғамбарлик биносининг
тўрт деворидир
Бу тўрт (киши) пайғамбарлар руҳининг
аносиридир***.
Беш кунлик умрда чориёрлар меҳрисиз
Дунё машаққатидан (ҳеч) қутулиб бўлмайди.

Биринчиси Сиддиқки, унинг ростлиги шуъласи жаҳонни субҳи содиқдек ёритди.

Н а з м :

Сенинг дилингдан дин ойнаси жаҳонни
қўрсатди.
Икки олам сенинг нурли раъйингга қиради.
Улуғ Сиддиқсан, файзинг ёқимли шамолидан

* Халифаи рошидин — халифаликка илк йўл бошлаб берган халфалар: Абубакр, Умар, Усмон, Али.

** Ҳайдар — Алишшг лақабларидан

*** Аносир — тўрт унсур: ТИШОК^СУВ, о лов, ҳаво

Тўғрилиқ гулзори соф, вафо гули хушбўй
бўлади.
Иzzат авжининг қуёши Абубакр шариат
имоидир.
Хос, улуғлик саройида мансабдордир.
Шариатга тобелар мамлакатининг яқин
сохибидир.
Сенга иқтидо* қилмоқ — йўл топмоқ учун
сабабчи нурдир.
Шариат султони, биринчи имом, мулкнинг
вазирини,
Дин меъмори, пайғамбар йўлдоши,
Мустафонинг қайнотаси.

(Иккинчиси) Форуқи одил** (бўлиб), унинг оламафруз адлининг қуёши зулм қоронғулигини жаҳон майдонидан улоқтириб ташлади

Н а з м :

Эй жамолидан улуғлик нури порлаган (Умар)
Сенинг адлинг пайғамбар динига раванк берди
Халифалик мамлакатининг муҳрдорисан, эй
Умар!
Сенинг раъйинг шариат офтобига равшанлик
беради.
Одиллигинг туфайли дин. бозори чунон
қизидики
Шариат офтобига бутун жаҳон харидор
бўлди
Агар пайғамбарлик тугамаса эди,
Пайғамбардан сўнг пайғамбарлик мулкнинг
саодати сенга етишарди
Сенинг тафтишинг қўркувидан пари юзини
Одамзод назаридан ифбат пардасига яширди.

Учинчи (халифа) Зуннурайн (Усмон бўлиб),
шараф буржида қуёш ва ой мисолидадир.

Н а з м :

Эй вужудига коинот илтижо қилган (Усмон),
Эй сенинг улуғлигинг остонасида иқбол жой
олган, ;|
Шариатнинг султони, диннинг ҳақли имоми
ва йўлбошчиси,
Маърифат қуёши, инсонлар сайиди,
пайғамбарнинг қуёви.
Осмон мартабали нух Усмон,
Динга юз фахрланиш, тақвога юз эҳтиром
бўлди сендан.

* Иқтидо — эргашш, пярнш.

** Форуқи одил — («^адифа Умарнинг л^»)

лаг қоидалари
тирикдир.
Сенинг сахийлигингдан мамлакатнинг
парчаланишига қарши низом — тартиб бор.
(Хатто) осмонда фаришта(лар) сендан уялиб
ниқобга кирган,
Куёш ва ой сендан ҳаё қилиб Сидрада будут
орасига яширинган.

(Тўртинчиси) валоят осмонининг куёшидир-
ки, пайғамбарликни қувватлашда Хорундек яди
байзо* кўрсатди.

Б а й т :

Дин мамлакатининг султони, пайғамбарнинг
куёви Али!
Ло фато** мамлакатининг байроқдори!
Эй, сенинг эхтироминг сув ва тупроқдан (ҳам)
юқори,
Даргоҳингнинг бону си (Фотима) дин
мулкининг куёшидир.
Кўли синганларни нафаси билан шер қилган,
Кўрларни бир қараш билан кўрувчи қилган,
Намоз лаззати билан шундай беҳабар ва
беҳуд бўлганки,
Уқ отилганда ҳам юзи ўзгармаган.
Пайғамбарлик осмонига ойдек оёқ қўйган,
Ўч олиш учун бутларни тош каби ерга урган.

Тангрини мақтаб, пайғамбарни тасвиф қил-
гандан сўнг, балоғат дурларини тизувчилар ва
фасоҳат марваридларини ёзув (воситаси) билан
(хатга) жойлаштирувчиларнинг келишув ва ит-
тифоклари борки, мавзуи фусус оятлар²⁰ ва ну-
сус ривоят²¹ бўлган тарих ил ми шундай бир
олижаноб илмки, унинг бирдан-бир афзаллиги
ва эҳсони сўзининг ширинлиги, рақамларининг
шакардеклиги, нафис баёни ва мулойим тахри-
ри билан (бошқа илмлардан) юқори ту ради.

М а с н а в и й :

Хоҳ эски, хоҳ янги нарса бўлса ҳам,
(У) сўздир (ва) сўзда сўз бордир.

Шунинг учун ҳам (ҳамма нарсани) билувчи
подшоҳнинг (Тангрининг), хурматлаши тўлиқ
бўлсин, инъоми (барчага) у мумий бўлсин, мун-
тазамлиги билан кишини хайратга солувчи
сўз(лари)да шу хусусда ибратланиш ва огоҳ-

* Яди байзо — оппоқ кўл; сахний кўл.

** Л о фато — кекса.

янтириш бор. «Пайғамбарларга оид қиссалар-
да (ҳам) ақл эгалари учун ибрат бордир»²².

М а с н а в и й :

Тарих илми ва унинг хабарлари қандай
яхши.
Жаҳон унинг нурлари билан равшандир.
Замон ахборотларини тарих воситаси билан
биладилар.
Шунинг учун (ҳам) у замон атвори учун
безак бўлади.
Тарих воситаси билан пайғамбарлар
Хусусий ва умумий нарсалардан хабар
топади.
Тарих ёрдами билан давр Сулаймон²³
тахтини
Шамол қандай олиб юрганини ёддан
чиқаргани йўқ,
Жаҳонда Жамшид²⁴ ва Кай(Ковус)²⁵ қандаи
ўтгани хабарини ҳам
(Кишилар) тарихдан биладилар.

Тарихларни ўрганишдан келадиган фойда-
нинг қисқача баёни шуки, (кишилар) асрлар,
даврлар ва йиллар давомида ўтган олий ҳоконлар
ва қудратли султонларнинг хусусиятларини тў-
лиқ мулоҳаза қилдилар ва (улар хусусида) яхши
ақл юритдилар; хусн идроки ва англовчи фаҳм-
нинг баракоти билан кунларнинг айланиши, ой ва
йилларнинг ўзгариши у қутли анжом гуруҳни
боки этиб қўймаганлигини англадилар. Давр са- ,1
хифалари ва кеча-кундуз варақларида яхши-
ёмон хабарлар ва (умуман) яхшилик ҳамда ёмон-
лик ҳақидаги ахборотларгина келтирилди.

Агар ўқувчилар шоҳ ва амалдорлар табақа-
сидан бўлсалар, жаҳондор ва бахтиёр бўлиш
йўлида уларнинг раем ва одатларига эргашди-
лар; базму размда ўша юқори мансабдорлар-
нинг қоида ва маросимларига тобелик қилди-
лар. Агар (улар) бошқа гуруҳдан (яъни халқ
орасидан чиққан) бўлсалар, уларнинг қараму
мажмуасининг бош дафтари қилиқларининг яку-
ни бўлган яхши хислатлари ва марғуб, дуруст
одатлари билан хулқланадилар; (бўлиб туради-
ган) ўзгаришлар, ажойиботларни хушёрлик сар-
моясини этиб оладилар; ростлик(нинг) мақбул ше-
васини нажот сабаби деб билиб, фахрланиш бо-
шини юқори кўтарадилар.

М а с н а в и й :

Сулаймон алайҳиссаломнинг тахти
Эртаю кеч шамол устида юрмасмиди?!

Бекин) охири эшитдинги, у барбод бўлдиЦ
Шундай киши кутлики, у илму адл билан ўтса.

Маълум бўлсинки, хоксор ва безътиборлик бурчагида қолган Ҳофиз Таниш²⁰ ибн Мир Муҳаммад ал-Бухорий, Тангри унга йўлу юзда яхшилик қилсин, диний илмларнинг таҳсили ва яқиний маърифатларни орттириш орасида илму адаб касб. қилиш йўлида талаб ва машаққати бўла туриб, ёшлик ва йигитлик чоғларида, ҳар вақт шу маъни ва андиша (унинг хотири) лавҳасида юз кўрсатар эди ва доимо (унинг) хотир ва хаёл саҳифасида шу мақол нақшланардики, тарих фанида бир китоб иншо қилса ва бу гўзал санъатда ғоят тақаллуф ва безаклаш билан турли сўзлар юритса; лекин паст табиатли буқаламуннинг айланиши тўнкарилганлик табиати билан саргашталиқ тақозосини қилиб, маъни тўсиқ ва парда остида яшириниб ётар эди. Ва шу суратда интизорлик ниқоби панасига ўтиб, юзидан пардасини ҳеч бир йўл билан очмас эди. (Ўша вақтда) ҳар тарафдан тесқари шамол эсарди. Ҳар бурчакдан фитна гарди осмонга кўтариларди. Ҳар куни жигарни ўртайдиган олов ёқиларди. Ҳар замон бало тўфони юқори кўтариларди. Соғу саломатлик Анқодек махфийлик пардаси остига яширинган эди. Тинчлик ва хотиржамлик кибрити аҳмар²⁷ ва аҳду хунарларнинг ривожқоридек кўринмай кетган эди. Омонлик ва тўғрилиқ жаҳондан нафратланиб, интизом ҳам жамият юлдузлари тўдасидагина чеғаланиб қолган эди.

М а с н а в и й :

Жаҳон аҳволи фитнадан тамоман
Дилбарларнинг жингалақ сочидек бўлганди.
Жаҳон зўравон мутақаббурлардан
Бало занжирига гирифторм бўлган эди.
Фитна кўшини тўда-тўда (бўлиб ётарди).
Қайғу гирдобиди тўлқин устига тўлқин

(урарди).

Халойиқ танглиқдан хайрон бўлиб, фуқаро бурчак-бурчакда саргардон эди. Ниҳоят, барча имтиёзли ва оддий (киши)лар ғоят заифлик, тамоман шикасталиқ билан ожизлик ва муҳтожлик юзини бечорапарвар подшоҳ (Тангри) даргоҳига кўйдилар. «Э Парвардигоримиз! Тоқати-миз келмайдиган ишни бизга юклама»²⁸ оятининг мазмунига мувофиқ, қамоли бетоқатлик ва ниҳоятда бесабрлик билан дуо ва илтижо.қўли-

ни Яратувчи ҳазратга (қараб) очдилар. «Қириган кишининг дуосини ким қабул қилиб, унинг ҳожатини (ким) чиқаради. Тангрига ёлворганда ким ундан балони дафъ қилади?»²⁹ (ояти) бўйича, руху роҳатнинг шамоли «Тангрининг фазлу раҳматидан ноумид бўлманг»³⁰ (ояти) манбаидан турди ва дуо ўқи ижобат нишонига теғди. Иқбол қуёши умидлар машриқидан чиқди. Тангри хайрихоҳлик истакларини саодат аҳлининг юзига очди. Беҳад (қўллаб-) қувватлашлар давлат ва салтанатнинг тезчопақ отининг жиловини «Тангри мулкни хоҳлаган кишига беради»³¹ (ояти) мазмуни билан бир қудратли, бахтли кишининг қўлиг'а тутқаздики, унинг иқбол ниҳоли давлат ва буюқлик чаманида юқорига кўтарилди. Унинг қутли фолли байроғи машаққат ўти билан куйганлар тепасига саодат соясини туширди. Унинг умид гули мурод ғунчасини чиқариб, (ўзининг) жонпарвар адолат хиди билан кунлар димоғини хушбўй қилди.

Р у б о и й:

(У шундай) подшоҳки, фалақ унга тобеъ ва
(унинг) фармонидадир.
Қуёш (бўлса) унинг кичик бир
хизматқоридир.
(Фалақ доим) қуёш ва янғи ойдан халқа ясаб,
Унинг эшигини тақиллатиш орзусидадир.

(Ва у) бир хусравдирки, юлдузларнинг барчаси (унга) кўз бўла туриб, унингдек бир соҳибқирон³²ни (ҳеч ким) бирор асрда қурган! эмас; фалақ бутун жисми билан қулоқ бўлиб, ҳукмронлик тантанасини (ҳеч вақт) бу мартабада эшитган эмас. (У шундай) бир подшоҳки, зафар тиғи ойнадек илоҳий қувватли жилвир масқаласи билан равшанлик топиб, қуёш нурли дилининг жаҳонни кўрсатувчи ойнасида ҳамма хайрихоҳликлар шуълаланди.

М а с н а в и й :

Яъни Тангри(нинг) марҳамати билан
Ва нур ила кўринувчи бир шоҳ,
Иқбол тахтида Жамшиддек ўлтирувчи.
Қуёш пешонали, Муштарий* фолли (шоҳ).

Аъло ҳазрат хокон (Абдуллахон) султонлик ва жаҳондорлик тахтига муносиб (бўлиб), давлат ва улуғлик осмонининг қуёши, буюқлик ва

* *Муштарий* — Юпитер.

мустақиллик айвонининг Жамшиди, Доро раъйли, Искандар³⁴ нишонли хукмдор, фармон-фармойи Сулаймон, бутун иклимларнинг султони, инсоният улуғларининг қахрамони, ер юзи подшоҳларига тож берувчи, Рум³⁵ султони ва Чин³⁶ хоконидан бож олувчидир.

Н а з м:

Доно дил, қутли юз, покиза хислатли шоҳ,
(Мартабаси) осмондек баланд, сипоҳи
юлдуздек кўп, олий маком.

Бахт унинг ҳукмида, шарофати лозим, иқбол
унга карам,

Фатҳ — мулозими, зафар — чопари, саодат
— эшигининг посбони,

Фалак унинг фармонида, ой кўринишли, куёш
саховатли,

Хил кати халалсиз, юқори гавҳар олийшаън,
Офтоб чодирли, ой байрокли, Сурайё*

Осмон тахтли, фалак маснадли, Кайвон**
айвонли.

Муштарий раъй, Қамар тол ели, дунё унга
тобеъ,

Қутбмиқдор, қудрати кадрли, Муштарий
нишонли.

Илҳомда Хизрдек, саховатда Муҳаммаддек,
Юсуфталъат,

Мусо мўъжизали, Масиҳонафас,
Жамшидфармон,

Фариштанинг кўз нури, мамлакат(нинг) кўз
равшани,

Мамлакат очувчи подшоҳ, иқлим олувчи
кайсар.

Сахийлик мамлакатининг волийси ва карам
иқлимининг ҳокими,

Шараф буржининг юлдузи, эҳсон қутисининг
гавҳари.

Жамжид туғли, Хусрави Парвиз³⁷ савлатли
хон,

Кисронасаб, Искандар ва Доро дostonли
подшоҳ.

(У) ҳар бир киши қадрига етувчи, тўлик меҳрли бир султонки, фазлининг етуклиги, илмининг чексизлиги, фикрининг жиддийлиги, равшан кўрувчанлиги, ортиқ хушёрлиги, азми чаққонлиги, марҳамат ва иззати барчата баробарлиги билан зийнатланган, пок ва соғлом яратилган бир подшоҳки, адл ўрнатишда, бахшиш-

Сурайё — Хулкар.
Кайвон — Сатурн.

арни машхур қилишда, динга қувват беришда, рост лик ва жазмни юритишда яхши ва марғуб хислатлар билан безалгандир. Кучли ғалаба ва мустаҳкам раъйи билан ҳурматланган, кучли ғалаба ва ошқора фатҳ билан қувватланган, «Тангри албатта ад о лат ва эҳсонга буюради»³⁸ (оятининг) мазмуни билан акс этирилган Абулғозий Абдулла баҳодирхон, Тангри унинг подшоҳлигини, салтанатини абадий қилиб, Фарқадон³⁹дан (хам) баланд қилсин, Мовароуннаҳр мамлакатини зўр билан ўзига бўйсундирди ва шарқ куёшидек адолат ва инсонпарварлик соясини ўша мамлакатнинг илм аҳллари тепасига туширди. Фахрланишга муносиб Бухоро шаҳрини халифалик тахтининг оромгоҳига айлантди. (Ўзининг) жаҳон очувчилик тиғи нурларини, куёш сингари, дунё аҳлига сочди; қайси шаҳарга бормасин, зафар туғли подшоҳлигининг шуҳрати улуғланди. Шаҳаншоҳлигининг дунё қадар шуълалари қайси уруш майдонига тушмасин, қизил юз ли бўлиб товланиб, қиличи яшин қиличидай тез, инъомлари булут инъоми каби тўхтовсиз, меҳрибонлиги офтоб меҳрибонлиги каби нур ёғувчи, гавҳар сочадиган ҳиммати (эса) булут ҳимматидай раҳмат келтирувчидир. Ва умид хабар берад ики, етти мамлакат подшоҳи⁴⁰ денгиз ва қуруқлик мамлакатларининг ихтиёрларини ул хазратнинг бандалари олдига келтириб топширади ва кунлар хабар берадики, ер юзининг қуруқликдан иборат тўртдан бир қисмининг бойликларини (унинг) муборак хазинасига (элтиб) топширади; Румдан тортиб Чинга қадар ердаги (барча) итоатсизлар карам гарданини (унинг) итоат бўйинбоғига киргизадилар.

Н а з м:

(У) шу даражага етганки, яқин вақтда Рум султони унинг хизматига бел боғлаб, Чин хокони унинг даргоҳида ер упади. Яқин кунда унинг куёшидан барча жаҳон мунаввар бўлиб, Офтоб ундан тилла узук тақади (ва) олам мулки яқинда унга тобеъ бўлади.

Фалак қудратли ҳокон куёшдек халифалик ва бахтиёрлик авжига чикди (ва) қўлма-қў; ўтиб юрган салтанатнинг муҳри унинг ихтиёғ тутами ва эътиборли қўлига кирди; еру осмоғ текислиги эминлик ва омонлик палоси билан 'эзалди; кишилао ва шаҳарлар азоюлининг

тони бош тортувчи ва фасодли кишиларнинг фитна ва зўравонлик тиканларидан супурилиб, тозаланди. Ул хазратнинг барчага етадиган адли ва тўлиқ тадбири таъсиридан бениҳоят тинчлик ҳосил бўлди. Жабр ва саркашлик расмлари йўқолиб, турмуш ҳеч кимнинг хотири юзини тилмади.

М а с н а в и й:

Фалак жабридан ҳеч ким хаста бўлмади,
Хоҳ у зотли киши бўлсин, хоҳ тубан.

Фитна маҳбубларнинг кўзлари бурчида уйқуга кетди; (ур-йиқитлар) ғавғоси ёр зулфининг жингалакларидан қарор топди. Маҳбубларнинг қошларидан бошқа ҳеч кимнинг фитна камонини отишга мажболи қолмади. Ой юзларнинг киприкларидан бошқа ҳеч кимнинг зулм тиғини тортишга ва бало ўқини отишга холи қолмади.

Н а з м:

Адолат забтидан унинг даврони (шундай) бир даражага етдики,
Найдан бошқа ҳеч ким нолау зор чекмай қолди.
Ур-йиқитлар маҳбубларнинг қошларига бош кўйди.
Фитна (бўлса) ёр сочлари(нинг) жингалакларидан қарор топди..
Унинг адолат баҳори ҳавосининг мўътадиллигидан
Дилбарларнинг кўзларидан бемор бўлганлардан бошқа бемор қолмади.
Паривашларнинг наргис кўзларидан бошқа,
Унинг адолатли замонида халққа озор берадиган ҳеч ким қолмади.

Бутун олам аҳли ул кишининг адлу эҳсони баракотидан тинчиб, ўз ватан ва ерларида эминлик ва омонлик бешигида тамома фароғат билан ухлаган вақтларда фақири ҳақирнинг ёши ўттиз олтида бўлиб, яна шу китобни ёзиш ғоясининг шуъласи ялтираб кўрина бошлади. Мушқинҳол қалам қуши ҳаёл саҳросининг саҳнасида учиш қасди билан қанот ва патларини ездир ва ҳаёлнинг фикр қизи аҳвол ойнасида жамол кўрсатди ҳамда дилни очувчи ой юзли сўз (ўзининг) ҳаё пардасини юзидан кўтарди, токи (камина) ул хазратнинг (Абдуллахоннинг) саодатли туғилишларини ва (унинг даврида содир бўлган) воқеалардан баъзисининг тарихини ўз ичига олган бирлситоб тузсин. У кишининг даври

дан бошлаб, кетма-кет содир бўлган ғалаба(лар)ни такаллуф сўз безашдан, лоф уриш ва (қуруқ) гап сотишдан холи қилиб, муқаддима тузиб, бу (вазифа)ни адо этишда ҳар хил сўзларни безасин ва (ўз китобида) ул хазратнинг истилолари ва тасарруфларига кирган Мовароуннаҳр ва бошқа мамлакатлар аҳволини тўплаб тафсил билан баён қилсин ва (бу хусусда) лозим ва муносиб бўлган нарсаларни айтиб ўтсин. Узоқ вақт иззат пардаси остида бекиниб ётган ғунча садбарг гули каби минг хил ҳусн билан юзини очсин. Катта шаҳарларнинг сўзамоллари ва асрларнинг гапдонлари баён олмоси билан маънилларнинг бадиъ гавҳарларини ҳўб тешганлар ва сочма дурлар ҳамда тизма марваридларни керагича айтганлар. Бу сохта нақл уларнинг кимёасар назарида нимага (ҳам) арзирди ва бу бир неча танга қайси бир ҳисобга қира олади?

М а с н а в и й:

Мендек ҳавас орқасидан юривчи киши қандай қилиб дoston қуйласин?
Ё булбулларга (қандай қилиб) ҳамнафас бўлсин?

Б а й т:

Мендан кодирроқлар бу хилда нарсаларни айтдилар
Ва бу лаълни подшоҳлар қучи билан тешдилар

(Аммо) валинеъматнинг (Абдуллахоннинг) карамига умидим қучли ва орзу тонги соди бўлганидан (айта оламанки), бу китобда замона улуғларининг мақбул ишларига муносиб бўлмаган ожизона саъй-ҳаракатларим тақдим этилиб, қусур тили билан битилгач, унинг дийдорининг равшанлиги иқбол қуёшидай улуғлик¹ авжидан чиқиб кўтаринки саодат нурлари атроф мамлакатларда порлар.

Б а й т:

Умидворманки, бу китоб (тамом) мамлакатларда
Қуёш каби бахт буржидан юз кўрсатади.

Олам аҳлининг саралари бўлган улуғвор /лкли ва марҳаматли билимдршщщан ум|

киламанки, (улар) иборалар ипи билан тартибланган ва истиора йўли билан тизилган бу мажмуага марҳамат кўзи ва саодат асарли одамият назари билан қарасалар, (унда) инсонга хос бўлган янглишишлар, унутишларга йўликсалар (ва уни) дурлар ёғдирувчи ва гавҳарлар сочувчи қаламлари билан тузатсалар (яхши бўлур) эди. «Кимки хатони кечириб, тузатиб ўтса, унинг мукофотини Тангри беради»⁴¹. Шу (ки-тоб) сизларнинг тузатишларингиз билан (анча) ўнгланиб қолиши эсларингизда бўлсин ва агар Хофиз (Таниш) томонидан тешилмаган гавҳарлар тизилган бўлса, уларнинг тузатишлари(нинг) кийими (оятдаги) «шундай бандаларни хурсанд қилгинки, улар (ҳар бир) сўзни диққат билан тинглайдилар ва унинг дуруст-роқларига тобеъ бўладилар»⁴² (сўзи)нинг из-затланиш зийнати билан безалган бўлади.

К и т ь а:

Агар хатога йўликсанг бекит, таъна қилма,
(Чунки) ҳеч бир инсон хатодан холи
бўлмайди.
Офтобга қарагин, (шундай) басорат*га эга
бўла туриб,
Унинг ўтиш йўлининг ҳаммаси
хатти истувода** бўлавермайди.

Тангри бизнинг ўз айбимизни (ўзимиз) кўра-радиган қилсин, бизга ўзи дуст тутадиган ва рози бўладиган нарсасини муяссар қилсин. «Албатта, Тангри бандаларини кўрувчидир. Бошланиш ҳам ундан, қайтиш ҳам унга бўлади»⁴³. Э Тангри, бу такрорлаган номада, бу ўйинлар ва юзсизликлар ҳангомасида тамомила сенинг рост сўз(лар)ингга нисбатан одобсизлик қилдим ва биламанки, (бу билан) нодонлик қилдим. Эй *Аллома*, сенинг тўлиқ сўзингга нуқсон жоиз эмас. Қулликқа нисбатан тухмат бўлган бу нуқсон мен ноқис томонидан (содир) бўлди: ўз камолу караминг билан (мени) кечир.

М а с н а в и й:

Э Тангри, мен нодонни кечир.
Мени ҳақ йўлга бошла.

* *Басорат* — ўткир кўзлшшк, билағонлик.

** *Хатти истуво* — экватор.

МУҚАДДИМА ҚУЁНИШИНГ СЎЗ БИЛУВЧИЛИГ АВЖИДАН ЧИҚИШИ

«У (Тангри) ҳар нарсага қодир» (ояти)⁴⁴нинг қудратли котиби яратиш эшигини очиб, тамкин байроғини тикди ва осмон айвонини юқори қилиб, ер юзи майдонининг кенглигини текис қилди. Муроду мақсади «Унга ўз руҳимдан дам урдим»⁴⁵ ояти иноят матлайдан тобланиб, «Оламни сен учун яратдим ва сени ўзим учун яратдим» (ҳадиси) каромати авжидан жавлон ургаН инсоннинг пайдо бўлиши эди.

Б а й т :

Жаҳон юзинг нуридан (шундай)
шуълаландики,
Хурсандликдан ой ва куёш оёқлари билан (ер)
тепиндилар.

Унинг гулбаргдек юзини «(Тангри) уларни дуст тутади, улар эса Тангрини дуст тутадилар»⁴⁶ (оятининг) гулгунаси билан шундай пардоз қилдирди, минг йиллик ибодат қилувчиларни ғайрат оташининг «Мени оловдан яратдинг ва уни тупроқдан яратдинг»⁴⁷ (ояти)да куйдирди. Ва қачонки азалий муҳаббат офтобининг шуъласи ажойиб кўринишли инсонлар танасидан товланиб, уларнинг нурли қалблари шуъласи сўз дебочасини ёритди, қачонки, йўқ бўлмайдиган иноят давлати «Сизларни суратлантирди ва суратларингизни гўзал қилди»⁴⁸ (ояти) таъзим ва тақрим* кийимини уларнинг қоматларига мослаб тикди, сўз гавҳарини энг шарафли тож атоси (ўрнида) кўриб, унинг салтанат тахтини ниҳоят даражада баланд кўтарди. Инсоният юлдузига сўз даражалари ва дақиқаларидан юқорироқ даража ва мартаба бўлмаган. Инсоният чаманида ҳеч бир дарахт қимматли сўздан унумлироқ мева бермаган. Нафси нотика гўзал таҳрир ва мулойим сўз билан ақл файласуфига иш буюради ва сўзни адо қилишда муқаддас руҳдан файз олади.

Б а й т :

Рухул қуд-ус** магар яна кўмак берса,
Масихо*** қилган (иш)ни бошқалар ҳам
қила оларди.

Тақрим. — ҳурматлаш, эъзозлаш.

* *Рухул қудус* - фаришта Жабройлнинг лакаби.

*** *Масихо* — Исошиг лакаби.

у,обил инсон вужуди унинг комил бўлиши тилойиқ ва сўзловчи тили уни сўзлатишга муносибдир.

Сўз нуруний бир офтобки, унинг шуълалари маънолардир. Ва у равшан офтобнинг матлаи инсоният оламидир. Далиллар машъалларининг шуълалари ва сўз қандилларининг нури билан равшан ва ойдин бўлсинки, жисмоний олам саройи зулматида ва инсон мақомининг касофатафзо* сахнасида нарсаларнинг зоҳир ва ботинини керагича кўрсатадиган ҳар бир ғойиб ва ҳозирнинг аввал ва охиридан етарлича огоҳлантирадиган нарса сўздирки, унинг офтоб дониш шуъласи бор ва йўққа бир хилда нур сочади; яқин ва узокни, очиқ ва ёпиқни, бор ва йўқни, маълум ва мажхулни тил тарозусида тортганда (тарозуни) тенг тутлади.

Р у б о и й :

Бору йўққа (баробар) нур сочадиган (нарса)
сўздир.
Уст ва остга (баробар) ёғадиган булут (ҳам)
сўздир.
Ҳар бир шоҳи ҳар лаҳзада минг хил мева
бера олувчи
Ул қутли дарахт ҳам сўздир.

Илмларни пайғамбарлар нурларидан олган чуқур ўйловчи ҳақимлар инсон ҳақиқатини нафси нотиқа деб таъбир қиладилар.

Б а й т :

(Тангри) қандай яхши ҳақимки, бизни
сўзловчи қилиб шарафлади.
Юзимизга сўз воситаси билан ақл ва илм
эшиқларини очиб берди.

Инсон жаҳонни ёритадиган гавҳардир. (Инсон) сўз чизими боғланган ҳадис риштасининг бошидир. Ва у шундай нарсаки, уни фақат Яратувчигина билади. Дабирлар пири унинг тадбир ва таъбирида ҳайрон қолган.

М а с н а в и й :

Сўзнинг руҳи Тангрининг кушойишидандир.
Дегил «(бунга) руҳ масаласи Тангрим
ишидандир»¹⁹ гувоҳдир.

* *Касофатафзо* касофат — қалинлиги ва йўғонлиги ртувчи; касофатафзо касофатни кучайтирувчи маъносига.

Илм денгизининг зўр олимлари биладиЯки, илм дарёсидан ўтиш — иборалар кечувчи билан бўлади. Ғаввослар ҳикоя қиладиларки, шахвор дурлар денгиз қаъридан олинади. Бу шунга ишоратки, агар илм гавҳари сўз беағи билан зийнатланмас экан, қандай қилиб зеҳн хилватгоҳидан даҳан жилвагоҳига келади. Фикр қизи то ул ойнада юз кўрсатмас экан, қайси васила ва қандай ҳийла билан номус пардасидан юзини очади. (Инсоният) олами асарларининг мазҳари ва руҳ олами нурларининг матлаи бўлган «тирик ўлмади» (ҳадиси) ҳаққи, унинг саодат офтоби сўз уфқидан чиқди. Илоҳий ишоратлар ва пардага ўралган маъниларга сўздан бошқа (ҳам) безак бўлса эди, безовчи у маъниларнинг суратларини ўша безак билан жилвалантирарди.

(Қ и т ъ а) :

Илоҳий илм денгизда сўз дурдан яхшидир.
Суханшунос шубҳага тушмасин.
Шунинг учун (ҳам) уни денгиз билан ошно
қилганларки,
Токи маъни гавҳарларини сув юзига олиб
чиқсин.

Илоҳий офтоб шуъласидан порлаган сўз инсон л ар тушунчасича, икки суратда зоҳир бўлади. «Тангри қандай кўрувчи ва эшитувчидир»⁵⁰. Гоҳ Ширин сифат шабдиз* хатига минади. (Мисра: *Ойга ўхшаб ҳороту кечаларда нур сочади*) (1). «Кўл ва кўз эгалари... ёдла...» ояти⁵¹(нинг) мактуби «кимки дил кўзи билан қараса, ўзининг фойдасига бўлади»⁵² (ояти) назарига қиради. Ва гоҳ Сулаймон каби тезчопар ҳаво отига миийиб ҳар тарафга равон бўлади. Мисра: *Баҳор шамоли олиб кетадиган гул баргидек*. Аҳли диллар хабарини «Ҳозир бўлган ҳолда қулоқ солиб тинглаганларга унда (Қуръонда) эслатиш бордир»⁵³ ояти мажлисида ҳозир бўлганларга етказди. Биринчисини китобнинг мазҳари деб атадилар ва иккинчисини сўзнинг мазҳари деб билдилар. Икки мазҳарнинг ҳар бири, яъни эшитиш ва кўриш, балки уларнинг нуруний ҳарфлар ва маънавий зарфларидан иборат асл ва рукнларида такрорланмайдиган минглаб суратлар муайян ва муқаррар бўлади.

* *Шабдиз* — қора тусли от. Бу ерда қора сиёҳ маъносига.

¹ Матндан ажратилиш қишқи шеърин сатрлар курсивда, кўпинча муаллақ берилди. — *Мухаррир*.

Б а й т :

Унинг жамоли ҳар дам
Ҳар турли ойнада турлича кўринади.

Ҳар бир ойна (кўрсатиш) қобилиятига қараб, бошқа-бошқа суратни кўрсатади ва ҳар жойда унинг жамоли жилва қилса, дилни алдовчи ҳусни билан жонлантиради.

Б а й т :

Ой юзли махбубимнинг юз минг ойнаси бор,
Қайси ойнага қарамасин, унда жон пайдо бўлади.

Овоз замзамаси лафзлар созида баланд ва ингичка оҳанг билан сўз удини* чалиб, мулойим табли балоғ ва самоъ аҳли** ҳар пардада бир бошқа усулни куйлаган ўша мақомда нағмаларнинг дил очувчи садосидан, руҳни кўтарувчи чертишлардан, қандай бўлмасин, хитоб мажлисининг ҳозирлари, савол ва жавоб йиғилишининг эшитувчилари баҳраманд ва бахтиёр бўладилар. Аммо то қалам Хизри давог зулматида Фурот⁵⁴ (каби суви) ширин ҳаёт чашмасидан ичмаса ва калом ҳусни бақо ва сабот кийими бўлган сурма ранг рақамлар зийнати киймаса, офтобасар нурларининг шуъласи ҳар шаҳар ва ҳар бир тарафда огоҳ ва зийрак кишиларнинг хотирлари пештоқига нур сочмайди. Ва ҳар замон ва ҳар бир ўринда мақсад ва ғоялар ҳар бир кишининг тилига келмайди. Қачонки, маънилар чароғи лафзларнинг нуроний шишасини ёритса, замонлар ўтиши билан кўз эгаларининг назар нурлари ва дастлабки фикрларидан жаҳонни ёритувчи порлоклик — «нур устига нур»⁵⁵ (оятти) равшан ва зоҳир бўлади. Мисра: *«Аввал калом мақоми ва (сўнгера) китоб (мақоми) бўлган»*. Зоҳир бўлиш ва зоҳир қилиш иши англаш ва англаришга боғлиқдир. Мисра: *Сўзсизлик сўзсиз муяссар эмас*.

М а с н а в и й :

Сўз қушларининг қанотларига боғладилар.
Ҳар бир андиша хатини бир-бирига улаб,
Олам овозаси сўзсиз бўлмаган,
Ҳамма (нарсани) айтдилар (аммо) сўз
камаймади.

* Уд — чолғу асбобининг бир тури.

** *Балоғ ва самоъ аҳли* — балоғ — бирор хабарни эшиттирилди. Бу ерда нотик маъносиди; самоъ — эшитиш, тинглаш. Бу ерда ашула маъносиди. Балоғ ва самоъ аҳли — нотиклар ва хофизлар гуруҳи.

Марвариднинг йирик доналарини сочувчилар сочма даражасини Иасра⁵⁶дан ўтказиб «сўзни яхши англаришда сеҳр бордир» (ҳадисининг) тантанаси овозасини осмон гумбазига отдилар ва ёзилган (сатр) дурларини тизувчилар шеър мартабасини Шаърига⁵⁷ етказиб, «шеър айтишда хикмат бордир» (ҳадиси) байроғини ифтихор арши(нинг) чўққисига кўтардилар.

М а с н а в и й :

Суханпарварлар арш(аъло)нинг
булбулидилар.
Шундай бўлгач, (уларга) бошқалар қандай
ўхшасин?

Фасих сўзлар кўнгилдаги иборалар билан, санъаткорлар дилоғ истиоралар билан таълифларни жамлашда ва таснифларни безашда яди байзо⁵⁸ намуналарини кўрсатдилар ва миннатдорлик эшикларини маъоний ва баён аҳлларига очдилар. Иборат ва латофатини шундай бир жойга етказдиларки, мисра: *«Итон цуввати унинг ид-роқи олдида ожиздир»* ва китобат маҳоратини охирига шундай қилиб етказдиларки, у (мисра:) *Қалам (асло) унинг баёнини бита олмайди*. Ва кўп манфаатли у икки мазҳар баландлигининг авжи шундай олий ва юқорилашганки, фикр ва муҳокама чигалларини очувчи юксак раъйли ва юқори остонали улуғ ҳақимлар, ўткир ақлли закийлар бу калом ва мақомни юритишда ўз(лари-нинг) нуқсон ва камчиликларини эътироф қилиш билан бирга, тақдир ва таҳрирдан ожиздилар. «Тангри диллардагини билувчидир»⁵⁹. Қарам файзи қаламни сўз денгизи билан ошно қилиб, ғойиб ёғиндан соф марваридлар сел каби қуйиб, чўнтак ва қўлларга тушгач, тухфалар булутидан сўз чаманига шундай ёғин ёғдики, унинг томчиларидан ҳар бир дostonнинг бўстони Эрам боғидек⁶⁰ гуллаб-яшнади. Ҳозир ҳам таъб олови яшиндек чаракламоқда (ва) ҳар дамда бошқа бир эшик очилиш хушхабарини бермоқда. Агар марҳамат ёмғиридан сероб бўлувчилар (ёмғирнинг) қаттиқ ёққанидан танг ёққанидан танг бўлмасалар, муҳрланган ғунчалар қулиб турган кўғирчоқдек дилида ўйнаш ҳаёлини қилиб, гул каби пардадан чиқадилар. Жонга ёқимли шамол билан кунлар димоғи хушбўй бўлиб, ҳаёт юзи унинг шуъласидан мунаввар бўлади. Мисра: *Муру в ват умиди цўли очғи (одамларда) кўпроқдир*.

Боғлардан гул хидловчиларга маълум бўлсинки, латиф бу гулзорда иншо^рзуси ғунча⁹¹

шждилларда туғилган эди. Энди ҳар тарафга турли-туман юз кўрсатади, токи, гоҳ садбарг гулдек юзини турли рангда кўрсатгай ва гоҳо бўстонлар(нинг) райҳонларидек ҳар бир жойда бошқа бир ранг билан кўрингай. Интизом йўлига сон-саноксиз қисмлар саранжомланган сўз фойдасининг нурлари ҳар бир туйнукдан бошқа шуъла билан товлангай. Сўз таъбга ёқимли ёки безалган бўлсин, (барибир) уларнинг ҳар бирининг турлича, (ўзига хос) гўзалликлари борки, (у) санъатга муносиб ва мулойим табиатли (бўлиб) кўринади. «Ҳар бир гуруҳга бир ёқда бир қибла бордир; у гуруҳ (бўлса) юзини шу (қибла)га ўгирувчидир»⁶¹ (ояти)га мувофиқ" ҳар тоифанинг қибласи фақат бир томон бўлиб ва ҳар (бир) жамоанинг меҳроби бир кошнинг тоқидир. (Шунингдек), баъзилар сўзни тарсиё* ва тажнис** асосига қўядилар (ва) сўз(нинг) юзини шулар билан безайдилар. Натижада саҳни кенг бўлиши лозим бўлган сўзларда бир неча қадам босиб қайтилади. (Натижада) жилов қўйиб юборилган баён отининг жавлон қилишга мажоли қолмайди ва гап майдонидаги чавандоз беихтиёр йиқилиб тушади. (Мисра): *Бу майдонда цалам шахсувори жавлон уролмайди.* Яна бир гуруҳ (ёзувчилар) ширин сўзлар ва нозик ҳадислар тузадилар; гўзал маънилари марғуб лафзлар билан безайдилар. (Шундагина) назм: *Найшакардек томар циклам найидан.* Яна бир тоифа (борки), матбуё*** сўзини туғ фараз қилиб ўз асарларини турли [санъатлар билан безайдилар. (Мисра): *Агар ҳаммаси яхши бўлса, (унда) ёмон бўлмайди.* Ва яна бир тудда қалам аҳли (ҳам борки), улар латиф сўзларни топиб қўллайдилар, аммо (уларнинг) маъносига эътибор бермайдилар. Қай бир вақтда матбуё (сўзлар) кетидан бориб, қайси бир вақтда маснуё (сўзлар)га**** риоя қилдилар. Баъзан бу қоидага, баъзан бу одатга қаттиқ берилиб кетадилар. Ҳар шабададан бир хушбўй хид ва ҳар мевадан (бошқа-бошқа) хид (келади) деганларидек, сўзнинг обриси санъат оёғи остига тўқилмасин; қимматбаҳо гавҳар каби ҳадис (ҳам) ҳасу хашак билан аралашмасин. (Мисра): *Бу сўз ёмгир қатрасидан ҳам яхшироқ бўлади.*

Тарсиё — вазн, кофия.

* *Тажнис* — турок.

** *Матбуё* — кишишиг таъбига мувофиқ, маъкул келади-

Маснуё сўзлар — ясама сўзлар.

Дебоча тамом бўлди, қалам ундан мақсудига
етди.

У ширин бир хикоядирки, у туфайли сўз ном
чиқарди.

КИТОВНИНГ ЁЗИЛИШ САБАБИ ВА БУ ХУСУСДА ТУШУНТИРИШ

Ёшликнинг оламини ёритувчи баҳори ва бахтиёрликнинг янги кунлари бўлган янги йил бошининг тонги эди. Баҳорнинг жонга ором берувчи (мулойим) шамоли кеча ва кундуз баробарлашган вақтдаги мўътадил ҳавоси билан Масихонинг мўъжиза нафаси ва Исонинг тирилтирувчи дамани кўрсатар эди.

Н а з м :

Ёқимли шамол ерни уйғотувчи мўъжизаси
билан
Исонинг ҳамма мўъжизаларини барбод қилар
эди.

Ҳамал ойининг шамоли сабза ва райҳонларни уйғотишда руҳдан хабар берарди ва (унинг) марҳаматли қўли боғу бўстонлар атрофида беҳишт эшикларини очарди; шамол келишган қоматли сарвни (ўзининг) ёқимли эсиши билан рақсга тушириб, (мисра): *Маҳбублар қадди(нинг) букилишини эсга туширарди* ва сабо бинафша зулфининг учини бураб, мисра: *Унинг (маҳбубнинг) цора сочинит буралишидан нишон берарди.* Чаманнинг нозикбадан гуллари баҳор шамоли туфайли яшил кийим кийиб, лола ва сумак гул юзлари булут шишаларидан гулнор жомларни кўтариб, гулнинг ўтли чехраси булбулнинг иссиқ дамидан ёниб ва лола шамининг дили булбулнинг нолаю зоридан куйиб, сахар қушининг (булбулнинг) арғунуни* ва ҳаққушнинг мусикори кумри уди ва булбулнинг чанги билан созланиб, оби зилол чаман тупроғини яшнатиб, шамол уди кумори равнағини кетказиб, хушбўй хидли мушқ**нинг нархини туширган эди. Абадий фахрланишига лойиқ Бухоро шаҳри, офат ва балолардан сақлансин, бўстонларининг покизалиги, хушбўй райҳонларнинг

* *Арғунун* — Афлотун ихтиро қилган бир созшиг номи. Бу ерда булбулнинг сози маъносда.

** *Мушқ* — қора тусли ва хуш модда; сочининг қирадиги ва мулойим хидн. Одатда соч хидини мушқ хидига ўхшатадилар.

латофатига нисбатан бир хароба тусиний оларди ва оби хайвон булоғи, анхорнинг равонлиги ва ширин сувларининг лаззатлигидан хижолат гирдобига шўнғирди; дарахтлари насаб шажараси наслини Туби⁶² ва Сидратулмунтаҳо⁶³ га етказарди. «Унинг илдизи мустаҳкам, шохи осмонда(дир)»⁶⁴ (ояти)нинг хушхабари билан юқори ва юксаклик бошини Зухал* айвонидан (хам) ўтказиб юборган эди. Мана шу ҳолда юлдузлар султониининг кутли фолли мавкаби илтифот шуъласини бешинчи осмон(нинг) шоҳона қасрига отди ва яна жаҳонни безовчи жамоли билан шараф уйини шарофатли қилди. Мисра: *Юлдузлар шоҳи ҳамал айвонини мушарраф қилди*. Шу онда баҳор шамоли фаррош⁶⁵ каби (тез) кўтарилди ва гўзаллар(нинг) найсон⁶⁶ булуту бўстон(лар)ни дур ва гавҳар зийнати билан безаб, чаман сахнига соф дурларни (шундай) сочдики, сочилган гавҳарнинг кўплигидан гулзорнинг этаги (нихоят) оғирлашди.

Б а й т :

Гул султониининг кадамларига нисор қилсин
учўн
 Баҳор булуту этагига дуру гавҳарларни
тўплади.

Бўстон майдони ҳар хил райҳонларнинг товланишидан осмонда чарақлаган юлдузларни, чаман атрофида очилган чечак ва насрин гуллар эса, фалакдаги юз минглаб Зухра, Хулкарлар (ва) Шаъриларни эслатарди.

Н а з м:

Саратон бўлдим, чаманнинг настарий* шохи,
 Бир кечада минглаб Шаърини чиқарди.

Ҳар бир дostonнинг бўстонига оҳангли хушовози билан минг хил нағма ва кеклик бағишлаган қоронғу кечалар ҳамдами бўлган қаламнинг сахархез булбули яшнаган сафо тонгда жон гулларини хушхидли дарахтдан узган эди. Ёшлик дарахтининг меваси бўлган ўша гулдасгани (ўзининг) мулоҳазали кўлига олиб, (уни) гул дафтаридек варақлаб очди ва дили шодликдан боғ-боғ бўлди; (сўнгра) майин ашула бошлаб, гоҳо иншо билан баҳор булутидек тиник дурларни шодлик келтирувчи сўзлар билан

* *Зиал* — Сатурн.

** *Нилпарии* — ок хушбўй-гул

гулзор варақлари устига тукар, гоҳо шеър ўқиш билан гулистон қушларидай фарёд ва фиғон қилиб, диловиз нағмалар куйларди.

Иншо этиш ва шеър ёзиш чоғимда кадрдон бир дўстим, одамгарчилик қилиб, кўз нуридек уйимга кириб келди. Уни кўришим билан кўз равшан бўлиб кетди. «Зулмат ичида нур» (мақолининг) маъноси (унинг) дийдориди ўзини очик кўрди. Ўша дўстим ўзининг шафқати, давлатхохлиги ва (менга) яқинлиги юзасидан сўз очиб айтдики, олиймартабали, юқори мактовли, (мамлакатда) адолат ва инсоф байроғини тикувчи, жабр-зулм ишларини бекор қилувчи, яратиш қорхонасининг паноҳгоҳи, зийрак кишиларнинг кўз қорачиғи, илму амал камолларининг жами, абадий ва азалий саодатларни орттирувчи, эминлик сирлари пардаларини очувчи, ҳикмат хазинаси рамзларининг воқифи, султон ҳазратларининг (Абдуллахоннинг) яқини, ҳокон давлатининг ишончли (киши)си эдики, ундан табиат ҳодисалари ва яхши ахлоқи ва писанда сифатлари аломатлари атворидан кўриниб турган, табиатидан (эса) яхши хулқлари ва макбул сифатлари равшан (бўлиб), идрок у кишининг оддий халққа (бўлган) инъомида кўринган, файз булутидан саҳобаларнинг дарахти яшнаган ва илму саодат арбобларининг иқбол дарахти унинг тарбияси ёмғиридан кўқарган, яъни Низомиддин амир Қулбобо кўкалтош⁶⁷ шавкатлари зиёда бўлиб, ҳашаматлари доимий бўлсин, ҳазратлари ақл ва зўр қобилият аҳли тарбиясининг суянчиғи ва осойишталик курсисига ўтирди. (У) фазлу камол аҳллариини риоя қилиш, диққат ва ҳаёл эгаларига ёрдам беришда давлатхоҳлик камарини (маҳкам) боғлаб, қуёш азмлиқ базми(нинг) давраси билимдон олимлар, чуқур фикр юритувчи фозиллар билан тўлганди. У кишининг ўша жамоа борасида шафқат ва иноятлари сонсиз ва чегарасиздир. Ҳаёл Мисрининг азизлари пайваста, унинг кимёасар, Юсуф назарларига харидор бўлиш ҳаёли билан нафис матоларини бозорга ёйдилар ва ўзларини у кишининг чексиз меҳрибончиликларига харидорлик палласида тортдилар. Мана шундай латиф ва шарафли замонда кўз қорачиғидай меҳнат бурчагида ўтириб, кириш ва чиқиш эшигини ёр ва ағерга бекитишнинг сабаби нима ва боиси ким?

Н а з м:

Мардумдан (харгиз) кутулмоқ мумкин

^лмага

Шундай киши тинч бўладики, у халк
назаридан пари каби пинҳон бўлса.

Ўша кишидан шу сўзни эшитиб, иштиё-
ким хароратидан, ўз ўрнимдан яшиндек сапчиб
турдим (ва) ўша Каъбага ўхшаш даргоҳга бо-
ришга қарор қилдим.

Б а й т :

Жонни камардек белга боғладим,
Жон белига (бўлса) камарни боғладим.

Қувонч билан тўлган базмга ҳозир бўлиш
ижозати берилгандан сўнг, ул хазрат оддий тош-
ни кизил ёқут ва лаъли Бадахшон⁶⁸га айлан-
тирадиган оламтоб тарбият офтоблари ва биё-
бон(нинг) майда тошларини Яман ақиқи⁶⁹га
айлантирадиган Сухайл шафқати⁷⁰ илтифот
шуъласини бу саргардон, хайрат саҳролари ус-
тига сочди. У қуёш саодатлининг тарбият наза-
ри бу бемикдор заррани олийлик авжи чўкки-
сига кўтариб, юксалтирди.

Б а й т :

Ажабланиб бўлмайди башарти нуроний қуёш,
Бир шуъла билан зулмат саройини ёритса.

(Қулбобо қўқалтош) дур ёғдирувчи ва гавҳар
сочувчи тилни сўз гўзаллиги билан очиб, баён ва
" банон⁷¹дансўрадики, (байт): «*Бармотнегучидан
\ обихаёт ҳосил бўлган ҳолда, Хизрсифат цала-
\ минг нимадан қоротуликда қолди?*»

Н а з м:

Чоқарнавозлик билан сўз очиб,
Марҳамат ва илтифот билан мендан сўради:
Эй сўзамоллик буржининг офтоби,
Сенинг сўзингга Муштарий харидордир.
Сенинг раъйингга тўғри келадиган рост бир
сўз айтаман.

Маъни хазиначининг калиди сендадир.
Нима учун таъбинг сози яхши созланмаган?
Балки бенаволигингдан созланмагандир.
Маъни хазиначининг эшигини оч!
Сўз сандиғидан ҳикмат қулфини оч!

Икки тилли қалам ҳар тил билан (оби) ра-
вондек очиқ жавоб бериб, дедик: «бир денгиз-
'га шўнғиган эдимки, унинг ҳар бир қатраси гав-
ҳар бўлиб, ҳар бир гавҳари чарақлаган юлдуз
'эди». Сўзамоллик мамлакатининг хусраф

бир бор меҳрибончилик ва марҳамат тили би-
лан гавҳар рақам қаламга айтдики, «биламан,
илмлар денгизидан лаъли манзум⁷² марварид-
лар келтириб, сочма гавҳарларни фикр тешаси
билан жаннат конидан шундай (қазиб) чиқа-
рибсан. Энди ҳар бир махфий дурни бир қути-
га сол ва ҳар бир сочилган гавҳарни хазиначи
тўпла. Мисра: «*У гавҳарлар тартибга солин-
салар яхши эди. Бақо ва сабот суви умр дарё-
сида доимо оца бермайди*». Бу ҳаёт ишининг
охирини нимада қарор топишини ким билади ва
бу фирибгар замон (кишига) умрининг охири-
гача қай тарзда кун кечиришини қандай фарз
(қилиб) бўлади?»

Б а й т :

Афсус ва хайф билан умрни бекорга ўтказма!
(Чунки) фурсат азиз ва вақт қилич(дир).

Ул хазратнинг (бу) сўзлари субҳи содиқ*дек
жон оламига ёруғлик бағишлади; дил мамлака-
ти у кишининг қуёш шуъласи нуридан мунав-
вар бўлди.

Б а й т :

Алиф жон ўртасида жой олганидек,
Унинг ҳукми дилга жуда тўғри келди.

Мушкинрақам қалам (шуни) сездики, мубо-
рак шавкатли, қутли хулқли у л (зот) хайри-
хоҳлик юзасидан гапираётир. (Шунинг учун)
ўйлаб турмасдан сабодек ўрнидан қўзғолди ва
ҳар (бир) жойда сочилган (қоғоз) варақларини
ғунча сингари тўплаб, (уларни) гул дафтари-
дек ост-уст (қилиб) боғлаб, гулдаста қилди, (то-
ки) кунлар димоғи унинг хушбўй ҳидидан муат-
тар бўлсин ва ҳаёт димоғи унинг хушбўй ҳиди-
дан мушк каби баҳраманд бўлсин.

Б а й т :

Анбар ҳидли у варақлардан жон димоғи
муаттар бўлди,
Ҳар бир сермушк нофа оҳусиз бўлса (ҳам),
ўткир хидлидир.

Бундан илгари жигар конини тўкиб, савдони
пишириб, дилни эритиб, анбарин, хушбўй қалам
асарни хомаки қилиб ёзиб қўйган эди. Уларнинг

ва таҳририда кўзнинг қораси оқариб, дилнинг оқи (бўлса) қорайган эди. Мана шуларни тартибга солиб дибо*дан зеборок дебоча (билан) безади. Маъни келинини латиф иборалар кийимида ва чиройли истиоралар либосида кўрсатди. Кетма-кет узлуксиз ўтаётган кеча ва кундузлар қулоқ ва гарданни жон нисор қилса бўладиган сочма беағи билан, фазилатларни интизомга келтирадиган тизма зийнати билан безади.

Н а з м:

Унинг назми маъшукнинг ҳикоясидек
Телба ошиқлар дйлидан (жой олди).
Унинг насри (эса) талон-торож қилувчи,
Пари чехралардан ошиқлар шикояти эди-

Тузатиш калами изоҳлаш рақами тартиб бериш ва ислоҳ қилишда бениҳоят тиришиб ишни ниҳоятига етказди. Унинг юзи, ақл-идроқи руҳ /зоридек зулф ва ҳоллардан холи бўлишини гақадар истаса ҳам, лекин (бу вазифа) ҳар жойга қилдан ҳам нозик накш сўзловчи қаламнинг юшига тушса, диққат ортиб кетади. Кўнгилларга маънолар нури билан равшанлантирувчи Мушгарий раъйлилардан умид шуки, (улар) зулф кўриниши ва хаёл аҳволларини назарга олмасгар ҳам иборасининг офтоби уларнинг ҳузурлажда (шундай) чиксинки, унинг равшанлиги олшда (хатто) юлдузнинг сифатлари (ҳам) кўринлай қолсин. Мисра: «*Офтоб чиққан жойда юлдузнинг нима ҳожати бор?*» (деганларидек), лебочани чўзиш узун умрдан ҳам ёқимли бўлсага, аммо, умрнинг ҳам ҳаётдан (кишига) малолтик етадиган даражада узун бўлишининг у қадар зарурлиги йўқ. (Мисра): *Шундай умр яхшики, Чунлиги (кишига) малолат келтирмаса.*

Мубарак. воқеалар та кун. сатан (*уши* *Жъшиг* (ри) ортиб борадиган атоқли кишилар мақомотини тартибга солиб, (камина уларни) бир муқаддима, икки мақола ва хотимага жойлаб, ! Тангрининг чексиз қувватлаши билан, унга «Шарафномаи шоҳий» деб ном берди.

Қ и т ь а:

Бу шундай «Шарафнома»ки, (ҳаммага) ғоят мақбул бўлганидан,
Фалак қадар (улуғ) шаҳаншоҳ номидек
, шараф орттирди.
Не таажжубки, унинг тамом бўлиши тарихи
ва номини

* *Дибо* — нозик ва нафис накшлар солиб тукнлган нпак мато.

'ахрир калами «Шарафномаи шоҳий.»⁷³ ДҒ атади.

Муқаддима фалак ҳашаматли буюк подшоҳнинг (Абдуллахоннинг) улуғ аждодлари ва ҳурматли боболарининг ҳазрати Нуҳ пайғамбардан — у киши ва Пайғамбаримизга дуо ва салом — бошлаб то Искандар анжомли оталарига⁷⁴ қадар (унинг) насаби ва Тангри ҳазратларига яқин, яратилиш базмининг беағи шайхулислом ҳазрат Хожа Жўйборий⁷⁵га, Тангри унинг сирларини пок қилсин, муридликлари ва у кишига муносабатлари (тўғрисидадир).

• **Биринчи мақола** (хон ҳазратларининг) туғилиши, давлатининг тузилишидан то унинг хонлик тахтига ва жаҳондорлик маснадига ўтириши ҳамда ўзининг улуғвор номига хутба ўқитиб, пул чиқаришигача бўлган (даврни ўз ичига олади)⁷⁶.

Иккинчи мақола ул ҳазратнинг тахтга ўтириш давридан бошлаб, шавкатга тўла душманлари билан (унинг ўртасида) юз берган воқеаларга бағишланади.

Хотима(да) соҳибқироннинг (Абдуллахоннинг) бошқа султонлардан фарқ қиладиган хусусиятлари, хидоят осмонининг юлдузлари бўлган тарикат* машойихлари билан шарият уламоларининг аҳволи, фасоҳат либосли фозиллар, аниқ маъни л ар сўз ловчи шоирлар, олийҳиммат амирлар, эҳтиромли садрлар, турли хайру эҳсон учун қурилган бинолардан: мадрасалар, масжидлар, хонақоҳлар, ибодатхоналар ва унинг (Абдуллахоннинг) қутли замонида садақалардан фойдаланмоқ учун унинг томонидан келиб-кетувчиларга қурилган бошқа бинолар зикр қилинади.

Хабар ва ривоят аҳлининг табиати тарих илми, жтаняса, яқин. зашж ноқеалари(нн бидани) бўлиб (ва) халигача замон фозилларининг назаридан ўтмаган ҳодисаларга мойил бўлиб, Тангрининг карамига умидимиз шуки, юрт улуғлари, замон катталари, шоҳларнинг буюклари, даврнинг ҳурматли (киши)лари бу китобга мойил бўлурлар ва унинг нақл ва таҳририга рағбат қилурлар. Қачонки, иноят насими бу янги етилган ғунча юзидан парча очса, унинг жамолини кўришдан жаҳондаги хуштаъбларнинг хотирлари гулдек очилур. Тангри фазлидан қабул шарафини ва иқбол шавкатини топиб, унинг шуҳрат нурлари машриқ ва мағрибда тоблансин. У л

* *Тарикат* — усул, йўл, маслак; суфийларгага диний камолатга эришиш йўли.

асари «Жомий ат-таворих»да унинг (Ёфаснинг) машхур ва олий номи Абуя ҳам дейилган^{84^} Оқибатда, буғдойни кўрсатиб (туриб) арпа сотадиган дунё унинг умр хирмонини совурди, ном ва лақаби хутба ва суккадан тушиб қолди. (У) аввалгилар каби ўтди ва Боқуйхон⁸⁵ деган ўғли тахтга ўлтириб, тож ва муҳрга эга бўлди ва Туроннинг, балки тамом ер юзининг мулк ороси бўлди. У кўп халқи, аскарлари ва шавкатли хизматкорлари билан Бортоқ ва Картоқ⁸⁶ номли икки тоғ оралиғида жойлашди. (У) бениҳоят озода, ғоят покизалигидан жаннатнинг ғайрлиги келадиган ўша дилкаш, зебо манзилда давлат байроғини ва саодат туғини тиккан эди. Унинг шавкатли тўрт ўғли бор эди: Қорахон, Ўзхон, Гурхон ва Кунхон. Уларнинг кўпчилиги мусулмон эмас эдил ар. Буларнинг (ичида) ҳаммасидан (кура) Қорахон шон-шавкат (ва) кучу қувват билан тожу тахтга ворис бўлди ва ҳукумат курсиси ва салтанат маснадига ўтириб, ҳукм юргизди. Унинг босқинчилик урушлари ва салтанатни бошқаришининг овозаси бутун дунёга тарқалди. Олий рўзнома китобларнинг бошлари ва муқаддималари (унинг) шижоатининг зикри ва саховатининг наشري билан безалган эди.

Туркларнинг Ёфас ўғлон деб атаган Ёфас авлодининг баёни бизгача айнан вазирларнинг сараси Хожа Рашид(иддин)нинг «Жомий ат-таворих» китобидан кўчириб ёзилди. Аммо тарихчиларнинг сараси Саъид (Мир) Ховандшоҳ⁸⁷нинг «Равзат ус-сафо» китобида бундай дейилган: «Боқуйхоннинг Кесукхон номли ўғли бўлган эди. У отасидан кейин хонлик маснади ва жаҳондорлик курсисига ўтирди. (У) умрининг охирида ўз ўғли Аланчахонни валиаҳд қилиб, (сўнг) охират сафари юқини тугди. Аланчахон замонида турклар неъматлари кўплиги билан мағрурланиб, Тангрига ишонмаслик ва гумроҳлик йўлини илгари сурдилар. Ундан (Аланчахондан) бир кориндан (яъни бир онадан) икки ўғил туғилди. (У) бирига Тотор, иккинчисига (эса) Мўғул деб ном берди. Ўғиллар қатта бўлгач, Аланчахон Туркистон мамлакатини уларга тақсим қилиб берди. Тотор табақаси саккиз нафар ва мўғул табақаси тўққиз нафар бўлган. Мўғулхоннинг тўрт ўғли бўлган: Қорахон, Ўзхон, Кузхон ва Кунхон. Қорахон (эшиги)да ҳар турли нозу неъматлар, турлича қарам ва бахшишлар ҳад-ҳисобсиз бўлса ҳам, ҳеч қандай иззат халқдан шарафлироқ бўлмагани учун, ҳазрат *емднандин'(ўзта>) мақбул ва маъқул фарзанд

тилар эди»⁸⁸. Беминнат ва беиллат берувчи (Тангри), унинг неъматлари улғу бўлсин ва (барчата) баробар бўлган, «(Тангри) ўликдан тирикни яратди»⁸⁹ (оятининг) етук хикмати ва устун қудрати билан унга бир фарзанд марҳамат қилди. Ўша фарзанд Тангрининг таълими ва қувватлаши билан онаси кофира бўлганидан, уч кечаю (уч) кундуз кумуш ранг анор учини ғунчадек оғзига олмади. «Мусога эмишдан илгари она сутини ҳаром қилдик»⁹⁰. Она ўғлининг очлиги хавфидан азоб чекиб, ўлимига (ҳам) рози бўлди. (У) доимо бу сирни ечишни Тангридан сўрарди. Ожизлик ва эҳтиёждан (унга) арз қилиб, сир маҳбуби юзидан парда очишга муваффақ бўлди. (У) уч кеча (мобайнида) кетма-кет тушида кўрдик, ўша гўдақ Парвардигор лутфидан дур сочувчи лабини сўз марваридлари билан безаб, (унинг) тил пармаси бу маъни дуррини (чунон) тешиб дедик, «Эй она! Дилни очадиган сутинг гарчи ҳалол бўлса ҳам, сенинг халқуминг то мусулмонлик болидан баҳра олиб тотли бўлмагунча, отам қони каби ҳаромдир». (Тангри) азалда унинг далват пешонасига имон (сўзи)ни ёзган эди. (Она) ўйлаб турмасданок, бу воқеадан дили мумдек мулоийм бўлиб кетди. Бошининг гламъи (эса) имон нурлари каби қизиди. Лекин Қорахон куфр шеvasи*да бениҳоят маҳкам эди. Иноят калиди (ҳеч) бир йўл билан унинг дил хазинасидан жаҳолат қулфини очолмас эди. (У) исломга эътиқод қилишдан кўрқди. Шунинг учун у бу маънининг юзини очишни маслаҳат кўрмас эдики, мабодо, у ёмон андишали даҳрий ва гумроҳлик оловининг аланглаб, шамъи каби унинг бошига олов ёғмасин; ширк** ва инод*** тиғи, ёмонлик ва бузуклик шамшири билан бошини танидан жудо қилиб қўймасин. (Шу сабабдан), имонини пок дили вайронасига яширди, токи бегона(лар)нинг (мусулмонликка) ошнолигидан вокиф бўлиб, мажлисларда, ўлтиришларда афсона бўлмасин. Байт: «*Ошиқ билан маъшуқ ўртасидаги сирга, душман у ёқда турсин, дуст ҳам маҳрам эмас*».

Мақтаъ:****

Ҳар кимсага юрак сирини очма, (эй) Жомий!
Оламда ҳеч кишини (дил сирига) маҳрам деб билмасман. I

Куфр шеvasи — кофирлик.

* *Ширк* — бир неча худо бор, деб эътиқод қилиш.

** *Инод* — ўжарлик, қийиклик, бўйин товлаш.

У *Мақтаъ* — шеъринг асарининг охирги

(Охири) онасининг даҳрийлиги имонга ал-машиниб, мусулмонлик офтоби унинг қуёш нурли дилининг нуруний ойнасига ўз шуъласини сочгач, (онасининг) оби-ҳаётини унинг кўкрак булоғидан ича бошлаб, оқ ширани мушкка беланган анордан эма бошлайди. (Шу йўсинда) бир ойу икки ҳафта тарбия қилинган, бир яшар (боладек) бўлди; унинг ҳусн гулзори гулу лола билан безалди. Отаси унинг жон ортирувчи жамолдан таажжубланарди, (гулдек) очиларди ва дўстлари ҳам хос кишилари билан бўлган мажлисларида (бундай) дердилар:

Н а з м:

Кўрасизларки, бу азиз гўдак
Бирданига буюк подшоҳ бўлади.
Қачон(ки) бошига подшоҳлик тожини кўйса,
Давлат билаги ундан кучли бўлади.
Қачон(ки) подшоҳлик тахтига ўлтирмоқни
ихтиёр қилса,
Олам интизоми ундан тартибга тушади.

Кунлардан бир куни (боланинг отаси) жуда хурсандлигидан ва ғоят очилганлигидан базм қуриб, қариндош ва яқинларига маслаҳат қилиб дедикки, бу фаришта мисол ўғилга баланд хилқати ва фитратига, хулқ ва заковатига муносиб юқори насаб, бир олий исм тайин қилсалар. (Мажлисда ўтирган) ҳар бир киши ўзининг билим ва тамизига яраша (унга) бир исм айтди. Иттифоқо, шу маслаҳат вақтида ўша замон маҳдийси⁹¹, Исоалайхиссаломдек, «ҳар нарсага нутқ берган Тангри бизга ҳам нутқ бериб гапиртирди»⁹² (ояти)нинг буйруғи билан бола тилга келиб, «менинг исмим Ўғиз бўлсин; бундан бошқа от менга муносиб эмас», деди. Бу воқеа мажлис аҳлини хайратда қолдирди. (Нихоят) отаси унга Ўғиз деб ном қўйди; ҳаёт уни (ўзининг) қувватлаш кучоғида ва уйғунлик этагида парвариш қилди. Оқибатда у ёш новда, қумуш танли сарв ва у янги ой осмон тамкинли тўлин ой бўлиб етишди. Ҳусн ва жамол авжида, латофат ва камол осмонида унинг дилни ёритувчи юзи оламини ёритувчи қуёшга айланди.

М а т л а ь:

Бу (дунё) бўстонида унинг қадди ниҳоли
қумуш (тан) сарвидек бўлди.
Унинг янги ой(га ўхшаган) қоши иззат, сабот
ва қарор осмонида тўлин ойдек бўлди.

ҚОРАХОННИНГ ҚУРУЛТОЙ ЧАҚИРИШИ (ВА) ТҶЙ
БЕРИШИ, БЕНИҲОЯТ ШОДЛИГИДАН ХУРСАНДЛИК
ЭШИКЛАРИНИ ЗАВҚЛИ КИШИЛАРНИНГ ЮЗЛАРИГА
ОЧИШИ, ЎЗИНИНГ ДИЛБАНД ФАРЗАНДИ ЎҒИЗХОННИ
БИРОДАРЛАРИ КУЗХОН ВА КУНХОННИНГ ҚИЗЛАРИГА
УЙЛАНТИРИШИ

Ўғиз сўздан ажраб, тили чиқиб, болалик даврини тугаллай бошлагандан сўнг Қорахоннинг қалбида шундай маъни юз очиб ва ҳаёл маҳбуби (унга) бундай юз кўрсатдики, давлат бўстонида унинг дилжў қомагидай бир санубар ўсиб етишмаган ва унинг оламтоб офтобидай бир ой иззат осмонида саодат қамолига етмаган. У жоҳу жалол чаманининг сарви, буюклик ва мустақиллик гули учун бир қумушбадан ёстукдошни пайдо қилсаки, у бутун оламда ягона бўлса. Иттифоқо, унинг биродари Кузхоннинг бир қизи, балки бир қутли юлдузи бўлиб, жаҳонни ёритувчи офтоб чашмаси унинг қуёшдек ёритувчи юзи сувининг товланишидан хижолат терига ботиб, шармисор бўларди. Мажлисни ёритиб турувчи шаъм (унинг) оташдек қизил юзи шуъласидан хижолат тортиб, иситмаси хароратидан сарғайиб, нола қиларди. Ҳар гоҳ қимматбаҳо дурлар сандиғидан ёқут қулфини очса, ақиқ рангли қутичадан тиниқ марваридлар, шохвар гавҳар намоён бўларди. У гоҳо қулиб турувчи пистадан (яъни оғзидан) шакар сочувчи табассуми билан ошиқлар жонини торож қиларди ва зулфининг чавғони ва олма қаби бағбақаси билан ойдан ҳусн гуйини* олиб қочарди.

М а с н а в и й :

Қачон унинг лаби ғунчадек табассум қилди,
Боғланган диллар унинг қулишидан сўйилди.
Қдчон зулфидан юзига чавгон осди,
Ҳусн чавғони билан ойдан тўпини олиб қочди.

(Қорахон) уни (қизни) Ўғиз учун (хотинликка) сўратди ва тўй анжомларини ҳозирлаш ва уларни тартибга солиб, хотирни тинчителишни буюрди. Бинобарин, мажлис ташаббускорлари ёзиллишиб, найшакардек белларини бир неча жойидан боғлашиб, Эрам боғидагидек тоза ва яшнаган шундай бир базм қурдиларки, хурсандлик эшикларини давлат аҳли ва саодат эгалларига очдилар. Бу базм жаннатдек ҳури тийнлар билан безалиб, гулшан саҳнидек ёсуман юз-

* *Туй ва чавгон* — қадим замонларда Шарқ халқлари ўрта-снда кенг тарқалган ўйин. *Туй* — тўп, копток; *чавгон* — эгилган ак. Бу ўйинни одатда отлғж ўйнаган.

безатилди.

Н а з м:

Барча шакар лабу, бодом ковоқ ва писта
дахан.
(Ва ҳамма) бинафша зулф, саман юз ва
ёсуман рухсор.

Хар тарафда нарғис чехралар жамолининг ойнадори бўлган куёш рухсорларни кўриш билан қамашадиган ва ҳар бирининг юзи боғидан гулу насрин узиладиган пари юз машшоқлар Масихдек мўъжиза кўрсатдилар ва дилни ўзига банд этадиган овозларининг лаззати билан зухраваш ашулачи(лар)ни чарх урдирардилар.

Б а й т :

Дилкаш созандалар булбул овозлари билан,
Гўзал ва ой мисол соқийлар юзлари билан
хури ғийн (1) эдилар.

I Жаҳонда якка-ягона, гўзалликда танҳо бўлган кумуш болдирлилар нарғис каби олтин соғарии тутиб, тиниқ май қадахларини ой ва куёшдек |ниракайфлар назарида ва қуйқум ичувчирарСнинг) кўз олдида (гирд) айлантирар эдилар.

М а с н а в и й :

Чанг ва рубобнинг мароқли садосидан
Шароб жоми куёшдек айланар эди.
Ҳамма соқийлар нарғисдек ширакайф,
Хар бирининг қўлида тўла биллур (қадах)лар.
Хар бирининг қўлида май шишаси бўлиб,
1 Соқийлар қизил майни қадахларга солиб,
аввал ўз лабларига текизиб,
сўнг бошқаларга узатдилар.

Базм мажлиси пари юз, фаришта манзар дил-барлар баракотидан ва ой тан, Жавзо⁹³ камарли маҳбублар хуснидан шундай зийнат топганки, гўё қизил гул, насрин, сунбул, ёсуманлар билан тўла бўстон ёки Ой, Муштарий, Зухал билан тўлган осмон деб ўйлайсан, (киши). Саодатли никоҳ кечаси Ўғиз келинни қучоғига олиб ва ўпиш вақти етганда, айтдики, «Имон маҳкамлиги бўлмаса, менинг жоним халқуми сеннинг шакар лабингдан тот ли бўлмайди. Тавҳид* калимасини арз қилмасдан, сенинг юзинг

(1) Аввалгинашриданотўғриўқплган. Аслида «хуриғийн»дир. — Мух.

* Тавҳид — бириктириш, бирлаштириш; Тангрпбитта, ягонадеб бўлиш. *

эди». Қиз бу қутли, шавкатли ва муборак хислатли (йигит)дан мусулмон бўлиш таклифини эшитгач, умид қўли унинг белига маҳкам (боғланган) бўлса ҳам, қошини чимириб, ундан юз ўгирди. Ўғиз ҳам у ёввойи кийикнинг ваҳшати-ни кўриб, бирданига ўша ҳаёт фитнасидан ўзини олиб қочди. (Шу билан) яқинлашиб қолган иш узоққа чўзилди, тўю базм ғазаб ва (бир-биридан) нафратланишга айланди. Отаси (бу-ни) узоқ ва яқиндан, турк ва тожикдан кўриб, эшитиб билдики, ўғлининг (бу) қиз билан ҳеч қандай муносабати ва сўхбати йўқ.

Қорахон ҳамиша жону дили билан фарзандининг хурсандчилиги ва унинг айшу ишрат билан умр ўтказиши йўлини қидирарди ва шунга интиларди. Шунинг учун иккинчи марта гул рухсор, мушк ёғдирувчи сочли, Узро⁹⁴ юз, ширин сўз билан (ўғлининг) жаҳонни кўрувчи кўзини равшан, димоғини хушбўй ва муаттар қилишни истарди. Иккинчи биродари Кунхоннинг бир қизи бор эдики, унинг офтобталъат юзи қаршисида жаҳонни ёритувчи куёшнинг чиқишга тобу тоқати йўқ эди. Янги ой унинг қошини кўриб хижолатдан бошини кўтаролмасди. Чунки (у) хуснда, барноликда ишваси комил, кўп маҳбуб эди.

Ш е ʼ р :

Олам гўзалларининг фитнасига бош,
Ўз қошидек дилбарликда ягона,
Ноз тўшагида ўлтирувчи,
Чигалларни ечувчи, мушкулларни ҳал
қилувчи.
Хуснда замоннинг ягонаси,
Шаҳарда яхшиликнинг фасонаси эди.

Никоҳ мажлисида Ўғиз учун булутдек гавхарлар ёғдириб ва офтобдек зар сочиб', (уни) осмон сахни каби дур сайёралари ва марварид юлдузлари билан безади(лар). Тўй мажлиси охирига етиб, хурсандлик базми тамом бўлгандан сўнг, йигит билан қиз, гўё икки юлдуз саодат буржида яқинлашиб, бахтиёрлик қутчасидаги пор ловчи (бу) гавхарлар икки дур шаклида ён-ма-ён бўлдилар. Ўғиз унга ҳам коникарли насихатлар ва зарур ваъзлар бериш йўлини тутди, фойдали хикоятлар ва ёқимли сўзлар айтишга қарор қилди, токи хато йўлдан тўғри йўлга,] хавас йўлидан Тангрини таниш қоидасига юз тутсин. Шаҳодат калимасини ўзига лозим тутишга, шариат ҳукмларини қабул қилишга ун- ^

дади, дунё ва охират учун зарар бўладиган гум роҳликдан имон, тўғрилиқ ва (Тангрига) яқинлик йўлига бошлади. (Лекин) бу қиз (ҳам) ҳеч йўл билан унинг офтоб нурли мақбул сўзларига ўзининг қоронғу дилидан жой бермади ва итоаткор бошини унинг тобелиқ халқасига солмай, оёғини хизматкорлик, чокарлик ва фармонбардорлик доирасига қўймади. «Шундай(ки) Тангри жохилларнинг дилларини муҳрлайди»⁹⁵.

Қорахон яна бир тустовуқ юз ли, тўти сўзли, товус кўринишли, каклик юришли, пари пайкар ва фаришта манзарни у қутли нишон бахт қушига (яъни Ўғизга) жуфт қилиб, унинг муборакасар хотирида (яна) муҳаббат (хислари) уйғонишини истар эди. (Қорахоннинг) Дурхон⁹⁶ исми яна бир биродари бўлиб, унинг ифбат пардаси остида ўлтирган бир қизи бор эди. У ни ҳам Ўғиз учун сўратди. Бу гап-сўз бир неча кун кўча-кўйда шуҳрат топди. (Қорахон) бу муродни ҳосил қилишда сабо шамолдек ҳар тарафга елди. Айнан шу вақтда, Ўғиз кўнгил хурсандчилиги учун овга чиқади. Шамолдек елувчи отига миниб, ов қилиш ниятида ҳар томонга чопади. Унинг оху кўз, кулон туёқ чопкир оти елганда, ниҳоятда тез кетганидан, ўз соясидан (ҳам) ўзиб кетарди. (Унинг) қора туюли, тез юришли буроқ* оти тоғу чўлни кезишда шамол ва чакмоқдан (ҳам) ўзиб кетди.

Н а з м:

Хўтандан бир гўзал келин келди, дединг,
Унинг сароғичи⁹⁷ анбардану, кўйлаги
мушқдан.
Замоннинг симурғи, лекин эҳсонлар эгаси
Тангри,
У ни тўрт қушдан таркиб қилган экан:
Лочиннинг химматидан, Хумойнинг
шаън-шавкатидан,
Оҳунинг сакрашидан, ҳаққушнинг вақор
тавқидан (ва) каркидон қувватидан.

Хул лас, (бу от) тез юрган ва кезганда темирдек (мустаҳкам) туёғи билан ҳўкиз ва балиқнинг белини синдиради⁹⁸. Сакраганда ва тез чопганда (эса) чанг ва тупрокни тўзитиши билан ой ва қуёшнинг юзига сурмаранг никоб тортарди.

К и т ь а:

Вох, қандай зебо отки, унинг ой танли
наълидан

* Буроқ, — пайғамбар меърожга миниб чиккан от.

Ер қурраси нил тусли осмон ичига макон
килди.
Йўрғалаганда ва чопганда унинг танидаги суяқ
халқаларни,
Хивич халқалари деб гумон қиласан, (киши).
Жангда унинг ҳаракати оташи, кўзғолгундай
бўлса,
Совутнинг темир халқачаларини ёндираар эди.
Узукнинг накши орасида чумоли каби йўл
солиб юрар эди.
Нинанинг кўзидан ипакнинг торидай ўтар эди.
Фалақдай тез югурадиган ва ердай юк
кўтарадиган,
Қазодек йўл биладиган, гумондек узокни .
кўрадиган эди.

Ва (Ўғизнинг) бошқа хизматкорлари ҳам булутдек шамол (от)га минган эдилар. (Улар) ўйноқлаб чопганларида айланувчи фалақдаги ой сингари беқарор кўринардилар. Ўқ уларнинг найзалари заҳматидан ажабланиш бармоғини тишларди. Ҳар бирининг яраклаган ханжарлари йиртқиқларнинг дилларини уларнинг кўксидан турган ҳолда ва ваҳший ҳайвонларнинг жонларини танларида турган ҳолда хун қиларди; камон қарғалари қанот ва патларини ёйиб ўқнинг учига ўхшаган чангал наштарлари билан ов томирларини ёрарди. Овланган (ҳайвон)ларнинг қони ер юзига Яман ақиқи ва лаъли Бадахшон тусини берарди.

М а с н а в и й :

Ҳаво лочину, дашт ит(лар) билан тўлди.
Бири учишдаю, иккинчиси чопишда шитоб
килди.
Бири хавони паррандадан холи қилди.
Бири (бўлса) ерни югурувчи (ҳайвонлар)дан
холи қилди.

Шикаргоҳ жониворлар билан тўлиб «Ўзлари хоҳлаган қуш гўштларидан'(истаганча) фойдаланардилар»⁹⁹ (ояти)га биноан, тўйга керакли бўлган қуш ва балиқлардан иборат нарсалар муҳайё бўлгандан сўнг, Ўғизхон дарҳол қайтиш жиловини бурди ва белгиланган ўз қароргоҳига қараб шошилди. Иттифоқо, уларнинг йўли Ўзхон юртидан тушди. Ўша ерда Ўзхоннинг қизи (ўзига ўхшаш) моҳи пайкар, муборак юлдузли, қуёш кўринишли бир туда қизлар билан бир дарёнинг бўйида тонгдек равшан бўлиб ва офтобдек жилва қилиб (ўйнаб) юрардилар. Ўғизхон қумушга муштоқ бўлган пул сиз, иссиқдан безор бўлиб, соф ҳаво изловчи кишидек Ўзхон-

"нинг қизи томон шошилди ва уни ўзининг муҳаббат оғушига тортилгандай ҳис қилди. (Ўғиз) шундай бир қизни кўрдик, ой у л кумуш юзли суратнинг хизматида гули савсарга ўхшаб, ойни ўраб турган. нур доирасидек (белига) қуллик камарини боғлаган (бўлиб), Уторуд* мушкин-рақам калами билан гулбарг юзининг васфини тасвираб, Ноҳид** гулнинг бинафша туге зулфи бандалик халқасини қулоғига таққан, қуёш унинг нурли жамолидан хижолат терига фарқ бўлиб, Баҳром¹⁰⁰ ярим уйқули унинг нарғис кўзидан (ўз) жонига омонлик тиларди.

Б а й т :

Унинг нарғис кўзларидаги тонг уйқуси (ғоят) сеҳрли,
Анбарин зулфининг тобланиши суман устига
чирмашган булбулдай эди.

Унинг зумрад кўз(лар)и ва лаълдек лаби софликда осмон зумрадининг ва офтоб лаълининг обрўсини тушириб, ипор ёғдирадиган жингалак сунбули (эса) тоза анбар бозорини ва ўткир ҳидли ипор нарҳини туширар эди. Зулфининг чавгон мисолли ломи*** кенг жаҳонни ошиқлар кўзига мим халқасидан ҳам. тор кўрсатиб, камон мисол қошининг нуни ғам кўрганларнинг алиф кадрлариний жим ва долга**** айлантирарди.

Н а з м :

Сен қомати келишган эгма қошеан, сендан ўзгада,
Кумушдан ўқ ва ғолиядан***** камок кўринмади.

(Унинг) фитна кўзғотадиган жингалак сочи гул ва ёсуманнинг соябони бўлди ва унинг дилни олувчи зулфи лолаю насриннинг (яъни юзининг) пардадорига айланди.

* Уторуд — Меркурий. .

** Ноҳид — Венера.

Арабча — «лом»га ўхшатнш; жингалак маъносида.

***Арабча «мпм»га ўхшатнш; киск кўз маъносида; «нун»га ўхшатнш; кайрилма кош маъносида; «алиф»га ўхшатнш; алиф коматлп, навқирон маъносида; «жим»га ўхшатнш; кадни букиб кўпш маъносида; «дол»га ўхшатнш; кадн букплган, эгик маъно-евда.

***** Ғолия — кош ва сочга суртиш учун мушки анбардан ясалган хушбўй қора модда. Шопрлар одатда кокил ва қора қршни ғолияга ўхшатадилар.

Қ и т ь а :

Ёсуманнинг соябони ҳаммаси тоза сунбулдандир.
Соф гул юзининг посбони тоза нарғис кўздандир.
Гул рангфурушу, сабо аттор бўлса ҳам,
Ҳамма сармойани унинг юзи ва мўйидан олардилар.
Гул сенинг рухсоринг ўрнини кидириб топа олмади.
(Ва) уни излаб, бошдан-оёқ тиканга айланди.

Унинг муҳаббат ўти шамъига ўхшаб, бошдан оёқини олиб кетди. (Ўғиз) махфий дуст лик ғоят авж олгандан, юз (бор) меҳрибончилик ва ширин сўз билан унга (бундай) дели: «Эй кўз равшани, ғам чеккан дилга роҳат берувчи! Агар (сен) менинг сўз(лар)имни эшитиб, йўлимга юрсанг, (айтганимни) тўхтовсиз тўғри топиб, Тангримга имон келтирсанг, (унда сен) менинг кўз(лар)имга нуру, жонимга оромсан. Қачонки, менинг сўзларимдан ва эҳсонлар эгаси (бўлган) Тангрининг фармонидан узоқлашсанг, бордию хур бўлсанг ҳам, нуқсонда (қола)сан». Ул қутли юлдуз(лик) қиз, у қуёш ва Ноҳид мисол (йигит)дан (бу) муборакасар сўз(лар)ни эшитиш биланок, (унга) бениҳоят бандалик ва ожизлик билан бошини қуйи солиб дедик, «Ҳозир осмон сингари сен учун итоат халқасини қулоғимга таққанман; сенинг бахтинг ва муродининг келини бўлиб, (хузурингда) кўл қовуштирганман. (Шундай бўлгач), қандай қилиб бошимни итоат йўлидан бураман ва ; қандай қилиб гарданимни бандалик халқасидан / чиқараман? (Бундан буен) ҳамиша сенинг кўрсатган йўлингдан бораман ва буюрган ишингга амал қиламан. '

Б а й т :

Айтсангки, менинг итим бўл; буюрсангки, фиғон деб,
Мен бу остонанинг итиман, нима десанг, нима буюрсанг (ижро қилғувчиман)».

(Алқисса, ул қиз) ўзининг кунни яна ҳам равшан қиладиган ҳусни орқали ул ой қутли толеъ ва муборак бахт юзасидан дунёни ёритадиган ва оламини ёндирадиган ул қуёш билан шараф буржида жам бўлдилар; мансаб ва улўғлик фалагининг Муштарийси давлат ва камол юзасидан иззату иқбол осмони(нинг) Ноҳиди билан шав-

катлик ва улуғлик авжида қўшилди. (Уларнинг айшу ишрат даражаси кўнгилни кўтарувчи ёр сарвидан (ҳам) юқори бўлди. (Ўғизнинг) ишрат ва хуррамлик боши дўстнинг асир этувчи зулфидан гирифторликни (ўзига) қабул қилди.

Б а й т :

Қандай хуш бўладики, интизорликдан сўнг,
Умидвор (ўз) мақсадига етса.

**ҚОРАХОННИНГ ЎҒИЗХОННИ МУСУЛМОН ЭКАНЛИГИ-
ДАН ХАБАР ТОПГАНИ ВА УЛАР ЎРТАСИДА СОДИР
БЎЛГАН НИЗОЛАР**

«Тангри ўз меҳрибончилигидан кишиларга нима(ни) раво курса, уни тўхтатувчи йўқдир»¹⁰¹ (ояти)нинг олдиндан бўлган ҳукми билан, Тангри(нинг) ёрдами ва Парвардигорнинг қувватловчи осмони ҳидоят калиди билан ёруғлик эшигини Ўғизнинг ошнолик юзига очди ва «Тангри уларни тоза сув билан сероб қилди»¹⁰² (ояти)нинг соқийси тиниқ хушбўй майни руҳоний(лар) базмида унинг қушойишли руҳига бериб, ҳар чоғ абадий саодат насими йўқ бўлмайдиган иноят шамоли билан унинг фасоҳат баён тили шоҳида мусулмонлик гули очарди ва (у) важду хол* юзасидан буюклик эгасини улуғлаб, таъзим билан оллоҳ-оллоҳ дерди. «Огоҳ бўлинг, Тангри ёди билан қалблар ором олади»¹⁰³.

(Ш е ъ р) :

Саъдиё (сен), дуст васлига етиша олмас
экансан,
Ҳеч бўлмаса, оз вақт бўлса ҳам, дуст билан
бўлайлик (1).

Қорахон унинг нима дейишидан ва нима қидиришидан ғофил ва беҳабар эди ва ҳамиша (унинг) ҳаёл саҳифасига бундай ёзилиб ва дил заминига бу маънининг тухми экиларди: Магар (Ўғиз) ўзининг ғам-ғуссасини йўқотиш учун дилкаш нағмалар қилиб, дилни (турли) оҳанглар билан хуш қилса ҳам, аммо, аслида ўша оҳанглар руҳоний мажлис, роҳат ва осойиш базмининг нағмалари эди. Лекин инсонларнинг кўпчилиги билмасдилар. Аммо Ўғизхоннинг йўли

* *Важду хрл* — суфийларда завқу шавқдан ҳосил бўладиган бир кайфият.

1. Шеър Шайх Саъдий Шерозпйники. — *Мухаррир*.

ва туғма одати шундаи эдики, ўзгалар(шшп сухбатидан унинг этагига гард юкмас, кофирларнинг қоронғу кўзлари, «уларнинг кўзларида пар да бордир»¹⁰⁴ (ояти) бўйича, унинг жаҳонни безовчи жамоли ойнасида ҳайрат ўз (акси)ни кўрмаса, ҳамиша қариндош ва бегона билан бирга юриш-туришдан четланарди ва ҳамма вақт яқин дўстлар, узок бегоналар билан бирга ўлтиришдан ва улфат бўлишдан қочарди. Шак-шубҳасиз, ғайбнинг ҳотифи «мени ёдинга олганинда нотақводорлар гуруҳи билан (бирга) ўлтирма»¹⁰⁵ (ояти) мазмунини унинг хуш-қулоғига ўқиди ва тўлиқ асар(ли) бу хабар туфайли турли баҳоналар билан қўзғолди ва ҳар куни бир саксонинг бир бурчагига ва бир дарёнинг лабига бориб, гулгашт учун чаманзор ва томоша учун лолазорни кезар эди. Гоҳо юз* ва лочин овига (боришга) ваъда қилса, бошқа вақтда ўрмонга бориб тўнғиз билан жанг қилганлигининг овозаси эшитилар эди. Шундай қилиб, кунлардан бир куни (у) олий толеъ ва баланд бахт билан ов хурсандчилигига чиқишга қасд қилган эди. Сулаймон каби оташнишон, шамол отига миниб (чопганда), ҳаво қора отнинг чанги ва бўз от ғубори билан анбар эланиб, абир аралаштирилгандек бўлди. Бас, жонни ов ловчи қушлар таркаш** ичида пат устига пат қўйган эдилар. Оташсайр, сувдай оқувчи отлар туёқ устига туёқ қўйиб, қулоқларини қулоқларидан ўтказганидан паррандаларда учишга мажол ва судралувчиларда юриш-югуриш имкони қолмаган эди. Жониворлар жарға*** доираси ўртасида мушқу л аҳволда қолган эдилар. Тустовуқ жилвасидан ва қалликнинг йўрғалашидан лочиннинг ҳайрат бармоғи оғзида қолиб, (бу холни) курган ҳар бир қуш лочиннинг оқ хошия (ли) хатидан (яъни тумшуғидан) ажал ёрлиғини ўқирди ва юзнинг жонни қуйдирувчи ҳамласи захмидан оҳунинг юзида ранг қолмаган эди.

М а с н а в и й :

Тустовуқ шохдан-шохга сакрарди,
Ва жилвасидан лочин қўлдан учарди.
Бу халқада ҳар томондан (пешвоз) келарди,
Юз жангчининг овозию, оҳунинг оёқ товуши.
Йиртқич шерлар мастликни пеша
қилгандилар,

* *Юз* — оҳуни овлайдиган ҳайвон.

** *Таркаш* — садоғ, ўқдон; ўқ халтаси.

*** *Жарға* — ёввойи ҳайвонларни овлаш вақтида қуриладиган қуршов.

'Наиза(нинг кўштаги)дан дашту сахро ўрмонга айланди.

Б а й т:

Ўғиз шикор сайрига кетгач, Қорахон бир мажлис тузди. (Бу мажлисда) Ўғиз ҳали муносабатда бўлмаган иккала келинини бир ерга тўплаб, уларнинг кўнгилларини беҳад кўтариб, уларга ҳисобсиз қарамлар кўрсатди. Сухбат вақтида улардан сўрадики, «Не сабабдан Ўғиз сизлардан четлашиб, Ўзхоннинг қизи билан бирга бўлди. Қолбуки, унинг ҳусни сизларнинг офтоб жамолингизнинг (фақат) бир шуъласича, ҳуснингиз хирманининг бир арпасича ҳам эмас-ку. Албатта, бу орада бир ҳикоят ва бу дostonда бир ривоят бўлса керак. Агар бу воқеа борасида сизларда бирор гаи бўлса, сўзланглар». Келинлар сўзлашга мажол топиб, хотирлари(нинг) садоғида бўлган гапларни чиқариб дедиларки, «Ўғиз илгариги дин(имиз)ни қўлдан бериб, янгидан бир дин чиқарди. Шу (дин)ни ўтган оталаримиздан эшитган эмасмиз. (У) бизларни ўз динига (ўтишга) ҳар қанча ундаса ҳам, унинг амру фармонига бўйсунмадик; ота-боболаримиз динидан бошқа динга майл қилмадик. «Биз (фақат) ота-боболаримизни бир динда топдик ва ҳақиқатан уларнинг изидан борамиз»¹⁰⁶. Бу сўзни эшитиши билан Қорахоннинг жаҳли кўзиб, жони ҳалқумига келди. Тамом ҳаяжонга келиб, зўр дахшат билан боргоҳининг яқинлари ва мудаббирларига дедик, «Ўғиз болалигида умид боғининг гули ва абадий давлат базмининг шамъи бўлиб қолиши кўринар эди. Ҳозирда ҳақиқатан (ҳам), ўт ёқиб, жаҳонни ёндирувчи оташ бўлибди. Энди (унинг) савдoyи бошини танасидан жудо қилинмаса, мамлакатга бундан (ҳам) кўп ташвишлар келади. Агар унинг умид қўли умр этагидан калта қилинмаса, мурод ипи ихтиёр қўлидан чиқиб кетади. Қўрқаманки, агар бу балони дафъ қилишда ва бу можарони йўқотишда озгина бепарволик содир бўлса (тез орада) чумоли илонга, илон (эса) одамни дамига тортувчи аждаҳога айланади. «У ёлғиз шундай кишики, сизларни оталарингиз ибодат қилган нарсалардан қайтаришни истайди»¹⁰⁷. (Энди) биродарлари гумроҳликда уларга ёрдам беради». Келинлар (ҳам) шамол кўзғотувчи сўзлар ва оташомиз ҳикоялар айтдиларки, (Қорахон) дарҳол офтоб зарраларидан (ҳам) ортик, булут ёмғирлари қатраларидан (ҳам) кўп лашкар тўплади. Ҳаётдек фитна кўзғотувчи, ўқ ва шамширдек қон тўкувчи сипоҳлари билан (ўғли-ла; қарғди) урушга отланди.

Ҳаддан ортик аскар билан равон бўлганда,
Ер ҳам осмондек ўрнидан кўзғолди, дейсан.
Ердан чанг осмон сари чунон кўтарилдики,
Гўёки ой тупроқ билан сирлашяпти, деб
ўйлайсан, (киши).
Лашкар чанг-тўзон ичида шундай бўлдики,
Мисли қора булут орасидаги ялтироқ юлдуз
(каби).

Ўзхоннинг қизи бу воқеани эшитгандан кейин, оташнишон, шамолдек елувчи хабарчи юбориб, Ўғизни бу ҳол ва кайфиятдан, қўрқинчли мушкул ишдан огоҳ қилди. У (Ўғиз) ҳам кўп сонли қўшин тўплаб, (уруш) асбобларини ҳозирлади ўз холи ва имконига қараб қуролланиб, жангга шайланди.

ЎҒИЗХОННИНГ ҚОРАХОН БИЛАН УРУШ ҚИЛГАНИ, (УНИНГ УСТИДАН) ҒАЛАБА ҚОЗОНГАНИ ВА ТАЛАШИШ ПАЛОСИНИ ЙИҒИШТИРГАНИ

Икки тарафнинг лашкари бир-бирининг муқобилига келгандан сўнг, дастлаб Ўғизхоннинг аскарлари кофирлар билан урушиш ва мушриклар*нинг илдизидан кўпориш учун олов сочувчи тўғларини қинидан чиқариб, фитнанишон найзаларининг учини отларининг қулоқларига тўғрилаб, уруш майдонида осмондаги юлдузлар сингари саф тортдилар.

(Б а й т):

Ҳамма лашкар ғазабланган шердек урушга
каттиқ киришди.
Барча қўшини кўкрак ва билаклари (билан)
зўр филдек (эди).

Қорахон ҳам (ҳатто) мунажжимлар аҳли (унинг) ҳисобини шарҳ қилишдан ожиз бўлган саноксиз лашкар ва ҳеч (бир) доно ва ҳисобчининг ақл ва фикри тасарруфига сиғмайдиган миқдорда кўп суворийлар ва хизматкорлар тўплади. Уларнинг ҳаммаси ханжар ва найза билан эмишган, от ва эгар билан туғишган эдилар (ва) уруш майдонида нард**нинг доналаридек саф безаган эдилар. (Шундай қилиб), ўша бўқирувчи икки арслон ва икки йирткич қоплон

* *Мушрик* — эътиқодда Тангрига шерик қўшувчи; маъжун-ий.

** *Нард* — қадимги замонда Шарқда кенг тарқалган шахмат ва шашкага ўхшаш ўйин.

шикоргоҳда бир-бири билан тўқнашдилар ва ав жангини урушга айлантирдилар. Қулон ва охуларни овлаш шерларнинг жанговар овига айланиб кетди. Овдаги хайвонларнинг фарёди ноғора(нинг) ғулғуласи, кушларнинг чуруклашлари тасбиҳ ҳамда такбирга айланди. Шамшир хавфидан шер юзини ўз ўрмонига ўгирадиган, тез учадиган ўқнинг қўрқинчидан бургут хаво авжидан пар ташлайдиган чоғда Ўғизхон давлат ёрдамчиларидан бир нечаси билан кофирларнинг сафига от қўйиб, ер юзидан чангни осмон қуббасига етказиб, куёш булоғини чанг билан тўлдирди. ,

М а с н а в и й :

Отлиқларнинг қуюн каби чангидан
Куёш булоғи тўлиб-тошди.

Ислом лашкари ва кофир(лар)нинг гурухлари уруш майдонини марказ қилиб ўраб олдилар; мусулмон ва кофирлар(нинг) тўдалари дарё тўлқинлари сингари бир-бирларининг устига чиқиб кетдилар.

Н а з м :

Жаннат умр сотувчилари ширин жонга баҳо
қўйиб,
Фаво бозорига кирганларида,
Тиғ урувчилар қилич билан қуёшнинг
нуридан (кесиб) олардилар.
Жанг ғубори осмон юзини (тамом) беркитди.
Фил товонининг захмидан тоғлар сахрога
айланди.
- (Ўлдирилган) шердилларнинг танидан сахро
тоғ бўлиб кўринди.
Бу жангда мард(нинг) ажали яқин кўринди.
Паҳлавонларнинг умиди узокдан шайдо
килиб турди*.

Аждарнишон найза(лар) жанг саҳросида арғувон** тусида сел оқизди ва о лов сочувчи тиғ(лар) ер бағрини қон билан бўяди. Сувдай тиниқ ханжар қон тўлқинларини кўм-кўк фалак авжига етказди. Уруш дарёси(нинг) қайнаб тошганидан, жанг майдонидаги мардлар танасидаги жавшан***(лар ҳам) мавжланиб кет-

* Сўнги мисранинг маъноси аниқ эмас.

** *Арғувон* — қизил ва чиройил гуллайдиган дарахт; чиройил қизил гул.

*** *Жавшан* — совут, зирх, ингичка симдан тўқилган қадимги уруш қийнларидан бирининг номи. Одатда у билан жангчилар асосан кўкрак қафасини ўраганлар.

ди ва жанг оловининг кучлилигидан қахрамонлар кўксидаги қалқонлар қизиб кетди.

Н а з м :

Уруш о лови қизиганидан, темир қубба*
Бошнинг қопқоғини қуйдирар (эди).
Жавшан қизиганидан кўкраклар (ҳам) қизиб,
Мия дубулға** остида (бўлса-да) қуйган (эди).
(Ўз) хосиятига хилоф бўлиб, ўтнинг
тафтидан,
Самандар***нинг устихонлари (ҳам) қуйган
(эди).

Жанг олови (нихоятда) кучайган бир пайтда Қорахоннинг вужуд хирмани қуйиб кетди; ялтироқ тиғ оташидан унинг умид офтобини хароб қилувчи булут қоплади. Кимки, саркашлиқ қиличини кинидан чиқарса, ўша қиличи билан ўлдирилади. Нима (ёмонлик)ни ўйласанг, ўшанга ўзинг гирифтор бўласан. (Қорахон ҳам) ўз бошига ўзи етди. Нифоқ тухмини эккан эди. Умидсизлик ҳосилини (йиғиб) олди. «Агар яхшилик қилсангиз, ўзингизга яхшилик қилган бўласиз ва агарда ёмонлик қилсангиз ҳам ўзингизга қиласиз»¹⁰⁸.

Б а й т :

Нима ҳақда сўзласанг, ўша тўғрида эшитасан.
Агар тикан эксанг, суман ўрмайсан.

Қорахон(нинг) лашкари, юлдузлар офтобдан қочганидек, бахтиёр Ўғиздан қочдилар ва шабнам сингари ўзларидан тўқилдилар. Ўғизнинг кўпчилик қавмлари ва амакиваччалари, у билан иттифоқ бўлиб, давлатининг зоҳир бўлишига ишонганликларидан, қарийб етмиш беш йил давомида уларнинг ўртасида бўлган урушталаш, қирғин ва қон тўкиш тамом бўлди. Оқибатда ҳаёт Ўғизга насиб бўлиб, (уруш) унинг фойдасига ҳал бўлди. Уруш-талаш бўлган ердан то Бухорога қадар (мамлакатлар) унинг фармонида ўтиб, жаҳон майдони отига жавлонгоҳ бўлиб қолди.

Б а й т :

Кимгаки Тангри ёрдам қилар экан,
Унга ҳукм юргизишда кимнинг ҳадди бор?!

* *Қубба* — темир кулоҳ.

** *Дубулға* — совут, зирх.

*** *Самандар* — қалтақесаққа ўхшаш жонивор. Афсонага кўра, у гўё ўтдан пайдо бўлиб, ўт ичида яшар эмиш.

"Ўғиз билан ёвлашган ва ердан бериш одатидан узоқ бўлган бошқа авом ва қавмлар (Ўғизхон давлатининг) шарқ томонида жойлашдилар. Турклар наздида муқаррар ва муайяндики, мўғуллар ўша наслдан тарқалганлар. Ўша замонда ҳамма кофир ва диёнатсиз бўлган. Унинг (Ўғизнинг) замонидан ҳамма Тангрини танийдиган ва унга шукур қилиб, уни мактайдиган бўлди. «Тангри хоҳлаган кишини тўғри йўлга бошлади»¹⁰⁹

Н а з м:

Сен томонга ўзингдан бошқа ким йўл
кўрсатади?
Бекик йўлни сендан бошқа ким очади?

Ўғиз фируза тусли гумбазнинг айланишидан бахтли бўлиб, унинг давлат муҳри фалакнинг ёқут муҳридай (яъни қуёшдай) оламни ёритгач, фалакнинг сабзаранг чодирини (фақат) бир парча бўлиб, оламтоб қуёш (унга нисбатан) бир қубба бўлиб кўринадиган олтин ранг бир чодирда амирларга ва баходирларга, (уларнинг) мартабаларига лойиқ ташрифотлар (кўрсатди) ва (уларга) қимматбахо саруполар совға қилди. Уруш кишиларини ва кўпгина паҳлавонларнинг бошини силади ва уларнинг аҳволи саҳифаларига тарбият рақамини нақшлади. Ўша вақтда унга кўшилган ва унинг давлат фитрокига* ўз бошини боғлаган жами қавмлар ва амакиларига «уйғур» деб ном берди. Бунинг маъноси — қўшилиш ва мадад қилишдир¹¹⁰. Қонгли, қипчоқ, халаж¹¹¹ ва оғожири¹¹² (қабилаларидан бўлган) халқлар уларнинг фарзандларидан бўлиб, ана шу низолар ва жанжалларда ҳамда (юз берган) бошқа воқеаларда, шароитга қараб, уларнинг айримларига, яхши феълларига (ҳам) қараб, исм ва ном берди. Баъзиларига нисбатан (бўлса) бирор гуноҳ (ёки) нуқсонидан ҳажв қилишни (ўз) ичига оладиган бир сўзни уларнинг аҳволи саҳифасига битар эди, токи булардан бирига ғурурланиш сабаби иккинчисининг огоҳлик воситаси бўлсин. Ўша фирқаларнинг исмлари ва тафсиллари будир:

Уйғур (қавми). Ўғиз отаси ва амакилари билан Тангрипарастликда низолашиб юрганда Ўғизга қўшилган ва унга тобелик камарини белларига боғлаган қавмдир. Уйғур (сўзи)нинг

таъноси юқорида айтилди. Бу жамоа Ўғиздагач вақт ажралмас ва хилофлик қилмас эди. Унинг (Ўғизхоннинг) давлат оти жаҳонни кезишда фалакнинг сабзаранг отидек тез бўлиб, офтоб(нинг) тиғи унинг мамлакат очувчилик урушлари тиғи жозбидан ўтмас бўлиб қолган бир замонда уларни Дарбант чегараларидан қайтариб келган¹¹³, токи улар шоҳона байроқлар ўрнига келгунча мамлакатни муҳофаза қилишда ниҳоят тиришсинлар. Уйғур қавмлари тўлиғича ўша боғнинг меваси ва ўша чироғнинг учқунидир.

Қонгли (қавми). Ўғиз ва унинг амакиваччалари ўртасида низо кучайиб (улар бир-бири билан) тиғ ва ўқ тили билан сўзлашиб юрган вақтларда (қонгли қавми) уларнинг мулкани, хирожини, тахту тожини талон-торож қилди ва ташқари қимматбахо тошлари, нақдиналари ва турли мато ва кийимлари (қонглилар) қўлига тушди¹¹⁴. Бу (нарсалар)ни ўша томондан олиб келиш мушкул ва қийин кўринди. (Шу вақтда) бу жамоа назар ва фикрнинг нозиклиги билан аравалар ясардилар, қўлларидан юкнинг ҳаммасини араваларга ортардилар. Ва шу макбул ишлари туфайли «қонгли» лақабини олганларки, (қонгли) — араванинг номи бўлган. Қонглиларнинг барчаси ўша номнинг қатралари ва ўша дарёнинг томчиларидир. Султон Жал о луддин (Хоразмшоҳ)нинг онаси Туркан хотин¹¹⁵ (ҳам) шу қабиладан (бўлиб), шу пиликнинг шуъласидир.

Қипчоқ (қавми). Ўғизхон **итборок** (қавми I билан) жангда шикает еб икки даре оралиғида ?| қолиб, унда макон қилган (вақт)да ўша жангда эри шер шамширининг чангалига тушган | (яъни ўлдирилган) бир хомилдор хотин замоннинг ажиб вазияти туфайли хомилдорликдан бўшаниш учун чириган катта бир дарахтнинг «авагига кириб бир ўғил туғди. Бу ҳол кайфияти Ўғизхоннинг шарафли қулоғига етгач, марҳамат ва қарам юзасидан амр қилдики, «Бу боланинг отаси йўқлиги учун менга фарзанд ўрнида бўлсин ва менинг тарбиямдан баҳраманд бўлсин». (Ўғизхон) унинг исмини Қипчоқ қўйди ва унинг тарбиясида (зўр) ҳиммат кўрсатди; уни фарзанд ўрнида тутди. Мазкур исм «қабак» сўзидан олинган бўлиб, туркчада! кавакли дарахтни шундай атайдилар. (Орадан)| ўн етти йил ўтгач, Ўғизхон итборок қавмию енгди ва Эронзаминни (ўзининг) осмондаги юлдузлар каби камол(га етган) маҳрамлари беа-

* *Фитрок* — ов қилинган паррандаларни боғлаш учун эгарнинг икки томонига боғланган тасмалар.

ги билан тўлдирди. (Бутун) дунё мамлакатларини тақдир ёрдами билан бўйсундирди ва жахонни тиғ ва найза зарби билан ўзига қаратди. (Бундан) бир қанча вақт ўтгач, (Ўғизхон) ўз юртига ва қароргоҳига қайтган эди (ҳам)ки, яна хабар келдики, итбороклар (унга қарши) яна исён бошлабдилар ва душманчилик шамширини туғён суви билан суғорибдилар. (Ўғизхон) уларнинг зарар(ли ҳаракат)ларининг олдини олиш ва ёмонлик (ният)ларини дафъ этиш учун Қипчоққа яйловда ўлтиришни ва уларнинг (исёнчиларнинг) йўлини тўсишни буюрди. Ўша замондан бери у қавмнинг яйлов ва кишлоқлари ўша оташнинг учқунларидир¹¹⁶.

Қорлик (қавми). Қачонки, Ўғизхон Ғур ва Гаржистон¹¹⁷ дан ўзининг асл юртига қайтар экан, бир баланд тоққа етдики, осмон баландликда унинг камарбастаси эди ва (ўша вақт) ер атрофи, ҳаво этаги қор билан тўлган тоғдай мушк ва кофир билан тўлган эди. Совуқнинг шиддат ва савлатидан бир фирқа (Ўғизхоннинг) муборак узангисига мулозим бўлишдан ортда қолди. (Мавжуд) ясоқ¹¹⁸ ва қоида кишини ундан ортда қолишга йўл қўядиган эмас эди. Ўғизхон ўша ҳаракат улардан содир бўлганини билли ва танбеҳ ва тобелик юзасидан у халққа «қорлик» деб лақаб берди; яъни (қорлик) қор эгаси демақдир. Улар ўша жойда туриб қолдилар ва уларнинг юртларидан баъзилари Сова¹¹⁹ (вилояти)нинг атрофларидадир.

Халаж (қавми). Ўғизхон Исфохонни олиб қайтаётганда, бир хомиладор хотин тукқан эди. Тангрининг сахийлиги унга (ўз) насибасидан баҳра олишда очиқ қўллик кўрсатганда, (онасининг) кўкрак булоғида нам қолмаган эди. Заҳмат кечасининг узунлигидан шакар қамишдонда (сутдан) асар қолмаган эди. Бола (очликдан) қуруқ лаб ва нам кўзлари билан йиғларди; очлик интизорлигида кўзини очиб ҳар томонга (қараб) жовдирарди. Шу ҳолатда ўша аёл эрининг кўзи тустовукни тутиб олган бир шағалга тушди (ва шағалга) қалтак отиб, унинг қўл ва оғзидан ўша лукмани (тустовукни) тортиб олди. Тустовукни худди шағал юрагидек (қилиб қовуриб) қабоб қилди (ва) уни хотинига берди. Она ва фарзанд ўша таомдан баҳра ва ҳаёт дарсидан сабоғ топдилар. Фармоннинг дахшатидан ва ясоқнинг қаттиклигидан кишининг (бир жойда) тўхташга мажоли йўқ эди. Бир неча кундан сўнг бу бечора лашкарга етиб

унга: «қол оч», яъни «оч қол», деди. Халажларнинг ҳаммаси шу ёруғсиз уруғдан ва ис босган қулбадандир.

Оғожири (қавми). Бу ном қадимдан бўлмай, (балки) Ўғизхон(нинг) қавмлари Эрон мамлакатига (бостириб) кирганларида ўрмон четларини (ўзларига) юрт ва қароргоҳ қилиб олган бир тоифани «оғоч эри», яъни «ўрмон кишиси» деб атадилар. Оғожири л арнинг барчаси шу тоифа наслидандир. Ўғизхонга итоат қилиб, жон бағишловчилик ёзувини диллари ва хотирларининг саҳифаларига нақш қилган туркманлар (ҳам) мазкур қавмдандир.

Ўғизхон ҳокимлик мансабига эришиб, мақсадига етиб, (мамлакатда) тинчлик (ва осойишталик) ўрнатгандан сўнг, «уйғур» номини ўзи билан ҳамжихат бўлган туркларнинг барчасига берган бўлса ҳам, (лекин) улар орасидан баъзилари, юқорида баён қилинган сабаб билан, ўзларига хос исм ва махсус лақаб олдилар. «Уйғур» сўзи қолганларга исм бўлиб қолди.

ЎҒИЗХОННИНГ АСЛ ВА ТЎҒРИ ЙЎЛДАН КЕТГАН
АВЛОДЛАРИ ХАМДА УЛАРНИНГ МАШХУР НОМЛАРИ
ВА ЛАҚАБЛАРИ

Ўғизхоннинг ажойиб хунарли, покиза гавҳар, куёш суратли гўзал олти ўғли бўлган эди. (Ўз навбатида) ҳар бир ўғлининг тўрттадан улуғвор ўғиллари бўлиб, уларнинг пешоналаридан бахт ва давлат нишонлари, мансаб ва ҳашамат аломатлари очиқ ва равшан кўриниб турарди. Жаҳон уларнинг эҳсонли вужудларидан бахт ва гавҳар билан (безалган) тождек ясатилган ва олам ўша қутли сифат (ўғил)ларнинг зотлари марваридларидан, фалак (эса) ёруғ юлдузлар билан безалгандек, зийнатланган эди. Улардан йигирма тўрт тармоқ вужудга келиб, ҳар бири бир ном ва бир лақаб билан машхур эди. Б арча туркманлар шу қавмнинг наслидандир. Ўғизхон (нинг) қавмлари ўз юртларидан Мовароуннаҳр мамлакатига ва Эрон тупроғига келганларидан сўнг, бутхонадан беҳиштга, йўқликдан борликка — Эрам боғига ўтиб ором олдилар¹²⁰. Уларнинг туғилиш ва кўпайиш ҳаёти (бу ерда ҳам) давом этди ва тақдир тақозоси сув ва ҳаво шакллари(нинг) қўшилиши (натijasи) бўлиб, фарзандлари аста-секин тожик тусини олдилар ва уларнинг турклик шаклидан (асар ҳам) қолмади. (Шунинг учун уларни)

қадимдан эмас. Шу сабабдан, бу ном билан Ўғизхоннинг барча фарзандлари ва қавмлари аталадиган бўлиб, шу (ном) билан маълумдилар. Уларнинг ҳар бири ўз тармоқларини биладилар. (Ўғизхоннинг) олти ўғлининг исмлари қуйидагича: Кунхон, Ойхон, Юлдузхон, Кўкхон, Тоқхон -ва Денгизхон. Уларнинг аввалги учтаси «бузук» аталган ва Ўғизхон уларни ўз лашкарининг ўнг қанотига тайинлади. «Учук» деб аталган бошқа уч ўғлига (бўлса) лашкарнинг сўл қаноти муқаррар бўлди. (Ўғизхон) ўғилларининг «бузук» ва «учук» аталишининг сабаби (кейинча) шарҳ қилинади. Бу ўғилларидан ҳар бирининг тўрттадан фарзанди бўлиб, уларнинг исмлари кенг ёзилган китобларда келтирилган ҳамда туркларнинг тил ва оғизларида машҳурдир. Бу (китоб) бундан ортиқ изоҳни кўтара олмайди.

МУНОСИБ ХОН ЎҒИЗХОН (БОШҚА) МАМЛАКАТЛАРНИ БОСИБ ОЛГАНДАН КЕЙИН ЎЗИНИНГ АСЛ ЮРТИ ВА ТУҒИЛГАН ЕРИ БОРТОҚ ВА ҚАРТОҚҚА, ЯЪНИ ДАШТИ ҚИПЧОҚҚА ҚАЙТИБ КЕЛГАЧ, ҚУРУЛТОЙ ЧАҚИРИШИ ВА БАЗМУ ТҒЙЛАР ЎТКАЗИШИ БАЁНИ

- Ўғизхон олов сочувчи найзаси(нинг) шуъласи, кескир тиғининг ўткирлиги, бахт-икбол биллагининг кучи, шамшир ва гурзи (сининг) қуввати билан ер юзининг тўрт содда рукнини* ва рубъи маскуннинг етти иқлимини (ўзининг) ҳукмронлик тутамига ва ихтиёр ўрамига киритиб олди¹²². Занг (яъни ҳабашлар) ва Фаранг (яъни Европа) мамлакатларининг подшоҳлари унинг буйруқларига итоат қилишда ва бўйсунушда ҳамжихат бўлдилар. Араб ва Ажам (унга) бандалигини иқрор қилишда ва ожизликларини изҳор қилишда (ва) бошларини қуйи тутишда якзабон бўлиб қолдилар.

М а с н а в и й:

Жаҳоннинг у бошидан бу бошигача (ва) у
четидан бу четигача
У шамшир ва оғир гурзи (воситаси билан)
олди.
Фалак шундай олтин тожу тахти билан
Унинг боргоҳида (хизматкорлик) камарини
(белга) боғлади.

* Қадимги юнон ҳақимлари ер ва ундаги нарсаларнинг ҳаммаси олов, ҳаво, сув ва тупроқдан иборат тўрт элементдан таркиб топган, деб тушунганлар. Шарқ олимлари бунй тўрт содда рукни: ёки аносни арбаъдеб атаганлар.

Унинг расму одати(нинг) ҳаммаси адлу дин
эди.
Унинг дииидан жаҳон нурга тўлиб-тошган
(эди).
Жаҳон унинг ҳамма истакларини амалга
оширди.
Унинг номи жаҳонни (сакловчи бир) тумор
бўлди.

(Ўғизхон) шаҳарларни босиб олгандан ва (уларни) тузатгандан кейин, кўп иморатлар қуриб, халқларни тинчитиб, зарур ишларини тугатиб (ўз) мақсадига етгач, ўзининг асли юрти ва туғилган ватани (бўлмиш) Бортоқ ва Қартоққа қайтди ва саодат юлдузли қадамининг ташрифи учун маросим буюрди ҳамда тўй расми билан қавмлардан ва қон-қардошларидан жамисини тўпладики, майдондаги тўпланган кишилар сонининг кўплигидан (уларни) санаш мушкул эди. (Шундай қилиб, Ўғизхон) дилни очадиган бир базм ва жонни орттирадиган бир мажлис тузиб, уни олий жаннат каби такаллуф билан ғоятда безади ва камоли шавқ ва беғамликдан, ниҳоятда айшу севинчдан саодат эшикларини давлат арбобларининг юзига очди. Кўнгилни мафтун қилувчи очиқ чехрали соқийлар, ширин ўқийдиган хушовоз машшоқлар (мажлис аҳлининг) ғам ва машаққат ранжини йўқотиш, айшу фароғат мўлчилигини қувватлаш учун эритилган қизил ёқутдан ва чангу рубобнинг ипак торидан, маҳбубларнинг лаъл лаби ва дур тишидан, ошиқларнинг кумушдек (кўз) ёши ва зар чехрасидан ҳақимона таркиб ва бир ширин (ичимлик) тайёр- *] ладиларки, ўша нўшдору*дан бир дирхам ёки | бир мисқолда истеъмол қилмасданок, хидидан | (ҳар қандай) зийрак ақл маёт ва беҳуш бўлиб, » (бутун) дунёни кемириб юборадиган ишқ (эгаси 1 бўлган) дарёдек жўш ва хурушга келди.

Р у б о и й:

Ўрнингдан тур, бу танг дилнинг давосини
келтир!
Ва бир тусли мушқбўй майни келтир!
Агар дилни шодлантирувчи сабабларни
(билишни) истасанг,
Ёқут тусли маю, ипак (торли) чангни келтир!
(Базмга) биянинг сути ва узум ширасини!
шунча (кўп) тўплалдиларки, осмон (бир) хум-1

* Нўшдору — оғир жароҳатни тузатадиган дори.

хонаю, денгиз (бир) коса бўлганда ҳам, маъни харфларга сиғмагандек, унга сиғмас эди. (Кишига) қувват ва парвариш бўладиган қушлар, балик, от, қорамол, қўй (гўшти)дан иборат турли (нозу) неъмат ва таомлар шунчайин кўп тайёрланган эдики, (уларнинг хирмани) тоғу адир билан баробар эди. (Масалан) турли ов хайвонлари (ва) қушлардан: турна ва чумчуқлар, қулои ва кийиклар, каклик ва тайху*лардан ташқари, (бу ерда) тўксон минг қўй ва тўққиз минг бия сўйилди. Шу қадар чавати, қулча ва лочира фалак(дек) баланд, осмон(дек) кенг хонтахтага териб қўйилган эдики, гўё ердаги ҳар бир нарсдан бир ой бош қўтаргандай ва ер парчаларининг ҳар бир заррасидан бир қуёш чиққандай (туюлар) эди. Ҳар орзуки, (уни) кўнгил тилар экан, охудан қўзигача, қоху**дан полиз мевасигача ҳамма нарса муҳайё эди. Ғамдан бошқа ейиладиган ҳамма нарса бор эди. Мисра: *Ғам чекишга ҳам рози бўлган эдим, (лекин) у иўц эди.* Нозанинларнинг сабза хатлари унинг (Ўғизхоннинг) дастурхонига қўйилган сабзаларнинг бош кўрсатишидан (фақат) бир намуна эди (холос); маҳбублар боли(нинг) ширинлиги унинг ҳолвалари ширинлигидан андак маза тоттишдан ортиқ эмас эди. Заъфар*** (билан пиширилган) палови ҳеч қандай ўлтиришда, ҳеч қайси таом олдида юзи сарғаймас эди. Унинг қиймалик палови у билан баробарликка даъво қилган ҳар қандай таомдан, ақл тарозусида (тортганда ҳам), ортиқ келарди. Агар ўша (дастур)хоннинг ушқоқлари (бирор) жойда тутиб қолинса, то қиёмат-қойим бўлгунча насибахўрларнинг иши ўшандан битар эди. Унга умид қилиб ҳеч бир (дон) терувчи қуш (бирор) донани (ҳам) ошиёнига элтмас эди ва ҳеч бир очкўз (ва) таъмагар (унинг) андиша супрасида (ўзининг) ризқу рўзи ғамини емас эди. Машҳур Низомий¹²³ бу базмга муносиб бир шеър ёзган эдики, етти фалак (дастур) хони, унинг (нозу) неъматини ундан фақат бир лўқма (бўлиб), Кайхусрав¹²⁴нинг жами унинг (Ўғизхоннинг) хурсандлик базмида (фақат) бир пиёлагина эди.

М а с н а в и й

Ҳаддан зиёд турли таомлар,
Заррин (дастур)хонларга (қўплаб) қўйилди.
Чавати, лочира ва юмалоқ юзли қулчалар
Саропарда* атрофидан қуча четигача
(қўйилган) эди.
Тоғдек қатта ҳўкиз ва балиқларнинг
қўплигидан,
(Уни кўтаришдан) ер (остида)ги ҳўкиз ва
балиқлар (ҳам) чарчади.
Хушбўй покиза полуда**ларнинг қўплигидан,
Бас, миялар полудаси (ўз) жойига келди.

(Ўғизхон) тўй тантаналари охирида юқори мартабали кишиларни олтин тож, қулоҳ ва (заррин) камар билан мартабаларини юқори кўтариб ҳурматлади. Зийрак ва равшанзамир (киши) ларни заррин чопонлар, зар нақшли кийимлар билан Муштарий савлатли ва офтоб қўринишли қилди. Айниқса, бошқа мамлакатларни босиб олишда отасига ҳамроҳ бўлиб, зўр ҳаракатлар қилган ва (унинг) жаҳонгашталиқ, босқинчилик қилиб юрган замонларида офтобдек тиф уриб баланд қалъалар, осмон кенглигида(ги) қўрғонларни олган олти ўғлига ортиқча меҳрибончилик ва ҳурматлар кўрсатди.

Тўй ва хурсандлик мажлислари тугаб, ҳаво ва ҳаваснинг истило(чи) қўллари боғлангандан бир неча кун ўтгач, (Ўғизхоннинг) олти ўғли бир-бири билан келишиб ов хурсандчилиги қасди билан шамол юриш(ли), оташфёъл отларига миндилар. Ногоҳ, йўлда олтин суви юритилган учта камон ўқи ва зардан (ишланган) камон топиб олдилар. Камон янги ойдек дунёни бармоғи билан кўрсатадиган ва маҳбубларнинг қийғоч камон қошидай дилбарликда ягона эди. Ўқлар (бўлса) фитна кўзғотишдан хабар бериб, дилбарлар ғамзаси туфайли қон тўкилишини кўрсатиб турарди. Шундай қилиб, (улар) йўлдан топиб олган (нарса)ларини оталари ҳузурига келтирдилар ва (уни) «қандай қилиб тақсимлаб оламиз», деб сўрадилар. Ўғизхоннинг бахт ва иқболли чехраси бу қутли фолдан давлат ва қамол тонги юзидек яраклаб кетди ва унинг умидли лаб ва тишлари, баланд бахти, заковат толеи ғолиблигидан баҳордаги гул ғун-

* *Таху* — тоғ ва даштда яшовчи товукдан кичикроқ қуш;

†

** *Қоху* — гўштп мазали қушлардан бирининг номи.

*** *Заъфар (заъфарон)* — сарик, хушбўй ўсимлик; сарик гтусдаги бир хил олма. Бу ерда паловга солинадиган зарчава.

* *Саропарда* — сарой пардаси, қатта парда. Бу ерда подшоҳ ёки хон чодири.

** *Полуда* — луғавий маъноси: тиник, соф, сузғичдан ўтказилган. Бу ерда мевадан тайёрланган ширин овқат; гўшт ва суюқни узок қайнатиб йўли билан тайёрланган бир хил овқат.

"чалардек табассум қилди. (Сўнг) камонни умчала катта ўғлига берди ва (кейин) уларнинг наслидан бўлган қавмларга «бузук» деб ном берди. «Бузук»нинг маъноси — бузиш, парчалаш (демакдир). Уларга бу лақабни шу жиҳатдан қўйдик, камонни тақсимлаш учун уни (албатта) бузиш зарур бўларди. Уларни бу ном билан аташ (уларга қаратилган) ёмон кўз(лар)ни дафъ қилишдан бошқа нарса эмас эди. Уларнинг жойини лашкарнинг ўнг қанотидан муқаррар қилди. Ўқларни (эса) уччала кичик ўғлига берди ва уларнинг лақабини «учук» қўйдик, бу сўз аслида «уч ўк» ёки «учта ўк»дир. Лашкарнинг сўл қанотида бу уч ўғилнинг жойи тайин бўлди. Камоннинг табиатида хукмронликдан бошқа нарса йўқлигидан, подшоҳлик ўрнида бўлган камонни ўша уччала катта ўғлига иноят қилди. Шунингдек, ўқда итоат ва хизматкорлик табиатидан бошқа нарса йўк ва ҳамиша элчига ўхшаб (тўғри) келиб, (тўғри) кетгани учун, ўқни уччала кичик ўғлига берди ва уларни подшоҳлик табааси тушган катта ўғилларга тобеъ бўлишга ва (уларга) бўйсунушга буюрди. Ўғизхоннинг васияти билан подшоҳлик «бузук» тармоғига муқаррар бўлди. Уларнинг мансаб ва ҳашамати дилларда ўз аксини топди. (Уғизхон) иттифоқ(лик)дан бир равшан чироқ ясаб, уларнинг йўлларига тутди ва ҳаво ҳамда ҳаваслар ва ихтилоф туғдирувчи зулматни ўртадан бир чеккага улоқтирди.

Қачонки, Ўғизхон руҳининг куши (унинг) тан қафасидан парвоз қилиб, «Иржаиъ»¹²⁵ кунгираси устига қўнғач, Кунхон салтанатининг бахт куши қанот ёзиб, мамлакат тухмини паноҳ қаноти остига олди. Чунончи етмиш йил (мобайнида) халқлар *Холицийит* омонати бўлган рабийят* табақаларини (ўз) ҳимоятининг паноҳида ва иноятининг доимий соясида қўриқлади. (Унинг) даврида ҳеч бир хушёр қулоқ зулм овозасини эшитмади ва ҳеч кимнинг кўзи бедодлик (юзини) кўрмади.

ТЎҒРИ ФИКР ВА РАВШАН ДИЛЛИ ВАЗИР (УРЯНГИКЕТ ЭРҚИЛХЎЖА)НИНГ КУНХОН АВЛОДИ УЧУН МОЛУ МУЛК ТАЙИН ЭТИШИНИНГ БАЁНИ

Унинг (Кунхоннинг) отасидан тадбирли бир вазир қолган эди. (У) оламини безовчи хислатга

* *Рабийят* — фуқаролар; бир хукмдорнинг қўл остидаги

зга (бўлиб), унинг исми Урянгикет Эрқилхўжадирки, кишининг кечирмалари харфларини, кеча-кундузнинг ок-қорасидан, тақдир қаламининг тахрир ва ёзувидан мутолаа қиларди. Ғайб пардасининг иффат суратлари, шак-шубҳадан ташқари, унинг қуёшдек порлаган раъй ойнасида ўз юзини кўрсатиб турарди ва фикр келинлари ва гўзал қизлар жингалак сочининг бурами унинг чигал очувчи қалами учидан очиларди.

М а с н а в и й :

Ақли ва дили равшан бир вазир,
Давлат (тепаси)да йигиту, тадбирда
ишбиларман,
Ҳаққониятсизликдан (унинг) дили ва қўли пок
эди.

(Хатто) унинг тадбири билан заҳар афюн
бўларди.

У билан бахт рухсори ярақлаб кетарди
Ва у туфайли тожу тахт ораста эди.

Кунлардан бир куни тадбир эгаси (бўлган) бу вазир қуёш нурли дил чироғини ёритиш билан жаҳонгир подшоҳ Кунхоннинг хилофат даргоҳига (кириб) арз қилдики, «Жаҳонни олувчи Ўғизхон буйруқларининг ҳамма мамлакатларга жорийлиги овозаси осмондаги фаришталарнинг қулоғига (ҳам) эшитиларди; унинг жаҳонгирлик ва мамлакат очувчилик шуҳрати ҳамма ерга етиб, бутун ер юзини (ўзининг) қўл остига олиб, (бутун) жаҳонни хазина ва бойликлар билан тўлдирди. Хазиналарда (турли) моллар, юклар, матолар, буюмлар, газламалар, отлар ва уловлар ҳад-ҳисобсиз эди. Шу кун(га) келиб) у иззатли ва фалакнинг бахтиёр (ўғли), у буюклик ва иқбол дарёсидан олти нафар қутли юлдуз ўғил ва йигирма тўрт (нафар) покиза гавҳар тармоғи мавжуд. (Энди) маслаҳат шулки, (уларнинг) молу мулкдан (бўлган) 'ҳиссасини хар бирига (алоҳида) тайин қилсангиз; хар бирининг ному лақаб ва унвонини (бир-биридан) ажратсангиз, чунки (улар) мол ва мамлакат (ҳамда) тахтга умид қилиб (бир-бири билан) низо ва хусумат йўлига кириб кетмасинлар ва буюклик, мустақилликка таъма қилиб (ўзаро) уруш ва жанжал тариқасини илгари сурмасинлар». Дилпазир вазирнинг (бу) сўзлари жонга яқин ва дил ҳамдами бўлганидан, Кунхон (уни) розилик қулоғи билан тинглади. (Шундан бошлаб) унинг итоат қилиниши ло-

"зим (бўлган) буйруқ(лари)га Эрқилхўжа яқин маслаҳатчи бўлиб қолди ва дадил, қатъият билан ўша ишларни адо этишда зўр ҳиммат кўрсатди ҳамда ўша ғоя ва мақсадларни амалга оширишга қатъий тиришди. Ўша қоидани мустаҳкамлашда сув парраги тўфонидан кимирлаш ва емирилиш содир бўлмасин, деб бир режа тузиб, улар орасида қонун-қоидалар қизиқ бердики, ҳалигача уларнинг авлод-аждодлари ўзларининг ному лақабларини, тамға¹²⁶ларини, ўнқўнларини¹²⁷ (белгилашда) шу қоидаларга амал қиладилар. (Бу қоидалардан улар) қўй(лар)дан қайси(лари)нинг тўдаси уларга тегишли ва уларнинг ўнқўни қайси қуш(лигини) яхши биладилар. Илгари (замонда) ўтиб кетганлар ва сўнги (авлод)лардан ҳеч бири бу маълум қоидага ҳилоф қилмадилар ва одатланиб қолган бу йўлни ўзгартиришни (ўзларига) раво кўрмайдилар. Ўша қудратли хонадондан чиққан зўр подшоҳлар ва бахтиёр шахриёрлар ер юзини адлу инсоф нури ҳамда адолат беазаги билан олий жаннат каби ораста қилдилар. Ҳаёт саҳифаларида ва (ўтиб кетаётган) кеча-кундуз варақларида у эътиборли фирқа(нинг) зикрида бирор ёзув қолмаганидан, (йил ва воқеалардан) ҳисоб олиб борувчиларнинг бармоқлари юмилиб ва очилиб, уни санаш ва ҳисоблаш йўлини ўтай олмади. Кўп буралиб, занжирдек чигаллашиб кетган у тугунни фикрлар ҳунари ва диққат андишаси (ҳамда) оқиллар фикрининг ўткир тирноғи билан ҳам еча олмадилар.

Ўғиз(хон) давлати инқирозидан минг йил ўтгач, турк ва мўғул қабилалари ўртасида низо ва ғанимлиқ (содир) бўлди ва юз берди. Сўзнинг қисқаси шулки, давлат Элхон ибн Денгизхон¹²⁸ ибн Ўғизхон қўлига ўтгач, Мовароуннаҳрда подшоҳ (бўлган) Фаридун¹²⁹нинг ўғли Тур¹³⁰ устидан ғалаба қилди ва мўғулларнинг кўпчилигини (жангда) қириб ташладики, мингминглаб мўғулдан фақат икки киши — Қаён ва Нукуз ҳамроҳлари ва хотинлари билан қочоқлар кemasига тушиб жонини ҳалокат гирдобидан қутқариб қолдилар¹³¹.

Б а й т :

У водийда уришувчилардан ҳеч ким қолмади.
Гарчи қолган бўлса ҳам қар гас* таомидан
бошқа нарса қолмади.

* *Катас* — мурда ендиган афсонавий қуш.

Булар (келиб тушган жой)да яқин бир ўрмон бўлиб, дарахтларининг узун шоҳлари ва қалин барглари туфайли офтоб(нинг) тиғи ер танасига таъсир қилолмас эди. (Ундан ташқари), бир баланд тоғ қўрғон бўлиб, ўрмоннинг атрофини қуршаб олган эдики, ўрмонга ўтиш учун бир гузаргоҳдан бошқа йўл йўқ эди. (Улар) ўзларини асраш учун ўша ўрмонни паноҳгоҳ ва қочадиган жой қилиб олдилар. Бир қанча вақт ўтгач, камбағалнинг дилидан ва бахилнинг жиғилдонидан ҳам тор (бўлган бу) гузаргоҳдан ҳам ўтиб олдиларки, унинг номини Арканакун, яъни «танг камар» деб атадилар¹³². Кўп йиллар ва чексиз асрлар (мобайнида) шишада қамалиб қолган пари сингари ўша ўрмонда қолиб кетдилар. Ўша узоқ муддат ва (оғир) шароитда (бу ерда), «(Бу) шундай зурриёдки, у бири-бирдан тарқалган»¹³³ (ояти) сабабли, сон-саноксиз авлод пайдо бўлди. Сон-саноксиз хизматкорлар ва ҳад-ҳисобсиз уловлар тўда-тўда ва гала-гала бўлиб, шунчалик кўпайиб кетдиларки, андиша саҳросидан кенгроқ бўлган бу ўрмоннинг сатҳи уларга узук халқасидан ва нина тешигидан ҳам тор бўлиб қолди. Кенгаш ва мунозаралардан сўнг, ўзларининг нажотларини шунда кўрдиларки, ўша тоғда темир кони бор] эди ва ҳамма вақт ўша ерда темир тоблар эдилар. Ўрмондан ўтин ва кумирни эшакда ташиб, хўкиз ва от терисидан етмиш дамлик темир эри-; тадиган кўра ясаб, бу темир маъдани бўлган] камаргоҳни ўша 70 та катта дам билан, токи у \ камар зар каби ҳиммат олови билан ўчоқда эриб | кенг йўл очилгунча, дамладилар. (Шундай қилиб) ўша кенгаш натижасида нажод эшиги очилди (ва) улар ўша танг ердан бениҳоят (кўп) жамият билан саҳронинг кенг ерига кўчдилар. Рашидийнинг тарихида кўрдимки, Арканакунни қурган киши ўша камар бандни (ҳақиқатан ҳам) қаттиқ (ва) танг жойлигини айтган¹³⁴. Лекин уларнинг дам босишдан мақсади яна шу (ҳам) эдики, ўша машаққатли жойга иккинчи (бошқа) йўл очилсин ва бу ишда уларнинг номлари то қиёмат-қойим бўлгунча ҳаёт саҳифасида қолсин.

Бу асл хонадондан (бўлган) қабила ва тармоқлар кўп бўлди. Замон ва воқеаларнинг ўзгаришига қараб, ҳар тармоқ ва тоифа бир олий исм ва машҳур ном билан аталдилар (ва) ўша лақаб билан замон саҳифаларига ёзилдилар. Улар мажмуининг тафсили бундай:

(Биринчи қисм): Арканакунда Нукуз ва^

Қаёндан тарқалган мўғул тармоқларининг номлари (бундай): улар икки фиркадан иборат эди. Биринчи фиркани «мўғул дарлакан» деб атайдилар. Улар (қуйидаги) ўн етти қабиладан иборат:

Урёнққг — бу қавм Нукуз ва Қаён наслидан тарқалган ва Арканакунда етмиш дами босишда ёрдам қилганликларини даъво қилувчи фиркадир. Бу жамоатнинг урф-одати шулки, чакмоқ ва яшин кўп бўлса, осмон, чакмоқ ва яшинга дашном берадилар ва уларга (қараб) бонг урадилар. Уларнинг рағми* шундай эдики, каттиқ ҳаракат қилганларидан, яшин (ҳам) тўхтаб қоларди. Бу қавмнинг ҳикояси I кўп, (лекин) бу китоб бундан ортиқни сиғдира олмайди¹³⁵.

Кўнғирот. Бу жамоа ҳам Арканакунга борган икки кишининг наслидандир. Чунончи, (улар тўғрисида) айтадилар ва ҳикоя қиладиларки, бу кўнғирот қавми бошқа (қавм)лардан аввал, улар билан кенгашмасданок (Арканакундан) тез лик билан чиқиб кетганлар ва шундай қилиб, бошқа қавмларнинг оташдонларини оёқости қилганлар. Мўғулларнинг эътиқоди шулки, кўнғиротларда кўп содир бўлиб турадиган оёқ оғриқлари(нинг) сабаби уларнинг ўша хатти-харакати туфайлидирки, уларнинг оёқлари ўша зулмнинг наштарига теккан. Кўнғирот қавмидан жуда кўп (бошқа) қавмлар (ва) тармоқлар тармоқ (-тармоқ) бўлиб ажраб чиққан ва (уларнинг) ҳар бири ўзига хос ном ва муайян (бир) лақаб билан фарқ қилган.

Рашидий(нинг)¹³⁶ айтишига кўра, мўғулларнинг тушунчасича, улар насабининг баёни шундай: олтин устундан уч ўғил пайдо бўлган. Бу сўз магар рамз(ли) ва (бир) ишорат бўлса керак¹³⁷. Мақсад шулки, ўша болаларни пайдо этган киши зоти оқил ва комил (бир) киши бўлган. Бўлмаса олтин устундан одам туғилиши ақлдан йироқ, балки ҳеч мумкин эмасдир. Сўзнинг қисқаси, (ўша) уч ўғилнинг номи ва улардан тарқалган тармоқларнинг тафсили қуйидагича: биринчи ўғил Журлиқ мерган (бўлиб), шу замонда кўнғиротга мансуб бўлган қавмларнинг бобосидир. Иккинчи ўғил Қобой — Широ (бўлиб), унинг икки ўғли бор эди. (Исмлари): Ангирос¹³⁸ ва Уйкунут¹³⁹. Учинчи ўғил Бустудой¹⁴⁰ (бўлиб), унинг ҳам икки ўғли бўлган (исмлари): Қаройут¹⁴¹ ва Кўнлеют.

(Шундай қилиб) биринчи ўғил Журлиқ мерган. Мерганнинг маъноси шулки, (у) ўқни тўғри отади'ва хато қилмайди. Кунлардан бир кунни укаси Қобой — Широдан аччиғланиб, унинг бирор жойини мажруҳ қилмасдан, (лекин) кўрқитишни истаб, унга қараб бир ўқ узди ва ўқни (унинг) қулоғидаги халқа¹⁴²дан ўтказиб юборди. (Лекин унга қилнинг учича ҳам зиён етказмади. Шу сабабдан (у) мерган аталиб, шуҳрат топди¹⁴³. Чингизхон замонида амирлар ва (хонларнинг) хотинлари кўпинча шу кўнғирот наслидан бўлар эди. Бу тоифа хамиша унинг (Чингизхоннинг) фарзандлари ва уруғ-авлодидан қиз олиб, уларга қиз берар эдилар. Уларнинг мансаблари шул эдики, (мажлис ва йиғилиш вақтида) шахзодалардан юқори ўлтирар эдилар¹⁴⁴.

Қобой — Широнинг икки ўғли бор эди: бири Ангирос бўлиб, бутун ангирослар унинг наел ва зурриёдидандир ва Чингизхоннинг тўнғич қизи Қурчинбека¹⁴⁵ни (хотинликка) одган Дулдой кўрагон¹⁴⁰ ҳам шу табақадан бўлган.

Иккинчи(си) Уйкунут (бўлиб), уйкунут қавми(нинг) ҳаммаси унинг суягидандир. Чингизхоннинг Олтонун исмли қизини олган Тойжу кўрагон (ҳам) шу наелдан бўлган.

Аммо Бустудойнинг ҳам икки ўғли бор эди: бири Қаройут ва иккинчиси Кўнлеют. (Қаройутнинг) номи билан юритилган ҳамма жамоалар унинг зурриётидандир. Унинг Мисрахлук¹⁴⁷ исмли (бир) ўғли бор эди. Мисрахлукнинг маъноси — ҳеч нарсадан кўркмайдиган киши (демакдир). Мурданинг терисини ҳам шу ном билан атайдилар. Унинг одати шундай эдики, ухлаб қолса уч кунгача уйғонмас ва жуда кучли эди. Чунончи, маълумки, чодирнинг устунини унинг қўлига тутқазганларида, уни оғир кўрмади ва (устундан) унга озор етмади. (Яна) ҳикоя қиладиларки, (у) баҳор (кунлари) даре соҳилида чиғанок тўплаб, тўрвасига соларди ва уни қовуриб ерди. Бир гал (у) тўрвасиний чиғанокка тўлатиб кетаётиб, (бирдан) йўлда уйқу уни енгиб, тўрвасиний (устига) ёпиб ухлаб қолган (ва шу зайлда) уч кунгача уйғонмаган. (Шунда) абру¹⁴⁸ деган қуш унинг ҳаракатини кўрмай, ўлган (деб) гумон қилиб, орқасига йн қўйган. Бу Мисрахлук отасининг хотинини олган ва ундан Қурлос исмли ўғил қурган. Қурлосларнинг ҳаммаси ундан тарқалган. (Унинг); хитойлик хотини¹⁴⁹ бўлиб, ундан бир ўғил бўлган; унинг номи Элчигин(дир). Элчигиннинг ҳамма тармоқлари унинг наслидан тарқалган.

роҳ бўлиб юрган чоғларда ажойиб ишлар ва буюк ходисалар содир бўлди. Булар шундайки, Чингизхон ёш бўлиб, унинг подшоҳлик шавкати ҳали пайдо бўлмаган ва тойжуит қавми у билан ҳамиша душманлашган замонларда ва (уларнинг) лашкари ва (ўзларининг) тобелиги ундан қайтиб, хотир саҳифаларига саргашталик рақамини нақш қилган вақтларда бир куни (Чингизхон) отига миниб, (маълум) бир йўл билан борар эди. Ногоҳ бир тошни кўриб қолди: (тош) гирд айланиб, ўзини унинг йўлига кўндаланг қилди. (Лекин тош) ҳеч жойдан қувват олмас эди. (Чингизхон) ўз-ўзича, «бу шу йўлдан бориш ман этилганлигига ишорадир», деб чўчиди. Гарчанд, бир неча соат (шу тариқа) тўхтаб турса-да, лекин бунга риоя қилмай, ўша йўлдан давом этди. Иттифоқо, чунон йиқилди(ки), унинг рақиби бўлган тойжуит (қавми)нинг подшоҳи¹⁵⁶ уни қувиб етди ва бандга олиб, унинг бўйнига айри сопқон солиб, (асирликда) сақлади. (Чингизхон) кунлардан бир кун (қулай) фурсатдан фойдаланиб, айри сопқон билан (асирликдан) қочди. Ўша атрофда қатта бир дарё бўлиб, у ўзини (ўша) дарёга отди. Сув ичида шундай яшириндики, бурнидан бошқа (бирор) жойи кўринмас эди. Тойжуит қавмидан (бир гуруҳи) унинг кетидан (изма-из) қувадилар ва унинг (оёқ) изларини дарё бўйидан топадилар. Ўша (тойжуит) қавми ичида сулдуз қавмидан (ҳам бир киши) бор эди¹⁵⁷. Унинг назари Чингизхоннинг муборак бурнига тушиб, уни таниди ва унга янада яширинишга ишорат қилди (сўнг) ана шу (тойжуит) жамоатни (турли) хийла-найранг билан ўша жойдан йироклаштириб, тун чоғида Чингизхонни сувдан чиқарди ва айри сопқонни ечиб ташлаб, (уни) ўз уйига олиб келди. (Сўнг) ўзини хон(нинг) мурувватига топширди. (У) душман келишидан хотирини жам қилгандан сўнг, Чингизхонни тўриқ бияга миндириб, қурол-аслаҳа, озик-овқат бериб (ўз юртига) жўнатди.

(Чингизхондан) ажралган вақтидан (бошлаб) барча қавмлари ундан умидларини узиб қўйган эдилар. Аммо (унинг) тўртинчи ўғли Тулуйхон ёш бола эди (ва) сўнгги кунларда тинмай: «отам тўриқ бия миниб келади», дер эди. (Унинг) онаси ва бошқа ака-укалари (бўлса) «сен беҳуда гапираётибсан», дер эдилар. Чингизхон (уйига) етиб келадиган куни Тулуйхон, (бетўхтов) «ана отам тўриқ бияга миниб, (менга) икки бўлак гўштни¹⁵⁸ фатроққа боғлаб олиб келаягъ

* *Каланги* (мўғулча) «шб куриб

ғнап; кўзига бпр нарса иккита

ти», дер эди. Орадан бир соат ўтгач, Чингизхон юқорида (Тулуйхон) айтганидек ахволда (уйига) кириб келди. Оқибатда, халиги сулдуз қавмидан бўлган киши, Чингизхонга ёрдам қилганлиги ошқора бўлиб қолиб, тойжуит қавми орасида тура олмади (ва) ўзига қарашли одамлари ҳамда дўстлари билан (тойжуит элидан) кўчиб, Чингизхонга бандаликка келди (ва) унинг даргоҳида ғоят зўр эҳтиром топди ва хон жаноблари унга ҳамма вақт (иззат-) икром кўрсатди¹⁵⁹.

Аммо бошқа бир қавм, **илдуркин** деб аталиб, сулдуз қавмининг бир тармоғидир ва илдуркин қавмининг барчаси шу тармоқдандир.

1 (Яна) бошқа (бир) қавм боёвутдир ва улар кўп (сонли) қабила бўлишларига қарамай, уларнинг (фақат) икки тармоғи маълум ва машҳурдир. (Булардан) бирини жади боёвут ва иккинчисини қахрун боёвут, деб атардилар. Жади Мўғулистонда бир дарёчанинг номи (бўлиб), шу даре (бўйлари) ўша қабиланинг макони бўлганидан, (улар) «жади боёвут» аталган. Сахрода қолганларини (бўлса), «кахрун боёвут» деганлар. Чингизхон йигитлигининг илк чоғида тойжуит қавми билан иб юрганда, бу қавм у билан йттифоқ(да) бўлган ва унинг асирлиги (вақти)да мақбул ёрдам кўрсатган эдилар.

(Яна) бошқа (бир) қавм **кингит** (эди). Бу қавмдан чиққан баъзи амирлар (зўр) мартаба эгаси бўлган ва Чингизхон ва унинг фарзандлари даргоҳида ихтиёр билакларини юқори кўтардилар.

: **Иккинчи фирқа** — Қаёндан тарқалган қавмлар тўғрисида (бўлиб), уларни Нирун деб атайдилар. Улар Аланқуванинг эри Дибун Боён вафот қилгандан кейин отасиз туғилган уч ўғлининг и фарзандлари ва наслидандирлар. Мўғулларнинг • фикрича, улар вужудининг моддаси нур бўлиб, Ш (Аланқува) у (нур)дан хомиладор бўлган. Чу- Ц нончи, (Биби) Марям ҳазратлари (ҳам) эрсиз ш ҳазрат Иео алайҳиссаломга, унга- Тангрининг 1 раҳмати бўлсин, хомиладор бўлган ва у кишини ч: Нирун, яъни мустаҳкам деб атайдилар ва (Нирун) тозалиқ, мустаҳкамликка ишоратдир. Бу ж қавмлар уч қисмдан иборатдир. Нируннинг би- 3| ринчи қисми Аланқува наслидан бўлиб, то Қо- Ш булхоннинг олтинчи уруғига бўлган қисмдир. §F Улар ўн олти қабиладирлар (ва) қуйидаги тар- [тибда шарҳ қилинадилар:

тунғич ўғли бужун Қайкин¹⁶¹дан вужудга келган қавмдир ва Чингизхон замонида у билан ёвланган.

Яна бири **салжуит** қавми. Улар Аланқуванинг ўртанчи ўғли Бусалжи¹⁶²дан вужудга келган тармоқдир. Кўп амирлар уларнинг наслидан бўлган. Лекин Чингизхонга душманчилик қилганликлари сабабли, уларнинг кўплари ўлдирилган.

(Яна) бошқаси **бойжуит** қавми. Бойжуит қавми кўп тармоқ ва қабила бўлган. Уларнинг асли ва насаби шундайки, Қайдухоннинг уч ўғли бўлган: тўнғичининг исми Шунқур¹⁰³ бўлиб, Чингизхон ота-боболарининг тармоғи шундан ажраб чиққан. (Қайдухоннинг) учинчи ўғлини Жовчин деб атайдилар (ва) икки қавм — артақин¹⁶⁴ ва сижнут¹⁶⁵ унинг наслидандир. (Унинг) ўртанчи ўғлини Жарқаланқум¹⁶⁶ деганлар. Тойжуит (қавми)нинг ҳаммаси шундан тармоқланган ва Жарқаланқум (дегани) хитойча лақаб бўлиб, «ланқум»нинг маъноси «улуғ амир» (демақдир) ва мўғуллар «ланқум»ни талаффуз қил олмайдилар, (шу туфайли) «линқум» деб айтганлар. Жарқаланқум биродари (Шунқур) ўлгач, унинг хотини, Туминахоннинг онасини ўзига никоҳ қилиб олган, ва ундан 2 ўғли бўлган: бири — Ганду Чина ва иккинчиси — Улукчи Чина.

Яна (бири) **чинин**¹⁶⁷ қавми. Улар ҳам тойжуит қавмидан (бўлган) бир тармоқдир. Шунинг учунки, Жарқаланқумнинг икки ўғли: бири Ганду Чина, иккинчиси Улукчи Чинадан тармоқланганлар. Чинин — Чинанинг кўпчили- Р ги(дир). Бу икки номнинг маъноси — эркак бури ва урғочи бури (демақ)дир¹⁶⁸.

Яна **юмоқдин**¹⁶⁹, **урут** ва **манкут** қавмлари. Бу уч тармоқ Туминахоннинг Чоксу¹⁷⁰ исмли тўнғич ўғлидан вужудга келгандир.

Яна **дўрмон**¹⁷¹ қавми. Бу тоифа ҳам Нирундан (тарқалган)дир. Шундан нақл қилардиларки, булар ака-ука (бўлиб) тўрт ўғилдирлар; ўзлари турган жойдан (Чингизхоннинг) вилоятга киришни истаганлар ва сол боғлаб, унга ўлтирганлар ва вилоятга кирганлар. Ҳикоя қил ад ил арки, дўрмон қавми ўшаларнинг наелидандир ва мўғулчада «дўрмон» — «тўрт» деганидир. Шу жихатдан бу қавмнинг насабини ўша тўрт оға-инига нисбат берадилар.

Яна **борин** қавми. Булар дўрмон қавмига Қайкин бир жамоадир ва (улар билан) бир илдиз-

Яна **сукнут**¹⁷² қавми. Уларнинг аҳволи шундайки, Бориннинг кенжа укасининг бир чўриси бўлиб, (у) ундан хомиладор бўлган эди. (Ленин) туғиш вақтида унинг хотинидан кўрқанидан (бу воқеани) ҳеч кимга билдирмади (ва) эриинг пўстинидан бир парча кесиб олиб (ва) болани унга ўраб юлғунзор ўртасига ташлади. Кутилмаган бир вақтда отаси уни юлғунзордан топди; пўстинидан (уни ўз ўғли эканлигини) таниди (ва) тарбиялаш учун онасига топширди. Шундан сўнг бу боладан туғилган фарзандлари, борин бўлсалар ҳам, уларни сукнут номи билан атадилар. Мўғулда юлғун чўбининг номи «сукой» деб айтилади.

Яна **борулос** қавми. Чингизхон замонида (яшаган) Кубилой нўён шу қавмдан бўлган. (У) ақл ва зийраклик билан мумтоз бўлган. Яна **хидуркин** ва журёт қавмлари. Бу қавм(лар) Туминахоннинг Дурмахон¹⁷³ исмли еттинчи ўғли наслидан бўлган. Чингизхон замонида Жомуқа Сочон бу қавмнинг маърифатли амирларидан бўлган. Уни шу жихатдан «сочон» деганларки, (у ўзини) ғоятда оқил ва ўзи билармон кўрсатган. Хон уни «анда»¹⁷⁴ деб атарди.

Будот қавми. Бу қавм Туминахоннинг бешинчи ўғли Боткулки(нинг) фарзандларидан тарқалган.

Дуклот қавми. Булар Туминахоннинг саккизинчи ўғли Буданжор¹⁷⁵ дан тармоқланган.

Яна **нисут**¹⁷⁶ қавми — Туминахоннинг Хитой исмли тўққизинчи ўғлидан пайдо бўлганлар.

Суксон¹⁷⁷ қавми. Улар ҳам нирун қавмларидан (бўлиб), қадимги номлари маълум эмас.

Кикқён¹⁷⁸ қавми. Бу тармоқ ҳам Нирун жумласидандир. Чингизхон замонида (уларнинг) пешқадами Долу¹⁷⁹ баходир эди.

Иккинчи қисм: нирун ва қиёт (тоифалари). Булар Аланқуванинг олтинчи авлоди (бўлган) Қобулхон наслидан пайдо бўлиб, уч тармоққа бўлинган: нуркус¹⁸⁰, жекшут¹⁸¹, тотор-қиёт.

Учинчи қисм: Нирун қиёт бурчқин¹⁸². «Бурчқин» деб шахло кўзни айтадилар. (Бу қавм) Чингизхон тармоғининг боши бўлиб, унинг иёми Есуго баходирдир.

Аланкува ва унинг насабини (бу ерда) келтиришдан мақсад — Чингизхон насабини баён қилиш эди. Бинобарин, Аланқувадан тарқалган мўғул тармоқлари ва қабилалари тафсилнинг хулосаси (шунини) кўрсатди. Бундан Аланқува шннг қайси тармоққа уланиши ва унинг насаби

мўғул қавмларига қандай тарзда боғланиши маълум бўлди.

Уларнинг ҳол-аҳволини шарҳлашдан бўшаб, энди Аланкува(нинг) тарихи ва унинг авлодини, айниқса, жаҳонгир Чингизхон ва (унинг) авлоди силсиласини Искандарфармон, хоконлар отаси Абулғозий Искандар баходирхон шарифларигача баён қилишга киришамиз, чунки бу китобни ёзишдан мақсад қуллар эгаси подшоҳ ғиёсудавла ва-л-хулофот (яъни давлат ва халифаликнинг фарёдига етувчи) Абдуллахоннинг, (Тангри) унинг мулкини ва кудратини доимий қилсин, насабини шарҳ қилиш эди.

АЛАНКУВА ДОСТОНИ ВА УНИНГ ФАРЗАНДЛАРШДАН ТАРҚАЛГАН) ТАРМОҚЛАР

(Аланкува достони) қиссаларнинг ажойиблари ва хабарларнинг ғаройибларидандир. Агар киши шундай воқеа ва ҳикояларга диққат қилиб, теран қаралса, шунга ўхшаш, ҳикоялар тақдири азал корхонасида ақлдан йироқ ва ажиб эмас. (Барчани) кузатиб турувчи, (хамма нарсани) Яратувчи (Тангри) бирор нарсани хоҳласа, унинг игди бўлсин деса, сўзсиз бўлади. Яратувчи (Тангри), олий ва муқаддас бўлсин, кўзларнинг ибрат олишларига, яхшиларнинг огоҳланишларига ва ёмонларнинг (нотуғри йўлдан) қайтишларига сабаб бўлсин учун кудрат асарларини изҳор қилиб, баъзи замонда, асрларда ғариб ва нодир бир нарсани пайдо қилади. Шундан бири Одам, алайҳиссалом каби ота ва онасиз ўғилни кашф қилишдир. «Тангри истаган нарсасини қилади»¹⁸³. Иккинчиси Исо алайҳиннабийино ва алайҳиссаломни инсон қўли тегмасдан бунёд қилишидир. «Ҳақиқатан ҳам Исо Тангри назарида оламга ўхшайди»¹⁸⁴.

Бу нарса ўз зоти жихатидан мумкин, (лекин) бошқа жихатдан вожиб бир нарса бўлгани учун икки элчи пайғамбардан бошқа ҳам ота-онасиз ёки (уларнинг) ҳар иккаласидан бири-сиз мавжуд бўлишга азалий ирода тааллуқ топган бўлса мумкин. Инсоннинг ота-онасиз вужудга келишига ҳикматдан ҳам далил келтириш мумкин. Масалан, баъзи ҳукамолар айтганларки, муаддилуннаҳор доираси¹⁸³ мунтакат ул-буруж доираси¹⁸⁰га тўғри келса ва бу тўғри келиш бир унсурга мансуб мусалласа¹⁸⁷га тушиб, у унсур ғолиб ва қолган унсурлар мағлуб бўлсалар, бу тўғри келиш вақтида туғилишлар-

мумкин эмас ва малол бўлади; оламнинг донлари экиш-тикиш (ва) униш-ўсишдан четда қолади. Қачонки, ойлар ўтиши билан ўша тўғри келиш йўқ бўлса, яна тур ли донлар вужудга келади, ҳар хил ўсимликлар пайдо бўлади. Асл мақсад ва санашнинг сўнггиси¹⁸⁸ бўлган инсоннинг туғилиши ва кўпайиши вужудга келади. Назарий қувват ёрдами билан дақиқ* илмлар ҳосил қилади ва амал қуввати воситаси билан турли санъат ва ҳунарлар ихтиро этади. «Ўша нарса қувватли ва билувчи зотнинг тақдиридир»¹⁸⁹.

Тарихларнинг сатрлари қуйидагича хабарлар билан тўлган: Шарқ мамлакатларининг энг четда бир орол бўлиб, унда яшовчиларнинг ҳаммаси хотинлардир. Уларнинг ҳомиладор бўлишларига сабаб бўладиган нарса фақат ўша оролнинг сувидадир. Чунки, барча хотинлар ўша оролнинг сувига тушадилар. Шу унсурда (мавжуд) бўлган ҳосият билан уларнинг зотлари ва нафсларида кучли шахват ғолиб бўлади. (Бу) шу даражада (бўлади)ки, ғоятда завқ ва ёқишдан ўша жамоатдан нутфа** ажралиб, бачадонларида тугилади. Эркак нутфаси бунга қўшилмаганидан ҳамма фарзандлари киз бўлади. Бу маъини тақиқловчи ва даъвони тасдиқловчи Аланкуванинг ажиб ҳодисаси ва ғариб воқеасининг пайдо бўлишидир. Мўғуллар даъвосига тўғри, бўлиб-бўлмаслиги масъулияти эса ривоят қилувчининг зиммасига. Унинг пок қорнидан, ҳеч бир киши билан жуфт бўлмасдан ва ковушмасдан, уч нафар бахтли фарзанд вужудга келган. Уларнинг воқеаси ажиб ва ғариб ҳикоялардандир.

Бу ҳикоятнинг тасвири ва бу мақолнинг таҳрири шуки, ривоят эгалари ва ҳикоят аҳллари-нинг айтишларича, малоҳат ва сабоҳат мамлакатининг подшоҳи Аланкувадирки, (у) бахтиёрлик дарахтининг меваси, шахриёрлик ва комкорлик шажарасининг самараси, қурлос қабиласининг шамчироғи ва дорлақин жамоасининг баҳор ва боғи бўлган. (У) ҳусн ва гўзаллик осмонида бир ой эдики, жаҳонни ёритувчи офтоб унинг юзининг шами равшанлигидан нур оларди; латофат ва маҳбублик чаманида озод сарв унинг санубархиром қомастига банда бўларди; оғзининг ғоятда танглигидан ҳеч қандай нозик маъноли сўз мўй учига ҳам нишон берол-

мае эди ва (унинг) бели шу қадар ингичка эдики, ҳар қандай қилни қоқ ёрадиган дақиқшунос киши ҳам унинг (боисини) ечолмас эди. Унинг Даюн Боён исмли эри бўлиб, (у) ёш ўлиб кетган эди. (Аланкува) ундан айрилгандан сўнг, бир вақт ўз чодирда ухлаб ётган эди. Ногоҳ, чодир туйнугидан бир нур пайдо бўлиб, унинг чети билан пастга тушди. Аланкува бундан ажабланиб, ниҳоятда қўрқди, (лекин) бу (сир)ни бировга маълум қилишни (ўзига) эп кўрмади. Бас, бир неча кун ўтгач, билдики (у) ўша нурдан ҳомиладор бўлган экан. Туғиш вақти яқинлашиб қолгач, эрининг қариндошлари тўпланиб, унга дедиларки, «Хотиннинг эрсиз ҳомиладор бўлиши қандай ҳол?» Аланкува уларга жавоб қилиб айтдики, «Хижолатга сабаб бўладиган бундай номақбул ишни қандай қиламан. Ҳар кеча тушимда (шуни) кўраманки, бир нур, кўк кўзли бир араб киши тақлидида, мулойимлик билан ёнимга келар ва (сўнг) охиста (-охиста) қайтиб кетарди». Тамом эҳтиётлигидан сўнг билдиларки, унинг сўзлари тўғри ва айтганлари рост экан. Шунинг учун (ҳам) уни ортикча ранжитдилар.

Алқисса, ундан уч ўғил туғилди(ки), унинг учинчи ўғли Бузунжор қоон¹⁹⁰ бўлиб, Чингизхоннинг насаб шажараси унга туташади. Ўша Бузунжор ўз замонида мўғул қавмларидан кўпларига бошлиқ ва подшоҳ бўлиб, (уруш) санъати, шижоат ва далирлик борасида бошқа турклардан ниҳоятда мумтоз чиққан эди. Унинг ҳам қатта ва кичик икки ўғли бор эди. Каттасининг исми Буко эди. Буконинг ўғли Туминахон¹⁹¹ бўлиб, Чингизхоннинг тармоғи унга боради. Тумина (хон) Чингизхоннинг еттинчи бобосидир. Унинг тўққиз ўғли бўлса ҳам (уларнинг) саккизтаси ўлдирилган ва номлари маълум эмас. (Тирик) қолган бирининг исми Қайдухон бўлиб, у Чингизхоннинг олтинчи бобосидир. Унинг ҳам учта ўғли бўлиб, биринчисининг номи Бойсунқур бўлган ва у Чингизхоннинг бешинчи бобоси бўлган. Унинг Туминахон деган ўғли бўлган. У Чингизхоннинг тўртинчи бобоси бўлиб, унга одам зотидан бир ўғил вужудга келди. (Унинг) номи Қобулхон (эди). У Чингизхоннинг учинчи бобосидир. Қобулхон ҳақида (турли) ҳадис ва ҳикоялар кўп. Унинг мўғул қавмлари олдида эътибори ва обриси зўр (эди). Унинг машҳур бир ўғли бўлиб, исми Бортон баҳодир¹⁹² эди. У Чингизхоннинг бобосидир. Унинг ҳам фарзандлари ва авлоди кўп бўлган^

* *Дақиқ* нозқ, мукамал.
 ** *Нутца* — эркак ва аёлда бўладиган кўпайиш уруғи (сперма).

ки, улар уруш-талаш замонининг якка-ягонаси ва сараси эдил ар. Унинг (Бортон баходирнинг) учинчи ўғли Есуго баходир бўлиб, Қиёт бурчкин унинг наслидандир. Бурчкин, деб шахло кўзли (одам)га айтадилар. Иттифоко, Есуго баходир ва унинг уруғидан вужудга келган фарзандларнинг аксари шахло кўзлидир. Аланкуванинг хомиладорлигида яқинларига айтган хикояти (шу бўлган эди)ки, кечалари (қандайдир) бир шахсга ўхшаган нур менинг кўз ўнгимда пайдо бўлди ва (сўнг) қайтиб кетди. (Ўша) сарик тусли ва (кўк) рангли, шахло кўзли киши унинг (яъни Аланкуванинг) саккизинчи насли Есуго баходир эди. Бунинг рост лиги зоҳир бўлдики, унинг авлодларининг кўпчилиги шахло кўзлидир.

ЕСУГО БАХОДИР ДОСТОНИНИНГ БОШЛАНИШИ

Азалдан барчадан юкори (турган) Тангри... тақдирни (шундай) белгилаганки, мамлакатларни эгаллаш борасида шахсувор* ва жаҳон мамлакатларининг подшоҳи, буюк (ва) шавкатли давлат эгасини маълум бир вақтда йўқликдан борлиқ водийсига келтириб, ижод кийимини кийдирди; (уни) кенгчилик палоси ва давлат (ҳамда) бахтиёрлик тахти(нинг) авжига ўтказди. Азалий қудратнинг (Тангрининг) кўлида, йўқолмас хикмат йўли (шулки,) унинг зоти жавоҳири (ота-онаси) бачадонининг сандиғида аста-секин тарбияланди. Қачонки, (у) камол даражасига яқинлаша ва (унда) ўша давлат белгилари зоҳир бўлса, биринчи навбатда, саодат тонгининг ёруғ нурлари яратиш уфки пардасидан чарақлайди. Бу мазмунларни муқаддима қилиб келтиришдан мақсад, Есуго баходир(нинг) хол-суратини баён қилишдирки, унинг муборак сифат ва қутли сурат зоти жаҳондорлик даврининг садафи бўлган ва давлат юлдузининг чиқиши, Чингизхон салтанатининг мавкабига етишга муқаддима бўлган эди.

Алқисса, Есуго баходир Чингизхоннинг отасидир. У мўғулларнинг кўпчилигига подшоҳ бўлиб, амакиваччаларининг ҳаммаси унга бўйсуниб, фармонбардор бўлишиб, иттифоқлик билан уни ўз ораларидан подшоҳ кўтарганлар; итоатли бошини унинг тобелик ҳалқасига киришиб, хамиша унга бўйсунганлар. Унинг ҳар қа-

вмдан (олган) кўп хотинлари бўлган. Уларнинг энг каттаси фарзандларининг онаси Улун Қурчин номли (аёл) бўлиб, уни «Улун энага» ҳам дер эди л ар. Хитой тилида «Қурчин» хотин демақдир. Унинг шу хотинидан тўрт ўғли ва беш қизи бор эди¹⁹³. Тўнғич ва энг яхши (қурган) ўғли Темучин исм ўғли бўлиб, (у) эллик бир ёшида найман(ларнинг) подшоҳини ўлдирган ва унинг улусини таркатган эди¹⁹⁴. (Шундан сўнг) унга «Чингизхон», деб лақаб берганлар. Унинг аҳволларининг шарҳи қисқача (қуйидагича) баён қилинади.

ЧИНГИЗХОН ДОСТОНИНИНГ БАЁНИ

Ахбор эгалари бу ҳақда (шундай) хабар қилдиларки, 549 ҳижрий йилига тўғри келган қоқо йилининг бошида¹⁹⁵, яъни тўнғиз йилида Есуго баходир кўп лашкар билан тотор(лар) устига юриш қилди. (Ушанда) Улун энага Чингизхонга хомиладор бўлган эди. Есуго баходир душман билан урушиб, уларни енгди ва (ўзига) бўйсундирди; (сўнг) ғалаба ва зафар билан (ўз юртига) қайтди. Ўша йили Чингизхон қутли бахт ва муборак толеъ билан йўқлик пардасидан борлиқнинг бош манзилига қадам қўйди. (У) бир қисм миқдорда жигарпорадек увиган конни ўнг қўлининг қафтида тутамлаган ҳолда бачадоннинг танг жойидан кенг олам сахнига тушди. Бу маъни оқиллар наздида шунга далилки, (бу) қон тўкишга дали л бўлади. Бас, унинг (ўзгаларнинг) конини тўкиши давлат (эгаси бўлган) кунлари ва ҳукумат (тепасида турган) замонда бир мартабага етадики, (оқибатда) қон ичувчи Баҳром* Нохид юлдузи чодирининг остига яширинади. (Бунда) «бузуклик қиладиган ва қон тўкадиган шахсларни (давлат тепасига қўясанми)»¹⁹⁶ (ояти) мазмуни юзага чиқади. Есуго баходирга тотор қавмларини бўйсундириш тўғри келиб, уларнинг Темучин¹⁹⁷ исм л и подшоҳ л арини қаҳрлаш юз берган эди. Бинобарин, унинг (Чингизхоннинг) исми Темучин (деб) аталди. Қачонки, унинг ёши қоқо йилининг иккинчисига¹⁹⁸, яъни ўн учга етганда Есуго баходир бақо мулкидан жазо уйига кўчиб олди. Отасининг ҳукмронлиги замонида (унинг атрофига) тўпланган кўп қавмлар дастлаб Чингизхонга бўйсундилар, (сўнг) уни ёш

* Шахсувор — от минишга маҳоратли, чавандоз.

Баҳром — бу ерда Марс планетаси.

аҳволи заифлашди; неча бор тойжуит (қавмининг) подшохи¹⁹⁹ фурсатдан фойдаланиб, уни асир олди, (лекин) Тангри (уни) ўша тахликадан халос қилди. Тангри... даставвал унинг оламга подшо бўлишини истаган эди, аста-секин тарбия топди. Кўп ўтмай дўстларини ғолиб ва душманларини мағлуб қилди. Қавмларнинг кўпидан ғолиб келиб, (ўзининг) улуғ ва юксак бошини Сурайё авжига ва Сидратулмунтахо чўққисига етказди. Хитой подшоҳлари унинг амакиваччаларидан бир нечасини ўлдирганлари туфайли Чингизхон, кучайиб олганидан сўнг, (душмандан) кина учун қасбс олишни ўзига лозим топиб, кўп лашкар ва номдор аскарлари билан Олтинхон²⁰⁰ билан жанг қилишга отланди; Хитой подшоҳини енгиб, мамлакатининг кўп қисмини босиб олди (ва) фахрланиш байроғини буюклик авжига тикди. Ундан сўнг Тибат, Танғутни ҳам ўзига бўйсундирди. Бас, Мўғулис, тон ва унинг атрофидаги душманлардан хотирини жам қилгандан кейин, катта тарих китобларида айтилган сабабларга кўра, Туркистон, Мовароуннахр ва Хуросонга қараб юрди. У мамлакатларнинг барчасини ўғиллари(нинг) ҳамроҳлигида (ўзининг) забт ўрамига ва тасарруф доирасига олди. Унинг (билан содир бўлган) воқеалар шарҳи Рашидий тарихида жуда муфассал баён қилинган²⁰¹. Бу китоб бундан орттиқни сиғдира олмайди. Мақсад соҳибқирон хоннинг (Абдуллахоннинг) насабини ва унинг наслини (белгилаб), жаҳонгир хон Чингизхонга улашувини айтиш эди, (халос). Бундан кейин хулоса қилиб, Чингизхоннинг фарзандлари (ва унинг) тармоқлари баён қилинади.

ЖАҲОНГИР ХОН ЧИНГИЗХОННИНГ ХОТИНЛАРИ ВА УНИНГ ҚУТЛИ НИШОН АВЛОДИНИНГ БАЁНИ ВА УЛАРИНИНГ СОНИ

Махфий қолмасинки, Рустамнишон Чингизхоннинг беш юзга яқин хотини ва канизи бор эди. Булардан (фақат) беш хотинига эътибор рақамини ёзган эди. Уларни мўғуллар одати билан (ўзига) никоҳ ҳам қилган эди ва ҳамиша уларни эътибор ва эҳтиёт қиларди. Ҳамма хотинларидан қўнғирот қавми(нинг) бошлиғи ва подшоҳи бўлган Дай нўённинг қизи Бурта Кучинни кўп хушларди ва унинг уруғларини кўп хурматларди. Унинг бу покиза ва маъсума

биринчиси Жўчихонки, Дашти Қипчок²⁰³ подшоҳларининг ҳаммаси унинг наслидандир. Шундай нақл қиладиларки, Чингизхон маркит қавми билан урушиб, улардан мағлуб бўлганда²⁰⁴ Бурта Кучин Жўчихонга ҳомиладор бўлиб, маркит қавми уни асир олиб кетади. Ўша кунлари маркит қавми билан Ўнхон²⁰⁵ ўртасида сулҳ тузилган эди. (Шунга кўра), Бурта Кучинни унинг хузурига юбордилар. Ўнхон Бурта Кучинни азиз ва мухтарам (қилиб) сақлади. (Ўнхон Чингизхоннинг) отаси билан қадимдан дўстлиги туфайли Чингизхонни ҳамиша ўғлим деб айтарди. (Шу туфайли, Бурта Кучинга) ўз келинидай боқди. Амирлар унга (Ўнхонга) «нима учун Бурта Кучинни хотинликка олмайсан», деб (ҳар қанча) айтсалар ҳам, «(у) менинг келиним (бўлади), унга хиёнат назари билан қарасам мурувватдан йироқлашган бўламан», деб жавоб қиларди. Чингизхон бу ҳолдан хабар топгач, жалоир қавмидан (бўлган) Сортоқ нўённинг бобоси Сорони²⁰⁶ Ўнхон хузурига Бурта Кучинни қайтаришни сўраб юборди. Унхон ўтмишдаги (икки ўртада бўлган) муҳаббатни риоя қилиб (Чингизхоннинг) хотинини қайтариб юборди. Соро (Бурта Кучин билан) Чингизхон хизматига қайтиб келаётганида, йўлда Жўчихон йўқлик шаҳристонидан борлик саҳросига; қадам қўйди. Йўл хавfli ва хатарли бўлганидан тўхташ ва (болани) бешикка белаш (ҳам) қийин эди. Йўлда (унинг бирор) аъзосига шикаст етмасин ва совуқ таъсир этмасин, деб Соро ундан ҳамир қилиб, уни (Жўчинини) ҳамирга ўради (ва) чопонига ўраб, Чингизхон хузурига олиб келди. Шу сабабдан (унга) Жўчи номини қўйдиларки, (бу) — «тўсатдан вужудга келган», демакдир.

(Чингизхоннинг) иккинчи ўғли Чиғатойхондирки, (у) Кошғар чегарасидан²⁰⁷ ва Сайхун²⁰⁸ дан (тортиб) то Жайхун²⁰⁹ лабигача (бўлган ерларга) унинг муборак ҳукми жорий эди. Ўша ўлканинг тамоми унинг тахти ҳимояси остида ва ҳукмронлигида эди. (Чингизхоннинг) учинчи ўғли Ўқтойхон бўлиб, Чингизхондан сўнг қоон бўлди ва ўн уч йил қоонлик маснадида / ўлтирди ва оламни барчага етадиган адли нурлари ва сахийликка тўла шуъласи билан ёритди. Отасининг васияти бўйича (бу) бахтиёр шахзода маълум муддат (ўз) юртида ўлтирди²¹⁰. || Оға-ини(лари)дан, яъни катта ва кичикдан ким

билан (белига) боғлади.

(Чингизхоннинг) тўртинчи ўғли Тулуйхон бўлиб, унинг лақаби Улуғ нўён эди; Чингизхон уни навкар²¹¹ деб чақирарди, чунки (у) кўп вақтлар (жиддий) воқеалар содир бўлганда қутли нишонли отасига мулозим бўларди; маърака ва жангларда (отаси уни) ўз ёнида бўлишини буюрар эди. «Тулуй» деб мўғул тилида ойнани атайдилар. (Ленин) ойнани турк тилида кўзгу деб атайдилар. (Бу) ҳозир ҳам шу ном билан маълумдир.

Бу ҳикояларни ёзишдан ва бу ривоятларни сўйлашдан мақсад, ҳазрат Искандарфармон Абулғозий Абдулла баҳодирхоннинг насабини баён қилишдир. Ҳақиқатан ҳам Рустамсифат ул подшоҳнинг насаби Жўчихон силсиласига боғлиқ ва тегишлидир. Шунинг учун бошқа (подшоҳ)ларнинг ҳол-аҳволини баён қилишдан кўз юмиб, Жўчихон (нинг) ҳикоятига киришилди.

ЖўЧИХОН АХВОЛИНИНГ ОҚИБАТИ ВА УНИНГ БУ ХОКДОНДАН (БОШҚА ОЛАМГА) КЕТИШИНИНГ БАЁНИ

Тарихларда ёзилишича ва оғизларда айтилишича, Жўчихон отасининг ўлимидан олти ой; аввал вафот қилган ва (бу) бақосиз саройдан I барқарор жойга кетган. Бу воқеанинг шарҳи шундайки, жаҳонгир (хоқон) Чингизхон кўп лашкар ва юлдуз каби сипоҳи билан жаннат безакли Самарқандни ўзига қаратишга юз тутган замонда, номдор фарзандларидан Жўчихон, I Чиғатойхон ва Ўқтойхонларни Хоразмни тасоҳ хир қилиш учун юборди. Шаҳзодалар (бу) фармонни жон-дил билан бажаришга киришиб, (лашкар билан) Хоразмга жўнадилар ва (Урганч) қалъасини дойра ичига олинган нуктадек ўраб олдилар. Узоқ фурсат ичида кўрғонни олиш учун уруш асбоб-ускуналарини тайёрлаш иши тамомланди, аммо Чиғатойхон билан Жўчихон ўртасида (содир бўлган) келишмовчилик туфайли ғалаба юз бермади. Жаҳонгир (хоқон) I Чингизхон оға-инилар ўртасида келишмовчилик I ва саргашталиқ юз берганини эшитгач, «Ақли Ёрасо, фаросати ва заковати билан танилган ЎқШтойхон қалъани олиш борасида нима ҳукм қил Иса, оға-инилар (Жўчихон ва Чиғатой) унинг раъйига амал қилсинлар; уни (ўзларига) бош-

уларга (Жўчихон ва Чиғатойхонга) етказган, оға-ини хоннинг ҳукмига бўйсуниб, Ўқтойхонга тобеъ бўлиб қолдилар. Унинг яхши тадбири туфайли иш юришиб кетди. (У) зийраклиги ва хушёрлигидан ҳар куни биродарларининг хузурига борар, уларга хушмуомалалиқ қилиб, ўзини уларнинг илқига ташларди. (Шундай қилиб, Ўқтойхон) мулойим сўзлар ва ёқимли муносабатлар (воситаси) билан Чиғатойхон ва Жўчихонни бир-бири билан келиштириб қўйди. «Шунинг учун биродарларингиз орасини келиштиринг»²¹² (ояти) бўйича уларни бир-бири билан иноқлаштирди. (Ўқтойхон) ҳар куни биродарлари билан кенгаш қилиб, қумдан ҳам кўп сипоҳ ва замой ҳодисаларидан ҳам зиёда лашкар билан қалъага томон йўналиб, уруш бошлади. (Бу лашкар) шаҳар (ва) қалъа(нинг ҳамма) тарафидан кирадиган ва чиқадиган йўлларни эҳтиёт қилди ва қалъани олиш учун (зарур бўлган) яроғ-аслаҳаларни тайёрлади. У баъзи кунларда ўз кишилари уруш (майдон)дан қайтарар эди ва қисман беғамлик қилиб, қалъа тарафга ҳеч кимни ўтказмас эди. Бундай қилишнинг сабаби шу эдики, жаҳонгир Чингизхон шаҳзодаларни Хоразмни халос қилиш учун юбормоқчи бўлган вақтда маълум бўлган эдики, шайхлар шайхи Нажмиддин Кубро²¹³, Тангри у кишининг олий рухларига раҳмат берсин, ўша вилоятга ташриф буюрган эдилар. (Чингиз)хон ҳазрат имом Мужтаҳиддин Қозихон²¹⁴ни ўғилларига ҳамроҳ қилиб буюрдиларки, «Ўша ўлкага (Хоразмга) етганларидан сўнг, ҳазрат шайхга (Нажмиддин Куброга) хабар қилсинларки, (у) ўзининг аҳлу аъёнлари, барча ёру дўстларини олиб шаҳар ташқарисига чиқсинлар, чунки биз ўша мамлакат халқини (тамоман) ўлдирмоққа буюрганмиз». Шаҳзодалар ҳазрати Қозихоннинг, ул кишига Тангрининг раҳмат ва розилиги бўлсин, ҳамроҳлигида Хоразм вилоятига тезликда етиб келиб, (Урганч) қалъасини дойра ўртасида қолган нукта каби қамраб олганларидан кейин, ҳазрат Қозихон шайхулмашойихни (Нажмиддин Куброни) буйруқ бўйича хабардор қилди. У л ҳазрат (Нажмиддин Кубро) ҳазрат (Қозихон)нинг насихатларига эътибор қилмасдан, дедиларки, «(бу) мурувват йўлидан ниҳоятда йироқ кўринадикки, кўп йиллардан бери бу вилоят аҳлининг химоясида хотиржамлик билан умр ўтказган бўлсагу, энди

сак; тинчлик йўлини илгари тутиб саломатлик водийсига ўлтирсак. Матлаъ: *Қаро кўзларнинг меҳри (менгг) хотиримдан чиқмайди. Бу осмон ҳукми экан-да, (бундан) ўзгача бўлмайди.* (Майли) Тангрининг хохиши қандай бўлса, шундай бўлади». Жаҳонгир шахзода Ўктой қоон хазрати эшондан ноумид бўлгандек, сўнг ул машхур қалъани қамал қилиш ва олиш ишига жиддийроқ киришди, токи (мўғуллар) унинг яхши тадбири билан ўн кун муддат ичида Хоразмни олишга муяссар бўлдилар. (Чингиз)хоннинг амру фармониға кўра, у вилоятнинг (тамом) халқини ўлдирдилар ва мамлакат олингандан сўнг, Чиғатойхон ва Ўктой қоон Чингизхон хузурига тез лик билан юзланиб, Термиз вилоятида хоннинг мулозиматиға етдилар²¹⁵. Аммо, Жўчихон шимол (томон)даги вилоятларға йззату иқбол байроғини тикиб, (отасининг) ижозатисиз у тарафға юз тутди²¹⁶. Шу сабабдан, Чингизхоннинг хотириға малоллик гарди ўлтирди (ва) ғазабланиб ундан ўч олиш камарини Ж белға боғлаб, дедик, «яқинда уни қахр оловишға ўтқизаман ва қадимий ясо бўйича уни жазоламоқчиман».

Жўчихон ўзининг номзодлигида бўлган Туркестон вилоятиға қараб кетди²¹⁷. (Лекин) андак хасталик зоҳир бўлганидан (унинг) мизопитини заифлик истило қилиб, кундан-кун унинг башарий қуввати мўътадиллик йўлидан юз ўйирди. Жўчихон касалининг оғирлигиға қарамаедан, Чингизхон (барча) вилоятларни фатҳ қилиб ўзининг катта ўрдасиға қайтаётганда (унинг) бир неча (минг) туяда оккуш ва (бошқа) қон хайвонларини юбориб, ўзининг касаллик хотини баён қилди. Жўчихоннинг амирлари унинг фармониға биноан, ов қилиб юрганларида, иттифоқо, манғит кавмидан (бўлган) бир киши хонзоданинг (Жўчихоннинг) ўрдаси ёнидан ўтиб қолади ва сайр қилиб, ҳар тарафни айланиб юради. (У) ов қилиб юрган жамоани кўриб, «Жўчихоннинг ўзи ов қилиб юрган экан», деган фикрға келади. (Ўша шахе) шундан кейин Чингизхоннинг ўрдасиға боради ва хоннинг мулозимлигиға кириш шарафиға муяссар бўлади. Хон ундан Жўчихоннинг касал (ё касал эмас)лигини сўрайди ва унинг беморлигининг сабабини суриштиради. (Бу) манғит киши (хонға) арз қилиб, «(Жўчи)хоннинг хасталигидан хабарим йўқ, лекин унинг ўрдаси ёнида ўтган

ларини эшитиш билан бениҳоят ғазабланиб, айтдики, «Жўчихон ўзини касал кўрсатиб, бизға душманчилик қилмоқчи ва мустақиллик рақамини (ўзининг) хотир (ва) хаёл саҳифасиға ёзмоқчи бўлибди». Шу сабабдан (Чингизхон) фармойиш қилдики, «Чиғатойхон ва Ўктой қоон яроқ-аслаҳани хозирлаб, қасд байроғини унинг томониға қараб кўтарсинлар; мен ҳам отланиб, орқаларингиздан етиб бораман». (Улар) шу хаёл ва андиша билан турганларида, тўсатдан Жўчихоннинг вафот қилганлиги хабари келиб қолди. Чингизхон ўғлининг вафот қилганидан ғоят таъсирланиб, аччиғидан (ўша) манғит кишини ўлдирмоқчи бўлади, лекин (уни) тополмайди.

ЖўЧИХОННИНГ ВАФОТИ ВА АВЛОДИНИНГ ШАРҲИ

Тарихчилар ўртасида Жўчихоннинг ёши тўғрисида турлича келишмовчиликлар мавжуд. Баъзилар «у йигирма ёшида вафот қилган» десалар, бошқа бировлар «у ўттиз билан қирқ ўртасида фано оламидан жазо саройиға кетди», деганлар. Шу сўз ҳақиқатға яқиндир. Хожа Рашид(иддин) ўз китобида биринчи тахминни нотўғри топади²¹⁸.

Алқисса, жаҳонгир подшоҳ Жўчихоннинг йўқлик дунёсидан ер юзига тушган ўн тўртта Фаридун шавкатли ўғли бўлган. (Жўчихоннинг) бешинчи ўғли Шайбонхон²¹⁹ бўлиб, (унинг қуйидаги) олижаноб ўғиллари бор эди: (иккинчиси) баҳодирлик тариқида ва номдорлик шеvasида абебахо (бўлиб), исми Бадодир²²⁰ эди. Унинг қули, шавкатли икки ўғли бор эди. Жўчи Буқо исмли иккинчи ўғлидан тўртта иззат ва шарафли авлод қолди. (Жўчи Буқонинг) иккинчи ўғли Бадақулдан бениҳоят етук бир ўғил қолди: исми Мунка Темурхон эди. Унинг бахтиёрлик садафида олтига гавҳар парвариш топди. Илпон исмли бир ўғлидан тўртта давлат юлдузи пайдо бўлди. (Булардан) бири Қоонбой (бўлиб), унинг бахтиёр ва номдор ўғли Махмудхўжахон эди. Унинг ҳақиқий вориси Сурониж султон бўлган эди. Унинг ўғли Пўлоддан икки-та бахтиёр ўғил қолиб, бири Иброҳим, яца бири Арабшоҳ эди. Иброҳимға саодатасар сандукдан ярақлаган икки гавҳар бош кўрсатди: бири Хизрхон, иккинчиси Давлатшайх ўғлон. Аммо Хизрхоннинг Бахтиёр исмли бир ўғли бў-

за ва Махдий, Алайка султондан блр фарзанд қолган — исми Турум эди. Унинг бир фарзанди бор — исми Жонибек (эди). Ҳамза султоннинг олти ўғли бор бўлиб, машхурлари: Матлаб, Нурмуҳаммад султон. Уларнинг оналари Тағой бека, (асли) манғқишлоқлик. Бу сўзнинг баёни шулки, шаҳид ҳокони сайид Муҳаммад Шайбонийхон сон-саноксиз сипоҳ билан Хоразм устига юриб, унинг қалъасини қамал қилган замонда²²¹, бир куни жанг чоғида Ҳамза султоннинг яқин мулозимларидан бўлган Бийроқ баходир (душман томонидан) бир киши билан муқобил келиб қолади. Бу киши қон тўкиш ва фитна кўзғотишда ғоятда чаққон ва эпчил бўлган. Мисра: *(Турклар каби гўзал юзлиларнинг икки кўзи цўрцмасдир)*. (Бийроқ баходир) кўп урушиб-талашиб найзабозлик қилиб, иктидорлик жангида (душманга) ҳисобсиз зарбалар бериб, (улардан) бирини қўлга туширгандан сўнг маълум бўлдики, (у) эр киши эмас, хотин киши экан. (Бийроқ) баходир бениҳоят ажабланиб, уни ўз султонининг (Ҳамза султоннинг) ҳузурига олиб келди (ва султонга) унинг пахлавонлик қиссасини ва қаҳрамонлик ҳикоясини бирма-бир сўзлаб берди. Ҳамза султон (уни) ғоят шижоатли ва жасоратли бўлганидан (ўзининг) химояси тасарруфига олиб (ва) жуда севиб қолиб никоҳига олди. (Ҳамза султоннинг) бошқа ўғиллари: Бурундук султон, Ҳисор султон ва Темурхон(дир). Буларнинг онаси мирзо Султон Абу Саъиднинг, қабрлари нурли бўлиб, унинг султон Махмуд Мирзонинг эътиборли амирларидан Ҳасанбек Чиғатойнинг қизи Латифа султонбегим (эди).

Аммо Бурундук султоннинг олти ўғли бўлган (эди): биринчиси — Шукурвали султон. Унинг онаси (Ҳамза султоннинг) укаси Махдий султоннинг қизи Бика султонхонимдир. Яна (бир ўғли) жасоратнишон Шохмуҳаммад султон; (унинг) онаси Чиғатой амирларидан (бирининг қизи бўлган). Яна (бири) Ҳошим султон; (унинг онаси ҳазрат соҳибқироннинг (Абдуллахоннинг) амакиси ҳазрат Дўстмуҳаммаднинг қизи Робия султонхонимдир. Яна Дўстмуҳаммад ва Фақир султон. Буларнинг онаси манғитдан. Яна (бири) — Амин султон. Унинг онаси Бубай султоннинг қизи Тойиба султон (эди). [Ҳамза султоннинг олтинчи ўғли Алимухаммад султон эди. Унинг онаси манғит мирзосининг қизи Хонзодахонимдир.

Махдий султон. Унинг икки ўғли бўлиб, (би-

ри) Турсун Муҳаммад султон, (иккинчиси) Одил султон. Уларнинг онаси манғит мирзоларидан бирининг қизи бўлган.

АБУЛХАЙРХОННИНГ ВОҚЕАЛАРИ ВА ҲОЛ-АХВОЛИНИНГ ЗИКРИ

Давлатшайх ўғлоннинг жаҳонгир вориси Абулхайрхон²²² бўлиб, Хўжа Муҳаммадхон²²³ шаҳид бўлгандан сўнг Дашти Қипчоққа подшоҳ бўлди (ва) Туркистон ва Сиғноқ²²⁴ атрофидаги ерлар унга қарам бўлган. У шавкатли ва юлдуз сипоҳли подшоҳ бўлган. Осмон кўк-сида (унинг) фикр феъллари чиқимларидан, давлат ва иқбол нурлари бўлса (унинг) иш ва ахволи қарамидан ошқор ва равшан эди.

Р у б о и й:

Унинг оёғи фалаклар устига қадам қўйганда,
(Фаришталар) унинг қадами хокини кўзига суртди:
У шундай бир хонки, фалак равоқи шу қадар
баландлиги билан,
(Унинг тахтини кўриб) ҳамма юқорилик
даъвосини тоқчага тахтлаб қўйди.

(Абулхайрхоннинг холини) ихчамлаб айтганда, (у) хали йигирма ёшга етмаган вақтда давлат ва хашамат қуввати билан Хоразм вилоятини фирдавсмақон, дин ва дунёнинг қутби Амир Темур Кўрагоннинг тўнғич ўғли Мирзо Шохрух²²⁵, Тангри унинг д и лини (ҳамиша) равшан қилсин, ҳукмронлигидан қутқазди ва хонлик тахти(нинг) авжига ва жаҳондорлик курсисининг устига айш ва шодмонлик билан ўлтирди²²⁶. (У) тузуклиги ва етуклиги камолдан илму фатво арбоблари (ва) тақво эгаларига қупли эътиқоди бўлиб, буюқ саодат ва давлатини бу олий табақанинг таъзим ва тақримида деб билганидан, Хоразм вилоятига ташриф буюрган чоғларида, гоҳ-гоҳ дунё олимларининг алломаси, умматларда Тангрининг хужжати, турли илмлар ва ҳикматларнинг тўплами, илму урфон бўстони эгаларининг сараси, фазлу эҳсон аҳли бўлган халқларнинг етакчиси, Тангри томонидан валийлик ташрифи билан шарафланган валий мавлоно Хусайн Хоразмий²²⁷нинг, (Тангри) унинг дилини пок қилсин, зиёратларига бориб, у кишининг кимёхосият ботин*ла-

Ботин ич, ички; кунгил, рух.

ридан ҳиммат ёрдами (кўрсатиш)ни илтимос қилган. Ул ҳазрат (Абулхайрхон) у кишининг хасб* ва насабларини мулоҳаза қилганларидан сўнг (уни) лойиқ инъомлар ва муносиб неъматлар билан тақдирлади. У л киши (мавлоно Хусайн Хоразмий) «Қасидаи бурда»²²⁸га турк тилида шарҳ ёзиб, 'унинг дебочасини ул ҳазратнинг (Абулхайрхоннинг) исмлари билан муашшаҳ қилди ва ул жанобнинг мадҳига турк тилида бир неча байт маснавий айтди. У байтлар мана булар:

Шайбоннинг наели, Чингизхон уруғи,
Кичик ёшдин улуғларнинг улуғи.
Кўнгиллар роҳати, жонлар фароғи,
Шабистони саодатнинг чароғи²²⁹.

(Абулхайрхон) ҳаётни узайтирадиган давлати замонида дин ва суннат бозорини, шариат ва миллат ишини равнақ(лик) ва софлик ниҳоятга чиқарди. (У ўзининг) қувватловчи қўли билан мамлакат гулзорини бузуклик тиканларидан тозалади; ҳашамат ва салтанат(лик) замонида одиллик сайкали билан жабру ношодликнинг ғубори, зулму бедодлик(нинг) рангини адолатпарварлик ойнаси юзидан артиб ташлади. (Унинг) меҳрибончилик насими ва марҳамат шамоли иноятлик савлатидан шоҳона эсди. (Унинг) инсоф ва адли(нинг) ёқимли бўйлари жаҳон атрофига таралиб, жаҳон аҳли димоғларига етди. Адлу эҳсонда тутган ўринларининг зикри, (унинг) яхшилик ва миннат манокіб*ларининг нашри одам авлодининг тоифалари ва олам ободонлигида турувчи (кишилар)нинг қулоқларига етди.

Қ и т ь а:

Одил бўлиб яша, чунки қиёмат куни
Ҳақ (фақат) одил подшоҳлар устига соя
солади.
Ер остидан бирор нарса (ер) юзига
чиқарилган соатда
Адолат сенинг обрўйингни беради.

(У) жабр байроғи ва зулм белгисини ост-уст қилиб, йўқотиб ташлади. (Унинг ўрнига эса)

* *Ҳасб* — ўз аҳолини баён қилиб, фикр сўраш, ўз аҳолини билдириш, ўзини таништириш.

Маноқиб — яхши сифатлар, гўзал хислатлар; бирор кишининг фазлу мартабагешн мактаб ёзилган рисола; таржнмаи хол. Зу ерда яхши сифатлар маъносиди.

адлу карам туғини тикди. «Мазлум(лар) қарғишидан сақланинглр» (ҳадиси) бўйича, ситам кўрганларнинг қарғишидан ўзини четга олди; ҳамиша халқнинг ҳолини, жамолини ва халойиқ(нинг) аҳоли жабҳаларини адлу инсоф безаги билан зийнатлади ва ҳар доим ёмон ва кўпол урф-одатларни ўзгартириб, ўрнига мақбул усул ва қонунларни киритишда ғоятда тиришқоклик кўрсатди.

Қ и т ь а:

Бу дунё (фақат) ўтиб кетувчи бир соядир.
(Чунки) соя гоҳ олдинда, гоҳ орқада бўлади.
Имқоният борида (кишига) яхшилик қил.
(Чунки) ҳамма вақт (ҳам бунга) имқон
бўлавермайди.
Жаҳонда агар (бир) захира* талаб қилсанг,
Яхши ном (энг) яхши захирадир.

Унинг (Абулхайрхоннинг) шоҳона асар нишонлари ва фахрли ўринлари(нинг) овозаси ҳамма жойга етди. (Унинг) кенг ёйилган инояти ва комил ҳимояти мажлисларда ҳикоя қилиниб, базмларда нақл ва афсона бўлиб қолган эди. Шунинг учун (ҳам) атроф ва жонибдан ул мартабалар Каъбаси(нинг) остонасига ҳожат эгалари юз қўяр эдилар; мақсад аҳллари машрик ва мағрибдан ул матлаблар қиблагоҳи (ҳузури)га келиш учун азм ва жазм қилардилар ва (уларнинг) ҳар бири ўз илтимослари андозасида умид ва орзуларига етиб қайтар эдилар. Ул кишининг ниҳоятсиз иноят ва ривоятларидан ту лик лаззат ва насиба олиб, баҳраманд бўлардилар. Шулар жумласидан буюк Амир Темур кўрагоннинг улуғ авлодларидан Султон Абу Саъид мирзо, унинг акаси Минучеҳр мирзо, Муҳаммад Жўкий мирзо ва Абулғозий Султон Хусайн мирзолар хоннинг хизматига келиб, давлат қаби унинг узангисига мулозим бўлдилар²³⁰, ҳимоят қўллари билан унинг эҳтиромли этакларини тутамлаб, мадад ва ҳимоялари баракотидан ўз орзуларининг ниҳоясига етдилар ва тахту давлат авжида ҳамда салтанат тожининг тепасида қарор топиб, ором олдилар.

Б а й т :

Унинг эҳсони фойдаларидан баҳраманд
бўлмаган,!

* *Захира* — эҳтиёт учун йиғиб қўйилган мол. Бу ерда молу мулк, хазина маъносиди.

колди.

Алқисса, азиз ва иқболи хазрат (Абулхайрхон) жахоннинг энг тоза жойи бўлган Дашти Қипчоқда қарийб қирқ йил ҳукмронлик қилди. Рустам Турлос²³¹дан Булғор чегарасигача (бўлган ерларни) тасарруфига киритиб, султонлик қилди. Туркистон мамлакатларини бутун тобеъ (халқ)лари билан ўзига қаратиб, (барча) аён, олий фозиллар, хожалар ва бутун раъийят ҳамда барча халойиққа адлу эҳсон эшикларини очди.

Қ и т ь а:

Уша хон ҳукм билан (азим) дарёни
Қўли булутидан ато қиларди.
Қодир бўлган чоғда Сухайлни Ямандан
Сухо²³²нинг саломига юборарди.
Тоғ суратли (суворийлари)нинг туёғи билан
Уруш чоғи тоғни хавога отарди.

Унинг зотини тавсифлаш ва сифатларини (бундан ортиқ) санаш тақрир ва таҳрирга сиғмайди. Фирдавсмакон хоннинг шаъни (нихоят) буюклигига ва мартабаси улуғлигига етук авлодидан равшанроқ далил йўқдир.

АБУЛХАЙРХОННИНГ ОЛИЙНАСАБ ФАРЗАНДЛАРИ ТАРМОҚЛАРИНИНГ БАЁНИ

Махфий қолмасинки, у л хазратнинг (Абулхайрхоннинг) ўн битта адолат ёювчи ўғли бор эди: биринчиси — Шох Будоғ султон; (иккинчиси) — Хўжа Муҳаммад султон. Уларнинг оналари буркут (қавмидан). (Учинчиси) Ахмад султон, (тўртинчиси) Муҳаммад султон. Уларнинг оналари манғит (қавмидан). (Бешинчиси) Шайх Ҳайдархон, (олтинчиси) Санжар султон, (еттинчиси) Иброҳим султон. Уларнинг оналари кўнғирот (қавмидан). (Саккизинчиси) Кўчқинчихон, (тўққизинчиси) Суюнчўжахон. Уларнинг оналари буюк подшоҳ, мағфиратнишон Улуғбек кўрагоннинг қизи²³³. (Ўнинчиси) I Окбурук, (ўн биринчиси) Саъид бобо. Булар қанизакдан бўлганлар. -.

Жаноб Шох Будоғ Султоннинг иккита давлатманд фарзанди бўлган: биринчиси — саодатманд шахид Муҳаммад Шайбонийхондир. У л

Суюнчмуҳаммад султон. Темурхоннинг битта ўғли бўлиб, (исми) Пул од султондир. Унинг бир ўғли бўлган — (исми) Кўкбўри султон. Ундан зурриёд қолмади. Хуррамшоҳ султондан ҳам фарзанд қолмаган. Суюнчмуҳаммад султоннинг бир ўғли бўлган — (исми) Муҳаммадёр султон. Ундан ҳам наел қолмаган.

Шох Будоғ султоннинг иккинчи ўғли урфон эгаларининг султони Махмуд султондир. У л хазратнинг бир ўғли бўлган — (исми) Убайдуллахон. Унинг икки фарзанди бўлган. (Бири) Абдулазизхон. Унинг онаси қозоқ²³⁴(лар)дандир. (Иккинчиси) — Муҳаммад Раҳим султон. Унинг онаси мўғул.

ШАЙБОНИЙХОННИНГ АХВОЛИ, МОВАРОУНАХР ВИЛОЯТИНИНГ СУЛТОН АБУ САЪИД МИРЗО АВЛОДИ- ДАН УНГА ЎТИШИ ВА УНИНГ СЎНГГИ ТАҚДИРИНИНГ БАЁНИ

Сўз бу ерга етгандан кейин анбаринқалам шахид ҳоқон Муҳаммад Шайбонийхон (ва) | унинг номдор иниси Махмуд султон (ҳамда) унинг азиз фарзанди Убайдуллахоннинг ҳолларидан қисқа равишда ёзишни маслаҳат кўрди, | токи Мовароуннаҳр вилоятининг Темур авлодидан Дашт(и Қипчоқ) ҳоқонларига ўтганлигига ким сабабчи ва (унинг) боиси нима эка'нлиги маълум бўлсин.

Балоғатнишон муншийлар, фасохатбаён би-, тикчилар бу ҳақда айтадиларки, фирдавсмакон хон Шайбонийхон Абулхайрхоннинг ҳукмронлиги замонида саккиз юз эллик бешинчи йилда²³⁵ Олтинхон²³⁶ наслидан (бўлган) Оққўзи бегимдан туғилди. Олтинхон Чингизхоннинг мартабали ва ҳашаматли офтоби чиқишидан аввал, салтанат юлдузи унинг давлати уфқидан яраклаб (чиқиб), Хитой мамлакатлари унинг истикбол бадри* нуридан ва қудрат офтоби шуъласидан нур эмар эди. Абулхайрхон унга Султон Муҳаммад Шайбон деб ном қўйди ва Шохбахт деб лақаб берди. Кейинчалик (яъни) саккиз юз эллик саккизинчи йилда²³⁷ қутли оқибат султон деб аталган Султон Махмуд дунёга келди. Хон хазратлари (яъни Абулхайрхон) унга Махмуд деб от қўйди ва баҳодир лақабини берди. Буюк хон ҳар икки султонзодани азиз тутарди ва улар-

ни эъ'зоз ва икром қилишда'бир дақиқани ҳам бекор ўтказмасди. Шох Будоғ султон ёшлигида (бу) фоний жаҳон билан видолашиб... поклик бўстонларига жойлашгандан сўнг, Абулхайрхон у султонзодаларни бениҳоят хуш кўриб, ортиқча севганидан, (уларни) илгари Шох Будоғ султоннинг отақаси²³⁸, уйғур (қавми)дан бўлган (амир) Бойшайхга топширди, токи ўзини уларнинг ҳолидан хабардор қилувчи деб билиб, ҳар бирини хурмат қилсин ва олий мартабали шахзодалар тарбиясида жонбозлик камарини ҳаводор белига боғлаб, (бир дақиқа ҳам) бепарволик қилмасин. Унинг равшан пешоналари ойнасидан асилзодалик, бахтиёрлик нурлари ярақлар эди. Саодат ва шахриёрлик белгилари уларнинг жамолидан порларди. Токи (шахзодалар) катта бўлиб етишганларича, уларнинг химоясида, мумкин бўлганича, зўр ҳаракат қилди. (Шу тарика, улар) ўспиринлик вақтидан камолотга етишдилар.

Сўзнинг хулосаси шуки, буюк хон Абулхайрхон, (Тангри) унинг ҳужжати (ҳамиша) равшан қилсин, (976 йили) вафот қилиб, жаннат Ёбўстонларига равона бўлгач, душманлар ва бош тортувчилар истило ва зўрлик қилиб, ул ҳазратнинг (Абулхайрхоннинг) эл ва улуси тарқалиб кетди. Аскарлар, ходимлар, қуллар, сарой хизматчилари (кўп вақт) ғам водийсида саргардон бўлиб, замон ходисаларининг оёқ-қўли остида топталдилар. Аммо, ҳазрат Шайбонийхон ва бошқа султонлар, жумладан, Кўчкинчихон, Суюнчакхон, Маҳмуд султон, Ҳамза султон, Маҳдий султон ва Жонибек султон²³⁹ (ўзаро) келишиб, далирлик тиғини белларига боғладилар ва қозоқлик²⁴⁰ йилларида кунларнинг айланишидан ва бесаранжом ҳаётнинг ҳодисаларидан қанча мусибатлар ва тинчсизликлар юз берса ҳам (ўз) қўлларини вафодорлик этагидан тортмадилар ва иттифоқлик риштасини қўлдан бермадилар.

М а т л а ь:

Хусн малоҳати билан иттифоқлашиб жаҳонни
олди.
Ҳақиқатан (ҳам) иттифоқлик билан жаҳонни
олса бўлади.

Улар англадиларки, сабрнинг аччиқлиги ва кийинчиликлар кетидан (келадиган) фойда асалининг ширинлиги бордир. Бардошликнинг қоронғу туни кетидан қувонч ва ёруғликнинг оптоқ кундузи (ҳам) бордир.

Б а й т:

Қоронғу кечанинг поёни оқдир,
Ноумидликда кўп умид бордир.

Кўп кишилар фитначиларнинг ҳужуми ва заҳматларнинг вуқуъи* замонида сабрни мустаҳкамлаб, оёқни сабр кўчасига маҳкам кўйиб, (охири) мақсад манзилига етдилар ва мурод этакларини умидвор қўлларига ўрадилар.

Н а з м:

Гул кўра ичида кўп бош оғриқлиғини тортди.
Охирда бош оғриғининг дафъи учун гулобга
айланди.

Тангрининг яқини шайхулислом Хожа Абдулла Ансорий²⁴¹ ҳазрат лари, (Тангри) унинг дилини (ҳамиша) пок қилсин, айтган эдиларки, сабр ва чидам басталикларнинг калидидир ва хасталикларнинг иложидир. Сабрнинг оқибати зафар, бесабрларнинг иши кундан-кун баттар!

М а с н а в и й:

Мақсуд хазинасининг калиди сабрдир.
Сабрсиз (киши) мурод'Эшигини оча олмайди.
Сабр Қилсанг муродинга етасан.
Шошилсанг оёғингдан тоясан.

Натижада Шайбонийхон ҳазрати субҳони Ё олий мақсадларига етиш учун қанча Жамшид Ц мартабали подшоҳлар ва баланд дастгоҳли нўёнларни фано қўрғонидан бақо саҳросига элтиб, Мовароуннаҳр мамлакатларини ва Туркистон вилоятларини Қошғар чегарасидан тортиб, Бадахшон, Балх, Хуросон ва Озарбайжон ниҳоятларигача (бўлган ерларни) ўз идорасига ва қарамига киритди.

Б а й т:

То Мухаммад бир кеча меърож топганича,
Юз минг жону дил талон-торож бўлди.

Бу воқеанинг баёни шулки, тарих тўққиз юз биринчи йилда²⁴² қутлуғ тақдирий султон, саодат оқибатли шахид ҳокон, саодатманд Султон, Абу Саъид, ...нинг Мовароуннаҳр мамлакатла-

* *Вуқуъи* — бирор ҳол ёки воқеанинг юз беришн, пайдо линиш, кўрннши.

рига кўп йил ва кўп даврлар ҳоким бўлган иззат ва иқболли авлоди бир йил орасида тамоман битирилди. (Улар) турли касалликлар ва иллатларга мубтало бўлиб, (бу) дунё саройидан охират мулкига кўчдилар, Аввал, Андижон, Аҳси²⁴³ ва унга тобеъ бўлган ерларнинг ҳокими Умаршайх мирзо²⁴⁴ тарих 899 йил рамазон ойининг чаҳоршанба куни²⁴⁵ охират мамлакатига кўчиб кетди. У мамлакатларнинг ҳукмронлигини ўзининг тўнғич ўғли Заҳириддин Муҳаммад Бобурга муқаррар қилди. Унинг кетидан, кўп фурсат ўтмай, ўша йилнинг шаввол ойи ўрталарида²⁴⁶ дорул маҳфуза Самарканд, Бухоро ва улар билан қўшилган ерларнинг подшоҳи Султон Аҳмад мирзо²⁴⁷ (ҳам) ҳаёт омонатини ажал қозилашувчисига топширди. Чунончи, унинг вафот этган йилини қуйидаги мисрадан англаса бўлади «Яке аз садри зилоллоҳ гум шуд»²⁴⁸. Унинг халифалик тахтига ўлтирадиган ўғли бўлмаганидан, Ҳисори Шодмон²⁴⁹, Қундуз²⁵⁰, Боғлон²⁵¹, Хатлон²⁵² ва Бадахшоннинг ҳокими бўлган азиз иниси Султон Маҳмуд мирзо Самарқандга келиб, азиз биродари ўрнига ўлтирди. (Султон Маҳмуд) Ҳисор ва Бадахшон мамлакатларини жами тобеъ (ер)лари билан тўнғич ўғли Султон Масъуд мирзога топширди. Бухоро вилоятини (бўлса) ўртанча ўғли Бойсунқурга иноят қилди. Қутли зот (бўлган) ўзи эса Самарқанд тахтини эгаллади. Самарқандда олти ой ҳукмрон бўлгандан сўнг, оғир касалга йўлиқиб, фано уйдан бако мулкига сафар қилди. Самарқанд салтанати унинг ўғли Бойсунқур мирзога қароргоҳ бўлди. Самарқанд амирлари ҳам тамоман унинг қутли узангисини ўпмок учун атрофига тўпландилар. Аммо подшоҳзодалар балоғатга етмаганлигидан (ва) ҳаёт тажрибаси йўқлигидан кундузнинг кечага айланишидан беҳабар ва беғам эдил ар. (Шу сабабдан) кўп вақт ўтмай, у эътиборли фирқа салтанатининг асоси тобора қулашга, ҳашаматли бинолари инқирозга юз тутди. Бора-бора Мовароуннаҳр ва Туркистон мамлакатлари, Бадахшоннинг жами вилоятлари билан бирга, уларнинг тасарруфидан чиқиб, Шайбонийхон ҳазратларининг қўлига ўтди ва унинг ихтиёр камрови ва иқтидор чегарасида қарор топди.

(Шайбонийхон) ҳар бир мамлакат ва ҳар бир вилоятнинг ҳукуматини иқболли султонлардан бирига ва зийраклик ҳамда сиёсатда машҳур бўлган амирлардан бирига берди. Чунончи, & Туркистон вилоятига Кўчкинчи султон ҳазрат-

ларини номзод этди; Тошкентга унинг иниси Суюнчхўжа султонни ўтказиб, (уни) ҳокимлик иззатига етказди; Бухоро (идораси) жоловини (ўз иниси) Маҳмуд султоннинг иноят қафти ва адолат қабзасига топширди; Аҳси ва Андижонни шижоат нишонли Жонибек султонга берди. Шохрухия ва унинг атрофи амир Ёқуб вафодор ихтиёрида бўлди. Дорул маҳфуза Самарқанд Аҳмад султоннинг қафолати кифоятига кирди. Ҳисор мамлақати ва унга тобеъ (ерлар) Ҳамза султон ва унинг укаси Маҳдий султонга мансуб бўлди. Эрлар шаҳри (бўлган) Термизда Саъид Муҳаммад султон, Қундуз ва Боғлонда амир Қанбар ва Саъид Ошиқ ҳукмронлик қилишга муваффақ бўлдилар.

Шунингдек, қуёш туғли Абулғозий Султон Ҳусайн мирзо ҳукмронлигининг охири кунлари Бадиуззамон мирзо ҳоким бўлиб турган Балхни эгаллаш учун андак қўшин билан юрди. (Муҳаммад Шайбонийхон фурсатдан фойдаланиб), уч ой давомида шаҳарни (яъни Балхни) ўзига қаратишга ҳаракат қилди; (лекин) осонлик билан шаҳар қўлга кирмагач, (камални бўшатиб) қайтиб, Жайхундан ўтди. Балх атрофида бўлган бу харобаликни қурган фозиллар, кейин бу воқеанинг тарихини (ўз) ичига олган бу қитъани назм қилганлар:

Қ и т ь а:

Муҳаммадхон Амудан (кечиб) ўтгач,
Балх аҳлининг айш шароби заҳарга айланди.
-Шаҳар биноси талондан вайрон бўлди.
Шу туфайли унинг тарихи «вайронийи Балх»
(бўлди)²⁵³.

Мирзо султон Ҳусайн тарих тўққиз юз ўн биринчи йилда²⁵⁴ (бу) оламдан кетди. Мана бу мисра шу воқеанинг тарихидан хабар беради. Тарих: *Ҳазор ҳайф з-султон Хусайн Бойцаро*²⁵⁵.

Бинобарин, фарзандларининг (ўзаро) ноиттифоклигидан фойдаланиб, (Шайбоний)хон Хуросонни ҳам жами тобеъ (ер)лари билан (ўзининг) тасарруфи остига олди: (ўғли) Темур султонни валиаҳд қилиб, «хон» деб атади; Самарқанд ҳукуматини бериб (уни) юкори (даражага) кўтарди. Алқисса, у буюк (ва) одил подшоҳ(нинг) яхши риоясидан у л мамлакатнинг ишлари тамоман интизом топди, хавф-хатар ғу-л бори, дағдаға гарди жами вилоят(лар)нинг қуча ва манзилларидан тамоман кўтарилди.

"ШАЙБОНИЙХОН АҲВОЛИНИНГ СЎНГИ

Унинг давлату иқболи офтоби камол авжига кўтарилиб, давлати (ва) бахт юлдузининг шуълалари иззат аҳллари(нинг) бошида товланди. Тарих тўққиз юз ўн олтинчи йилда²⁵⁶ унинг буюклик ва улуғлик офтоби... (ўзининг) махфий пардасига яширинди. Кўп ўтмай унинг умид ва орзулари фалокат офтобининг шаҳодат магрибига ботди.

Б а й т :

(Минг) афсуски, ғозийи хусрав шаҳид бўлди. Кўёш шафақ ичига кириб, кўринмай қолди.

Оқилларнинг офтоб нурли хотирларига равшан ва ойдинки, ҳар бир камол заволга гаровдир ва ҳар бир шараф (ўз) жойида уволга нишондир. (Мисра): «*Шу тугрика, ҳар камолнинг кетида заволи бордир*». Бу фожиали мусибатнинг қисқача баёни шулки, ул адолатли подшоҳ (Шайбонийхон) хамиша кофир ва итоатсизларга нисбатан ғазот ва жиход қилишга, динсиз душманларни дафъ қилишга, шайтонлар тоифасига кирган зулм эгаларини томири билан суғуришга юз тутган эди. Ўша вақтда бузук ва беҳудаларнинг сардафтари ва жами разилларнинг раҳбари шоҳ Исмоил²⁵⁷ Хуросон вилоятида туғини мансаб ва ҳашамат тепасига тиккан эди. Мардуди ровофиз* фирканинг ҳеч вақт шоншавкатли подшоҳи бўлмаган эди. (Шайбонийхон) ҳар доим (шоҳ Исмоилга) элчи оркали шу мазмунда хабар юборар эди: «Ё ота-боболарининг йўли (бўлган) аҳли суннат ва жамоат шеvasини қабул қил, ёки урушга шайланиб, уруш ва жанг қилиб гумроҳлик йўлини илгари сур». Ҳар икки томон (бир-бирига) хат ва элчи юборишни (бир неча бор) такрорлагач, шоҳ Исмоил урушмоқ мақсадида қуфру зулол (яъни кофир ва йўлдан адашган) сипоҳини, ит хислатли ва бад андишали лашкарларини тўплаб, жамиятни диккат билан тайёрлаб, Араб ва Ажам Ироқи²⁵⁸ дан Шайбоний(хон) томонга юрди ва Марв²⁵⁹ вилоятида ул ҳазратга етишди. Ўша замонда хоннинг муборак хизматида бир неча санокли кишиларидан бошқа (жанг қйладиган) аскар бўлмагани ҳолда, ғазот шарафига бени-

қоят ҳарис бўлганидан ҳаётдан кўнглини узис" душман томонга ўзини отди. Душман чекинмоқчи бўлиб турганда, хон аскари (уни) қувиб етди. Ҳар икки томоннинг лашкари — бир томондан ислом лашкари, иккинчи томондан кофирларнинг лашкари Садди Искандар каби бир-бирининг муқобилида саф тортдилар. Ислом лашкарининг гурухлари ва кофирларнинг сонсаноксиз аскарлари даре тўлқинлари сингари жўш уриб ва хуруш қилиб, қазо сийнасига дам урдилар. Тақдир қалами ул жаҳонгир подшонинг (Шайбонийхоннинг) пешона лавҳасига шахид лик рақамини ёзган эдики, гумроҳлик (бу) уруш ва талашда ғалаба қилиб, хушхислатли подшоҳни (Шайбонийхонни) кўп кишилари билан шахидлик даражасига етказдилар. (Шоҳ Исмоилнинг кўшини) ислом сипоҳининг бошқа жиходчиларини ва саодатасар, ишончли лашкарларини тарқатиб, пароканда қилди... Фозиллар ул ҳазратнинг (Шайбонийхоннинг) воқеасида (унинг) шаҳодат тарихини шу ибора, яъни «кулоҳи сурх»²⁶⁰ билан таъкидлайдилар. (Бу ибора) мана бундир:

М а с н а в и й:

Баланд фалак бир хилда қолмайди.
(Кишини) гоҳ хурсанд қилади, гоҳо хафа.
Бу даштда гўзалларнинг лупроғидан бошқа
наrsa йўк.
Бу тосда подшоҳлар конидан бошқа наrsa йўк.
Мозорингдаги ғиштнинг ҳар бир парчаси
Кайқубод²⁶¹ ва Искандарнинг бошидир.

Шоҳ Исмоил (Шайбонийхон устидан) фатҳу зафардан қайтиб, Марвга борди ва халқни қирғин қилди. Унинг қалъа кўрғонини ва деворларини вайрон қилиб, Ҳирот томонга юрди.

**УБАЙДУЛЛАХОН ВОҚЕАЛАРИНИНГ ҚИСҚАЧА ЗИКРИ
ВА (У) ҚУТЛУҒНИШОН БУЮҚ ПОДШОҲ АҲВОЛИНИНГ
БАЁНИ**

Убайдуллахон бин Маҳмуд султон бин Шоҳ Будоғ султон бин Абулхайрхон адолат шеvasида динпарвар ва сиёсат йўлида ғоятда машҳур бир подшоҳ эди.

М а с н а в и й :

Қутлуғ шавкатли, хуршид бахт ли.
Фаридун савлатли, Жамшид тахт ли.

* *Мардуди ровофиз* — мардуд — қувплган; диндан чиккан маъносида; шайтонга ҳам ишора. *Ровофиз* — шнъалар. Бу ерда ,ишъалардан бир фирка.

Иқбол дуржидан порлаган гавҳар.
Улуғлик буржидан (чарақлаган) юлдуз.
Искандар шавкатли, бахтиёр юлдуз.
Ғазанпар савлатли, ярақлаган гавҳар.
Тождорлик осмонининг оyi.
Вахту комкорлик авжининг подшоҳи.

Муҳаммад (пайғамбар)... (унинг давлат) туғини баланд кўтариш, абадий гдариати байроғини юқорилатиш учун (унга) шаръий илмлар(ни эгаллашга) ҳамиша ривож берарди. (У бўлса), доимо динга ривож бериб, (мамлакатда) пайғамбарнинг олий суннатини жорий қиларди; бидъат ва залолат рукнлари ва асосларини кўпориш ва битиришда астойдил эди. Унинг довиорақлиги ва шижоатининг довуғи ҳамма ёққа етиб, шавкат ва баҳодирлик овозаси фалакдаги маляклар қулоғига эгдитилди. Байт: *(Унинг) улугворлик овозаси осмонга етиб, Салобати довруги малаклар цулогига етди.* (У ғоят) фазилатли бўлиб, фазлу камол безак(лар)и билан зийнатланган эди. Суханпардозлик шевасида сеҳрсозлик расмини тўтарди.

М а с н а в и й:

Эй Парвардигор! У қандай сухандон подшоҳ.
Сўз бобида зийрақлардан эди.
Туркча ҳам арабча назм ва наср қилишда²⁶²
Сеҳрсозлик йўли унга халал эди.
Шеър бобида у билимдонлар султони,
Маданиятда у етакчи эди.
У шеър дарёсида гавҳарга Уммон (денгизи)дек
бой эди.
Даре соҳилига гавҳарни тўкиб юборарди.
Шеърларининг мазмуни дилни олувчи, лафзи
ширин эди.
(Қалами) тиғи шакар билан асалнинг
аралашмаси эди.
Фасихликда дами жонни парвариш қиларди,
Иъжозда Исодан дарак берарди.

Ҳақиқатан шундай адолатпарвар шоҳ эдики, унинг яхши хулқи ва шафқатлик одатлари таҳрир қилиниб ва тақрир суратига кирди. Унинг ёруғ ойдек партави катта-кичик, ҳаммининг дарёдек хотирларига етди, мисра: *Денгиздан бир цатраю, дарёдан тончи.*

Алқисса, (Убайдуллахон) тарих саккиз юз тўқсон иккинчи йилда²⁶³ йўқлик биёбонидан борлиқ шаҳрига келди ва ўз валодати нури(нинг) равшанлиги билан жаҳонни тамом ёритди. Саодат мактовли отасининг (Маҳмуд султоннинг)

илтимоси билан қутблар қутби ва ақл эгаларининг қиблагоҳи ҳазрат Хожа Носириддин Убайдуллоҳ²⁶⁴, Тангри унинг саройларини сероб қилиб, ором жойларини жаннат қилсин, унга қутли оқибат Убайдуллоҳ деб исм қўйдилар. Ўз номларини беришлари (унинг) зўр марҳаматларидан бўлдики, шунинг учун (ҳам) унинг бебаҳо асарлари ва яхши номлари(нинг) оқибатлари фоний оламда боқийдир.

Хулоса: (Убайдуллахон) ўзининг (дунёга) келиши билан қоронғи жаҳонга равшанлик бағишлаб, то бахтли шаҳид ҳокон (Шайбонийхон) шаҳодат шаробини тотгунча, унинг қутли узангисига соядек мулозим бўлди ва ҳар доим унинг томонида қуёш каби ҳаводор тиғ уриб (янги) вилоятлар очди. Имомуззамон ва халифатурраҳмон²⁶⁵ (Шайбонийхон) Марвда қамалда қолганда, (Убайдуллахон) барча амакиваччаларидан олдин Жайхундан (кечиб) ўтиб, унга ёрдамга отланди. Шунча кўп аскар ва савлатли сипоҳга эга (бўлган) душман мавжуд бўла туриб, (Убайдуллахон) уларнинг жамиятини нобуд қилиб, Марвга юзланди. Иттифоқо, ўша куни намоз асрда бахтли хон шаҳид бўлди. (Убайдуллахон) унинг ҳурматли хотини Мўғул хонимни олиб, Жайхундан кечиб ўтди. Шох Исмоил (Шайбонийхон устидан) истило ва ғалабадан кейин Хиротга қарабюрди.

БОБУР ПОДШОҲНИНГ ҲИСОРГА ЮРИШИ, ҲАМЗА СУЛТОННИНГ ШАҲИД БЎЛИШИ, ШАЙБОНИЙ ҲОҚОНЛАРНИНГ ТУРКИСТОН ТОМОНГА КЕТИШИ ВА (СЎНГ) МОВАРОУННАҲРНИ (КАЙТАДАН) БОСИБ ОЛИШЛАРИ ВА ЯНА ЧЕКИНИШЛАРИ(НИНГ) БАЁНИ

Шох Исмоил Шайбонийхонни шаҳид қилиб, унинг аскарларини пароканда қилгандан сўнг, бўйсундириш арқонини Хирот қалъасининг кунгираси устига отди. Мирзо Бобурнинг эгачиси Хонзода бегимни²⁶⁶ шаҳид хон (Шайбонийхон) талоқ қилиб, Сайид Отанин сайидларидан бирига (хотинликка) берган эди²⁶⁷. Марв воқеаси вақтида жангда уни кофирлардан бири асир олиб, зўр эъзоз ва икром билан Кобилга, Бобур подшоҳ хузурига юборди. (У) келишув ва ҳамкорликни (ўз) ичига олган хат ва хабарни ҳам (Бобурга) етказди. Бобур подшоҳ шоҳ (Исмоил)нинг ёрдамига ишониб, ўз амакиваччаси Хонмирза ибн Султон Маҳмуд мирзони²⁶⁸ шоҳ хузурига юборди. У билан хайрихоҳлик, итоаткорликни ифдаловчи ариза ҳам юбориб, ёрдам.

сўради. (Шох Исмоил) подшоҳнинг (Бобурнинг) илтимосини ортиғи билан бажо келтириб, мўғтабар курчи²⁶⁹ лардан беҳисоб халқни Хонмирзага ҳамроҳ қилди. Мирзо беҳисоб жамоат ва саноксиз кўпчилик билан Хуросондан (Кобилга) етиб келди. Бобур подшоҳ у шижоатли фирканинг ёрдамига таяниб, Ҳисор устига лашкар тортди. Ҳамза султон ва Махдий султон душманларнинг келишларидан огоҳ бўлиб, бу ҳодисани маълум қилиш учун Самарқанд ва Бухорога киши юбордилар. Ўзлари (бўлса) ёмғир қатралари(дан кўп) ва тўлқиндек мавж урган саноксиз кўп лашкар ва сипоҳ билан душманни илдизидан кўпориш учун отландилар. Пули Сангин²⁷⁰ (кўприги)нинг тепасида ғазабланган (бу) икки фирма бир-бирлари билан муқобил бўлдилар. Бобур подшоҳ у мардона фирма устидан ғалаба қилиб, Ҳамза султон, Махдий султон ва Мамоқ султон²⁷¹ ни шахид қилди ва Ҳисор мамлакатини босиб олиб, (ўзининг) муборакбод овозасини кўк гумбазига отди. Бу воқеа (барчага) аён бўлгач, жами Шайбоний султонлар, замон тақозосича, тезлик билан. Туркистон томонга жўнадилар (ва) ўша ерда қарор ва ором топдилар. Тарих тўққиз юз ўн бешинчи йил ражаб ойида²⁷² Бобур подшоҳ иккинчи марта у ёмон тоифанинг (қизилбошларнинг) ёрдами билан ўзининг мерос бўлиб қолган мамлакатларини истило қилди ва Самарқандни пойтахт қилди; Бухорога (бўлса) Шириш тоғини²⁷³ (хоким қилиб) қўйди. Аммо Мовароуннахр халқи бошда подшоҳнинг (бу) ғалабасидан мамнун бўлса ҳам, охирда унинг номақбул феъллари ва хулқлари туфайли уни (ўзларидан) йироқ бўлишини ҳазрати *Иззғая* (яъни Тангридан) сўради л ар, чунки халқ подшоҳдан, қачон (у) ўзининг мерос қолган мамлакатига эга бўлса, ҳаёт ва тирикчилик заруратидан (бу ерга) келган қизилбошлар (ўз) либосини ташлаб аҳли суннат ва жамоат зийнатига кириб, (шу) вилоятнинг либосини кийишини кутар эди. Аммо Бобур подшоҳ ул маймун табақанинг либосини ўзидан йироқ қилмади ва халқининг ундан кўзлаган умиди юзага чиқмади^{2,74}, (чунки Бобур) подшоҳнинг шавкат ва қуввати бошқадан мадад ва кўмак (олиш) эҳтиёжи тушмайдиган даражага етмаган эди. Мана шу сабабдан, Бобур подшоҳ Мовароуннахрда саккиз ойдан ортиқ ҳашамат ва мансаб эгаси бўла олмади ва (ўзбеклардан) шикоят топиб, (яна) чекиниш йўлини тутди ва (Самарқанддан) қочиб Ҳисор ва Бадахшон томонга • йўналди.

Бу воқеанинг баёни шулки, мазкур йилнинг ражаб ойида (Бобур) подшоҳ зўр шижоат билан (ҳаракат қилиб) Мовароуннахрда ғалаба қилди. Унинг (Бобурнинг) ҳукмронлиги саккиз ойдин ортиқроқ бўлди. Самарқанд ва Бухоронинг улуғ ва шарифлари унинг (Бобурнинг) шох Исмоилга бўйсуниб, хароб туркманларнинг (яъни қизилбошларнинг) либосини кийганидан ҳаммалари ундан нафратландилар. Ўша (йилги) киши тамом бўлиши (ва) кетмакет тўхтовсиз ёмғирлар ёғиб, ер юзи сабза(дан) тўн кийиши билан Шайбоний ҳоконлардан Убайдуллахон Жонибек султоннинг маслаҳати билан 2600 киши билан чўл тарафдан Еттиқудук²⁷⁵ йўли орқали келиб, Бухорога ҳужум қилди. Буларнинг кўпчилиги қурол-яроғсиз эди; (қуроли) бўлганида ҳам кўп эмас эди. (Улар) душманлар жамиятини паришон (деб) билиб, (ўз) дилини *Яратувчи ҳазратга* топширдилар.

(Бобур) подшоҳ бу кулфатасар хабарни эшитгандан кейин мўғтабар амирлардан бир тўдасини Қосим кўхбур²⁷⁶ етакчилигида Тошкентга юборди. Ўзи (бўлса) ҳаммаси ҳам қахрамон ва ғоятда номдор (бўлган) қирқ минг аскар билан Бухоро томонга йўналди ва Бухоронинг ғарбий томонида жойлашган Кўли Малик²⁷⁷ (деган жой)да Убайдуллахонга муқобил бўлди. (Ҳар) икки томон (бир-бири билан) муқобил бўлганларидан сўнг, ҳар икки тарафнинг паҳлавонлари бир-бирларининг қаршисида саф тортдилар ва қон тўқувчи тиғларини байроқ қилиб, фитна ва ғавғо билан тўлган найзаларини кўтариб, урушиш ва ўч олиш қасди билан эгар уйлардан кўзғолдилар. Оқибатда, «кўп марта бўлганки, оз жамоа Тангрининг азми билан, кўп жамоадан ғолиб келган»²⁷⁸ (ояти) бўйича Убайдуллахон ғолиб келиб, Бобур подшоҳ енгилди. (У) бир неча санокли одами билан қочиб, Ҳисор томонга кетди. Бу воқеа саккиз юз ўн тўққизинчи йил сафар ойида²⁷⁹ (содир) бўлди.

Фатҳ сурати чехра очиб, Мовароуннахр мамлакатлари тамоман (яна) Шайбоний ҳоконлари қўлига ўтгандан сўнг, ҳамма султонлар вилоятларни (ўзаро) тақсимлашни Жонибек султоннинг раъйига топширдилар²⁸⁰. У л ҳазрат қадимги урф-одатга²⁸¹ риюя қилиб, Самарқандга Кўчқинчихонни номзод қилди; Тошкент вилоятини Суюнчақхонга муқаррар билиб, (унинг) бошини Фарқадондан ҳам юқори кўтарди. Муҳаммад Темурхонни вилоятни бошқариш ш

унинг бошқа ерларини) забт қилишда Сама]; канд водийсига (Кўчкинчихонга) шерик қилиб, унинг иззат поясини осмонга кўтарди. (Илгари) Убайдуллахонга қарам бўлган Бухорони (яна) унга тайин қилди. Қоракўл²⁸² ва Қаршиний²⁸³ (хам) мукофот расми билан унга топширди. Бутун Миёнкол²⁸⁴ вилояти ва Самарқанд Суғдини²⁸⁵ нурли ҳукумат (тузиш) учун ўзи ва фарзандлари учун олиб қолди ва у мамлакатда ҳашамат байроғини кўтарди.

Бобур подшоҳ мерос мамлакатидан иккинчи марта ажраб қочгандан кейин, яна шоҳ Исмоил даргоҳига одам юбориб, салом ва дуо маросимини адо этгандан кейин (яна) кўмак сўради. Шунга кўра, шоҳ Исмоил (ўзининг) бош амири амир Нажмни²⁸⁶ ҳаммаси девсурат ва жин кўринишли олтмиш минг қахрамон кишиси билан (Бобур) подшоҳга ёрдамга юборди. Бобур подшоҳ ўша ғзаб билан тўлган сипоҳ ёрдамида мазкур қиш(нинг) бошида (яъни 919 йили) ва Шайбоний султонлар устига қасд байроғини кўтарди. (Бобур ва қизилбошлар) дастлаб Қарши устига келиб, уни қамал қилдилар. (Улар) қаҳр билан Қаршини олиб, (бу ерда) катта қирғин воқеъ бўлди ва мавлоно Биноий²⁸⁷ (хам) ўша ходисада шаҳид бўлди. Бу хабар тамом (атрофга) тарқалгандан сўнг, Шайбонийнасаб ҳоконлардан шижоатнишон Абулфатҳ Жонибек султон Убайдуллахон билан иттифоқлашиш учун шошилиш (равишда) Бухорога келди. Темурхон, Пўлод султон ва Абу Саъидхон²⁸⁸ ҳам Самарқанддан Бухорога жўнадилар. Булар Жонибек султон ҳазратлари ва саодат нишонли Убайдуллахон билан қўшилиб, ҳаммалари бирга душманни дафъ қилиш учун ҳаракат қилмоқчи эдилар. Аммо душман (уларнинг) хужум хабарини эшитиб, (уларнинг) йўлини тўсиб чиққан эди. (Шу сабабдан) султонлар жам бўла олмадилар. Самарқанд лашкари Ғиждувон²⁸⁹ қалъасига яшириниб, истехком қилди. Бухородан Жонибек султон ва Убайдуллахон Тангрининг иноятига тамоман таваккал қилиб, душман қаршисига (қараб) йўналдилар. Ғиждувоннинг шарқида (жойлашган), Ғиждувонга тобеъ бўлган Зарангори²⁹⁰ ёнида ислом сипоҳи ва кофир лашкари бир-бири билан муқобил бўлдилар. (Ҳар) иккада томоннинг қахрамонлари [Марду мардоналик кўрсатдилар. «Ҳақ енгади» (мақолининг) тақозосича, бир соатда ислом (аскарларининг) қўли кофир ва бидъат панжасини синдириди; бирданига у золим, жоҳил фир-

кага шикает етди. Нажм (соний)нинг толеъ юлдузи куйди ва (у) ўша жангда бошини ерга қўйди. Бобур подшоҳ мағлуб ва паришон ҳолда «алфирор» (ояти)ни ўқиб²⁹¹ қочиш шевасини илгари суриб жангдан юз ўгирди. Баъзи фозиллар мўминларнинг халос бўлиш тарихини (Кўчкинчи)хон ҳазратларига етказдилар. Мовароуннаҳр мамлакатлари иккинчи марта Шайбоний ҳоконлари тасарруфига кирди. Сўнг қадимий қонун ва қоидаларга кўра, султонлар бир-бирлари билан иттифоқ туздилар ва эйтиборларини хонликнинг зарурлигига қаратдилар. Кўчкинчихон ёш жихатдан ҳаммаларидан катта бўлгандан, уни хон (қилиб) кўтардилар ва қолға²⁹², яъни валиаҳдлик Суюнчак султонга тегди. Аммо (у) Кўчкинчихондан аввал вафот қилгани сабабли қолғалик Жонибек султонга берилди. (Лекин) у ҳам Суюнчакхоннинг кетидан нариги дунёга кўчди. Ундан сўнг Кўчкинчихон ҳам вафот қилди. Хонлик амри Абу Саъидхонга муқаррар бўлди. У ҳам охиратга сафар қилиб, хонлик тахти Убайдуллахоннинг эҳсонли вужуди билан безалди. Унинг давлати ва халовати замонида Мовароуннаҳр, айниқса, Бухоро вилояти гуллаб-яшнади.

Шоҳ Будоғ султоннинг иккинчи иниси Хўжа Муҳаммад султоннинг адолат нишонли икки ўғли бўлган. Биринчиси қутли нишон, мазкур султон Абулфатҳ Жонибек султондир; иккинчиси Бубай султон. Бубай султоннинг Кепак султон исми ўғли бўлган. Унинг (хам) икки ўғли бўлган. Улар ҳозирда давлат маснадида боқий бўлиб, ҳазрати соҳибқирон (Абдуллахон) даргоҳида олий мартабага эгадирлар. (Булардан) бири қутли нишон Суюнчмуҳаммад султон ва иккинчиси — Саъид Муҳаммад султон.

Жонибек Султон ҳазратларининг ўн иккита азиз ва номдор ўғиллари бўлган. Матлаъ: *Шаҳриёрлик сандигида ҳар бири порлаган бир дурдир, Бахтиёрлик буржидан ярацлаган бир офтобдир.* (Улар) йўқлик шаҳридан борлиқ сарманзилига қуйидаги тартибда қадам қўйдилар: (1) Дўстмуҳаммад султон, (2) Кистон Қора султон, (3) Поянда Муҳаммад султон. Буларнинг волидаси Абдуали тархоннинг²⁹³ иниси Қанбарали бекнинг қизи. (4) Руетамхон, (5) Исканд(ар)хон, (6) Исфандиёр Султон, (7) Сулаймон султон. Уларнинг онаси Султон Муҳаммадхон Кошғарий²⁹⁴нинг қизи. (8) Пирмуҳаммадхон, (9) Шохмуҳаммад султон. Булар,

Тингонаси мўғул амирларидан бирининг қизи. (10) Ёрмухаммад султон. Унинг онаси мўғул амирларидан султон Муҳаммад Танбал²⁹⁵нинг қизи. (11) Яна Жонмухаммад султон, (12) Нурмухаммад султон. Уларнинг онаси чўри (бўлган).

Кистон Қора султондан икки ўғил қолди: Жонқора султон, Қилич Қора султон.

Рустамхондан бир ўғил бўлиб, бу кунда хонлик маснадига ва жаҳондорлик курсисига ўрнашган; исми Ўзбекхондир.

Сулаймон султондан икки ўғил қолди: бири Махмуд султон; унинг онаси мазкур Кепак султоннинг қизи. Яна бири — Пирмухаммад султон; (у) канизақдан туғилган.

Ёрмухаммад султоннинг қутли, шавкатли бир ўғли бўлган. (Унинг) исми Хусрав султондир. Ул хазратдан бир азиз фарзанд салтанат тахтида боқийдир. (Унинг) исми Исфандиёр султон.

Пирмухаммадхондан уч ўғил қолди: Динмухаммад султон, Подшоҳмухаммад султон, Шоҳмухаммад султон.

Аммо Сулаймонфармон хазрат Искандар баҳодирхон, Тангри уни (ҳамиша) саломат қилсин, тўртта давлатманд фарзандлари бўлган: биринчиси Искандарнишон хон ва Рустаммакон хоқон Абулғозий Абдулла баҳодирхон. Тангри унинг мулки ва салтанатини абадий қилсин ва унинг шаънини Фарқадондан ҳам баланд қилсин. Байт: *Умар адолатли, Сиддиқ тўғри сўзли ва Усмондек мулойим, Али шиорли, Хасан сийратли ва Хусайн дийдорли*, иккинчи (ўғли) Жам (шид) мартабали султон Абулфатх Ибодулла султон; учинчиси — фалак кадрли султон Абдулқуддус султон; тўртинчиси Абдуллатиф султон. (У ўша) олий гавҳар хонадондаа одоблатж "қутла вир ^тавдир. Ёаит. Шоҳлик сандигида цимматли бир гавҳар, Шоҳлик буржидан чарацлаган бир юлдуз. (Яна) йўқлик шаҳристонидан борлиқ мамлакатига қадам қўйиб, ўзининг жаҳонни ёритувчи жамоли офтоби(нинг) шуъласи билан оламга тўла равшанлик берган Абулфатх Абдулмўмин султон²⁹⁶ (бўлиб), хазрати *Боршиқан* (Тангридан) умидворлик шулки:

М а с н а в и й :

Қачонки (у) подшоҳлик тожини бошига қўйиб, Шаҳаншоҳлик тахтига ўлтирса,
Рум Қайсари бошидан тожини олади.

"Сиёсат зарби билан (барчадан) хирож олади.
Олам подшоҳлари унинг фармонида бўлади.
(Ва) жаҳоннинг тахти унга мусаллам бўлади.

Аммо шижоатнишон Жонибек султонки, унинг мадаккорлик ва улуғлик байроқлари дунё тургунча асари боқийдир. (Унинг) қудрат ва камоли нишонлари сабъу масони²⁹⁷ каби машхур офтоб аломати эдики, унинг саодат ва бахтиёрлик нурлари ёруғ пешонаси матлайдан тобланарди; улуғлик ва номдорлик асарлари унинг бахрали чехраси машриқидан зоҳир бўларди.

- Б а й т :

(У) иззат ва шараф осмонида юлдуз қадарли
подшоҳки,
Саодат офтоби унинг юзидан тобланарди.
Ой қуёшдан равшанлик олганидек,
Унинг ой юзидан офтоб нур оларди.

Фатҳу икбол аломатлари унинг ҳашамат ва улуғлиги дафтарларидан (бўлиб) кундан-кун очик (ва) равшан бўларди; нусрат ва бахтиёрлик нишонлари (унинг) салтанат ва камол саҳифаларидан соатма-соат ярақлаб пайдо бўларди.

Н а з м:

(У буюк бир) подшоҳки, зафар аломатлари,
(Унинг) холи саҳифаларидан равшан
бўларди.

(У шундай бир) комкорки, шараф
нишонлари,
(Унинг) жамоли лавҳасидан ярақлаб турарди.

(У) шариат ишларида шундай (бир) огоҳ киши эдики, ҳар доим хайру савобларни йи-

(у) ҳамиша яхшилик йўлини, тоат-ибодат ва беозорлик шевасини охират учун сармоя қиларди. Назм: *Ёмонлик ҳам, яхшилик ҳам кишидан ёдгор бўлиб қолади. Шу сабабдан (бу дунёда) яхшилик тухмидан бошица (нарсани) Зкма!*

(У) шундай ғазот ҳунарлики, «Уларни топтан ерингизда ўлдириңлар»²⁹⁸ (ояти)ни имом ва муқтадо қилган эди. «Ва Тангри йўлида жиҳод қилиңг»²⁹⁹ (ояти) буйруғи бўйича тиришиб, жиҳодни тиришиш билан ўзига касб қилди.

Қ и т њ а:

У шундай шукухли подшоҳки, унинг
хайбатидан,
Кива³⁰⁰нинг руҳи (ва) Пушанг¹⁰¹(нинг) жони
танасидан чиқиб кетади.
Худди балиқнинг дилида дарёга тушган
яшиндай, тушади
Мансур давлати(нинг) тиғидан шер титроққа.
Жанг кунда тигининг чангали
шафқатсиз(дир).
Душманнинг жон томирларини (худди)
чанг торидай узарди.

(У) шундай динпаноҳки, диннинг ҳукмлари-
ни танқид қилиш (ва) сайиди мурсалиннинг (Му-
хаммаднинг)... шаръи буйруқларини (мусулмон-
ларга) етказишни тўлик бажо келтирарди; ҳуку-
мат ва сиёсат ишларини қувватлаш ва ижро
қилишда шошилмасди. Лекин аччиғланган чоғи-
да ихтиёр жиловни (унинг) хайрат ва ғурур кўли-
дан тушарди; тойилувчиларнинг хатолари устига
афв ва каромат этагини ёпарди. Агар гуноҳ
бўлмаганда эди афв топилмаган бўларди.

Б а й т :

Вужудимиз йўқликдан борликка келмаса эди,
Сенинг афвинг вужуди йўқлик оламида
бўлар эди.
Қачонки, дўстинг бир гуноҳ билан
тойилиб кетса,
Сен бир тадбир билан унинг хатосига узр топ.
(У шундай) шохки, фаррух юзли,
қутли фолли.
Осмон тахтли, Муштарий иқбол.
Қуёш бахтли, юлдуз кадрли ойдир.
Муштарий заковатли, Уторуд ўринли,
Бахтиёр хашаматли, ҳумоюн бахтли.
Тожга лойиқ, тахтга қобил.
Шундай дин паноҳки, ҳақнинг ваҳдат нури
Унинг пешонасидан порлади.
Гарчи зоҳирда шохлардан бўлса ҳам,
Маънида дарвишлар гуруҳидан эди.
Улуғ подшоҳки, унинг сиёсату тутмишидан.
Ажал кўрқиб, тиғидан омон тиларди.
Агар тиғи денгизи тобга келса,
Душман бошини ҳаббани кесгандай узарди.
Унинг тиғи гўё фатҳ қоши эдики,
(Ҳамиша) ғалабага ишорат қиларди.
Агар ой осмон баландлигида (туриши) ва
юксак ўрни билан,
Унинг амру фармонида бош тортар экан,
Гардиш шуъласини бўйнига сиртмоқ қилиб,
Оёғидан боғлаб пастга туширади.

Кимки, у билан офтобдек иссиқ (муомалада,
бўлмаса,
Қазо уни фалакдек бошини тубан қилади.

(Жонибек султон) ҳамиша (ўзининг) олий
мақсади ҳимматларини бидъат қоидаларини қў-
пориш ва залолатни тубидан қуритишга йўнал-
тирган эди. Равшан шарият, миллат ва (дин)
асос(лари) ва рукнларини тиклашда мумкин қа-
дар саъй ва эҳтимомини риоя қўрарди. Ва ҳами-
ша (унинг) палосининг чети буюк сайидлар, зўр
уламолар ва ҳурматли шайхлар билан зийнатла-
нарди. Унинг яхши хулқларининг хушбўй ҳид-
ларидан ул тоифанинг димоғларига иззат ва
иқбол билан атир сепилгандай муаттар бўларди.
Масалан, юқори мактовли, сайидлик осмони-
нинг куёши, саодат куёшининг осмони... турли
илмларнинг жами, Тангри саропардасининг маҳ-
рами, машҳур Сайид Хованд Бухорий³⁰², Миро-
ху номи билан машҳур, олий насабли жаноб
(бутун) олам уламоларининг алломаси, илм ва
ҳикматлар сирларини очувчи, ҳар турли муш-
ку л ва чигалларни ечувчи, зўр олимларнинг
қаймоғи, сахий доноларнинг пешвоси, ҳадис би-
лу вчи л арнинг эътибори, ҳақиқат тарафдорлари-
нинг сайиди, пайғамбар илмларининг мумтоз
вориси... Куръон оятларининг изоҳчиси Низо-
миддин Хожа мавлоно Исфаҳоний³⁰³, жаноб са-
одат маржаи* ва сайиднасаб, улуғ каримларнинг
хулосаси ва улуғ шайхларнинг натижаси, фо-
зилларнинг пешқадами, тамом фазилатларнинг
эгаси, диққат ва ҳаёл қонундарининг тайинлов-
чиси, фазлу камол асосини қурувчи Жалолуд-
дин Подшоҳхожа³⁰⁴... эртаю кеч, ҳатто, кечаси
ва кундузи, ҳамиша, жаҳонгир улуғ подшоҳ,
халофотпаноҳнинг (Жонибек султоннинг) тах-
ти пояларини ўпиш учун борар эдилар ва дав-
латнинг дилкаш суҳбатлари, чиройли ва ёқимли
базмларига қабул қилинардилар. Ҳамиша под-
шоҳона иноят ва хусравона инъомларнинг кўп
ва мўллиги билан ўзларининг тенгқурлари ўр-
тасида имтиёз ва фаровонлик топар эдилар. Хул-
лас, чексиз лутфу эҳсонлар билан ҳурмат ва
эҳтиром ғоясига етдилар. (Жонибек султон)
уларнинг ҳар бирини офат ва хавфдан қўриқ-
лаб, олий мансаб ва мартабаларга хослар эди.
(Жонибек султон) пок нишонли Хожагон... ои-
лаларига³⁰⁵ нисбатан эътиқод ва иродалари зўр
бўлганидан, Косон³⁰⁶ (ва) Аҳсикат томонига ки-

* *Маржаи*,— қайтиб бориладиган ер, мурожаат қилинадиган

ши юбориб, валоят мартабали, хидоят сифатли, илохий сифатлар мазҳари, чексиз нафларнинг тушиш ўрни, субҳоний саропарданинг маҳрами мавлоно Хожаги Косоний³⁰⁷, қабри нурга тўлсин, ҳазратларини гўзал Кармина³⁰⁸ шахрига олиб келди. (Жонибек султон) «қандай яхшики, амир фақирнинг эшигида бўлса!» (мақоли)га асосан ёлбориш ва ўзини тубан тутиш билан ул ҳазратнинг зиёратларига келиб-кетиб турарди ва ирода бошини инобат ҳалқасига киргизиб, ул кишининг кимёҳосият ботинларидан ҳиммат талаб қилиб, фахрланиш бошини иззат авжига қўтарар эди.

Ш е ъ р:

Хдр икки жаҳон(нинг) давлати —
дарвишларининг хизматидир.
Дину дунё(нинг) ҳаммаси — дарвишларнинг
суҳбатадир.
Камолига нуксон етмайдиган давлат азалий
бўлади.
Азалдан абадгача дарвишларнинг давлатидир.
Гадога тож бериш (ва) шохдан тахт олиш —
(Буларнинг) ҳаммаси — дарвишларнинг
қудратли қўлидадир.
(Агар) сенинг ишинг юришмаса саросимага
тушма.
Чунки унинг кушоди дарвишларнинг ҳиммати
эшигидандир.

Ул ҳазрат (Жонибек султон) воқеаларининг қисқача тафсили шуки, қачонки, шох Исмоил тўққиз юз ўттизинчи йилда³⁰⁹ (бу) дунёдан юз ўгириб, жазо саройига шитоб қилгандан кейин, ўғли Таҳмосп³¹⁰ ҳукумат тахтида ва салтанат маснадида қарор топган вақтда, ҳамма Шайбоний султонлар ўша ғасод аҳли ва фитна бошлиқлари билан ғазот ва жиҳод қилишни тақозо қилдилар (ва) гдаҳид ҳоконнинг (Шайбонийхоннинг) хунини талаб қилиш ва ул бадбахтдан (Таҳмоспдан) ўч олиш борасида бир дақиқа ҳам бепарволик қилмадилар. Токи, тўққиз юз ўттиз биринчи йилда³¹¹ шижоатнйшон султон Жонибек султон, Кўчқинчixon, Суюнчмуҳаммад султон, Муҳаммад Темурхон ва Убайдулла баҳодирхон каби ғолиб ва қудратли жами (Шайбоний) ҳоконлар ҳамроҳлигида чексиз сипоҳ ва ҳад-ҳисобсиз лашкар билан Хуросон вилоятига йўналдилар. У томондан (шох) Таҳмосп ҳам ҳаддан ташқари қўп лашкар ва замон ҳодисаларидек гуруҳлар билан Ироқ тарафидан урушмоққа қасд қилиб, (душманни) қайтариш қўнғироғини ўзининг му-

дбфаа туяси (бўйни)га боғлаб, Исфаҳонга қарас юрди. У ердан ўтиб Ҳаргирди Жом³¹² атрофида қутли анжомли ислом сипоҳига етди. (Бу) икки фирка томон (бир-бири билан) учрашгандан сўнг, иккала тарафнинг лашқари бир-бирларининг қаршисида саф тортдилар ва басавлат паҳлавонлар жанг қилиш ва ўч олиш учун қўзғолдилар. Бас, қўп можаро ва ҳад-ҳисобсиз курашдан сўнг, Тангри(нинг) инояти билан зафар асарли ислом лашқари шикает топдилар ва узбек ҳоконлари тарқалиб ва пароканда бўлиб чекиндилар ҳамда ўз ўтлоқлари томон кетдилар. Ёлғиз ул ҳазрат гардунғулом (Жонибек султон) қувғин ва заволдан сақланган ҳолда, тўлиқ жамияти билан, (ўз юртига) қайтди. Лекин давр ҳодисалари ва бақосиз ҳаётнинг мусибатлари сабабли қалби ғашлик зангидан унинг дили қуёши машъалининг ойнаси хиралашди. Бу азоб дарди ва ғам уни касалликларга олиб келди. (Унинг) кимёсифат зотлари (ўз) беағидан холи бўлиб, тўққиз юз ўттиз бешинчи йил охирларида, залла³¹³ лафзига мувофиқ, дилкаш Кармина шахрида ғалабалар билан тўла руҳи лочини тан қафасидан парвоз қилди ва «Иржаиъ»³¹⁴ чағириғига «лаббай» жавобини бериб, жаннату ризвон бўстонида «ҳар нарсага қодир подшоҳ (Тангри) хузурида муттақийлар ростлик лавҳида бўладилар» мақомида қарор ва ором олди.

Ш е ъ р:

Омонат дунё ажиб бир кошонадир.
Фано уйи бўлгани учун бақоси йўқдир.
Бу хонадан дарвиш каби султонни (хам) олиб .]
кетди.
Ундан на султон, на дарвиш жонини сақлаб
қола одмайди.

Ўша замонда вилоятлар (унинг) машҳур фарзандлари ва қарамли авлодлари ўртасида тақсимланиши бўйича Офаринкент³¹⁵ вилоятида Искандарнишон хон Абулфатх Искандар баҳодирхон, давлати доимий бўлсин, ҳукмрон эди.

ҚУЛЛАР ЭГАСИ, ОЛИЙ НАСАБЛИ, ЮҚОРИ МАНСАБЛИ
УЛУҒ ПОДШОҲНИНГ (АБДУЛЛА БАҲОДИРХОННИНГ)
НАСЛИ ВА НАСАБИ ЖИҲАТИДАН ҲАШАМАТ БЕЗАК-
ЛИ МЎҒУЛ ҲОҚОНЛАРИГА УЛАНИШИ БАЁНИ

Ул ҳазратнинг шарафли насаби бобоси томонидан мўғул ҳоконларига борар эди³¹⁶. Шундай экан, агар иззат ва иқболли ул фирқанинг^

ахволи қисқача баён қилинса, ўринсиз бўлмайдя

ахлининг қисқача баён қилинса, ўринсиз бўлмайдя албатта.

Басират ахлининг кўз қорачиғи бўлган илм ахлининг фикратпеша дилларига ва дақиқ андиша хотираларига махфий бўлиб қолмасинки, саодат нишонли Туғлуқ Темурхон Эминхўжахоннинг ўғли (бўлиб, Эминхўжахон эса) Чиғатойхон ибн Чингизхоннинг набираси Дувахоннинг ўғли бўлган³¹⁷. Унинг (Туғлуқ Темурнинг) насаби замоннинг шарафи ва жаҳоннинг энг латифи мавлоно Шарафиддин Али Яздий³¹⁸нинг (китоби) «Зафарнома» муқаддимасида³¹⁹ шарҳ қилингандир. (Туғлуқ Темурхон) тарих етти юз олтмиш тўртинчи йилда³²⁰ (бу) жаҳоннинг танг жойидан жаннат саройига кўчгандан кейин, хонлик ва султонлик амри (унинг) авлодидан Илөсхўжахонга муқаррар бўлди³²¹. Илөсхўжахон ҳам вафот қилгандан сўнг, дуғлот қабиласидан бўлган амир Қамариддин халифаликка юз тутди. Бутун Мўғулистон диёри «мен бор ва мендан бошқа ҳеч ким йўқ»³²² даъвосини қилиб, мустақиллик шеvasида дам урди ва (Қамариддин) ўша томоннинг жуда кўп халқларини ўзига мажбуран тобеъ қилдириш хирсини ортириб, қибрли бошини баланд кўтарди. (У) бир неча марта дунё ва диннинг қутби, қудратли хазрат Амир Темур кўрагон билан урушмоқ учун саф тузди. (У) қибру ҳаво юзасидан у ҳаётнинг баргузидасига (яъни Темурга) муқобил бўлди.

Унинг (Қамариддиннинг) ўша вилоятни эгаллашининг баёни шулки, у (аслида) амир Пўлодчининг инисидир. (Амир Пўлодчи) юқори мартабали подшоҳ Туғлуқ Темурхонни ўн олти ёшида қолмоқ³²³ (юрти)дан мўғул диёрига келтирди³²⁴ ва ўн саккиз ёшида хонлик номини унга муқаррар қилди; йигирма тўрт ёшида Яратувчининг қўллаши билан уни мусулмон қилди ва маломат қилинган бегоналик йўлидан мақбул бўлган ягоналик йўлига киритди. (Шундай қилиб), ислом ва тавҳид байроғини фалак авжига ва малак мақомининг юқорисига кўтарди.

Улар (яъни амир Пўлодчи авлоди) беш биродар бўлганлар. Биринчиси — амир Тўлак бўлган; иккинчиси — амир Пўлодчи; учинчиси — амир Шамсиддинки, унинг зикри (Шарафиддин Али Яздийнинг китоби) «Зафарнома»да «лой» деб аталган жанг (тасвири)да ёзилгандир³²⁵. Тўртинчиси — амир Қамариддин; бешинчиси амир Шайх Давлат(дир). Амир Тўлакдан кейин улус бегилик³²⁶ мансаби амир Пўлодчига муқаррар бўлди. У ҳам (бу) дунё уйи-

дан охирага сафар қилди; саодатнишон туғлуқ Темурхон у олий мартабани унинг дилбанд фарзанди (бўлган) амир Худойдодга берди. Унинг хусусида у вилоятларда ҳикоялар ҳаддан ташқари кўп сўзланар эди. Шу сабабдан амир Қамариддин тиз чўкиб, хонга дедик, «Акамнинг мансаби менга тегиши яхшироқ эди, (чунки) унинг ўғли хали ёш (ва) ҳозирда етти ёшдан ошмаган. (Шунинг учун ҳам у) бу мартабага лойиқ эмас». Туғлуқ Темурхон илгари қилган ҳукмидан асло қайтмади ва меҳрибончилик ҳамда яхшиликлар эшигини илгаригидек фақат амир Худойдодга очди. Бундан амир Қамариддин озор чекди, аммо, (вақтинча) бу ҳукмдан ташқари чиқа олмади. Мазкур хон вафот этиб, нариги жаҳонга азм қилиб, доимий уйига шошилди. «Зафарнома»да айтилишига Қараганда, Қамариддин (хонликка) хуруж қилди (ва) дилидаги эски кинани юзга чиқарди. У баджаҳл, шижоатли, баҳодир бир киши эди. Мўғулистон диёрида уни алф (ягона) деб атардилар. (Шу ҳам) маълумки, унинг бир оёғидаги маҳсисига етти яшар бола (бемалол) сикқан ва мўғулларнинг айтишича, бир кунда ўн саккиз нафар хонзодани ўлдириб, хонлик мансабини ўзига олган. Ўша вақтда Туғлуқ Темурхоннинг авлодидан гўдак Хизрхондан бошқа ҳеч ким қолмаган эди. Амир Худойдод, Тангри (унинг) дилини (ҳамиша) равшан қилсин, Оға исмли онаси билан тил бириктириб уни яширди. Амир Қамариддин уни талаб қилиб, қанчаки одам юбормасин, амир Худойдод уни бермайди. Улуғ Амир Темур Мўғулистон вилоятини истило қилиб³²⁷, Қамариддинни енгиб, (уни) тўб томири билан қуриб, у бу хокдондан (нариги дунёга) кетгач, барча халойиқ бир дил ва бир тил бўлдилар ва амир Худойдод билан келишиб, Хизрхўжахонни хонлик тахти ва жаҳондорлик маснадига ўтказдилар. Унинг салтанат ишини, лойиқ ва лозим бўлганича, камол авжига етказдилар. У(нинг) ҳам (умри) битиб, кўчиш отини бақо мамлакатига (қараб) йўрғалатгач, Мухаммадхон деган ўғли хонлик тахтида отасининг қоим мақоми бўлди. Ундан (Хизрхўжахондан) Мухаммадхондан бошқа Нақши Жаҳонхон ва мирзо Шохрухнинг ўғли Мухаммад Жўкийнинг қайнотаси бўлган Шамъи Жаҳонхон³⁻⁸ сингари ўғиллари қолган бўлса ҳам, лекин иккинчи Искандар, соҳибқирон хазратларининг (яъни Абдулла баҳодирхоннинг) насаби уч хокдондан ўтиб Мухаммадхонга тўхтаганг

учун, бинобарин, (Мухаммадхоннинг) зикрига киришамиз.

Мухаммадхон мусулмон табиат, ниҳоятда давлатманд ва адолатли бир подшоҳ эди. Уруғларининг мойиллиги билан мўғулларнинг аксарияти ислом шарафи билан мушарраф бўлдилар, саркашлик (ва) фиску фасод йўлидан қайтдилар. Мухаммадхон нариги жаҳон томон кўчгандан кейин, ундан икки ўғил қолди: бири Шермухаммадхон, иккинчиси Шерали ўғлон. Шермухаммадхон отасидан кейин мустақил подшоҳ бўлди³²⁹ ва унинг замонида аминлик ва тинчлик юз кўрсатди. Иниси Шерали ўғлон унинг замонида ўн саккиз ёшида хонлик мартабасига етишмай вафот қилиб, нариги дунёга сафар қилди. Лекин ундан Вайсхон исмли бир ўғил қолиб, ўз амакиси Шермухаммадхон билан оралари бузилиб, ҳар икки ўртада бир неча бор уруш-талаш юз берди. У ҳам Шохрух мирзонинг замондоши эди. У замонда Сарибуғо кипчоқнинг ўғли амир Шайх Нуриддин дунё ва диннинг кутби Амир Темур кўрагоннинг, унга Тангрининг раҳмат ва розилиги бўлсин, зўр амирларидан эди ва ул ҳазрат уни «фарзандим» деб атарди ва у киши Туркистонда ҳукмронлик байроғини тиккан эди. (Ўша вақтда у) ўзининг маҳдумзодаси ҳазрат Шохрух мирзо, Тангри унинг қабрини (ҳамиша) равшан қилсин, билан душманлик шеvasини илгари суриб, зидлик тариқасини қўлдан туширмас эди. (Шайх Нуриддин Мухаммадхон билан) ораларида бориш-келиш алоқаси бўлганидан³³⁰, ўз кизини Вайсхонга берди. (Вайсхон томонидан) самимийлик бўлгандан кейин (Шайх Нуриддин) унга (Мўғулистон тахтини эгаллашда) ёрдам қилишни ўзига лозим топди ва хайрихоҳлик йўлидан асло чикмади, токи унинг ёрдами билан Вайсхон Шермухаммадхон билан муқобил бўлиб, душманликни ҳаёт юзига очди. Қачонки, Шермухаммадхон бу дунёдан қўнғил узиб, жаннатнинг юқорисидан жой олгач, хонлик навбати Вайсхонга келди ва у халифалик курсисининг авжида ўрнашди³³¹. У жаноб мусулмон табиат, комил эътиқод, валоятга мансуб, шижоатли подшоҳ бўлиб, ўша хонадонда ҳиммат ва саховати билан мумтоз ва адолатни риоя қилиши билан барча тенгқурларидан устун эди. Ҳамиша қуфру инод аҳли билан ғазот ва жиход қилиш учун азимат қиларди ва бу яхши шевадан қўлини ҳеч тортмас эди. (У) ҳатто, икки марта кофирлар³³² билан

урушиб, ёмонларнинг қўлига (асир) тушди. (аммо) Тангри унга ўшандай кўрқинчли, хатарли воқеа ва ҳодисалардан (омон чиқишда) нажот берди. (Бу урушларнинг) бири шулки, (Вайсхон) Мўғулистон чегарасида волий бўлган Эсон Тойши³³³ билан Мингбулоқ³³⁴ мавзеида урушиб, шикает топди ва кофирлар қўлига асир тушди; уни Эсон Тойши ҳузурига келтирдилар. Ўша кофирларнинг дил лавҳасида қуйидаги маънонинг сурати нақшланиб қўйилган эдики, «Агар у ҳақиқатан (ҳам) Чингизхон наслидан бўлса, менга таъзим қилмаслиги керак». (Ҳақиқатан ҳам) Вайсхонни унинг ҳузурига келтирганларида, у кофир (Эсон Тойши) ўрнидан сапчиб туриб, тўлиқ таъзим билан сажда қилиб, жон-дили билан кўришишни лхтиёр қилди. Ул ҳазрат (бўлса) ундан юз ўгириб (ҳатто) иноят қўлини унинг бошига ҳам қўймади. Хоннинг бу мақбул ишидан (Эсон Тойшида) тўлиқ эътиқод ҳосил бўлиб, ҳатто, эъзоз ва икром билан хонни ўз мамлакатига узатди. Хондан, «Нима сабабдан у кофир сизни шунча ҳурмат қилганда, сиз унинг иззатини қарши олмадингиз ва сўрашмадингиз, лабингизни унинг сўроқларига (жавоб қилмоқ учун) очмадингиз», деб сўраганларида, хон дедики, «Кофирларнинг урф-одатида ва у табақанинг шиорида (бўлмаганидан уларнинг) ҳузурига келганимда дин ҳамияти унга таъзим қилишимга ва уни одам қаторида санашга йўл қўймайди». (Вайсхон) иккинчи марта Мўғулистоннинг ниҳояти бўлган Қабо мавзеи³³⁵да Эсон Тойши билан урушди ва кўп шикает топиб, яна унинг чангалига тушди. (Эсон Тойши) бу дафъа ҳам хонни озод қилди ва хон ўз синглиси Маҳтум хонимни ўз жонига бадал қилиб, Эсон Тойшига хотинликка берди. (Вайсхон) даставвал уни мусулмон қилди ва Маҳтум хонимни аҳли ислом одатича никоҳ қилиб, унга қўшди. (Эсон Тойши) бу хотиндан икки ўғил ва бир (қиз) кўрди; ўғилларининг исмини Иброҳим ва И лес қўйди; қизини эса амир Каримберди³³⁶нинг ўғли Қодирберди дуғлотга берди.

Алқисса, Вайсхон бу дунёдан жаннат томонга кетгач, хонлик амри ва ҳукуматнинг муҳим ишлари ҳамда бойликлари унинг болаларига ўтди. Унинг ишининг тамомланиши шундай бўлган: Сотуқхон деган подшоҳ бўлганки, фирдавсмакон подшоҳ Улуғбек кўрагон, унга Тангрининг раҳмат ва розилиги бўлсин, унга хон номини берган эди. (Маълумки), кутбид дунё вад-

дин Амир Темур кўрагон ҳам Чингизхон наслидан бўлган бир шахсни хон кўтариб (унга) хон номини берар эди³³⁷. (Бу нарса) Чингизхоннинг бобоси билан Амир Темурнинг саккизинчи бобоси Қоражор нўён ораларида тузилган аҳдга асосланган эди. Ўша аҳдда хонлик мартабаси Чингизийлар хонадониди ва амир ал-умаролик мартабаси (эса) Қоражор нўён хонадониди бўлиши кўрсатилган эди. Бу воқеанинг тафсилоти катта китобларда бўлиб, сўз ахлларининг тил ва оғизларида айтимокда. Амир Темур давлати зоҳир бўлган даврдан бошлаб, то (унинг) Румга сафар қилиб, Йилдирим Боязид³³⁸ ни мағлуб қилиб, вилоятини (эса) ўзига қаратиб қайтишида (ўшандай хонлардан бўлган) Султон Махмуд юзини бу хокдондан жаннат саройига бурганига қадар (Амир Темур унга) риоя қилди (ва) хонни Самарқанд шаҳри ичида бир маҳаланинг худудини мустаҳкамлаб (ва) маҳкама қилиб, (уни) қўриқлади ва риоясини унутмади. Ҳозир ўша маҳалла «Ҳаёти хон» (деб) аталади³³⁹. (У) катта (бир) маҳалла бўлиб, унинг хар бўлаги айрим ном билан аталади. Шаҳардаги «Ховузи бўстони хон»³⁴⁰ деган (энг) машхур маҳалла шу жумладандир. Амир Темур замониди у маҳаллада Суюрғатмишхон турган эди. Амир соҳибқирон Ироқ ва Озарбайжон устига қўшин тортганда³⁴¹ Суюрғатмишхон урушда ўлди. Ундан кейин хонлик номини унинг ўғли Султон Махмудхонга бердилар ва уни «Ҳаёти хон»да отасининг ўрнига (тахтга) ўтказдилар. Улуғ амирнинг (Темурнинг) ҳамма ёрликлари шу икки хоннинг номи билан қуйидагича иборалар билан битиларди: «Суюрғатмиш (ёки Султон Махмудхон) ёрлиғидин Амир Темур кўрагон сузим».

Мақсадга келсак, шунингдек, Улуғбек мирзонинг ёрликлари ҳам ўша Сотукхоннинг номидан бўлган. Мирзо (Улуғбек) Сотукхонни хонлик курсисидан тушириб, Мўғулистон диёрига юбориб, ўрнига бошқа шахсни хон кўтарди³⁴². Сотукхон хонлик мартабасидан кетгандан сўнг, Мўғулистон худудида Иссиқкўл мавзеида бўлди. Ўша кунларда маълум бўлдики, Вайсхон жума куни ғул қилиб ва бошини тарашлаб ўзининг тобеларига дедикки, «Менинг бошим бу тозалиги билан нимага лоиқ?» Улар хонга жавоб қилдиларки, «(бошингиз) ярақлаган тожга лойиқдир». Хон (бунга) жавобан айтдики, «Йўқ, (бошим фақат) шахидликка муносибдир». К Вайсхон) шу сўзларни айтиб турганида лўсат-

дан чопар келиб айтдики, Сотукхон хад-хисо! сиз лашкар билан (Мўғулистонга) етиб келди. Вайсхон қарамоғида бўлган кишилар билан тўхтовсиз душманга қарши отланди. (Ҳар) икки лашкар бир-бирининг қаршисида саф тортдилар ва ҳар икки томондан паҳлавонлар қон тўқувчи тиғларини кўтариб, фитна ва сатр* уйғутувчи жангга отландилар. Вайсхон отининг жилловини душман л ар устига ташланмоқ ва (жанг) майдонининг (тўз-) тўполонини чиқармоқ учун бурди. Иттифоқо, (ўша) майдоннинг ўртасида чуқур бир ариқ бўлиб, уни кечиб ўтаётганда тўсатдан умрнинг саркаш арғумоғи ҳуркиб, хоннинг оти боши билан сувга кириб кетди; хон (бўлса) отдан йиқилиб, бир томонга тушди. Хонга хизмат қилиб юрганлардан нирун қабиласидан (бўлган) Хончоқар исмли бир шахе, душман (томон)дан бирортаси ариққа йиқилди, деб хаёл қилиб, хоннинг биқинига қараб ўқ узди (ва уни оғир ярадор қилди). Бу хабар Сотукхонга етиб, тез лик билан хоннинг устига келди, (унинг) муборак бошини (узиб) қўйнига олди, (чунки) ўша вақт хоннинг рамақдан** ортик жони қолмаган эди, у ҳам тамом бўлди. Шу туфайли мўғул улуси тамоман инкирозга учради. (Халқ) Сотукхонга бўйсунмай, (ўз) бошларини итоат халқасидан чиқардилар ва у (Сотукхон) тамом умидсизланиб," Кошғар вилояти томон шошилди ва азимат жилловини у тарафга бурди. (Ўша вақтда) Кошғар мамлакатади амир Худойоднинг яқинларидан Қоракул Аҳмад мирзо волий эди; (у) ночор, рифъатмакон*** хон — Сотукхон рўбарўсига чиқиб, (уни) қарши олди ва тўсатдан уни ўлдирди. Бу воқеа (жуда тез) машхур бўлиб, Мирзо Улуғбекнинг муборак қулоқларига етгач, хазрат мирзо уни (Самарқандга) олиб келиш учун Кошғарга қўшин юборди ва Қоракул Аҳмад мирзони Самарқандга олиб келтирди(лар). Сотукхоннинг хуни учун (уни) парча-парча қилиб, хар парчасини (шаҳарнинг) хар бир дарвозасига осдирди.

Алқисса, Вайсхон шахид бўлгач, ундан шавкатли икки ўғил қолганэди: бири Эсон Буғахон, иккинчиси — Юнусхон. Юнусхон ёш жиҳатидан катта бўлса-да, амирларнинг қўпчилиги қадимий тура³⁴³ га тескари қилиб, Эсон Буға-

* *Сатр* — беркитиш, ёпиш; бу ерда дплдагп, кўнгиддагл яширин сир маъноепда.

** *Рамақ* — энг сўнгтп нафас, жон чиқар чокдагп нафас.

Рифъатмакон — баланд мартабали, юксак ўрпнлн.

хонни хонлик маснадига ўтказдилар (ва) итоат камарини белга боғлаб, итоат ли бошларини тобелик ҳалқасига солдилар. (Лекин) у ерда ихтилоф ва қарама-қаршилиқ (кучайгани)дан Мўғулистон шундай пароканда бўлдики, (оқибатда) амир Худойдоднинг, Тангри унинг руҳини (ҳамиша) рбхатлантисин, мўътабар кишиларидан (бўлган) Эразон баарин ва Мирак туркман, Худойдод ўлгандан кейин, унинг ўғли Мир Шохмуҳаммад³⁴⁴ га мулозим бўлдилар ва Вайсхон воқеаси содир бўлгандан сўнг, ўзига қаршли (кишилари) ва қавмлари билан ундан ажралиб, саодатнишон хон Юнусхонга қўшилдилар ва Мўғулистоннинг чегарасида фитна ва фасодни таъсис этиб, ўжарлик ва инод камарини белларига боғладилар. Шу туфайли мўғулларнинг кўпчилиги уларга қўшилса (ҳам), мувофиклик юзасидан (кўпчилик) Эсон Буғахон томонига ўтдилар. Мўғулларнинг аксарий амирлари Эсон Буғахон томонида бўлгандан, улар (яъни Юнусхон ва унинг тарафдорлари) Мўғулистонда кўп турмадилар. Бу иккови (Эразон баарин ва Мирак туркман) уч минг мўғулга³⁴⁵ бош бўлиб, Юнусхонни ҳам олдиларига солиб, Самарқандга жўнадилар. Буларнинг келаётгани хабари Улуғбек қўрагоннинг қулоғига етгач, жаноб мирзо Самарқанддан чиқиб, уларнинг истикболига жўнади ва (улар билан) учрашгандан сўнг, мўғул лашкарини улуфа³⁴⁶ га умидвор қилди. Ундан кейин (Улуғбек мирзо), замоннинг тақозосича, у лашкарнинг эр (киши)ларини хийла-найранг билан (қўлга тушириб), ўлдириб, аёлларини асир қилиб келтиришни буюрди. Улуғбек мирзо бу ишни битиргач, Юнусхонни ғаниматларининг бешдан бир қисми билан отаси Шохрух мирзонинг, (Тангри) қабрини ҳамиша равшан қилсин, ҳузурига (Хиротга) юборди³⁴⁷. Хон ўша вақтда ўн уч ёшда эди. (Юнусхон) Шохрухнинг мулоқотига мушарраф бўлгач, Шохрух мирзо Улуғбек мирзонинг бу номаъқул ишига қаҳри келди ва унинг хонга нисбатан қилган ишини хато топди; хонни (эса) асирлар қаторидан чиқариб, (унга) шафқат ва марҳамат билан оталарча меҳрибонликлар қилди. (Сўнг), Язд томон, тарихчиларнинг фозили ва тадқиқотчиларнинг комили мавлоно Шарафиддин Али Яздидан, Тангри сирларини мукаддас қилсин, фазлу камол касб қилсин, деб у кишининг ҳузурига жўнатди. Мавлоно (Шарафиддин Али Яздид)нинг «Хуллал»³⁴⁸ деган китобларида хонланг номига (ёзилган) муаммолар кўпдир. (Бу

китобда) у кишининг номига (ёзилган) шеър ва қасидалар ҳам кўп. Шулар орасида яхши оқибатли хоннинг исмига айтилган қуйидаги (бир) муаммо (ҳам бор):

Н а з м:

Эй, айтасанки, Хитой мамлакатидан (бир) хон келди!
Хонумонинг вайрон бўлсин, хон дема,
(балки) бир жон келди!

Қисқаси, Юнусхон мавлононинг тарбиялари қўлтиғида ва иноятлари этагида ўн икки йил муддат фазилатлар касб қилишга машғул бўлди ва етарлича фазилатшиор бўлди. Мавлоно Шараф(иддин Али Яздид) вафот этганидан кейин, Юнусхон Ироқ ва Форс томонларига сафар қилди. Ул хазрат (Юнусхон) йигирма тўрт ёшигача мавлоно хизматида бўлди ва қирқ ёшида асл ватани ва туғилган жойи бўлган Мўғулистон мамлакатига қайтиб борди; бахтли шаҳид подшоҳ Султон Абу Саъид(нинг), (Тангри) унинг қабрини равшан қилсин, ёрдами билан ҳашамат маснадида ва давлат суянчиғида ором топди,

Бахтли шаҳид (Абу) Саъид мирзонинг ёрдами билан Юнусхоннинг Мўғулистон диёрида ғалаба қилишининг баёни шулки, Юнусхон Хуросон вилоятига бориб қолганидан сўнг мўғул шаҳарлари тамоман Эсон Буғахонга тобеъ бўлиб қолган эди. У худуднинг аҳолиси бўйсунуш бошини унинг итоат тавқига киргизган эди ва ўзини унинг тобелиғига содиқ тутарди. У ҳам халқ билан яхши муомала қилиб, оз муддатда тамом § қуввати тўлиб, шавкати мунтазам бўлди. (У) икки марта ҳаддан ташқари катта жамият билан Тошкент ва Туркистон вилоятлари устига, то Хўжанд чегарасигача, бостириб келди; (ўша вилоятларни) ёппасига талаб, аҳолини қирғин қилиб, сўнг қайтиш жиловини бурди. Иттифоқо, шу вақтда Султон Абу Саъид мирзо, Тангри қабрини равшан қилсин, бутун Мовароуннаҳрга волий эди. (У) Эсон Буғахонни тарихларда Тароз деб ёзилган Янги қалъасигача кетидан қувиб борди. Икки лашкар ўртасида уруш, жангу жадал ва жанжал рўй бермасдан (аввал) хон чекинишга юз тутди³⁴⁹. Мирзо Султон (А) Бу Саъид (бўлса), музаффар ва ғолиб бўлгани ҳолда қайтди. (Ўша кунлари) Хуросон вилоятида мирзо Абулқосим Бобур бин мирзо Бойсунқур бин мирзо! Шохрух фоний оламдан мангулик саройига кўчди. Фозиллардан бири унинг ўлими тарихини]

«фавт султон муайяд Бобур»³⁵⁰, деб топди. Судтон Абу Саъид мирзо (бу хабарни эшитиб) тўхтовсиз Жайхундан ўтиб Хуросон вилоятини ўзига бўйсундирди. (Бу кулай фурсатдан фойдаланиб), Эсон Буғахон иккинчи марта Андижон устига бостириб кирди ва унинг қалъасини қамал қилиб, фасодли кўлини ўжарлик ва инод билан очди. Кулфатасар хоқон (Абу) Саъид бу хабарни эшитгандан кейин, Хиротдан (Мовароуннахрга) лашкар тортди ва Мовароуннахр сипоҳини Ҳам олиб, Мўғулистон мамлакатининг ниҳоятига етди. Бу жамият билан у ниҳоятга етиб бориш ҳар қанча қийин бўлса ҳам, (бориб) мўғулларни жазолаб қайтди. (Лекин) мирзонинг Араб ва Ажам Ироқини босиб олиш нияти бор эди. Аммо Эсон Буғахоннинг (Мовароуннахрга) яна қайтишидан (чўчиб), у томонга боролмас эди. Шунинг учун (ҳам) Шерозга одам юбориб, Юнусхонни (Хиротга) олиб келишга буюрди. (Сўнг) унга ноғора, байроқ³⁵¹, аскар, куллар, ходимлар ва хизматкорлар қўшиб Эсон Буғахонга қарши жўнатди, токи биродарлар «мамлакат (бир) қасрдир» (ҳадиси) бўйича қариндошлик пайвандини узиб, бир-бирлари билан талашсинлар ва ҳар лаҳза ва ҳар замонда фитна кўзғотсинлар. Мамлакат чегаралари мухолифларнинг тааррузидан* омон қолгач, (Абу Саъид) ўзи хотиржамликда, ғоятда иззат, иқбол ва ниҳоятда рифъат** ва камол билан Ироқ тарафига юриш қилди. Юнусхон (А) Бу Саъид Султон мирзо ёрдами билан Мўғулистон шаҳарларига кириб борди. Дастлаб мўғул сипоҳидан I амир Каримберди қўнғирот ва ундан кейин Кўчқинчихоннинг амирлари (Юнусхонга) қўшилдилар³⁵². Юнусхон Мир Шерхожи қўнжининг қизи Эсон Давлат бегимга уйланди. Шу вақтда Қўнжи туманининг амирлиги Мир Шерхожи қўнжига тегишли эди³⁵³. (Лекин) у мустақиллик шевасидан дам уриб, ғалаба туғини қўтарганди. (Юнусхон) содиқлик ипини тугиб, (қизига) уйланиб, уни ўзига боғлади. Хон бу хотиндан уч фарзанд кўрди.

Саккиз юз олтмиш тўртинчи йилда³⁵⁴ Эсон Буғахон ўз ажали билан ўлгандан кейин³⁵⁵, ўғли Дўстмуҳаммадхон отасининг ўрнига ҳукмрон бўлди. У шундай (бир) подшоҳ бўлган эди [Ки, паркор*** каби оёғини жунунлик доирасидан ташқари чиқармас ва бошини май (қосаси-

нинг) ичидан кўтармас эди. (Мисра): *Эй оқиллар! (цани) четга (чицинглар), чунки, девона мает бўлди.* (У) етти йил подшоҳлик қилиб, бу жаҳондан нариги дунёга ўтди³⁵⁶. Унинг ўлимнинг сабаби шундайки, отасидан сўнг ҳаммаша тиғини яланғочланган ҳолда елкасига қўйиб, донишманд олимлардан, отасининг хотини ўзига ҳалолми-йўқми, деб (уни хотинликка олмоқчи бўлиб) фатво сўрарди. Ким унинг му род ига мувофиқ жавоб бермаса, ўлдирарди. (Шундай қилиб) донишмандлардан етти нафарчасини шахид қилди. Охири, зўр олимлардан (бири), Хожажон табақаси қудсийлари улуғларидан бўлган мулла Муҳаммад Аттор³⁵⁷ни Кошғар вилоятдан чақириб, ундан фатво сўради. Мавлавий қийналиб, (охирда) жавоб қилдики, («онангиз) сизга раводир, яъни сиздек мусулмонлик доирасидан чиқиб, (мусулмонларнинг) олий, мақбул одат ва шеваларини қўлидан (бой) берган кишига (бу) раводир». Дўстмуҳаммадхон ўша (заҳотиёк) отасининг хотинини ўз никоҳига олди; (унинг) номуси шишасини тош билан уриб синдирди. Тўйдан сўнг (тушида) Эсон Буға(хон)ни кўрди: отаси қора отга минган (бўлиб), унга яқинлашгач, отдан тушди. Қўлини қозон остига суртиб, (сўнг) унинг (Дўстмуҳаммаднинг) юзини қора қилди; (кейин) тилга келиб дедикки, «Эй юзи қора, бадбахт! Мусулмон бўлганимиздан бери юз йил ўтгандан сўнг (яна) кофир бўлдинг; мусулмонлик расму одатидан чикдинг!» Ва (бу сўзлардан сўнг) садоғидан бир ўқ олиб, (унинг) бикинига (қаратиб) отди ва отига миниб қайтиб кетди. Дўстмуҳаммадхон уйқудан туриб, пушаймон қилган ҳолда ғул қилиб, онаси(нинг) олдидан чиқиб кетди. Ўша куниёк (тушида) ўқ еган томонидан санчиқ пайдо бўлиб, қаттиқ иситмалади ва (нариги дунёга) сафар ҳозирлигини кўрди. Табиблар (уни) тузатишга қанчалик уринмасинлар (бундан) фойда бўлмасдан, (охирда) нариги дунёга қўчди ва юзини жазо саройига бурди. Насаб зийнати билан ҳисоб илмини безатган Хожа Муҳаммад Шариф Кошғарий³⁵⁸ унинг ўлими тарихини «хук мурд»³⁵⁹ (тўнғиз ўлди) (сўзи)дан топди.

Ундан кейин Мўғулистон салтанати фақат Юнусхонга қараб қолди³⁶⁰. Унинг адлу инсоф овозаси ва ҳоконийлигининг доврўғи осмондан ҳам ўтди. Ўша замонда Эсон Тойшининг ўғли Омосонжи Тойши³⁶¹ Мўғулистонга (бостириб) кирди. Бу воқеанинг баёни шундай бўлган эдики, Эсон Тойши ўлгандан кейин, унинг болала^A

* Таарруз — қаршилик кўрсаташ; қаршилик қилиш.

** Рифъат — юксаклик.

*** Паркор — циркуль.

ри Йброҳим Ўнг, Илѐс Ўнг ва Омосонжи ўртасида жанжал ва талашлар юз берди ва ҳар тарафдан урушлар сурати юз кўрсатди. (Натижада) Омосонжи Тойши уч юз минг киши³⁰² билан биродарларидан қочиб, Мўғулистонга келди. Машхури шулки, юз минг киши ўн саккиз марта Иброҳим билан Илѐс (атрофи)га жам бўлди. Охири, улар билан қалмоқ хони ўртасида адоват пайдо бўлди (ва) ҳар икки биродар (ундан) чекиниб, қирқ минг сараланган ва уруш курган одам(лар)и билан Хитой чегарасига кетиб қолдилар ва ўша ерда охиратга азимат қилдилар. Аммо Омосонжи Тойши Мўғулистонга келганда, у билан Юнусхон ўртасида Итил дарѐси³⁰³ бўйида уруш бўлди ва хон қаттиқ жангдан ва қўп зарбадан кейин чекинди. Бу жангда мўғул амирларининг қўпчилиги шаҳид бўлдилар. Юнусхон қаттиқ шикает топгандан сўнг³⁶⁴, қолган мўғуллар билан Туркистонга равона бўлди ва Сайхун дарѐсининг бўйида Қоратўқай³⁰⁵ оролига қўнди (ва) бутун бир киш ўша маконда ором олди. Шу вақтда Буруч ўғлон хоннинг (ўрдаси) устига бирдан хужум қилди, (лекин оқибатда) енгилиб борлиқ рақамини (ўзининг) ҳаёт саҳифасидан ўчирди.

ТУРКИСТОН ЧЕГАРАСИДА ЖОЙЛАШГАН ҚОРАТЎҚАЙ
ОРОЛИДА БУРУЧ ЎҒЛОННИНГ ЮНУСХОН
ТОМОНИДАН ЎЛДИРИЛИШИ БАДНИ

Бу ҳодисанинг шарҳи шундайки, саккиз юз эллик бешинчи йилда³⁶⁶ Абулхайрхон Дашти Қипчоқда ҳукмрон эди; чунончи, бу ҳақда (юкорида) айтилган эди. Ўша замон ва ўша маконда Жўчихон сулоласида ундан зўр подшоҳ йўқ эди. Аммо унинг вафотидан кейин халқи тубанликка юз тутди ва қўп халқ Жўчи наслидан бўлган қозоқ подшоҳлари ҳузурига, яъни Жонибекхон ва Гирайхон ҳузурига (қочиб) кетдилар ва ўша ерда саросима, ором ва қарор топдилар³⁶⁷. Шу жиҳатдан қозоқ хоқонлари билан Абулхайрхоннинг, (Тангри) қабрини ёруғ қилсин, авлодлари ўртасида давом этиб келган зеки адоват янгиланди. Мўғул хоқонлари ҳам қозоқ хоқонларини химоя қилганликлари сабабли, (Абулхайрхон авлодлари билан) улар ўртасида ҳам катта низолар юз берди ва (уларнинг) ўрталарига хилоф нақши чехра очди. Қисқаси, Абулхайрхон... дунѐдан ўтгач, барча тобелари ва фарзандлари (унинг) тўнғич ўғли Буруч ўғлоннинг ҳузурига тўпландилар³⁶⁸. Оқи-

затда, қозоқ(лар)ни истило қилиш мақсадида Буруч ўғлон Дашти Қипчоқдан Туркистон ва Сиғноқ чегарасига келди ва бир неча кун ўша ерда бўлди. Мўғул сипоҳининг қочгани хабарини ва Юнусхоннинг Қоратўқайда ўрнашгани қиссасини эшитгач, мавжуд жамияти билан (унинг ўрдаси) устига хужум қилди. Хон ўша куни ўрдасида йўқ эди; (у) Сирдарѐ устини (қоплаган) муздан ўтиб, овга кетган эди. Буруч ўғлон йигирма минг³⁰⁹ кишидан иборат қўшини билан тўсатдан хоннинг ўрдасига (бостириб) келди; мўғуллар жамияти (эса) олтмиш минг эди. (Буруч) ўғлоннинг ҳар бир одами хон кишиларининг 2—3 хонадонини ўз ихтиѐрига олди. Юнусхон бу воқеадан хабар топгач, тўхтовсиз шикоргоҳдан қайтди ва (Буруч) ўғлонни тамом кишилари билан мажақлади ва қолганларини таъқиб қилиб, тўзитиб юборди.

Махфий қолмасинки, Буруч ўғлонни Абулхайрхон авлоди қаторига киритиш (ҳақиқатдан) жуда йироқдир, чунки, таҳқиқланишича, унинг авлоди ўн бирдан зиѐда бўлмаган. (Юкорида Абулхайр)хоннинг таърифидан сўнг, болаларининг исмлари келтирилган (эди); унинг болаларидан бирортаси ҳам Юнусхон билан муқобил бўлган эмас. Чунончи, бу фан таҳқиқчиларига равшан ва ойдиндир. Турклар орасида (шундай) гап борки, аҳдга биноан, хоннинг авлодидан ҳеч бир киши «ўғлон» исми билан аталмаган, лекин дуғлот қабиласидан (бўлган) қутли нишон, муборак сифат амирзода Ҳайдар Мирзо Кашмирий ўз тарихида бу воқеани юкоридагича ѐзгани туфайли, бу фақир ҳам шу сўзни қисқача келтириб қўя қолди. Тўғри бўлиб-бўлмаслиги масъулияти ривоят қилувчининг зиммасига ва агар тўлиқ ва дуруст сўз бўлса тамомдир, бўлмаса нотамомдир.

Юнусхон бу воқеадан сўнг Султон Абу Саъид мирзо томонидан Тошкентга ҳоким қилиб қўйилган шайх Жамол хар(нинг) қўлига тушиб қолди. Бу ҳодисадан бир йил ўтгач, амир Каримберди дуғлотнинг биродарзодаси амир Абдулқуддус бир гуруҳ шижоатнишон пахлавонлар билан (Тошкентга) келиб, шайх Жамолга хужум қилиб, уни (қўлга тушириб) пора-пора қилдилар ва бошини найзага санчиб Юнусхоннинг ҳузурига келтирдилар. Бу воқеанинг тарихи муаммо йўли билан (бундай) айтилади: Мисра: «*Омад сари хар гирифта Абдулқуддус*³⁷⁰».

Бу воқеадан сўнг, Тангрининг инояти ва қувватлаши билан, (Юнус)хоннинг давлат офтобну

нур сочди. Юнусхон тўхтовсиз зафарнишон туғини кўтариб Мўғулистон диёрига жўнади ва (у ерда) хонлик тахти ва жаҳондорлик маснадига ўрнашди³⁷¹. Унинг муборакбод овозаси фалак авжидан (хам) ўтди ва ҳеч бир тарафда низолашувчи қолмади. (Унинг) хотир ойнасида шу маънонинг сурати тасвирланган эди: «Бахтли шахид хокон мирзо Султон Абу Саъид, (Тангри) унинг қабрини (хамиша) ёруғ қилсин, (бизнинг) ҳашаматли юлдузимизнинг чиқишига сабабчи бўлди. Агар исмат саклаш садафида ва ифбат сандиғида парвариш топган марваридларимизни унинг юлдузлар рашк қиладиган гавҳар нақд(ли) дурлари билан кўшиб, тартибга солсак, мулк назмининг интизомига сабаб ва боис бўларди». Бинобарин, (Юнусхон) ўзининг Нигорхоним³⁷² исмли катта қизини унинг тўнғич ўғли Султон Аҳмад мирзога берди ва дедик, «Унинг отаси душманликни дуст лик билан алмаштирди, мен (бўлсам бу) дўстликни қариндошликка айлантираман». Хоним Султон Аҳмаднинг сўнги кунларигача унинг ҳарамиди бўлди ва муҳтарам хотини бўлиб қолди. (Яна бир қизи) Кутлуғ Нигорхонимни (Султон Абу Саъиднинг бошқа ўғли) Умаргяйх мирзога берди ва ҳазрат Захириддин Мухаммад Бобур ундан туғилди. Бадахшонлик шоҳ Давлат бегим³⁷³ дан туғилган Султон Нигорхонимни (Султон Абу Саъиднинг яна бир ўғли) Султон Махмуд мирзога юборди. Ундан Хонмирзо дунёга келди. Юнусхоннинг (бу) уч куёвидан Умаршайх мирзога муҳаббати ортиқроқ эди. Чунончи, Юнусхон хамиша Андижонга келиб икки-уч ой турарди ва Умаршайх мирзо хам (ўз навба- I тида) Мўғулистонга бориб бир неча кун у ерда туриб қоларди. Бир гал Умаршайх мирзо Юнусхонни (Мўғулистондан чақиртириб), Марғинонни (унга) иноят қилди; илгари (унга) Ўшни берган эди³⁷⁴.

Ўша вақтда биродарлар: Султон Аҳмад мирзо билан Умаршайх мирзо ўртасида бўлган андак (бир) кўнгил қолишни дафъ этмоқ учун йўл топиш доирасининг кутби ва йўл кўрсатувчиларнинг қибласи, Тангри саропардасининг маҳрами Хожа Носириддин Убайдуллоҳ, унга Тангрининг раҳматлари бўлсин, Марғинон вилоятига йўл олдилар. У л кишининг башоратасар хабари Андижон мардумига ва Марғинон халқига ҳамда Фарғонанинг бошқа шаҳарларига етгач, Умаршайх мирзо Андижоннинг лашкари ва (Юнусхон бошлик) Мўғулистон-

нинг жами сипоҳи билан ҳазрат эшоннинг истиқболига чиқди. (Ҳазрат эшоннинг) ниҳоятда (зўр) савлати ва ғоятда улуғворликларидан ҳеч ким у кишининг узангиларини ўпишга журъат қилолмас эди. Эр ва аёллар тўп-тўп бўлиб (у кишининг) йўлига чиқиб, отдан тушиб (қўл ковуштириб) турардилар. (Улар) ғоятда иштиёқларидан кўзларини ул ҳазратнинг жамолини кўришдан бошқага тикмас эдилар. У киши (уларнинг олдидан) ўтганларидан кейин, ўзларини унинг босган тупроғига отардилар; ул ҳазрат улоғининг туёғи теккан тупрокни оғриган кўзларига тўтиё қилиб сурардилар. Аммо Юнусхон ул ҳазратнинг мулозимати шарафи билан ташриф топгандан сўнг, бошқа лашкардан ажралиб, йўл устига чопди ва ғоятда муҳтожлик ва ожизлик ҳамда бениҳоят хоксорлик билан (унга) бандалик кўрсатиб, отидан тушди ва фақир юзини ул аҳли фахр муктадоси отининг оёғига кўйди. Ҳазрат эшон хоннинг муҳтожлигини англаб, пешвоз отдан тушиб, унинг билан кўришди. Ҳазрат маҳдум иршодпаноҳ* мавлоно Мухаммад Қозига³⁷⁵, унга (Тангрининг) раҳматлари бўлсин, дедиларки «Юнусхонни эшитганман ва унинг ахлоқ ва атвори барча кўчманчи турк халқлари каби бўлса керак, деб гумон қилардим. (Ҳозир) уни (ўз кўзим билан) кўрдим; (у) хушсухан ва тожик чехрали, Тангрининг меҳрибончилиги билан мусулмончилик ҳақиқатидан баҳраманд (бўлган) бир подшоҳ экан». Ниҳоят, Юнусхон ул ҳазратнинг кимёасар назарларидан ўтгандан кейин, ул ҳазрат унинг тўғрисида иноят қилиб Кошғар худуди ва Дашти Қипчоқдан тортиб (то) Хуросон ва Ироққача (бўлган) атроф ва жонибларга мактуб ва элчи юбордилар. (Бу мактубларнинг) мазмуни бундай: «Юнусхонни кўрдик. Мўғул халқи (яшаган ерлар)га етдик; (у билан) танишдик. Ҳаммалари аҳли суннат ва жамоат мазҳабида (бўлиб), пок эътиқодли ва соф ниятли эканлар; (бундан буен) ҳеч бир йўл билан уларни қул Қилиш мумкин эмас». Шундан сўнг ҳамма ерда унинг буйруқларига бўйсуниб, мўғул(лар)дан қул олмадилар ва сотмадилар³⁷⁶. Бу воқеадан сўнг, Сирдарё(нинг) бўйида, Хўжанд яқинида ҳазрат эшоннинг, унга Тангрининг раҳмат ва розилиги бўлсин, биродарлар: | Султон Аҳмад мирзо, Умаршайх мирзо ва Сул-

* *Иршодпаноҳ* — гуғрн йўлдан боғаловчи; тўғри йўлдан борувчилар, яъни мусулмонлар химоячиси.

ларни бартараф қилиш қиссаси юз берди.

БИРОДАРЛАР ЎРТАСИДАГИ НИЗО ВА
ХУСУМАТЛАРНИНГ ҚИССАСИ ВА ҲАЗРАТ ЭШОННИНГ
(УЛАРНИ) ЯРАШТИРИШИ

Бу воқеанинг шарҳи шундайки, шайх Жамол ҳам Тошкентда ўлдирилгач, Умаршайх мирзо Тошкент билан Шоҳрухияни ўзига қаратиб олди³⁷⁷. Шу тўғрида биродарлар — Султон Аҳмад мирзо ва Умаршайх мирзо ўртасида низо туғилди, чунки шайх Жамол итоат бошини бўйсунуш халқасига солмаса ҳам, ўзини Султон Аҳмад мирзога тобеъ деб ҳисоблар эди. Уларнинг хусуматлари шу даражага (бориб) етдики, Султон Аҳмад мирзо ва Умаршайх мирзога пўписа (ва) тажовуз қилишгача (бориб) етди ва Умаршайх мирзо ваҳимага тушиб, Юнусхонга одам юборди ва Тошкентни унинг мулозимларига (беришга) ваъда қилди. (Маълумки), бундан аввал Андижон вилоятидан Ўш ва Марғишонни хонга берган эди. Бинобарин, Юнусхон кичик ўғли Султон Махмудхон (хузури)га — Сайрамга келди³⁷⁸. Улар, агар Султон Аҳмад мирзо (ўз) биродари устига (бостириб) келса, Умаршайх мирзога ёрдам қил- I моқчи бўлдилар. (Ҳақиқатан ҳам) Султон Аҳ- ; мад мирзо Умаршайх мирзо устига лашкар тор- I тиб, Тошкент томонга юрди. У тарафдан Умар- шайх Мирзо бениҳоят (қўп) жамият билан Хў- I жанд дарёси бўйига келиб, Самарканд волийси- га қарши куёшмонанд туғини тикди. Юнусхон ' (Султон) Махмудхонни беҳисоб сипоҳ ва чек- \ сиз лашкар билан Умаршайх мирзога ёрдам учун | (Сайрамдан) жўнатди. Хун(хўр), оташкина шуъла(ли) шу уч лашкар Хўжанд дарёси бўйи- да бир-бирларига муқобил бўлдилар ва қўлла- рини ҳаёт суви билан ювиб, дилларини ўлимга тикдилар³⁷⁹. Ниҳоят авлиёлар кутби, тақводор- лар мад ад кори, огоҳлар муқтадоси ҳазрат Хо- жа Носириддин Убайдуллоҳ, (Тангри) унинг руҳини пок қилсин, султон л ар томон йўл олиб, ўзларидан илгари (улар хузурига) киши юбор- дилар ва ўзларининг келаётганларини хабар қил- дилар. Бу хурсандлик асар хабарни эшитган- дан сўнг, (бир-бирига қарши турган) ўша уч | лашкардан бирор шахе уруш йўли сари бир кадам (хам) қўйишга мажולי қолмади. Ул ҳаз- рат ўша ерга тўпланганлар хузурида ҳозир бў-

(уларни) бир-бирлари билан яраштириб қўйди- лар. Бу воқеанинг тафеили олий даражали жа- ноб, валий (у) шундай зотки, унда илм ва фазл- да равшаннишон аломатлар бўлган, яъни мав- лоно Фахриддин Алининг қаламлари билан ёзилган кутли сифатли «Рашахот» китобида- дир³⁸⁰. Шунинг учун (хам) бу ерда қисқача сўзланди.

Алқисса, Султон Аҳмад мирзо низодан кеч- гандан сўнг, Султон Махмудхон Тошкентга (ка- раб) жўнади; ҳазрат Хожа (хам) ҳоконлар би- лан кетма-кет Тошкентга (караб) юрди. (Шун- дай қилиб), Юнусхон ва Султон Махмудхон барча давлат аҳллари билан бирликда иккинчи бор унинг (ҳазрат эшоннинг) мулозимати ша- рафига муяссар бўлдилар. Ўша мажлисда ул ҳазратнинг саодат нисбатли дўстларидан бири³⁸¹ айтдики, «Султон Махмудхон ажаб мустақил, кибр юзасидан ғоятда улуғ ва буюк шахзода экан». Ҳазрат эшон (унинг бу сўзларига) ач- чиғланиб, дедиларки, «Кибр ва улуғлик (фа- кат) унинг (яъни Тангрининг), улуғ лиги юко- ри бўлсин, жалол сифатидир. Дарвишлар маж- , лис супириндисини этагида ташишни ва ёлво- | риш билан хоксорлик ва мискинлик пешонаси- ! ни муридлик тупроғига қўйишни тилайдими?» I Иттифоқо, хонлар у кйшининг мулозиматида I ўлтирган ўша замонда ул ҳазрат намоз(ни) I ўташга мойил бўлдилар. Ўша хонанинг қибла | томонида парча-парча чўғли (бир) оташдон бор I эди. (Ҳазрат) эшон айтдиларки, «Олдинда бун- III дай оташдон туриб, намоз ўқиш (мусулмон ки- || ши учун) макруҳдир³⁸². Унинг тепасига тупроқ III сепиш лозим». Шу ерда ҳамма чокар ва хиз- а маткорлар бўла туриб, Султон Махмудхон «ҳеч I ким қўл қўтармасин», деб ҳукм қилди ва ўзи I бир неча бор оташдондаги қулни этагида (таш- I қарига) чиқарди (ва ўрнига) тоза тупроқ кел- \ тириб олов ва қўл ни (юзини) беркитди. Шу \ йўл билан қўп халқни ва ҳисобсиз мардумни ўша катта-кичикнинг муқтадоси (ўзининг) про- ; дат халқасига киритди. Қолбуки, Султон Мах- ; мухдоннинг такаббури ва иноди ниҳоятда маш- I хур (бўлиб), мўғулларнинг тил ва оғизларида I юрар эди. ж

Бу сулхнинг зоҳир бўлиши ва (Махмуд) хон-III нинг Тошкентда (ҳоким бўлиб) ўлтириши сак-Ж киз юз тўксонинчи йилда³⁸³ юз берди. АммоЯ Юнусхон ахволининг натижаси шундай бўлди- _ '

гандан сўнг, Султон Ахмад мирзо хузурига эл-
чй юбориб, у кишининг кизи Қоракўз³⁸⁴ бегим-
ни Султон Махмудхонга (хотинликка) сўрат-
ди. Мирзо ҳам бу (таклиф)ни қабул қилди.
Шу ахвол орасида Юнусхон фалаж бўлиб сак-
киз юз тўксон иккинчи йилда³⁸⁵ вафот қилди.
Унинг жасади файзу баракатли, мағфиратли
мархум имом шайх Хованд Тахур³⁸⁶ ёнида дафн
қилинди. Ҳазрат Хожа Носириддин Убайдул-
лохнинг насаби шарифлари шайх Хованд Та-
хурга боради. Ул кишининг мунаввар қабрлари
устига олий бинолар (қуриб), ажойиб хужра-
ларни (ўз) ичига олган баланд гумбаз (ҳам)
ўрнатдилар. Ўша вилоятда (бу) иморат
I «(Юнус) хон мозори» деб шуҳрат топган³⁸⁷.
| Юнусхон вафот топиб, чин дунёга кетган
I (ва) бу воқеанинг содир бўлганлиги ҳамма ер-
I га тарқалган ўша йили Мўғул (истон)нинг ҳам-
I ма улуси Султон Махмудхонга тобеъ бўлиб,
| уни хонлик маснадига ўтқаздилар ва мўғул рас-
Ё ми билан коса кўтардилар³⁸⁸. У тахтга ўлтир-
| гандан кейин, Умаршайх мирзо ва Султон Ах-
Н мад мирзо ҳар тарафдан низо ва уруш бошла-
I дилар. Даставвал Умаршайх мирзо ўз давлати-
| нинг мадори бўлган кўп пахлавонлар ва эъти-
E борли жангчилар билан Тошкентга юрди. (Умар-
| шайхнинг) мазкур амирлари ўша томонга (қа-
| раб) юриб, Тошкентнинг жуда мустаҳкам қўр-
| , ғони бўлган машҳур қалъаларидан бирини олиб,
{ унда ўрнашдилар³⁸⁹. Султон Махмудхон ҳам
| жадаллик билан (бу ерга) келиб, ўша қўрғонни
; озод қилди ва Умаршайх мирзо юборган киши-
; ларнинг ҳаммасини қатл қилди. Хон бу фатҳ-
! дан зўр шавкат ва қувватга эришди. Бу ходиса-
' дан кейин ҳам кўп йиллар бу тўғрида гапириб
юрдилар. Бу воқеадан сўнг Умаршайх мирзо-
III нинг (акаси билан) душманчилик қиладиган
в фикри қолмади ва (шу туфайли) ўзини низо
в йўлидан тортди. Аммо Султон Ахмад мирзо сак-
киз юз тўксон учинчи йилда³⁹⁰ амирларнинг хирс
(билан берган) маслаҳатлари билан хисобсиз
I жамият ва саноксиз лашкар билан Тошкент ус-
• тига келди. Ҳазрат Хожа Аҳрор саросимақор
Щ султонни (бу йўлдан) кўп қайтариб, дедилар-
мии, «У вилоятни биз (илгари) тузилган муҳим
Мсулҳ юзасидан (Султон Махмудхонга) берган-
Жмиз. Бу сулҳга (қарши) қадам қўйиш коида-
Ияан ғоят йироқдир. Чунки, муқаррардирки, аҳд-
| ни бузиш ёмон иш бўлиб, бунга ташаббускор

(Унда) ўзига фойдасиз ҳар ишга уринади бўйи-
ча ул ҳазратнинг насихатлари билан (орқага)
қайтмади ва 150 минг киши билан Тошкентга
(қараб) юрди (ва) келишув шеvasини тутмади.
Султон Махмудхон ҳам лашкар ва сипоҳ тўп-
лаб (Тошкент) шахридан чиқиб, маҳаллалар-
дан бирида самарқандликларга муқобил бўлди;
жамияти оз бўла туриб уруш-талашга дил
қўйди. Икки лашкар ораларида чуқур хароба-
лар ва катта обқандлар бўлиб, (бир-биридан) I
тортинмаганда ҳам бир-бирларига хужум қил-
мас эдилар. (Ҳар икки лашкар) уч кунгача узок-
да (бир-бирларига) дохил бўлиб турдилар, (ле-
кин) қирғин юз бермади. Ўша вақтда ҳазрат
халифатуллаҳон Мухаммадхон Шайбоний Сул-
тон Ахмад мирзонинг илтимоси билан биродар-
ларидан баъзилари ва пахлавонларидан бир қис-
ми билан ўша лашкар орасида эди. Оқибат (шу 3
бўлдики), «Тарихи Шайбоний»да³⁹¹ айтилган са-
III бабларга кўра, Шайбонийхон билан (Султон)
Махмудхон ўртасида бир-бирларига ишонч аҳ-
ди тузилди³⁹². Уч кундан кейин саодатнишон
икки хон бир-бирлари билан учрашдилар. (Бу-
нинг натижаси шу бўлдики), Самарқанд сипо-
хига зўр шикает етказилди. (Самарқандликлар-
дан) қочган халқнинг кўпчилиги, ҳозирда Чир-
чик номи билан машҳур бўлган Чир дарёсига
ўзларини ташлаб, ғарқ бўлдилар³⁹³. Султон Ах-
: мад мирзо мағлуб ва хароб бўлиб, Самарқанд-
га (қайтиб) келди. Унинг хусусида ҳазрат Хо-
жа Носириддин Убайдуллоҳ(нинг) хотирлари-
да бир кина бор эди. (Шунинг учун ҳам у) бу
воқеадан кейин бир қадар оғриндилар. Шу са-
бабдан бўлса керак, ул ҳазрат (Султон Ахмад Ц
мирзо) саккиз юз тўксон бешинчи йилда³⁹⁴ бу
я хокдондан жаннат боғига қўчганидан кейин, ан-
Ц дак вақт (ичи)да унинг амакиваччалари ва би-
\ родарзодаларининг шавкат ва қувватлари ўз-
ўзидан тўкилиб, уларнинг ҳашамат силсиласи
ва салтанат назми узилди. Жами мамлакатнинг
хонлик ва ҳукумат иши у хонадондан Шайбон
хонадонига кўчди. Бу ҳақда Шайбонийхоннинг
• баёнида андақ ёзилган.

Аммо Султон Махмудхон ахволининг охири 1
шундай бўлдики, бахтли шахид ҳокон Мухам-
I мадхон (Шайбоний) тўққиз юз олтинчи йили³⁹⁵
I Мовароуннаҳр мамлакатини истило қилгандан .1

бир оз фурсат ўтгач, Султон Ахмадхон³⁹⁶ ўз укаси³⁹⁷ Султон Маҳмудхонга ёрдам бериш учун (Мўғулистондан) Тошкентга келди. Султон Ахмад ҳамма жойда душманлар конини тўкиши орқасида Олачахон, деб шуҳрат топган эди, чунки мўғул тилида қон тўқувчи кишини «олача» дейдиларди³⁹⁸. Олачахоннинг келиши билан мўғул лашкари ғоятда кучайди ва (улар) тортинмасдан душманчилик бошини кўтариб, (Мовароуннахр) мамлакати(нинг) атрофларини талай бошладилар. Бу воқеа содир бўлгандан сўнг, Шайбонийхон ҳамма қолган биродарлари билан улар устига юрди. Хонлар (Маҳмудхон ва Олачахон) Ахси атрофида турган чоғларида уларни қувиб етиб, зўр уруш қилди ва мўғул лашкарини пароканда қилиб, тор-мор келтирди³⁹⁹. Бобур подшоҳ ана шу урушда хонлар билан ҳамроҳ эди. (Улар) шикает топгандан кейин (Бобур) Фарғонанинг жануб томонидаги тоғларга қочди. (Ўзбеклар) ҳар икки хонни асир олдилар ва халифатуorraҳмон (Шайбонийхон) хузурига келтирдилар. Султон л ар, амирлар ва аркони давлат(нинг) ҳаммаси уларни қатл қилишни муқаррар кўрдилар. Аммо имомуззамон (ва халифатуorraҳмон) айтдиларки, «Ул икки биродарнинг бизнинг ҳаққимизда эски(дан) қилган яхшиликлари бор. (Шунинг учун ҳам) уларни афв этиб, эъзозу икром билан (асирликдан) бўшатиб юбормоғимиз муносиб кўрилади». Шунга кўра, у икки саодатнишон хонни (яқин) кишилари, ходимлари, қуллари билан подшоҳона қурол-яроғ, хусравона совғалар бериб ўз ватанларига жўнатди. Фазлу камол биносининг бонуси, диққат ва ҳаёл асосининг қурувчиси мавлоно (Камолиддин) Биноий ўша воқеага бағишланган бу икки туркий рубойни (ўша) маҳалга муносиб тузиб, (Шайбоний)хоннинг кимёасар назарларига келтирди.

(Биринчи) р у б о и й:

Ул хонки тариқи караму эҳсондир.
Шоҳлар бори чашму, жисм аро жондир.
Гар мурувват этиб бағишлади хонларни,
Андин чи ажаб халифатуorraҳмондир.

(Иккинчи) р у б о и й:

Йўқдур, сендек аршад қувватли хон.
Ҳам пок этак билан футувватли* хон.

> Хонларни олиб бағишлади мурувват,
Ким кўрди сенинг каби мурувват ли хонч⁰.

(Шайбонийхон) бу иноятнинг кафоратига улардан учта нисбатни талаб қилди: (Султон Маҳмуд)хоннинг синглиси Давлат султонхоним⁴⁰¹ни Темурхон учун (хотинликка) олди; Султон Маҳмудхоннинг поклик буржидан туғилган икки юлдузи: бири Ойша султонхоним бўлиб, Мўғулхоним деб шуҳрат топган эди, уни (Шайбонийхон) ўзига никоҳ қилиб олди ва (у)хоннинг сўнгги кунларигача мухтарам рафикаси бўлиб қолди; иккинчиси Қутлуғхоним бўлиб, (Шайбонийхон) уни шижоатнишон Жонибек султонга нисбат буюрди. У л иффат садафи, од об гавҳари (бўлган) қутлуғ суратдан у л ҳазратнинг (Абдуллахоннинг) азиз оталари иккинчи Искандар Абулғозий Искандар баҳодирхон, давлати доимий бўлсин, туғилди. Унинг саодат насаби офтоби жаҳон аҳлининг тепасига ёғду сочди. Бу ҳақда ҳам (ўз ўрнида) айтилди.

Алқисса, мазкур хонлар (Маҳмудхон ва Ахмадхон) Мўғулистон вилоятига (қайтиб) борганларидан кейин, тўққиз юз тўққизинчи йили⁴⁰² (Султон) Ахмадхон вафот қилди. Султон Маҳмудхон унинг Хитой чегарасидан Андижонгача бўлган вилоятини марҳумнинг авлодига топшириб, ўзи беш йил муддат ичида Мўғулистон шаҳарларида (давлат ишига) дахлеиз бўлиб турди⁴⁰³. (У) тўққиз юз ўн тўртинчи йил⁴⁰⁴га борганда бир туда кишиларнинг иғвоси билан халифатуorraҳмон Муҳаммад Шайбонийхон билан тўқнашиб қолди. (Шайбоний)хон ўша замонда Родгон ўтлоғи⁴⁰⁵да турган эди, (Маҳмуд)хоннинг келаётганидан хабар топиб, ҳамма (қўшин)ни уни дафъ қилишга юборди. Султон Маҳмудхонни беш ўғли билан Хўжанд дарёсининг бўйида шаҳид қилишга буюрди, (ва шундай қилинди). Фозиллар ўша воқеанинг тарихини «лаби дарёйи Хўжанд»⁴⁰⁶ деб топдилар. Махфий колмасинки, бу ҳикояларни ёзиш ва бу ривоятларни сўйлашдан (мақсад), улуғлик ва халифалик хонадонининг хулосаси Искандар мартабали ул ҳазратнинг (Абдулла Баҳодирхоннинг) зохир бўлишлар(ни айтиш)дир.

М а с н а в и й :

Искандарваш, Доронишон шоҳ.
(У) Искандарвашлар юзининг ойнасидир.
Ой шарафи билан бошини кўтарган.

Икки тарафида наел ба наел (улуғ)
 подшоҳлар,
 Ҳар тарафда, ҳар икки томонида номдор
 зотлар.
 Насабда тождорлардан боши баланд.
 Тож каби гавҳар билан юкори.
 Ҳар шоҳи бошлиқлар насаби бўлган.
 Юлдузи баланд кишилар дилларининг
 меваси.

ҲАЗРАТ ЖАМШИД МАРТАБАЛИ ВА ҚУЁШ ИЗЗАТЛИ-
 НИНГ (АБДУЛЛАХОННИНГ) ЖАНОБ ВАЛОЯТ МАҚТОВ-
 ЛИ, ХИДОЯТ МАРТАБАЛИ, ТАНГРИ ҲАЗРАТЛАРИНИНГ
 НАЗАРИГА МАНЗУР (БЎЛГАН) ХОЖА ЖЎЙБОРИЙГА,
 (ТАНГРИ) УНИНГ СИРЛАРИНИ МУҚАДДАС ҚИЛСИН,
 НИСБАТЎНИНГ ШАРҲИ

Яратилиш корхонасининг воқифлари бўлган
 илм ва басират аҳлларининг қудсий фасонатли
 дилларига ва қуёш нишонли хотирларига мах-
 фий бўлиб қолмасинки, қазо ва қадар бичувчи-
 сининг қудрат(ли) қўли, «У (яъни Мусо) айт-
 ди: Парвардигоримиз шундай зотки, ҳар бир
 ўзига мувофиқ нарсани яратади (ва) сўнг йўл-
 га солади»⁴⁰⁷ (оятининг) мазмунича, яхшилик
 ва ҳаққонийликнинг қийматбаҳо кийимини, тақво
 ва парҳезкорликнинг зебу зийнатли либосини,
 давлатнинг ва бахтиёр подшоҳнинг тўғри қома-
 тига безак қилгач, сўзеиз унинг бахтли баракот-
 тидан асл зот(ли) авлоди ва мухтарам фар-
 зандларида қарамли асарлари ва яхши исми
 натижалари пайдо бўлади. Бу ҳаёлнинг тахми-
 ни ва бу мақолнинг ўшатиши шулки, Искан-
 дар ҳашаматли ҳоконнинг олижаноб табиатла-
 ри валоят иқлимийинг валийлари бўлган хи-
 доят эгаларига (нисбатан) дўстлик ва (меҳру)
 муҳаббат бил ангина чегараланган эди. (Абдул-
 ла баҳодирхон) болалик чоғларидан бошлаб (то)
 улғайгунича бу саодатманд тоифа билан (бир-
 га) ўлтиришга ва сўхбатлашишга жуда (ҳам)
 ихлосманд эди. Шубҳасиз, шунинг баракотла-
 ридан бўлиб, — «Бола (ўз) отасининг сири-
 дур» (ҳадисининг) мазмунича, ҳамиша ул ҳаз-
 ратнинг (Хожа Жўйборийнинг) юқорилик ва
 иқбол чаманидан зуҳд* ва яхшилик ниҳоли, тақ-
 во ва парҳезкорликнинг хурмоси бош чиқарар-
 ди ва ҳар доим тенги йўқ ҳоконнинг роҳатбахш
 амаллар саҳроси майдонида ва бахт мевасини
 берувчи давлат ва иқбол экинзориди дуо уруғи,
 ихлос ва бирлик тухуми, «Тангри у ни яхши

кўқартирди»⁴⁰⁸ (оятининг) парвариши билан
 ўсарди.

Ўша вақтларда замон(нинг) қутби ва
 давр(нинг) ғавси, (барчага) файз берувчи, ву-
 жуди олий ҳазрат, юқори мартабали, қуддус
 ўринли, ҳашамат иззатли, илоҳий нурлар мах-
 бати*, чексиз сирлар мазҳари, «махфий кон бўл-
 ган эдим» (ҳадиси)нинг мамлакат олувчиси,
 «махфий нидо билан Тангрини чақирди» (оя-
 ти)⁴⁰⁹ курсисининг эгаси, валоят оиласининг са-
 раси, шараф ва хидоят хонадонининг қолдиғи,
 шайхулислом Хожа Муҳаммад Исломи⁴¹⁰, (яъни)
 Хожа Жўйборий деб танилган (эшон), (Танг-
 ри) унинг дилини пок қилсин, эди. Кўпчилик-
 нинг ҳар бир иши ва маслаҳати ул ҳазратнинг
 иноятлари билан интизом топар эди. Биноба-
 рин, ул дарвишпарвар подшоҳ (яъни Абдулла
 баҳодирхон) ёш бўла туриб, ниҳоятда ихлос л и
 ва эътиқодли бўлганлигидан, ул олий остонага
 илтижо қилиб, муридлик бошини (унинг) ино-
 ят тавқидан ўтказди ва (ул) валоятқаромат ҳаз-
 ратнинг муҳаббати рақамини дўстлик калами
 билан эҳтиёж лавҳасига битди.

Н а з м:

Муҳтожлик билан ахтариб топилган
 шоҳлар(нинг) саодати қандай яхшидир.
 Муҳтожлик кўчасининг тупроғи (эса) муродга
 етиш учун кимёдир.

(Абдулла Баҳодирхон) ҳамиша ул ҳазрат-
 нинг файз берадиган хотиридан ва қуёш нурли
 дилларидан кимёхосият ҳиммат ва мадад сў-
 раб, салтанат ва истиқболнинг ҳоли тили билан
 ул кишининг обод ботинларидан дуо талаб қи-
 ларди. Муқаррардирки, то валоят эгалари ва
 хидоят аҳлларидан бирортаси бу бахтли тоифа-
 нинг номига (ўзининг) тарбият рақамини ёзма-
 ган бўлса, хилофат ва салтанат иши (ҳеч вақт)
 интизом ва тартибга келмаган. Чунки, ҳар бир
 юрт ва шаҳарларда (бўлган) номдор султонлар
 ва эътиборли ҳоконларнинг белгиланиши буюк
 валийларнинг ҳимматлари ва замон шайхлари
 ҳамда солихларнинг хайрихоҳликлари билан
 бўлган.

Б а й т:

Ишни бу айбланувчи фалак қилмайди,
 Нима қилса ҳам мардларнинг ҳиммати қилади.

**ЖАНОБИ ВАЛОЯТМАОБ, ХИДОЯТИНТИСОБНИНГ
(ХОЖА ИСЛОМНИНГ) НАСАБ ВА АМАЛ БОРАСИДА
НИСБАТЛАРИ БАЁНИ**

Бутун олам Парвардигори ҳазрат Расули аминга (Муҳаммадга) хитоб қилиб дедик, эй Тангри ҳазратларининг ҳабиби, эй «вайи ли ма Аллоҳ»⁴¹¹ хилват саройининг махрами! Сенга расуллар хабарларидан ва пайғамбарларнинг пайғамбарларидан шундай (бир) нарсдан хабар бераманки, бу билан (ўз) дилингни боғлайман, яъни расул ва набийларнинг қиссалари, йўлбошчиларнинг воқеалари, мусибатлар ва қон тўкишларни ҳамда сабр қилишларнинг баёни сенга фитналар ҳужуми замонида тасалли хотир қаттиқликлар ва меҳнатга сабр қилиш (учун) қадам саботи беради. Демак, буюк валиларни ёдлаш ва ҳурматли шайхлар, Тангрининг раҳмати уларнинг ҳаммаларига қиёмат қойим бўлгунча бўлсин, сўзларининг баёни иқтидо қилувчиларнинг йўл топишларига сабаб бўлади. Бу сўзнинг сири шулки, тўғри ва яхши кишиларни ёдлашга машғул бўлиш, уларнинг хабарларини мулоҳаза қилиш ва уларнинг руҳини тарбиялайдиган сўзларни айтиш, уларнинг роҳат берадиган суҳбатларини топиш кабидир. Чунки бир кишининг ўзи билан суҳбатда бўлишдан мақсад унинг нафаси баракотини топишдир. Шунинг учун (ҳам) аҳли Куръонни Тангри аҳли деб, ҳадис аҳлларини (бўлса) пайғамбар(нинг) ҳамсуҳбатлари дейдилар. Агар иқбол бўстониинг гули, умидлар шабистонининг* чароғи, руҳ чаманининг райҳони, қушойиш хазиналарининг калиди, камолот воситаси, улуғлик узугининг кўзи бўлган яхши одамлар билан суҳбатлашиш ва (улар билан бирга) ўлтириш мумкин бўлмас экан, у олий тоифанинг маноқибларини эслаб, (уларнинг) васлларидан бўй топишдан ғофил бўлмас лик керакки, у фирқанинг шакар сочадиган, бол тотимли ёқимли сўзлари, донолик буржининг юлдузи ва бинолик** сандиғининг гавҳаридир.

Бас. Шу муқаддималарнинг ҳукмига кўра, бу соҳиби авроқ*** қутли нишон хокрннинг воқеасини ёзаркан, ул юқори даражали ҳазрат, яъни орифлар раҳбари, муҳаққиклар пешвоси, хаддан ташқари мурувватлик, низом ал-мил лат I вад-дунё вад-дин⁴¹² Хожа Жўйборийнинг, ру-

* Умидлар шабистони кечаси ухлаш учун қилинган маҳсус жой.

** Бино — қурувчилик маъносда.

*** Авроқ — варақлар. Соҳиби авроқ — муаллиф.

ҳини Тангри роҳатлантисин, ҳолатларидан баъзисини ездим. «Яхши кишиларни зикр қилинганда (ўша ерга) раҳмат тушади» (сўзи) бўйича Хожа Нақшбанднинг, Тангри унинг руҳини пок қилсин, юқори силсиласининг кашфига ва у олий табақа(лик) шайхларнинг ҳазрат набавийгача (яъни Муҳаммад пайғамбаргача), (Тангрининг раҳмати пайғамбарга, қариндошларига ва ҳамсуҳбатларига бўлсин,) нисбатларини ҳиммат билан кўрсатдим. Тангрининг фазлу раҳматига етишишга сабаб бўлиш, яна (унинг) чексиз файзининг тушишига боис бўлиш учун ездим. У л ҳазратнинг шараф белгилари юқори шанъ, буюклик нишонлари баланд мартабали, ҳар қанча санокдан ташқари, хаёл доираси ихотасидан ортиқ бўлса ҳам, аммо суфиянинг қоида ва истилоҳлари бўйича (кишилар) қаерда бу тоифани эслаган бўлсалар, уларнинг ҳасаб ва насабларини баён қилган.

Таҳқиқ аҳли ва тадқиқ эгаларининг дил ва хотирларига махфий бўлиб қолмасинки, валоятинтисоб жанобнинг (Хожа Жўйборийнинг) насаб жиҳатидан муносабатлари иплари ҳазрати имом, тариқатлар кутби, ҳалойиқлар ғавси, ҳалойиқ зубдаси ва замон пешвоси, суннат имоми ва имомлар муқтадоси, валий ёки Хожа Абубакр Саъд Яманийга, Тангри ундан рози бўлсин, абадий туташади. (У) мужтаҳидларнинг* катталаридан ва саҳобатларга эргашган(лар)дандир. (Бу) уланиш қуйидагича: Ҳидоятасар ҳазратнинг (Хожа Жўйборийнинг) қутли хулқи оталари Хожа Аҳмад бўлиб, (у) Хожа Яхёнинг содиқ ўғлидир. Хожа Яхё Хожа Муҳаммад Ислонинг мард ўғли (бўлиб), Хожа Тохирнинг азиз фарзандидир. Хожа Тохир Хожа Музаффарнинг бахтиёр ўғли (бўлиб), бу хожаларнинг зубдаси бўлган хожа, саодатфаржом** Хожа Аъловоддиннинг набираларидандирки, (унинг) отаси Хожа Мажиддиндир. Юқорида эслаб ўтилган саодат интисобли хожа имом Абубакр Аҳмад бин Хожа Захириддиннинг авлодидан(дир). Имом Абубакр Аҳмад хидоятумдад, имом Абубакр Саъдининг, Тангри ундан рози бўлсин, ўғлики, (у) Хожа Захириддиннинг иззат ва шарифли ўғлидир ва у мўминлар амири ва муттақий*** имоми Жаъфар Содикнинг авлод-аждодидан (бўлган) имом Алининг давлатманд фарзандидир⁴¹³; уларнинг бар-

* Мужтаҳид — саъй-ғайрат кўрсатувчи; диний қопдаларшп ўзгартириб, янги мазҳаб тузувчи.

** Фаржом — оқибат; илм натижаси; бахт.

*** Муттақий — такводор.

часига Тангрининг ризолиги бўлсин. Тўғрилиги аниқланганки, имом Али, Тангри ундан рози бўлсин, Макка ва Мадинадан, Тангри у л икки шаҳарнинг шараф ва иззатини зиёда қилсин, Нишопур вилоятига ташриф буюрдилар. У ерда узоқ вақт туриб (сўнг) ундан шараф л и Бухорога, (Тангри уни) офат ва балолардан сақласин, кўчдилар. Узоқ вақтдан кейин, «улар ҳам ўлувчидилар⁴¹⁴» (ояти)га биноан ўлим жомидан тугалиш қултумини татиб, оёғини истирохат этагига ўради, Тангри уни раҳмат қилсин. Бу воқеанинг тафсили «Баҳр ал-ансоб»⁴¹⁵ да шарҳланган.

Шунингдек, ул хазратнинг она томонидан насаби шарифлари олам шайхи, омили зоҳид хазрат имом Абубакр Фазл ибн Жаъфар Бухорийга уланади. У л жаноб муҳаддис ва мужтаҳид эдилар; дин ва дунёдан тўлиқ баҳраманд эдил ар. У л кишининг Муҳаммад алайҳиссалом динига мадад ва ёрдам берганлиги сабабли, (бошқа) турли мазҳаблар қолмаган эди. Айтардиларки, зуҳд ва тақво бўла туриб (ўзининг) наشري илм* ва шаръи сиёсати сифатлари у кишида ғолиб эди. Нақл қиладиларки, ул киши бир улуғ кишини тушида кўриб, (ундан) сўрабди: «Тангри сенга нима қилди?» (У) жавобида айтибдики, «(Тангри) яширин масалаларимни мендаги тангалар билан (тарозуга солиб) тортди. (Аммо) масалалар (оқчадан) оғир келди. Шунинг воситаси билан нажот топдим». (Шу ҳам) маълум ва равшанки, ул хазратнинг тариқалари тўрт юз минг ғатрифи** бўлган эди. (Яна шу ҳам) маълум бўлсинки, бу имом л ар, Тангри иккаларидан (ҳам) рози бўлсин, Бухоронинг тўрт бакридан⁴¹⁶ эдилар. Аммо ул хазратнинг нисбат тўғрисида муносабатлари шундайки, жаноб валоятманкабадга биринчи ёрдам ва тарбия берувчи хазрат, такводорлар имоми, мўминлар амири «асадуллоҳ ғолиб» Али ибн Толиб, Тангри у кишининг зотларини муқаррам қилсин, (томонидан) бўлган. Бу воқеанинг қисқача баёни шулки, (у) болалик чоғларида ул хазратни уч марта тушларида кўрдилар: (биринчи тушида) бу жанобни хузурига чақириб, фасоҳат баён (қилувчи) оғизларини унинг оғизларига қўйиб «хув» зикрини дам урдилар ва дедиларки, «хув» зикри хосулхосдир Сен

(уни зикр қилиб) хосулхослардан бўлиб қолсан. Бинобарин, сенга «хув» зикрини талқин қилдим. Яна (у) ўн тўрт ёшда вақтларида Амир Кулол⁴¹⁷нинг ўғли буюк Амир Ҳамзанинг улуғ халифаларидан бўлган хазрат Хожа Яхёё (томонидан) фарзандликка қабул назарини топди. Ул хазрат ҳам бу жанобга «хув» зикридан таълим берди. Зако* эгаларига маълум бўлсинки, орифлардан баъзилари айтганларки; «хув» зикрида «вов» ҳарфи талаффуз қилинган ва (бу) ғайбий хувийятга ишоратдир. Ғайбий хувийят шулки, шуюнот илмда аниқ ва ажралган бўлмайти ва баъзилар айтганларки, «вов» ҳарфи (зикрда) оғизга олинмайти. Бу ҳарфни ишорат қилинган (билан) ишорат қабул қиладиган (даражада) эмасдир. «Вов»ни оғизга олган кишилар ундан уланишни хоҳлаганлар. Чунки вақдати сарфда (сон ва ҳадатда) («вов») жами шаъинларга фақат уланиш (учун зарур) бўлганидан, («вов»ни тушириб) «ху» деб ўқиганлар. «Вов»ни оғизга олмаганлар бўлса, шаъинларни илм назаридан йўқ деб билиб, бу ҳарфга айтилган мартаба ва ишораларни гўё бўлмаган ҳисоблаб, «вов»сиз «ху» деб талаффуз қилганлар. («Ху» ва «вов» тўғрисида) бу таъбир ва тамсилдан ортиғи (таърифга) сиғмайти. Бир азиз (бу ҳақда) бундай деган:

Б а й т :

Хувийят(нинг) «ху»сини талаб эт,
Чунки дўстинг йўлида, масжид, бутхона,
сажжода** ва зуннор*** бўлмайти.

«Хув» зикри(ни) хосулхос зикри деб айтганларнинг сўзи шу мартабага ишоратдир. Хосларга хувийят (бир) мартаба бўлиб, хосулхосларга «вов» сиз «ху» (бошқа бир) мартабадир. Бу айтилган хосулхос зикрини шу мулоҳаза билан айтган бўлсалар мумкинки, бу ишорат ҳарфи мартабаларнинг хосроғи бўлган мартабага ишоратдир. Бунинг устига иккинчи (бир) мартаба бўлиши мумкин эмас; ёки бу зикрнинг таважжуҳи нисбатларнинг энг хоси бўлган нисбат билан бўлади.

Хазрат шайх Али Лолодан, Тангри унинг дилини пок қилсин, нақл қилинган экан (ва) ул киши дедилар(ки), тушимда хазрат Рисо-

* *Натру илм* — илм тарқатиш.

** *Ғатрифи* — софлиги билан шухрат топган олтин оқча.

*** *Хосулхос* — сўзнинг очпк-равшан, ёқпмили, коидага мубик бўлиб

* *Зако* — зийраклик, ақллилик.

** *Сажжода* — жойнамоз.

*** *Зуннор* — нл; арқондан қилинган белбоғ. Мусулмон мамлакатларида христинлар мажбуран белга боғлаб юрадиган маъдунирангданг чилвнр.

латпаноҳ алаихиссаломни СМухаммадни; кўрдим. (Ул киши) менга <<ху>> зикрини «вов»сиз талкин қилдилар. Шунингдек, орифлардан баъзилари марҳамат қилганларки, «ху» зикри хосулхос зикри деганлари — «ху» зикри «вов»сиз деганидир ва шу мартабаларга ишоратдир ва (яна) деганларки, бу зикрга шундай машғул бўлиш зарурки, (токи у) тилга жорий бўлмасин. (Бу зикрни ёд қилиш учун) нафаснинг (ҳамиша) ҳозир бўлиши зарур бўладики, ҳар нафасда шу «ху» ҳарфи мавҳум бўлади. (Бориб-бориб) то шундай бўладики, бу ҳарфни фаҳмлашга эҳтиёж қолмайди. Хотирни шу ҳарф билан ишора қилган мартабага йўналтириш зарурки, (токи) у мартабага йўналиш илми ҳам йўқ бўлиб, ҳамма кўринишлар битирилсин. Мана бу ерда махсус (бир) тариқа зоҳир бўладики, бу «ҳаққи уззи аъло» (яъни Тангри) ҳақиқати истилосида ўз (ўзини) йўқотишдир. Бир соҳибдавлатга раҳмоннинг амри билан соҳибдавлатлардан бири боқиб, бу тариқани унга таълим ва талкин қилса, унинг бутун истеъдодига нишон бўлади. Бу аломат, албатта, кутблик мартабасига ишоратдир. Демак, кутблар кутби, Тангри назарига манзур ҳазрат Хожа Жўйборийга бу нисбат бўлган, чунки бу жанобга мазкур ҳазратлар «ху» зикрини ўргатганлар.

Шунинг сингари жаноб ҳидоятмаоб (Хожа Жўйборий) ўз боболари ҳазрат Хожа Мухаммад Яхъёдан ота-боболари тариқасини олдилар ва зикр таълими ва яхшилар нисбати тафсилини қўлга киритдилар. Ул ҳазратнинг тариқатда муридлик нисбати ҳақиқат шайхи, тариқат пирри, комили олам(нинг) мукаммали ҳазрати иршодпаноҳ мавлоно Мухаммад Қозигадир. Унга Тангрининг раҳмати бўлсин. Су лук одобини ўрганиш тариқаси ва нисбат суҳбати ҳазрат ҳидоятманқабат, валоятмартабат, маориф гумбазининг офтоби, орифлар офтобининг гумбази, вужудот хазинасининг ишончлиси, шухуд аҳлининг қибласи, юқори даража ва олий мақомлар эгаси, Тангри иноятларига махсус, яъни ҳазрат мавлоно Хожаги Косоний, Тангри унинг қабрини нурли қилсин, билан бўлди. У киши ўз замонасида ғоят буюк ва энг юқори ўринли (киши) эди; юқори даражали (ҳазрат)дан турли кароматлар ва хориқий одатлар* зоҳир бўларди, токи Мовароуннахрнинг жами шаҳарларида бозор аҳли ва бошқа синфлар (ўзларининг)

* *Хориқий одатлар* — одатдан ташқарп, фавқуллода амал-ли>, ишлар.

улуғ ҳамда шарафли иродатлик бошини у кишининг инобат ҳалқасига тутдилар. У л ҳазратнинг суҳбатлари шарафи билан мужоҳада* вақтида дил (ва) кўзларини дўсти(нинг) мушоҳадасидан ғофил қўймадилар. (Шу ҳам) маъруф ва машхурки, то валийлик нурлари ул ҳазратнинг равшан пешоналари машриқидан тобланиб, содик толиблардан ва мувофиқ ошиқлардан олтимиш киши у кишининг тарбия этагида парвариш топиб, йўқлик саҳросини ростлик қадами билан бирданига кезиб, ҳақиқий висол Каъбасига (қараб) юрдилар. Шу туфайли, ул ҳазратни қаерда танисалар, «пири шасти» деб атардилар. Ул ҳазратнинг нисбати ҳақиқат шайхи, тариқат муктадоси мазкур ҳазрат мавлоно Мухаммад Қозига бўлган ва унинг ҳақиқат сулукида нисбати интисоб** (ва) ҳидоят доирасининг марка'зи ва валоят паркорининг нуктаси, ғайблар хилватхонасининг маҳрами, қалб аҳллариининг муктадоси, тариқат кутби, ҳақиқат ғавси, солихлар пешвоси, пок огоҳ, яъни Хожа Носириддин Убайдуллоҳдан, Тангри унинг жонига ором берсин, бўлган. Бу саодатли хожанинги нисбати, муридлик ва зикр талкин лари олий мартабали, юқори манқабатли, ирфон*** буржининг юлдузи, ийкон дуржининг гавҳари, ҳақиқат маслакларининг солики, тариқат мамлакатларининг молики, дин аҳллари умидларининг қибласи, яқин эгаларининг иқбол Каъбаси, ҳикмат жонларининг калиди, қадимлик рамзларини ҳал қилувчи Низомиддин Мавлоно Ёқуб ибн Усмон ибн Мухаммад ал-Ғазнавий⁴¹⁸, Тангрининг раҳмати унга бўлсин, сўнгра Чархий(дир). Ул киши турли зоҳирий илмларда, ботин сирларда бемонанд эдилар ва ҳақиқат(нинг) махфий сирларини очишда, илму фан дақиқаларини шарҳ қилишда кўп асарлар яратди. У л ҳазратнинг су лук ва тариқатда нисбати шайхулислом, мусулмонлар шайхи, набий ва элчилар вориси, тариқат эгаларининг султони, ҳақиқат аҳллариининг далили, валийлар кутби, муттақийлар ғавси, ҳақ ва яқин(лик) билан машойих(лар) пешвоси Хожа Баҳоулҳақ вал-миллат вад-дунё вад-дин⁴¹⁹, Нақшбанд номи билан машхур бўлган Мухаммад ибн Мухаммад ал-Бухорий, Тангри қабрларини хушбўй қилсин, ҳазратларига бўлган. У л кишига олам аҳли-

* *Мужоҳада* — саъийлик, нафсни енгиш йўлда курашпш; валийлик; авлнелик.

** *Нисбати интисоб* — Тангрпга яқин турпш маъноснда. *Ирфон* — билиш, маърифат.

нинг муктадоси ва хожалар пешвоси, яъни жахон (ахлининг) хожаси Хожа Абдулхолик Ғиждувоний⁴²⁰ дан, Тангри машхадларини нурли қилсин, рухонийят йўли билан тарбият ола туриб, иродат хусни ва ихлос, эътиқод камоли(нинг) тариқат шайхи Шайх Бобойи Сомосий⁴²¹ (нинг) буюк халифаларидан амир Сайид Кулол⁴²² (нинг) хизматларида бўлган эди. У киши азиз ҳазрат Хожа Али Ромитоний⁴²³ нинг халифаларидан бўлган. У киши ҳазрат Хожа Махмуд Анжир Фаънавий⁴²⁴ (нинг) халифаларидан, у (эса) Хожа Ориф Ривгарий⁴²⁵ нинг халифаларидан бўлган; у жахон (хожаларининг) хожаси мазкур Хожа Абдулхоликнинг буюк халифаларидан бўлган. Хожа Абдулхолик ҳазрат Хизр алайҳиссалом суҳбатини топиб, у кишидан хуфия* зикр таълимини олгани ҳолда Тангри имоми шайх Абу Юсуф Ёқуб ибн Айюб Ҳамадоний⁴²⁶ нинг катта халифаларидан бўлган. Хожа Юсуфнинг тасаввуф⁴²⁷ да нисбатлари тариқат шайхи Шайх Абу Али Фаромадий⁴²⁸ га бўлган. Шайх Абу Али Фаромадийнинг тасаввуфда нисбатлари (бўлса) икки томонга (яъни икки кишига) боради. Бири улўғвор шайх Абулқосим Гўргоний Тусий⁴²⁹ га боради. У л кишининг машойихлари силсиласи уч восита билан сайидлар тоифасидан (бўлган) шайх Жунайд Бағдодий⁴³⁰ га, Тангри у нинг дилини пок қилсин, боради. Шайх Абу Али Фаромадийнинг тасаввуфдаги иккинчи нисбатлари ҳамадонлик шайх ҳазрат Шайх Абулҳасан Хирқоний⁴³¹ га борадики, (у) замоннинг пешво шайхи ва қутби бўлган. (Унинг) тасаввуфдаги нисбатлари орифлар султони шайх Абу Язид Бистомий⁴³² га боради. Суфийлик замонида унинг тарбияти Султон Боязид Бистомий⁴³³ (нинг) рухонийятдан бўлган, чунки Шайх Абулҳасаннинг туғилиши Султон Абу (Бо)язиднинг вафотидан бир канча вақт кейин эканлиги аниқланган.

Султон Боязиднинг тасаввуфдаги нисбатлари ҳазрат имом Жаъфар Содикга⁴³⁴, ундан Тангри рози бўлсин, боради. Султон (Боязид)нинг тарбияси ҳам суфийлик вақтида халқ имоми разиоллоҳу анхунинг (яъни Жаъфар Содикнинг) рухонийятдан эди, чунки (у) саҳиҳ ҳадис** билан собит бўлганки, шайх Абу Язиднинг туғилиши ҳам имом (Жаъфар Содик)нинг вафотларидан кейин бўлган. Авлиёлар қутби ва тақводорлар пешвоси Хожа Муҳаммад, Тангри

* Хуфия — махфий равшда, яшприкча, жосўс.

** Саҳиҳ ҳадис — ишонарли ҳадислар.

унинг дилини пок қилсин, «Фасл ал-хитоо»⁴³⁵ да бу сўзни қуйидагича келтирганлар. Имом Жаъфар (Содик)нинг ботин илмида нисбатлари икки тарафдандир — бири ўз хурматли оталари шарафли имом Муҳаммад Боқир⁴³⁶ га, унинг (нисбати) қудрат асарли отаси имом Зайнобиддин⁴³⁷ га, унинг (нисбати) ўз оталари шаҳидлар сайиди, мўминлар амири Ҳусайн⁴³⁸ га, Тангри ундан рози бўлсин, унинг (нисбати) ўз оталари ҳазрат асадуллоҳи ғолиб Али ибн Абу Толибга (яъни Алига), Тангри унинг юзларини муқаррам қилсин ва унинг нисбати ҳазрат Рисолатпаноҳга (яъни Муҳаммад пайғамбарга), у кишига тугалмас дуолар бўлсин, боради. Имом Жаъфарнинг иккинчи нисбатлари ўз оналарининг отаси Қосим ибн Муҳаммад ибн Абубақр Сиддик⁴³⁹ разийаллоҳу анхуга боради. Ҳазрат Қосим тобеъийлар⁴⁴⁰ нинг улўғларидан бўлган ва тобеъийлар ўртасида машхур бўлган еттита факихлардан (бири)дир. (У) зоҳир ва ботин илмлар билан бениҳоят безалган (киши)дир. У л кишининг ботин илмида нисбатлари Салмон Форсий⁴⁴¹ разийаллоҳу анхуга боради. Ҳазрат Салмон ҳазрат Рисолатпаноҳнинг суҳбатлари ва «Салмон биздан, уй ахлидан»⁴⁴² ташрифини топган бўлса ҳам (унинг) ботин илмида нисбатлари ҳазрат Расулуллоҳга (яъни Муҳаммадга) бўлгандан сўнг ҳазрат Сиддики акбаргадир.

Шунингдек, таҳқиқ аҳли (шунга) борганларки, мўминлар амири ҳазрат рисолат (паноҳ)дан кейин ўзларидан муқаддам ўтган расулуллоҳ халифаларидан ҳам ботин нисбатида тарбият топганлар. Чунончи, тасаввуф ахлининг пешвоси, муҳаққақ**лар султони шайх Абу Толиб Маккий⁴⁴³, Тангри унинг сирларини пок қилсин, «Қувват ал-қулуб»⁴⁴⁴ китобида (мана) бу сўзни очиқ айтган. Бас, ҳазрат Хожагон ҳазратларининг тасаввуфда нисбатлари тўрт йўл билан бўлган: бири ҳазрат Хизр алайҳиссаломга, иккинчиси сайидлар тоифасининг сайиди шайх Жунайдга, учинчиси — Султон Боязидга, тўртинчиси ҳазрат имом Жаъфар Содик разийаллоҳу анхуга. Ҳазрат мавлоно Ёқуб Чархий⁴⁴⁵ ўзининг «Унсия» деган китобида ёзганки, шу туфайли бу олий табақани, «машойихларнинг тузи» деганлар. У кишининг сўзи (шу билан) тугади.

Тариқат машойихлари айтганларки, солиқнинг** суфийлик йўлига юриш вақтида матлаб

Муҳаққақ — тўғрилиг исобот этилган, рост.

* Солиқ - йўлга кпрган, зоҳид, обид, мусофир.

жрлигини иташ сулукнинг энг муаззам шартидир. Яна шундай ҳам деган(лар); «Ҳамма жой ҳеч жой, бир жой (эса) ҳамма жойдир».

Лекин, талаб қилувчи бир машойих суҳбати шарафига етса, ўзгаларнинг машаққатларидан тамоман қутулади. Шундай бўлса ҳам (киши) машойихлар(нинг) суҳбати билан қанча кўп тарбият топса, унинг қамоли ҳам шунча кўп бўлади. Шу туфайли ул ҳазрат, яъни Хожа Жўйборийнинг ботин илмида нисбатлари беш тарафдан бўлган. Биринчиси, мўминлар имоми ва муслимлар амири (ҳазрат) Али разийаллоҳу анҳуға, иккинчиси ўз боболари ҳазрат Хожа Яқъёга, учинчиси Амир Ҳамзанинг халифалари(дан) ҳазрат Хожа Яхъёга, тўртинчиси — жаҳон аҳлининг маҳдуми мавлоно Муҳаммад Қозига (ва ниҳоят), бешинчиси мавлоно Хожаги Косонийнинг хизматларига (бўлган). Шаҳид шайх Мажиддин Бағдодийнинг айтишича, бу ботин илмида нисбат қанча бўлса, суяниш (шунча) кўп бўлади, чунки машойих ҳақиқат нурини Пайғамбарлик машкотидан** олади. Уларнинг ботинларида нурлар қанча кўп тўпланган бўлса, унинг воситаси билан толибга йўл равшанроқ бўлади. «Нур устига нур, Тангри хоҳлаган кишисини кўзнинг нури томон йўллайди»⁴⁴⁶.

Алқисса, ул урфон аҳли муқтадосининг буюк шаъни (бўлган) ҳазрат биров хориқа одатлар билан макташидан юқори туради. Айниқса отабободан тортиб ул остонанинг хоназоди бўлган бу факиру ҳақир унинг хидоят сифат зотларига ана шундай сўзларни нисбат бериб, қалам тили билан изҳор қилишга ўзини муносиб кўрмайди.

Б а й т :

У ни таърифлаш учун (унинг) ўзидан
таърифловчи керак.
(Лекин) бу замонда унингдек (киши)
жаҳонда йўқ.

Шундай бўла туриб, журъат кўрсатиб ва жасорат қилиб Искандаршавкат ҳоконнинг (Абдуллаҳоннинг) холига муносиб ул ҳазратнинг хориқа одатларидан икки воқеани баён ипиға чизади. Бу воқеанинг шарҳи шулки, ҳазрат ҳокон хонлик маснадига ўлтиришидан кўп йиллар бурун жаноб валоятдисор*** ҳозир ва ҳузурли

* Сулук —, йўл, одат, тарнкат.

** Машкот — чироғ қуядиган тоқча.

*** Валоятдисор — валоятга етишган.

кайфиятларида мўъжиза баён тилларига олис дедиларки, Искандарнишон хон Абулғозий Абдулла баҳодирхон Бухорони ўзига қаратиб салтанат ва ҳашамат тахтига ўлтиради ва адл зийнати билан жаҳонни безаб, фитна ва зулм эшигини олам ва одам болалари тоифаси учун ёпади. Ҳақиқатан (ҳам), ҳазрат хидоятмаонийнинг (бу) тўғри сўзлари йигирма йилдан кейин амалга ошди. (Мўъжизали) иккинчи қисса аъло ҳазрат ҳоконнинг тушидир. Бунинг тафсили шундайки, илгари (Абдуллаҳон) шарафли Бухоро, (Тангри) уни бало ва офатлардан сақласин, ва бошқа (вилоят)ларни бўйсундиришларидан аввал бир неча кун Андхуд ва Шибирғон томонларида бўлди. Ўша кунларнинг бирида кечаси (аъло ҳазрат ҳокон) муборак бошини осойиш ёстуғига қўяди (ва) уйку аскарлари (унинг) димоғ майдонини истило қилиб, тушда кўрдикки, икки азиз бир манзилга ташриф буюрдилар. Аъло ҳазратга шаҳид Хусрав султон ҳамроҳ эди. Икки азиздан бири Хусрав султоннинг кўлига яланғоч (бир) қилич берди; бу қилич бир томон л и эди. Икки азиздан яна бири аъло ҳазрат томон келиб, унга иккита қилич берди. (Бу қиличларнинг) бирини ўнг кўлига, иккинчисини сўл кўлига (тутқазди). Аммо қиличларнинг иккови ҳам икки томонли эди. Шундан сўнг аъло ҳазрат ҳоконий уйқудан уйғонди, (лекин) бу тушини ҳеч кимга изҳор қилмади.

Ўша қутли ва шойиста замонда Пирмуҳаммадхон Балхда эди. Олий насабли, юқори мактовли, сайидлар натижаси, иззат ва саодатлар манбаи ҳазрат Ҳасанхожа нақиб⁴⁴⁷, жойлари хушбўй бўлсин, (ҳам) ўша вақтда Балхда эди. Лекин (у) бир муҳим иш билан Бухоро томонга жўнади. (Ҳазрат Ҳасанхожа) Балхга қайтишга қарор қилгандан кейин, ҳазрат Хожа Жўйборий(нинг), (Тангри) унинг дилини пок қилсин, мулозиматига бориб, Балхга қайтишларига фотиха сўради. Фотиха берилгандан сўнг, ул ҳазрат Ҳасанхожага иноят қилиб, дедиларки, «Аъло ҳазрат ҳоконий(нинг) шавкатлари (ҳамиша) зиёда бўлсин, ҳузурларига кириб, (унга) биздан салом етказинг ва айтингки, агар мардум (унга) бир қилич берган бўлса, биз икки қилич бердик; агар мардум (унга) бир томонли қилич берган бўлса, биз икки томонли иккита қилич бердик. (Шунга қарамай) нега (ўша ерларда) тўхтаб турадилар?» Ҳазрат Хожа Ҳасан айтдиларки, ул ҳазратнинг сўзларини қилдим. Аъло ҳазрат ҳоконийнинг оёқларини ўриш шарафиг[^]

етгандан кеин арз килдимки, ул хазрат ду юбориб шундай мархамат килдилар ва айтдиларки, нима учун тўхтаб турадилар? Аъло хазрат хоконий айтдики, «Мен буни (тушда) кўриб, ҳеч кимга изҳор қилмаган эдим; шундай экан, тўғри. Агар бир кишининг куёшга муқобил дил ойнаси маърифат ёруғи билан жилотоб бўлиб, Тангри иноятларининг сайқали билан зулм (ва) қудрат зангини йўқотиб, ҳақиқат нури унда тобланган бўлса, у вақтда жоми жахоннамо бўлган ул ойнада кишида бўладиган хол(ларнинг) суратлари кўринса, ғойиб маҳбуб юзидан ҳижоб* никобини олиб, бу маъни изҳорини ихтиёр қилса, ажаб ва ғаройиб бўлмас, (албатта).

Б а й т :

Унинг дили яқиннинг нури билан бугуннинг даричасидан
Эртанги оламнинг барча хол-ахволини кўради.

УЛ ХАЗРАТНИНГ (ХОЖА ИСЛОМНИНГ) ЭНГ ШАРАФЛИ, ЭНГ АЗИЗ ВА ЭНГ ЛАТИФ ФАРЗАНДЛАРИ, ЯЪНИ УЛУҒЛАРНИНГ НУРИ ДИЙДАСИ ХАЗРАТ ХОЖА КАЛОНХОЖА⁴⁴НИНГ, ТАНГРИ У КИШИНИНГ МЕХРИБОНЧИЛИКЛАРИ СОЯСИНИ ЗАМОН АҲЛИ УСТИГА ЧЎЗСИН, МАДҲЛАРИ ТЎҒРИСИДА

У мактовли ва маълум кишиларнинг бошлиғи шон (-шавкати)нинг буюклиги билан икки I тилли қаламнинг андаккина ўзининг баён ва I рақларида шарҳ қила олишидан юқори туради. У қаромат ва ишонч эгалари мурожаатгоҳининг олий маконини баён қалами кўп йил ёзганда ҳам (ахволининг) мингдан бирини, (балки), озгинасини (ҳам) таҳрир қила олиш мартабасида эмасдир.

Р у б о и й:

Яхшиларнинг пешвоси бўлган олий гавҳар,
Қалб нуридан сирларни очувчидир.
Куёш каби шарқдан нур сочувчи,
Жазм билгинки, (у) Хожа Жўйборийдир.

Шунинг учун (ҳам фақир ҳақир) у л хол [ахллари муқтадосининг холларини қисқача баён *шляб*, у кутли сифатнинг муборак воқеалари-

* *Ҳижоб* — парда; оралнкни тўслаб турадиган нарса; гўсенк. эу ерда — уялиш, тортинпш маъносида.

ни мухтасар қилиш билан чегараланади. Аммо у олий даража (эгаси)нинг юқори мартабалилигига очик ва равшан далил файз берувчи азиз ва шариф бир халафнинг, яъни олий хазрат, юқори мактовли, кудсий доно, каррубий* мартабали, ҳақиқат осмонининг куёши, тариқатнинг юқори нишон бадри, дин рукнларини тикловчи, рост лик ва яқинлик асосини кўрувчи, илоҳий нурлар мазҳари, чексиз сирларни изҳор қилувчи азалий саодат билан бахтли бўлган. Йўқ бўлмайдиган (яъни Тангри) чегараси билан чегараланган, халкнинг мурожаатгоҳи, ислом маросимини жонлантирувчи, маърифатда ягона, бе-нишонликда нишона, (якка-)ягона хазрат ва асли жаноб СЙШЙЭНИНГ (яъни Тангрининг) яқинидир.

М а с н а в и й :

Лутфу хулқлар иқлимининг шаҳаншоҳи.
Йўл кўрсатувчи пешво, умматлар муқтадоси.
Унинг эшиги халқ хожатининг Каъбаси.
Кишининг хожатини Каъбадек чиқарган.

Илгари ва келгусида сиддик**, Хожа Калон исми билан машҳур бўлган Хожа Саъдиддин Абубакрнинг, Тангри у кишини саломат қилсин, (мавжуд) бўлишларидир. У л киши шундай юқори зотки, (унинг) остонаси халқ улуғлари йиғиладиган жой ва замонамиз шарифлари тоифасининг паноҳгоҳи (бўлиб), унинг офтоб нурли дили лавҳи ва файз қабул қиладиган хотирлари саҳифалари илоҳий сирлар нурлари шуълаларининг ва чексиз ҳақиқат равшанликларининг тушадиган еридир.

М а с н а в и й :

Тариқат майдонида от сурувчи.
Ҳақиқат бўстонида лола терувчи.
Унинг ғайратидан дин жамоли безалган.
Унинг сўзидан шариат йўли равшан (бўлган).
Жаҳон унга ва у жаҳонга сингиб кетган.
Одамлар кўзидан кўз қорачиғи каби яширинган.
Тили таҳқиқ*** сирларини изҳор қилувчи.
Дили (бўлса) тавфиқ нурларининг зоҳир бўлиш ўрнидир.

Каррубий — Тангрига яқин тўрувчи фаришталардан бири.

* *Сиддиқ* — ростгўй.

** *Таҳқиқ* — анклаш, текшириш.

Ул хазратнинг мақбул тариқаси ва ихтиёр қилган шеvasи шулки, умрини ҳамиша огоҳлик билан ўтказди; (ўзининг) қутли сифат вақтларини ҳар хил риёзат ва турли ибодатларга сарф қилади. Шу маъни мавжуд бўла туриб, доим (ўз) аҳволини яширишга тиришиб, ўз ҳолини ўзгалар(нинг) назаридан махфий тутди, чунки накшбандия табақасининг раем ва одатлари шундай эди. Уларнинг йўллари маънонинг изидан боришдир. Бу қуйидаги байтда ўз ифодасини топгандир.

Б а й т :

Ичдан ошнаю, ташқаридан бегона каби бул.
Бундайин зебо равиш дунёда кам бўлди.

(У) зуҳд ва такво сифатини керагидан (ҳам) орттириб, вужудини йўқотиш ва мавжудини беришда ўзининг хазрат отасига етказган, балки. Байт: *Вужудни йўқ қилишда, борини беришда* (у хатто) ўз отасидан ҳам пешқадам эди. (Хожа Калон) болалик вақтидан (то) йигит бўлгунча ўйин-кулгига майл қилмади; ҳамиша тамкин, вақор*, сабру чидам билан яшаб, ҳар доим хизматкор ва мулозимлар билан ва ёру дўстлар билан шафқат тариқасида, мурувват ва марҳамат шеvasида муомала қил ад и. Агарчи ёшлик базмида мансуб ва ҳашамат соғаридан шароб ичса ҳам, ҳеч қачон мулк оламида беҳушлик дамани урмайди; ҳиммат ва фитратнинг юқорилигида иззат курсисига суянган бўлса ҳам «у тоғларни кўрасан, (лекин улар) ўз жойида қимирламасдан турган (деб) гумон қиласан, холбуки, у тоғлар булутлар сузгандек, ҳаракатда экан»⁴⁴⁹, мазмунича, (ул хазрат) суфийлик оёғини малакут** меърожи поясига қўяди. «Ўзни турли рангга солиш бир ҳолда собит бўлишдан афзалроқдир», маъносини зоҳир қилиб, ватанда сабр йўлини ва Тангри томон сафар қилиш йўлини қўлдан бермайди. (У) ҳамма вақт носутий манзилларни ва лохутий*** бекатларини кезиб, қадамдан бошқага назар ташламайди ва ҳамиша таажжубни ортирадиган улуғлик оламига ғарқ бўлиб, йиғинда хилват жаҳонни ёндирувчи шамни ёқади.

* *Вақор* — кеккайши, ўзини юқорн тутнш.

** *Малакут* — накшбандия машойхларнинг кнтобларида муқаддас ҳисобланган тўрт машҳур калима: 1) дамда хушёр ва ҳар нарсадан огоҳ бўлиш; 2) қадимга назар қилнш, яъни башарият олами манзилларин кезлб, нлохпн зот олами бекатларини сайр қилишда бошқа нарсаларга эътнок қилмаслик; 3) борликдан кечиб длдда Тангрига сафар қилиш ва хоказо.

*** *Лохутий* — шгохий зот ва хоказо.

Ўз хазратга шу мартаба баски, шарафли отаси ҳаётининг охирида, яъни ходимуллазот* соқийси қўлидан ўлим жомини кўтариб, (унинг) қудсий нишон нақшлари «(эй нафс) Парвардигор рози бўлганда ва рози қилинган ҳолда қайт»⁴⁵⁰ нидосини қабул қилиб, (ўлимни) қарши олган вақтида, «Огоҳ бўл, албатта Тангрига яқин бўлганларга (ўлимдан) қўрқиш ва ҳафа бўлиш йўқдир»⁴⁵¹ (ояти) каромати билан нажот топганлардан ўзларига етган сирни «бизнинг йўлимизда жиҳод тилаган, тиришган зотларга албатта йўл кўрсатамиз»⁴⁵² майдонининг ўзувчиларидан тавфиқ чавғони билан илинган маъни гуйини ўз хожазодаларига топширганларини айтганлар ва «ким бу маънига толиб бўлса, унинг атрофида парвона бўлсин», деганлар. (Ул хазрат) яна иноят қилиб айтдики, «Умидим бор(ки), жаҳон подшоҳлари унинг даргоҳига ҳамиша келди-кетди қилурлар. Унинг хузуридан (ва суҳбатларидан) баҳраманд бўлиб қайтурлар ва уларнинг келиб-кетишларидан унга кибру манманлик пайдо бўл мае». Ҳақиқатан (ҳам) ул хазратнинг айтганларидай бўлди. Ҳар доим атрофдаги мамлакатларнинг султонлари шараф қибласи бўлган унинг остонаси тавофига (зиёратига) тамоми хожатмандлик билан келадилар ва олий матлаб ва мақсадларига етишиш билан фахрланадилар. Ҳашамат ли хоқонларнинг ва Жам мартабали султонларнинг ақида изҳор қилишларидан ул хазратнинг фахру ниёзи мўйининг учига ҳам хал ал етмади, балки замон фақирларини рози қилиш ва мискин ҳамда солиҳларни хушҳол қилиш учун кўпдан-кўп саъй ва астойдил ҳаракат қилади.

М а с н а в и й :

Ҳар бир номдорнинг келиб-кетишидан
Ўз дилига бирор эътибор олмайди.
Одамларни рози қилишга тиришади.
Унда яхшиликдан бошқа ҳеч нарса бўлмайди.

Улуғлардан, ашроф**лардан, бозор ахллари-
ридан ва бошқа синфдан Каъбамуътоф*** дар-
гоҳга ҳар куни тўда-тўда бўлиб келардилар.
Қутли нишон хожазода уларнинг ҳар бири билан истеъдод ва қобилиятларига яраша ва тои-

* *Ходимуллазот* — лаззатларни вайрон қилувчй; жон олувчнЗ фарпшта — Азроилшншг лакабн.

** *Ашроф* — аслзодадар, шарафли, эътнбор.тн кншнлар.

*** *Муътоф* — Маккадагн зиёрат қилннадиган иморат, яънн^ Каъба.

аларига қараб муносабатда бўлади ва уларнинг ўз одатларига қараб иш қўради. У л хазратнинг дастурхонидан ҳар инсон баҳрасиз турмайди ва ҳамisha ул кишининг барчага баробар инъомидан тўла бахраманд ва насибали бўлади. Кўпинча қутли сифат хожазоданинг инъоми инсон у ни ихота қилишидан ортиқ турарди.

Искандар ҳашаматли хоконнинг (Абдуллахоннинг) ихлоси ғоятда холислигидан факирлар(нинг) маишатларига сарф қилиш учун ул хазрат (турган маҳалла)нинг атрофларидан (унга) обод кишлоқлар ажратиб берди. (Лекин унда бу инъомни) қабул қилиш сурати юзини очмаганда, зироатсиз ёлғиз улик бир ердан бир парчани(гина) қабул қилди, (холос). (У ерга) бир қанча ариқлар чиқариб ва сув келтириб, чиройли боғларни қуриб (ўша ерларга) жон киритди⁴⁵³. Ҳозирда ул хазратнинг экинзорлари... обод бўлиб яшнагани мингдан ортиқ, балки саноксиздир⁴⁵⁴. Мае алан, миллатнинг маҳдуми ва диннинг нури Абдурахмон Жомий, (Тангри) унинг азиз сирдоши бўлсин, хазрат Хожа Убайдуллоҳнинг, унинг тупроғини Тангри сероб қилсин, зироатлари тавсифида тиришқоқлик кўрсатди; ул хазратнинг зироат ерлари миқдорини (ўз) ичига олган қутли нишон байтлар таҳрир қилди.

М а с н а в и й :

Унинг минглаб экинзори экин билан банд
бўлиб,
У экинлар беҳиштга бориш учун йўл
озиғидир.
Бу экинзорда сув ва дона сочиб,
У оламда омборхона қилади.
Ер унинг химматига нисбатан бир сиқим
тупроқдир.
Бир сиқим тупроқдан йўлда унга не қўрқув
бор.
Агар Рум қайсари ва агар Чин хокони бўлса
хам,
(Лекин) унинг хирмони атрофида бир бошқоқ
терувчидир.
Унинг хирмон янчишига бемонанд (Тангри)
фазли,
Фазойи осмондаги совур буржидан* хўкиз
келтирди.
Фалакка боқ, (лекин у) ўзидаги юлдузлари
билан,
Унинг хирмонидан бир ғалвир дон каби
(холос)⁴⁵³.

(Инсонга) беминнат ва беиллат (ризқ; оеврувчи (Тангри), унинг неъматлари барчага умумий бўлсин ва улуғ бўлсин, ул хазратга «(Тангри) ҳар бир нарсага мувофиқ бир тузилиш бериб, сўнгра йўлга солади»⁴⁵⁶, «агар Тангрининг неъматини санамоқчи бўлсанг, уни санаб битиролмайсан»⁴⁵⁷ (оятлари) хазиналаридан шу қадар кўп ва мўл анжом устига яна кўп молу мулк берганки, (миера): *Етти ҷимнинг тез ҳисоблайдиган ҳисобчилари (бирикиб), Уларнинг юздан бирини ҳам ҳисоблай олмайди(лар)*. Унинг неъматлари кенг саҳросини анбар бўйли қалам(нинг) қадами билан ҳеч бир кезиб бўлмайди.

(М и с р а):

Ёмон кўз (ундан) йироқ бўлсинки,
(УНИНГ мулки) юз бараварга муносибдир.

Улуғворлик ва ҳурмат эгаси (Тангри), унинг исмлари муқаддас бўлган, (ўзининг) мўллик, бойлик ва чексиз кенг эшикларини унинг қутли ҳаёти юзига қанча кўп очган бўлса ҳам, (киши) бу улуғ ҳадяларнинг шукронасини мискинлик йўлида, камтарлик ва бандалик шева-сида орттиради.

М а с н а в и й :

Етарли ақл ва тўлиқ идрокка эга бўлган
киши
Бойлиги ортиши билан манманлик қилмайди.
Ҳарчанд унинг оғирлиги меваси сингари,
(Қанча) кўп бўлса, танаси (шунча) ерга
эгилади.

(Ул хазратнинг) ёш вақтларининг қуёш нурли ва қудсий афсонали дил ва хотираларига равшан ва ойдиндирки. Байт: *Г арчи унинг ас-боб (ва усқуналари) ҳисобсиз бўлса ҳам, Унинг олдида унинг ҷадри ипча ҳам эмас*. Муқаррар ва муайян, аниқ ва равшанки, у кишининг кўриши кўп масолиҳ орттиришдан асл ғаразлари маънавий ишларининг тўсиқларини қамайтиришдан бошқа нарса эмас ва дунёвий биноларни баланд (қилиб) қуришдан мақсад ухравий манзиллари* иморатидан бўлак нарса эмас. .

М а с н а в и й :

Унинг бойликлари чексиз бўлса ҳам,
Молларининг кўплиги санокдан ортик бўлса
ҳам,
Унинг иши фақирлар харажатларини
таъминлаш,
Ва уларнинг хожатларига сарф қилишдан
ўзга (нарса) эмас.
У ғариблар учун доимо сарф ишининг сабаби,
Унинг сарфи холисдир ва Тангри йўлидадир.

Бу маънони тасдиқловчи ва бу даъвои тақикловчи (гап) «Тавсирот ал-мубтадийн»⁴⁵⁸ рисоласининг учинчи мусбоҳида* айтилганки, жажон аъёнлари дунё аъёнлари бўлганликларидан ёмон эмас, (балки) унга тааллуқлик(лари) ва (давлатга) хирс қўйишдан қайтмаганликлари (учун ёмондир). Шу туфайли, хазрат Рисолатпанох (Мухаммад пайғамбар), у кишига чексиз раҳматлар бўлсин, бу маънидан хабар берди (ва дедики), «Дунёни дуст тутиш ҳар бир гуноҳнинг бошидир. Ким дунёни тарк қилса, (дўзах жабридани) қутулади ва ким бундай қилмаса, (дўзах ўтида) ҳалок бўлади». Дунё тўплаш баъзан одамни улуғ даражага етказди. Баъзан энг тубан даражага туширади. Байт: *Ацл уни аъло даражага олиб боради, Х,авас (бўлса) уни тубан даражага тортади.* Ҳар ким (молу) дунё йўлига қурол қилиб жисмоний тўла баҳраланишни химматасар назаридан узоққа қўйса ва «биз уларга ризқ қилган нарсани сарфлайди»⁴⁵⁹ муқаррам оятини яширин ва ошқора кўз олдида тутса, зохирда (бу) дунёда бўлиб, маънан фаришталар орасида бўлади. «Албатта, Тангрининг бир қанча бандалари (ҳам) борки, уларнинг баданлари (бу) дунёда бўлиб, кўнгиллари Тангрининг хузуридадир»⁴⁶⁰, маъносига кўра, (ким) ҳавога эмас, (балки) Тангрига берса, бунда албатта, унинг дунёси тўғри йўлдан боришда букж (бир) муовин бўлади. «Яхши мол солих одамга қандай (ҳам) яхши» (ҳадиси)га кўра, (кимки) то ҳамма молини (унинг) (Тангрининг) розилиги йўлида сарф қилса. Байт: *Ниманг бўлса, уни (Тангри) учун бер,* (уни) бечораларга бағишлаш афзалроқдир. Шу мусбоҳнинг охирида ҳам келтирилганки, (Тангри) имом Аҳмад Ҳазолий⁴⁶¹га, унинг дили поклансин, айтдики, «Сен ҳар қуни дунё аҳлини қоралайсан; халқнинг (бир-бири билан) алоқаларини ҳамиша тўхтатишга инти-

ласан; ўзингнинг оғил(да) шунча от ва хачирларинг бор; оғилхонангнинг миҳи олтиндан; (яна) бошқа мол-мулкинг бор. (Шундай бўлгач), бу сўзларинг нимаси?» (Аҳмад Ҳазолий) жавобда айтдики, «Мен оғилхонанинг миҳини лойга қокқанман, дилга эмас». «Албатта Тангри (на) суратларингизга ва на ишларингизга қарамайди, лекин қалбларингизга ва ниятларингизга қарайди»⁴⁶². Байт: *Уйда агар мингта бўлса ҳам, Дилда биттадан бошқанинг бўлиши мумкин эмас.* Қуйидаги (юз берган бир) воқеа шу сўзни тасдиқлайди. (Қунлардан) бир қуни у равшан дилларнинг шамъи чироғи ва у давлати икболлиларнинг қибласи, яъни Хожа Убайдуллоҳ (Ахрор) бир дарвишни кўрди; (унинг) қўлида бир асо бор (эди) ва (асонинг) бошига бир неча ҳалқа(ни) қадаган (эди). (У киши) ёру дўстлар томонига қараб айтдики, «Сизнинг бу ҳамма асбоб ва усқунага боғланишингиз (бу) дарвишнинг асосига боғланишича эмас». Яна ул хазрат (ўзининг) нафсу нафасларидан айтдиларки, «Кўп киши(лар) бўладики, бойликнинг кўплигида (нозу) неъмат ва биноларнинг тўпланишида бизга тақлид қиладилар, (лекин) унинг уддасидан чиқолмайдилар; (натихада) увол, азоб, адашиш ва гумроҳликка тушадилар».

Б а й т :

Суфий агар майни меъёри билан ичса, унга
нўш* бўлсин,
Бўлмаса бу ишнинг андишасини унутсин.

Бас, мана шу сабабдан, ул хазрат (Хожа Калон) ҳамиша муҳтожлик саҳросида ташна бўлганларни меҳрибончилик(нинг) тиниқ суви билан сероб қиларди; уларнинг хожатларини чиқаришда ва харажатларини кўтаришда ниҳоят тиришарди. Ҳар қанча ҳисобдонлар олижаноб хожазоданинг дастгоҳлари кирими (ва) чиқимларини чиқаролмайди(лар); даромади ҳисобини (эса) тўғри лай олмайдилар. Лекин унинг азиз оталари (ундан) ниҳоятда рози бўлиб, азиз ва шариф фарзандлари ҳақида яхши дуо қилган лиги сабабли, (у) азиз дуоли бўлсин! Тангри у л кишининг молу ашъёсига тўла баракат бердики, (ночорларга) қанча кўп берганда ҳам] камаймайди. (У) хурматлари баланд, тобелариг ва моллари бўла туриб, одоблилик шеvasида'

хулқларнинг энг яхшисини олиб, коидага эргашиб, «Албатта, мен сизларга ўхшаш бир инсонман»⁴⁶³ (ояти)га мувофиқ ўзини қўл остидаги киши л ар билан баробар ҳисоблайди. (Ул ҳазрат) замоннинг буюк сайидлари, машхур уламолари ва фозиллари ва балоғатшиор шоирларнинг томонларини риоя қилишда бир дақиқа ҳам эҳтиётсизлик қилмайди. Бу олий гуруҳнинг илтимосларини бажо келтириш ва уларга инъомлар етказишда хотирининг ҳайрихоҳлигини аямайди. Ва олий химматига кўра, ҳамиша, ўзини Мадраса, масжид, хонақоҳ, ибодатхоналар қуришга мажбур қилади. Обод кишлоқлар ва марғуб экинзорларни вақф қилиб, тиришишни жойига келтирарди. Ана шуларнинг ҳаммаси бўла туриб, (уз) оёғини одоб йўлидан бошқа (томон)га қўймайди. (У) ҳеч вақтда одобликнинг мақбул расмини ва поклик шевасини (ўз) қўлидан бермайди. (Мисра): *Камтаринлик такаббуриликда яхшидир*. Одоб — бу тоифанинг урфи (одати)ча, (Тангридан) бошқани хотирга келтирмасликдир; тирик кечирувчи (Тангри) томонига энг тўла ва тугал сезгир ва хозир бўлишдир.

Н а з м:

Ас ли суфийлик одобдир, (ундан) ортик эмас. ЧОдобсизлик (бўлса) дарвиш(лар) одати эмас.

Тасаввуфнинг ҳаммаси одоблардан иборатдир. Ҳар (бир) саодатнинг сармоёси, ҳар (бир) I кароматнинг беаги одобдир. Софлик супасининг тўрига ўлтириш беодоб суфий учун ажабланарлидир.

М а с н а в и й :

Тангридан одоб тафвиқини сўраймиз.
Беодоб Парвардигорининг лутфидан маҳрум бўлади.

(Ул ҳазрат) ҳамиша камтарликнинг лавозим ва маросимини адо этишга тиришар эди. Хос ва авом*дан ҳеч киши (у билан) учрашганда, саломлашиш фарзини адо этишда ул қутли шавкат ва муборак ҳумоюндан саломи аввал [бўлмайди.

Алкисса, у л қутли нишон хожазоданинг хулқ (Қ-атвори) ва сифатларини шарҳ қилувчи ибора

* *Хос* — маҳсус, алоқиди; мумтоз, энг яқин. Бу ерда юкори ^табақа; *авом* — оддий халқ маъносиди.

етарли эмас. У л ҳазратнинг фазилат ва камолатини баён қилишга (бир) ишорат кифоя қилмайди. Агар (бунга) тил, шикаста қалам узок вақт дастёр ва даҳанбаста давот мадаккор бўлса, (ҳам), унинг олий безак (сифатлари) ва ёдномаларининг мингдан бирини ҳам ёзолмайди ва сўзлай олмайди.

Н а з м:

Агар қалам минг йил ёзса (ҳам),
Сенинг фазилатинг шарҳида камлик қилади.

Ул ҳазратнинг мактовлари зикри ва фазилатларининг наشري (уни) тузувчи ва (уларнинг) кетидан борувчи (киши) ихлос ва маҳсус отлари билан ул кишининг фалак юришли отининг гардига ета олишдан ҳам устун туради. (Мисра): *У (киши)нинг гардларига етолмасдан (уза) губор бўлиб кетди*. Шубҳасиз, бу вақтда қаламнинг ўжар отини тўхтатиб, азм отининг жиловини дуо қўлига тутқизиш аъло ва муносиброқ кўринади.

Р у б о и й:

Валоят гавҳарининг кони бўлиб келган,
У зотнинг камол денгизи кўпигидан
Уммон денгизи⁶⁴ бир кафдир,
Ундан иродат аҳли камолга етиб турганларига,
Эй Парвардигор, унинг камолига нуқсон етказма!

(БИРИНЧИ МАҚОЛА)

Сўз бошлашда хабарлар нурининг ҳусни матлаи шундай (бир) подшоҳнинг, қудрати буюк бўлсин, беўлчов мактовидирки, жаҳондаги султонлар талъати(нинг) равшанлиги унинг иноят офтоби чиқишидан бўлади. Яхшилар асарларининг зоҳир бўлиш лутфи шундай бир шаҳаншоҳнинг, ҳужжати равшан бўлсин, мактов ва шукри бўладики, одам болаларининг равшан пешоналаридаги саодат нишонлари унинг ой бахшлик нуридан юз кўрсатади. У (Тангри) шундай (бир) мулк эгаси, халифалик ва салтанат тожини кимга хоҳласа, ўшанинг бошига қўяди; ҳукумат ва сиёсат мансабини кимдан (қайтариб олишни) Истаса, ундан олади (ва уни) истаган кишисига беради. «Тангри! Сен хоҳлаган кишингга мулк берасан ва хоҳлаган кишингдан мулкни оласан; хоҳлаган кишингни иззатли қиласан; хоҳлаган кишингни хор қиласан»⁴⁰⁵.

Б а й т :

Бандалик ва шохликнинг қисматларидан
Давлатни кимга истасанг ўшанга берасан.

Пок салом ва саловат совғалари сайлаш бор-
гоҳининг султони ва набийлар гуруҳининг бош-
лиғи Абулқосим Муҳаммад Мустафонинг му-
наввар ва муаттар қабрларига етсин.

М а с н а в и й:

Олдйдан кўрувчй карвон олдида борувчидир.
Унинг кўз қорачиғи Таигрини яқин кўради.
Салсабил унинг лаби обиҳаётидан андаккина
нам бўлиб,
Жаброил унинг шакарига қўниш учун келган
бир пашшадир.

У шундай зотки, унинг давлати байроғи
«Одам ва ундан кейингилар менинг туғим ости-
дадирлар» (ҳадиси)нинг зийнати билан безати-
либ, унинг ғалабанишон туғи безаги билан из-
затлангандир. Райхон ва хушбўйликларнинг ша-
рофатликлари, раҳмат ва ризо латифлари тоза
гул ҳамда муаттар сунбул оилаларига, умид ва
орзу қилалари бўлган ул олий жанобнинг ёр-
ларига бўлсин.

Б а й т :

Айниқса шариатшиор ул тўрт ёрга бўлсинки,
Улар оламнинг тўрт рукнларидирлар.

Тангри унинг пок ва яхши аҳлига ҳамда
ёрларига раҳмат юборсин. Тангрини макташ,
пайғамбар ва унинг авлод ва дўстларини тав-
сифлашдан сўнг (бу сатрларни ёзувчи) китоб-
нинг дебчасида муқаддималарни тартибга со-
лиш ва қутли нишон ҳазрат (Абдуллахон) ҳа-
қидаги воқеаларни бир-бирига боғлаш(ни) бир
муқаддима, икки мақола ва бир хотима бўли-
шини айтган эди. (Энди) китобнинг муқадди-
масидан бўшаб, йўрға қалам оти(нинг) жило-
вини (хоннинг) саодатли валодати ва давлат
зухурини ичига олган биринчи мақола томонга
бурди. Умид шулки, ул ҳазратнинг кимёасар
назарлари (бу китобга) тушиб, қабул иззатини
топар ва унинг шуҳрат юлдузи мағриб ва маш-
рикқа (ўз) нуруни сочар, эй оламлар тарбиячи-
си. Омин.

Маърифатнишон ҳокон Абулғозий Убайдул-
а баҳодирхон⁶ Бухоро вилоятининг истило таҳ-

тига ўлтириб, ўз номига пул чиқариб, баланд
овоз билан хутба ўқитганда марҳум Жонибек
султоннинг авлодларидан баъзилари Миёнкол-
да турар эдилар. Улардан ҳар бири бир қалъа-
да (ўзининг) ҳашамат тигини кўтариб, муста-
килик даъво қиларди. Масалан, Искандарфар-
мон ҳокон Абулфатх Искандар баҳодирхон Са-
марканд Суғдининг энг пок шаҳарчаларидан
хушбўй шаҳар Офаринкентда (ҳоким) эди.
Унинг оби-ҳавоси ғоят яхши бўлиб, аҳолиси тақ-
водор ва тинчликни дуст тутувчи (халқ) эди.
Кирмоний шарҳи^{4с7} да (бу тўғрида) мана шун-
дай ҳадис* бор: «Дунёнинг жаннатлари тўртта-
дир: Басранинг Убулласи**; Дамашкнинг Ғу-
таси***; Баввоннинг⁴⁰⁸ Шаъби**** ва Самар-
канднинг Суғди».

(Н а з м):

Суғд олий жаннат каби бир макондир.
Одамлари жаннат қизларидан (ҳам) гўзалдир.
Унинг дарахтлари шохма-шох (туташгандир).
Жаннат такводорлари учун яқин
килинган(дир).

(Искандар баҳодирхон) ана шу жойда дав-
лат тахти ва ҳашамат таянчига суяниб, аъло
мартаба ва гўзал ҳисларининг камолидан фаҳр
байроғини буюклик авжига кўтарган эди. Дав-
лат ва саодат унинг қутли бахти билан ҳамни-
шин бўлиб, фатху нусрат унинг зафарнақш
байроғига яқин кўринар эди. (Лекин) унинг
адли гўзаллигидан, одати ғунчаларининг тугу-
нини ечувчи баҳор шамолига чаман сахнидан
гул ҳидини келтириш муяссар бўлмас эди ва
оҳуларнинг юрагини ейиш туғма (ва) табғий
хулқи бўлган шерлар (энди) уларнинг жони
билан (хон олдида) қасам ичарди. Ул ҳазрат-
нинг шаънида турли неъмат ва роҳатлар ҳар
қанча сонун саноксиз бўлса ҳам, ҳар (қандай)
шарафли неъмат, латиф ва азиз инъомлар
(унинг) мукаррам пок зурриёидан азиз ва ла-
тиф бўлмади. Эртаю кеч, балки доимо (унинг)
кимёасар дили ва ҳимматли хогири (Тангри-
дан) фарзанд талабига боғланган эди ва ҳам-
ша хаёл саҳифасига шу маъни(нинг) суратини
нақш қиларди. Узоқ вақт муҳтожона тили би-

* Бундай ҳадис йўқ. Бу уйдирмадир. Афтидан, бу ерда нақл
маъносида ншлатилган.

** *Убулла* — майсазор.

*** *Ғута* — қўл, ховуз.

**** *Шаъб* — қуча, маҳалла. Баввон қўчалари (маҳаллала-
|прн шундай аталган бўлиши эҳтимол.,

лан саодатли фарзанд туғилишини сўраб, хар" йили улуғ Тангридан шу мақсадни амалга оширишини тиларди. Сайланиш ва сараланиш мамлакатининг тахтида ўлтирувчи подшоҳлардан иборат мақбул набийлар (унинг учун) ҳамма нарсага қодир хазратдан (яъни Тангридан) муносиб фарзанд сўрадилар. Танлаш боргоҳи тахтида ўлтирган сараланган аслзодалар гуруҳи ҳам илоҳий оstonадан (унга) кароматли (бир) ўғил талаб қилдилар. Бу маъни Қуръон оятларидан (хам) фахмланади, чунки Қуръонда, исми азиз бўлсин, (бундай) дейилган: «Эй Парвар дигор! Менга ўз марҳаматингдан пок авлод бер, ахир сен дуони қабул қилувчисаш Ва (яна) осмондан тушган (Қуръон)нинг (бир) ояти (шундай): «Эй Парвардигоримиз! Бизга хотинларимиз ва авлодларимиздан кўз нури ато қил ва бизларни тақводорларга пешво қил»⁴⁷⁰.

Аммо юқори мартабали фарзандлар фалак иқтидорлик оталарининг кўз нурлари бўлишига қатъий далилдир. Тангрининг мана бу «Довудга Сулаймонни бердинг; у қандай яхши банда! Албатта, у хар бир ишда Тангрига тавба қилувчидир»⁴⁷¹ сўзи(нинг) мазмуни шунинг равшан далилики, бахтиёр авлоднинг вужудга келиши Яратувчи хазратга (қилинган) илтижо натижаларидан экан, чунки Тангрининг иродаси шунга тааллуқли экан. Искандар ном(ли) ул хазрат туфайли давлат ва салтанат биноларининг баланд равоқли тоқлари, буюк подшоҳлар ва давлат арбобларининг мустаҳкам саройлари бузилиш ва емирилишдан омон қолди ва коинот сахибаларига вужуднинг қимматбаҳо кийимини каромат қилиб, азиз одамларни «одам фарзандини хурматли қилиб яратдик»⁴⁷² (ояти)нинг ташрифи билан хослаган беминнат хазратнинг (яъни Тангри) исмлари улуғ бўлсин ва неъматлари (барчага) умумий бўлсин, чексиз иноят билан балиқ йилига тўғри келган ҳижрий тўққиз юз қиркинчи йилда⁴⁷³ (ундан) бир номдор ўғил, балки шахвор бир гавҳар, офтобдек яраклаган бир юлдуз давлат буржидан ва юксаклик авжидан чиқиб, жаҳонни ёритди. (Унинг) вужуд офтоби қутлуғ асар валодат матлаидан чиқиб, оламни ёритувчи (бу) янги ой саодат авжидан равшанлик кўрсатди.

М а с н а в и й :

Шоҳлик буржидан нур сочган юлдуз.
Годшоҳлик сандиғидан яраклаган бир гавҳар.
Иzzат за...дядтят бўстонида. бир гул.

Мулку миллат осмонида бир ой.
Пешонасида тождорлик нури порлаган.
Юзида султонлик аломатлари равшан
(бўлган).

(У) бир куёшки, унинг талъати нуридан жаҳоннинг ҳамма жойи равшан бўлди. (У) бир ойки, унинг саодат бахш пешонаси нуридан коинот ойнасига (мисра): *Равшанлик устига равшанлик ёғди*. Соатларнинг хавфсизроқ (ва) вақтларнинг саодатлироқ (чоғи)да оқибати мактовли бўлиб туғилган бола бахтиёр толеи билан (ер юзига) чиқиб келди.

Н а з м:

Карам дарёсининг мавжидан бир гавҳар
зохир бўлди.
Шараф фалагининг авжидан бир (қутли)
юлдуз пайдо бўлди.
Улуғлик ва олийлик боғида мурод гули
очилди.
Давлату дин ниҳолига мева пайдо бўлди.

Хонликнинг шуқуҳ ва шавқати (хамда) жаҳондорлик ҳашамати унинг ой талъат суратида зохир бўлиб, давлат ва салтанат аломатлари унинг куёшдек юзида равшан эди.

М а с н а в и й :

(У) подшоҳлик дарёсидан (чиккан) азиз бир
дурдир".
Тангрининг (ёруғ) нуридан равшан бўлган
чирокдир.
Муборак бахтли, қутли тахт эгаси,
Тождорлик толеи билан тахт олувчи.

Унинг (қутли) пешонасидан оламнинг (барча) иқлимларини ёритадиган бир куёш бўлишлиги кўриниб турарди. Унинг қутли матлаининг бахтиёр толеи бўлақларидан оламни ёритувчи офтоби шундай равшан эдики, инсон тоифаларининг қоронғу кечаси унинг давлат ойининг ёруғлиги билан байрам тонги ва наврўздан ҳам равшанроқ тонгга айланиши маълум эди. Шунинг учун ҳам унинг қутли сифат зоти ёмон кўздан сақлансин учун одамлар тўпланадиган жойлардаги жомийларнинг художўйлари «динсизлар албатта сени (ёмон) кўзлари билан тойдирадилар»⁴⁷⁴ оятини ўқиб туришни давом эттирдилар, чунки унинг юқори даражали кадри, камолу жалолнинг юқори ўрнига кўтарил^

Н а з м:

Бу хурсандликда Н'(хон) боғ-бўстонларга
нисор⁴⁷⁹ сочди.
Бу шодликдан (хамма) осмон-осмонга
кулоҳини отди.
Тўққиз фалак иклимида бу суюнчлй
хабарнинг шукронасига,
Юкори олам чопарлари суюнчи олиш расми
билан,
Фалак танядан фируза ранг чопонини ечиб
олдилар.
Куёшнинг бошидан (эса) ёкут ранг кулоҳини
тортиб олдилар.

(Сўнг) Искандар мартабали ул ҳазрат хожагон хонадони ва оиласига нисбатан, Тангрининг раҳмати ва марҳамати уларга бўлсин, ғоятда ихлос ва эътиқодли бўлганидан устоиди мавлоно Мухаммад Дарвиш охун⁴⁸⁰ ни ниёз тариқасида муносиб ҳадя ва лойиқ тухфалар билан валоят мартабали ва хидоят хислатли, шариат фалакининг кутби, ҳақиқат осмонининг куёши, субҳоний сарой хилватининг махрами ҳазрат мавлоно Хожаги Косонийга, Тангри у кишининг руҳларини роҳатлантисин, юборди ва (ундан ўғлига) фотиҳа беришларини ва (унга) улўғ исм ҳамда машҳур ном қўйиб беришларини сўради. У л ҳазрат ҳам ул халофат оиласининг натижасига холис дуо қилиб, ғайбий илҳом ва шаксиз ишорат билан ҳадиси саҳих⁴⁸¹ (да айтилган) «исмларнинг энг яхшиси Абдулла ва Абдурахмондир» (сўзи) бўйича унинг қутли номи мини Абдулла деб тайин қилди ва гавҳар сочувчи тилига шу сўзларни олди: «(Абдулла) шавкатли подшоҳ бўлади (ва) олам аҳли унинг давлати соясида қўп йиллар тинч бўлади».

Ул ҳазратни (Абдуллани) жавоҳир билан безалган бешикка солиб ота-она (зўр) меҳр билан (унга) жонларини фидо қилганларидан сўнг, бахту тахт лик яхши назарларини* унга қаратиб, бир лаҳза (хам) ундан меҳрибонлик кўзларини узмадилар.

Н а з м:

Уни йўргаклаш учун азалий қудрат қўли
Шафақ ва тонг атласидан жомалар бичди.
Фалак доялик қилиб тонгдан (унинг) оғзига
эмчак келтирди.
Ўйладики, у эмишни истайди.
Фалак сафо эди, (лекин) билмадики, бу
аслдан

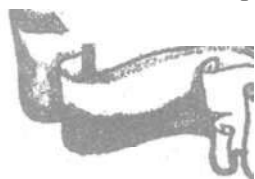
Ҳеч ким пасткашдар-еутини эмган эмас.
Унинг қутли толеининг хурсандчилиги учун,
Зухрадек Мугдтарий ҳам май жомини
кўтарди.

Искандар мартабали хокон (Искандар баҳодирхон) ул ҳазратга (Абдуллага) нисбатан меҳру муҳаббатининг ортиқлигидан, дастлаб шахзодани муҳофазат қилиш ва (унинг) аҳволини кузатиб бориш ишига қутли асар амир Саъидбий жалоир⁴⁸² ни белгилади. Иккинчидан, юкори остонали ва давлат нишонли амир Ёрмухаммадни унга отақа қилиб (тайинлаб), унинг кадру (қиммат) поясини иззат авжига чиқарди ва улардан ҳар бири тўла умидворлик билан шахзоданинг хизматида ғайрат кўрсатиб, ҳамиша хайрихоҳлик ва хизматкорлик камарини белларига (маҳкам) боғлаб шахзодани камситишни ўзларига лойиқ билмадилар ва ҳамиша ғунча ғўдагини кўтарган баҳордаги гул дарахти каби ул ҳазратни елкаларидан ерга қўймадилар. Кеча ва кундуз, куёш ва ойни (ўз) бошида тутган зангори осмон каби уни бир соат ҳам гарданларидан туширмасдан, тарбиялаш аҳдини қўлдан бермадилар. У буюклик ва улўғ лик гавҳари свф дур каби давлат ва икбол буржида парвариш топиб, оламни ёритувчи офтоб каби унинг равшан пешонасининг нурлари'жами олам аҳли ва одам болалари тоифасининг устига тушди.

М а с н а в и й:

Давлат бу валодатни эслаганда,
Жаҳон (аҳли)ни муборакбод қиларди.
Унга оромгоҳ бешик бўламан деб,
Тубо дарахти пора-пора бўларди.
Ўзининг яхши юлдузини кўтараман деб,
Давлат пояси ўз бағрини очди.
Бахт пешонасини очган ҳолда келиб,
Оёғи кафтини пешонасига қўйди.

(У) шоҳлик буржининг юлдузи ва шаҳаншоҳлик дуржининг гавҳари (ўзининг) камол матлайдан, давлат ва улўғ лик машриқидан чиқиб келиб, (бу) валодатнинг қутли асар хабари мамлакат атрофларига етгач, ул ҳазратнинг (Искандар баҳодирхоннинг) айни ишрат вақтида боши осмонга етиб, шодлик кулоҳини фалак авжи, ой ва куёш томон отди. Бажарилиши ло-1 зим бўлган фармон бўлдики, (олий) даргоҳ хизматида турганлар тўй тартиби ва мажлисини безаш учун хурсандчилик чўққисига чиққан базм.

курсиылар, Зухал* айво'нидан олийроқ ва умйд майдонидан кенгроқ шоҳона чодирлар тиксинлар ва уларни дур ва жавохирлар билан безасинлар. Бунга (фармонга) кўра, эътиборли амирлар ва баланд мартабали вазирлар найшакарга ўхшаб (белининг) бир неча еридан хизмат камарларини боғлаб, хурсандчилик асбобларини мухайё қилдилар ва шоҳ соябонни Кайвон** айвонига ва осмон кунгираси устига чиқардилар. Жаннат безакли базмни ғоятда такаллуф билан безаб, айшу хуррамлик, шавқу беғамлик нидосини бердилар. Хурсандчилик ва шодлик эшикларини давлат ахллари ва саодат эгали юзларига очдилар. Бу беҳиштмонанд базмда шундай дилкаш ва зебо мажлис туздиларки, жаҳон гумбази шунча кўп юлдуз кўзлари билан уни кўриш ва томоша қилишда ожизу хайрон, лолу саргардон бўлиб қолди ва равшан юлдуз жавохирларини, кўёш олтин ва кумушларини ой тобокларига солиб, тухфа ва нисор қилди. Ўша куни оламни ёритувчи шу қадар кўп гавҳарлар тўй саҳнига тушдики, фалакнинг қимматбаҳо гавҳарлари дур териш расми билан юзини гўёки ерга қўйган дейсан, (киши).

М а с н а в и й:

Шоҳ айвонининг хаммаси нурга тўлди.
 Фалак дедик: Ё раббий! (Уни) ёмон кўздан
 сақлагин!
 (Унинг бошига) дур сочиб, марварид
 ёғдириш учун,
 Хар тарафдин баҳор булути бош кўтарди.
 (Буига) раҳмат кифояки, гавҳар ёмғирлари
 ёғди.
 Елдаги бор ғуборни ҳам (тамом) тозалади.
 Юлдузлар осмон авжидан
 Дур термоқ учун ерга тушдилар.
 Даргоҳдаги хосларнинг хайбати, қўрқинчидан
 Сайёра ва ойлар ларзага келди.
 Ул муборак куннинг хазина сочувчилигидан
 Хдво маёт, тупроқ (эса) май тусини олди.
 Зарру кумуш ва равшан марвариддан
 Ер тонг эртасидек гулшан бўлди.

(Искандар баҳодирхоннинг) муборак хотири хурсандлик базмидан бўшагандан сўнг, илохий яхшиларнинг шукрини жойига келтирди ва шодлигидан мажлис аҳлининг ҳар бирига лойиқ (ва) муносиб саруполар бериб хотирини жамъ

* Зухал — Сатурн сайёраси.

** Кайвон — Зухал (Сатурн) сайёраси.

қилди. (Унинг) мўътадил мизож ва мутаносиС таркиб нигоҳбонлари ва тўғри ниятли хофизлари, билимдон яқинлари ва (бошқа) латиф табиат гуруҳи унинг мулозимлари бўлди ва (уларни) сабо ва шамол еллари турадиган ерларда мўътадил (қйлиб) тарбиялаб, хизматга муносиб бўлмаганларни (эса) кўз ёши қатрасидек кўздан узоклаштирди ва уни (Абдуллахонни) саломат ва истиқомат бешигига белагач, Тангрининг иноят ва лутфи дояси «таъми бузилмаган сутдан...»⁴⁸³ (ояти) табиати шарафи билан парвариш қилди.

Б а й т:

Марҳаматли дояси уни эркалаб, бағрига
 босиб,
 Лутф эмчагидан бахт сути бериб тарбиялади.

(Шаҳзода) эмиш даврини соғ-саломат, хайру саодат билан ўтказди. Тангрининг инояти ва туганмас қувватлаши билан унинг ёши илм ва тамиз бошланишига етди; унинг ҳаракатларидан ва қилиқларидан жаҳондорлик ва салтанат хиди.баҳор шамолидек эсиб турди. Унинг гаплари ва қилиғидан чакмоқ ёруғи каби сарварлик ва бахтиёрлик нури ярақлади. Агар (киши) унинг ўйин-кулгуси томон синчиклаб бокса, унинг талъатидан салтанат нури аниқ тобланади.

УЛ ҲАЗРАТНИНГ (АБДУЛЛАХОННИНГ) ЎҚИШ ВА ЁЗИШГА РАҒБАТ ҚИЛИШИ; ДАВЛАТ ЛАВҲИНИ САОДАТЛИ ҚЎЛТИҒИГА ОЛИШИ (ВА) ЎҚУВЧИЛИК АСБОБИ ВА ДИНДОРЛИК ОДОБЛАРИНИ КАСБ ҚИЛИШИ(НИНГ) БАЁНИ

Иқболли султонлар ва Жамшид иқтидорли хоқонлар, уларга Тангрининг таълими ва англантиши бўлганидан, расмий илмларни ва касбий фанларни ўрганишга мухтож бўлмасалар ҳам, илм ва фазл уларнинг адл ва ақлларига яқин бўлса ҳам, Жам(шид) жоми билан Сулаймон узуги (уларга) ҳамнишин бўлади. Чунончи, ой ҳам, гўзаллик ва зеболикда бошқа безакка мухтож бўлмаса, ҳам Сурайё⁴⁸⁴ни ўзига тож қилса тўла шараф топади.

М а с н а в и й:

Ҳамма биладик, хар бир ҳисобда,
 Илмдан афзал иш йўқдир.
 (Агар) киши шохлик учун қобил бўлса,

Унга Тангрининг фазли таълим беради.

(Бордию) шохларга Тангри илм бермаган

бўлса,

Ўзи бутун олам ишини қандай бажаради?

Ҳар иқлимдаги тахт эгалари,

Осмондан таълим олганларида ҳам,

Лекин (турли) касб(лар) илми(ни олиш ҳам)

яхшидир.

(Чунки) хатда бир ҳарф (ҳеч вақт) икки

ҳарф бўлмас.

Хатто ой (ҳам) безакка муҳтож бўлмаса-да,

Хулқардан тож қилса шараф топади.

(Агар) зар қиммати баланд бўлса ҳам,

Унга гавҳар ўрнатилса, қиммати яна ошади.

Шунинг учун, Искандарнишон ул ҳазрат (Искандар баҳодирхон) азалий иноят ва битмае саодат билан ул кўриш ва яратиш кўзи қорачиғининг нуруни (Абдуллахонни) ўқиш ва ёзиш(ни) тамом рағбат билан ўрганишга буюрди, (у) ўқиш ва ёзишга киришди. Идрис заковатли, Муштарий табиатли муаллим давлат лавҳини унинг саодат қўлтиғига қўйди. (Унга) шогирдлик ва диндорлик одобини ўргатиб, иноят эшикларини давлат аҳллари(нинг) юзларига очди. Моҳир адиб, доно (ва) эътимодли ўқитувчи унинг хулқларини поклашда ва (унга) йўл-йўриқ кўрсатишда кўп саъй ва ғайрат кўрсатди; одил ва шавкатли буюк подшоҳларга лойиқ одатларни унга талқин қилди. У соғлом зот (шахзода) муборак нарсаларни ўрганиш ва қутли таълимдан ҳам бисмиллоҳиррахмониррахимни берувчи ва (барчага) шафқат қилувчи Тангрининг исми билан бошланган муқаддас оятни⁴⁸⁵ тушунганидан сўнг, маънавий нурларнинг идиши бўлган мазмунлар англатувчи ҳарфлар подшоҳ дилининг ойнасига шуъла сочди. Ёзувчи ва сўз безовчи қалам ойнинг қумуш лавҳига боғи ҳарфлардан бирини қуёш зарҳали ва осмон мовийси билан ёзилган бўлса, (уларнинг) ҳар бирида сирларнинг нурлари ва нурларнинг сирлари жойлашган(дир). «Алиф» — аҳволларнинг бошланишида иқбол тожигга ишорат бўлиб, «бо» — боргоҳ бисотини ёзишга башорат бўлди ва «то» — тожу тахт, муҳр ва чидамлилиқни кўрсатди. Шунинг дек, жуммал⁴⁸⁶ ҳарфларнинг ҳар бири ўз заминидан қайд этилиб мужмал маъноларни тамом калималар билан тўлатди ва шу : ҳарфлар воситаси билан Куръоннинг равшан оятларини ўрганишга машғул бўлди. (Унинг) ҳақни қабул қилувчи дили илоҳий китоб қуёши ышуъласидан (Куръондан) равшанлик ва огоҳ-

лик топгандан сунг, қалами(нинг) йўрға оти жиловини ҳусни хат томонига бурди.

М а с н а в и й :

(Унинг) таъби хат машқига ҳавасманд

бўлиши билан,

Унинг олдида фалаклар лавҳи тубан (бўлиб)

тушди.

(Унинг) дили Тангрининг файзидан

Маънолар нури билан равшанлик топди.

Қаламни хат (ёзиш) учун қўлга олганда,

(Гўёки) ўйнашиб ўқни шаст*га олгандек

туюларди.

Қачонки, қоғозни шабих** тизмаси билан

тўлатса,

Қоғоз ўша муҳр дан дурга тўлади.

У буюқлик ва мустақиллик «алиф»ини тож юзига тортгач, «бо» (унинг) иқбол дилида мустаҳкам ва шодмон бўлди. Қачонки, «то» тожу тахт устига нашқ бўлгач, «со» сабот бошидан Сурайё чўққисини эгаллади.

Б а й т :

(Тангри) қаламга «ро»дан латифа бергач,

Саҳифага шубҳасиз шакар сочди.

Нуроний ҳарфлар ва лафзлар мажмуасидан бу руҳоний малак(нинг) маҳорати билан муфрадот*** ва мураккаботлар тартиб ва таркиб топиб, нозанин фикрнинг равшанлиги ҳусни хат ; ва унинг санъати латифалари билан товланди. Унинг равшан тавқидан муҳаққақдирки, қутли давлат баракоти билан рубъи маскун⁴⁸⁷ нинг сул-еи забт қилинади ва унинг тавфикпазир дили | таълиқидан муқаррар (бўлиб) кўринадики, етти иқлим рукоъини яхши(лик) адли билан, гўзал ёр(нинг) хати райҳоний каби ҳаёт юзида кўришни истаганида (миера): (Унинг) ҳалами шохлар хати устига насх хатини тортди. Турли нақшлар ва хатларнинг расмлари (унга) маълум бўлганича, ёзиш суратларини ва қалам ҳаракатларини (ўзининг) басорат ва маҳорат қалами билан ёзиш ва суратлаш лавҳаларига нақш қилиб, «ҳуснихатга ўрганишингиз керак»⁴⁸⁸ буйруғи бўйича фармонбардорлик бо-

* Шаст — камон билан ўқ отганда бош бармоқка кийнладган қармоқ.

** Шабих — ўхшаш, монанд; шабих тизмаси — ҳарфлар тизмаси.

*** Бу ерда ўрта аерларда Шарқда қўлланнлган машхур хат турларн ҳақнда сўз борадн.

шинй (хусни хатнинг) итоат чизиғига қўйди; тиришиш қаламини (бўлса) ўзини машаққатга солиш билан ёриб, тоқат мақати*да кесди. «Агар ер юзидаги дарахтлар қалам бўлса...» (ояти)⁴⁸⁹ қаламлар қисмларини тамомига етказиб, (ўзининг) суввари** халофат ёрлиғини фахрлатиш тавқи ва туғро⁴⁹⁰ си билан гавҳар ёғадиган қаламидан ораста қилди.

Б а й т :

Эй, ёзувинг кўркинчидан Уторуд*** ўзидан кетган.
Ёқутнинг⁴⁹¹ қалами (сенинг) қаламингдан уялиб бошини эккан.

Фазлу эҳсон хазиналарининг калиди бўлган (ул) гавҳар сочувчи баённи таҳрири вақтида «қалам (дастёрлиги) билан Тангри (инсонга) илм ўргатади»⁴⁹² (ояти)нинг миннатдорчилик асарларини изҳор қилиб, унинг шарафли қасри кунгиралари «сиёҳдон, қалам ва уларнинг ёзган хатлари билан қасамёд қиламан»⁴⁹³ (ояти) билан безалган ажибалар нақш қалами билан мисра: *Эй хусни хат (сенинг) хулиқлар дасртарингдан бир боб бўлган (зот)* мазмунини ҳар бир мамлакат ва шаҳар(нинг) эшик ва деворларига энг гўзал суратлар билан езди.

(ШАҲЗОДА) УЛУҒ ПАРВАРДИГОР КАЛОМИНИНГ ТАЪЛИМИНИ ОЛИБ БЎЛГАНИДАН КЕЙИН МУБОРАК ХОТИРИНИ МАМЛАКАТ ОЛУВЧИЛИК АСБОБЛАРИНИ ЎРГАНИШГА САФАРБАР ҚИЛИШИ ВА (БАРЧА) ИЛМЛАРГА ТУШУНГАНДАН СЎНГ ОЛАМГИРЛИК ВА ЖАҲОНДОРЛИК ИНТИЗОМИГА КЎП ИЛТИФОТ ЭТИШИ ЗИКРИ

Искандар мисолли ул ҳазрат (Абдуллахон) кўп ўтмай, Тангрининг (қўллаб-)қувватлаши билан, фазлу камолни шу қадар касб қилдики, (бу) замон ҳоконлари ва Жамшидиктидор султонларга кўп йиллар давомида (тиришганларида ҳам) ундан намуна олишга муяссар бўлмас эди ва ҳаётнинг (ибрат) ойнасида (асло) юз кўрсатмас эди. Агар ул ҳазратнинг олий манокиблари ва юқори мартабалари шарҳида асарлар яратиб кенг китоблар ёзганда ҳам, (унинг) мингидан бирини ёзган бўлмайдилар ва (ҳеч ким уни) ёзишга қобил эмас.

* *Мақат* — устйга қаламни қўйиб кёсадиган асбоб.

** *Суввара* — суратга тегншли.

*** *Уторуд* (Аторуд) — Меркурий сайёраси. Қадимги китоблар да, афсонага таяниб, бу сапёра фалак котпби, ёзувчи ва шоирлар хомийси деб аталган.

3 м:

(Фараз) қилдимки, менинг ҳамма вужудим мўй-бамўй тил бўлиб,
Қаламим бошдан-оёқ бўлсин баён.
Унинг мактовлари ақлу идрокдан ташқари бўлгач,
Сўзлаш ва ёзиш билан қандай баён қилиб бўлади?

Адаб мактабида (унинг) мубораканжом хо-тири ўқиш ва ёзишга тамом берилиб, руҳоний нақшлар ва нуруний суратлар (ул) жаҳонгирнинг дили лавҳига ёзилгандан сўнг, (унинг қўли) гўзалликлар ва латифаларни нақш этувчи қаламдан сувдек нақш л и ханжарга, о лов ёғдирадиган тиғларга ва хат (ёзиш) санъатларидан найзабозлик ҳунарларига майл қилди. Агар оламни очувчи шамшир ишга тушиб, чакқонлик билан бел бойланмаса, билиш мумкинки, улў подшоҳнинг мамлакати қаламнинг иши билан ортиқ муҳофазат этилмайди. Агар ханжар душман юзига яшиндек ўтли бўлиб қулиб бокмаса, ҳамма биладики, маърақада қаламнинг-йиғлаши билан ҳеч нарса чиқмайди.

Қ и т ъ а:

Қалам ўрнига қўлингга кўкракни тешиб ўтадиган найза ол!
(Чунки) ундан давлат саҳифасида нишон қолади. |
Қаламтарошни қўй! Қизил ранг тиғни қўтар!
(Чунки) унинг ўткирлиги фитна ғуборини йўқотади.

Агар икки тилли қалам чиройли (ва) ширин сўзловчи бўлса ҳам, уни тиғ билан алоқаси йўқдир, чунки (ҳамиша) тиғ билан душман жони орасига сўз тушган*.

Қ и т ъ а:

Мамлакатни ўткир шамшир (воситаси) билан қарор топдирмоқ керак.
Қаламнинг тили мамлакатга қачон қарор берган?
(Фақат) яраклаган шамшир дамани урган кишигина,
Мамлакат келинини чакқонлик билан қучоғига ола билади.

* Қалам тплёғламадпк кплиб душман билан келншса, тпғ аксннча, душманнн аямайдп. Шунинг учун ҳам қаламни тпғ билан баробар тутма, демокчп.

Тўғри фикр(ли) ва ўткир зехнли (шахзодеО турли илм ва одобларни ўрганишдан бўшагандан сўнг, оламни босиб олиш тадбири ва яраклаган жаҳонгирлик андишаси равшан дили ва хотирига шуъла сочди; мамлакат очувчилик нияти билан подшоҳлик ишларини тартибга солишга кунт қилди ва (худди) маҳбулларнинг қоши каби камондан ўк отишга мойил бўлди. (У) чавгон ўйнашда дилбарлар зулфининг халқаси каби саодат майдонида давлат гуйини бошига етказиб, ўк (узиш), камон (тортиш), тиг ва найза (уриш) сирлари(ни билиш)да юз таҳсин, минг офарин билан (ўша замондаги) етук султонлардан ўзиб кетди. Шижоат ва довюрақликда Рустами достой⁴⁹⁴ достонини ва Исфандиёр⁴⁹⁵ «ур-сурини» эътиборсиз қилди; жаҳонгирлик расми ва оламни босиб олиш конунлари(ни билиш)да Дороб⁴⁹⁶ анғаналарини ва Искандар (Зулқарнайн) фатхлари афсоналарини хайрат гирдобига ташлади. Унинг ғунчадек олмоснишон ўк ёйи анордек ёқутнинг лаъл рангини эслатади; унинг ўки (бўлса)нина ипи кийимдан (осонгина) ўтгандек, қаттиқ тошдан бемалол ўтади; шамширининг жаҳонни куйдирувчи яшини тоғ чўққисини (то) камаригача учиради. (Унинг) аждаржасад ханжари (ҳар қандай) аждар жасадини аждар харфларидек пора-пора қиларди.

М а с н а в и й :

(У) хусни хатдек зеболикда ҳам муайян
бўлди.
(Ва сўнг) шоҳлар санъати(ни эгаллаш) томон
бурилди.
Ўқ отишлик ва қиличбозликда
(Худди) найзаддек бошини баланд кўтарди.
Ўқ отиш ҳунарида шунчайин уста бўлдики,
Садбаргнинг юзидан рангини ўчириб
юборадиган бўлди.
(Агар) унинг тиғи пўлат кўрғонга тегса,
Вир зарб билан уни тагидан кўпоради.
Агар найзаси Қоф⁴⁹⁷нинг дилидан (тешиб)
ўтса,
Ичи Қофнинг дилидай дарз кетарди.

Қачонки, ов ёки забт этиш учун отланса,
унинг камони шасти дастидан қушнинг ҳавода
парвоз қилиш ҳаёли, оҳунинг саҳрода чопиш
орзуси хотиридан ўтиши мушкул бўларди.

М а с н а в и й :

Агар у ов қасди билан ташқари чиқса,
Вир ўк билан икки оҳуни бирдан урарди.
Унинг дастидан ҳавода қуш (ҳам) қолмади.

Камони дастидан даштда хайвон (ҳам)
қолмади.
Агар чавгони билан гўйнинг орқасига урса,
Юз подшоҳнинг бошини ҳар томонга
юмалатарди.

Оғир гўйни шу қадар баландга ирғитардики,
Осмон шишаси (унинг зарбидан) синарди.
Мамлакат безовчилик ва иқлимдорликда
Тангри унга шундайин кўмак берганди.
(Бордию) оламни фатҳ этиш учун киришса,
Чиндан хирожу, Шом⁴⁹⁸дан бож оларди.

МУБОРАК МАРТАБАЛИ ҲАЗРАТ (АБДУЛЛАХОН)
ДАВЛАТИНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШИ; МАНСАБ ВА
ҲАШАМАТ ТОЛЕИНИНГ ЧИКИШИ; ТУЛИҚ ШАВКАТЛИ
ДУШМАННИ ҚАМАЛ ҚИЛИШИ, (ЛЕКИН) МАҚСАДГА
ЕТМАСЛИГИ ВА (У БИЛАН) СУЛҲ ТУЗИБ
ДУШМАНЛАШИШДАН ҚАЙТИШИ

Мулк берувчи подшоҳ (яъни Тангри), (номи) улуғ ва муқаддас бўлсин, қутли юз л и ҳар бир кишининг давлат юлдузини жаҳондорлик фалагида қутли бўлишини истаб ва, («Тангри) истаган кишингни азиз қиласан»⁴⁹⁹ (ояти) такозосича, (унинг) юксаклик байроғини Хулқар чўққисига ва Сидратулмунтаҳо тепасига чиқарадиган бўлса, биринчидан, олам кўрғонида ғам сипохи уни (ўз) хужуми билан қамал қилади. (Иккинчидан), қачонки (у) Тангри ёрдами билан машаққатнинг банд қалъасидан халос бўлиб, мамлакатнинг дил очувчилик тахтига ўлтириб, (ўзининг) жамоли офтоби(нинг) нури билан салтанат уфқини ёритса, (унда) эътибор назари билан ҳаёт аҳволларини мушоҳида қилади (ва) кўз қорачиғи сингари олам равшанлигини орттиради.

М а с н а в и й :

Кимга Тангри мансаб ва ҳашамат берса,
(Ва) бошига давлат тожини кийдирса,
Уни аввало балого асир қилади.
(Ва) бало кишанига мубтало қилади.
Қачонки, (киши) бошига бахт тожини
қийса,
(Ва) куёш сингари тахт авжига чиқса,
(У) раъийят ҳолига боқади,
(Ва) раъийят ҳолига риоят қилади.

Бу ривоятни келтиришдан мақсад ва бу ҳикоятнинг таҳриридан ғараз шулки, маърифатнишон султон (ва) фирдавсмакон хоқон ҳазрат Жонибек султон, (унга) Тангрининг раҳмат вгу

розилиги бўлсин, бу қоронғу хокдондан дилини узиб, жаннатнинг тўридан жой олгандан сўнг, Сулаймонмакон хон (ва) Искандарфармон буюк подшоҳ Абулғозий Искандар баходирхон Офаринкент вилоятдан азиз отаси(нинг) жойи (бўлган) гўзал Кармина шаҳрига бориб, у вилоятда ҳукумат курсиси ва мансаб ҳамда ҳашамат маснадига ўлтирди. Ўша вақтда ҳазрат Убайдулла-хоннинг ўғли марҳум Абдулазизхон Бухоро мамлакатининг истило тахтига ўрнашиб, мансаб ва шараф тожи ҳамда улуғлик ва камолат тахтининг мустақиллиги даввосини қилар эди⁵⁰⁰. Ҳижрий тўққиз юз эллик еттинчи йили⁵⁰¹ бу азиз хон вафот қилди. Унинг вафоти тарихи қуйидаги мисрадан чиқади: «*Омад нидоки, «ҳайф аз Абдулазизхон»*⁵⁰². (Шундан кейин) Бухоро ҳукуматининг жиловни Муҳаммадёр султон ибн Суюнчмуҳаммад султон ибн шаҳид хокон Абулғозий Муҳаммад Шайбонийхон(нинг) давлат тутамидан қарор топди. (Ўша кунлари) Фаридун қудратли подшоҳ Абулфатх Пирмуҳаммадхон⁵⁰³ таъзия билдириш расми билан Балхдан Бухоро вилоятига ташриф буюриб, муҳим ҳусн тадбирлар, балки ёлғиз тақдир билан у л жанобнинг (Муҳаммадёр султоннинг) мамлакатини эгаллаб олди. Бу ходиса воқеъ бўлиши билан Кўчқинчи султоннинг ўғли Абдуллатифхон Самарқанддан, Суюнчхўжахоннинг ўғли Наврўз Аҳмадхон⁵⁰⁴ тўққиз юз эллик саккизинчи йилда Туркистон ва Тошкентдан саноқсиз сипоҳ билан Бухоро ва Миёнколни (ўзига) қаратиш мақсадида иззат ва улуғлик қўлларини юқори кўтариб, бу мамлакатга қараб равона бўлдилар.

М а с и а в и й:

Жамнишон ва довиюрак хокон,
 Балхдан келиб, Бўхорони манзил қилди.
 (Ва) у мамлакатни олиб ўзига қаратди.
 (Бу) ёлғиз тадбир билан эмас, (балки)
 тақдирдан бўлди.
 Муҳаммадёр (султон) Самарқанд томонга йўл
 олди.
 (Ва) шаҳар хонига бир қанча гапларни айтди.
 (Ва) хонни ўз аҳволдан огоҳ қилди.
 Бу холдан унинг дилини таъсирлантди.
 Сипоҳдор бу хон Наврўз Аҳмадхонга,
 Киши юбориб, (уни ҳам бу аҳволдан)
 хабардор қилди.
 Дашт хони (Наврўз Аҳмад) бу холдан хабар
 топди,
 Шу замон (отининг) жиловини
 Самарқандга қараб бурди

Сон-саноксиз кўп ва даре каби мавж урган,
 (Кўп) тудан ва лашкари билан.
 Сипоҳининг ҳар бири девсурат эди.
 Ҳаммаси хийлакор, макрли ва алдоқчи эди:
 Бир гуруҳининг (сомондек) сарик
 башаралари,
 Беҳи рангидек ғуборли эди.
 Фитна кўзғотувчи бу икки хон,
 Худди ғазаб ханжари ва ўч (олувчи)
 тўғга ўхшардилар.
 Бухоро ва Миёнколни олмоқ учун,
 Улуғлик юзасидан жиловни бурдилар.

Душманнинг қасд қилганлиги хабари тарқалгандан сўнг, Миёнкол хоконлари (душман билан) муқобил бўлишга қодир бўлмаганларидан ҳар томонга тарқаб кетдилар. Рустамнишон хон Рустамхон ўғли Узбек султон билан Бухорога қараб қочди; ҳазрат Искандархон Жайхундан ўтиб, Андхуд ва Шибирғонга қараб кетди. Аммо давлат ва шаҳриёрлик осмонининг қуёши, иқбол ва бахтиёрлик қуёшининг гумбази, буюклик ва улуғлик осмонининг бадри, шоҳлик дуржининг гавҳари, шаҳаншоҳлик буржининг юлдузи, дунё ва динни иззат қилувчи Абулғозий Абдулла баходирхон(дир)ки, табиат дарахти (ҳеч вақт) давлат ариғида ундан яхши мева бермаган; ҳаёт онаси мамлакат кучоғида (ҳеч қачон) ундан яхши фарзанд туғмаган (эди).

М а с н а в и й :

Осмон даражали (ва) Хулқар ўринли шоҳ,
 Жам(шид) ҳашаматли, юлдуз нишонли
 хусрав.
 Тақдир ҳукмининг ойи, бўйсунининг
 қудрати.
 Камол авжининг юқори юлдузи.

(У) ёш бўлишига қарамай, зўр ишни илғари суриб, амир Тин Саъид қорлик, ўша вақтда ул ҳазратнинг (Абдуллахоннинг) оталиғи мансаби бу кишига топширилган эди (ва) амир Тин Саъид жалоир каби ҳар бири кенгаш ва маслаҳат бобида асрнинг энг пешқадам кишилари бўлган бошқа арқони давлат ва аъёнларга душманларнинг келаётганликлари тўғрисида хабар бериб, уларнинг ҳужумларини дафъ этиш тўғрисида Тангрининг (ерга) туширган (китоби) Қуръоннинг мўъжиза низоми (бўлган), «(дунё) ишларида одамлар билан кенгаш»⁵⁰⁵ оятига кўра, ишда улар билан кенгашиш (қоидаси) бўйича,

уларга маслахат тариқасида гавхар сочувчи о?
зини очиб дедики, «Мурувват ва ҳамиятдан йи-
рок бўладики, шу кунгача бу вилоятнинг халқи
ва раъйияти устидан ҳукм юргизиб келган бўл-
сак, нимани тиласак улардан олган бўлсак, хо-
зир бўлса бир душман шунча кўп жамият би-
лан кибру зулмдан бу тарафга (қараб) юриб,
фитна кўзғотишга бел боғлаб, қон тўкиш савдо-
сига тушган бўлсаю, бизлар (ҳеч бир) сабабсиз
шундай мамлакатни кўлдан берсак; Тангрининг
омонати бўлган раъийятни душманларнинг
талон-торожи оташига қўйсак! (Энди) шу му-
носиб кўринадики, ҳар ҳолда дилни Тангрининг
иноят ёрдамига қўйиб, халқни, қанчайин қо-
дир бўлсак, кўчириб ўзимиз билан (бирга)
қалъага олиб кирайлик ҳамда халқ ва уларни-
нг (гўдак ва) аёлларини душманларнинг тажо-
вуздан сақлайлик».

М а с н а в и й :

Хонлар фитнанинг пайига тушганларидан
кейин
Бухоро томон жилов бурдилар.
Ўзлари билан бирга ҳар мамлакатдан
(лашкар тўплаб),
Сахро қумидан кўп лашкар тортдилар.
Самарканд ва Суғднинг хоконлари тезлик
билан,
Қаерда бўлсалар (ўша) ерга рухни⁵⁰⁶
кўйдилар,
Лекин иқбол ва мансаб буржининг юлдузи,
Ситора ҳашамли, юлдуз сипоҳли шох,
Искандар шуқухли, Сулаймон шиорли,
Абулфатҳ Абдулла комкор,
Душманга қарши юришдан юзини бурмади.
Ва (унинг) дили ҳеч нарсадан кўркмади.
Буюрди (бир) мажлис безамокликни.
Сипоҳ бошлиқларини унга чорлади.
(Унинг) дур ёғдириб, гавхар сочадиган
лаълидан*,
Шахвор марваридлар тўкилди (бунда).
(Хокон) оқил ва доно кишилар ҳузурида
дедики,
«Агар қўлдан ҳамийят тизгинини қўйсак,
Халқимизни талон ва торожга қўйсак,
Ақл (ва) адл шевасидан йироқ бўлади.
Тездан қалъага кириб жойлашайлик
(Ва унда) кина йўлига оёқ қўяйлик.
Ҳар ер дан эру хотинни (борича) йиғиб,
Ўзимиз билан бирга қалъага олиб кирайлик.
Тангрининг файзу фазлидан умид (шулки),

Тнлидан демокчи.

У душманни банд килувчи (ва) оламни
очувчидир.
Зафар бизга ёру мадаккор бўлсин.
Душманлар паришон ва вайрон бўлсин».

Бу маънини таъкид ва даъвони муқаддима
қилгандан кейин (Абдуллахон) ҳамиша диллар
эшигидан ҳиммат талаб қилиб, ҳол (сўрувчи)
аҳлдан мадад сўради. Шу туфайли, олий марта-
бали, юксак мактовли, хидоят доирасининг мар-
кази, валоят паркорининг нуқтаси, илоҳий меҳ-
рибончиликларнинг мазҳари, ҳазрати олий саро-
пардасининг марҳами, миллат ва дунё ишларини
тартиблаган ҳазрат Низомиддин Қосим шайх⁵⁰⁷ -
нинг юқори остоналарига ниҳоятда дўстлик эъти-
қоди ва муқаммал мақсад юзасидан ихлос ва
ишонч билан илтижо қилди. (Ул шайх) Тангри-
нинг даргоҳига мақбул ва чексиз файзларга етиш-
ган (бир киши) эди ва (у ерда) жаҳрия⁵⁰⁸ олий
силсиласида қутли сифат ва олий даражалик
зотлардан бошқа олам аҳлига муқтадо (бўлган),
одам болалари тоифаларига раҳнамо бўлган ки-
ши кўринмас эди. (Абдуллахон) душманлар-
нинг (Миёнколга қараб) юрганлиги қиссасини
ва уларнинг ҳужум (қилганлик)ларини ул қут-
линишонга бирма-бир айтиб берди ва (унинг
ёрдамига) тамоман муҳтож эканлигини арз қи-
либ, барақали фотиҳа (беришини) илтимос қил-
ди; қалъадорлик бобиди ва (душмандан) ўч олув-
чилик одобиди (ундан) ёрдам ва ҳамкорлик сў-
ради. Вал оят мактовли жаноб (Қосим шайх)
хулафот оиласининг натижаси (бўлган Абдулла-
хоннинг) ҳақиқа фотиҳа қилиб, ихлос билан дуо
қилди. (Қосим шайх) у л ҳазратнинг (Абдулла-
хоннинг) қалъада бўлишини буюриб, ўзи ҳамма-
дан бурун куч ва тобеларини қалъага келтирди
ва қуллар эгаси (бўлмиш) ҳазрат (Абдуллахон)
валийлар мурожаатгоҳи (бўлган) ул жанобнинг
буйруғига итоат қилиб, товочи⁵⁰⁹ларга буюрди-
ки, «Халқни қаерда бўлмасин кўчириб қалъага
киргизинглар». Ўзи (бўлса) санокли паҳлавон
ва қаҳрамон курашчилар билан Яратғувчининг
иноят ва ёрдамига ва ҳазрати Парвардигорнинг
қувватлашига ва жаноб валоятшоирнинг (Қосим
шайхнинг) хайрихоҳлигига эътимод қилди (ва
душманни қарши олди).

М а с н а в и й :

Уруш чоғи ул гуруҳ аскарнинг ҳар бири
Маҳбубларнинг киприги каби ҳаммаси
найзодор (эди)у1

Гурухлар оташ каби ҳаммаси тўхтамайдиган,
Турклар сингари санам кўзли (ва) ўткир (эди).

(Абдуллахон) Кармина қалъасига кириб,
унинг буржи* ва кўрғонини ғоятда мустаҳкам
қилиб, (ўзининг) ншжоатлй қўлини (баланд)
кўтарди ва дилини худованди Қодиру мухтор-
нинг (яъни Тангрининг) карам ва кўмагига
қўйиб, душманни дафъ қилиш учун химмат кўр-
сатди.

М а с н а в и й:

Арслон савлатли у мухташам хусрав,
Искандар шукухли, Фаридунхашам,
Довюрак ханжарликлар тўдаси билан,
- Ўша номдор қалъа сари келди.
Тошдек қалъани мустаҳкамлаш учун
Жанг асбобларини тартибга солди.
Искандар шукухли шохнинг фармони билан
Фаришта(лардек) сипоҳ (ва) юлдуз(дек кўп)
гурух,
(Ва) қахрамонлар олампаҳо (хон) ва
кўрғон атрофида,
Кўёшу ой каби (тинмайин) кеча-кундуз
айландилар.

Ўша вақтда ул хазратнинг (Абдуллахоннинг)
сипоҳи ниҳоятда кам эди. Шунинг учун (қалъа-
ни) кўриклаш учун ҳар куни ўн беш кишини
тайин қилди⁵¹⁰. Душманлар ҳаракатидан ер эзи-
либ кетадиган шукухли (ва) кўп лашкар ва
сипоҳлари билан Октепа⁵¹¹ мавзеига келиб, у
ерда чодир, хиргоҳ**, саропарда*** ва борго-
ҳини кўёш ва ой чўққиларига етказиб курди-
лар. Фирдавсмакон Абдулазизхоннинг оталиғи
хашаматли амир Танишбий қушчининг гувоҳ-
лик беришича, хазрат Убайдулла баҳодирхон-
нинг ўғли Муҳаммад Раҳим султон авлодидан
бўлган Бурхон султон Наврўз Аҳмадхоннинг
ички⁵¹²ларидан бир тўдаси, хусусан, Кучак ўғ-
лон ва Қодирбердибий найманнинг ўғли Ман-
сур мирзолар билан ва Муҳаммадёр султоннинг
пахлавонларидан бир қисми ҳамда найзачи ва
ханжарчи турклардан⁵¹³ бир тўдаси билан қалъа
томонга юз қўйиб, қалъа яқинидаги бир пана
жойда яшириниб, урушга мунтазир бўлиб тур-
ди.

* Бурж — қалъанинг чўққиларп.

** Хиргоҳ — чодир.

*** Саропарда — кафта парда. Сарой пардаси; бу ерда
^ годшоҳ, хон чодпри атрофига тугиладиган парда.

М а с н а в и й:

(Улар) қалъа яқинида жойлашиб,
Ой гардишлангандек (қалъани) куршаб
олдилар.
Бурхон уруш қасди билан фитна кўзғотиб,
Душманлик камарин боғлаб,
Киналик қиличини кинидан чиқарди.
Қўлидаги шижоат тигини суғориб,
Фитна ахтарувчи сиртмоғини тоблади.
(Ва) қалъа томонга келиб фитна бошлади.
Фитна(чи) сипоҳини бошлаб келтирди.
Бир туда суворийлари билан келиб,
Кина (ва) ўч пистирмасини курди.

Иттифоко, ўша куни ул хазрат (Абдулла-
хон) рабийят ҳолини риоя қилиб, ўзи қалъани
муҳофаза қилиб туради. У л хазратнинг муло-
зиматида навбат тарикада (турган кишилар со-
ни) ўн бешдан ортиқ бўлма⁵¹⁴, (булар) Тин
Саъидбий қорлик ва унинг биродари шох Саъид-
бий, Жаъфархон кипчок, Сурхон оталик, Мир-
зо Валижон жалоир, амир Наврўз қушбеги⁵¹⁵
ва амир Абдулла садр⁵¹⁶ кабилар эди. (Улар)
душманнинг келаётганини билиш биланок, ки-
на камарини чидамлик белларига боғладилар
(ва) ул Рустамнишон (Абдуллахон) ўша тўда-
нинг ҳамроҳлигида душманни туб-томири би-
лан кўпориб ташлаш учун (қалъа) дарвозаси-
дан ташқарига чиқдилар.

М а с н а в и й :

Бахтиёр, номдор хусрав,
Абулфатх, адолат хулкли подшоҳ,
Кина изидан камарини маҳкам боғлаб,
Жанг учун дарвозадан (ташқарига) чиқди.
Атрофидаги қиличбоз суворийлари,
Махбублар кипригидек, (душман) сафини ёриб
ўтадиган эди.
Сипоҳлар ҳаммаси ғазабли ва урушқоқ (эди).
Ботир, қаттиқ қўлли ва о лимона хулкли эди.

Хазрат сохибкирон қалъа дарвозасининг эши-
гидан ташқарига қадам қўйиб, уруш майдонига
(қараб) азм жиловини бургандан сўнг, шижоат
майдонининг пахлавонлари, далирлик водийси-
нинг курашчилари қўллари билан ул хазрат-
нинг отини жиловлаб, уни жангдан қайтариб
олиб чиқдилар ва ўзлари кина(чи), шўх отла-
рини жойидан кўзғотиб, душман томонга юз-
ландилар. (Урушувчи) икки туда муқобил бўл-
ганларидан сўнг, (хар)икки томон пахлавонла-
ри зафарнишон тигларини ва жон олувчи найза-

далирлик йўлини илгари суриб, мардлик ва мардоналикнинг додини бердилар.

М а с н а в и й :

Ўша сержанжал майдонда ҳар томондан,
Фалак шуқухли паҳлавонлар етиб келдилар.
Уруш қасди ва талашиш хаёли билан,
Қўлларида тиғ, (ўзлари) аждар мисол.
Бир-бирларига кўзлари тушиши билан,
Найзаларини (созлаб) баланд кўтардилар.
Кина, саргашт отларни ўрнидан кўзғотиб,
Бир-бирига аридек ёпишдилар.

Аммо душман томонидан Кучак ўғлон оғир ярадор бўлиб, зафарнишон сипоҳнинг қўлига (асир) тушди. (Лекин) ул ҳазрат (Абдуллахон) унинг қонидан кечиб, қўйиб юборди. Шунингдек, Бурхон султон(нинг) одамларидан шох Мухаммад қатағон⁵¹⁷ тақдир чанғалига асир тушиб, ўша майдонда оғир ярадор бўлган эди, (тез орада) тор оламдан ўтди. Оқибатда, (дар) икки томоннинг паҳлавонлари талашиш палосини йиғиб, урушдан (воз) кечдилар ва таскин сувини фитна оташи (устига) уриб, иккала гуруҳ (жанг майдонидан) чиқдилар. (Жангнинг) иккинчи куни юлдуздан кўп сипоҳи бўлган Бурхон султон (қуёш) тонг отиш ойнасидан юз кўрсатганда, Маснавий: *Юлдуз сипоҳли шох (яъни қуёш) Тонг ойнасидан ой юзини (кўрсатди) (Белига) камар боғлаб (ва) тдҗ кийиб, Парилар шохи каби (бошини) шох пари билан бегаган ҳолда кўрсатди* Тошкент султонлари ва Самарканд хоқонлари Оқтепадан кўчиб, қалъа ёнига келдилар. Абдуллатифхон, Султон Саъид ибн Абу Саъидхон, Ҳисор султонларидан бир тўдаси, Мухаммадёр султон ва Бурхон султон дарёдан ўтиб⁵¹⁸ мустаҳкам қалъа атрофига чодирларини қуриб, (худди) ой гардишлагандай (уни) ўраб олдилар. Наврўз Аҳмадхон ҳам дарёнинг ўша юзида тўхтаб, қалъани олиш учун уруш қуролларини тайёрлашга ташаббускор бўлди. Аъло ҳазрат (Абдуллахон) қолган амирлари билан кеча-кундуз қалъадорликда ва киначиликда ғайрат кўрсатиб, қалъанинг кўрғони ва буржини жон-жаҳдлари билан кўриқлашга ҳаракат қилиб, довьораклик водийсига қадам қўйдилар.

Б а й т :

Кеча-кундуз (улар) кўрғоннинг буржларида
Йигитлар ой ва қуёшдек посбон (эдилар)3.

урувчи паҳлавонларнинг жамиси ва нусратшиор курашчиларнинг барчаси қалъанинг ичидан чиқиб, душманнинг сипоҳи билан уруш қилардилар ва ҳайратли арслон ва зўр филлар каби убури сифат (душман)га ҳамла қилардилар. Кўпинча, у кўп (сонли) лашкар шунча кўп жамияти билан (уларнинг зарбига чидолмай) чекинар эди. Қамал ўн икки кун давом қилгач, душманлар англадиларки, у қалъа атрофида (қанчалик) узок ўлтирсалар ҳам (бундан) ҳеч иш чиқмайди. Шунинг учун (қалъага) одам юбориб, жаҳрия силсиласининг шайхларидан бўлган хидоят эгаси ва авлиё нисбатли жаноб Дарвиш шайх Алиободий⁵¹⁹ни мусолиҳа ишларини тартибга солиш учун Ўрдага (яъни Абдуллахон хузурига) юбордилар. Ул ҳазрат (Абдуллахон) амирлардан бир гуруҳи билан бирликда «келишиш яхшироқдир»⁵²⁰ (деган) тўлиқ хабарли (оят) бўйича мусолиҳа усулини илгари суриб, қадамини сулҳ йўлига қўйди ва икки томондан дўстлик аҳди тузилди. Мусолиҳа иши битгандан сўнг, Самарканд хоқонлари ва Тошкент султонлари қайтиш жилловини буриб, ўз ватанлари-] га жўнаб кетдилар.

Ўша йилнинг ўрталарида Пирмуҳаммад Мухаммадёр султонни чақиртириб Бухорони унга топширди, (ўзи бўлса) азимат байроғини давлатининг маркази бўлган Балх томонга (қараб) кўтарди. Мухаммадёр султон давлат маснадига ўлтирган куни кечаси амир Жоналибий(нинг) мувофиқ кўриши билан Самарканддан Чаҳоржўйга келган фозиллар унинг (яъни бу воқеанинг) тарихини «калиди мулки Бухоро»⁵²¹ деб ёзганлар. Бурхон султон Бухорога келиб, Мухаммадёр султон билан шерикликда бу вилоятда ҳукмронлик қилди.

(ТАМОМ) АТРОФ ВА ЖОНИБЛАРДАН САЙЁРА МИСОЛ СИПОҲНИНГ ИЗЗУ ЖАЛОЛ ДАРГОҲГА, ЯЪНИ МИЁНКОЛ ВИЛОЯТИГА ТЎПЛАНИШИ ВА БАХТИЁР БУЮК ПОДШОҲНИНГ (АБДУЛЛАХОННИНГ) ДУНЁНИ ОЧИШ УЧУН ЗАФАРНИШОН ЛАШКАР БИЛАН ҚЎЗҒАЛИШИ

Кимёбахш вужуд(ли) ҳазрат подшоҳ (Абдуллахон), Тангри(нинг) инояти ва чексиз қувватлаши билан, тамизнинг асоси ва илмнинг чегарасига етгач, унинг тоғдек ҳилмидан салтанат ва жаҳонкушолик лаъли оламини ёритувчи офтобдай ярақлади ва унинг (зўр) ҳиммати дарёсидан хашамат ва подшоҳлик гавҳари Озар⁵²² оийи булутининг чакмоғидек равшан бўлди.

М а с н а в и й:

Унинг пешонасида тождорлик нурлари,
Юзида султонлик аломатлари (зохир эди).
Мамлакат ва миллат осмонида бир ой (эди).
Иzzат ва давлат бўстонида бир гул (эди).

Ҳамиша саодатли Хумой⁵²³нинг сояси бошига тушиши унинг тездан жаҳондорлик(нинг) аъло даражасига кўтарилишидан нишон берарди; иқболнинг баландпарвоз лочини (унинг) фарқадга етган бошига қанотини ёзиб туриши (эса) азиз матлаб ва юқори мақсадларга уланишидан дарак берарди. Унинг феъл ва сўзлари тўрт рукндан эшитилардики, подшоҳлик ноғораси беги иқлимда мурод (хурсандчилипг)га чалинарди (ва) оламнинг олий томонидан (унинг) овози келиб турардики, (садоси) хашамат ва иқбол байроғини, давлат ва бахтиёрлик туғини етти гумбаз устига юлдуз сипоҳ куёш ва ой каби тезлик билан кўтарарди.

Б а й т:

Салтанат офтоби унинг пешонасидан
чиқарди.
Давлат нури (бўлса) унинг жамоли
шуъласида порларди.

Бу маъниларни эслатиш ва бу мазмунларни муҳаддима қилишдан мақсад гдулки, субҳоний инояти ёрдамнинг қуввати билан ҳазрат соҳибқирон (ва) Искандари сонийнинг қутли бахти ва саодатли давлати(нинг) овозаси (тамом) атроф ва шаҳарларга етиб, хашамат ва салтанатини(нинг) хушбўй шамоли у л ҳазратнинг улуғлик чаманидан (чиқиб тамом) шаҳар ва мамлакатларга (қараб) эса бошлади.

М а с н а в и й:

Жаҳон шоҳи давлатининг тантанаси,
Замон ҳокони хашаматининг ғулғуласи,
Куёш нуридек ҳаммага равшан бўлди.
(Ва) ундан тўккиз осмон гўмбази ҳаракатга
келди.

Рифъат ва камол осмонининг куёши кун сайин юқори даражага кўтарилиб, саодат ва иқбол байроғининг маҳчаси соатма-соат янгиленарди. (Абдуллаҳон) ёшлик ва болалик чоғларидаёқ мамлакат очувчилик ва подшоҳлик ишгарига мойил бўлиб, ҳамиша ҳукмдорлик кур-

сисига ва жаҳонни безовчи тахтга кўтарилишни (ўзининг) олижаноб хотирида тутарди ва ҳар доим (бошқа) мамлакатларни истило (қилиш) тақозосини равшан дили саҳифасига ва жаҳонгир хотири варақларига нақш қиларди. Атроф ва жониблардан кетма-кет зафар жанибатли* сипоҳлар, юлдуз мавокибли** лашкарлар, замон паҳлавонлари, (уруш) майдонининг курашчилари, (ҳар қандай) жангнинг қўрқмас тортишувчилари умидворлик билан бахтиёр ҳазратнинг мавкабига келиб кўшилдилар ва фатҳу нусрат ҳамда иқболу давлат олий даргоҳига юзландилар.

М а с н а в и й:

Парвоналар шам атрофига тўпланганидек,
Далирлар ҳар бурчакдан (келиб),
Суворийлар ўч олувчи шохнинг атрофини,
Асал атрофидаги заҳарли арилардек
ўрадилар.

Ўша кунлари саодатфаржом султон Шохмуҳаммад Султон Ҳисорий, Али Мардон баҳодир, Иқим мироҳўр⁵²⁴ каби дадил, машҳур ва шавкату довруғи жаҳонга таралган бошқа (амирлар) бошлик жамики шижоат низом ли сипоҳи билан ҳазрати олийнинг (Абдуллаҳоннинг) мулозимати шарафига муншрраф бўлди. Ул ҳазрат ҳам ўша жамоа борасида беғоят марҳамат, бениҳоят каромат кўрсатди ва чексиз хайрихоҳлик ва тамом дилжўйлик қилди. Ўша жамоа ул ҳазратнинг шарафли пешоналаридан бахтиёрлик ва жаҳондорлик нишона ва аломатларини кўргач, (унга) арз қилдики, «Кўп замон ва узоқ вақтдан бери Хуросон вилояти бошқа шаҳарлар билан бирликда жоҳил, кофир ва золим бузуклардан бир гуруҳи⁵²⁵(нинг) тасарруфи ва қудрати остидадир. (Улар) замон аёнлари ва бу вилоятнинг эътиборли кишиларига Каъбайи муаззама ва Мадинаи Мустафовийнинг (яъни Макка ва Мадинанинг), Тангри бу икки шаҳарнинг шараф ва иззатини (ҳамиша) зиёда қилсин, зиёрат қилишга йўл қўймаётир. Агар ул ҳазрат Жайҳундан кечиб ўтиб ўша мамлакат томон юрса, Тангрининг қувватлаши ва давлатининг қучи билан шундай (бой) вилоят

* *Жанибат* — подшоҳ, хон ва султонлар бпрор жойга отланиб чикканларнда эҳтиёт учун бпрга олиб юриладиган от. Бу ерда ўрлиб суворийлар.

** *Мавокиб* (бирлиги — мавкаб) -^ подшоҳ, хон, султонлар ва мўътабар амирларнинг ёшда бўладиган кишилар.

(унинг) ихтиёр тутамига кириши мумкин». Ўша жамоатнинг (бу) арзлари ул- хазратнинг хошишларига мувофиқ келгани учун уларнинг арзларини розилик қулоқлари билан тинглади, чунки Искандаршавкатнинг (Абдуллахоннинг) олий ҳиммати «Тангри албатта ҳимматларнинг олийсини, баландини севади ва пастларини ёмон кўради» (ҳадиси) бўйича, Кармина вилоятига қайоат қилишни мақбул кўрмас эди. Ҳиммат - нинг юқорилиги имон(нинг) кучлилиги(дандир) мақоли тақозосича, «Тангрининг ери кенгдир»⁵²⁶ (ояти)нинг кенг дашти бўла туриб, тор ерда ором олишга қаноат қилишни (ўзига) муносиб кўрмади.

М а с н а в и й :

Кимки ҳиммат билан мақсадга интилса,
Мурудни ўз кучоғидан топади.
Масихонинг туғилган жойи ердир.
Ҳиммат билан фалак авжидан жой олди.
(У) ҳиммат билан қуёш каби осмонда бўлди.
Ҳиммат билан қаерни истасанг, шу ерда
бўласан.

Калом подшоҳи бўлган шоҳлар сўзида (шу гап) бор: «Мақсадга эришмоқ — қийинчиликларга чидаш билан бўлади; қўлида борига рози бўлиш (эса) тўрт оёқлиларнинг табиатидир».

М а с н а в и й :

Деди: (кўп) қийинчилик чекмасдан (туриб),
Лаззатлар завқини (асло) тотиб бўлмайди.
Кўп қийинчиликлар тортмасдан (туриб),
Орзу эшигига рухсат олиб бўлмайди.
(Буш келсанг) ишинг фурсати булутдек (ўтиб)
кетади.
Сабр қилиш ҳар ерда (ҳам) яхши
бўлавермайди.
Қаноатда подшоҳларга нуқсон бўлади.
(Лекин), қаноат ҳайвон табиатига
хосдир.

Бинобарин, сичқон йилига мувофиқ келган хижрий тўққиз юз эллик тўққизинчи йилнинг эрта баҳорида⁵²⁷, яъни (гул ва) райхонлар подшоҳи (баҳор) бўстонлар майдонида безалган тахт устига хурсандлик палосини ёзиб, табиий қувватлари, сўнг ёмғир сабаби билан «ўликга айланган ерни тирилтирди»⁵²⁸ оятининг мадад қилувчи баҳорининг мўътадил хавоси билан (ёр) бақо тўнини ва ҳаёт либосини кийганда, назм:
Фасли наврўзки, баҳор булутини йиғ-лаб,

Бог(лар) яшнаб, чаман руҳланиб, гуллар хандон қилганда, Чаман куклам подшоҳи оёеи учун тахт бўлиб, Нортон* каби қуёшдан олтин гўйи пайдо бўлганда Баҳор шамоли(нинг) нафаси Тангрининг лутфида Исо дамли бўлган (қунлар)да, Чаман улик (табиат)га ҳайтадан жои киритган мавсумда гўзал Кармина шахридан чиқиб, Тириклик қўриғида⁵²⁹ чодир тикди ва ўтлоқда отларнинг аҳволига қараш учун бир неча кун тўхтаб қолди. Салтанат ишларини тартибга солиб бўлгач, кўпчиликнинг дуоси ҳимоясида Хуросон томонга юрди.

Н а з м :

Унинг амрига ер ва осмон бўйин сунувчидир.
Қазо ва тақдир (ҳам) унинг ҳукмига тобедир.

Қарноб⁵³⁰ деган жойга етганда сипоҳининг аксариятини ўша ерда қолдириб, ўзи бир қанча кишилари билан Бухоро томонга (қараб) юрди ва валоят мақтовли, ҳидоят мартабали, валоят осмонининг қуёши, ҳидоят қуёшининг осмони, валийлар зубдаси, покларнинг пешвоси, уламоларнинг паноҳи, фуқароларнинг мурожаатгоҳи, улуғлик пардасини тутувчи, жамол саропардасида ўлтирувчи, раббоний сифатларнинг мазҳаби, субҳоний восилларнинг пайдо бўлиш ўрни, сиддикларнинг сайиди ва орифларнинг таянчи, рубойи: *У шундай хожаси, унинг қандили диннинг шамъи бўлган, Мулку миллат шахмат тахтасининг шоҳлари унинг моти бўлган. Унинг зоти Тангри жамолининг ойнасидир. Ва у юз унинг ойнасига боғлангандир, ўз асрида валийлар султони ва унинг (хоннинг) даврида такводорлар дал и ли, улуғ Тангри нурларининг мат лай шайхулислом Хожа Жўйборийнинг⁵³¹, Тангри унинг дилини пок қилсин, мулозиматлари саодатини топди. (Абдуллахоннинг) ул хазратнинг зотларига нисбатан рост ният ва тамом эътиқоди бўлганидан, (унга) таъзим ва одоблилик билан (унинг) кимёхосият ҳимматларидан мадад сўради ва (ўзининг) Хирот томон бориш қасдини бирма-бир айтиб фотиҳа сўради.*

Н а з м :

Дарвиш ҳиммат билаги билан жаҳонни
олганда,

* *Норинж* ~ лимон, апельсин, мандарин жинсдан бўлган дарахт. Ундан шарбат олинган.

Нима учун подшоҳ (ундан) Химмат талаб килмасин.

Ҳазрат хожа у л ҳазратнинг (Абдуллахоннинг) шарофатли пешоналарида давлатнинг тоза нурлари ва улуғворликни мушоҳида қилиб, ғоят (зўр) иноят ва кароматларидан унинг ҳақида лабларини дуога очиб (бундай) деди: назм: «Мен (ҳамиша) сенат дуойингдаман, (чунки) бундан бошқа хизмат менинг ҷўлимдан келмайд'и. Искандар мартабали (хоқон) сўраган давлати ва ҳашаматининг ортиши учун (Хожа Жўйборий) ўз улуғ ва азиз ота ва боболарининг, уларга Тангрининг розилиги бўлсин, руҳларидан мадад сўраб, яхши дуоларга машғул бўлди ва унинг ақл қулоғини насихат марваридлари ва ваъз дурлари билан безаб дедик, «Тез вақт ичида Мовароуннаҳр, Туркистон мамлакатлари билан (бирга), сенинг тасарруфинг остига кириб, барча вилоятлар мулозиматинг қўли остига ўтади». Шу (каромат)нинг натижаси бўлса керак, бир қанча вақтдан кейин Мовароуннаҳр ва бошқа мамлакатлар, Тангрининг марҳамати билан, у л иқболликнинг қўлига кириб, Тангрининг омонати бўлган (Мовароуннаҳр) халқи ҳазрат соҳибқироннинг марҳамати соясида узоқ вақт тинч ва осойишта ҳаёт кечирди.

М а с н а в и й :

Бу одил подшоҳ қандай яхшики,
Унинг адли денгиз ва қуруқликка ёйилди.
(У) Нуширвон⁵³² дек одил подшоҳ,
Ҳаммага етадиган адлидан еру осмон омон бўлди.

Алқисса, (Абдуллахон) улуғ ва шарафли кишиларнинг мурожаатгоҳидан қайтишга ижозат берилганидан кейин, қутли асар аскарлари турган жойга қайтиб келиши билан жами амирлар унга Худойберди Султон ибн Абу Саъидхон ҳокимлик қилаётган Насаф вилояти бениҳоят бузилиб, парчаланиб кетганлиги хабарини етказдилар. (Улар хонга бундай дедилар:) «Шуни муносиб қўриб, шу ерда отларга ем бериб, (сўнг) кўчиш байроғини кўтарамиз (ва) агар бахт ёр бўлса, тонг отишдан илгари Қарши вилоятига ўзимизни элтамиз. Агар Тангрининг инояти ва чексиз қувватлаши шаҳаншоҳга раҳнамо бўлса, осонлик билан уни ўзимизга қаратамиз». У л ҳазрат бу маънига розилик бериб, шом олдида

уша жойда отига ем берди ва (ўзининг) талаб қадамини химмат водийсига қўйиб, саъй ва тирришиш қўлларини очди.

Н а з м :

Фалак отига қоронғулик шоҳи минганда,
Рум курсиси Шом дарасида қарор топганда,
Кина оти қаҳр билан қадам ташлади.
Шариатшиор подшоҳ жиловни Насаф томонга бурди.

Иттифоқо, иззатли ва ҳашаматли подшоҳ тонготарда Насаф вилоятига етди. (Шу вақтда) кундуз хусрави (яъни қуёш) оламни ёритувчи руҳсорини қон билан ювиб, осмон қалъасини кўриқлаш учун посбонлик қиларди. Шу сабабли у олий қалъани кундузи олиш ғоятда қийин эди. Шунинг учун, қалъанинг атрофидан қайтиб, Насафга тобеъ бўлган Маймурғ кўруғи⁵³³га қараб саодат байроғини кўтарди. Уша ерда амирлардан баъзилари Жайхундан ўтишни (бир оз) кечиктиришни (унга) маслаҳат қилдилар. Лекин амир Тин Саъид жалоир, Дўстмуҳаммад Шақоқу ва Окмуҳаммад қурчини қутли нишон биродари Абдулқуддус султонга ҳамроқ қилиб Миёнкол томонга юборди ва ўзи, Тангрига тавақул қилган ҳолда, барча паҳлавонлари ва ботир лашкари билан Жайхун (томон)га қараб юрди. Бу юришда у л ҳазратга ҳамроҳ бўлиб, ҳайрихоҳлик камарини белга боғлаб, жонини фидо қилганлар рўйхатининг тафсилоти куйидагича: сайидлардан Зариф хожа, Ширин элидан амир Халифа, Ўтарчи умоқидан Жонкелдибий, Беш юз элидан Тўқизоқбий ва Жонпўлод оғойи қулон оёний⁵³⁴, Жалоир элидан Мирзо Валижон, Каройит халқидан Туғбошбекнинг ўғли Назар мирзо, Қатағон аймоқидан Наврўз қушбеги биродари Бехруз мирзо билан, Амир Абдулла садр биродари Абдулвосеъ билан, Тонгёрук элидан. Дўстимбий чашм абру, Амир элидан Тин киши, Дўстум қурчи элидан Жонмуҳаммадбий, Турди қушбеги биродари Зиёвиддин товочи билан, Қора қутвол⁵³⁵ ва бошқалар.

(Хоннинг) қутлуғ туғи Жайхундан Керки деган жойдан ўтгач, дарёнинг ўша соҳилида Шохмуҳаммад султоннинг паҳлавонларидан бир тўдаси, масалан, Жодим баҳодир олчин, Жултойбий хитой, Суюндик паҳлавон минг, Бегибий баҳрин ул ҳазратнинг мулозиматида келиб, кўришиш бахтига эришдилар. У л ҳазрат (улар);

нинг) ҳар'бирига чексиз марҳаматлар ва лутсрлар. кўрсатди; бошқа ходимлар қаторига олиб, шоҳона иноятларга умидвор қилди. (Шундан сўнг) иззат жиловини у ердан Балх томонга саодат нишонли амакиси Пирмуҳаммадхон хузурига бурди ва у билан кўришиш шарафини топди.

М а с н а в и й: '

Бахтли шоҳ Жайхундан ўтгач,
У томонда нусратпаноҳ қахрамонлар
Шоҳнинг оёғини ўпиш учун етиб келдилар.
(Ва) фармонбардорлик юзасидан
Унга мактов сўзларини баён қилдилар.
(Дедилар): бизлар ҳаммамиз фармонингдамиз.
Сенинг хизматкорингмиз, сенга

бўйсунувчимиз.

Шу хилда Рустам табиатли хокон,
(Ул жамоанинг) холини сўраш учун сўз очди.
(Уларни) инъом ва икром ила шод этди,
(Сўнг) у ердан байроғини Балх томонга қараб
қўтарди.

Рустамфармон Пирмуҳаммадхон Искандар нишонли хонни (Абдуллахонни) Хуросон томонга юришга қўймади; бир неча кун уни ваъда билан тутиб турди. (Шундай қилиб), неъмат эгаси (бўлган) амакиси ул ҳазратга, замон тақозосига кўра, Хуросонга юришига тўсқинлик қилди. Ул ҳазрат (Абдуллахон) Балх амирлари; ридан баъзисини (амакиси билан ўзи ўртасида) восита қилиб, Қаршини Худойберди султондан кутқазишни (ва ўзига олиб беришни) илтимос қилди. Жаноб Пирмуҳаммадхон соҳибқироннинг бу илтимосига ризо қулоғидан жой бермади; уни қабул қилиш борасида ҳеч қандай сўз очмади. Сулаймон мартабали хон бу воқеадан хабардор бўлгач, (бундай) дедилар: (мисра:) *Карам — ҳақнинг каролидир; адолат — Тангрининг адлидир.* Оллоҳ таолодан шундай умиддаманки, яқин (орада давлат ва саодат эшиклари бизнинг юзимизга очилади. (Мисра:) *Уни бошқалар очмасалар (ҳам) Тангри очади.*

Ўша кунлари Миёнколдан, Узбек султон хузуридан (Балхга) одам келиб Қарши ҳукуматини талаб қилди. Пирмуҳаммадхон унинг (Узбек султоннинг) илтимосини қабул қилиб, Насафни олиш учун унга фармон юборди. Бу маънининг пайдо бўлиши ул ҳазратнинг (Абдуллахоннинг) нозик хотирларига жуда оғир келди. Бу воқеанинг содир бўлиши сабаб бўлиб, (узок) ўйлаб ўтирмасдан Тангрига тавак-

кул қилиб, Жайхундан ўтиб, жиловни Қарши томонига бурди ва у мамлакатни кутқазишга йўналди. Чунончи, бу воқеанинг тафсили (мана бундай) шарҳ қилинади.

УЛ ҲАЗРАТНИНГ (АБДУЛЛАХОННИНГ) ЖАЙХУНДАН ЎТИШИ ВА ТАНГРИНИНГ ИНОЯТИ БИЛАН КАСБИ⁵³⁶ КАЛЪАСИГА КИРИШИНING БАЁНИ

Бу ходисанинг шарҳи шулки, Сулаймонмакон жаноб ҳазрат (Абдуллахон) сувнинг (Жайхуннинг) нариги тарафига ўтиб, ғойибдан мадад бўлишига мунтазир бўлиб турган вақтда, Мовароуннаҳр амирларининг бир тўдаси, масалан, амир Ту лак уйғур ва Али Муҳаммад баходир ва бошқалар, замоннинг инқилоби ва давр(нинг) бузилиши туфайли саросима ва саргардон бўлиб, Худойберди султонга қарашли (бўлган) Касби қалъасига ўзларини олдилар ва тамом қунт билан унинг бурж ва қўрғонларининг бузилган жойини тузатиб мустаҳкамладилар ва ҳар (бир) кунгирасининг устига урушталаш байроқларини тикдилар.

М а с н а в и й :

У туда қалъада (мустаҳкам) ўринлашди,
Оёқларини осмон чўққисига қўйдилар.
(Уни) қалъа дема, (балки) ғоят баланд бир
тоғдир,
Уни ўлчамоқ учун (ҳар қанча) аркону йп ҳам
қискадир.
Унинг баланд лиги шу қадар камолга етганки,
Ундан (ҳар қандай) хаёлнинг қўли қискадир.
(У) бошини осмон (узра) баланд кўтарган,
Кунгирасининг сафи (эса) қуёш бошига
аррадир.

Худойберди султон бу (аҳвол)ни эшитгач, қатор-қатор сипоҳ ва тўлқинлар каби бепоён лашкар билан уларни қамал қилиш учун тезлик билан отланди ҳамда ўша қалъа атрофининг дойра марказини ихота қилгандек, ўраб олди (ва қалъа аҳлини) ғоятда танг қилди. (Қамал вақтида) ҳар иккала томондан зулм ва ситам тиғлари доимо кўтарилиб, (бир-бирига қарши) ўткир найзалар отилди ва қаҳр отини бир-бирлари устига (қараб) чопдилар; қарнай товушлари айланма фалак авжига, асир курраси⁵³⁷ юқорисига етиб, айланувчи осмон гумбазига ғавғо солдилар.

а с н а в и и:

Карнайнинг овози шу қадар (баланд)
кўтарилган эдики,
(Ундан) фалакда фариштанинг қулоғи қар
бўлган эди.
Ҳар доим ҳар икки томонда жанг учун,
Икки тарафдан (бир-бирига қарши) тиғ ва ўк
ёғарди.

Камал Чўзилиб кетгач, қалъа аҳли бир-бирлари билан кенгаш қўлини илгари суриб, Жонбахт товочини бу воқеанинг суратини арз қилиш (ва) мадад сўраш учун аъло ҳазрат (Абдуллахон) мулозиматига юбордилар. Искандарнишон хон болалик чоғларидан бошлаб, хамиша улуғ подшоҳ ва бахтиёр (киши) бўлишни (ўзининг) дили ойнасида акс эттириб юрарди. Иттифокр, (унинг) ғайбнамо хоотири ойнасида шу маънонинг сурати юз кўрсатдики, Жайхундан ўтиб Насаф вилоятини ўзига қаратса. Шу маънига қарор бериб, тўхтовсиз иззат отини кўзғотиб йўналиш байроғини кўтарди ва шижоатли пахлавонлар ва довьорак қаҳрамонлардан тахминан икки юзга яқин киши билан⁵³⁸ Жайхундан ўтиб, ўша мамлакат томонга қараб юрди.

М а с н а в и й :

Жамнишон, Хусравдек бахтиёр шоҳ,
Зафар оёғини (ғалаба) узангисига қўйди.
Санокли киши билан Жайхундан ўтди.
Қаршини олмоқ учун (отининг) жиловини
бурди.

Душман томоннинг амир ва сардорларидан иборат минглаб суворийси урушга шайланиб, пана (ва) пистирмада турган чоғда, ул ҳазрат «маслаҳат битиб, қўнглинг қарор топгандан кейин, Тангрига таваккул қилиб, ишингни бошлайбер»⁵³⁹ (ояти)нинг ишоратига мувофиқ, рост ният ва ҳолис эътиқод билан Тангрининг иноятига ва чексиз қувватлашига таваккул қилиб ўша оз сон л и (киши) билан душман томонга (қараб) юрди. Бу шижоат ва мардоналик (ҳар қандай) ўлчовдан ташқари бир ҳол ва одат эди.

Б а й т :

Хосларнинг Тангри даргоҳида
Ажойиб ишлари борки', ҳеч ким (ўйлаб)
тополмайди.

(Хоннинг) қутлуғ мавкаби Жайхундан ўтиб,
^Қирққудук⁵⁴⁰ ка етгач, ўша жойда (камалдаги)

Тмирларнинг юорган кишилари ул ҳазратни кўриш шарафига муяссар бўлдилар. (Улар) мазкур воқеани (хонга) шарҳ қилиб (қўмакка) ҳозир бўлишларини илтимос қилдилар. У л ҳазратнинг тўғри фикрлари шундай эдики, ҳар тадбирнинг нақшини андиша қалами билан дил дебочаси ва куёшдек (равшан) хотирлари лавҳасида тасвир қилса, тақдир суратининг худди ўзи бўлиб хижоб пардаси орқасидан юз кўрсатади. (Абдуллахон) бу ҳодисани эшитгандан сўнг, амирлари ва аркон давлатлари билан бу тўғрида кенгаш қилиб (айтдики), «Хаёл ойнасида шу ҳолнинг сурати акс этсинки, аввало Касби томонга қасд қиламиз, (лекин) йўналиш юзини Қарши томонга қаратиб, унинг қалъасини камал қиламиз. Агар душман бу воқеани эшитиб қолса, Касби камалини тарк қилиб, Насаф йўлидан (орқага) қайтиб кетади ва бизнинг (остонамизга) илтижо қилган туду душман бандидан озод бўлади»; (Хон) ҳозир бўлганларнинг хушёр қулоқларини (мана шу) дур ва гавҳарлар билан оғир қилгач, у ердан Насаф томонга юрди ва Зиёвуддин товочини Касби томонга, (камалдаги) амирлар ҳузурига юборди, токи (у) ул ҳазратнинг саодатли қадамларидан (уларни) хабардор қилсин. Зиёвуддин товочи душман қалъага ёпишиб турган вақтда хандак⁵⁴¹ четига бориб қолди (ва) хийланайранг билан жанг орасида кўрғонга кириб олишни истади. Ногоҳ душман сипоҳи унинг (бу) ҳолидан хабардор бўлиб қолиб, уни (тириклайин) қўлга туширишга уриндилар, (лекин) у ўзини оғир қийинчилик билан хандакка отди (ва) овозини баланд қилиб (қалъа) ичидаги (амир)ларни бирма-бир чакириб, ўзини уларга танитди ва аъло ҳазратни (Абдуллахонни) бу ерга келаётганлиги хабарини уларга етказди. Қалъа аҳли бу воқеани англаб, ниҳоятда хурсанд бўлганликларидан шодлик ноғорасини чалдилар; муборакбод овозасини ва хурсандлик ноғорасининг садосини кўкка чиқардилар. Душманлар Зиёвуддинни қўлга тушириб, Худойберди султоннинг ҳузурига келтирдилар. (Худойберди султон ва унинг одамлари) ундан бўлган (бор) гапларни бирма-бир сўраб олдилар. Худойберди султон хоконнинг (Абдуллахоннинг) Насаф томонга келаётганидан хабар топиб, қалъанинг камали ва уруш маъракасида юз ўгирди ва саросималик билан чекиниб, ўз марказита (Қаршига) қараб юрди. Аммо аъло /• ҳазрат (Абдуллахон) Октепага етганида Темуг

хожа Сайид Отойи"² ул хазратнинг мулозиматларини топди. Искандар шавкат(ли) хоқон душманнинг (орқага) қайтган хабарини билмай туриб, жаноб саодат мартабали (яъни Темурхожа) билан, Касби қалъаси билан Қарши қўрғонидан қайси бири (устига) юриш (зарурлиги) борасида кенгаш қилди. Жаноб сайид тамом марҳамат қилиб дед и: «Шу муносибки, Касби томондан душман устига борайлик; бизлар ташқаридан бориб, қалъа аҳли ичкаридан чиқиб, уларни ўртага олсак, (ажаб эмас, душман устидан ғолиб келсак). Шунинг учун аъло хазрат жаноб сайид билан бирликда (қамалдаги) амирларга мадад бериш учун (Касбига қараб) жўнадилар. Душман бошқа йўл билан Қаршига қараб юргандан сўнг, ул хазрат (Абдуллахон) Касби қалъасига ташриф буюриб, жаҳондорлик маснадга қадам қўйди ва ғалаба байроғини комронлик авжига чиқарди, Қалъа аҳли итоаткорлик ва фармонбардорлик қадами билан чопиб келиб, (унинг) оёқларини ўпиш шарафини топдилар; (унга) ихлос ва бандалик арз қилиб, ёлвориш юзини ерга қўйдилар ва давлатхоҳлик ҳамда унга бўйсуниб бобида тўғрилиқ кўчасида турдилар.

(Н а з м:)

Барча ул хусрав олдида сарафроз (бўлди).
Ожизлик билан юзларин ерга қўйди.
Искандар туғли хоннинг икболи учун,
Хар бири оғзини дуога очиб (дедилар):
! «Жаҳон мулки (сенга) мусаллам бўлсин,
О лам сенинг номинга мусаллам бўлсин.
Замона келини сенинг комингда бўлсин.
Жаҳон сенга банда, олам қул бўлсин».

Ул хазрат ўша қалъада мардлик ва шижоат кўрсатиб, кўрқинчилик ва хавфли кунларда маҳкам турган (ўша) гуруҳни шоҳона лутф ва марҳаматлар билан сийлаб, инъомлар бериб, (уларни) вазифаларга тайинлаб, яхши ваъдалар ва сийлашлар билан мумтоз қилди. Али Муҳаммад баҳодирни ўзининг оталиғи шарафи билан мушарраф қилди (ва унинг) мартабасини баланд қилиб, (унга) ниҳоятда меҳрибончилик ва ғоят каромат ҳамда марҳаматлар кўрсатди.

М а с н а в и й :

Кадр юзасидан соҳибкирондек (хон)
Бахтиёрлик тахтига (пешвоз) чиқди.

Вахту давлат туғини баланд кўтариб,
Сипоҳни иззатли чодирни остида тутди.

ХУДОЙБЕРДИ СУЛТОННИНГ СОН-САНОҚСИЗ ЛАШКАР
БИЛАН (АБДУЛЛАХОННИНГ) ФИРУЗАСАР АСКАРИГА
ХУЖУМ ҚИЛИШИ ВА ШИКАСТ ТОПИБ ЧЕКИНИШИ

Ул хазрат (Абдуллахон) Касби қалъасига кириб, халофат курсисига ўлтириб, фитна ва зулм эшигини жаҳон аҳли ва одам тоифалари болалари(нинг) юзига ёпгандан сўнг, Худойберди султон иккинчи марта замон ходисаларидан ҳам ортиқ сипоҳ ва санаб бўлмайдиган кўп лашкар билан кутли хазратни қамал қилиш учун йўналиб, Касбининг атрофи аскаргоҳга айлантирди ва уруш асбобларини ҳозирлаб, итоат қилмаслик байроғини (баланд) кўтарди.

М а с н а в и й :

(Тангрининг) ҳукми ва тақдири билан
соҳибкирон хон,
Ўша Кайвоннишон қўрғонга киргандан
кейин,
Насаф томондан ёмон табиатли душман,
Бахтиёр шоҳ қасдига юзланди.
Сон-саноксиз кўп аскарини (жойидан)
кўзғотди.

(Уларнинг) барчаси (моҳир ўқ отувчи ханжар
санчувчи (эди),
Уруш ва фитналар дарёсининг тимсоҳи (эди).
Ўч олишда тўлқинланган бир денгиз эди.
(Худойберди султон) ўша қалъанинг
атрофида лашкар келтирди
(Ва уни) ой қўрғонлагандек қилиб ўраб олди.

Хон сипоҳининг уюми ғоят зоҳир бўлишига қарамай, хар бир (сипоҳи) номус мақомида ва хар бири жанг ўрнида турар эди; жонларидан кўнгили узиб, оташнишон тилларини адоват захари билан суғориб, хазрат (Абдуллахон)нинг фармонида мунтазир бўлиб турдилар, токи иккинчи куни (назм): *Тонг байроеи (шарҳдан) дур очиб, Юлдузлар тўдаси (осмондан) чочганда,* музаффар (ва) мадакдор хоқон юлдуздек (кўп) лашкарга буюрди: «Барча сипоҳ отга минсинлар! (Ва шайланиб) жангга ҳозир бўлсинлар». Фалак қудратли султоннинг турғун юлдузлардай собит ва жангоҳда фалак кутбидай мустаҳкам, жангу жадал заминида осмоннинг айланиш ўқидан (ҳам) тезюар лашқари тоғтан ли, дев шаклли барғуствонлик отларига мин-

дилар ва дарвозадан чиқиб, душман сипохи қарвдисида маймана, майсара, қалб ва чаноҳ туздилар ва (уруш) асбобларини тақиб, паҳлавонлик худини бошга кийиб, фитна ва жанжал учун кўтарилдилар⁵⁴³

М а с н а в и й :

Шоҳ Касби (қалъаси)дан чиққанда,
Ер фалак сингари ҳаракатга келди.
Паҳлавонлар кинадан денгиз тўлкиндай мавж
урди.
(Ҳатто) жавшанлари остида ҳам кинагўш
эдилар.
Гард орасидан (тоғдай) пайдо бўлган лашкар
Сийрак қора булутлар орасидан ярақлаб
турган юлдузларни эслатарди.

У тарафдан ҳам кўп сонли лашкарлар ва довирак паҳлавонлар, (қидирганда) ҳаёлнинг суратхонасида ҳам топилмайдиган артиб ва интизом билан, барчаси ғунча ва лола каби фируза ва лаъли ҳафтони*ни кийиб, наргис каби зар кулоҳини бошга қўйиб, тол (барги) каби тиғни (баланд) кўтардилар ва хоннинг лашкарига муқобил бўлиб, маҳалларнинг четларида саф тортдилар.

М а с н а в и й : .

Иккинчи томондан кинадор душман
Жанг учун (шайланиб) саф тортди.
Сипоҳлар бошдан-оёқ ҳаммаси тиғ урувчи,
Оғир гурузиси кўзлари билан катта тошни
ёрувчи (эди).
Бир гуруҳ бошига тож ва (қолган) ҳаммаси
дубулға (кийган).
Барчаси санубардек паҳлавон,
Ботир, дадил, урушда синалган (эди).
Бошдан-оёғигача жавшан билан ўралган (эди).
Ниҳоятда ғазабли жанговар суворийлар,
Барчаси шер шаклли, бури башара (эди).
Барчаси шер чангал ва шамшир урувчи (эди),
Далир, кучли, барваста ва саф ёрувчи (эди).

Ҳар икки томондан (урушувчи) тарафларнинг паҳлавонлари жангга кирганларида хон сипохи томонида Майманада Али Муҳаммад баҳодир, Жовим баҳодир ва Али Мардон баҳодир жами бошқа мард амирлардан ҳар бири р коронғу кечада жон олувчи, ўқ билан чумо-

* *Ҳафтон* — зирех (ўқ ва тиғ ўтмайдиган уруш кинимн, ^совут) остидан кийнладиган пахталик тўн; кафтан.

лиСнинг) кўзини ва илон(нинг) кўксини (урис тешадиган яшин нишонли найзаси(нинг) шуъласи билан, душманларнинг (ичидаги) оташдонга о лов ёқадиган бир туда (лашкар) билан жанг бошладилар. Майсарада Икким мироҳўр ажал гавҳари ойнасида юз кўрсатадиган ҳаво ранг тиғи билан фитна кўзготувчи қолган паҳлавонлар билан бирга (жангга кириб) қиёмат кунини намоеён қилди. У л тарафда шижоатнишон суворийлардан бир тўдаси отларнинг кулоғини найза учи билан безаб, ҳаммалари бирдан (душманга) ҳамла қилдилар. Ҳар иккала лашкар яшинасар тиғлари билан бир-бирлари (усти)га отилиб, арслон, коплон, фил, эчкиэмар каби буралиб, даре тўлкинлари суратида бир-бирларига аралашиб кетдилар.

М а с н а в и й :

Икки томон сипоҳининг оралари танг бўлди.
Гўё бир қора будут чиқиб (куёшни) тўсгандай
бўлди.
Унинг ёмғири (отилган) ўқ, (урилган)
шамшир бўлди.
(Ва) ундан олам қир* дарёсига айланди.

Қон тўқувчи найзалари(нинг) аксидан ҳавонинг юзи нур сочувчи шаҳоб⁵⁴⁴га тўлди. Тиғларининг босқинчилик шуъласидан қуёш(нинг) кўзи наргис каби яракон** сариклигини олди. Замена душманлар(нинг) иқбол кундузини бахтсизлик кечасига етказди ва уларнинг давлат қуёшини шумлик заноби*** арқонига боғлаб, мар- |
хумликка мункасиф**** қилди. Жонни овловчи ажал умрлар кулоҳини хиёнатчи аскарлар (бошидан олди ва ўлганлар(нинг) жасадаларидан (уруш) майдони сахни Ҳарумон⁵⁴⁵ тоғи билан баробар бўлди.

М а с н а в и й :

Ўша майдонда кимки бўлса, жонини
(Тангрига) топширди.
Ажалдан бошқа ҳеч ким жонни олиб кетмади.
(Уруш дастидан) ер юзидан абадийлик кетди.
(Ҳатто) Хизр⁵⁴⁶ (ҳам) яшашдан ноумид
бўлди.
(Кесилган) бошнинг кўплигидан ер (ҳеч)
шаксиз,

* *Қир* — катрон, қора сакич.

** *Яракон* — сарик касалн (қаранг: Ёиёс ал-луғат, 567-бет). !

*** *Заноб* — дум, қуйрук; қуйрукли ёқн думли юлдуз.

**** *Мункасиф* ~- қуёш тутилиши; бу ерда тақдирнинг қаро нлди маъносиди.

(Баландликда) осмон тепасидан ҳам юқори
бўлди.

(Нихоят), Худойберди султон душманлик ва жанжал қўли боғлиқлигини кўргач, яна чекинишни мақбал топиб, «алфирор»⁵⁴⁷ оятини тилга олиб уруш майдонидан юз ўгирди ва (тирик қолган) санокли кишилари билан чекиниш водийси бўйлаб қочди.

М а с н а в и й :

(Худойберди) султон ўша майдонда бир иш
килолмагач,

Чекиниш томон байроқ кўтарди.

Тангрининг лўтфидан мадад ололмагач,

Уруш майдонидан (отининг) жоловини

Л- бурди.

(Хоннинг) зафар қудратли сипохи тўдасидан

Уруш мардлари енгилдилар.

Душманлик йўлини банд кўрганларидан сўнг,

Оёқларини қочиш йўли (сари) қўйдилар.

Осмон(нинг) қувватлаши ва Парвардигорнинг инояти билан иқбол тонги хон давлати(нинг) матлайдан, саодат уфқидан чиқиб, Тангрининг шамоли чексиз иноят томонидан эсгач, ғалаба туғлари ва зафар байроқлари осмон авжига, ой ва қуёшдан ҳам юқори кўтарилгач, зафарлик ноғораларнинг садолари (қўм-)кўк осмондаги фаришталарнинг қулоғини қар қилгач, (хоннинг) зафарасар аскарлари кўп ғанимат* ва аслаҳалар(ни) қўлга туширдилар. Аъло ҳазрат (Абдуллахон) ўша уруш майдонида жон бериб-жон олган (аскар) бошлиқларининг қадру мартабаларини марҳамат ва иноят юзасидан сарварлик фалаки авжига чиқарди⁵⁴⁸.

М а с н а в и й :

Жаҳон ғалаба ва зафар эшигини

Адл ва ҳақиқат қилувчи шаҳаршоҳнинг юзига
очгач,

Зафарпеша, юлдуздай саноксиз туда

Ҳад-ҳисобсиз (асиру) ўлжалар олди.

Жант майдонида бўлган жами (аскар),

Ному номусларисиз ўз жойларидан

силжимаганлар.

Ўша таҳликали, жон фидо водийда,

Бир жойга чидамлилиқ қадамини

қўйганларга,

(Хон) ганжу гавҳар хазинасининг эшигини

очди.

Жуда кўп нақдиналар инъом қилди.

* *Ғанимат* — ўлжа.

(АБДУЛЛАХОННИНГ) САОДАТАСАР АСКАРЛАРИ
БИЛАН ТЎҚНАШМОҚ УЧУН ДУШМАННИНГ ИККИНЧИ
ИМАРТА ИЛҒОР ЮБОРИШИ ВА (ОҚИБАТДА) БАХТИЁР
ЛАШКАРНИНГ (УНИ) ТАДБИР КАМАНДИГА БАНД
КИЛИШИ

Бу (яъни юқорида зикр этилган) воқеадан бир неча кун ўтгач, бахтиёр хазрат (Абдуллахон) сипоҳ бошлиқларидан бир тўдасини батамом шайлаб, Қарши атрофини талашга юборди. Худойберди султон бу маънидан огоҳ бўлиб, (хоннинг) зафарли лашкарини дафъ қилиш учун (унга қарши) кўп қўшин юборди. Иттифоқо, соҳибқироннинг паҳлавонлари уларнинг келаётганини сезиб, бир (жойда) пистирмага яшириниб турдилар. У жамият (яъни Худойберди султоннинг кишилари) улардан тамоман беҳабар олдидан ўтиб талон-торож қилиш учун Қасбига қараб юрдилар. Искандарнишон хазрати хон уларнинг келаётганини билиб, паҳлавонларидан бир қисмини дафъ қилиш учун уларга қарши юборди. Улар душман сипоҳи билан йўлда тўқнашиб, урушиб турганларида (пистирмада) яшириниб, фурсат пойлаб турган гуруҳ душманнинг орқа томонидан келиб, у билан жанг бошлади. Душман лашкари бал о гирдоби ўртасига тушиб, (хоннинг) зафарасар лашкари уларни олди ва орқа (томон)ларидан ўраб олиб, паҳлавонликнинг додини бердилар.

М а с н а в и й :

Икки томон сипоҳи ҳаракатга келиб,

Икки томондан уруш майдонига тушдилар.

Найзаларнинг тиллари шу қадар узун

бўлдики,

(Ҳатто) қалбадаги сир (ҳам) ундан яширина

олмади.

Ҳар томондан паҳлавонлар сурон солдилар.

Иккинчибор қўлларини баланд кўтардилар.

Жониворлар туёғидан замин хориди.

(Гўё), «икки тоғ ҳаракатга келди», деб

ўйлайсан, (киши).

Ойна шуъласидек тиғларининг ярақлашидан

Офтоб ойнаси (тамоман) қоронғулашди.

Тиғу табар*ларнинг чақир-чуқиридан

Фалакнинг қулоғи (тамом) қар бўлди.

Оқибатда, душман сипоҳининг умид (ворлик) кун ва бахт юзи қора бўлди. Ўша гуруҳ зўр ваҳима ва хавфга тушиб, ночор оёқларини уруш майдонидан олиб, чекиниш водийсига

* *Табар* — болтага ўхшаш, дастаси узун бир харбий қурол.

қўйди. Зафар асарли лашкар душман (томон)дан тахминан етмиш ёки ундан ортиқроқ кишини асир олиб, ғалаба билан жаҳонгир хокон (Абдуллахон) хузурига қайтди. (Хоннинг) хукми билан (уларни) ўч тиғидан ўтказдилар. Вассалом.

Бу воқеадан сўнг қуёш толеъ(ли) хон Насафнинг истилосига қасд қилди (ва) Касбидан тартиб ва интизом билан чиқиб, ўша томонга юрди. (Насаф) қалъаси атрофига ташриф қилгандан сўнг (ҳар) икки томоннинг пахлавонлари фитна отини кўзғотиб, (ҳар) икки фитначи гуруҳ бир-бирига ҳамла қилдилар. Ўша кўркинчли чоғда зафарасар лашкар(нинг) пахлавонларидан бири (яъни) Валижон мирзоннинг биродари, шижоатли пахлавон амир Иқимбий жалоир биринчи бўлиб (қалъа) дарвозаси эшигига ўзи чопиб бориб, дарвозанинг занжирбандига шамшир уриб қайтди. Худойберди султон зафарнишон сипоҳнинг зарбасидан (кўрқиб), қалъа ичида истехком қилиб яширинган эди. (Шунинг учун ҳам) қалъани осонлик билан қаратишнинг иложи бўлмади. Шу туфайли, ҳазрат (Абдуллахон) аркони давлат(нинг) илтимоси билан (отининг) жиловини уриб, мансаб ва ҳашамат марказита (Касбига) қайтди. Ул ҳазрат Касбига қайтаётганида (унинг) шижоат ва замирлик овозаси (хамма томонга) таралганида, атроф ва жонибларда йигитлар ва пахлавонлар, масалан, яхши тадбирли амир Ганжиали баҳодир қанғли ҳамма хешлари билан, Хожамкул девона бошқалар билан (хоннинг) қутлуғ мавкабига келдилар ва (унинг) ходимлари, қуллари ва тобеларй қаторига кирдилар. У л ҳазрат (Абдуллахон) буларнинг ҳар бирини махсус иноятлар билан ғоятда хослаб, шоҳона сийлашлар билан баланд мартабаларга кўтарди.

ИЗЗАТЛИ ВА ШАРАФЛИ ХОҚОННИНГ
(АБДУЛЛАХОННИНГ) ДИЛКАШ ВИЛОЯТ НАСАФНИ
ОЛИШ УЧУН (ЯНА) ЮРИШИ, ҚИЛИЧ ҚОРА СУЛТОН
БИЛАН ТЎҚНАШИШИ ВА ТАНГРИНИНГ ИНОЯТИ
БИЛАН (УНИНГ) УСТИДАН ЗАФАР ТОПИШИ

Қутли хабар ҳикоячилар бу воқеани шундай баён қиладиларки, аъло ҳазрат (Абдуллахон) ҳамиша жаҳон очувчилик туғини подшоҳлик фалакининг авжига кўтаришни ва (бу билан) ҳар вилоятнинг бандалари, ожиз ва заифларнинг холлари чаманини хужум ва босқинчилар(нинг) тиканларидан тозалашни истарди. (У) Касби вилояти устида истило байроғини кўтаргандан ке-

ин, Насаф қишлоқларидан баъзисини зафарасар лашкарига танҳо⁵⁴⁹ қилиб берди.

Али Муҳаммадбий оталиқ пахлавонлардан бир тўдаси билан Насаф дарвозасигача чопиб борди. Ундан сўнг (хон) Тангрининг хукми бўйича буюрдик, «Пахлавонлар денгизининг тимсоҳлари ва баҳодирлик ўрмонининг қоплонлари Қарши томони юзлансинлар ва бузғунчиларни илдизи билан кўпоришда саркашлик, фитна ва фасодни дафъ қилишда кўп тиришинлар». Зафаршиор сипоҳ ва ғалаба асар(ли) лашкар олий хукмга фармонбардорлик юзасидан кина камарини маҳкам боғлаб, жанг қулочини кериб, ўша вилоят атрофидаги кўп жойларни таладилар ва душман аскарларидан кўпини ўч тиғидан ўтказиб, (уларнинг бошларини) ҳалокат тупроғига улоқтириб ташладилар.

Б а й т :

Иқбол буржининг ойи, замона хони,
Сурайё тахтли, фалак остонали (хон).
Насаф шаҳри атрофларини олмоқ учун
Ҳар тарафдан сипоҳ тўплади.
Юлдуз гуруҳли шоҳнинг фармони билан,
Юлдуз гуруҳли, фаришта шуқулхонинг
хохиши билан

(Кўп сонли) номдор лашкар,
Уруш учун Насаф томонга юз қўйдилар.
Бундан душман тўдаси хабар топгач,
(Отининг) жиловини уларнинг дафъи учун
бурди.

Ҳар икки тараф юзма-юз бўлди.
Серфитна, кина ахтарувчи суворийлар,
Тўқнашув расмию одатин тутиб,
Бир-бирига ўткир тиғ санчдилар.
Сипоҳларнинг кўп ҳаракати ва можаросидан
сўнг,

Шоҳнинг душманлари чекиндилар.
(Шундай қилиб) иккинчи бор шаҳриёр(нинг)
лашкардан

Душман қочиш йўлига тушди.
Чекиниш байроғини кўтаришлари билан,
Пахлавонлар Насафни яна таладилар.

Ниҳоят, Худойберди султон зафарнишон сипоҳнинг талон-торожидан сикилиб, Қарши вилоятини ўша вақтда Кистон Қора султоннинг ўғли Қилич Қора султоннинг суюрғоли⁵⁵⁰ бўлган Соғарж тумани ва унга қарашли ерларга! алмаштиришдан бошқа чора топмади. Шундай қилса, (зора) бу маънининг сурати юз очиб, Қилич Қора султон Қарши вилоятига кирса;

риоя қилиб, Қарши ҳокимлигини унга қолдирса ва (Қаршини) олиш пайига тушмаса. (Шу муносабат билан) икки тарафдан амирлар борди-келди қилишиб, бу хусусда музокара олиб бордилар ва битишувга келиб, Худойберди султон Насаф қалъасини Қилич Қора султоннинг амирларига, масалан, Бури оталик, Туттош девонбеги⁵⁵¹ ва Чучук парвоначи⁵⁵² ва бошқаларга топшириб (ўзи) Соғаржга кўчди. Аъло хазрат (Абдуллахон) бу алмашувдан хабар топгач, мазкур йилнинг охирларида⁵⁵³, тўхтовсиз (равишда) ғолиб сипоҳи билан Касби қалъасидан (чиқиб) Насаф вилоятини истило қилишга отланди. (Қарши) қалъасининг қўрғони ва атрофига (келиб) жойлашгач, юлдуз сипоҳли подшоҳ, бурж атрофининг куёши, фалак қўрғонига (ўзининг) зарнишон байроғини тиккач, олтин тиғини белига осиб, зар қопланган худни бошига кийиб, фалак майдонини юлдуз лашкардан тозалаган чоғда маснавий: *(Яъни) эрта тонгда бу қутли чехрали шох цуёшдек заррин шамширини кўтарди*. Сабзаранг ўша қалъани олмоқ учун у илдам, ола отда келди. (Сўнг) шарафли ҳумоюн ҳукм тарқалдики, нусратпаноҳ сипоҳ, душманчилик кўлини (баланд) кўтарсин ва юзини қалъа томон қаратиб, урушга кирсин.

М а с н а в и й :

Саодатасар шохнинг фармони билан
Лашкарнинг пахлавонлари (белга) камар
боғлади.

Бури овловчи, тез жанг этувчи қоплонлар,
Жанговар шерлар каби чангал(ларини)
очдилар.

Одам ўлдирувчи, кина истовчи пахлавонлар,
Ҳаммаси қўрғои томон йўл олдилар.
(Ва улар) ҳар томондан сурон* солдилар,
(Душманнинг) конини тўкмак учун
ташландилар.

(Хоннинг) оқибати яхши, (ҳар қандай) подшоҳнинг вужуд қўрғонига раҳна солиб, ҳаётнинг бақоси йўқ деворини қулатадиган, тайинлаб қўйилган ажалдек сипоҳи зирех ва ҳафтон этақларни белларига маҳкамлаб, тура⁵⁵⁴ ва чапарни⁵⁵⁵ кўкрақларига тўсиқ қйлиб, қўрғон томон юзландилар. У тарафдан • қалъа аҳли ғоят кўрқув ва изтиробдан қон тўкувчи ва фитна

* Сурон — бир-бйрига қарши турган жангчиларнинг жангга ундовчи кучли хнтоби, чакирик; «Ура!» маъносида.

ураш учун очдилар. Камончилар (ҳар) атрофдан бал о ёмғиридек ўқ ёғдириб, пахлавонликнинг додини берди(лар). Бир тарафдан жами қахрамонлардан (бир тўдаси), масалан, Иқим мирохўр, Иқимбий жалоир ва Бойбахти кўнғирот ва бошқалар олдинга (қараб) юриб (ва) урушни илгари суриб, қалъанинг ташқи томонини олдилар; ички қалъа аҳли билан (эртдан-кеч ва ундан) кундузга қадар (жанг қилиб) шижоат ва ботирлик кўрсатиб ту рд ил ар.

(М а с н а в и й :)

Икки гуруҳ пахлавонлари (деворнинг)
баланду пастида,
Курашда шернинг наъраси каби кучли
(эдилар).

Бир-бирларига қарши жангу жадалга
отилдилар.

(Ва) ҳар тарафдан бало ўқини ёғдирдилар.

(Ва) ҳар томондан жон олуви новак*

Ажал ўқидек жонга қасд қилди.

Ўша куни иккинчи тарафдан (яъни камал- \ дагилардан) лашкар пахлавонларидан Жаъфархон кипчоқ ва бошқалар пахлавонларча тиришув ва баҳодирларча олишувни жойига қўйдилар. Оқибатда, бу гуруҳдан Жаъфархон (кипчоқ) ва у жамоатдан (яъни Абдуллахон лашкардан) Бойбахти оғир ярадор бўлиб, фано уйдан бақо саройига юзландилар.

М а с н а в и й :

Бу фоний дунёда ким ором кўрди?
Ким унда мангу бўлиб, максудини топган?
Бу (омонат) хонадондан ким (у дунёга)
кўчмади?

Ким (бу) дунёда бало ўқини емади?
(Қачонки) бу чарх қалъасидан ҳалокат ўқи,
Ҳамма вақт жаҳон аҳли устига ёғиб турганда.

Баланд мартабали жаноб Ёрмуҳаммад отака ва соҳибтадбир амир Жонкелдибий ҳам (бу жангда) мардлик кўрсатдилар ва (қалъа); дарвозасига яқин келиб, шижоат аломатларини намоён қилдилар. Ниҳоят, бу икки амир ўқ захми билан яраланиб, максудга етмай (орқага) қайтдилар.

Новак — кпприк, ўқ. Бу ерда — камон-ўқп маъносида.

Н а з м

Калконни тушир! Бу кўрқинчли
камонхонада
Ходиса ўқидан ҳеч кимни омон кўрмайман.

Ҳар икки томон паҳлавонлари жанг (сафи)ни ёриб ўтиб, қўлларини жангдан тортганларидан ва қайтиш қўлларини кўтарганларидан сўнг, амирлар аъло ҳазратга (Абдуллахонга) арз қилдилар: «Қилич Қора султон бир туд паҳлавонлари билан мазкур вилоят(нинг) музофатларидан бўлган Ўғонақ мавзеи⁵⁵⁶га (келиб) тушди; уғрук⁵⁵⁷ини бўлса ўша қишлоқ ичига кўйиб, унинг (тамом) атрофини кўчабанд⁵⁵⁸ қилди. (Энди) шу муносиб бўладики, (Қарши) қалъаси ёнидан жилиб у томонга (Ўғонақга) юрсак. Агар ғавго қўзғолмасдан бурун (бу) вилоятни таслим этсак, (унда Қарши қалъасини олмоқ учун) уруш ва жанжалнинг пайдан тушмаймиз; ўлим ва бузғунчилик андишасини қилмаймиз. Бордию, у (Қилич Қора султон) итоатдан бош тортса, унда не маслаҳат бўлса унга амал қиламиз». Бинобарин, Искандарфармон хон амирларнинг маслаҳати билан шу вақтнинг ўзидаёқ қалъа ёнидан силжиди ва гардунсавлат, Баҳром шиддатли лашкари билан жанг оҳангини чалиб, (Қилич Қора султон) томонга жўнади.

Б а й т :

Жаҳоннинг мадори (Абдулла) ҳоқон
қўзғолди

- Уч юз паҳлавони⁵⁵⁹ билан қалъа атрофидан. Урушга қасди билан ўйноқи отини кўзғотиб, Душман томон (махкам) бел боғлади.

ЗАФАРЯЗАҚ* СИПОҲНИНГ ҚИЛИЧ ҚОРА СУЛТОН БИЛАН ЎҒОНАҚ МАНЗИЛИДА ТЎҚНАШУВИ

Уларнинг ораларида уруш юз бергач, иқбол лочини канотини баланд парвоз учун ези ва қутлуғ, зафар фолли бахт куши жанг майдонидан парвоз қилди.

М а с н а в и й :

- Ҳар икки томонда саф тортилгач,
Байроқларини ҳар бурчакдан кўтардилар.
- Най нола. қилди, ноғора фарёд кўтарди.

* Язац — коровул, кўрикчн.

Обнус* бу осмон тйтради.
Карнай овози фалақдан ўтиб,
(Ундан) тоғу дашт ҳаракатга келди.

Ўша икки лашкар бир-бирлари қаршисида саф тузиб, бениҳоят қахрамонликлар ва ғоятда паҳлавонликлар билан кина байроқларини (баланд) кўтариб, сурон солдилар. Найнинг нола-си ва ноғоранинг хурушидан тўнкарилган фалак гумбазига ғавго тушди; паҳлавонларнинг наъра ва фарёдлари овозаси фалак авжи ва чархи гардун⁵⁶⁰га чикди.

М а с н а в и й :

Ноғора зарби ва наъранинг жўши шундай
(кучайдики),
Фалак (ўз) қулоқларига маҳкам қилиб пахта
тиқиб олди.
От(лар) оёғи остидаги тупрокнинг гарди
Юлдуз кўзига сурмадек бўлди.

Аъло ҳазрат (Абдуллахон) томонидан Иқим мирохўр, Иқимбий жалоир ва Мирзо Валижон жалоир сингари далирлик майдонининг суворийлари, шижоат водийсининг курашчилари биринчи бўлиб (душман томонга) от солдилар ва жон олувчи тиғларини қинидан чиқариб, кина камонларини сабрлик қўлига олиб, (Қилич Қора) султоннинг лашкари устига ташландилар; (уларнинг) булутдек камонларидан ёмғирдек ўклар ёғиб, тиғ ва найзаларининг шуъласи чақмоқдек порлади.

М а с н а в и й :

Икки лашкарнинг ҳайқириқлари шу қадар
баланд бўлдики,
Кўрқувдан арқон ҳам ўзига ўралди.
Олмос ту ели тиғнинг қон тўқувчилигидан,
Ер қон дарёси(нинг) мавжидан тўлди.
Табарзин**нинг зарбидан ва найзанинг"
захмидан,
Суворийлар (чидолмасдан) отларидан
тўнкарилиб тушдилар.

Ҳар икки томоннинг шукуҳлик лашкари бири-бири билан кўшилиб, бир-бирига ташланиб уруш қилиб турган чоғда, ногоҳ (Қилич Қора) султон тарафидан бир киши (жанг) майдони ўрта-

* Обнус — кора тусли, қаттик ва хушбўй дарахт; кора. Бу ерда коп-қора осмон маъносида.

** Табарзин — урушда қўлланиладиган кичик болта.

"сига кириб бир хатни кўрсатди. (Унинг) мазмуни шундайки, «Ҳазрат (Абдуллахон) уруш водийсидан чиқиб, шундай қилсинларки, Хузор⁵⁶¹ (қалъаси)га кирсинлар, биз (эса) Насаф қалъасига қирамиз, (сўнг) Балхга, неъматлар эгаси амакимиз Пирмухаммадхоннинг хузурига киши юбориб, бу маънини (унга) арз қиламиз (ва) у киши нима буюрсалар, шунга амал қиламиз». Аъло ҳазрат бу арзни (ўзининг) ризо қулоғига олмади ва берган жавобида бундай дед и: «Фитнани босиш учун улар Хузорга боришлари керак; биз Қаршига (караб) юрамиз, (сўнг) бир кишини саодатнишон амакимизга (Пирмухаммадхонга) юбориб, бу воқеани арз қиламиз. Қўрамиз, нима буюрадилар; унда нима содир бўлса, бошни итоатдан товламаймиз». Қилич Қора султон бу маънига ризо бўлмади ва ўз одамларини тўхтовсиз равишда жангга ташлади. (Шундай қилиб), яна иккинчи бор уруш кунларининг қахрамонлари ва (жанг) майдонининг жонбозлари баргуствон отлари*ни чопдириб бир-бирларига ҳамла қилдилар ва ўша савлатли майдонда курашиш асарларини зоҳир қилиб, (ўз) жонини ҳалокат гирдобига ташладилар. Бош — бошлиқларга қаттиқ юз лик кўрсатади; олмоснишон ханжар бошлиқлар гарданига ҳақорат тилини чўзди.

Н а з м:

Уруш куни (бу) фитна қидирувчиларнинг,
 1 Кина отлари (уларнинг) тақимлари остида
 | келди.
 Тиғ дастасини оғиздан қўлга олиб,
 (Сўнг) таъна қилиш учун тил келди.
 Яна маҳбубларнинг танг даҳанидек,
 Қон тўқувчи ўк(лар) оғиз очдилар.
 Бас, (уларнинг) бош мағизлари ерга тўкилди.
 Шунинг учун гурзининг боши (кўп) гангиди.

Дтроф ва теваракдан зафар отли пахлавонлар хар қанча зўр душманлик ва фитна қўзғотувчиликлари билан (бир-бирига қарши) куч ли ҳамлалар қилсалар ҳам, тўла шижоат ва ғоятда мардликларидан, иккала гуруҳ тоғдек (мустаҳкам) ўринларида барқарор бўлиб турдилар.

Ўша куни шаркнинг султони (яъни куёш) Бафармаоб тиғларини интиқом кинидан чиқариб, баланд зарринқубба забардаст бошини баюбарлик чегараси учига етказган вақтгача

* Баргуствон отлар —, устнга ўк ва ярқок ўтмайдиган маҳ-БСУС ёпик ташланган отлар.

(яъни чоштгоҳгача) хар икки лашкар бирчбирига қарши низо ва душманликда бўлдилар. Гоҳ нусратпаноҳ сипоҳ душманларни ўрнидан силжитарди; вақти-вақти билан (Қилич Қора) султоннинг пахлавонлари соҳибқироннинг қахрамонларини ўз ўрнида тек қўймас эди. Оқибатда, Сулаймонмакон хоннинг қазожараён фармони билан чухра^{5С2}лардан бир гуруҳи қина камарини жанг қилиш учун маҳкам боғлаб, душманлик қўлларини очдилар (ва) уруш ва ўлдириш оловини ёндириб, жанг водийсига қадам қўйдилар.

М а с н а в и й :

Иккинчи бор хар икки томон (бир-бирига)
 ташландилар.
 Қон тўқувчи найзаларини (баланд)
 кўтардилар.
 (Чакқонлик билан) хадангдек³⁶³ ўкка қўл очиб,
 Тиғни кинидан тўхтовсиз суғурдилар.

Иккинчи марта киначи пахлавонлар ва дов-юрақ курашчилар бир-бирларини ёқасидан тугтиб, кескир шамширларининг зарби ва жон олувчи найзаларининг захми билан бир-бирларининг бош ва кўксини ёрдилар. Бошлар гўй сингарий майдон маъракасида думалаб, уруш дарёсининг чайқалишидан фазъайи акбар* ва дашти маҳшар** пахлавон диловарларнинг назарида намоён бўлди. •

М а с н а в и й :

Ер мардларнинг конидан тўлқинланадиган
 бўлди.
 Қалқонлар ғиштга (айланди), совутлар
 (уларга) кафан бўлди.
 Сипоҳ ботирлари тум-тарақай бўлиб,
 Ўлим чақириғи оламни тутди.
 Тана отдан (ағдарилиб) бош танадан узилди.
 Ер (тўкилган) кондан дарё бўлиб, фалак
 кемага айланди.

Токи, икбол хотифи*** Тангрининг (қўллаб) қувватлаши билан «биз сенинг учун ошқора ғалаба бағишладик»⁵⁰⁴ оятини ўқиди. Улуғлик эгаси (бўлган) ҳазратнинг (Тангрининг) иноят қў-

* Фазъайи акбар — зўр кўрқпич, ваҳпма даҳшат; «қпё-мат» дан кнноя.

** Дашти маҳшар — маҳшар даштн. Мусулмонлар эътиқодига қўра, қиёмат куни мусулмонлар тўпланадиган жоп.

*** Хотиф — овоз берувчи, товуш чикарувчи, мусулмонлар эътиқодига, ғойибдан овоз берувчи фаришта.

лиоилян умид ва орзулар кўчатини Жам мартабали хон давлати(нинг) гулшанига ўтказди ва бахтасар лашкар(нинг) ҳайбатидан, «қачонки бизнинг куч-қувватимизни сезганларидан сўнг қочганларини кўрасан»⁵⁶⁵ (ояти)нинг маъноси билан (Қилич Қора) султоннинг қудрат оёғи қалтиради; (унинг) сипохи сабабсиз (бу) маърака ва жангдан, ному ному с майдонидан юз ўғирди ва орқага чекиниб, қочиш водийсига шошилди.

(Б а й т :)

Ўша қиёмат куни (чекинувчи ва) қочувчиларга
На қутулиш юзи ва на қочиш йўли бор эди.
Барча суворийларнинг ўқлари тугаб,
Гоҳо ўқни, гоҳо ўқдонни ҳам ташлаган
эдилар.

Фатҳу зафар шамоли махи пайкар, Фаридуншавкат хоннинг байроқларини Ҳилпиратиб, (Қилич Қора) султоннинг лашкарига катта шикает етгандан сўнг, урушувчи қахрамон, курашувчи ва қон тўқувчи пахлавлонлардан бир тўдаси чекинувчиларнинг кетидан қувиб бориб, султон лашкаридан бир қанчасини қўлга туширдилар ва султоннинг (ўзини) ҳам тақдир ёрдами билан тадбир арқонига боғлаб, асир олдилар. Хон аскарлари кўп мол ва ғаниматлар олиб, бениҳоят хурсанд бўлдилар.

(Б а й т :)

Сону саноксиз ўлжани
Ўша кадр ли лашкар олди.

Шундан сўнг аъло ҳазрат (Абдуллахон) — «салтанат (бир) қаердир» (мақоли) бўйича, (Қилич Қора) султонни банд қилди ва (ўзининг) хужумкор байроғини Насаф томонга қараб кўтарди. (Қилич Қора) султоннинг (Насафдаги) амирлари бу воқеани англаганларидан кейин, шу ондаёқ қалъадан чиқиб, уни боргоҳ найибига (Абдуллахонга) топширдилар. Сулаймонмакон ҳокон бахт ва саодат билан Қаршига кириб, Қайвоннишон тахтга қадам қўйди; халққа адолат ва иноятлар ваъда қилиб, айшу ишрат эшикларини завқу главк, аҳларининг юзига очди. Уни босиб олинган (мамлакат)ларнинг безаги ўрнида билиб, унга муяссар бўлишни (эса) Яратувчи иноятдан деб, Тангрининг (беҳисоб) неъматлари шукрини адо қилди ва бутун атрофга (бу ғалаба хусусида) фатхномалар эборди.

Амр қилдики, хушхат муншийлар,
Доно рақам, оқил мирзолар
Сўз дуржининг маъно қулфларини очейлар,
Фатхнома ёзиб (атроф ва жонибларга)
юборсинлар.

Авом ва хослар орасида машхур, тил ва оғизларда мазкурки, бахтиёр ҳазрат (Абдуллахон) жаҳондорлик тахти ва бахтиёр давлат маснадига ўлтиргандан сўнг, бир шахе (унинг хузурига келиб) адаб тиззасини бандалик жойига қўйиб, арз қилдики, (Қилич Қора) султоннинг отаси Кистон Қора султоннинг хизинасини бир неча киши (тақсимлаб) олган эдик. Улардан ҳар бири беш сипар* қизил ва оқ (рангли) олтин** олгани холда, менга бир сипардан ортиқ бермадилар. Аъло ҳазратдан шуни илтимос қиламизки, (у хазинани) баробар тақсим қилишга буюрсалар. Жамшидфармон ҳокон гавҳар сочучу вчи тилини очиб амр қилдики, Тангрининг (беҳисоб) неъматлари ва чексиз лутфларининг шукрини жойига келтир. Ғаниматдан сенга ни-ма теккан бўлса (шуни) ғанимат бил. Бу сўзни ёзигндан мақсад шулки, саховатнинг қамоли ва эҳсоннинг ниҳоятданки, шундай хазина қўлга кирса ҳам аъло ҳазрат унга (ҳатто) хасча (ҳам) эътибор қилмади ва асло унга боқмади. Мисра: *Жаҳон оқилнинг ҳимматли қўлида аидак нар садир.*

Шу йили, (яъни) «шаҳри Самарқанд» сўзига мувофиқ (бўлган) тўққиз юз эллик бешинчи 1 йилда⁵⁶⁶ Абдуллатифхон бу хокдондан у дунёга ўтди ва (Самарқанд) шаҳрининг ҳукумати Султон Саъидхонга муқаррар бўлди ва хонлик иши Наврўз Аҳмадхонга қарор топди. Мовароуннаҳрнинг жами вилоятлари унинг номига хутба (ўқитиб), танга (чиқариш) билан зийнатланди.

НАВРЎЗ АҲМАДХОННИНГ ШАҲРИСАБЗ АТРОФИГА
КЕЛИШИ ВА (У ЕРДА) ИҚБОЛЛИ СУЛТОН
ИБОДУЛЛАНИ ҚАМАЛ ҚИЛИШИ; БУРҲОНХОННИНГ
ДУШМАНЛАРГА ЁРДАМ ҚИЛИШ НИЯТИДА КОСОН⁵⁶⁷
МАВЗЕИГА ЕТИБ КЕЛИШИ ВА УНИНГ АТРОФИНИ
ТАЛОН-ТОРОЖ ҚИЛИШИ ВА ЗАФАРНИШОН
СИПОХДАН ШИКАСТ ТОПИШИНING БАЁНИ

Оқилларнинг кимёасар дилларига ва фозилларнинг уйғок, пок хотирларига очиқ ва равшан бўлсинки, ҳар қачон Парвардигор инояти!

* *Сипар* — қалкон.
Кимматбаҳо тошлар (лаъл) ва олпш.

ва истаги билан бир саодатманднинг давлат иқбол офтобини фатҳу нусрат осмони(нинг) уфқидан чиқарса, ходисаларнинг уюлиши унинг баҳраманд мат луб юзини бекита олмайди. Доимо, олий Парвардигорнинг, улуғлиги яна ҳам олий бўлсин, иродат тартиб-қоидаси (Абдуллахоннинг) давлатмандлик борасидаги „куёшли байроғини ғалаба ва яхши кун фалаги авжига етказди. Мусибатлар ғубори (унинг) мақсуд жамоли офтоби шуъласини (ўз) никоби остига ололмайди. Душман ҳужум қилган пайтда «Тангри уни қувватлади»⁵⁶⁸ (ояти)нинг тўғри (келадиган) ғайб оламининг зафарасар аскаридан шак ва шубҳасиз мадад топади ва душман бениҳоят ғараз билан уюрилган вақтда «Тангри хоҳлаган кишисини ёрдам бериш билан қувватлайди»⁵⁶⁹ (ояти)нинг нутқиға мувофиқ меҳрибончилик осмони(нинг) куёши унинг ҳаёти пешонаси саҳифасига шуъла сочади.

М а с н а в и й:

Хар ким азалда (Тангри) лутфидан калқон
топган бўлса,
Ходисалар ўқидан (асло) зарар кўрмайди.
Тангриинг фазлидан мадад топиб,
Беадад лашкардан ҳам андиша қилмайди.
Зарур бўлган вақтда осмоннинг авжидан,
У ига мадад бериш учун ой ва куёш (ҳам)
етиб келади.
(Ҳатто) ер дан най каби найзодор (камиш)
униб,
Унинг хизматиға камар боғлаб, қул бўлади,

! % Бу тақрир ва таҳрирнинг жонли мисоли қутли, оқибатли жаҳонгир ҳоконнинг аҳволидир. Бу ходисанинг шарҳи шулки, гардунғулом хон ва Искандарфаржом подшоҳ (Абдуллахон) ғоятда (зўр) иззат ва шараф билан Насаф вилоятида жаҳонд орлик курсисига ўтиргандан сўнг, у л хазратнинг қутли ас'ар биродари Ибодулла султон ўша вақтда амакиси, саодат интизомли Пирмухаммадхонга куёвлик шарафига нойил бўлиб, унинг ёрдами билан дилкаш Кеш шахрини Бурундук султоннинг ўғли Ҳошим султондан қутқазиб, (ўзига) оромгоҳ қилиб олган эди. Бинобарин, Наврўз Аҳмадхон хирс тақозосича, мазкур йилда⁵⁷⁰ Тошкент вилоятдан, Туркистон чегарасидан ва Хўжанддан бениҳоят (кўп) лашкар тўплаб ва сўзсиз кўп, зўр жамият билан бир неча узун-қиска манзил ва мароҳил*лар-

* *Мароҳил* (бирлиш — мархала) — манзиллар; бир

ни (босиб) ўтиб, дастлаб Самарқандга қар юрди. Уни ўзига қаратишдан ожизлик қилгандан сўнг, шаҳар атрофидан қўчиб, Кеш⁵⁷¹ қалъасини қамал қилди. Ўша замонда фалакнинг хохиши билан Бухорога волий бўлиб, Муҳаммадёр султон билан шерикликда, ўша мамлакатда ҳукумат суриб турган Бурҳон султонга киши юборди ва лашкар тузиб унинг ёрдамиға шу томонга келишини талаб қилди.

М а с н а в и й:

Қачонки даштнинг хони, кина келтирувчи шох,
Шаҳрисабз атрофиға лашкар келтирди.
Баландлик буржи авжига байроқ кўтариб,
Ўша мустаҳкам кўрғонни фатх қилишни хаёл қилди.

У ер дан Бурҳонга киши юбориб,
Ўзининг (бу) фикридан унга хабар берди.
(Дедики), бор сипоҳи билан (бу томонга)
шошилсин,
Унинг томониға азимат жиловини бурсин.

Куёш толели ҳазрат (Абдуллахон) бу воқеадан воқиф бўлиши биланок, Балх томонга, Пирмухаммадхон ҳузурига одам юбориб, ул хазратни бу ходисанинг юз беришидан тегишлича огоҳ қилди. Иттифоқо, Балх аскарлари етиб келмасданок, Бухоро волийси зўр жамият билан душманга (Наврўз Аҳмадхонга) ёрдам бериш ниятидакелиб, Косон атрофини аскаргоҳ қилди. (Улар) Насаф вилоятини (ўз) тасарруфиға киргизиш андишаси билан бир куни бир қанча жойға иқомат* байроғини тикдилар. Кўркмасдан жасорат воқидасига қадам кўйиб, ниҳоятда ўжарлик ва бўйсундиришдан бузғунчилик ва босқинчилик қўлини молларни талаш ва қулларни торож қилиш учун очди. Ҳазрат соҳибқирон (Абдуллахон) уларнинг бу ишини қувватламай, номақбул кирдикоридан ғазабланиб, душманларни (туб)-томири билан суғуриб ташлаш учун Қаршидан тўхтовсиз равишда чиқиб, Косонга қараб юрди ва жанжал отини жойидан қўзғотиб паҳлавонлик қулочини ездди. Куёш байроғи парчами**ни унинг отита Тангрининг машшотаси*** ёрдами билан оро бериб, унинг баланд осмонлик давлат қўлини чексиз такводорлик тумори билан безади.

* *Иқомат* — бирор жойда туриш, жойлашиб қолшп, туриб қолиш; тўхташ.

** *Парчам* — байроқ учига боғланадиган қора ппак латта ёки мол думн.

*** *Машшота* — қиз ва келинларнинг сочларини тараб, оро берувчи, безантирувчи, пардозчп.

М а с н а в и й

Шаханшоҳнинг ноғораси хуруш бошлади.
Сипохи (бўлса) дарёдек жўш ўрди.
Пўлодпўштарнинг тўполонидан
Тамом дашту сахро, кир ва тоғлар эзилди.

(Абдуллахоннинг сипохи) ўша кибру инод-
лик аскарнинг фитна ва фасодини ўртадан кў-
тариш учуй мардлик ва мардоналик кўрсатди
ва халқ ахволи этагини зўравонларнинг зўрлик
тиканидан тозаллади.

М а с н а в и й :

ИззаТ ва мансабли шоҳ эгар устида келди.
Сипоҳ гардини Кайвонга етказди.
Сипоҳ билан макони чегарасидан чиқди.
Шижоатда барчаси даврнинг яғонаси (эди).
Ҳаммаси жанг ўрмонининг шерлари (бўлиб),
Саф ёрувчи, ўткир чангалли ва тиг урувчи
эди.

ХАР ИККИ КИНАЧИ ЛАШКАРНИНГ БИР-БИРИГА
РЎБАРЎ БЎЛИШИ ВА ШАВКАТАСАР ДУШМАННИНГ
ПАРВАРДИГОР ЁРДАМИ БИЛАН ЕНГИЛИШИ

Иккинчи куни машриқ подшоҳи куёш (ўзи-
нинг) фалак юришли отига миниб, юлдузлар
сипоҳини зарафшон шамшири билан тарқатиб
ва пароканда қилиб юборган чоғда, (маснавий:)
*Или спонгда матриц шоҳининг хужумидан,
Юлдузлар тўдаси пароканда бўлди. Фалак-
дан фаришталар жанг куйини чалдилар, (Ва)
ойна рангли фалак айланиб (ўйинга тушди).
Най нола цилди, ногора фарёд кўтарди. Об
нус (рангли) гумбаз саросимага тушди.* Туш
пайтида томонларнинг султонлари ва диловар-
лари жанг аслаҳаларини кийиб, Косоннинг кун
чиқиш томонида иккала лашкар бир-бирлари-
га яқинлашдилар. Икки томон сипоҳининг ки-
на истовчи товочилари уруш майдонини безашга
киришдилар ва лашкарни тартибга солиб, ҳар
кишини ўзига муносиб ўрнига қўйдилар. Ҳайба-
тидан тоғлар ҳам эрийдиган, осмон (эса) са-
лобатидан офтобни улоқтириб ташлайдиган қиё-
мат асарли ҳар икки лашкар низо учун қўзғол-
дилар (ва ўзларининг) энг қимматбаҳо бош ва
жонларидан кечиб, қийинчиликларни енгиб,
уруш ва талаш сафларини безадилар.

М а с н а в и й :

Ҳайбатли ва шавкатли довюрак пахлавонлар
Уруш учун икки саф туздилар.
Одати кина ва фитна тузиш бўлган сипоҳлар,
Ҳаммаси саргашт, ғазабли, мағрур эди.
Барчаси ғазабли ва урушқоқ гуруҳ эди.
Қаттиқлик ва қувватда пўлат ва жездек эди.
Ҳаммалари уруш ўрмонининг шерлари эди.
(Ва) жанг дарёсининг ботир наханглари эди.
Ҳар бири жонлари билан кина изловчи,
(Ва) қахрдан пешоналарига ажин солувчи эди.
Ҳар қайсиси жони борича душманлик

изларди.

Камоли жаҳлидан пешоналарини тириштирар
эди.

Лашкаргоҳ кинали суворийларнинг даҳша-
тидан маҳшар даштига айланди ва ер маркази
фалакнинг бекарорлигидан остин-устин бўлди.
Отларнинг туёқлари гардидан офтоб чашмаси
юзини ёпди ва отларнинг такалари тўзитган
чангдан ер устига тупроқ ранг парда тортилди.

М а с н а в и й :

Баҳмон⁷² юганли суворийлар гардидан
Осмонда яна бир осмон намоён бўлди.
Сипоҳнинг гарди осмонга чунон

кўтарилдики,

Куёш ва ойнинг юзига парда тортилди.

Жез найнинг садоси осмон гумбази авжига |
ва жаннат қибласи устигача етиб, уруш ноғора-
сининг фарёди ва унинг шовқини Кайвон айво- Ц
нидан (ҳам) ўтиб, осмон қулоғига эшитилди.

М а с н а в и й :

Ҳафтжўш хуми⁵⁷³нинг садоси кўтарилиб,
Нил (ранг)ли осмондан даҳшат чиқарди.
Фалакиқтидор ноғоранин овозидан
Жаҳон урушувчиларнинг наърасига тўлди.
Осмон қулоғига (эса) тўхтовсиз,
Жанг чанги нағмасининг овози етиб келди.

Алқисса, ҳар икки катта сипоҳ ва сон-санок-
сиз лашкар Садди Искандардек мумкин қадар
тўларок (бўлиб), бир-бири қаршисида саф тор-
дилар ва эгарларга ўлтириб, зўр қахрамонлик
билан баҳодирлик майдонига от солдилар; фит-
на қўзғотувчи суворийлар, кина ва ғазаб билан |
тўлиб-тошган пахлавонлар ўқ-ёй тишлари (ва) |
найзаларини кўтариб, жанг бошладилар. (Шу
тариқа) қўлларини (ёвнинг) жон ва тан торо-

жига чўздилар; қаҳр отини миниб, ҳар тарас]>дан (келиб) бир-бирини тепалаттирдилар ва тиғ, найза билан бирни икки, иккини бир қилдилар.

М а с н а в и й:

Ҳар икки томондан сипоҳ бир-бирига
ташланди.
Қаҳрамонлар, ёвлар, кина истовчилар.
Ҳар икки лашкар (бир-бирига) кўшилиб
кетди.
(Бир-бирини) тутдилар, ўлдирдилар, осдилар.
Тиғ билан бош кесилиб ўлганларнинг
кўплигидан
Ер қон билан дарёдек мавжланди.
Тиғларнинг ойна каби яраклашидан,
Офтоб ойнаси тобини йўқотди.
Найзаларнинг (чақмоқдек) яраклашидан,
Ва бинафша ранг тиғларнинг ялтирашидан
ҳаво қоронғулашди.
Шу қасос чоғидан бир соат ўтгач,
Дашту саҳронинг сатҳи ўликка тўлди.
Кўплаб бош ерга улоқтирилди.
Улиқлардан ҳар томонда тепалиқлар пайдо
бўлди.

Қон дарёсининг тўлқини аксидан кўкимтир фалак қизил ёкут тусини олди. Юлдуз мартабали мавокибларнинг тўзонидан фалакнинг равшан кўзлари хира ва қоп-қоронғу бўлди. Паҳлавонлар ҳамласининг гнамолида қалқон зулфи халқаларининг тугунлари ечилиб кетди. Қаҳрамонларнинг қонли кўз ёшлари қизил тусли парчам рангига бакам* рангини берди. Ҳар иккала томоннинг кўшини бир-бирига ташланган чоғда ва бир-бирига қўл чўзиб, уруш қилаётган вақтда, душман лашкари кўплиги ва кучлилиги билан мағрурланиб, ғалаба ўз томонида бўлишига ишонган эди. Лекин ҳазрат соҳибқирон (Абдуллахон) учун Парвардигорнинг ниҳоятда инояти ва чексиз қувватлаши бўлганлигидан, душман сипоҳи типирчилаб, қочишга ҳам яқинлашиб қолди. Юлдузлар сипоҳи кўпайган вақтда қуёш тутилгандек, (душман) чекинди. Шу аҳвол устига тасодифан, шаксиз дунё латиф чехра кўрсатди ва Балх томондан саодат нишонли хон — Пирмухаммадхон поёнсиз, кучли сипоҳ билан Насаф атрофига келиб тушди. Балх сипоҳининг бир қисми подшоҳнинг ҳузурига қараб жўнади ва аъло ҳазрат мулозиматига муяссар бўлди. Бу иттифоқ Тангрининг ажойиб ва

ғаройиб лутфи ва "чексиз инояти туфайли оулди. Чунки у зафарасар лашкарнинг (Насафга) келишга ваъдаси ва қарори бўлган чоғда ҳам «ваъдалашиб, лекин унинг уддасидан чиқмасангиз ҳам...»⁷⁴ (ояти мазмуни) бўйича, албатта, бундай тўғри чиқмаган бўларди.

Алқисса, жаҳонгир соҳибқирон (ҳамма нарсани) назорат қилиб турувчи (ва) бор-йўқ ғам-хўрлик қилувчи (Тангри) ва тақдирга таяниб, буюрдики, сўл ва ўнг (қанот)нинг фитна кўзғотувчи қаҳрамонлари ва тоймас курашчилари ўринларидан кўзғолиб, душманнинг оз-кўплиги ва шавкатига мутлақо эътибор бермай, уларни тиғдан ўтказсинлар. Жанг майдонининг ғайратли суворийлари ва гяйжоат водийсининг киначилари олий фармонга итоат қилиб, баробарига тиғ қўтардилар ва (хеч) андиша қилмай, (душман) гуруҳи устига отилдилар.

М а с н а в и й :

Икки томондан (лашкар) отларни кўзғотиб,
Қаҳр билан бир-бирига ташландилар.
Душман такаббурлик билан, ўзини кўркмас,
деб билиб, |
(Бепарволик билан) ўзини жангу жадалга
отди.
Жанг вақтида Балх томондан келди,
Бир сипоҳки, барчаси ғазабли, аччиқ.
(Бир) гуруҳки, бошдан-оёқ бари фитначи.
Турк маҳбубларининг кўзлари каби найза
урувчи.
Бу воқеада бахтиёр хусрав
Тангрига (минг бор) шукрлар қилди.
Ер, сув ва осмонни безовчи,
Покиза Тангрига ҳамду шукр қилгач,
Буюрди тўдадаги марду майдонларга,
Уруш қунида майдондаги қаҳрамонлар га,
Пешонасини тириштириб, қошини чимириб,
Чочий камон*ни тортишга тайёрласинлар.
Зафар тиғини кинидан чиқариб,
Тамом душманнинг бошига урсин(лар).
Иззатли ва мартабали шохнинг буйруғи
билан
Ҳар тарафдан сипоҳлар кўзғолдилар.
Лашкар қаҳрамонлари (жангга) чиқдилар.
Белни маҳкам боғлаб қон (тўкмоқ) учун
келдилар.
Жанг қилмоқ учун бахтиёр (шоҳ ҳам) келди.
Отларнинг туёғидан замин эзилди,
Суворийлар гардидан майдон бир пасда

Хаво (ва) офтобга парда бўлди.
 Жангчиларнинг кескир шамширларидан
 Жанг даштида (тўкилган) қондан арик
 (пайдо) бўлди.
 Узун бўйли тажрибакор жанг олиб
 боровчиларнинг
 Минг-минглаб бошлари оёқ остига тушди.
 Тиғу табарлар пювқини кўтарилишидан
 Қазою тақдир (хамманинг) кўз олдига келди.
 Найзанинг (ўткир) учи (хатто) мўй оларди.
 Пистирмадан ташланган арқон (эса) бўғиздан
 оларди.
 (Тўкилган) қон шу қадар сел бўлиб
 окардики,
 Еру тупроқ кип-қизил бўлиб кетган эди.

Оқибатда, ул хазрат (Абдуллахон) давлатининг қудрати ва шавкати, подшоҳнинг иқболи келиб, (душманнинг) ўша сон-саноксиз лашкарини шундай ваҳима ва қўрқув босдики, (у) тўхтовсиз хаяжонли оёғини кибру ғурур кўчасидан олиб, юзини чекиниш водийсига бурди. Заиф қуш лочиннинг шуқуҳидан, нотавон ёввойи хайвонлар шернинг ариллашидан қўрққанидек, (душман қўшини ҳам) чекиниш водийсига ўзини отди. Бухоро ҳокими бу зўр воқеада сабру қаноатни ҳар қанча олдин суриб, мумкин қадар қарор ва сабот оёғини маҳкам тутишга уринса ҳам фойда бермади. Раббоний инояти ва субҳоний марҳамати ҳокон хазратларини (душман устидан) ғолиб ва музаффар қилиб, унинг нусратнишон байроғини «Тангри истаган кишисига ёрдам беради; у буюк ва меҳрибондир»⁵⁷⁵ (оятининг) мазмунига қўра зафар авжига кўтарди. Душман сипохи шунча кўп асбоб ва ҳарбий қуроллари бўлишига қарамай, мағлуб бўлди; ҳаммаси бирданига қулай бошлади ва нотавонлик қўллари билан қочиш қамарига осилдилар.

М а с н а в и й :

Жаҳон душман кўзига қоронғу бўлди.
 Бирданига (хаммаси) қуролу байроғини
 ташлади.
 Тупроқ худ ва тарк* каби бошга чикди.
 Тиғлари (бўлса) қўлларида ўлим фармони
 бўлиб қолди.

Аъло хазратга (Абдуллахонга) «албатта, сиз-

* Худ ва тарк — аскарбошилар ва пахлавонлар княдиган узун учли жез қалпоқ.

ларга ғалаба ҳукм этдик»⁵⁷⁶ нақшлик фатҳу зафар (ва) нусрат байроғи келиб ва «Тангри сенга катта ёрдам беради»⁵⁷⁷ (оятининг) мазмуни саодат ёрлиғининг унвони бўлди ва зафарли лашкар (аввалда) мағрур (бўлган) аскар кетидан қувлади (ва) жуда кўп моллар ва сонсаноксиз ўлжа олиб, орқага қайтди.

М а с н а в и й :

Душманнинг барчаси чекинаётганда,
 Саропарда ва чодирларини ташлаб
 (қочдилар).
 Шохнинг қахрамон йигитлари душман
 кетидан
 Бўкирувчи аждаҳодек қувладилар.
 (Душманнинг) кўпини кириб қайтдилар,
 (Хатто) барча лашкарнинг (ўлжага) эҳтиёжи
 қолмади.
 (Чунки) жанг майдонида етарли мол бор эди.
 Сипох ўлжадан (беҳад) бойиди.

Ўша воқеанинг гувоҳи бўлган ва (уни) ўз кўзи билан курган бир гуруҳ кишидан эшитдимки, чекинувчилар уруш қуролларини бир фарсах масофагача ташлаб кетганлар ва (хужум қилиб бораётган аскарлар) уни от билан бостириб ўтганлар.

Алқисса, Бухоро ҳокими чекингач, ул хазрат (Абдуллахон) азимат жиловини саодатли амакиси (Пирмухаммадхон) билан учрашмоқ учун бурди. Шохона мажлис шарафига муяссар бўлгандан сўнг «меҳмонни иззату икром қилинган» деган заруратга биноан хурсандчиликда ул хазрат учун шаҳона базм ва хусравона ўтириш қурди(ки), унда созанда Зухра ўша шодлик мажлисини кўриб, осмон чўққисидан ўйинга тушиб, хайрат созини чалди.

М а с н а в и й :

Зебу зийнат билан шундай бир мажлис
 курдики,
 Унинг тавсифи қиссани узайтирди.
 Унда бор турли нозу неъматлар
 Жаҳон сахнининг ҳаммасини безар эди.
 Қандай мажлиски, магар (у) мақсад гулшани
 эди.
 (У мажлисда) Хизр (ҳам) қадах кўтаришга
 мойил эди.

У л хазратнинг (Абдуллахоннинг) бахтиё{ амакиси Искандар шавкатли подшоҳ билан суҳбатдан бўшаганидан сўнг, (унинг) ақл ва огоҳ^

ли ойнаси ҳамда идрок ва фаросат кўзгуси турли тажрибалар сайқали билан жилваланиб «ишда маслаҳат қилмаган киши тўғри йўл тутиши мумкин эмасдир»⁵⁷⁸ (оятининг) мазмуни бўйича, Сулаймонмакон Ибодулла султонни (қамалдан) кутказиш ҳақида кенгаш қурди ва музаффар (нишон) ҳокон (Пирмуҳаммадхон) билан бирга ёмон хислатли душманни туб-томири билан емириб ташлаш учун Шаҳрисабз томонга (қараб) юрди. Наврўз Аҳмадхон зафарнишон мавкабнинг (Абдуллахон ва Пирмуҳаммадхоннинг) келишидан ва Бурҳоннинг чекинганлиги қиссасидан огоҳ бўлиб, такаббур оёғини тўхтовсиз сабр майдонидан тортди ва (Шаҳрисабз) камалини тарк этиб, уз юртига жўнади. Саодатнишон Пирмуҳаммадхон бу (воқеадан) хабар топгач, ҳазрат соҳибқиронга йўлдан Насаф томонга қайтишга ижозат берди ва ўзи Шаҳрисабзга ташриф буюриб, (сўнг) Калиф⁵⁷⁹ йўлдан (ўз) оромгоҳига (Балхга) қараб юрди.

НАВРЎЗ АҲМАДХОННИНГ САМАРҚАНДНИ ОЛИШИ ВА СУЛТОН САЪИДХОННИНГ МАЪҚУЛЛАШИ БЎЙИЧА ҲАЗРАТ (АБДУЛЛАХОН)НИНГ УНИ ҚАМАЛ ҚИЛИШИ

Фитнанишон Наврўз Аҳмадхон Туркистонга қайтиб келганининг иккинчи йили, (яъни) тўққиз юз олтмиш биринчи йили⁵⁸⁰ замон ҳодисаларидан ҳам кўп сипоҳ ва чексиз лашкар билан Самарқандни қамал қилиш учун отланди (ва) 1 абадий рашкнинг сабаби бўлган у фирдавс бе-
|; закли вилоятни ўша йили ражаб ойида эгаллади. «Ҳокони даҳр (дар мохи) ражаб ба шаҳр даромад» жумласи унинг тахтга ўлтириши учун икки тарихни ўз ичига олади⁵⁸¹. У шаҳарнинг ҳокими Султон Саъид аъло ҳазратнинг (Абдуллахоннинг) олдига бориб, дашт хонининг устун келганлигини маълум қилди ва ёрдам сўради. Шунинг учун (ҳам) Искандарнишон ҳазрат ўз туғилган жойи (бўлган) Миёнкол томонга қараб юрди ва у ернинг сипоҳини тўплаб, бошқа қариндошлари (хусусан) Узбек султон, Хусрав султон сингари (у ерда) қолган биродарлари билан олий байроқни кўтариб, Самарқандни қамал қилиш учун тўхтовсиз равишда жўнади. 'Ўша шаҳарда жуда кўп сонли сипоҳ билан тур-
|ган Наврўз Аҳмадхон (бўлса), кечаси қалъа-
|нинг ташқарисига чиқди ва тонг ёришмай атроф ва жонибдан уруш очди. Зафарасар лашкар (ўзининг) тасарруф қўлини девор ва минора этагига

урганларича ҳам йуқ эди, бирдан тонг ериТ. колди. (Шу сабабдан) аъло ҳазрат, вақт тақозосига қараб, Насаф вилоятига қайтди. Султон Саъид ҳам йўлдан ҳазрат шайх Абулҳасан Ишқий⁵⁸²нинг авлод ва набираларидан (бўлган) валоят мартабали ва хидоят мактовли шайх Муҳаммад Содиқнинг лангарига* қараб юрди ва ул ҳазратнинг яқинларидан бирини восита қилиб Наврўз Аҳмадхон ҳузурига — Самарқандга юборди. Наврўз Аҳмадхон Султон (Саъид) хусусида кўп илтифотлар қилди. Бухорони Бурҳон (султон)дан кутказишни ўз бўйнига олиб, унинг оқиллигини (Султон Саъидга) ваъда қилди. Ўша йили Бурҳон султон билан Муҳаммадёр султон ўртасида жанжал бўлиб, уни (Бурҳон султон) Бухоро арки ичида шаҳид қилди ва ҳукумат байроғини кўтарди.

НАВРЎЗ АҲМАДХОННИНГ ЎҒЛИ БОБО СУЛТОННИНГ КЎП СИПОҲ ВА СОН-САНОҚСИЗ ЛАШКАР БИЛАН ҲАЗРАТ СОҲИБҚИРОННИ (АБДУЛЛАХОННИ) ҚАМАЛ ҚИЛИШ УЧУН (НАСАФ ТОМОНГА) ЮРИШИ ВА ФАРИДУНҚУДРАТ ВА ШАВКАТЛИ ПОДШОҲНИНГ (КАЛЪАДАН) ЧИҚИБ, ЗОЛИМ ДУШМАН БИЛАН ЖАНГ ҚИЛГАНИНИНГ БАЁНИ

Инсон тўдаси нишонлари мушоҳадасининг ҳукми ва олам хабарларининг мутолаасидан муқаррар ва равшанки, қачонки мулк эгаси Тангри Жамшид мартабали (подшоҳ) давлатининг юлдузини саодат авжига чиқаришни ва унинг ҳашамат байроғини «Э Тангри, хоҳлаган кишинга давлат берасан»⁵⁸³ (оятининг) тақозосича, Сурайё чўққисига ва Сидратулмунтаҳо тепасига | кўтаришни истаса, дастлаб уни турли меҳнат,
| машаққат ва кулфатлар билан синаб кўради. Қачонки, талъат нури ва жамол офтоби билан ҳашамат курсисини ва иқбол тахтини безатса, ўзини адолат, марҳамат ва мақбул йўлга солиб, халкнинг ахволдан ғамхўрлик кўзини узмайди.

Б а й т :

Иқбол аввал бир кулоҳни тикиб қўяди.

Фурсат келганда (уни) бирор шоҳга

кийгизади.

Бу сўздан мақсад шулки, аъло ҳазрат (Абдуллахон) Тангрининг қувватлаши билан Са-

* *Лангар* — кеманп тўхтатиб турйш учун сувга ташланадиган оғир темир; якорь; лангарчўп. Бу ерда йўловчилар кўнб утадиган жоп; камбагал, етим-еспр, дарвишларга овкат бериладиган жой; ғарибхона маъноснда.

"марқанддан қайтиб, Насаф вилоятида иззат ва шараф тахтига ўлтиргач, ситам қўли ва зулм оёғини адолат ва инсоф занжирига боғлади.

Б а й т :

Ул ҳашаматли шоҳ адолат занжири билан
Фитна эшиги(ни ёпиб), зулм оёғини боғлади.

Наврўз Аҳмадхон нусратанжом сипоҳдан ўч олишни орзу қилди ва сон-саноксиз кўп кўшин билан, қариндошларидан айримларининг ҳамроҳлигида Миёнкол ва Насаф устига кўшин юборди. Бу ташвишли хабар (тамом атрофга) тарқалгандан сўнг, иззат ва иқболлик хон Абулфатх Искандар баҳодирхон замон тақозосича, Миёнколни ташлаб, Жайхундан ўтди ва шитоб билан Балхга қараб чекинди. Сулаймонмакон Рустамхон ва Искандарфармон Сулаймон султон (ҳам) барча қариндош ва биродарлари билан ҳазрат соҳибқирон (Пирмуҳаммадхон)нинг қудсий ошёна остоналарига бориб (унинг) машрику мағрибга нур сочган иззат ва иқбол байроқлари соясида макон (қилдилар) ва (ўша ерда) ором олдилар.

М а с н а в и й :

Самарканд хони лашкар тортганда,
(Миёнкол ва Қаршидаги) хонларга
душманнинг мақсади ошкора бўлди.
Дастлаб Миёнколдан замон хони,
Искандархондир номи у Жам(шид)
нишоннинг,
Балх томонга қараб жадал жўнади,
Жайхундан ўтиб (ул томонга) юрди.
Бошқа султонлар, (бўлса) Қаршида эдилар,
(Улар ҳам) замон шоҳи (Пирмуҳаммадхон)
даргоҳига йўл олдилар.

Наврўз Аҳмадхон Миёнколни тамоман ўзига бўйсундиргандан кейин, Кармина вилоятини ўз ўғли Дўстмуҳаммад султонга инъом қилди; Дабусия⁵⁸⁴ қалъасини Абдуллатифхоннинг ўғли Абдол султонга, Шаҳрисабз (вилоятининг) ҳокимлигини Бурундук султоннинг ўғли Ҳошим султонга бериб, ўғли Бобо султонни бениҳоят кўп сипоҳ ва сон-саноксиз лашкар билан иқболлик ҳоконга (Абдуллахонга) қарши Насаф устига юборди ва душманлик ва жанжал ишларини унга юклади. Мазкур султон беҳисоб сипоҳ ва кўп лашкар билан Насаф томонга юриб, (Қарши) қалъасининг рўбарўсида баҳодирлик байроғини тикди.

М а с н а в и й :

Золим Бобо (султон) жадал бошлади
Кўп сбили кўшинни (Насаф) томонга.
(У) гуруҳ барчаси даштлик (бўлиб)
эгнига пўотин кийган эди.
Ҳар бири бўридек ҳайкирар эди.
Барчасининг кўзи кисик, дили танг (эди).
(Ва) зиреху қалқон (қуролланиб), ўжар
ва сангдил эдилар.

Иккинчи куни юлдуз кўшинли подшоҳ (яъни куёш) яшил осмон майдонида чопоғон аблакини* жавлон этириб, занги сипоҳини (яъни кеча қоронғулигини) беркитиб, зарнишон найзасини қўлга олганда (яъни тонг отганда), Бобо султон жанг ноғорасини уриб, фитна ва нифоқ учун кўтарилди; адоват отини жойидан силжитиб, жанг сафини безади. Румий найзабоз, милтиқ отувчилардан бир қанча гуруҳга⁵⁸⁵ (лашкарнинг) ўнг қанотидан жой берди. Жонмуҳаммад оталиқни, Гадоихонни, Сотилғонбий оталиқни, Абдол султонни, Бобишбий (соҳиб) ихтиёрни⁵⁸⁰ ва Жувонмардали султонни қолган барча (лашкар) билан кўшиннинг сўл қанотига қўйди; ўзи (эса) жанг садосини чиқариш учун қулга турди.

М а с н а в и й :

(Бобо) султон юз кина билан яшарди,
Икки томондан тоғдек сафларни қурди
Сипоҳлар жангга азм қилдилар.
(Ва) барчаси номдор, кучу савлат билан
(машхур) эдилар.
Ҳаммаси юзини қалқон билан яширган эди.
Дилларини (эса) ўлимга тиккан эди.

Аъло ҳазрат (Абдуллахон) ҳам (жангда) бир]
оз шикает еб, қўли синган бўлса-да, (синган) кўлини (бўйнига) осиб жами зафарпаноҳ сипоҳни тўплашга киришди; тамом тайёрликдан сўнг қалъадан чиқди ва лашкарни уч гуруҳга бўлди: саодатнишон Рустамхонни лашкарнип илғорига, ёмон хусуматли душман қаршисига қўйди; Узбек ва Кепак султонни ўнг томонга қўйиб, ўзи хос (кишилари), кучли сипоҳи билан айни муддао бўлган сўл (қанот)га, душманнинг ўнг қаноти қаршисига турди.

* *Аблац* — ола-була туелн, йўл-йўл юнгли ёввони от; зебра. Бу ерда кеча-кундуз маъноепда.

Искандарнишон Жам(шид) жангли подшоҳ
СКўшиннк) Қоф тоғидек тўғри сафга тизди.
Сипохининг барчаси Рустам каби пахлавон
(эди).

Кина учун барчаси тоғдек камар боғлаган эди.
Бири кина тиғини захар суви билан суғориб,
Қаҳр билан (қуролини) елкасига қўйган.
Бириси ғазабда найзасини (чархлаб),
Уни маҳбубларнинг кипригидай ўткирлаган
эди.
(Яна) бири камарига ўқдонини осиб,
Парвоз қилмоқчи бўлган бургутга ўхшар эди.

Ҳар икки томонда Баҳром савлатли товочилар
ва шер важоҳатли ясовуллар⁵⁸⁷ саф тузди-
лар; довюрақ қахрамонлар ва кина қўзғотувчи
баҳодирлар жангга ташландилар.

М а с н а в и й :

Ҳар иккала томон саф тузгандан сўнг,
Қахрамонлар (тўхтовсиз) жангга отилдилар.

Дастлаб иқболли ҳазрат (Абдуллахон) ихтиёр
жиловини Тангрининг қудратига топшириб,
ғавғо отини ўрнидан қўзғотди ва жами жонбоз
қахрамонлари билан уруш майдонига от сурди.

М а с н а в и й :

Бахтиёр шоҳ, шер қалбли хусрав,
Шердиллик билан (кўлга) шамшир олди.
Кина учун тўхтовсиз боғлаб камарини,
Қоплондек қалқонини кўтарди.
Пўлаттоб кулоҳини бошига кийди.
(Ва) тоза дур ва ёкут билан безатилган,
Заррин қинли тиғни (белига) осиб олди.
Унинг бошдан оёғигача гавҳар қадалган эди.
Фирузманд шоҳнинг елкасида(ги) қалқон
(Худди) ойнаванд куёшга айланди.
Шамолдек елувчи отини қўзғотганда,
(Унинг наъли) олов сочувчи чақмоқдек
ярақлар эди.
Атрофида ханжар урувчи суворийлари,
Найзалари ёрнинг кипригидай (тизилган) эди.
Бу гуруҳнинг ҳар бири қоплон сингари
(бўлиб),
Ҳаммасининг дили соҳибқиронга меҳр билан
тўлган эди.

[Ҳазрат соҳибқирон уруш майдонига юзла-
ниб ва мардлик қўлини кўтариб, душманни

лавонлар, кина ва жанжал билан тўлган шер
қўллик курашчилар ул ҳазрат отининг жилови-
га ослғиб, уни уруш (майдони)дан олиб чиқди-
лар; ўзлари эса душманга қарши ташландилар.
Дастлаб уруш майдонининг (асл) қахрамонла-
ри: Иқим мироҳўр ва амир Таниш жалоирнинг
ўғли Поянда мирзо жангга кирдилар. (Улар) ,
саҳро кезувчи тимсоҳини (яъни отларини) жанг
дарёсига отиб, душманнинг румлиқлар турган
ўнг қанотига ташландилар. Зафарпаноҳ сипох I
ўша йўлдан тойган қавмга етмасдан (бир оз I
илгари) малоҳат ва дилбарлик шеvasида, ши- I
жоат ва баҳодирлик тариқасида замоннинг яғо-
наси ва асрнинг пешқадами (бўлган) Поянда
мирзога милтиқ ўқи тегиб, «борлиқларнинг йўқ
бўлиши учун Тангрининг қўйган муддати кел-
ганда, уни кечиктириб бўлмайдиган»⁵⁸⁸ (оятининг) -
мазмунича, ўз жонини тор жаҳондан абадий са-
ройга олиб кетди. Аммо Иқим мироҳўр бени-
хоят шижоатлигидан, Тангрининг иноятига та-
ваккал қилиб, соҳибқироннинг қудрат ва дав- >
латига таяниб, у динсиз туда ва малъун гуруҳ
милтиқларини сошлаб ғоят баланд ва мустаҳкам
девор орқасига яширинган бўлса ҳам, тиғни ғоят
хусумат билан кўтариб ўша дев ва йиртқичлар
гуруҳи маснавий: (У) ажам цавам (экан): на~Ш
одамга, На дев(га ўхшар), (ҳаттоки) ацл улар «М
билан учрашишдан фарёд қиларди- устига шид- Я
дат билан от қўйди ва паришон бўлган гуруҳни I
шамолдек елиб (бориб) тўзитаб юбордики, улар- а
нинг қалбида лашкарлик аломати қолмади ва В
(шундай қилиб), душман сипохининг ғулини и
саросимага солди.

М а с н а в и й : ж

Отини қўзғотди (ўша) машҳур қахрамон,
Уруш қилмоқ учун майдонга кирди.
Довюрақ суворий жанг майдонида,
Шер каби қиличини жангга солди. ... I
Лочиндек куч ва ўткир шамшир билан,
Румлилар ичида ғавғо кўтарди.

(Иқим баҳодир) у малъун гуруҳдан бир
қанчасини кина оловининг шуъласи билан
куйдириб ташлади ва (уларнинг) ҳаммасини I
уруш ўқи ва жон олувчи найзаси билан ерга •
қулатди. Зафарпаноҳ сипохдан бир туда юқо- ш
ри мартабали (кишилар) амир (Иқим баҳо- ч
дир)га ёрдам учун жанг майдонига кирдилар.

"н ш кириб, (тарафлар) бир-бирларига ташландилар.

М а с н а в и й :

Серғавго, урушқоқ пахлавонлар,
Кина касдида икки томондан етиб келдилар.
Қўлларида ялтироқ ханжар тутиб,
Бир-бири билан жанг бошладилар.
Карнай, сурнайларнинг овозлари
Фалак чархини оёқдан олди.
(Уларнинг) хуруши Кайвон айвонига(ча) етди.
Сурони мияни қайнашга олиб келди.
Жанг сахросида (чопган) отларнинг
туёқларидан,
Ер тупрокка, ҳаво (бўлса) гардга тўлди.
(Ва) равшан кун тун қоронғусига айланди.
Чангдан пахлавонларнинг кўзи хиралашди.
Ханжарнинг тиниқ сувдек жилоланиши (эса),
(Худди) қон ёғдирувчи бир чакмоқ эди.
Қондан тиғлар юзини лаъл билан ювар эди.
Ўжарларнинг боши (отларнинг) наъли
остида тепаланар эди.
Ўткир шамширларнинг чақир-чуқури,
Даштдан то Кайвонгача етиб турар эди.
Ўқ бургути икки томондан (баробар) учиб,
Қон тўкиб тумшугини намлаб турар эди.
Юлдуз нингонли найзаю ўқларни (қўриб),
Осмонда юлдуздан нишон қолмади, дейсан
(киши).

Сохибқироннинг суворийлари ва Бобо султон қўшинининг пахлавонлари бирдан (ўз ўрнидан) қўзғолиб, тиниқ тиғлари ва олов сочувчи найзаларини (бир-бирига) санчиб тўкнашдилар. Тиғнинг шуъласи булутдан ўт чиқарувчи яшиндек яраклар эди. Жанг майдонидан (кўтарилган) гарду ғубор қон ёмғиридан дарак берар эди. Тўсатдан душман сипоҳининг сўл қаноти томонида сон-саноксиз (аскар) мисра: *Шамшир байроқларини кўтариб чиқдилар* ва зафарасар лашкарнинг ўнг қанотига ҳужум қилиб сурон солдилар.

М а с н а в и й :

Суворийлар чопқир отларини (олға)
сурдилар,
Кина шамширини (қўлга) олдилар.
Довюрақлар бошида пор ловчи тиғлар,
Булутдан чиққан яшин каби яраклар эди.
Ўқ сочмасидан маъданий қулоҳларининг
барчаси (худди бир) қалқон эди.

Найзалар кўз ва дилларда тугун ҳосил қиларди.

«Ушла!», «Тут!» шовқинлари фалакдан ошиб, камон булутидан ўқ ёмғири ёғилар эди. Душманнинг ғули томондан пахлавон аскарлардан зўр бир гуруҳ кина отларига миниб, яраклаган тиғларини кўтариб, Рустамфармон Рустамхон (бош бўлиб) турган зафарасар лашкарнинг қок ўртасига ҳужум қилди. Бу тарафдан жанг майдонининг (ботир) суворийлари ва қахрамонлик водийсининг (қўркмас) курашчилари ҳам олға юриб, у дахшатли гуруҳ билан жанг қилдилар ва мардлик ва мардоналик йўлига қадам қўйиб, саъй қўллари (ғалабага) очдилар.

М а с н а в и й :

Ҳар икки томоннинг сипоҳи қизишиб кетди.
Худди баланд тоғу, хайкириб (оқувчи)
дарёдек бўлди.
Ноғораларнинг овозидан осмон хушсиз
бўлиб қолди.
Ва фалак чархи юлдузни пахта қилиб
қулоғига тикди.
Икки тарафдан икки лаитқар иккита даре каби,
(бўлиб),
Ҳар бирининг мавжи Сурайёга етди.
Икки тарафдан довул жанг куйини чалиб,
Карнай (эса) унинг кетидан оҳангни давом
эттирди.

Сипоҳ ҳар тарафдан от солди,
Икки даре мавжланиб (бир-бирига) қўшилди.
Ҳар тарафдан бир-бирларига тиғ урдилар.
Ҳар томонда бир-бирига ўқ ёғдирдилар.
Ҳар ерда ётган ўликларнинг кўплигидан
Ҳар томонда тепалиқлар пайдо бўлди.
Қўл-оёқлари қонга шундай беландики,
(Унинг ичида) фалак ўз қўл-оёғини йўқотди.
Тиғ тимсоҳи сипоҳнинг қонида
Сувдаги балиқ каби йўқолиб кетди.

Ҳар иккала тарафдан жангу жадал машъалининг шуълалари ниҳоят кўтарилди ва жанг ғулғулалари ер юзидан фалакнинг авжигача чикди. Зафарнишон пахлавонлар ҳар тарафдан от суриб, (бир-бирига) шамолдек ҳамла қилиб, (қўп) гуруҳларни ерга қулатиб турсалар ҳам, лекин душманнинг кўплигидан ҳеч тарафдан нажот эшиги очилмас эди ва ҳеч ким нажот бермас эди. Шундай ҳолда Рус-1 тамхон бениҳоятда оғир аҳволда қолган бўлса ҳам, тақдир қўлининг кучи билан у ҳаёсиз

тоифа билан жанг қилибўзини мудофаа қилди.

М а с н а в и й:

Бахтиёр подшоҳ Рустами комкор
Гурзичи ҳамда найзачи эди.
Бошига тоза пўлатдан бир қулоҳ кийган.
(Бу қулоҳ) кимматбаҳо дурлар билан
безатилган эди.
(Белига) хашаматли ва безалган'бир тиф
осган (эди).
Ундан кина кидирувчиларининг дили торож
бўларди.
(Танаси) заррин совутга (чунон) яширинган
(эди)ки,
(У худди) булоқ ичига яширинган баликка
ўхшарди.
Фатрок қайишга маҳкам боғланган эди,
Камон ва юз дона хаданг ёғочидан ясалган ўқ.
Марду қахрамон (жанг) майдонига кирди,
Кўлида қиличу, остида аждар (оти) бор эди.

(Шунга қарамай у) ҳар қанча сабот билан
(душман сиқувига чидаб) турса ҳам, ҳеч натижа бермади. Ниҳоят, у даҳшатли (душман) гуруҳидан бир тўдаси у л хазратни (Рустамхонни) ўраб олиб эгардан (қулатиб) туширдилар ва муборак танасини ярадор қилдилар. (Рустамхон) охири шу яра билан шаҳид бўлиб, (бу) ; омонат дунёдан дилни хуш қиладиган абадий . дунёга кўчди. «Тангрининг ҳукми шу; (уни) ; қайтариб бўлмайди. Унинг балосини дафъ қилувчи ҳам бўлмайди»⁵⁸⁹.

Н а з м:

(Такдирга) бўйсунушдан оёғингни тортма.
Таслим бохнингни (ерга) қўй, чунки ихтиёр
Тангрининг қўлидадир.

Тўғри, давлат ва иқбол ариғидан ҳеч бир сарв бош кўтармаганки, (тасодикий) ҳодисаларнинг қаттиқ шамолдан эгилмаган. Йўқ, хашамат ва улуғлик гумбазида ҳеч бир офтоб порламаганки, охири тутилиш азобига йўлиқмаган.

Р у б о и й:

Қўлда бор ҳар нарса шамолдан ўзга (наrsa)
бўлмагач,
Бор нарса (эса) нуқсон ва мағлубиятдан ўзга
(наrsa) бўлмагач,
Фараз қилки, оламда бор ҳар (бир) наrsa
йўқ (бўлувчи)дир.

Билгинки, оламда йўқ наrsa (албатта)

бордир.

Аъло хазрат (Абдуллахон) шу маъно борлигига қарамай, мардона отини жойидан қўзғотиб самандар сингари ўзини жанг оловига отар эди; олишиш хароратининг кучлилигидан ва уруш шиддатининг зўрлигидан шуъла сингари ўжар бўлиб, ғазабга минди. Фитна тўлқинларининг урилиши (ҳеч) таскин топадиганга ўхшамас эди; фасод саботлари ёшу қарининг хаёлига сиғмайдиган (бир) даромад эди. Шу сабабдан аркони давлат ва (аъло) хазратнинг (бошқа) аёнлари нард ўйинини тўхтатдилар ва уруш-талаш палосини йиғиштириб, қўлни жангу жадалдан тортдилар. Тинчликка бениҳоят интилганлари туфайли, шаҳаншоҳ хазратларининг оти жilовига осилиб уни жанг (майдони)дан олиб чиқдилар; сихат-саломат ул хазратнинг мавкабида чекиниш байроғини кўтардилар ва Жайхундан ўтиб Балхга (қараб) юрдилар.

ОЛИЙНАСАБ ХОҚОННИНГ (АБДУЛЛАХОН)НИНГ
ҚАХРУ ҒАЗАБ БИЛАН СУЛТОН САЪИДХОН ВА БАРОҚ-
ХОННИНГ ЎҒЛИ ДЎСТИМ СУЛТОН БИЛАН ЖАЙХУН-
НИНГ БЎЙИДА, ФАРАБ МАВЗЕИДА УРУШГАНИ ВА
ТАНГРИНИНГ ҚЎЛЛАШИ БИЛАН ҒАЛАБА ҚИЛГАНИ

Пайғамбар алайҳиссалом айтдилар: «Жаннат қиличларнинг сояси остидадир»⁵⁹⁰. Ола'мни ёритиб турган қуёшдек равшан, муборак маком ҳадиснинг мазмуни шуки, мулк эгаси. (бўлган) Тангри фирдавси аълони, адолат хулқли хоқонларнинг яшиннамо тиглари сояси остига омонат қўйиб, олий жаннатнинг эшикларини одил, жаҳон очувчи султонларнинг шамшири билан пайғамбар шарияти тобелари юзига очди. Балоғат интизомлик шу каломнинг саодат келтирувчи мазмунидан шу маъни кўринадики, тинчлик ва умид ниҳоли серсув ханжар чашмаси туфайли яшнаб туради; мурод ва иқбол дарахти (эса) шамшир ариғидан сув ичиб кўкариб туради. Яъни жанг майдонига қўркмасдан қадам қўйган киши мақсадига етади; жанг майдонида бало (ва офат) тигидан юз ўгирмаган киши барча мамлакатларни ўз тасарруфига киргиза олади.

Р у б о и й:

Кимки қуёшдек (порлаган) тигни бошга
қўтармаса^,

Салак уни бошдан-оёқ зар билан ўрамайди,
Қалбни гулнинг тикани азобига қўймагунча,
Ғунча гулдан либос киймайди.

Иззат ва иқболли хоконнинг (Абдуллахоннинг) қутли фолли аҳволи бу хол ва мақолнинг (тўғрилигини) исботловчи мисолдир. Бу ифоданинг баёни шулки, Сулаймоннишон хокон биродарларидан баъзилари, хусусан Хусрав Муҳаммад ва Дўстим султонлар билан бирга, замай тақозосига кўра, фитна аҳлини устун ва ғолиб келиб қолганлиги туфайли, (Мовароуннахрни ташлаб чиқиб) Анд худ ва Шибирғон томонларида кун кечириб юрган вақтларда Наврўз Аҳмадхон Бухоро хокимлигини Султон Саъидга ваъда қилганлиги сабабли, замон ходисаларидан кўп сипоҳ ва чўлу биёбондаги тошу қумлардан ҳам мўл, сон-саноксиз лашкар билан тўққиз юз олтмиш иккинчи йилнинг ражаб ойида,⁵⁹¹ яъни қуён йилида Бухоро устига юрди ва (шахар) қалъасини маҳкам ўраб олди ва уни босиб олиш учун уруш асбобларини тўплади.

М а с н а в и й :

(Улар) қалъа атрофига шу қадар зич
жойлашдиларки,
(Хатто) шамолга ҳам йўл қолмади.
Қалъани олиш қасди билан қўлидаги
байроғини кўтаргач,
Халққа жаҳон (тамом) танг бўлди.

Қамал муддати чўзилиб уч ойга етганда (ва) | бу зўр воқеа рўй бергандан сўнг, Бухоро ҳокими Бурҳон султон (Абдуллахонга) мактуб езди ва уни, замон ходисаларига кўра, хоннинг мавкабидан ажралиб қолиб Бурҳон ҳузурига келиб қолган Валижон мирзо орқали хонга юборди. Бу мактубнинг мазмуни қуйидагича: «Мен қулинг ва хизматкорингман ва ниҳоятда хайрихоҳ бўлганимдан сенинг итоаткорингман. Қутли сифат ҳазратдан илтимос шулки, (энди) қульфатга тушиб қолган (биз) бечораларни илтифот сояларига олсалар; машаққат қалъасига қамалиб қолган (биз шўрлик)ларни чексиз меҳрибончиликларининг баракоти билан ҳалокат гирдобидан ҳалос қилсалар, токи ҳазрат (хон)нинг илтифотлари туфайли, шу балодан қутулсак. Бунинг эвазига Бухорони сизга бериб, иродали бошимни (жаноби олийларининг)

эрсалар (хам) қаноат қилиб, умримни бандликда ўтказаман». Шунга биноан, ҳазрат соҳибқирон, зўр ҳамият ва қатта ғайрат билан, унинг илтимосига биноан, қутли толеъ ва бахт билан (мисра): *Замон иш очувчи, юлдуз (эса) йўл кўрсатувчидир* мазкур йилнинг рамазон ойида⁵⁹² замона ҳавосининг бениҳоят иссиқлигидан қуйидаги байтларни оҳанг билан ўқийдиган вақтда

Н а з м:

Офтоб яна ўтли тиғи билан саратонни
самандар қилди.
Оташқада бўлиб жаҳон гулзорини ёқиб
юборди.
(Буни) тугун ичидаги учкун деб гумон қилма,
(У инсоннинг) тамом аъзосига тошган
қизамиғдир.

Шу сабабдан кундуз кечадан узун бўлдики, кундузи қуёшнинг иссиқлигидан ер осмоннинг оёғини қуйдирди. Ҳар бири Рустам ва Исфандиёр сингари уч юз (нафар)⁵⁹³ ханжар таққан суворийлар ва фитна кўзғотувчи сипохийлари билан Назм: *Даҳр азобини тортмаган бир лашкар, чекиниш захрини тортмаган бир сипоҳ, Хаммалари ярацлаган, тўғри найза билан, (Ва) чаққон ҳинд қиличи билан, Остларида шердек йўреа отлари билан, Қўлларида илондек буралган қилич билан* амир Турум дўрмон, Турдиқаҳон қушчи, Танишбий жалоир, Жонкелдибий ўторчи, Иқим мироҳўр ва Иқимбий жалоир, Валижон мирзо жалоир, ҚулОбо кўкалтош, Тонгёруқ аймақидан бўлган Жултойбий ва Дўстимбий чашм абру, Бегибий баҳрин, Мулла Келдиш можор, Кўнжиали баҳодир қанғели сингари (амир)лар ва бошқа довурак, қалқон кийган, шамширни (хам) синдирадиган сипохий билан (ғалаба) байроғини кўтариб Бухоро тарафга (қараб) юрди.

М а с н а в и й :

Замину замон подшоши Тангрининг қўмаги
билан
Бухоро томонга равон бўлди хон.
Худди даре тўлқинлана бошлагандек,
Кетидан тўда-тўда сипоҳи хам йўлга тушди.

(Абдулла)хоннинг қўшини Жайхундан Бурдалиқ кечуви⁵⁹⁴ орқали ўтиб, иккинчи кун Фа-

Дўстимхожа Сайид Отойи⁵⁹³ турар эди. (У) хазрат (Абдуллахон)нинг келишидан воқиф бўлгач, бенихоят қувонганидан (унинг шарафига) муносиб зиёфат бериб (хонга) инъомлар берди. Хазрат хон у жойда қўниб, иккинчи куни пешин намози вақтида зафарнишон сипоҳи билан Бухоро томонига қараб юрди.

(Абдуллахон) ғолиб сипоҳининг Жайхундан ўтганлиги тўғрисидаги хабар тарқалгандан кейин Наврўз Аҳмадхон Султон Саъидхон ва ўғли Дўстмуҳаммад султонни шер ғазабли, бури мисол йигирма минг сипоҳи билан маснавий: *Хаммаси жангда чиниққан (ва) ҳамжихат, Хаммаси шер чангалига (ҳам) муқобил бўлгандир. (Шундай) ҳаҳрамошлар гуруҳики, жанг чогида, (Хаттоки) қилич билан тимсоҳнинг озгини (ҳам) ёрган эди. (У) шундай бир сипоҳки, жанг майдонида, Даштнинг (ҳам) чангини тўзитар эди* уруш хаёли ва жанг орзуси билан (Абдулла) хоқонга қарши юборди. Султон Саъид Дўстмуҳаммад султон билан бирга (Наврўз Аҳмад)хоннинг ҳукмига биноан юриш ноғорасини чалди ва журъат камарини белга боғлаб, жадаллик билан ул хазратга (Абдуллахонга) қарши юрди. Иттифоқо, Искандаранжом хон (ўз) кўшини билан узоқ йўл босиб, кечки пайт (бир манзилда) кетаётганда, ғолиб сипоҳнинг қоровули⁵⁹⁴ тўсатдан душман лашкаридан бир гуруҳи билан тўкнашиб, улардан бир кишини тутиб олдилар ва дарҳол орқага қайтиб, (уни) олий остонага келтирдилар. Ундан душманнинг ахволини суриштирилганда (у) Султон Саъид ва Дўстмуҳаммад султон Наврўз Аҳмадхоннинг буйруғига биноан, кўп сипоҳ ва сон-саноксиз лашкар билан зафарнишон хонга қарши келаётганини айтди. Бу воқеани эшитган аркони давлат ва салтанат(нинг) эътиқоди бўлган амирлардан баъзилари йўл устида хазрат подшонинг ёруғ раъйларига арз қилдиларки, энг муносиб иш шулки, душман қаршисига бормайлик; жадал билан (орқага) қайтиб Фараб қалъасига кириб олайлик, (чунки) агар душман лашкари биз томонга келса, (унда) бу қалъа урушда бизга бир паноҳ бўлади. Аммо хазрат соҳибкирон камоли мардлиги ва қаҳрамонлигидан бунга рози бўлмади ва сўзга келиб дедикки, бундай 5 қилиш пахлавонлик тариқасидан ғоят йироқдирки, (биз) тоғ шуқуҳли ўша гуруҳдан юз ўгирсак ва дарҳол чекиниб, Фараб қалъасига кет-

бари бир) далирлик отини шижоат майдонидан қўзғотиб, халққа таяниб, душманнинг лашкари билан олишамиз. Ундан кейин ўша вақтда Кайвоннишон (подшоҳ) даргоҳининг соҳиб ихтиёрлари бўлган амир Турум дўрмон, Турдикахон қушчи ва амир Жонкелди, амир Таниш жалоир сингари баъзи амирлар (хонга) айтдиларки, душман жуда қучли, унинг лашкари кўп, бизнинг сипоҳимиз бўлса уч юз кишидан ортик эмас ва жуда оз. Маслаҳат шулки, душман билан мурсою мадора йўлини тутиб орқага қайтайлик ва яна Амударёдан (нариги томонга) кечиб ўтайлик. Ҳамиша Тангрининг ёрдамига орқа қилувчи ва унинг қарамига ишонувчи хазрат соҳибкирон дедикки:

М а с н а в и й :

Қачонки икки тусли фалакдан (сенга)
танглик келса,
Дилга йўл очу, (ўзинг) танг бўлма.
Кўп тугунлар борки, улар пинхонларнинг кўп
чигал, тугунлар калидидир.
Бас, кўп қийинликлар (борки) сендан осойиш;
топўр.
Гар бегона ғам жигардан йироқ турса-да,
(Эсингда тутки), сабр қалқони шу кун.
учундир. I

Душманнинг кўплиги қўркувидан ва зафар-1 ли сипоҳнинг озлигидан жаннатасос дил чаманига қўрқув ниҳолини ўтқизмаслигимиз лозим; ҳаракатчан ва тиришқоқ қадамимизни тўғрилик кўчасидан ўзга ерга қўймаслигимиз керак. Чунончи «(Тангрининг) қарамии умумий ва инъоми қаноатлиларгадир»⁵⁹⁷ (ояти) аломатининг мўъжиза низомли каломи «кўп вақтлар бўладики, озгина кишилар Тангрининг амри қудрати билан кўпчиликдан ғолиб келади, улар устидан ғалаба қозонади»⁵⁹⁸ (ояти) шу маънидан хабар берувчи ва шу мазмунни билдирувчидир. «Тангрининг раҳматидан умидсиз бўлманг»⁵⁹⁹ деган тўлиқ асар (оятнинг) хабарига кўра, Тангрининг қушойишлари шамолининг эсиши ва чексиз файзларининг хушбўйлигидан (асло) маъюс бўлмаслик лозим. Олий мақсадни ҳосил қилишда қудрат асосларини ва иқтидорлик молини сарф қилмоқ керак. «Ва қимки Тангрига > тавакқул қилса, Тангрининг ўзи унга қифоядир»⁶⁰⁰ (ояти) қаримини эътимод қилиб, умид

рак, токи давлатнинг поядор нарвони (Тангрининг) ёрдами билан қудратли чўккисига қадам ташласин.

М а с н а в и й :

Кимки Тангрига таваккул қилса,
Унинг умид навбахори гуллаб кетади.

Нихоят, иззатли ва қудратли амирлар хусравсифат султон Хусрав султоннинг муборак остонасига бориб, ул хазратдан бу маъини (ечиб беришни) илтимос қилишни сўрадилар. У олий хазратнинг (Абдуллахоннинг) жиловига осилиб (ундан) бу бобда бахтсизликни муболаға қилиб, орқага қайтишни ўтиниб сўради. Шунга кўра, хазрат соҳибкирон (орқага) қайтиб (яна) Фараб қалъасига кирди ва ихтиёр жиловини Яратувчи хазратнинг қудратли тутамига топширди. Нусратпаноҳ сипоҳ орқага қайта бошлагач, душман лашкари буни эшитиб, ўша кечасиёқ ғазаб ва қасд билан олий насабли шахриёрнинг изидан таъкиб қилиб борди. Қуёш шахсувори фалак майдонида жавлон уриб, занг сипоҳининг қалбини истило қилиб, ҳабаш лашкарини чекинтирган чоғда (яъни эрта тонгда) маснавий: *Эртаси купи капали фалак цахрамони, (Зар сочувчи цуёш тжсини кўтарди), Юз кипа билан б у уйни ёндирувчи цонхўр, Оламни ёритувчи (цуёш) юзини цон билан ювди* душман лашкари Фараб қалъасидан ўтиб, унинг қибла томонига яқин бир (жойни) манзил қилди ва зафарогоҳ сипоҳнинг камлигидан (уни) назар-писанд қилмай, (ўша ерга) саропарда, боргоҳ (ва) чодирларини қурди. Ўша чоғда хазрат соҳибкирон ўша қалъанинг деворига чиқиб, душман сипоҳини кузатиб турган эди, бирдан душман томонидан Тангриберди ўғлон қалъа ёнига келиб (Фараб ҳокими) Дўстимхожадан зафарасар лашкар ҳақида (маълумот) сўради (ва) қутли анжом (хон)нинг улуғ номини (ҳам) беодоблик билан тилга олиб (бундай) деди: «Унинг олдида фалон сув бор, кетида (эса) биз; аниқки, (у) сув ва оловнинг ўртасидан қандай қилиб омой чиқиб кетар экан?» Бу гап ул хазратнинг муборак хотирига бениҳоят оғир тушиб, (унга жавобан бундай) деди: «У манманлик қилмоқда ва бизнинг одамларимизга шу йўл билан шикает етказмоқчи. Умидворманки, (у) тез вақт ичида хору зор, йўқлик гирдобида ғарқ бўлиб, ашакқат ўтида куйиб кетади».

Н а з м:

Кимки ёмон билан ҳамсуҳбатда бўлса,
Бир кун унга ўшанинг ёмонлиги қайтиб
келади.

Алқисса, Султон Саъид султон бошқа душман (қисм)лари билан бирга ўша (қалъа) яқинига жойлашгач, аъло хазратнинг (Абдуллахоннинг) дунёни безовчи раъйи шунга қарор қилдики, дарҳол паҳлавонларни (жойидан) қўзғотса ва қалъадан чиқиб, ўша зўр сипоҳ билан уруш қилса. Лекин иш асосининг оқибатини андишага қурган бир гуруҳ аркони давлат ва аъёнлар хазрат (хон)нинг оёғига йиқилиб, арз қилдиларки, «бу фитна қўзғовчи сипоҳ билан жанг қилиш ақл тариқасидан йироқдир, чунки нусрат асар аскарнинг сони уч юз кишидан ортик эмас, душман лашкари эса сон-саноксиздир». Искандар мартабали хазрат (хон) яна халқнинг кўмагига орқа қилиб (бундай) деди: «Ҳеч бир кишига ҳақиқий мадад йўқдир», «ёрдам фақат буюк ва доно Тангридандир»⁶⁰¹, деган Қуръоннинг мўъжиз низомли сўзининг мазмуни ва баракат қавм ояти шуни билдирадигани, давлатнинг нусрат туғроли фатҳномаси хазрати Тангрининг қувватловчи каломидан бошқа (сўз билан) ёзилмайди.

Қ и т ъ а:

Эй, тахт учун тиришган!
Вахту давлат (фақат) тадбир билан (кўлга)
келмайди.
Кимки мансаб, ҳашамат ва мулк эгаси бўлса,
Тангрининг қувватлаши. билан бўлгандир.

(Урушда) лашкарнинг камлиги ва аскарнинг кўплиги унчалик аҳамиятга эга эмас. Кўпинча ниҳоят кўп, беҳисоб лашкар озгина кишидан (енгилиб) хазон бўлган япроқ ва баҳор ёмғирининг қатралари сингари жаҳон атрофига тарқалиб ва сочилиб кетган. Мисра: *Дўстнинг хоҳиши кимга бўлса, (унинг) майли ҳам ўша кишига бўлади.* Тангрининг беғоят карами ва бениҳоят иноятига таваккул қилиб, умид қўлини «маслаҳат битиб, кўнглинг қарор топгандан кейин, Тангрига таваккул қилиб ишингни бошлайбер»⁶⁰² (ояти)га биноан абадий давлат этагидан олмаймайсиз. Мисра: *Чунки ожизларнинг топгану < тутгани Тангридир.* Аркони давлат ул хазратнинг юзида шижоат ва паҳлавонликнинг далили ва аломатларидан бошқа (ҳеч) нарса кўрмади-^

бир дил бўлиб, шу мақолни тилга олдилар,

М а т л а ъ:

Нақд жонимизни тутиб (сен) дилистоннинг
хузурида турибмиз.
Бирор хизмат кўлимиздан келаркан, (уни бажо
келтириш учун) жонимиз билан турибмиз.

Ҳазрат соҳибқирон ҳам хар бири уруш дарё-
сида тимсоҳ ва жанг ўрмонида қоплон бўлган
Рустам шукухли ўша гуруҳнинг (бу) сўзлари-
да якдиллик ва ҳамжихатлик аломатларини кў-
риб, буюрдик, дарҳол кина кўзғотувчи сипо-
хийлар ва одам овловчи душман(лар)ни улоқ-
тирувчи қахрамонлар (Мисра:) *Ҳаммаси уруш
ўрмонида шер* уруш анжомларини тақиб, та-
ваккулнинг мустаҳкам ишини химоя кўллари
билан тутиб, азимат байроғини кучли давлат
кўллари билан (тутиб) давлат душманларига
қарши кўтарсин.

М а с н а в и й:

Киши таваккул отига минмас экан,
Давлат шикори унга (насиб) бўлмайди.

Бинобарин, чошгоҳ вақтида, яъни осмон ше-
рига минган султон (яъни куёш) лаъл танли
тиғини қинидан чиқариб, қизил қалқонни зан-
гори фалак юзидан олганда назм: *Чин подшоҳи
(цўғи) уфқ ойнасида (ўзгтинг) чин (юзи)ни
кўрсатди, Чарх ойнасида затор (кеча) шо-
ҳининг занги кетди*, пахдавонлик майдонининг
суворийлари, баходирлик ва жанг майдонининг
пахлавонлари ҳаммалари лаъл тусли қалқонла-
ри, қизил гулдек қулоҳлари, лола ва наргисдек
найза ва ханжарлари билан (худди) тол ва ғун-
чадек эдил ар.

Н а з м:

Бири кумуш (тусли) билагига камон осган.
Бири қора сочига қалқон торган.
Бири оғиз, соқол, мўйловини жавшан ичига
олиб,
Яна бири қошу кўзини қулоҳи остига
беркитган эди.

(Абдуллахоннинг сипоҳи) шундай бир си-
поҳ эдики, барчаси(нинг) кўркинчидан осмон
шаҳсуворининг (яъни куёшнинг) дили эзилиб,
' қон туфлар эди; фалакнинг урушқоқ турки қон

тарди. Ҳаммаси бенихоят номус ва ор қилиш-
да, хамла ва жанг вақтида сув ва оловдек рав-
шан дил, соф андишали, шамол ва жингалак
кокилдай собитқадам, таъсирчан ва тез аскар
(бўлиб), уруш анжомларини шайлаб кўйдилар.
Биринчи бўлиб, шижоат майдонининг суворийси,
далир қулоннинг (хоннинг) билакузуги, хусрав
нишонли Хусрав султон юлдузлар шоҳидек жа-
хонгирлик узангисига оёқ кўйиб, хушёр кўли
билан қасд жиловини (жангга) бурди.

М а с н а в и й:

Жавлон урган отини жангга ташлади,
Саодат тонгидек баландга чикди.
Шамолдек елувчи оти устида,
(Гўё) шамол устидаги Сулаймон бўлди.

Бир зўр билан фалакни (гирд) айланиб чик-
қан уларнинг оти наълига етолмаган ва гардун-
нинг шер минганлари уларнинг саманд (от)ла-
ри туёғи ғуборини ёра олмаган бир гуруҳ ха-
шам ва ходймларининг бир тўдаси билан азм
юзини, Тангри(нинг) ҳукми билан душманни
илдизи билан кўпориб ташлашга қаратди ва
мардлик кўрсатиб, (қалъанинг) ташки дарвоза-
сидан чиқиб, қахрамонлик қулини очди. Ис-
кандарнишон (Хусрав) султон душман қарши-
сига (етганда) далирлик кўрсатиб, (қалъанинг)
ташки дарвозасидан чикди ва мардлик кўлини
очди. Искандарнишон (Хусрав) султон душман
қаршисига етганда маснавий: *Сипоҳни орқа,
олд, ўнг ва сўл қилиб, Зарур тартиб билан
сафга тортган эди. У* тарафдан Султон Саъид
ҳам Дўстмуҳаммад султон билан бирга лашкар-
ни тартибга солишга киришди ва (бир оз) саро-
симага тушиб, (ўз) сипоҳини сафга тортиб жанг-
га шайланиб турди.

М а с н а в и й:

Суворийлар чангидан ҳавони будуд қоплади.
Пўлат ва тиғлар чакмоқдек чакнади.

Охирда майдон маъракасида оташнишон шам-
шири зарби билан кина шуъласини душман ди-
лида ёқувчи, тошни ҳам кесиб ўтадиган ўқини-
нг ўткирлиги билан Хулкар(нинг) тизгинини
Жавзо⁶⁰³(нинг) камарига қадаб боғлаган ва ўт
ёндирувчи найзасининг учқуни билан Сухайл-
нинг кўкрагини куйдирадиган Искандарфармон
ҳазрат хон ҳам жангга ташланди. (У шунда*

бир подшоҳки, назм: *Агар унинг ҳайбати за монга цараб бонг урса, Йил ҳафталарининг карвон тизгини узилар эди, Журъат қалқони ни таққан, зафар қулоҳини кийган, ҳаммаси дарёдек мавж урган, осмон шаклли совут кийган паҳлавонлардан бир гуруҳи (кальанинг) дарвозасидан чиқиб (отининг) саодатнишон жиловини майдон маъракаси томон сурди.*

М а с н а в и й:

Жам(шид) нишон подшоҳ Абдулла ўша
майдонда
Фалак остонали, Сурайё маконли (шоҳ эди).
(У дархол) шамол юришли отига минди.
(Оти) тоғдек оғир, (лекин) шамолдек енгил
эди.
Бошига гавхар (қадалган) қулоҳини кийди.
У қимматбаҳо тошлар ва шоҳона дурлар
билан безанган эди.
Хамойилига олтин ханжар тақилган эди.
Унда «Ёрдам Тангридан» аломати ёзилган эди.
Кийди ҳафтон ва узун (бир) қулоҳ.
Майда-майда жингалак зулф сингари,
Дарвозадан чиқиб жангга ташланди.
Ёнида шавкатли, зўр суворийлари билан.

(Ҳар) иккала томон бир-бирлари билан тўқнашгач, ҳазрат соҳибқирон Дўстим султонни байроқ остига тайинлаб, Хусрав султонни (душманга) ҳужум қилишга буюрди. Жанг ғолиби (Хусрав султон) тимсоҳ қасдли шохнинг фармониغا биноан жангга ташланди. (Унинг) ўтдек (тез), сувдек (шиддатли) сайридан ер танглик қиларди.

М а с н а в и й :

Ерда шамолдек (елувчи), осмонда булутдек
(сузувчи),
(Сувда) балиқдек чакқон, (даштда)
қоплондек паҳлавон,
Дил андишасидан (ҳам) енгил елувчи,
Ақил раъйдан (ҳам) йўл топувчи,
Кечаси бўлиб, гяшилмаса ҳам,
(Лекин), юганда ўтган кунни етиб олувчи.
У думи тугилган (тулпор) юганда,,
Бир танга жойга тўрт туёғини икки-уч бор
кўярди.

(Хусрав султон) жилва қилиб, жавшан кийган паҳлавонларидан бир гуруҳи ва киначи қахрамонларидан бир тўдаси билан, жўш ва хурушга келган ҳолда, Дўстмуҳаммад султон са• фига қараб ташланди.

М а с н а в и й :

Шер дилли, ўткир чангал хусрав,
Ҳайбати шердек, савлати қоплондек.
Бўкирувчи шер каби (ёвга) хуруш қилиб,
Мардлик, қахрамонлик майдонига кирди.
Бошига кийган зарнишон қулоҳи '(бўлса),
Осмондаги қуёшдек яраклар эди.
Бошдан-оёқкача совутга яширинган эди.
Қўлига чакмоқдек яраклаган тиғини олган эди.
Ҳар (икки) томон жанг куйини бошладилар,
Жаҳоннинг кезувчи отини (олға) сурдилар.

Ул ҳазратнинг (Абдуллаҳоннинг) шох Дарвиш баходир, Тиниш баходир, Дўстимбий чашм абру, Жон Ҳасан чухра оқоси⁰⁰⁴, Дўстим чухра оқоси, Қулбобо қўқалтош, Турди кушбеги⁶⁰⁵, Турсунбобо сувчи^{свс}, Мирзо Муҳаммадёр, Ганжиали баходир, Хожамқули баходир сингари ниҳоятда кам ва ўттиз кишидан ошмаган Ярову ли⁰⁰⁷ қасд отини ўрнидан жиладириб, Султон Саъиднинг ҳайбатли қўшинига ҳужум қилдилар (ва) ўзларини душманнинг сафига отиб, улардан кўпини ҳалок қилдилар. Қўрқоқ тиғ (душман) жонининг гавхарлари(ни олиш) учун яланғоч бўлиб, қон дарёсига шўнғиди ва рух куши тан кафасидан парвоз қилиб, қимматли жон (ўзини) тарқ қилди.

М а с н а в и й :

Қахрамонлар чопар отларини сурганларида,
(Тўзондан) гўё ер осмонга чирмашди.
Суворийлар (отининг) наълиДан ер ларзага
келди.
Тупроқ эса тилка-пора бўлди.
Карнайнинг ноласи (осмонга) чиқди,
Олам ноғоранинг овозига тўлди.
Гард ичида яраклаган тиғ (бўлса),
Будут орасида чакнаган чакмоқдек
кўринарди.
Отларнинг туёғи остига тушган бошларнинг
кўплигидан,
Бодпойларнинг* туёғи қондан лаълдек бўлди.

Ер қобиғи ўша дахшатли майдонда шижоат ахлининг (тўқилган) қонидан қизил рангли ёкут тусини олди. Ҳалок бўлганларнинг кўплигидан уруш майдони тепалиқ ва тоғлар билан баробарлашди. Паҳлавонларнинг камонидан шу қадар (кўп) ўк ёғилдики, (ўлганларнинг) қони^ ариқ-ариқ бўлиб оқди. Чақмоққа ўхшаган тиғ-

* Бодпой шамолдан тез чопувчп,

ларнинг яроқлашидан душманнинг оғриқ кўз-лари нурсизланди.

М а с н а в и й :

(Хар) икки томоннинг сипоҳлари бир-бирига ташландилар.
Суворийларнинг фарёди ойгача етди.
Гулдурувчи булутдан чиққан яраклаган чакмокдек,
Ҳаммалари қиндан қиличини суғурди.
Тип-тиниқ рангли оташ тилини чиқарди,
Суворийларнинг чочий комонларидан,
Жанг да тилнинг сўзлашга мажоли қолмади.
Ҳар томондан камон ўқини отдилар.
(Отилган) ўқ (душман сари) тўғри йўлдан шошиларди.
Тўғри бўлганидан (хатто) мўйний ҳам ёрарди.

Хусрав султон душман сипоҳини тор-мор келтиргандан сўнг, Султон Саъид (сипоҳи)нинг орқа томонига ўтиб, у ердан (ҳам) ғалаба билан қайтди. Аъло ҳазратнинг Ярову ли ҳам ғалаба билан қайтиб келди ва ул ҳазратнинг қароргоҳига келиб қарор ва ором топди. Ўша вақтда, Искандар кудратли хон, шарафлик қўли жароҳатланган ва осилган бўлишига қарамай, Тангрининг марҳамати ва иноятига таяниб, кийиклар галасини (асло) андиша қилмайдиган ғазабли шер сингари, кўпгина дала товукларини назарписанд қилмайдиган баландпарвоз лочин сингари ўзини Султон Саъид султон устига ташлади. (Унинг) яраклаган самовий оти жангу жадал оловининг ўртасида шуъла сочиб жавлон уради; аждаҳо оҳанг шамшири бўлса, тимсоҳ каби уруш дарёсида сузиб, душманнинг ҳаёт кemasини йўқлик гирдобига ғарқ қилар эди; оташфеъл ханжарининг яроқлаши жаҳонни ёритиб турувчи қуёш сингари атрофга шуъла сочар эди; аждарнишон найзасининг шуъласи (бўлса) жанг майдонидаги майда тошларни (худди) бадахшон лаълидек (қип-қизил) қилар эди.

М а с н а в и й :

Искандар ҳашаматли, Жамшид шавкатли (подшоҳ),
Фаридун нишонли, музаффар ас ар ли (хоқон)
Жанг қасди учун (турган) ўрнидан қўзғолди.
Яраклаган қуёшдек байроқ ва ўткир тиғи билан.
Шундай (бир) темирдан унга жавшан

Ундан Искандар (Зулқарнайн) ойнабанд бўлди.
Мамлакат олувчи кулоҳни бошидан олгач,
Уни Жамшид жоми (ўзига) жаҳоннамо қилган эди.

Совут ичида (унинг) хунари фитна уйғотувчилик бўлиб,
Қолқони кўз халқасидану, тани бўлса, хафтжўшдан (эди).
Тиғининг дами жавҳардек (соф)ликдан фитна қилувчи бўлиб,
Дилни овлаш учун тузоқлар қўйган эди.
Икки ёқли тиғи шуъласи билан қон тўкишга қасд қилиб,
Оташнинг жамоли фитнани тезлатди.
(Жанг) майдонининг тупроғида ғубор чиқариб,
Ерни миннат остида, фалакни эса юк остида қолдирди.
Жанг мақомида унинг найзаси жонга Ажалнинг тилидан хабар келтирди.
Хусуматдан душманга ўлим эшигини,
Ўткир шамшири калиди билан очди.
Унинг тиғи олдида ажал (гўё) ғамхўрлар каби,
Бечораларнинг жони учун шафқат қилувчи бўлди.

Ўша даҳшатли жангда ботир хоқон, Тангрининг ёрдамига таваккул қилиб, ўз-ўзи душманга қарши юрди; (уларнинг) кўпчилигининг жонини қаҳру ғазабнинг қаттиқ шамоли билан қўпорди ва майдон ичида пахлавонларнинг бошларини чавгон билан гўй каби отди. Султон Саъид султон ўз олдида бир неча саф қўйган бўлса ҳам, ул ҳазрат (Абдуллахон) журъат ва далирлик кўрсатиб, уларнинг ҳаммасидан (ёриб) ўтди ва иккинчи марта (отининг) зафар асарли жilовини буриб душманнинг туғи сари юрди.

М а с н а в и й :

(У) ўзини ўша жанг (қучоғи)га отди,
Ёввойи эшакни улоқтириб ташлаган шер сингари.
Кафтида шамширини ишга солганда,
Бирини иккига, иккинчи (эса) тўртга бўлди.

Душманнинг барча сипоҳийлари бирдан учқур ўқ қушларини камон инидан учириб юбордилар. Шундай ўқ уздиларки, уларнинг (бу) қонхўр ўқларининг қаттиқ ўч олишидан кўрк-

зар тусли қалқонини юзига тусди. Бенихоят қўрқувдан қуёшнинг юзи сарғайиб, (ўзининг) сувдаги аксига ўхшаб титради. Шу орада, душманга муносиб (бўлган) бир ўқ бир бадбахтнинг шум қўли билан отилиб, ул ҳазратнинг соғлом қўлига тегди. Шунга қарамай, Искандаршиор шаҳриёр душманнинг туғдорига етиб олди ва уни уриб отдан йиқитди. Шу онда ғалаба нишон(ли) хон жанг чоғида ўзи билан муқобил бўлган бенихоят зўр жуссали Таваккулбий дўрмоннинг биқинига қўлидаги пичок билан урди (ва) у иззат оти устидан (абдий) масканлик чуқурига қулаб тушди. Шу сатрларнинг муаллифи ул ҳазратнинг эски пахлавонларидан бўлган Мулла Келдишдан шуни (ҳам) эшитган эдики, соҳибкирон душман сафига ҳужум қилган вақтда, улардан етти кишини давлат отидан олиб хорлик тупроғига улоқтирган (экан). Душман давлатининг байроғи иззат чўққисидан хорлик тупроғига (қулаб) тушгандан сўнг, уларнинг Хулқар тизимидай мунтазам бўлган жамияти Фарқадон туркумидай ўз-ўзидан узилиб (бир-биридан) ажралиб кетди.

М а с н а в и й:

(Унинг) тиғи қуёш каби ярақловчи бўлди.
 Душман (бўлса) юлдуздек тарқалувчи бўлди
 Жаҳон олувчи нусратпаноҳ (шоҳ),
 Шунча кўп лашкарни озгина сипоҳ билан
 энгди.
 Кимгаки Тангри ишбоши бўлса,
 (У кўп) лашкарнинг ёрдамига мухтож
 бўлмайди.

Алқисса, Султон Саъид қаршилиқ кўрсатувчи оёғини хусумат йўлига маҳкам қўйган бўлса ҳам, ундан фойда чикмагач, кўп машаққат ва қийинчиликлар чекиб, мисра: *Чопцир отининг жиловини (тацдыр хўлига) топширди*, (Ўзининг) ширин жонини, аччик ва ғазаб билан у конхўр водийдан четга олиб чикди. Душман сипоҳидан кўп киши асир олинди; кўп қурол-аслаҳа, сон-саноксиз ўлжа ҳам хон аскарлари қўлига тушди. (Душманнинг) кўзга кўринган амирларидан Таваккулбий дўрмон, Тангриберди ўғлон, Жонпўлодбий ушун ва Курак баходирни ҳақорат билан кишанлаб, жаҳонгир ҳоконнинг халифалик сайргоҳига келтирдилар. (Хоннинг) эътиборли фармонига кўра, уларнинг сардорлари, яъни (Тангриберди) ўғлон ва «дмир (Таваккулбий) дўрмон ўлдирилди.

М а с н а в и й :

Ўша жанг майдонида душман мағлуб
 бўлгандан кейин,
 (Унинг барча) қўшину сипоҳига (ҳам зўр)
 шикает етди.
 Бири йўлда ўқдонини улоқтирди.
 (Ва) қаноту патсиз қуш каби (турган) жойида
 қолди.
 Бири камондан отилган тез учар ўқ каби,
 Ўқу камонини ташлаб (орқасига бокмай уриб)
 қочди.
 Душманнинг бор сипоҳи паришон бўлди.
 (Кўйингки) маҳбулларнинг зулфидан ҳам
 паришон бўлди.
 Ҳаммаси (ё) хаста (бўлиб) ўлган (ва ё) қўлга
 тушиб,
 Талону асир ва ўлимга гирифтор бўлди.
 Динпаноҳ шоҳнинг душмани юз хийла билан
 Жонини у жанггоҳдан (зўрға) олиб қочди.
 Майдондаги сабрли (подшоҳ) қонга ботиб
 қайтди.[^]
 (Жангга) зўр бўлиб кирдию, аммо забун
 бўлиб қайтди.

Қутли шавкатлик ҳокон фатху зафар аксини мурод ойнасидан кўриб, лашкарни қаҳру ғазабга учраганларни ўлдиришдан қайтарди ва (уларнинг қилган) гуноҳлари саҳифаларига афв рақамларини ёзиб, (бошқа) ҳеч кимни жазога топширмади.

Б а й т :

Уларнинг ожизликларини ва аянч ҳолларини
 кўриб,
 Ҳолу зорларидан уларнинг қонидан кечди.

(Душманнинг) хаста ва шикасталигидан қолган-қутган сипоҳи у ҳалокат (майдони)дан қутулиб, Наврўз Аҳмадхоннинг улуғ ўрдасига етиб олди. Барокхон шу қадар (зўр) шижоати, (кўп сонли) аскар ва шавкати билан мағрур бўлиб, хашамат ва қуролининг кўплиги билан ботирлик изҳор қилиб юрган бўлса (ҳам), фалак даргоҳ(ли) хоннинг улуғворлигидан дилига қўрқув ва ташвиш тушди. (У) подшоҳнинг (Абдуллахоннинг) қаҳридан кўрқиб, ваҳимага тушиб, шошилиқ равишда Бухорони камалдан бўшатиб, ўзининг маълум пойтахтига (Самарқандга) йўл олди. (У) Самарқандга келиб подшоҳлик тахтига ўлтиргандан сўнг, Султон Саъид султонни банд қилиб, "ғоятда (зўр) ғазабидан Кошғар вилоятига тобеъ бўлган Қоронғутоққа⁰⁰⁸, Рашидхон⁰⁰⁹ хузурига юборди.

УЛ ХАЗРАТНИНГ (АБДУЛЛАХОННИНГ) ПОЙТАХТ
БУХОРОДА БАЛАНД ТАХТГА ВА ОЛИЙ МАНСАБГА
БИРИНЧИ МАРТА ЎЛТИРИШИ ВА КЎП ЎТМАЙ, ХАЁТ
ТАҚОЗОСИ БИЛАН, У ВИЛОЯТДАН КЕТИШИНИНГ
БАЁНИ

Султон Саъид зафарнишон сипоҳдан (енги-
либ, Фарабдан) чекингандан сўнг, аъло ҳазрат
(Абдуллаҳон) Бурҳон султоннинг талабига би-
ноан, азимат жиловини Бухоро томонга қараб
бурди. Бурҳон султон иззат ва шавкатлик мав-
кабнинг (Бухорога) келаётганидан хабардор бў-
либ, барча уламо ва аъёнларни (ҳамда) бозор
ва бошқа касб эгаларини тенги йўқ хоннинг
истикболига жўнатиб, ўзи уларнинг кетидан
фармонбардорлик қадами билан жўнади. Ша-
хардан бир мўғули⁶¹⁰ (масофада) бўлган Шах-
ри Исломи⁶¹¹ деган жойда (хоннинг) шарафли
мулоқотига мушарраф бўлиб, тожу тахт душ-
манларининг фитналари гардидан ғуборланган
давлат кўзига ул ҳазратнинг босган тупроғини
сурма қилиб қўйиб мунаввар қилди; унинг оёқ-
ларини ўпиб, ғурурлик бошини иззат авжига
чиқарди. У ердан турли такаллуф ва тобелик
кўрсатиб, ул ҳазратни (Бухоро) шаҳрига олиб
келиб, иззат-икром тахтига ўтказди; (зўр) эх-
тиром ва таъзим маросимини бошлаб, куйидаги
мақол билан (ўз) аҳволини тараннум қилди:

Б а й т :

Эй шаъми (жаҳон), келдингу мажлисни
гулшанга айлантиндинг.
Кўзимга оёғ қўйдингу уйимни равшан
қилдинг.

Хизматкорлик ва фармонбардорлик мароси-
ми тугагач, (Бурҳон султон) қуббати ислом Бу-
хорони аъло ҳазратга тортиқ қилиб, ўзи (оти-
нинг) жиловни мазкур шаҳарга тобеъ бўлган
Қорақўл томонга бурди. Фатҳу зафар куёши
машрикдан чиқиб, яхши кун кўринганлиги са-
бабли, шундай вилоят ҳазрат соҳибқироннинг
тасарруфига кирди. (Сўнг) ул ҳазрат бахту дав-
лат билан подшоҳлик тахтига ўлтириб, мамла-
кат ва халқ ишини тартибга солди.

Б а й т :

Замона аҳволининг низоми, замон ишининг
таянчи,
Жаҳон подшоҳининг (Абдуллаҳонга)
икболи билан тўлган эди.

Ўша вилоят катта-кичик одамларининг кузи
фалак иқтидорли подшоҳнинг оёғи ғуборидан
анчайин равшан бўлди. Кишилиқ жамияти ула-
молари ва эҳтиромлик фузалоларининг замон-
нинг кўп аянчли ходисалари туфайли ёмонлаш-
ган аҳволи (энди) шоҳона марҳамат ва илти-
фотлар натижасида тuzалди.

М а с н а в и й :

(У) иззат ва қудрат тахтига ўлтирди.
Раъийятни фитнадан халос қилди.
(У) одил ва диндор подшоҳнинг замонида,
Ер юзидан фиску фасод аломатлари йўқолди.

Бу ёқимли воқеадан бир неча кун ўтгач ва
тамом мамлакат ул ҳазратнинг адолат ва риоя-
ти баракотидан обод бўлгач, Бухоронинг хоки-
ми (Бурҳон султон) ҳаёсизлик қилиб, (хоннинг)
бундай (зўр) неъматини унутди; бошини итоат
халқасидан чиқариб, исёнкорлик йўлини тутди;
(унинг) димоғи кибру ҳаво билан тўлиб мағ-
рурликка махлиё бўлди ва ҳатто (хон билан
илгари қилган) аҳдини бузиб, ўзининг журъат
оёғини итоат водийсидан чиқарди; ситам қўли-
ни чўзди ва аскар тўплаб, уруш байроғини кў-
тарди; мустақилликни ҳаёл қилди ва Қорақўл-
дан (хонга) қарши отланиб (Бухоро) шаҳрига
қараб юрди.

М а с н а в и й :

Хунук андишали (султон) қўшин ва сипоҳ
тўплаб,
Уруш қасди ва жанг қилиш ҳаёли билан,
Димоғи ва боши кибру ҳаво билан тўлган
холда,
Лашкари билан (Бухоро) шаҳрига қараб
юрди.

Унинг (бу) жасорати овозаси (ҳамма ёққа)
тарқалгач, бу андишанинг шуъласи ул ҳазрат-
нинг хотирларида тоблангач, (илгари бўлган)
илиқ ҳамияти (энди) ўч олиш қасдига айланди ва
буюрдик, нусратпаноҳ сипоҳ урушга ҳозирланиб
(хоннинг) қутли узангисига тўплансинлар. Ўзи
йўлга тушиб бутун қариндошлари ва ҳузуридаги
биродарлари билан зафарнишон байроғини кўтар-
ди ва олий неъматлик ҳиммат юзини давлатнинг
душманлари тарафига қаратди.

М а с н а в и й :

Искандар ҳашаматли шамшир урувчи (шоҳ),
Довюррак, қудратли қўлини халққа узатди.

Қахрли тиғини кина азми учун осиб,
Душман касдида шахардан чикди.

Бурхон султон Сулаймон мартабали хоннинг келаётганидан хабар топгач, (у билан) урушмоққа ожиз бўлганидан отининг жоловини Бухоро вилоятининг туманларидан бўлган Ромитон⁶¹² қалъасига бурди ва кўркиб-писиб ўша вайрон бўлиб кетган қалъага яширинди. Кўркканидан қалъанинг бурж ва деворларини мустаҳкамлади. Нусрат нишонли аскар (хоннинг) фармониға кўра, қалъани ўраб олди ва қамални тўхтовсиз бошлаб, уруш оловини ёкиб юборди. Паймонаси тўлган, хоксор душманлардан кўпини ўлдирди.

М а с н а в и й:

Сипоҳ уруш режаоини тузди,
(Ва) ноғора уриб (атрофга) сурон солди.
Жанг вақтида баҳор ёмғури каби,
Қалъа томондан тошу ўқлар ёғилди.
Унинг девори ёмғир булутию,
Тош ва ўк ёғдирувчи деб ўйлайсан киши.

Ўша куни кун бўйи урушда тажрибадор пахлавонлар, қалъа олиб душманни енгувчи қаҳрамонлар журъат этагини белга кистириб (қалъа) деворига ташландилар ва қалъага қараб жуда кўп тош ва саноксиз ўқни баҳор ёмғиридек ёғдирдилар. Ленин баъзи кишиларнинг табиати ва балки барча инсоннинг хулқи бевафоликка мойил, «албатта, инсон золим ва нодон бўлгандир»⁶¹³ (оятида кўрсатилган)дай, шисадек тиниқ осмоннинг подшоҳи (яъни куёш) ғарбга томон чопиб, кечанинг қора (либос кийган) сипоҳи Рум лашкари (куёш) қалби устидан ғалаба қилганда, яъни намозшом вақтида (хон) мулозимларидан бир гуруҳи бевафолик йўлини тутдилар ва Бухоро сипоҳи бирин-кетин аъло хазрат остонасидан юз ўгириб, душман томонига ўтдилар. Искандар мартабали хазрат (Абдуллахон) бу воқеа содир бўлгандан сўнг, Ромитон қалъаси атрофидан, вақтнинг талабига қараб, (отининг) жоловини бурди ва шаҳар (Бухоро) томон шошилди. Коми л ақл ва зийраклик билан англади ва «(ҳар кдндай) иш ўз вақтига гаровдир» (мақолининг) ҳукмиға кўра, ночор бир неча кун ҳашамат ва улуғворлик воситалари ҳамда шон-шараф ва юқорилик одоби йиғилиб, шавкат ва давлатнинг асослари душманларни енгилиш водийсига ва тор-мор бўлиш

иулиға юз кўйишга мажбур қилганга қадар тақдирга тан беришга мажбур бўлди, (лекин) шундай бир вант (ҳам) келадики, давлат юлдузи ҳашамат авжидан (яна) кўриниб, қасос олувчи баҳром қиличи билан мамлакат душманининг оёғини қиркиб, тегишли жазосини берур, (чунки) «бу (иш) Тангриға мушкул эмас»⁶¹⁴ (деб жанг майдонидан чекинди).

(Ш е ъ р :)

Ёқут қимматининг ортиқлиғи шундаки,
У кўп вақт (меҳнат қилиб) тошдан олинади.

Бинобарин, (Абдуллахон) Бухоро шаҳрида ҳам тўхтамай, кўзғолиш байроғини кўтариб (яна) Балхга қараб жўнади. Илгари ғайби* суратлар ойнаси ва лорайбий** нурлари шоҳиди бўлган (аччик) тажриба кўрсатганки, қачонки Тангри, қудрати улуғ бўлсин, бир давлатманднинг бахту тахт пояларини Фарқадоннинг юқорисига чиқармоқчи бўлса ва салтанатли тахтини давом, сабот, ҳашамат ва юқорилик (дан иборат) тўртта пояси билан кўтаришни, улуғлашни истаса, дастлаб унинг давлати ажойиб фитналар ва ғаройиб ўзгаришларга иложсиз дучор бўлади. Байт: *(Майли) аввал шикает топ, чунки мулк тахти (нинг) авжғи Юсуф ҳам худуц оспгидан қидириб топган.*

Б а й т :

Шундай давлат яхшики, у гоҳ кўтарилиб,
гоҳ (пастга) тушиб турса
Тез (кўтарилган) давлат — тез йиқилади.

ХАЗРАТ ХОЖА ЖОНХОЖА⁶¹⁵НИНГ УЛ ХАЗРАТНИ (АБДУЛЛАХОННИ) ТУШИДА КўРИБ, ўзининг ХАЗРАТ ОТА-БОБОЛАРИДАН УНИНГ ТАВСИФЛАРИНИ ЭШИТГАНЛИГИ ВОҚЕАСИНИНГ БАЁНИ

Тангрининг, исми азиз бўлсин, иллатсиз иродаси «бўладиган ҳамма ишларни қалам ёзиб тугатган» (ҳадиси)нинг хушбўй қалами билан мансублик рақамини бир давлат эгасининг садокатяи пешонасига ёзиб, унинг иқболли ниҳоли қоматини, «(Тангри) ҳамма нарсани маҳлуқларга берди; ундан сўнг тўғри йўлга бошлади»⁶¹⁶ (ояти) хазинасидан, «(эй Довуд) мен се-

* *Ғайби* — ҳозир эмаслик, ғойиблик; сир.

** *Лорайбий* — шак-шубҳасиз.

юГер юзига халифа қилдим»⁶¹⁷ (ояти)нинг хур* сандлик кийими билан безашни истаб, (унинг) Фарқадонга етган бошига «Тангри ўз мулкини истаган кишисига беради»⁶¹⁸ (оятининг) зийнати билан безалган тожини кийдирган. Бу ходиса ва воқеани эшитишда аввал бир олий хазратнинг кўмак берувчи сайқал билан жилоланган офтоб нурли қалби ойнаси ва кимёасар хоотири лавҳасини ғайб сирларининг матлаи ва лорайб нурларининг манбаига айлантирди, токи «яхши туш пайғамбарликнинг қирк олтидан бир қисмидир» (ҳадиси) бўйича уйқу ҳолати ҳақиқатан (ҳам) ул жанобга нисбатан бедорликнинг ўзгинасидир. (Унинг) куёшдек равшан дили ойнасида у камол буржлик юлдузнинг улуғлик сурати юз кўрсатиб, басират кўзи билан унинг бўлажак аҳволи кайфиятини керагича мушоҳада қилади. Бу ривоятнинг таҳриридан ва бу хикоятнинг баёнидан мақсад шулки, (шу) сатрларнинг муаллифи шариат доирасининг маркази, ҳақиқат сирларининг назокати, валоят аҳлининг Каъбаси, ҳидоят эгаларининг қибласи, ҳақиқатларнинг эҳсон юзасидан сараси халойиқнинг тасаввуф юзасидан пешвоси, яъни олий хазрат Хожа, (яъни) халқ ичида Хожа Жонхожа номи билан машхур бўлган, Тангри уни (ҳамиша) саломат ва боки қилсин, Абдували ибн Хожа Абунаслр ибн Хожа Абдулмалик ибн Хожа Абунаслр ибн Хожа Муҳаммад Порсодан⁶¹⁹, дили (ҳамиша) пок бўлсин, (шуни) эшитган эдим ва ул хазрат айтганларки, «Барча амирларнинг иғвоси туфайли таънага қолиб, Бухородан чиқдим ва гўзал мақтовли хон Пирмуҳаммадхон билан учрашмоқ учун Балхга қараб юрдим. (Орадан) бир неча кун ўтгач, Искандар фармонли хон Абулфатх Абдулла баҳодирхон ҳам замон зарурияти билан Бухородан қайтди ва Жайхундан ўтиб, Балхга, катта амакиси хузурига келди. Мен ул хазрат билан учрашганимда, хотиримда (унга нисбатан) ҳафалик бўлгани туфайли, унинг таъзим ва эҳтиромига у қадар эътибор қилмадим. Шу кеча (ёк) тушимда фақирнинг ота-боболаридан икки киши (хузуримда) ҳозир бўлиб, (менга тамом кина қилиб дедиларки, «Эй фарзанд, нима учун у саодатманд подшоҳнинг иззат-хурматини қилмадинг; унинг шон-шарафини риюя қилмай, уни улуғламадинг! У билан бу водийда зинхор (тескари) бўлмагин, чунки жами хожалар, уларга (Тангрининг) раҳмат ва розилиги бўлсин, ул хазратга Убайдуллахоннинг⁶²⁰ мартабасини, бал-

ки ундан ортиқроқ мартабани берганлар ва мамлакат ихтиёрини унинг қўлига топширганлар». Бу хикоятни эшитганимдан сўнг, шу хусусда бир оз ўйлаб қолдим. (Улар) яна дедиларки, «Нега тўхтаб турибсан; бу иккала подшоҳ (Убайдуллахон ва Абдуллахон) ўртасида фақат талаффуздагина фарқ бор, (яъни) «убайд» «абд» сўзидан (фақат) бир ҳарф* ортиқ (холос)». Уйғонганимдан сўнг, ул хазрат (Абдуллахон) етказган кулфатни тамом дилдан чиқардим. Унинг хожаларнинг муқаддас хонадонига нисбатан зўр эътиқоди ва ихлоси бўлганидан, унга (бориб) тушимни айтиб бердим. (У) бу башоратли ишоратни эшитиб, Тангри ва улўғ авлиёларга таяниш ва (улардан) башорат ортириб, Тангрининг ёрдамига ва чексиз қудратига эътиқоди мустаҳкамланди. Сўнг бу фақирнинг хотирига (шу фикр ҳам) келдики, «убайд» талаффузда «абд»дан бир ҳарф ортиқ бўлиб, (лекин ортиқ ҳарф) ҳарфи иллат** бўлганидан эътибордан йироқдир. Ёки Мустафо алайҳиссаломнинг «исмларнинг яхшиси Абдулладир», деган ҳадиси бўйича, «Абдулла» сўзи «Убайдулла»дан ортиқ ва устундир, Бошқача қилиб айтганда, «убайд» сўзи «бандалик» маъносини ифода қилишда «абд» сўзига қараганда бир оз камлик қилади ва нуқсон (ҳисобланади) ёки «убайд» «абд» сўзининг кичиклаштирилганидир***. (Қолаверса) «абд» уни ҳосил қилган сўздир. Шу сабабдан, «абд» ўЗак бўлиб, «убайд» (эса) ундан ҳосил бўлгандир. Узак ундан ҳосил бўлган сўздан ортиқдир. Хазрат Исо, пайғамбаримизга раҳмат ва дуоларнинг сараси ва қутлироғи бўлсин, гўдаклигида, бешикда ётганда, Тангрининг инояти қалиди билан унинг гавҳар ёғдирувчи ва дур сочувчи тили сўзга келиб «Инни Убайдуллох» (Албатта мен Убайдуллохман, (яъни) Тангрининг бандачасиман) демай, «Инни Абдуллох» (Албатта, мен Абдуллохман, (яъни) Тангрининг бандасиман) деган. «Абдулла» сўзининг биринчи ҳарфи тепасига фатҳа қўйилган бўлиб, «убайдулла» сўзининг бош ҳарфи тепасига замма қўйилгандир. Исми тепасига фатҳа қўйилган ҳарф шунга ишоратки, динпаноҳ ҳокон (Абдуллахон) душманни енгиш учун зафар байроғини кўтариб азм қилди ва биринчи зарбадаёқ ғалаба сурати (ўз

* Бу ерда ҳарфи ортиқ.

** Ёзйишда шакли ва талаффузи кўп ўзгариб тургани учун, уч ҳарф: «вов» «алиф», «ей» ҳарфларн «ҳарфи иллат» аталади.

*** «Абд» (араб.) — қул; «убайд» (араб.) — қулча; қул бола демакдир.

юзидан уялиш никобини очди. Яна шуни ҳам айтиш керакки, Тангри жаноб Рисолатпаноҳнинг (Мухаммаднинг) туғилгани хабарини эшитгач, «...ва албатта хол шуки, (қачонки) Тангрининг бандаси (яъни Абдуллох) тик туриб ибодат қилаётганда...»⁶²¹ деди. Оллох ўз пайғамбарини «Абдуллох» деб чақиришининг ўзида кўп хикмат ва беҳисоб важлар бор. (Хадисларда ёзилишича), ул ҳазратга (Мухаммадга) Абдуллохдан бошқа (бирор) ном тўғри келмас экан. Бу (албатта) ибодат ва бандалик шарт билан (шундай бўлган). Ул ҳазратнинг мавжуд бандалигига ҳеч ким бас келолмас эди. (У) шубҳасиз малакнинг манзилларига чиқиш чоғида шу исм билан аталди: «Шу муқаддасдирки, ўз бандасини кечасида сайр қилдирган зот улуғдир»⁶²² (ояти)да уни қуйидаги ном билан ёд қилди: «У зот улуғдирки, (қачон) ўз бандасига (Мухаммадга) Қуръонни лавҳул маҳфуздан* тушурса»⁶²³

Н а з м:

У бандашиор бандага дўстдир.
У (Тангри) бандалари ичидан танлаб
олингандир.
(Тангри) бандалар ичида унга бир йўл
бердики,
У йўлни (ҳозиргача) ҳеч бир подшоҳ
қўрмаган.

УЛ ҲАЗРАТНИНГ (АБДУЛЛАХОННИНГ) ҚҰНҒИРОТ
АМИРЛАРИНИНГ МАСЛАҲАТИ БИЛАН ҚОРАҚҰЛГА
БОРИШИ (ВА) БАРОҚҲОН ВА БУРҲОН СУЛТОН
ТОМОНИДАН ҚАМАЛ ҚИЛИНИШИ; (ОҚИБАТДА)
УЛАРНИНГ (ЎЗАРО) СУЛҲ ТУЗИШЛАРИ ВА
(АБДУЛЛАХОННИНГ) ЗАМОН ВА ДАВРОННИНГ
ҚҰРСАТИШИ БИЛАН (ҚОРАҚҰЛНИ) ТАШЛАБ ЧИҚИШИ

Иш қўрганларга аниқ ва равшанки, давом ва сабот туғриси билан безалган ҳар қандай улуғ давлат (ўзининг) бошланғич даврида турли меҳнат ва машаққатга, фитналарга учрамай иложи йўқ. «Жаннат машаққатлар билан ўралгандир» (ҳадиси) бўйича оламни ёритиб турган ҳилол ой заифлик ва шикасталикни қўрмагунча соҳибкамол тўлин ой мартабасига етмайди. Қизил гул бир неча кун ғунчанинг танглигини тортмагунча, анбар ҳидли насим (бўлиб) иқбол димоғига етмайди. «Улуғлик меҳнат ўлчови билан қўлга

* *Лавҳул маҳфуз* — мусулмонлар эътқодига кўра, бандалар тақдирини ёзилган лавҳа шундай аталган.

киритилади»⁶²⁴. Бошда бу маъни ва мазмунларни эслатиб ўтишдан мақсад шулки, Искандар мартабали хон Чечакту ва Маймана⁶²⁵ да бир неча кун хашамат ва давлат ишларини йўлга қўйиш билан банд бўлганда, саодат нишонли ҳокон Пирмухаммадхон ул ҳазратга зарур қурол-аслаҳаларни ҳозирлашда ғамхўрлик қилган бўлса ҳам, лекин (у) бениҳоят олийҳиммат бўлганидан, бунга асло илтифот қилмади.

Б а й т :

Унда шундай ҳимматлар борки, уларнинг
зўрлигининг ниҳояти йўқ.
Унинг энг кичик ҳиммати жаҳондан
каттарок(дир).

Н а з м:

Олий ҳиммат муҳаббат учун лозимдир.
Йўқса, бир зарра қандай қилиб улуғ
қуёш орзусини қилади?

(Унинг) кимёасар хотири андишаси ҳамиша шундай эдики, фалак подшоҳи (яъни қуёш) уни қарам узангили, қуёш шамширли, зар байроқли подшоҳ қилса ва (у) жаҳон майдони харитасини (ўзининг) қудрат тутамига киритиб, (уни) қуёш каби машриқдан мағрибгача адолат нури билан равшан қилса.

Б а й т :

Ҳиммат сени буюклик чўққисига тортади.
Бу гумбазга (чиқиш учун) ҳимматдан
яхшироқ нарвонни истама.

(Бу) сўзнинг натижаси шулки, мазкур йилнинг илк баҳорида⁶²⁶, кўкат ва райҳонлар боғу бўстонларни забт қилиб, ажойиб зийнатли куллам қизил танли лола байроғини тоғ чўққиларига тикканда рубойи: *Баҳор султонининг дастури адолат бўлганидан, Қувончдан бутун ер юзини олди, Ҳар тарафда сабадан сипоҳ бебади, Унинг цадамидан жаҳон олий жаннатга айланди* Бухоронинг шижоатли сипоҳийларидан Лукмонбий дўрмон исён кўтарди ва Бурхон (султон)дан юз ўгириб, Қорақўлга келди. Бурхон (султон)дан норози бўлган қорақўллик Жонкелди оталиқ қўнғирот, унинг укаси Хулқли оталиқ, Тангриберди хитой сингари ҳар бири мардлик ва мардоналикда жаҳоннинг ягона-

си ва замоннинг пешқадами бўлган бошқа (амир)лар билан ҳамisha Бурхон (султон)дан содир бўлган номуносиб баъзи сўз ва феъллар юзасидан (унга қарши) иттифоқ тузиб, Қоракўл қалъасини забт қилдилар. (Сўнг) жаҳонгир шахриёрнинг (Абдуллахоннинг) хузурига ариза юбориб, бу ерга келишини илтимос қилдилар. Ул ҳазрат аркони давлат билан кенгашиб олгандан сўнг, уларнинг илтимосини қондириб, инилари: Узбек султон, Хусрав Муҳаммад султон ва бошқалар билан бирликда Қоракўлга қараб юрди. Ой уфқдан кўтарилгач, барча амирлар унинг хузурига келдилар ва (унга) лойиқ совари⁰²⁷ ва муносиб пешкашлар⁶²⁸ тақдим қилдилар ҳамда унинг узангисини ўпиб, тобелик ва садокатлик билдирдилар. (Сўнг) ул шавкатли ҳазрат орқасидан бориб қалъа ёнига келдилар. (Қалъа ичидаги қўнғирот амирлар) қалъанинг калидини ҳашаматли дарвозабонга (Абдуллахонга) топширдилар; унга хурмат-эҳтиром кўрсатдилар ва тобелик билдирдилар.

Бухоро ҳокими Бурхон (султон) бу зўр воқеани эшитгач, ночорликдан Самарқандга чопарлар юборди ва Бароқхонни бу хатарли воқеадан хабардор қилди. Самарқанд хони ўз аркони давлатини шошилиш равишда тўплаб дедики, уларнинг сипоҳи жуда кам ва аскарларининг сони уч юздан ортмаган бир замонда, уларга қарши курашмоқ мушкул ва оғир бўлди. Ҳозир бўлса Парвардигор ва ҳаётнинг қўллаб-қувватлаши билан у жамоанинг аскарлари сон жиҳатдан кўпайди. (Шу туфайли, энди) улар билан курашиш ва урушиш бениҳоят мушкуллашди. Шундай бўлса ҳам, (Қоракўл) қўлдан кетмай туриб, фурсатни қўлдан бермаслик зарур. (Уларнинг) мудофаа қуввати бўлмаса ҳам, (лекин) бу ишни осон кўрмаслик керак. (Мисра): *(содир бўлган) воқеанинг иложини олдиндан қилиш керак.* Алқисса, кенгаш ва маслаҳатлардан сўнг (Наврўз Аҳмадхон) Шахрисабз, Самарқанд, Ўратепа, Хўжанд ва Сайрамдан тортиб то Тошкентгача бўлган (вилоятларда турган) сипоҳ ва Ахсикет, Андижондаги лашкарни, Дашт (и Қипчоқ) ва туркистонликлар билан тез кун ичида унинг хузурида тўпланишини буюрди. (Шундай қилиб), сараланган ва ишбилармон қаҳрамон ва пахлавонлардан икки юзнинг киши билан (ҳеч қандай) сабабсиз Бурхонга ёрдамга юз қўйди. Бухоро ҳокими (Наврўз Аҳмадхоннинг шу катта қўшин билан келган) аётганини эшитиб) шошилиш равишда (унинг)

истикболига отланди (ва). Дурбой⁶²⁹ деган жойда (бир-бири билан) учрашдилар. (Бурхон султон) Самарқанд хонга кўп совари ва беҳисоб пешкашлар топшириб, (юз берган) аҳволни арз қилди. Бароқхон унинг илгариги гуноҳларидан кечди. Ҳар икки томон (бир-бири билан) аҳду паймон тузиб, ота-бола бўлиш учун аҳд қилдилар. Сўнг (улар) чумолидек кўп, шер оловчи, кўхпайкар лашкар билан бахтиёр ҳазрат (Абдуллахон) томон юрдилар (ва) Қоракўл қалъасини ой кўрғонлагандай қилиб ўраб, камал қилдилар.

М а с н а в и й:

Душманлар даре мавжидай кўп лашкар билан
Бир-бири билан қўшилдилар.
Ҳазрат хон қасдида (унинг) пайдан тушдилар,
Кина йўлига кадам қўйдилар.
(Ва) худди ой кўрғонлагани сингари,
Қалъани ҳар тарафдан ўраб олдилар.

Наврўз Аҳмадхон ва Бурхон султон бошқа султонлар, аркони давлат ва беҳисоб сипоҳ ҳамда бепоён лашкар билан келиб, қалъани узукнинг кўзидек (қилиб) ўраб саф тортган вақтларида, ҳазрат соҳибқирон, "Тангрининг инояти ва ёрдамига таяниб, (кўшинга) бир дақиқа фурсатни ҳам қўлдан бермай, қалъани яна бир бор (синчиклаб) қараб чиқиш, унинг деворларини мустаҳкамлаш ва мудофаа анжомларини ҳозирлаб, уни астойдил мудофаа қилишни буюрди. Бу вожиб фармонга биноан, аркони давлат ва аъёнлар ҳазрат (хон)нинг амрига бўйсуниб, қалъанинг кириб-чиқадиган жойларини шу қадар эгалладиларки, ваҳиманинг кечаси айланиб юрувчи айёри ва ҳаёлнинг тез юрувчи хабарчиси унинг (қалъанинг) этагига қўл узатолмай ҳам қолди. У л ҳазратнинг (Абдуллахоннинг) ўзи ҳам (улар билан бирга) бориб, (қалъанинг) ҳар бир бурчагини пахлавонлардан бирига беркитиб, у ерда мудофаа қилишни тайинлади; агар душман уруш қасди билан келса, унга қарши туриб, уларни дафъ қилишни буюрди.

Икки-уч кундан сўнг барча фитналарнинг сарқардаси бўлган Бурхон султон ўз сипоҳини шайлаб, Бароқхондан пахлавонлик отини баходирлик майдонида чопишга, хийла-найранг билан урушга кириб, забт арқонини қалъа кунгасига ташлашга (рухсат) сўради. Ниҳоят, Ба

рстк,хои ^ушгат) &у фикрини туғри топгач, Бур хон султон ўзининг паҳлавонларидан бир тўдасини, масалан, хурматлик ва нуфузлик амирларидан Назарбий ибн Боқи найман, Султонёрбий, Ҳасан Бури баҳодир сингари бир гуруҳ довюррак паҳлавойларни тўплаб, совут кийдириб қуроллантирди ва қалъа томон урушга юборди. Ул ҳазрат (Абдуллахон) ҳам кўп йилдан бери таниқлик бўлган, ишбилармон паҳлавонларни, жангда чиниққан қахрамонларни қуролланишга, хаданг ўқларини, камонларини ва найзаларини ростлашга буюрди.

М а с н а в и й:

Сипоҳийлар бошдан-оёқ қуролланган (эди).
Ҳар бири кон тўқувчи маҳбубнинг киприги
каби эди.
Ҳар бирининг бошидаги қулоҳи ойна ранг эди.
Ҳар бири жанг пайига тушган эди.
Барчаси кина этагини белга кистирган,
Ва қошларини чимирган, юзларини
тириштирган, пешоналарини буриштирган эди.

(Абдуллахоннинг қўшини) қалъа дарвозасидан ташқарига чиқиб, уч саф тортди. Биринчи саф қалъа девори ёнида урушга умидвор бўлиб шайланиб турди. Иккинчи саф хандақдан ўтиб жанг (қилиш) ҳаваси билан уруш-талаш водийсига қадам қўйди. Учинчи саф (бўлса) олдинроққа бориб, девор билан ўралган (бир) жойда тўхтади (яъни пистирма қурди) ва паҳлавонлик қулочини ездди. (Шу тарзда) ҳар икки томон бир-бирига қарама-қарши турди.

Н а з м:

Ҳар икки томон лашқари муҳайё бўлиб,
Икки тараф Сурайёга етадиган узун саф
тортди.

Аввал душман томондан, исмлари юкорида зикр этилган довюррак баҳодирлар, ҳамма паҳлавонлар билан (бирга), кураш майдонида мусобақалашдилар ва сурон солиб осмон гумбазини (бошига) кўтардилар. Сохибқироннинг сипоҳи душман лашқари биринчи сафдан ўтиб, иккинчи ва учинчи сафга ҳам яқинлашгунча ҳам сабр қилиб (жойидан қўзғолмай) турди. Уруш сафининг мард ва довюрраклари пистирмадан туриб (душманни) хаданг ўқиға тутдилар ва жонларидан тўйғиздилар.

М а с н а в и й:

Ҳайқирувчи (жангчи)лар бир-бирига
ёпишдилар,
Тиғу найза билан бир-бирининг қонини
тўқдилар.
Шер ва қоплон сингари довюррак
паҳлавонлар,
(Ҳар) икки томондан жангга ташландилар.

(Абдуллахоннинг) зафар асарли қўшини кам бўлишига қарамай, душманнинг кўп сонли лашқари устидан ғалаба қилди. Агар (бу ҳолни) Рустами дoston кўрганда эди, хайратдан бармоғини тишлар эди; агар Кай (хусрав) ва Пушанг (бу ҳолни) курса, (уни) мушоҳада қилгундай бўлса, журъат лабларини далирлик даъвоси билан (асло) очмас эдилар. Оқибатда, душман лашқари мақсадга етолмай орқага чекинди. Зафарогоҳ сипоҳ ҳам жангни тарк этиб (қалъага) қайтди. Ўша куни Бурхон султоннинг баҳодирларидан Ҳасан Бури баҳодир оғир ярадор бўлиб, ўлди.

Б а й т: "Я

Ҳар ул ойнинг кўчасида тиф ёғса,
У ига бўйин эгдик, (чунки) бу Тангрининг
хукмидир.

Алқисса, бир қанча вақт ҳар куни уруш олови ниҳоятда кучайди ва жадал билан ёнди. (Охири) душман мақсади амалга ошмаслигини англ ад и. Шунинг учун (ҳам) битимга мойил бўлиб, сулҳ сўзини ўртага ташлади. У л ҳазрат (Абдуллахон) ҳам давлатининг зоҳир бўлишига анча монелик борлигини англади. Шу тўфайли (у ҳам) сулҳга рози бўлиб, Қоракўлни ташлаб (яни) Чечакту ва Майманага қараб жўнади.

«ФАҚАТ ОЛЛОҲ ЗОТИДАН БОШҚА ҲАР ҚАНДАЙ НАРСА ХАЛОҚ БЎЛУВЧИДИР. ХОКИМЛИК УНИНГ ҚЎЛИДАДИР ВА ЎЛГАЧ, (БАРЧАНГИЗ) УНГА (ТАНГРИГА) ҚАЙТАСИЗЛАР»⁶³⁰ ОЯТИ ХУКМИ БИЛАН НАВРЎЗ АҲМАДХОННИНГ БУ ХОҚДОНДАН (НАРИГИ ДУНЁГА) КЎЧИШ ҚИССАСИ

Ҳар бир кишининг (кўз) олдида ва ҳар бир инсоннинг эътиқоидида (шу) муқаррар ва зохирки, абадий (нарс)а худованди жаҳоннинг зоту поклигидир, (холос). Абадий зот Тангри бўлгач, бу сўзнинг исботи Наврўз Аҳмадхон-

нинг (бу) дунёдан ўтиш воқеасидир. Бу ходисанинг шарҳи шулки, аъло ҳазрат (Абдуллахон) билан душман тўдаси ўртасида сулҳ тузилгандан сўнг, ул ҳазрат Жайхундан ўтиб ўша (Чечакту ва Маймана) тарафга қараб юрди. Барокхон (бўлса) Самарқандга қайтди; Бурхон (султон) эса Бухорода қолди. Наврўз Аҳмадхон ўз-ўзича хотирини давлат ишларидан бир қадар жам қилиб, мазкур йилнинг зулкаъда ойида⁶³¹ Самарқандга сув келтириш учун (шоду) хуррамлик билан Дарғом сойининг боши ҳисобланган Работи Хожа⁶³² томонга жўнади. Қўнгилини очадиган жаннатсимон у манзилда ўйин-кулгига бенихоят берилиб, базму сафо мажлислари курди. Қутлуғанжом у мақомда тонгдан (то) шомгача, шомдан то эрта тонггача роҳи райхон* ва қизил шаробни зангори тусли идишлардан ичди; хамиша хурсандлик ва бепарволикка интилди; қизил юзлик созандалар тинмай куйладилар, у бўлса (нашъа қилиб) тинглади.

Б а й т :

Бошинг косаси тупроқ соладиган (идиш)
 бўлишидан аввал уйғон.
 Олтин косага хурсандлик шаробини куй.

У ҳам шу мақомни куйлар, бу назмнинг мазмунидан бошқа (сўз)га оғиз очмас эди.

Р у б о и й:

Майдан дилим кабоб бўлди, эй соқий.
 . Бир кун маету харобликдан кетарман, эй соқий.
 Қабримга сув ўрнига, эй соқий,
 Қўзалаб шароб куйгин, эй соқий.

Охири ажиб бир ходиса рўй бериб, ғаройиб бир ахвол юз кўрсатди. Шундай бўлдики, Барокхон ўша кунлари тинмай май ичарди; ғунча ва лоладек оғзини (май) тўлатилган суроҳ** ва пиёласиз очмас эди. Оқибатда май ва арақни тинмай ичганлиги унинг мизожини мўътадил холдан чиқишга олиб келди. Ўша ўлтириш охирида ажал соқийси қўлидан ўлимнинг зўр қадаҳини (олиб) ичиб, омонат ҳаётнинг мамот [даъвогарига топширди. «Ҳақиқатан (ҳам) биз Тангрининг бандасимиз ва албатта унинг их-

* *Роҳи райхон* — хушбўй гуллардан тайёрланган, кўкимтпр ва хуш исли май.

** *Суроҳ* — бўғзи ингичка май издалди.

тиёрига қайтамыз»⁶³³. Самарқанд фозиллари унинг вафот тарихини мурданинг мастликдаги холига муносиб қилиб ёздилар⁶³⁴; Бухоро шоирлари (эса) ўтган йили⁶³⁵ Бухоро устига юриб адоват (ва фитна) оловини ёққани ва (талайгина) буғдой хирмонларини ёндиргани учун унинг вафот тарихини «хирмонсўз»⁶³⁰ деб ёздилар.

УЛ ҲАЗРАТНИНГ (АБДУЛЛАХОННИНГ) САОДАТ НИШОНЛИ АМАКИСИ ПИРМУХАММАДХОННИНГ (МОВАРОУННАҚРНИНГ) ХОНЛИК ВА ЖАҲОНДОРЛИК ТАХТИГА ЎЛТИРИШИ; УНИНГ НОМИГА ХУТБА ЎҚИЛИБ ПУЛ ЧИҚАРИЛИШИ

Шундай саодатманд подшоҳона тожга лойиқ ва шоҳона тожни безовчи бўла оладик, давлат ва иқбол қуёши (унинг) салтанат ва истикбол матлаидан чиқиб, номуродлик водийеида (юрган) саргашталарга (ўзининг) эҳсон соясида жой бериб, қаҳру ғазаб офтобининг (қупли) тобидан қутқарса; зулм йўлларидаги ташна лабларни адлу эҳсон(нинг) ширин суви билан суғориб, сахийлик ва Кайвон меҳрибончилигини орттирувчи майдонга етказса. (У) риёзат ва сарафрозлик гулзорига шунинг учун кирсаки, (ўзининг) марҳамат ва қўнғил олувчи қўли билан жабру зулм кўрувчиларнинг оёғидан ситам тиканларини (тотиб) чиқарса. Сиёсат ва бахтиёрлик ариғи (бўйи)да иқбол кўчатини шу мақсад билан эксаки, (улар бориб-бориб) саргашталар бошига дилдорлик соясини туширса. (Унинг) ҳиммат меъморлиги жаҳонгирлик уфқидан шу мақсад билан яракласаки, унинг равшанлиги мусулмонли йўлини тугувчилардан бошқага тушмаса.

М а с и а в и й:

Кайвонмакон шохгаши (зўр) иши,
 Охир замон миллатига ривож беришдир.
 Қачонки (у) сиёсат байроғини кўтарар экан,
 Риоятпарварликни (ўзининг) хунари (деб) билади.
 (Ва) шарафли инсонлар осойиши учун
 Адлу эҳсон қасрини бино қилади.

Бу маъноларни эслатиш ва бу мазмунларни муқаддима қилишдан мақсад шулки, Наврўз Аҳмадхон бу омонат саройдан абадий дунёга кўчгандан кейин, ўша вақт Абулхайрхон хонадонидан ул ҳазратнинг (Абдуллахоннинг) валинеъмат амакиси Пирмухаммадхондан (ёши)^

каттароқ, салтанат ишига кафил бўлувчи, юкори мартабали ва хашаматга тамом берилган киши йўқ эди. Шунинг учуй (хам) Мовароуннахрнинг Баҳром қахрли султонлари бирлашиб, хутбани ул қутли подшоҳ(нинг) лақаби баракотидан овоза қилдилар; суккани унинг муборак номи хусни билан безадилар.

Қ и т ь а:

Қачонки (Тангри) унинг муборак номини унинг сукка дилига нақш қиларкан, (Бу билан) уни эътиборли ва ўткир қилади. Бирор минбар унинг лақаби ўқилган хутбадан зийнатланаркан, Мушгарий ўша минбар устидан гавхар сочади.

Қутли нишон Пирмухаммадхон янгидан бахтиёрлик маснадига қадам қўйиб, тожу тахт унинг муқаддам баракотидан ой ва қуёшнинг фируза ранг тахтига рашк келтирадиган бўлди. Тўртинчи иқлим пойтахти, яъни Балх ул ҳазратнинг адолат булути томчиларидан яшнаб, { бешинчи осмондан ўзиб кетди. У л ҳазрат кучли дил ва зўр орзу билан жаҳондорлик ишларини юргизишга тутинди; (ўзининг) меҳрибончилик шуъласини узок ва яқин ерларга сочиб, марҳамат ва эҳсон қанотини инсон тоифалари устига ездиди. Равшан дин ва порлоқ шариатли аркон (давлат)ни қувватлаб, (давлат ва жамият) қоидаларини мустаҳкамлаш учун жаҳон итоат этадиган буйруқларни ишга туширди. Сайидлар, фозиллар, олимлар, қозилар даре ва фатво аҳлини риоя қилиш бобида бениҳоят ҳаракат қилди ва (шунга) интилди.

М а с н а в и й:

Унинг адл нурларидан мамлакат равшан бўлди.
Ҳиммати файзидан жаҳон гулшандек бўлди.
Олам аҳлини фитналардан кутқазди.
Унинг замонда Кисро⁶³⁷ адли ёддан кўтарилди.
Шариатнинг пойдевори унинг ҳаракатидан шундай бўлдики,
Дуоғўйларининг ҳаммаси у билан яқинлашдилар.

ИСКАНДАРФАРМОН ҲОҚОННИНГ (АБДУЛЛАХОННИНГ) МАЙМАНА ВА ГАРЖИСТОНДА (БАЛХГА) ҚАЙТИШИ ВА НАВРЎЗ АҲМАДХОН ВАФОТИДАН СЎНГ ҚЎШИН БИЛАН АМУДАРЁДАН (МОВАРОУННАХРГА) ЎТИШИНИНГ БАЁНИ

Дунёдаги (барча) халқлар ва одам фарзандларини идора қилувчи қудратли ва иродали мулк эгаси (яъни Тангри) оламни олувчи (бир жаҳондорнинг ёрлиғини «ва Тангри унга мулк берди»⁶³⁸ ояти(нинг) муҳри билан безаб, унинг қуёшдек равшан байроғини «(Тангри) баъзиларнинг даражаларини баъзи бировларникидан юкори қилди»⁶³⁹ (ояти) бўйича осмон авжига ва Кайвон баландлигига кўтарса, албатта абдий саодат, бахтиёрлик қоидаларини мустаҳкамлашда уни қўллаб-қувватлайди. Жаҳондорлик мазмунини таъкидлаш ҳам осмоннинг қувватлаши ёрдамида бўлади.

М а с н а в и й :

Тахтни безовчи подшоҳ мулки,
Қачонки Тангрининг фазлидан мадад олса,
Унинг муроди (шу) замонда ҳосил бўлади.
(Ва) ҳар қандай мушкул иш унга осон бўлади.
Агар душман қўшини юлдуздёк қўп бўлганда ҳам,
Унга заррача ҳам хавф бўлмайди.
Ҳа, қачонки унинг қуёшдек нури тобланса,
(Унинг олдида) юлдузлар заррадан ҳам кичрайиб кетади.
Қуёшдек байроғи оламга нур сочадиган бўлса,
Осмон куббаси фируза ранг туге олади.

Бу сўзларни айтишдан мақсад (шулки), яхши ҳислатли ул подшоҳнинг иқболи учун дурст бир аҳволни тасвирлашдир. Бунинг баёни шулки, Наврўз Аҳмадхон бу танг жаҳондан абдий саройга кўчгандан кейин, бу содир бўлган воқеа мамлакатнинг барча атрофларига тарқалди ва хонлик ҳазрат соҳибқироннинг амакисига (Пирмухаммадхонга) қарор топиб, хутба ва сукка унинг исми ва лақаби билан зийнатланди. Ҳазрат Искандарнишон (Абдуллахон) шу воқеадан сўнг тамом оға-инилари билан тезликда Жайхундан ўтди ва дастлаб асл турар жойи ва ватани бўлган Миёнколга қараб юрди. Ўша] вақтда Кармина ҳокими бўлган Барокхоннинг! ўғли Дўстмухаммад султон ҳазратнинг келаётганини эшитгач, бениҳоят қўрқиб, у вилоятдан кечди ва ноумид ва дилхаста булиб, ўз оғаа

Бобо султон хузурига (Самарқандга) жўнади. Хазрат Искандарфармон (Абдуллахон) найзанинг учини оғритмай, борди-келдисиз у вилоятни эгаллаб, танга ором берадиган мангу ҳаёт ёки қоронғу оламни ёритадиган қуёш нурларидек (бўлган) у шаҳарга қадам қўйди ва мувофиқ (келган) қуйидаги мақолни такрорлаш учун оғиз очди: «Шаҳардаги султон тандаги рухдир». (Ўша чоғда) ўлканинг бахтиёр, тирик аҳлидан кимки уйғоқ бўлса, у л хазратнинг қуёшдек юзини мушоҳада қиларкан, (ўзининг) дуо ва сано ғулғуласини осмон гўмбазини авжигача чиқарди ва Тангри хусусида дуолар қилиб, шоду хуррам бўлди. (Шундай қилиб), кўз очиб юмгунча, вилоятнинг барча аҳли подшоҳнинг саодатнужум ташрифидан хабар топди; ниҳоятда хурсанд бўлганларидан шошилинич равишда уйларида, таажжубланган кишилардек, (унинг хузурига) чиқиб ул хазратнинг мулозиматида келдилар.

«Тангрининг яширин лутфлари бордир» (хадиси)нинг тўлиқ мавжудлигининг ҳақиқати ҳаманинг кўз олдига намоён бўлди. (Уларнинг) давлатхоҳлик тили улуғворлик < (ва) сахийлик шукри айланадиган даражага етиб) муборақбодлик сифатини етти осмондан ўтди У л хазрат ҳам ширин-шакар сўз очиб, пасту баланд, катта-кичик, тожик ва туркдан ким бўлмасин, тамом сўрашиб, қўл остидагиларга ва (барча) з'аифларга чексиз марҳамат қилди.

М а с н а в и й:

Қачонки, ул бахтиёр подшоҳ тахтга
Қуёш чиққандай қадам қўйди,
(Ва) дарҳол халқни ўз ёнига чорлаб,
Уларга раҳмат эшигини очди.
Ғунчадек ширин лабларини очиб,
Ҳол-аҳвол сўраб олам аҳли дилини шод этди.

ХАЗРАТ СОҲИБҚИРОННИНГ ШАҲРИСАБЗ ВИЛОЯТИНИ
ХОШИМ СУЛТОНДАН ТОРТИБ ОЛИБ ХУСРАВ
СУЛТОН ЖАНОБЛАРИГА ТОПШИРИШИ

М а с н а в и й:

Мамлакат очиш билан машғул бўлган
султонларнинг,
Тангрининг иродаси билан подшоҳлик
қилувчиларнинг
Ишлари бошқаларнинг ишларидан фарқ
қилади.
Уларнинг тамом кирдикорлари ажиб бўлади.
(Улар) киначи душмандан (асло) қўрмайди.

Бутун дунё сипоҳи тўпланганда ҳам парво
қилмайди.
Қачонки ҳиммат байроғини баланд
қўтарсалар,
Бутун бир халқни каманд билан банд
қиладилар.
Агар мамлакат олишни қасд қилсалар,
Бир ҳамла билан (тамом) бир мамлакатни
қўлга киритадилар.

Дилоро бу қиссани ёзувчи, (бу воқеани) ипак қоғозда шундай баён қилади: ул хазрат Қоракўл ишидан бўшагач, Искандарфармон ҳокон Абдулқуддус султонни уғруқ билан Куфин⁶⁴⁰да қолдириб, Узбек султон, Хусрав султон сингари бир қанча биродарлари билан бирга Шаҳрисабзга қараб юрди. Ўша вақтда Ҳошим султон юлдуздан (ҳам) кўп сипоҳ, Баҳромсавлат, Миррих*дек қудратли лашқар билан ўша қалъада турар эди. Бу ҳақда юқорида айтиб ўтилган. (Бу ерда) ҳар қайсиси ўзини Рустам ва Баҳмон билан бир қаторда тутиб, Кива ва Пушангни ўзининг хизматкорича ҳисобламайдиган шундай лашқар бўлса ҳам, (Абдуллахон) кўпчиликдан андиша қилмади ва (ўзининг) олий назарини «кимки Тангрига таваккул қилса, Тангри унга кифоят қилувчидир»⁶⁴¹ (ояти)нинг мўъжиз низом каломига тикди. (У) намозшом вақтида қорабайир отига ем берди ва (сўнг) ўша манзилдан (Қоракўлдан) чиқиб, Шаҳрисабз томонга-қараб юрди ва тун қоронғу лиги, «(тунни) кийим қилдик»⁶⁴² (оятининг) мазмунича, қора либосни халқ гуруҳига кийдирган ва қоронғулик пардаси кўзни нарсаларнинг суратини сезишдан ожиз қилган (бир) вақтда қалъа ёнига етиб келди. Қуёш султонининг мавкаби осмоннинг заррин қўрғонини, Кайвоннинг кўм-қўқ қалъасини эгаллашидан илгари (яъни эрта тонгда) ул хазрат буюрдик, Баҳромнишон паҳлавонлар журъат камарини белга боғлаб, шоту, нардбон⁶⁴³ қўйиб (қалъа) девори устига чиқсинлар ва қалъанинг дарвозаларини давлат эшиклари сингари ул хазратнинг юзига очсинлар.

М а с н а в и й :

Жамнишон шоҳ, тожбахш хусрав
Кеш қалъаси гомон от сурди.
Осмондек ул қалъани олмоқ учун
Байроғини қуёт авжигача қўтарди.

* *Mirrix* — Марс сайёраси.

Кайвонпанох (хокон) қалъа ёнига етиб
келди,
Кинавор ул подшоҳ сипоҳи билан.
Юлдузнишон кўшинига амр килди:
Қалъа деворига нардбон қўйинглар.

Бинобарин, жами пахлавонлар учар отларидан тушиб, қалъа деворига қараб юрдилар; ижобат қилинган дуо сингари жуда тезлик билан (девор устига) чиқа бошладилар. (Қалъа) ичидаги халқ ғафлат уйқусидан, истироҳат ёстуғидан бош кўтармасдан аввал, бўйсундириш байроғини шаҳар минори устига тикдилар; карнай товушини осмонга етказиб сурон солдилар.

М а с н а в и й :

Кина истовчи ўша қоронғу кечада
Қиёмат кунидек кўп сипоҳ келди.
Қалъадаги кўшин барчаси ухлаб (ётарди).
Ғафлат майидан маету хароб эди.
(Бариси) бошини тинч уйқуга қўйиб,
Ғафлат ўтидан ҳаммаси (кўксига) доғ
қўйганди.
Ногаҳон ул тарафдан (келди) номдорДбир)
сипоҳ,
Киначи, фитначи, жон овловчи (эди).
Жанг учуй эгнига қалқонини кийди.
Камарини махкам боғлаб жангга азм килди.
Қалъа деворига нардбон келтириб,
Чунон унинг устига қадам қўйдилар.

Қалъа аҳли зафаршиор сипоҳнинг (девор устига) чиқишидан хабар топгач, саросима билан уйғониб жангга ташланди. Ҳар иккала томоннинг пахлавонлари бир-бири билан яқинлашиб, уруш бошланди ва жанг олови осмонга кўтарилди. Ярақлаган найзалар ва жон олувчи шамширларнинг шуъласидан жанг майдони лолазор бўлиб, қурашувчи пахлавонларнинг ҳамлалари ва овозларидан фалак беқарор бўлди.

М а с н а в и й :

Ҳаммаси далиру, диловар (ва) беитоатдир,
Ҳаммаси (мисли) ўт бўлиб (жаҳонни)
ёндйрар эди.
Яшиндек тез шиддат билан (бир-бирига)
қарши бордилар.
Қўлларида тиғу, ғазабга келдилар.
Тиғининг даммини бедариғ қон тўкадиган
килиб,
Пахлавонлар гавхардек тиғ дарёсига ғарқ
бўлдилар.

Қоронғу кеча ва шамширнинг захми,
Ярақлаган яшиндек жонни тобларди.
Тупроқ ва кечанинг қоп-қоралиги,
Жонни оғиздан (тортиб) чиқараётгандай эди.

Далирларнинг юраклари (дукуллаб) ура бошлади; пахлавонлик майдонининг жангчилари (ҳар томондан) жавлон уриб жанг майдонини найзаларнинг товушлари билан тўлдирдилар; найзаларнинг тирноқлари (душманнинг) томир торларидан ҳазин нолалар чиқарди; карнай ва сурнайнинг хуруш овози осмонга чиқди ва (атрофда) яшовчи кишиларнинг қулоқларини кар қилди. Ўша кеча ҳар икки томон сипоҳи бир-бирига ташланиб, қахрамонона жанг қилдилар; шер (ва) қоплондек бир-бирларига осилиб, шу қадар урушдиларки, қахрамонларнинг назарида гўё қиёмат ғавғоси мушоҳада бўлиб, «Ўша жойда мусулмонлар синовдан ўтдилар ва каттиқ силкитилдилар»⁰⁴⁴ (оятининг) сири (уларнинг) зуҳур пешоналаридаги пардани кўтариб, ўша шамшир тўққан қоннинг кўплигидан жанг саҳросининг ғубори босилди; тошни ёриб ўтадиган ўқлар (отлиқ) халқни ерга юмалатди.

Б а й т :

Ўша кеча мағриб шоҳи, қон тулкинига ботган
(эди).
Чарх (ҳам) тун ярмида Қонига ботган (эди).
(Ва) Фаридун байроғининг четини олган шу
кеча,
Худди яшин каби шамширлардан учқун
чиққандай,
Пахлавонларнинг тиғларидан қон чак-чак
томди.
Шамшир билан шу тарзда олишдилар.
(Шу билан) темирдан олов қаладилар.
Тун бўйи пахлавонлар ўртасида жанг бўлди.
У номдор (жангчи)ларга ер тор бўлди.
Қоронғу кечада ўткир шамширларнинг
захми
Қиёмат кунидегидек ғавғо кўтарди.

Ниҳоят, фатҳу зафар насими Фаридун шавкатли ҳазратнинг (Абдуллахоннинг) аждаҳо таили байроғига (қараб) эсди. Ҳошим султон ғоят оғир аҳволга тушиб, у вилоятдан юз ўғирди ва саросима ва ҳасрат билан ўз ватанига, яъни Ҳисор жилғаси⁶⁴⁵га қараб жўнади. Фатҳу зафар билан ҳамжилов (бўлган) ҳазрат соҳибқирон шундай бир вилоятни олди ва шу инъомга

пешонасини ҳақирлик ва тубанлик жойга суртди. Ақлу идрокли кишилар ва илму фазл эгаларига маълум (ва равшан) бўлсинки, бемонанд хоннинг Шаҳрисабз вилоятини олиши дунё ва диннинг қутби улуғ амир, жаҳонгир подшоҳ (Амир) Темур кўрагоннинг, унга (Тангрининг) раҳмат ва розилиги бўлсин, икки юз қирк уч киши билан Қаршига келиб у ўлкани жуда осонлик билан олганлиги воқеасига ўхшайди⁶⁴⁶. Бу воқеа китобларда битилган, тил ва оғизларда мазкур ҳамда хос ва авом ўртасида машҳурдир. Аммо ақл идрокли ва заковатли кишилар ақлу тааммул* билан бу икки воқеага мулоҳаза билан қарасалар, дарҳол англайдиларки, (Шаҳрисабзни олишда) Искандар мартабали шахриёрдан зоҳир бўлган журъат улуғ Амир (Темур)нинг (у шаҳарни) олишидан икки мартаба ортиқ ва устундир. Биринчидан, ҳазрат Амир (Темур) бу-лшлоятга юриш қилганда, у қалъанинг ёнида бирорта ҳам ҳукмдор йўқ эди⁶⁴⁷. (Лекин) аъло ҳазрат Шаҳрисабз вилоятини олганда, Ҳошим султон жами биродарлари ва баҳодирларидан кўпчилиги билан унинг мудофаасида ниҳоят тиришқоқлик кўрсатган эди. Иккинчидан, Шаҳрисабз ниҳоят катта бир жой бўлиши билан (бир қаторда) мустаҳкамлиги билан (ҳам) машҳур (бўлиб), девор ва истехкомларининг баландлиги тарихларда машҳурдир. [Уни осонлик билан олиш ҳам ҳеч бир подшоҳга | муяссар бўлмаган. Қарши бўлса ниҳоятда кичик бир жой бўлиб (у) кўпинча доруға⁶⁴⁸ турардиган жой бўлиб қолган; мустаҳкамликда эса | (у) ҳеч вақт Шаҳрисабз билан баробар келиш | даъвосини қилолмайди. (Мисра:) *Қара! Йўлнинг фарқи қаердан цаергача (экан).*

Алқисса, шундай вилоят ўзининг амру фармонида ўтгач, у л ҳазрат вилоят ҳукуматини Сулаймоннишон Хусрав султонга иноят қилди. (У) хоннинг ваъз-насихат марвариди ва гавҳарларига унчалик эҳтиёжи бўлмаса ҳам, ул ҳазрат гавҳар сочувчи оғзини очиб (унга) шундай насихат қилди: «Оллоҳ таоло давлат ва халофат, иқбол ва саодат порлаган тожни улуғ бошимизга кийдириб, бизнинг хусусимизда зўр марҳаматлар қилди. «Бу Тангрининг фазли. Уни хоҳлаган кишисига беради. Тангри улуғ фазл эгаларидир»⁶⁴⁹. Шундай бўлгандан кейин, яхшиси • тулки, давлат ва подшоҳликни кадрлаб, Тангри-

эшиklarини ҳожат эгалари учуй очик тутайлик. (Бундан) мақсад шулки, вилоятни бошқариш сиёсати шароитини ўз ўрнига қўйиб, ҳақиқат билан ҳукмронлик қил; сиригни адолат беағи ва раъийят осойиши зийнати билан беағи; кучлик ва кучсизни адолат тутамида баробар тут; ҳамиша зулму жабр байроғини синдир!»

М а с н а в и й :

Подшоҳларнинг сармоёси бўлган адл,
Мартаба истовчилар учуй мартаба бўлган.
Қачонки сен ўша мартабага эришсанг,
Сармоё бор чоғи фойдани қўлингга ол.
Адл — омонлик демакдир, омонликни
замондан замоигача сақла!
Сулаймон мулкни рўй-рост (қўлга) олганда,
Ч умоли дастидан сурон кўтарганлар.
Адолат қилгин (ўшанда) давлат эшигини оча
оласан.

(Абдуллаҳон) унинг тетик қулоғини «Подшоҳлар сўзи — сўзлар подшоҳидир» (мақоли)дан иборат насихатомуз сўзлар билан беағи, (ўзининг) кимёасар хотирини у вилоят ишларидан фориғ қилгандан сўнг, иззату иқбол байроғини улуғлик ва мустақиллик маркази (бўлмиш) Миёнкол томонга (қараб) кўтарди. | Мисра: *Вахту галаба узангисиди, фатҳу нурат (эса) унинг жиловиди (бўлди).*

ЖАҲОННИ ЁРИТУВЧИ ХОҚОН ВА ОЛАМНИ
ДУШМАНДАН ТОЗАЛОВЧИ ПОДШОҲНИНГ
(АБДУЛЛАҲОННИНГ) ИЛОНЎТТИ МАНЗИЛИДА
НАВРЎ АҲМАДХОННИНГ ЎФИЛЛАРИ ВА
НАБИРАЛАРИ БИЛАН БИР КУНДА ИККИ МАРТА ЖАНГ
ҚИЛГАНИ ВА У ФИРҚАНИНГ ЕНГИЛИШИ

Абадий мулк эгаси, жисм ва руҳни яратувчи (Тангри), «у истаган нарсасини қила олади»⁶⁵⁰ (ояти)нинг саройида улуғ бир подшоҳнинг юксак бошини «Биз албатта сени ер юзига подшоҳ қилдик»⁶⁵¹ (ояти)нинг тожи билан беағи, (унинг) иқболи тўғри коматини «Биз албатта уни ер юзига (ҳамма нарсага) қодир қилдик»⁶⁵² (оятининг) кийими билан беағи, (унда) Тангрилик ва Парвардигорлик маҳкамаси ва айвонининг хизматчи ва иш юритувчилари керак ва зарур асбобларни бериб, (ҳар қандай) аҳволнинг Мушкул ва чатокликларини ечиш эшиklarини унинг ҳаёти юзига очади. Шак-шубҳасиз, уни юқори

да муяссар ва муқаррар бўлади. Улуғ бахт ва нажот шудир.

Бу воқеанинг баёни шулки, Наврӯз Аҳмадхон омонат саройдан абадий уйга кўчгач, Самарқандда унинг авлоди ичида ёш жиҳатдан Бобо султондан (кура) каттароғи йўқ эди. Бинобарин, (у) дастлаб фирдавсмонанд Самарқанд тахтини эгаллади; сўнг аркони давлат ва аёнлардан айримларининг маслаҳати билан ўша вилоятнинг (тахт) ворисларидан бўлган Абдуллатифхоннинг ўғли Гадоёхонни ўз ҳамроҳи қилиб олди ва салтанат ҳамда ҳашамат ишларини бошқаришда (ўзига) шерик ва ҳиссадор қилди, унинг билан бирга давлат ва шавкат байроғини юкори кўтарди. Гадоёхон у л фирдавсмонанд шаҳарда бир неча кун у билан иттифоқда бўлди, лекин кўнглида унга қарши эди. Чунки тожу в тахт ворисларидан бўлган Султон Саъид, юкорида айтилганидек, Қоронғутоғда меҳнату машаққат билан умр кечирарди. Аммо унинг биродари Жувонмардали султон Аҳси ва Андижон вилоятида ҳукумат отини ҳашамат майдонида йўрғалатарди. Гад ой султон Аҳси ва Андижон томонга тўхтовсиз киши юбориб, уни Самарқанд томонга келишга ундарди. Охири Жувонмардали султон Аҳси ва Андижон вилоятидан сон-саноксиз кўшин тўплаб, Гадоё султоннинг амрига кўра, тарихда Усрушана деб аталган Ўратепа⁶⁵³га келиб тушди. Бобо султон бу воқеадан хабар топиб, тўхтовсиз ҳаракат қилди ва мазкур султонни тутиб олиб уни халофат курсиси ва шериклик маснадидан туширди. Кишиларнинг кўксида васваса туғдирувчи бебошлардан бири унинг юзига бир хунук захм етказди. Шу ҳолат билан Гадоё султон у л мамлакатдан юз ўгириб, ўзининг мерос юрти Ўратепага қараб жўнади. Иттифоқо, куч-қудратли бу икки султон Зомин⁶³⁴ мавзеида учрашдилар. (Бир) оз суҳбат ва кенгашдан сўнг, (илгари юз берган) айрим душманлик ва келишмовчиликдан воз кечиб, мустақиллик юзасидан жаҳон подшоҳи ва мамлакат эгасининг (Абдуллахоннинг) пойи-остонасига одам юбориб, воқеани Тангрининг нурлари томган унинг тўғри раъйига арз қилдилар ва (ўзларининг) тамом ҳаракатини жонсипорлик ва фармонбардорлик йўлига қўйганликларини айтдилар, (}ндан) мадад сўраб, ёрдамга келишини илтимос қилдилар. Шижоат ва паҳлавонликда, чакқонлик ва қахрамонликда Рустами достон ва Сом Нарикон

кирон бениҳоят қахрамон ва жувонмард бўлганидан, дарҳол зафарогоҳ сипоҳни тўплашга буюрди. Ғолибжанг лашкар ва тимсоҳ оҳангли сипоҳ шахриёрнинг мавкабига келиб (унинг) кўёш нишон байроғи остига тўплангач, жанг майдонида кундузни тўй кечаси ва юрак қони билан тўлган шаробни тиниқ май (деб) гумон қиладиган бир тудга қитъа: *Найзалари осмонда бургут кўксини пора пора цилади, Патлари билан ҳавони ҳарга патидек (парча-парча) цилади, (Найзалари) булут тигидан цон мае жини шу цадар куп оцизадики, Тигларнинг аксидан офтоб тиелари кўринмай цолади;* барчаси урушга (ўта) ҳарисликдан ўкдай тез ва чакқон, қон ичувчи найзадек интиқом камарини самимийлик билан белга боғлаган, озода сарвдек бандалик чаманида ва итоаткорлик гулшанида ихлос қадами билан тик турган, нарғис кўзларини тигнинг яшини ва ханжарнинг чакмоғи йўлига тиккан, ғунча сифат кўкраклардан (тешиб) ўтувчи найзанинг учини ўткирлаган, гул суратида лаъл ранг қалқонни елкасига осган, гули савсарга ўхшаш тиниқ пичоқ ва шариллаб оқадиган қонга ташна бўлган лола ранг қоплама чопонни лаълу фируза билан бе-заган (эди).

Қ и т ъ а:

Сенинг қотил кўзларинг кўёш ва ой каби,
Шамшир урувчи ва фалак каби отлик эди.
Базм(лар)да лола каби дил очувчи,
(Ва) жангда сарв каби собитқадам эдилар.
Ўйин-қулги мажлисида жон орттирувчи
эдилар.

Уруш чоғида жон берувчи эдилар.
Агар фалак ногаҳон ўйнашиб,
Ойга базар ташласа,
Бир камон билан кўёшни
Осмон четига суриб қўярдилар.

(Шундай қилиб), тўккиз юз олтмиш тўртинчи йилнинг жумод ус-соний⁶⁵⁶, — илон йилида бахтиёр хокон бир неча минг (кишидан иборат) ажойиб сипоҳ билан назм: *Ой каби мунаввару, офтобдек (ярацлаган) жавшан кийган, Улар юлдуз каби ўц отувчилар, яшин каби тиг урувчи шавкатли ва қудратли юзини ўша мамлакат ворислари томонига қаратди ва зафарнишон байроқ ва давлат куши у бесаранжом гуруҳ томонга (қараб) иқбол канотини қокди.*

М а с н а в и й :

Шаханшохи Жамқадар, қуллар эгаси,
Ғолиб оёғини узангига қўйди.
Жангчи далирлар шу ондаёқ равон бўлдилар,
Барча унинг хизматига бел боғладилар.
Камон қошларини чимиришиб,
Бирма-бир камонини юз бор урдилар.

Мазкур султонлар ғолиб хоконнинг (Абдуллахоннинг) қутлуғ мавкабидан вокиф бўлиб, (у билан) Самарқанднинг Авлиёбод қуруғида бўйсунуш ва хайрихоҳлик қадами билан учрашдилар ва бир-бирига қўшилдилар. (Гадойхон ва Жувонмардалихон) ул ҳазратнинг саодатли ташрифини фахрланиш ва мақтаниш билан кутиб олдилар ва тенгсиз шахриёр билан бирлашиб фирдавсмакон Самарқандни қамал қилдилар (ва) ўч камарини тамкин белларига боғладилар. Искандарфармон шахриёр бошқа биродарлари билан Мотурид⁶⁵¹ яқинига истикомат байроғини тикдилар. Жувонмардали султон Конирил⁶⁵⁸ мавзеига тушди. Гад ой султон бирод ари Абдол султон билан Сарвистонда тўхтадилар. Иккинчи куни сайёралар подшохи (қуёш) осмон қуббасини ўзига қаратиш нияти билан, зарнишон туғини баланд кўтариб турган юлдузлар сипоҳини тўзитаб юборган чоғи (яъни эрта тонгда) назм: *Тонг ёришганда у л цутли юзли шоҳ (яъни қуёш), Кўм-кўк осмон сари қадам ташлади (ва) олов сочувчи титни цон билан суеорди, зулм арҳонини кина учун урди; Дўстим султон Дарвозайи Оҳанин⁶⁵⁹ орқалик кўп, қатор-қатор отлиқ ва пиёда халқ билан шаҳар ичидан уруш қасдида ташқарига чиқиб жангга ташланди. (Хоннинг) ғолиб сипоҳи урушда шижоат кўрсатди ва қахрамонлик билан жанг бошлади.*

М а с н а в и й :

Душман дарвозадан (ташқарига) чикди.
Уруш қасдида тиғ кўтарди.
У кўп сипоҳ ўз жойидан кўзғолди,
Сен уни тоғу ўрмон кўзғолди, деб ўйлайсан.

Душман ўзининг қудрат ва шавкати билан мағрурланиб, тамом рағбат ва шавкат билан, жангга ҳозирланди. (Кўшинлар) хаёл суратхосасига сиғмайдиган, икки отлиқ шахсувор (яъни қуёш ва ой) у билан тенглаша олмайдиган тайёргарлик ва (зўр) маҳобат билан метин тоғ сингари (бир-бирига қарши) турдилар ва саф тортиб

жанг саҳросига ва номи танг майдонга юз тутдилар.

М а с н а в и й :

(Жанг) саҳросида жавшан кийганлар сафи,
Мавж урган денгиз ўртасидаги тоққа ўхшайди.
Далирлар тўлқин мавжида тимсоҳ сингари,
Суворийлар (эса) тоғ орасидаги қоплондек
эдилар.

Искандар нишонли хон (Абдуллахон) душман ҳужумидан вокиф бўлгач, амр қилдики, Абулфатҳ Хусрав Муҳаммад султон уруш либосини кийиб, душманни (зўр) ҳиммат билан дафъ қилсин ва уларнинг саргаштали ва мевали дарахтларини ўткир шамшир ва найзаси билан тағтомири билан кўпорсин. (Хусрав султон) шердил, қалқонни парчаловчи кучли шохли байт: *Шараф буржининг юлдузи, азамат дуржининг гавҳари, Юлдуздек кўп сипоҳли (бир) подшоҳ* эдики, ёшлик вақтидан ҳозирга қадар кина жавшанида парвариш топиб, эгар бегишида ўсган эди. (У) қалъа аҳлининг жасоратини кўриши билан, илтижо қўли билан таваккул ва ҳашаматлик подшоҳнинг (яъни Тангрининг) этагини тутиб байт: *Юраклигина эмас, балки бир парча юракнинг ўзи бўлган, Жавшан киювчигина эмас, балки темир узувчи гуруҳ билан Маёт филлар сингари шайдо бўлиб, Барчаси хўлига найзаю, гурзию (ва) ханжар олган Сипоҳ билан тимсоҳ танасидан қалқонлар олиб, Қоплон терисидан баргустивон кийган, Аскар бошлиқлари танга балиқ мисол жавшан кийган ҳолда ўч олиш камарини маҳкам боғлаб, сабот оёғини зафар узангисига қўйди ва чопор отига минди.*

М а с н а в и й :

Искандарнишон, тож бағишловчи шоҳ,
Қасд билан отини майдонга сурди.
Шиддатли уруш қасди билан
Тоғдек бўлиб белига қилич боғлади.
Зар билан ўралган комёб подшоҳ,
Мавж уриб турган сув остида яширинган
гулдек намоеън (бўлди).

Жамшид равишли ул подшоҳнинг қаҳраб⁶⁰⁰ рангли тиғи оғир тоғни ҳам осонгина ер хирмонидан кўтариб, ҳамласининг шамоли (эса) уни елга совурарди.

Унинг кумуш тусли тиғи хали тошга
тетмаган,
(Лекин) унинг зарбидан тош симобдек эйб
кетарди.
Учи кумушланган ўки тоғу тошга теккундай
бўлса,
Тонгаинг ёриғидан ҳам кумуш намоён
бўларди.

(У) қизил гул шохига ўхшаган лаъл тусли қалқонни елкасига осиб, гули савсар шаклли, зумрад нишонли тиғини белга боғлаб уруш дарёсига шўнғиди ва Баҳром интиқомли қиличи билан ўша бадном тоифадан кўпининг қонини ҳалокат тупроғига тўкди.

Б а й т:

Унинг ханжари душман қонини шундай
тўкдики,
Ер қатламлари ост-устигача ҳамом нам бўлди.

(У) душман жонининг магнити⁶⁶¹ бўлган оташ
I нишонли ханжари билан (унинг) олмос танасига
ва ҳаво ранг нишон сахиғасига яраклаган
гавҳардан чумоли оёғи ва пашша қанотини чиз-
ди^{0С2_}

Н а з м:

Агар ўргимчак ва чумоли уясининг йўли
бўлмаса,
Нима учуй тиғнинг ўртаси ва четига қарасанг,
(Унинг) райхон тусли юзида чумолининг
оёғи,
Ва пашша қанотининг шакли намоён бўлади?
Тиғ ўз гавҳарининг чармини тешмайдиган
бўлса,
(Унда) тиғ олмоси парниён* устига нимани
(ҳам) тўккан бўлади.

Зафарасар лашкарнинг қонхўр шамширлари олдида осмон шери байроқ шеридек бекадр бўлган; ўрмон шери ҳаммом шери⁰⁶³ хайбатидан безътибор бўлган эди. Ҳар бири ўкнинг учи билан кўз қорачиғидаги оқ нуқтани, ой бетидани доғни, юздаги қора холни ҳам бемалол ура оладиган паҳлавонлари назм: *У мамлакат олувчи сипоҳ тикувчи бўлмаса ҳам, (Лекин) жат чоғи ҳулларни тикувчи бўлди, Нечун-*

мом ўлчаб, шамшир билан кесиб, ўцлари билан тикарди; ҳаммалари бирдан сурон солиб паришон бўлган душман устига ташландилар ва «кўмак Тангридан (бўлгач), ғалаба яқиндир»⁰⁷⁴ (ояти)нинг инояти билан ҳаракатга келиб, паҳлавонликни ўрнига қўйдилар. Ўша кунни қалъа аҳли ҳар қанча қаҳрамонлик, саботматонат кўрсатса ҳам фойда чикмади. Номдор (Хусрав) султон камоли журъати ва урушнинг ниҳоят қизигани туфайли уруш оловини шу қадар ёқиб юбордики, чакмоқдек тиғларнинг шуъласи билан душманнинг кибр (ва) ғурур хирмонини куйдириб ташлади.

М а е н а в и й:

Шер дилли подшоҳ, иқболлик Хусрав,
Сувдек тиниқ ханжарини белига осди.
Қасос шамшири билан шундай бир олов
қалаб юбордики,
Ёвни хашак сингари ёндириб юборди.

Душманнинг киначи хусравнинг тиғи сояси остида қолмаган ва қиличи тегмай қолган қисми чекиниш водийсига юз тутиб, қалъа (ичи)га қараб қочди. Зафар нишонли султон хушҳол ва хушбахт бўлиб (ўз қароргоҳига) қайтди ва иқбол нисбатли байроғини осмон чўққисига кўтарди. Учунчи кунни барча султонлар (турган жойларидан) кўчиб хандақ ёнига чодир тикдилар ва такбир ҳамда тахлилни баланд овоз билан ўқидилар.

М а с н а в и й:

Жам қадарли, юлдуздек кўп сипоҳли
султонлар,
Қалъанинг атроғига ўринлашдилар.
Ҳаммалари ғазабдан пешоналарини
тириштириб,
Диллари кина, бошлари ўч олиш (хаёли)
билан тўлган эди.

Бир неча кун ўтгач, туш вақтида (хоқоннинг) улуғвор қулоғига етказдиларки, Дарвишхон⁰⁶⁵ Тошкент, Андижон, Хўжанд ва Туркистон сипоҳи билан биродарига (Бобо султонга) ёрдам учун зафар нишонли байроғини кўтариб, азимат жиловини Самарқанд томонига бурган, лекин хануз (бу ерга) етиб келмаган. Тамом ер сатҳининг подшоҳи (Абдуллахон) бу хабарни

нигил мавзеи дарёдил хоконнинг назарида Чин ва Чигил⁶⁶⁶нинг рашкини ортирадиган (жой) бўлганидан, ул хазрат ҳам (ўша ерда) от устида хос ва олий мажлис ўтказди ва Куръон сўзи ва насихатига кўра, Зухал мартабали амирлар ва эътиборли нўёнлар⁶⁶⁷ билан кенгаш ўтказди. Олий насабли сардорлардан: кушчи (қабила-си)дан бўлган улуғ амирлардан, (ёши) тўксонда ошган Сарихожабий шу мажлисда сўз олиб, илгкри ўтган подшоҳларнинг урушларда ва урушга тайёрланиш (вақтлари)да қўллаган бора, тура, ясоқ⁶⁶⁸ларини баён қилиб дедик, «Ақлнинг ойнаси бўлган тажрибада шу кўринадики, агар ул хазрат душманнинг туб-томири билан кўпориб ташлаш учун тўхтовсиз ҳаракат қилиб, оға-инилар (яъни Наврўз Аҳмадхоннинг авлодлари) бир-бирлари билан кўшилмай туриб, уруш бошлайдиган бўлса, умид шулки, фатху зафар мурод ойнасидан кўриниб, мақсуд ва махбуб (унга) ўз юзини кўрсатади». Бинобарин, хазрати соҳибқирон далирлик отини жойидан кўзғотиб, бор қариндош ва биродарлари билан (бирга) зафар нишонли байроқ маҳчасини маҳи тобой* муқобилига (қараб) кўтарди ва Тангрининг инояти, чексиз қудрати ҳамда давлатига таваккул қилиб, довиорақлик билан душман томонга юзланди.

М а с н а в и й :

Бахтиёр хоконнинг (қутлуғ) қулоғига,
Шамолдек (елган) бир элчи бу хикоятни
етказди:

Бениҳоят кўп жамият билан
Дарвишхон Тошкентдан чиқди.
Шу сабабдан жаҳон мадори (бўлган) хоқон,
Номдор лашқари билан кўзғолди.
Шамолдек тез, жадаллик билан,
Душманга қарши дарҳол отланди.

Намозшом вақтида Бедана кўруғи⁶⁶⁹ деган жой (хоқоннинг) аскаргоҳи бўлди. У гўзал жойда улуғ мартабали амирлар олий ҳашаматли хоқонлар мулозиматида маслаҳат ўртага солдилар. Жаноб сайёдатмаоб Шукурхожа Сайид Отойи⁶⁷⁰, Жонмуҳаммадбий оталиқ, Гадоё султон арз қилдиларки, «шу муносиб бўладики, шу кеча (бу ерда тунаб) қолайлик ва осмон Бюдшоҳи (қуёш) чикмай туриб, мумкин қадар

учун отланайлик». Аммо хоннинг зафарнишон паҳлавонларидан Иким муроҳур (хонга) арз қилдики, яхшиси (бу ерда) қолмай, шу кечасиёқ азимат отини ўрнидан кўзғотайлик ва душман томонга юриб, у қаерда бўлмасин, хужум қилайлик. Мазкур амирнинг (шу) тўғри маъна-хати билан нусратли хоқон барча султонлар билан ярим кечада у ердан силжиб (эртаси) туш вақтида Илонўтти⁰⁷¹ чўлида душман сипоҳига муқобил бўлди. Ҳар икки томон бир-бирига яқинлашиши билан иккала сипоҳнинг товочилари уруш майдонини безашга киришиб, Садди Искандар сингари кўшинни узун сафларга тортидилар. Душман тарафидан байроқдор амирлардан Бобожукбий дўрмон уруш майдонида чиниққан ўттиз минг киши билан; маснавий: 9 *Сахро цумидан кўп (бу) сипоҳ, Қалқон ости-да даре тўлқинидай эди. Бариси чўл бўрисидай нўстга ўралган, Сел сингари цайнаб тоғи жган (сипоҳ билан), ўнг (қўл)га, эътиборли амирлардан Бароқбий найманни яхши қуролланган Яйигирма минг киши билан маснавий: Ҳаммаси Якўк кўзу, сарғи юзли бўлиб, Гўё (кўзу юзларига) цаҳрабо лочури ўрнатилгандай эди сўл* томонга қўйди. Дарвишхон ўзи буюқ қўлга атайинланиб, қахрамонлик байроғини кўтарди.

Бу томондан Искандарфармон (Абдулла)хон яхши қуролланган лашқарлардан бир гуруҳини (душманнинг) даҳанаси қаршисига қўйди; ўзи (эса) барча биродарлари ва қариндошлари билан дарадан ўтиб Дашт (томон)да шижоат қўлини кўтарди; Жувонмардали султон ва Абдол султонни фил таили сипоҳ ва итоаткор лашқар билан чап томонга, душманнинг ўнг қўли қаршисига қўйди; Махмуд султон ва Холиқ Муҳаммад султонни бир гуруҳ сипоҳ ва одам оловчи паҳлавонлар билан ўнг қанотга юборди.

Н а з м:

(Хон) сўлу ўнгни темир қулоҳ ва тиг билан
безади.
(Бу) худди гулшанни ёмғир билан безашга
ўхшарди.

Хусрав нишонли султон Хусрав султон Абдулқуддус султонни яровул қилиб тайинлаб, ўзи душманнинг ғули қаршисига байт: *Ҳар бири дибо кийим ва май жоми ўрнида бошига жавшан кийиб, Қўлга жонини олган гуруҳ билан*

иккала киначи сипоҳ бир-бири билан тўқнаш-гандан сўнг Жон Ҳасан кенагас (хонга) арз қилдики, Самарканд томондан жуда зўр тўзон кўтарилди; Бобо султон жуда кўп лашкар билан ёрдам учун келаётган бўлса керак, деди. Ул хазрат (Абдуллахон) ниҳоят далирлик кўрсатиб, Жон Ҳасан баҳодирга айтдики, ҳозир бундай гапларнинг вақти эмас. Мабодо сипоҳимиз (шу) гапдан воқиф бўлиб қолса, (унда) уларнинг диллари шикаста ва хотирлари паршон бўлиб қолади. Алқисса, ҳар икки томон Садди Искандарга ўхшаб сафлар тузиб, иккала лашкар бир-бири қаршисида маҳшар дашти гуруҳлари ва кўк денгиз мавжларидек тўлқинландилар.

М а с н а в и й :

Минг-минглаб икки лашкар бошдан-оёғича,
Балиқ сингари барчаси жавшанга ўралган эди.

Ҳар икки тараф йигитлари ва ҳар икки томон паҳлавонлари уруш қасди билан майдонга қараб юрдилар; хусумат қўлини қудрат енгидан чиқариб, бир-бирларига ташландилар.

М а с н а в и й :

Жанг майдонидан ноғора овози (баланд)
кўтарилиб,
Қорамтил осмон гумбази ларзага келди.

Жаҳонпаноҳ (Абдуллахон) қўшинининг паҳлавонлари найзадек (узун) қўлларини душман ҳаётининг гавҳарига чўздилар; ўқдек оёғини душманнинг фано уйига қўйиб, жанг бошладилар. (Улар) гоҳ буралган арқондек орзу қўлини саргашталарнинг гарданига ҳамойил қилиб, гоҳо найза ва шамшир сингари бечораларнинг ахволдан кулардилар.

М а с н а в и й :

Лашкар лашкар билан аралашиб кетди,
Жаҳонни қиёматга айлангирдилар.
Ҳар икки томон сипоҳи от устида,
Лашкар баробар (жойидан) кўзғолдилар.
Ҳар икки лашкардан шундай садо
кўтарилдики,
Кўрқинчдан (хатто) дев ҳам девона бўлди.

Душман жанг саҳросида собитқадам бўлиб,
чала сўйилган қушдек типирчилаб, гўё қаттиқ
эшамол олдидаги чибиндай эди. (Уларнинг қўл-

лари) қанчайин илгари бўлса ҳам, ҳалокатга шунчайин яқинлашиб борар эдилар. (Улар) ёнган ўқнинг қулидек эдилар (ва) қанчалик кўп ҳаракат қилсалар, шунча кучлироқ ёнардилар. Ҳақиқатан (ҳам) ёмғир томчиси Ҳаромон биноси⁶⁷²га қандай (ҳам) таъсир қилсин? Қаттиқ (елган) шамол Бадахшон тоғига қандай (ҳам) нуқсон етказсин?! Ўша куни (улар) шундай (қаттиқ) жанг қилдиларки, (хатто) ханжар урушга уста бўлган Баҳромнинг дили (ҳам) титрарди. Хусуматчи фалак интиқом мақомидан ўтиб, жанг майдонининг қурашувчиларига омонлик тиларди. Ниҳоят «қочганларича орқасига қараб кетдилар»⁶⁷³ (ояти)нинг маънисини душманнинг ҳолига тўғри келди. (Дарвишхон) чекинишни ихтиёр қилиб, беқарору беором (ҳолда) жангни ташлаб чикди. Қаҳр шамоли давлат душманларининг кўзига нафрат тупроғидан хокусорлик сурмасини тортди. (Ўша куни) шунчалик (кўп) қон тўкилиб, шу қадар зўр жанг бўлдики, ўлган ва ярадор бўлганлар (танаси)дан жанг майдони тоғу тепаликка айланди. Саркашларнинг бошлари отлариинг човган шаклидаги туёғи остида (қолиб) гўйдек юмалади.

М а с н а в и й :

(Ўша) уруш куни жаҳон элининг қони шу
қадар кўп тўкилдики,
Ҳар томонда ўликлардан тепаликлар ҳосил
бўлди.

Нимжон кишилар чекиниш водийсига юзлан-дилар; (қўлларидан) уруш асбоб-анжомларидан | нимаики бўлса ташлаб кетдилар. Нусратли си-1 поҳ кўп ўлжа олди. Зафар асарли лашкарнинг баъзилари кучли шамолдек (елиб) чекинувчиларнинг кетидан чопдилар. (Душманнинг) мўътабар амирларидан Шайхим қурчи ва Таниш Абдолбийларни асир олдилар ва хон хузурига олиб келди л ар. (Хоннинг) қазо жараён фармонида қўра, (улар) жалодат нишонли тигдан ўтказилдилар.

Н а з м:

Кимки подшоҳ ҳукмидан бош тортар экан,
Даврон уни ходиса тиғи билан оёғидан
йикитади.

Ўша куни аъло хазратга (Абдуллахонга)| шундай ғалаба юз кўрсатдики, (бундай ғалаба) ўтган ҳокон ва султонлардан бирортасига (ҳам)|

насиб бўлмаган эди. Хокон давлатининг кучлтиги бундан (ҳам) равшанроқ далил бўлармиди?! Юз минг шижоатли суворийси бўлган душман (унинг) қаршисига келди, (лекин) натижада ғалаба (унинг) иззатли мавкабига яқин бўлиб, саодат ва иқбол Искандар нишонли ҳазратга (Абдуллахонга) ҳамнишин бўлди. Зафар нишонли байроқ кўм-кўк фалак авжига ва Жавзо буржига кўтарилиб, душман саросимага тушиб чекингандан сўнг, ҳазрат соҳибқирон ҳам ғалаба билан қайтиш жиловини бурди. Жанг овозлари хали кулоқдан кетгунча (ҳам) йўқ эдики, (бирдан) ўша куннинг охирида Бобо султоннинг ҳад-ҳисобсиз лашкар билан ўз биродари Дарвишхонга ёрдам учун етиб келганлигини хоконнинг кулоғига етказдилар. Аъло ҳазрат бу воқеадан хабардор бўлиши билан, ҳашаматли амирлари ва тамом халқига таяниб, тўхтовсиз (равишда), мудофаа ҳозирлигини кўрди; у тоғдек лашкарга муқобил бўлиб, бахт нисбатли байроғини фалак авжига кўтарди.

М а с н а в и й:

Беитоат суворийлар уруш қасдида:
Қоф тоғигача бориш учун етадиган икки саф туздилар.
Махбубларнинг кипригидай найзаларини кўтариб,
Жанг далирлари дарҳол (жангга) равон бўлдилар.
(Ва) ўткир тиғларини қўлга олиб,
Яшиндай тезлик билан икки тарафдан (бир-бирига) етдилар.
Ҳаммаси бошига темир кулоҳ кийган,
(Ва) бошдан-оёғигача темирга ғарқ бўлган эдилар.

Жанг бошланиши билан ғолиб лашкарнинг паҳлавонлари тиғдек интиқом камарини боғлаб, қасос қўлларини (дуога) очиб, паҳлавонлик йўлига қадам ташлаб, душманни дафъ этиш учун юзландилар. Аммо зафарпаноҳ сипоҳнинг савлат ва ҳайбатидан душман дилига кўрқув тушиб, шунча кўп куч билан андек вақт (жанг)га ҳам тоқат қилолмадилар ва соҳибқдроннинг бир ҳамласи билан тоғдай елкаларини жангга ўгириб, юзларини чекиниш водийсига қаратдилар. [(Хоннинг кўшини) бир туда чекинган душманни таъқиб қилиб борди ва кўп мол ва сон-саноксиз ўлжа олди.

Б а й т .

Ёмон андишали (душман) чекингандан сўнг,
(Хоннинг) сипоҳи кўп ўлжа олиб бой бўлди.

(Бу жангда) тақдир насиби билан кўп халқ тадбирли хоконга (Абдуллахонга) асир тушди. Сипоҳининг кўплиги ва қуролининг яхшилиги билан бошқа амирлардан мумтоз бўлган Тошкентнинг эътиборли амирларидан Қодирбердий кушчи, Тандурустбий дўрмон ҳам асир олиниб, интиқом тиғидан ўтказилдилар.

М а с н а в и й :

Айланиб турган фалакнинг иши шундайки,
Меҳрга кинаю, кинага меҳр (беради).
Бировнинг бошига зардан тож кийдиради.
Бировнинг бошига (бўлса) оғир юк ортади.
Бировни ер дан осмон қадар кўтаради,
Бировни иззат авжидан хорлик қудўғига туширади.

Тўғрй, ҳар қачон соҳибқироннинг ташрифи билан олам лочинлари (машойихлар), инсоният чўққисининг қутлуғ бахт кушлари (валийлар) муборак канотлари ва патларини (унинг) Фарқадонга етган бошига ёзган бўлсалар ва маъно мулкининг жарчилари минг (хил) тил билан фатҳу иқбол хушхабарини (унинг) мартабали ва улуғли кулоғига етказган бўлсалар, маснавий: *Салотын нишонлар, (аммо) хилватда ўлтирувчилар, (Бутун) ицимни олувчилар, (аммо) чикла ўлтирувчилар, Барча номдорлар, (лекин) номини йўқотганлар, Ҳаммалари комкор, (лекин) мурод кўрмаган, ҳаммалари гойибан улугу, (аммо) жаҳон сингари назаркарда, ҳаммалари тинчу, лекин замон каби (дунёдан) ўтувчи, (Турар) жойлари йўи, (лекин) мамлакатп (уларнинг) тасарруфларида, маошлари йўи, (аммо) хазина (уларнинг) иўлларида, фалак боргоҳларига нисбатан бир чодир фаришта уларнинг хонақоҳлари остонасида (мисли) бир гадоё эди. Албатта, у зафарпаноҳ байроқ юзини қайси томонга қаратса (ҳам), фатҳу зафар тез фурсатда (унинг хузурига) чиқади.*

Алқисса, аъло ҳазратга бахт ҳамиша таслим мақомида, жаҳон даври бу йўналиш манзилида муқим бўлганидан, қадим замонларда кам воқеъ бўладиган шундай бир ғалаба бир кунда икки мартаба юз кўрсатди. Иқбл хотифи хо,

тили билан у яхши сифатли подшоҳ хусусида сеҳрлик мана шу назмни иншо қилди:

Н а з м:

Эй офтоб мартабали (хоқон)! Камол туфайли,
Тез сузувчи ой сенга раҳбар бўлди.
Шу бу кун сен қайтадан нур сочиб бу икки
  саф (лашкар),
Нудар⁶⁷⁴нинг юз минг сафли (лашқари)
  келгандай эди.
Базмингда(ги) ноғорачининг бир чўби (эса)
  Баҳром чўбиндай⁶⁷⁵ (эди).
Эшигинг олдида турган иавбатчи турк (эса)
  Санжар⁶⁷⁶ дай (эди).
Деразангда турган ойнадан (бўлса),
Садди Искандарнинг юзини кўрдим.

Зафарасар хоқон ўнгида фатху, сўлида давлат билан қайтиш жиловини бурди, (лекин) кечаси шу жанг бўлган ерда тунаб ором олди. Эртаси кун у ердан силжиб, ғалаба билан Самарқандга қараб жўнади. Шаҳар аҳолией душманнинг енгилганлиги ва аъло хазратнинг бошқа султонлар билан келаётганлигини эшитиб, истиқболига чиқдилар. (Хоқоннинг хузурига) оддий халқдан тортиб (то) шарафли кишилар, шайхлар, мударрис ва аҳли фатволаргача, ҳар бири муносиб тухфа ва соварилар олиб, аркон давлатлар орқали ул хазратнинг мулоқоти шарафига муяссар бўлдилар. Шаҳриёр бенихоёт иззат ва иқбол билан фирдавсмонанд Самарқандга келиб тушди. Беҳишт билан баробар бўлган шу ўлкани ўша вилоят ворислари бўлган Гадои султон ва Жувонмардали султонга топширди.

Н а з м:

(У) шундай бир шоҳки, истак гадоси
  (бўлган) саховат юзасидан,
Бирига шахару, (бошқа) бир гадога вилоят
  берди.

Мақсудлар тонги орзулар ёқасидан бош кўтариб, умид офтоби мурод машриқидан чикқач, ул хазрат ғалаба байроғини кўтарди ва азимат жиловини буриб, ўз пойтахти ва иззат қароргоҳига (Миёнкалға) қайтди.

М а с н а в и й :

8Ё- Саодатманд, бахтиёр подшоҳ
Зафар жилови (ва) фатҳ узангисида жўнади.

ҒОЛИБ БАЙРОКЛИ ПОДШОҲНИНГ БУХОРО ҚАЛЬАСИ
АТРОФИГА КЕЛИШИ; (УНИНГ) ОСМОНДЕК БАЛАНД
ҚАЛЬАСИНИ ҚАМАЛ ҚИЛИШИ; УНИ ОЛИШГА
ХАРАКАТ ҚИЛИШИ ВА ТАНГРИНИНГ ИНОЯТИ ҲАМДА
ЧЕКСИЗ ЁРДАМИ БИЛАН (ШАҲАРНИ)
БЎЙСУНДИРИШИ ВОКЕАСИ

Тангри бундай деган' «Агар мен инсонларнинг бир гуруҳини (бошқа бир) гуруҳ қўли билан дафъ қилмаганимда, ер юзи фасодга айланади»⁶⁷⁷. Агар мулк берувчи подшоҳ (Тангри), (хамиша) олий ва буюк бўлсин, салтанат ва ҳашаматнинг тизгин ва ихтиёрини бир хулафот мартабаликнинг қудратли қўлига берадиган бўлса, аввал кибру такаббур тирноғи билан (унинг) мағрур ва улуғ бошини қашийдиган ҳар қандай кишини ўзининг қувватловчи қўли ва чеқсиз инояти билан оёғидан йикитади. О лам мамлакатларининг султони (Тангри) чаман бир вилоятни ва бирор гулшан ўлкани яшнатишни истаса, аввало фасод ва фитна ахлининг зўравонлик тиканини унинг гулзори сахнидан (ўзининг) зафар тиғи билан териб ташлайди.

М а с н а в и й :

Бир киннинг икки шамширга жой бўлганини
  ким қурган?
Бир ўрин икки жамшидга базмгоҳ бўлганини
  ким қурган?
Бир мамлакат икки шоҳга танглик қилади.
Ҳеч ким иккита оий бор осмонни эшитмаган.

Искандармисол (Абдулла)хоннинг қутли фоллик ахvoli шу мақолға тўғри келади, чунки жузз ва кулл холиқиға⁶⁷⁸ таваккул қилиб, ўз қошида бўлган озгина киши билан мадад юзини Самарқанд ворисларига қаратди; Наврўз Аҳмадхоннинг авлоди билан бир кунда икки марта уруш қылди. Душман аскари кўп, дуст лашқари оз бўлишига қарамай, каломи мажид ва фуркони хамид⁶⁷⁹га мувофиқ, уларнинг давлат байроғини қулатди; фатху зафар ноғорасининг овозини осмону фалакка чиқарди, чунки Тангри, исми азиз бўлсин, айтганки, «кўпинча оз гуруҳ менинг иродам билан кўп гуруҳ устидан ғолиб чиқади»⁶⁸⁰. Шу орада Бурхон султон уруш қасдида душманликка юз қўйганлигини, Кармина қальасини олиш қасди билан қамал қилганлигини (хоннинг) шавкатли қулоғига етказдилар. (Лекин) унинг (яна) чекинганлиги хабарини эшитиб, (хон) орқага қайтди. (Бурхон султон) анчайин шикает топиб Бухорога қараб

юрди. Шу воқеа муносабати билан хон ўч олиш ва Бухорони ўзига қаратиш қасдида хижрий тўққиз юз олтмиш тўртинчи йилда⁶⁸¹ Бухорога қараб отланди ва қадимдан тўлиқ тамкинлик султонларнинг қароргоҳи бўлган Чортоқ мавзеи⁶⁸²га аскарлари билан (келиб) тушди.

М а с н а в и й :

Искандар нишонли, иқболлик поднгоҳ,
Фалак қадарли, Жам қудратли ҳокон,
Уруш отини жавлон урдириб,
Бухоро томонга жангу тўзон солди.
Бу юртни олмоқ учун Чортоқда,
Байроғини еттинчи осмовхача қўтарди,
У қалъа атрофига (маҳкам) жойлашиб,
Сулҳ эшигини халқ юзига ёпди.

Қалъа аҳли ҳам далирлик водийсига ва душманлик йўлига қадам қўйиб, мудофаа қўлини ўлдиришга (қараб) очди; дилларини девнинг хавасхонасига айлантириб такаббурлик димоғидан ғурурлик хавосига жой берди. Улар аслида мардона, ақл-идроқда камолатга етган, шижоат ва қахрамонликда бемисол тоифа эдил ар.

М а с н а в и й :

Хунари зафар бўлган улуғвор сипоҳ,
Ҳар бири Албурз⁶⁸³ тоғидек камар боғлаган.
(У) шундай гуруҳ эдики, жанг палласида,
Тўзонни фалак авжигача чиқарар эди.

Уларнинг (қурган) чора-тадбирлари ва тайёр-гарликлари туфайли, Бухоро қалъаси уруш қурбл-аслаҳалари билан тўлатилган эди. (Шу ерда) кўп сонли бир гуруҳ истехком қилиб, урушга шайланиб турди.

Қ и т ь а :

(У) шундай қалъаки, уни ким олади?
(Уни) ф'ақат хизматида ҳаёт камарини
боғлаган подшоҳгина ола олади.
(Уни) қандай сипоҳ бўйсундириши мумкин?
Пайғамбарнинг расму одах ва динини дуруст
тутган подшоҳгина бўйсундира олади.

(Ўша вақт) ёз бўлиб, хавонинг ҳарорати баланд бўлганлиги туфайли халқнинг қийналишига қарамай, зафарасар лашкар уруш оловини бетўхтов ёқди. Бурхон ҳам найзабоз, тиғбоз ва ханжарбоз жангчилари билан душманчилик водийсига қадам қўйиб, баҳодирлик кўрсатди ва

М а с н а в и й

(Ҳар) икки томоннинг суворийлари эртадан кечгача,
Ўқу найза захмига жонини тикдилар.
Тимсоҳлар жавшан остида, тўда-тўда (бўлиб),
Мавж урган дарёдек тўлқинландилар.
Қахрамонларнинг бошларига тушган ханжар тоғи,
Тоғдек балаидликда яраклаган яшиндек эди.

Икки-уч кундан сўнг, чаҳоршанба куни эрталаб оқ думли турк⁶⁸⁴ кумуш ханжарини кинидан суғурганда ва кизил қалқонини кифтига олиб, зар юритилган тиғини туғ қилиб, кўм-кўк тусли фалак оти устида жилва қилганда (маснавий: *Эрта тонгда юлдуз сипоҳлик шох, уфидан тот байротни кўрсатди, Цўғийни (у) ҳаракатга келтирди. Ногора (овози) билан (цўшин) кўзголдн, кўп халқ, сон-саноксиз гуруҳ, икки мингга яқин румлик турк аскарлари билан⁶⁸⁵ қалъа томондан Хожа Нақшбандий номи билан машҳур бўлган Муҳаммад ибн Муҳаммад Бухорий⁶⁸⁶нинг, мазорлари нурга тўлсин, файзасар мазори дарвозасидан чиқди. Уларнинг хунари милтик отувчилик бўлиб, ҳар бири бу ишда шу қадар моҳир эдики, (ҳатто) қоронғу кечада (ҳам) ҳабашнинг юзидаги Скора) холни милтик ўқи билан (бемалол) ура олар эди. (Улар) тилла анжомли отга миниб жанг қасдида (майдонга) отилдилар. Милтиқларини қўлга олиб, машъум камонини елкасига осиб, нусратли лашкар қаршисида шижоат қўлини (баланд) қўтардилар.*

М а с н а в и й :

Турк пахлавонлари қалъа томондан,
Уруш учун (қасд қилиб) чиқдилар.
Ҳар бирининг қўлида яраклаган милтиғи (бор эди).
(У) икки бошлиқ аждаҳодек яраклар эди.
(У) қахрамонларнинг қўлида жанг милтиғи (бўлиб),
Ҳар томонда маёт филлар хартумлари билан жавлон урардилар.

Сипоҳнинг бир қисми шавкатли хондан жанг қилиш учун рухсат олиб, шамолдек елувчи жанговар отларига миниб, бор қурол-аслаҳаси билан ул бадбахт гуруҳга қарши отланди.

М а с н а в и й:

Душман томондан (эса) киналик лашкар,
Хунари зўрлик (бўлган) зафаршиор кўшин
(чикди).

Хаммалари саф ёрувчи (далиру), зўр
харакатчан (эди).

Душманни банд этувчи, қалъа очувчи зўр
пахлавон (эди).

Хаммалари бошига зар, темир кулоҳ кийган,
(Дубилғалари) куюшдек яраклар эди.
(Хаммалари) қалқонга беркинган, фитна

изловчи эдилар.
Ҳар бири фитна танига жон бўлган эдилар.

(Хон хазратлари) бир тудан (аскар)ни «Уруш алдашдан иборатдир» (ҳадиси)га биноан, пистирмага кўйди ва (бошқа) бир тудани эҳтиётга ташлади; номдор пахлавонлардан бир қисмини (бўлса) душманга қарши олдинда юборди. (Улар) пистирмадагилар у ердан чиқиб далирлик отини кўзготгунча ва душман билан жанг бошлагунча (жанг қилмай) пистирма томонга чекинишлари керак (эди). Буйруққа биноан, иш қурган пахлавонлар душманга қарши отландилар; бир оз жанг қилган бўлиб, (сўнг) чекинди. Душман тортинмай ва далирлик билан зафарасар сипоҳ кетидан қувди. (Лекин) икболли аскар тўсатдан пистирмадан чиқиб, Тангрининг қўллаб-қувватлаши билан, ўша гумроҳ жамоа устига ташланди. Хулқар сингари тўп бўлиб турган у гуруҳни биринчи ҳамладаёқ Етти қароқчи⁶⁸⁷ сингари пароканда қилиб юборди. Улардан кўпчилиги найза ва ханжар захми билан отдан улоқтириб ташланди; (яна бошқа бир) қатта қисми нусрат тўғи билан (қўлу) оёғидан ажралди, қолган қисми (эса) хаста ва шикаста бўлиб қалъага қочиб қутилди.

Н а з м:

Тупроққа қорилган қоннинг кўплигидан,
(Ерга) арғувон экилган, деб айтасан, (киши).
Кўп сонли, ғазабли суворийларга,
Жанг майдони (тамоман) тор бўлган эди.
(Кўп) қон (тўкилган)дан ерни таниб бўлмас

эди.

Отлар ўликларни тепалар эди.

Ўша қуни у ёмон табиатли гуруҳдан шижоат тошлоғида кезган бир амир (яъни) кўр Фарход ўлдирилди; душман қўлида ҳеч ким бунинг камонини тортолмайдиган Қурбон шайх

камончи асир олинди. Туш вақтида мисра: *Лашкар урушдан қўл тортиди* шижоат майдонининг пахлавонлари ғалаба билан қайтдилар ва асирларни хон хузурига олиб келдилар. Иккинчи қуни беҳишт чехрали куюш осмон қуррасини забт этиш қасди билан зар нишонли байроғини кўтариб, осмон гумбазининг мустаҳкам қўрғонини олмос танли тўғи билан юлдузлар сипоҳидан тозаланганда назм: *Тонг чоғида қуюш ойна ранг чарх устида, Тонгнинг зар қопланган тўғини қинидан суг-урди, Ҳабаш мулкиниг подшоҳи (яъни қороней тун) чекинди, (Шунда) Шом маснади Румнинг доросида қарор топди (яъни тонг отди). Етти қароқчи тахтида ўлтирувчи бахтиёр шаҳзода,* байт: *Саодат буржининг юлдузи, шараф дуржининг гавҳари, Жамшид, ҳашаматли Хусрав (ва) Доро нишонли хукмдор,* яъни соҳибқирон султонзода Хусрав султон пахлавонлардан Наврўз қушбеги ва бошқалар сингари бир тудан аскар билан яшиндан тез чопадиган отига миниб, байт: *Султон давлатидек ёш, султон ҳукмидек ширинкор, Ёвдек сакровчи, қазодек тилувчи қудратли* имом Абу Ҳафс Кабир, унга (ҳамиша) Тангрининг раҳмати бўлеин, дарвозасидан (кириб), қаҳр юзини шаҳар (қалъаси) томонга қаратди ва уруш оловини ёқиб, (ўзининг) жанг тирноғини ўткирлади. Қалъа ичидан ҳам мўтабар ва киначи пахлавонлардан Султонёрбий кўп сонли отлик ва пиёда халқ билан ташқарига чиқди ва қудрат қўлини кураш қасди билан очди ва сурон солганлари ҳолда, далирлик юзларини ғолиб сипоҳ томонга қаратдилар. Ҳар иккала томон сипоҳи ўринларидан кўзғолиб, жангга киришлари билан номдор (Хусрав) султон суворийларидан бир тудаси билан (душманга) ҳамла қилиб, кўпларини қилич ва найза билан ҳалок қилди; (уларни) отларнинг (туёғи) остида мажоқ-мажоқ қилиб ташлади. Бир қанча мажруҳ ва ярадорлар минг машаққат билан ўлим чангалидан қутилиб, қалъа ичига қочдилар ва дарвозаларни беркитдилар.

М а с н а в и й:

Қалъа халқи тезлик билан (қайтиб)

кирдилар,

(Ва) чекиниш сари юз тутдилар.

Икболли (Хусрав) султон ғалаба билан қайтди ва саодат ҳамда бахт билан (хоннинг) улуг мавқабига чопди.

М а с н а в и й :

Оламни ёритувчи офтоб яна
Пар да орқасидан юзини кўрсатди.

Иккинчи куни ҳар икки томондан шижоат майдонининг паҳлавонлари, далирлик водийсининг қаҳрамонлари хусумат тиғларини ўткирлаб, уруш отини ўйнатиб, бир-бири билан шердек олишдилар ва уруш(қок) оёғларини тортишув майдонига қўйиб, марду мардоналик курсак дилар. Жанг учқунлари ердан осмон куббасига чикди; (бир-бирини) ўлдириш оташи ва (ўзаро) тортишув шуъласи алангасини Зухал айвонининг тепасига чиқарди. (Отилган) ўқлар ажал хабарини дилга кетма-кет етказиб, (танга санчилиб) буралган найзалар мажруҳ дил хадисини рух олдида шарх қилди.

М а с н а в и й :

Жанг майдонида кетма-кет (отилган) ўқлар,
Далирлар танасида иккита йўлни очди:
(Бу) йўлнинг бирида ажал (таннинг) ичига
кирар,
Бошқасидан (бўлса) жон (таннинг)
ташқарисига чиқарди.

Уша куни эрта тонгдан то кечгача Мова-роуннаҳр сийоҳи ҳар иккала томондан кетмакет қаҳр-ғазаб отларини бир-бирларининг устига (қараб) чопдилар, киналик қўкракларини жигарни (ҳам) тйкадиган бало ўқларига тикдилар. Ниҳоят соҳибқироннинг лашкари, Тангрининг қўллаб-қувватлаши ва меҳрибончилиги билан, душман қўшинини мағлуб қилди; (енгилган) у мағрур тоифани қалъанинг ичига қувиб юборди.

Алқисса, узоқ вақтгача ҳар икки томондан суворийлар (бир-бири билан) олишдилар (ва) ўқларини ёмон андишаликларнинг қўз чашмаларидан суғуриб, қўрққанларнинг жон томирларидан найза учлари билан қон олардилар. Натижада ғаройиб бир воқеа юз кўрсатди ва бу (воқеа ажойиб (бир) нақшнинг юзидаги пардани очди.

ХАЗРАТ ХОЖАНИНГ (МУХАММАД ИСЛОМНИНГ) СУЛҲ
ТУЗИШ МАҚСАДИДА БУХОРО ҚАЛЪАСИДАН ТАШҚА-
РИГА ЧИҚИШИ ВА БУРҲОН СУЛТОННИНГ МИРЗА АКА
ТОМОНИДАН ЎЛДИРИЛИШИ

Бу сўзнинг баёии шулки, қамал бениҳоят
чўзилиб, ахвол оғирлашгандан сўнг, Бухоро хо-

кими (Бурҳон султон) аркони дав лат ва амирлар билан кенгаш ўтказди. (Улар) бу кулфатдан қутулиш учун аъло ҳазратга (Абдуллахонга) мухаббат эшикларини очиб, ваҳшат ва бегоналик эшикларини беркитишни маслаҳат кўрдилар. Бундай зўр ва муҳим ишни ҳар қандай кишига топшириб бўлмайди. шунинг учун (ҳам) жаноби муршид, хидоятмаоб, қудсий мартабали, каррубий нисбатли, қутблар васли, ислом ва мусулмонлар ғавси, дунё бўйича мусулмон тоифаларининг йўл кўрсатувчиси, ҳақиқат ва мустақиллик юзасидан ҳикмати латифлар кашф этувчи, ҳазрат *Борийямят* (Тангрининг) суҳбатдоши Хожа Муҳаммад Ислом, яъни Хожа Жўйборийнинг олий (пойи) остоналарига илтижо қилиб, ул ҳазратнинг шафоатлари этагидан иродат қўллари билан маҳкам тутдилар (ва) «сулҳ яхшироқдир»⁶⁸⁹ (оятининг) мазмунига мувофиқ, (Абдуллахон билан ўзлари ўртасида) сулҳ тузилишига восита бўлишини ўтиндилар. Шунга биноан, валоят мактовли ҳазрат (Хожа Муҳаммад Ислом) жаноб валоят маржи*, сайёдатмаоб, ҳақиқат осмонининг қуёши, тариқат қуёшининг осмони (барчани) тўғри йўлга бошловчи, яъни ҳазрат Мир Абулбако⁶⁹⁰ билан birlikда Зухал мартабаликнинг (Абдуллахоннинг) даргоҳига жўнадилар. Жам мартабали хокон ул ҳазрат(лар)нинг ташрифидан огоҳ бўлиб, (ўзининг) иродат қадамини ихлос ва ишонч водийсига қўйди; иззат-икром ва эҳтиром маросимини бениҳоят риоя қилди. У л ҳазрат «Агар мусулмонлардан икки тоифа (бир-бирига қарши) уруш солса, уларни келиштириб қўйинлар»⁰⁹¹ (ояти)га мувофиқ, гавҳар ёғдирувчи лабини сўз шақари билан хўллаб, (уни) насихат (ва) илтифот латифлари билан безади; фасоҳат тилини «агар сен уларни қийнасанг бўлмас, (чунки) улар сенинг бандаларингдир»⁰⁹² (оятининг) шафоати билан очди ва уни «кечирмоғингиз таквога яқинроқдир»⁰⁹³ (ояти)ни ўқиб, марҳамат қилдиларки, «Бу жамоанинг тўғри қадамлари сабот ўрнидан тойибдир. Ҳозир узр сўрашаётибдилар; қилмишларига пушаймон бўлдилар. Илтимос шулки, (энди) уларнинг хатоларини кечириб, бу борада илоҳи олийнинг (Тангрининг) қонун-қоидаларига риоя қилинса, Тангри (ўзининг) қудрати ва улуғлиги билан бандаларнинг гуноҳ ва бебошликларидан

* *Маржи* — қайтпб бориладиган жой, мурожаат қилинадиган ер; аввалга пзоҳнинг варианты. — *Мухаррир*.

вокиф бўлиб қолса, уларни азоблашнинг олдини олади. (Бандалар) ҳар вақт тавба қилиб, узр сўрасалар, (Тангри) уларнинг узрларини қабул қилади». Аъло ҳазрат унинг ҳомийлигини рағбат билан қабул қилиб, итоат бошини бўйсунтириш халқасига киритди ва унинг мувофиқ курган (иши)дан ташқари чиқмади.

(Фақат шу йўл билан), ул ҳазрат (Хожа Исломо) келишлари билангина қалъа олинди, бўлмаса, бу вилоят бўйсундириш гирдобидан тушиб ётган эди. (Бу ғалаба) ул кутли сифат зотнинг баракотлари орқасида бўлди.

Бу воқеанинг шарҳи шулки, вал оят мактовли ҳазрат (Хожа Исломо) келганидан сўнг отабобосидан тортиб мўътабар бўлиб келган эътибъри кушчилардан Сайдимбийнинг ўғли Мирза Акабийнинг хотирига бир хаёл ва андиша келди, тадбир ёрдами, балки тақдирнинг ўзи ва жаҳонгир (Абдулло)хон давлатининг қудрати билан ҳидоят иззатли ҳазратнинг (Хожа Исломининг) фалак мартабали шахриёрнинг ўрдасига ташриф буюрган кечаси Бухоро ҳокимини ўлдириш рақамини (ўзининг) дили саҳифасига ездирди⁶⁹⁴. Сўнг киначи кишилардан бир гуруҳини ўз уйида пистирмага қўйди; ўзи эса у (Бухоро ҳокими) томонга йўналиб, ихтиёр жоловини Яратувчининг иноят қўлига тутказди ва уни турли йўллар билан ўз уйига олиб келди. (Бурхон султон) ўша тунда сўнгги нафасни олувчи беикбол (пистирмада) яшириниб турганда эҳтиётлик ва огоҳлик риёсидан ғофил ҳолда ўша ерда тунаб қолди. Тўсатдан, «Тангрининг муҳлати келувчидир»⁶⁹⁵ (оятининг) тақозосича, ажал лочини унинг жон кушига қасд қилди ва «қаерда бўлманг, сиз л арии ўлим (кидириб) топади»⁶⁹⁶ (оятининг) буржидан парвоз қилди. Пистирмада турган мазкур амирзода фурсатни ғанимат билиб, хаданг ўқини, тақдир(нинг) қўллаши билан, (Бухоро ҳокимининг) пешонасига отди. (Пистирмада) фурсат пойлаб турган гуруҳ ҳам бирданга яшиниор тилларини қўтариб, бир шиддатли ҳам л а билан унинг ишини тамомлади.

М а с н а в и й :

Эрталаб бошига безакли тож кийган кишини,
Намозшомда бошини ғиштга қўйиб ётганини
кўрдим.

Шундай қилиб, «Мақтул писари Сайдимбий»
Хсўзи) унинг ўлиш тарихидир⁶⁹⁷. Муаммо наз-

м-йни⁶⁹⁸ тартибга солувчи, нозик таъби (эса) унинг ҳар бир мушқулини такмил камоли билан тасхил тарикасида ечувчи мавлоно Низом Муаммойи⁶⁹⁹ унинг ўлдирилиши тарихини шундай баён қилади.

Р у б о и й : •

Зулм йўлини тутган Бурхон (султон)нинг.

Толей паст байроғи (ўз) вақтида баланд

бўлди.

Зулм билан ўлдирилди, шу бўлсин унинг

тарихи:

— Ажал шамшири унинг бошини зулмдан

жудо қилди⁷⁰⁰.

Алқисса, (Мирза Акабий) унинг (Бурхон султоннинг) ишидан хотиржам бўлганда, эрталаб куёш (энди) найза бўйи кўтарилган эди; шунинг учун ҳам (унинг) бошини найза учига санчиб кутли мавкабга жўнатди. «Ё замин баромада як найза офтоб» мисраси ҳам унинг ўлдирилиш тарихидан дарак беради⁷⁰¹. Аъло ҳазрат бу зўр ходисадан вокиф бўлгач, вал оят нисбатли ҳазрат билан бирга (Бухоро) қалъаси томон юрди. Бухоролик амирлардан улуғ амир Жоналибий, Султонёрбий ва бошқалар, юз берган воқеадан беҳабар, жадал билан нусратли лашкар қаршисига чиқиб, чпижоат кўрсатдилар. Қалъа аҳлининг жасорати (ҳам) ҳаддан ташқари бўлгани учун ҳоконнинг ғазаб чашмалари жўш уриб, нусратли қўшин қалъа атрофини ўраб, уруш бошласин, деб буюрди.

М а с н а в и й :

(Ҳокон) буюрдик, (урушга) яроқли киначи

кишилар,

У қалъа атрофига (пешвоз) чиқсинлар!

Жасоратли қўллари билан уни хароб

этсинлар!

(Уни) қон селига ғарқ қилсинлар!

Шу ҳолда, Тангрининг қувватлаши, ҳокон давлатининг улуғлиги билан (ҳазрат хон) турган жой(нинг) қаршисидан қалъа (девори)нинг бир танобча ёки бир ўқ учиши (масофаси) миқдорига жойи кулаб тушди. (Бу билан) зафарогоҳ сипох(нинг) ўтиши учун йўл очилди. Қалъа бошлиқлари бу зўр воқеанинг содир бўлганлигидан вокиф бўлиб, иқбол асарли лашкар билан жанг қилиш, ҳатто (унга) муқобил бўлишга (ҳам) тоқат қилолмасликларини тамом^

англадилар. Ундан кўркиб бошлари қотди, таналари музлади. Ночор саросимага тушган оёқларини саркашлик ва такаббурлик одати ва усулларидан чиқариб, кўлу оёқларини бўш қолдирдилар ва чекиндилар.

Ул хазрат (Абдуллахон) муродига етиб, зафаршиор туғни айланувчи фалак авжига кўтарди; (сўнг) шаҳарга юз тутиб, бу қутли фатх овозасини осмон гумбазига етказди. Еттинчи айвон хукмдори бўлган Зухал* улуғлик ва мансаб келини(нинг) юзидан уринганлик ва ҳасрат ғуборини (ўзининг) бахту икбол енги билан артди. Олтинчи фалак мйнорининг садрнишини (бўлган) Муштарий** ҳасадчиларнинг ёмон назарини дафъ қилиш учун «ин якоду»⁷⁰² оятини ўқиди. Бешинчи кўрғон маснаднишини (Миррих) найзабардор юкори саодатли давлатни кўриқлаш учун (белига) зар накшли ханжар тақди⁷⁰³

М а с н а в и й:

Зухал унга кичиккина бир дарвозабон бўлиб,
Муштарий (унга) дуоғўй ва мактовчидир.
Осмон турки деб аталган Баҳром
Унинг сипоҳига Караганда бир пиёда аскар
эди.

Фируза рангли осмоннинг тўртинчи тахтида ўлтирувчи тезжанг қуёш юлдузларнинг равшан гавҳарларини қутли замоннинг тепасидан муборақбод қилиб сочарди. Учинчи базмгоҳнинг со- I зандаси (бўлган) Зухра шавки беғамлик ва айшу Ъ хуррамлик созу тароналарини баланд қилиб, ошиқларга муборақбод навосини етказиб турарди. Жилва қилувчи, тадбирли дабир Уторуд иккинчи тахтдан калом тили билан муборақбод саҳифасининг баёнини ўқир эди.

М а с н а в и й :

Ўша базм соқийсининг юзи Қуёшнинг акси
бўлиб,
Созандаси созининг қулоғини буровчи Зухра
эди.
Уторуд у даргоҳ муншийларининг шогирди
бўлиб,
Унинг эшиги остонасига бош қўйган эди.

Биринчи тахтгоҳнинг волийси (бўлган) юл-

Зухал — Сатурн.
* Муштарий — Юпитер.

дуз сипоҳли тўлин ой биринчи қаср томйдаТўриб) шавку хурсандлик башорати ноғорасини чалиб, завку хушчақчақлик тантанаси овозасини айланувчи фалак тосига отар эди.

М а с н а в и й :

Ой чанбари унинг оти наълий бўлиб,
Осмон курраси ўша майдоннинг тор (бир)
кўчасидир.

Мана шу зайлда Искандар тантанали подшоҳ султони чошт* вақтида (зўр) тантана билан хазрат Хожа Накшбандийнинг, сири муқаддас бўлсин, файзасар мозори⁷⁰⁴ дарвозасидан шаҳарга кириб, (шу ерда) манзил ихтиёр қилди. (Бу билан) у ўлка аҳолисининг нурли кўзларига кўп равшанлик бағишлади; унинг адлу эҳсонининг бедариғ файзи тамом халқ ва фуқарога(ча) етди.

Н а з м:

Шаҳар ва вилоят аҳолисидан ;
Унинг эҳсонлик ёрлиғини ўқимаган кимса
қолмади.

Улуғ сайидлар, ислом қозилари, замоннинг (машхур) уламолари, баланд мартабали фозиллар ва ширинсухан шоирлар йундай бир (улуғ) куннинг интизорида кечаларни дуо билан ўтказган эдилар. (Улар шу куни) бахтиёрлик билан, шошилиш равишда, (у) осмон нисбат даргоҳга бориб фатху нусрат муборақбоди маросини ўтадилар. Зулм ўтидан куйганлар ва номуродлик водийсида хокусор бўлганлар подшоҳнинг инъом булутлари томчисига умидвор бўлиб, «Тангрининг раҳмати асарларига назар ташланг, ерни ўлганидан кейин қандай тирилтирар экан»⁷⁰⁵ оятининг мазмунини тилга олдилар. (Ҳеч қандай) такаллуф ва лофсиз (айтиш мумкинки), ўша куни Бухоро халки учун бир қутли байрам бўлди; Наврўз (байрами)дай хурсандчилик ва хушвақтлик содир бўлди.

М а с н а в и й :

(У туфайли) кўҳна жаҳон янгидан ҳаёт топди.
(Унинг) дийдори нурларидан муборақ бўлди.

Тангрининг инояти (илгари) ўша ўлканинг

* Султони чошт (чоштгоҳн султошш) — эрта билан қуёш ёйилган вақт.

юзини бир неча марта Жамшид мартабали хоннинг жавлонгоҳига айлантирган эди. Шу сабабдан, иккинчи марта⁷⁰⁶ иқбол ва иззат кўеши умид ва орзулар соясини у вилоят мазлумларининг бошига туширди. Зулм тортганларнинг жонлари (энди) замон ҳодисалари ўқидан халос бўлди ва халқ зулм зулматидан обихаёт булоқларининг бошига чиқиб, фароғат ва хотиржамлик чамани ва гулшанида ором олди.

Н а з м:

Подшоҳ давлатининг ҳавоси жаҳонни шундай жаннатга айлантирдик,
(Шу билан) зидлар* табиатидан носозлик кетди.

Бундан сўнг сахар парда йиртувчилик билан,
(Ва) сабо чакимчилик билан шўхлик қилишдан ўтди.

Ул ҳазрат (мамлакатда) адолат ва шариат коидаларини мустаҳкамлашга шу қадар киришиб кетдики, шоҳид дилларининг нурлари кўешдек равшан, унинг хусн ва дадил-исботининг зикри билан (эса) ҳаётнинг юзи ёруғдир.

Н а з м:

Замон подшоҳи, зебо дийдоришг
баракотидан
Мурод гулшанида бахт гули етишди.
Жаҳон иқболли хоқон давлатининг
улуғлигидан
Миллат ва диннинг жаннат бўстонлари
қайтадан яшнади.

Ул ҳазрат муносиб оёғини салтанат курсисига қўйиб, давлат устунларини ҳашамат маснадига суяб, кибру саркашлик андишаси ва такозосини қилганлар (унинг) тақдир оёғи остида янчилик, хавф-хатарлик қўлида эзилгандан сўнг, (яъни) юқорида айтиб ўтилганидек, бир вилоят олиниб, аъло ҳазратга тобеъ бўлгандан сўнг, у буюк.бу давлатга чексиз шукр қилиб амр қилдики, хунар ва санъат аҳли мамлакатни муборақбод қилиш учун марҳум ва мағфур хоқон ҳазратлари Абулғозий Убайдулла баҳодирхон, қабри нурга тўлсин, курган чаҳорбоғ⁷⁰⁷га тўплансинлар. Гул султони (тонг) булбуллар саропардасини тузиб, (яъни тонг ёришиб) ҳазор достоннинг (булбулнинг) минг достон айтиб, ча-

* Зидлар — тўрт унсур; ўт, сув, ҳаво, тупроқ.

ман ва бўстонга қўшиқ солган чоғи эпчил маҳрам⁷⁰⁸лар сабо хабарчисидек хизматкорлик йўлига қадам қўйдилар (ва) чодир, хиргоҳ, саропарда ва боргоҳларни ой чўққисига етказиб қурдилар. Етти кишвар хунармандлари бир дақиқа ҳам бепарво қолмай, билган ҳар бир хунар ва санъатини қўлдан келганча кўрсатиб, уни нозиклик билан безадилар.

М а с н а в и й :

Ҳар бир хунар аҳли ўз санъатига яраша,
Бу ер да бир нарсани ўйлаб кашф қилди.

Жам ҳашаматли хон (шундан сўнг) салтанат айвонидан ўтиб, (айшу) ишрат саройида мақом тутди; кучли ҳавас ва беғамлик мажлисига, айшу хуррамлик базмига тамом мойил бўлди ва бир неча кун ўша жаннатдек жойда айшу ишрат суриб, хурсандлик эшигини шавку завқ аҳлининг юзига очди; ўша кўнгилли ўтган қутли тўйда аъёнлар, авомлар хусусида икрому эҳтиромни бенихоят ўрнига қўйди.

М а с н а в и й :

Шоҳ бир шоҳона мажлис (қуришни)
буюрди(ки),
У базмгоҳ Эрам боғига айланди.
Осмон ҳашаматли 1поҳнинг келиши билан
Шодлик ва максуд асбоби муҳайё бўлди.
(Ва) уруш майдонининг ҳаммаси ширага
тўлди.
(Бу) шу қадар эдики, фалакнинг кўзи
хиралашди.

Қўшиқчиларнинг (ширин) мақоми ва сознинг (майин) овозидан Зухра толпиниб ўйинга тушди. Зухрадек (ширин) куйловчи созанда-лар уд* ва чангнинг тўлиқ ва ингичка навоси дилдан хушни, жондан оромни олиб, дил ва жонда хурсандлик устига хурсандлик орттирган эди. Хушовоз қўшиқчилар иккинчи Хусравнинг (Абдуллахоннинг) базмида хусравона наволарни куйладилар. Руд** овозига ҳамсоз қилиб хурсандликда бу дилнавоз таронани баланд фалак сокинлари қулоғига етказдилар.

М а с н а в и й :

Соҳибқирон доим шод бўлсин.
Унинг адлидан жаҳон тамом обод бўлсин.

* Уд — ёқилганда хуш ис берадиган ёғоч. Бу ерда чолғу асбобларидан бпрининг номи.

** Руд — соз номи.

рнинг бошлари (\тшиг) оёғи

хокусор бўлсин.
Фируза (осмон) тахтининг усти унга
ишратгоҳ бўлсин.
Фалак унга бандаю, юлдузлар ёр бўлсин.
Парвардигор унга (доимо) посбон бўлсин.

Ўша олий мажлисда Бухоронинг олиниси
ва хоннинг истило курсисига ўлтиришини таб-
риклаш учун келган шоирларнинг малҳами мав-
лоно Мушфикий ажиб бир қасида иншо қилди
(ва хоннинг) тортиқ ва инъомидан баҳраманд
бўлиб, ўз тенгдошларидан мумтоз ва мустасно
бўлди. У қасида қуйидагича:

Абдуллахон ислом ҳомийси бўлганлиги учун
Бухоро куббатул ислом номини олди.
(Бу ерга) Доро маснадию, Сулаймон тожига
муносиб,
Жахонни ҳадя қилувчи Доро, мамлакат
олувчи Жам(шид) келди.
Фалак бир неча аср давомида фол боқарди,
(Нихоят) жаҳонгирлик (фоли) шу
соҳибқирон шоҳ номига тушди.
Мунажжим (унинг) толибини кўриб (вақт)
соатини белгилади.
Етти осмон — шиша ва юлдузлар кум
хизматини қилди.
(Унинг) давлат сири (Тангрининг) махфий
пардалари ичида яширинган эди,
Унинг тақдири байроқ кўтаргач, унинг толеи
оламга аён бўлди,
Унинг дунёга келиши жаҳон аҳли учун шу
қадар қутли бўлдики,
Осмондан қутбнинг муборакбод овози келди.
Ер юзи унинг адлидан навбахор булутидай
охиста, (лекин) пайваста,
Машрикка кетдию, (лекин) мағрибдан (яна
қайтиб) келди.
Ўз даргоҳидаги хизматчиси қуёшга сиёсат
қилиб (дедик'и):
Унинг фармонисиз (чодири) арқонига (ҳам)
соябон бўлма.
(Чунки) унинг адл ўки душман дилига тарозу
бўлгандан бери,
Кабутар лочин кўзининг ичига ин курадиган
бўлди,
Унинг замонида хилол (ой) фалак тосига
панжа урди.
Омонлик садоси пайдо бўлиб, (ҳар тарафдан)
эминлик овози келди.
У туфайли ер ҳам осмондек бой бўлди.
(Чунки базмга) гадо ҳам куроқ чопони
этадиган зар сочиб келди.

(Унинг) химмати навбахордай гавхарсочуйчп
бўлганда.
Садаф (ўз) кўкрагини тешиқ қилиб, найсон
булути фиғонга келди⁷⁰⁹.
Унинг шасти ўқидан душманнинг дили
машаққат оташида,
Шу қадар қизидики, юз ботмондан бир
ботмонга келиб, камондай бўлиб эгилди.
Душманни тўпи билан қирган сахрода,
Устихон оғригидан ер тоғдай но лага келди.
Унинг замонида шаръи офтобининг
иссиғлигидан
Майхонада суроҳнинг майи оғиздан тошиб
чикди.
Унинг даврида сабо ғунча билан гул га,
Майни шишага солиб, гулистон соқийси
бўлдинг, (деб) маломат қилди.
Унинг васфларини тасвирлашда
Мушфикийнинг ўтқир тили,
Чексиз маъниларга эга бўлса ҳам, баёнида
ожишлик қилди.
(Шундай бўлса ҳам) ҳазрат хонни дуо қилиш
учун назмини безади,
Сахийлар ёнига, яъни (унинг) остонасига,
келди.
Юлдузлар сипоҳи осмон сипоҳини
(юлдузларни) ҳар кун тонгда,
Ўз мулкидан чиқариб, жаҳонни
бўйсундирмоқни ўйлар.-
Олам майдони сенга бўлсин муяссар (ҳокон).
Жаҳон давлати учун абадий яша, (чунки
ёнингга) замон аҳли тўпланди⁷¹⁰.

МОВАРОУННАХРНИНГ (БОШҚА ЎЛКАЛАРГА) ҚИЁСИ
ВА У ДИЛКУШО МАМЛАКАТ ВИЛОЯТЛАРИ ВА
ШАҲАРЛАРИНИНГ ТАЪРИФИ БАЁНИ

Фазлу заковат эгалари, аклу фаросат аҳли-
нинг фикр ва хотирларидан махфий қолмасин-
ки, Мовароуннаҳр хос ва авом орасида нозу
неъматлари ва кенглиги билан машҳурдир. Унинг
аксарий қисми бешинчи иқлимдадир. Унинг узун-
лиги ғарбда Хоразмдан, яъни Жазоир ал-ҳоли-
дат⁷дан тўқсон беш даражадан то Кошғар ва
Хўтан вилоятигачадир. (Унинг) эни тўртинчи
иқлим охири ва бешинчи иқлимнинг бошланиши
(ҳисобланган) Амудан то бешинчи иқлим охири
бўлган Фарғона томонларгача ва илгари олтин-
чи иқлимга қарашли бўлган Кошғар ва Олма-
лик¹² қачадир. Бунга қараганда, Мовароуннаҳр-
нинг сатҳи ва масофаси тахминан энига юз,
узунасига икки юз қирқ фарсахдир. Баъзилар
Мовароуннаҳр мамлақати икки сув (Жайхун ва

^аихун) орасига жойлашган, деб айтадилар Унинг худудларини шундай баён қилганлар: унинг шарқий чегараси жанубга мойил томондан Панжоб⁷¹³ мавзеи ва Бадахшон тоғларидир. Унинг шимолга туташган тарафи Кошғар вилояти ва Хўтандан то Мўғулистон чегараларигача. Уйғур замини ҳам унга дохилдир. Мовароуннахрнинг ғарбий чегарасида Хоразм жойлашган. Уни баъзилар Мовароуннахрга, баъзилар (эса) Журжонга карашли, деб ҳисоблайдилар. (Мовароуннахрнинг) ғарбдан шимолга туташган тарафида Дашти Қипчоқ, Узбек мамлакати ва Туркистон (жойлашган). (Унинг) жанубга муьтасил томони Хоразм, Хуросон ва Хазар денгизи⁷¹⁴ ўртасига жойлашган чўлдир. Мовароуннахрнинг шимолий чегараси олтинчи иқлимдир. Унда жами турклар мамлакати (бўлган) Олмалик ва Боласағун⁷¹⁵ бор. Мовароуннахрнинг жануб тарафи Амударё бўлиб, (у) Мовароуннахр билан Хуросон ўлкалари ўртасидадир. Мовароуннахр аталиши ҳам шундандир⁷¹⁶.

Мовароуннахрни баъзилар шундай таърифлайдилар: «Унинг тарафлари нозу неъмат хусусида мамлакатларнинг энг обод ид ир. (У) очиклик жихатдан энг каттадир. Ундаги хоҳ шаҳар бўлсин, хоҳ кишлок бўлсин, хоҳ текислик, хоҳ ўтлок бўлсин, ободонликда унга тенг (мамлакат) йўқ. Ҳавоси — ҳаволарнинг энг соғломи, суви сувларнинг энг ширини ва энг енгил; суви барча тоғ ва атрофларида баробар шириндир. (Унинг) тупроғи — тупроқларнинг энг хушбўйи. (Катта) шаҳарлари: Бухоро, Самарканд, Хўжанд (бўлиб), халки диндор, илмлик, такводор, жувонмард ва шижоатлидир»⁷¹⁷. Мовароуннахр шаҳарларининг тавсифида шоирларнинг кўп байтлари ва саноксиз шеърлари бор. Улардан баъзилари мана булар:

М а с н а в и й:

Мовароуннахрнинг курки — тўрт томонида
жойлашган тўрт шаҳардир.
Уларнинг ҳар бири кўркли жаннатдан ҳам
яхшироқдир.
Биринчиси — илму фазл манбаи бўлган
Бухоро.
Унинг тупроғи Рум ва Чин мамлакатларига
фахрдир.
(Иккинчиси) — салтанат ўрни ҳазрат
Самарканд,
Шон-шарафда бошқа шаҳарларга нисбатан
узукдек, тожда (эса) кўздекдир.

Улардан сўнг авлиё ва саҳобалар макони
Термиз,
Жаҳондаги оқар сувлар ғайр қиладиган даре
лабидадир.
(Тўртинчиси) ишрат жойи, поклик мавзуи,
суфийлар макони (Хўжанд).
Унинг четидан лсахон бошланади⁷¹⁸.

Тарих аҳли Мовароуннахр ажибларидан қуйидагиларни (ҳам) ёзганлар: у ерда бир тоғда ғор бор; ғордан бир булоқ қайнаб оқиб туради. (Булоқ суви) кишда шу қадар иссиқ бўладики, унга тушган киши ҳароратига бардош беролмайди. Езда шу қадар совук бўладики, (ҳатто) музлаб қолади. Туркистон билан Мовароуннахр ўртасидаги тоғда бир хил қора тош бор. (У) кўмирга ўхшаб ёнади. Уни эшакларга ортиб шаҳарларга келтирадилар. Халқ уни сотиб олади. Агар (уни) ёндирилганда, кули оқ бўлади. Уни кийим ва саллани оқартиришда ишқор ўрнида ишлатадилар. (У тоғда) яна бир хил тош (ҳам) борки, уни еувга ташлаганда шамол, булут, чакмоқ ва ёғин пайдо бўлади. Ҳикмат аҳли (буни) у тошнинг хоссаларидан, деб биладилар. (Лекин) Тангри нарсаларнинг ҳақиқатини билувчидир.

Мовароуннахр халки ҳамма вақт ҳокимлик ва донишмандлик билан танилиб, шавкат ва мардоналик билан тавсифланган. (Бир куни) Куштосп⁷¹⁹, Жомосп⁷²⁰дан «Нима қилсам менда мардонавор фарзандлар, фармонбардор лашкар ва мастура қизлар бўлади», деб сўради. Жомосп дедикки, «Мовароуннахрдан лашкар, Румдан хотин ол ва Балхда макон қил». Халифа Маъмун⁷²¹ сипоҳ хусусида (ғамхўрлик қилиб) бир киши Мовароуннахрдан, икки киши Шомдан, бир киши Ироқдан бўлсин деб буюрди. Халифалик замонида⁷²², Сомонийлар⁷²³ давлати вақтида Мовароуннахр, айниқса унинг пойтахти Бухоро, бениҳоят обод бўлди.

«Матни Шамсия» таҳаллуси билан машҳур бўлган соҳибдевон Хожа Шамсиддиннинг укаси, ўткир фикрлилар пешвоси, сўз усталарининг сараси Хожа Атоулҳак вад-дин (Ота) Малики Жувайний⁷²⁴ ўзининг «Тарихи жаҳонкушой»⁷²⁵ деган китобида Бухоронинг фазилати ҳақида шундай ёзган: «Бухоро машриқ шаҳарларидан бўлиб, куббат ул-исломдир; у томонда (яъни Мовароуннахрда) мадинат ул-ислом (Мадина) ўрнида (бўлиб) фуқароси факихлар ва олимлар нури билан безалиб, унинг атрофи

маънилар маъшуқалари билан зийнатланган. хоро кадимдан ҳар асрда ҳар қандай дин олимлари аҳллари тўпланадиган жой бўлиб келган. «Бухоро» сўзи — «бухор» сўзидан келиб чиққан бўлиб, ўтпарастрлар тилида «илм макони» демакдир. Бу талаффуз уйғур ва хитой бутпарастрларининг тилига яқиндир, чунки (уларда) сиғиниш жойлари бўлган маъбадларни «бухор» деб атайдилар. (Бухоро) шахрининг номи аслида Лумижкат бўлган»⁷²⁶.

Абу Наср Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Қубавий⁷²⁷, унга халқ қозиси улуғ имом (ва) устод Шамсиддин Абубакр ибн Муҳаммад ибн Али ибн Фазл аз-Зуранжий⁷²⁸, унга шайх, имом Абдулмалик ибн Абдурахмон⁷²⁹, унга Абу Хафс Аҳмад ибн Ҳамдон ал-Фақиҳ, унга Абу Амир ибн Башарин ибн Ософ ибн Мансур, тарих икки юз саксон олтинчи йилда⁷³⁰, унга Муҳаммад ибн Саҳҳом⁷³¹, унга Ҳажжож ибн Ансорий⁷³², унга Муҳаммад ибн Қойид⁷³³, унга Абу Ҳорун ал-Абди, унга Рабби ибн ас-Саъдий, унга Ҳузайф ибн Яъмон⁷³⁴, Тангри ундан рози бўлсин, ривоят қилиб дедики, «Расулу саллоллоҳу алайҳи вассалом (Муҳаммад пайғамбар), Тангри уни ва болаларини раҳмат ва соғлом қилсин, буюрдики, мендан сўнг яқинда Хуросонда, Жайхун деб аталган дарёнинг орқасида бир шаҳар қурилди, (Унинг) номи Бухоро аталди. (У) раҳмат билан ўралган ва фаришталар билан чирмалган бир шаҳардир. Халқи ғолиб; ўрнида ухлаб ётган, (лекин) Тангри йўлида қиличини кинидан суғурган кишидек (шаҳар)дир»⁷³⁵. (Абу Наср Аҳмад ибн Муҳаммад ал-Қубавий) дедики, бу хадисни Муҳаммад ибн Жаъфар (Наршахий) ўз китобида зикр этган⁷³⁶, лекин унинг далилини келтирмаган. Биз (бу) хадисни, (унинг) тўғрилигига далил бўлсин деб, далил билан келтирдик. «Тарихи Бухоро» китобининг муаллифи Абубакр Муҳаммад ибн Жаъфар ан-Наршахий ўз китобида келтирганки, Мағийра ибн Шаъба⁷³⁷, унга Тангрининг розилиги бўлсин, бундай ривоят қилади: «Мўминлар амири Усмон ибн Аффон⁷³⁸, унга Тангрининг розилиги бўлсин, ҳузурига кирдим. (У) Ахноф ибн Қайси⁷³⁹ (ўз) олдида олиб ўлтирган экан. (У) деди: Хуросонга бориш керак. (Агар) унинг фатҳи сенга насиб бўлса, Бухоро шаҳрига кириб, унинг халқига яхшилик қил, чунки у шаҳар қутли (шаҳар)дир. У (Ахноф ибн Қайс) ҳам дедики, бизга дал ил билан етганки, Ҳузайф ибн Яъмон, унга Тангри-

нинг розилиги бўлсин, айтганки, (қунла] бир куни мўминлар амири Умар Хаттоб⁷⁴⁰ Хуросон хусусида сўзлаб, (уни) камситган эди. Мўминлар амири Али, Тангри унга (тўғри) йўл кўрсатсин, деди: Қўй, эй Умар! Тангрининг Хуросонда бир (ажойиб) шаҳри бор. Уни Бухоро деб атайдилар. Бухоро қандай жой эканлиги ҳақида (сен) нима биласан?! Тангри киёмат куни Бухоро аҳлини (қирғиндан) асраб қолади. (Бухоро) бошқа халқлар киёмат куни хавф остида қрилганларида (хам) беҳишт билан башорат бўлади. Шу вақт (Умар Хаттоб энди англаб) деди(ки), Бухоро халқи қандай яхши (халқ)ки, ҳар неча Тангри уларга раҳмат назари билан қарайди. Улардан бири (ёки) кавмидан кимни истаса (гуноҳини) кечиради».

Бу икки хадисни қози Абубакр Зуранжий далил билан ривоят қилган. Аҳмад ибн Наср деди(ки), «Бухоронинг номлари кўп, лекин «Бухоро» номи (уларнинг) барчасидан машҳурроқдир ва Хуросоннинг ҳеч бир шаҳрига шунча (кўп) ном берилган эмас. Бухоронинг (яна бир) номи (аввалдан) «Фоҳира» бўлиб келган»⁷⁴¹. Имом Зоҳид Сайид ибн Муҳаммад Али Нужо, бодий⁷⁴² Салмон Форсийдан⁷⁴³, Тангри ундан (хамиша) рози бўлсин, бир хадис ривоят қилади: у киши айтади(ки), «Расулу алайҳи вассалом (Муҳаммад) дедики, (менга) Жаброил амин⁷⁴⁴ айтдики, машриқ томонда бир мамлакат бор; уни Хуросой атайдилар. (Тангри) ундан уч шаҳарни киёмат куни ёқут, дур ва марварид билан безаб кетади. Улардан бир нур тараладики, (дарҳол) шаҳар атрофини фаришталар ўраб олиб, тасбиҳ*, таҳлил, таҳмид** ва? такбир*** айтадилар. (Тангри) бу шаҳарларни; тушириб келинадиган келиндай иззат ва шавкат билан киёмат майдонидан ернинг устига олиб чиқади; (уларнинг) ҳар бирини етмиш минг байроғи, ҳар бир байроқ остида етмиш минг шаҳиди бўлади; ҳар бир шаҳиднинг хомийлиги билан форс тилида сўзловчи етмиш минг муваххад**** нажот топади. Бу шаҳарларнинг ҳар томонида: ўнгида, сўлида, олди ва кетида икки кунлик йўл (масофаси)гача ҳамма ёқ шаҳидлар билан тўлган бўлади. Расул (пайғамбар) деди: «Эй Жаброил, бу шаҳарларнинг номини

* Тасбиҳ, — Тангрини поклик билан ёдлаш.

** Таҳмиц — Тангрига шукр қилиш.

*** Такбир — Тангрини улуғлаш.

**** Муваххад — Тангрининг яқка-яғналнигига ишонувчилар.

айт!» Жаброил деди: (булардан) бирини араблар «Қосимийя», форслар «Вишгард»⁷⁴⁵ атайдилар; иккинчиси тозиларда «Самар», форсларда «Самарканд»; учинчисини тозилар⁷⁴⁶ «Фохира», форслар «Бухоро» атайдилар. Расул (пайғамбар) сўради: «Нима учун (уни) «Фохира», деб атайдилар?» Жаброил деди: «Қиёмат куни шахидларнинг кўплиги билан барча шаҳарларга фахр бўладигани учун» шундай аталади. (Буни эшитиб) пайғамбар деди: «Эй Тангри, Фохирани қутли қил, (халқининг) дилларини такво учун поқу, амалларини тоза қил ва уларни умматим орасида раҳмдил қил!» Бу маънига кўра, Бухоро халқининг раҳмдиллиги машриқдан мағрибгача ҳеч бир шаҳар аҳлида йўқ. Уларнинг пок мазҳаблиги ва эътиқодликлари ҳам шундай.

У (яъни Мухаммад ибн Жаъфар) яна айтдики, Абулҳасан Нишопурий «Хазойин ал-улум» (асари)да ёзадики, (фақат) арқдан иборат бўлган Бухоро қалъасининг бино қилинишининг сабаби шулки, Сиёвуш ибн Кайковус отасидан қочиб, Жайхундан ўтиб (Бухоро подшоси) Афросиёб х)зурига келган. Афросиёб уни ҳурматлаб, ўз қизини унга берган. Айтишларича, (Афросиёб) ўз мулкининг ҳаммасини (ҳам) унга берган. Сиёвуш у вилоятда ўзидан бирор асар қолишини истади, чунки бу вилоят ўзига вақтинча берилганини англади. Бас, у шу қалъани бино қилди (ва) кўп вақт шу ерда турди. (Кўп ўтмай) у билан Афросиёб ўртасида низо чиқардилар. Шу туфайли Афросиёб уни ўлдирди⁷⁴⁷. Уни Кохфурушон дарвозаси⁷⁴⁸ ичига, (қалъага) кираверишда, шарқ томонга дафн қилдилар. У дарвозани Ғуриён деб ҳам атайдилар. Шу сабабдан, Бухор муғлари⁷⁴⁹ шаҳарнинг ўша жойини муқаддас тутди ва ҳар йили, ҳар бир киши, йил бошланган куни, қуёш чиқишидан (сал) аввалроқ, ўша жойга бир хўрозни келтирадилар (ва сўйиб қурбонлик қиладилар). Бухороликлар Сиёвушнинг ўлдирилганлиги муносабати билан овоз чқариб йиғлайдилар. (Бу йиғи) барча вилоятларда машҳур бўлган. Созандалар уни куйга солганлар ва бу куйни «муғлар йиғиси», деб атайдилар. Бу гап (бундан) уч минг йил муқаддам бўлган эди. Бас, шу ривоятга қараганда, бу қалъани Сиёвуш бино қилган.

Баъзиларнинг айтишича, (уни) Афросиёб бино қилган. Бу қалъа (кўп йил ўтиши билан) вайрон бўлди. Кўп замон ўтиши билан, Бухорода худат Бандун⁷⁵⁰ мамлакат тахтига ўтир-

гач, у қалъани обод қилди. Уни обод қилмоқ учун унда бир қаср (ҳам) бино қилмоқчи бўлди. Икки марта тиклади, (лекин) бузилиб кетди. Охири, ҳукамоларнинг маслаҳати билан, уни Етти қароқчи шаклида қурди⁷⁵¹; атрофига тошдан еттита устун қўйди. Шундан сўнг у бузилмади. Қизиғи шуки, у қаср бино қилингандан кейин, (Бухоро подшоҳларидан) бирорта ҳам подшоҳ (ўз даврида) душман устидан ғалаба қилмай қолмади. Яна бир ажиб (нарс)а шуки, бу қаср бино қилингандан бери, ҳаёт омонатини (эгасига) топшириб, тириклик дарахтини бу чирик жаҳондан ул мангу оламга кўчирган ул хазратнинг (Абдуллахоннинг) олижаноб отаси, яъни Искандар мартабали ҳокондан (Искандархондан) бошқа бирорта на кофир ва на мусулмон подшоҳ (у қасрда) ўлган эмас.

Сомонийлар сулоласининг охирида бу қалъа (яна) вайрон бўлди. Арслонхон⁷⁵² (ҳокимият тепасига) келгач, (қалъа) бир неча йил (яна) обод бўлди ва илгариги аслидан зиёда бўлди; (бу ерни) ўзи турадиган жойга айлантирди. Бу қалъа халқ назарида улуғ ҳурматга сазовор эди. Хоразмшоҳ беш юз ўттиз тўртинчи йили⁷⁵³ Бухорони олгач⁷⁵⁴, Султон Санжарнинг буйруғи билан Бухорога ҳоким қилинган амир Зангиали Халифани тутиб олди ва ўлдирди ҳамда қалъани вайрон қилди. *Беш юз ўттиз олтинчи йил ўрталарида⁷⁵⁵ Гурхон(лар)дан Отмиқин⁷⁵⁶ Бухоро волийси бўлди ва (уни) обод қилди.

Бухоро қадимдан суви ширин, ҳавоси латиф, атрофи кенг, (нозу) неъмат, моллари кўп бўлиши билан зийнатланиб, ҳозиргача уламо тоифасининг тўпланган жойи, фасоҳат, балоғат ва ширин сўзларнинг манбаи бўлиб келган. Сомон (сулоласи)нинг тарихида унинг атрофи қарийб 144 фарсанг бўлиб⁷⁵⁷, (унда) боғ, экинзор ва обод қишлоқлар бўлган ва ҳозир ҳам у вилоят обод ва маъмурдир. Айниқса ул хазрат (Абдуллахон) замонида (ва) шу кунларда (яъни) хижрий тўққиз юз тўқсон учинчи йилда⁷⁵⁸ унинг ободонлиги кундан-кунга ортмоқда. «Одамлар ўз подшоҳ л арининг динида бўладилар» (мақолининг) такозосича, арқони давлатдан ҳар бири (Бухорода) ул хазратга (Абдуллахонга) мувофиқ (қилиб) кўп олий бинолар: масжидлар, работ ва кўприклар ҳамда ҳовузлар бино қилдилар. Олимлар, зоҳидлар, такводорлар ва диёнатлиларнинг маошлари учун экинзорлар, обод жойларни вақф қилдилар. Унинг (Бухоронинг) қайси тарафига борманг, ҳар қандай саҳро (ё),

чўлда бирор мусофир тунаб қоладиган бўлса, (у) ташқарида қоладиган жой топмайсиз. У л хазратнинг (Абдуллахоннинг) қутлуғ замонида бўлган хайр ишларининг тафсилоти (ушбу) китобнинг хотимасида шарҳ қилинади⁷⁵⁹, (башарти) Тангри ва жаҳон ол им лари тарбиячиси шуни истаса.

СОХИБҚИРОНИ ХОҚОННИНГ БАРЧА БИРОДАРЛАРИ
БИЛАН НАСАФНИ КАМАЛ ҚИЛИШ ҚАСДИДА
(КИЛГАН) ЮРИШИНИНГ БАЁНИ

Аъло хазрат қуббат ул-ислом Бухорода буюк давлат тахтига ўлтиргандан сўнг, биринчидан, Бухоро сипоҳини олий остонада сақлашни маслаҳат кўрмади. Шунинг учун (хам) Хусрав нишонли Хусрав султон Искандарфармон хоннинг кўрсатмаси билан амир Жонали ибн Жуғултой найман, Жулма ўғлон, Назарбий ибн Боқибий найман ва бошқалар (билан) Шахрисабзга жўнатилди; улардан баъзилари девон хизматига тайинланди; наввоб Ибодулла султон шижоат нишонли амир Султонёрбий дўрмонни ул хазратдан сўриб (олиб) ўзининг оталиғи қилиб тайинлади ва ўша вақтда ўз суюрғали бўлган Соғарж томонга жўнади.

Иқболли хон ўша жаннатдек ўлкада ҳокимият тепасига келгандан бир неча кун ўтгач, (унинг) қутли хотирига шу маъни зоҳир бўлдики, Насаф вилояти қадимдан Бухорога тобеъ бўлган. Шу хам маълумки, у ерда (ким) ҳоким бўлса, ғолиб чиққан. (Энди) шу муносиб бўладика, Бухорога қарашли бўлган тамом жойлар (ўзининг)тобелигига кирсин. Шу туфайли мазкур йил рамазон (ойи)нинг бошларида⁷⁶⁰ подшоҳнинг амри билан шижоат да машхур (бўлган) Хусрав султон азимат отини жав л он урдириб, ғоят (зўр) ғурур ва шараф билан Насафни камал қилиш сари юзланди. Ўша вақтда Қаршида Худойберди султон ҳоким эди. (У) у л хазратнинг (Хусрав султоннинг) юришидан хабар топиб, саъй қадамини душманчилик йўлига қўйди ва низо водийсига (караб) чопди; мудофаа ва киначилик анжомларини шитоб билан хозирлади ва баслашиш учун бош кўтарди. (У) имконияти борича одам тўплаб (қалъа атрофи-га) мурчал⁷⁶¹ қурди. Камал вақти бир ойга ет-гач, аркон давлатдан баъзиларининг маслаҳати "билан Искандар мартабали подшоҳ (бу) вилоят ишини орқага суриб, давлати марказига, яъни ^Шахрисабзга келди. Худойберди султон шукух-

лик сипоҳнинг (бир ой мобайнида) олиб Орган жангларида танг бўлиб, Насаф вилоятини остонгина қўлга киритиш учун ўзининг қутли биродари Дўстим султон (хузури)га одам юборди (ва) у вилоятни ўзига қаратиш рақамини дил ва хаёли саҳифасига нақш қилди. Шу вақтда Мўвулистон подшоҳи дарвишнишон Рашидхон Султон Саъид султонни қўшин ва қурол-аслаҳа билан Самарқанд (устиг)га отлантирди.

Мазкур султон ўша йилнинг кузида⁷⁶² сонсаноксиз сипоҳ ва лашкар билан фирдавмонанд Самарқандга келди ва иззат оёғини давлат ва салтанат тахти ва маснадига қўйди. Шу аснода Султонёрбий (хам) Ибодулла султоннинг ноибларини ташлаб Самарқандга келди ва султоннинг (Султон Саъиднинг) амирлари қаторидан жой олиб зўр иззат-эҳтиромга, мартабага эга бўлди.

Қиш охирлаб, совуқ ушалганда, зафаршоир (Абдулла) ҳокон тўққиз юз олтмиш бешинчи йилнинг аввал баҳорида⁷⁶³, (яъни) боғу роғ саҳни етти хил ранг ли либос кийиб, тоғу саҳронинг сирти чин нақшли хонанинг рашкини келтирадиган бўлганда назм: *Ясмин чаман у стада мах, бубнинг юзидан очилган бўлиб, Бинафша (эса) ясмин остида бутнинг орқасидаги (нарса)дек бўлиб ётарди. Осмон (бўлса) темирёек булутдан метиндек бўлиб, Темирдан олов чғицандек, ундан чақмоқ чиқарди. Булуги кийимлар безакхонасида зийнатларини бўшатиб, Шамол Хўтан корхонасидан ипор (ҳид)ларни бўшатди. Тупроқ юзига мингта нацишу безакларни ҳўйиб, Шамол (бўлса) сув сатҳига ажинлар солди, тартибли сипоҳ ва кўп лашкар билан Насафга қараб юрди; унинг атрофини маҳкам ўраб, барча халқни мурчал қуришга буюрди. Ўша вақтда Султонёрбий хам Худойберди султонга ёрдам бериш учун Самарқанддан Насафга келган эди. (У) хоннинг сипоҳини дафъ қилиш ва тор-мор келтириш учун бениҳоят тиришқоқлик кўрсатди; хамиша қалъа ичидаги халқни нусратли сипоҳ билан муқобил бўлишга ва урушишга гиж-гижлаб турди. Ҳамма вақт икки тараф пахлавонлари (ўртага) чиқишиб ғоят тиришиб жанг қиддилар. Мирзо Ақабий зафарогоҳ сипоҳдан баъзиси, масалан, Наврўзбий кушбеги ва Мирзо Валижоннинг биродари Икимхожи кабилар билан (бирга) қасд отларини жойидан кўзғотиб, (қалъанинг) дарвозасига чопиб, ҳужумнинг қаттиқ шамоли билан душманларнинг кибру ғурур хирмониға ўтқўйдилаш*

"" (девор) атрофини бир неча жойидан тешиб, (кўшинни) хандақдан (нарига) ўтказдилар ва (иккинчи) девор остигача етказдилар. Ниҳоят, (қалъанинг) ташқарисида турганлар (бу ҳақда) ичкаридагиларга хабар бергач, уларни дафъ қилмоқ учун ташландилар. (Лекин) тадбир нақши такцирга мувофиқ келмади (ва) бўйсундириш сурати поклик пардаси остида қолиб, (ғалаба) чехра кўрсатмади. Қамал вақти икки ойга чўзилиб кетгач, ҳар икки тараф амирлари бордикелди қилишгандан сўнг, қуйидаги мазмунда сулҳ тузишни ўртага қўйдилар: Насаф вилояти Искандаршиор хон ихтиёрига ўтади, Соғарж тумани (бўлса) Худойберди султонга берилади. Шу хилда сулҳ тузилгач, у л ҳазрат пойтахтга қайтди ва наввоб Ибодулла султонни ўз ҳузурига — Бухорога чақиртириб, мазкур вилоятдан уч туманни (унга) берди. Қарши вилоятини Шахрисабзга қўшиб, шижоат нишонли Хусрав еултонни, хоким қилиб, нишон берди.

Чаҳоржўй⁷⁰⁴ ҳам шу йилиёк⁷⁶⁵ Искандаршоир хоконнинг иктидор тутамига ўтди. Бу воқеанинг шарҳи-қуйидагича: Зафаршиор шахриёр иззату икром тахтига чиқиб, адлу эхсон офтобини жаҳон аҳли бошига сочган (ўша кез)да Бурҳон султоннинг қайнотаси Ҳайдархожа Чаҳоржўйда хоким эди. (У) итоат бошини ул ҳазратнинг тобеъ бўлиш (ҳақидаги) илтимосига қўймади. Шунинг учун ҳам (Абдуллахон) нукуз қабиласидан бўлган Хушибий дарозни зўр ваъдалар бериб, бир туда урушқоқ турклар билан Чаҳоржўй устига юборди. Чаҳоржўйликлар зафарогоҳ сипоҳнинг келаётганидан хабар топиб, ҳаммалари бир жону бир тан бўлган ҳолда, кўп уруғлик турклар билан белни маҳкам боғлаб, сув лабида (Амударё лабида) қутли лашкарга қарши ташландилар ва Хушибийни асир олиб, қолган сипоҳни шикает ланг тирдилар. Бу воқеаҳаммаергатарқалиши билан, Бурҳон султон ўлдирилгандан сўнг Балх томонга қочиб кетган сипоҳидан бир тўдаси, хусусан Ражаббий, Имомқули чопук, Муҳаммад Ризо ва бошқалар (бошчилигида) Чаҳоржўйга келдилар. (Улар) Ҳайдархожанинг кўмаги билан Амударёдан ўтдилар ва талон-торож қилиш мақсадида Қоракўлга тобеъ (бўлган) ерлардан Яйпанга қараб юрдилар. Иқболли подшоҳ ўша кунларда ақлар қибласи, сидк ва савобнинг Каъбаси, қутблар қутби ҳазрат Хожа Жўйборийнинг шафоати билан ул ҳазратга (Абдуллахонга) оталик бўлиб қолган амир Жоналибий ва Жонпўлод Цушунни, иккинчи бор уларни дафъ қилиш учун

тайинлади. Мазкур амирлар душманларни ҳеч мулоҳаза қилмай ва ўйламай у далир фирқага йўлиқдилар. Улар ҳам душман билан (бўлган) жангдан мақсад топмай (орқага) қайтдилар. Душманлар сувдан (Амударёдан) ўтиб Чаҳоржўйга жўнадилар. Ҳайдархожа улар хусусида (иззату) икром ва эхтиром кўрсатди. Шу вақтда такциринг муҳлати ва жаҳонгир хон давлатининг қудрати билан Ҳайдархожа фоний дунёдан боқий саройга кўчди. Унинг жиғини Жонхожа ўша гўруҳнинг маслаҳати билан хонга қарши бош кўтарди. Ниҳоят, уларнинг ўзлари орасида ҳам низо чиқиб, Жонхожа шу воқеада ўлдирилди. (Лекин) у гуруҳнинг ҳаммаси бирдан иззат авжидан хорлик чоҳига йиқилдилар; жаҳон тупроғидаги жазо мулкига кўчдилар. Бу ходисанинг баёни шулки, у вилоятнинг ҳукумати Жонхожага муқаррар бўлганда, Бурҳоннинг пахлавлари унинг авлодидан бир сайидзодани топдилар ва хожазодани (тахтдан) тушириб, давлат маснадига уни ўтказдилар. Шунинг учун (ҳам) Ҳайдархожанинг тарафдорлари Чаҳоржўй халқи билан иттифоклашиб, у кўпол гуруҳ устига ташландилар; (у) золим фирқанинг кўллари бурадилар, кибру ғурур билан мияси тўлган у гуруҳни оёғидан қулатиб, бош кўтармайдиган қилиб қўйдилар. Бу воқеадан сўнг (биринчидан), Марв тарафдан Ўроқхожа Сайид'Отойи⁷⁰⁰ ўша ернинг волийси Поянда Муҳаммад султоннинг ёрдами билан Чаҳоржўйга келди ва вилоятнинг салтанати маснадига ўлтирди. Иккинчидан, валоят мактовли, хидоят мартабали ҳазрат *Борийниш* (Тангрининг) суҳбатдоши, яъни Хожа Жўйборийнинг буйруғи билан Ўроқхожа (ўзининг) итоат бошини (Абдуллахоннинг) тобелик тавқиға қўйиб, Чаҳоржўй вилоятини аъло ҳазратнинг ихтиёрига топширди.

УЛ ҲАЗРАТНИНГ (АБДУЛЛАХОННИНГ) ОЛИЙҲИММАТ
МЕЪМОРИ, ИСЛОМ ВА МУСУЛМОНЛАР ШАЙХИ,
МИЛЛАТ ВА ДИННИНГ БАХТИ АБУБАКР САЪДНИНГ,
УНГА ТАНГРИНИНГ РОЗИЛИГИ БЎЛСИН, НУРЛАРИ
ФАЙЗЛИК САРМАЗОРИГА ҚУРГАН МАДРАСА,
МАСЖИД, ХОНАҚОҲ (ВА) БОШҚА ОЛИЙ
БИНОЛАРНИНГ БАЁНИ

«Тангри олийҳимматларни (ўзига) дуст тутати» (ҳадисининг) рақами билан безалган олийҳимматли давлат арбоблари (ўзларидан) яхши ёдгорлик ва яхши ном қолдириш учун ғоят (зўр) ҳаракат қилиб, «Тангри уларнинг ҳаракатлари-

"ни қабул қилади»⁷⁶⁷ (ояти)га қўра, ўзларидаТ ажойиб раем ва асар қолдириш йўлида турлитуман восита ва йўл-йўриқларни қўладилар. Зийрак кйшилар, «менга яхши шон-шуҳрат ато қил!»⁷⁶⁸ (ояти)нинг латифалар билан тўла мазмуни заруратига қўра, қўп тиришдиларки, (шунинг учун ҳам уларнинг) номлари ҳаёт саҳифаларида қолди. Ҳодисалар селининг дарёси, фитна ва ёмонликларнинг шамоли уни вайрон қилолмади, йўқотолмади. Хушёр (ва) комил адл, равшан ақл (хоқон) шундай бир (улуғ) бино қуришга ҳаракат қилдиларки, ҳаёт тупроғи тўдасининг ғубори унинг гўзал юзини (асло) ёполмайди.

Бу ҳаёлнинг тасвири, шу мақолнинг муқаддимаси шулки, Тангрининг қўллаб-қувватлаши билан, хонлик курсиси ва жаҳондорлик маснади соҳибқирон ҳазратларига қарор топиб, кунлар саҳнаси ул ҳазратнинг адолат нурлари ва марҳамат асарлари билан безалгач, ҳамиша (ўзидан кейин) азиз ва нодир нишонлар, яхши ном ва эсдалиқлар қолдиришни истади. Халкнинг энг шарифлари бўлганлар, «уларга китоб, илм ва пайғамбарлик бердик»⁷⁶⁹ (ояти)нинг сара гуруҳи (бўлган руҳонийлар ҳамдўстлик саройида дуо вақтида (Тангрдан) шу каромат мартабали совғани сўрадилар ва уни (Тангри берган) бошқа совғаларнинг ипига тиздилар. Э Парвардигор! Менга илм бериб солиҳларга қўшгин! (Абдуллахон) валоятмаоб, хидоятинтисоб Хожа Жўйборий тахаллуси билан машхур (бўлган) ҳазрат *Борнйтт* назарига манзур (бўлган) Хожа Муҳаммад Ислоом жанобларига нисбатан ғоятда (зўр) истак, ихлос ва эътиқоди бўлганидан, у халқ муқтадосининг улуғ боболари (бўлган) имом Абубакр Саъднинг нурлари файзлик мозори⁷⁷⁰ хонақоҳ, маежид, Мадраса сингари олий бинолар қуриб, (унинг) атрофини ажиб ва зебо боғу бўстонлар билан безаш ҳаёлини кўнгил саҳифасига ёзган эди. Шунинг учун (ҳам) тарих тўққиз юз олтмиш олтида⁷⁷¹ тажрибали муҳандислар, синчиклаб текширувчи файласуфлар вақт толеини аниқлаб бино вақтини белгиладилар. Доно меъморлар ва забардаст бинокорлар яхши бахт толеида ва (шу) қутли замонда жаннатга ўхшаган олий биноларни қурдилар. Ҳар кун эрталаб ер қуррасининг меъмори (бўлган қуёш) ер юзидаги мамлакатларни обод қилмоқ учун фалаклар деворита қадам қўйганда, устод, ҳунарманд ва мардикорлардан ҳар бири ўз ишида чакқонлик ва маҳорат кўрсатар эди. Офтобнинг олтин палла-

си ғарб уфқига урнашаркан, ёлланганларнинг ҳақ тарозуларининг паллалари, ҳар бирининг орзуларига мувофиқ, тўлғазиларди, ҳар бири (қилган) ишларидан рози ва мамнун бўлиб, ўз уйларига қайтардилар⁷⁷².

Йиллар, ойлар ва кунлар ўтиб, андак замонда, тахминан ўн йил ичида шундай (бир муҳташам) бино Искандарфаржом шахриёрнинг зўр аҳамият бериши билан қурилиб битдики, (унинг) каримлар ҳимматининг фазоси каби кенг саҳнини турли мевали дарахтлар билан безатдилар. Унинг ўртасига ғоят тоза ва тиниқликда офтоб чашмаси каби яраклаган, Кавсар мисол ховуз ҳам қурдилар. Тўғриси, (у) шундай олий бино бўлдики, андиша муҳандиси ҳеч қандай муболағасиз ва лофеиз у баланд бионинг суратини чизишдан, табиат наққоши бу кенг мавзуларнинг мисолларини тасвир қилишдан ожизлик қилади. У кўнгил очадиган бинолардан ҳар бири баланд пештоқларни ва кенг равоқларни (ўз) ичига олиб, қутли асар усталар, мохир наққошлар уларнинг юзига олтин ва хал билан ажиб нақшлар ва суратлар солиб беаганлар; (уни) бениҳоят латиф ва зебо қилиб, турлича такаллуфлар билан қошигарлик* қилганлар.

М а с н а в и й ;

(У) остидан то шипигача нақшу безаклар билан тўла.
(Курган ҳар бир) муҳандиснинг фикри ва назари (беихтиёр) унда тўхтайди.
Унинг олий болохоналаридан ёмон кўз йироқроқ бўлсин,
Унинг камонга ўхшаган тоқлари (бўлса) хурнинг қошига ўхшар эди.

Унинг олий маежидида (кунда) беш вақт намоз ўқилар эди. Унинг хушхониш ҳофизлари Куръон (оятлари)ни оҳанг билан ўқишларидан осмон авжида фаришталар рақсга тушар эдилар. Унинг мадрасасида машхур олим ва фозиллардан бири муаллимлик маснадида ўлтириб, зарурий ва диний илмларни ўқитарди ҳамда (мадрасага берилган) вақфлардан тўла ҳиссадор эди. У жойда ўқувчилар ҳам яхши маош билан таъминланиб, ҳамиша хотиржамлик билан мутолаа қилишга киришардилар. Файзгоҳ

* Кош — бинонинг деворига қадаладиган нақшли шиша; фарфор. Кошигарлик — ана шундай ишни бажариш.

хонақоҳнинг ходимлари ҳар куни «эхтиёж бўла туриб, мискин, есим ва есирга таом берадилар»⁷⁷³ (оятининг) тақозосича, фақир ва заифларга таом беришга аҳамият берардилар. У покликни орттирувчи мавзеда яшовчилар турлича латиф ва лазиз таомларни ошайдилар.

М а с н а в и й:

Ажиб хонақоҳнинг хаворанг дастурхонида
Тушлик ва кечлик (овкат учун) қуёш ва ой
(кисли) икки қулча.
(Бу ерга) келувчи ва кетувчиларнинг ҳар бир
қадами учун,
(Унинг) эшик ва ромлари (уларнинг) йўлига
қўзларини тиккан (эди).
Зиёратчиларнинг юзларига (унинг) тоқлари,
Пешонаси (хамита) очик, таъзимдан бели
букилган (эди).
У бошини (баланд) бир жойгача кўтардики,
Фалак ўзининг зарнақш тор кўчасидан
қулоҳига тугма қилади.
(У) шундай ёш бир маҳбубки,
Уз ошхонасининг тутунидан бошида қора
кокили бор (эди).

Нурлари файзли мазорнинг ёнига хазрати
комкор (Абдуллаҳон) учун олий жаннатнинг
рашки келадиган бир чаҳорбоғ⁷⁷⁴ (ҳам) қурди-
ларки, унинг ёқимли шамоли тоза ипорлик уд
ва анбар ҳидларни жон димоғига етказарди. Чин
нақшхонасининг тақлидида бир бино (ҳам) қур-
диларки, о лам пайдо бўлгандан бери унга ўх-
шашни (ҳеч бир) киши кўрмаган.

Н а з м:

Чаман дилкашлиқдан дўстнинг юзидай,
Саройи (бўлса) ёқимлигидан ёрнинг юзидай.
Бирини фалакнинг қутли юлдўзи қурган,
(Яна) бирининг устаси (эса) яхши бахт
бўлган.

Беҳиштасар у боғнинг тўрт тарафи турли
меваги дарахтлар билан ҳамда тол, сарв, те-
рак, ток, чинор ва ҳурнинг юзи рашк қилади-
ган ранг-баранг гул л ар билан безалган эди.

М а с н а в и й :

Бой чаманлари шундай бўлдики,
Бахтиёр ҳокон истагича бўлди.
Ариқларнинг бўйларида ораста бўлди,
Сарвлар, карагайлар, толу чинорлар.

У ер да ўсган меваги дарахтларни,
(Батафсил) баён қилганда сонун саноғи —
йўқд
Шафтолу, олма ва олмурудлар (куп ва
ширин бўли
Жаҳонни гирд айланганда (ҳам) ундайлари
топиб бўлмай
Унинг баёнидан тил соқов бўлур,
Шафтолилари серсув бўлиб оғизда эрийди.
Олма ва олмурудларини фараз қилсам,
Ҳасратдан лабимни тишлаб оламан.
Беҳи(си)шшг ажойиб ранги ва пусти бор,
Бири ошйқнинг ранги, бири дўстнинг
васлидг
Гули дўстнинг дийдоридан нишон берарди,
Ундан жонга руху роҳат етарди.
Узуми ажойиб сувли ва ширин бўлиб,
Ундан обихаёт чашмаси аён бўларди.
Майи — обихаёту, Хизр соқийдир.
Обихаётдан Хизр боқийдир.
Майнинг кўплигидан қалам маету шайдо
бўлд
Қалам бу жойда бош ўрнига оёғини қўйди.

Шаҳар дарвозасидан то (ўша) боғгача бў-
ган тахминан бир фарсанг (масофа)да йўлню
икки томонига иккита ариқ (ҳам) қазидила]
Унинг четларига дарахт ўтказдилар. Хон ха-
ратларининг аркони давлати ва аёёнлари, хус-
сан ўша вақтда олий муҳрдор⁷⁷⁵ лик мансабш
бўлган амир Халифа мазкур иморатларни б!
тиришда тамом эҳтимом кўрсатди. Иқтидорл
амир Жонкелдибий ва эътиборли амирзода В;
лижон мирзо ҳамда Жултойбий боғ ва гулзо{
ларни файзасар мазорнинг атрофига шу та{
тибда зийнат ва тақаллуф билан экдилар. (Б
бино ва боғлар) эртаю кеч камоли тиришқов
лик билан соҳибқироннинг қуввати ва олий хим
мати орқасида қисқа вақт ичида тамом битиб
басират аҳлининг кимёасар назарига мақбул бўл-
ди. Жамият мартабали ҳокон дилқушо бу боғ
да ором олиш учун гоҳ-гоҳ (у ерга) бориб, айнг
ишрат ва (шоду) хуррамлик айвонида, главк*
завқ палосида яйраб, хурсандлик ва беғамлш
нихолини руҳни ўстирадиган шодлик суви би-
лан парвариш қиларди: хурсандлик гулини хуиг
диллик насими билан очарди.

Ҳазрат *Боридан* (Тангридан) умид шулки,
ул хазратнинг давлат ва саодат гулшани хами-
ша (унинг) тарбияси ёмғири билан яшнасин;
мулку миллат бўстони унинг насаб ва ҳашамат
дарахти билан доимо соф бўлсин.

Мамлакат бўстони ундан (шоду) хуррам
бўлсин,
Дин уйи ундан мустаҳкам бўлсин.

КУЁШ ТОЖЛИ ПОДШОХНИНГ ХОТИРИДАН УЙЛАНИШ
ОРЗУСИНИНГ БОШ КЎТАРИШИ ВА «НИКОҲГА
ОЛУВЧИ, РАҒБАТ ҚИЛУВЧИ (БЎЛИБ) НИКОҲГА
ЎТУВЧИ (ЭСА) РАҒБАТЛАНГАНДИР» (ДЕГАН) РАСМ
БЎЙИЧА НИКОҲЛАНИШ ВА УЙЛАНИШ ИСТАГИНИНГ
МАМЛАКАТ ОЛУВЧИ ШАҲРИЁРНИНГ РАВШАН
ЗАМИРИДАН КЎЗҒОЛИШИ

Угла йили⁷⁷⁶ шону шуҳрат ва хурмат эгаси
ҳазратнинг (Таигрининг) «хотинлардан ўзларин-
гизга ёққанини никоҳ қилиб олинглар»⁷⁷⁷ (де-
ган) балоғат интизом каломига ва халқ сайиди
(ҳазрат) алайҳи вассаломнинг (Муҳаммаднинг)
марҳамати (бўлган) «Дунёда менга уч нарса
маҳбуб бўлди. Улардан бири хотиндир» (ҳади-
си)га мувофиқ, қуёш тожли шаҳриёрнинг хоти-
рида уйланиш орзуси кўзғолиб, «Уйланинглари!
Жилоланасизлар, қўнаясизлар» (деган ҳа-
дис)нинг олий суннат ва мақбул тариқатига ку-
ра, хоконнинг равшан замиридан никоҳланиш
ва уйланиш ҳаёли ва тилаги зоҳир бўлди. Б ар-
ча олам аҳллари ва инсон болалари тоифала-
рига муқаррар ва равшанки, наел ва авлод кол-
дириш — уйланиш ва қўшилишеиз мумкин эмас.
(Бу) яратиш, вужудга келтиришнинг хос ирк-
лар бақоси (бўлган) пайғамбарларнинг шу сун-
I натлари ва сиддиқларнинг шу одатларига боғ-
I ликдир. Шунинг учуй (ҳам) соҳибкирон ҳаз-
ратларининг шу тақозосидан жаноби валий, ҳа-
қиқат ва тариқат йўлбошчиси, комил ва мукам-
мал ҳазрат *Борийитх* дўсти, имом ва маҳду-
мимиз Хожа Жўйборийнинг (яъни Хожа Ис-
ломнинг) азиз ва шарафлик ўғиллари, яъни жа-
хон аҳлининг маҳдумзодаси, олам ва дунё аҳ-
лининг кўз нури Хожа Калонхожани⁷⁷⁸ умри
зиёда бўлсин, Марвга, Динмуҳаммад султон-
нинг ўғли Поянда Муҳаммад султон хузурига
юбордилар. У л ҳазратнинг даргоҳида қадим-
дан (яхши) хизмати учун бошқа амирлар ичи-
да имтиёзли бўлган, дав лат рукни, салтанат-
нинг ишончи, Мир Халифа таҳаллуси билан
Гмашхур бўлган, камол ихлос ва эътиқодидан
ул ҳазратнинг (Хожа Исломнинг) мурид ва
Ряқинлари қаторидан жой олган жаноб Низо-
миддин амир Неъматуллони хожазоданинг му-
лозиматида (Марвга) юборди, токи, «никоҳ ме-

нинг суннатим, кимки *Кишу*) суннатдан юз ўгир-
са, у менинг умматимдан эмас» (ҳадиси)нинг
буйруғига амал қилиб, ул ҳазрат (Абдуллахон)
учун байт: *Илоций нурунинг матлаи, диннинг
заррин цуёши, Подшоҳлик буржининг цуёши,
салтанат дуржининг дури*, яъни хонлик хона-
донидан, султон оиласидан бир каримага совчи
бўлсинлар.

Поянда Муҳаммад султон бу маънонинг зо-
ҳир бўлишидан ғоят шоду хуррам бўлди. (Совчи-
ларни) кўп эъзоз, икром ва бениҳоят эҳтиром
(билан сийлаган)дан сўнг кадрли ва иффатли
қизлар орасида султонлик сулоласи ва хонлик
хонадонининг кўзу чироғи бўлган синглиси Махв
Авлиё султонимни жами аркони давлатга ҳамроҳ
қилиб, мумкин бўлган даражада дав лат ва шуқуҳ
билан, Бухорога юборди. Дуру гавҳарлардан
иборат нарсалар билан тўла қарвон доруссалта-
нат Бухорога етиб келди. Ул ҳазрат (Абдулла-
хон) истиқбол шароитини ўрнига қўйиб, никоҳ
мажлиси қурилсин, деб амр қилди. Шунинг учун
номдор амирлар ва эътиборли вазирлар найша-
кардек хизмат камарини боғлаб, (шоду) хуррам-
лик анжомини муҳайё қилди л ар; саропарда ҳам-
да соябонни Қайвон айвони ва осмон баландлиги-
га кўтардилар; айшу ишрат базмини қуриб, завку
шавқ аҳлининг юзига хуррамлик ва беғамлик
эшигини очиб, (уларни) хурсандлик ва ўйин-
кулгига таклиф қилдилар. Ўйин-кулги пал осн
ёзилгач, Баҳром шикорли маҳрамлар ва бошқа
иктидорли аркон (давлат) зар накшли сандал-
лар*ни ўзларининг улуғлик ва эътиборлари би-
лан безадилар; буюксайдлар, иззатлиимомлар,
бозор улуғлари ва ашроф ҳамда суфийлар ва
бошқа синф (вакил)лари ўз табақаси ва даража-
ларига қараб ўрин олдилар. Зуҳра пешонали, ой
юзли, Муштарийталъатли, қуёшдийдорли (хиз-
матчи)лар зарбофт кийимларда хизмат вазифа-
ларини адо қилдилар. Қимматбаҳо тошлар ўрна-
тилган хонтахталар устига тартиб билан олтин
идишлар, кумуш товоқлар қўйилиб, ҳар бири-
нинг устида ҳар турли марварид ва дурлар билан
нақшланган олтин косаларда, «бу жамоа (шун-
дайки) уларга (бу ерда) муқаррар ризқ бор;
турли мевалар (бор); улар иззатлидир»⁷⁷⁹ (ояти-
нинг) мазмунича, турли ичимликлар ва таомлар
қўйилган, ҳаёт мажмуаси ва кеча-кундуз яракла-
ган варақлари юз хил (бўладиган) хурсандлик
нақшу нигорлари билан безатилган эди.

* *Сандал* — сандал дарахтидан ёки хушбўй бошқа дарахт-
дан, хусусан арчадан ясалган хонтахта.

М а с н а в и й :

Жаннатдай бир мажлис ораста бўлди.
Тупроқ ғолиядан анбар табиат бўлди.
Хурсандлик гулобини шу қадар кўп
таркатдиларки,
Ундан палосларнинг ҳамма нақши ювилди.
Кумор уди⁷⁸⁰ тамом тутаб турарди.
Ғолия ҳам уд дудини берарди.
Уди анбар чироғдай ёкиб турарди.
Ипор эса димоғ атрофида (гирд) айланарди.
Нукл⁷⁸¹ олтиН товоқларга солинган (эди).
Хох қуруғу хох ҳўл мевадан истаганча бор
эди.

Шоҳона базм тамом безалгандан ва хусравона тантана зебу зийнат билан зийнатлангандан сўнг, ҳукми хумоюн содир бўлдики, равшан фикрли мунажжимлар ва фатонатли аҳкомлар, маснавий: *Осмон аҳволини тафтиш цилеинлар, Ойу цуёш доирасига назар солсинлар, Хумоюн замонга пхтиёр қилсинлар. Устурлоб*⁷⁸² сохиблар таққослаб (ва) қиёс (қилиб), ул олий-асос фанни тузатиши билан танаси қатъий аҳкомлар юзининг ойнаси, ўргамчик ҳикматли дақиқларнинг ёри ғори⁷⁸³ зийраклик ҳақиқатлари сирларининг пардадари* бўлган устурлобни басират (аҳли) назарига етказдилар ва собит ҳамда сайёр юлдузларнинг ҳаракатларига сабаб бўлувчи фалак даврларини таҳқиқлаш билан вақт толеини ихтиёр қилиб, давлат офтоби чўққисини ишрат авжига кўтардилар; саодатнишон соат ҳукмини устурлобда зохир қилиб, муборақбод ғулғуласини ҳамда башорат тантанасини рубъи маскун ва фалак авжига отдилар. Муштарий заковатли ҳақимлар, Хулқар мартабали донолар, юқори фалаклар қувватларининг ва тўрт унсур моддаларининг (бир-бирига бўлган) нисбатларини мулоҳаза қилиб, вақт толеи устурлобини (хоқоннинг) мавкабига арз қилганларидан сўнг, ўша олий мажлис ва юксак жамиятда (хозир бўлган) мамлакатнинг шарафлик қозилари, ашрофлари, имом ва уламолари эътибор ва иқтидор палосига ўлтирдилар; никоҳнинг дастлабки шарт (ва) шароитларини бажариб, (сўнг) никоҳ ўқиб, ханафий мисл тарикасида (уларни бир-бирига) никоҳ қилдилар. Ҳаёт бениҳоят хурсандликдан ва севинчдан муборақбод қўлини очди ва замонанинг қутлаш (ҳамда) табрик овозини етти бсмон гумбазига отди.

* *Пардадар* — парданн йпртувчп; спрни очувчп.

У бошдан бу бошга (қараб) дирхам⁷⁸⁴
сочдилар,
Ҳаво (бамисоли) гавҳар сочувчи булутга
айланди.
Баҳор булутидан қатра тўпланганидек,
(Базмдагиларнинг бошига) зар, гавҳар ва
шоҳона марваридлар сочдилар.
Гавҳар ва зарлар шу қадар кўп сочилдики,
Қўллар (уни) теришдан толди.

Э Тангри, ул ҳазрат, (ўша) давлат базмида-гидек ҳамиша шод бўлсин; орзу подшоҳи му-родлар мевасини ҳосил қилсин; умид гули ман-гу, ширин ғунчасини очсин; мақсад келини му-род ойнасида юз кўрсатсин. Омин ё раббул ола-мин!

БАДАХШОН ВОЛИЙСИ ШОҲ СУЛАЙМОН⁷⁸⁵НИНГ ЎЗ
ЎҒЛИ ИБРОҲИМ МИРЗО БИЛАН БИРЛИКДА БАЛХНИ
ФАТҲ ҚИЛШН УЧУН ОТЛАНИШИ ВА СОХИБҚИРОН-
НИНГ УЛАРГА ҚАРШИ ЮРИШИ

Ҳазрати соҳибқирон комронлик ва шодмон-лик маснадида қарор топиб, ул ҳазратнинг меҳ-рибончилиги нури халқ аҳволининг пешонасига тушгандан кейин назм: *Унинг хулқи жаҳон-парварлик, дин (дорлик) ва адлдир: Хвалим, оцил, доно ва юксак ўрийлидир. Ундан зулмга зиёну адлга наф бор, Ундан Тангри розию халқ хушнуддир* (хоқон) қутли хотирини замон хо-дисалари туфайли бузилганларни тузатишга қаратди ва ноўрин чиқарилган бидъат, зулм ва азоб асарларини жаҳон саҳнасида улоқтириб ташлади. Шу орада Балхдан, ул ҳазратнинг амакиси Пирмухаммадхон ҳузуридан тўсатдан чопар келиб, хабар қилдики, Бадахшон волийси шоҳ Сулаймон ва унинг ўғли Иброҳим мирзо куёш нурларидан ва ёмғир томчиларидан ҳам кўп сипоҳ билан фитна отини жойидан кўзғо-тиб, жасорат тупроғини тўзитиб, Балхни ўзига қаратиш ниятида далирлик байроғини бу мам-лакат томон кўтарган. (Шунинг учун) ул ҳаз-рат наввобидан илтимос нгулки, тўхтовсиз (Балх-га) отланиб, зафар байроғини бу томонга кў-тарсалар. Соҳибқирон хон бу маънога воқиф бўлиши билан (оқ) у томонга отланиш учун жазм қилиб, аскар тўплашга буюрди, ўзи (эса) тўхтовсиз (равишда) бир гуруҳ аскар бошлиқ-лари ва сарой аҳли (билан). тўғри тадбирли, соф кўнгилли амир Турумбий дўрмон, амир Жонкелдибий ўторчи, Танишбий жалоир, Қул-

бобо кўалтош, Иқимбий жалоир, унинг биродари Мирзо Валижон, амир Наврўз кушбеги ва Кўчар ясаул ва бошқалар билан бирликда Балх томон юрди. Касбининг ёни осмонқадар аскарларнинг кўниш жойи бўлиши (сабабли), бахтиёр амирлар (хоқонга) арз қилдиларки, маслаҳат шулки, атроф ва тевааракдан сипоҳлар етиб келгунча, шу ерда тўхтасак. (Аммо) зафарасар сипоҳ тўпланиб улгурмасданок иккинчи бор Балхдан, ул хазратнинг амакиси (Пирмухаммадхон) хузуридан (яна) чопар келиб арз қилдики, жадал билан у томонга йўналмасалар, бизнинг биродарлар билан учрашишимиз узоққа чўзилиб кетади. Шунинг учун (хам) хазрат сохибқирон нусратнишон байроғини ўша жойдан тўхтовсиз кўтариб, азимат жиловини душман томонга бурди. Саноғи билан осмон юлдузларининг сонидан ҳам кўп бўлган, (ҳаттоки) уларнинг ҳисобини олувчи киши ҳам ҳайратда қолган нусратли сипоҳлар билан ҳумоюм ўрдага (қараб) юрдилар ва фалакка етган чодирнинг соясида (бир оз) қарор ва ором топдилар. Юқори мартабали хоқон зафарпаноҳ байроғини осмон авжи ва ой, қуёш чўккисига тикиб, етти иклим мамлакатлари, қуруқлик ва денгизларга (бу ердан) кўчиш фўлғуласини солди ҳамда расму одат билан йўлга тушиб, манзилма-манзил тўхтаб борди.

Б а й т :

Давлатнинг (чопқир) оти устида.
 (Ва) қувватли соябон устида.
 Сўлида ғалабаю,
 Унгида Тангрининг ёрдами (унга)
 раҳбар(дир).

Шаханшоҳнинг чодирини Зуҳал айвонигача тикилган, фатҳу иқбол оятлари зафар безакли байроқлар (билан) нақшланган, осмонга суянган маҳчаси соябони нурли қуёшнинг тантанаси, саодатсиймо тожу гавҳарининг Жамшид тожигача нур берувчи, зафаршиор аламли парчами ва нусратасар туғининг сочи хурнинг анбар сочувчи кокилининг беағи ва момақалдирикка ўхшаган найнинг садоси, «карнайга дам урилаган кунда»⁷⁸⁶ (оятининг) овозига ўхшарди.

М а с н а в и й :

Бахт иқбол хусусида толеъ қутли бўлганда,
 Оламни ёритувчи офтоб (хон) олдинга

Мис косасидан (яъни карнайдан) хуруш
 чиқиб,
 Олтин найга оҳанг кирди.
 (Кичик) ноғора фатҳ овозини чиқарди.
 (Унга) қатта ноғора жавоб қайтарди.
 Байроқ қизил юзлиликда шундай
 кўринардики,
 (Худди) анор дарахти гуллаган дейсиз.
 Найза фалак ёқасини тилка-пора қиларди.
 Байроқ уни ямаш учун чора топарди.
 Найза бошини осмонларга кўтарди.
 Юлдузлар найза учларидан ўзини четга олди. I
 Мард найзанинг учи шу қадар кўтарилдики,
 (Хатто) юлдузларнинг кўзларини (хам)
 тешди. I
 Байроқ попуғи ўзини будут ичига шу қадар
 олдики, ш
 Жингалагини будут суви билан намлади.
 Жам мартабали хоннинг юқорилик авжи
 фалак (қадар)дир.
 Унинг маҳчаси (бўлса) фалакка йўл очган
 (эди).
 (У) осмонга суялган соябон остида,
 Фалак остида (жойлашган) қуёшдек борди.
 Отлиқлар шу қадар зич эдики,
 Шамол ҳам (уларнинг) орасидан ўтишдан воз
 кечди.
 Отлиқлар отлари туёғи билан тупрокни
 тўзитиб,
 Гўёки пўлатдан палое солдилар.
 Парчамдаги фалак-ла балиқ тўрига илинди,
 (Отларнинг) наълларидан ер балиқнинг
 сиртига ўхшаб қолди.
 Совут (кийганлар)дан жаҳон ахлининг
 диллари титради.
 Наъллар нақшидан саҳро занжир тусини
 олди.Ц
 Шу тартиб ва ҳашамат билан ул шаханшоҳ,
 Уруш ва хусумат байроғини ойгача кўтарди.
 Ойгача ҳар манзилда туғ тикдилар.
 (Ва) ой каби манзилма-манзил йўл босдилар.

Зафарли аскарларнинг кўчиш ва кўнишлари <
 «қачонки, ер қимирласа, ўзининг ўша қимирла-
 ши билан (бўлди)»⁷⁸⁷ (оятининг) мазмунини эс-
 латарди ва ноғоранинг хуруши «карнайга дам
 берилди, бу — тирилиш кунидир»⁷⁸⁸ (оятининг) садо-
 сини қора тусли фалакка отарди. Манзил ва
 бекатларни ўтиб (хоннинг) ҳумоюм мавкаби
 Жайхун бўйида иззат ва иқбол диллик саропар-
 Я
 дасини мартаба ва улуғлик авжигача (етказиб) Я
 тикди ва дарёхоқон ой сингари сув ёқасида ман-
 зил қурди. (Бир оз дам олинганча), зафарнишон

йўл кўрсатиши) билан Жайхун дарёсидан ўтди. (Лекин) манзилларнинг энг гўзали бўлган (ўша) йўл устида (хон хазратлари) қуйидаги хабарни эшитдилар: Бадахшон сипохи қўлини зўравонлик ва талон-торожга очди (хамда) Балх (вилоятининг) қишлоқларидан баъзиларини талон-торож шамоли билан барбод қилди. Шунинг учун ҳам Пирмухаммадхоннинг ноиблари, тўхтовсиз, ҳад-ҳисобсиз аскар ва сон-саноксиз сипоҳ билан Балхдан чиқди ва азимат жilовини давлат душман лари томон бурганлар. Шу сабабдан, Искандар ҳашаматли хон, ўйлаб ўлтирмасдан, яшин йўрғали отни жавлон урдириб, зарур (ва) саодатли ҳужум овозасини душманларнинг қулоқларига етказди (ва) мазкур вилоят музофотидан бўлган Қораҳалқумда саодат нишонли амакисига қўшилди. Аркони давлат ва аъёнлар хазрат (Пирмухаммадхон) билан учрашиш иззати ва ўлтириш шарафидан сўнг «(Одамлар билан) дунёвий ишларда маслаҳатлашгин»⁷⁸⁹ (ояти)га мувофик, фармонбардорлик қилиш учун расмий кенгашга тўпландилар. Балхнинг жами амирларидан (бир тўдаси, яъни) Муҳаммадулибий оталиқ, Хўжамёр оталиқ, Хўжамуғ оталиқ, Муҳаммад Муродбий, Али Муродбий ва Мирза Алибий кабилар тиз чўкиб арз қилдиларки, унинг билан (Бадахшон ҳокими билан) даштда жанг қилиш тўғри эмас. (Тўғриси шулки,) аввал (орқага) қайтиб қалъани (Балх қалъасини) ўзимизга паноҳ қилайлик; агар (душман) изимиздан шу ерга келгундай бўлса, ўшандагина отни унинг устига чоптирамиз; бўлмаса умидвормизки, (у) ўша ерни (ўзидан) ҳам қайтиб кетади. Бухоро амирларидан саодат нишонли амир Турумбий дўрмон мажлис ўртасига чиқиб улуғ хоқонга арз қилдики, давлатнинг аҳволига муносиби шулки, душман қаерда бўлмасин, бориб, ўша ерда (у билан) курашамиз. Қандай бўлмасин, фитна (тиғини) кўтарамиз, (балхлик) амирлар кўрсатган маслаҳатлар кўп хатодир. Шу муқаррарки, биз қачонки бу манзилдан (орқага) қайтсак, душман дадил бўлиб ўша водийга бостириб киради, биз бўлса ундан кўрқиб чекингандай бўламиз. Яна (шуниси ҳам борки), бизнинг кўп қўшинимиз бор; орқага қайтганда (йўлда) бирор ходиса юз бериб, уларни идора қилиш қийинлашиб қолиши мумкин. Сохибқирон хокон амир Турум(бий)нинг маслаҳатини маъқуллади ва ярим кечада бениҳоят қаҳру ғазаб билан ўша жойдан кўзғолди. Иккинчи қуни душманларнинг қароргоҳи бўлган

хазратнинг амакиси Пирмухаммадхон ҳам, мажбур бўлганидан, бошқа султон ва фитна кўзғотувчи сипоҳлар билан, хусусан жасорат нишонли султон (л ар) Хусрав султон ва ўз ўғли Динмухаммад султон кабилар билан унинг кетидан жўнади. Эртаси қуни қутли шавкатли амир Жоналибий ибн Жабалтойбий найман бошқа сипоҳ ва лашқарлар билан Бухоро томондан келди ва қутли асарли аскаргоҳга қўшилиб, аъло хазратнинг қўлларини ўпишга хозирланди.

ХАР ИККИ КИНАЧИ ЛАШҚАРНИНГ БИР-БИРИГА
МУҚОБИЛ БЎЛИШИ ВА (УЛАРНИНГ) САДДИ
ИСКАНДАР СИНГАРИ САФ ТОРТИШЛАРИ;
СОХИБҚИРОН АСКАРЛАРИНИНГ ШУКУҲЛИ ЗАРБАСИ
БИЛАН БАДАХШОН КИНАЧИ АСКАР ЛАРИНИНГ
ЧЕКИНИШИ

Осмон юлдузлари сипоҳининг султони (бўлган) қуёш заррин шамширни интиқом қинидан чиқариб, чексиз, кўп юлдуз лашқарларини фирюза ранг осмон майдонидан тўзитиб юборган иккинчи қуни маснавий: *Иккинчи кун фитначи осмон Зарафшон тиеини цинидан чиқарди. Фалакдан юлдуз учунларини тўкиб, Оловдан чиқарилган бир чашма бўлди. Учунлардан уфқ четлари баураманд (бўлди), (Ва) оташ байроқлари юқорига кўтарилди. Замон подшоҳининг ҳизил байроқларидан, Фитна олоей осмонни эгаллади. Байроқнинг ойдан фалак саркаш бўлди. Фитна кетидан (оти) наълини оловга отди, Бало (бўлса) у ситам я майдонида, Байроқнинг бармоқца ўхшаш ойига ишорат қилди, Замоннинг навбат билан ногора урувчилари, Етти осмоннинг айвонига титроқ солдилар, Ногора чалувчилар шаек, - дан цумридек хуруж қилдилар, Гарданларига ногора тасмасини шаек, қилдилар. Карнай (овози)дан циёмат цоим бўлди. (Ундан) ёшу царига циёмат хабари етди: туш вақти икки томоннинг лашқари бир-бири қаршисида Нил дарёси ва (қўм-қўк денгиз сингари мавж урдилар ва дилларини фитна ва ошубга тикиб (сихату) саломатликдан воз кечдилар.*

М а с н а в и й :

Девору эшиқдан фитна намоён бўлиб,
У майдонда мурувват Анқо бўлиб,
У тарафда бало манзил қилди
(Ва) у томондан саломатлик кетди.

Икки томон бир-бирлари билан тўқнашга ларидан сўнг, ҳар иккала сипоҳнинг товочилари уруш майдонини безашга киришчилар ва Чингизнинг расми ва қоидаси бўйича, (сипоҳни) маймана, майсара, қалб, чаноҳ, соқа* камингоҳ (тартибида) туздилар. Қутли нишонли хон (Абдуллахон) бир тарафга зўр қалб тайин қилди ва ўша ўринда зафар ҳашаматли байрокни тикиб, дам олишга амр қилди.

Б а й т :

Ғалаба (унинг) жиловини тутиб, иқбол
узангисига осилиб,
(Ҳатто) осмондан дарвозани очилишига (ҳам)
башорат етди.

Сохибқирон хокон Хусрав султон, Динмухаммад султон (ҳамда) аркони давлат (ва) амирлардан баъзилари билан манғлай** тузди, ўзи (эса) ўз бошчилигида яна бир қавл*** тузиб, бахт байроғини юқори кўтарди; қолган шавкатли биродарлари билан лашкарнинг марказида туриб уруш майдонидаги зафарогоҳ сипоҳга (қараб) арз қилди л арки, кекса фалак тупроқ билан тўла майдонни жилвагоҳ қилгандан бери шунча лашкар уруш ва тортишиш майдонига (биздек) қадам қўймаган ҳамда ханжардор қуёш ва найзабардор Миррих айланувчи фалак майдонида зар нақшли туғни тиккандан бери бундай шуқухли гуруҳ ҳеч (қачон шундай зўр) саф тузмаган ва маърақада турмаган.

М а с н а в и й :

Олдида Рустам бир ҳақир бўлган хон кина
ниятида кўзғолганда,
Ер (бетоқатсизликдан) ҳаракатга келди.
Сарв ўз танини шох ва барг билан
безаганидек,
(У ҳам) танасини дубулға ва қалқон билан
безади.
Совут остида пўлатдек мустаҳкам (бўлиб),
Даре тўлқинидан ҳосил бўлган кўпикдек эди.
Зар сочувчи найзани қўлда маҳкам тутиб,
Қуёш шуъласининг тўғри чизиғидан (тез
кўтарилди).
Камони (бўлса) шафоқ билан эгизак (бўлиб),
Осмон унга учар юлдуздан чилла боғлаган.

Соқа — махсус сокчи аскарлар.

* *Манғлай* — қўшиннинг илғор қисми; авангард.

** *Қав. I (гул)* — қанот. Бу ерда яна бир тур сокчи аскар маъносига келган.

(Худди) ёруғ юлдузлар ой ёнидан жой
олганидек,
Унинг ёнида ўқ билан тўла садоғи ҳам бор
(эди).

Жанг чоғида тиғини камарга осган,
Унинг хизматида ажал (ҳам) камар боғлаган.
Иқболлик хоннинг кифтидаги қалқони
(бўлса),

Қуёш каби ярақлаган ойна бўлди.
Бошидаги олийнишон соябони(чи?),
Осмон соясидаги қуёшдек (эди).
Ўша катта уруш майдонидаги аскардан,
Қоф тоғининг дамбасидан ҳам маҳкамроқ саф
тузилди.

У олий хонадоннинг Жўчи насллари,
Ўнг ва сўлдан (иборат) икки саф тузди.
Қаттиқ урушадиган темир танли суворийлар,
Тоғдек оғир, қоплондек тез (ҳаракат қилиб),
Хаммалари қалқон тагига кириб,
Хаммалари темир сувига ғарқ бўлдилар.

У тарафдан шох Сулаймон ўз ўғли Иброҳим мирзо султонни кўп халқ, Бадахшон сипоҳи ва қўхистонликлар билан (қўшиб) Ярову л қилди, ўзи (бўлса) қавлда туриб (шундай) бир лашкар туздик, агар мисра: *Егпти иқлимнинг моҳир ҳисобчилари ҳам унинг юздан бир (цисмини) ҳисоблашга ожизлик қилардилар* (етти) иқлимнинг котиблари у жасур гуруҳларни ҳисоблашни хаёл қилсалар (ўзларининг) ожизлик ва камчиликларига иқроор бўлардилар. (Шоҳ Сулаймон) қавлнинг теварак атрофини пахлавонлик тоғининг қоплонлари ва қахрамонлик денгизининг тимсоҳлари бўлган кўп гуруҳ ва тамом посбонлар билан мустаҳкамлади ҳамда шижоат қадамни мардоналик водийсига қўйиб, мардлик қўлини (баланд) кўтарди.

М а с н а в и й :

Иккинчи томондан тиришқоқ, золим душман
Лашкар дарёсини (беҳад) тўлқинлатди.
Кина сафини мустаҳкамлаб тузди.
Жавшан кийганлардан пўлат дамба қурди.
Икки томондан (зўр) саф тузилиб,
Бир жаҳон кина учун кўзғолди.
Ҳар киши қўлида найза кўтариб ўрнидан
турди.
Ҳар томондан фитна оёқ устига турди.
Отликлар қўлларида байроқ кўтардилар.
Ва ноғора чалиб сурон солдилар.
«Ушла, тут!» овозлари шу қадар
кўтарилдики,
Кўхна фалак қўрққанидан ундан титради.

уруш усуллари ва кура

даларини бажаришда рустамлик, қахрамонлик ва паҳлавонлик тарикасида исфандиёрлик кўрсатсалар ҳам, амр ўша чоғда кўрқув (уларнинг) хотирларига йўл топган эди. Чунки душман томонидан (шундай) сипоҳ тузилган эдики, куёш жамшиди кўм-кўк (фалак) майдонидан шахсувор бўлиб, фалак майдони ой ва сайёр юлдузларнинг жавлонгоҳи бўлган эди. Замона кўзй (илгари) шу қадар кўп тўдага тушмаган ва сипоҳлар бундай жамият билан дадиллик юзини уруш майдонига қаратмаган (эдилар).

М а с н а в и й:

Бундан аввал шундай кўп сипоҳ ҳам бўлди,
(Лекин) илгари ҳеч бир киши бундай кўп
лашкарни кўрмаган эди.

Аъло ҳазрат (Абдуллаҳон) лашкарлардан бу маънони сезгандан сўнг, юзини жангчи сипоҳга қаратиб (бундай) деди: «Тамом жаҳон ва одам болалари тоифаларига муқаррар ва аниқки, фатҳу зафар сипоҳ ва лашкарларнинг кўплигидан бўлмай, балки мулк эгасининг (Тангрининг) иноятига ва сурат нақш қилувчи қазо ва қадарнинг китобатига боғлиқдир».

Б а й т:

Тангри кимнинг ишини уруш кунда
тўғрилайдиган бўлса,
У кишининг лашкардан мадад олишга
эҳтиёжи қолмайди.

(Ҳокон) у жамоани ширин сўзлар билан ўзига мойил қилгандан сўнг, (уларни) шижоат ва мардоналик майдонига (қиришга) тарғиб қилиш учун оғзидан дуру гавҳарлар сочиб, мазмунли латифалар билан тўлган мана бу қутли сўзларни тиришқоқ (жангчи) ва далир арбобларнинг қулоқларига етказди: «Бугунги кун майдон маъракаси кунидир; мардларнинг шпрат базми кунидир».

Б а й т:

Мардларнинг базмлари уруш майдони бўлиб,
ишратлари жангдир.
Майи душман конию, дам-бадам (тортилиб
турадиган) косалари тиғ ва ўқлардир.

Шундан сўнг аскарлардаги кўрқувни дафъ

дафъи учун қазоҷараён ҳукм ва фармонини бажаришни ўрнига қўйди. Эпчил маҳрам⁷⁹⁰лар чакконлик билан ғоятда олийнишон чодир қурдилар ва майдоннинг (бир) чеккасига осмоннинг авжига ва Кайвоннинг чўкқисига етадиган (қилиб) юқори нишонли шодиравон* ўрнатдилар. Бу воқеадан хабардор бўлган душманнинг диллари офтобнинг (шуъласи) сувда акс берганда титрагани сингари ларзага келди. Мирзо Иброҳим бу ҳодисага қарамай, дили умид билан тўла, лекин кўрқув билан, манглай томонда кина отига миниб, жўдзл билан жангга ташланди ва юзини уруш майдонига қаратди. Иттифоқо, икки томон ўртасида чуқур анҳор бор эдики, ундан ўтишга имкон бўлмади. Душман сув лабида тўхтаб, зафарогоҳ сипоҳдан тўсилиб қолган шу вақтда Хусрав султон билан Динмуҳаммад султон ҳазрат соҳибкироннинг руҳсати билан кина камарини маҳкам боғладилар ва фитна отини жойидан кўзғотиб, бир-бирлари билан қўшилдилар ва кина сақловчи бутун сипоҳ ҳамда ҳасадли паҳлавонлардан бир тўдаси билан сувдан ўтиб душманга ташландилар ва биринчи ҳамлада(ёқ) уларнинг кўпчилигининг конини ҳалокат тупроғига тўқдилар.

М а с н а в и й:

Икки лашкарнинг қалбидан фарёд кўтарилиб,
Қиёмат овози осмон қулоғига етди.
Икки лашкар пистирмадан чиқиб бир-бирига
ташландилар.
(Кўриб) сен осмон ерга урилди, дейсан.
Ўқларнинг дўлдек ёғилишидан,
Ҳар бир чекада ўлим тўфони барпо бўлди,
(дейсан).

(Шу пайтда) омонлик товуси жилва қилишдан тўхтаб, зоғ камон каби қанот қоқиб, э/кэл лочини жанг саҳросида қанот қуйруғини ёзиб жон қушини ов қилди.

М а с н а в и й:

Ҳар томонда зоғ камонининг овозидан,
Осмонда бургутлар шошиб қолдилар.
Камоннинг даранглаши жонга тегиб,
Ҳар гуруҳда ўқлар ғувиллаб учди.

Уруш олови шундай алангаладики, учкун-1

* Шодиравон — соябон. Бу ерда подшоҳ, хон чодир.

лари оемон авжиге етди. Аланга шуъласи шитоб билан (шундай) баландликка кўтарилдики, унинг учқуни Кайвон айвонига етди. Икки тараф. пахлавонлари ва иккала томон курашувчилари ҳаётдан кечиб, ширин жонларини йўқдек фараз қилиб, найсондаги момақалди роқ ва кўк-ламдаги чакмоқдек хуруш қилиб бир-бирларига ташландилар ва далирлик тиғини кўтариб, шижоат найзасини қинидан чиқариб, бир-бирларининг бошларини танларидан жудо қилдилар.

М а с н а в и й:

Икки томондан сипоҳ камонни қўлга олиб,
Ҳар томонга хаданг ўқларини отардилар.
Иккала гуруҳдан шу қадар (кўп одам)
Ўлдирилдики,
(Ўликлардан) ер дарёю, сахро тоғдек бўлди.

Тиғ далирларнинг қони шаробидан (ичиб) мастлар сингари бошини эга бошлади; найза жонларни талон қилиш учун зўравон қўлини чўзди; (отилган) ўқлар ажал элчисини хайратда қолдириб, ханжар (бўлса) амал маҳоратига таъна қилди. Найза қанчалик зўравонлик қилса ҳам, қалқон (уни) тўсиб, сабр қилишни буюрди.

М а с н а в и й:

Дилни тилувчи (килич) қон тўқувчилик
ишига киришди.
Бир дилни яралади ва бир жонни тандан
жудо қилди.
Суфор* оғзини кишиларнинг қулоғига илиб,
Дедик, ишнинг навбати мана будир!
Жангчи шамшир ўлдирувчи бўлиб,
Қон ичувчилик билан ўзидан тўйган (эди).
Тиғ киши хайқалидан (қахқах уриб) қулди,
Қулиш билан (баробар) қон тўкиб мотам (хам)
қилди.

Отлар тез чопишда яшиндек бўлиб,
Сув билан оловга фарқ бўлдилар.

Бадахшон сипоҳи олов ёғдирувчи найзани кинанинг захар суви билан суғориб, соҳибкироннинг лашкари тўрт патлик ўқни уч найли камонга қўйиб, у ўралган найзанинг хавфидан Симок Ромих⁷⁹¹ каби бутун танини титроқ (босиб), унинг тез учадиган ўқи қўрқинчидан Насир тойир⁷⁹² кабутари каби титрар эди.

Суфор — найзанинг ариксимон сирти; иғнанинг тешиги.

а с н а в и й:

Инсонни ов қилувчи пахлавон шерлар,
Уруш оловини (баралла) ёқдилар.
Осмоннинг бир учи қонга беланди.
Қўрқувдан ҳаёт ўти сувга айланди.

Алқисса, Бадахшон сипоҳи ва Кўхистон лашкари ўша хавф ва хатарли жойда қўлларидан келганича уриниб курашдилар ва мардоналик билан собитқадам бўлиб турдилар. Ниҳоят, қудратли давлат қуввати билан Тангрининг июнат шамоли «Тангри ўз ёрдами билан хоҳлаган кишини қувватлайди»⁷⁹³ оятини айтиб эсди ва зафар тонги «ёрдам фақат Тангридангина»⁷⁹⁴ (ояти)дан кўриниб, иззат ва иқбол қуёши «ёрдам Тангридан ва ғалаба бахтдан»⁷⁹⁵ (ояти)нинг машриқидан чикди; нусрат юлдузи «Тангри шундайки, у ўз ёрдами билан сени қувватлади»⁷⁹⁰ (ояти)нинг давлат буржидан ярақлади. Нусратли лашкарнинг ҳайбати ва (душманга етказган) талофатидан у мағрур гуруҳ мағлуб бўлиб, қочишга юз тутди ҳамда бедодлик оловини ёқиб, бевафолик тупроғини мурувват кўзига суртиб, салтанат обрўсини фано шамоли билан тунитдилар.

М а с н а в и й:

Бири қўлдан мурод жиловини (бой) берди.
(Ва) хавас оти устидан қулаб тушди.
Бири тиркашини. улоқтириб ва бадхол бўлиб,
Қанотсиз қушдек учолмай қолди.

Шоҳ Сулаймон ниҳоятда даҳшат ва шитоб билан ғоятда ваҳшат ва изтироб билан кўп халқнинг олдига тушиб бир томонга, Иброҳим мирзо (бўлса) бир оз гуруҳ билан богпқа томонга (қараб) қочди.

М а с н а в и й:

Тангри шаҳаншоҳга қулай фурсат бериб,
Ёмон ниятли душман қочишга тутинди.

Душманнинг сипоҳи азимат жиловини чекиниш томонга буриб, бениҳоят қучли ваҳима ғавғоси ва сахронинг тўс-тўполон ғулғуласини жанг майдонига отди, «киши биродаридан, ота-онасидан қочган кунда»⁷⁹⁷ (оятининг) сурати юз бергач ва «шундай кунки, кўзлар осмонга (қараб) бақрайиб қолади»⁷⁹⁸ (ояти) намунаси (тамом) оламга ошқора бўлганда, у бебахт (гу=,

рух; чекинио, тиғнинг кунни ендирувчи дамида, тўданинг кўпчилиги (эса) қалбни яраловчи ўқлар шуъласида ҳалок бўлдилар. Жуда кўп ўлжа, сон-саноксиз уруш асбоблари ва яроқ-аслаҳалар зафаршиор сипоҳ қўлига тушди.

М а с н а в и й :

Лашкар қўлига талай ўлжа туш дики,
Унинг ўлчови (мутлақо) маълум эмас,
Ҳамма ер кўп кумуш, олтин, лаъл ва дурлар
Ва қимматбаҳо тошларга тўлди.

Арслон ҳамлали жангчиларнинг барчаси ва коплон чангалли довиорақлардан бир тўдаси чекинганларнинг кетидан таъкиб қилдилар. Жам тамкинли ҳазрат (Абдуллаҳон) бошқа хоконлар ҳамда қолган музаффар ва нусратли султонлар билан (бирликда) орқага қайтди (ва) давлат ёрдамчиларига олам-олам меҳрибончиликлар кўрсатиб, кимки шу кўрқинчли жангларда жонбозлик кўрсатган бўлса, унга нисбатан илтифотлар қилди ва унинг мартабасини юқори кўтарди. Тамом жаҳонга машҳур ғалабаларнинг беазаги бўлган бу атоқли талабанинг натижасини Тангрининг инояти ва саодатидан деб билди; унинг химматларига лойиқ шукрни жойига қўйди; зорлик пешонасини хорлик тупроғига суриб, (бу зўр) ғалаба овозасини мамлакатнинг тамом атрофи ва узоқ-яқинларга йўллади. Тангрининг инояти билан шу қадар ғалабага эришилгандан сўнг, Балх шаҳрига қарашли бўлган (бу) жанг майдонининг атрофи кутли шоҳ ўрдасининг енгиб келишидан жаннат : (ҳам) рашк қиладиган даражада яшнади. Саодатли хон Пирмуҳаммадхон ҳазрат соҳибқиронни кутлаб, кўқларга кўтарди; одат бўйича (уни) табриклаб, устидан жуда кўп нисор сочди, • (сўнг) тўйга тартиб бериб, хусравона байрам ва шоҳона базмлар қуриб, айшу ишрат эшиқларини очди. Шу орада тўсатдан хабар келдики, Иброҳим мирзо тақдир инояти билан (яна) тад-
Ш бир чангалига тушган. Бу сўзнинг баёни шулки,
И шоҳ Сулаймоннинг давлати емирилгандан сўнг, Иброҳим мирзо оз сипоҳли киши билан пиёда, саросима ва саргардон бўлиб Кўхистоннинг этаклари (бўлган) Гиз дарасига⁷⁹⁹ ўтди.
5 Иттифоқо, мўътабарли кўнғиротлардан амир Мухаммад Мурод ибн амир Яроқбийнинг нав-
Ш карларидан бири ўша тоғ этақларига бориб қолади. (У) вазиятнинг ўзгарганига қарамасдан, (^мирзони таниб, ўйланиб ўтирмасдан, (уни ту-

тио; отига унгаро шоҳ даргоҳига томон юзланади (ва) эртаси куни мирзо (Пирмуҳаммад) хоннинг ҳузурига келтиради. Жаноб Пирмуҳаммадхон (Иброҳим) мирзони ўзининг оталиғи (бўлган) Мухаммадқулга топширади.

Алқисса, шундай ғалаба содир бўлиб, шундай (атоқли) душман қўлга тушгандан сўнг, фалак тақдирли (Абдулла) хоқон Парвардигорнинг қувватлаши билан шон-шарафнинг доимий ўрни ва иззат-иқболнинг маркази бўлган Бухоро диёрига қараб жўнади ва комкор биродарлари ва номдор хусравлар, бошқа нусратли аскарлар билан бирликда, давлат ўрдаси ва (Абдуллаҳоннинг) саодатли узангиси ҳамроҳлигида йўлга тушдилар. Бир неча кундан сўнг у тенги йўқ хусрав улуғлик эгасининг (Тангрининг) ҳимояси остида, давлат ва иқболнинг соясида Бухоро ўлкасига етиб, мамлакат аҳолисининг кўзини кутли сарой аҳлларининг ғуборидан равшан қилди. Улуғлар, зодагонлар, бозор кишилари ва бошқа касб эгалари маснавий: *(Хон ҳузурига) ҳаммалари баробар, нисорлар билан бордилар, Шаҳриёрни олқишлаб ва шодлик билан, (унинг) бошидан дуру гавҳарлар сочдилар, (ва) уни мактаб, офаринлар ўқидилар.*

ЖАҲОҲНИ КЕЗУВЧИ ФАЛАК ТАҚОЗОСИЧА ИБРОҲИМ
МИРЗОНИНГ ЎЛДИРИЛИШИ ВОҚЕАСИ

Ул ҳазратнинг иззат марказига (Бухорога) келиб тушганидан қирк кун ўтгандан сўнг, Иброҳим мирзонинг ўлдирилганлиги хабари етиб келди. Бу воқеанинг содир бўлиши қисқача шундай: Иброҳим мирзо хушчакчак, шоир йигит бўлиб, (унинг) ҳамроҳлари фазлу камол аҳллари ҳамда қийлу қоллар* эди. Ақл арбоблари ҳам унинг билан бирга ўлтиришга интилар эдилар. Халқнинг ҳужум қилиб қолиб уни асирликдан халос қилиш хавфининг олдини олиш учун (Иброҳим мирзо асир олинганининг) қирқинчи куни иззатли ва қудратли хон Пирмуҳаммадхон Балхдан чиқиб, шаҳарнинг шимолидаги Чаҳортоққа юзланди. (У ерда) осмонга Иетказиб чодир, саропарда ва боргоҳлар қурди. Жўзи тик тургани ҳолда белидан сувдек тиниқ жибир тиг чикарди ва (уни) Курок баҳодирга бе-*ши*риб, (Иброҳим) мирзони ўлдиришга ишорат қил-**Я**

* Қийлу қоллар — гап-сўзлар; умуман — уламолар. Бу ерда сўзга чечан маъносидан.

ди. Курок (баходир) унинг қотили бўлгани сабабли, шоирлардан бири бу воқеанинг тарихини «Курок қушт»⁸⁰⁰, деб ёзади. (Маълумки), ўша замонда малик ал-калом* унвонини олган мавлоно Ҳозирий Иброҳим мирзодан бир неча кун илгари Бухорога келган эди. (У)нинг ўлими тарихини қисқача шундай ибора билан ездди: «Такдир ҳукми билан ўлдирилди»⁸⁰¹.

ЖАМФАРМОН ХОННИНГ ХУРОСОННИ (ЎЗИГА)
БЎЙСУНДИРИШ УЧУН ОТЛАНМОҚЧИ БЎЛГАНИ ВА
ПИРМУҲАММАДХОННИНГ ХОҲИШИГА ҚАРАБ
БУНДАН ВОЗ КЕЧИШИ

Ўша йили⁸⁰² иззатли ва иқболли жами амирлар хоконга арз қилдиларки, кўп вақтлардан бери Таҳмосп ва унинг авлоди, Тангри уларни шарманда ва бебахра қилсин, тўртинчи иқлимнинг аксарий қисмини ўз таъсир доираларига киргазиб олганлар ва ҳаж қилувчиларга Байтулхаром (Макка) ва Мустафо алайҳиссаломнинг қароргоҳи (бўлган) Мадинани зиёрат қилишни манъ қилганлар. (Хоконга) шуни муносиб кўрдиларки, (у) ўша томонга қараб юриши керак, токи ул ҳазратнинг олий ҳимматлари баракотидан у жоҳил ва (фисқу) фасодчи тоифа ўша мамлакатларнинг барчасидан узоқлашсин ва халқ Макка ва Мадинани, Тангри уларнинг шарафларини кўпайтирсин, зиёрат қилишга мушарраф бўлсин. Бу жамоанинг арзлари ул ҳазратнинг хоҳишларига мувофиқ келганлиги учун, аввал баҳорда, фарвардин⁸⁰³ (ойи)нинг лашқарлари сабза совутларини кийиб, ер юзида тўпланиб, савсан баргининг сувидан кўккимтир тус(га кирган) ханжарни осиб олиб, тахт тагига суянчиғ ўрнатганда, зафарасар сипоҳни дарҳол тўплашга фармон қилди, Урушқоқ лашқар тўпланишидан илгари саъй қадамини Аму томон кўйди. Қутли саропарда Жайхун соҳилларига тортилиши билан, Балх тарафдан, ул ҳазратнинг амакиси Пирмуҳаммадхон ҳузуридан киши келиб (хонга) арз қилдики, мазкур хон Шибирғонга келиб (Сизни) ўзларининг ҳузурига ташриф буюришингизни сўрадилар ва айтдиларки, бу томонга қараб юрсалар, мумкинки ҳасад ва хийладан холи бўлган иттифоқ тузармиз; кўрармиз ва мумкин қадар тўлиқ шавкат [билан шовқин-сурон ва жаҳлга тўла бўлган у ёжамоа томон (бирга) юзланармиз. Шунинг учун

* Малик ал-калом сузлар подшоҳи.

(ҳам) ҳазрат соҳибқирон Карки (кечувирдан) ўтиб, Шибирғонга, саодатнишон амакиси томон йўналди.

(Улар) бир-бирлари билан учрашганларидан сўнг, қутли нишонли хон Пирмуҳаммадхон, (Балх) Бухоро вилоятининг қарамоғида бўлиши сабабли, ул ҳазратдан (турли) воситалар билан Бухоро ҳокимлигини беришини илтимос қилди. Шундай қилиб, (қўйилган шартга қура), ул ҳазрат (Абдуллахон) Балхни халифаликнинг марказига айлантиради; Пирмуҳаммадхон (эса) Бухоро вилоятида фахрланиш туғини (баланд) кўтаради. Ул ҳазрат жаноб (Пирмуҳаммад)хон томонини олиш мақсадида ва куббат ул-ислом Балхни Хуросонга яқинлигини эътиборга олиб, бу ишни амалга оширишни кейинга қолдирмади ва ул ҳазратнинг илтимосномасига шоҳона муҳрини босди. Шундай қилиб, Пирмуҳаммадхон шайхулислом улуғларнинг сараси ва низоми, (доимо) азиз ва олий бўлсин, яъни Хожа Абдулвали Порсо⁸⁰⁵ни Мирзо Алибий найман билан бирликда Бухорони тўтиб туриш учун номзод қилиб тайинлади. Аъло ҳазрат (эса) Қулбобо кўкалтошни ўзига қараб ва қарамоғида бўлган кишиларни кўчириш учун Бухорога юборди. Бошқа жами гуруҳни (эса), Балхни эгаллаш учун юборди. Аммо, шу орада, ажиб бир иш ва ғаройиб бир ҳолат содир бўлди. Пирмуҳаммадхон хаёл қилган иш амалга ошмади. Бу қуйидагича бўлди: фитна ва фасод аҳлидан бўлган бир тудадан одобсиз ва исёнчилар (Пирмуҳаммад)хоннинг ўғли Динмуҳаммад I султонни (хонга) қарши кўзғотдилар ва унинг хол ва хаёли саҳифасига Балх ҳокимлиги рақамини ездилар. Динмуҳаммад султон тўхтовсиз азимат отини жавлон урдирди ва Балх томонга қараб юрди ва ҳокимлик байроғини тикиб, ғалаён ва жаҳолат туғини баланд кўтарди. Ул ҳазратнинг (Абдуллахоннинг) амакиси, бу воқеа содир бўлгандан сўнг, ҳар қанча муболаға қилиб Динмуҳаммад султонни (бу йўлдан) қайтарса ҳам, (унинг) юзига раҳмсизлик эшигини ёполмади. (Сўнг) бу ҳолни аъло ҳазратга маълум қилди. Шунинг учун (ҳам) ҳазрат (Абдуллахон) қутли нишонлик биродари Ибодулла султонни Бухорога, Пирмуҳаммадхон юборган кишиларни Бухорони эгаллашдан қайтариб келиш учун юборди ва давлат арбобларини тўплаб, оғзидан дур ёғдириб буюрдикки, Динмуҳаммад султон бугун ўз отасини улуғлик авжидан тубанлик чуқурига итарар экан, агар Тангч

нинг) вужуди билан безалиб, унинг адл ва мийв-Натдорлиги эҳсонининг шуъласи жаҳон ахлининг ахволи ва пешонасига тушгач, хамиша фикр саҳифаси ва ҳаёл варақларига шундай (бир) маънини ёзар эдики, ўзининг қутли авзоли бузруквор отасини, яъни назм: *Фараду н ҳа шаматли, Жамшид тахтли, Искандар шаъвкатли, қўғи бахтли*, Искандархон хусусида, хамиша Тангрининг ризоси талабини подшоҳлик умидининг тобелигига тақдим қилиб, пайғамбарларнинг ахлоқи ва авлиёларнинг ҳаётидан бошқа (йўл)га эргашмаган(лигидан) байт: *Показа сийрат, хушхулиқ ва яхши ахлоқ (Фацат) яхши кишиларда ва энг яхши подишоларда бўлади*, (деганларидек, уни) Миёнкол вилоятдан пойтахт Бухорога келтириб, хонлик номини унинг қутли анжом исми билан -зийнатлаб, хутба унинг қудратли давлати дуоси билан овоза қилинди ҳамда олтин ва қумуш оқчаларнинг юзлари у Жам ҳашаматли хусравнинг сукка ва лақаблари билан янгиланди. Аммо ўша вақтда хонлик ишлари ул ҳазратнинг амакиси Пирмуҳаммадхоннинг зиммасида бўлганлиги туфайли, хутба унинг номи билан (ҳам) безатилди. Бинобарин (Абдуллахон) унинг ёнини (ҳам) олди. (Лекин) бу воқеани (унга) ошкор қилишни (тамоман) йўққа чиқарди. (Балхни Бухорога) алмашиш воқеасида Динмуҳаммад султон қарама-қаршилик йўлини илгари сурганлиги учун отасининг маслаҳатларини (ҳам) қабул қилмади. Бу ходисани ифода қилишда (Абдуллахон) иззат ва иқболли ҳазратнинг (Ҳожа Исломнинг) фикрига кўшилди; фаррух асарли дилида сақлаган фикрни юзага чиқарди.

(Абдуллахон) Балхдан қайтиб давлатининг пойтахтида (Бухорода) бир оз тўхтагандан сўнг, саодат асарли биродари Ибодулла султонни ҳазрат (хон)нинг жами аркони давлатлари ва аёнлари, хусусан, Жоналибий найман ва бошқалар билан (бирликда) туғилган ери ва асл ватани бўлган Карминага, ҳазрат Искандарфармон (Искандархон) ҳузурига юборди ва ўзи хоҳлаган саодатга яқинроқ бўлган фикрни унга баён қилди. Султон нишонли (Ибодулла) султон Сулаймонмакон отасининг даргоҳига шошилар экан, (унинг) шарафли ва фахрли ҳамда иззат ва латофатли суҳбатига муяссар бўлди. Қутли-шавкатлик ҳазрат (Искандархон) таъзим ва штоатни жойига келтириб, одоб(лик) лабини (сўзга) очиб, саховатли султоннинг илтимосини

за мулозимлар орқали (унинг) қабул нишонига етгандан сўнг, ҳазрат Искандарнишон (Искандархон) фарзандларининг илтимоси ва зодагон ҳамда аёнларнинг майлига биноан, Миёнкол вилоятдан саодат ва иқбол билан, ғоят улғуворлик ва шараф билан азимат ва кўчиш байроғини (баланд) кўтариб, товук йили бўлган 968 йилнинг шаъбон ойи бошларида⁸⁰⁹ Бухоро томонга қараб юрди. У л ҳазратнинг келаётганлиги овозаси тарқалиши билан аёло ҳазрат (Абдуллахон) қолган амирлар билан (унинг) истиқболлига чиқдилар ва мазкур шаҳарнинг қишлоқларидан бўлган Сангисабз деган мавзеда давлатнинг (кўрар) кўзи Искандар мартабали отасининг дийдоридан равшан бўлди; муборакбод ва нисорлар сочиш маросимини бажо келтириб, мувофиқ тортиқлар ва муносиб ҳадялар инъом қилди. Ҳазрат ҳумоюнқалом у ердан бор қоида ва қонун билан қутли мамлакатнинг пойтахти доруссалом Бухорога ташриф буюриб, подшоҳ саройига келди. Амалдорлар ва зодагонлар мамлакат ва унинг атрофидаги хос ва авом, (хусусан) ҳамма халқ бир жон ва бир тан бўлиб, ул ҳазратнинг ҳукмронлигини таниб, душманлик ва адоватдан холи бўлган иттифоқлик билан гардан (лари)ни итоат бўйинтуруғига осиб, хизмат камарини белга маҳкам боғлаб, тилларини (сан) айтиш учун очдилар.

М а с н а в и й:

Эй, шаҳаншоҳлик тахти сендан хушнуд
(хоқон),
Ҳўкмдорликнинг шавкати сен билан безалди.
Дилимиз сенинг фармонинг билан боғланган, ;
Биз сенинг аҳди паймонингга камар
боғлаган(миз).

Ул ҳазрат давлат тахтини ва ҳашамат курсисини ўзининг муборак зоти билан мушарраф қилди ва унинг инояти офтобидан марҳамат сояси тамом жаҳон ахлининг ва хусусан Бухоро ахлининг бошига тушди. Жаҳон султонлари ва миллатнинг аслзодалари у қутли ҳазратнинг тахтга ўлтиришини муборакбод қилиш учун шонининг даргоҳига шошилдилар ва (ўзларининг) қуллик гарданини (унинг) итоат халқасига киргазиб, мулозимлар қаторидан жой олдилар. Қошғар вилояти чегарасидан (то) Хоразм чегарасигача ва Дашти Қипчоқнинг охириги четидан то Қандахор этагигача (бўлган ер л ар) унинг тобелигига ўтди; хутба ва сукка ул ҳазратнинг

Н а з м:

(У) Фаридун хашамлик улуғвор (бир)
 подшоҳдирки,
 У туфайли адлнинг даражаси юқори
 кўтарилди.
 Качонки шоҳ бўлиб иззат тахтига
 ўлтирганда,
 Фитнанинг эшиги ва зулмнинг гардани
 боғланди.
 Халкнинг дили (унинг) хуш хулқидан шод
 бўлди.
 (Унинг) карам ва саховатидан олам обод
 бўлди.

Дарҳақиқат, у шундай бир одил подшоҳдирки, (уни) «биз сени ер юзига халифа қилдик»⁸¹⁰ (ояти)га биноан халифалик тахтига ўтқазиб, унинг зафарогоҳ байроғи, «биз уни юқори ўринга кўтардик»⁸¹¹ (ояти) бўйича Хулқарнинг авжидан ҳамда Сидратулмунтахонинг баландлигидан ҳам ўтди. У л хазратнинг адлу эҳсони баракотидан дин (ва) давлат манзиллари ва мулку мил лат маросими бирлашди ва тартибга тушди; адолат тарқатишнинг бозори ва раъиятпарварликнинг хазинаси бениҳоят ривожланди; буюк сайидлар, машхур уламолар ва мамлакатнинг донгдор ҳофизларининг иқбол чамани унинг инъом булутидан кўкарди ва яшнади; фазлу хунар ахллариининг яшаш ва умид ниҳолларй у одил подшоҳнинг саховат томчиларидан ўсиб ва униб, «унинг илдизи (ерда) маҳкам бўлиб, шоҳи осмондадир»⁸¹² (ояти)га мувофик, яшил осмон чўққисида жилва қилди.

Н а з м:

Адолатли подшоҳнинг тартиб ва эҳсонли
 булутидан
 Фазлу хунар кўчати кўкарди ва яшнади.
 Унинг аҳдида ой танли барча маҳбубларнинг
 жингалак (соч)ларидан бошқа,
 (Хеч бир нарса) дилни паришон қила
 олмади.
 Унинг даврида қумуш қошлардан бошқа,
 Хеч бир киши зулм камонини торта олмади.

Соё офтобнинг изидан борганидек, чаманининг кўкариши (ҳам) булутнинг фазилдандир. Модомики, шамол олов ёндирувчи ва тупрок сув билан ҳамнишин бўлган вақтда башар сайиди, машхар кунида шафқат қилувчи ва шафқат берувчининг (Тангрининг) ҳурмати билан унинг пойдор давлатининг офтоби ҳукмронлик ва мам-

лакат очувчилик авжида жаҳон атрофига нур тарқатувчи ва фазл марҳамати тортик базмида халқпарвар ва заррапарвар (бўлсин).

М а с н а в и й :

Давлат унинг ястуғидан йироқ бўлмасин.
 (Қуёш) унинг тожиги бефарқ нур сочмасин.
 Мангулик номи унинг ўрни бўлсин.
 Тириклик хонаси унинг оstonаси бўлсин.

Бу саргашта фақир (ўша) кунларда у гардунғулом хусравнинг мадҳида зийнатланган хориф* (нарс)дан бир парчасини бир-бирига кўшиб ул хазратнинг кимёасар назарига келтирдилар. Алхамдуллоҳ, қабул шарафини топди. У қасида куйидагидир:

Қандай яхши(ки), подшоҳлик авжининг
 куёши (бўлган) Тангрининг соёси.
 Абулғозий муъизиддавла Искандар
 баҳоқдирхон,
 • Муҳаммад хулқли, Мусо қўлли, Юсуф юзли,
 Исо нафасли,
 Солих хулқли, Хизр илҳомли, Жам(шид)
 фармонли,
 Давронда мамлакат бошлиғи, оламга ҳукми
 ўтувчи,
 Дин ва дунёга ёрдам берувчи, адлу эҳсоннинг
 додига етувчи.

(У) шундай бир подшоҳки, ахлоқ, раъй,
 иззату мартабада,
 Подшоҳ суратли, фаришта сийратли, фалак
 даражали ва Кайвон ўринлидир.
 Мамлакат ва миллатнинг паноҳи, давлат
 майдонининг шаҳриёри.
 Иззат мулки, шаҳарларда боши баланд
 бўлган олий шонли хон.
 У л хазратнинг хусравлик нишонига,
 «Тангри унга абадий ёрдамчи» (хадиси)
 унвон бўлса таажжуби йўқдир.
 Ваҳдат мулкида сурат ва маъни подшоҳисан.
 Сенинг умумий фазлнинг султонлардан тортиб
 дарвишларгача етган.
 Сенинг садақат, адолат ва ҳимматинг билан,
 Сенга пок Тангри «субҳон аллази асран»⁸¹³
 соҳибсириининг фармонбардорлик
 давлатини берган.

Шунинг учун сенинг пок дилинги жаҳонни
 кўрсатувчи ойна бўлди.
 Унда халқ ахволи равшан кўриниб (хеч
 нарса) яширин қолмас эди.

*Хориф — снрти яхши, ичи хароб нарса.

(Хар қандай) сирни очувчисан, маърифатинг
камолидан,
Дилимиз лавҳасида яширинган хар бир
сирни (яхши) биласан.
Сенинг мақбулинг хар қачон одам сингари
халққа мақбулдир.
Сенинг қарғишинг ҳамиша шайтонга бўлиб,
Ҳақнинг қарғишидир.
Фалак бу азим дарёга шўнғиганидан бери,
Сенинг гавҳар зотингдан бошқани
шаҳаншоҳликка лойиқ кўрмади.
Агар хинд подшоҳи (сенинг) амрингга қул
бўлса муносибдир.
Қайсар ва хоқон^{III} сенинг ҳукмингга тобеъ
бўлса арзийди.
Жаҳонни ўз адлингдан шу қадар хуррам
қилдингки,
Оламда Нуширвон адлини ҳеч ҳим
кўрмагандек бўлди.
Агар майдондан давлат гуйини илсанг ажаб
эмас,
Чунки зулм қўлини адолат тиғи билан кесиб
чавгон қилдинг.
Сенинг давронингда найдан бошқа ҳеч
кимнинг фарёди йўқдир.
Сенинг даврингда кумридан бошқа ҳеч
кимнинг фиғони йўқдир.
Сенинг захар аралаш қаҳринг тиғи
кўрқинчидан,
Ақл қарорини, дил сабрини, кўз нурини,
жисм-жонини йўқотади.
Сенинг даврингда душманнинг дили дўзах
каби олов билан тўлди.
Дўстларнинг қалби жаннатдаги каби шоду
хуррам (бўлди).
Қадамингнинг бараккотидан Бухоро
мамлақати оламнинг фаҳри бўлди.
Миср мамлақати Канъон Юсуфнинг⁸¹⁵
иззатли қадамидан азиз (бўлганидек),
Ҳассоннинг⁸¹⁶ маддоҳлиги инсонун жин
пайғамбарларига мақбул бўлганидек,
Менинг мадҳу саноим сенинг хотирингга
қабул бўлишини истардим.
Нахлий, дуога киришсам, зотингнинг сифати
Ақл майдонидан чиқади ва имкон гирдобидан
холи бўлади.
Э Тангри, о лам бор экан, у ҳамиша сенинг
фармонингда бўлсин,
Тўққиз осмон тахтига сенинг номинг билан
хутба ўқилсин.

(ТАНГРИНИНГ) ЯРЛАҚАШИ БИЛАН ҲАЗРАТ
ПАРВАРДИГОРНИНГ СУХБАТДОШИ ШАЙХУЛИСЛОМ
ҲАЗРАТ ХОЖА ЖЎЙБОРИЙНИНГ, СИР ЛАРИ МУҚАД-
ДАС БЎЛСИН, БУ ФОНИЙ ҚАФАСДАН ЖАННАТНИНГ
БОҒЛАРИ ВА РУҲОНИЯТ МАНЗИЛЛАРИГА КЎЧИШИ
ВОҚЕАСИНИНГ БАЁНИ

(Н а з м:)

Қалам фалак лавҳасига бақо харфини ёзмаган
экан.
О лам саҳифаси мангулик нақшидан (кўп)
содда экан.
Бақо гулистонида бош кўтарган хар бир
сарф,
Ўлимнинг кучли шамоли келгандан сўнг,
оёғидан йиқилар экан.
Умрнинг қасри зебо кўринишлидир, лекин
Мангулик устоди бақодан бироита ҳам эшик
очмаган (экан).
Даврон соғарида доимо фанодан май бўлди,
Жаҳонга ким келса, шу бодадан тотувчи
бўлган (экан).
Жаҳон бу гал муқимлардан қандай қилиб
холи бўлади?
Оламдаги бор киши ўлмоқ учун яратилган
(экан),

Ғайбий нурларнинг тушадиган ўрни бўлган
ақл арбоблари ва илму фазл эгаларининг-қуёш-
дек равшан ҳамда кимёасар хотирлари замирида
яширин қолмасинки, «хар бир нафс ўлимни то-
тувчидир»⁸¹⁷ (ояти) мазмунидан олинадиган маъни
шулки, мангулик қорхонасининг тикувчиси (бўл-
ган Тангри) бақо кийимини ҳеч кимнинг қомати-
га яраша (қилиб) тикмаган ва абадий боргоҳнинг
махрами мангулик шаъмини ҳеч бир мавжудот-
нинг базм саройчасида ёқмаган. Чиндан ҳам ўлим
— яланғоч, шариф нафсни, оғир тупроқдан яра-
тилган баданни юк кўтаришдан халос бўлиши ва
фаришта олами қушининг инсон ботини қафаси-
дан қутулиши демакдир. Бас, шунга қараганда,
шу маъқулки, оқил табиатнинг зулматобод (ва)
танг еридан ҳақиқатнинг кенг фазосига юз тутиб,
ақлий ҳаётни жисмоний ҳаётдан устун ҳисоблан-
са ва (у) нима билан камол топадиган бўлса, ўшан-
га майл қилиб, ҳиммат қаноти билан фаришталар
чўққисига парвоз қилинса (бас).

Н а з м:

Руҳим қуши сахар чоғи садр тепасида,
Ҳодисалар тузоғи қўйилган бу ерда ором
олинмасин, деб қичқирди.

кртихор тунлари сийлашининг беаги бйлан,
авлиёлар сенинг учун инсонлар
хилватгоҳини ҳозирлаган.
Сен бўлсанг бу ғамхонада ғамзалардек асир
бўлиб қолгансан.

«Валийлар менинг пешим остидадир; улар-
ни мандан бошқа (киши) танимайди» (ҳадиси)
эъзози билан зийнатланган зодагонлар игу тои-
фага хосдир, яъни бу безътибор дунё ва бе-
фойда сарой бу машхур тоифадаги зотлар ва
сахий кишиларнинг қарор (топадиган) манзили
бўлишига тўғри келмайди.

Б а й т :

Дунё ҳунар аҳлининг қошида жуда кичик бир
нарсадир,
(Чунки) офтобга нисбатан каднинг заррадан
хам камрокдир.

Балки, уларнинг олий шаънларига ва ба-
ланд мартабаларига муносиби шулки, (улар)
бир кунмас-бир кун бу сарой ва жисмоний танг-
ликдан жаннат кенгликларига ҳамда руҳоний
манзилларига юз тутадилар ва «албатта, улар-
нинг қайтишлари биз томонга (бўлади)⁸¹⁸ (оя-
ти) бўйича жаннатнинг неъматларига қараб қа-
дам қўядилар.

Б а й т :

Фано остонасига (асло) кўнғил қўйма,
(Чунки) сенинг масканинг учун бошқа жойда
қасрлар қуриб қўйганлар.

Валоят буржининг (ёруғ) юлдузи, каромат
дуржининг гавҳари, илохий нурларнинг мазка-
ри, чексиз сирларнинг манбаи, олий мартабали,
ҳазрат (Хожа Жўйборий) иложсиз воқеасининг
шу тасвирини муқаддима қилишдан ва тахри-
рини танлашдан мақсад шулки, қудсий огоҳ
(ҳазрат) тўғри йўлдан борувчиларнинг раҳбари
ва кароматларни махфий тутишда ҳамда яши-
ришда, (шунингдек) одатдан ташқари мўъжи-
заларнинг пайдо бўлишини ман қилишда, са-
датнинг эгалари бўлган барча шайхлар билан
баҳслашишда олдин кетган эди. Яратувчи под-
шоҳ (Тангри) хайрихоҳларининг махсуси, яъни
бизнинг имомимиз ва жанобимиз Хожа Жўйбо-
рий эди. Тангри унинг руҳини пок қилсин ва
кушоийшларини оламда зиёда қилсин.

Бу воқеа(нинг баёни) шулки, 969 йилда⁸¹⁹

ул ҳазратнинг олижаноб мизожида кучли (бир!
заифлик пайдо бўлди; табиати мўътадиллик йў-
лидан чиқди; мўътадил(лик) баҳори билан оро-
йиш топтан табиий қувватлари тамоман ўзгар-
ди. Замоннинг Афлотуни ва давроннинг Ари-
сотулуси (бўлган) мавлоно Султон Муҳаммад
табиб ва бошқалар сингари Масихо дамлик ҳа-
кимлар ва ҳумоюн кадамлик табиблар, шояд,
(унинг) саломатлик тонги мурод матлайдан кў-
ринса ва муборак мизожи куёш каби кўриниш
чуқуридан (сиҳату) саломатлик авжига қўта-
рилса, (деган) умид билан белларига тириш-
қоклик камарини боғлаб, қандай бўлмасин, (уни
бемор ликдан қутқаришнинг) и лож йўлини ва
мизожини тузатиш усулларини топиш учун
(кўп) ҳаракат қилдилар. (Лекин бундан) ҳеч
қандай фойда чиқмади. «Албатта, Тангрининг
муҳлати қачон келса, (уни) узайтириб бўл-
майди»⁸²⁰ (оятининг) тақозосича, «бако девон-
хонасида махфий (бир) кон эдим» (ҳадиси),
саропарда султонининг умри нишони «Тангри
хоҳлаган нарсасини йўқ қилади»⁸²¹ (оятининг)
билан безалиб, «ер юзидаги ҳамма нарса йўқ бў-
лувчидир»⁸²² (оятининг) ёрлиғи билан безатилган
эди. Шунинг учун (хам) тадбир калами (киши-
ларнинг) тақдирномасига ҳеч қандай ўзгариш
рақамини бита олмайди. (Шундай қилиб, уни
даволаш йўлида қилинган) тиришиш ва ури-
нишдан ҳеч фойда чиқмади. Мисра: *Қалам ни-
мани битган бўлса, уни ўзгартириб бўлмайди.*
Ниҳоят, тамом заифлик ул олижаноб зот ва
латиф унсурдан қолиб чиқиб, беморлик (охи-
ри) силга айланди ва ул ҳазратнинг ҳумоюн
мизожи сиҳат ва саломатлик беагидан холи бўл-
ди. Ҳар вақт қудратли хокон ул муқаддас жа-
нобни кўришга борганда, ул ҳазрат камоли
иноятлари ва марҳаматлари туфайли, (унга)
васият қилиб, дердиларки, бордию сенинг зо-
тинг «Парвардигорим адаб берди» (ҳадиси) та-
қозосича, адаб бериши билан сенинг огоҳлик
ойнангда Тангрининг илҳомлари нури тоблан-
ган бўлса, шуларнинг ҳаммасидан сенинг тўғ-
рингда ғоятда шафқатим бўлганидан, «Тангри
хоҳлаган кишисини ёруғликка бошлайди»⁸²³ (оя-
тининг) бўйича момақалдирикдан бир ярақлашдек
(бўлган) раъйи ва тадбиридан сенинг қошинга
бир машъала ўрнатаман, токи унинг ёруғида
мақсадинга (етиш учун) осон йўл топасан. Эн-
ди (сенга) шу лозимки, раъийят билан муома-
лада адл байроғини жуда баланд кўтаргин; дав-
латнинг бақолик ҳамда неъматнинг вафолик бў-

лиши учун латиф унсурларинг (билан) бечора хамда мазлумларнинг ранжиши ва охи ўқиға нишона қилмагин.

М а с н а в и й :

Мулкинг (шундай) маъмур бўлган (вакт)да,
Риоя кўзингни раъийятдан олма!
(Чунки) мевадор бўлган дарахтнинг шохи,
Унинг соясида ўтирганларга мадор бўлади.
Сен пок Тангрининг сояси бўлганингдан сўнг,
Бу муштаҳоқларга* кўнрок соя тушир!
(Ва) зулмат соясини мазлумлардан торт!
Мазлумлар ғуссасини золим(лар)дан торт!
Токи сенинг яшаган (шу) замонингда,
Хеч киши зулмдан шикоят қилмасин.

У л ҳазрат (Абдуллахон) бу фойдали хикоя ва дилға ёқимли (бўлган) гапларни тоза гавхарлар хамда шахвор марваридлар каби (ўзининг) ақл қулоғига тақиб, тўла фармонбардор бўлди ва адолат ўрнатишда, халққа нисбатан сахий бўлишда, динни кўллаб-қўлтиклашда, яқин ва содиқ кишиларни жой-жойига қўйишда, мамлакат ва ўлкаларни забт қилиш ва йўлларни қўриклашда, шаҳарларни обод қилишда, художўй кишиларни хурматлашда, раъийятга риоя қилишда ва халойикни хурматлашда унинг I (Хожа Жўйборийнинг) амру фармонига кулок | солар ва (уни бажариш учун) кучи борича тиришар хамда сўз билан таъриф қилиб бўлмайдиган даражада ҳаракат қилар эди.

Алқисса, у л ҳазратнинг (Хожа Исломининг) | заифликлари жуда кучайиб мўътадиллик даражасидан ошиб кетди ва 971 йил сафар ойининг йигирма бирида⁸²⁴ душанба куни жаҳон аҳлининг махдумзодаси ҳазрат Хожа Калонхожа (яъни Хожа Саъд), Тангри уни саломат ва абдий қилсин, ул ҳазратнинг (яъни отаси Хожа Исломининг) буйруқлари билан хат ёзиб, ўша вақтда Қоракўл вилоятида овда бўлган аъло ҳазратга (Абдуллахонга) ва ўша замонда турар жойи гўзал Кармина шаҳри бўлган Рустам султон ва бошқа ҳокимлар, зодагонлар ва теварак атрофдаги уламоларга юборди. (Хатнинг) мазмуни шундай эди: қандай бўлмасин, панжшанба куни Ромитон деган жойга борсинлар, токи (Тангрининг) раҳмати мукофотини ва яхши жанозанинг савобини топсинлар. Ўзи (эса) маҳфаға ўлтириб, эслатиб ўтилган ойнинг йигирма учинчисида чаҳоршанба Куни, Сумитон кишло-

ғига қараб юрди ва биринчи навбатда шон-шавкатли имом Абубакр Саъднинг, Тангри ундан рози бўлсин, нурлар балқиб турган мазорига ташриф буюриб, ўзини ул ҳазратга топширди. Зиёратдан сўнг шон-шавкатли имом (қабри)нинг қибла тарафидан ўзини (келажакда) дафн қилиш учун жой тайин қилди. Шундай қилиб, ул ҳазратнинг бош (томон)и имомнинг кўкрагига тўғри келар эди. (Хожа Исломо) бу ердан чиқиб, хонақоҳга ташриф буюрдилар ва у муборак хонақоҳда бутун тун бўйи ўйға чўмиб, беҳуш ҳолда бўлди; дамба-дам ўзини хушёрлик ҳолатида кўрарди. Шу ҳолатда бўлганига қарамай, чарчаган лабини очиб дедикки, ҳақ ва диннинг нури (бўлган) Хожа Бузургхожа⁸²⁵ бу дунёдан кўчишларида ғарибларга ўхшаб Дарвозайи об⁸²⁶ карвонсаройида яшадилар ва ўша жойда бу ғурур манзилдан, жаннатнинг хурсандлик саройига кўчдилар, Тангри у кишини (хамиша) раҳмат қилсин. Биз хам (бир кунмас-бир кун) шу ерга келамиз; ул ҳазратга ўхшаб, ғариб бўлиб (бу) дунёдан ўтамиз. Ўша кечаси (Тангрининг) илҳоми ва ишорати билан бизнинг махдумзодамиз (яъни Хожа Саъд) ҳазрат имомнинг нури мазорларини обод қилиш учун бордилар. Бу савдони таҳрир қилувчи (муаллиф) у тўғри йўл кўрсатувчилар қибласидан қуйидагиларни эшитди." (У киши) имо ва ишора йўли билан гапирди. Ул ҳазратнинг (Хожа Исломининг) буйруқларига кўра мазорнинг устига бориб, кечаси қоровул (бўлиб) тунадим. Уйқу билан хушёрлик орасида кўрдимки, ширин юзли, найшакар коматли, бир оз оксоқ бир киши (кўз ўнгимда) пайдо бўлиб, дедикки, муборак бўлсин, хожаларнинг жами иззатлилари, уларга Тангрининг раҳмати ва розилиги бўлсин, сени отангнинг иззат ва қароматли курсисига ўтказдилар. Бу башоратли ишоратни эшитгач, ул ҳазратдан фотиҳа сўраганим сабабли, айтдиларки, шунинг ўзи фотиҳадир, (яъни) азизларни йўқлаганликнинг ўзи фотиҳадир. (Унинг) улуғ исм ва номларини сўрашни қанча истасам ҳам, андиша халақит бериб, сўрай олмадим. Бу воқеадан ўзимга келганимдан сўнг, отамнинг оёқларини ўпиш учун йўналдим. Хонақоҳнинг эшигидан киришим билан (у) кўзларини очиб ширин сўз билан, табассум қилиб, муборак бўлсин, дедилар ва айтдиларки, бу воқеада восита бўлган, азизлар томонидан элчи бўлган (у киши) азиз Хожа Носириддин Абунаср

(сапчиб) турдим ва отамнинг оёқларига йиқилдим; шарафли оёқларини ўпишга ошиқдим; камоли шараф ва бахтиёр бўлдим.

Алқисса, ўша (ойнинг) йигирма тўртинчисида⁸²⁷, панжшанба куни сахар(да) ул хазратда тамомила беҳушлик рўй бериб, ўзларидан кетиб қолдилар ва (бир оз ўтиб) яна асл ҳолатларига келдилар. Ҳазрат маҳдумзода отаси пешонасидаги ўзгаришни кўрганидан сўнг, унинг ҳам ахволи ўзгарди. Аммо ниҳоятда итоаткор ва оғир бўлганлигидан, қанчалик қийин бўлмасин, жойидан кўзғолмади. Қудсимаоб жаноб ул хазратнинг ахволи ўзгарганини кўргандан сўнг, мулоимлик билан (ундан) ҳол (-ахвол) сўради. Хожазода (бундай) дедилар: умрим давомида атрофимдаги мулозимларга нисбатан (мен томондан) муносиб бир хизмат содир бўлган ёки бўлмаганлигини билолмадим. Шу хусусда (кўп) ўйлайман ва уятдан бошимни кўта- I ролмайман. У л хазрат (Хожа Ислому) дедилар- I ки, сиздан бизга нисбатан бўлган фарзандлик I тариқаси ва хизматкорлик вазифаси қанча бўл- | ган бўлса, умид қиламанки, мен шунчалик сиз- | дан розиман, (ўйлайманки,) Тангри ҳам (сиз- I дан) рози бўлади. Тонг ёришига яқин бўлгани- I да хожаларнинг, уларга Тангрининг раҳмати § ва рози лиги бўлсин, муқаддас йўлларига риоя I қилиб, фоний саройдан абадий манзилга кўчиш I вақтида (Тангрининг) исмини зикр этиш билан I машғул бўлди. (Ул хазрат) дед ил арки, асҳоби I исми зот⁸²⁸нинг (номини) баланд қилиб тилга I олсинлар. (Тангрининг исмини) зикр қилиб тур- | ган вақт(им)да ул хазратнинг пок руҳлари асл I жойига кўчди ва жисмоний боғланишларига қа- I рамасдан, юзларини муқаддас тарафга қарат- \ дилар; замон ва маконнинг танглигидан пайғам- I бар ва содиқ дўстларнинг қароргоҳи (бўлган) жаннатнинг тўриси кенглигига кўчдилар.

Н а з м:

Бу кун қандай хуррам кунки, бу вайрон
манзилдан кетдим.

Жон роҳатини истаб жонон изидан кетдим.

Унинг юзи муҳаббатидан зарра каби рақсга
тушаман.

Токи қуёш чашмаси лабигача чарақлаб
бораман.

Бу ходисанинг содир бўлиши асҳоб ва аҳ-

ёшу қариларнинг сирлар лавҳаси хиралашди.

М а с н а в и й:

Бу ғуссадан кўзлар селдек бўлди.

Баҳор вақтида ёғадиган ёмғирдек бўлди.

Дод-фарёднинг кучлилигидан фалакнинг
қулоғи қар бўлди.

Жаҳон бу воқеадан фарёдга келди.

Жаҳонни ёқувчи ҳокон (Абдуллаҳон) шу куни(ёқ) бошқа биродар ҳамда қолган амир ва аркон (давлат)лари билан Ромитон мавзеига (етиб) келди ва бу мудхиш воқеанинг содир бўлганлигидан дили танг ва ғамгин бўлди; кийимини (мотам либосига) алмаштириб, барча султон, ҳоким, иззатли ақобирлар, улуғвор амирлар, вазирлар, хос ва авомларига ҳам кийимларини алмаштиришни буюрди. (Шу манзилда) қайғу ва таъзия палое лари тўшалди. Ўша жойда шу қадар (кўп) халқ тўпландики, бундан бурун ҳеч қачон (бундай кўп халқ) кўрилмаган эди. (Ҳоконнинг) ўзи хазрат маҳдумзодаи аъзам (Хожа Саъд) билан бирликда гавҳар ёғ- ; дирувчи тилини қайтишга илтижо қилиш кали- | маси, яъни «бизлар Тангриники ва унинг томи- | нига борувчилармиз»⁸²⁹ (ояти) билан очди. (Ҳаз- | ц рат Хожа Ислому) шариат расми билан ювиб- Ц тараб қафанланди ва тобутга солинди. У ни Ис- В кандар нишонли ҳокон (ўз) давлатининг арбоб- ; лари, улуғ амирлар ва зодагонлари билан елка- • ларига кўтардилар ва жаноза ўталгач, (уни) I муаттар мазорга элтдилар ва маърифат дарёси- ? нинг гавҳарини тупроқ садафига топширдилар. \ Таъзия маросими тугагач, у л хазратнинг Тангри- I нинг марҳамати тўла руҳларини шодлантириш \ учун хатмлар қилдилар ва фақир, ғариб ва бош- Я қа мухтожларни кўп садақалар билан баҳрама- Я нд қилдилар. Тўртинчи куни от, хўкиз ҳамда 1 бир қанча қўйлар сўйиб (турли таомлар) пи- 1 ширдилар ва (эл олдига) дастурхонлар ёздилар ҳамда турли-туман таомлар ва мевалар тортиб | (унинг ҳақиға) ош бердилар. Аъло хазрат бар- I ча улуғлар ва уламолар билан тўла бўлган ўша 1 йиғилишда жаноб мағфиратпаноҳнинг содиқ ха- ц лафларини ихлос ва эътиқод билан мажлисининг ц тўрига ўтказиб, мамлакат ва (тамом) атрофдан Ж келган барча улуғлардан юқорига ўтказдилар. III Ўзи (эса) азадорларнинг ёнига келиб ўтирди; I (жон) фидойилик камарини белига боғлади ва ^

мусибат либосидан чиқариб, фахрли либос кийгизди⁸³⁰. (Азага) келган бошқа акобирлар ва аёнларни ҳам таъзия кийимидан халос қилиб, маълум либослар кийгазди. У буюк воқеада бир қанча шоир ва фозиллар тарих ва марсия ёзиб, фазилат ахллариининг кимё асарли назарларига такдим этдилар. Шу жумладан, шоирларнинг нафис нафаслиси ва малоҳатли, одобли ва (яхши) хулқли мавлоно Мушфиқийнинг куйидаги тарихи (хам бор):

Қ и т ь а:

Хожа Жўйборийнинг (бу) жахондан кетиши билан

Ҳақиқат жўйборида сув қолмади.
Ақл унинг вафоти тани тарихи учун
«Тариқат эгаси султон» (жумласини) езди⁸³¹.

(Фақири ҳақирнинг) анбар қалами у улукчиши марсиясида куйидаги байтларни назм ипига тизди:

Эй кўнгил, жаҳон ахлининг биноси (у қадар) мустаҳкам эмасдир.

Фалакнинг беш кунлик меҳрининг эътибори йўқдир.

Жаҳон уйига ишониб (асло) оёқ қўйма,
Чунки асоси чириган бу хона мустаҳкам эмасдир.

Фалакнинг муҳрига етарли нақшлар ўйилиб ёзилган.

Жаҳон вайронаси турадиган жой эмасдир.
Бу хатарли водий турар жой эмасдир.
(Шунинг учун) казо ўз муддаосига мувофиқ амал қилди.

Бу масалада кишининг музтарликдан бошқа (иложи) йўқдир.

Ўлим ҳақ ва ажал ҳаммани йўқ қилувчи бўлганидан,

Дил замон хавфининг фирокида (мутлақо) чидамсиздир.

Афсуски, (энди) ер ва осмоннинг муқаддоси қолмади.

Карам дарёси, умматлар имоми жаҳонда қолмади.

У жаҳоннинг комили камол оламидан ўтди.
Замоннинг қутби кетиб, жаҳоннинг улуғи қолмади.

Йўл топишни талаб қилиш ундан бош тортди,
Толибларнинг матлуби ва муршидларнинг бошлиғи кетди.

Шараф сандиғи иқбол гавҳаридан бўшаб <олди.

Бахт бурчида кирон эгаси юлдуз қолмади.
Жаҳоннинг қулоғи гавҳар зирагидан ажралиб (қолди).

(Энди) фазл кони ва Дарёсига гавҳар сочувчи лаб қолмади.

Умр ариғидан унинг сарви қомаги узоклашиб кетди.

(У энди) жаннат бўстонида Кавсар лабидан жой олди.

Қани (энди) у мақсадларнинг ниҳоятига етиш?
(Ва) дил кўзи билан мақсуд маҳбубини кўриш.

Қани у филнинг вақтга ваҳшат солувчиларидан хурқиш?

(Ва) азал жамолининг жилваси билан ором олиш?

Қани у (мақсудга) етишиш орқасида талаб ипига уланиш?

Дилни ўкситиш ва тўсиқлардан ўтиш.
Қани (энди) ҳиммат майдонига кадр отини суриш?

Ва (унинг) узангисида саодат элчисининг чопиши.

Ҳарам тарафидан хонақоҳ томон кетиш (қани?) ;

Ва ҳар тарафдан маҳбубларнинг дуосини эшитиш.

Во ҳасрато, камол ахлининг қибласи кетди.
Умматлар ғавси, ҳол ахллариининг мумтози кетди.

Бу воқеа қиёмат кунидан бир аломатдир.
Шундай бузрукворнинг ўлиши қиёмат нишонасидир.

У шариат уступи бақо уйига жўнагандан сўнг,
Бошқа умр биноси истикоматдан холидир.
Асхобларга муносиб жон таслим бўлди.

Бу ғамдан саломат киши маломат топади.
Ислом устунининг умр хати қисқа бўлди.

Хулоса шулки, дунё турадиган жой эмасдир.
Фаришта хулқли (хожа) жаҳондан кўчдики,
Ундан машриқу мағриб қаромат нақш билан тўлган эди.

Ажал уйқуси кўп кўзларни беркитган бўлса хам,

(Лекин) ҳеч ким бундан мушкулроқ воқеани қурган эмас.

Яқин йўлда унингдек бирор муршид йўқ эди.
У кетди ва унинг юксак ўрни тубанда қолди.
Унинг сўзига киши қандай эътироз билдиради?

Агар ҳақ лутфи ер юзини ўз муҳри остида турса.

(Ул жаноб) маърифатга тушган замонда,
Ҳамма нозик нарсаларни текширувчилар жаннат томонга равон бўлдилар

Дин султони Муҳаммад Ислому куббат
ул-исломдан жаннат томонга равона бўлганда,
Мен фақирнинг фикрича, унинг вафот этган
йили тарихи,
Подшохи кишвари Ислому⁸³² га тўғри келади.
Эшикларшиш кушойиши Туби дарахти
соясига келганда,
Унга «бундай (хололда дунёдан) ўтиш қандай
яхши», деган хитоб келди.
Эй Парвардигор, (у) буюк садрларнинг
боғбони бўлсин.
Жойи доруссалом боғи*нинг тўрисида
бўлсин.
Агар (у) доруссурур** томонга ташриф
килган бўлса,
(Тангри) унинг кадр ва шараф натижасини
доимий кил(син).
(А)Бубақр Саъд замон имоми, давргош
фахри,
Иззат авжида, шараф буржида доимий
бўлсин.
Уни макташ ва таърифлашда мен паришон
холга
Унинг лутфи эртаю кеч мадакдор бўлсин.
Ожизликдан ўзимни унинг хоки хисобладим.
Бу жаҳонда (у) менга эхтиромнинг сабаби
бўлсин.
Унинг ҳақида сузим дуо билан тугади.
Дуодан бошқа қўлимдан нима (хам)
келарди?

Рубоийят тарих:

Хожа Жўйборий соҳибхол бўлди.
Иқболи комиллигидан жаннат томон мойил
бўлди.
Унинг билан камол доимо фахрларди.
Шу сабадан (унга) тарих «фахри камол»⁸³³
бўлди.

ДАРВИШХОННИНГ ЯХШИ МАҚТОВГА САЗОВОР
(БЎЛГАН) ХОҚОН АБУЛҒОЗИЙ ИСКАНДАР
БАҲОДИРХОННИ, ТАНГРИ УНИНГ МАМЛАКАТИ ВА
САЛТАНАТИНИ ЖАННАТ(ДАЙ) ҚИЛСИН, ТАБРИКЛАШ
ВА (У БИЛАН) УЧРАШИШ УЧУН ТОШКЕНТ
ВИЛОЯТИДАН (БУХОРОГА) КЕЛИШИ

Тангрининг мадади билан қувватланган ва
чексиз шараф билан мушарраф қилинган Ис-
кандар нишонли хоқон Абулғозий Искандар ба-
ходирхон хонлик тахти ва жаҳонбонлик курси-

* Доруссалом боғи — афсонавий бот Эрам.

** Доруссурур — тинчлик уйи.

сига ўлтиргандан ва унинг офтобдек тобланув-
чи байроқларининг маҳчаси раъийят ва авом
бошига тушгандан кейин назм: *У одил (под-
шоҳ) тахтга чициб, Бошига шоҳлик тожини
цўйгач, У л номдор шоҳ даргоҳига (Ва) Искан-
дар комли комкор ҳузурига Жаҳон подшоҳла-
рининг баржи ошиқдилар. Ер ўпиб узугига кўз
бўлдилар* машҳур подшоҳлар ва Жамшид қуд-
ратли шахриёрлар ихлос ва камоли муҳаббат-
дан (унинг ҳузурига) етиб келдилар ва (ҳокрн-
нинг) оёғини ўпиш шарафига муяссар бўлиб,
(унинг) аскарлари, мулозимлари, хизматкорла-
ри ва яқинлари қаторидан жой олдилар. Олам
ақобирлари ва одам болаларининг пешонаси ул
қудратли жаҳонпаноҳ ҳазратнинг тобелик осто-
наси ва итоат бандита қўйилди.

Назм:

Ўжарларда (энди) журъат қайда?
(Энди) оёқларини дарвозадан ташқари қўйиш
(қайда?)
Пахлавонларда (энди) куч қайда?
(Қани энди) сенга қарши (бирортаси) бош
қўтарсин-чи!

Шарафли (ул) даргоҳнинг тупроғи Эрон ва
Турон учун саждагоҳ бўлиб, (у ерга тўшалган)
кутли палое замон ҳокимла*рига саждагоҳ бўлди.

Назм:

Қаерга қўл узатмагии, (у ер да)
подшоҳларнинг лаби бўлиб,
Қаерга оёқ қўймагин, (у ерда) садрларнинг
боши турар эди.

Шу вақтда Тошкент томондан Наврўз Ах-
мадхоннинг ўғли Дарвишхон ҳузурига узоқ муд-
дат ва замондан бери ул мамлакатнинг жумла-
тул мулкларидан бўлган тўғри фикрли ва тад-
бирли амир Али Саъид, (Тангрининг) қувват-
лаши билан, юксак шонли ва Кайвон нишонли
(Искандар)хоннинг оstonасига келиб, ширин ка-
лима ва ёқимли иборалар билан элчилик вази-
фасини адо этди ва тамом тавозеъ билан холис-
ликни изҳор этиб, содиклик қоидаларини ўз ўр-
нига қўйди. «Ўтган нарса ўтди» (мақоли) у
келтирган хабарнинг ҳулосасидир. (Мисра):. *Ут-
ган нарса ўтди, ўтганни (асло) ёдга олма.*
Ҳозирда фақир давлатхоҳлик мақомида ўлти-
риб, (унинг) амру фармон ҳамда таҳқиқлашлар-
рига бўйсунуш камарини боғлаб, келишиш йў-

лига (махкам) туриб олгани, дўстлик йўлини тутишни ва келишиш йўлида туришни мунтазам ҳисоблаб, хутба ва суккани саодатфаржом ва кутли ноиб жаноб (Абдуллахон)нинг буюк оталарининг номи ва исмлари билан безатганини эшитган вақтдан бери, ҳамиша табриклаш учуй умид юзини фалак мартабали даргоҳга қўйишни истади, токи энг зарур тилаклар ва азиз мақсадлардан бўлган шарафли учрашиш саодатига ҳамда иззатлик ва латиф гаплашиш давлатига (эришиш) юз кўрсатсин.

Аъло ҳазрат бу ҳикояни тинглагандан сўнг элчига турли иззат-икром ва ҳурмат-эҳтиромлар кўрсатди; (Дарвишхонга) бирдамлик ва дўстлик бобидаги (сўзлар)ни топширишни буюриб, тўлиқ иззат-икром билан чопорни жўнатди. (Ўзининг) хослари жумласи ва махсуслари тўдасидан бир кишини (унга) қўшиб (Тошкентга) юборди. Равшан дилли котиб бир марғуб мактуб (ҳам) ёзиб, (уни) меҳру муҳаббат тўла сўзлар билан тўлдирди. Чопор дарвиш нишонли Дарвишхон ҳузурига қайтиб боргач, мамлакатни тартибга солувчи жаноб Дарвишхон иззату икром ва эҳтиромни ниҳоятига етказди ҳамда сулҳ ва хурсандлик одатини, меҳри вафо қоидасини мустаҳкамлади; (хондан) хат олиб келган (киши)га шохона кийимлар ва йўрға отлар иноят қилиб, (унинг шарафига) хусравона базмлар ва подшоҳона мажлислар қургандан сўнг (унга) қайтиш учун рухсат қилди. (Аъло) ҳазратнинг элчиси бир неча кундан сўнг (хусни) оламини ёндирувчи хоконнинг даргоҳига шод ва хурсанд бўлиб қайтди; дарвиш табиатли хоннинг ул ҳазратга нисбатан кўрсатган ихлос ва садоқатларини (бирма-бир) гапириб берди.

971 йил зулкаъда ойида⁸³⁴ Дарвишхон Тоҳир султон ва Қосим султон каби биродарларидан баъзилари билан бирга Искандарфармон хон билан учрашишга жазм қилиб Бухоро томон йўналди. Унинг келиши хабари шарафли кулокка етиши билан, аъло ҳазрат (Абдуллахон) дастлаб саодатли биродари Ибодулла султонни бошқа аркони давлат ва аъёнлар билан бирга (унинг) истикболига жўнатди. Ўзи ҳам барча улуғ ва эътиборли кишилар билан у яхши сифатли подшоҳни кутиб олиш учун жўнади. Азюват деган мавзеда (у билан) учрашди ва жамшид мартабали у икки подшоҳ бир-бирини қўриши билан хурсандлик изҳор қилиб, ой ва қуёш каби саодат буржида учрашдилар. (Сўнг) хушдидил ва хурсандлик билан отланиб у жойдан

шаҳарга (Бухорога) юзландилар. Дарвишхон" Чортоқ қўриғида қолиб, (аъло) ҳазрат шаҳарга ташриф буюрдилар. Иккинчи куни ул ҳазрат (Абдуллахон) «меҳмонни ҳурматлаш лозим» (деган қоида)га риоя қилиб, Дарвишхоннинг ўрдасига борди ва (у) билан бирликда шаҳарга келиб, Бухоронинг олий арки ичкарасида Искандарнишон хон билан учрашди ва латиф ўлтириш шарафига ва камоли шарифларнинг суҳбатларига муяссар бўлди. Хонсолар⁸³⁵ хилма-хил таомларни тортгандан сўнг, Искандарфармон ҳазрат тўла мурувват ва марҳамат юзасидан унга иззату икром кўрсатди ва махсус либос, йўрға от, зарбофт тўн, қимматбаҳо тошлар билан безатилган тож ва бошқа подшоҳларга лойиқ нарсалар ҳадя қилди. Унинг мул озим, тобеъ кишилари ва яқинларига ҳам чопонлар бериб, уларнинг кўнгилларини шод қилди. Дарвишнишон хон ўзи хусусида қилинган (бу) иноят ва марҳаматларни кўриб «қошки эди, Тангрим мени мағфират қилиб, ҳурматли кишиларнинг қилганини қавмим билса эди»⁸³⁰ (ояти) мазмунини зоҳир қилиб, (ўзининг) ҳол тилини қуйидаги мақолга очди:

Н а з м:

Банданинг ахволи қайтадан (унинг) қўлига кирди.
Маишату тинчлик асбоби янгидан муҳайё бўлди.
(Илгари) номсиз бўлган эди, лекин хоннинг лутфи билан,
Шавкати қайтадан кўтарилиб, янги шуҳратга эга бўлди.

Иккинчи куни ҳазрат соҳибқирон дарвиш нишонли хоннинг зиёфати учун даргоҳнинг камарбасталарига базм ва хурсандчилик асбобларини ҳамда тўй ва шодлик анжомларини тайёрлашни, шодлик палосини ва хуррамлик дастурхонини ёзиб, айшу ишрат соябонини зўр хавас ва тиришиш билан Кайвон айвонигача қўтаришни буюрди. Шунинг учун мажлис ташаббускорлари хизмат камарини боғлаб, амир Турум дўрмоннинг чорбоғини базм учун хозирладилар. Ўша жойда чаккон фаррошлар қутли макон (хоқон) учун қуёш чўққиси билан ёнма-ён турган булут каби баланд саропарда тикдилар.

Б а й т:

Бири бир неча танобни эгаллаган эдики,
унинг бурчидан (худди) қуёш чикқандай>

Мохирлик билан бир гумбаз кўтарилдики,
(Худди) жаҳон олам устига соя солгандай.
(У) шундай бир харгоҳ эдики, усти кўм-кўк
(осмон) гумбазига тегиб турарди.

Шунга ўхшаш бошқа шахзодалар учун ҳам
шу қадар (баланд) чодир, саропарда ва боргоҳ-
лар қурдиларки, (худди) ер юзини юлдузлар
коплагандай бўлди.

Н а з м:

Чодир ва боргоҳлардан ҳамма тоғу
биёбонларни,
Яраклаган юлдузлар тўлдирган (бир) гумбаз
дейсан.

(Аъло ҳазрат) базм кунини бутун хос ва
авомга хабар қилиб, дўстлик мажлисини ва хур-
сандчилик палосини езди; бахт нурлари ва хур-
сандчиликнинг равшан ифодалари (бутун) кои-
нотда ярақлади.

Б а й т:

Шодлик, хурсандчилик шу қадар тарқалдики,
Ғамнинг расми замондан йўқолди.

(Дарвиш)хон беҳиштмонанд мажлисда ва фа-
лак зийнатли базмда Искандар савлатли ҳазрат
хон билан иззат курсисига ва ҳашамат суянчи-
ғига ўлтирдилар. Муштарий юзли, Зухра
пешонали гўзал маҳбублар у боргоҳ атрофи-
га нур ва ёруғлик бағишладилар.

М а с н а в и й:

Дилбарлар шоҳ атрофини ҳар томондан,
Ой атрофидаги юлдузлардек қуршаб олган
эдилар.
Қиймат тошли тожни бошига қўйиб,
Зарбофт тўнни устига кийиб,
Белига қиммат баҳо тоғлар терилган камар
боғлаб,
(Хонлар) белигача гавҳарга ғарқ бўлган (эди).
Сурайё каби ҳамма бир ер га тўпланиб,
Хизмат учун оёқ устида турдилар.

Аркини давлатлар, мулк ва миллат аёнла-
ри, шунингдек, бошқа подшоҳ остонасида ту-
рувчилар ва қолган қудратли кишваристонлар
хурматларига қараб мувофиқ ва муносиб бўл-
ган (ўринга). ўлтирдилар⁸³⁷

(М а с н а в и й):

Лашкар боғйликлари, номдор амирлар.
Ҳар бири ҳурматига қараб ўлтирдилар.
Ҳаммалари азиз ва ёқимли чеҳра билан
келдилар.
Барчаси хушдил ва айш сурувчи (бўлиб)
келдилар.

Зухранаво созандалар камонча ва конуннинг*
мавзун нақорати билан ошиқлар дилидан хафа-
лик зангини кетказдилар. Офтоб юзли машшоқ-
лар жонни олувчи нағмалар**, чанг ва уд садо-
лари билан муқобилларни сажда қилишга олиб
келдилар. Хусусан, замоннинг ягона (созан-
да)си, уд ва чилторнинг нодир (уста)си устод
Алидўст ниҳоятда хушовозлик ва ғоятда нағма
пардозлик билан кўк гумбазини рақсга туши-
риб, дил аҳлларига умр озуқасини етказиб бер-
ди ва жонларига ширин-шарбат овози билан ман-
гу ҳаёт тоттирди.

М а с н а в и й:

Беҳишт каби бир базм қурдилар.
Ер бир қултум ичиб, анбар исли бўлди.
Барбат*** ва танбур нағма қилганда,
Май шишаси хайратдан оғзини очди.
Заҳма**** фасих тили билан тилга келди,
Созандага (хуш) овози билан ёрдам берди.
Чилдирма, дойра, нағма чалди.
Унинг гардиши осмондан тушди.
Худди чарх камари кўнғироқ такқанга ўхшаш,
Камарига ўрни-ўрнида кўнғироқ такқан эди.

Ул доргоҳнинг дастурхончилари турли ла-
зиз таомларни тайёрлаб тортдилар. Угла хур-
сандлик мажлисида шира ва турли таомларнинг
кўплигидан «уларнинг маълум ризқи бордир.
У ризқ мевалардан иборатдир»⁸³⁸ (ояти)нинг
шодликни орттирувчи мазмуни халойикнинг ди-
лига етди ва «унда нафслар хоҳлайдиган ва
кўзлар лаззатланадиган (хамма) нарса бор»⁸³⁹
(ояти)нинг мазмуни катта ва кичикнинг хотир
ва дилларида ўрин олди.

М а с н а в и й:

Хонсоларлар хизмат учун (белга) камар
боғлаб,

* *Конун* — музыка асбобларидан бирининг ном.

** *Наша* — оханг, куй, маком.

*** *Барбат* — кўбнзга ўхшатиб (ўрдак шаклида) ясалган!
кадмий музыка асбоблардан бирининг ном.

**** *Заҳма* — уруш, зарб; танбурни чертладиган асбобнинг
(нохун).номи. Бу ерда умуман чолғу куйи.

Дастурхончилик ишидан бир лаҳза (ҳам)
бепарво бўлмадилар.
Дам-бадам (базмгоҳдан) кетиб,
Кўплаб ҳисобсиз турли таомларни
келтирдилар.
Базмнинг ҳаммасида дастурхонлар тўла
безалган.
(Нозу) неъматдан нимани кўнгил хоҳласа бор.
Товоқлар турли мевалар билан тўла,
Бу жихатдан (базм) жаннат боғидан ўтган эди.

Бу дилни очувчи мажлис тамом зийнатлан-
гандан сўнг, ул ҳазрат дарвиш нишонли под-
шоҳнинг (Дарвишхоннинг) олий шаънига муно-
сиб зарбофт чопонлар ва турли соф марварид-
лар билан яраклаган зар нақшли камарлар тор-
тиб, чаққонликда осмоннинг кўк отини йўлда
қолдирадиган, шамолдек елувчи отларни берди.

М а с н а в и й :

Сабо каби тез чопар (отнинг) жиловини
(унга) тутказди.
(Ҳатто) яшин (ҳам) юришда ундан ортда
колди.
Юришлари дев ва суратлари паридек,
(От) тоғ каклиги каби жилвага тушди.
Чопганда гоҳ сарсар* билан гаров боғлаб,
Маҳбубларнинг васлидай тез кетувчи бўлди.

(Хон) қолган шахзода, амир ва улуғларни
(ҳам) мўл-кўл неъматлар ва яхши либослар би-
лан сийлади ҳамда зарбофт чопонлар ва безакли
тожлар билан мамнун қилди. Томошасидан ақл-
лар шошиб, кўзлар тинадиган (бу) базм тамом
бўлгандан сўнг, дарвиш нишонли хон ҳазрат со-
ҳибқирон билан бахтиёр ишларни кўлга олиш ва
салтанат ҳамда подшоҳликдаги муҳим вазифа-
ларни тартибга солиш хусусида (ўзаро) аҳду пай-
мон туздилар ва (уни) имон билан таъкидлаб аҳдни
бузишга барҳам бердилар. Шундан сўнг, шундай
садоқат билан ҳазрат (Дарвишхон) қайтиш жи-
ловини буриб, асл ватанига (Тошкентга) жўнади.

ОЛИЙАНЖОМ МАДРАСА (ҚУРИЛИШИ)НИНГ
ТАМОМЛАНИШИ ВА (УНДА) ҚАРОМАТЛИ УЛАМО ВА
БАЛОҒАТ ИНТИЗОМЛИ ФАСИХЛАРНИНГ ДАРС
БЕРИШЛАРИ

Басират арбоблари ва хабар ахлларига рав-
шан ва ойдин бўлсинки, «(Тангри) хоҳлаган
"кишини иззатли қилади»⁸⁴⁰ (ояти)нинг хос чо-

Сарсар — сову қ, қуч ли шамол.

пони ва «уни юқори ўринга кутардик»¹⁰⁰ (оя-
ти)нинг мансуб либоси инсон зотининг ҳаммаси
коматига (ҳам) тўғри келавермайди. (Мисра:)
Шу иш (илгари) давлат (хусусида бўлиб),
энди (навбат) инсонга келади. Магар уни
Парвардигорнинг ёрдами ва (унинг) чексиз қув-
ватлаши билан «(Тангри) уни оламга (подшоҳ
қилиб) сайлади»⁸⁴² (оятининг) рақамини унинг
давлат пешонасига ёзилса ва унинг саодатли
юзини «унга ихтиёр қилиб, тўғри йўлга сол-
дик»⁸⁴³, оятининг қутли зийнати билан безалса-
гина (у давлатни бошқариш ишига) лойиқ бў-
лади.

Бу ҳикоятни таҳрир қилишдан мақсад шул-
ки, жаҳонгирлик майдонининг шахриёри (Аб-
дуллахон) Парвардигорнинг ёрдами ва осмон-
нинг қувватлаши билан мамлакатлардан кўпи-
ни ўз тасарруфига олиб, меҳрибончилик расм-
лари ва марҳамат қонунларини тартибга кел-
тирди. Раъийятпарварлик(нинг) мавжуд маро-
сими ва одиллик коидаларини ўрнига қўйди.
Унинг қутлуғ замонида равнақи кундан-кунга
зиёда бўлаётган касбу хунар ишлари ривож топ-
ди. Фазлу дониш ҳам бениҳоят ўсди. (Илгари)
қурий бошлаган илм ва камол ниҳоли у тарбия-
лаётган ёмғир томчилари баракотидан кун са-
йин яшнади. Умид ва тинчлик гулзори унинг
эҳсон ва саховатидан бирингкетин кўкарди ҳам-
да сероб бўлди. Унинг марҳамати шамолдан
ислом гулшанида ҳар куни хурсандлик ғунча-
лари очилди. Унинг азиз булутидан замон ча-
манида ҳар соатда фазилат ниҳоли бош кўтар-
ди. У л ҳазратнинг ғолиб давлати ва зоҳир иноя-
ти баракотидан у мамлакатларнинг кўпчилиги
илмлар булоғи ва фазилат ҳамда хунар ман-
баига айланди. Хусусан, куббат ул-ислом Бу-
хоро, (Тангри) уни офат ва балолардан сақла-
син, аъло ҳазратнинг келиши билан дин уламо-
ларининг тўпланган жойига, яқин арбобларнинг
матлаига, авлиё ва покиза (қиши)ларнинг қиб-
ласига, улуғ ва марҳаматлиларнинг Каъбасига,
такво ахлларининг маркази, обид ва зоҳидлар-
нинг омонлик жойига ҳамда актоб ва автодлар-
нинг* масканига айланди.

К и т ь а :

Подшоҳнинг ҳукмронлиги замонида
Бухоро олий жаннат дек яшнаб кетди.
Жам (қудратли) Абдуллахоннинг
Тангри мулкини абадий қилсин, омин!

Автод зўр авлиелар.

Хокон (ўз) давлатининг қуввати билан мамлакатни кенгайтиришни, Мустафо шариатини олий (қилиш) ва пайғамбарлар миллатининг байроғини баланд кўтаришни ҳамда пайғамбарлар ворислари бўлган уламолар табақасига ривож беришга интилди. Шунинг учун (хам) уламоларнинг мустаҳкам ўрни бўлган Бухоронинг ташки қалъасида, шаҳарнинг ғарб тарафида, Хиёбон кўчасида ул хазрат қурган бинолардан бўлган Хон ҳаммоми қаршисида 974 йилда⁸⁴⁴, тоқилари баланд, гумбазлари юқори ва икки қаватли, (кўп) хужралардан иборат бўлган олий Мадраса қуришни буюрди. Унинг асосини ниҳоятда мустаҳкам қилдилар. У қўтли бинонинг зохири раббоний уламолар қалбидай нуроний бўлиб, ичкараси (эса) Байтул ҳаромнинг (Макканинг) зохиридек жудолик ва паришонликдан холи эди. «Тақводорларга ваъда қилинган жаннат сифатли...» ояти⁸⁴⁵ (нинг) далолати унинг хусусида (жуда) тўғри бўлиб, «уламоларнинг мажлиси жаннат бўстониدير» (мақолининг) мазмуни рост ривоятдир. Тарих 974 йилда, (яъни) баракотли вақтда (бу Мадраса) тамом бўлиши билан, машҳур уламолардан бир қисми, чунончи, фозил, комил, даврнинг сараси, инсонларнинг пешвоси, машҳур салафларнинг* қолдиғи ва халафларнинг** муктадоси мавлоно Поянда Муҳаммад биринчидан, кейингиларнинг афзали, тадқиқ*** қилувчиларнинг акмали, халқларнинг садри, қози райис номи билан машҳур

[бўлган) қози Садир иккинчидан, (ва учинчидан), олий насабли, буюк нисбатли, илму камол қонунларини белгиловчи, фазилатларнинг жами, миллат, дунё ва диннинг қамоли жаноб мавлоно Мулло о Амир, Тангри уларнинг сояларини толибларининг устига туширсин, сингарилар (мадрасага) мударрис қилиб тайинландилар. Дин бўстонлари уларнинг такво чашмалари ва фатво ҳовузларидан яшнади ҳамда сероб бўлди. Талабалар бутун куч билан ва илм ахллари тўла истеъдодлари билан ҳамиша ўқиш-ўрганишга берилдилар. «Улар шундай кишиларки, на савдогарлик ва на олди-сотди уларни Тангрининг зикридан ғофил қилмади⁸⁴⁶

Б а й т :

Иккинчи тонгдай⁸⁴⁷ ҳаммаларининг ичлари пок бўлиб,
Кечаси жуда оз ухлар эдилар.

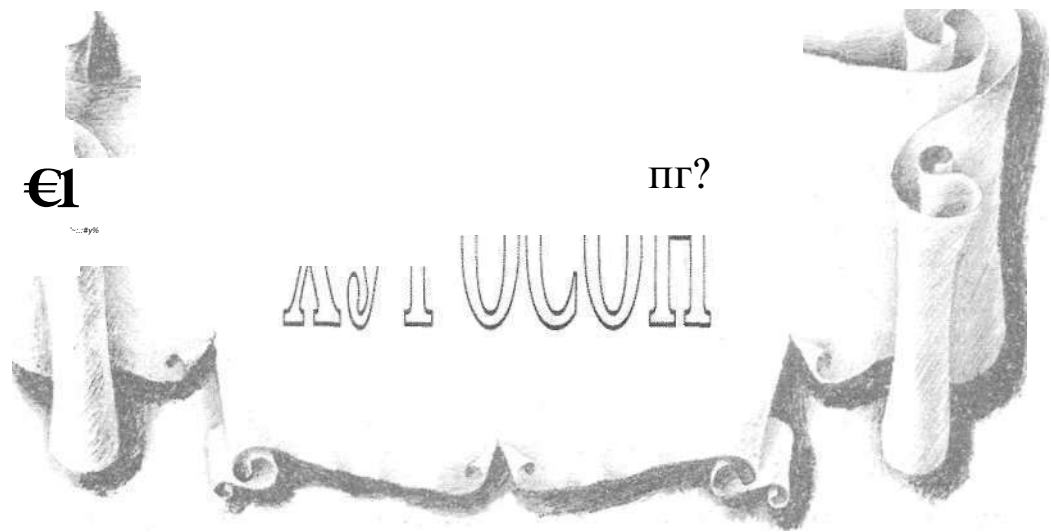
«Илм (шундай нарсаки) унга бутун умринини бермагунингча, сенга ўзининг бир қисмини ҳам бермайди» (ҳадиси) нақшини, «билимдонлар билан нодонлар тенг бўладими?»⁸⁴⁸ (ояти) билан рост лик саҳифасига ёзиб, ул хазрат инъомларидан кераклигини ва (уларга) яшаш учун зарур асбобларни даре ва такрорлаш вазифалари каби тартибга солди. Бу — ёдлашдир, албатта.

* Салаф — илгари ўтган улўғ киши.

** Халаф — кейиндан келадиган; ўринбосар, авлод, зурриёд.

*** Тадқиқ — майдалаб, синчиклаб текшириш.

Эҳсонли Оллоҳ таоло айтган: «Огоҳ бўл, ҳақиқатан (улар) Тангрининг гурухидирлар (ва) улар ғолибдирлар»⁸⁵⁰. Бу мўъжиз низомли жумла шуни билдиради: салтанат ишларининг таянчи унинг фармонига суянган ва мамлакатнинг осойишталик низоми узлуксиз унинг аҳд занжирида бўлган Оллоҳ таоло олий химмати ҳақ динни мустаҳкамлаш (дан иборат) бўлган подшоҳнинг эғнига ғалаба ва зафар либосини кийдирди ҳамда ғалаба ва зафар тожини пайғамбарлар сайидининг, унга Тангрининг марҳаматлари ва саломлари бўлсин, шариати фармонини бажаришга кўз тиккан номдорнинг бошига кўйди. Тангрининг одати азалда шуни тақозо қилган: кимки ислом дини туғини юқори кўтариш учун кина шамширини байроқ қилиб, кофир ва будга сиғинувчилар байроғини тубан қилиш учун пахлавонлик қўлини иззат ва жиҳод ханжари билан кўтарса, албатта, шайтонлар гуруҳи устидан ғолиб чиқади ва «ҳизби Оллоҳ» лақабини олишга сазовор бўлади⁸⁵¹.

Бу ҳикояни муқаддима қилишдан ва бу ривоятни келтиришдан мақсад шулки, аъло ҳазрат (Абдуллаҳон) доимо жаҳон кезувчилик орзусини бошда тутиб, мамлакат олувчилик туғини кўтарарди. Бу — (хусусан) куфр тўзони кўзғолган ва зулм қоронғулиги (босган) ҳамда

бир неча Тангрини тан олиш авжига чиққан мамлакатга қарши айниқса намоён бўларди. Шунинг учун (ҳам унинг) шарофатли хотирлари узоқ вақтлардан бери зулмат ва жаҳолат таъсири остида қолган Хуросон⁸⁵² томон мойил бўлди. (Нияти) ҳаракат ғуборини кўтариб, фитна гардини ётқизиб, кина ханжарини (қиндан) чиқариш эдики, (токи) зулм ва ширк⁸⁵³ пичоғи қинида қолсин.

Алкисса, ул мамлакатга юришга қарор қилиб, фахрли вожиб ул-изъон⁸⁵⁴ фармон бўлдики, Баҳром савлатли товочилар⁸⁵³ ва шер қудратли пахлавонлар теварак-атрофга (қараб) чопдилар ҳамда фалак мартабали аскарлар хозирлашга ҳаракат қилиб, тезда юқори даражали остонани ўпдилар. Теварак-атрофдан кетма-кет юлдуз (мисол) сипоҳ Кайвонпаноҳ даргоҳга келиш ва (хокон билан) учрашиш кадр-қиммати-га ҳамда (унинг олдида) ерни ўпиш шарафига эришгандан сўнг ул ҳазрат тўққиз юз етмиш тўртинчи йилнинг охирларида⁸⁵⁶ ислом туғини баланд (кўтариш), кофирлар байроғини тубан қилиш ва Таҳмосп⁸⁵⁷ билан урушиш учун Хуросон томон юрди. Ғазот ва жиҳод⁸⁵⁸ камарини ғоятда ғайрат билан жон белига боғлаб, иззат ва улуғликнинг маркази ҳамда давлат куёши ва иқболнинг матлаи бўлган Бухоро мамлакатидан жўнади.

М а с н а в и й :

Жам(шид) қудратли шох, фалак ёрли хокон
Кўп халқ билан шаҳардан чиқди.
От устидаги у хушчехра шохни,
(Гўё) фалак авжидан куёш бош чиқарди,
дейсан.

Бахт ва давлат унга ҳамроҳ бўлганидан,;
Саодат унинг олдида югуриб юривчи бўлди.
Урушмоқ учун елкасига қалқон олди.
Чидамли қўлига камон олди.
Унинг табарзини ойнадек (яркираб),
Унда зафар юз кўрсатар эди.
Унинг найзаси фалак авжига йўл олди.
Охири ундан ойу куёш тешилди.
Жаҳонга машҳур бўлган унинг камони,
Маҳбубларнинг қошидек чимрилган эди.
Туғлар (эса) жингалаklarини ёзиб,
Анбар сочувчи зулфлари билан ноз

қилардилар.

Болалар каби қўлини елкасига қўйиб,
Довул нола қилган ҳолда жойида сакрарди.
Най овози хушни олиб кетувчи бўлиб,
Дилни торож (қилиш учун) қулоқ йўлидан
келди.

Байроқ фаришта қанотига эгизак бўлиб,
Ўшандай қаноти билан осмонга кўтарилди.
Байроқ бошидаги ойдан итоатсиз фалак,
Кинадан наълини оловга отди.
Бундай ҳашамат билан довьюрак шох у ердан,
Ой каби манзилма-манзил юрди.
Суворийлар Жам(шид) мартабали султоннинг
атрофига (тўпланиб),
Сурайё ой билан яқинлашгандек бўлди.
Пахлавлонлар жавшан остида тўлқинланиб,
Гуруҳ-гуруҳ бўлиб (кетма-кет) юрдилар,
Барчаси маҳбубларнинг кўз ғамзаларидек

ўткир,

Кина ахтарувчиларнинг зулфи каби фитна
қўзғовчи эдилар.

Бедор бахт қутлуғ байроғининг етакчилиги-
ни, давлат пойдори муборак мавқабнинг муло-
зимлиги, ситамкор фалак содиқ хизматкорлик
ва фармонбардорликни бўйнига олди; адоватли
замон қудратли Парвардигорнинг бандапарвар-
лик меҳрини жон бе лига боғлади; жафокаш аср
хоким ҳазратнинг вафодорлик халқасини қуло-
ғига осди. Бу юришда бахтиёр биродарларидан:
юзидан оламнинг кўзи ва жаҳоннинг дийдаси
равшан бўлган ҳамда унинг қутли пешонасидан
сарварлик аломатлари кўриниб турган номдор
шаҳзода Ибодулла султон⁸⁵⁹ бахтли мавқабнинг
мулозими бўлди ва давлат ҳамда бахтиёрлик

юриш ва туришидан шахриёрлик аломатлари
пайдо бўлган хусрав нишонли Хусрав султон⁸⁶⁰
Кешнинг тоғ бағридаги дилкаш жарлик ерлари-
да у билан (учрашиб) ҳамроҳ бўлди.

Тошкент лашкарларидан мамлакатпаноҳ жа-
ноб Дарвишхон⁸⁶¹ ўз биродари Тохир султонни
кўп халқ билан Кайвоннишон даргоҳга юборди.
Самарканд сипоҳидан Саъид султон (ва) Аб-
дол султон⁸⁶² ўз амакиваччаси Абдуллатифхон-
ни қутлуғ узангига жўнатди.

М а с н а в и й :

Шох ғазотга йўналганда,
Тангрининг қўмаги ва давлатнинг қувватлаши
билан,
Хуросон томон (отининг) жиловини бурди.
Душманнинг дили унинг кўрқинчидан сув
бўлди.
(Ва) ҳар бир чегара ва ҳар бир мамлакатдан,
Кина қасдида лашкар етиб (келиб),
Бизлар юзини йўлга қаратган бандалармиз,
(деб)

Юзларини шохнинг йўли устига қўйдилар.

Қутлуғ мавқаб Жайхун дарёсидан ўтгач,
аъло ҳазрат саодат нишонли амакиси Пирму-
хаммадхон⁸⁶³ билан учрашиш учун Балх томон
жиловни бурди ва кўришиш шарафи ҳамда суҳ-
батлашиш иззатига эришгандан сўнг (балхлик-
лар) у л ҳазратнинг муборак қадамини қутлаш
учун мажлис қурдилар.

Б а й т :

Шохона бир базм қуриб.
Шодликни орттириб, ғамни кетказдилар.

Хусравона мажлис ва шохона базмдан қу-
тулгач, аъло ҳазрат у жойдан ёмғирнинг томчи-
сидек (беҳисоб) сипоҳ ва дарахтнинг япроқла-
ри каби (қўп) лашкар билан қудратли ва ко-
дир юзини Хуросон диёрига қаратди ва жаҳон-
гирлик туғини ҳамда хоқимлик байроғини ос-
монга кўтарди.

М а с н а в и й :

Тўда-тўда лашкар ҳайкирувчи даре каби оқиб,
Унда ҳар бир суворий кучли тўлқиндек (эди).
Ҳар бир тўлқинда бир наҳанг бекинганки,
(Унинг) тиши шамширдан ва чангали
найзадандир.

Жамшид мартабали ҳазрат барча жавшан па-
ноҳли сипоҳ ва зафар яроқлик лашкари билан

рида (уларга) арз қилдиларки, Таҳмосп ўз ўғли Мухаммад Худобанда⁸⁵ни фарзандлари билан ва Ирокнинг буюк амирларидан шижоат ва паҳлавонликда мумтоз (бўлган) Шохқулини шайтонлар сонича (кўп) сипоҳ ва саноксйз лашкар билан Хири⁸⁶ томон юборган экан. Аъло хазратнинг (бу) йўналишларидан хабар топгач, унинг арбоблари турғунлиги бўшашиб, Турбат⁸⁰⁷ қалъаси томон юрган.

Н а з м:

Султон Мухаммад йўлдалиги пайтида .
Жамшид мартабали хондан хабар топди.
Мамлакат очувчи шохдан қочиб,
Қўрқанидан Турбатга бекинди.
Узоқ ва яқиндаги халқ айтдики:
Душман ўз оёғи билан гўрга тушди.

Аъло хазрат бу хабарни эшитиб, зафар байроғини кўтариб, ўйлаб ўтирмасдан ғалаба. жилловини Турбат қалъаси томон бурди.

М а с н а в и й :

ч , Тож бахш этувчи шох бу сўзни эшитиши билан
•
Отини Турбат томон кўзғотди.
Жиход учун камарни маҳкам боғлаб,
Отнинг устига зафар оёғини қўйди.
Номдор хусрав эгарга ўтириб,
Иқбол, ғалаба ва зафар (томон) юзланди.
От эмас, (балки) Хумой⁸⁶⁸ кўзғолди,
Тиғ эмас, (осгани) янги ой эди.

Соя васли у шаҳарга тушишдан илгари, қалъага етдиларки, (унинг) фалак тахтидек (баланд) кўтарилган бурж ва деворлари ниҳоятда мустаҳкамланган эди. У қалъадаҳар бири ўзини Исфандиёр⁸⁶⁹ қаторида ҳисоблаган қишлоқ халқидан бир гуруҳи бор эди. (Улар) урушиш хаёлида яроғ ва аслаҳаларни тайёрлаган эдилар.

Н а з м:

Мустаҳкам (бир) кўрғон кўтарилганки,
Унинг ичида бир жаҳон ўлшпи (мумкин).
Бошдан-оёқ у қалъа тошдан бўлиб,
Унда бир олам (қишига) қарши турарлик қуч бор эди.
Қалъа дема, (балки) бир тоғ бош кўтарган.
Қоплонлар у тоғда (ўзларига) жой қурганлар.

У тўданинг истехком қилиб ётганларидан ха-

мон бўлдики, «Замон қаҳрамонларидан баъзилари ва паҳлавонларидан бир гуруҳи ғазот ва жиход камарини тиришқоқ белларига боғлаб, у қалъа атрофини ўрасинлар ва жоҳиллик ҳамда гумроҳлик юзасидан душманлик қадами билан илгари юрган у динсиз тўдани, малъун гуруҳни тиғдан ўтказиб, уларнинг бурж ҳамда деворларини вайрон қилсинлар».

М а с н а в и й :

Жаҳондан минг-минг офарин.
(Абдуллахон) билимдои, адолатли ва диндор шохки,
Унинг тиғни кўтаришдан мақсади,
Миллат байроғини юқори кўтариш эди.

Хоннинг ҳукмига итоат қилиб, юлдуз сонли аскарлар кўрғоннинг теварак-атрофини қуршаб олдилар, қарнай ва сурнай чалиб, сурон кўтардилар. Қадамларини ерга қаттиқ-қаттиқ қўйиб, хандақ қазишга тутиндилар. Қалъанинг аҳолией зафаршиор лашкарнинг савлат ва ҳайбатини эшитиб, кўрғоннинг бошқа томонини ёрдилар[^] ва (ундан) қочдилар. Зафарли аскар, буйруққа биноан, у қалъанинг буржи ва деворларини ер билан баробар қилиб, ундаги захира ва на-1 фис нарсаларни олиб чиқдилар.

Б а й т :

Қуллар эгаси (Абдулла) султоннинг қаҳридан
Қалъа, унинг аҳли хароб бўлдилар.

Ҳазрат соҳибқирон у паришон гуруҳдан хо-[']тирини жам қилгач, юриш қилиш учун зафар байроғини (баланд) кўтарди. Кавсу мавзеи⁸⁷⁰ бахтли қадам ташрифидан юқори жаннат рашк қиладиган бўлгач, бу жойнинг улуғ ва азизлари муносиб совғалар ҳамда лойиқ пешкашлар⁸⁷¹ билан у(нинг) қаршисига ошиқдилар ва арқони давлат воситаси билан (хоннинг) файзли бармоқларини ўпиш саодатини топдилар.

Халқлар сайиди (бўлган ул) ҳазратнинг, Тангрининг дуо'ва саломлари уларга бўлсин, қароматли ота-боболаридан мерос тариқасида қолиб, қадим замондан то ҳозирги вақтгача етиб келган муборақ хирқа⁸⁷²ларини (ўзларига) химоячи қилдилар. Шунинг учун ул ҳазрат у жамоага чексиз марҳаматлар кўрсатди ва уларни химоя қилишни ўз устига олиб, уларга омонлик берди ҳамда бу ердан кўчди..

Гунга ўхшаш ҳар қишлоқ, ҳар бир шаҳарга етганда, у жойнинг халки (ул ҳазратни) қарши олдилар ва муносиб тортиқлар бердилар; хусравона мурувватлар ва подшоҳона марҳаматлар билан имтиёзлар топиб қайтдилар. Шу равишда манзил ва бекатлардан ўтиб, Турбат қалъасини марказий нукта қилиб ўраб олдилар ва фалак авжи ҳамда ойнинг чўққисига етказиб чодир, соябон, саропарда⁸⁷³ ва боргоҳ⁸⁷⁴лар қурдилар.

У томондан Султон Муҳаммад (Худобанда) ҳам паҳлавонлик йўлига тушиб, қалъанинг бурж ва деворларини мустаҳкамлади ҳамда урушга керакли бўлган барча асбоб-аслаҳаларини кераклигича тайёрлади. Шижоат кўлини кўтариб, қалъа атрофидаги маҳаллаларга кўчабанд⁸⁷⁵лар қурдилар. У қалъа ниҳоятда машхур, кўрғони мустаҳкам ва унинг тепаси (шундай) баланд эдики, агар посбонлар (унинг) кунгирасига чикса, офатидан фалак шери⁸⁷⁶ ваҳимага тушар ва баланд парвозли (қуш) агар неча йиллар учса ҳам унинг тепасидан уча олмас эди.

М а с н а в и и:

Қалъа дема, (балки у) кўзғолган бир тоғким,
Кайвон⁸⁷⁷ айвони билан кўшилиб кетиб,
Фалак (фақат) унинг девори остидаги соя
(эди).

Унинг бу ишлари юқори осмондан ҳам ўтиб
кетган (эди).

Бир неча кун икки томон паҳлавонлари кина тилларини ва жаҳолат найзаларини кўтариб қаҳр-ғазаб отини бир-бирларига (қарши) чоптирдилар ва кўплаб довьоракларни ҳалок қилдилар. Шижоат ахлининг қон томчиларидан жанг майдони лозазорга айланди.

М а с н а в и й:

Икки томондан кина оти кўзғолди.
Камарга бал о тиғи осилди.
Рўбару келиб бир-бирларига ташландилар.
Қаҳр билан бошларини танларидан уздилар.
Дилнинг қони тупроқ билан аралашгандан,
Назарда бир лозазор (пайдо) бўлган эди.

У динсиз тўданинг жасорати ҳаддан ошиб кетгач, ҳоконнинг ғазаби қайнаб: «Зафарасар аскарлар кўчабандларни эгалласинлар», деган шарафли вожиб ул-изъон фармонни берди. Фармонга биноан зафарасар лашкар чапар⁸⁷⁸ни олиб ва тура⁸⁷⁹ларни боғлаб теварак-атрофдан қалъа

деворига келдилар ва жангга отилдилар. Ғазали давлатнинг кучи билан биринчи тўқнашишдаёқ, уларни ўзларига бўйсундириб, ер билан яксон қилдилар. Кофирлар ер юзи подшоҳининг қаҳр ва ҳужумига, ҳазрат Искандарнинг шиддат ва селоватига тоқат қила олмадилар. Албатта, зарра офтоб билан тенг бўла олмади, тулки (эса) — арслон билан. Шунинг учун қочиб йўлини изладилар ва кўрғонга келиб, дарвозаларини беркитдилар. Зафарасар лашкар ва ғалабашиор сипоҳ шамшир чумолисини кофирларнинг дил донасидан тўйдирди⁸⁸⁰; жавҳардор тилғни кофирларнинг руҳ гавҳаридан бой қилди. У бадбахтлардан қупи обдор ханжар билан хорлик тупроғига ташландилар. (Шундай қилиб, душман) жонни фано шамолига совуриб, дўзах оловига юз тутдилар.

М а с н а в и й:

Қўл кучи ва хусумат тилғи билан,
(Абдуллахон) кофирларни фарёдга келтирди.
Ўлдириб ташланганларнинг кўплигидан
Ҳар бурчакда бир тоғ кўтардилар.

Фалакасар аскарлар қалъанинг ташқи деворини ўзларига қаратганларидан сўнг, зафар (нишонли) ҳоконнинг фатҳ белгили байроғи сояси у Хайбар⁸⁸¹ безакли қалъага тушди. Ноғора ва довулларнинг тантана овозалари кўкдагиларнинг қулоқларини қар қилиб, ғозийларнинг⁸⁸² такбир ва тахлилларининг замзамаси Кайвон авжига етди. Ҳар томондан шижоат ли амирлар ва довьорак паҳлавонлар у мустаҳкам қалъа қаршисида чидам ва сабот кўрсатиб турдилар. Уруш ва жангни тартибланиш ҳамда қалъани фатҳ қилиш асбобларини тайёрлашга машғул бўлиб, тош ва ёғочлар билан баланд саркуб⁸⁸³ ва олий мурчал⁸⁸⁴лар қурдилар ва кимки кўрғон тепасида кимирласа бало ўқига нишона қиладиган ҳар бирининг бошига милтиқ ва нафт отувчилар⁸⁸⁵ни тайинладилар.

Н а з м:

Сипоҳ қалъа атрофига ўрнашиши билан,
Ҳар томондан «бер», «ол», «ушла» (деган овозлар) келди.
Урушмоқ қасдида байроқ кўтардилар.
Ҳар бурчакка милтиқчилар қўйдилар.
Кимки у деворда кимирласа, паҳлавонлар
У ни (шундай) урардиларки, юқоридан пастга
(қулаб) тушарди

Зафарасар аскарлар қбн тўқувчи ва жонот ловчи ўқларни (шундай) ёғдирдиларки, душманлардан бирон кишининг бурж деворидан бош чиқаришга мажоли қолмади. Шунга қарамасдан, қалъа аҳли қўрғоннинг мустаҳкамлигига орқа қилиб, ўжарлик қилдилар. Жасорат йўлини тутиб, зиёнкорлик шеvasида қаттиқ туриб олдилар. Ниҳоят, вожиб ул-изъон фармон бўлдики, «Арқони давлатлар, ҳазрат (хон)нинг аъёнлари ва бошқа пахлавонлар ҳамда қолган жангчилар қаердан бўлмасин ёғоч топсинлар ва уни майдалаб хандакка ташлаб, қалъа девори билан баробарлаштирсинлар».

М а с и а в и й :

Фалак мартабали жаҳонпаноҳ шох,
(Ва) юлдуз сипоҳли қуёшдан шундай
(буйрук) бўлдики:
Ким борки ҳамма бирданига
Ҳозироқ отларини эгарласинлар.
У қалъа атрофида қаерда дарахт бўлса,
Вахт кучи билан қўпорсинлар.

Барча лашкар бор куч ва ғайратлари билан қалъа атрофида қаерда дарахт бўлса ағдариб, тезлик билан хандакни тўлатдилар. Унинг баландлиги шу қадар ортдики, тепаси қалъадан ҳам ошиб кетди. Осмондаги Ноҳидлар ҳамда Кайвон айвони билан баробар баланд сарқублар қурдилар ва қалъанинг теварак-атрофида юксак мурчаллар кўтариб унинг хандақларини майда чўплар билан тўлдирдилар. Душманнинг иши ниҳоятда оғирлашиб, сувсизликдан уларнинг ичига ўт тушди. Тўсатдан, ул ҳазратга доимо итоатли ва тобеъ бўлган, ҳамиша (унга нисбатан) биродарлик одобини ва бирликни, дўстликни изҳор қилиб келган Хусрав султон бир тудга хизматкори(нинг) иғвоси билан ва бир гуруҳ фисқи-фасодчиларнинг сўзларига кириб, дўстлик асосларини бузишда худди шундай бўҳтонларни ишлатиб, қадамини фармонбардорлик йўлидан ва хизматкорлик изидан чиқарди. У қутлуғ мавқабдан ажралиб, ул ҳазратнинг суҳбатидан жудо бўлиб душманлик водийсига ўтди. Бу ердан кўчиб, ижозатсиз қайтиш жиловини тортди ва Шаҳрисабз томон ошиқди. Шу вақтда хабар етказдиларки, шох Таҳмосп ўз ўғлини қутқазмоқ учун саксон минг қуроли киши билан бу томон юрди, деб⁸⁸⁰. Ҳазрат (Абдуллахон) бу сўзни эшитгандан сўнг, баъзи бир улуғлар ва арқони давлатнинг илтимоси билан

Хусрав султонни чақириш учун киши к>00| (қискаси) унга мулойимлик кўрсатди. Бундан (Хусрав) султоннинг боши осмонга етиб, Кайвон авжидан ҳам ошди ва душманлик йўлидан қайтиб, жаҳонпаноҳ, (яъни Абдуллахон)нинг даргоҳига келган ҳолда бошқа биродарлари қаторига тизилди. Шундан сўнг ул ҳазрат биродарлари билан бирликда Турбат қалъаси атрофидан силжиб, фалак савлатли сипоҳ билан душман қаршисига чиқди.

М а с н а в и й :

Таҳмосп шохнинг урушмоқчи бўлгаини,
Жамшид мартабали подшоҳ эшитгач,
(Дархол) зафар отини эгарлаб,
Душманга қарши жиловини бурди.
Иқбол билан иззат тахтига ўтирди.
Дав лат билан саодат отига минди.
Фалак авжига тузон қўтармоқ учун
Уруш қасдида халқни қўзғотди.
Довюрак пахлавонлар ханжар чиқардилар.
Ҳаммалари жанг вақтида сафни ёрдилар.

Бурёбод⁸⁸⁷ қалъасидан икки манзил ўтганларидан сўнг лашкарлардан бир тўдаси Кайвоннишон (шоҳ)нинг соялари остига келиб, арз қилдиларки, Бурёбод қалъасининг аҳолиси, бизнинг сомон учун борган икки кишимизни ҳасрат ўтига ташлашга журъат қилиб, бизни алам оташида куйдирди. Шунингдек, уларнинг орқасидан қалъадан чиқиб келган унта кишини ҳам йўлда ушлаб молларини талон-торож, ўзларини кип-яланғоч қилганлар. Аъло ҳазрат воқеанинг юз берганидан ғазабга келиб, дастлаб қайтиш жиловини тортди ва у халқни йўқ қилиб юбориш учун уруш охангини (чалиб) жанг ва ўлдиришни хаёл қилиб Бурёбод қалъаси томон юрди.

М а с н а в и й :

Жаҳон шоҳи бу ҳикояни эшитгач,
Бурёбод томон лашкар тортди.
Жанг азми учун сипоҳни қўзғотди.
(Улар) маҳбубларнинг киприклари каби
найзадор.
Ҳаммалари ҳайбатда кина тоғининг
қоплонидек.
Бошдан-оёқ бало денгизининг наҳанглари.
Ҳаммалари кучли ҳайкалли ва темир жанг ли.
Бошдан оёққача ҳаммалари темир дан.
Барчаси кина дарёси каби, тўлқинланганидан,
Бошлари бошларига тегиб, тўда-тўда (бўлиб
борардилар).

Ҳазрат соҳибқирон поёнсиз сипоҳ ва чексиз лашкар билан у қалъани қамал қилиш учун юз қўйиб, хандақ бўйига чодир тикди ва бахтиёрлик туғини ҳамда жаҳонгирлик байроғини омон авжига ва Кайвон айвонига кўтарди. (Жавшан) остидаги паҳлавонларга ва зафар яроғли жангчиларга қўрғон тагига қадам қўйиб, жанг қилишни ва олдинга юриб уларнинг бурж ҳамда деворларини ер билан яксон қилишни буюрди. Бордию қалъа аҳли ростлик қадамини хизматкорлик йўлига ва итоат ҳада фармонбардорлик изига қўйиб, (сизнинг) олдингизга келсалар уларга омонлик берилсин; акс холда у динсиз ва малъун туда бало бандига мубтало қилиб тиғдан ўтказилсин (деб буюрди).

Н а з м:

Бахтиёр шоҳ шундай фармон бердики,
(Бу) уруш вақтида кимки бўлмасин,
Иқболмандликка қадам қўйсин
(Ва) жаҳонгирликнинг додини берсин.
Хандақ ва тупрок (қўрғондан) ўтиб,
Қалъанинг этагига ҳам чанг урсин.
Агар ичкаридаги сипоҳ итоат қилса,
(Ва) итоат қилиш учун таъзим қилса,
(Ва) агар танларини фармонбардорликка
берсалар,
(Ва) қадамларини хизматкорлик учун
қўйсалар,
Уларнинг гуноҳларини кечирсинлар.
Агар бундай қилмасалар, бошларини
танларидан узсинлар.

Фармонга биноан юлдуз нишонли аскарлар қалъанинг теварак-атрофини ўраб, харчанд яхшилиқ йўлини тутсалар ҳам, қалъа аҳли душманлик оёқларини тираб олдилар; жаҳолат ва гумроҳликдан довурак қўлларини урушга чўздилар. Оқибатда, Тангрининг ёрдамига ва соҳибқироннинг давлати кучига суяниб, ҳазрат хоннинг эътиборли дўрмонларидан⁸⁸⁸ шижоат ва довуракликда замонасининг ягоналаридан (бўлган) фалак қудратли Султон Ёрбий, буюк амирлар ичида мумтози, малак тақдирли амир Жонкелдибий, урушиш, фикрлаш ва кенгашиш водийсида (ўз) асрининг пешқадамларидан бўлган саодатёр амир Танишбий жалоир⁸⁸⁹, шижоати таърифга сиғмайдиган Али Мардон баҳодир ва курашувчиларнинг ичида машҳури Суюндик паҳлавон каби амирлар, бошқа паҳлавонлар ва қолган курашувчилар теварак-атрофдан кетмакет қалъага юзланиб, сурон кўтардилар. Шу-

нингдек, шаҳзодалар сипоҳидан Хусрав султон, Ибодулла султон, Абдол султон ва Тохир султон⁸⁹⁰ каби довурак курашчилар ва шижоатли суворштар шамолдек тез елувчи отларидан пастга тушиб, пиёда бўлдилар. Зафар асарли аскарларнинг ҳаммаси бошларига қалқон тортиб хандақдан ўтдилар. «Ушла», «тут» овозларини фалак авжидан ҳам ўтказдилар. Такбир ва таҳмил ғулғулаларини зиммийлар ва фаришталар ибодатхонасида яшовчиларнинг қулоғига (ҳам) етказдилар. Қалъа аҳли ботирлик камарини бегилига боғлаб, ҳаётдан умидларини узиб, бурж ва девор тепасидан тош отдилар. Соҳибқирон (нинг) лашкари ғозийларидан баъзилари шахид бўлиш саодатига эришдилар.

Н а з м:

Қиёмат шуқуҳли туда етди.
Тоғдек у қалъа атрофига.
Ҳар томондан пастдан-юқоридан паҳлавонлар,
Маҳбубларнинг киприги каби бир-бирлари
билан урушдилар.
У қалъадан отилган тошдан,
Кайвон айвонининг тоқи синди.

Нихоят, Тангри ҳазрат соҳибқиронга (ўзининг) махсус инояти билан ёрдам қилиб, саодати билан қувватлади; иқбол қоматига «ёрдам Тангридан»⁸⁹¹ қимматбаҳо чопонини кийгизди. Унинг ниҳояти йўқ иноятидан «Тангри мол ва жонлари билан жанг қилувчиларнинг мартабаларини узр этувчилардан ортиқ қилди»⁸⁹²; дин курашувчилар ва шердиллар(нинг) қувват қўлларини «албатта, улар ёрдамлангандирлар, ёрдам бергандир»⁸⁹³ тумори билан кучли қилди. Ислом мамлақати ҳомийларининг ёрлиғига «албатта бизнинг аскарларимиз ғолибдирлар»⁸⁹¹ тавқини езди. Аҳмадий миллат ғозийлари ва Муҳаммадий шариати майдонининг паҳлавонларига «Тангрининг ваъдасига асосан муқаррар бўлган фатҳ»⁸⁹⁴ ва нусрат насими (Тангрининг) чексиз қувватлаши манбаидан зса бошлади. Ғалаба ва бахт тонги «Тангри хоҳлаган кишисига ёрдам беради ва у буюк, меҳрибондир»⁸⁹⁰ (ояти) матлаидан яхши кун ёриша бошлади. Ислом сипоҳи Тангрининг раҳмати билан илгари юриб камарга етдилар. Кетмон ва метин билан деворнинг тўрт томонини тешиб, девор тагини| ковак қилдилар. У ердан довураклик қадамини илгари қўйиб, ўзларини қалъанинг ичига отдилар. У дев насли, жинсифат кофирлардан.

кўпини жиход тиғидан ўтказдилар. Ўликларнинг кўплигидан майдон тоғ ва тепаликлар билан баробар бўлди,

М а с н а в и й :

Бир-бирларининг устига йиқилган ўликларнинг кўплигидан (Ер юзи) баланд кўтарилиб тоғ шаклини олди. (Кесилган) бошларнинг кўплигидан ер, шубҳасиз, Осмон тепасидан ҳам юқори кўтарилди. (Ҳаёт) ер юзидан доимий (дунёга) кетди. Хизр яшашдан ноумид бўлди.

Ислом аскарлари ўч олиш оловини у қалъадаги уйлар ва биноларга ташладилар. Барча иморатларни бузиб ва вайрон қилиб, ер билан баробар қилдилар. У мамлакат майдони кўркмас аскарларнинг ўч олиш шамолидан, «гўё илгари бўлмаганингдек»⁸⁹⁷ тусини олдики, у қалъада, ҳеч бир нафас олувчи бўлмаган деб ўйлайсан ва шундайдир. «Парвардигор у кишлокни шу вақтда жазолайдики, агар улар золим бўлсалар, кишлокни олганда ҳам қаттиқ азоб бериб олади»⁸⁹⁸.

Хотин ва қизлардан кўпларини асир олдилар. У қалъадаги бор захира ва нафис нарсаларни қўлга киритдилар. «Бас, золим жамоанинг илдизи кесилди; икки оламнинг тарбиячиси (бўлган) Тангрига мактовлар бўлсин!»⁸⁹⁹ мазмуни уларнинг ҳолларига тўғри келди. Ўлжалардан нима қўлга тушган бўлса, шоҳона мурувватлар билан уларни лашкарларга бўлиб бердилар. Ярадорларни (эса) подшоҳона меҳрибончилик марҳаматлари билан сийладилар.

Бир туда эътимодли кишилардан эшитдимки, ўша куни кечкурун аъло ҳазрат (Абдуллахон) уйкуга мойил бўлди. «Уйқунгларни роҳат қилдик»⁹⁰⁰ (ояти) бўйинча, роҳат (қилмоқ), учун бошини истироҳатястуғига қўйиб, суянди. Уйқунинг қаҳри (бўлган) султон махсус ишбошиларни сезги хокимларини ўрнидан бўшатишга буюрди. Кўз қорачиғининг икки табақали эшиги (гул) ғунчаси оғзидек бекилди. (Шу чоғ) ғойиб оламдан шаксиз овоз берувчи шу нидо келди: «Эй Абдуллоҳ, бандиларингни озод қил; ғамзада асирларингни шод қил!»⁹⁰¹ Уйқудан турди ва жазм (кўзи билан тушундики, бу (туш) бемаъни тушлардан эмас. Шунинг учун буюрдики: «Кимнинг «дсири бўлса, халифат остонасига келтирсин, яшир-

масин» (Ва яна) буюрди: «баковул⁹⁰²лар Оир неча қўйни сўйиб, асирларга ош тортсин». Асир ва бандилар Кайвоннишон (шоҳ)нинг даргоҳларига келганларидан сўнг, ҳамиша умрини раъийятнинг тинчлиги учун сарфлаган ул ҳазрат ўзи юриб асирларни тўйғазди; яланғочларни иноят либоси билан сийлади. Шундан сўнг буюрдики: «бу паришон (халқ)нинг ҳаммасини Бурёбод қалъаси қаршисидаги кўрғонга олиб бориб ўша жойнинг халқига топширсинлар». Шу вақтда соҳибқироннинг қулоғига етказдиларки, Хисрав султон яна душманлик бошини кўтариб, Шаҳрисабз томон юзланди. Уни кузатиб бораётган Динмуҳаммад⁹⁰³ султонни ҳам олиб кетган. Бундан ул ҳазратнинг ғазаб денгизи қайнаб, деди: «Мен бу ҳамма машаққатларни шунинг учун (ҳам) ўзимга раво кўрдимки, биринчидан, Тангрининг ризоси учун бўлса, иккинчидан, биродарлар ва хешларнинг тинчликда ва фароғатда яшашлари учун. Улар (ҳам) душманларга қаршилиқ кўрсатиб, худди шундай муомала қилсинлар. (Мана) нима учун мен ўзимга бундай меҳнатларни раво кўрдим ва тинчлик йўлини бир томонга қўйиб, ўзимни маломат томон отдим». Шундан сўнг, фалақасар аскарга у қалъанинг атрофида нимаики бўлса тал ашни бу юриб, ўзи у ердан дав лат, икбол, тамом ҳашамат ва улуғворлик билан шон-шараф ва мустақилликнинг (асосий) ўрни бўлган Бухоро диёрига юзланди ва мароҳилларни кезиб, манзилларни айланиб, саъй ва ғайрат қадамини одатланган марказга қўйди.

Бахтиёр ҳазратнинг қайтиш хабари тарқалиши билан катта ва кичик аҳоли, бозор ва бошқа ҳунар улуғлари кутиб олиш расмини қилиб, лойиқ пешкашлар ва мувофиқ тансуқ⁹⁰⁴лар тортдилар ҳамда саодат гиламини ўпдилар. Тилак ва тинчлик боғларида ҳаммага бахт ва хурсандлик гуллари очилиб, умид кўзлари қутлуғ дийдордан равшан бўлди. У л ҳазрат давлат тахти ва ҳашамат курсисига ўтиргандан сўнг, Бухоронинг улуғлари ва сайланган кишилари олий остонага келиб, одоб лабини очдилар ва илтижо пешоналарини бандалик тупроғига қўйдилар.

М а с н а в и й :

Подшоҳ ҳузурида ер ўпдилар (ва дедилар:) Сендан бу тахтнинг ўрни холи бўлмасин. Сенсан у жаҳондор, мамлакат очувчи. Сени Тангри адолат ва дин учун яратди. Қаерда юз кўрсатсанг яхши ва ёмондан, Тангри паноҳинг, ақл суянчиғинг бўлсин.

ҲАҚИҚАТНИНГ БАЙРОКНИНГ МАРВ ТОМОН
КЎТАРИЛИШИ ВА (АБДУЛЛАХОННИНГ) УНИ БОСИБ
ОЛИШ УЧУН ЮЗЛАНИШИ

Ислом шаҳарларининг буюклари, Тангрининг кудрати билан, бадном Таҳмосп, унинг шум кишилари ва мулозимлари тўдасининг тасарруфига ўтиб, у шаҳарларда тарқалган куфр шумлиги ва уларнинг мунофиқлиги билан имон қоидалари ва ислом таянчлари ул қутлуғфаржом диёрларда тушқунликка юз тутиб, мусулмонлар бидъат ахлининг залолат шумлиги орқасида ўз мамлакатларидан узоқлашдилар ва ватанларидан айрилдилар. У эътиборсиз, ўрни дўзах бўлган тоифа икки шарофатли Ҳарамайн⁹⁰⁵ йўлини тўсиб, авлиё, шайх ва солихларнинг кўпини (зиёрат қилиш) саодатидан маҳрум қилдилар. Шунинг учун икболли ҳазратнинг (Абдуллахоннинг) кимёасар хотирлари ҳамиша Яратувчининг ёрдами ва ҳидояти ҳамда огоҳ давлатнинг ундаши билан Муҳаммадий динини устун қилиш ва Аҳмадий шариатини қувватлаш учун Тангри унга, (Муҳаммадга) унинг оиласига ва асхобларига раҳматини юборсин ва (ҳамиша) саломат сакласин, зафар байроғини у вилоят томон кўтаришга ва куфр ғуборини ҳамда зулм зангини ҳаёт ойнасидан кетказишга сарфлаган эди. Ишончли тилак ва Яратувчи ҳазратнинг карамида умидимиз содиқки, бу ташландиқ тоифанинг ёвузликлари энг яхши йўл ва энг осон усул билан дафъ бўлсин. «Бу — Тангрига осондир»⁹⁰⁶. Искандар-фаржом ул ҳазратнинг улуғ ота-боболари ва амакиларининг олдиларига қўйган ҳимматлари, олий назарларида тутган истаклари шу золим ва жоҳил гуруҳни йўқ қилиш ҳамда ордан кўтариш бўлганлигидан доруссалтанат⁹⁰⁷ Марвда яшаш режасини туздилар⁹⁰⁸. Ҳашамат улуғворлик, салтанат камолоти ва мустақилликдан кўнгилик хотиржам бўлиб, у гумроҳ гуруҳни тубтомири билан қуритишга ҳаракат қилдилар. Шунинг учун (ҳам) ул ҳазрат яна буюрдик, «зафарпаноҳ сипоҳ халофат даргоҳига келиб зафар байроғини Марв томонга кўтарсин, токи куёш толели ҳазрат у жойдан жиҳод, саъй ва ғайрат камарини жон бе лига боғлаб, уларни охиригача яксон қилишни (ўзига) мақсад қилиб ва у гумроҳ гуруҳнинг фитна-фасодларини дафъ қилиб, уларнинг изларини ҳаёт саҳифасидан ўчириб ташласин». Зафар шиорли сипоҳ ва нусрат асарли лашкар юқори даражали остонани ўпишга келишлари ва давлатга мулозимлик қилиш шарафини, иззату шавкат камолотини топишлари

эи билан ул ҳазрат Маснавий: *Ҳазиналарга ҳар бурчакдан эшиклар очди, аскарларга кўп мғшдорда кумуш, олтинлар сочди*. Оту қалқон ва тиғу ўқлар бериб, сипоҳнинг дилини бахшишдан шод қилди. Бошлиқларга халъат, тож ва камар берди. Ҳар кишининг мартабасига қараб кумуш, олтинлар берди. Бутун ҳимматни забт қилиш ва лашкарни тартибга солишга қаратиб, Марвни олиш қасдида азимат кўлини кўтарди. Мазкур йил тарихида аждарнишон найзалари кўрқинчидан Ой, Уторуд, Зуҳра ва Муштарийнинг жигарлари қон бўладиган ҳамда қон тўкувчи тиғининг ваҳмидан шерсувор фалакнинг гулнор юзи беҳи чехрасидек сарғаядиган бир сипоҳ билан иззат жойи ва давлат марказидан кўзғолди ва зафарогоҳ байроғини юқори қилиб, Марв томон кўчди.

М а с н а в и й :

Байрокни фалак авжига кўтариб,
Жамшид чехрали нгоҳ Марв томон
Юрди юлдуз сонли сипоҳ (билан),
Ва ҳадсиз жамият билан.
Жаҳон тамом ҳаракатга келиб,
Еру замин қайнашга келди.

Яратувчининг ҳимояси ва *мухтор ШОҲИЯНГ* қувватлашида қутли фоллик мавқабни Жайхун бўйига ташлади. Юлдуз сипоҳли шоҳ (мисра:) *илҳомнинг талцини ва Тангрининг ёрдами билан* тамом зафарпаноҳ лашкари билан Жайхундан ўтиб, Чаҳоржўй⁹⁰⁹ бўйига саропарда қурди. У ердан ҳамма лашкарни, амир Жонали, амир Назир, Султон Ёрбий, амир Турум, амир Таниш, амир Жонкелди, амир Қулбобо, амир Иқим ва бошқаларни олдин юборди ҳамда тезлик билан боришларини, Марв халқи хабардор бўлиб қолмайдиган қилиб ҳаракат қилишларини буюрди. Ҳазрат соҳибкирон мурувват ва меҳрибончилик тили билан уларни мактаб, шоҳона ваъдалар билан кўнгиллари кучлантириб, ёрдам беришга ишонтирди.

Н а з м:

Жаҳон паҳлавонлардан холи бўлмасин,
(Чунки) улар билан улуғлик тожи баланддир.

У туда ҳам дунёда тенги йўқ дарёдил хо-|
қоннинг қаршисига чиқиб, ихлос тилини очиб,|
банд ал ик пешонасини мискинлик ерига қўйиб,
қуйидагини арз қилдилар:

Юз минг бош ва жонимиз,
Шахриёрнинг оти туёғига фидо бўлсин.
Ғар шохнинг икболи хайбати (бўлса), Рум⁹¹⁰-
гача хайдаймиз,
(Ва) етказамиз унғача сипоҳ гардини,
Сиёсат тиғи билан жаҳонга барҳам берамиз.
Душман бошини оёқ остига ташлаймиз.

Ниҳоят, ғолиб лашкар у ердан тезлик билан (харакат) қилиб, Марв томон юрдилар. Шер шутир чўли⁹¹¹ дан ўтиб Сайроб⁹¹² деган мавзегга қўндилар. Аркони дав лат ва ҳазратнинг аъёнлари бу жойда кенгаш қилиш учун давра қуриб ўтирдилар. Султон Ёрбий ниҳоятдаўжар, такаб- бур ва мағрур бўлганлигидан, ўша жойда кенгаш бобида бугун амирларга қарши турди. У билан Амир Назир ўртасидаги қарама-қаршилиқ жан- жалга айланди ва мулоҳаза қилмасдан икки буюк амир бир-бирларига қараб қилич тортдилар. На- тижанда (амир л ар) икки гуруҳга ажралдилар. Бир тудга амирлар Амир Назир иттифоклигида ва бир гуруҳи Султон Ёрбий ҳамроҳлигида йўлга тушдилар. Султон Ёрбий бошқа амирлар билан Марвга бормасдан бурун, Амир Назир, у вилоят- нинг йўл ва усулларини бошқаларга нисбатан яхши билиши сабабли, ўша кеча ҳаммадан бурун қалъага етди ва довураклик кўрсатиб, ўт ёкди. Бошига қалқон тортиб, шижоат ўти билан қалъа- нинг Дарби паҳлавон Аҳмад номи билан машҳур бўлган шимол томонидаги дарвозасини ёндирди. Биринчи бандга кадам қўйиши билан, шаҳар ; халқи⁹¹³ билиб қолиб, о лишу в водийсига кадам • қўйдилар ва кина камарини белларига боғлаб, мудофаага киришдилар. У, довураклик майдо- ни суворийларининг шунча курашларига қара- масдан, (уларни) шаҳардан чиқардилар ва унинг (Амир Назирнинг) қўлини ярадор қилдилар. Аммо Султон Ёрбий ўша ярим кечада йўлдан адашиб, шаҳарнинг ғарб томонида бўлган Дарби Мухаммад Табриз деган дарвозага бориб қолди. Тақдир жиловини Яратувчи ҳазратнинг ихтиёр қўлларига топшириб, «ушла, тут» (овозлари) ниҳоятда авжга чиқиб, уруш о лови қизиб кетган- дан сўнг, отдан тушиб бошларига қалқон тортди- лар. Дарвозанинг тагига олов қўймоқчи бўлган- ларида ногоҳ юқоридан бир душман камондан ўк отди. Тадбир қалқони фойда бермади. У ўк тўғри келиб унинг (Султон Ёрбийнинг) пешонасига тегди. Ул улуғ амир (ўша) бир ўкнинг захми билан икки-уч кунда ҳаёт билан видолашди. Бу

азобга тўла уйдан охират саройига кўчди. шу⁷ нинг учун ўша кеча воқеалари қалъани олишни кейинга сурди. Иккинчи кун жаннат чехрали қуёш шахриёри фалак кўрғони қасдида зар ни- шонли байрокни кўтарганда, бахтиёр соҳибқирон бошқа номдор биродарлари ва қолган зафарни- шон лашкар билан хандақ бўйига улуғвор чодир тикдилар. (Ва) қазожараён фармонга имзо чек- дики, зафар отли аскарлар ва юлдуз мавқабли сипоҳлар кетма-кет теварак-атрофдан қалъани очиш асбоби ва уруш яроғ-аслахалари билан тезликда бориб, кеч кириши билан бажариш ло- зим бўлган буйруқни бажарсинлар.

М а с н а в и й:

Жамшид қудратли ул хоқоннинг паҳлвонлари,
Жаҳон мадори шохнинг зафар байроғи,
У савлатли қалъани ўзига қаратиш учун,
Албурз⁹¹⁴ тоғларидек ўтурсинлар.

Намозшом вақтида Шарқ мамлакатининг шох- суvari (яъни Қуёш) ғарб буржи томон ошиқди ва қора сипоҳ кечаси рум лашкари қалбини қоплаб олганда (яъни тунда) Байт: *Фалак буроцига жанг шохи сувар бўлиб, Рум тахти Шом Доросида царор топганда*, нусрат асарли лаш- кар ва ғалаба ҳамда зафарли қўшин Фаридун шавкатли ҳазратнинг (буйруғчга) бўйсуниб, қўп- лаб содиқ хизматкорлари ва фармонбардорлари жон фидо қилиш учун белларига камар боғлади- лар. Ва ўша кеча бошидан-оёқ қуролланиб, тева- рак-атрофдан карнай чалиб йўлга тушдилар ҳам- да кучлари борича ҳаракат қилдилар.

Н а з м:

Сипоҳнинг қайнаши ва карнайнинг хурушидан,
Кекса фалак кўрққан ёш боладек бўлди.
Умрлар қисқариб, киналар узайди.
Аждаҳо дамидек фалакнинг (оғзи) очилди.
Ўқ урушувчиларнинг дилидан кини ахтариб,
Табар мияни қовлаб, найзалар сийнани ёрди.

Ичкаридаги халқ ҳам буржларга чиқиб, жанг бошладилар ва урушувчи қўлларини мудофаага очдилар. Ташқаридаги халқнинг баъзилари мил- тик ўқи билан ҳаёт бандидан озод бўлдилар.

Н а з м:

Сипоҳ икки томондан бир-бирларига душман лик қиларди,

Бирж пастдан ва иккинчиси юкоридан.
Марв қахрамонлари қўрғон ичидан
Уруш учун қўлларига милтиқ олганди.

Ўша кечаси тонг отгунча икки томондан савлатли ва ҳашаматли мардлар уруш ва жанжалнинг бошида ту р д и л ар. Кина камарини маҳкам боғлаб, хусуматда қаттиқ туриб олдилар. Ниҳоят, ҳазрат соҳибкироннинг сипоҳи, замоннинг тақозосига қараб, олий фармонга мувофиқ, қалъанинг атрофидан қайтдилар ва ўз жойларига юзланиб, уруш водийсидан узоклашдилар.

М а с н а в и й:

Иккинчи кина куни бу юлдуз сипоҳли шох,
Уфқ қирғоғидан ой юз кўрсатганда,
Зумрад нишонли тиғини байроқ қилиб,
Фитна эшигини осмон қадар очди.
Қуёш тиғининг зулм қўлидан,
Оемон четидан кон (арик бўлиб) оқди.

Иккинчи марта олий насабли ҳазрат ниҳоят қахру ғазабга (миниб) буюрдики: «Шер савлатли, фил танли паҳлавонлар ва қоплон ҳамлалари, тошни (ҳам) майдаловчи курашувчилар Байт: *Ҳайбатли, ўтқир чангалли паҳлавонлар Ҳамлада шердек ва ҳайбатда қоплондек* теварак-атрофдан қалъани қўлга олиш учун отлансинлар ва жанг маъракасида ору номусларини қўлдан бермасинлар». Бу ҳукмга биноан, бахтиёр савлатли амирлар ва қутлуғасар паҳлавонлар қахрамонлик жавшанини кийиб, баҳодирлик дубулғасини бошларига қўйдилар; тиришқоқ қўлини жанг енгидан чиқариб хусумат қадамини хандақ ва тупроқ қўрғон томон қўйдилар.

М а с н а в и й:

Паҳлавонлар этакларини белларига қистириб,
Кина юзасидан бошларига қалқон тортидилар.
Ҳаммалари маҳбублар кўзининг ғамзаси каби
ўтқир,
Кина ахтарувчилар зулфидек фитна
қўзғотувчи эдилар.
Сипоҳ маҳбублар дек бир сўзди,
Рақиблардек бошдан-оёқ фитна ахтарувчи эди.

Қалъанинг халқи ҳам ниҳоятда эҳтиётлик билан орқаларини маҳкам қалъага тираб, жанг бошладилар ва бурж ҳамда девор тепасига чиқиб, тамом жасорат билан жанжал ва хусумат-

га журъат қилдилар; сол билан хандақдан ўтаётган ул ҳазрат тобеларидан бир неча кекса кишини милтиқдан отиб кулатдилар. Уларнинг пешонасига ёзилгани шу эди. Шунинг учун ҳоконнинг ғазаби қайнаб (ва жўш уриб бундай) деди: Маснавий: «*Лашкар синдирувчи уруш тажрибақорлари, Рустамни йхщитувчи довурак паҳлавонлар* уруш байроғини кўтарсинлар ва бор жасоратлари билан қадамларини девор тепасига қўйиб, унинг буржини ер билан яксон қилсинлар». Арқони давлат ва ҳазрат (хон)нинг аъёнлари бу ҳукмни эшитгач, ҳаммалари биргалликда ул ҳазратнинг олий остоналарига юландилар ва тиз чўккан холда арз қилдиларки. агар ғазаб олови шу қадар ёнадиган бўлса ва ғазаб натижасида бу қалъа озод қилинадиган бўлса, димоғлари кибр билан керилган бир неча паришон кишилар сабабли унинг (қалъанинг) аҳолиси бекорга халок бўлиши мумкин. Муносиби шулки, Мурғоб суви⁹¹⁵ бўйига бориб, унинг тўғонини олиб ташласак ва халқни кўчириб, қайтиш байроғини кўтарсак, шундан сўнг (улар) сувсизликдан қийналиб, қалъани ўз ихтиёрлари билан топширишга мажбур бўладилар. Бу маслаҳат ул ҳазратга маъқул тушиб, одамларни кўчиришни, (сўнг) Аму сувидан ўтказиб, Бухоро мамлакатига етказишларини буюрди. Ўзи (эса) тўғон тепасига бориб, уни бузиб ташлади⁹¹⁰. Ундан қайтиб, эсон-омон давлат марказига етиб келиб, одамларга подшоҳона мурувватлар ва хисравона марҳаматлар кўрсатди.

Яширин қолмасинки, Марв ва унинг аҳолиси бундай вайрона бўлиш ҳақида бундан бир неча йил бурун муслмонлар ғавси, мўминларнинг пешвоси, ҳақиқат ва тариқат асоси биноларини қурувчи Тангри иноятларига махсус (бўлган) Хожа Жўйборий⁹¹⁷нинг, Тангри уни пиру бадавлат қилсин, гавҳар сочувчи тили билан айтилган эдики: «Марв яқинда вайрон бўлади». (Шундай) тайин йўлнинг пешвоси ва яқин боргоҳнинг маснад нишини бўлган кишидан бундай одатдан ташқари фикрларнинг зоҳир бўлиши ажиб ва ғариб эмас⁹¹⁸.

Б а й т:

Ли ма Аллоҳ⁹¹⁹нинг хилват саройига руҳсат
топган (киши),
Бухоро аҳлининг қибласи бўлган Хожа
Жўйборийдир.\

АБУЛХАЙР СУЛТОН⁹²⁰НИНГ ХЙЛА ВА НАЙРАНГ
БИЛАН КЕШ ҚАЛЪАСИНИ БОСИБ ОЛИШИ ВА
СОҲИБҚИРОН ХОННИНГ КАМАЛ ВА ЖАНГ ҚИЛИШ
МАҚСАДИДА ЛАШКАР ТОРТИШИ

Аъло ҳазратнинг омонлик уйи (бўлмиш) Марвдан чиқиб куббатул-ислом Бухорога йўлангани ва (ўзининг) ғоятда марҳаматлиги ҳамда раъийятпарварлиги билан барча халқни меҳрибонлик соясида тутган вақтда, унинг қутлуғ замонида, омон ва тинчлик бозори кунда юзани ҳожат чиқаришга қаратди ва қоронғи жечаси қочишга юзланди; зулм қўли оловини пахтали этагидан тортди; сувни тош билан ҳамсоя (билиб) нола ва фарёд қилишдан узоклаштирди.

М а с н а в и й :

(Абдуллахон) қуёш каби осмонни олди.
Эҳсон шамшири билан жаҳонни олди.
Олам гулзоридан қанча яқин ва узок
(бўлсин),
Бузуклик иллизини бирдан юлиб ташлади.

Мамлакат сахнига эҳсон ва адолат билан чексиз раванқ ҳамда тароват берди; зулм ва бедодлик, жабр ва фасод бирданига орқага қайтди. «Мулк куфр билан қолди, зулм билан эмас»⁹²¹.

Н а з м:

Дунёда киши абадий қолмайди.
Шуниси дурустки, (яхшилик) ёдгор бўлиб
қолади.

Ул ҳазрат замонида давлат қоидалари ва I мулки, миллат асослари муносиб (равишда) мустаҳкамланди. Чунончи, симоб (тусли) осмоннинг сокинлари ҳамда фалак чархининг ёриткичлари юқори оламдан қуйи оламга қуйидаги нидони юбордилар:

Б а й т :

Эй, сенинг мулкинг олам сахнига бош қуча
бўлиб,
Сенинг мулкингга нисбатан Сулаймон
мулки (фақат) бир мўйдир.

Бахтиёрлик сандиғининг гавҳари бўлган қудратли биродарлари ва юқори мартабали аъёнлари, ҳар қайсиси мурувват сояси остида ва марҳамат тозалигида тинч яшаб, бундан бурун

подшоҳларнинг бирининг қарамоғида бўлган мамлакатда ҳар бири озод салтанатлик ва мустақиллик истагини бажарарди. Шу жумладан, бахтиёр Хусрав султон қадимдан султонлик қароргоҳи бўлиб келган Кеш жилғасидан қудратли байроғини кўтарган бўлиб, давлат ва иқбол байроғини ҳашамат ва улуғворлик юзасидан ушлаб турганда, иттифоқо, бир куни номдор султон ов мақсадида юқори мартабали амирлари билан отланди ва Лаби обга қарашли Санги суроҳ сахросидан ўтди⁹²². Натижада Кеш жилғасида киши қолмади. Абулхайр султон ибн Жуvonмардали султон ибн Саъидхон ибн Кўчкинчхон бузғунчилардан бир тўдасининг иғвоси билан тарих тўққиз юз етмиш бешинчи йилнинг жумод ус-сонийида⁹²³ илгари юриб, Шаҳрисабз томон юзланди. Тонг ёриша бошлаган вақтда ўзини бир хунар ишлатиб Шаҳрисабзга урди ва Туғма оталик⁹²⁴, унинг биродари Жулоқ оталик ва шуларга ўхшаш (Хусрав) султон амирларидан баъзиларини ўлдирди. Эркак ва аёллардан кимки бўлса талаб, шаҳардан чиқарди ва у (қалъа)нинг бурж ва деворларини ўзининг сипохлари билан мурчал шаклида ўраб олди⁹²⁵.

М а с н а в и й :

Бахтли шоҳ, номдор Хусрав,
Шаҳардан ов учун чиққанида,
Абулхайр ёмонликнинг у асосини эшитиб,
Яширин ҳолда қалъа томон қўшин тортди.
Тонг отиш олдида бу Жамшид чехрали шоҳ,
Байроқни тўртинчи фалаккача кўтарди.
Босиб олиш учун бир хийла ишлатди.
Савлат туғини такаббурлик билан кўтарди.
У дилни очувчи қалъага келди.
(Ва) мағрурона тахтга оёқ қўйди.
Буюрдик, шаҳар халқининг,
Жон халқумига заҳар етказсинлар.
Талон ва торож оташига нишон бўлмаган,
У қалъада аёл ва эркаклардан ҳеч ким
қолмасин.
Аёл ва эрлардан кийимларини ечиб,
Халқни қалъадан чиқариб ташладилар.

Бу буюк воқеа хабари Хусравнишон султоннинг қулоғига етиши билан ҳамият оловива ғайрат шуъласи ловуллаб қаҳр ғазаби чўғ каби алангаланиб, тўхтовсиз бу ҳодисани дафъ қилишга киришди. Бу ҳодиса воқеасини ёзиб, ҳазрат соҳибқиронга юборди. Ўзи (бир) азиз зот билан тўхтовсиз, озгинақишиолиб, Кешқалъаси атрофига келди (ва уни) қамал қилди⁹²⁶. Иккин-

чи куни аъло ҳазратнинг хоотири оинасига ваҳшат ғуборини ташлаган ва бир неча кун Аму дарёси бўйида яшаган кутлуғнишон султон Ибодулла султон ташриф буюриб, султон ҳазратлари билан учрашди. Султоннинг аризаси тезлик билан соҳибқироннинг қулоғига етиши билан бу эшитган воқеага қараб олий ҳазрат буюрдик: «Баҳромнишон товочилар (қалъани) эгаллаш учун зафарпаноҳ сипоҳни ва ғалаба дастгоҳли лашкарни ҳозирласинлар ва тезлик билан зафар байроғи остига қуролланган ҳолда тўплансинлар». Чақирилганлар ичида⁹²⁷ номи борлар қисқа вақт ичида, уларнинг баландпарвоз ўқи ваҳимасидан ғалаба қушлари фалакда эркин уча олмайдиган ва ҳар бири ўзининг ўткирлигидан чумолининг кўзи ҳамда илоннинг сийнаси бир ипга тизиладиган, сипоҳ тўплаб қутлуқ аскаргоҳга юрдилар ва фатҳ ҳамда ғалаба офтобининг матлаи бўлган зафар туғи остида тўхтадилар.

М а с н а в и й :

Хусравнишон султоннинг холидан
Султон соҳибқирон хабар топгач,
Буюрди: номдор лашкар,
Зафар одатли, нусратшиор турклар,
Ҳар томондан шундай кўзғолсинларки,
Еру осмон кўзғолгандек бўлсин.

Номдор сипоҳ ва найзадор паҳлавонлар қутлуғ асар мавкабга тўпланганларидан сўнг, бахтиёр ҳазрат яроғ-аслаҳа ва жиба⁹²⁸ хазинасини ҳамда жанг асбобларининг қопини очди. Улардан барча лашкарга тақсимлаб, кўп қимматбахо нарсалар (хам) берди⁹²⁹.

Н а з м:

Лашкар сендан бошини аямагач,
Сен ундан олтинларни аямаслигинг керак,

(Сўнг) уруш азмини жазм қилиб, осмон авжига ва ойнинг чўққисига етказиб чодирлар тикди (ва) қиёматасар лашкарнинг ғулғуласи билан (ўша жойни) маҳшар даштига айлантирдилар.

М а с н а в и й :

Иқлим бахш этувчи Искандарнишон шох,
Душман қасдида отини кўзғотди.
Ханжар урувчи шундай сипоҳ кўзғолдики,
Уруш вақтида ҳаммаси ўжар ва ғазабли (эди).
Шундай гуруҳ паҳлавонлар эдики, жанг
вақтида,

Нахангнинг оғзидан тишини қоқиб олардилар.
Ҳаммаси кина ахтарувчи ва жон овловчи (эди).
Маҳбубларнинг киприкларидек найзадор
(эди).

Хусрав султон соҳибқирон хоқоннинг келаётганидан хабар топгач, шошилиш равишда (уни) кутиб олиш учун шошилди. Давлат кенгаши ва ҳазрат соҳибқиронни кутиб олиб, суҳбатлашганларидан сўнг, барча биродарларининг иттифоқлиги билан зафарнишон байроқ кўтариб, Шахрисабзни камал қилиш учун юзландилар. Шу иилнинг жумод ус-сониида⁹³⁰ нусратли лашкар шу қалъанинг теваарак-атрофини узукка ўхшаш ўраб олиб, ҳалқа ташки л қилдилар; ҳар буржнинг қаршисига бир амирни ва ҳар деворнинг тўғрисиغا бир довьоракни тайинладилар. Абулхайрхон ҳам бор кучи билан қалъани мустаҳкамлади; дарвозалар олдида тупроқдан тўсиқлар қилди.

М а с н а в и й :

Кинадан кўрғондагиларнинг қошлари
чимирилди.
Девор устлари (хам) найзадан парчаланди.

Аммо зафарпаноҳ сипоҳнинг ўқ ва тўфанг отишидан, ҳеч кимнинг бурж ва деворлардан бош чиқаришга мажоли қолмади.

М а с н а в и й :

Кинадан паҳлавонларнинг камони буқилди.
Сипарнинг оғзилари камон ўқидан тўлди.

Бир ой давомида у беоқибат гуруҳ ул ҳазратга нисбатан қаҳрамонлик кўрсатиб, шижоат юзасидан, жонларини ҳалокат гидробига отиб турди. Шер савлатли паҳлавонлари ожиз ва мискин бошларини ул ҳазрат(нинг) оёғига ҳарчанд уриб арз қилсалар ҳам, вожиб ул-изъон фармони ҳаракатнинг бориш суратини олқишладики, биз бир тудан жонбозлар ҳазрати соҳибқироннинг ғалабалари учун жонбозлик кўрсатамиз ва журъат этагини довьораклик камарига маҳкам боғлаб, хандақ сувидан сузиб ўтиб, бу қалъанинг бурж ва деворларини йиқитамиз, (деб арз қилдилар).

М а с н а в и й :

Агар урушга биз рухсат олсак,
Кина билан камар боғлаб чопамиз.

Агар шоҳ бизга ёрдам берса,
Жанг ва уругя қилишга ижозат берса,
Юлдуз сипохли шохнинг икболи билан,
Ойнинг бошидан олтин тожини оламин.

Бироқ ул ҳазрат бу йўлга рози бўлмади ва хамиша дилидан нитон берувчи фасохат тилини сўзга очиб дедик: «Умид шулки, оқибатни ўйламовчилар (охири) ўз қилганидан пушаймон бўладилар; ўжарлик ва исён йўлидан ўтиб, кечирим сўрайдилар ҳамда истехкомни ташлаб қочадилар»⁹³¹. Аммо ақлсиз султон (Абулхайр) Ермусо карахчи ва шунга ўхшаш баъзи ёмон одамлар билан зарар бошида бўлди ва одобсиз тирноғи билан ҳаёсизлар кўкрагини қашиб, хорлик тупроғини давлат бошига сочиб, душманлик йўлида қаттиқ туриб олди. Ниҳоят, ҳазрат соҳибқирон «довюрақ сипох қаерда дарахт бўлса кессин ва майдалаб, хандақларни тўлғазсинлар», деб буйруқ берди.

Н а з м:

Фалак даражали соҳибқирон хокон,
Қутлуғ Хумой, Сулаймоннишон.
Буюрдики, қалъа атрофида тоғ каби
турганларга,
Юлдуз шукуҳли гуруҳ (дархол),
Қаерда дарахт бўлса қулатсинлар,
Ва у билан хандақни тўлғазсинлар.

Олийшон фармонга мувофиқ паҳлавонлар иззату куч билан қалъанинг теварак-атрофида қаерда дарахт бўлса қулатдилар ва уни майдалаб кесимчалар қилдилар. Кесимчаларнинг кўплигидан денгиз каби хандақ яроқсиз бўлиб қолди. Ичкаридаги халқ ҳам ниҳоятда сувсизликдан фарёд чекиб, мурувватсиз у гуруҳнинг димоғидан қийинчилик оловининг тутуни кўтарилган вақтда, тўсатдан жосуслар (олий) даргоҳга келиб, олий мартабали амирлар орқали (подшоҳга) Туркистон ва Хўжанд сипоҳи ҳамда Андижон ва Тошкент лашкари Самарқанд мулкига келиб қўндилар; ул тарафнинг Султон Саъидхон, Жувонмард султон, Бобо султон каби ва бошқа подшоҳлари ҳаммаси бирдан сон-саноксиз сипоҳ билан Бухоро диёри томон юзландилар, деб арз қилдилар⁹³². Бу воқеа сабабли аъло ҳазрат тўхтовсиз Кеш қалъаси атрофидан қўзғолиб, қайтиш қўлини кўтарди. Насаф деган жойда Хусрав султонга ижозат бериб, (ўзи) давлат ва иззатнинг маркази, яъни Бухоро диё-

ХУСРАВ СУЛТОННИНГ КЕШ ВИЛОЯТИГА КЕЛИШИ ВА
САМАРҚАНД СУЛТОНЛАРИНИНГ УНИ ИТОАТСИЗ
СИПОҲ БИЛАН ҚАМАЛ ҚИЛИШИ

Ҳазрат соҳибқирон (Тангрининг) химоясида ва Парвардигорнинг қувватлашида давлат қароргоҳи ва ҳашамат курсисига ўлтиргандан сўнг ва хусравнишон (Хусрав) султон исёнчиларнинг қўзғолонини дафъ қилиш учун Қаршининг саҳроларида яшаб қолганидан кейин, Шаҳрисабз намояндаларидан баъзи лари (Хусрав) султоннинг олий останасига киши юбориб арз қилдиларки, исёнчилардан кўплари ниманики ўлжа қилган бўлсалар ўшани олиб Самарқанд томон кетдилар. Ҳозир бир неча (киши) қолди, (холос). Агар ул ҳазрат бу вилоят томон юзланар эканлар, яратувчи ҳазрат дан умид шулки, ғалаба ва зафар (унга) ёр бўлсин. Бу хушхабар яхши хислатли султоннинг қулоғига етиши билан, номдор султон зафар шиорли байроқ остидаги ханжардор ва қахрамонлардан бир неча киши билан ўз қалъаси ва диёри томон от сурди. Ярим кечада қалъа этагига етиб, бўйсундириш арқонини Шаҳрисабзга қараб отди ва ичкаридаги халқ мудофаага киришмасдан илгари, жадал қўли билан уруш очди ва қалъани ўзига қаратди.

Н а з м:

Жам ҳашамли, Хусрав тожли шоҳ,
Кеш қалъаси томон от қўйди.
Зафар ҳунарли, ҳокимлик шиорли,
Уруш паҳлавонларидан озгина киши билан,
Бир кечаси ўз қалъаси томон йўл олди.
Дилини Тангрининг ёрдамига топшириб,
Номдор лашкарга буюрдики,
Қўрғон устига оёқ қўйсинлар.

Абулхайр султон зафарнишон сипоҳнинг қалъа авжига бундай кўтарилишидан хабардор бўлгач, қочиш йўлини тутиб, кўп машаққатлар билан у қўрғондан юз ўғирди ва чексиз меҳнатлар билан жонини у қон гирдобидан соҳилга чиқариб, Самарқанд томон ошиқди. Хусравнишон (Хусрав) султон ўз қалъасини забт қилиб, Абулхайр султон қочгандан сўнг, Тошкент султонлари ва Самарқанд хоконлари сон-саноксиз жамият билан мазкур йилнинг ражаб ойида⁹³³ Шаҳрисабзни забт қилиш учун хусумат туғини кўтардилар; у л қалъанинг атрофини ўраб, поёнсиз 'сипоҳ ва шайтон сонли лашкар туширдилар; киши юбориб, Ҳисор подшоҳларини ҳам

М а с н а в и й :

Хусравнишон шоҳ иккинчи бор
Бундай қалъани шу хилда олиши билан,
Абулхайр султон у томондан кетди.
Самарканд мулкига у тарафдан ошиқди.
Самарканд сипохи ва Хўжанд халки,
Ҳам Андижон, ҳам Тошкент (халқи),
Кеш қалъаси томон юзландилар.
(Бу) гуруҳ бошдан-оёғигача фитна кўзғовчи

эди.

Бу юришда бўлиб, у қалъани қамал қилишда ғайрат кўрсатган султонлар исмларининг тафсиلى қуйидагича: Самарканд хоқонлари: Гадоийхон, Султон Саъидхон, Худойберди султон, Жувонмардали султон, Абдол султон, Абулхайр султон, Музаффар султон, Махдий султон; Тошкент султонлари ва Ҳисор подшоҳлари: Бобо султон, Амин султон, Дўстмуҳаммад султон, Ҳошим султон, Фақир султон, Музаффар султон, Хоразмшоҳ султон, Қосим султон, Тохир султон, Абулқосим султон, Муҳаммад Қосим султон ва Муҳаммад Шариф султон.

Алқисса, у сон-саноксиз сипоҳ Мисра: *чумоли ҳам чигирткадан кўп лаишкар* бир-бирлари билан қўшилиб, у қалъанинг атрофини ўраб, олдилар. Хусравнишон (Хусрав) султон бу воқеа ҳақида ҳазрат соҳибқиронга хабар қилиб, мадад сўради ва у мустаҳкам қалъада туриб буюрди: «Энг улуғ ва эътиборли (кишилар)дан тортиб то хунарманд ва (бошқа) табақаларгача кутлуғ фармондан чиқмасдан шаҳарни истехком қилсинлар ва дилларини Яратувчи ҳазратнинг қарамига топширсинлар». Қазо жараёнли фармонга мувофиқ мардларнинг марди ва паҳлавонлари уруш ҳамда жанг қаторини, қалъадорлик асбобини тартибга солдилар ва муҳайё қилдилар ва ҳар бир девор устига довиюраклик оёғини паҳлавонларча қўйиб, уруш ва баҳодирлик байроғини (баланд) кўтардилар. Аркони давлат ва ҳазратнинг аъёнларига мурчал улашиб, қалъанинг бурж ва деворларини мустаҳкамладилар. Уруш асбобини ва жанг қурол-аслаҳаларини жангчиларга етказиб турдилар. Кечалари то тонг отгунча ҳар бурж тепасида бир машғал ва ҳар кунгира бошида бир чироғ ёниб турди. Душманнинг ичини эски кина ўти билан ёрдирдилар. Эртадан-кечгача, кечдан то тонггача жанг ва олишувда бўлдилар (Мисра:) *(жанг) душман бошига дубулт тикарди*. Найза оловларининг жон олувчи шуъласи кўк юзини

юритиб, яраклаган ўқлар жон боғига хаданР ниҳолларини ўтказарди. Ўқ овози қандай хабар келтирса ҳам, сир каби дилдан жой оларди.

Алқисса, уруш ва ўлдириш олови икки томонда ниҳоятда аланга олди. Бахтиёр султон (Хусрав султон) доим ғайрат ва жиддият билан бурж ва деворларни саклаб турди.

ҒОЛИБ СИПОХНИНГ БАЛҲ, ШИБИРҒОН⁹³⁵ ТЕРМИЗ ВА УНИНГ АТРОФИДАН КАСБИ⁹³⁶ МАВЗЕИГА ТЎПЛАНИШИ ВА УРУШ ҚИЛИШ УЧУН ИЗЗАТЛИ ҲАМДА УЛУҒВОР ЛАШКАРНИНГ МИЁНКОЛДАН КАЙТИШИ

Хусравнишон султоннинг (қалъани) истехком қилиб турган хабари ҳазрат соҳибқироннинг қулоқларига етиши билан, юқори даражали амирлар ва эътиборли нўёнлар Кайвон пойдеворли тахт оёғига тўпланиб, олий мажлис ва юксак кенгаш тузиб, фикр ва маслаҳат байроғини кўтардилар ва шу қарорга келдилар: аъло ҳазрат ғайрат қадамини қўйиб, ҳар тарафдан зафар сипоҳини тўплаб, Кеш қалъаси томон юзланадилар. Шунга биноан, даставвал Динмуҳаммад султонга киши юборди ва у шуни хабар қилдики, «Гарчи сенинг отанг, Тангри лч-шг йўлини (ҳамиша) равшан қилсин, султонларнинг пешвоси бўлса ҳам, марҳум бўлди. Аммо, бугун сен бизга фарзанд ўрнида, балки ундан ҳам азизроқсан. Мақсад шулки, бизнинг орамиз масофа жихатидан узоқ бўлганидан ўжарлик ва ёмонликнинг асоси бўлган бадбахтлардан баъзилари сенинг бўлишинингни ва паршонҳол қолишинингни истайдилар. Зинҳор, юз минг зинҳор қувилганларнинг сўзларига қулоқ солма, ўта сезгирлик юзасидан ва мукамаллик андишаси билан уларнинг орқасидан борма; садоқат ва адоват, дуст ва душманликда ўртамиёнада тур, оға ва ини билан дўстликни сакла, дунёнинг борди-келдиларига мағрур бўлма; «Тангри сенга яхшилик қилганидек, сен ҳам (бошқаларга) яхшилик қил»⁹³⁷ (мақоли)ни ишларинг учун намуна қил, йўлни занжир каби муваффақият билан ўтиб, қатра каби тобелик одатини тут; душманга қаршилик кўрсатиш вақтида бир кишидек бўл, агар ака-укалар ва қариндошлар ўртасида тобеларга нисбатан шафқат ва ғамхўрлик бўлмаса, мурувват ва марҳамат йўли тутилмаса, (унда) ўша дўстлик ипини боғлаб бўлмайди ва иш муваффақият билан бит-

майди. Ҳар қандай ахволда (қам) уруғларинг ва қариндошларингга шундай йўл тутки, дўстлар шоду хуррам, душманлар азобу ғазабда бўлсинлар⁹³⁸. Бу муқаддимадан мақсад шулки, зшитиб қўй, душман юлдуз сонли сипоҳ била'н Шахрисабз атрофига ҳужум -килиб, биродарим Хусрав султонни камал қилган. Шамолдек тезлик билан у томон юзланиб, учрашиш жойимиз бўлган Касби мавзеида қўниб тур». Шунингдек, вожиб ул-изъон фармон ҳам берилдики: «Зафарасар сипоҳ, кўп халқ теварак-атрофдан қўзғолсин ва тўпланиш жойи бўлган Касби саҳросида тўплансин».

Теварак-атрофдан юқори фазилатли гуруҳлар олий остонага келмасдан илгари, Рустам⁹³⁹ нишонли султон Узбек султон⁹⁴⁰ Бухорога тағриф буюрди. Искандар мартабалик ҳазрат билан ўлтириш шарафига эришгандан сўнг хон чорбоғида ул ҳазратнинг шарафига подшоҳона туй ва хусравона зиёфат, берди ҳамда ул жанобга барча лашкар ва тобелари билан ҳар қайси сига муносиб инъомлар берди ҳамда ҳар бирига хос ҳурматлар кўрсатди. Маслаҳат ва кенгашлар ўз ўрнига қўйилгандан сўнг шу қарорга келдилар: биринчи навбатда, Самарқанд томон юрадилар, эҳтимол, Самарқанд волийси ва Фарғона ҳамда Хўжанд ҳокимлари мислсиз ва тенги йўқ хоконнинг келишидан хабардор бўлиб, Кеш қалъаси камалини ташлаб, ўз мамлакатлари томон жўнасалар ва Хусравнишон султон ҳам уларнинг камалидан озод бўлса. Шунинг учун ҳазрат соҳибқирон ҳам шаъбон ойида⁹⁴¹ зафарнишон сипоҳ ва биродарлари билан биргаликда исёнчилар томон юзландилар.

М а с н а в и й :

Сурайё тахтли, фалак боргоҳли,
Искандарнишон, юлдуз сипоҳли шох.
Ғазаб билан тезювар отини қўзғотди.
Лашкарга нақл олтинлар бахш этди.
Саноксиз туда ва ҳисобсиз киши билан,
Кина юзасидан оёғини узангига қўйди.

Бухоронинг машҳур тобеларидан бўлган Хом работ мавзеи⁹⁴² аскаргоҳ бўлганлиги сабабли, ул ҳазрат сипоҳ паҳлавонларидан ва даргоҳ жонбозларидан бир тўдасини чақириб, у шукуҳли Егуруҳга шижоатли, қўркмас паҳлавон амир Али Мардон баҳодирни бошлиқ қилиб тайинлади ва «тил» олиб келиш учун душман томонга юборди⁹⁴³

М а с н а в и й :

Уммон денгизидан⁹⁴⁴ гард чиқарсинлар деб,
Урушмоқ учун (хон) бир туда киши юборди.
(Улар) шамшир боғлаган, қўркмас

довюрақлардир.

Маҳбубларнинг қора зулфи каби шерни банд
қилувчилардир.

Гуруҳнинг ҳаммаси бошдан-оёқ кина билан
тўлган бўлиб,

Ҳаммасида маҳбубларнинг киприқларидек
найзаси бор (эди).

Юқорида эслатиб ўтилган амир (яъни Али Мардон баҳодир) шижоатда машҳур бўлган бошқа сипоҳ билан ғалаба байроғини қўтарди ва қўзғолиш учун руҳсат олиб, давлат душмани томон юзланди. Душман томондан ҳам ақл ва тадбирли, тиғ ва найзали ёшу қаридан иборат катта туда Назм: *ҳаммаси, саркаш, тзабли ва озор изловчи, Уруида чиниққан жанжал изловчи, Шох Саъид ўғлон*⁹⁴⁵ ва Қулоқбий каби қарийб 400 киши қутли анжом сипоҳнинг ҳоли ва ахволдан хабар олиш учун йўлга отландилар ва тартиб билан ўз ўринларидан қўзғолдилар. Иттифоқо, Самарқанднинг тобеларидан Жом⁹⁴⁶ деган жойда — уни Ём ҳам дердилар — икки гуруҳнинг учрашуви юз берди. О лам шаҳриёри (Қуёш) зар сочувчи байроғини қўтарганда, яъни эрта= тонг вақтида икки томон паҳлавонлари бир-бирларига етишиб, ўнг қанот ва сўл қанотни туздилар⁹⁴⁷, қудрат қўлини шиддатли енгидан чиқариб, кина ва жанжал кетидан қувдилар. Довюрақлик камарини белига боғлаб, ботирлик тиғини шижоат қўлига қўтариб, аччиқланган арилардек бир-бирларига ташландилар. Хусумат қасдида ва фитна излаб бир-бирларига отилдилар ва аралашиб кетдилар. Чопқир отларнинг ҳаракатидан ҳавода шу қадар чанг ва ғубор пайдо бўлдики, еттинчи осмондан (ҳам) ўтиб кетди. Фитна олови шундай юқори кўтарилдики, еру осмон танурдек қизиб, тиғларнинг шуъласи ва найзаларнинг яраклаши осмоннинг авжига ва Кайвоннинг чўққисига етди; диллар титраб, таналар қалтиради. Ушақуни Али Мардон баҳодир қўркмас паҳлавонлардан бир тўдаси билан шу қадар уруш қилдики, у жангни кўз билан кўрилмаса, на сўзда ва на ёзиб баён қилиб бўлмайди. Уларнинг ҳаракатлари ва саъйлари шу даражага етдики, гўё ер юзига ва уруш майдонига довьюрақлар қони билан бўялган палое ёзилган, (деб ўйлайсан киши). Тиғ ва найзалар бир-бирларига шу калар ^

"Ўрилар эдики, фарангий жавшанлари⁹⁴⁸ Довуд⁹⁴⁹ зирехига ўхшаб кетди; зирехнинг темирлари бактар дарбанди⁹⁵⁰ каби парчаланиб кетди.

М а с н а в и й :

Пахлавонлар таркаш боғлаб хаммалари
жавлон (урмоқда)
Маҳбубларнинг қошларидек хаммалари ей
тортмоқда.
Довюракларнинг у талон-торожда найза
урушларидан,
(Хатто) ов ўқлари (хам) тилга кирган
эдилар.

У жангда ўқларнинг (қўп) отилганидан,
Байроқ сертиканли гул шохига ўхшар эди.
Пайконлардан баданлар конга тўлиб,
Юзлаб кўзлар ўзича йиғлар эди.
Адоват совутлари кондан гулранг бўлиб,
Майдон кизарган маҳбубларнинг кўзлари
каби (эди).

Коннинг қўп тўкилганидан майдон
Жайхундек бўлиб,
Еру осмон конга ғарқ бўлгандек эди.
Жон олувчи у майдонда бирининг,
Орзулари пайкондан дилида тугун бўлиб,
Бири холсиз йиқилиб, булут каби йиғлар,
(Ва) унинг табиби ажал ва шарбати тиғ суви
эди.

Душманлар унга (нисбатан) ортиқ келаман
деб ҳар қанча интилсалар ҳам, уддасидан чиқа
олмадилар. Айтишларича, душманлардан найза
ва шамшир тегмаган бирон киши ҳам қолмади.
(Фақат) соҳибқирон давлатининг шавкатида
хамда Тангрининг инояти ва ёрдами остида бўл
ган кишигина ҳамма найза ва зарблардан омон
қолди, (холос). Шунингдек, душман сипоҳи
дан ҳам ўткир шамшир ва ўт ёғдирувчи ўқлар
дан яраланмаган ва бадани жароҳатланмаган
киши қолмади.

Алқисса, кун ботганда икки томон бир-бирла
ридан ажралдилар. Зафарнишон пахлавонлар
душманлардан бир нечасини асир олиб, зафар ва
ғалаба билан қутли аскаргоҳ томон юзландилар.
Аъло ҳазрат («тил» олиб келиш учун) юборил
ган (киши)ларга беҳисоб икромлар кўрсатди ва
саноксиз инъомлар берди. Қўрқмас амир Али
Мардон баҳодирга бошқаларга нисбатан (кўп
роқ) имтиёз бериб, унинг кадр ва мартабасини
баланд кўтарди. Асирларни чақириб, душман
нинг аҳволидан сўради. Асирлар хабар қилди
ларки, муҳолифлар ҳазрат соҳибқироннинг
хўзғолиши хамда Балх, Андхуд⁹⁵¹ ва Шибирғон

сипоҳларини чақирганидан хабар топгач, масла
хат ва келишиш билан шу қарорга келдилар:
шижоатли султонлардан баъзисини қутли асар
сипоҳ билан су в бўйига юбориб, сувни нариги
томонидаги лашкарни моликрикоб ҳазрат⁹⁵²нинг
нойиби билан қўшилишга йўл кўймасинлар. За
мину замон хокони бу сўзни эшитгач, тўхтовсиз
у жойдан зафарнишон байроқни кўтариб, душ
манни Жайхун дарёси томон қувиш учун Касби
сахросини аскаргоҳ қилди. У тарафдан Балх
волийси Динмуҳаммад султон зафарлик сипоҳ
ва ғалабали лашкар билан иззат ва тамкин осто
насига ошиқиб, адлу инсоф шаҳриёрининг қўли
ни ўпиш саодатиға муяссар бўлди хамда бошқа
биродарлари каторигатизилди. Шунингдек, дар
вишнишон султон Рустам султон⁹⁵³ аскар билан
Миёнкол ва унинг қишлоқларига келиб, иқболли
сипоҳға қўшилди. Теварак-атрофдан бирин-ке
тин имтиёзли кишилар ўзларининг хайрихо
ликларини билдириб, тўда-тўда бўлиб, даре ка
би тўлқинланиб, қутли мавкабға юзландилар.

М а с н а в и й :

Жам қудратли ҳокон Касби сахросида
Қароргоҳ қилгандан сўнг
Дар томондан пахлавонлар хурушға келиб,
Салобатли денгиздек жўш урди(лар).
Учрашиш жойи томонға юз қўйиб,
Кина сипоҳи қасдиға етдилар.

Теварак-атрофдан хисобчилар санашға ожиз
лик қиладиган сон-саноксиз лашкар учрашиш
жойиға, Фаридун шавкатли ҳазратнинг хузу
риға тўплангандан сўнг, ул ҳазрат имтиёзли
султон ва иззатли амирларнинг барчасини ча
қириб сўз дурларини сочган холда айтдики,
«Узок муддат ва бир неча вақтлардан бери бу
туда биргалашиб душманлик йўлини тутмоқда
лар ва тол дарахти сингари хилоф тиғини биз
томон кўтармоқдалар⁹⁵⁴. Маслаҳат қандай бў
лади?» Иззат-иқболли султонлар, зафар даст
гоҳли аёнлар, даргоҳ пахлавонлари содиқ ният
ва соф ақида билан хаммалари қўл кўтариб
тиллариини дуоға очдилар хамда ниҳоятда эъти
қод ва фармонбардорлик билан арз қилдилар
ки, «Қандай ҳукм ва фармон бўлса, бандалари
шуни амалға оширадилар».

М а с н а в и й :

Бизға қандай фармон берсанг — (шуни)
киламиз.,

Ёмон ниятлилар жонига тиғ урамиз.
Жаҳонга биздан қандайдир бир ёдгорлик
бўлса,

(Буни) дафтарга ёзиш огоҳларнинг ишидир.
Қанча подшоҳлар сенинг паноҳингдалар.
Белларини маҳкам боғлаб, йўлингдалар.

У л хазрат уларнинг пешонасида ботирлик,
мардоналик ва шижоат асарларини кўргач,
(уларга) чексиз таҳсин ва офаринлар ўқиди ва
сон-саноғини (таърифлашда) нотикдар ҳам сўз
топа олмайдиган аскар билан у, сайёҳлар ҳам
уларнинг саноғи чегарасига ета олмайдиган ас-
кар билан, у жойдан кўзғолишни буюрди. Уруш
кийими ва жанг аслаҳаларини тайёрлаб, хийла-
найранг асбоблари ва жангу жадал ишларига
оро бериб ҳаракат бошладилар.

Б а й т⁹⁵⁵:

Иқболли хусрав кенгашдан сўнг
Номдор аскар билан кўзғолди.
Кина қасдида тез ҳаракат қилиб,
Куч тизгинини жангга бурди.
Қиёмат асарли сипоҳ ва лашкар билан,
Ёмон ниятли душман томон юрди.

НОМДОР ЛАШКАРНИНГ КУДРАТЛИ ФАРМОНГА
МУВОФИҚ КЎРИК ҚИЛИНИШИ

Жамшид мансабли ҳазрат (Абдуллахон) бар-
ча жавшанли сипоҳ билан зафарогоҳ байроқни
кўтарган ҳолда, душман томон юзланиб, Қора-
тикан саҳросини⁹⁵⁶ гардунасар аскарнинг қарор-
гоҳи қилгандан сўнг, ўткирлиги ғайб нуридек
ва лорайб сирлари ойнасидек равшан фикрини
номдор лашкарнинг кўригига, махсус отларни,
аслаҳаларни ва жангу жадал асбобларини кўз-
дан кечиришга Мисра: *илтифот хуснининг
шуъласини ташлади*. Жаҳон бўйинсунадиган
фармонга мувофиқ, ғолиб лашкар ва зафар ҳам-
да нусрат (қозонувчи) аскарлар жавҳар каби
(отларга) миниб ва Баҳром⁹⁵⁷га ўхшаш қон ичув-
чи тиғин белларига боғлаб сувдай сузъвчи (тез)
отларни майдонда жавлон урдирардилар.

М а с н а в и й :

Бир сипоҳки, чумоли ва чигиртка каби
сон-саноксиз.
Рустамшиор, жангда синалган.

Ҳаммаси ўшқирган маёт филлардай,
Хартумидан кўлларига ханжар олган эдилар.

Шу йўсинда санаш имкониятидан ташқари
(бўлган) сипоҳ ва ёмғир томчиларидай кўп лаш-
кар Маснавий: *Ҳаммалари қалқон остига ки-
риб, Жавҳар каби темирга бекинган. Кина из-
ловчи отлицлар зирех остида Тоғ бошидан кў-
ринган булутдек (эдилар)* тўда-тўда ва гурух-
гурух бўлиб, дашту тоғларни титратган ҳолда
ўз манзилларига равона бўлдилар.

М а с н а в и й :

Номдор лашкар келиши билан
Қудратли шоҳ дав лат отига минди.
Душман қасдида белига камар боғлаб,
Тилла суви юритилган асони кўлга олди.
Хусумат отини жойидан кўзғотиб,
Тез лик билан ўнг томон ўтди.
Гуруҳдаги барча довьюрак ва урушқок,
Қоплонни отадиган даражада қаҳрли ва шер
табиатли,
Ҳаммаси кўлига кескир тиғ ушлаб,
Душман жонини олиш учун ҳар тарафда
(турарди).
Ҳаммаси иқлим бахш этувчи у шоҳнинг
олдида,

Йўрға отлари билан тиз чўкдилар.
Ҳар бири сано учун тил очди:
Сенга жаҳон абадий бўлсин.
Қаерга адл жиҳатидан юз ўгирсанг,
Бошимиз йўлингга фидо бўлсин.
Ер юзининг хокони у туда учун
Ширин тиллик билан офарин ўқиди.

Ҳазрати соҳибқирон ўнг сипоҳига⁹⁵⁸ эҳтиёт
бўлишни буюрган ҳолда ва ҳашамат билан сўл
томонга юрди⁹⁵⁹. Бир сипоҳни кўрдикки, унинг
тиғи шуъласидан зафар қуёши намоён бўлар ва
ханжари булутидан ғалаба яшини яшнара эди.
Мисра: *Ҳаммалари ишишаранг осмондай* инти-
ком жавшанини кийган эдилар (ва) ҳаммалари
Баҳром каби қон ичувчи тиғларини ғилофдан
уруш қасдида чиқарган (эдилар).

М а с н а в и й :

Саркаш отликларнинг барчасининг бошига пар
(такилган).
Ҳаммаси парилар тўдаси сингари фитна
келтирувчи,
Йирткич арелон, маҳбубларнинг кўзи каби жон
олувчи.

Хаммаси фитна изловчи ва найзадор (эди).
Довюраклар қўлларидаги тиғларини ўткир
килиб,
У билаи жаьгу жадал бозорини
қизитардилар.

Хаммалари бир тану бир жон бўлиб (хонга)
муносиб тухфалар ва мувофиқ хадялар тақдим
килингандан сўнг, тамом итоат, их л ос ва му-
хаббатларини арз килдилар.

М а с н а в и й :

Хаммалари ерга юз кўйиб,
Дуо килиш учуй лаб очдилар.
Жам қудратли, иззатли,
Шаханшоҳга таҳсин килдилар:
Жаҳон сенинг ихтиёрингда бўлсин.
Фалак сенинг хизматкоринг, юлдуз (эса)
ғуломинг бўлсин.
Шаҳриёрнинг мавкаби туёғига фидо бўлиб,
Бизнинг бошу жонимиз ҳар томонда мазор
бўлсин.

Шаханшоҳ уларга ҳурмат кўрсатиб,
Кўп офаринлар айтиб тезда ўтиб кетди.

Сўл сафни кўргандан сўнг, зафарогоҳ бай-
роқ юзини бахтли асар лашкар, Жамшид та-
биатли биродари Ибодулла султон томон ўгир-
ди. (Унда) бир гуруҳни кўрдик, унинг қаҳри-
дан Зухра ва Муштарийларнинг ўтлари хуноб
бўларди. Офтобнинг жангда ғолиб келадиган
шахсувори ниҳоятда ваҳима ва кўркинчдан ўзи-
нинг сувдаги акси каби қалтирар эди. (Хон)
сафларни тартибга келтириб, ғалаба ва зафар
байроғини кўтарди.

М а с н а в и й :

Шундай бир сипоҳ эдикй, хаммаси кучли ва
даре шуқуҳли,
Албурз тоғидек саф тортган эдилар.
Хаммалари қалқон тагига беркиниб,
Темир дарёсининг тимсоҳларидек эдилар.
Бир гуруҳки, хаммаси саркаш ва фитна
изловчи,
Мустаҳкамлик ва кучлиликда пўлат ва руҳдек
эдилар.
Хаммалари бошдан-оёқ ғазаб ва кина қасдида,
Ғазабдан пешоналарига ажин туширган
эдилар.

Сўнг жаҳонни сақловчи шоҳ байроғининг
маҳчаси Танғрининг ёрдами ва чексиз қувват-

лаши билан илтифот соясини Искандар сифат-
ли ўша султоннинг бошига солгач, бахтли шаҳ-
зода хизматкорлик лавозимини адо этиб, як-
диллик ва фидокорлик билан йўлга тушди ҳам-
да фармонбардорлик ва итоаткорлик маросими
адо этилгач, марварид дурларини сочувчи ти-
лини очиб, дуо ва сано ўқиди.

М а с н а в и й :

Замон шаҳриёрини дуо қилди:
Сенга фалак доимо итоат қилсин.
Фалак ва осмон сенинг домингда бўлсин.
Мулк жонингнинг нигоҳбони бўлсин.
Бахтиёр шоҳ бу сўздан хурсанд бўлди.
Кўп таҳсинлар айтди ва ўтиб кетди.

Нусратпаноҳ хокрн Тангрининг қувватлаши
ва сақлаши билан у жойдан кўчгач, сонсиз-са-
ноқсиз кўшин билан жиловни шону шавкат оқи-
батли Рустам султон аскари томон бурди.

М а с н а в и й :

Жаҳон унинг комида, фалак унга банда, мулк
унинг дуосида.
Умиди тоза, давлати кучли ва жувон бахтли.
Ўнг томонида ғалаба ва сўл томонида бахт
Фалак узангиси олдида ва замона жилови
остида.

Бир гуруҳни кўрдик, Жамшиднинг хурши-
ди кўк фалак гумбазининг авжига зар сочувчи
байроқ ўрнатгандекки, бир лашкар шундай дов-
юраклиги билан ер юзини жавлонгоҳ қила ол-
маган.

Н а з м:

Ҳаммаси камои тортувчи, урушқоқ ва милтиқ
отувчи,
Ҳаммаси лашкарбоши, қалъа олувчи ва кина
ўтказувчи.
Қазо каби (хамма нарсани) қила олувчи,
Қадр каби қудратли ва фалакнинг ёрдамчиси,
Зафар мулозимли, нусрат рафиқли ва
давлатёр (эди).

Хуш табиатли шаҳзода осмон кўринишли от
тепасидан тушиб, ўлжомиш расми бўйича⁹⁶⁰ оти-
ни тортди ва ерга тиз чўкиб, тилини дуо вг
сано учун очди ҳамда бу ҳадисни айтди:

Эй кадр ли, адлу диндон шоҳ,
Сендан тахту муҳр жудо бўлмасин.

Сенинг ҳамма ишларинг ёмонликдан узок
бўлсин.

Қаерга юз қўйсанг йўл (очик) бўлсин.
Агар бизнинг бошимизга ўқу тиғ етиб келса,
Сенинг учун жонимизни аямаймиз.

Фаррух (сифат), бахтиёр ҳокон у номдордан бу ҳикоятни эшитгач, жаҳондор уни мактади, кўп офаринлар айтди ва ўтиб кетди. Шундан сўнг осмон соябонининг маҳчаси ўзининг олий соясини Динмуҳаммад султоннинг урушқоқ сипоҳи ва қоплон ғазабли лашкари бошига солди. (Унда) шундай бир сипоҳни кўрдики, уларнинг қон оқизувчи тиғининг тили Чин турклари ғамзасидан хабар бериб, арқонларининг сержингалак халқалари Хитой маҳбублари зулфининг ўралишидан дарак берарди. (Ҳаммалари) уруш ва жанжал учун саф тортиб, жонларидан кечганлари ҳолда тиғларини қўлларига олдилар.

М а с н а в и й:

Ҳаммалари ўтакетган ғазабли ва шер
табиатли,
Қоплон ҳамлали, киша ахтарувчи,
Сонсиз маҳбублар кўзларй киприкларидек,
Ҳаммалари тиғ кўтарган ва ханжар ослан.

Бахтиёр хазрат (Абдуллахон) эҳтиётли назарларини зафаршиор гуруҳ ва сон-саноксиз лашкарнинг тартибига ташлаши билан, динпаноҳ шахзода (Динмуҳаммад султон) бандалик : ва фармонбардорлик изҳор этгандан сўнг, муносиб тухфалар тортик қилиб, одоб шартларига риоя қилди ҳамда ихлос юзини дуоғўйлик вазибаларини адо этишга қўйди.

М а с н а в и й :

Эй фалак кадрли жувон бахтли,
Курсига сазовор ва тахтга лойиқ шоҳ.
Мулк курсиси ва дин сендан иқболли бўлди.
Сендан жаҳон ҳар куни толели бўлди.
Сен тож билан азиз бўлган эмассан.
(Балки) у сен орқали юкори мартабали
бўлган.
Сенинг ўрнинг куёшдан (ҳам) юкори бўлсин.
Базмингнинг ҳамдамлари Зухралар бўлсин.
Фалак сенинг остонанг атрофидаги гард
бўлсин.
Зухал сенинг кичик бир посбонинг бўлсин.
Сенга бахту давлат ёр бўлиб,
Ҳамиша муҳолифларингдан устун бул.

Сенинг даргоҳингдан жонимиз билан
қулларингмиз.

Хизмат учун камар брғлаганлармиз.
Агар хоҳласанг қаҳр отини чопамиз.
Узимиздан кечиб, сенинг олдингдан
жонбозлик қиламиз.

Сохибқирон унта юзлаб офаринлар айтди.

(Ва) у жойдан хурсандлик билан отини
кўзғотди.

(Сўнг ҳокон) қутли фолли байроғини ҳамда азамат ва иқболли қанотини марҳамат юзасидан сипоҳнинг қалбид'а турган Узбек султон томон бурди (ва унда) бир халқни кўрдики, ҳамла вақтида гардун ғайратли ва сон жиҳатидан юлдузлардан ҳам кўпдирлар.

(Б а й т :)

Ҳужумда шамолдек тез ва ҳамлани кўтаришда
тоғдек оғир.
Момақалдиروقдек наъра тортувчи ва яшиндек
тиғ урувчи.

(Ҳаммалари) қуролланган, кина камонларини қўлларига кўтариб, фитна ва хусумат орқасидан кўтарилдилар. Мазкур султон Мисра: *жаннат шундай номдорликка муносиб* раем ва одат бўйича нимаики қилиш мумкин бўлса (ҳаммасини) ўз жойига келтирди. Шунингдек, ҳар бири шижоатда замонасининг олдида борувчи Низомиддин Жоналибий найман, Минглибий кушчи, Назарбий найман, Танишбий жалоир, Жонкелдибай ўторчи, Турдиқахон кушчи ва бошқалар каби номдор амирлар ва қудратли аёнлар, олам гардишининг сўнгги нуқтасига қадар одам болалари бошига соя солиб турувчи бўлган бу жаҳонпаноҳ хонадонга нисбатан ихлос ва давлатхоҳлик майдонида яқдиллик камарини белларига боғлаганлар; ақлпарварликнинг олий даражасига етган, шижоат, фазилатда ва довуракликда шарафга ҳамда зехнпарварликда юкори ўринга эришган ҳашаматли жаноб Қулбобо кўкалтош, қудратли амирзодалар Валижон мирзо жалоир ва Али Мардон баҳодир ҳамда бошқа давлат арқонлари, қолган аёнлар ва иззат-мартабали аскар бошлиқларни — буларнинг ҳар бирини номлари билан эслатиб ўтирсак жуда чўзилиб кетади — ҳар қайсиси ўз тумонини бутун тартиб ва интизомга солиб, қуролланган ва мукамал саф тузган ҳолда, ўз жойларига турдилар. Доронишон ҳокон ха

каиси тудага етганда, амирлар отларидан тушиб тиз чўқар, ул хазрат (эса) подшоҳона иноят ҳамда хусравона инъомлар билан уларнинг ҳаммаларини кўнгилларини олиб, кадр ва мартабаларини юкори кўтарар ҳамда яхши ваъдалар, шоҳона меҳр билан эркалатарди. Ўша куни ғолиб жангнинг шаҳсувори куёш осмон майдо-нида нур соча бошлаган вақтдан, яъни эрта тонгдан то шомгача юлдуз сипоҳли султон лашкарни кўриқдан ўтказди. Бир қанча сонли сипоҳ кўриқдан ўтди. Сипоҳ тартибга келтирилиб, зафар дастгоҳли аскар керак бўлганича тизилгандан сўнг, кутли фармон бўлдики, ноғора ва довул садолари кўнғироқ ва дўмбира овозлари осмон авжига ҳамда Зухалнинг чўққисига чиқсин; довьюрак паҳлавонлар ва шижоатли жангчилар хайбатли овозлари билан фалакни кўпорсинлар. Шунинг учун харбий ноғораларнинг фиғони ва жанг довулларининг шовқини фалак қулоғини қар қилди. (Бир томонда) отларнинг кишнашлари, (яна бир томонда) паҳлавонларнинг шовқун-суронлари тоғларни зилзилага солиб, тўдаларга ғулғула солди. Тақир-туқурлар, карнайларнинг овози, шижоатли паҳлавонларнинг ваҳималари ва таҳлил ҳамда такбирлар фиғонидан ёш ва қарилардан кўплари от устидан йикилиб тушдилар ва хасрат билан жонларини қолипдан бўшатдилар. Жумладан, файзлар билан тўлиб-тошган мозорнинг шайхи, шариат ва тарикатнинг тўғри йўлларидан юрувчи хазрат, ҳақиқат юртининг эгаси, мўминларнинг қутби, ислом ва мусулмонларнинг ғавси, тўғри йўлдан борувчиларнинг пешвоси, хожаларнинг муктадоси, хазрат *субҳонийтте* танланган кишиларидан (бири), яъни Хожа Абдулҳолиқ Ғиждувоний⁹⁶¹, Тангри унинг сирларини пок қилсин, ғулғуласи билан маҳшар даштини эслатувчи қиёматасар сипоҳнинг шовқинидаи кўрқиб касал бўлиб қолди ва ўша куни дунёдан ўтди?⁹⁶².

Алқисса, паҳлавонларнинг шовқун-суронлари осмонга етгач, (Абдуллахон) душман томон юзланиб, ғалаба байроғини кўтарди. Замона соҳибқироннинг савлати, Искандар фармонли сипоҳнинг кучи ва поёнсиз лашкардан таажжубга келди. (Бунга) «*Эй, сипоҳига зафарли бошлиқ ва ғалабали безак бўлган (зот), Лашкарингнетг ҳам энига, ҳам бўйига шак ва шубҳа йўц*» (мисралари) тўғри келганлиги мушоҳада қилинди.

ХАЗРАТ СОҲИБҚИРОННИНГ ДУШМАНЛАР БИЛАН МУКОБИЛ БЎЛИШИ, УЛАРНИНГ ЕНГИЛИШИ; ХАЗРАТ ХУСРАВ СУЛТОН ВОҚЕАСИНИНГ ПАЙДО БЎЛИШИ

Искандар мартабали хазрат арқони давлат ва аъёнларини бошқа Миррих савлатли сипоҳ ҳамда Зухал шиддатли лашкари билан, (уларга) чексиз иноятлар бағишлагандан ҳамда хусравона икромлар ва шоҳона инъомлар билан сийлаб мартабаларини юкорига кўтаргандан сўнг, маймана, майсара, қалб, чаноҳ, соқа ва камингоҳларни⁹⁶³ тузиб, душманлар томон юзланди. Хусравнишон султон Хусрав султонга истимолатнома⁹⁶⁴ юбориб, ўзи ва яхши андишалик сипоҳининг йўналиши ҳақида огоҳлантирди.

М а с н а в и й :

Фалак кадр ли, заррин қулоҳли ҳокон
Сипоҳни кўриқдан ўтказиб бўлгач,
Иккинчи кун уруш (қасди) учун
Ўнг ва сўлдан иборат икки саф тузди.
Уруш қасдида шундай бир сипоҳ туздик,
Ҳаммаси йўлбарс ҳамлали, шер ва қоплондек.
Ғазабли шерлардек одамга отиладиган,
Довьюрак ва кучли сурат, саф ёрувчи (эди.)
Муҳолиф томон шоҳ равон бўлди
Йирткич шерлардек темир қулоҳли кўшин
билан.

Янгибозор⁹⁶⁵ зафаршиор сипоҳнинг савлатидан зийнатлангач, у мавзеда ажойиб бир (ходиса) зоҳир бўлди. Шаҳрисабздан бир киши келиб Хусравнишон (Хусрав) султоннинг воқеасини изҳор қилди. Воқеанинг баёни шундай эди: Хазрат соҳибқирон Касби саҳросидан ўтиб, душман томон йўналгач, жиловини кўйиб секин-аста борар эди; ҳар куни тахминан бир фарсах (йўл) босарди; ҳар қачон ғолиб сипоҳи (бир ерга) кўнса, аскаргоҳнинг атрофига хандақ қазилгани ва аробаларни бир-бирига занжир билан (боғлаб) кўрғон шаклига келтиришни буюрар эди. Шу тарзда икки кунли йўлни бир ҳафта босдилар. Душман Искандарсифат ҳоконнинг латиф тадбирларидан хабари йўқлиги, кам фикр қилишлари сабабли ул хазратда бир ваҳима ва хавф юз берса эҳтимол, балки бундан ҳам илгари боришга у қадар куч ва қудратга эга бўлмасе керак, деб ўйлади. Шунинг учун довьюрак бўлиб, ғалаба қозониш учун жасоратли бўлган ҳолда шаҳарни (Шаҳрисабзни) босиб олиш байроғини кўтардилар. Ичкаридаги кишилар-

эилан иттифоқ тузио, шунга қарор қилдилар. Бизлар ҳар қачон ташқаридан қўрғонга ҳужум қилганда, сизлар биз тутган йўлда туриб ҳаракат қилинлар, токи бизнинг кишиларимиз осонлик билан бурж ва деворларга чиқсинлар. Ундан сўнг Маснавий: *Аждардек жаҳон балоси (бўлган) вир кечада, Икки юз маҳшар купи бекинган эди. У қоронгу кечада юлдузлар кўзга, Дилбарлар юзидаги холидан ҳам ҳорароц (қўринар эди).* Қалъанинг теварак-атрофидан кўплаб сипоҳ ва сонсиз лашкар ботирлик қўлини чўзиб, тўда-тўда минг-минг бўлиб, қалқонларни кўтарган ҳолда бошларини олдига қаратган тарзда қалъа томон йўл олдилар. Хусравнишон султон қалъа, бурж ва девор атрофини мустаҳкамлади ва мудофаа қўлини урушга очиб, мавжуд ботирлик, довюраклик, шижоат ҳамда баҳодирликни ишга солиб душман билан урушга ташланди.

Н а з м:

Шовқундан тоғлар ларзага келиб,
 Ҳайбатдан осмон дамани ичига олди.
 Пахлавонларнинг тили дилбарларнинг
 зулфидек буралиб,
 Мардларнинг оғзи паст кишиларнинг кўзи
 каби намсиз (эди).

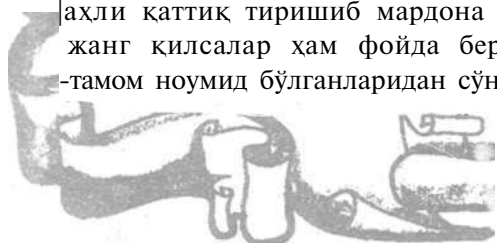
Шу вақтда тўсатдан қалъа ичидаги бир туда душманлар билан иттифоқ тузган мунофиқлар ҳадсиз туда ва сонсиз гуруҳни қалъа устига оширдилар ва сурон кўтариб, карнайларнинг овозини фалак авжига етказдилар. Хусравнишон султон бундан хабардор бўлгач, тез лик билан Кучак ўғлон, Мирам ўғлон, Оллоёр ўғлон, Боки хожи ва Шохим ярғоқ, Шерафкан мирзо ва Оллоқули баҳодир манқит⁹⁰⁰, Турди лаванд манқит каби ва бошқа (шуларга ўхшаш) бир туда номдор амирлар, пахлавонлар ва тиғ урувчилар билан душманни дафъ қилишга ошиқди ва ўқларни тинмай отиш ёрдами ҳамда найзаларни санчиш орқали душманларни қалъадан чиқардилар ва қалъа тепасидан девор тагига улоқтирдилар. Душман сипоҳи иккинчи марта ҳаммаси бирданига юзларини қўрғон томон қаратдилар ва шайтон тоифасидек юқори оламга қасд қилдилар; хусумат қўлини очиб, оёқларни кунгира ва девор тепасига қўйдилар. Қўрғон аҳли қаттиқ тиришиб мардона ва пахлавонона жанг қилсалар ҳам фойда бермади. Ниҳоят, тамом ноумид бўлганларидан сўнг: саодатли сул-

тоннинг Кучак ўғлон, Муҳаммад Аминбий⁹⁰¹ кушчи, Шохмуҳаммад мирзо манқит, Шохим кўчалтош Бухорий, Ой Темур баҳодир ва Турди оталиқ каби давлатхоҳларидан бир гуруҳи султон отининг жиловига осилиб, Термиз дарвозасидан ташқарига қараб тортдилар ва кина тиғларини осиб, аждарнишон найзаларини кўтарган ҳолда душман томон кучли ва қудратли қўлларини чўздилар. Икки томон пахлавонлари бир-бирлари билан олишиб турган вақтларида тўсатдан султоннинг оти Дуоба⁹⁰⁷ деган жойда лойга ботиб қолди. Юқорида айтиб ўтилган пахлавонлар, айниқса, жаноб Кучак ўғлон жон олувчи ўқлари отиб, то Хусравнишон султон ўз отига минганга қадар, ундан душман ҳужумини дафъ қилиб турди. Шунинг учун ўғлоннинг қўли ва юзига бир нечта ўқ тегди, (аммо у) кина камонини қўлидан ташламади ва ҳазрат султон билан бирликда душманларни ўқ ёрдамида узоқлаштириб турди. Хожа Қутайба мазори⁹⁶⁸га етганда Хусрав султоннинг оти ниҳоятда холдан кетди ва қанча ҳаракат қилмасинлар, (барибир) йўлга сола олмадилар. Ниҳоят, Тош кушчи унга ўз отини тақдим қилди. Султон унга миниб, бир неча қадам қўйган ҳам эдики, ўғлоннинг оти тўхтаб қолиб, илоҳий тақдирининг тақозоси билан қўлга тушди. Ўша вақтда ҳазрат султоннинг атрофида бирнеча саноқли кишидан бошқа ҳеч ким бўлмаганлиги сабабли, ул ҳазрат душман билан уруш олиб бориб турди. Аммо унинг давлати муддати тугаб, ҳаёти ниҳоясига етганлиги (учун), ҳеч қандай ҳаракат фойда бермади. Душман лашкари ул жанобни ўртага олиб, тақдир андозаси билан тадбир панжасига асир олдилар. Боғланган ҳолда ўз султонлари Бобо султонга олиб келдилар ва Муштарий мазиятли ул султонни тўхтовсиз ўлдирдилар⁹⁶⁹.

М а с н а в и й :

Фалак бош узиши табиий бўлган,
 Бошни тақдирдан тортиш керак эмас.

Ҳақиқатан (ҳам), ҳодиса уфқидан бирорта давлат офтоби кўтарилмаганки, ҳалок бўлиш чегарасига етмаган бўлсин; ер юзида биронта ҳашамат саройи бошини осмонга кўтармаганки, фано зилзиласидан бузилмаган бўлсин, қайси сарв бақо чаманда бош кўтарганки, уни ҳодисаларнинг тез (юрар) шамоли ҳалокат тупроғига йиқмаган бўлсин; қайси ёш ниҳол вужуд гул-

шанида кутарилмаганки, улим қўли иқотиш болтаси билан унинг илдинини кесмаган бўлсин.

(Б а й т:)

Жаҳон гулзорида биронта дарахт ўсмайдики,
Болта ўрувчи жафосидан омон қолсин.

Алқисса, у мурувватсиз гуруҳ ва оқибатсиз туду даҳшатли воқеага шу ҳаёл билан журъат этдиларки, жаҳонни ёқувчи ҳокон ҳар қачон бу хунук ходисадан хабардор бўлиб қолса, аркони давлат титраб, қайтиш жиловини тортиб, тезлик билан марказга келиши мумкин эди деб, кам андишаларки сабабли, шу ишни қилдилар ва билмадиларки бу ходисанинг воқеъ бўлиши ул ҳазратга биронта шикает етказмас эди. Чунки давлат боғидаги ҳаёт шохидан бир гул тўкилса, салтанат дарахтидан бир шох синади. Лекин шарафли оила бўстони ул ҳазратнинг таровати вужуди билан жаннатнинг рашкини келтирадиган даражада безангандир.

М а т л а ь:

Агарда бир гул тўкилган бўлса, чаман қарор
топсин.
Бир юлдуз кетган бўлса, фалак барқарор
бўлсин.

Ва бундан ғофил қолдиларки, аъло ҳазратнинг (Абдуллаҳоннинг) бандалари тезликда ва ғолибона найза тили билан, «кўпдан зулм қилганлар яқинда қайси томонга (қараб) ҳаракат қилишларини билдилар»⁹⁷⁰, нидосини ва «огоҳ бўл, албатта шайтоннинг гуруҳи зиёнқордир»⁹⁷¹ садосини уларнинг жон қулоқларига етказдилар. Ҳамланинг қуч ли шамоли билан уларнинг ур ниҳолларини адолатсизлик ва тажовузкорлик чаманидан улоқтириб, хорлик тупроғига ўтказдилар. Бу ходисанинг воқеъ бўлиши вақтнинг ёрдамидан қутилган эди. Аммо аъло ҳазрат бу ходисанинг воқеъ бўлганидан хабардор бўлиши билан, сабрлик ҳолатини қабул қилиб, холига мувофиқ бу мақолни ўқиди:

Б а й т:

Дил холини китаб- айтаман, менинг сирдошим
қолмади,
Қандай чорасизлик қиламан, менинг ҳамдам

Андуҳ ва меҳнат лашкари унинг муборак сийнаси саҳнига ҳужум қилиб, ғам ва фитна гуруҳи унинг нури дилига истило ўйини ташлади. Хилватда ғоятда бетоқатлик ва беқарорлик изҳор қилса (ҳам), дилида ва хотирйда куйишини яширди ҳамда уни юзага чиқаришни лойиқ кўрмади.

(Б а й т:)

Мард — жигари қуйса ҳам қулиб турсин,
(Аммо) бундай мардлар кўп топилмайди.

Бу ходисанинг воқеъ ва бу воқеанинг содир бўлганидан сўнг амир Жонали, Мир мингли⁹⁷², амир Назир, Жонқелди, Турдиқаҳон, Танишбий ва шулар каби бошқа қудратли амирлар ҳамда Қулбобо кўқалтош, Мирзо Валижон каби аркони давлат ва ҳазратнинг аъёнлари жаҳонгир шаҳриёрнинг даргоҳига тўпландилар. Амир Жонали фасоҳат тилини очиб арз қилдики, ул ҳазратнинг нури фикр ва кимёасар хотирларига махфий бўлмасинки, азалнинг туғро, ёзувчиси «ҳар бир нафс ўлимни тотувчидир»⁹⁷³, бўйича абадий бақо калами ҳеч бир Яратувчининг ҳаёт номасига ёзмайди ва мавжудот суратларининг наққоши ҳаёт нақшини мумкинот саҳифаларига, «ҳар бир нарса ҳалок бўлувчидир, магар Унинг зоти боқийдир»⁹⁷⁴ каломидан бошқа (сўзни) ёзмайди.

(Н а з м:)

Жаҳонда нима бўлса, фоний бўлиб, унинг
мадори йўқдир,
Ҳазрат Парвардигордан бошқа боқий йўқдир.

Азалий қорхонасининг тикувчиси ҳеч бир мавжудотнинг йўқлик зийнатини тикмаган ва қудрат саройчасининг фарроши зийраклик шамини бирор офатнинг қаттиқ шамолисиз ёқмаган.

Б а й т:

Фалак бу ободонликнинг қурувчиси
бўлганидан бери
Ҳеч бир киши ҳаёт боғида ғамнинг тикансиз
шодлик гулини топмади.
Умр гўлистонининг замон майсазориди,
Ҳеч ким қуз шамолидан холи (бўлган)
баҳорни топмади.!

Бу захмнинг сабрдан бошқа малҳами ва бу

Н а з м:

Сабр қилишлик зарурдир, чунки бу дил
дардига,
Сабр қилишдан бошқа илож йўқдир.

М а с н а в и й:

Агар ер унга тахтдан бир банд берган экан,
Хоннинг давлатига офат етмасин.
У мамлакатнинг ёрдамчиси (бўлган) бир
шоҳдирки,
Махлукот унинг номидан басират нурины
олади.
Мамлакат паноҳидир Абдулла шоҳ,
(Чунки) мулкка ундан бошқа бир паноҳ
бўлмайди.
Унинг баланд тахтининг пояси юлдузлар
бўлиб,
Отининг туёғи фалакнинг бўсагоҳидир.
Жаҳонга абадий замон шоҳи бўлсин.
Оламда нима хоҳласа мақсадига етувчи
бўлсин.

Сўнг шу муносиб ва лойиқ кўрилдики, ризо
кўлини қазо этаги билан ўраб бу ишнинг тадби-
ри учун сабр ва тузук кийимини киямиз ва
тўхтовсиз юзимизни давлат душмани томон қа-
ратиб, у л арии туб томири билан (кўпориб) ян-
чиб ташлаймиз. Шунинг учун Искандар там-
кинли ҳазрат «собирларга башорат бер»⁹⁷⁵ ишо-
ратини у жароҳатга малҳам қилиб, лашкар иш-
ларининг тадбирини ва нусратасар аскарнинг
муҳим чораларининг татбиқини тузди ва у ер-
дан зафар нишонли байроғини душман хужу-
мини қайтариш учун кўтарди.

М а с н а в и й:

Мухолиф томон ноғора ва байроқ билан
Юлдузмиқдор гуруҳли шоҳ равон бўлди.
Кииа ва ғазабли паҳлавонлар тўдасидан
Ер титради ва ҳаракатга келди.
Кина байроқлари фалакка кўтарилиб,
Гўё (осмон) кунгираси темирдан ясалгандек
бўлди.

Найзаларнинг учлари осмон авжида бўлиб,
Ой ва қуёш кокиллариға тароқдек бўлди.
Карнай бўқириб, ноғора (шундай) нола

Г килдики,
I Сабза ранг гумбаз ўйинга тушди.

Искандар шавкатли ҳазрат тугал йўсин ва
тартибда кўриниш бёриб, Мирзо кўпригидан⁹⁷⁰

ўтди. Икки томоннинг) айғоқчи аскарлари кури-
нади⁹⁷⁷. Соҳибқирон ҳазрат доимий давлат қув-
вати ва Тангрининг инояти ёрдами билан «у
муборак зотнинг ўзи илтифот қилиб, нусратпа-
ноҳ сипоҳ отлансин ва зафарасар лашкар тар-
тиблансин», деб буюрди. Шунинг учун (яна)
«фалак миқдорли аскар жавшан кийсин ва ҳам-
маси қалқон ва совутларга ўралиб душманни
туб томири билан қуритишга уринсинлар», де-
ган жаҳонни тобеъ қилувчи ҳукм (ҳам) содир
бўлди. Буйруққа биноан, урушда синалган,
қалъа олувчи сипоҳ ва ботирлик кўрсатган мард
гуруҳ қасос жавшанини зга-ига, тиришиш ду-
булғасини бошига кийиб шу қадар мукамал
куролландики, юлдузлар подшоҳи тўртинчи фа-
лакда жавлон ургандан бери (бундай) Баҳром
монанд гуруҳни (Мисра:) давроннинг дийдаси
ва кекса оламнинг кўзи кўрмаган эди.

М а с н а в и й:

Даре тўлқинланган вақтидек,
Тўда-тўда сипоҳ ҳаракатга келди.

Соҳибқирон ҳазрат сипоҳнинг ўнг қанотини
бахтиёр биродари Ибодулла султон вужуди би-
лан оройиш бериб, тамкин байроғини кўтарди
ва унинг мавкабида уруш л<аҳрамонлари (ва)
паҳлавонларидан катта бир гуруҳни олиб қол-
ди.

М а с н а в и й:

Ҳаммалари урушқоқ ва ҳаммалари найзадор,
Жангда шердек пишқирар эдилар.
Шундай бир сипоҳ эдики, урушдан
тўлқинланган дарёдек,
Ҳаммалари уруш учун чангалларини ўтқир
қилган эдилар.

Унинг атрофини чавандоз суворийлар ва май-
дон паҳлавонларидан бир гуруҳи билан Масна-
вий: *Паҳлавонлар бошлари юқори, қиличбоз,*
Урушда синалган, лашкарни енгувчи. Жанг от-
лиқлари ва мард йигитлар, Ханжар билан
оташдан гард чиқарардилар, мустаҳкамлади.
Лашкарнинг сўл қанотини дарвиш нишонли би-
родари Рустам султон билан безади⁹⁷⁸. Тиғла-
рининг суви душман оловини алангалатадиган
шертабиат, кина ахтарувчи паҳлавонлардан бир
тўдасини унинг қутли мавкабига сараланган му-
лозимлар қилиб тайинлади.

М а с н а в и й :

Бир сипоҳки, энгил ҳамлалли ва абжир
(эдилар).
Қуролланган паҳлавонлар уруш изловчи
эдилар.

Сипоҳнинг қалби Чингиз тартиби билан⁹⁷⁹
султон давлатининг чиройи Рустамнишон Узбек
султон билан зийнатланди. Найзаларининг оло-
ви ва жон олувчи милтиқларининг шуъласи би-
лан Зухал димоғини куйдирадиган кинавор ва
урушқоқ суворийлардан бир қисми унинг иқ-
бол байроғи остига тўпланди(лар).

М а с н а в и й :

Сипоҳнинг қалбида оромгоҳ қилиб,
Довюрраклик байроғини оламга ҳилпиллатди.
Унинг атрофидаги суворийлар ханжар
урувчи,
Ҳаммаси ернинг кўзидек ўқ отувчидир.

Муборак зотнинг ўзи (яъни Абдуллахоннинг
ўзи) бир томонда бир канот тузиб, катта бир
гурӯх ва савлатли сипоҳни саф тортдирган хол-
да Садди Искандар каби турди.

Н а з м:

Ҳаммалари довьорак, урушда синалган
ханжардор,
Хунар кўрсатувчи, вилоят очувчи, найза
урувчи эдилар.
(Ҳаммалари) юлдуз мавкабли, Зухал
остонали, фалак шукуҳли,
Қазо ва қадар қудратли ва фалак миқдорли
эдилар.

Унг қўлда шижоатли суворийлардан ва до-
вьорак паҳлавонлардан бир туда халқни, Назм:
*Ҳаммалари ҳалқон каби кўксиларини тигга
очган, Ҳаммалари шамшир жавҳари каби те-
мирга гарц бўлганлар*, уруш қизиб кетганда
керак бўлиб колсалар, уруш ва курашга тайёр
бўлиб турсинлар, деб тартибга солиб қўйди⁹⁸⁰.
Издатли ва қудратли султон Динмуҳаммад сул-
тонни бошқа саркардалар билан айғоқчи тўда-
га киритди. Тўда-тўда саф ёрувчи паҳлавон-
лар ва арслон савлатли, шер йиқитувчиларни
унинг байроғи остида бўлиш учун тайинлади.
Шунга ўхшаш ўнг ва сўл қўл амирлари, ҳар
зири қурол тақиб, уруш совутини кийгани ҳол-

(аТ сафлар тузди ва ботирлик юзини давлат
душманлари томон ўгириб, урушга тайёр бўл-
дилар.

М а с н а в и й :

(Хокон) шу қадар беҳисоб лашкар туздики,
Ундан офтобнинг юзи сарғайди.
Хулқаркаманд шоҳ фармони билан
Олий байроқлар баланд кўтарилди.
Қиёмат карнайидек найлар бўкириб,
Лашкарнинг юз тоғи жойидан кўзғолди.
Сипоҳнинг гарди ва ноғоранинг фарёдидан
Обнус тусли осмон гумбази саросимага
тушди.

Чангдан осмон эшиги пар дали бўлиб,
Оқибат эшигини ҳаёт юзига ёпди.

Ноғора овозининг садоси обнус токига чир-
машди ва довул ҳамда карнайларнинг бўки-
риши осмон айвонидан ошиб, Зухалнинг ку-
лоғига эшитилди. Отларнинг кишнашлари
йиртқич ва кўрқинчли шерл ар юрагини ёрди.
Лашкарлар такбирининг фарёди ва урушувчи
суворийларнинг савлати душманлар тилига
кўрқув ва ваҳима солди. Қалъа олувчи қаҳ-
рамонлар ва ғолиб паҳлавонлар уруш олови-
ни ҳамда жангу жадал отагини ёқмасдан ил-
гарийёк, у хашаматли сипоҳни кўрқув ва ва-
ҳима босиб, бетўхтов Шаҳрисабз қалъасини
Фақир султон Ҳисорий⁹⁸¹га ташлаган холда,
такаббурлик ва хусумат жойидан ўтдилар ва
қочишга юз тутдилар. Ниҳоятда ҳайрат ва даҳ-
шатдан юқорини қуйидан ҳамда жиловни узан-
гидан айира олмадилар ва заиф қушлар қар-
чиғай шукуҳи ҳамда лочин савлатидан, нота-
вон ваҳший ҳайвонлар шер ҳамда йўлбарснинг
ёвузликларидан чўчигандек қоча бошладилар.

М а с н а в и й :

Фалак ғуломли шоҳ интиком учун
Душман томон юз қўйганда,
У тўла шукуҳлидан душман (нинг) сафи,
(Шундай) қочдики, (гўё) қиёмат етиб келиб,
тоғни қулатгандек (бўлди).
Ҳақиқатда (агар) қоплон жавлон қилса,
Тоғ оҳу ва эчкемарлардан холи бўлади.
Юлдузлар подшоҳи ўтқир тиғини сурса,
Ситоралар сипоҳи қочишга тушади.
Қарчиғай ов қилиш учун ўзини кўрсатса,
Қабутарлар гуруҳи тўзиб кетади.

Нусратли аскар у мағрур гуруҳдан ва дах[^] шатли лашкарлардан бир нечасини асир қилиб, подшоҳ остонасига келтирган ҳолда ўз юракларини тинчлантирдилар. Шу фурсатда Искандар тамкинли хазратга арз қилдиларки, душманлар зафарнишон сипоҳнинг қаҳри ва шиддатидан тоқат қилолмасдан, Миёнколни торож қилиш қасдида у томон ошиқдилар. Соҳибқирон ҳокон буни эшитиши биланок, тўхтовсиз, Узбек султонни Насаф саҳросидан иззат ва шараф манбаи (бўлган) марказга қайтишига рухсат берди. (Ўзи эса) қолган сипоҳни қутли мавкабга мулозим қилиб, иззат ва иқбол байроғини кўтарган ҳолда, Миёнкол томон юзланди. Душман зафарасар лашкарнинг қувиб келаётганидан хабар топгач, бетўхтов, шунча хашаматлари билан қочдилар. Дав лат душмани мағлуб бўлгандан сўнг, ул хазрат Дабусий қалъасини тузатишни Балх амирларига тақсим қилиб берди. Тузатиш (ишлари) тамом бўлгач, (ҳокон) Бухоро томон юзланди. Динмуҳаммад султонга бошқа биродарлари билан биргаликда шоҳона тўй ва хусравона базмлар бериб, подшоҳларга лойиқ тилла камарлар ҳамда зарбофт тўнлар ҳадя қилди. (Сўнг уларнинг) ҳар бирини ўз давлат маркази ва хашамат оромгоҳига юборди.

(М а с н а в и й:)

(Хон) беҳишт боғидек бир мажлис тузди.
Ер мушқдан анбар табиат бўлди.
Бундай мажлисда олий гавҳарли шоҳ,
Жам хашамат ли ва қутли хулқли хусрав,
Биродарларининг ҳар бирига ҳурмат

юзасидан

Қийматбаҳо тўн ва тилла камарлар берди.
Ҳар бирини юзига раҳмат эшигини очди.
(Ва) тўлиқ меҳрибончилик билан
(кейтишларига) рухсат берди.

ҚУТЛИ НИШОН ШАҲЗОДА АБУЛФАТҲ АБДУЛМЎМИН
СУЛТОН, УМРИ УЗУН БЎЛСИН, ТУҒИЛИШИНING
БАЁНИ

Бобо (султон) бошқа душманлар билан Шаҳрисабз атрофига келиб, марҳум Хусрав султонни қамал қилган вақтда, соҳибқирон хазрат ҳам барча биродарлари (ҳамкорлигида) душманлар билан урушиш учун давлат марказ

хазратнинг мурод ва мақсадининг шуъласи Тангри инояти уфқидан кўринди ва бахтиёрлик юлдузи чексиз қувватловчи матлайдан чиқди. Чунончи, тарих тўққиз юз етмиш бешда ражаб ойининг 16 жума кечаси⁹⁸² у л хазратнинг салтанат ва иқбол сандиғида бир нурбахш дур ортди. Хуршид дуррининг чакмоғи халифат ва бахтиёрлик уфқидан тулуғ қилди. Балки соҳибқирон осмони авжидан инсон табақаси устига бир қуёш чикдики, мамлакатнинг баландга кўтарилган кўзлари равшан бўлди. Бир бахтиёр йўқликдан сарой бўстонида вужудга келдики, (унинг) лутфу карам сояси одам болалари бошига тушди.

М а с н а в и й :

Йўқ бўлмайдиган Оллоҳнинг файзи билан
Марваридлар ипига бир дур кўшилди.
Ажойиб, қутли фол ли дунёга келдики,
Жамоли ўчмайдиган (бир) офтобдир.
Унинг вужуди умид кўзига нур берувчи,
Кўриниши (эса) абадий иқболнинг сабабчиси
бўлди.

Ул яхши оқибатда ҳаммага номи кетган (бўлиб) туғилган тулуғидан равшан замирли қуёш қоронғу кечани сурма каби фалак кўзига тортди; унинг нил каби дилни ёндирувчи юзига оройиш бериб, мушқдан сунбул этагини муат-қ тар қилди. Осмон ниҳоят хурсанд ва шодлигидан гавҳар сочувчи қўлини тонг этагидан чиқариб, кўп микдорда олтин ва қумушлар сочди. Эрта тонг (эса) тухфа тариқасида қуёшни кўрсатди.

Б а й т :

Шу ҳуш севинч билан тонг гўё оғиз очгандек,
Фалак унинг оғзини офтоб зарлари билан
тўлдирди.

Бу севинчли овоза садоси гардун тосига чирмашди ва қутли хабар довуғи замона қулоғига эшитилди. Осмондаги бахт юлдузлари шунга қарор қилган бир соатда ва омад ҳамда бахтиёрлик асбоби унга чанг солган бир замонда саодатли туғилиш юз берди ва у муборак зотнинг нурлари қоронғу оламда равшанликни орттирди.

Шунинг учун тақвим мутасаддилари ва тан-
жим дақиқшунослари (унинг) муборак толеъ
зойчасини эҳтиётлик билан тартиб бердилар.

Н а з м:

Номдорнинг жаҳонгир бўлиши,
Унда иш бошлаши билан зоҳир бўлади.
Ҳа'мма тождорлар унга қул бўлиб,
У фармон берувчининг шавкатини кўрадилар.
Ҳамла қилиш учун тиғини суғурса,
Қуёш каби оламни қамраб олади.
Дунё мулки унинг фармонида бўлиб,
Ҳамма фармон берувчилар хазинаси уники
бўлади.

Хикматда олимлардан ўзиб,
Ҳамма халқни тарбия қилади.

Тангри ул гўдакни гўё ўз нуридан ясаб ҳаёт
1 дояси кучоғида лутфу марҳамат сути билан пар-
1 варишлаган (эди). Унинг зотига' бир пок зехн
• ва ўткур фаҳм қаромат қилганки, маънавий ху-
I сусиятлардан ва инсоний фазилатлардан улуғ
ва шарифлар хулқида нимаики бўлса, унинг
I бемонанд зоти табиатига биринчи эмишдаёқ наел
и орқали ўрнашган (эди). Унинг нафеи шу қадар
Ц шарафли бўлганки, хулқ-атворнинг ажойиб усул-
н ларидан бўлган тўрт фазилат⁹⁸⁶ унда касбий ва
Ц табиий бўлишгина эмас, балки (унинг) табиа-
й тига айланган.

М а с н а в и й :

Унинг жамолидан ёмон кўз дафъ бўлсин.
(Чунки) ҳар томондан қарасанг қамоли
ниҳоятдир.

Алқисса, давлатнинг катта ариғи бўйида (ҳеч
вақт) унингдек бир сарв юқори кўтарилмаган;
салтанат осмони уфқида унингдек бир ой қамо-
лотга етмаган бўлиб, илоҳий шавкати ва под-
III шоҳий шуқуҳи унинг ой нурли тальатидан кў-
I ринар, иқбол ва бахтиёрлик хидлари (эса) унинг
E қуёш рухсоридан таралар эди.

Н а з м:

Я Ҳашаматда фалак каби, тиришқокликда дунё
каби.
Щ Баландликда Зухал каби, бахш этишда даре
кабидир.
III Ҳаммаси иззат ва тамкиндан, ҳаммаси мансаб
III ва улуғликдан
Ҳаммаси ақлу кўринишдан, ҳаммаси дину

Худое, унинг улуғлиги чодирлари танобйни
давом ва абадийлик қозиғи билан мустаҳкам-
лаб, охир замон этагини унинг. давлат ва салта-
нат безаклари билан беагайсан Пайғамбар ва
улуғ ахллар ҳурматидан.

ИСКАНДАРФАРМОН ХОҚОННИНГ (ШАХРИСАБЗ)
ТОМОН ЮЗЛАНИШИ, УНИ ОЛИШИ ВА ЮЛДУЗ
МИҚДОРЛИ СИПОҲ БИЛАН САМАРҚАНДГА ЮРИШИ
ВА ҚАРОВОЛИҒ⁹⁸⁷ДА УНИНГ ВОЛИЙСИ БИЛАН
УРУШИБ ҒАЛАБА ҚОЗОНИШИ

Аъло ҳазрат душман енгилгандан сўнг, қай-
I тиш жilовини Бухоро пойтахтига бургач, чек-
сиз олий ҳиммат ва сўзеиз мабад⁹⁸⁸нинг, хами-
ша) азиз ва (мартабаси) юқори бўлсин, фазл
ҳамда эҳсонни орттиришга сабаб бўладиган
шукрини бажо келтирди. Ҳар вақт Самарқанд
хоқонларининг исён енгидан ботирлик қўлла-
рини чиқариб, уруш оёқларини душманчилик
майдонига қўйишларини ва хамиша Тошкент,
Туркистон ва Хўжанд султонлари ёмонлик йў-
лига фитна қадамларини қўйишларини, куф-
ран неъмат эшикларини менсимаслик қўллари I
билан очишларини муаттар хотиридан ўтказиб
юрарди. Тўккиз юз етмиш олтинчи йили, (яъни)
балиқ йилининг зулқаъда ойида⁹⁸⁹ оламдан ха-
I бардор хоқон интиқом қасдида иқбол. оёғини I
зафар узангисига қўйиб, умиднинг тезюрар оти-
га ва давлатнинг йўрғасига минди. Жаҳонку-
I шолик жilовини (ўзининг) хурсандлик қўлига I
тутқазиб, Шаҳрисабзни қутқазиб уруш юз I
қўйган ҳолда иқбол ва мурод Ҳумой (куши)ни я
учирди. • X

М а с н а в и й :

Кина дарёсининг тимсоҳлари тўда-тўда бўлиб, I
Қалқон остида гўё мавж урардилар.
Паҳлавонлар уруш қасдида (белга) садоғлар
боғлаб, Я
Ёрнинг қаро қоши каби ей торган эдилар.
Қўлларидаги найзалар ҳаммаси кина изловчи]
бўлиб, |
Ўткирликда маҳбубларнинг киприклари каби I
эдилар. ,1

Тангрининг марҳамат л и нигоҳбони (яъни Аб-Ц|
дуллаҳон) зафарогоҳ сипоҳни хамишаўз химоя- 41
сида саклаб турарди. Қутли фармон бўлдики:

сипохи билан олиб Навко мавзеи⁹⁹⁰ да турсинлар ва кечаю кундуз қоровуллар қўйиб душман томондан хабардор бўлсинлар, токи халққа ва вилоятнинг теваарак-атрофига биронта зарар етказилмасин». (Абдуллахон) Насаф саҳросини иззат ва шарафли лашкарнинг қўниши билан жаннат рашк қиладиган жойга айлантиргач, арз қилдиларки, Фақир султон зафарнишон султоннинг келаётганидан хабардор бўлиши билан, бетўхтов,

І Шаҳрисабз қалъасини ташлаб қочишга юз ўғирган холда Ҳисор томон шошилди. У л ҳазрат хам

І ўша манзилдан зафар байроғини фалак авжига

І қадар кўтариб Шаҳрисабз томон юзланди. Қалъа

| атрофига қўнгандан сўнг, унинг бузилган қалъа-

І сини тузатишни буюрди. Рустамнишон султон

Ц Узбек султонни Шаҳрисабз ва Қарши вилоятига волий қилди; сўнг дав лат қароргоҳига қайтди. Шу орада даргоҳ жосуслари Самарқанддан фалак шак келтирадиган остонага келиб: «Душманлар томонидан Худойберди султонни талон-торож қилиш учун бир тудга бўйин товловчилар билан келиб, шу атрофдаги бир киём хайвонлар; ни талаб қайтиб кетдилар», деб арз қилдилар. Бу воқеадан хабардор бўлингач, ўша вақтда Махмуд султоннинг оталиғи бўлган қудратли Амир Иқимбий (жалоир) султоннинг ҳукми бўйича сипоҳ тўплаб душманни қириб ташлаш учун шошилди. Навкога тобеъ бўлган Ганжи Алишерга | якин бир сув лабида⁹⁹¹ уларга етди. Икки томондан паҳлавонлар урушга кириб жангу жадал

І оловини осмонга кўтардилар. Ғоятда мағрур

щ (бўлган) мазкур султон қочиш йўлини тутди. У

І вилоят қишлоқлардан талон-торож қилиб нима-

Ц ни олган бўлсалар, ҳаммасини ташлаб кетдилар.

к Искандар мартабали ҳазрат бу воқеани эшитиши

І билан азимат жоловини буриб, Миёнқол томон

В юрди. Иқбол ва саодат билан Миёнқолга юрган-

! дан сўнг ҳамма ғолиб амирларни чақириб Самарқанд томон юришга кенгашиди. «Кенгашни тарк қилиш билан тўғрилиқ йўқдир»⁹⁹² бўйинча зафарпайванд байроғини фирдавсмонанд Самарқанд томон кўтарди.

(Б а й т :)

І Ғалаба ва иқбол ўнг ва сўлдан,
Осмон бахти ҳаётга яқин.

Сарипул мавзеи⁹⁹³ хашаматли сипоҳнинг келиб тушишидан зийнатланган, Иштихон⁹⁹⁴ томонидан иззат ва қудратли султон Дўстим сул-

рафли учрашишга шошилди. Иккинчи кун зафарасар шахриёр хон қалъага тушди. Шу ерда олий фармонга биноан, зафарёр лашкар Самарқандга тобеъ бўлган машхур жойлардан Алиобод⁹⁹⁵ дан талашга кетдилар. У мавзедан кўчиб, Худдин⁹⁹⁶ деган жой юлдуз микқорли мавқабдан жаннат ту сини олди. Работи Хожа⁹⁹⁷ томонидан Жувонмардхон ҳузуридан киши келиб тезда жаҳонпаноҳ даргоҳларига етишимиз керак деб арз қилди. Иккинчи кун Кўк гумбаз⁹⁹⁸ деган жойга аскарларнинг чодирлари тикилди. У ерда аниқ бўлдики, Жувонмардхоннинг келиши хабари ёлғон экан. Нима деган бўлса, (бу) алдаш ва фирибгарлик юзасидан айтилган эди. Шунинг учун у ердан қайтиш жоловини буриб, Висифин ота⁹⁹⁹ томон шошилди. Бу ерда қутли анжом амирлар олиймақом даргоҳга келиб арз қилдиларки, агар жаҳон бўйин эгадиган шарафли буйруқ амалга ошеа, хашаматли аскар вилоят атрофини талон-торож қилса, уларнинг хурсандчилигига сабаб бўлади. У манзилдан Таҳамтан¹⁰⁰⁰ гавдали аскарлар атроф ва жавонибга бориб талон-торож қила бошладилар. Ўзи эса Нордонак¹⁰⁰¹ томон юзланди ва сайъ хамда тиришқоқ қадамини ўжар душманни тубтомири билан йўқотиш сари қўйди хамда (қутли) лашкар босиб ўтган қишлоқларнинг қўпини ўзига қаратди. Ҳар кимки ўзи йўл топган бўлса, бандалиқ ва итоаткорлик ўрнида бўлиб, фармонбардорлик пешонасини хизматкорлик заминига қўяди. Агар кимники бахт қўлламасдан давлатга бўйин эгмаса, тақдир калами (унинг) умри саҳифасига завол рақамини ёзади. Фано ўқи қазо шастини¹⁰⁰² очишидан унинг жони нишонасига етади.

Алқисса, хашамат мансабли ҳазрат жавшан паноҳли паҳлавонлардан йигирма минг киши билан икки кун йўл юриб Самарқанддан ўтди ва Самарқанднинг машхур қишлоқларидан бўлган Қароболиғ мавзеини аскаргоҳ қилди. Яна бир қутли фармон бўлдики, шавкатли сипоҳ у вилоятнинг бўйин товловчиларини тобеъ қилиб, байроқ кўтарсинлар. Кимки душманлик қилса, талон-торож қилиб уқишлоқни тамоми(нинг) дашту тоғларни бузғунчиларнинг нопок вужудларидан тозаласинлар.

Н а з м:

Зафар аскарли, мамлакат очувчи хон,
Самарқанд томон йўналганда,

аскар қаерни аскаргоҳ қилса,
(Халқи) бандалик юзасидан бош эгдилар.
Шаҳардан икки кун юрганларидан сўнг,
Қароболғ унга ватангоҳ бўлди.
У ер да шараф туғини кўтариб,
Унда ўзига қароргоҳ қилди.

Фалак қудратли, малак эътиборли шоҳ яна
айтдики: Шукуҳли аскар дашту тоғларни талон-торож қилиш учун ҳар тарафга борсинлар.

Ҳазрат (хон)нинг фармонига мувофиқ, аркони давлатлардан кимки бўлса, у бандалик камарини бе лига боғлаб, бир-бири билан ҳамжихат бўлиб талон-торожга юз кўйди ва у водийга қадам ташлаб, ботирлик ҳамда довираклик билақларини шимарди. Даргоҳда у ҳамма сипоҳдан, хослардан эътиборли арбобларнинг йўлбошчиси, иқтидорли кишиларнинг қибласи, Тангри ахлининг яхши истаги тадбирли амир Жоналибий ва давлатнинг рукни ҳамда салтанатнинг мадақкори Қулбобо кўкалтош каби санокли кишилардан бошқа ҳеч ким қолмади. Шу вақтда тўсатдан қоровуллар иззат ва тамкинли ҳазратга: «Самарқанд волийси Саъид султон юлдузмикдор сипоҳ ва сонсиз лашкар билан Маснавий: *Давводан бош ва тоғ кўтариб, Номусга бир ранг бериб шаҳардан чегиб*, ботирлик байроғини баланд кўтарди ва пиёда ҳамда отлик аскарлардан сон-саноксизини тўплаб, бузук хаёллар билан бу томонга йўл олди», деб арз қилдилар.

М а с н а в и й:

Самарқанд мамлакатидан Султон Саъид,
Шижоатда унингдекни (ҳеч ким) кўрмаган эди.
Ўзи билан қатта сипоҳ кўзғолдики,
У каби мавж урувчи даре йўқ эди.
Баходир паҳлавонлар ҳаммаси итоатсиз,
Ҳаммаси оташ каби жаҳонни ёндирувчи (эди).
Қалқон остида юз шавкат ва мағрурлик
билан,
Даре тўлкинида намоён бўлган тимсоҳдек
кўринарди.
Санобар каби ҳаммаси совут кийиб,
Қўлларига қина изловчи новак олганлар.
Қаҳр ва хусумат юзасидан қўлларида,
Яшиндек ярақлаган ўткир тиг билан етдилар.

Фаридун шавкатли ҳазрат бу хабарни эшитиш билан жуда суюниб, қайтиш байроғини кў*тарди ва бетўхтов душман томон йўналди.

Давлатхоҳлардан Оаъзилари юқори мартаОали остонага келиб арз қилдиларки, «Душманнинг сипоҳи нихоятда кўп, бизнинг лашкаримиз (эса) ғоятда оз. Бунинг устига, бизнинг ўнг қанотимизнинг бошлиқлари ва сўл қанотдаги бўйин товловчиларимиз талон-торож учун кетганлар, (лекин) жуда узокдалар. Бу хатарли иш тадбирдан бошқа йўлни истамайди. То зафарогоҳ сипоҳ келгунга қадар ул ҳазратнинг ҳам шу ерда туришлари муносиб қурилади». Доимо иқболли кўзи уруш майдонининг қоронғусидан ва жангу жадал маърақасининг зулматидан равшанлик олувчи тенги йўқ ҳокон буюрдики: «Гарчи фалақмикдор аскар узок кетган бўлса ҳам ва яқин келишлари эҳтимолдан узок бўлса ҳам, фатҳу зафар атоси Парвардигорнинг иноятига боғлиқдир; аскарнинг кўплигига эмас». Шунинг учун Тангрининг лутфу санъатидан ва Парвардигорнинг чексиз меҳрибончилигидан зафаршиор сипоҳ ва нусратасар аскар бирор хоотири ҳамда куёш нурли замирига мувофиқ қутли мавқабга келиб қўшилдилар. Иттифоқо, ажойиб ишлар қилувчи ҳаким ва бандога меҳрибончилик қилувчининг (Тангрининг) ажойиб ва ғаройибларидан ғайбий латифа юз берди ҳамда ўша куни ҳазрати *Малики таоло*, (ҳамиша) азиз ва аъло бўлсин, ўзининг етук қудрати билан ул ҳазратнинг хоҳишини амалга оширди. Теварак-атрофга юборилган мақтовли ходимлар қайтиб, жаҳон кезувчи ўрдуга шошилдилар (ва) таин қилинган вақтда қутли асар аскаргоҳга етиб келиб, яхши ваъдалар ва сийловларга муяссар бўлдилар.

М а с н а в и й:

Нима истасанг Ундан сўра, чунки Ундан
бошқа
(Ҳеч ким) мушқилотлар тугунини еча олмайди.
Ёрдамни ҳақдан изла, чунки унинг фазлидан
бошқа
(Ҳеч ким) мурод ганжига йўл тополмайди.

Алқисса, зафар отли сипоҳ кетма-кет мақтовли остонага етгандан сўнг, бахтиёр ҳазрат, Парвардигорнинг инояти ва ёрдамига суяниб, тўхтовсиз душманчилик камарини боғлаб, ботирлик енгини шимариб, душманни туб-томири билан тугатишга киришди.

М а с н а в и й:

Сипоҳ бошлиқлари байрок(ни) кўтардилар.
«Юр-юр» деб оламга шундай таш ландиларки,
Сен оламнинг у четидан бу четигача
Сохибқиронинг юришидан ҳаракатга келди,
деб ўйлайсан.

Қуёшнинг Жамшид минучеҳри фалакнинг
фируза рангли отидан тушган ва ҳабаш султо-
ни сипоҳидан енгилиб мағриб буржига яширин-
ган вақтда (яъни қоронғу тушгач,) Маснавий:
*Қоронғу кечада фалак маҷомли шох, Бу йўрға
отиға минди. Вир кечаки, циёмат кунидек цўр-
цинчли, Паҳлавонларда бу кечада сабру ча-
дам йўц эди,* икки гуруҳ бир-бирларига яқин
келиб учрашдилар. У кеча тиғ урувчи паҳла-
вонлар ва саф ёрувчи курашчилар икки томон-
дан илғор тўдалар ажратиб қоровул қўйдилар
ва эҳтиётлик юзасидан нимаики қилиш керак
бўлса бир дақиқа дам бепарво бўлмадилар.

М а с н а в и й:

Маҳшар куни тусини олган унта кечада
Фитна, офат ва ёмонликдан бошқа (наrsa)
йўк эди.
Ҳар тарафдан урушда синалган паҳлавонлар,
Жон олувчи, шерни отувчи кошюнлар,
Кечдан-сахаргача жанг учун
Урушга тайёргарлик кўрдилар.
Бири тиғини қон билан суғориб,
У билан будуг юрагини ёрмоқчи (бўлди).
Бири бало арқонини тоблади.
Мубтало боиси бўлувчи маҳбублар зулфидек.
Бири урушга чангини ўтқир қилиб,
Қўлига камондан уруш созини олган эди.
Бири Қаёниён¹⁰⁰³ камонини тортиб,
Мардлик қошига тугун соларди.
Бири ўлдириш учун (белга) садоғ боғлаб,
Тортишув учун пар чиқарар эди.
Бири маҳбубларнинг ўтқир киприқларидек,
Кина олмоси билан найзаларни ўтқир қилган
эди.
Бири камарига бош осиб,
Бири қалқон каби кина қасдида камар
боғлади.
Бири номусу ном учун айланиб,
Бири ўзига тинчликни харом қилган эди.
Бирининг азми фалак қуёши юзидан,
Кимнинг номига айланишида бўлса,
Бири бутун кеча шуни ўйлардики,
Эртага қуёш султони кўринганида,
Кимга дав лат ва бахт ёрдам беради.
(Кимни) ажал қўлидан қутқаради.

Кимга паст фалак юқорилик бериб,
Кимни ҳавас отидан муккасига йиқитади.
Ким эртага бошига олтин тож қўяди.
Ким кина отида жавлон қилади.
Ким урушмоқ учун қалқон қияди.
(Ва) иш вақтида икки юз кўзли бўлади.
Ким аввал жанг саҳросита юз қўяди
(Ва) бу ўрмонда қоплон каби кадам қўяди.

Олий насабли хокон шу кеча бутун тун гав-
хар сочувчи тили билан айтардики, «Мулк
Тангрининг мулки, (уни) хоҳлаган кишига бе-
ради ва хоҳлаган кишидан олади»¹⁰⁰⁴. Кимдан
хоҳласанг ол ва кимга хоҳласанг бер. Оллоҳ
таоло (пайғамбарга) айтди: «Мулкни хоҳлаган
кишингга берасан (ва) хоҳлаган кишингдан ола-
сан. Фуқаронинг холи бу фақирнинг салтана-
тидан яхши бўладиган бўлса, менга қўйиб бер.
Агар бунинг тескариси бўлса, душманга бер».
Шубҳасиз, бошқа жаҳон хоқонларидан ажра-
либ турадиган, балки жаҳон султонларига бош-
лик бўлган (хоқон) бу ақидада ва (умуман)
диний ихлоснинг гўзаллиги билан ҳар куни Танг-
ри лутфининг асари ва марҳаматининг нурлари
мулк ҳамда давлат аҳволида пайдо бўлиб, нус-
рат ҳамда қудрат байроқлари ер юзи атрофида
хилпирайди. Халқ оммаси ва хос кишилар фазл
ҳамда эҳсон бўстонида ҳамиша булбулдек дав-
лат саносини қуйлаб, гули савсар каби юз тил
билан ҳашаматли дуо қилмоқдалар.

КИНАЛИ СИПОХНИНГ ТУЛА ДАСТГОҲЛИ ДУШМАН
БИЛАН РЎБАРЎ БЎЛИШИ ВА ТАНГРИНИНГ ИНОЯТИ
БИЛАН У ГУМРОҲ ГУРУҲНИНГ ШИКАСТ ТОПИШИ

Юлдузлар подшоҳи шиша рангли тиғни ин-
тиком кинидан чиқариб, қизил бошини зангор
тусли денгиз юзидан кўтарган эрта тонгда Мас-
навий: *Тот бошида бу фалак кезувчи шох,
Бошига қалқон кийган ҳолда зулм ҳасдига туш-
ди. Баланд офтоб титни байроқ қилиб, Уфи
томон оёгини узангига қўйди. Юлдуз сипо:;:;
жанғу жадалдан, Ҳаммаси симобдек эриб кетди
Шу вақтда ногорачлар бетўхтов, Икки та-
рафдан жанг оҳангини чалдилар. Қиёмат тус-
ли карнайнинг овозидан, Ер ва осмон қўрқувга
туғиди. Найларнинг овози фалакка шу қадар
кўтарилдики, Айланувчи фалак оёғидан йи-
қилди. Ҳар тарафдан байроқлар ҳад кўта-
риб, Кар томондан фитна цўзждилар. Найза-
лар фалак авжидан ўтиб, Қуёш ва ой мунҷов*

каби ўнга тизилиб қолдилар. Ҳар томондан уруш азми билан отиб келдилар. Ҳаммалари шер ва цоплондек кина изловчи эдилар ноғора овози тантанасининг шовқинидан ер устунлари ҳаракатга келишига озгина қолди ва карнай ҳамда сурнайнинг қиёматли бўқиришидан фалак тугунларининг узулишига сал қолди. Жаҳон кезувчи осмон аждаҳоси байроқ аждаҳосининг хавфидан саросима ва саргардонликка тушди. Ҳайбатли. фалак шери туғ шерининг ваҳимасидан ўзини чархнинг никобига тортди¹⁰⁰⁵. У куннинг ҳайбати ва у фитна қўзғовчи ходисанинг савлатидан етти осмон саҳросида кезувчи олтин узангили хусрав (яъни қуёш) зарнишон тигни қудрат қўлидан узокқа улоқтириб ташлади. Айланувчи фалак майдонининг Симок Ромихи кичик хатти найза¹⁰⁰⁶ га айланди.

М а с н а в и й:

Қиёмат хурушли карнайнинг овози,
Бошнинг мағзини эритиб қулоқдан чиқарди.
Аждар хус.уматли найнинг ғариллашидан
Етти осмоннинг шери қочишга тушди.
Довул овози ва ноғора фарёидан,
Кўк гумбази парчаларга айланди.
Замину замон паҳлавонларининг
суворийлари
Ерни осмонга етказиб қўйдилар.
Хон довьорақлари хусумат қасдида
Ярақлаган яшиндек тез етиб келдилар.

Уруш ва кураш майдони қалқон ва жавшан кийганларнинг тикилинчилигидан темир кўрғон тусини олиб, жанг маърақаси ҳавоси тиг ва ханжарларнинг ярақлашидан ўт олган сахрога айланган вақтда соҳибқирон, гўё «улар зич ўрнатилган асослардек бўлиб саф тортдилар»¹⁰⁰⁷ га мувофиқ сафлар тузиб, карнайнинг бўқиришини ҳам, «хақиқатан (ҳам) қиёмат зилзиласи буюк нарсадир»; ¹⁰⁰⁸ садоси каби ноғора хурушини тўнқарилган осмон тосига отдилар. Аммо, сипоҳнинг ўнг қаноти Искандарнишон султон Байт: *Фалак шуқуҳли, юлдуз гуруҳли, чарх матонатли, Ер саботли, замон суръатли, маллик миқдор*, яъни Ибодулла султоннинг шавка-ТИ ва шуқуҳи билан оройиш топди. Иззат ва [қудратли (бу) мақтанлиган султон қахрамонликда синалган довьорақлари ва паҳлавон курашчилари билан унинг мавкаби қуролларидан еру осмон ларзага келадиган ҳамда жаҳон атфофи унинг гардун миқдорли мавкаби захми-

дан ҳаракатга келадиган (ҳолда) унинг қутли мавкабида ором олди.

М а с н а в и й:

Ҳаммалари фитна қўзғовчи, урушқок бўлиб,
Дарёнинг юзидан гард чиқарар эдилар.
Ҳаммалари бошдан-оёқ қалқон остида бўлиб,
Бошларида темир қулоқ, тағларида от эди.

Лашкарнинг сўл қаноти дарвишдўст Дўстим султоннинг шавкати ва савлати баракоти билан зийнат топди. Ҳаммалари фил танли, лашкаршикан ҳамда шердил бўлган шижоат майдонининг суворийларидан ва мардлик ҳамда мардоналик маърақаси паҳлавонларидан бир гуруҳи унинг иқболли байроғи соясида тўпландилар.

Н а з м:

Ҳаммалари қўлларида ўт сочувчи тиглари бор
Худди булутдек чакмоқ чақувчи ва яшиндек
тиғ ўтказувчи эдилар.

Ва (хоннинг) ўзлари, «қалб руҳ султони-нинг қароргоҳидир»¹⁰⁰⁹ га мувофиқ лашкарнинг қалбида фалак чодир остида ором олди. Саф ёрувчи сипоҳлардан ва қиличбоз паҳлавонлардан кўпчиликни катта ғулга¹⁰¹⁰ ёрдам кўрсатувчи мулозим сифатида тайинладиларки, бордию мададга эҳтиёж туғилса, замон жонбозлари қуролланган ҳолда тайёр турсинлар.

У тарафдан Султон Саъид ўзининг ўнг ғулини довьорақ биродари Жувонмард султон¹⁰¹¹ ва унинг фарзандлари Абулхайр султон, Музаффар султон ва Маҳдий султон¹⁰¹² кабилар ҳамда бошқаларга топширди; чан ғулга ўзининг шижоатли биродари Худойберди султонни қўйиб, жуда ҳам шуқуҳли бир сафни илгари юборди. Ўзи уруш байроғини ва жанг туғини баланд кўтариб, сипоҳнинг қавлида (яъни марказида) турди ҳамда Самарқанд кишлокларидан тўплаб келган катта лашкар ва чексиз гуруҳни Маснавий: *Бир гуруҳки, ҳар бири уруш вақтида, Мардликда фалакдан тўлов оладилар. Бошдан-оёқ ҳаммаси довьорақ, жангда синалган, Зўрликда тети йўқ ва фикрда Фаридундек эдилар, тартибга солиб, тўда-тўда қилиб, ўзига муносиб ва лойиқ ўринларга қўйди.*

М а с н а в и й:

Ҳар икки тарафдан Жам сафли лашкар
Қоф тоғидек икки қаторга тизилганда,

Гскандарнишон, сарафроз хусрав,
Хужум учун отини кўзғотди.
Эгнида совут ва бошида олтин кулох,
Қўлида қалқон ва камарида кина тиғи бор

эди.

Ёпинган совутида юзлаб кўзлар бўлиб,
Бошдан-оёғи кўздек кўринар эди.
Кимки шохнинг рухсорини кўрай деса,
Икки юз кўз билан унга қарарди.
Сарв каби баланд қадди, олтин кулохи,
Бошида ғунча чиқарган шохдек кўринарди.
Калқон унинг қўлида гул устига гул

(кўйгандек),

Гўё чарх унга мослаб (бу) гулни тиккандек,
Иқболли хусрав кулига тиғ ушлагани холда
Панжасига ҳилол ушлаган кўёшдек эди.

- Пахлавонлар юлдуз сипоҳли у шохнинг
атрофида,

Камар боғлаб, кўрғонлаган ой шаклида
турардилар.

Уруш азми учун совут остига яшириниб,
Худди чашмаларни ватан қилган балиқларга
(ўхшардилар).

Шу равишда Искандар мухрли шох,
У хавфли водийда кина юзасидан,
Темир жасадли йўлбарслар тўдасидан,
Яжужларни¹⁰¹³ дафъ қилиш учун тўғон қурди
Жанговар султонлар тўдасидан,
Ўнг ва сўлдан иборат икки саф тузди.
Душман устидан ғолиб келиш учун,
Сипоҳнинг икки ғулини пахлавонларга
топширди.

Ҳар икки томон(нинг) лашкари даре каби
мавж уриб, кўплигидан дашту тоғларга сиғ-
майдиган тўдадан уруш сафларини тузди ва
ботирлик қадамани жанг майдонига кўйиб,
урушга юзланганларида, аъло хазрат содиқ ният
ва соф андишалиги билан, ҳар маърақадаги ода-
ти бўйича, юзини иззатли хазратга (Тангрига)
ўгириб, арз ва ниёз вазифасини адо этди. Ҳаш-
мат ва рашод кўзи билан мурод шоҳиди юзини
гўзал эътиқод ойнасида шак-шубҳа ва никобсиз
қурган вақтда, комил басират юзасидан хусра-
вона азм юзини ва подшоҳона қасд чехрасини
уруш майдонига қаратиб: «Баҳром савлатли
пахлавонлар ва Миррих хайбатли жангчилар
олов суратли йўрға отларини ердан кўзғотиб
яшиндек тиғлари билан душманларнинг ғурур
хирмонига ўт кўйсинлар ва жон олувчи мил-
тиқларининг шуъласи ҳамда нахгзаларининг
ярақлаши билан тортишув шамини ва олишув
лироғини ёқсинлар», деб фармон берди. Қазо

оқимли бу фармонга мувофиқ, даставвал ўнг
томондан макталган султон (Ибодулла) хусу-
мат отини жавлон урдириб, Иқим оталиқ ва
бошқа шунга ўхшаш машҳур ва синалган си-
поҳлар билан мамлакат очувчи қўлини амал оло-
ви тиғига узатди ва Соғарж¹⁰¹⁴ ҳамда унинг
атрофидаги сипоҳ билан душманнинг ўнг қано-
тид'а турган Худойберди султонга ташланиб
урушни бошлаб юборди.

М а с н а в и й :

Лочин тезлиги ва бахт куши шавкати билан
Султон отини ўрнидан кўзғотганда,
Ўқ бургути ва камон қарғаси,
Оғир муҳр ипи билан боғландиларки,
Унинг висоли зўрлик билан ва фироқи қаҳр
билан (бўлиб),
Талоки равон ва муҳри ёмоннинг жони эди.

Ниҳоятда фитна кўзғовчилик ва қон тўкув-
чиликдан забаржад (тусли) тиғи тиниқ лаъл
рангига кирди; зумрад рангли шамшир Яман
ақиқи тусини олди. (Ибодулла) султон(нинг)
сипоҳи кина шамолининг қаттиқлигидан тўл-
қинланиб, зафар асарли тиғлари билан душ-
манлар бошини худди тўнкадек кесдилар. Ол-
мос нишонли ханжарлари билан у ёмон гавҳар-
лиларнинг ҳаёт гавҳарини (узиб) йўқлик ипига
тиздилар. Шунингдек, биринчи тўкнашишдаёқ
(тўкилган қон) ер юзидан шу қадар оқдики,
унинг тўлқини авжга етди. Су в устида оққан
қон тиниқ осмондаги шафакдек ярақлади. Қон
тўкувчи тиғ хатиб¹⁰¹⁵ лардек елка минбарларига
чиқиб найза закотчисининг ўрнидан тушганли-
ги фармонини ўқирди ва ҳол тилини узун қи-
либ дердики, «найза ил он танли бўлса ҳам, аммо
совут ҳалқасининг тешигига етса (у) ларзага ту-
шади. Мен эса ҳинд наслиданман; жавшаннинг
темир парчаларини шундай тешиб ўтаманки,
мақсадни ҳосил қилиш билан қизил юзли бўлиб
чиқаман, зирагимни безаб турган ҳар бир гав-
ҳарни бир бошлиқ хазинасидан ўғирлаганман
ва бандимга осилган ҳар бир мунчоқни бир илон-
нинг оғзидан чиқарганман».

М а с н а в и й :

Пахлавонлар белларида тиғ билан тортишиб,
Ҳаммаларининг қўллари ажал билан
олишув да (эди).
Ҳар бирининг шамширидан қон ариғи оқиб,
(Гули) савсаннинг барги лола тусида қонга
бўялган эди.

Довюраклар жон олувчи маҳбублар кўзидек,
Ҳаммалари ғазабли ва найзадор (эди).
Жасоратларидан найзани чархга етказиб,
Осмонда юлдузлардан нишон қолдирдилар.

Кина изловчи у икки гуруҳ ва фитна ахтарувчи (у) икки тудан бир-бирлари билан олишиб турган вақтда Байт: *Фалак ҳашаматли, Жамшид мисолли султон, Фаришта мартавали, цуёш жамолли хоҷон*, Доро раъйли, Искандар фармонли Ибодулла султон ботирлик отини уруш майдонига суриб, Баҳром савлатли, шер хайбатли сипоҳи билан, баҳайбат гавдаси, тортишувчи дили куч берувчи қўли ва шер шавкати билан кўзғолиб, у бахти қайтганлар гуруҳига ташланди. Ҳамла шамоли билан уруш оловини ёқиб, қаҳр отини давлат душманлари томон кўзғотди.

М а с н а в и й :

Ул бахти уйғонган шох Ибодулла
Майдонга (кириш) учун камарини маҳкам
қилди.
Қўркмас от устида қўлига тиғ ушлаган ҳолда,
Юқоридаги бир чакмоқни ва пастдаги бир
яшинни (намоён қилди)
Хусумат қасди ва урушмоқ ҳаёли билан,
Душман майдонидан гард кўтарди.
Олмос шамшир ва хаданг ўқи билан,
Душманнинг ўтиш йўлини тор қилди.

Бахтиёр шахзода ғалаба асарли лашкар билан (отни) илгари суриб, шижоат қўлини давлат қуввати билан кўтарди. Ўт сочувчи найза шуъласи ва яшин асарли тиғларнинг учқуни билан душманнинг сабот ва қарорига ўт ташлади.

М а с н а в и й :

Икки лашкар отларини (жойидан) кўзғотиб,
Қаҳр билан бир-бирларига ташланганда,
Рустам нишон султоннинг ботирлари
Қаҳрамонликда Рустамдек достой бўлиб,
Найза дами билан ўт ёқдилар.
Ва у ёмон андишаларни ёндирдилар.

У тарафдан Худойберди султон Соғарж ва унга тобеъ бўлган (жойлардан тўпланган) сипоҳ билан қарши туриб, ҳар қанча тиришиб паҳлавонлик ва қаҳрамонлик кўрсатса ҳам, ҳеч фойда бермади. Шунинг учун бундай қудратли жучга эга хусуматли ва кинали сипоҳ билан

«олишув имкандан ташқари»¹⁰¹⁷ эканини оилса-ҳам худди чала сўйилган қушдек типирчилар зди. Ниҳоят, Худойберди султонни ўртадан кўтариб (бошқа) ўз жойига қўймадилар. Унинг туғу байроғини олиб Султон Саъиднинг орқасига қўйдилар ва унинг бошига нафрат тупроғини тортдилар.

Аъло ҳазрат душман сипоҳининг сусайганини сезиши билан хусумат отини илгари суриб буюрдикки, «қавмнинг урушда синалган курашчилари шахзодаларга ёрдам (бериш) учун ошиқиб, урушнинг қуруқликдаги тимсоҳини жанг дарёсининг чуқурлигида чоптирсинлар ва душманнинг ҳаёт кемасини ҳалокат гирдобига ташласинлар». Ул ҳазратнинг ишоратига асосан сўл қанотдаги Дўстим султон бир қанча сипоҳ бошлиқлари ва давлатпаноҳ паҳлавонлар билан олдинга чиқиб, тортишув қўлларини жанг шамширига қўйдилар ва гардун даражали аскар билан душманлар устига от қўйдилар. Шамширларини ноинсоф душманнинг бошига ўкталиб, «албатта, сизларнинг қочган ўлимнингиз сизларга йўлиқувчидир»,¹⁰¹⁷ отини ўқидилар. Олмоснишон найзаларни белларига интиқом тугунлари билан маҳкамлаб, ниҳоятда ғазаб билан «сизларни ўлим топади»¹⁰¹⁸ мазмунини душманлар қулоғига етказдилар. Кина изловчи камондорлар тутамидан чиқаётган одам овловчи ўқлар, унинг устида бўлган «ҳар бир зот йўқ бўлувчидир»нинг¹⁰¹⁹ дард орттирувчи ютимини майдон сахнидаги харфларга торттирардилар. (Гули) савсан тусли ханжар юз тил билан «ҳақиқатда орангиз узулди»¹⁰²⁰ мазмунини курашчилар жон қулоғига эшиттирарди.

М а с н а в и й :

Отлиқлар ҳар тарафдан бир-бирларига
қўшилдилар.
Қўлларида тиғ билан бир-бирлари билан
аралашдилар.
Итоатсизлар тиғининг боши тубан бўлди
Худди шамолдан тўкилган барг ҳазонидек.
Еру осмон кураш изловчи бўлиб,
Қондан қўп ариқлар пайдо бўлди.
Сен айтасанки, жаҳон булут бўлиб,
У булутдан олмос ёғди дев айтасан (киши).
Қондан ер юзи зийнатланиб,
Ўқдан Зухалнинг дил ва қўзи жароҳатланди.
Умидлар устидан ўлим кулиб,
Кўзу диллар ўқларга зиндон бўлди.

Ўнг ва сўл сипоҳи катта бир тудан билан илгарилаб, душманга ташланган ва қалбида қут

ли асар отлик лашкардан санокли (бир туд) колган вақтда душман томонидан Ғозибий ва бошқалар Бақрамчи¹⁰²¹ тарафида пистирмада ётган паҳлавонлардан бир гуруҳ ва кина изловчилардан бир туд билан бу маънини буюк бир нажот деб тушундилар ва тортинмасдан аъло хазрат турган жойга, лашкарнинг ғулига юзландилар. У л хазрат бу ишда хозир бўлиб, паҳлавонлар чўққисининг йўлбарси Бикойбийни чақиртирди ва у гуруҳни дафъ этиш учуй тайинлади. Шижоат хунарли амир қудратли у гуруҳга ташланди ва мардлик ҳамда мардоналиқнинг додини берди. Найзанинг захми ва шамширнинг зарби билан у паришон фирқани тубтомири билан қўпорди. Ўзи бир неча еридан ярадор бўлишига қарамасдан, душманни ҳалокат тупроғига отди. Ғозибий саросимага тушиб қоча бошлади. Азимат жиловини тортиб қочиш йўлига юз ўғирди. Алқисса, икки тарафдан уруш ва кураш олови шу қадар алангаландики, муболағасиз (айтганда), Рустами дoston ва Сом Наримон¹⁰²²нинг шижоатлари жаҳон аҳлининг назарида хор бўлди ҳамда Баҳмон¹⁰²³нинг мактовлари достони ва Руинатан¹⁰²⁴нинг ботирликларини қиссаси эътиборсиз қолди.

М а с н а в и й :

Уруш олови шу қадар ўткир бўлдики,
Гардун жонини тилаб қолди.
Ноғора овози қулоқларни йиртди.
(Ва) бошлар елкадан оёққа тушдики,
Сен айтсанки дарё тўлқинлашга келди (деб).
Қутурган тимсоҳ хурушга келди дейсан.
Кина даштида ўлиб ётганларнинг кўплигидан,
Ер юқори чархга етадиган тепалик бўлди.
Ўлганлардан оққан қоннинг кўплигидан
Жаҳон қатта-қатта дарёга айланди.

Уруш ва жанг бозори шу қадар қизидики, ажал даллоли жону тан молларини ўлим харидорига тупроқ баҳосида сотди. Олишув оташи шу тариқа ёқилдики, ҳароратининг шиддатидан отларнинг ичлари оташдондек ёнарди. Яман тигларининг кўз ёшлари ўлганларнинг танаси уетига тўкиларди. Уруш найи ва жанг ноғораси хасталар ҳолига (қараб) но л а ва фиғон қилардилар.

М а с н а в и й :

Тиғ ва ўқдан ўлганлар устида,

Кина найидан бошқа йиғловчи бўлмади.
Қарғадан ўзга қора кийувчи бўлмади.
Қондан ер укубат моя¹⁰²³сига айланиб,
Бало даштидан фитна гули бош чиқарди.
У чўлда ҳар бир ноумид қони кетидан,
Қизил толдан бошқа ҳеч бир гиёҳ қўқармади.

Ниҳоят, иқбол тонги зафарли байроқлар уетига ёғду сочиб, иноят насими, «Кўмак Тангридан (бўлғач), ғалаба яқиндир»¹⁰²⁶, манбаидан туриб, байроқ маҳчаларини хилпиллатди. Худойберди султон лашкарларнинг бир гуруҳи билан ожизлик қўлини қочиш этагига уриб, номус хирмонига ўт қўйди ва давлат обрўсини йўқлик шамоли билан совуриб, бахтсизлик тупроғини ҳаёт бошига сочди.

М а с н а в и й :

Гардун хусуматли султон саросимага тушиб,
Бирданига қочиш учун бел боғлади.
Охулар кетидан тушган қутурган шердек,
Унинг орқасидан нусратнишон гуруҳ йўлга тушди.
(Лекин) уни сипоҳ қўлга тушириб (олди).
(Ва) Жам тахтли шоҳ олдига олиб келдилар.

Аммо лашкарнинг қалбида иложи борича сабот кўрсатиб турган Султон Саъидхон ҳам қиёматдан бир кўриниш бўлган шоҳ қаҳрининг зарбасидан қўрқиб ва ваҳимага тушиб, уруш этагидан қўл тортган ҳолда қочиш водийсига ўзини отди.

М а с н а в и й :

У майдонда дили қўрқув билан тўлган султон,
Жам асосли шоҳга тоб бера олмади.
Қўрққан, боши айланган ва бахти қаро бўлган ҳолда,
У жон олувчи гирдобдан (тўхтовсиз) кўчди.

Бу камтарин фақир гардун тахтли ул хазратнинг мактовли оғзидан эшитган эдики, ул хазрат Султон Саъидхоннинг уруши тавсифини (шундай) баён қилган эди: «Ундан қурган бу хилда шижоатни (илгари) ҳеч бир шавкат этагида кўрмаган эдик. Унинг атрофида ўн киши қолгунча ҳам у хусумат майдонида жанг отини чоптириб уруш қилиб турди».

Алқисса, Самарқанд султонлари иқбол ли сипоҳ(нинг) шуқухидан (хайиқиб) жиловни маъра-

чиш пайтидаги тантана овози ва фарёд ғулғула-
си махшаргоҳ ғавғосидан хабар берди ва худди
«киши биродари, онаси ва отасидан қочадиган
кун»¹⁰²⁷ сурати пахлавон киши назарида мушо-
ҳада бўлди. Ёмон юлдузли гуруҳ қочганидан
сўнг бахтиёр халқдан бир тўдаси уларнинг ке-
тидан чопиб, у бахти айланганларни топдилар.
Худойберди султон биродари Султон Саъид сул-
тон ва унинг ўғлини Жон Муҳаммадбий оталик
найман ва Шукурбий қушчи каби улуғ амир-
лардан бир гуруҳи билан асир олиб, Зуҳал да-
ражали тахт остонасига етказди(лар). Баҳром
разми ясанобнинг буйруғига мувофик ўша за-
монда у л хазратнинг даргоҳида маҳрам¹⁰²⁸ лик
ўрнида турган Эшим ясовул баходир султонни
оёқдан йикитди ва унинг амал ниҳолини ҳаёти-
нинг энг гуллаган вақтида ишонч чаманидан
юлиб ташлади¹⁰²⁹. Шунга ўхшаш, ул хазрат-
нинг қахрли амри Худойберди султоннинг ҳаёт
сувини ҳалокат тупроғига тўқди ва унинг ву-
жуди хирмони харорат оташи билан куйди-
риб, фано шамолига қўшди. Иқбол жаҳон шо-
ҳини дуо қилишда бу нидони осмон авжига ет-
казди:

Б а й т :

Сендан товланган бош сочдек қирқилсин,
Сендан айланган дил ҳолдек қаро бўлсин.

Давлат сано тариқасида оғзини очиб, фалак
тосига қуйидаги сад они ташлади:

Б а й т :

Кимки сенинг буйруғингдан бўйни товласа,
Фалак уни остонанга бўйнидан тортиб
келтиради.

Эътиборли амирларни ҳам қутли мавқабга
етказдилар (ва) буйруққа биноан тиғдан ўтказ-
дилар. Мисра: *О лов ёна бошлагач, ҳўл ва цу-
руцнинг ҳаммасини ёндирди.*

(АБДУЛЛАХОННИНГ) ЖАННАТМОНАНД САМАРКАНД
ВИЛОЯТИГА ЮЗЛАНИБ, ИСТИЛО БАЙРОҒИНИШ
ТЕНГИ ЙЎҚ У ВШЮЯТНИНГ ҚАЛЪАСИДАН
КЎТАРИЛИШИ

Бу қутли фатхнинг сурати юз кўрсатиб ва
ғалабанинг шохиди ниқоб ичидан чехра очиб,
•бахтли зафар овозаси жаҳон мамлакатлари ва

оламга еиилган ҳолда ул хазрат савлатининг
донғи осмон авжидан ҳамда Зуҳалнинг тепаси-
дан ошгач, подшоҳ хазратлари, Тангрининг шук-
ри ва чексиз неъматларини ўз жойига қўйиб,
давлат ҳамда иқбол оёғини ботирлик ва хаша-
мат узангисига қўйган ҳолда Самарканд тахти-
ни истило қилиш учун қўзғолди.

(М а с н а в и й :)

Зафар аскарли, нусрат йўлдошли шох
Шундай душман устидан ғалаба қозонгач,
Соҳибкирони ҳокон фатҳдан сўнг
Қўнгли тиниб, хурсанд ва шод бўлган ҳолда,
Самарқандга томон юзланди.
У истило байроғини кўтариб,
Ўнгидан зафару сўлидан нусрат бўлган
холда,
Саодат ғажарчи¹⁰³⁰ лигида у шаҳриёр (юрди).

Ҳокон шавкат ва камоли давлат билан фир-
давсмонанд Самарканд кўрғони атрофига ет-
гач, чакқон фаррошлар шохнинг саропардасини
ойга етказиб қурдилар. Самарканд ахли (Аб-
дуллахон билан) ниҳоятда келиша олмаганли-;
гидан, тескаричилик йўлини тутиб, дарвозалар-
ни маҳкамладилар ва бурж ҳамда деворларни
мустаҳкамлашга киришдилар. Бор куч лари би-
лан мудофаа йўлига ўтиб, ўзларини ҳеч қилиб
бўлмайдиган ишга отдилар. Жаҳл ҳамда гум-
рохлик билан бахтсиз оёқларини ботирлик майдо-
нига қўйдилар. Қудратли қўлини урушқоклик
этагидан чиқариб, кураш қулочини ёзди(лар).
Шу ондаёқ ғолиб аскардан катта бир гуруҳ
қалъа ва кўрғончи истило қилиш учун юрди.
Дарҳол баходирларнинг ўқлари учар юлдузлар-
дек жоҳилларнинг бошига (учиб) кела бошлаб,
пахлавонларнинг бошлари у нодон гуруҳнинг)
ҳаёт чашмасидан қон ичадиган бўлди.

М а с н а в и й :

Ҳар икки томондан жанг уланиб,
Сулҳ эшиги жаҳон юзига ёпилганда,
У томондан бу ўткир жангли лашқар устига
Қалъадан ўқ ва тош ёғиб турди.

Икки тараф кишилари жангдан қўлини торт-
гач, бутун кечаси билан пойлоқчилик қилган
ҳолда бир дақиқани ҳам бекор ўтказмадилар.
Иккинчи кун куёшни ўғирловчилар осмон кун-
гираси устига истило арқонини ташлаб,¹⁰³¹ най-
за ва ўқларнинг кетма-кет санчилиши ҳамда жа^,

хонни олувчи ханжарнинг зарбаси билан юлдуз . (миқдор) сипоҳ ёриткичлар мавкабини тўзитиб юборганда (яъни илк сахарда) Маснавшг: *Иккинчи кун бу сайёра (миҳдор) аскарли шох, Фитна ҷасдида уфқ томон майл цилиб Осмон тонгидан (ўзига) тумор цилди. Туморини «Вашиамсун»¹⁰³² (ибораси) безарди. Бу осмон қалъасини исшило цилиш учун, Довул ва найза ўз жойидан ўзгалди ўзининг тўла шижоати ва хаддан ортиқ ғайрати билан Искандар мартабали ҳазратнинг назарига манзур бўлиб, ҳусн ва малоҳатда азизлар кўзига иккинчи Юсуф¹⁰³³ бўлиб кўринган Хужам мирзо хусумат камарини боғлаб қалъага юз ланд и. Қолган лашкар тўда-тўда бўлиб ва минглаб девор атрофини қуршаб, журъат этагини ботирлик камарига қистирдилар ва қадамларини қаҳрамонлик водийсига кўйиб, баҳодирлик йўлини ўтиб, хандақ лабига етдилар. Фалак шукухли у гуруҳ ва қиёмат асарли кўрқинчли у сипоҳ тўхтовсиз сувдан ўтиб, қалъа этагига осилган вақтда тўсатдан қазо камонидан узилган бир ўқ мазкур мирзонинг оғзига тегди. Шу захм билан (у) фоний саройдан боқий уйга йўналди.*

Б а й т :

Кайси сарв бу боғда ноз билан бош
чикарганки,
Охирида уни фанонинг қаттиқ шамоли таги
билан қўпориб ташламаган бўлсин.
Кайси вақт даҳр бўстонида бир гул
очилганки,
Уни ажалнинг кучли шамоли хорлаб ерга
йикитмаган бўлсин.

Бу катта воқеадан аъло ҳазратнинг подшоҳона ғайрати ва хисравона ҳамияти кўзғолиб, «иқболли лашкар кўрғонни ўраб, деворга чиқсинлар», деб буюрди. Фармонга мувофиқ, зафарнишон лашкар журъат этагини белига қистириб, давлат қудрати ва қуввати билан олдинга юриб, қалъага етди. Тиришқоқ оёғини тупроқ кўрғонга кўйиб, истило чодирини у Зухалмонанд чодирнинг авжига тикди. Уларнинг бошига кўрғон тепасидан қанча тош ва ёмғир томчиларидек (кўп) ўқлар ёғдирсалар ҳам ҳеч бир йўл билан орқага қайтара олмадилар. Дарвозаларни душманнинг дили қаби синдириб, қалъанинг ичига кирдилар. Ток баргларини тўкадиган куз шамоли қаби душманларни хурсандлик чўккисидан мотам ва енгилиш чуқурига ташладилар.

М а с и а в и й:

Кимки соҳибкирондан бўйин товласа,
Тўйи мотам бўлиб, фойдаси зиёнга айланади.
Шоҳ сипоҳи кина учун ошиққанларида,
Душманлар тўйи мотамга айланди.

Низо эгалари ва тескаричи арбобларнинг (илгари) қиличдан ўтмай қолганлари қасос тифидан йиқилдилар. Қудрат ва ҳукмронлик қўлини талон-торож учун очиб, қалъани қийматбахо моллар ва нафис нарсалардан бўшатдилар. У воқеанинг сели шу қадар юқори кўтарилдики, унинг олдини олиш тақдирнинг (иноятсиз) мумкин эмас эди. Лашкарнинг ҳужуми ва ғалабаси шу даражага бордики, уни дафъ қилиш тақдир моликининг иноятсиз амалга ошмас эди. (Агар) Тангри беқибат тоифанинг шаънига зиён ва зарарни хоҳлаган бўлса, унинг сабаблари шундай кўринадики, уни ҳеч бир воқеа ва ҳеч бир дафъ қилувчи манъ қила олмайди. Улуғ ва олий Тангри ҳам шундай деди: «Оллоҳ бир қавмга ёмонликни истаса, уни қайтариб бўлмайди»¹⁰³⁴. Уларга Тангридан ўзга ёрдамчи йўқдир. Динпарвар соҳибкирон доимо хоҳиши қарам ва марҳамат бўлганидан «Иқболли аскар қўлини талон-торождан тортсин ва истило оёғини торож қўчасидан узсин», деб буюрди. Шундан сўнг тенги йўқ ҳазрат саодат ва иқбол билан бахтсизлик ҳамда йиқилишдан узоқ бўлган давлат ва шавкат курсисига ўтирди¹⁰³⁵. Аҳолининг умид кўзлари ва у диёрнинг бахтиёр маволийлари¹⁰³⁶ у қутли қадам ғуборидан кўп равшанлик топди(лар) ҳамда у мамлакатнинг майдони жаннатнинг рашкини келтирадиган бўстонга айланди. (Абдуллахон) мардлик ва мардоналик водийсига қадам қўйиб, найза учларини ҳаёти паришон бўлган душманнинг кўксига синдирган ва ўт сочувчи шамшир воситаси билан айбдор душманлар бошини олган бир тўдани инъом ва икромлар билан мушарраф қилди. (Сўнг) фатҳномалар ёзишга буйруқ бўлди. Иншо ва ижод аҳлининг пешвоси, янгилик очувчи арбобларнинг ҳамда ихтирочиларнинг зубдаси, чиройлик иборатлар тузишда ва нозик истиораларни ишлатишда халол сеҳр кўрсатувчи мавлони Ҳайдар Муҳаммад мунший¹⁰³⁷ Самарқанд мамлакатини қутқозишда тадбирлик, балки жавзо сифатлик қалам сингари хизмат камарини боғлаб яхши лафзлар ва ёқимли қалималарни тартиблади ва ҳукмга мувофиқ Миёнкол, Насаф, Бухоро, Балх ва бошқа вилоятларга юбор

ди. Бу атокли фатхнинг овозаси еру осмонга тарқалди. У л хазратнинг ғалабаси довруғи жахон атрофига ёйилди. Равшан фйкрли донишманд ва Уторуд назарли акл эгаларига равшанки, Искандар сифатли хазратнинг муродлари, «хақиқатан, сенга зоҳир фатҳ бердик»¹⁰³⁸ (ояти) девонидан тузилиб, у сабот ва тамкинли хисравнинг ҳожатлари «У шундай зотки, сени ўз ёрдами билан қувватлади»¹⁰³⁹ (ояти) билан безалгандир. Ҳақиқатан, фалак ибодатхонасида яшовчилар унинг давлати дуосини қилиб, подшоҳсифат гадойлар, дили бой дарвишлар кўк тосига бу нидони (йў л л ад ил ар:) хоқоннинг орзу чехраси мурод ойнасида иқбол жилвасини кўрсатсин ва (унинг) фатҳлар оти бир жойда тўхтаб қолмасин.

М а с н а в и й :

Сенинг тоза миянг тухматлардан узок бўлсин,
 Сенинг равшан дилинг нур чашмасай бўлсин.
 Бахтли ва мамлакат очувчи бўл,
 Қудратли, доно ва қутли раёйли бўл.
 Шундай бўлгинки, юлдуз сенинг мақсадинга
 мувофиқ бўлиб,
 Оламнинг бутун дахли сенинг номингда
 бўлсин,
 Фалакнинг узуги сенинг номинг остида
 бўлиб,
 Оламнинг ҳамма иши сен хоҳлаганча бўлсин.

Алқисса, жаҳонни ёритувчи хон бир неча кун фирдавсмонанд Самарқандда яхши бахтли хаёт кечиргандан сўнг, табиатида бўлган марҳамат ва хулқида мухайё бўлган меҳрибончилик билан у вилоятни ўз волийсига (яъни Султон Саъидга) ташлаб, азимат байроғини давлат ҳам иқболнинг марказига (яъни Бухорога) қараб кўтарди. Хом работ мавзеи юлдуз безакли мавқабнинг қўнишидан фахрлангач, теварак-атрофдан оддий халқ ва улуғлар истиқболга ошиқдилар ҳамда учрашув давлати ва мулозамат саодатига эришдилар. Шохона меҳрибончиликлар ва хусравона марҳаматлар у жамоани Самарқанднинг нафис ва тансиқ нарсалари билан улуғлик мартабасига етказди. Давлат улуғлари ва миллат аёнларидан кимки бўлса, мартабасига қараб умумий инъомдан бахраманд қилди. У ердан муборак соатда ва толеи саодатли бўлганда белгиланган жойга юзланиб, уни зафар байроғи билан Чин нақшхонасига айлантирди.

БОБО СУЛТОННИНГ ТУРКИСТОН СИПОҲИ БИЛАН
 ФИРДАВС БЕЗАКЛИ САМАРҚАНДГА КЕЛИШИ ВА
 СУЛТОН САЪИД СУЛТОН БИЛАН ИТТИФОҚ ТУЗИБ,
 СОН-САНОҚСИЗ АСКАР БИЛАН МИЁНКОЛГА ЮРИШИ

Хазрат соҳибкирон жаннат табиатли, Исо дамли вилоятни (яъни Самарқандни) ғоятда марҳамати ва меҳрибончилиги юзасидан ташлаб, давлат қароргоҳига (яъни Бухорога) юзланиб, қайтиш байроғини кўтаргач, Султон Саъид султон Ёрйлок¹⁰⁴⁰ томонидан сурулгандан сўнг, Самарқандга ошиқди ва давлат курсиси, мартаба ҳамда ҳашамат тахтига (яна) ўлтирди.

Туркистон волийси Бобо султон самарқандликларнинг энгилганини эшитиб, кўп сипоҳ ва чексиз лашкар тўплаб Самарқанд томон юзланди. Султон Саъид билан учрашгач, бошига бир ёмон хаёл келди. Икковлари иттифоқликда юлдуз миқдорли лашкар тўплаб, Бухорони торож қилиш учун жасорат байроғини кўтардилар. Миёнкол вилоятига етишлари билан дастлаб Дабусий қалъасини ўраб, дойра марказидек ўртага олдилар. Барча сипоҳга хандақ қовлашга буюрдилар. Ўша вақтда қалъа ичида ул хазратнинг амакиси Сулаймон султон ўз ўғли Маҳмуд султон билан бўлиб, қўрғон ва деворларни муҳофаза қилиш учун бор кучларини сарфладилар. Қалъа кишиларининг зичлиги ниҳоят даражасига етганда, аъло хазрат Тангрикули дўрмонни уларга ёрдамга юборди. Мазкур амир ўз ўғли Ҳасан дўрмон билан бирликда азимат қўлини кўтариб қалъа томон йўналди. Кўп сон ли халқ йўл устида қуролланиб, тайёр турган бўлсалар ҳам, ярим кечада қалъа атрофига етди. Узида бўлган озгина киши билан душман сипоҳини тарқатиб юборди ва уруша-уруша дарёдан ўтиб, зафар ва ғалаба билан қалъа ичига кирдилар. Бу воқеадан хайратга тушган душманларнинг боши айланиб қолди. Унинг боиси бор эди. Мисра: *иккинчи кун Шарқ подшоҳи Назм: Қасрлар даричаларидан ҳур шаклида кўриниб, Кун юзида нур уяси зоҳир бўлди* Тангрикулий довурак паҳлавонлардан ва зафар ёрли қурашчилардан бир тўдаси билан дарвозадан чиқиб, қина тиғини кўтарган ва найзаларни ушлаган ҳолда Бобо Султоннинг мўътабар (кишилар)идан бўлган Қорлиқ оталиқ мурчалга йиқилиб, боши танидан жудо қилинди. Бу ҳодиса Язарбасидан душманларнинг диллари ларзага келди. Натижада қўрқинч ва саросима билан қамални ташлаб, Самарқанд томон қайтдилар. Бобо султон «сулҳ яхши»¹⁰⁴¹ (ояти) мазмунига»2\$

суяниб, тиришқоқлик қадамини сулҳ иулига қўйди ва азиз ҳазратнинг Каъба мартабалик остонасига киши юбориб, Шахрисабзни (беришни) илтимос қилди. Жам(шид) мартабали ҳазрат (Абдуллахон) шафоат юзасидан Кешнинг дилкаш воҳасини Бобо султонга топширди¹⁰⁴². Бобо султон унинг ҳукуматыни Абулхайр султонга бериб, ўзи Туркистонга жўнади.

ИЗЗАТЛИ ВА ҚУДРАТЛИ ҲОҚОН БИЛАН УЧРАШИШ
УЧУН ДАРВИШХОННИНГ АЗИМАТ БАЙРОҒИНИ
КЎТАРИШИ ВА САМАРҚАНД СУҒДИДА¹⁰⁴³ БИР-БИРЛА-
РИ БИЛАН КЎРИШИШЛАРИ ХДМДА САМАРҚАНДНИ
КАМАЛ ҚИЛИШ ҚАСДИДА АЛИОБОД ҚЎРУҒИГА¹⁰⁴¹
ҚЎНИШИ

Бу воқеадан бир неча кун ўтгач, дарвишнишон Дарвишхон давлатнинг улуғлари ва аёнларидан бирини Искандарфармон ҳазратнинг олий остоналарига юбориб, дўстликни мустаҳкамлаш ва яхшилик ақидаларини таъкидлашни илтимос қилди. Дуст лик, меҳру муҳаббат қонунларини ниҳоятда мустаҳкамлаш учун яхши асос қурди. Кўпдан-кўп дуо ва саломларни етгазгач, илтимос қилдики, «Агар ул ҳазрат лозим кўрсалар, Тошкент сипоҳи ва Хўжанднинг лашкари билан йўлга тушамиз. Кина ва душманликдан холи бўлиб, Самарқандни камал қиламиз». У л ҳазрат турли иноятлар юбориб, маълум қилдики, «Мақсадингиз қандай бўлса (шуни) қилингиз», Идеб элчиларни қайтарди. Мактовнишон хоннинг юборган (киши)лари мамнун (бўлиб) қайтгач, Дарвишхон ёмғир томчиларидек куп сипоҳ ва дарахт шоҳи баргларидек ҳисобсиз лашкар тўплаб Самарқандга йўл олди. Аъло ҳазратга (эса) ўзининг йўлга чиққанидан хабардор қилиш учун киши юборди. У л ҳазрат бу хабарни эшитиши билан Самарқандга қараб юришни жазм қилди ва тўхтовсиз илтифот соясини зафарогоҳ сипоҳнинг тартибига солди.

Б а й т :

Олтин хазиналаршгяг эшикларини очиб,
Сипоҳларга танга бердию, (лекин) кўп берди.

Тарих 977 йил ражаб ойи, Жади буржи¹⁰⁴⁵нинг авваллари эди. Ҳазрати Тангрининг паноҳи ва ҳимоясида фатҳ ва нусрат билан ҳаракат қилиб, Дарвишхон билан учрашиш учун йўналди. Соғарж атрофида у икки подшоҳ иззат

та мартабаларида бир-бирлари билан кўришдилар ва Самарқандни камал қилиш учун кўзғолиб, Алиобод қўруғига тушдилар¹⁰⁴⁰ Султон Саъид ҳам довораклик йўлига тушиб, вилоятнинг барча кишлоқларидан лашкар тўплаб, бурж ва деворларни муҳофаза қилишга ҳамда қалъани кўзатиб туришга бор кучи билан киришди. Жаҳонни бўйсундирувчи хоннинг: «Лашкар қалъа томон бормасин ва хусумат ҳамда кина жангининг кетига тушмасин», деган ҳукми бўлишига қарамасдан, Назар чухра оқо-си,¹⁰⁴⁷ Боқи хожи ибн Туғма оталик, Шерафкан мирзо ва бошқалар каби бир гуруҳ Миррих хулқли доворак паҳлавонлар ғоятда шижоатликларидан, халқ яшаш учун хирс қўйгандек, ўлимга хирс қўйиб, киши л ар осойишталикни яхши кўрганидек ҳаракатни дуст қурган ҳолда хусумат камарини бойлаб, билакларини шимардилар ва Самарқанд томон юрдилар. Бу тўданинг йўлга тушганлиги Самарқанд сипоҳига етгач, кўрғон ичидан икки мингга яқин пиёда ва отлик (аскар) кина камонини тамкин билагига солиб, (қалъадан) ташқарига чиқди (ва) тўла қуролланган ҳолда пистирмаларда жангни кутиб турдилар. Тўсатдан баҳодирлар майдонининг паҳлавонлари, довораклик водийсининг жангчилари марду мардоналик отини кўзғотиб ёнаётган ўт ёки ногаҳон балодек пиёдалар устига ташландилар. Ҳар томондан такбир фиғонларини фалакнинг авжига чиқариб, сурон кўтардилар. Гоҳ жон олувчи тиғ билан бирни икки қилардилар, гоҳо аждарнишон найза билан иккени бир қилардилар.

Алқисса, у кина истовчи икки сипоҳ бир-бирларига шу қадар ташландиларки, шундай жанг ва уруш қилдиларки, ундан қуёшнинг боши айланиб, ханжар урувчи Баҳромнинг дили фалак авжида бу уруш ва курашнинг ҳайбатидан ларзага келди. У л ҳазратнинг фикрларига қарши у жамоат кураш йўлига кирганлиги сабабли Боқи хожи ва бошқа шунга ўхшаш бир тудасирга олинди ва Исфанок баҳодирнинг ўғли Ийманҳол, Сакизак баҳодир, шайхзода Қози Тотқанд(ий)¹⁰⁴⁸ ва шуларга ўхшаш қолганлар ўқ билан ҳалок бўлдилар. Булардан қолган бошқалар жангни илгари суриб, пиёдаларни ўрnidан кўзғотмадилар. Натижада, душман қоча бошлаб, чекиниш байроғини кўтарди ҳамда жуда алангаланиб кетган уруш ва жанжал олови пасая бошлади. Бор киши ўз оромгоҳига ошиқди. Камал қирқ кунга ва мудофаа узе

чўзилиб кетгач, аслзодалардан бир туду сул? тузиш учун ўзаро келишиб, Дарвишхондан юкори остонага киши юбориб, ул хазратдан, «муносиби шулки хозирча-оркага қайтамиз ва киш ўтгандан сўнг эрта бахорда яна борамиз», деб илтимос қилишини ўтиндилар. Хон ҳам унинг ўйлаганига қараб қамални ташлади, ахдни лиги лаб, оркага қайтди¹⁰⁴⁹.

ДУШМАНЛАРНИНГ БИР-БИРИ БИЛАН ҚЎШШШБ,
БЕПОЁН (ВА) ШУКУҲЛИ БУХОРОГА ЛАШКАР
ТОРТИШИ ВА АЗИЗЛАР ҲАЗРАТИНИНГ ТАШРИФ
БУЮРИШИ ҲАМДА (ИККИ ЎРТАДА) СУЛҲ ТУЗИЛИШИ

Тенги йўқ ва бемонанд шахриёр Самарқанддан қайтиши билан, Бобо султон иккинчи марта Су л тон Саъидга ёрдам бериш учун Туркистон ва унга тобеъ (жойлардан тўпланган) сипоҳ билан Самарқандга ошиқди. У л фитначи икки султон иттифоқлашиб яжуж-мажуждан кўп шайтонасар дашкар билан Бухоро хужумига отланди; тиришқоқ қадамни жасорат йўлига ва зиён келтириш йўсунига қўйди. Миёнкол халкининг бир қисми Дабусий қалъасига ўрнашдилар ва (яна) бир бўлаги Кармина вилоятига жойлашдилар. Душманнинг қиёматасар лашкари Кармина қалъаси атрофига етгач, Хоразм султонларидан бири¹⁰⁵⁰ 20 минг кишилиқ мавкаб билан дарёдан ўтиб, қалъа томон юрди. Дарвиш ва дуст султон Рустам султон девор устига чиқиб, ўз сипоҳига жанг бошлашга рухсат берди; (уларга) от ва қурол бериб, қалъадан ташқарига чиқарди. Кураш қиссаси ва уруш ходисаси шу қадар воқеъ бўлдики, бир озгина можародан душманлар қочиш байроғини кўтариб, саросимага тушган холда, ўзларини сувга отдилар. «Ғарқ бўлган киши ҳар бир чўпга осилади» (мақоли) бўйича, баъзилар дарё лабидаги ҳар бир тикан ва чўпларга осилиб, у конхўр гирдобдан ширин жонни сохилга судрадилар. Бир гуруҳ фано дарёсига ғарқ бўлдилар. Тангри айтган эди: «(Улар) хатолари туфайли ғарқ қилиндилар»¹⁰⁵¹. Шу жумладан хоразм(лик) султон ҳам ҳалок бўлиб, кўп киши асирга тушди. (Яна) бир қисм ярадорлар йиқила-сурула ўз қавмларига ошиқдилар. Биринчи зарбадаёқ душманга шундай шикает етганига қарамасдан, ниҳоятда ғурурланган у гуруҳ рашкли оёқларини азиматдан тортдилар; талон-торож учун Бухоро томон юрдилар ва Ёждувон туманига тегишли Ёшти¹⁰⁵² саҳросига қўндилар. Ул ту-

маннинг халқи хазрат хожайи жаҳон Хожа Абдуллоҳиқ Ёждувонийнинг¹⁰⁵³, Тангри унинг қабрини (ҳамиша) равшан қилсин, мунаввар мазорлари тепасини аскар тўпланадиган жойга айлантирган эди. У л хазратнинг яқинларида бўлишига қарамасдан, у қаҳрланган, ёмонга яқин яхшилиқдан узок бўлган гуруҳ орият кийимини ечиб, торожга киришдилар. Аъло хазрат ҳам бу ходисанинг воқеъ бўлганини эшитиши билан, маслаҳатлашиб (уларнинг) қаршисига чиқишга қарор қилди. Дастлаб Жулма ўғлон, Назарбий найман, Али Мардон баҳодир, Суюндик паҳлавон, Муҳаммад Али ўғлон, Абдулбоқибий, Амир Турум дўрмоннинг авлоди Муҳаммад Боқибий, Кўнжи Али шиғовул¹⁰⁵⁴, Иқим чухра оқоси ва Назар чухра оқоси каби бир туду шижоатли паҳлавонлар ва довюрак курашчиларни илгари юборди. Мазкур туман яқинида зафарасар лашкар билан фитначи душман ўртасида катта жанг юз берди.

Б а й т :

Икки томондан сипоҳ жашта кириб,
Икки тарафдан хаданг ўқлари равон бўлди.

У курашда зафар огоҳ сипоҳ мардлик ва мардоналик кўрсатди. Балхий баҳодир Мисра: «*Меига (яхиш) ном керак, тана (эса) ўлимникидир*»га¹⁰⁵⁵ асосан фоний ҳаётни яхши ёдлашдан иборат (бўлган) боқий умр учун фидо қилди. Мисра: «*Номни яхшилнк билан эсланган одам ўлмайдир*»¹⁰⁵⁶.

Алқисса, ўша куни икки томон ўртасида шундай уруш юз бердики, у ни на тил баён қила олади ва на қалам таҳрир қила олади. Ниҳоят, иззат ва мансабли хазратнинг иқболли сипоҳининг курашчилари душманни қувлаб, уларнинг қавлларигача бордилар. Фитначи душманлар шижоатли сипоҳнинг шукуҳи ва ҳайбатидан қўрқув ва саросимага тушдилар ва қалта фаҳмлари билан англадиларки, олдиндаги басталиқ суратидан ҳеч қандай кушод чехраси мурод ойнасида юз кўрсатмайди. Ожизлик ва ҳайронлик заруратидан оёғини кибр йўлидан тортиб, иршод манзиллик¹⁰⁵⁷, автод мартабалик¹⁰⁵⁸, валоят ва хидоят доирасининг маркази, фаришта насабли, завқ ва виждон эгаларининг пешвоси, яъни хазрат Қосим шайх¹⁰⁵⁹ азизнинг Каъба мартабали остоналарига одам юбордилар. (Ул хазрат) ўша вақтда олам аҳли умидларининг низоми, одам болалари ишларининг интизоми, қутли сифатларнинг йиғиндист

ёлвориш билан (унга) салом бердилар ҳамда икки томоннинг сулҳ тузиши учун ўртада туришни у л кишидан илтимос қилдилар. Азизлар ҳазрати душманларнинг илтимоси билан уларнинг ўрдаларига келди. Мақсадларнинг азизи (ул ҳазрат) кутиб олингандан сўнг, уларнинг улуғи арз қилди: «Бизнинг султонларимиз низо ва қарама-қаршилик туморини ташлаб, инсофга келган чоғда ғуруримиз орқасида шундай кенг бир мамлакат тарқалиб кетиши ва ташвишга тушиши мусулмончиликдан бутунлай узоқдир. Яхшиси шулки, хайрихоҳлик юзини шаҳарга қўйиб, бизнинг томонимиздан дуо ва сано маросими тақдим қилингандан сўнг, жанжалларни бартараф қилиш ҳамда тортишув оловини ўчириш учун ҳаракат қилсалар ва дин омиллари, урфон ахллари-дан муносиб бўлган насихат ҳамда мурувватли вазифаларни тақдим қилсалар. Балки (улар ҳам) тиришқоқ қадамларини сулҳ йўлига қўйиб, ихтилофни бартараф қилишга ҳаракат қилурлар; яхшилик сурати мақсад ойнасидан жилва қилиб, бегоналик нақши ўзгарур».

Ул ҳазрат Қосим шайх раъийят аҳволи ва мулк ҳамда мамлакатнинг хавфсизлиги учун қадамларини сулҳ йўлига қўйиб, бир тудам амирлар билан Бухорога юзландилар (ва) ўзларини сафорат ва элчиликларини баён саҳифасига ёздилар. У л ҳазрат (хатларининг) латофат билан тўла мазмуни соф хайрихоҳлик ва марҳаматдан иборат бўлгани учун, Искандар фармонли шахриёр унинг буйруғини ризо қулоғи билан эшитиб, унинг шарафли хотирини тўғри деб топишдан нарига ўтмади. Аркони давлатлардан, хожалар насабидан бўлган Ҳасанхожа нақиб¹⁰⁶⁰ ва қудратли амирларидан Жон Алибийни бир гуруҳ амирлар билан азизнинг (яъни Қосим шайхнинг) ҳамкорлигида сулҳ асосларини тузиш учун душманлар томонига юборди. Улар бу буйруққа асосан душманлар ўрдасига бориб, фасохат тилларини очдилар ва сулҳ асосларини тартибладилар. Самарканд ва Тошкент султонлари бу маънони фахр деб тушуниб қайтиш жиловини тортидилар.

ИСКАНДАРФАРМОН ҲОҚОННИНГ АНДХУД ВА ШИ-
БИРҒОН ВИЛОЯТИГА ЮРИШИ ҲАМДА ЁРДАМ ТАЛАБ
ҚИЛУВЧИ ЯРАТУВЧИ МАЛИКНИНГ ТАДБИРИ БИЛАН У
ШАҲАРНИ ҚЎЛГА ОЛИШИ

Олам оқилларининг пешвоси ва одам бола-
лари фозилларининг хулосаси бўлган тадбир

тирларига махфий қолмасинки, рост лик ва садоқатлик юзасидан хизматкорлик, чокарлик ҳамда фармонбардорлик йўлига қадам қўйган ҳар бир махлуқ ўз хизматида мустақкам бўлса, кундан-кунга давлат даражаси ва саодат поғонасига кўтарилади. Кимки эгри йўлга кирса, ростликдан оёғини тортса, албатта, ҳалокат гирдобига йиқилади.

Р у б о и й:

Мендан бири сўрадики, бу йўл қандай (йўл)?
Агар тўғри юрсанг, муборак ва бахтли
(йўл)дир.

Агар муносиб йўлдан бормасанг (билки),
Унда қон мигала найзадан (ҳам) юқори
бўлади.

Бу ҳикоят ва ривоятни таҳрир қилишдан мақсад шулки, агарда Динмуҳаммад султон дастлабки ҳолларда ҳамжихатлик ва давлатхоҳликни изҳор қилиб, банд ал ик ҳамда хизматкорлик юзини чокарлик ва фармонбардорлик пардозини билан безатган бўлса эди, унда воқеалардан қупи имтиҳон ойнасидек ўртага тушганда, душман лик сурати юз кўрсатмас эди.

(Б а й т:)

Кимки чеккасига ёлғон мўй билан зулф
қилса,
Келин бўладиган қуни тароғ уни ҳикоят
қилади.

Шунинг учун у бахти айланганни огоҳлан-
тириш қасдида бахтиёр ҳокон офтоб зарралари-
дек қўп ва ёмғир томчиларидек беҳисоб лашкар
билан тарих 978, (яъни) от йилида¹⁰⁶¹ зафаршиор
байроқни кўтариб, Балх томон йўналди.

М а с н а в и й :

Кутли вақтда бахтиёр шох
Зафар отининг устига минди.
Фаришта ёру, фалак кўмакчи бўлган ҳолда,
Лашкари билан Балх томон юрди.
Байроғининг ойна фалакда мақсадига етиб,
Панжасини офтобнинг панжасига урди.
Унинг туғлари жавлонгарлик юзасидан,
Парилар гуруҳидек ҳар томон елдилар.
Унинг найзаси осмонда бош кўтариб,
Яхшилик келди ва фитна норавон бўлди.
Довул наъра қилиб, ноғора хуруш кўтарди.

Кўркувдан чархнинг юзи обнус¹⁰⁶² дек бўлди.
Бундай ҳашамат билаи у бахтиёр хусрав,
Номдор лашкари билан равон бўлди.

Насафнинг атрофи иззат ва шарафли мавкаб-нинг қўнишидан бўстон ва жаннатнинг рашк хамда ғайратини келтирадиган бўлганидан сўнг, Искандар нишонли ҳазрат Узбек султонни чакириб буюрдики, «Динмуҳаммад султон туда ва ходимларнинг кўплиги хамда қуллари ва яқинларининг етарлигидан мағрурланиб, салтанат ва ҳашаматнинг муҳим ишига бепарво бўлмоқда. Бизнинг фикримизча, бордию мулк унинг қўлидан чиқиб бегонага ўтиб қолса, у вақтда бунинг тадбири мушқил бўлади. Душман томонидан юз берадиган воқеа ва ходисаларда бизга ҳеч қандай ёрдам келиб етмайди. Хотирга шундай келадик, уни огоҳлантирилса, иншооллох, унинг вилоятдан дастлаб нимаики қўлга киритилса, муносиб мулозимларига бериб, ҳукумат Жиловини уларнинг (ичидан) хизматга камар боғлаганларига берамиз». (Абдуллахон) унинг хотирини шоҳона инъомлар ва хусравона икромлар билан сийлагач, у ердан кўчиб, офтобдек тобланувчи маҳчани сув бўйи томон баланд кўтарди¹⁰⁶³. Кутли мавкаб Жайхун дарёси бўйига шоҳона чодирни ойнинг авжигача тортгандан сўнг, Искандар шавкатли ҳазрат барча лашкари билан кенглиги тўққиз фалакнинг (ҳажмидан) катта кемаларга жойлашдилар.

. Б а й т :

Ой сув буржида ўрин олганда,
Кемани соҳил томон хайдадилар.

Тезоқар сув, ўтиб кетаётган тўлқин ва кучли шамолдек Жайхун сувидан ўтдилар ва давлат хамда иқбол ёр бўлган ҳолда Андхуд томон юрдилар. Дав лат лочини мурод хавосида учиб, Муштарий юлдузи фалак авжида итоаткорлик ўрнида ва фармонбардорлик остонасида турди.

Н а з м:

Фалак унинг дуосида ўридан туриб,
Малак унинг ғалабасини Тангридан сўради.

У машҳур қалъалар ичида мустаҳкам қалъалардан бўлиб, унинг маҳкамлиги(нинг) шарҳи юлам саҳифасига ёзилгандир. (У) баландликда боши Зухалга тегиб, кунгираси фалак токи би-

М а с н а в и й:

Баландлигидан бошини осмонга кўтариб,
Қуёш билан ойга соя соларди.
Бурдининг боши қуёш авжидан (ҳам) ўтиб,
Унга қарайман деб фалакнинг кўзи
хиралашган (эди).
Девори осмондан баландроқ бўлиб,
Унга чиқиш учун Сомон йўли¹⁰⁵⁴
хайбати нарвон бўлган (эди).

Динмуҳаммад султон у вилоятни марҳамат юзасидан ўз иниси Шохмуҳаммад султонга ажратиб берган эди. Унинг оталиғини (эса) амир Жондавлатбий найманга топширган эди. У кинининг тобеъ ва ёрдамчилари жуда кўп бўлиб, ўша ўлканинг ишлари жиловини ўз қўлига олиб, бу ноҳияда бошини фалак авжигача кўтарган эди. Аъло ҳазрат у қалъанинг атрофига тушгач, атрофи марказини дойра ихота қилгандек ўраб олди. Жондавлатбий кўркув ва саросимага тушиб, бургутнинг даҳшатидан кўрккан кабутар сингари, шохнинг савлатидан ваҳимага тушди. Савоб ипининг учини (солиҳ) ақл қўлидан чиқариб, мулоҳазасизлик билан қалъани ул ҳазратнинг юзига ёпди ва мустаҳкамлади.

Б а й т :

У тоғдек қалъанинг атрофига,
У фалак қудратли, юлдуз шуқуҳли қўнғач,
Душман қалъа эшигини беркитиб,
Адоват курсиси устига ўтирди.
Шояд камални дафъ қилсак деб,
Девор ва буржларни тузатди.

«Зафарогох сипоҳ фалакиштибоҳ қалъанинг ичига кирсинлар, хусумат оёқларини хандақ ва тупроқ кўрғонлари устига қўйиб, қалъанинг устига чиксинлар», деган олий ҳукм бўлди. Шунга мувофиқ, зафар асарли лашкар қалъани фатҳ қилиш ва урушиш учун керакли қурол-аслаҳаларни хозирлаб, у деворни очишга бирданига ҳаракат қилган ҳолда, шижоатли қўлларини кўтардилар. Тош аррода¹⁰⁰⁵ ва манжинақ¹⁰⁰⁰ билан Зухал тоқига шикает етказиб, тўп шуъласи билан кўкка ўт кўядиган хунар устаси устод Рухий замбаракбозликни (шундай) тартибга солдиларки, Бухоро ўлчови билан унинг оғзига бир ботмон¹⁰⁰⁷ тош кетарди. Унинг кетма-кет зарбасидан бурж ва деворлар ер билан яксон бўларди; (Чин) садди¹⁰⁰⁸ маҳкамлигидаги деворлар-

М а т л а ь:

Унинг қалъаси баландлигидан кунгираси ойга
чирмашарди.
Туп тошларининг кўп текканидан панжарадек
бўлди.

М а т л а ь:

Тўп тошининг (кўплигидан) олов ёғувчи
будут ҳосил бўлиб,
Қалъанинг ичи олов билан тўла ўчоқдай
бўларди.

Агар қалъа аҳли бир неча кун, мумкин бўлганича, душманлик йўлини илгари суриб, гдармандалик тупроғини давлатсизлар бошига сочган ҳолда жанг ўрнида сабот кўрсатган бўлсалар ҳам, аммо охирида тушундиларки, осмоннинг бахтли аскарларига Парвардигорнинг инояти ва ёрдамнинг вакилларига қарши туриш инсон қудрати ҳамда кучидан ташқари экан. Соҳибкироннинг шуқухли сипоҳи бундан илгари ҳар вақт шу қадар кўп аслаҳа ва катта туд билан урушга кирса, жаҳонни энг осон йўл билан вайрон қилардилар. Шунинг учун у ернинг ҳокими узр айтиб, Узбек султоннинг шафоат этагини маҳкам тутди ва султон жанобларининг нажот ва халос (сабабчиси) эканини билиб, қалъа тепасига тортиб чиқарди: қалъа калидини (унинг) мулозимларига топшириб, ўзи хизматкорлар қаторига ўтди. Бу воқеа шундай содир бўлгач, ул ҳазрат (яъни Абдуллахон) қадимги тура ва ясоққа риоя қилиб муборакбод учун султон томон борди. Узбек султон ул ҳазратдан бир неча ой лик катта эди. Шунинг учун девор тагига етгач, султон қалъанинг устига чиқиб, угла ердан (туриб) сўзлашди. Дарвозани унга очмади. Аъло ҳазратга бу ҳаддан зиёд оғир келиб, пастдан муборакбод айтиб, орқага қайтди. Бетўхтов тўғри андишалик арқонини Шибирғон кунгираси устига отди ва у ўлка томон юзланиб, байроқни куёш сари кўтарди.

Жамшиднишон подшоҳнинг Шибирғон вилоятини босиб олиши ва маърифат аҳлидан бир тўдасининг илтимоси бўйича уни ташлаб *
Кетиши

Азмнинг мақбул сифати муродлар қарвонининг етакчиси ва муҳим ишларнинг кифоятчиси бўлганлиги сабабли, иқболли султонлардан ҳеч бири дуруст азмнинг мададсиз мамлакатни бо-

"сўб олиш жиловини" қудрат қабзасига кирита олмаган ва эътиборли ҳоконлардан ҳеч қаёқсиси тўла хушёрлик ёрдамсиз давлат ва жаҳондорлик курсисига суяна олмаган.

Қ и т ь а:

Азм жиловини қайси томонга бурган бўлсанг,
Тарадуд қўли билан ўз жиловингни
сусайтирма.
Агар тамом интилмаса ва азм дуруст қилмаса,
Киши мақсад манзилига йўл тополмайди.
Кимки талаб оёғини азм узангисига қўйса,
Биринчи қадам билан (оқ) улуғлик
табиатгоҳига етади.

Шунинг учун Искандар фармонли ҳазрат (хон) азимат оёғини ҳиммат узангисига қўйди. Зафарнишон давлат қуши Шибирғон вилояти қасдида иқбол қанотини ездди. Учар от у ўлкани босиб олиш умидида ҳаракатга келди. Давлат бахтиёрлик асбоби тайёрланиб, ғолиб ва қутли сипоҳ итоат ҳамда бандалик ўрнида турдилар. Узок муддатли бахт ва мустаҳкам саодатни ҳозирлаб, иқболга интилиш юзасидан бўйин эгиш камарини белга боғлаган ҳолда мансаб ва улуғворликнинг олий остонасига ўтирди.

Б а й т:

(У) иззат оти устида мақсадга етувчи ва
бахтли эди.
Фатҳ билан нусрат ўнгида ва бахт билан
давлат сўлида эди.

Аъло ҳазрат Андхуд қалъаси атрофидан Шибирғон вилояти томон юрганда, Узбек султон ҳам ўзининг эътимодли кишиларидан баъзиларини Жондавлатбийнинг ҳамроҳлигида қалъада қолдириб, (ўзи) кетма-кет ҳаракат қилди. Бир-бирлари билан учрашиш вақти келганда, ул ҳазрат (Абдуллахон) султонга муносиб бўлган таъзимни ўрнига қўймади¹⁰⁶⁹. Унинг номаъқул қилиқлари учун баъзи кишиларга (ундан) кўнгли қолганлигини ихзор қилди. Бу ҳодисанинг воқеъ бўлганидан султоннинг дилига каттиқ ваҳима тушди. Фалак мартабали мавкаб Шибирғон кишлоқларидан бўлган Хожа Дуккага етгач, сеҳргар чархнинг ўйини ва ҳазилидан ғариб суратли бир иш рўй берди. Узбек султон ифвогарлардан бир тўдасининг вазаси ва фириби билан тўғри йўлдан озиб, ҳаттолик водийсига йиқилди. Бир куни қутли асар

аскароҳдан беҳабар кўчиб, Балх томон юрдап* Балх волийси бу воқеадан хурсанд бўлиб, шошилиш равишида (уни) кутиб олишга чиқди. Келишини тамом (иззат ва) икром билан кутиб олиб, унинг розилигини хотирнинг хурсандлиги ва дилнинг шодлиги деб билди. Унга эҳтиром (кўрсатилаётган) дақиқаларда қилса камчиликка ўрин қолдирмади. Бу жиҳатдан аъло ҳазратнинг хотирлари этагига малол гарди ўтирди. Ниҳоятда ғайрати (кўзигани)дан у оқибатсиз гуруҳни томири билан кўпориб ташлаш учун камар боғлади. Лекин унинг олдига кўйган олий мақсади Шибирғонни кутқариш бўлгани учун, байроқ юзини у ўлка томон қаратди. У қалъанинг атрофини, ой кўрғонлагандек, ўраб олди. Унинг теварак-атрофини зафарогоҳ сипоҳ (ёрдами) билан қовладилар. У қалъа ҳам ўзининг мустаҳкамлиги билан машҳур қалъалардан ҳисобланар эди. Гумон ва ҳаёл куши унинг тепасидан учишдан ожиз ва замон ҳодисаларининг қўли унинг тупроқ ёғдирувчи этагига етишга қалта эди.

Р у б о и й :

Гумон куши ҳар қанча парвоз қилса ҳам,
У қалъа тепасига чиқа олмади.
Бу кўк гумбаздаги Миррихни,
Унинг оташи пойлоқчиси деб ўйлама.

Балх ҳокими бу вилоятни ўз укаси Подшоҳ Муҳаммад султон¹⁰⁷⁰ га топширган эди. Унинг ҳосилини улуфа¹⁰⁷¹ тариқасида унга берганди. Муҳаммадқулибий кушчини унга оталик қилиб тайинлаб, Арабий кушчини эса унга ҳамроҳ қилган эди. Искандармисол ҳокон, Тангрининг қўллаши билан, у қалъа атрофига қўнғач, чодир ва саропардаларни қуришни буюрди. Мазкур амирлар, дастлаб, (бутун) эътимод ва ўйлари қўрғонни маҳкамлашга қаратдилар ва қалтафаҳмликдан дарвозаларни беркитиб мудофаа қўлларини яна урушга очдилар.

М а с н а в и й :

Искандар шавкатли бахтиёр хон,
Ул гўзал кўрғонни фатҳ қилиш учун камар
боғлаганда,
Душман қалъа эшигини беркитди
Ва фитна учун қўлини очиб, жасорат
кўрсатди.

Шунинг учун (ҳам) олам итоатли ёрлик бўл-

дики, «Ҳар бир киши ўз муқобилидан "шайёат" ва қудрат юзини қалъани фатҳ қилишга қаратсин ҳамда қураш оловини ёқиб, ўт сочувчи ўтқир тиф билан душманни ёндирсин».

М а с н а в и й :

Жам қудратли ҳокон буюрдики,
Қалъа атрофида кимки бўлса,
Юз шавкат ва улуғворлик билан белни
боғлаб,
Жанг қилиш учун қалъа томон юрсин.

Буйруққа биноан, филдек қудратли ва қатта, қоплондек тошжар ва темир жигар, юлдузнишон аскарлар паҳлавонлик дубулғасини бошига кўйиб, баҳодирлик қалқонини (эгнига) кийиб, қалъа томон юзландилар ва хусумат оёқларини фитна кўзғовчи водийга кўйиб, шижоатли билакларини шимардилар.

М а с н а в и й :

Бир сипоҳки ёрнинг нарғис (кўзи)дек тиф
урувчи.
Дилдор сулфидек бошдан-оёқ саф ёрувчи.
Маҳбубларнинг ҳуснидек вилоят олувчи.
Рақибларнинг жабридек бало кўзғовчи.
Ҳаммаси ишқ шуъласидек жонни куйдирувчи.
Жоннинг ғамзасидек жигарга қадалувчи.
Ҳаммаси гўзалларнинг кўзидек фитна
кўзғовчи.
Ҳажр тифидек ўлдирувчи ва қон
тўкувчидилар.

Шу тариқа, бир неча кунда фил зарбали, Баҳром савлатли қоплонлар ва йўлбарс ҳамлали, туя қудратли тимсоҳлар жангга тайёр ҳамда урушга ҳозир бўлдилар. Уруш асбоблари ҳамда қалъани фатҳ қилиш учун керакли яроқларни тартибга солиш учун ҳаракат қилдилар. Ниҳоят, қалъа амирларининг кучли хотирлари ва фикрларига шу маъни келди: агар икболли аскар у тош кўрғонни очишда бор кучларини кўрсатар экан, албатта қаҳр шамоли билан (бу) паришон ҳол гуруҳни қуриб юбордилар. Шунинг учун кўп ҳадя ва тухфалар олиб, қудратли ҳазрат остоналарини ўпишга ошиқдилар. Аркони давлат ва ҳазрат аёнларининг воситаси билан мулозимат шарафига эришиб, од об қаддини бандалик ва ожизлик йўлига кўйган ҳолда, Подшоҳ Муҳаммад султонни воситачи қилдилар, (сўнг) таслим бошларини эгиб, ожизли-

"ва Гадолик қўлини тавба ҳамда тазарруъ этаги-га урдилар.

М а с н а в и й :

Кимки душман бахтини очса,
Ўз бошини тахт оёғига қўяди.
Ёмон ишидан ҳамма узр ахтаради.
Ва ҳамма авфни хоҳлаганидан сўзлайди.

Ҳамиша олам аҳлининг умид Каъбаси, одам болаларининг қиблагоҳи бўлган азим боргоҳнинг зиёрат қилиб, гиламларини ўпиш шарафига мушарраф бўлган ҳолда, ихлос тилларини ҳамжихатликдан бошқага очмадилар ҳамда шарафли даргоҳ тупроғини одоб лаби билан ўпиб, қалъа калидини у л хазратнинг кимёасар назарларига қўйдилар.

М а т л а ь:

Куп ғазабли шерларни унинг хайбати
синдирди,
Кўп мает филларни унинг пукухи ов қилди.

Ғурур жомидан мает бўлиб, бошини кўкка кўтариб юрган кўп мутакаббирлар охирида *Холици акбар* (Тангри) иродаси билан, қолаверса, хазрати шаҳриёрнинг (Абдуллахоннинг) пукухи шавкатидан хорлик ва зорлик тупроғига йиқилдилар. Ғоят такабурликдан қалъа тепасида ой ва қуёшдек турган кўпчилик беодоблар оқибатда Яратувчининг инояти ва Парвардигорнинг химояси билан бахтиёр тахтли шоҳнинг хайбати ва шавкатидан юзларини итоат ўрнига қўйдилар.

Б а й т :

Кимгаки Тангри ёрдам қилса,
Ўша киши хукмронлик қила олади.

Алқисса, амирлар ўз султонлари билан (даргоҳ) палосини ўпиш шарафига эга бўлгач, аъло хазрат уларнинг гуноҳлари саҳифаларини афв суви билан ювиб, ярашиш хатини уларнинг жарималари саҳифасига ёзган ҳолда ҳар бирининг тавбасини қабул қилди. Султонга қўлга ўргатилган битта бургут бериб, хослик шарафи ва камар билан сийлади. Шоҳона иноятлар ва хусравона марҳаматлар билан бахтиёр қилиб, ўзига ҳамроҳ қилди, Мухаммадқулибийни ўзига этиликқа тайинлади ва унинг кадр поясини ба-

ланддик авжига кўтарди. Бу вилоятнинг муҳим (ишларидан) тамом қутулгач, бўлиб ўтган сабабларга биноан, Искандар анжомли хазрат у жойдан тамом тартиб билан зафарли байроғини кўтариб, Балх томон ошиқди.

М а с н а в и й :

Шижоат юзасидан, Тангрининг ёрдами билан,
Шоҳ у ўлкани қўлга олгандан сўнг,
Қиёматасар сипоҳ ва туда билан,
Жамшид шавкатли хон Балх томон юрди.
Зухалмадор у қалъани қўлга олиш учун
Бахтиёр шоҳ байроқ кўтарди.

Искандар тамкинли ҳоконнинг йўналиши жазм бўлгандан сўнг Динмуҳаммад султон соҳибкироннинг ҳамласидан кўрқиб, тавба қилди ҳамда зору ёлворишни нажот ҳамда халосга воқеа қилиб, шариат ишларида мурожаат қилганидан, ҳақиқатни ўзига касб қилиб олган, валоиятга етган, тўғри насабли, валийлик саройининг султони, йўлбошчилик иқлимларининг эгаси бўлган жаноб байт: *Улуелик боргоҳиинг мухтарамми, Дилидан кибру риёни ювган ҳақиқатан «Тангри биргина Оллоҳдан иборатдир»¹⁰⁷²* нинг эслатувчиси, миллат ва диннинг низоми, ўша замонда Кубравия¹⁰⁷³ тариқатининг йўлбошчиси бўлган мавлоно Мухаммад Амин Зоҳид¹⁰⁷⁴ инобатларининг сарриштаси маҳдуми аъзам шайх Хожа Мухаммад Хабушоний¹⁰⁷⁵, унга Тангрининг раҳмати бўлсинга, боғланган эди ва (яна) Мирам шайхки, сайидлик шарафлари бўла туриб хидоят рақамини валоият саҳифасига ёзган эди, (Динмуҳаммад) султоннинг у кишига яхши эътиқоди бор эди, (бу икки зотни) элчи сифатида ул хазратнинг хузурига юборди, токи «биродарларни яраштириб қўйинглар»¹⁰⁷⁶ ояти бўйича таскин суви билан фитна оловини ўчирсинлар ва икки томоннинг хоҳишини юзага чиқарсинлар. Султоннинг илтимосига кўра, маърифат аҳлининг у икки йўлбошчиси Искандарфармон хазратнинг боргоҳига ошиқдилар ва учрашиш шарафига эришдилар. Сўнг мулло Мухаммад¹⁰⁷⁷ фасоҳатли тилларини сўзга келтириб, арз қилдилар. Динмуҳаммад султон инсофга келиб, дедикки, «биз ҳаммамиз жаҳонпаноҳ ҳоконнинг тарбияларида етишганмиз. Агар бир неча кун шайтоннинг васвасаси ва нафс дағдағаси билан оёғни бандалик ҳамда ожизлик доирасидан ташқари қўйган бўлсак ҳам, аммо ақлнинг йўл-йўрик кўрсатиши, тугунларни ечўвчи идрокнинг;

ердами билан назаримиздан узоқлашган катта ва тўғри йўлни ҳамда қўлимиздан чиқиб кетган бўйсунуш сариштасини ихтиёримизга ва қудратли қўлимизга яна олдик. Нафс ҳавоси орқасидан борган бир неча кунни умр хисобига қўшмаймиз. Ундан жуда пушаймондамиз. Соҳибкирон марҳаматларидан умидвормизки, гуноҳимизни тажовуз ҳамда бўхтон этаги билан ёпиб, хато ва жаримамиз саҳифасида хат қилсинлар. Бундан сўнг хизматкорлик, итоат ва фармонбардорлик йўлида каттиқ тураимиз».

М а с н а в и й :

Машриқ мулкининг ҳаммаси сенинг
фармонингда.
Бизнинг бошимизнинг ҳаммаси сенинг
чавгонинг гуйида
Ману,¹⁰⁷⁸ Кива,¹⁰⁷⁹ Гударз¹⁰⁸⁰ ва яна ким бўлса,
Ҳаммамиз хусравпараст бандалармиз.

Аъло ҳазрат салла ва хирқа аҳли узрларини истар-истамас қабул қилиб деди: «Бизнинг бу вилоятга келишимиз фақат оғохлантириш учун эди, мамлакатни (олиш) қасдида эмас. Ҳаммага аниқ ва муқаррарки, қачон жинойтчи ва гуноҳ аҳллари узр қўлларини тавба этагига суртсалар, камчиликка йўл қўйиб, зўрлаш гирдобидан (ўзини) камситишга қайтсалар, уларнинг тавбаларини қабул қилиш ва қилмишларини кечириш бизнинг ёқимли одатларимиз ҳамда қоникарли суннатларимиздандир(ки), Тангри бунга гувоҳдир. «У (Тангри) кифоя қилди, гувоҳлик жиҳатидан»¹⁰⁸¹ ки, агар Динмуҳаммад султон ўтганнинг тескариси бўлиб, маълум одатларидан қайтса ҳамда бизнинг фалак каби (баланд) даргоҳимизга келса, унга ғоятда эътибор ва қарамлар кўрсатилади. Бу (илгари кўрсатилгандан) ҳам яхшироқ бўлади. Бордию (ўзининг) ғафлат қулоғидан пахтани олмаса, бошини мағрурлик уйқусидан кўтармаса, шайтон ва нафснинг сўзига кирса, унда ўч олишнинг каттиқ шамоли, каттиқ турувчи шамол ва кўзни олувчи яшйндек кўзғолиб, ғазаб олови ва қаҳр ўтини алангалатади. Шундай бўлса, «энди кимки уни ўзгартса, уни эшитгандан сўнг, албатта унинг гуноҳи уни ўзгартирувчиларга бўлади»,¹⁰⁸² қарам ли ояти маъносига кўра, тамом эҳтиётни Ёўрнига келтириш ва «Биз замондирмиз, кимни рқўтарсак юқори бўлади, кимни тубан қилсак, тубан бўлади»¹⁰⁸³ фасоҳат интизом калимаси мазгунига етиш яхши бўлади.

(Хон) уларнинг илтимосини сурати юзасидан ижобат қилиб, бир навъ қилиб, афв фармонини ёзишни буюргач, элчиларга мартабаларига лойиқ илтифотлар кўрсатиб, улар орқали (Динмуҳаммад) султон учун либослар юборди ва ул ҳазратнинг қудратли қулига кирган ҳар (бир) вилоятни ўз ҳокимларига қайтарди. (Сўнг) қайтиш жilовини давлат маркази томон буриб, мағрур бошини фалак авжига кўтарди. У л ҳазратнинг келганлиги башорати мамлакат давлатхоҳлари қулоғига етиши билан, хурсандлик гули мақсад ғунчасидан юз кўрсатиб, шодмонлик ҳиди мурод чаманидан дил аҳли бурунларига эсди. Давлат аъёнлари ҳамда мамлакат улуғлари ва халқ оммаси қутли дийдор кўриш учун истикболга чиқдилар, гўё офтоб шуъласидан олам кўзи равшан бўлиб, мавқабнинг ғуборини кўзларига тўтиё қилиш билан фахрландилар. Аъло ҳазрат ҳам (уларнинг) ҳар бирининг холига муносиб инъомлар бериб, кўнгилларини олган ҳолда, мактов тилини уларни холини сўраш учун очди. У л ҳазрат баданга кирган жондек давлат қароргоҳига ва мансаб ҳамда ҳашамат марказита келди. У мумий, инъом хазинасидан хосу омга¹⁰⁸⁴ етарлича тарқатди, умид хазинаси ва яхшилик ҳамда нозу неъмат бурчагидан оламни тўла улуш ва катта насиба билан баҳраманд қилди.

Ҳазрат соҳибкирон Андхуд ва Шибирғон томонидан қайтиб, давлат тахти ва халифалик курсисига ўтиргач, марҳамат соясини ҳамда миннатдорлик кўланкасини раъийят устига тушириб, вилоятни идора қилиш ва халқ осойишталигини забт қилишга киришди. Гарчи узоқ муддат ва бир қанча вақтлардан бери даргоҳнинг тамом ихтиёрини қутли асар амирзода Валижон мирзо жалоир эътиборига топшириб, вақтини ёмонларнинг ва фиску фасодчиларнинг зулм ҳамда фасодларини дафъ этишга сарф қилган бўлса ҳам, лекин қудратли ҳокон раъийят аҳволини яхшилашни (унинг) олий ҳиммат зиммасига юклашни л озим топган бўлса ҳам, у бу нозик ишнинг уддасидан чиқа олмади. Хотири офтобдек ярақлаган (ҳазрат) шуни маслаҳат кўрдикки, салтанат ва девоннинг муҳим ишларини шундай ишбилармон кишига топшириш керакки, муҳим ишлардан ва молу мулк воқеаларидан хабардор бўлсин, ҳар кунги нш ҳақида (ўзига) хабар қилиб турсин. Бу фикр нури ул ҳазратнинг савоб (билан тўла) дилига шуъла сочиб, бу маъни сурати унинг куёшдек ёруи

мансабли, давлат насабли, шариатогоҳ, саодатдастгоҳ, Тангрининг иноятига хос бўлган жаноб, насаб ва ҳасаб¹⁰⁸⁵ жиҳатидан юқори туриши билан бирга илмни дил саҳифаси ва хотир варақларига ёзган бўлиб, зехни ўткирлиги ва фикрининг кучлилиги билан хос ҳамда авомнинг хожатини (чиқарган) ва халқнинг муҳим ишларини амалга оширган қози Нуриддин Муҳаммадни Карминадан Бухорога чақиртириб, унга шоҳона илтифотлар ва хусравона марҳаматлар кўрсатди. (У) тамом Бухоро вилоятига қози бўлса ҳам, фалак қадарли даргоҳ ихтиёрини унга топшириб, мамлакат ва вилоятнинг муҳим ишларини ҳам унинг қўлига тутқазди, токи юқорида эслатиб ўтилган жаноб иш бошига келиб, унинг ёрдамисиз фалакнинг мустаҳкамлиги ҳам юз кўрсатмайдиган тадбирлари баракотидан фитна ҳамда фасод олови ўчирилди. (Унинг) ишбилармонлиги маҳорати ҳамда фармонбардорлиги хайбати билан (мамлакатда) осойишталик юз кўрсатди.

ХУЖУМ ҚАСДИДА БАЙРОҚ КЎТАРИШ ХАМДА
ЙЎНАЛИШ ЮЗИНИ МАДИНАТ АР-РИЖОЛ¹⁰⁸⁶
ТЕРМИЗНИ БОСИБ ОЛИШГА ҚАРАТИШИ ХАМДА УНИ
УРУШИБ ОЛИШНИНГ (ХОҚОННИНГ) ДИЛ ЛАВҲАСИ
ВА ХОТИР САҲИФАСИГА ЁЗИЛИШИ

Басират ва камол аҳллари, иззат ва жалол эгалари ҳаракат ҳамда тараддуднинг фойда ва самараларини тажриба ойнасида шахсан кўрдилар. Ақл, идрок, фаҳм-фаросат аҳли юриш ва азиматларнинг натижаси ҳамда баракотидан катта тажрибага эга бўлдилар, чунки эртаю кеч йўл юриш ақлли кишиларнинг иши ҳамда тинчлик ва осойишталик йўлини ушлаш саодатогоҳ бахтиёр (киши)ларнинг одатидир.

Б а й т :

Агар ой ҳам камолга етиш учун сафар
қилмаса,
Қандай қилиб ҳилол¹⁰⁸⁷ дан бадр¹⁰⁸⁸ га етади.

Бу хикояни келтиришдан мақсад, ҳазрат соҳибқирон хушдил ва бахтиёр Андхуд вилоятидан Шибирғонга қайтгач, бир неча кун давлат ва иқбол тахти, улуғворлик ва истиқбол курсида дам олди ҳамда истироҳат қилди. Сўнг, фалак ўз тинчлигини ҳаракатда билгандек ва юлдуз ўз осойишини сафарда топгандек, кўк-

лашкар ҳамда совуқлик куни орқага қайтиш жиловини тортганда ва қўкат ҳамда райҳонларнинг бахтиёр аскарари саҳроларни босиб олишга ва бўстон қалъаларини фатҳ қилишга шошилган баҳор айёмида Назм: *Баҳорда райҳонлар шоҳи лашкарни кўриқдан ўтказди, Сабза сипоҳи чаман цўргонини босиб олди.* Тарих 979, қўй йили¹⁰⁸⁹ Искандар даргоҳ ли, Фаридун шукухли ҳазрат (Абдуллахон) илтифот соясини лашкарнинг тартиби ва аскарнинг сафи устига солиб, ҳиммат қўлини нафис (буюмлар) ва молларни саҳийлик билан тарқатиш (учун) очди. Фатҳ байроғи офтобини саодатли фалак авжида ва иқбол ҳамда давлат уфқида чараклатиб, азимат юзини қуббат ал-ислом¹⁰⁹⁰ Балхнинг қишлоқларидан бўлган, мардлар шаҳри Термизга қаратди.

М а с н а в и й :

У билан қари даврон ёш бўладиган,
Равшан хотирли Абулфатҳ (Абдулла) хокон.
Бир неча кун (Шибирғонда) дам олгандан сўнг,
Жаҳонни босиб о лишни хаёл қилди.
Лашкар, отлик аскар ва (кўп) сипоҳ билан,
Термизни фатҳ қилиш учун отини қўзғотди.
От устида у бахтиёр шоҳ,
Осмондаги кўёшдўк (тобланар) эди.
Пахлавонлар унинг атрофида жам бўлиб,
Шамъ атрофида айланган парвоналардек
эдилар.
Ҳаммалари кина изловчи, кишиларни
улоктирувчи,
Маҳбубларнинг киприқларидек найзадор
(эдилар).
Қиёмат шукухли найлар шундай
ўқирдиларки,
(Унинг овозидан) тоғ ларзага келарди.
Байроқлар гўзалларнинг гулгун юзйдек,
Ўнг ва сўл томонни яшнатар эди.
Кина найзалари кип-қизил байроқлар билан,
Парилардек қанотларини ёзган эди.
Шундай шуқуҳ билан жам гуруҳли хусрав
Термиз томон байроқ кўтарди.

Гарчи баъзи бир тажрибасиз ва ички аҳволга тушунмайдиган нодон кишилар дастлабки фикрларидаёқ шундай холнинг зоҳир бўлишини хотирларига келтирадиларки, Динмуҳаммад султон ҳамиша хизмат учун белига камар боғлашига ва бошини итоат бўйинтуруғида тутиб, банд ал икни жойига қўйишига қарамасдан, ни-

ма учун ул хазратнинг чексиз марҳамати ҳамде ниҳоятсиз илтифоти бўла туриб, кутли мавкабга унинг вилоятига боришга розилик бер(ма)ди. Аммо оқил донишмандлар ва фаросатли улуғларга равшан ҳамда муайян эдики, токи (бирон) киши кучли жиноят ва катта гуноҳ қилмаса, унинг боши таъна ва маломатга лойиқ бўлмайди.

Икки кучли нарса подшоҳ мавкабини унинг вилоятига юришига сабаб бўлган: бири ички ва иккинчиси сиртки. Сиртки сабаб шундан иборат эди, иззатнинг жамол ва жалолени тўпланган ўрни (бўлган) Баҳром савлатли (Абдулла) ҳокон отаси, Тангри унинг далилларини (хамиша) равшан қилсин, бу дунёдан кетгандан сўнг, Балх вилоятини, ўша вақтда унинг тасарруфида бўлмаса ҳам, унга (Динмухаммад султонга) бериб, хамиша унинг ҳол-аҳволига риоя қилиб ва хабар олиб турган ҳамда унга ғоятда иноят ва садоқат кўрсатганлигига қарамасдан, унинг томонидан душманликдан бошқа (ҳеч нарса) юз кўрсатмади. Гарчи фаҳм-идрок фикр никобини ишонч чехрасидан кўтарса ҳам, умид кўлини Искандаройин хоннинг абадий давлат айилига мустаҳкам қўйиб раҳнамолик қилиши ва талаб кемасини иззат ва тамкинлик хазратнинг ёрдами билан ҳалокат дарёсидан нажот соҳилига чиқариши керак бўлса ҳам.

М а с н а в и й :

Кўлингни бахтлилар камаридан олма,
Бошингни донолар суҳбатидан тортма.
Тикан хамсуҳбат бўлганида гулга

айланганидек,
Ғолия¹⁰⁹¹ (ҳам) этакда сунбул¹⁰⁹²га айланади.

Лекин такаббурлик ва гердайиш кулфи ғурурлик билан дил уйини кулфлади. Ғойибнамо муршид бўлган доно ҳеч қандай насиҳатга кулоқ солмади. (Аммо) ички сабаб шундай эдики, ул хазрат доимо ақл ва идроки, фикр ва фаросат назари билан халқлар сайиди Муҳаммад алайҳиссалом айтган «Фаросатли мусулмонлар Тангрининг нурига қарайдилар» ҳадисига асосан, саркашлик ва ўжарлик далилларини ҳамда фитна ва фасод ҳаёлини унинг аҳволи саҳифасидан ҳамда ишларининг кўринишидан кузатиб турди. Муҳаббат, ихлос ва ҳамжиҳатлик йўлини (ўз) олдига қўйган бўлса ҳам, ҳеч қандай (усул билан) дилидан ғашлик ва душманликни чиқара олмади.

Алқисса, шу сабаблар натижасида Таю"нинг кули (яъни Абдулла) ҳокон азимат оёғини узангига қўйиб, Термиз томон юзланган ҳолда босиб олиш сиртмоғини юқори фалак авжига ташлади.

М а с н а в и й :

Искандар чехрали, Жамшид тахт ли шоҳ,
Зафар байроғли, Хуршид бахтли ой.
Термизни босиб олиш учун осмон тепасига
Куёшдек яракловчи байроғини кўтарди. •
Ер ҳаракатга келадиган даражадаги кўп,
Нусратли гуруҳ билан кўзғолди.

Ноғораларнинг овози Хулқардан ошди.
Туғларнинг боши чарх тепасидан ошди.

Довуларнинг хуруши шу қадар

кўтарилдики,

Ундан осмон (гирд) айлана бошлади.

Кутлинишон товочилар иззат ва қудратли буйруққа асосан зудлик билан теварак-атрофга чопиб, жар солдиларки, зафарогоҳ сипоҳ Термизга юриш учун тахминан бир йил тайёргарчилик кўриб, фалак қадарли даргоҳга тўплансинлар; мумкин бўлганича, тезликни шамолдан қарз олиб, шошилинч равишда, тўхтамай илгари юрсинлар.

Б а й т :

Ҳар тарафдан лашкар йўлга тушди.

(Ва) хусуматли гуруҳ ҳар мамлакатдан.

Самарқанд султони Жувонмард султон, замен тақозосига қараб, ўзини (ҳоқонга) шунчаки итоаткор қилиб кўрсатиб, ўз авлодларидан Абулхайр султон ва Музаффар султонларни Жаҳон шоҳи(нинг) аскаргоҳига юборди. Султонзодалар йўлнинг ўртасида хазрат шоҳнинг мавкабига етдилар ва бошқа сипоҳнинг қўшимчаси бўлдилар. Адолатли ва ҳаққоний шаҳриёрнинг қўлини ўпиш саодатидан ғоятда шарафли ва бахтиёр бўлдилар; махсус чопонлар билан ҳурматланиб, хусравона совғалар билан сийландилар. Термиз хавоси тўла ғайратли, зафарёр (бўлган) мавкабнинг гарди хиди билан тўлғач, ғоятда ишонч ва зўр эътимоди юзасидан, у муборак манзилда ётган муқаддас авлиёларнинг, хусусан сайидларнинг мунаввар машҳади ва муаттар қабрлари, авлиёларнинг қутби Хожа Муҳаммад Али Ҳаким Термизий¹⁰⁹³нинг, унинг руҳи пок бўлсин, дунёда ягона улуғ шайх Абу-[^]

!акр Варроқ¹⁰⁹⁴ ҳамда бошқа ўлуғ шайхларнинг, Оллоҳ таоло уларнинг ҳаммасидан рози бўлсин, нурга тўла мазори (ва уларнинг) арвоҳларидан мадад сўраб, (улардан) саодат нури ва ҳаддан зиёда каромат олдилар. У жаннатнишон жойнинг аҳолисига (ҳам) кўп дуолар ва чексиз садақатларини етказдилар. Бошқа муносиб арбобларни кумуш ва олтинлар билан хурсанд қилдилар. У фалак интизомли қалъанинг атрофига улуғвор чодирлар қурди(лар). Фармонга мувофиқ, юлдуз нишонли аскар қалъа атрофини худди паркордек ўраб олдилар ва марказий нукта сингари сиқиб турдилар. Қалъани фатҳ қилиш учун жанг асбобларини йиғиб, бир-бирига боғладилар. У (шундай) бир қўрғон эдики, Жайхун дарёси бўйига жойлашган бўлиб, жуда мустаҳкам қурилган эди. Бурж(лар)и кўк гумбази авжига ва Жавзо буржигаетиб, жуда баландлигидан боши Зухранинг чўққисига ҳамда осмон айвонига етар эди. Жуда мустаҳкам девор уни ўраб турарди.

М а с н а в и й:

Қалъа демаки, у фалак интизомли бир
' тоғ(дир).
Қоплонлар унда ҳар томонда (ўзига) жой
қилган (эди)..
Унинг девори байроқ билан баробар (эди).
Байроғи ўк-ёйнинг қизил-кўкидандир.
Баландлигидан еттинчи фалак (дек) бўлиб,
Шамолга ҳам юқорига кўтарилиш маҳол эди.
Ундаги тепалик жаҳондан ниш он бериб,
Уммон денгизидек атрофи тоғ эди.
Ундаги тепалик жаҳондан нишои бериб,
Гўё сен осмон тагидаги ер дейсан.

Ўша вақтда Подшоҳ Муҳаммад султон у қалъанинг фармон берувчиси эди. Унинг раъийятининг барча муҳим ишлари ва у вилоятдаги халқларнинг тамом масалалари унга топширилган эди. Унинг олий даражали отасининг, Тангри унинг далилларини ёруғ қилсин, тизгинини (ўз) мулозимлари бўлган қудратли амирларидан бир тўдасини ўзига ҳамроҳ қилиб, ўзининг оталиғини Наврўзбий қушчи номи билан езди.

(Абдуллаҳон) қалъанинг қаршисига ойга тўғрима-тўғри қилиб гардун қадарли боргоҳ ўрнатгандан сўнг, шоҳона саропардани Хулкарнинг авжига ва Сидратулмунтаҳо тепасигача кўтариб қурди. Динпаноҳ ҳокон Тангрининг химояси ҳамда зафарогоҳ (давлати)нинг қувватлаши билан бу саропардага ва боргоҳга тушиш

захтига эришди. Дастлаб, қалъа аҳли(нинг) аҳолини сўраш учун тўғри тадбирли амир Қулбобо кўқалтошни девор тагига юборди ва (уларга аталган) қуйидаги мазмундаги мурожаатни берди: «Подшоҳ Муҳаммад султон бизнинг абдий давлатимиз айилига умид қўлини қўйиб, ҳеч андиша қилмасдан, дағдағасиз қўрғонни ташлаб бизнинг остонамизга келсин, токи бизнинг фикр этилган тарбиямиз ва баҳраманд бўлувчи мурувватимизни изласин». Амирлик мансабидаги (ул) жаноб қуллар эгасининг фармонига мувофиқ, мурожаатни буюрилганига етказиб, (уларни) бахтли ҳоконнинг ваъда ва қўрқитишидан умидвор қилиб ҳамда ваҳимага солгач, султонзоданинг ниҳоятда қўрқув ва ваҳимадан ташқарига ҳам чиқишга мажоли қолмади. Қалъа аҳли зарурликдан ва мажбурлик юзасидан уни шунга ундадиларки, дилни хилофатга қўйиб, андиша орқасини қўрғонни мустаҳкамлаш ҳамда ўтиб бўлмайдиган қилган ҳолда мудофаага тайёрланди; тўсиқларни тайёрлаб, низо бошини кўтарди. Унинг аркони давлатлари бил ар эди л арки, нусратли аскарга қарши келадиган куч ва қувватга эга эмасдилар. Худди чала сўйилган қушдек ўлим талвасасига тушиб, саросима билан, қалъани босиб олишни дафъ қилиш учун уруш ва жанг курул-асбобларини хозирладилар. Бурж ва кунгира тепасига шижоат байроғи ҳамда ботирлик туғини кўтардилар. Шомдан то азонгача тепалик ва девор тепасида кўп машъал ҳамда фонуслар ёниб турди. Шовқун-сурон ва қалъа аҳлининг хозирлашиши овози гумбаз авжига кўтарилди.

М а с н а в и й :

Темир кийимли гуруҳ совут остига
яшириниб,
Посбон бўлиш учун у қалъада бўлдилар.
Кечаю-кундуз соқчиликда турганлари учун
Яқинига ҳеч кимни ўтказмадилар.
Унинг ҳар буржидан бир машъал бош
кўтариб,
Худди тоғдан лола бош кўтаргандек бўлди.

Шу вақтда Муҳаммад Қулибий қушчи¹⁰⁹⁵ Динмуҳаммад султоннинг ҳукмига биноан азимат қўлини кўтариб, подшоҳ Муҳаммад султонга ёрдам бериш учун Термизга юзланди (ва); кечаси сол қуриб Жайхундан ўтди (ва) Термизга келиб, сипоҳга қўшилди. Унинг келиши билан термизликлар учун шодлик тонги хурсаш

лик уфкидан чикди. Шодлик ноғоралари чалиниб, карнайларнинг овози фалак авжига чикди.

М а с н а в и й :

Ноғоранинг овози шу қадар фалакка
кўтарилдики,
Обнус гумбази жойидан кўчди.

Бу воқеанинг воқеъ ва бу ходисанинг содир бўлганлиги унинг (Абдуллахоннинг) қулоғига етгандан сўнг (дедики), «Тўда-тўда халқ Балхдан мададга келиб, унга ёрдам сифатида, Балла олиб, маишатнинг фаровонлиги ҳамда тангликни кенглик билан алмаштириш учун Термизга кирмоқчи. Вожиб ул-изъон фармонга биноан (шундай) шараф ҳосил бўлди. Шижоатининг довруги ва мардоналиги овозаси жаҳоннинг ҳар томонига тарқалган Шоҳмуҳаммад мирзо манкит, Мирам ўғлон, Иқим чухра оқоси, Назар чухра оқоси, Раҳмонқули мирзо қанғли ва бошқа шу каби кипа изловчи ҳамда пахлавлардан бир гуруҳи сол ясаб дарёдан ўтадилар (ва) сувнинг нариги томонида тўхтайдилар. Агар (бордию) Балх сипоҳи кўмак (бериш) ниятида келсалар, (душман билан) жанг ва уруш қилиб, пахлавларлик қўлларини кўтардилар ва агар халқ Балла олиб келса, ғаллани қўлга оладилар, унинг эгаларига (эса) танбехларини бериб жазолайдилар». Хон ҳазратларининг буйруғига мувофиқ, қутли нишон лашкар Жайхундан ўтди ва сув бўйига қўнди. Иттифоқо, ўтувлар чилар ғалла олиб келувчилар бўлди. Бахтиёр сипоҳ тўхтовсиз ғаллани ўз қўлига олди, (уни) олиб келганларга (эса) каттик озор бердилар. Баъзиларни тил ушлаб келиш учун илгарига қараб юбордилар. Ўзлари (эса улардан) огоҳ бўлиб турдилар. Ногоҳ иззат ва мансабли сипоҳнинг қоровули Балх лашкари қоровулига дучор бўлиб, ночор улар ўртасида жанг рўй берди.

М а с н а в и й :

Ҳар томондан пахлавлар хусумат яшини
каби,
Кўлларида ўт сочувчи, шуъла ёғдирувчи тиф
(билан),
Уруш қасдида отларини (жойидан)
кўзғотдилар,
Қаҳр билан бир-бирларига ташландилар.
Душман сипоҳи бир оздан сўнг
Қочиш томон юз қўйдилар.

У қиёмат (вақти)да хусумат ва кнна шамшири билан душмандан бир тўдаси тезда оёқдан йиқилди. Биттасини асир олиб, боғладилар (ва) фалак қадарли даргоҳга олиб келиб шундай дедилар: Динмуҳаммад султон катта сипоҳ ва ҳисобсиз лашкар билан термизликларга ёрдам бериш учун айни вақтида етиб келди. Бу сўзнинг баёни шулки, Термиз аҳли мудофаани давом эттириб, ғалла танқислиги ва хаёт танглигига учраган (бир) вақтда Динмуҳаммад султон олий мажлис чақирди. Узбек султонн: кириб, маслаҳат қилди. Бирмунча вақт маслаҳатлашгандан сўнг, сипоҳни чақириш учун теварак-атрофга киши юбордилар. Қисқа муддатда Балхнинг қишлоқлари ва Андхуд, Шибирғон, Маймана, Гаржистон каби унга тобеъ бўлган шаҳарлардан дарахт баргидан ҳам кўп лашкар ва ёмғир томчиларидек поёнсиз тудга тўплаб то Кобил ва Бадахшон чегараларигача ўраб олдилар ва Термиз томон юзланган ҳолда уруш қасдида азимат камарини маҳкам боғладилар. (Динмуҳаммад) Узбек султон билан иттифоқ бўлиб сув бўйига қуллар эгаси хон қаршисига қўниб, олий чодир ва боргоҳларни ниҳоятда юкори қилиб кўтарди.

М а с н а в и й:

Ҳар тарафдан бед од* (Динмуҳаммад) султон Даре каби лашкарни ҳаракатга келтирди. Бир сипоҳки, биёбон тошидан ҳам кўп. (Ва) денгиз мавжидек санокдан ташқари. Балх қишлоқларидан халқни кўзғотди. Хаммаси ўлдирувчи заҳардек ғазабли ва қаҳрли (эди). Кина юзасидан оёғини узангига қўйди. Термиз томон жиловни бурди. Жайхун поёнига тез етиб келгандек, Биёбон йўлидан тез етиб келди. Фитна ва жанг қасдида камар боғлади, Замона хонининг қаршисига қўнди.

Ҳамиша икки томондан ҳар иккала лашкар худди кўк денгиздек мавж урди ва бир-бирига қарама-қарши Садди Искандар каби саф тортиб, соқчи аскар туздилар.

Б а й т :

Икки лашкар бир-бири-билан хурушга келдилар.
Уммон денгизи каби жўш урдилар.

Беҳабар кечада (илгари) Пирмуҳаммад (хон) ^

ўхшаш бир туда фитначи амирлар Динмуҳаммад султоннинг фармониға мувофиқ дарёдан ўтдилар ва Термизга келиб Шохмуҳаммад султоннинг мавкабида ором олдилар.

М а с н а в и й :

Жаҳоншоҳ баковул Жайхундан ўтди,
Фитна орқасидан Термизга келди.

Ҳар иккала лашкар бир-бирига қарама-қарши келиб, тўқнашган вақтда аъло ҳазрат: «Хоразм чегарасидан Термизнинг энг чекка вилоятигача қаерда кема бўлса, йиғиб келинсин», деб буюрди. Шу қарорга келдиларки, ҳар бир кемага 50 та нафт сочиб ўқ отувчи паҳлавонлар ва 50 та камон отувчилар ўтирайдилар ҳамда Жайхундан ўтиб, иложи борича, ўт сочувчи тигларини кучли ва қудратли қўлларига оладилар: фитна отини (ўз) жойидан қўзғотиб душман сипоҳига ташланадилар. Шунингдек, (яна) I ҳукм бўлдики, Искандарнишон султон Ибодул-ла султон, Ҳошим султон¹⁰⁹⁶ зафар асарли лашкарга мадад бериш учун юборган Фақир султон¹⁰⁹⁷ ва Муҳаммад Қосим султон каби Ҳисори Шодмон¹⁰⁹⁸ қалъаси султонларидан бир гуруҳи ҳамда Али Мардон баҳодирга ўхшаш амирлардан бир тўдаси билан бирликда сувнинг юқори қисмидан ўтди. Абулхайр султон Шаҳрисабз ва ўша вақтда унга иқто¹⁰⁹⁹ тарзида берилган (Шаҳрисабзга) қарам бўлган ерларнинг сипоҳи билан сувнинг пастки қисмидан ўтди ва у оқибатсиз тўдага ҳамла қилиб, жанг майдонини душманлар қони билан лолазор қилдилар; тиг сабзаси билан иқбол ниҳолидан фатҳу ғалаба ғунчасини очилтирдилар. Олий буйруққа биноан, ўша кечаси зафаройин султонларни таъқиб этувчилар шижоатли паҳлавонлар билан дарё томон йўналдилар ва тўхтовсиз (равишда) баъзилари солда ва баъзилари кемада Жайхундан ўтдилар. Шу сабабдан, Ибодул-ла султон Ҳисор султонлари ва бошқа нусрат шиор амирлар билан бирга сувнинг юқори томонидан Айвож кечуви¹¹⁰⁰ деб аталган жойдан ўтдилар.

М а с н а в и й :

Олий мартабали жаноб султон
Душман қасдида сувнинг юқорисидан ўтди.
Фитна орқасида камар боғлаб,

* Зиреҳ остида кина тигини хохлаб,

Одамларни овловчи довьорак паҳлавонлар билан.

Абулхайр султон ҳам қутли лашкар билан сувнинг пастки томонидан ўтди ва азимат қўлини кўтариб, қадамини душманни таги билан қўпориб ташлаш учун қўйди. Нусрат ли сипоҳнинг ўтиши билан мағрур султонлар енгилдилар. Хавф ва хатар сели у сипоҳнинг сабот ҳамда тамкин уйига урилиб, тўлқиндек мавжланди. Виқор оёғини сабр йўлидан чиқармасликка ва шижоат этагини довьораклик қабзасидан қўйиб юбормасликка ҳар қанча уринсалар ҳам бунга эриша олмадилар. Унинг давлат арқони титраб турганлиги ва дастлаб Ўзбек султон қочиш ҳамда кўрқиб йўлини тутганлиги сабабли Динмуҳаммад ҳам азимат қадамини қочиш водийсига қўйди. (Шу билан) давлат обрусси ва салтанат номусини қўлдан берди.

М а с н а в и й :

У тез оким дарёдан ўтиши билан
Душман қочиш байроғини кўтарди.
Саросимадан юзини Балх томон қўйиб,
Ғам захридан унинг қадами тезлашди.

Гарчи Балхнинг волийси ботирлик майдонининг паҳлавонлари зарбасидан қочиб, хориган ҳолда, енгилган сипоҳ билан, марказ томон шошилган бўлса ҳам, лекин шундай бўлдики, ҳар куни Термиз қалъаси ичидан жанг қилиш учун пиёда ва отликлардан бир гуруҳ чиқиб паҳлавонлик қўлини кўтарди. Иззат ва қудратли мавкаб томонидан ҳам мард ва қоплонни урувчи, шерни йиқитувчи бир туда халқ хусумат жангини тезлаштириб, уруш отини жанг қасдида жавлон урдирган ҳолда (давлат) душмани тарафига чоптирдилар. Ҳар вақт замона келини ўлганларнинг мотами учун қора палосни фалакка ирғитганда, ичкари ва ташқаридан побон тайинлаб, теварак-атрофни қўриқлашга ҳаракат қилардилар. Иттифоқо, куёш ва қалъанинг хаворанг қўрғони буржиги зарли байроқни кўтарган ва юлдузлар мавкаби қочиб бир жойда тўхтаб олмаган бир кунда Маснавий: *Бу зарргат камарли ойнинг машъали Бу ҷалъадан баланд саройга тушган вақтда, Оламни ёритувчи ҷуёш уфқдан кўриниб, Кун (ўз) ёқасидан бош чиқарди* зафарёр сипоҳдан, ҳукмрон шиор йигитлардан Маснавий: *Бирма-бир худди*

махбубларнинг кўзидек тиш урувчи, Жингалак билан тўла зулфдек саф ёрувчи. Ҳаммат заложит бахтсиз хабаридан, Бир ўч билан минг тарафга отилгандек Абдол Боқибий, Мухаммад Боқибий, Дуст мирзо хазиначи,¹¹⁰¹ Шохим курчи қирғизнинг ўғли Чучук мирзо, Тиловберди катагон, Нурибий бача каби ва бошқалардан иборат бир гуруҳ тезюарар ҳамда йўрға отларини ўз жойидан қўзғотиб, Термиз (қалъаси) ичидаги ёшу қарилардан иборат катта бир тўдага ташландилар. Шижоат жангини қизитиб, шамширларни бир-бирига урдилар. Ўт сочувчи найзаларнинг учқунидан уруш олови алангаланиб, мардлик ва мардоналикнинг додини берди(лар). Шу қадар (кўп) тиғ бир-бирлари танига урилдики, совутнинг юзта кўзи йигитларнинг парчаланган жони учун қон йиғлади. Шунча (кўп) жон олувчи найза бир-бирига тегдики, уларнинг ғами оғирлигидан найзанинг қомати букилди.

М а с н а в и й :

(Чоиб) келаётган отликлар бир-бирларига ташландилар.
 Пиёдалар кина билан бир-бирларига аралашдилар.
 Ер титраб, жаҳон қоронгулашди.
 Кўёш қалтираб, ой қўрқувга тушди.
 Ер найзалар қонидан бўялди.
 Ўлим қамонлардан пистирмаларни ҳам очди.

Икки томондан ҳар иккала тараф паҳлавонлари ўтдек алангаланиб ва дарёдек тошиб, пиёда ҳамда отликлар бир-бирига ташланган ва хусумат оёғини кина арқонига ташлаб, бир-бирлари билан уруш қилаётган бир вақтда, тўсатдан душмандан бир тудга (киши) қудратли қўлларининг кучи билан Чучук мирзо ва Нурибий бачаларни ўраб олиб, ўткир тиғнинг ҳамда ўт сочувчи найзанинг зарби билан уларни ярадор қилдилар. Бу жароҳат натижасида (улар) фоний оламдан абадий саройга жўнадилар.

Н а з м:

Дариғо, у ёшлик боғининг сарви
 Тўсатдан қуз шамолидан йиқилди.

Қолган йигитлар ҳам ҳамиёт ва ботирлик Юзасидан қўлларини уруш этагидан тортмадилар. Ғалаба ва хусумат хужуми орқасида ярадор бўлиб, бир-бирларидан жудо бўлдилар. (Охири) тиришқоқлик қадамларини низолт^ли-

дан тортиб, тортишув гиламини йиғиб қўйдилар. Шу вақтда вожиб ул-изъон фармон бўлди; (унда) шундай дейилган эди: «Мард йигитлардан ва кураш ҳамда жанг паҳлавонларидан ҳеч ким жаҳонга сакровчи отини қалъа томон чоптирмасин, беҳуда ўзига озор бермасин ва жароҳатланмасин». Аскарлар, ходимлар, қуллар ва яқин кишилар борасида қилинган (бу) тўла шафқат ва ниҳоятда марҳамат натижасида, (хоқон) бир неча кун иноят назарини амир Турум ва Дуст мирзо авлодидан тортди. (Лекин улар) олий мансабли, юқори мартабали ҳазрат, халқларнинг зубдаси, кашф ва илҳом нурларининг тўпланган жойи, Хожа Калонхожа¹¹⁰² кўзи нуридийдасинишу Тангри унинг умрини узун қилсин, шафоати билан¹¹⁰³ (хоқоннинг) кимёасар назарларига яна қўриндилар. Хусравона илтифотлар ва подшоҳона иноятлар билан сийланиб, бахтиёр бўлдилар.

Алқисса, қалъа аҳли (уни) мустаҳкамлаш билан қатъий машғул бўлиб, бурж ва деворларни сақлашда тиришқоқлик қўрсатгач, моҳир хунарманд Рухий¹¹⁰⁴ (подшоҳнинг) ҳукмига биноан, шижоат қадимни ботирлик майдониға қўйиб жангни бошлаб юборди ва кетма-кет тош парчаларини отиб унинг бурж ва деворларини ер билан баробар қилди. (Қалъа) ичидаги кишилар тош ва шохлар тўплаб ҳарчанд вайрон бўлган ерларни тузатсалар ҳам, ташқаридан уни яна яқсон қилардилар. Ниҳоят, қалъа аҳли Тангрининг инояти ва подшоҳнинг қудратини ўз кўзлари билан кўриб, тушундиларки, агар ул I ҳазратдан омонлик сўралмаса, зарарларни тўлдиришга мажол ва (унга) тайёргарлик қилиш учун имкон қолмайди. Шу сабабли, энг юқори авждан энг пастки мискинликка тушиб, Динмуҳаммад султонга киши юбордилар ва ўзларининг қалъа ичидаги аянчли аҳволлари қиссасини хикоя қилдилар. Балх волийси термизликлар аҳволини эшитгач, шу чорани кўрди: ёлвориш ва зорлик қўлини ожизлик ҳамда фармонбардорлик этагига қўйиб, муқаддас даргоҳли, фариштанисбат, азим шайхларнинг пешвоси, буюк қаримларнинг хулосаси шайхулислом¹¹⁰⁵ жаноб Хожа Абдували Порсодан¹¹⁰⁰, унинг олий мартабаси абадий бўлсин, нажот излаб, ул ҳазратни воситачи бўлишга ундади.

М а с н а в и й :

Узр шундай кйшига яхшики (ким) хато қилган булсг

Одам (ато ҳам) шу узрдан (шундай юкори)
даражага етди.

(Сўрадики) токи ул хазрат фалак мартаба-ли ўрдага бориб, уларнинг гуноҳини (кечириш-ни) сўрасин; Термизнинг калидини олиб келиб, соҳибқирон хазратнинг кишиларига топширсин; Подшоҳ Мухаммад султонни ҳам бошқа амир ва аркони (давлат)лар билан кдлъадан чақириб, бахтиёр хоқон остонасини ўптирсин ҳамда ўртада туриб, у л хазратнинг бармоқларини ўпиш билан бахтиёр қилсин. Қудратли ва мансабли хожа раъийят ҳолига риоя қилиб, халифа остонасига ташриф буюрди. Узр сўраш ўрнида тўхтаб, талаб қилдики, «Гарчи Динмуҳаммад султон бир неча кун савоб йўлидан узоклашиб, хато водийсига қадам қўйган бўлса ҳам, аммо ҳозир қилган ишларидан ниҳоятда пушаймон бўлмоқда. Илтимос шулки, унинг жарима дафтари афв рақами билан безатиб, унинг гуноҳи саҳифасини яшириш зилоли билан тозалаб, азимат юзини иззат маркази томон қўйсангиз, токи хайратда қоларлик ғалаба ва кучли даҳшатдан хотиржам бўлгач, хизматкорлик қадамини фидокорлик йўлига қўйсинлар ҳамда юзларини фалак қадарли даргоҳга қўйиб, ўзларини бошқа тарафдорлар ипига тизилган ҳисобласинлар». У л хазрат Хожа Порсонинг, унинг руҳи пок бўлсин, буюк оиласига ва катта хонадонига нисбатан зўр ишонч ҳамда кучли эътимодлари бўлганлиги сабабли, «баракот сизнинг машойхларингизда»¹¹⁰⁷ (нинг) буйруғига амал қилиб, ул хазратнинг ҳомийлигини, унга нисбатан ҳурмати юзасидан, қабул қилди. Шундай қилиб, унинг гуноҳлари изини кечириш чашмасининг суви билан ювиб, подшоҳона лутфи ҳомийсини ўз томонига тортиш расми билан тугатди.

Б а й т :

Ибтидоий давр олаmidан (тортиб) то подшоҳ
давригача,
Катталардан кечиришу, кичиклардан гуноҳ
(бор).

Қалъа аҳли ҳам ул хазратнинг илтимоси билан ҳомийлик томонидан жой олиб, хусравона иноятга умидвор бўлган ҳолда, қалъадан ташқарига чиқишга ошиқдилар. Подшоҳ Мухаммад султонни (қутулиш) воситаси билан хал ос қилиб, оёқни ўпиш саодатига муяссар қилди.

уло хазрат ниҳоятда марҳаматлари юзасидан мурувват эшигини султонзода(нинг) юзига очди. Бошқа кишиларга (эса), уларнинг даража ва табақаларига қараб, шарафли либослар ҳамда мўл-кўл инъомлар берди. Хожа (Абдулла) Порсо учун ажойиб тўй бериб, карамли ташрифларига мушарраф қилди. (Сўнг) кетишларига рухсат бериб, охирги умидини амалга оширди.

Тарих 980 йил муҳаррамда¹¹⁰⁸ шунча вилоят (ул) фармон берувчининг ихтиёрига киргач, ул хазрат бу (вилоят)ни султон жаноблари Махмуд султонга иноят қилиб, буюк нўён Минглибий кушчини унга оталиқ қилиб тайинлади ва у вилоятнинг муҳим ишлари тизгини унинг адолатли қўлига ўтди. Мамлакат ишларини тартибга солишда ва раъийят фойдаси учун бўлган ишларни интизомлашда унинг хусни ҳамда аломатларига муносиб келадиган ҳар қандай (ишга) киришди. У вилоят сахнини эҳсон ва адолат зийнати билан безаб, юзини охирида жазога олиб келадиган зулм ва бедодлик фикрига ҳам, жабр-жафо хаёлига ҳам қаратмади.

М а с н а в и й :

Агар султон бандаларни қўлласа,
Буюк (киши)лар орасида боши қўтарилади.

У ўлканинг муҳим ишлари мурувват билан саронжом қилинган, Искандар нишонли хазрат хушдил ва шодмон, бахтиёр ва бахтли бўлиб, ўзининг доимий давлати ҳамда иззат маркази (бўлган Бухоро) томон яна қайтиш жоловини бурди.

ТОШКЕНТ, ТУРКИСТОН, АХСИКАТ ВА АНДИЖОН
ЛАШКАРИНИНГ ЮРИШНИ ЭШИТИБ, УЛ
ХАЗРАТНИНГ ФИРДАВСМОНАНД САМАРҚАНД ТОМОН
АЗИМАТ ЖИЛОВИНИ ТОРТИШИ, ЖУВОНМАРДХОН
БИЛАН УЧРАШИШИ ВА СУЛТОН САЪИДНИНГ ЎЛИМИ
МУНОСАБАТИ БИЛАН ТАЪЗИЯ БИЛДИРИШИ

Саодат ва иқбол тонги мартаба ва мансаб уфқидан ҳамда омонлик ва умид матлаидан кўриниб, Термиз ўлкаси олий хоқоннинг тасаруф ва ихтиёри ҳамда қудратига кириб қутли шахриёр бахтиёр лашқарга қайтишга ижозат бергач, қутли сипоҳдан озгина бир тудга билан ор-1 қага қайтиб, пойтахт томон юзланди ва қайтиш тизгинини орқага бурди.

Иззат ва шарафли мавқаб Насаф саҳросига

етгач, ҳашамат (билан) кунди. Бу маконда вонмардхон томонидан унинг юкори (даража-ли) остонасига чопар келиб, (Жувонмардхон) ихлосини, (унинг) муҳаббат ҳамда муносабати-ни изҳор ва баён қилди ва тўла ёлвориш билан хабар қилдики, саодат нишонли султон Султон Саъидхон замон ўзгариши сабабли меҳнат ва ранж хонасидан охират неъматлари томон кўч-ди ва фоний сарой бўстонидан абадий жаннат боғига ошиқди¹¹⁰⁹.

Б а й т :

У бу ўткинчи жойдан кетди ва ўтди.

Бу йўлдан ўтмаган (яна) ким бўлсин.

Натижада бу воқеани эшитиш билан Дар-вишхон ва Бобо султон ҳамма ака-укалари ҳамда қариндошлари билан Самарканд ни босиб олиш учун юзланиб, иккинчи марта юзини бевафо-лик тирноғи билан тирнади. Ғурур ва хаёл би-лан ажабланиш оёғини такаббурилик водийсига кўйиб, низо ва хусумат қасдига етдилар. Агар ул ҳазрат қариндошлик муҳаббати ва дўстлик алоқаларини мустаҳкамлаб, бу ўлкага юз қўйса, доимо дўстлик қоидаларини ўстирган бўларди, вассалом. Бу буюк фитна ҳақидаги хабар унинг қулоғига етгач, ҳазрат шаҳриёр тўла ҳокимлик йўлида келишишни маслаҳат кўрмади ва ша-риятда жаҳондорликни савоб деб билиб, ўртада турувчини¹¹¹⁰ ўткир шамшир ва хинд қиличла-ридан ўтказишни сўради.

Қ и т ъ а :

Бу мамлакатни олиш ва бу мулкка эга бўлиш, Яратувчи (бир) шарифни вужудига берган.

(Агар) яра бўлса дурустроғу, камон ўқи кўрқувдан пора бўлсин.

(Танада) бахтли кишининг қўли билан урилган тигнинг нақши қолсин.

Ул ҳазрат ўша вақтда қутли мавқабда са-ноклик ғолиб паҳлавонлардан бошқа ҳеч кимни олиб қолмаганлиги сабабли, (гуноҳларни) ке-чувчи Тангрининг марҳаматларига суяниб, маз-кур йилнинг сафариди¹¹¹¹ азимат қўлини кўтар-ди ва фирдавсмонанд Самарканд шаҳри томон юрди. (Бир неча) манзил ва тўхташ жойлари ўтилгач, шаҳар томондан Кўҳак¹¹¹² дарёси яқи-нида кўринган Қулба¹¹¹³ мавзеи подшоҳнинг то-беъ офтоби шуъласидан равшан бўлди. У (жой)нинг майдони жаҳонпаноҳнинг ялтировчи

тожи безаги билан гулшан бўлди. Абулхайр сул-тон ва Музаффар султон (унинг) истикболига ошиқдилар¹¹¹⁴ соҳибқирон ҳазратнинг қўлларини ўпиш саодатига эришдилар.

М а с н а в и й :

Султонлар хизматга бош кўйиб,
Унинг оёғини ўпишга эришгач,
Шоҳ улар га чексиз карамлар кўрсатиб,
Ҳар бирдан хол-ахвол сўраб иззатлади.
Шундай бир бахт билан улфат бўлдилар.
(Ва) у ер дан саодат билан қайтдилар.

Иккинчи куни ул ҳазрат билан Жувонмард-хон ўртасида учрашув юз берди¹¹¹⁵. Мазкур хон хоконга риоя қилиш учун машхур шижоат би-лан тиришиб, иззат ва икром, таъзим ва эҳтиром рақамини дил лавҳаси ҳамда хотир саҳифасига етди. Хизматкорлик шароитидан бир дақиқани (хам) маъносиз ва эътиборсиз ўтказмади. Тўй одатларига риоя қилиб, хусравона йиғилиш ва подшоҳона базм тузди. Бу мажлисда ҳамжихат-лик ва мухлисликни билдириб, тарафдорлик ва мансуб бўлишни изҳор қилган холда мамлакат ва бахтиёрлик амрларини рўйхатга олиш ҳамда салтанат ва жаҳондорликнинг муҳим ишларини тартибга солиш бобида вақт белгилашди ва бир-бирлари билан ҳақиқий аҳд тузиб, у имон билан мустаҳкамланди. Душманлар томонидан ўртага сўз ташланди. Анча сўзлашгандан сўнг бахтиёр ҳазрат гавҳар сочувчи тилини сўзга келтириб, деди: «Муносиби шулки, даре бўйида ўтираминиз ва қутли аскарни хабардор қилиш учун киши юборамиз, токи теварак-атрофдан, яқин ва узоқ-дан буюк мартабали сипоҳ халифат тахти осто-насига тўплансин. Ҳар доим душман ҳужум қил-са, биз томонга қараб юради. Бетўхтов қарши-сига чиқиб, тортишув отини жойидан қўзғота-миз. Яратувчига тавакқал қилиб уларга ташла-намиз». У л ҳазратнинг фикрига асосан, бутун иззат ва мартабали султонлар хусумат камари-ни боғлаб, азимат қадамини таш ладил ар. Ҳим-мат юзини душманни туб-томири билан емириб ташлашга қаратдилар.

Шунингдек, Жувонмардхон ҳам барча фар-зандлари билан Боғи майдонга тушди. Қуллар эгаси ҳазрат' сув бўйида жаҳонни ёритувчи байрокни ой ва қуёшнинг чўккисига қадар кў-тарди. Шоҳона саропардани Зухра айвониға ва осмон тепасига қадар етказиб, у мавзеда жойлашди.

М а с н а в и й:

(Хокон) дав лат билан даре бўйига тушди.
(Худди) сув буржиги ой манзил қилгандек
(бўлди).

Сув тепасида ҳаводан бир будуг тугагандек
Саропарда фалакка бош кўтарди.
Шунинг учун ер чодирини «Ё раббий» дейишга
келди.

Кўпик сув тагидан (сув) кирғоғига келди.

Бу ерда вожиб ул-изъон буйруқ бўлдики,
«Баҳром нишонли товочилар Миёнкол, Насаф,
Бухоро, Термиз, Балх, Андхуд ва Шибирғонга
бориб, кишиларга жар солсинлар ва (тўплан-
ганларни) тезликда кутли аскаргоҳга олиб ке-
либ зафарогоҳ сипоҳга қўшинлар».

Иттифоқо, ғолибасар лашкар зебу зийнат би-
лан (ўрдага) ошиқдилар. Бундан илгари Тур-
кистон аскарини ва Тошкент ҳамда Андижон лаш-
кари шу қадар кўп эдики, худди яжуж ва ма-
жуж хуружидан Садди Искандар^мда тешиқ
пайдо бўлгандек эди. У катта гуруҳ сахро то-
мон юзланган ҳолда у даре юзида Соғарж ви-
лоятига қарашли Понуқ кўриғига келиб тушди-
лар. Ғоятда кўркув ва ниҳоятда ваҳимадан ўз-
ларининг атрофига соқчи аскарлар тайинлаб,
сабо елини қазо кўкрагида синдирдилар. Душ-
маннинг келганлиги хабари маълум бўлгач, би-
ринчи кутли ўрдага ошиққан киши юқори мар-
табали султон Дўстим султон бўлдики, Миён-
колнинг барча кишлоқларидан келган гуруҳ-гу-
руҳ сипоҳ хоннинг қўлини ўпиш саодатига эриш-
ди. Шунингдек, ҳар бир диёрнинг сард ори ва
ҳар мамлакатнинг лашкари фатҳ ва зафарли
аскаргоҳга юзландилар. Зухра қадарли тахт ос-
тонасига йиғилиб, довьораклик ва паҳлавонлик
қўлини кўтардилар.

М а с н а в и й :

Сулаймоннишон, Фаридунқудрат,
Искандармакон хоннинг фармони билан,
Юқори асосли ўрдага ҳар томондан,
Темир либосли паҳлавонлар етиб келди.
Бир гуруҳки, ҳаммаси темирдек қаттиқ.
Кина дарёсидек ҳаммаси тўлқинланарди.
Бир сипоҳки, қувватли ҳайкал ва фил танли,
Мардоналикда ҳар бири саф ёрувчи (эди).

Юлдуз микдорли сипоҳ ва сон-саноксиз из-
зат мансабли лашкар фалак қудратли мавқабда
тинчланган, шу вақтда унинг қулоғига етдики,

султон ўзининг ўғли Абдулла султонни ва
Амин султоннинг ўғли Мўмин султонни саккиз
минг ханжар урувчи отликлар ва кинали ку-
рашчилар билан Маснавий: *Бир сипоҳки даре
тўлқинидан ҳам кўп, Ёмғир томчиларидек чек-
сиз эди* босиб олиш учун Самарқанд ва Шаҳри-
сабз томон юборди. Шунинг учун соҳибқирон
мақтовли султон Дўстим султон ва Музаффар
султонларга буюрди: «Йўлни бошини ўз қўлла-
рига олиб, у бахтсиз фирқани у вилоятга ўт-
казманглар. У ўлканинг сахнини у яжуждек
кўркинчли гуруҳнинг зарарлари ва талон-торож-
ларидан омон сақлаб қолинг». Иззат ва қудрат-
ли султонлар буйруққа биноан мингта найзавор
ва кина изловчи паҳлавонлар билан у сонсиз
гуруҳни дафъ қилиш учун отландилар. Тири-
шиш қадамини довьораклик ва шижоат йўлига
қўйиб, марду мардоналик ҳамда қаҳрамонлик
этагини қўлдан бермадилар. Самарқандга қар-
рашли машҳур (қишлоқлардан) Қумий деган
жойда учрашув юз берди. Улар ўртасида уруш
бўлмасдан илгарийек душманнинг сипоҳи қочиш-
ни ихтиёр қилди ва азимат юзини қочиш во-
дийсига қўйиб, муваффақиятсизлик ва зарар
курған ҳолда қайтдилар. Нусратли лашкардан
баъзи бирлари у мағрур гуруҳ кетидан чопди-
лар. У хиёнатчи тоифадан кўпчилигини асирга
олиб тамом ғалабага ма'нsub бўлдилар. Қайтиш
байроғини кўтариб, асирларни хашамат ва ман-
сабли даргоҳга етказдилар. Душманларнинг аҳ-
волини сўраб билгач, уларнинг қайфияти ва ни-
ма қилаётганлиги ҳақида маълум от олгач,
буйруққа мувофиқ асирларга чопонлар бериб,
орқага қайтардилар. Душман сипоҳи енгилиб
ва хаста бўлиб, ўз қавмига қўшилгач, Бобо сул-
тон яна Шаҳрисабзни талаш учун юзланди.

Б а й т :

Бир сипоҳки, даре тўлқинидек баҳайбат,
Бир гуруҳки, юлдузлардек саноксиз.

Бу воқеани эшитгандан сўнг, соҳибқирон хо-
кон ҳам Шайхим султон ва Сорбон султонларни
бир туду қаҳрамонлар билан жанжалкаш аҳл-
нинг фитна ва фасодини дафъ қилиш учун юбор-
ди. Иттифоқо, душман лашкари Шаҳрисабз ви-
лоятидан баъзи бирини талаб қайтаётган эдилар I
хамки, фалак қадарли аскар етиб келди ва бе-
тўхтов душманни дафъ қилиш учун отландилар.
Ўжар сипоҳ уларнинг мақсадидан хабардор бў-
либ, олинган ўлжа ва ғаниматларни ташла_б,^а

кочиш йўлига тушдилар. Зафарёр султонлар яна ғалаба ва нусрат билан қайтдилар, турли хусравона ҳадялар ва ҳар хил подшоҳона нозу неъматлар билан сийландилар. Душман л ар жанг қуроллари, уруш яроғ-аслаҳаларини ташлаб, кина ўтказувчи лашкарининг кўплиги билан мағрурланганлигига қарамасдан, бу воқеанинг содир бўлганлиги ва бу ходисанинг воқеъ бўлганлигидан саросимага тушиб, қайтиш жilовини тортдилар ва чидам қадамини сабрлилик ўрнидан олиб, хусумат юзини кина йўлидан қайтариб, кочиш водийсига ошиқдилар. У хиёнатчи гуруҳнинг қочиш қиссаси бахтиёр ҳазратнинг қулоғига етгач, у л ҳазрат Жувонмардалихон билан йиғилиб душман орқасидан қувиб бориш маслаҳатига келдилар. Самарканд амирлари арз қилдиларки, «душман еипохи ниҳоятда кўп бўлганлиги, бизнинг лашкаримиз эса ғоятда кам бўлганлиги сабабли, муносиби шулки, уларнинг орқасидан бормайлик, келишиш йўлини илгари суриб, ҳар биримиз ўз давлатимиз марказига борайлик. Аъло ҳазрат дедик, «Фатҳ ва ғалаба ғолиб сипоҳнинг кўплигидан эмас, балки Парвардигорнинг қувватлаши ва Яратувчининг иноятидандир¹¹¹⁷. Ҳазрат *Малику жабборга* (яъни Тангрига) ва ўткир қилич ҳамда ўт сочувчи найзаларга таваккул қилишдан бошқа тадбир йўқ. Азимат (вақтида) заифлик ва нуксонга йўл бермаслик керак. Жазм қилиш керакки, кўй тўдасига бир бури ва оҳу галасига бир арслон кифоя қилади». Жаҳонгир шаҳриёр дилга ёқимли бу хикояни гапириб бергач, фалак қадарли аскарнинг хотир ва дилларини фатҳ ва зафарга умидвор қилди (ва) Жувонмардхон билан иттифоқ бўлиб, душман томон юришга жазм қилган холда хужум байроғини кўтарди. Мисра: *Ҳа, иттифоқликда жаҳонни олишга муяссар бўлади (киши)*. Яратганнинг фазлига суяниб, Парвардигорнинг инояти ёрдами сўраган холда, ҳаммаси найза урувчи ва тимсоҳ каби катта бир сипоҳ билан ўзини дарё устига отди ва юлдузи тескари (бўлган) душман орқасидан офат келтирувчи шамолдек йўлга тушди.

М а с н а в и й:

Шайтон асарли туда қайтди деб,
 Фалак мартабали хонга хабар келиши билан,
 Шаҳриёр кенгашда сўз дуржидан шохвор
 марваридларни тўкди:
 Душман қочиш йўлини ихтиёр қилиши
 сабабли,

Кўрқувдан юзини қочиш томон қўйди.
 Яхшиси шуки, даҳшатли фил каби,
 Душман орқасидан юзлаимиз.
 Шох бир фаслни шу хилдаги (ишлар) билан
 ўтказган,
 Хусумат қасдида ва жанг учуй,
 Тангри(нинг) ёрдамига суяниб байроқ
 кўтарди,
 Бир туду урушқоқ паҳлавонлар билан
 (Ва) тимсоҳ каби дарёдан ўтди.¹¹¹⁸

Соҳибқирон ҳазрат Жувонмардхон билан иттифоқ тузиб дарёдан ўтиб, чоштгоҳ вақтида Чаҳоршанба деган мавзе¹¹¹⁹ни қутли мавқабанинг қўнишидан жаннат рашк қиладиган жойга айлантиргач, ул ҳазрат пайғамбар буйруғи «кенгашилган иш эътиборга сазовор бўлади»¹¹²⁰ тақозоси бўйича, иккинчи марта қудратли амирлар билан маслаҳатлашиш шарт деган (фикрни) илгари сурди ва Назм: *Кенгашмоқ ҳар ишда мажбурий бўлмиш Токи охирда пушаймон бўлмаслик учунта* мувофиқ тадбир аҳли билан кенгаш қилди. Амирлардан баъзилари арз қилди л арки, давлатга муносиби шулки, душман орқасидан бормасак, (чунки) кўп вақт шундай бўладик, қочган лашкарлар орқага қайтиб фатҳ ва зафарга муносиб бўладилар. Аммо сайидликка мансуб, эътибор эгаси Ҳасанхожа нақиб дедик, «Лойиғи шулки, азимат отини жойидан қўзғотайлик ва мумкин бўлган жойда уларга етиб ташланайлик. Чунки муқаррарки, у кина истовчи гуруҳ соғ ва саломат ўз ватанларига борсалар, яна тўпланиб бу томонга қайтиб келадилар». Қолган амирлар ҳам бир оғиздан бу фикрга қўшилдилар. Сайидликда мактовли хожанинг аризаси ул ҳазратнинг хоҳишига мувофиқ бўлганлиги сабабли, буни тўғри деб топиб, хусумат жilовини давлат душмани томон тортди. У жойдан саодат анжомли султон Дўстим султон ва Абулхайр султонни ўн минг шижоатли суворий билан душманлар орқасидан тил ушлаб келиш учун юборди ва ўзи (уларнинг) кетидан кўчиб, бор савлат билан юзланди.

М а с н а в и й:

Мамлакат очувчи, Минучеҳр чехрали,
 Қутли ҳумойли хон кенгашдан сўнг,
 Икки шахзоданинг (бошчилигида) аскарнинг
 илғор қисмини тузиб,
 Шижоат байроғини кўтарди.
 (Ва) азимат жilовини кина билан тортиб,
 Хусумат найзасини қон билан суғорди.

зафар огоҳли сипоҳ гуруҳи билан,
Кинахоҳ душман кетидан йўлга тушиди.

Шиша рангли фалакнинг шаҳсувори (яъни куёш) намозшомнинг йўрға тўриғининг жиловини буриб, ҳабашнинг якка този¹¹²¹ Рум лашкари устидан (яъни тун устидан) истило қилганда Қитъа: *Бу зумрад рангли ҳаводан намозшом, Кун юзга шомнинг янчилган мушкғти сепганда* Бедана кўриғи¹¹²²ни ғолиб сипоҳнинг аскаргоҳи қилди. Бу кечаси бутун тун бўйи сипоҳ паҳлавонлари ва зафарогоҳ (аскарнинг) курашувчилари уруш яроғ-аслаҳаларини тайёрлашга машғул бўлдилар; зафарнишон тиг ва найзаларни кина суви билан суғориб, то тонггача уруш-жанжал қандай ўтиши хаёлида бўлдилар.

М а с н а в и й :

Жанг майдони паҳлавонлари бутун кечаси
билан
Уруш-жанжал ишларига тайёргарлик
кўрдилар.

Иккинчи куни юлдуз микдорли (юлдузлар) тўда(си)нинг подшоҳи олтин найзасини кўтарганда (ва) юлдузлар лашкарини катта ва кичик Айиқ юлдузлари туркуми шаклида тарқатиб юборганда, Маснавий: *Тонг уфҳдан эпиеини спортиб чғзарганда, (Ва) чархнинг ҳамма этагини цонга бўяганда* дарвишнишон Дўстим султон томонидан Зухра нишонли остонага киши келиб, арз қилдики, «Душманлар Кўк гумбазга тушиб, манзил қурдилар ва у водийда туриш режасини қурмоқдалар». Соҳибқирон уларнинг тўхтаб турганлиги ҳақидаги хабарни эшитиши билан, Жувонмардхон билан бирликда жанжалчиларнинг қасдида камарни маҳкам боғлаб, тоғ гавдали отга минган ҳолда буюрди: «Шижоат майдонининг довюраклари ва жанг даласининг паҳлавонлари жанжал отига ўтирсинлар (ва) ботирлик жавшанини тақиб, юзни давлат душмани томон қаратсинлар ҳамда қадамни қахрамонлик водийсига қўйиб, уруш одатларидан ва жанг майдони қоидаларидан четга чиқмасинлар». Буйруққа биноан, зафар қадарли аскар ўзига фарвардин¹¹²³нинг сипоҳи ва баҳорнинг лашкари каби оройиш бериб, қадамларини чопар отлар устига қўйган ҳолда, унинг устига жавҳарлар билан зийнатланган гажмлар, атлас ва духобалар билан безалган баргуствонлар ёпдилар. Олтин безакли мағфарлари томо-

ла қилувчиларнинг кўзларини оларди; бошдан-оёқ зиреҳ ва бактарлар¹¹²⁴ остида ғарқ бўлган эдилар; дур ва марварид ҳамда қимматбаҳо тошлар қадалган камарларини маҳкам боғлаб, кина изловчи маҳбублар кипригидан ҳам ўткир бўлган икки юзли ҳинд тигларини кўкрак ва елкаларида байроқ қилган эдилар. Ўткир хатти найзасини олмос каби найзалар билан чопқир (отлар)нинг икки қулоғи орасига жойлаштириб, шундай қурол-яроқ билан фитначи душманлар томон темир тоғдек ўз жойларидан кўзғолдилар. У мағрур гуруҳнинг кўплиги олдида нусратли сипоҳнинг озлиги, шунингдек, калтафаҳмлиқлар назарида уруш ва жанжал хаёли амри маҳолдек кўриниб турса ҳам, ҳазрати соҳибқирон дилини Парвардигорнинг қарамига топшириб, у қора гуруҳнинг ҳужум ва жамиятини ҳеч нарса деб ҳисобламади. Ҳақиқатан, мисра: *Офтоб чғицанда юлдузлар йўц бўлади.*

М а с н а в и й :

Шаҳзодалар томонидан киши келганда,
Қуйидаги хикоят замон хонига етди:
Кўк гумбазга душман ўлтирди.
Фитна ва жанг қасдида камар боғлади.
(Ҳокон) буюрди: икболли лашкар
Урушиш учун қуроллансинлар.
Юлдуз сипоҳли, фалак мартабали ҳокон,
Ва зафар огоҳли хоннинг буйруғи билан
Отлиқ жангчилар жанг қасдида,
Танларига йўлбарс каби совут кийдилар.
Қуёш каби олтин ҳафтон¹¹²⁵ кийиб,
Камарларига кина тигини осдилар,
Ҳаммалари ҳар тарафдан гул шоҳидек,
Елкаларида қалкону, қўлларида найза.
Шундай ҳашамат билан ул тож берувчи
хусрав,
Душман томон от кўзғотди.

ҲАР ИККАЛА КИПА ИСТОВЧИ СИПОҲНИНГ КУНБӨЙ
ДУЛДИ (ДЕГАН) ЖӨЙДА УРУШ ҚАСДИДА
УЧРАШИШИ; ПАРВАРДИГОРНИНГ ЁРДАМИ ВА
СОҲИБҚИРОН ДАВЛАТИ(НИНГ) ҚУВВАТИ БИЛАН
ДУШМАННИНГ ШИКАСТ ТОПИШИ

(Ҳар бир тож эгасининг) давлат ва икболи тўла-тўқис камолга етгани — қуёш ботишидек| ғоятда қисқадир. Мансаб ва жалол гумбазининг қуёши булут хайъатида кўчиш шарафига| (эга)дир. Қачонки олий подшоҳнинг (Тангри-нинг) хоҳиши бир султоннинг давлатини тортиб' олиш ва ўзгартириш бўлса, унинг мустаҳкам-;

лиги сипоҳнинг куплиги ва лашкарнинг со* саноксизлиги билан бўлмайди. Қачонки, олам подишоси ва қудрат эгасининг (Тангрининг) иродаси бир жаҳонгир қўшинининг тарқалишига қаратилган бўлса, (у) заковатли олимларининг тўғри тадбирлари билан (ҳам) жамият ҳосил қила олмайди.

Н а з м:

Қачонки Тангри бир давлатнинг ўзгаришини
ихтиёр қилган бўлса,
У вақтда албатта, ҳақиқатнинг қазоси чорасиз
воқеъ бўлади.
Қандай қилиб мулкнинг абадийлиги (унинг)
ҳукмидан ташқари бўлсин.
Қачонки ҳукм қатъий бўлса, тадбир фойда
бермайди.

Бу таҳрир ва тақрирнинг маънисини шулки, қудратли подшоҳнинг (Тангрининг) у ҳар бир нарсага қодирдир: иродаси Тошкент султонларининг сафини синдиришга ва Фарғона, Хўжанд хонларининг мансаб ҳамда ҳашаматлари асосини емиришга қаратилган эди. Қўшинда паҳлавонларнинг ва уруш асбобларининг қўп ва мўллигига қарамасдан, уларга зафар сурати юз кўрсатмади. Фатҳ ва нусрат шамоли «Тангридан бошқа ёрдам берувчи йўқ»¹¹²⁶ манбаидан бир жаҳон очувчининг байроғи шикқа¹¹²⁷ сига эсиб, Парвардигорнинг иноят қўли салтанат ва жаҳонбонлик эшикларини у бир бахтиёрнинг ҳаёти юзига очди.

Тенги йўқ хоннинг келажаги қутли бўлган р аҳволининг шарҳи шулки, вақтики офтоб осмон ўртасига етиб пеший намози вақти бўлганда, фармонга биноан жавшан кийган паҳлавонлар ва жанжалкаш, фитна изловчи курашчилар теваарак-атрофдан кўзғолиб (уларнинг) чанг-тўзонларидан офтоб ойнаси қоронғулашди. Зар нақшли қалпоқлар ва шам мисол найзаларнинг шуъла ҳамда ярақлашидан фалакнинг ёруғ кўзи хиралашди.

М а с а в и й:

Сипоҳ (отга) миниб, гард кўтарилганда,
Ҳар томондан «йўлдан узок бўл» овозлари
қўтарилди.
Жаҳон йўл чанги остида қолиб,
Ернинг бор тупроғи осмонга чиқди.
Темир қалбли, тоғ юрйшлий суворийлар,
Бошдан оёқ темирга ўралган эдилар.
Бундай тартиб ва одат билан у икки кинали

лашкар бир-бирлари билан учрашдилар ва икки тарафдан худди қаттиқ шамолдек (ва) тўлқинланган денгиздек мавжландилар. Найнинг ноласи ва карнайнинг бўкиришидан кўк тосига гулғула тушди. Довулларнинг овози ва нақораларнинг фарёидан кўк гумбазининг томи тешилди.

М а с н а в и й:

Қиёмат шуқуҳли карнайнинг наърасидан
Даре ва тоғ ларзага келди.
Нақоранинг фарёиди ҳамда карнайнинг
дамидан
Ер осмон каби ўрндан баландга кўтарилди.
Ҳар тарафдан тошларнинг оғирлиги
солиштирилган(дек),
Паҳлавонлар бир-бирларининг
оғирликларини солиштирдилар.
Байроқлар ҳар томондан жилва қилиб,
Алиф коматлардек бир-бирларига қўлларини
очган эдилар.
Офтоб билан байроқ қуши (иккови) эгизакдек
бўлиб,
Осмон «Вашшамс» сурасидан бир оятни
ўқиди¹¹²⁸
Бу боргоҳнинг безағи бўлган байроқ
бошидаги ойча,
Офтоб ва ой нақдига сукка урди.
Олтин куёш ва тўхтамасдан юрувчи ой каби
нақорада
Фалакдаги фаришталар жанг куйини
чалдилар
Қора парчамли туғ фалакни йиртиб,
Қоронғу кечадан ой юзини кўрсатди.
Олий асосли туғ парчамидан
Осмон аблақи¹¹²⁹га қўтос зоҳир бўлди.
Найзаларнинг бошлари шафақдан жой олиб,
Найзаларнинг захмидан шуъла юқори
кўтарилди.
У майдонда найзаларнинг бениҳоят
кўплигидан,
Боғларда дарахтларнинг кўплигига ўхшар эди.
Кина найзалари бошини фалакка етказиб,
Хулқар тугунларини ечиб ташлаган эди
Найза кизил атласдан безак олиб,
Жилва орқасида паридек қанот қокди.
Қалқонлар ҳар тарафдан лоларанг бўлиб,
Гўё у бўстонда жанг гуллари очилгандек
\ бўлган эди.

Ҳар икки томон бир-бирига яқинлашиб, бир-бири билан учрашгач, ҳар иккала томоннинг кина истовчи подшоси сипоҳни тартибга келтириш ва лашкар ҳамда жанг майдонини тайёр-^

лаш хакида буйруқ берди. Дастлаб, бахтиёр хазрат (Абдуллахон) нусрат шиорли ўнг қанот орқасини Жувонмардхон ва унинг улуғвор ўғиллари Абулхайр султон ва Музаффар султонларнинг савлати ҳамда шукухи билан мустаҳкамлади. Ўқлари қазо ўқидек хато кетмайдиган бир гуруҳ тўфанг отувчиларни самарқандликлар сафининг олдига қўйиб, хотиржам бўлди. Ўнг қўл томондаги тўдага юқори мартабали Шайхим султонни қуйидаги бир гуруҳ, иззат ва қудратли амирлар: Жулма ўғлон, қудратли амир Кулбобо кўкалтош, Дустой хожи ибн Жонвафобийнинг ўғли Ҳожибий дўрмон, Низомиддин Абдол Боқибий, Муҳаммад Боқибий, Муҳаммад Али ўғлон, Байрам Солор мирохўр, Иким чухра оқоси, ўша замонда у гуруҳнинг муҳофазаси у кишига бойлиқ бўлган ўнг чухралари билан Ҳасан қурчи дўрмон, Ҳофиз Ашотий — бу киши дилга ёқимли қуйлари шарофати билан ботирлик санъатига эга бўлган Жонпўлод Оғойи, Қулон оғай оёни, Жон Ҳасан баҳодир кенагас¹¹³⁰ ва Муҳаммадқули баҳодир кенагас каби амирлар билан қўйди.

М а с н а в и й :

Бир сипоҳ(ки), ҳаммаси яқдил ва шукуҳли,
Тезликда даре ва қаттиқликда тоғдек (эди).
Ҳаммаси кина изловчи ва ҳаммаси урушқоқ,
Қоплонни отадиган тимсоҳ ва қаттиқ чангли
(эди).
Бир гуруҳ(ки), хар бирининг қўлида ўткир
тиғ,
Хусумат отини жавлон урдирган (эди).

Иқболли сипоҳнинг сўл қанотида юқори миқдорли султон Дўстим султон шавкат ва қудратли байроғини кўк гумбази чўққисига ва ой ҳамда қуёшнинг тепасига етказиб, у тарафга шижоат қуввати ва ғайратини бағишлаган эди.

М а с н а в и й :

Фалак мартабали бахтиёр шахзода,
Номдор шохнинг сўл томонида (эди).
Юз шукуҳ ва шавкат билан от кўзғотди.
Жанг қасдида жавшан остига яширинган эди.
Камар боғлаб ва тожни безаб,
Бошига олтин қулоҳ кийиб, кина тиғини
истаган эди.

Қутли султоннинг (Дўстим султоннинг)¹¹³¹
мавқабиди олдида номдор амирлардан ва пахла-

вон тиғ урувчилардан: Назарбий найман, Шохмуҳаммад мирзойи манқит, Дўстимбий кушчи, Шохимбий арғин, Суюндик пахлавон минг, Шохсаид қорлик, Жон Дарвиш оталиқ тубойи, Ганжи Али шиғовул, Мирзо Оқобий кушчи сўлнинг барча эшик оғолари билан, бу гуруҳнинг бошчилиги ул кишига (Мирзо Оқобийга) қарашли бўлган, Назар чухра оқоси сўлнинг ғулломлари, у сингари бир тудани билан улуғворлик байроғини кўтариб, бу жойда жангу жадал сурати нақшини хаёл саҳифасига чиздилар.

М а с н а в и й :

Пахлавонлар бошдан-оёқ ҳаммаси темир
ичида,
Жавҳар каби ҳаммаси темир остига бекинган
(эдилар).
Зирех остида кина ахтарувчи суворийлар,
Ёрнинг кўзи халқаси каби фитнадан тўлган
эди.
Ҳаммаси камаридан кина тиғини тортиб,
Шижоат найзасини кўтарган (эди)лар.

Ҳазрат қуллар эгасининг (Гангрининг) офтоб шуўлалари маҳчаси уфқдан тулуғ қилди¹¹³². Ул хазрат (Абдуллахон) шавкатли биродари Абулфатх Ибодулло султон билан бирликда бу жойда тўла одат ва қоида билан ором олди. Замон аслзодалари ва давлат аёнларидан олий мартабали ва саодат мактовли Ҳасанхожа нақиб¹¹³³, ул хазратнинг биродари Иноятхожа, Хожамирак Нақшбандий, қолган Хусайнхожа ҳамда Сайид Ҳодихожа сингари биродарлари билан, эътиборли амир Жонкелдибийга ўхшаш бир тудани билан, осмон гумбазидек (баланд) чодир соясида дам олиб, пахлавон ва ботир кишилардан иборат бошқа бир гуруҳни қавлга жўнатдилар.

М а с н а в и й :

Мамлакат очувчи шох байроқ остида
Чаман сарви тагидаги гулдек жой олган.
Юзи ойдек камаридаги олтин айланаси,
Камарнинг мимидек¹ч белида бир тугун бор
эди.
Ўша уруш майдонида унинг найзаси,
Ёрнинг киприқларидек жондан ўтарди.
Фитна ахтарувчиларнинг боши у нахлда¹¹³⁵ \
банд, бўлиб,
У баланд бўйли нахл дилнинг балоси бўлган
эди:
Оламга машҳур бўлган унинг камони,

-еидек жаҳонда ягона эди.
 (У) уруш қасдида садоғини тузатди.
 Унинг тўғри сарви хадангининг ниhoли
 бўлди.
 Фаришта унинг учун ўзининг икболи
 юзасидан,
 Ўз қанотидан жавшан тўқиган эди.
 Унинг тожи гулранг яловдан¹¹³⁸ ҳам фитна
 ахтарувчи бўлиб,
 Бошида қон тўкиш орзуси бор эди.
 Қаддини тиклаб қанот ёзган (эдики),
 Гўё қирғовул сарв устида қанот ёзгандек эди.
 Мурувватли шоҳ йўрға от устида,
 Баланд тоғ устидан Сухайл кўрингандек
 (бўларди).
 Унинг оти тезликда худди хаёл йўрғасидек
 (эди),
 Уни киши ойу йиллар давомида кўчада
 кўрмасди.
 М'алак дуо билан унга ёрдам қилиб,
 Ўз қанотидан унинг бошига қал'қон қилди.
 Кина изловчи паҳлавонлар унинг атрофини,
 Ой атрофини ўраб олган юлдузлар тўдаси
 каби ўраб олдилар.
 Жавшан остига бекинган фитна ахтарувчи
 санамлар,
 Ойнада юз кўрсатган суратдек эдилар.
 Белларига камар боғлаган шўх гўзаллар,
 (Осмондаги) ўқ-ёйдек бошдан-оёқ ранг-баранг
 эдилар.
 Санамлар шамолдек елувчи отлар устида,
 Шабодадан ҳаракатга келган гул шоҳлар каби
 эдилар.
 Баҳор фаслида ўсимликлар уйғонишда
 бўлганидек,
 Сипохлардан ер ҳаракатга келди.
 Ҳаммаси қўлига ўткир тиғ олиб,
 Ҳаммаси жон олишга шошилгандек (турарди).

У тарафдан Дарвишхон ва Гадоёхон, қолган биродарлари билан, Самарқанд волийсининг қаршисида туриб ўнг ва сўл қанотини номдор отликлар ҳамда найза ва тиғ урувчи паҳлавонлар билан мустаҳкамлаган ҳолда, кибру ғурур бошини улуғворлик авжига ҳамда мансаб ва ҳашамат чўққисига етказдилар. Амин султон ва Бобо султон¹¹³⁷, ҳар бири шижоат тоғининг тош синдирувчи қоплони ҳамда ботирликда дарёнинг тез юрувчи тимсоҳидек бўлган биродарлари ва [қариндошларидан бир гуруҳи билан уруш майдони томон юзланиб, ул тоифани ҳайрат ва саро'симага солувчи чексиз сипоҳ ҳамда сон-саноксиз лашкарни тартибга солдилар.

а с н а в и и :

Иккинчи томондан дарё шукуҳли хон,
 Алванд¹¹³⁸ тоғидек (баҳайбат) саф тузди.
 Бир гуруҳки, ҳаммаси даштли ва кина
 изловчи,
 Гўёки йирткич шерлардан тартиб олган.
 Ҳаммаси очофат, ёрғок¹¹³⁹ кийган.
 Арслон ва қоплондек хурушга келган.
 Рустам(дек) жанг қилувчи шерлардан бир
 гуруҳидан,
 Қоф садди¹¹⁴⁰ дан ҳам мустаҳкам бир саф
 тузди.
 Кинага камар боғлаб, фитна изловчи бўлиб,
 Самарқанд хонига рўбарў бўлди.
 Бир томонда Бобоки, мардларнинг марди
 У билан ҳеч ким жанг бобида гаров
 (ўйнаб юта олган) эмас.
 Ўзини уруш қуроллари билан ростлаб,
 Санчиш учун тиғ ва найза билан безанди.
 Бошига соф пўлатдан кулоҳ қўйиб,
 Тамом тўлқинланган дарёдан хубоб¹¹⁴¹ (бош)
 кўтаргандек бўлди.
 Камарига ўткир тиғни осиб,
 Хусумат отини (ўз) жойидан кўзғотди.
 Атрофида паҳлавон ва ўжарлар,
 Кина қасдида жилов ба жилов (турарди).
 Бир сипоҳки, ҳаммаси йўлбарс каби тери
 ёпинган.
 Елкаларига (бир) парча будутдек болта қўйган.
 Ҳаммалари қаттиқ урушувчи ва қаттиқ
 тиришувчи,
 Ҳаммалари темир танли бўлса ҳам пахта
 кийган эдилар.
 (Бобо) султон қаршилик юзасидан саф тузиб,
 Замона хонига қарши турди.

Ҳар иккала сипоҳнинг товочилари лашкар ва уруш майдонини тайёрлашга киришиб, бир-бирларига қарама-қарши саф тузганларидан сўнг, ҳазрат соҳибкирон «Фаррошлар тезлик билан ерга жойнамоз солсинлар», деб буюрди. Ул ҳазрат осмондек кўринадиган от устидан тушиб, қолган аслзодалар билан тамом ёлвориш ва ниёзмандлик билан пешин намозини ўқиди ҳамда эҳтиёж юзини ҳожатларни чиқарувчига (Тангрига) ва бандапарвар хожага қаратиб¹¹⁴², чин юракдан латифалар билан тўлган бу мазмунни ад о этди:

М а е н а в и й :

Гарчи жаҳон мулкининг эгаси бўлсак ҳам,
 Эй Тангри, ҳаммамиз боши айланганлармиз.

Услини олганда, ҳаммамш ҳеч нима
Эмасмиз.
Бошдан-оёқ ҳаммамиз бир-биримизга
чирмашганмиз.
Ҳаммамиз бечорамиз ва бир жойда
колганмиз,
Шундай бечоралигимиз учун бизни кечиргил.
Эй Тангри, агар сенинг лутф ва иноятинг
(менга) йўл кўрсатмаса,

бу чексиз аскарнинг хужуми ҳеч нарса бўлмайди. Агар сенинг тўғри йўл кўрсатувчилигинг йўлбошчилик қилмаса, ғалаба ва зафар (бизга) йўқдир. Ул хазрат иллат ва миннатсиз берувчидан, муруватлари улуғ бўлиб, неъматлари у мумий бўлсин, фатх ҳамда нусрат сўраб, улуғлик оламидан ва подшоҳлик чўккисидан ижобат башоратини эшитгач, дав лат оёғини саодат узангисига қўйди ҳамда ихтиёр жиловини Яратувчининг қўлига бериб, икки томондан мардларнинг марди ва кураш паҳлавонлари Мисра: *Ҳаммаси жангда цўлгти цон билан ювган* журъат ҳамда баҳодирлик этагини белларига қистириб, номарғуб ўлим суратини махбуб ҳаёт неъматидан устун қўйган холда сурон кўтардилар ҳамда бирдан Мисра: *шамшир байроени (баланд) кўтардилар.*

М а с н а в и й :

Ҳар томондан даре хусуматли тимсоҳлар
Ўткир тиғ оташидек эдилар.
Кина билан фитна оташини кўзғотиб,
Тиғ тортдилар ва бир-бирларини тўқдилар.

Курашувчиларнинг сабру тоқатлари тугади ҳамда ниҳоятда қўрқинч ва ваҳимадан суворийларнинг бошларидан жон қушлари уча бошлади.

(Б а й т :)

Уруш майдонининг бошидан-оёғигача сипоҳ
(тўлган эди).
Бирининг юзи қизил ва бирининг чехраси
сарғайган (эди).

Дастлаб зафар нишонли сипоҳ томонидан душманлар ахволдан хабардор бўлиш учун Назарбий найман колган сўл амирлари билан низо отини ўз жойидан кўзғотди ва Тангрининг инояти ёрдамига ҳамда соҳибқирон давлати қувватига таваккул қилиб ўжарларни дафъ қилиш-

ни, олий ҳиммат юзасидан, мақсад қилиб олдилар.

М а с н а в и й :

Назарбий аждарходек тўлғониб,
Шерларни овлаш учун (отининг) жиловини
тортди.
Ҳаммаси найзадор ва ҳаммаси тиғ урувчи,
Лашкарни синдирувчи шерлар тўдаси билан.
Чопқир отларни жавлон урдириб,
Ҳиммат юзини душман қасдига қўйди.

Иззат ва қудратли амирлар даштдилар томон юз қўйиб, қаттиқ тиришқоқ қадамларини душманларни дафъ қилиш учун қўйганларида тўсатдан душман томонидан қарийб қирк минг халқ кина отини жойидан кўзғотиб, тамом шавкат ҳамда катта жамият билан зафар асарли лашкар томон юзландилар ва улар билан олиша бошладилар. Оташ нишонли найза шуъласидан йигитлар жонининг хирмони ёна бошлади. Паҳлавонлар ҳамлаларининг қаттиқ шамолидан эски кина оловлари алангаланди; хусумат денгизи мавж уриб, уруш чўғлари ланғиллаб кетди, фитна (яна ҳам) кучайди.

М а с н а в и й :

Икки лашкар карама-қарш ханжар тортиб,
Ҳировул¹⁴³ ва қалбнинг сафини ёрди.
Суворийлар отларини майдонда чоптириб,
Ботирлар чопқир (от)ларини шерлар устига
солдилар.
Ҳар бирининг қўлида яшиндек ўткир тиғ
бўлиб, Л
Маёт шерлардек оғзи купирар эди.
Отларига оташдан наъл боғлаб,
Ёпқичларига лаъл боғлагандек (эди).
Ўқларнинг тир-тири ва шамширларнинг
чиқ-чиқи,
Филларнинг миясини ҳамда шеърларнинг
ўтини ёрган эди.

Уруш ва карама-қаршилиқнинг шакли ва суратлари зоҳир бўлиб, уруш олови кучайганда, у жамиятнинг ғоятда кўплиги, ғалаба ҳамда хужумидан сўлнинг сипоҳи «вақтида қочиш ғалабадир»¹⁴⁴. (м'ақоли)га мувофиқ юз ўгириб қоча бошладилар. Баъзилар майдондан юз ўгириб, Самарканд ва Миёнкол вилоятигача ҳеч жойда! тўхтамадилар (ва) у ерда халқ орасида ёлғон| хабарларни тарқатдилар. (Кўшиннинг) қочиши ҳақидаги овоза ул хазратга (ҳам) бориб етдгу

ки, ёмонликни кўзловчиларга фитна кўзгош хаёли димоғига қаттиқ ўрнашиб қолди. Шунга қарамасдан душман сипоҳи яексиз ғалаба ва хужуми ҳамда сон-саноксиз шукуҳ ва шавкат билан зафарли лашкарга қараб юрди. «Тоқат қила олмайдиган нарсдан қочиш пайғамбарларнинг суннатларидан бўлган¹¹⁴⁵» (деган) буйруққа асосан, иззат ва чидамли сипоҳ орқага қайтди. Шижоат майдонининг суворийси Шохимбий, Назарбий, Мирзо Оқобий, Назар чухра оқоси ва Тумонча баходир ниҳоятда довьораклик кўрсатиб ва жонларидан кечиб, душман томон юзландилар; уруш оловини ёқиб, шижоат кўрсатдилар. Айникса, довьораклик майдонининг суворийлари Назар чухра оқоси мардлик отини жойидан кўзғотди ва хон ғуломларидан уч юз киши билан илгари юриб, душманга тлшланди, тиғнинг зарби билан душманларни қувиб Амин султоннинг қавлига етди. (У) ўша куни шундай жанг қилдики, ўзининг пахлавонлиги овозасини фалак авжидан ҳам оширди.

М а с н а в и й :

Барча ботирлар бошларини бош устига
ташладилар.
Мардларнинг бошини бир-бирига эгдилар.
Сипоҳ бирданига ғазабга келиб,
Ер қонга ва осмон чанга яширинди.
(Уларнинг) ўжар қўлидаги сиёҳтоб тиғ,
Ойнадаги симобдек бўлди.
Тиғ душман қонидан ёмғир ёғдириб,
Отлиқлар қўлидан синиб тушди.
Ўша куни қанча киши ўлди ва қанча киши
ярадор бўлди.
Кина ўқи захмидан жигарлари эзилди.
Ернинг ҳамма иши (фақат) қон ичиш бўлиб,
Фалак (эса) ўз айланасида қузатувчи бўлди.
Қамиш найи зору фиғон қилиб,
Унинг куйи дилларга таъсир қилди.
Ўқ кўкрақдан дилни ғорат қилиб,
Камоё унга қошидан ишорат қилди.

Иззат ва қудратли султон Дўстим султон ҳам шошилиб, низо отини жойидан кўзғотди ва жон олувчи найзани кўтариб давлат душмани томон ташланди.

М а с н а в и й :

Давлатнинг қуввати ва узун умри буйруғи
билан
Фахрланган сипоҳли фалақдан баланд
султон,

равон қилиб,
Деву пари пайкарлар устига солди.

Султон сипоҳининг пахлавонлари шиб¹¹⁴⁶га қўл узатиб, ўқнинг тезучар қушлари садоқ уясидан уча бошладилар ва душманнинг жон қуши қасдида қанот қокдилар. Ору ному с ахли урушқоқ махбубларнинг ғамзасидек хаданг ўқларини рангдор камондан дўл ва ёмғирдек ёғдириб, о л мое нишонли қаторлардан пахлавонлар жони (қасди)да хусумат тилини қайраб, юз хил таъналар отдилар.

М а с н а в и й :

Икки томондан ўқлар жилва бошлаб,
Ажал бургути учишга азм қилди.
Уша замоноқ бирданига ўқ қушлари
Камон уясидан (ҳар томонга) отилдилар.
Фитна туғдирувчи занжир ипли камонлар,
Девоналардек занжир чайновчи бўлдилар.
Занжир ипли камонлардан чиққан ўқлар
Зирех кўзини одамлардан хал ос қилди.
У уруш майдонидаги ўқлар дан,
Қалқоннинг киндигида буриш пайдо бўлди.
Тан ўқнинг захмидан буралиб,
Зирех шаклида ҳаммаси гирдобга айланди.

Ниҳоят, улар ҳам вақтнинг талабига қараб жиловни буриб қочишга юзланган ҳолда ҳар томонга чопдилар. Рукнуддавла¹¹⁴⁷ Наврўзбий парвоначи¹¹⁴⁸ (Бобо) султон отининг жиловидан маҳкам ушлаб олди ва жанг қила-қила аъло хазрат (Абдуллахон) ҳузурига етказди.

Алкисса, нусратли сипоҳ шу қадар жипс-лашиб, қанчалик тиришиб ҳаракат қилмасин фойда бермади. Душманнинг ўнг кули ғолиб аскарнинг қавлини орқада қолдирди ва аскарнинг кетидан қўплаб туя ҳамда хачирларни узларининг ихтиёрига олди. Чаи қўл томон шу сабабли изтиробга тушгач, ўнг (томон) сипоҳининг ҳаммаси бирданига жанг (қилиш)га рухсат олиб, йўрға отларни жавлон урдирдилар. Ўткир тиғлар ҳамда ўт сочувчи найзаларни байроқ қилиб, душман ва ғалаёнчиларга қараб юрдилар. Сўл (томон) сипоҳидан Назарбий, Шохимбий ва Тумонча баходирлар зафарасар лашкарнинг ўнгига етиб, биргалашиб низо ахли томон юрдилар. Хунар эгаси устод Рухий ҳам бир тўла тўфанг отувчиларни ўнг (томон) сафининг олдига пиёда қилиб қўйди

ва кетма-кет тош ўқини ёғдириб, душманлардан кўпини жанг майдонидан тўхтовсиз қувлади. Самарқанд сипоҳи ҳам жанг оҳангни созилаб, уларга қарама-қарши турган душманлар гуруҳига ташландилар. Кечаси қиёмат куни гардини тўзитдилар. Яман тиғи такабурлар томон бош кўтариб, бошларни гул ўйинидек уруш майдонида юмалатдилар. Ўқ қушлари кабулар (келтирган) хабарни хос ва авомлар қулоғига етказдилар. Ғойиб овоз «ўлдиришлар уларни»¹¹⁴⁹ нидосини дин учун курашувчилар қулоғига етказиб турди.

М а с н а в и й :

Ҳар икки томондан суворийлар бирданига
 Бир-бирларига қарши от сурдилар.
 Бир сипоҳи, ҳаммаси кина изловчи ва
 йиртқич (шер)лардек,
 Қувватда шердек, тезликда йўлбардек,
 Маёт филлардек оғизларини кўпиртириб,
 Обрў учун умрларидан қўлларини ювдилар.
 Гурзи, арқон ва найзалар билан ҳужум
 килиб,
 Синдирдилар, боғладилар ҳамда отдилар.
 Баданлар шу қадар найза едики,
 (Гўё) найзалар зирехлар кўзининг мийли
 бўлди.
 Ўша майдонда найзалар қалами,
 Паҳлавонлар вужудига йўқликдан хат ездди.
 Кина тиғи зирехнинг ичига шошилиш билан,
 Шу қадар кирдики, гўё сувга шўнғиган
 балиқдек бўлди.
 Ўткир тиғдан одамларнинг қони ариқ бўлиб
 оқиб,
 Лолақизғалдоқнинг барги сувга тўкилгандек
 бўлди.

Шу равишда у икки қон тўқувчи лашкар ва икки фитна ахтарувчи туда бир-бирларига тез-тез ва кескин ҳужум қилдилар. Оламни босиб олувчи елдек елувчи отларнинг туёғидан жанг майдонида кўтарилган чанг ва гард гумбаз чўққисига ҳамда осмоннинг авжига етди. Лашкарни синдирувчи сипоҳнинг тиғи зарбидан қалқон остидаги чарчаган душманнинг танаси ерга йиқилиб, худди гулдор бўйрадек бўлди. Душманларнинг ханжари паҳлавонларнинг қалқонига кўп урилганидан юзлари қайралиб, аррадек бўлган эди. Қоннинг кўп оққанидан сахро Аму тусига кириб, ўлганларнинг кўплигидан у дашт баландликка айланиб, Алванд тоғидан (ҳам) ош-

М а с н а в и й :

Жаҳон тоза қон тўла дарёга айланиб,
 Унда бошлар (сув юзидаги) хубобга
 ўхшардилар.
 Ҳар тарафда ўликлардан бир тепалик пайдо
 бўлиб,
 Уларнинг ҳар бирига боши янчилганлар
 йиқилар эди.

Сарқаш отлар ва йўрғалар ору номус эгаларининг ёқут ранг ли қонларидан зумрад¹¹⁵⁰ рангли туёқларига лаъл (тусли наъл) боғладилар; уруш майдони атрофидаги ерни пўлат наъллари билан ўйиб ташладилар. У ҳайбатли воқеанинг шуқуҳи ва савлатидан ханжар урувчи қуёш уруш вақтида ўзининг юзини булут панжасига яширди. Тез юрар ой бўлса, бу кўҳна дунёнинг чеккаларидан (ўзига) йўл тополмай қолди.

Ўша куни ўнг (томоннинг) барча сипоҳи қудратли амир Қулбобо кўкалтош, қахрамон амирзода Муҳаммад Али ўғлон ва Байрам Солор мирохўр, Жонпўлод баҳодир бошчилигида ақл ва идрок ҳамда марду мардоналик усулларини ўз жойига қўйди; мумкин бўлганича шижоат, довюрақлик ва ботирлик йўлларини кўрсатдилар. Буларнинг ичидан Муҳаммад Али ўғлон душманлар орасига кириб, ниҳоятда шижоат ; кўрсатдики, қўлга тушишига озгина қолганда Ш тўсатдан Низомуддава амир Қулбобо (қўкал- \ тош) душман томон юз ўгириб, жон олувчи тиғ : ва ўткир шамшир билан уни у хавфли ҳалокатдан кутқариб олди. Икки тарафнинг фитнали паҳлавонлари ва киначи жангчилари бир-бир- { лари билан олишиб ҳамда найза учқунларининг (яллуғи билан ўт очиб бошлаган бир асно- Ц да пешонасидан шижоат ва давлат нурлари аломатлари яраклаб турган амир Қулбобо кўкалтош, бошқа амирларнинг фикрига мувофиқ, аъло В хазратга арз қилдики, «Душман сипоҳи ниҳоят- Ш да сарқаш, паришон ва саросима ҳолатда, агар Ш аъло хазрат қадамни илгарироғ қўйсалар дав- 1 латга муносиб (иш) бўлар эди». Шунга асоан соҳибқирон хазрат, сипоҳнинг теварак-атрофга Ш тарқалиб ва ул хазратнинг олдида тахминан беш ж юз киши ҳам қолмаган эди, ғалат қилдим, ҳар Ш томондан Тангрининг малақлари саф уриб тур- Ж ган ва азиз машойихларнинг арвоҳлари мада- Ш дига суянган ҳолда нақораларни уруб илгарига Ж қараб юрди. Хулоса шундай: бир жанг содирш бўлдики, уни таърифлаб ҳам, баён қилиб ҳам

у хавfli уруш майдонида ҳамда кон ичувчи" жанг даласида шундай мардлик кўрсатдиларки, Рустам достонини ва Сом Наримон қиссасини унутишга олиб келар ҳамда Исфандиёр жангномаси дебочасини йўққа чиқарарди. Сахро курашувчилари ҳар қанча тезлик кўрсатиб майдонда мустаҳкам турсалар ва танларида қатра кон қолгунча урушсалар ҳам ҳеч фойда бермади, токи ишнинг охирида фатҳу зафар офтоби кароматли машриқдан чиқиб, қутли фол чодир маҳчаси иззат ва иқбол мақомида жамъ бўлиб, Яратувчининг инояти «сизларга ёрдам берди»¹¹⁵¹, (ояти)нинг нусратёр байроғини айланувчи фалак авжига кўтарди ва давлат эшикларини саодат ахллари юзига очди. Уруш майдонидан юз ўгириб биринчи зиён етказган киши Дарвишхон бўлдики, қочиб йўлига тушиб, хусумат водийсидан ўтди.

М а с н а в и й :

Ўша хусумат ва жанжал ҳаддан ошгач,
 Душманлар юлдузи увол бўлди.
 У кўркинчли гирдобдан қочиб,
 Қиёмат асосли хон ташқарига чиқди.
 Бирининг боши йўлда ётибди.
 Яна бирининг боши (бошқа) бошга ястук
 бўлган.

Бирининг боши таҳқир тупроғи устида,
 Бошқа бир бошга юмалоқ ястук бўлган.
 У кина даштида ҳеч кимнинг жони қолмаган.
 Ҳизрдан бошқа чўлда ҳеч ким қолмаган.
 Ўликларнинг мотами, ажалдан бошқа,
 Жанжал майдонида ҳеч ким қолмади.

:

Бобо султон ва Амин султон ҳам бошқа биродарлари ҳамда қолган фарзандлари билан чекиннишга қарор қилдилар ва хатар гирдоби ўртасидан чиқиб қочиб юзландилар. Тўғри, ҳар маҳлуқки аъло ҳазратга бандалик йўлидан ташқарига қадам қўйса, унга зўрлаш ва зиёндан бошқа нарса насиб бўлмайди. Ҳар бир бахти қайтган унинг иқбол остонасидан юз ўғирар экан, ғаму ҳасратдан бошқа нарса унга тегмайди.

М а с н а в и й :

Унинг меҳри билан тезроқ безаниш керак,
 Унинг кинасини хошлаш муборак бўлмайди.
 Жаҳон унинг жангу сулҳини бошдан
 кечириб,
 Урушидан зиён ва сулҳидан фойда кўрди.

Фитна ахтарувчи урушда чиниққанлардан бир туду ва кон оқизувчи паҳлавонлардан бир гуруҳи қочганлар кетидан тез қувдилар ва у бахтсизлардан кўпини ўт ёқувчи тиғ ҳамда ўқлар билан ҳалокат тупроғига йиқитдилар. Бобо султоннинг қайинотаси бўлган Бултуруқбий дўрмонни бошқа асирлар билан (олий) остонага келтириб ҳукмга мувофиқ ўч олиш тиғидан ўтказдилар. Ўша вақтда душманлар унинг номига хутба ўқиб ва танга зарб қилиб (унга) қаршиликларни изҳор қилган Гадоёхонни қўлга тушириб ҳалифалик тахти остонасига келтирдилар. У л ҳазрат унинг (Гадоёхоннинг) Жувонмардалихонга яқинлиги жиҳатидан¹¹⁵² унга кечириш ҳам кўз юмиш хилъатини кийдириб, мазкур хон (яъни Жувонмардалихон) томонига юборди, токи номдор хонлик давлатининг офтоби тулуғ қилсин (ва) кимки ой каби унинг қаршисига келса нуқсон бўлиб қолсин, токи соҳибқирон ҳазрат қутли чодирининг маҳчаси бахтиёрлик уфқидан чиқсин; кимки офтоб каби тиғ тортса, қўлга тушсин. Нусратли сипоҳ душман лашкарини қочириб, кетидан қувган ва аъло ҳазрат озгина киши билан жанг бўлган ерда турган вақтда, тўсатдан кина пис-тирмасида фурсат кутиб ётган Хоразмшоҳ султон¹¹⁵³ дашт паҳлавонларидан ўн минг киши билан, вақт топиб, шижоат қўлини кўтарди ҳамда тортинмасдан ул ҳазрат томон ҳужум қилди. Шу қадар яқин келиб ўқ отдики, икки дона ўқ у л ҳазратнинг садоғига тегди. Тангри ҳамма вақт уни сақловчи ва қузатувчи эди, (шу сабабли) зиён кўрмади.

М а с н а в и й :

Тўсатдан кўркмас Хоразмшоҳ
 Шердек уруш ўрмонига кирди.
 Албурз тоғидек ўрnidан кўзғолиб
 Тула шуқуҳ билан кина қасдида камар
 боғлади.

Қўлига камондан жанг созини олди.
 Чангнинг тори (каби камонининг) ипи
 ипакдан эди.

Ҳаво сипоҳнинг чангидан коп-қора бўлиб,
 Жаҳон ой билан қуёш кўзига қоронғу бўлди.
 Бу зилзиладан соҳибқирон хон,
 Баҳайбат тоғ каби кўзғола олмади.
 Гар водийнинг (зўр) сели тоққа келса,
 Осмон (ҳам) ваҳимага тушмай (иложи) йўқ.
 Насим шамодидан тоғ этаклари кўзғолмайди.
 Фалакка дарё тўфонидан нима кўркинч бор?
 Темирга яширинган нусрат шуқуҳли туду
 Тоғ олдида тоғдек турарди.

эу буюк воқеага қарамасдан, аъло ҳазрат душман сипоҳининг кўплигини ва уларнинг хужумини йўқ (деб) гумон қилди. Назар чухра оқоси ва Раҳмонқули мирзони яккама-якка олишишга буюриб, ўзи улар кетидан борди. Ниҳоятда ҳамият ва асабият билан кўлини чўзиб кутли нишон биродари Ибодулла султоннинг жон олувчи найзасини Бекназар чухра кўлидан олди, токи ўзи мардлик отини душман л ар томон жавлон урдириб, мардоналик жиловини кўлидан бермади. Мўътабар насабли жаноб Ҳасанхожа накиб мазкур султон ҳазрат Ибодулла султонни бу маънидан хабардор қилди. Жаноб султон биродарлик муҳаббати ва яқинлик муносабатига асосланиб кўзига ёш олиб, арз қилди: «Мен умр ва ҳаётим чамани ҳамда гулшанини соҳибқирон ҳазратлари давлати анҳоридан суғориб келган бўлсам, унинг оти жиловидан юриб, ул ҳазратни бу хавфли ўринда ва кўрқинчли маҳалда урушга киришга қўйсам ақлдан узок бўлади. Қисқаси, хаёл ойнисига чизилган уруш суратини ўчирсинлар, токи дастлаб мен жонимни нисор қилай. Ўша замон (буни) у л ҳазрат билсинлар». Бу муқаддимани эшитгандан сўнг, Искандар аломатли ҳазратнинг (яъни Абдуллахоннинг) биродарлик томирларида меҳрибонлик (туйғулари) ҳаракатга келиб, (Ибодулла султон) унинг майдонга киришига розилик бермади. Ҳукмга мувофиқ унинг узангисидан бўлган шижоатли ва баҳодир жангчилардан ҳамда кўркмас пахлавонлардан бир тўдаси бирданига душман томон юзландилар. Оқибатда, адоватли у гуруҳ ҳам қочиш водийсига юзландилар ва юзларини уруш майдонидан ўгириб, қочиш йўлини тутдилар.

Алқисса, фатху зафар офтоби салтанат авжидан ярақлаб, нусрат байроғининг ойи саодат матлайдан чиққач, ғалабанинг насими чексиз қувватлаш пистирмасидан оламга шаҳаншоҳнинг зафар байроғини ёйди. Иқбол тонгининг шамоли умид уфқидан Тангрининг қувватлаши билан эсди. Шу вақтгача иззат ва қудратли султонлардан ҳеч бирига қўл бермаган бир фатҳ хосил бўлди. Шундан сўнг куйидаги сурат юз кўрсатди: Ул ҳазрат ниҳоятда мискинлик билан пешонасини ерга қўйиб, Тангрининг шукрини бажо келтирди. Кечаси шу ерда шодлик учун айшу ишрат палоси ёзилди. (Ҳокон) доно мунший Аторудназир мавлоно Ҳайдар Муҳаммад¹¹⁵⁴га фатхномалар ёзиб теварак-атрофдаги „мамлакат(лар)га юборишни буюрди.

(М а с н а в и й:)

Тез даст, фасих сўз дабир
Ўтириб зафарномаларни накш қилди.
Ҳар бир мамлакатга чопар юбориб,
Янги фатхнинг овозасини жаҳонга таркатди.

(Ҳокон) уруш майдонда жангу жадал водийсига қадам қўйиб, жонларига зиён келишидан ҳеч кўркмаганларга ортикча ҳурматлар кўрсатди ва (уларни) шоҳона марҳамат ва меҳрибончиликлардан ту л а баҳраманд қилди. Иккинчи кун у ердан кўчиб, Ўратепа¹¹⁵³ томон йўналди. Кутли байроқ офтоби Тангрининг машриқидан у ўлкага тулуъ қилиши билан, хон аскаргоҳининг пахлавонлари ва соҳибқирон лашкарининг курашчилари жанг охангини куйлашлари ҳамда шижоат кўлини ботир қўшинга узатмасдан илгари, қалъа аҳли тухфа олиб (уларнинг) қаршисига чиқдилар. Қудратли подшоҳнинг (улуғ) амири, сифатларини баён қилиб тугатиб бўлмайдиган Қулбобо кўкалтошнинг воситаси билан (ул ҳазратнинг) палосини ўпиш саодатига муяссар бўлдилар. У л ҳазрат ҳам у одамлар ҳақида чексиз иноятлар кўрсатди. «Ҳойибдан ҳеч ким халққа зўрлик ва зулм қилмасин, ақс ҳолда жазога сазовор бўлади», деган қазонишон фармон бўлди. (Ҳокон) бир неча кунни Мисра: *цутли вахт ва толеъ билан* ўша вилоят атрофида айшу ишрат билан ўтказгандан сўнг, душманлар кетидан бориш тўғрисида давлатнинг аркон ва аъёнлари билан кенгаш қилди. Амирлар биргалашиб о лам шахриёрининг офтобдек ёруғ раъйига арз қилдиларки, }
«Давлатга муносиби шулки, хозирча салтанат марказита ва ҳашаматли қароргоҳга қайтсак. Эрта баҳорда Тангрининг инояти билан яна бу ўлкага келиб, дилдаги ўйларини амалга оширсалар». Фаридун шавкатли ҳазрат фатху нусрати лашкарнинг аҳволига риоя қилиб қайтиш байроғини кўтарди ҳамда пойтахтга юзланди. Кўк гумбаз манзилига етганда кўнишга тўғри келди. Подшоҳ Муҳаммад султон, Муҳаммадқулибий оталиқ ва шу каби бошқа уч минг киши билан ўша манзилга етиб келиб, (ул ҳазрат) узангисини ўпишга ошиқдилар ва хокон билан учрашиш шарафига эришиш билан бахтиёр бўлдилар. Аммо у л ҳазрат уларга ортикча[^] илтифот кўрсатмади (ва) у ердан Балхга қайтиш учун ижозат берди. Бунга сабаб шу эдики, |
Динмуҳаммад султон агар мадад юбориш эсдан чиқарилса ёки кечиктирилса душман томонида

гуриб ул хазратга шикает бериши мумкинде хаёл килган эди. Ўз биродарига (яъни подшоҳ Мухаммад султонга) бир оз сипоҳ юбориб, «(Абдуллахон хузурига) боришга шошилманглар», деб буйруқ берди. Тангрига шукрки, бошқанинг ёрдамисиз зафарнинг эрта тонги саодат.уфқидан кўринди ва олам ул хазратнинг зийраклик нури шуъласидан мунаввар бўлди.

Алқисса, ул хазрат қайтишга қарор қилиб, қайтиш жilовини бурди. Қутли мавкабнинг келаетганлиги тўғрисидаги хабаридан ва иззат ҳамда давлат байроғи кўрина бошлашидан Бухоро аҳолиси шундай шодлик, хуррамлик ҳамда бахту севинчга эришдики, икки тиллик калам унинг таърифининг озгина қисмини бир қанча йилларда ҳам баён қила олмади ва анбар хидли каламнинг тили ҳеч йўл билан унинг васфини адо эта олмайди. Теварак-атрофдаги улуғлар ва зодагонлар қутли ўрдага юзландилар; ҳар бири ўзларига яраша кўплаб мурувват ва марҳаматлар билан келдилар. Қуббат ул-ислом Бухоро, (Тангри) уни офат ва балолардан сақласин, қутли туғ соясидан гулшан бўлди. Дўстлар ва халойиқнинг кўзлари шаҳриёрнинг саодатли қадамлари ғуборидан равшан бўлди. Оддий халқ ва шарофатли (киши)лар, катта ва кичиклар ҳамда тожик ва турклар — ҳаммаси юзларини олий остонага қўйиб, ҳамду сано¹¹⁵⁶га киришдилар ва Тангрига шукр қилиб, (ўз) обрўларига қараб қуйидаги мақолни қуйладилар:

Тангрига шукрки, танга яна жон келди,
Жонга яхши хабар етдики, яна жонон келди.
Мамлакат чаманидан кетган тўғри сарв,
Чаман томон яна гўзал юриш қилди.

Шоирларнинг энг малоҳатлиси жаноб мавлоно Мушфиқий¹¹⁵⁷ ул хазратнинг васфи ҳақида бир қасида ёзиб, у қасидада бу қутли фатҳнинг тарихига ишорат қилди:

Искандархон ўғли Абдуллахоннинг адолатли
даврида,
Тангрига шукрки, олам даври фитналардан
омон бўлди.
Дину дунё (ишларининг) ёрдамчиси,
мамлакат ва миллатнинг халоскори,
Фатху нусратга яқин, мурувват ва эҳсони
(барчага) умумий (бўлди.)
(У) хонлик ва хоқонлик маснадига ўтирган
шаҳаншоҳки,
Агар биров уни хон деса ҳам, хоқон деса ҳам
ярашади.

Шундай бир жаҳонгирки, агар Шарк
хусрави¹¹⁵⁸дан хироҷ талаб килса.
Фалак ҳар йили ярақлаган ойдан халта-халта
келтиради.

Унинг Сулаймон остонасини ўтувчиси
нусратнинг сассик, попишагидирки,
Бошини фармон хатига қўйиб, бошида
фармон хатини кўтариб юради.

Бош билан кўз унинг даргоҳи хизматини
қабул қилгандан бери.
Бош тан мулкида шарофатли бўлиб, кўз (эса)
аъёнлардан бўлди.

Унинг кўшини учун кош токи остида,
Кўз қорачиғи қалқондўзлик, киприги (эса)
пайқонгирлик¹¹⁵⁹ қилди.

Унинг мулкидаги ер юзасида бўлган ҳар бир
чумоли сафига.

Нуширвоннинг ер остидаги занжири
ғайирлик қиладиғон бўлди.

Шундай бўлдики, унга бўйсунганлар Рустам
овозасини топиб,

Унинг афсонаси камбағаллардан зол харфи
бўлди¹¹⁶⁰.

Агар анбар оғзини унинг оти наълидан
қилинса,

Оҳу (у билан) қаҳрли шер оғзидан тишини
қоқиб оларди.

Унинг оммаси срайзи эрта баҳор булутининг
рашқидан.

Уммон (денгизи) жазирадан ғайрлик тошини
кўксига урарди.

Агар денгиз (бўлгани) жихатидан дилида
орзуси бўлса,

Унинг денгизчилиги учуй маржон панжаси
қўлқоп бўлди.

Фалак унинг кадрига қараб бир қабо¹¹⁶¹
безадикки,

Янги ойнанинг беағи унинг этагидая бир
оройиш олди.

Унинг совға офтобидан уялиб даре лабида,
Найсон хирқа¹¹⁶² сини садаф собуни билан
ювди.

Эй фалак кадрли (хоқон), сен шундай
шоҳсанки, жаҳонда сенга ўхшашни,

Аркини анжум¹¹⁶³нинг кўзи кўрмаган ва
кўрмайди (хам),

Сенинг тиғингдан ҳосил бўлган фатҳларнинг
вилояти,

Мазмуни абадий даврлар номасига унвон
бўлди.

Термиз фатҳидан сўнг туғинг нашшоб¹¹⁶⁴ ойна
бўлиб,

Дархол Абу Туроб Нахшабий¹¹⁶⁵ сенга мадх
ўқийдиган бўлди.

Хабар келдики, Сирдарёдан елдек ўтдилар, |

Шарк мамлакатининг султонлари ва
 Туркистон лашкари деб.
 Ҳаммалари захарли илондек кучли ва чаён
 каби (чақиб) қизитувчи,
 Ҳаммалари дев каби конхўр ва шайтон каби
 маккор (эди).
 Барчаси химматдан мустасно ва барчаси
 илмдан яланғоч,
 Ҳаммаларига талон-торож муқаррар ва
 ҳаммаси учуй исён табиат бўлган (эди).
 У балони қўзғотувчи ва талончи
 кўчманчилардан,
 Шаҳарнинг интизоми бузулди ва
 мамлакатнинг атрофи вайрон бўлди.
 (Шоҳим) шамшир билан Искандардек тўсиқ
 (девор) қилиб ўлтирдингки,
 У исён яжужларига бало йўли танг бўлди.
 (Лашкари) бир гуруҳки, жавшандаги
 мавждан бўлган зулолдек мусаффо,
 Бир сипоҳки, кофтан¹¹¹⁶ ойнасидаги акс
 каби пок (эди).
 Қадам — осмон гумбази устида, найза —
 юлдуз кўзида,
 Туғ — юлдузлар чўққисида, байроқ —
 Зухалнинг марказида (бўлди).
 Кўркувдан душман қўшини кўчиб юрувчи
 кумдек бўлдики,
 Сен улар кетидан тушган Тангри ҳукмининг
 каттиқ шамоли бўлдинг.
 Ҳаво хароратдан шу даражага етган эдики,
 унинг гарди,
 Қалқонлар қазон бўлди ва дастаси
 ковурилаётган балиқ бўлди.
 Фаришталар тупроқ одами бўлдилар, чунки
 осмон гумбазида,
 Йўрға отларнинг туёғидан тупроқ пастдан
 баландга кўтарилганди.
 Ботирларнинг камони жон олувчилик ёдига
 тушган чоғда,
 Новак қазони боғлаш (учун) пайқондан
 тугун боғлади.
 Дашт устида ёв бури лари иккинчи марта,
 Сенинг даргоҳинг шерларининг ҳамласидан юз
 ўғирдилар.
 Иккала лашкарнинг ҳаракатида булутнинг
 бўқириши ва селнинг тўполони бўлиб,
 Улар гуруҳининг бири қиёмат қуни ва улар
 мавжининг бири тўфон бўлди.
 Мамлакат бошлиқларининг терисини
 сомондан сероб қилдинг,
 Эски жаҳон янгидан бош пайдо қилди ва
 кучайди.
 Кимки келса бош ва оёқ(нинг кўплигидан)
 ўтишга жой йўқ эди.
 Бошга (қараб) юрди, оёқдан йиқилди ва
 жонидаглю!

Тўққиз юз саксон¹¹⁶⁷ замони унинг тарихий
 йили бўлди.
 Ажойиби улки, бу таркиб унинг учун тарих
 бўлди¹¹¹⁸.
 Уз мамлакатимда ғарибман, сенинг давлатинг
 замонида, эй шоҳ,
 Замондошларимдан ким ғариб бўлса менга яқин
 бўлади.
 Тан мулки баҳорининг офтоби ва эҳсон
 булутисан.
 Ўлганлар бошига шуъла ташловчи ва гавҳар
 сочувчи бул.
 Тиғинг дам-бадам жаҳоннинг ҳўл ва қуруқ
 (ери)ни олишни истаиди.
 (Албатта) куёшга қуруқлик ва денгиз
 мамлакатларининг фатҳи осон бўлади.
 Байтуллоҳга юз ўғирки, сенинг қўлинг
 остига
 Ироқ мулки киради ва Мушфиқийга Сулаймон
 мансаби тегади.
 Дилбарнинг ғунчасидек (яъни лабидек) қиска
 сўз яхши бўлардию,
 Лекин (қиссам) жононнинг жингалагидек
 чўзилиб кетди.
 Куёш шамси нилуфар тусли айвонда (яъни
 осмонда) бўлган муддатда,
 Кадрнинг қасри фируза гуллардан нақш
 бўлсин,
 Сенинг душманингни юраги садоғнинг
 * кўкси каби ёрилсин,
 Токи қурбон гўшасидан камон чикқандек янги
 ой кўринсин.

ҚУТЛИ МАВКАБНИНГ БАЛХ ВА УНГА ТОБЕЪ БЎЛГАН
 ЕРЛАРНИ КАМАЛ ҚИЛИШ МАҚСАДИДА ЮРИШИ ВА
 ЖАЙХУН ДАРЁСИДАН ЎТИШИ ҲАМДА (У) ВИЛОЯТНИ
 ДИНМУҲАММАД СУЛТОННИНГ ҚЎЛИДАН ТОРТИБ
 ОЛИШИ

Лозим шукрлардан ва фарз мактовлардан
 ҳисобланган Яратувчининг лутфи мурувватла-
 ридан ҳамда қудратли Парвардигорнинг ажойиб
 санъатларидан бири (шул)ки, ул ҳазратга
 бандалик бобида кимки кўксини унга бош эгиш
 нури билан равшан қилиб, умид қўлини у аба-
 дий давлат этагига узатса, итоат оёғини бўйсун-
 ниш доирасига қўйса ва ихлос ҳамда эътиқод
 бошини унинг итоат бўйинтуруғига солса, мав-
 кабнинг иқбол келини уни жилва қилган ҳолда,
 кутиб олади; давлатининг қаҳрамони унинг фар-
 1 мойишида бўлади. Аксинча, кимки бу Зухал
 мартабали даргоҳнинг хизматида турмаса, мар-
 каз (нуктаси) сингари осмон мартабали ҳазрат-

га бандаликда собитқадам бўлмаса, оз муддат ва андак фурсатда оёғини сардорлик доирасидан чиқаради ва бахтиёрлик авжидан тубанлик ҳамда хорлик чуқурига йиқилади.

Н а з м:

Агар чарх сенинг фикрингга қарши айланар
экан,
(Унда) зар қуббаси бошида бошқа турмайди.
Агар қуш сенга (қарши) хусумат хавосида учар
экан,
Унинг танида ўқдан бошқа пар қолмайди.

Бу воқеани ёзишдан мақсад Динмуҳаммад султоннинг ахволини баён қилишдир. Бу ҳодиса куйидагича: аъло ҳазратнинг мактов(га муносиб) йўли ва мақбул бўлган усули қисқача шундай эдики, (у) иноят эшикларини ҳамма учун очиб, айниқса, қариндош ва яқинларига нисбатан марҳамат ҳамда шафқат кўрсатарди. (У) ҳар қачон биронтанинг ахволида ёмон ҳолни учратар экан, дарҳол у ни йўқотиб, уларнинг муродларини ҳосил қилишда бир лаҳза ҳам ғофил бўлмас эди. Хаммани биродарлари ва фарзандидек кўриб, Тангри берган марҳаматлардан уларни ҳам баҳраманд қиларди. (Бу) айниқса Динмуҳаммад султонга нисбатан (қўп эди). Унинг отаси, Тангри унинг далилини (ҳамиша) равшан қилсин, бу фоний манзилдан абдий саройга кўчгач ва ғурбат саройидан мангу саройига қайтгач¹¹⁶⁹, ул ҳазрат (яъни Абдуллахон) Балхни, унга тобеъ бўлган барча ерлар ва кишлоклари билан, жанжалсиз унга (яъни Динмуҳаммад султонга) қайтариб берди. Юқорида бу (хусусда) айтилди. (Абдуллахон) ҳамиша қариндошчиликка риоя қилиб, уни ортикча тарбият қиларди ва ҳар куни уни махсус меҳрибончилик ва илтифотлар билан сийларди. Шуларнинг натижасида у диёрда анча қувват ҳамда шавкатга эга бўлиб, қўп аскар, қўшин, хизматчи ва қулларни қўлга киритди. Унинг иши равнақ топди. (Лекин) барча тарбият ва меҳрибончиликларга қарамасдан, (Динмуҳаммад султан) гоҳ-гоҳ бир иш чиқариш учун ул ҳазратнинг буйруқларига итоат қилмасдан, ғафлат босиб, унинг иноят ва илтифотларини менсимай қоларди. Жумладан, қудратли ҳокон неча Марата Туркистон ва Ўттор сипоҳини ҳамда ўжар [душманни дафъ қилиш учун вилоят атрофига товочилар ҳамда хабар топиш мақсадида мамлакатларга зафарасар лашкар юборди. Унга ҳам

киши юбориб, куйидаги мазмундаги хабарни* қазди: «Тошкент, Туркистон ва Хўжанд султонлари бошларидан низо ва хилофлик савдосини чиқаролмаяптилар ҳамда доимо душманлик ва ҳалакит бериш йўлида туриптилар. Улардан ўч олиш, уларни дафъ қилиш биз учун ҳам шариат бўйича, ҳам ақлан мажбурий ва фарздордир. Биз уларга қарши лашкар тортишга ва уруш бошлашга қарор қилдик, шоядки, шодлик йўли очилса ва муваффақиятдан бошқа йўлга кадам қўйилмаса. (Шунинг учун ҳам султон) Балх вилоятининг сипоҳини тўплаб, бу томон юзлансин. Бордию ўзининг (шахсан) келиши учун биронта тўсқинлик бўлса, (унда) амирлардан баъзиларини биродарлари билан бирликда юборсин». Аммо беоқибат султон бир тудмактанчоқлар ва бир гуруҳ фасод изловчиларнинг васвасаси билан ҳамда тобеларининг ғалабаси, шавкатли қўшиннинг қўплиги билан мағрурланиб, «муддат ўтгандан кейин тайёргарчилик фойда бермайди»¹¹⁷⁰, дақиқасидан ғофил қолиб, Мисра: *бўйнеги итоат тутдан товлади*, ул ҳазратнинг фармонини назарга олмасдан, бошини ул ҳазратга эгишдан тортди. Бу воқеанинг сурати куёш толели ҳоконнинг раъйи ойнасида кўрингач, унга танбеҳ бериш учун фа-лакка суянувчи узангини ҳаракатга келтириб, зафарасар байроқни кўтарди. Ҳижрий тўққиз юз саксонинчи йили ражаб ойининг бошларида¹¹⁷¹ уларнинг тезкетар ўқларининг захридан; бургутлар ўз уяларидан учадиган бир озгина паҳлавонлар ва жангчилар ҳамда уларнинг аждаҳога ўхшаш найзаларининг ҳайбатидан осмон шерлари қочадиган отлиқлар билан фатҳу ғалаба жоловини Балх томон бурди.

М а с н а в и й :

Фалак — фармон бандаси, фаришта — мадх
ўқувчи,
Қазо — хизматкор, қадар — мадаккор.
Ҳидоят — йўлбошчи, зафар — юртчи.
Саодат — шукурчи¹¹⁷² ва иқбол ёр эди.
Лашкар — (Тангрининг) қувватлашидан,
қурол — ғалабадан,
Кулоҳ — улуғликдан, устки кийим —
ҳашаматдан эди.

Бу юришга асосий сабаб шу бўлдики, иззат ва шарофатли мавқаб Насафга етгач, у ерда ўша замон ва вақтда Балхнинг ҳашаматли амирларидан бири бўлган Мирзо Алибий най-

ман уша вақтда Зухал (мартабали) остонага киши юбориб, (қуйидагиларни) хабар қилди: «Ул ҳазратнинг кимёасар хотирлари ва ёруғ раъйларига равшандирки, биз барча биродарлар ота-бобомиздан тортиб бу сулолага фармонбардорлик камарини боғлаганмиз ва душманни дафъ қилиш ҳамда хужумини қайтаришда рағбат билан ёрдамлашиб келдик. Ҳозирда бирор очик сабаб ва далилсиз (Динмуҳаммад) султон биз бир туду биродарларни талаб, (хаммамизни) таркатиб Балхдан чиқариб юборди. Бугун биз таланганлар Андхуд вилоятига ўз биродаримиз Жондавлатбийнинг олдига келдик. Агар ул ҳазрат марҳамат қўлини бу тўданинг бошига қўйиб, «(бизга) ўзининг ходимлари қаторидан жой бериш билан бандликка қабул қилса, иноятнома¹¹⁷³ билан бахтиёр қилган бўладилар». Шундан сўнг (у) Андхуд вилоятининг ҳокимлигини сўради ва султондан ўз молини олиб беришни ҳам илтимос қилди. Аъло ҳазрат амирларнинг (бу) илтимосларини эшитгандан кейин, аввало амир Жултой(бий)ни чақиртирди ва вилоятни ўз қўлига олиш ҳамда иззатли амирларни чақириш учун Андхудга жўнатди. (Сўнг) Ганжиали шиғовулни элчи қилиб Балхга юборди. (У билан бирга) амирларнинг молларини қайтариб бериш тўғрисидаги хабарни ёзиб юборди. Жултойбий Андхуд вилоятига бориб, ул ҳазратнинг иноятларини (амирларга) бирма-бир айтгач, Мирзо Алибий бу башоратдан шодмон бўлиб, дарҳол вилоятни Жултойбийга топширди ва барча биродарлари ҳамда қолган ака-укалари билан бошини оёқ қилиб, юқори мартабали остонага юзланди. Аммо Ганжиали баҳодир Балх томон ошиқиб, (Абдуллахон мактубидаги) мазмунни адо этганда, мағрур султон ниҳоятда ғурурланиб унча илтифот кўрсатмади. Расмият юзасидан унга бир оз мол бериб, кетишга ижозат берди. Ганжиали баҳодир орқага қайтиб, қутли мавкабга келди ва султоннинг илтифот қилмаганлигини (хоқонга) маълум қилиб, қанча нарса олиб келган бўлса». ўшани (унга) топширди. Ундан эшитган, маъносидан душманлик ва келишмовчилик (аломатлари) яккол кўриниб турган хикоятни арз қилди. Эртаси куни найман амирлари ҳам Қарши вилоятига келиб, тўхтовсиз ул ҳазратнинг мулозиматига ошиқдилар ва (унинг) оёғини ўпиш шарафига мушарраф бўлган ҳолда камолот ва ҳаодатга эришдилар. Шу жумладан, Мирзо

?либий (хоқонга) муносиб совғалар тортиқ қилди. »

М а с н а в и й :

(Ўзимда) бор ярим жонни (сизга) совға қиламан,
Чунки менинг қўлимда бор нарса (фақат) шудир.
Сизнинг оёғингиз тупроғига муносиб бўлмаса ҳам,
Дарвишнинг шли моҳазар¹¹⁷⁴ бўлди.
Шоҳнинг йўлида жон фидо қилиш,
Жуда арзимаган хизмат бўлади.

Ул ҳазрат у билан иссиқ сўрашиб, ёкимли ваъдалар ва кўнгилни олишлар билан қўллади. Биродарларидан ҳар бирини махсус имтиёз, суюрғол бериб, Балх томон жўнашни маслаҳат қилди. Мирзо Алибий од об тиззасида туриб арз қилдики, «Динмуҳаммад султон ҳукумат иши ва вилоятни забт қилишда ниҳоятда сиёсатсиздир. Салтанат йўли қандай бўлса, шунини тутмайди. Доимо хазина, сипоҳ, тожу тахтга маҳлиё бўлиб, ҳавас безаклари ҳамда мансаб ва ёшлик келини унинг назарида жилва қилади. Кундузи ичкилик билан май қадахларининг ноғораларини авжига етказди. Кечаси (бўлса) гулрўйларни томоша қилиш ва суманбўйларни бўса қилиш билан тонг отдиради.

М а с н а в и й :

Бутун кечаси билан то сахаргача гулюзлилар билан
Сувлар бўйида ўлтиради.
Парируй лолалардек гул юзлилар билан
Шиша, жом ва пиёлалар ушлаб,
Хуш овоз чанга қулоқ солиб,
Ноз мажлиси курсисида ўтиради.
Майга боши билан чунон шўнғиганки,
Мия мағзи бошида (бир) раққосага айланган.

Тўсатдан ақлга маълум бўлдики, лашкарнинг нигоҳбонлари ва мамлакатнинг қаҳрамонлари йигитлик молини шароб асбобида сарф қилиб, эртадан кечгача ва шафақ кетиб тонг ёригунча химматларини фақат хиссий иштаҳа ҳамда шахвоний талабларини кузатиш бўлса, қандай қилиб, қундалик замон заруратларини бажара оладилар ва хизматкорларнинг озиқ-овқатлари, сипоҳ ҳамда кўшиннинг маош ва ҳақлари уҳдасидан чиқа оладилар.

М а с н а в и й:

Қачонки, подшоҳ маёт лик ва ғафлатга майл
килса,
Шубҳасиз, унинг мамлакат иши хароб
бўлади.

Сиёсат — ўйнаш ва май ичиш эмас,
Машакқат ва кулфатларга чидашдир.

Бу кунларда ишлари тартиб-интизомдан чиқиб, унинг мамлакат арконларига анча зиён етган. Унинг раъйи ислоҳи кўтохлик қилиб, тугунни ечиши ва у раҳнани бекитишга камчилик қилиши сабабли, кейинга кетиш аломатлари унинг аҳволи саҳифаларида зоҳир бўлмоқда. Мабодо унинг вилоятига бегона истило қилиб қолиш гумони юз кўрсатиши мумкин. Ободончилиги билан жаннатнинг хабарини берувчи шундай маъмур вилоят бузулиб харобаликка айланиб кетмасидан илгари азимат жиловини шу ўлка томон бурушлари ҳамда у вилоят халқининг тарқалиб ва сочилиб кетишига йўл қўймаслик муносиб кўрилади». Аъло ҳазрат бу хикоятни эшитгандан сўнг Балх томонга юришни жазм қилиб, иккинчи марта амирларга у томонга боришни маслаҳат бериб дедики, «Дастлаб (унинг) тобеъ ерлари ва кишлоклари ёки қалъа(си) томон йўналиш керак». Арқони давлатлардан баъзилари унинг остонасига (келиб) арз қилиб (бундай) дедилар: «Муносиби втулки, дастлаб унинг теварак-атрофига йўналамиз ва унинг аймақ¹¹⁷⁵ларини бўйсундириб, кейин шаҳарга юзлансак, ўша замонда уни машакқатсиз қўлга оламиз». Аммо ҳазрат соҳибқирон гавҳар сочувчи тили билан дедики, «Дастлаб муносиби шулки, аввало қалъа томон борамиз ва унинг теварак-атрофига киши юбориб, (қалъа аҳлини) итоатга чақирамиз. Чунки (бизга) мерос шаҳарни ўз қўлимизга олсак, унга тобеъ ерлар ва кишлоклар (тўхтовсиз) қўлимизга утиши муқаррар». Барча амирлар ул ҳазратнинг бу хоҳишига қўшилдилар ҳамда қўлларини дуога очдилар. Искандар тамкинли ҳазрат, Тангри унинг соясини олам аҳлининг бошидан (асло) олмасин, азимат отини кўзғотиб, Балх томон юзланди. Йўлдан Жондавлатбий ва Таниш жалойирбийни Шибирғонга, Узбек султоннинг олдида мактуб билан юборди. Мактубнинг мазмуни қуйидагича эди: «Ақл беағи ва идрок жавҳари билан зийнатланган жаноб султон ишларнинг охирида тоза тадбир (қўриб) ва соғлом >-фикр юритиб фитначи жамоанинг хирелантири-

ши ва кина изловчи гуруҳларнинг васваса ҳамда фириби билан бундан ортиқ низо ва хилофга берилмасинларки, бу муборак хонадоннинг харобасига ҳамда қўпорилишига сабаб бўлади.

(Б а й т:)

- Ўз шишанга тош урма,
Ўз лашқаринг билан жанг қилма.

Мусолахо ишида бўлаётган бу таъкид ҳамда муболағадан асл мақсад ва бор ғараз ор-номус ҳамда номнинг сақланиб қолишидадир. «Тангридан паноҳ тилайман»¹¹⁷⁶ сурати юз кўрсатса, адоват учқуни алангаланиб ва хусумат олови шуъла сочеа. «Мукофот табиатда зарур бўлган нарсадир»¹¹⁷⁷га асосланган (ҳолда) заруратдан муносабатда дафъ ва манъ қилишни (қўллаш) керак. Агар фитнаю фасод моддалари ҳаракатга келиб қолса, тузатиб аслига келтирила олмайдиган бир ҳолга ва уни тайёрлаш хаёл хазинасига сиғмайдиган (бир) даражага келиши мумкин. Булар борасида тула ўйлаб ва тушунган ҳолда, фойда ҳамда зиёнларни яхши мулоҳаза қилсинлар. Натижалари ва самарали бир йўл бўлса шунини илгари сурсинлар». Алқисса, бундан сўнг душманлик қилмасинлар ва мувофиқлик чехрасини ҳамда дўстлик юзини адоват тирноғи билан тирнамасинлар. Чунки ақлу фазл аҳлларига махфий эмаски, хилоф дарахти афсусдан бошқа мева бермайди. Низо тухуми пуншаймонликдан бўлак ҳосил бермайди. «Тўғри йўлга тобеъ бўлган ларга салом»¹¹⁷⁸.

Олий шаънли амирлар Шибирғон томон бориб, (мазкур) мактубни етказгач, Узбек султон дарҳол Жондавлатбийни банд қилди. Янгидан исён ва қаршилиқни изҳор қилиб, юзини кўзғолон водийсига қўйган ҳолда, Танишбийга қайтиб кетиш учун ижозат берди ва ул ҳазратнинг муроди-га мувофиқ келмайдиган жавоб юборди. Қутли мактаб Жайхун дарёси бўйида улўғлик чодирини тиккач, у манзилда амирлардан баъзилари арз қилиб, дедиларки, «муносиби шулки, теварак-атроф лашқарлари тўплангунча (бу ерда) тўхтаб туриб, шундан сўнг дарёдан ўтилса». Ул ҳазратнинг равшан раъйи бу аризани маъқул кўрмади. «Кечувда туришда офат бор»¹¹⁷⁹нинг мазмунидан чекинишни зарур деб билиб, Байт: *Бугунги ишни эртага қўйма, Эртага замон нима бўлишини қайдан биласан* ишорати бўйича йўлга тушишни тўғри деб топди. Таваккул қўлини Тангрининг қаттиқ ипига мустаҳкам қилиб (боғр)

М а с н а в и й:

Қачонки, подшоҳ маёт лик ва ғафлатга майл
килса,
Шубҳасиз, унинг мамлакат иши хароб
бўлади.

Сиёсат — ўйнаш ва май ичиш эмас,
Машаққат ва кулфатларга чидашдир.

Бу кунларда ишлари тартиб-интизомдан чиқиб, унинг мамлакат арконларига анча зиён етган. Унинг раъйи ислоҳи кўтохлик қилиб, тугунни ечиши ва у раҳнани бекитишга камчилик қилиши сабабли, кейинга кетиш аломатлари унинг аҳволи саҳифаларида зоҳир бўлмоқда. Мабодо унинг вилоятига бегона истило қилиб қолиш гумони юз кўрсатиши мумкин. Ободончилиги билан жаннатнинг хабарини берувчи шундай маъмур вилоят бузулиб харобаликка айланиб кетмасидан илгари азимат жиловини шу ўлка томон бурушлари ҳамда у вилоят халқининг тарқалиб ва сочилиб кетишига йўл қўймаслик муносиб кўрилади». Аъло ҳазрат бу хикоятни эшитгандан сўнг Балх томонга юришни жазм қилиб, иккинчи марта амирларга у томонга боришни маслаҳат бериб дедик, «Дастлаб (унинг) тобеъ ерлари ва кишлоклари ёки қалъа(си) томон йўналиш керак». Аркони давлатлардан баъзилари унинг остонасига (келиб) арз қилиб (бундай) дедилар: «Муносиби втулки, дастлаб унинг теvarак-атрофига йўналамиз ва унинг аймақ¹¹⁷⁵ларини бўйсундириб, кейин шаҳарга юзлансак, ўша замонда уни машаққатсиз қўлга оламиз». Аммо ҳазрат соҳибқирон гавҳар сочувчи тили билан дедик, «Дастлаб муносиби шулки, аввало қалъа томон борамиз ва унинг теvarак-атрофига киши юбориб, (қалъа аҳлини) итоатга чақирамиз. Чунки (бизга) мерос шаҳарни ўз қўлимизга олсак, унга тобеъ ерлар ва кишлоклар (тўхтовсиз) қўлимизга утиши муқаррар». Барча амирлар ул ҳазратнинг бу хоҳишига қўшилдилар ҳамда қўлларини дуога очдилар. Искандар тамкинли ҳазрат, Тангри унинг соясини олам аҳлининг бошидан (асло) олмасин, азимат отини кўзғотиб, Балх томон юзланди. Йўлдан Жондавлатбий ва Таниш жаллоирбийни Шибирғонга, Узбек султоннинг олдига мактуб билан юборди. Мактубнинг мазмуни қуйидагича эди: «Ақл безаги ва идрок жавҳари билан зийнатланган жаноб султон ишларнинг охирида тоза тадбир (кўриб) ва соғлом икр юритиб фитначи жамоанинг хирелантири-

ши ва кина изловчи гуруҳларнинг васваса ҳамда фириби билан бундан ортиқ низо ва хилофга берилмасинларки, бу муборак хонадоннинг харобасига ҳамда қўпорилишига сабаб бўлади.

(Б а й т :)

- Ўз шишанга тош урма,
Ўз лашкаринг билан жанг қилма.

Мусолахо ишида бўлаётган бу таъкид ҳамда муболағадан асл мақсад ва бор ғараз ор-номус ҳамда номнинг сақланиб қолишидадир. «Тангридан паноҳ тилайман»¹¹⁷⁶ сурати юз кўрсатса, адоват учқуни алангаланиб ва хусумат олови шуъла сочеа. «Мукофот табиатда зарур бўлган нарсадир»¹¹⁷⁷га асосланган (ҳолда) заруратдан муносабатда дафъ ва манъ қилишни (қўллаш) керак. Агар фитнаю фасод моддалари ҳаракатга келиб қолса, тузатиб аслига келтирила олмайдиган бир ҳолга ва уни тайёрлаш хаёл хазинасига сиғмайдиган (бир) даражага келиши мумкин. Булар борасида тула ўйлаб ва тушунган ҳолда, фойда ҳамда зиёнларни яхши мулоҳаза қилсинлар. Натижали ва самарали бир йўл бўлса шунини илгари сурсинлар». Алқисса, бундан сўнг душманлик қилмасинлар ва мувофиқлик чехрасини ҳамда дўстлик юзини адоват тирноғи билан тирнамасинлар., Чунки ақлу фазл аҳлларига махфий эмаски, хилоф дарахти афсусдан бошқа мева бермайди. Низо тухуми пуншаймонликдан бўлак ҳосил бермайди. «Тўғри йўлга тобеъ бўлган ларга салом»¹¹⁷⁸.

Олий шаънли амирлар Шибирғон томон бориб, (мазкур) мактубни етказгач, Узбек султон дарҳол Жондавлатбийни банд қилди. Янгидан исён ва қаршилиқни изҳор қилиб, юзини кўзғолон водийсига қўйган ҳолда, Танишбийга қайтиб кетиш учун ижозат берди ва ул ҳазратнинг муродига мувофиқ келмайдиган жавоб юборди. Қутли мактаб Жайхун дарёси бўйида улўғлик чодирини тиккач, у манзилда амирлардан баъзилари арз қилиб, дедиларки, «муносиби шулки, теvarак-атроф лашкарлари тўплангунча (бу ерда) тўхтаб туриб, шундан сўнг дарёдан ўтилса». Ул ҳазратнинг равшан раъйи бу аризани маъқул кўрмади. «Кечувда туришда офат бор»¹¹⁷⁹нинг мазмунидан чекинишни зарур деб билиб, Байт: *Бугунги тина эртага цўйма, Эртага замон нима бўлишини ҳайдан биласан* ишорати бўйича йўлга тушишни тўғри деб-тодди. Таваккул қўлини Тангрининг қаттиқ ипига мустаҳкам қилиб (бок

лаб) сипохнинг тўпланишини кутиб ўтирмади. (Қуйидаги) олий ҳукм воқеъ бўлиш шарафини топди: «Баҳромнишон товочилар иккинчи бор теварак-атрофга юриб, зафарасар лашкарни чақирсинлар (ва улар) маълум ваъда билан халофа тахтининг остонасига тўплансинлар». (Ҳокон) Самарканд, Хоразм ва Ҳисор томон одам юборди, токи у вилоятларнинг волийлари қутли сипохга ёрдам учун илғор¹¹⁸⁰ юборсинлар. Ҳазратнинг ўзи бошқа аркони давлат ва аъёнлари билан кемага тушиб Жайхундан ўтдилар ва Балх томон юзландилар.

М а с н а в и й :

Ул бахтиёр шоҳ Балхнинг қасдида
Бошдан-оёқ қудратли қўшинни қўзғотди.
Зудлик билан Жайхун дарёсига етиб,
Суворийлар чанги фалакка етди.
Дарёдан икбол, фатҳ ва зафар билан
Ўтди ва саодат унга раҳбар бўлди.

Нусратли сипохнинг Жайхундан ўтганлиги овозаси маълум бўлгач, Балх лашкаридан ўша вақтда Балхнинг нўёнлари қаторида бўлган қўркмас Кучак ўғлон, Жиндикбий ва Мухаммад Али тубойи каби амирлардан бир гуруҳи фатҳу зафар аломатларини Искандар шукуҳли аскар аҳволининг саҳифасида кўриб, икболнинг сўниш белгиларини ўзларининг умидлари пешоналаридан билиб ва бахтиёрлик иззатини подшоҳ буйруқларига итоат қилиш деб ҳисоблаган ҳолда у томондан юз ўгирдилар ҳамда муқаддас остонага ошиқдилар (ва) ул ҳазратнинг шафоат этагига чанг уруб, оёғини ўпиш давлатига эришдилар. Аъло ҳазрат қароматли хулқи ҳамда меҳр шафқатига муносиб бўлиб ва ғоятда мурувватлилиги ҳамда тўла раҳмдиллигидан ҳар қайсисининг ўз мартабасига кўра кўнглини олиб турли инъом ва сийлашлар, муносиб сарупо, чопқир отлар берди. Шу тарзда кундан-кун, кетма-кет, кимгаки бахт ёр бўлиб, давлат мадаккор бўлган бўлса, бир фурсат топиб, ўша ўлкадан қочиб ул ҳазратнинг қўшини, ходимлари ва қуллари қаторига келиб қўшилаверди. (Хуллас) гардун ғулумли ҳазрат (Жайхундан ўтгач) тўла тартиб ва одат билан бу ердан зафар отини жавлон урдириб, мазкур йилнинг шаъбон ойида¹¹⁸¹ Балх атрофидаги Якка чинор қўруғига тушди.

ЭАХТИЕР ҲОҚОННИНГ БАЛХ ҚАЛЪАСИНИНГ БУРЖИ
ВА ДАРВОЗАЛАРИНИ МУҲОФАЗА ҚИЛИШ
МАҚСАДИДА ОТГА МИНИШИ; ДУШМАНДАН БИР
ГУРУҲИНИНГ ТАШҚАРИГА ЧИҚИШИ ҲАМДА УЛ
ИЗЗАТЛИ ВА ЮҚОРИ МАРКАЗНИНГ АТРОФИГА
КЕЛИШИ; СОҲИБҚИРОННИ ҚЎРИҚЛАШДА БАЪЗИ
ШИЖОАТЛИЛАРНИНГ ЖОНБОЗЛИК ҚИЛИШИ

Иккинчи куни Искандарнишон хон, Мирзо Алибий найманнинг маъқуллаши билан, ишчан пахлавонлардан ва замон курашчиларидан бир гуруҳ билан шаҳар ва қалъа атрофларини айланиб, унинг кириш ва чиқиш жойларини эҳтиёт юзасидан ўрганиб чиқиш учун Балх шаҳри томон жўнади. Бирдан шаҳарнинг ташқари жойларидан бўлган Чифон маҳалласига келганда, тўсатдан қалъа ичкарасидан ҳаммаси урушга тайёрланган ўн мингга яқин отлик ва пиёда аскар чиқиб, уч тарафдан ул ҳазратни ўртага олдилар ва ой қўрғонлагандек ёки шаҳар атрофини пашша ўрагандек ўрадилар.

М а с н а в и й :

Бир гуруҳки, шер ва қоплондек курулланган,
Жанг (қилиш) учун зирех кийган эди.
Ҳаммаси урушга тайёр бўлган ҳолда,
Қалъа ичкарасидан чиқдилар.
Етиб келиб шоҳ атрофида саф тортдилар,
Ойни қўрғонлаган халқадек бўлдилар.

Ҳар доим Парвардигорнинг қувватлаши ва Тангрининг инояти унинг ёрдамчиси ҳамда мадаккори бўлган ҳазрат соҳибқирон душманнинг ғалабаси ва ҳужумидан ўзини қўрқувга солмади. Ғоибнинг илҳомчиси, «кимки Тангрига таваккул қилса, Оллоҳ унга кифоя қилувчидир»¹¹⁸², (ояти) тасдиқини унинг хуш қулоғига етказди. Шу сабабли, Тангрининг инояти ва чексиз қувватлашига таваккул қилиб, ҳеч қандай ваҳима ва изтиробни хотирига келтирмади. Қупли қалб ҳамда кенг умид билан Жаҳоншоҳ баковул саройи¹¹⁸³ (ҳузурига) кириб саодат насабли узангидан оёғини бўшатди. Эгардан ерга тушиб, халқни ўзига қаратган ҳолда эркалади ва сипох томон юз ўгириб деди: «Албатта, фатҳу зафар ваҳҳоб¹¹⁸⁴ Тангрининг иноятига боғлиқдир, лашкарнинг, асбобнинг (яъни курул-аслахаларнинг) кўплигига эмас»¹¹⁸⁵. (Ҳокон шундан кейин) хушнуд ва хурсанд ҳолда зирехни кийди-да, жанг майдонида ору номусни! қўлдан бермаслик учун пахлавонларча ўзини тўдага урди. Шижоат ўрмонининг арслонлари.

ва ботирлик даресининг наханглари унинг ол!
буйруғига амал қилиб:

М а с н а в и й :

Мардоналик билан сурон солиб
Хатти найзаси¹¹⁸⁶ни кўтардилар (ва дедилар:)
Эй подшоҳ! Жаҳон сендан маъмур бўлсин.
Сенинг юзингдан ҳасад кўзи узоқ бўлсин,
Биз шуни тарафдоримизки, шохнинг

бахтиёрлигида
Куёш ва ойнинг бошидан тожни тортиб
олайлик.

Искандар маконли хоннинг икболи билан
Душманнинг қўлидан узугини оламыз.
Уруш майдонида (эса),
Душманлар жонидан гард чиқарамиз.

Нусратли сипоҳдан баъзилари мазкур лашкарнинг хужумидан ажиб бир ваҳимага тушиб, душманларнинг шавкати ва сонидан ғариб хаёлларни кўнгли лавҳасига ҳамда хоотири саҳифасига нақш қилди. Чунки Балхнинг аскарлари ғоятда кўп ва тайёр эди. Уларнинг ҳамма вақтлари қаршилик ҳамда ўжарликка сарф бўларди. Шундай бўлса ҳам, жанговар паҳлавонлар ва арслонсавлат, Баҳром хулқли курашувчилар Тангрининг қувватлагди кучига ҳамда подшоҳнинг нусрати қувватига (суяниб) кина камонларини сабрли билакларига солиб, шамолдек тезлик билан бахти тескари бўлган душманга қарши юзландилар. Мудофаа ва қайтариш жойига келиб, ерга зилзила ҳамда осмонга безовталиқ солдилар. Бир томонда иззатли ва қудратли султонзода Кесик султон¹¹⁸⁷нинг ўғли Суюнчмуҳаммад султон, Кучак ўғлон, Мирзо Алибий найман, Танишбий жалоир, Мирзо Акабий қушчи ва Муҳаммад мирзо найманга ўхшаш довирак амирлардан бир тўдаси билан бирликда метин зарби билан ҳовли деворларини тешиб, душман билан тўқиниш учун шошилдилар. (Яна) бир томонда мамлакатнинг муҳим ишлари ишониб топширилган умдат ул-мулк¹¹⁸⁸, низоми салтанат Қулбобо кўкалтош, Жондарвиш оталиқ тубойи, Ганжиали баҳодир, Алвука баковул ва Мирзо Вали хазиначи ғоятда мардлик (ва) мардоналик билан душманлар йўлини танг қилдилар. Яна бир томонда Шохимбий бошчилигида у л хазратнинг имоми Хофиз Субҳонқули, ўша вақтда Чиғатой амирлиги мансаби¹¹⁸⁹ унга тегадиган паҳлавон Ёрий ва Қутлук баҳодир туман¹¹⁹⁰ каби зафарасар паҳлавонлардан бир тўдаси жанг олиб бордилар. Яна бир томондан

Али Мардон баҳодир, Жон Хасан баҳодир, пгг зар чухра оқоси сўл чухралари билан, Аваз мирзойи қонгли, Курбон қушчининг ўғли Булуж мирзо, Бексаъид баҳодир ва Шоди Мирзойи қиётлар¹¹⁹¹ ўз муқобилларига ташланадилар. Ўлдириш олови шу қадар алангаладики, унинг тутуни замҳарир куррасини¹¹⁹² қайнатди, томошабин фалак унинг учқунидан албатта чўғ билан оташни мушоҳада қилди. Икки томондан уруш олови шу қадар ёқилдики, унинг шиддат ва ҳароратидан курашувчиларнинг танларидаги диллари куярди.

М а с н а в и й :

У жангда ҳар томондан паҳлавонлар
Кина (қасдида) белларини сиқиб боғладилар.
Ҳаммалари жонни пайконга нишон қилиб,
Жанг натижасида оғизлари кўпириб,
Довюраклар қонидан қатта тошларнинг юзи,
Қоплоннинг орқаси каби нуқта-нуқта бўлди.
У номдор ханжар урувчиларга
Замона зор йиғласа лойикдир.

Тиниқ найзаларнинг акси ҳамда ўт сочувчи қиличларнинг шуъласидан уруш майдони лола-зор бўлиб, отларнинг тақалари захмидан ва паҳлавонларнинг ҳамла ҳамда зарбаларидан жанг майдони бекарор бўлди.

М а с н а в и й :

Фалак шуқуҳли, довирак паҳлавонлар,
Ҳар бири қаттиқликда тоғдек эдилар.
Ҳар бири ўткир тиғ кўтариб,
Хусумат қасдида бир-бирларига ташландилар.
У лаҳзада авжга чиққан қоннинг қўплигидан
Еру осмон дарёдек мавж урди.
Паҳлавонлар чакмоқдек бир-бирларига
урилиб,
Хуноб ёмғирга ғарқ бўлдилар.

Ўша кўркинчи кунда ботир йигитлардан бир тўдаси: Жон Ҳасан баҳодир, Мирзо Вали хазиначи, Бексаъид баҳодир ва Қутлук баҳодир (қабил ар) уруш майдонида чирмашган аждарходек ва уруш дарёсида тез ҳаракат қилувчи нахангдек, қўлларига найза олиб, елкаларига оловдек тиғларини байроқ қилиб, душман билан олишдилар ҳамда мавжуд шижоат ва мардоналик йўлини ўз жойига қўйиб, қиёмат куни асарларини кўзғотдилар. Балх сипохи хаддан ташқари кўп бўлиб, соатма-соат мадад келганлиги сабабли, юқорида эслатиб ўтилган паҳла-

вонлар оғир ярадор бўлиб, бу безътибор саройдан абадий уйга жўнадилар. Яна бир тоифа: Булуж мирзо, Шоди мирзо ва Алму қоқи кабил ар, у гурухнинг хийла арқонига асир бўлдилар. Бу ходисанинг содир бўлганидан душманларнинг куч ва қуввати, бири минг бўлиб, «зафар гуйини нусрат чавғони билан элтамиз», деб ўйладилар. Шунинг учун жасорат оёғини чегарадан ташқарига қўйиб, иккинчи марта нусрат ли сипоҳга ташландилар.

М а с н а в и й :

У Баҳром хулкли паҳлавонлар иккинчи бор,
Ҳаммалари номдор курашчи,
Ғазаб билан бир-бирларига ташланиб, .
Тиғу найза билан бир-бирларининг қонини
тўқдилар.

Ниҳоят, давлатнинг устуни бўлган Қулбобо кўкалтош соҳибқироннинг доўюрақ лашкаридан иккинчи бир тўдаси билан, Парвардигорнинг ёрдами ва Тангрининг қувватлашига суяниб, яшиндек шамширини вақти битган душманнинг Гумрини куйдириш учун ярақлатдилар ва фитна ғуборини кўтариб, уруш оловини алангалатиб, сурон солдилар. Тиниқ тиғларнинг ярақлашидан уруш ва кураш учқуни алангаллади; ханжарнинг йилтирашидан уруш мардларининг куksi чўғдек яллиғлади. Тадбирли амир Қулбобо кўкалтош ўша куни кутурган шердек душманнинг ўтини ёриб ҳар томонга ҳамла қилар ва душманни ваҳший ов хайвонидек гала-гала қилиб ҳайдарди. Охирда зафаршиор сипоҳ пиёда ва отлик (бўлиб) жонни овловчи ўқ захми билан тескаричиларни қалъагача қувиб бордилар (ва) улардан кўпини оёқ остида қолдириб йўқ қилдилар.

(М а с н а в и й :)

Бошларга камондан ўқ ёғиб,
Ўша уруш ахтарувчиларга найза санчиларди.
Душманни шамшир ва ўқ билан ҳайдаб,
Уларнинг жонидан фарёд чиқардилар.

Душманнинг ғалаба ва ҳужуми нусрат ёр бўлган сипоҳ савлатидан тарқалиб, саросимага тушган ҳолда бўлак-бўлак бўлиб қалъа ичига яширинганларидан сўнг, тенги йўқ ҳокон ҳам ўша мавзегга саодат ва икбол билан қўниб, ўша сатарли ўринда сабот ҳамда қарор оёғига тур-

дилар. Сарбозлик шароитида (маҳкам) туриб, турли тартиб ва махсус сийлашлар билан ҳамда хусравона тортиқ, подшоҳона инъомлар бериб, ўз тенгқурларининг ҳасадини келтирадиган қилиб сийладилар.

ҚУТЛИ РАЎЙНИНГ ТАДБИРҚОРЛИГИ ВА (АБДУЛЛА-ХОННИНГ) ШАҲР БАНДИБИРУННИ¹¹⁹³ БОСИБ ОЛИШИ

Жаҳонни ёритувчи фалак шахсувори (бўлмиш) куёшни тун никоби остида мағриб сарпардасига юра бошлаб намозшом бўлган вақтида, Байт: *Ойиша тусли чарх султони (цуёш) бу йўрға кўк от устида жилва кўрсатиши том намози вақти бўлганда* хазрат соҳибқирон барча арқони дав лат ва аёнларини чақириб, Бандибирун қалъасини қўлга олиш бобида маслаҳат қилди. Маслаҳат лавозими ва кенгаш маросимини ўтказгач, ҳукм қилди: «Сипоҳ бошлиқлари, зафарогоҳ даргоҳ паҳлавонлари уруш кийимлари ҳамда кураш либосларини кийиб, шижоат қўлини ботирлик енгидан чиқариб, Бандибирун қалъасини босиб олиш учун юзлансинлар ва жаҳду ғайрат қадамини қалъанинг фатҳига қўйсинлар». Қалъа ахли бу воқеадан хабардор бўлгач, жангга кўнгили қўйиб, фариштамонанд сипоҳни дафъ қилишни илгари* сурдилар (ва) химмат кўрсатиб мардлик ва мардоналик қўлини (баланд) кўтардилар. Ўқ, ароба, тўфанг ва замбаракларнинг зарби билан анча вақт зафарасар лашкарни қалъа атрофига ўтказмадилар. Ниҳоят, уста камончилар қошларига муштум туғунидек ажин со либ, дилларини Тангрининг ёрдами инояти ва шаҳриёрнинг давлати қуввати билан кучли қилиб, тез кетадиган ўқларнинг захми билан ичкаридаги халқни бурж ва кўрғондан узоклаштирдилар. Ҳол тили «агар фатҳ талаб қилсанг, фатҳга эришасан»¹¹⁹⁴ башоратини гардунасар аскарнинг қулоғига етказди. Дарҳол илғор қисми илгари юбориб, қўл ва бошларига қалқон тутиб хандақ ҳамда тупроқ кўрғондан ўтдилар. (Сўнг) ташқи қалъани забт қилиб, бутун химматлари билан уни сақлашга урундилар. Динмуҳаммад султон ўзининг умид пешонасида кўркув ва хавф белгилари ҳамда заифлик ва бузулиш аломатларини топиб, ташқи қалъани ташлаб, Ҳиндувон¹¹⁹⁵ деб аталган. ички қалъага кирди. Кўпчилик халқни ҳамда лашкар ва раъийятдан кўзга кўринганини ўзи билан ичкарига олиб кирди ва унинг буржлари-

дан хар биттасини пахлавон ҳамда жангчилардан бирига топширди ва қўлларидан келганича ботирлик ҳамда шижоат кўрсатиб, қалъани саклашни буюрди. Қалъа тепасига тўда-тўда ишчан кишилардан ва найза ҳамда тиғ кўтарган пахлавон л ардан чиқариб, ўк, тўфанлар захми билан қалъа яқинига ҳеч кимнинг келишига йўл қўймасликни таъкидлади.

ТАРИХ АҲЛИНИНГ БАЛХНИ ҚАДИМГИ ВА ИЛГАРИГИ
ШАҲАР ҲАМДА МАМЛАКАТЛАРДАН ХИСОБЛАШИ;
УНГА ТОБЕЪ БЎЛГАН ВА ҚЎШИЛГАН ЕРЛАР; У
МУСТАҲКАМ ҚАЛЪАНИНГ ОБОДОНЛИГИ ҲАМДА
СИПОХИНИНГ КЎПЛИГИ ТЎҒРИСИДА

Тарихларда ёзилишича, Балх Хуросоннинг қадимги шаҳарларидандир ва айтишларича, Хуросонда Балхдан қадимгироқ шаҳар йўқдир. Китобларда ёзилганларига қараганда, Тохаристон¹¹⁹⁶, Самингон¹¹⁹⁷, Бақлон¹¹⁹⁸, Сарой¹¹⁹⁹, Арханг¹²⁰⁰, Толикон¹²⁰¹, Андхуд, Шибиргон, Сон¹²⁰², Чорик¹²⁰³, Ғазна, Бомиён¹²⁰⁴, Кобил ва Синд дарёсининг қирғоғича, Ҳирот томонидан Л ангар¹²⁰⁵ ва Чечакту то Мурғобгача унга (яъни Балхга) тобеъ бўлган ерлар ҳисобланади. Баъзилар Гаржистонни ҳам Балхга қарашли дейдилар, баъзилар (бўлса) Ҳиротга қўшилади деб ҳисобласалар ҳам айтадиларки, Минучехр¹²⁰⁶ Балхда бир бино солган эди. Уни Навбахор¹²⁰⁷ дердилар. У катта бутхона эди ва (уни) кўп улуғлар эди л ар. Унинг қурилиши ҳар томони юзга-юз қилинганди¹²⁰⁸. Баландлиги юз газдан ортик бўлиб, хоналарининг ҳаммаси ипак ва парчалар билан ўралиб, (деворларига) нафис гавҳарлар осилган эди. Турк ҳамда форс ахли унга тамом таъзим қилиб, у ерга ҳаж қилардилар, кўп ҳадя ва назирлар келтирар эдилар. Фирдавсий қуйидаги икки байтда шунга ишорат қилган:

(Н а з м:)

Шунинг учун (ҳам) Балх Навбахор бўлдики,
Ўша вақтда тангрипарастлар,
Араблар Каъбага қараганларидек,
У жойга шундай қарар эдилар¹²⁰⁹.

Балх Луҳросп¹²¹⁰нинг пойтахти эди. Луҳросп I Кайхусрав¹²¹¹нинг валиаҳди бўлиб, ундан сўнг родшоҳликка ўтирди ва Балхда қизил олтиндан тахт ясаб, уни жавҳар ва ёқутлар билан безади. Унга Рум ва Ҳинд шоҳлари қарам бў-

либ, унинг ҳукмларига бўйсунардилар. Ҳинд диёридан кишилар олиб келиб, Балхнинг қалъасини қурди. У қалъани шу сабабдан Ҳиндувон деб атадилар. Ҳақиқатда Балх мўътабар қалъалардан ва номдор кўрғонлардандир. Ҳозирда мавжуд бўлган кўрғон девори мубрлағасиз айтганда, асосидан то кунгирасигача тахминан йигирма газ эди. (Уни) ғоятда мустаҳкам қилиб қурганлар. Атрофига (эса) ниҳоятда чуқур кенг хандақ қазиганлар. Айтадиларки, унинг кўп ери жимжимали бўлиб, агар бирон кишининг оёғи қўкқисдан (унга) тушиб қолса, асло чиқариб бўлмайди. Қисқа қилиб айтганда, (Балх) шундай бир мустаҳкам кўрғон ва ниҳоятда маҳкам қалъадир. Мустаҳкамликда Садди Искандарга баробарлик даъво қилади, балки боши юқорилик қилади. Унинг тупроқ кўрғони шуқуҳи ва бурж ҳамда деворларининг савлати кўк қалъасини шарманда қилади.

(М а с н а в и й:)

(Балх) шундай бир қалъаки, унинг ғишти
тоза жавҳардан(дир).
Унинг асоси (бўлса) ер каби фалаклар
устунидир.

Балх вилоятини Абулғозий Султон Ҳусайн мирзо, Тангри унинг далилини (ҳамиша) ёруғ қилсин, ўғли Бадиуззамон мирзонинг ўғли Муҳаммад Замон мирзо қўлидан озод қилган¹²¹². Марҳум Кистон Қора султон¹²¹³нинг бахтли замонидан то фирдавс маконли Пирмуҳаммадхоннинг қутли замонигача тўла равақ ва тартиб топди. Хусусан, марҳум (Пирмуҳаммад)хон давлати вақтида куббат ул-ислом Балх тинчлик, озодалик ва фароғат қуёшининг матлаи бўлди. Кундан-кун унинг аркони дав лари ва ҳазратнинг аъёнлари ховлилар, қасрлар, саройлар ва боғлар иморат қилиш ҳамда боғу равокларни мустаҳкамлаш учун тиришдилар. Унинг обод бўлганлиги сабабли теварак-атрофдан, яқин-узоқдан бу ерга келишни истовчи кишилар кўпайди. У вилоятнинг аҳолиси уруғ ва аймақ ҳамда сипоҳ ва раъийятдан шу қадар кўпайдики, Хуросон шаҳарларидан ҳеч бирида (шунчалик кўп) жамият бўлмаган. Ҳукумат навбати унинг ўғли Динмуҳаммад султонга етганда, ҳеч тарафдан низо бўлмаганлиги сабабли яна ҳам маъмурроқ бўлди. Ул ҳазрат (Абдулла) (унинг) атрофига келиб тушганда, қалъа озик-овқат ва қурол-аслаҳа билан тўла бўлиб^

сон-саноксиз халқининг ҳаммаси уруш учун тайёр эди.

М а с н а в и й :

Бир қалъаки, Арши аълодан кам эмас эди,
(Деворларининг) баландлигидан қалъанинг
боши қўринмасди,
У қалъада уруш ва янчиш учун, жанг
асбоблари мухайё эди.
Деворларига найзалар қўйилган бўлиб,
Гўё гулзорнинг девори тиканлардан тўлгандек
эди.
Хар томонда дилга ёқимли жавшанлар
кўплигидан,
Унинг деворлари юзи ойнабанд бўлган эди.
Унинг деворларида бўш қолдирилган жойлар
Жаҳоннамо ойнадан бир намуна эди.
Унинг хар тарафида зирехдан дарича бўлиб,
Томоша қилувчининг кўзига равишанлик
берарди.

(Абдуллахоннинг қўшини) ташки қалъани қўлга олганларидан сўнг, ул хазрат шаҳарнинг қибла томонида сайидлардан амир Абдуллох Термизийнинг¹²¹ ўғли Мир Араб(нинг) уйида туришни фикр қилди ва қалъа қаршисида фалакмонанд боргоҳ қуббасини кўтарди. Аркони давлат ва хазрати аъёнларидан хар бирига мурчал тайин қилиб, хар бир буржнинг қаршисига улуг зот ва ас л кишини қўйди.

МУҲАММАДКУЛИ ҚУШЧИНИНГ ТАШҚАРИГА
ЧИКИШИ; НАЗАР МУҲАММАДБҲИЙ ҚЎЛИГА ТУШИШИ
ВА ДАРҲОЛ СУЛАЙМОН ТАХТЛИ ШОҲГА
ЕТКАЗИЛИШИ ҲАМДА БАЪЗИ БАНДАЛАРНИНГ ЎЧ
ОЛИШ ШАМШИРИДАН ЎТКАЗИЛИШИ

Иккинчи куни Шарқ хусрави (яъни куёш) олтин байроғини яшил фалак қалъаси устига кўтарганда, ҳабаш ва занги сипоҳи бу шишаранг майдондан қочишга юзланган вақтда¹²¹⁵ (Назм:) *Матриц хусрави жанг тутти кўтарганда, Занг шоҳи жанг майдонидан юз ўғирди ўша куни ул хазратнинг қутли мавқабида бутун қалъани ўраб олишга кучи етадиган микдорда киши бўлмаганлиги сабабли, Чаҳортоқ дарвозасидан дили кибру душманлик билан тунда бўлган Муҳаммадқули қушчи сон-саноксиз халқ билан ва ҳаммаси баргуствон отлар устида, жавшан кийган ҳамда тиғларини қинларидан суғуриб яланғочлаган ҳолда чикди. Унинг*

Тетидан шаҳарнинг барча катта-кичиги, ешу қариси камону милтиқ ва шамширлар осиб олган ҳолда (жанг майдониغا) чопдилар.

(М а с н а в и й :)

Ҳаракат билан шаҳарнинг ҳаммаси
қўтарилди,
Тезлик билан уруш майдонини лашқар билан
безадилар.
(Кўтарилган) чангдан ер ой билан сирдош
бўлди.
Гумон қиласанки, (гўё) қиёмат эшиги очилди
деб.

Уларнинг (қалъадан) чиқиши ҳақидаги қисса соҳибқироннинг қулоғига етгач, ул хазрат шижоат насабли жаноб Иқим чухра оқоси ва Назар чухра оқосини чақиртирди. (Уларни) кўп инъом ва иноятларга умидвор қилиб, душман томон юборди. У икки тадбирли амир ниҳоятда жангга хирс қўйганлигидан ҳаётдан кечиб уруш асбобини ва жанг қуролини ўзларига осиб олиб, уруш яроқ-аслаҳаларини ҳамда ғовларни тартибга солган ҳолда душманларни йўқ қилиш қасдида юзландилар икки томон гуруҳи бир-бири билан учрашгач, икки тарафдан урушга тайёргарлик кўриб, уруш ва зарба бериш (қуролларини) ҳозир қилган ҳолда Мисра: *икки томон лашқари саф тортиб*, жангу кураш майдони жангчилари бир-бирлари билан синашдилар. Уруш ва жанг сафи йўрға отларини жавлон урдириб, бирданига бир-бирларига ҳамла қилдилар. Осмон ранг ли тиғлар юзидан саҳрога шу қадар (кўп) қон тўкилдиги, икки саф ўртасидан гўё Жайхун дарёси оққандек бўлди.

(Н а з м :)

Икки лашқар бир-бирига ташландилар.
Кинадан меҳрнинг ипини уздилар.
Гоҳ «тут!», гоҳ «ушла-ушла» деб,
Ер камонга ва жаҳон ўққа тўлди.

Ов кишиларининг ўқи қон тўкиш йўлидаги тилини ўткир қилиб, қўз қорачиғига сир айтарди. О л мое нишонли ўқларнинг пармасига курашувчилар дилларининг жавҳари дур каби териларди. Икки томон жангчилари бир-бирлари билан олишиб турган мана шу вақтда Бухородан Назарбий найман бошлиқлар ва ўжар (киши)лардан бир тўдаси, ҳунар устаси устод Рухий ҳамда бир гуруҳ нафт ирғитувчи ва тўфанг

отувчилар билан хилофатмакон остонага ошюди ва оёғни ўпиш саодатига эришди. У л хазрат уларни сийлаб, ҳол-аҳвол сўрагандан сўнг, Рухий оқога қора ғозий ва жаҳонгир қозонларни¹²¹⁶ қалъа яқинига олиб келиб, қалъа қаршига ўрнатишни буюрди. Назарбийни (эса) амирларга ёрдам бериш ва душманни дафъ қилиш учун юборди. Амир Назар азимат отини жавлон урдириб, тамом тартиб билан ёқимсиз душман томон юзланди.

У назарини ёмон ниятли ёвларга қаратгач, найзани бошидан баланд қилиб кўтарган ҳолда қаҳру ғазаб билан душманларга ташланди.

(М а с н а в и и:)

У кина ахтарувчи суворий Назарбий (эди).
Ундан душманнинг куни қоронғу бўлди.
Қўлига яшиндек тиғни олиб,
Қаҳрли шердек оғзини кўпиртириб,
Уруш қасдида отини жойидан кўзғотди.
Майдонга борди ва душманга ташланди.
Лашкар орасига юр-юр (овозини) солди,
(Кўриб) айтасанки, мамлакатга бир оташ отди
деб,
Хусумат сипоҳини ўрnidан кўтарди.
Бош товловчиларни оёқ остига отди.

Агар Муҳаммадқулибий довьюрак отини ши-жоат майдонида чоптириб, мардлик ва мардоналик асарларини кўрсатган бўлса ҳам, охирида Амир Назир хазрати подшоҳнинг (яъни Тангрининг) ёрдами ва бахтиёр хоқон давлатининг қуввати билан уни ўткир тиғ ҳамда ўт сочувчи найзанинг захми билан отдан йиқитиб, I чакқонлик қилиб арқон билан қаттиқ боғлаб қўйди. Назар чухра оқоси ҳам қолган душманларга ҳамла қилиб, уларни қувиб бориб дарвозагача етдилар.

(М а с н а в и й:)

(Паҳлавонлар) қон тўкиш учун қўлини
кўтарганда,
Хусумат сипоҳини олдидан кўтариб ташлади.
Найзасидан бошлиқларнинг қони ариқ бўлиб
(оқиб),
Тиғидан ўжарларнинг боши (гўёки) тўп
бўлган эди.
Тиғдан ҳар томондан қон шу қадар оқдики,
Гўё булутдан баҳор ёмғири қуйгандек бўлди.

Ўша ҳужумда Пўлатхожа Сайид Отойи, (у

замонларда у (хали) ёш ва чакқон эди), Ур-ус-мирзойи Сажоват¹²¹⁷ ва бошқалар бошларида кибр шамоли бўлганлиги сабабли йиқилдилар ҳамда асир бўлиб, қўлга тушдилар. Бахтиёр паҳлавонлар тўла ғалабага эришиб, хусумат ва жанг майдонидан қайтганларидан сўнг асирларни фалак қадарли даргоҳга етказдилар ва арз қилдилар. Аълогавҳар шахриёр паҳлавонларнинг ҳар бирига ниҳоятда таҳсинлар ўқиди. Амир Назарни ниҳоятда кўп иноятлар билан қувватлаб, (унга) йигирма минг хоний¹²¹⁸ совға қилди ва Ҳирот ҳукуматини беришни ваъда қилиш билан хурсандчилик ва шодлигини янада оширди. Назар чухра оқосига ўн минг хоний инъом қилди ҳамда тарбият, иноят назари ва мулоҳазаеига олди. Ўша хавфли ва ваҳимали ерларда тўла паҳлавонлик, ғоятда (зўр) шижоат, баходирлик кўрсатган бошқа паҳлавонларнинг даражаларини (ҳам) юқори кўтарди. Динмуҳаммад султон ўйлаб ўтирмасдан фалак қадарли даргоҳнинг бош фарроши бўлган Алму қоқининг терисини шилганлиги сабабли у л хазрат буюрдикки, «Душманни исқанжага ол!»¹²¹⁹ юзасидан Муҳаммадқулибийни сиёсатгоҳга келтирсинлар». Фармонга мувофиқ (унинг ҳам) терисини шилдилар. У рус мирзони ҳам тиғдан ўтказиб, ҳалок қилдилар, Пўлатхожани (эса) сайидлигини хурмат қилиб, озод қилдилар.

БУ МАШҲУР ФАТҲНИНГ ХУСУЛИ УЧУН ТЕВАРАК-АТРОФ СУЛТОНЛАРИНИНГ ЕТИБ КЕЛИШИ (БАЁНИ)

Юқорида эслатиб ўтилдики, ул хазрат Балхга бориш вақтида сув бўйидан (яъни Амударё бўйидан) бахтли сипоҳга одам тўплаш учун атрофдаги вилоятларга товочилар юборган эди. Дастлаб рамазон ойининг ўртасида¹²²⁰ (Ҳисори) Шодмон қалъаси томонидан Хошим султоннинг буйруғи билан Фақир султон зафар нишонли аскаргоҳга етиб келди. Учрашганларидан сўнг (Абдуллаҳон уни) мурувват ва садокатлар шарафига муяссар қилди. Унинг кетидан Искандар фармонли султон Абдулфатх Ибодулла султон Шаҳрисабздан ва дарвиш нишонли султон Дўстим султон Миёнқол вилоятидан иззат ҳамда иқболли даргоҳга ошиқдилар. (Улар) давлатни мулозамат қилиш шарафи ва мажлисларда қатнашиш саодатига эришиб, ғоятда иззат ва шараф топдилар. У л хазрат бу биродарларни марҳаматли ва меҳрибонли кучоғига тортиб,,

улардан хол-ахвол сўради. Хоразм султонларидан, Хоразмга тобеъ бўлган ерларнинг волийси Ҳожимхон¹²²нинг ўғли Суюнчмуҳаммад султон катта ўрду билан келди¹²²². Жамшид мартабали хазрат унинг борасида (хам) бенихоят иноятлар кўрсатди. (Абдуллахон) султонларни, истеъдод ва мартабаларига кўра, м-аълум ўринларга қўйди.

(Б а й т :)

Хар томондан Жам қудратли султонлар
Шаҳриёрнинг хизматиغا етиб келдилар.

ИЧКИ ДУШМАНЛАРНИНГ КУРАШ МАЙДОНИНИ
ИЗЛАШЛАРИ ВА КУНДАН-КУНГА ОРТАЁТГАН ДАВЛАТ
ХИМОЯЧИЛАРИНИНГ УЛАРГА ҚАРШИ КУРАШИШ
ОТИГА МИНИШЛАРИ

Рамазон ойининг охирги ўнида¹²²³: *Тот бошида бу сайёра тўдали шоҳ, Фалак кўреонини ўлга олишга майл қилди. Уфидан кофир юзли субҳ кўришиб, Осмоннинг маёт фила кўпник сочадиган бўлди. Қалъа ичидан жуда кўп сипоҳ ва кинали лашкар Ҳаммалари шерлардек мард ва Рустамдек жанговар, Коф тотдек кина (цаеида) бел боғлаган эдилар чиқиб, бошдан-оёқ зирех ва темир кулоҳларга фарқ бўлган холда жангни кутиб турдилар. Зафарасар лашкардан ҳам иззат ва қудратли амирзода Муҳаммад Али ўғлон, Бўйдошбий дўрмоннинг ўғли Бехбуд мирзо, Муҳаммадёр мирзойи дўрмон, Дўстим баковул ва Шохмуҳаммад мирзойи олачопон сингари ҳаммалари йўлбарс ҳамлали, фил таили, бури савлатли ва қоплондек ташланувчи бир катта гуруҳ Ҳаммалари ўткир кўзли, одам овловчи, Ёрнинг қон тўқувчи кипригидек найзадор. Хар бирининг ўлида қон сочувчи ханжар Маҳбубларнинг кўзларидек зирех остига яширинган, Ҳаммалари кина юзасидан от чоптириб, Қалқотти тигнинг елкасига осган (ҳолда) хоннинг бошқа лашкари билан, Яратганнинг инояти ёрдами ва соҳибкирон давлатининг қувватлаши билан, этиклари пошнасига қадалган темир тепкилар билан хусумат отини тезлаштирадилар ва у фитна шукухли гуруҳни туб-томири билан юлиб ташлаш учун азимат отини чоптириб, душман томон юзландилар; қон тўқувчи найзалар ва ўткир тиғлар кўтардилар. Жавҳардек (тиник) тиғлар ўлганларнинг қонидан ёқут рангига кириб, олмосни-*

гон гавхардек ханжар ярадор бўлганларнинг хунобидан лаъл ту сини олди. Паҳлавонларнинг қалқонлари қахрамонларнинг қўли ва панжаларида жон олувчи ўқлардан ғалвирдек бўлди. Курашувчилардан хар бири дили ёрикларидан уруш майдонини томоша қилдилар.

Алқисса, жанг йўли ва ор-номусга нимаики тўғри келса, шукухли суворийлар биронтасини ҳам қолдирмадилар. Муҳаммадёр мирзойи ва бошқалар то хандакнинг лабигача (от) чоптириб, душманни олдиларидан кўтардилар. Нихоят, душман хужум қилиб, Муҳаммадёр мирзойини кўп уруш ва санчишлардан сўнг асир олди. Муҳаммад Али ўғлон ва Шохмуҳаммадбий олачопон бошқа паҳлавонлар билан уни (асирликдан) қутқариб олишга хар қанча урунсалар ҳам, (бу)-муяссар бўлмади. Охири, зафарогоҳ сипоҳ бир-бирларидан ажралиб, жанг қилиш, фитна ва хусумат курашидан воз кечдилар.

КИНА КўРСАТУВЧИ ДУШМАНЛАРНИНГ БАЛХДАН
ЧИКИШИ ВА ЁДГОР МУҲАММАД МИРЗО ҲАЁТИНИНГ
ОХИРГИ КУНИ

Шаввол ойининг бошида¹²²⁴ қуёш жамшиди олтин безакли тиғини яшнатиб, фалак кўрғонини фатҳ қилиш қасдида зар сочувчи байроқ ва ғолиб чодирини кўтарган куннинг бошида хуршид юзли Жамшид (яъни қуёш) зар сочувчи кинани байроқ қилган тонгда қалъа ичкарасидан ҳисобсиз кўп, то икки-уч минггача пиёда аскар, (уларнинг) ҳаммаси урушувчилар, замой паҳлавонлари бўлиб, камонларни қаттиқ билакларига олиб, одам овловчи ўқларни камар атрофига қадаган, тилла суви югуртирилган ҳафтонларни кийиб, олтин безакли кулоҳларни бошларига қўйган холда, Чаҳортоқ дарвозасидан қурол-аслаҳалари билан чиқдилар. Қалъанинг бурж ва деворлари тепасига жангни томоша қилиш учун жуда кўп халқ (хам) чиқди.

(М а с а в и й :)

Ўша қуни қалъадан жуда кўп халқ,
Уруш қилиш учун чиқдилар.
Ҳаммаси кина ахтарувчи, қоя шукухли
Тоғдек белларига камар боғлаган (эди).
Пиёдалар — қахрамон, кишини йиқитувчи, ш-
Маҳбубларнинг киприкларидек саф тортган
(эди).ДУ

Душманларнинг чиқишлари пахлавонларнинг қулоқларига етгач, «Қалъани босиб олиш учун ҳеч ким бормасин», деган қутли фармон бўлганига қарамасдан, қурашувчиларнинг жамият томирлари ҳаракатга келиб, тўхтаб тура олмадилар. Нусратли сипоҳдан Тўлак мирзо Мир Тинкиличбий ўғли, Мирзо Мухаммад мирзойи найман, Дўстим баковул, Бикашбий тўқбеги¹²²⁵, Ёдгор мирзо, Юлум мирзо, Оқ Гулбий ўғли ва бошқа шу каби ғайратли йигитлардан бир гуруҳи уруш кийимларини кийиб, қураш либосини эгниларига илиб, жанг қилиш учун баргуствон отлар устига миндилар ва дарҳол шер ҳамда қоплонлардек у қаттиқ жанг қилувчи гуруҳни туб-томири билан кўпориб ташлаш учун юзландилар.

(М а с н а в и й:)

Душман (Абдуллахон) гуруҳидан хабар
топгач,
Жанг учун ташқарига ошиқдилар.
Лашкар тортувчи, саф ёрувчи, суворийлар,
(Ва) қахрамон кишиларни йикитувчи
пахлавонлар,
Шамширларини ғилофидан суғуриб,
Уруш қилиш учун майдонга кирдилар.

Душманлар лашкарларининг тўда-тўда, минг-минглаб ва гуруҳ-гуруҳ бўлиб, баъзилар қўлларига камон олиб, яна бир жамият (бўлса) ўткир тиғлар ҳамда ўт сочувчи найзаларни елкаларига кўтариб, жангни кутиб, ҳар ерда турганлигига қарамасдан, кинали пахлавонлар ва қахрамон киначилар, уларнинг чексиз гуруҳларини йўқ деб гумон қилиб, қоплон шуқухли у тўдага қараб юрдилар ва дилни яраловчи ўқларнинг зарби ҳамда ўт ёқувчи тиғларнинг санчилиши билан барча гуруҳлардан ўтдилар. Қарши томон (ҳам) пистирма билан ҳужумга ўтиш йўлини илгари сурдилар.

Тез учувчи бургут камон қарғаси уясидан парвоз қилди ва товуқ жонини овлаш қасдида канот езди. Камончилар илгари ўтиб шундай ҳужум қилдиларки, Ёдгор мирзо ва Дўстим баковулнинг отини, (шунингдек) Мирзо Мухаммад мирзонинг йўрғасини ўқ захми билан йикитдилар. (Дўстим) баковул душмандан бир қанча захм олганлигига қарамасдан, чакқонлик қилиб, ботирлик кўрсатган ҳолда, тиғ зарби билан уларни ёриб чиқди. Кўркинч ва ваҳимадан ўзини ўрмонга яширган шердек бўлган у иккала

(амирни) бошқа (бир) пахлавонни ҳужумга ўтис асирга туширдилар. Ёдгор мирзонинг ўзи жуда кўп яраланганлиги сабабли, уруш майдонида бу қарорсиз дунёдан барқарор уйи (бўлмиш) нариги дунёга йўналди. Мирзо Мухаммад мирзони банд қилиб, ичкарига олиб бордилар. (Ибодул-ла) султон Алимардоннинг илтимоси билан унинг гуноҳидан ўтди. Зулқаъда ойининг бошларида¹²²⁰ ажойиб бир сурат юз кўрсатди.

ФАҚИР СУЛТОННИНГ ДУШМАНЛИК ҚИЛИШИ ВА
ШАҲАРНИНГ ИЧКАРИСИГА КИРИШИ; УНИНГ ЁРДАМИ
БИЛАН БАЛХ СИПОҲИНИНГ ХУСУМАТ ВА ҚАҲР
МАЙДОНИГА КИРИШИ

Бу воқеанинг баёни шундай бўлган эди: Факир султон Ҳисор томонидан Искандаршиор ҳокон даргоҳига келганидан бери ҳамиша турли мурувват ва тарбиятлар билан бахтиёр ҳамда хурсанд қилинар эди. Ул ҳазратнинг қутли мажлисига кириб туриш имкониятига эга бўлиб, ҳар куни, балки ҳар соатда хилма-хил хусравона мурувватлар ва подшоҳона марҳаматлар билан улуғлик байроғи кўтарилар эди. (Лекин Факирз султон) улуғ ном ва кароматли мартабага эгали бўлишига қарамасдан, тесқари толеъ ва ёмон бахт асар қилиб, янглишиш водийсига йиқилди. «Кимни Тангри (йўлдан) оздирса, у ни йўлга солувчиси йўқдир»¹²²⁷. (У) бир тудга фасодчи мулозимлар воситаси билан миясига бузук! фикрларни ўрнаштириб, очиқ бир сабабсиз, душманлик ва тесқаричилик изҳор қилди; исён, ўзбошимчалик ҳамда бўйин товлашлик йўлини илгари сурди, калта фахм ва ғоятда кам ақллигидан у л ҳазратдан юз ўгирди., Ҳолбуки, унга' (яъни Абдуллахонга) бандалик қилиш бутун оламга эғалик қилишдан афзалроқдир. Бир кун кечаси ўша фитначи султон иқболли аскаргоҳнинг ташқарисидан қалъа ичига ошиқди. Беоқибат Динмуҳаммад султон ўз-ўзича «султонликка етишишнинг умид тонги бахтиёрлик матлаидан чиқиб қолса ажаб эмас», деган (хом) ҳаёл билан (бу воқеадан) ниҳоятда хушдил ва шодмон бўлди (ва), «Ноғорачилар девор тепасига чиқиб шоду хурсандлик куйини чалсинлар, қарнай ва сурнайларнинг овози фалакнинг авжига чиқсин», деб буйруқ берди.

М а с н а в и й :

Қалъа ичига кўрғоннинг фитна ахтарувчиси
кирганда^

-Ўнинг волийси чексиз бахтиёр бўлди.
Гўё меҳнат туни охирига етиб,
Ундан умид ва шодлик тонги пайдо бўлгандек
бўлди.

Тезда девор тепасига байроқ кўтарилиб,
Шодиёналик учун ноғора чалинди.

Аъло ҳазратга бу воқеанинг содир бўлганлиги ва бу ҳодисанинг воқеъ бўлганлиги жуда оғир тушди. Аммо, ҳамияти кучлилигидан буни сездирмасликни маслаҳат кўрди. Алқисса, у фитна ва фасод ҳамда ғала-ғовур ва ўжарликнинг асосий сабабчиси (Фақир султон) кўшилгандан кейин, Динмуҳаммад султон ҳаддан ошиб кетди. Озгина муддат давомида тўпланган хазинанинг эшикларини очиб юборди (ва уни) амирларга таксим қилиб берди. Уларни ор-номус ва номларини сақлаб қолиш учун жангга уйғотиб, кечаю кундуз у фитна ёқувчи султон душманлик созини чалди. Халқларни (урушга) отланишга шошириб, низо оҳангини қуйлади. Қалъа аҳли бу ҳодисанинг воқеъ бўлганидан ботир бўлдилар.

Мазкур ойнинг ўн бешинчиси, сешанба кунини¹²²⁸ эрталаб, шарқ майдонининг шахсувори аждаҳо сурат байроқни бахтиёр кўринишли бу қалъани босиб олиш учун Жавзо буржи¹²²⁹ дан кўтариб, зарнишон найзасининг зарби билан юлдузлар мавкабини бу кўк тусли кўрғоннинг кунгираси устидан қувганда, *Оқ байроқли тот лашкар тортиб, Кўк рангли цаъга устига цадам қўйиб, Саҳар суворийси юзини ҳон билан ювиб, Заррин цуёш ханжартиш цинидан чиҳарганда*, қалъа ичкарасидан, иккинчи бор, икки мингга яқин пиёда ва отлик (аскар) чикди. (Уларнинг ҳаммалари кина изловчи ва Баҳманшиор эдилар. Масалан: Абдуллатиф садр¹²³⁰ ва Тўлак чухра окоси, Тошим девона, Назар чухра окоси, Жонали чухрабоши, Кўчум мирохўрнинг ўғли Кучак Али мирзо кабилар қахрамонлик зиреҳини танларига ва баҳодирлик кулоҳини бошларига кийиб, фил танли ҳамда каркидон бошли отга минган ҳолда, уруш майдонига юзландилар.

Аъло ҳазрат душманнинг ташқарига чиққанлигидан хабардор бўлиши билан, ботирлик водийсининг отлиғи Иқим чухра окоси ва коплондек шижоатли Назар чухра окосини ғоятда кўп иноятлар билан орқасини мустаҳкамлаб, ўнг ва сўл чухралар билан, душманларни тағи билан кўпориш учун юборди. У икки кўркмас ботир /жарлик садафини бахтиёр узангидаги зафар-

оёғи (остиға) қуйиб, ғазабланган шердек уларга қараб юзланди. (Ҳар) икки туда бир-бири билан учрашгач, ҳар икки томон паҳлавонлари тигларини (қинидан) суғуриб, найзаларини кўтарган ҳолда, бир-бирларига ташландилар ва жанг майдонининг гардини кўк фаллакнинг авжига етказдилар. Оламни ёритувчи куёшнинг юзи (гард) никоби остида кўринмай қолди.

(М а с н а в и й :)

Икки томоннинг кинали суворийлари,
Ҳар бири қўлида найзаси, (худди) икки
бошли илонни ушлагандек.
Ҳаммалари чидам юзасидан собитқадам,
(Ва) кина қасдида тоғ каби белларини
(маҳкам) боғлаган (эди).
Ҳаммаси бошдан-оёқ зиреҳ остида.
Гўё мавж остидаги дарёдек ғарқ бўлган (эди).
Ҳаммалари бошларига темир кулоҳ қўйиб,
Бошида хубоб келтирган дарёдек эди.

Яшиннишон найзалар тилини узун қилиб, юз турли зарбаларни паҳлавонларнинг кулоғига етказди. Тошлардан (ҳам) ўтиб кетадиган ўқлар ўзининг тиник пармалари билан паҳлавонларнинг диллари жавҳарларини Бадахшон лаълига терарди. Шамширлар йигитларни бошларидан то белигача ёриб ўтарди. Довюрақларнинг руҳлари жонларининг тешиқларидан чиқиб, иккинчи бир оламга чопарди.

М а с н а в и й :

Қахрамонларнинг шавкат билан бақириши,
Жанг саҳросида кўзғолиш пайдо қилди.
Қийқирик овозлари фалакка шу қадар
кўтарилдики,
Фаришталарнинг ҳуши бошларидан учди.
Урушда найзалар қахрамонларнинг
кулоқларига,
Юз таъна билан ажал хабарини етказдилар.
Паҳлавонларнинг миясини шамшир ёриб,
Бошидан белигача икки бўлакка бўлинган эди.
Зиреҳлар қондан қатра сочувчи бўлиб,
Ҳамма кўзлар маржон денгизи бўлган эди.
Паҳлавонларнинг камари ўлганларнинг қони
билан ҳўл бўлиб,
Ўзлари то камарларигача қонга беланган
эдилар.
Темир танлар ўз қонларидан лабо-лаб бўлиб, Д
Паҳлавонлар фано жомидан маету беҳуд
бўлгандилар.!

Уша куни фалак қаҳрамони қуёш жонни ёндирувчи тиғини ўч олиш қинидан чиқарган вақтидан (яъни эрталабдан) то заррин кубба кўк фалакнинг истувосига етгунча (яъни туш пайтигача) уруш ва жанг оташи ниҳоятда алангалади. Ниҳоят, икки томон суворийлари ва курашчилари таскин сувини фитна оловига сепдилар ҳамда паҳлавонларнинг ҳамласи шамоли билан кўтарилган бало ва ҳаяжон ғуборини бостирдилар. Тортишув гиламини йиғиб, бир-бирларидан ажралишдилар ва оёқларини уруш майдонидан тортиб, жангу жанжал баҳридан ўтдилар.

ДУШМАННИНГ ЖАНГ ВА ТОРТИШУВ ДАЪВОСИНИ
ОШИРИШЛАРИ ҲАМДА ҚАТТИҚ ТАЛАБ ҚИЛИШЛАРИ;
ОРУ НОМУСНИ СИНДИРИШ (ВА) ХУМОРЛИК
КОСАЛАРИНИНГ КЕТМА-КЕТ КЎТАРИЛИШЛАРИ

Иккинчи куни олтин узангили қуёш шахсувори осмон қалъасини олиш қасдида зар безакли маҳчасини айланувчи фалак буржиги кўтариб, аждарга ўхшаш арқонни кўк кунгираси ва Зуҳал айвони авжиги ташлаганда, *Иккинчи кун бу фитна ахтарувчи фалак, Бутунлигича кинага айланиб қуёшни тутиб берганда*, қалъа ичидан иккинчи бор жуда кўп халқ ва шукухли сипоҳ, ҳаммалари шижоат ўрмонининг шерлари, ботирлик денгизининг наҳанглари бўлиб, уруш майдонида бир-бирларидан ўзишиб, бу уруш достонини Рустам (ва) Зол¹²³¹ кураши достонидан (хам) ўтказишни ўйлаган бошдан-оёқ жавшанлар ва кулоҳлар остида яширинганлар чиқдилар.

М а с н а в и й :

Иккинчи марта халқ ичкаридан чиқди.
Кўркмас паҳлавонлар ташқари чиқди.
Ҳаммалари тошни ёрувчи тиғларни олиб,
Уруш азмида майдонга йўналдилар.

Нусратли сипоҳ ўша (илгари) енгилган лашкарнинг келаётганидан хабар топиши билан, мард ва довьюрак кишилардан бир гуруҳи уруш майдонига жазм қилиб, майдон томон ошиқдилар. Бу тўдадан паҳлавонлар буржининг юлдузи ҳамда шижоат сандиғининг гавҳари Абдол зокибий ва унинг биродари, фалак қуёшининг сарвари ҳамда ботирлик осмонининг қуёши Муҳаммад Бокибий мардлик ва мардоналик отини

жоидан қузғатдилар ва қуёш тусли зар хаттонларни кийиб осмон каби баланд ойна боғлаб, унга қараганда фалак кўзини қамаштирадиган олтин безакли худларни бошларига кийган холда, яшиндек яракловчи зумуррад нишонли тиғларни байроқ қилиб, лоларанг қалқонларни елкаларига қўйган холда, душман билан олишишга киришдилар.

М а с н а в и й :

Уруш азмида (уларнинг) ҳар бири ғунча каби (эди).

Иш учун этагини белига қистирган эди.
Зиреҳга яширинган холда майдон томон йўналдиларки,
(Бу хол) сабза ичида оққан сувга ўхшарди.
Жанг қилиш учун ҳар бирининг қўлида тиғ (бор эди).

Ажойиби шулки, қуёш хилолни ўрагандай эди.
У икки бахтиёр елкаларига қалқон (осиб),
Қуёшу ой сингари ойнабанддек эди.

У икки кинали (қаҳрамон), ёшлари кичик бўлишига қарамасдан фитначи душманга ташланиб, уруш оловини ёқдилар. Тиниқ тиғ шуълалари ва ўт сочувчи найзаларнинг яраклаши билан ханжар урувчи Баҳромларни фалак авжида айлантирдилар. Ниҳоят, душман Абдол Бокибий атрофига келиб, унинг отини яралади ва (унинг ўзини) ерга йикитди. Теварак-атрофдан (уни) ўраб олиб, ярадор қилдилар. Муҳаммад Бокибий ҳарчанд паҳлавон отини баҳодирлик майдонида елдириб, биродари тепасига етиб боришга ҳаракат қилса ҳам, қалъа халқи бир-бирини орқасидан ёрдамга етиб келиб, ғалабалари ортиб бораётганлиги сабабли, бу мумкин бўлмади. Абдол Бокибийни асир қилиб ичкарига олиб кетдилар. Муҳаммад Бокибий уларнинг орасидан ташқарига ошиқди. Дили ваҳм умиди билан тўлиб таслим бўлди. Бир неча кундан сўнг Абдол Бокибий соғайиб (қочиш) йўли ва тадбирини кўрди. (Бир куни) тунда девор тепасидан ошиб тушди ва хандакдан сузиб ўтди (ва) соғу саломат, иззат ҳамда тарбият ўрдасига етди.

Ўша кунларда Самарқанд томондан Жувонмардхон, замон талабига кўра, ўз ўғли Дўстим султонни арқони давлат ва аёнларидан Дўстмуҳаммад ўғлон, Абдуссамадбий ва унинг биродари Абдол Восеъ мирохўр, Қурбонали зардча¹²³² ва унинг биродари Муҳаммадали зардча--

эр каби бир гурух билан Тйазкур султоннинг (яъни Ибодулла султоннинг) нусратли даргоҳига етиб келиб, кўл ўпиш давлатини топди. Самарканд пахлавонлари жанг майдонида ботирлик кўрсатганлари ва шижоат гуйини кураш човгонига отганлари сабабли иккинчи кун куёш хусрави осмон қалъаси устига зар нақшли маҳчасини кўтариб, зарнишон тигининг зарбаси билан хабаши кўшини ва шом сипоҳини тор-мор келтирганда, (яъни) *Эрта тонгда юлдузлар сипоҳининг шоҳи Байротти (осмон) қалъасига кўтарганда* Самарканд сипоҳи кинали тўғларини суғириб, олмос найзаларини кўтариб, уруш ва жанжал қурол-аслаҳаларини тайёр қилган холда душманлар билан урушиш учун кўзғолдилар. Қалъа ичидан жуда кўп лашкар — ҳаммаси зўр, фил танли, бури ҳамлали ва шердек ташланувчи бўлиб бошдан-оёқ зирех ва жавшанларга ғарк бўлган холда — Чахортоқ дарвозасидан чиқдилар; кон тўқувчи шамшир ҳамда ўткир найзаларни елкаларига кўтардилар. Икки томон бир-бирларига яқинлашиши билан, дарҳол, қахру ғазаб билан бир-бирларига ташландилар. Шер ва коплонлардек хусумат ва жанг қасдида бир-бирлари билан аралашиб кетдилар. Ўша куни Самарканд йигитлари ўша кон тўқувчи уруш майдонида кураш ва жанг тариқаларини ўз жойига қўйдилар. Қудрат жигарларида қувват номи колгунча жанг водийсида собитқадам бўлдилар. Ниҳоят, иш мардлари ва найза урувчи қахрамонлар жуда холдан кетиб, хусумат жиловини жанг майдонидан бурдилар ва ишни бир ёқлик қилмасдан, ўзларининг оромгоҳларига ошиқдилар. Аъло ҳазрат бу гурухдан ўша оғир ўринда довураклик кўрсатган бир тўдасини подшоҳона иноятлар билан сийлади ва ўз олдига чақириб мартабаларини энг юқорига кўтарди. Масалан, Самарканд сипоҳидан Абдуссамадбийни ўз раъийятига олиб, ўзига ҳамроҳ қилди ва бошқа амирлар қаторидан жой бериб, дав лат соясини унинг бошига туширди.

Шу вақтда Хоразм тарафидан Хожимхоннинг ўғли Суюнчмуҳаммад султон (хам) зафарнишон сипоҳга мадад бериш учун келиб ул ҳазратнинг қўлларини ўпиш саодатига эришди. Аъло ҳазрат унинг борасида (хам) чексиз иноятлар кўрсатиб, тоза кароматлар изҳор қилди. Хоразм султони урушни назарига илмай, жанг ва кураш майдонида пахлавонлик байроғини кўтаришни ихтиёр қилди, ботирлик водийсига қадам қўйиб, баҳодирлик йўлини (хоконга) аён

шлмоқчи бўлди. шунинг учун иккинчи кун жуда кўп халқ, ҳаммаси арслон ва ғазабли шердек, Ҳиндувон қалъаси ичидан уруш қилиш учун чиққанларида Хоразм лашкари дилини жангга қўйиб, уруш асбобларини тайёрлаган холда, душман томон юзландилар. Икки томон бир-бирлари билан учрашгач, ҳар иккала гурух пахлавонлари кина отини жойидан кўзғотиб, шижоат билагини кўтарган холда уруш йўлига қадам қўйдилар ва бир-бирларига ташландилар. Ҳар иккала тарафдан шижоат ўрмонининг шерлари ва ботирлик денгизининг наҳанглари пахлавонлик одати ҳамда баҳодирлик йўлини ўз ўрнига қўйдилар. Ажалнинг хабарини (эса) илон танли найза тили билан бир-бирларининг қулоқларига етказдилар. Уруш йўлини ва ор-номусни сақлаш мақсадида собит қадам бўлдилар. Бу тўданинг Урганч пахлавонларидан бири, нақд жонни йўқ деб гумон қилиб, душманлар урушини ҳеч писанд қилмаган холда, кийимлари остига чўмоқни яшириб, душман томон от чоптирди (ва) ҳар бир ҳамласида бир курашувчини оти устидан ерга қулатди. Баъзиларини (эса) чўмоқ зарбаси билан бош ва юзини яралдилар. Охирида икки томон пахлавонлари бир-бирларидан ажралиб, ўзларининг (аввал) турган жойларига қайтдилар.

ЗАФАР ТУҒЛИ ХОҚОН(НИНГ) АМИР ҚУЛБОБОНИ
МИЛКАТ ОҒА ИМОРАТИНИ БОСИБ ОЛИШ УЧУН
ЮБОРИШИ

Юлдуз мавкабли аскарлар теварак-атрофдан қутли остонага ва кундан-кунга кучайиб бораётган давлат эшигига ошиқиб, Искандар табиатли шаҳриёрнинг узангисини ўпиш билан камолот топиб ва бахтиёр бўлгач, ул ҳазрат ҳар кишининг ўз қадр мартабасига муносиб (келадиган қилиб) кўнгилларини олди ва (уларга) маълум ўрин тайин қилди. Улуғ мартабали, ҳашамат насабли жаноб, давлатнинг рукни ва салтанатнинг суянчиғи Қулбобо кўқалтошни чақириб деди: «Хотирга шу нарса келдики, Ми л кат оға мадрасаси биносини қўлимизга олмагунимизча, (қалъа) ичидаги халқ танг бўлмайди. Энди муносиби шулки, мазкур иморатни қўлга кириштишга отланинг ва қандай йўл билан бўлмасин уни эгалланг». Буйруққа бўйсуниб юзасидан йтадбирли амир Қулбобо кўқалтош аср намози вақтида, ўнг ва суд эшик оқоларига бош бўлиб

қолган юлдуз сонли сипоҳ билан қалъанинг кун чиқиш томонидаги Милкат (оға) иморатини фатҳ қилиш учун юзланди. Мовий туе ли фалак хусрави оёғини кўк йўрға устига қўйиб, заррин тиғини кўтарганда ва олтин найзасини елкасига қўйиб, фирузаранг осмон қалъасини очганда, яъни шом намози вақтида *Намозшомда бу яхши чехрали шоҳ. Ҳаммаси кино, (билан тўлиб), меҳрдан ўтди, Зарнишон ттни жангга келтириб, Охири осмон кўргонини очди,* кинали сипоҳ ва бахтиёр лашкар тўхтовсиз мадрасани олиб, бу мустаҳкам ўринда манзил қилдилар.

Қалъа халқи бу воқеадан хабардор бўлгач, жанг кийимларини ва уруш, санчиш хилъатларини кийиб, тўла тайёргарлик билан, бахти юрмаган душманлар Хожа Уккоша дарвозаси¹²³⁴дан чиқдилар ва жанг ҳамда уруш қасдида юзландилар. У вақтда амирлик насабли жаноб Қулбобо кўқалтош, унинг кадри (яна ҳам) ортсин, эҳтиётликка риоя қилиб: '«У иморатнинг теварак-атрофига кўчабандлар қилинсин», деб буюрган эди. (Шунинг учун) душман уруш қилиш учун олдинга кела олмади. Ўша кечаси то тонг отгунча икки тараф паҳлавонлари то эртаси кунигача кўриқлаб турдилар. Эҳтиётлик юзасидан (бир-бирини) кузатиб туриш ва (бир-Ц биридан) хабардор бўлишни қўлдан бермади-Ц лар. Эрта тонгда тўртинчи осмон шаҳриёри¹²³⁵ Ц бу кўк гумбаз кўргонига заррин танобини таш-§ лаб, мустаҳкам осмон кўргонини қўлга олиш В билан бирга хабаш қўшинини ва қоронғу кеча К сипоҳини енгганда Маснавий: *Рум ишчанишоҳи 1; лашкар тортиб, Матриц сипоҳи байроқни кў-Ш тарғаида, Тонг бошланишида чанг Зуҳалга кў-иц тарилиб, Суворийлар гардидан фалак яшири-Ш пади. Карнайнинг бўқириши ва пай овозидан, Ш Тог ҳаракатга келиб, жойидан иўззолди. Ш (Қалъа) ичидаги халқдан фалак савлатли си-Ш поҳ ва юлдуз сонли лашкар, қуролланган ҳам-§ да мукамал бўлган холда, чиқдилар. За-Г фарасар лашкар ҳам душманчилик (куйини) к созлаб, урушнинг бошлаб юборди. Жанг йўли ва К ору ному с шевасини илгари сурдилар. Нур бе-Ш рувчи куёш чашмаси йўрға отларнинг туёғла-Ш ридан кўтарилган чангдан булғониб, ёруғ юл-Ш дузларнинг кўзлари тиғ ва найзаларнинг ярак-Л лашидан ва ўқларнинг шуъласидан хиралаш-Ш ди. Найзанинг тили ажалнинг хабарини паҳла-В вонларнинг жон қулоқларига етказиб, ўлим шГ' таъсирли ўқ ёш ва қари дилларни ўқ пармаси*

М а с н а в и й:

Довюрақларнинг қайнашидан ўша атрофда
Саломатлик учун ўтиш йўли танг бўлди.
Гул юзли йигитларнинг қонидан
Ер бошдан-оёқ лолазор бўлди.
Пўлат кўлоҳли довюрақлар қулоғига,
Найзанинг тили ўлим хабарини айтди.

Ўша кунни жаҳонни ёритувчи куёш тулуғ қилган эрта тонгдан то кун ботгунга қадар ҳар икки томондан Рустам асарли довюрақ паҳлавонлар кетма-кет бир-бирларига ҳамла қилиб турдилар. Қалъа аҳли зафарогоҳ сипоҳни у иморатдан қувиб чиқаришга ҳарчанд урунсалар ҳам буни урдасидан чиқа олмадилар. Охири, тамом ноумид бўлиб уруш ва қурашдан чекинган холда, орқага қайтдилар.

Аъло ҳазрат шижоатли жаноб амир Қулбобонинг тўла қаҳрамонлигига жуда кўп таҳсин ўқиб, у жойни сақлаш ишини ёзиш-нашаёнлардан бирига буюрди.

МАРДОНА СИПОХНИНГ ХУЖУМ ҚИЛИШИ ВА КАБУТАРХОНА БУРЖИ²³⁶НИНГ ҚЎЛГА КИРИТИЛИШИ

Нусратли сипоҳ (қалъа) ичидаги кишиларни енгиб, у мустаҳкам жой ва метиндек иморатни босиб олиб хотиржам бўлгач, бошқа зафар асар лашкар ҳам бор ғайратлари ва ғоятда ҳамиятлари юзасидан ул ҳазратдан сахий Тангрининг инояти ва қуллар эгаси хусравнинг (яъни Абдуллахоннинг) қувватлаши билан ҳар тарафдан қалъага хужум қилишни ва бир мард курашчи ҳамда зўр билакли кишининг қудрати билан мурчалга муносиб бир жойни қўлга олишни талаб қилдилар. Хусусан, амирзода Шохмуҳаммад мирзо баҳодир аъло ҳазратга бу масала юзасидан куйидаги маслаҳатни берди: «Чаҳортоқ дарвозасининг қаршисида бўлган Кабутархона буржини қўлга олиб, қалъа халқини сиқиб қўйиш учун ўша ерда турсак, чунки у ер шундай жойки, қалъа аҳли ҳамиша тўфанг отувчи ва кинали нафт отувчиларни ўша ердан олардилар. Қалъа аҳли хотиржам ичкаридан чиқиб, уларнинг посбонлиги орқасида хандақдан сув олиб ичкарига кириб кетардилар». Иккинчи кунни шавкатли сипоҳдан мамлакатнинг таянчи, Низомиддин Қулбобо кўқалтош, Шохмуҳаммад мирзо, Иқим чухра оқоси, Назар чухра оқоси

ва дабадали бир жамият оилан ўша буржни босиб олиш учун юзланиб, улуғлик оёғини Зуҳалнинг бошига қўйган ҳолда (ўша ерни) олишга киришдилар. Ҳар иккала томондан фитна из ловчи паҳлавонлар юзма-юз келиб, қўп мо-жаро ҳамда чексиз тиришишлардан сўнг бахтиёр аскар қалъа аҳлини енгиб, фалак мисол ул манзилни босиб олди. Шу куни Шохмуҳаммад мирзо зўр қахрамонлик кўрсатди. Ўша буржни у қўлга киритди деб айтиш мумкин. Ўша жойни қўлга олиб бўлгач, ул ҳазрат мирзо Шохмуҳаммадни у ерни сақлашга тайин қилди.

ЎША БАХТИЁР КЎРИНИШЛИ ҚАЛЪАДАН
ЩАЙТОНАСАР ДУШМАНЛАРНИНГ ИККИНЧИ МАРТА
ЧИҚИШЛАРИ

Юлдузлар сипоҳининг султони ой мавқабларига ҳамла қилиб, уни мағлуб қилганда ҳамда унинг жаҳонни кесадиған тиглари нурлари кўк қалъасининг бурж ва деворларига ташлаганда, яъни тонг энди отиб қуёш чиқа бошлаганда Динмуҳаммадхоннинг аркони давлатларидан ва мамлакат аъёнларидан Наврўзбий қушчи, Дўстимбий дўрмон ва Абдуллатиф садр каби бир тўдаси, бошқа паҳлавонлари ва қолган жангчилар билан, Ҳиндувон қалъасидан чиқиб, мирзо Шохмуҳаммад кўлидан у л буржни (яъни Кабутархона буржини) тортиб олиш учун юзландилар. Душманнинг (қалъадан) чиққанлиги хабари зафар туғли сипоҳнинг қулоғига етгач, бури ҳамлалари, наҳанг монанд, шер савлатли ва қоплондек жанг қилувчи амирзода Булуж мирзо қушчи, ўша вақтларда қўрғон ичидан чиққан Иброҳим ёбу¹²³⁷ ва унинг отаси Аҳмад Қосим жибачи¹²³⁸ ҳамда бошқа шу каби довиюрак ва найза урувчи йигитлардан бир гуруҳи билан низо отини жойидан қўзғотди. (Улар) ишларини тартибга солиб ҳамда уруш ва жанжал асбобларини ҳозирлаб, тилларини узун қилган олмос сингари тиглар билан паҳлавонларни сўкардилар. Тез ёниб кетувчи ва ўжар оташнинг яллуғи каби шуълалари найзалари билан майдонга юзланиб душман билан олишдилар.

М а с н а в и й :

Суворийлар ҳар томондан бир-бирларига от
чоптириб,
Баланд найзаларни кўтардилар.
Ҳаммаси Баҳмон одатли, Рустам шуқуҳли
(бўлиб),

Тоғ каби камарларидан тиг кўрсатдилар.
Ҳаммалари бошларини зирёх ёқасидан
чиқариб,
(Гўё) гирдобдан бош кўтарган наҳанглар
эдилар.
Паҳлавонларнинг бошларида сув(га ўхшаш
тиник) ўткир қилич бўлиб,
Қандай (сер) сув эдики, учқунидан катра
тўкарди
Табарзиннинг ҳар бурчаги қонга тўлиб,
Лолақизғалдоқ баргидек жигаррангли бўлган
(эди).
Паҳлавонлар зирехга тиг ва ханжар
урганларида,
Зирех кўзидан фитна бошларга урилар (эди).

Қахрамонлар тантанасининг садоси ва суворийлар ҳамда жангчиларнинг овози осмон тоқига чирмашди; отларнинг кишнаши ҳамда йўрғаларнинг хуруши Зуҳал айвонига етди. Ҳар икки томондан кинали, найза урувчи ва ханжардор қахрамонлар мудофаа қилиш ва (бир-бирларини) дафъ этиш учун олдинга чиқиб жанг оловини ҳамда уруш ва жанжал гулханини шу қадар алангалатдиларки, ўша замоннок қонхўр Миррихнинг Дили ўч олиш майдонида ўлганлар учун куйди. Серсув офтобнинг чашмаси шамолдек елувчи отларнинг ғуборидан булғанди: собит ва сайёра юлдузларнинг нурли кўзлари ўт сочувчи тигларнинг яраклашидан ва яшиннишон найзаларнинг чақнашидан хиралашди.

Ш е ь р :

Паҳлавонларнинг фиғон ва бақиришлари
фалакка шу қадар кўтарилдики,
Фаришталарнинг қулоғини қар қилди.
Уруш ва жанжал олови шу қадар
алангаладики,
Миррихнинг дили унинг шуъласидан куйди.

Душманлардан катта бир тудда бор куч ва қувватлари билан тиришиб ўша жойни ўзларига қаратишга зфунишларига қарамасдан, Шохмуҳаммад мирзо кураш майдонининг бошқа жангчилари билан олдинга ўтиб, ҳар қанча мардлик ва мардоналик бўлса ўз ўрнига қўйди. Душман лашқарини қон тўқувчи найза ва ўткир тиглар билан ярадор қилиб, узоққа улоқтириб ташладилар. (Шундай қилиб,) улардан хо^тирларини жам қилдилар. Хусумат, жанг қилиш ва урушқоқлик қиссаси (уни) замон саҳи-

фаларида сақланиб қоладиган Муҳаммадули девона қалъа аҳли чекинса ҳам журъат этагини белига маҳкам қистириб, елкасига ранг-баранг қалқонларни осган ҳолда қайтиб, зафарогоҳ сипоҳ томон йўналди. Ўша кина ахтарувчи тўдандан (яъни Абдуллахон лашкаридан) Иброҳим ёбу отдан тушиб, пиёда бўлган ҳолда, унга юзма-юз бўлди. У икки қаттиқ жанг қилувчи қаҳрамон шер ва қоплондек олишдилар. Зумуррад тусли тиғларни бир-бирларининг бош ҳамда юзларига уруб, хўп пахлавонлик кўрсатдилар. /Қуда кўп можаро ва зарбалардан сўнг, Иброҳим мирзо, ярадор бўлганлигига қарамасдан, эгилиб кетган тиғ билан уни уруб йикитди. Қолган нусратли сипоҳ (унга) ҳужум қилиб уни оғир бандга солдилар. Тамом ғалабага эришган ҳолда (Муҳаммадули) девонани фалакқадар остонага келтирдилар. У л хазрат мирзо Шохмуҳаммад ва қолган пахлавонларнинг ' тўла шижоат ҳамда мардоналиклари учун кўп таҳсинлар ўқиди ва подшоҳона инъомлар (берди) ҳамда улар борасида хусравона қароматлар кўрсатди.

ФАЛАК МАРТАБАЛИ СИПОҲНИНГ ХОЖА УККОША ДАРВОЗАСИНИ БОСИБ ОЛИШИ

(Юқоридаги) воқеа рўй бергач, ўнг эшик ; оқолари ул хазратдан Хожа Уккоша дарвозасига юзланишга рухсат беришни талаб қилдилар.. Қалъа аҳли ниҳоятда оғир аҳволда қолганликлар сабабли, ташқарига чиқа олмадилар ва па- I ришонликдан (уларни) Тангри сақлаган бу тў- I да илгари юриб уни (қалъани) забт қилдилар. I У ерни мурчал қилиб, ҳамма ерда яхши пахла- вонлик билан ном чиқардилар.

УШТУРХОР ДАРВОЗАСИНИНГ УРУШИБ ОЛИНИШИ

Бу ғалабадан сўнг Шохмуҳаммад мирзо иккинчи марта қаҳрамонлик йўлини ҳамда мардлик одатини тутиб, ханжар урувчи суворийлардан бир тўдаси билан Уштурхор дарвозасини босиб олиш пайига тушди. Ўша куни, Тангрининг инояти ва соҳибқирон давлатининг кучи билан, уни ўз қўлларига киритдилар. Бу дар- |Возани босиб олиш ҳам амалга ошгач, аъло хаз- |Фрат Иқим чухра оқоси ва Назар чухра оқосини Кабутархона буржининг қўриқловчиси ва пос- 'бони қилиб тайинлади. Шохмуҳаммад мирзоюга

мазкур дарвозани (Уштурхор дарвозасини) мурчал сифатида тайин қилиб, иноят соясини унинг бошига солди. Барча иззат ва ҳашаматли султонлар ҳамда юқори мансабли ва дабдабали амирлар минг-минглаб ва тўда-тўда бўлиб, ўша баланд қалъа деворларини тақсимлаб, худди доирадек унинг атрофини ўраб олдиларки, бу гўё ой кўрғонлагандек бўлди. Буйруққа биноан, олий мурчаллар ҳамда юқори саркублар қилдилар. Хунар устаси устод Рухий тош зарби билан қалъа деворини арининг уясидек ғалвирак қилиб, ер жуда майда-майда бўлақларга айлантирилди (ва унинг) сири зоҳир бўлди. Шаҳарнинг ўнг ва сўлидан ёмғир томчиларидек тинмай ёғиб турган нафтнинг оловларидан дўзахнинг қаъри пайдо бўлди. Тўфанг захми ва замбараклар ўқи билан ичкаридаги халқнинг (аҳволини) шу қадар танг қилдиларки, ҳеч бир кишининг бурж ва деворлардан бошини чиқаришга мажоли йўқ эди. «Ҳеч қандай ичимлик турлари ҳамда таом хиллари ҳеч ким томонидан ичкарига олиб кирилмасин, акс ҳолда жа-] зога тортилади», деган олий фармон бўлди. Бу воқеаларнинг содир бўлган лиги сабабли, қалъа аҳли ниҳоятда қийин аҳволда қолдилар. Кундан-кунга қаҳатчилик ва нархлар ошиб кетди. Ҳар лаҳза ҳамда ҳар соат очлик ва йўқлик ортди; очлик тутуни хослар-ва авом, зодагонлар ва пастки табақа ичидан кўтарилиб, бой ва камбағал ҳамда соғу бетоб беморга айланди. Қаҳатчиликнинг кучлигидан халқ (осмон) хирмонидаги кўринган юлдузларни дон деб кўрардилар, аммо қўли унга етмасди. Кўк гумбазидаги Хулкарни бошоқ деб гумон қилардилар, \ лекин ундан ея олмасдилар. Бу қадар очлик ҳаммани жонидан тўйдирди, аммо бундай тўйдир-риш очликни йўқота олмас эди. Барчанинг кўк-рагида нонсиз юк бор эди, бироқ бу юкдан хурсандчилик юз кўрсатмасди.

М а с н а в и й:

Улар учун иш шу қадар оғир бўлдики,
Одамгарчилик уларга бури бўлиб, одам (эса)
емиш бўлди.

Ҳожатманд киши учун нон
Юқори осмондаги куёш кулчаси бўлди.
Йўл устидаги ғариб киши учун
Кечкурунги овқати ой қосасидан бўлди.
На дилнинг нондан оз бўлса ҳам мақсади

конди,

(Ва) на қорин бу овқатдан ором олди.

ва бозорларда очликдан ҳалок бўлганларнинг сони кўплигидан ўтишга йўл қолмади. Уларни юиб кафанлаш ҳеч кимнинг парвосига келмас эди. Шу сабабли, бечора халқ девор тепасидан ўзини жарликка ташлади. Тирик қолганлари (ўзини) хандакка уриб, сувдан жонларини саломат сақлаган ҳолда, дарвозага бордилар. Неча марта дарвозаларни очиб, ғариб, заиф, факир ва мискинлардан кўпчилигини шаҳардан чиқариб юбордилар. Ўша ерда бўлиб, бўлган воқеаларни ўз кўзлари билан қурган одил киши л ардан қуйидагиларни эшитдим: ўша онда кишиларни чиқаришни хоҳлаганларида, ниҳоятда кўпчилигидан бир-бирларининг устига йиқилиб, мингдан ортиқ киши оёқ остида қолиб ўлган. Қалъа аҳли ниҳоятда қийналиб, кутулиш кийин бўлган бир ҳолга тушиб қолган халқ кунгира тепасига чиқиб фарёд солган ва фатҳ юз кўрсатишга яқин қолган бир вақтда, тўсатдан, Бадахшон лашкари ва (Ҳисори) Шодмон қалъасининг сипоҳи Динмуҳаммад султонга мадад бериш ва уни ғамдан қутқариш учун келаётганлиги хабари етди ва яқинлашиб қолган воқеа (яна) узоклашди.

БАДАХШОН ВОЛИЙСИ ВА (ҲИСОРИ) ШОДМОН
ҚАЛЪАСИ ҲОКИМИНИНГ ДИНМУҲАММАД СУЛТОНГА
МАДАД БЕРИШ МАҚСАДИДА ҚИЛГАН ХУЖУМИ

Бу воқеанинг баёни қуйидагича: Динмуҳаммад султон ўзини бу янглиғ (оғир) ҳодисадан қутқариш учун ҳар доим (Тошкент ва Туркистон ҳокими) Бобо султон, Бадахшон волийси шох Сулаймон ва (Ҳисори) Шодмон қалъасининг ҳокими Ҳошим султонга киши юборар эди ва улардан ёрдам сўрарди. Шох Сулаймон ва Ҳошим султон эҳтиётликка риоя қилмай ва андишаликнинг охирини ўйламасдан, унинг (Динмуҳаммаднинг) хоҳишига қараб катта жамият ҳамда поёнсиз киши билан ул ҳазрат (Абдуллахон) томон юзландилар ва Хулм¹²³⁹ деган (жой)га етиб, шу ерда тўхтадилар. Бошларида С фитнаю фасод, ўжарлик ва бўйинтовловчилик бўлган шижоатли қон сўрувчилар ҳамда ботир озорлилардан бир тўдаси айғоқчилар сифатида таъминланиб, теварак-атрофни талаш учун юборилди. Бу гуруҳ Балх вилоятига тобеъ бўлган Сиёҳгирд¹²⁴⁰ деган жойгача келиб, талон-торож

нинг содир бўлганлиги хабари куёш толели ҳоконнинг шарофатли кулоқларига етиши билан, аркон давлат ҳамда ҳазратнинг аёнларини чақириб бу ҳодисани дафъ қилиш ҳақида маслаҳат қилди. Баъзилар «биродарлардан бир нечасини бир тудга амирлар билан қалъа атрофига қўйиб, (хоннинг) ўзлари душманларни дафъ қилиш учун юзлансалар яхши бўлар эди», дедилар. Амирлардан яна баъзилари тилларини (ул) ҳазратнинг мадҳлари билан очиб дедилар:

«Оламнинг қаҳрамони, одамизод тоифасининг қуллар эгаси бўлган Искандар ҳашаматли шахриёр кадр ва улуғворлик йўрғасини Зухалнинг чўккисига қўйганда, ул ҳазрат давлатининг овозаси ер юзидаги дарвишларга ҳамда осмондаги дарвишлар хужрасига етганда Байт: *Сенинг овозанг хабарчиси оламни кезганда, Ваҳми хамроҳликка қабул қилмайди.* Ҳар бир тубан ишларда (ул ҳазратнинг) жаҳоннинг очувчилик жиловини ўша рости ёлғонларга буришининг ҳожати йўқдир, балки бундай муҳим аҳамиятли ишларни ва мушкул ҳолларни дафъ қилишни бу боргоҳга ва даргоҳнинг ўрдасига киришга (муяссар) бўлган кичик бандаларга ҳавола қилиб, буйруқ берсалар кифоядир. Эътиборга сазовор, нуфузли фармонингизни ишга солишингиз керакки, (бунга асосан) улар қудратли давлатнинг шукуҳи ва гуллаётган замоннинг баракоти билан давлат душманларини тубтомири билан йўқотиш ҳамда мулк ва миллат душманларини қириб ташлаш учун шундай ҳаракат қилсинларки, унинг асари ойу куёш пешонасида (узок вақтлар) давом этиб, жилва қилсин ҳамда унинг яхши бандалиги зикри ер юзида, то олам тургунча (машу) қолсин». Бу ариза шу ўринда қабул қилиниб, олий фармон бўлди: «Иқим чухра оқоси, ҳар бири шижоат борасида ва ботирлик йўлида замоннинг пешкадами ҳамда асрнинг ягонаси бўлган ўнг чухралари билан, бу муҳим (ишни) дафъ қилишга отлансинлар». Ушбу фармонга итоат қилиш юзасидан, амир Иқим уруш аслаҳалари ва жанг қуроқларини тайёрлади ҳамда уч юз ханжардор суворийлар ва найза урувчр! жангчилар билан у ёвуз гуруҳни томири билан юлиб ташлаш учун жўнади. Иттифоқо, душман нусратли сипоҳнинг келаётганидан хабар топиб саросимага тушиб, мажбурий равишда Сиёҳгарддан тўплаган сигир ва қўйларини ташлаб, қочиш водийсига

душманнинг қочганини англади, Тангрининг инояти ёрдамига суяниб ва сохибқирон давлати кучига таяниб, ёмон юлдузли у л гурухнинг орқасидан қувди. Тонг отиш олдида у қахрамон гурух ва кинавор тоифага етиб, улардан кўпининг вужуди рақамини яшаш саҳифасидан ўткир ханжар ёрдами билан ўчириб ташлади. Бу воқеанинг қисқача баёни қуйидагича: зафаршиор сипоҳ ва кинали лашкар ўша вақти паришон жамоа билан учрашганда, у гурух Аму дарёси бўйида ғафлат уйқусида, истирохат ёстуғида ором олмакда эдилар. Фалак қудратли аскарнинг етиб келганлиги хабарини билгач, саросима ва изтиробда уйқудан турдилар ва бўғизланган молдек ҳаракат қилиб, (хон сипоҳининг) қаршисида қуролландилар. Иқимбий тўхтовсиз фитна отини жойидан қўзғотди ва сурон кўтариб уларга ташланди.

(Б а й т :)

Хдр тарафдан суворийлар дабдаба билан
Бир-бирларига шамшир солдилар.

Иқболли лашкарнинг ботирлиги, мардоналиги ва шижоатидан душманларнинг жасоратлари сувга (ғарк) бўлиб, ғоятда (зўр) хавф, даҳшат ва ваҳимадан диллари хаяжон ва изтиробга тушди. Гарчи мардоналик одатини тутиб, хусумат ва фитначилик йўлини тутган ҳолда жанг ва уруш майдонида сабот билан турсалар ҳам, у бахти қайтганларда, кўпининг бошида такаб- бурлик шамоли эсанлиги сабабли, оёқдан йиқилдилар ва бошларини хокисорлик тупроғига қўйдилар. Ниҳоят, қўрқинчдан аскарнинг қупи юзини чекиниш водийсига ўгириб, қочиш отини жойидан қўзғотдилар ва қоча бошладилар ҳамда худди алифбодек бир-бирларининг устига тушдилар. Баъзилар ёниб оловдаги тиғдек бўлдилар, баъзилар ўзларини дарёга ташлаб фано гирдобига ғарқ бўлдилар.

М а с н а в и й:

Ҳаммалари урушган, ҳаммалари жанжал
пахлавлонлари.

Ҳаммаси обу оташга шўнғиган (эдилар).

(Ҳдммаси) фитна билан тўла, ғазабли

довюрақлар,

Кина қасдида кўзларини йўлга тиккан

(эди)лар.

Юлдуз шукухли у гурух, чарчаган ҳолда,

аста-секин юриб ўз ўрдаларига қўшилдилар. Уруш ва кураш қурол-аслаҳаларининг кўплигига суянган ҳамда ўзларини уруш майдонининг марди ва кураш саҳнининг яғонаси деб ҳаёл қилган душманларни ҳаддан ташқари қўрқув, даҳшат ҳамда ваҳима босди. Натижада, у бахтсиз туда енгиллиши биланок, кўлларини такаббурлик ва менсимаслик ўрнидан қочиш ва чекиниш этагига илдилар ва хайрат саҳросида ҳамда даҳшат (ва) саргардонлик водийсида қочувчилар йўлининг бахтсизлик тупроғини вақт бошига сочди(лар). Енгилган ва бахтсиз душман азимат юзини қочиш томон қўйгач, нусратли сипоҳ ҳам сабо шамоли қаби душман кетидан бордилар ва улардан кўпини раҳмсиз тиғ билан (уриб) йиқитдилар, Катта бир тўдани асир олиб, халифат ўринли остонага келтирдилар. Аъло ҳазрат марҳамат юзасидан асирларга либос бериб, қайтариб юборди. Жанг майдонида ору номусга риоя қилганлигини кўрсатган шижоат эгаси Иқим чухра оқосига ғоятда меҳрибончилик (қилиб) махсус чопон ва олтин билан ишланган камар берди, тўла иноят юзасидан (уни) юқори мартабага кўтарди.

Бадахшон ҳамда (Ҳисори) Шодмон қалъасининг лашкари саросима ва саргардонликда қочётган бир вақтда Абулхайр султон сохибқирон сипоҳига ёрдам бериш мақсадида Самарканд томонидан келди ҳамда ул ҳазратнинг каромати шарофати билан ҳурмат топди. Унинг кишилари фитнаю фасод ва исён йўлини илгари сурганлари сабабли ҳукмронлик қадамини зўровонлик йўлига қўйиб, Балхнинг атрофидаги баъзи ерларни талон-торож қилдилар. (Уларнинг) бу номуносиб ишлари ва кераксиз қилиқларига қарамасдан, у л ҳазрат Абулхайр султон борасида шоҳона иноятлар кўрсатиб, хусравона ҳадялар берди ва қайтишга руҳсат бериб, Самарканд томон юборди.

ПИЁДА (АСКАР)ЛАРНИНГ ҲИНДУВОН ҚАЛЪАСИДАН
ЧИҚИБ, (НАЗАР) ЧУХРА ОҚОСИНИНГ ҚўЛИГА
ТУШИШИ

Бадахшон волийси шоҳ Сулаймон ва Ҳошим султон қалъали бошқа (киши)лар билан от чопиб, хусумат ва фитначилик йўлидан ўтиб, қочиш водийсига кетганларидан сўнг, нусратпа- ноҳ сипоҳ бир неча марта фалак қадарли даргоҳга келиб, одоб тиззасини итоат ерига кушан ҳолда қалъа ва қўрғоннинг теварак-атрофидан

'бирданига ҳамла қилиш ҳамда бурж ва девор этакларида жанг қилиб, кунгира тепасига чиқиш учун рухсат сўрадилар. У л хазрат табиатига сингиб кетган ниҳоятда меҳрибончилиги тўла мурувват ва марҳаматлари юзасидан бунга розилик бермади ва ҳар сафарги чидам ва шохона вазминлик билан уларни тўхтатди (ва) фасохат тилини сўзга очиб (бундай) деди: «Шояд, ғафлат майидан маёт бўлганлар ўзига келсалар ва кечирим ҳамда узр (сўраб) келсалару ўз хоҳишлари билан шаҳарни даргоҳ бандаларига топширсалар. Ҳозирги пайтда қамалнинг узокқа чўзилиб, қалъани олиш кейинга сурилганлиги ожизлик ёки етишмовчиликдан эмас, балки раъийятнинг хотиржам бўлиши ҳамда ҳар икки мамлакатнинг бир маслаҳатга келишмаганидандир. Агар, мабодо, зўрлик билан тож олинса, «албатта, подшоҳлар бир қишлоққа кирсалар, уни хароб қиладилар ва унинг аҳолиси-, азизларини хор қиладилар»¹²¹¹ оятининг мазмунига мувофиқ вилоят тамом хароб бўлади. Нусратли сипоҳнинг зиёнидан халққа зарар етади». Аммо қалъа аҳли Бадахшон лашкари ва қалъалилар келганлиги сабабли янги қувват олиб, жасоратли бўлдилар. (Улар) хорлик тупроғини дав лат бошига сочиб, душманлик қилишга мажбур эдил ар. Ахён-ахёнда бурж ва деворлар тепасига чиқиб, зафаршиор сипоҳнинг тепасидан ёмғир томчиларидек кўп тош ёғдирдилар. Нусратасар шаҳриёрнинг лашкари, ўқларнинг тиллари билан «мустаҳкам буржларнинг устида бўлсангиз ҳам (барибир) сизларни ўлим кутади»¹²⁴², мазмунини душманлар(нинг) қулоқларига етказдилар. Ахён-ахёнда қалъа ичидан пиёда ва отлик аскарлар чиқиб, фитна кўтардилар. Нусратли пахлавонлар ҳам шижоат сари қадам қўйиб, душманни дафъ қилишга киришдилар. Қалъа аҳлининг қийинчилиги ниҳоясига етиб, ахволи хаддан ташқари оғирлашгач, рабиъ ул-аввал ойининг йигирмасида панжшанба куни¹²⁴³ эрталаб қуёш жамшиди йўрғасини жавлон урдириб, занги сипоҳининг устидан ғалаба қилиб, юлдузлар мавкабини тарқатиб юборганда, Назм: *Эрталаб фалак тахтли шоҳ кина цае-дида, Жаҳоини ёндирувчи цуёш тшини чицарди* қалъа ичидан найза урувчи пахлавон ва ханжардор жангчилардан уч юз киши қуролланган холда пиёда бўлиб Чахортоқ дарвозасини очдилар ва қўйлардан бир қисмини олиб келиш мақсадида ташқари чиқиб, талон-торож во-

дийсига тушдилар. Кина найзаларини Кўтариб фитнали тигларини елкаларига қўйган холда, юлдуз қадарли сипоҳнинг ҳамласини назарга илмасдан, айёрлик, ўғрилиқ ва алдамчилик пайига тушдилар. Фалак ҳаракатли аскарлар бундан хабардор бўлгач, бу тўдадан марду мардоналик, ақлу идрокда замонасининг ягонаси бўлган Назар чухра окоси эҳтиётлик зирехини кийиб, кучли билакларини шимариб, йўрға отини жанг қилиш учун қўзғотган холда душман билан олишишга юзланди. Душманлар қўйларни ўғирлаб, ичкарига олиб кирмасларидан илгари зафарогоҳ сипоҳ уларга етди ва бир-бирларига ташландилар ҳамда бир-бирларига тиг урдилар.

М а с н а в и й :

Ўқлар ёмғири ва тиг сувининг ўткирлигидан,
Л ой бинолари раҳимсиз равишда, илма-тешиқ
бўлди.

Чек солувчи яроқлаган шамширдан
Ҳар томонда чақ-чук (овози) кўтарилди.
Ҳар томонда камон дарғаси овозидан
Осмондан калхатлар қоча бошлади.

У куннинг даҳшатли ва у жигарни ёндирувчи воқеанинг оғирлиги шу даражада эдики, пахлавонлар тигининг ваҳимасидан офтоб бошини буркаб олди. Осмон ўша маъраканинг ҳайрати ҳамда у жангнинг савлатидан саросима ва саргардон бўлди. Уруш олови ва кураш учқуни алангланиб, жуда куч ли ловуллади, тиниқ тиглар ва ўт сочувчи найза зарбининг овози ҳамда тешиб ўтувчи ўқларнинг садоси фалак авжидан (ҳам) ошди. Ниҳоят, тоғ гавдали, фил тан ли суворийлар ва саф ёрувчи пахлавонлар теварак-атрофдан ҳамла қилиб, яшиндек ҳаракат қилувчи тигнинг мусқали¹²⁴⁴ билан у ёмон табиатли гуруҳнинг зулм ва бедодлик зангини замон саҳифасидан ўчирдилар. Нусрат тонги «сенга Тангри ёрдам беради»¹²⁴⁵ авжидан кўтарилиб, душман давлатининг офтоби давлат ва иқбол осмонининг ўртасидан бахтсизлик ва йўқ бўлиш даражасига етди. Ўша куни орқага кетган гуруҳ уруш майдонидан юз ўгириб, бахтсиз, енгилган ва ташландиқ холга тушган равишда қалъа томон ошиқдилар. Ғойиб овоз ва йўқдан келган нидо душман гуруҳлари орасида «ўлум!» «ўлум!» деган овозни бериб,] ходим ул-лаззот¹²⁴⁶ ажал жомини у ору номуссиз гуруҳнинг кафтларига қўйдилар.

М а с н а в и й :

Душманлар қочиш йўлини тутдилар,
Ўткир шамшир остида қолдилар.
Қочувчининг боши айланган аҳволда қолди.
(Чунки) унинг кетидан икки юзта қон сели
оқаётган эди.
Унинг бири қочаётганда йўлдан йиқилди.
Йиқилаётган яна бири бошидан айрилди.
Худди нақш пари паридин айрилгандек,
ажалнинг балоси қонхўр тиф бўлиб,
Ажал чора из ловчи бўлди, аммо чора топа
олмади.

Зафарасар лашкар у фитначи гуруҳдан кўп-
пайни; қаҳр тифидан ўтказди. Юзтача кишини
қўлга тушириб, Зухал ўринли тахт остонасига
олиб келдилар. Аъло ҳазрат у бадном гуруҳни
ўч олиш тифидан ўтказиш ҳақида буйруқ бер-
ди. У қон ичувчи уруш майдонида ва тахлика
ўрнида шижоат ва паҳлавонлик ҳамда довурак-
лик ва баҳодирлик асарларини кўрсатган ши-
жоат эгаси Назар чухра окоси инъомларга му-
шарраф бўлиб, чексиз мурувватлар ва бениҳоят
марҳаматлар билан сийланди. Қалъа аҳли бу
воқеанинг содир бўлиши ҳамда бу ходисанинг
воқеъ бўлиши сабабли ниҳоятда музтар бўлиб,
подшоҳининг жазоси даҳшатининг савлатидан
қўрқинч ҳамда ваҳимага тушдилар. «Бутун дар-
возалар беркитилсин, ҳеч ким жанг ва уруш
, учун қалъа ичидан ташқари чиқмасин», деган
I буйруқ бердилар. Шу вақтда Ҳисор томонидан,
, Ҳошим султон олдидан унинг оталиғи Абдол-
) бий қушчи катта бир жамият билан зафарни-
шон лашкарга мадад бериш учун келиб, ул ҳаз-
ратнинг остоналарини ўпиш шарафи билан са-
рафроз бўлди. (У) арз ва ниёз остонасига тиз
чўкиб деди: «Султоним (яъни Ҳошим султон)
дуои саломдан сўнг, Бадахшон сипоҳига итти-
фок бўлгандан пушаймонлиги ҳамда ул ҳазрат
инояти ёрдамига суянганлигига қарамасдан,
унинг гуноҳини кечиришни (сиздан) илтимос
қилди». У л ҳазрат ўзидаги каромат натижаси-
да бўлиб ўтган ходисаларни йўққа ҳисоблаб,
уни шохона иноятга умидвор қилди ва хусраво-
на мурувват этагини унинг хатолари устига ёп-
ди.

ВОЛИЙ НАСАБЛИ, ТЎҒРИ ЙЎЛ КЎРСАТУВЧИ,
МУДАҚҚИҚ¹¹⁷ЛАРНИНГ КОМИЛИ,
МУҲАҚҚИҚ²⁴⁸ЛАРНИНГ ЗУБДАСИ, ЖАНОБ ЗОХИР
НАСАБЛИ КАМОЛИДДИН ХОЖА МУҲАММАД
ТОҲИР¹¹⁹НИНГ СУЛҲ ТАЛАБ ҚИЛИШ УЧУН
ТАШҚАРИГА ЧИҚАРИЛИШИ ВА (ЯЪНИ
АБДУЛЛАХОННИНГ) ҒАЛАБАГА ЭРИШГАЮШГИНИНГ
МАЪЛУМ БЎЛИШИ

Ҳимоя қилиш жуда оғирлашиб қамал муд-
дати тўққиз ойдан ўн ойга ўтгач, қийинчилик-
дан қалъа аҳлининг дили ниҳоятда танг бўлди;
сувсизликдан жонларига ўт тушди, қалъани сақ-
лаб туришнинг уҳдасидан чиқадиган биронта
ҳам киши қолмади. Шунинг учун, ниҳоятда бе-
тоқатлик ва изтироб натижасида, бурж ҳамда
девор тепасига чиқиб қутулиш учун зору тазар-
руъ қилдилар; тавба ҳамда кечирим сўраш қў-
лини гуноҳдан ўтиш этагига илиб аломон фарё-
дини айланувчи фалак тосига кўтардилар.

Улуғ насабли, ифодалар макони, саодатин-
тисоф, фазилатшиор, шариатниқоб, улуғ ва ну-
роний касбли бўлганлиги сабабли умматлар ора-
сида покизалар сараси бўлган, юксак обриси
билан оламда уламолар пешвоси, яъни миллат
ва диннинг қуёши бўлган олий жаноб Хожа
Муҳаммад Тохир, .Тангри унинг иродат сояси-
ни доимий қилсин, гарчи ҳасаб¹²⁵⁰лари насаб
зивари ва фазл ҳамда адаб безаклари билан
ирсий камолоти касбий тўлалиги тамоман фа-
зилатлар ҳамда гўзалликлар турлари билан бе-
затилиб, соғлом зехнли дақиқ илмларни ан-
лашда юқори даражада камолга етган ҳолда,
унинг мустақим зехни маъқул ва мафхари¹²⁵¹
ҳақиқатларни текширишда идрок гўйини (ун-
га) ўхшаш ҳам, (унинг) тенгларидан ўтказиб
юборган бўлса ҳам, илму фазл арбоблари ҳам-
да ахлу фаҳм эгаларини ўзига нисбатан юқори
санаб, ўзларини улардан рози ҳамда уларга ито-
ат этувчи қилиб ҳисоблардилар. (Шу сабабли)
бир неча кун Динмуҳаммад султоннинг илтимо-
сига кўра, (ҳар йили) Балхдан Бухорога бо-
риб, валийлар қутби, такводорларнинг далили
ҳазрат Хожа Муҳаммад Порсо¹²⁵², Тангри
(унинг) руҳларини роҳатлантисин, мадрасаси-
да истеъдодли мударрис (сифатида) талабалар-
га таълим берардилар.

(Хожа Муҳаммад Тохир) Динмуҳаммад сул-
тоннинг талабига асосан, шаҳардан чиқиб фа-
лак қадарли даргоҳга келиб, учрашиш давлати-
ни топдилар; элчилик шартларига асосан ни-
майки бўлса унга етказдилар ва қўлларини во-

асосини ниҳоятда мустаҳкамладилар. Ул ҳазрат ифодалар ўрни ҳисобланган жанобни мукаррам ва азиз билиб, бу кароматли тоифага I- тўла ирода ҳамда яхши ишончи бўлгани учун, ул ҳазратнинг сўзларини қулоғи билан эшитди. Эртасига қалъа ичидан Кўчум мирохур ва Жаҳоншоҳ баковул чиқиб ҳазрат соҳибқироннинг оёғини ўпиш саодатига етишдилар ҳамда ожиз ва синик тиллари билан арз қилдилар: «Бизнинг султонимиз гарчи узоқ муддат ва бир неча вақтдан бери нафс ва шайтоннинг хоҳиши ҳамда иғвоси билан хато йўлга тойиб, тўғри йўлдан чиқиб кетган бўлса ҳам, аммо ҳозир ақлнинг йўлбошчилигида тўғри йўлга тушиб, «Уз қилганларимга пушаймон бўлдим, агар ул ҳазрат менинг гуноҳларим варақларини кечириш I безаклари билан оро берган ҳолда (менинг) гуноҳ ва хатоларимга ўчириш қаламини тегизса, (мен) ўзимга содиқлик қадамини итоаткор ва хизматкорликдан бошқа жойига қўйиш маъносини қарор қилмайман», деди. (Динмуҳаммад султон) ўз гуноҳини кечиришни илтимос қилиш билан бирга, Фақир султоннинг ҳам ҳолига ён босишни айтди.

Ўша куни ҳар икки томон амирлари бордикелди қилиб шундай қарор қилдилар: Динмуҳаммад султон вилоятни боргоҳ ноибларига топ-Ц ширади. Аъло ҳазрат ҳам унинг томонига риоя қилиб, унга икто тайин қилади. Шунга кўра, эртаси куни Динмуҳаммад султон ўзининг кичик биродарлари Подшоҳ Муҳаммад султон ва Шохмуҳаммад султонларни турли совға-салом ва тухфалар билан одам болаларининг қиблагоҳи бўлган улуғ боргоҳга (яъни Абдуллахон ҳузурига) юборди. Ул ҳазрат иноят қўлини (уларнинг) ҳар бирининг бошига қўйди ва зарбофт Ц тўн ҳамда заррин камарлар билан сийлади; шохона мурувват ҳамда хусравона марҳаматлар билан сарафроз қилган ҳолда қалъа томон жўнатди. Иккинчи куни Динмуҳаммад султон ҳам, бахтиёр ҳоконнинг кароматларига суяниб, умид қўлини мурод этагига осилтирган ҳолда қалъани тарк қилди. Кўп ҳазина ва йиғиб қўйилган сонсиз нарсалар билан чиқиб, мамлакатни ул ҳазрат мулозимларига топширди ва оёғини ризо ҳамда таслим бўлиш йўлига қўйиб, дили умид ва ваҳима билан тўла бўлган равишда таъзим қилиш учун хон мулозиматига юз ланд и. Адолатли шахриёрнинг қўлини ўпиш бахти ва шарафига эришгандан сўнг, саъй ҳамда тиришқоқ зодаминий бўйсунуш ва тан олиш йўлига қўйди.

ҳазрат ҳам унинг ёмон феълларини назарга олмасдан, (уни) дилга ёқувчи ваъдалар билан сийлаб, Шаҳрисабзнинг ҳокимлигига умидвор қилган ҳолда Мовароуннаҳр томон жўнатди. Фақир султоннинг ярамас ишларини (эса) маломат қилди. Лекин (унй) жавобгарликка тортмади. Шундай ярамас феъллари бўлишига қарамасдан, (унга ҳам) подшоҳона иноятлар кўрсатди. Шохмуҳаммад мирзо манғит ул ҳазратнинг буйруғига мувофиқ унинг ишларини тартибга солди. Шаҳриёр иззат ва камол билан давлат ҳамда иқбол, ғоятда улуғворлик ва мустақиллик билан қалъа ичкарасидаги ҳашаматли ҳамда мансабли ҳоконларнинг қароргоҳи ҳисобланиб келган олий аркка тушиб, ул диёр аҳодисининг умид кўзига зафаршиор мавкабнинг ғуборидан кўп равшанлик иноят қилди. Кўп муддатдан бери меҳнат ва машаққат чангалига гирифтор бўлган халқни иқромлар билан сийлади. Бундан илгари кўтарилган бидъат ва ҳавойи байроқларни улоқтирди. Адолатпарвар ҳамда маишатпарварлик бозори тамом ривожланиб дину давлат низоми ҳамда мулку миллат наслари равақ топди. Кўчум мирохур ва Жаҳоншоҳ баковул (қалъа) ичида бўлган ва иқболли сипоҳнинг дафъ қилиш ҳамда (унга) қаршилик кўрсатиш учун ниҳоятда ҳаракат қилган бошқа амирлар билан ғазаб оташи ва қаҳр оловида куйдилар. Баъзилари осилиб ҳавода муаллақ бўлсалар, яна бошқалари азоб-уқубат ва қийнашлар билан ҳалок бўлдилар. Бир қисми ватанини тарк қилиб Ҳинд томон кетдилар ва у ерда яшаган даврларида ниҳоятда хорликда кун кечирдилар. Фақир султон ҳам ғоятда беҳиммат ва мурувватсиз бўлганлигидан ул ҳазратнинг меҳрибончиликларини кўрмагандек бўлиб, Абдолбий қушчи билан бирликда бир куни хабарсиз қочиш йўлига тушиб, Ҳисор (томон) кетди. Бу паришон рўзгорнинг ҳаракатидан ул ҳазратнинг хоҳири хошиясига яна ғубор ўтирди. Шунинг натижасида қаерга борса (ҳам), унинг ишининг равағига путур етди.

Алқисса, Жамшид кадрли ҳазрат давлат маенди ва ҳашамат ястуғига суянгач, равшан фикрли дабир ва Уторуд назарли мунший мавлоно Ҳайдар Муҳаммад бу номдор фатҳномани мушк ёғдирувчи калам билан битди. Ғаввос каби фикр дарёси ва хаёл садафидан кечаларни ёритувчи дурларни чиқарди. Улуғ товочилар бу катта севинчли хабарни олам аҳлининг қулоғига етказдилар. Соҳибқироннинг мамлакат очув-

чилик овозаси ва хон ҳазратларининг шижоати ҳамда мамлакат олувчилик доврӯғи бошқа мамлакатлар атрофига (хам) тарқалди. Фаридун шавкатли подшоҳ ишларининг зикри денгизу курукликка етиб, кўк гумбазидан ва икки пайкар буржи¹²³³ дан (хам) ошди. Шундай қилиб, теварак-атрофдан мамлакат ҳамда ўлка уламолари ва қолган улуғзода ҳамда зодагонлар Каъбамуътоф¹²⁵⁴ остонага юзландилар. Учрашиш шарафи билан бахтиёр бўлганларидан сўнг, ҳаммалари бир дилу бир тил бўлиб муборакбод маросимига оғиз очдилар.

М а с н а в и й :

Қачонки, ул қиблага халк юз қўйганда,
Унинг дуоиси учун (бирдан) оғиз очди.
(Эй хоқон), жаҳон сенинг тахтгоҳинг бўлсин.
Душманларнинг боши йўлингнинг тупроғи
бўлсин.

Замона сенинг (бир) мавзеинг бўлиб,
Тамом жаҳон сенинг муҳринг остида бўлсин.

Ул ҳазрат ҳам турли хомийликлари ҳамда ҳар хил иноятларини каттаю кичик, бойу камбағал, ёғду қари, тубан ва юқори, қул ва озод (хуллас) ҳар кимнинг мартаба ҳамда кадрига қараб чексиз иқром ва эҳтиром қилди. Булутнинг файзи каби (чексиз бўлган) умумий инъом-
Ц ни хосу омларга етказди. Хосиятлар тўла чашма ва қаромат ҳамда фазилат булоғидан жаҳон (ахли) умид ҳамда орзуларини сероб қилди.

М а с н а в и й :

Балх унинг фармони остига ўтгач,
Жаҳон унинг эҳсони овозаси билан тўлди.
Кимгаки ундан бир тухфа теккан бўлса,
Ҳеч вақт у биронта эҳтиёж кўрмади:

УЛ ҲАЗРАТНИНГ БАЗМ ҚУРИШИ ВА АЙШУ ИШРАТ
МАЖЛИСИГА ЎЛТИРИШИ; СОҚИЙНИНГ ТУРИШИ,
(СЎНГ) ҚАЙТИШ БАЙРОҒИНИНГ КЎТАРИЛИШИ ВА
ВИЛОЯТ ҲУКУМАТИНИНГ БАРЧА ТОБЕЛАРИ БИЛАН
АМИРЛАРГА БЕРИЛИШИ

Фируз бахтли хусрав у вилоятда тахт авжига (чиқиб) давлат ва саодатга суяниб, даре қатрала хотирини ўжар (душман)ларнинг жирканч [ғуборидан, Тангрининг иноят зилоли ва Шарвардигорнинг қувватлаши чашмаси билан гок қилгач, бир неча кун қутли бахтнинг ёрда-мида шавқ ва ҳузур базминини ниҳоятда шодлик ҳамда хурсандчилик билан қуриб, айш-ишрат

ҳамда кайфу сафо билан (кун) ўтказди. Созу ашула овозлари, чангу уд садолари айлана чарх чўққисига ҳамда Муштарий айвонининг авжига етди. Хаёл ва хотир ойнасида қандай дилга ёқувчи нақш тасвир қилинса, ундан ўша дилкаш базмда ва руҳлантирувчи мажлисда гўзал кўникишда намоён бўлди.

(М а с а а в и й):

У жаннат монанд базм обод бўлиши билан,
Гулистон сарву шамшоддан тўлди.
Созанда машқ чалишга киришганда,
Қадах Муштарий юлдузидек яракловчи
бўлди.

Базм соқийси қўлида май жоми,
Гул шоҳида гул кўрингандек бўлди.
Оламни ёритувчи Жам(шид) кадрли
шаҳаншоҳ
Бахтиёрлик билан кечани кундузга
" : ' . . . , айлантирди.

Эҳсон подшоҳининг ишратгоҳида,
Куйловчи руд (мана бу) куйни қуйларди:
Эй давлатпаноҳ, ёш бахтли бўл!
Ҳамиша тахту тож билан бўл!
Фалакка байроқ тикки, олам сеникидир. <
Ишратга осилиб олгинки, у ҳам сеникидир.

Ўша қутли мажлисда ул ҳазрат шарофатли оталиғи бўлган буюк нўён Назарбий найманни чақириб, (уни) турли подшоҳона лутфлар ва ҳар хил хусравона меҳрибончилик билан сарофроз қилди ва жуда кўп йиллар юксак мартабали подшоҳлар ҳукмрон бўлиб келган ул мамлакат амирлигини унга топшириб, мулк ҳамда мол ихтиёрини мустақиллик юзасидан унга қолдирди.

Б а й т :

Мартабада фалак уни (шундай) баланд
кўтарсинки,
Шоҳнинг кўзи олдида у азиз бўлсин.

Қолган вилоятларга мўътабар бошлиқлар ҳамда шавкатли номдорлар тайин қилди. Масалан: Маймана ва Гаржистон вилоятини довьорак амир Али Мардон баҳодирга топширди. Андхуд юқори мансабли Жултойбийга берилди. Абик мавзеи¹²⁵⁵ ни тадбирли амир Шоҳсаъидбий қорлиққа, Хулм мавзеини Дўстимбий чашми абруга иноят қилиб, уларга иззат-иқром кўрсатди. Шунингдек, ҳар бир жой ҳамда ўринга бир фармон берувчи тайинлаб, уларнинг мансаб по-

ғоналарини фалак чўққисига етказди. Ҳар бирини дилини овловчи насиҳатлар ҳамда фойдали ўғитлар билан сийлади ва фасоҳатли тилини очиб қуйидагиларни баён қилди: «Ўлка ва амирликни шароити ҳамда қоидаларига риоя қилиб, ўзингизни зоҳир ва ботинларингизни адолат ўрнатиш ҳамда халқ осойиши билан безатинг, раъийятни риоят қилиш ва (уларга) мурувватлар кўрсатиш билан мамнун қилинг. (Ҳукми барчага) вожиб ҳазратлари ризосини раъийятнинг хурсандчилиги, фақир ҳамда ожизларнинг кўнглини олиш деб билсинлар».

Хурматга сазовор хотирли ул ҳазрат (давлат) ишларини тартибга солиш ва жамият масалаларини низомлаштириб вилоятнинг муҳим ишлари ҳамда мамлакат аҳволини тинчлантиргач, офтобмонанд байроқ юзини иззат ва ҳашамат маркази саодат ва иқболнинг ўрни дорулмулк Бухоро томон қаратди. Дастлабки қаддини улуғ имом, барча халқнинг муқтадоси, хосу авомнинг пешвоси, ёқимли хислатли, яхши оқибатли, Тангрининг ғолиб шери ҳазрат Али ибн Абу Толиб^{125С}нинг, Тангри ундан рози бўлсин, муқаддас қабри ва кароматли равзасига кўйди. Зиёрат шартларини бажаришдан сўнг, беваё бечораларга жуда кўп садақа ва назирлар берди. У л муборак мамлакат ҳамда табаррук боғнинг шайхулисломлик, мутаваллилик ва шайхлик номдор мансаби ҳамда кароматли ўрнини нақобат насабли, валийлик хонадонининг пешвоси, шараф ва хидоят оиласининг хулосаси олий жаноб Ҳасанхожа нақибга, танҳолик ва мустақилликда ғолиб лиги доимий бўлсин, топширди. Унга фаришталар уяси бўлган ул остонанинг барча маҳсулини, шунингдек, қўшимча қилиб, маош ва иқто берди¹²⁵⁷. У ердан Суюндик паҳлавонни иккинчи марта Шибирғонга, Узбек султон ҳузурига юборди ва ғалабадан хабар берди ҳамда дедик, «Ул тарафдан қанча ходисалар рўй берган бўлса ҳам, биз уларни йўқ қилдик¹²⁵⁸, ўтган (нарса) ўтиб кетди. Шибирғон эвазига Насаф вилоятини унга қолдирдик. Тўхтовсиз Жайхундан ўтиб, Шибирғонни бу тарафдан тайинланган кишилар қулига ўтказсин». (Узбек) Султон ночор Шибирғон вилоятини қолдириб, майда-чуйдаларини олган ҳолда Насафга бориш учун Аму сувидан ўтди. Бир неча муддат ўзи билан бандда тутган Жондавлатбийни ҳурмат билан бўшатди.

Файзли ва нур сочувчи ўша ўринда Ҳисор Ғтомонидан Ҳошим султон олдидан элчи келиб,

зв жониворлари, йўл отлари ва бошқа совғалар билан Искандарсифат ҳазратнинг тўхтаган жойларига келди; давлатгоҳликни изҳор қилиб, ўзи ва Фақир султоннинг гуноҳ ва хатоларини кечиришини илтимос қилди. Аъло ҳазрат расмий суратда унинг ҳикоясини қабул қилиб кўп иноят ҳамда мўл инъомлар билан сийлади; Ҳисор волийсига табрик ва совғалар юборди. (Сўнг) қайтиш ноғораси тантанасини кўк гумбазига ташлаб, қутлуғ байроқни бахтли ҳамда саодат ли равишда доруссалтанат (Бухоро) томон кўтарди. Қутли мавкаб Жайхундан ўтгач, иқбол туғининг етиб келаётганлиги овозаси бутун Мовароуннахрга тарқалди.

М а с н а в и й :

Бухоро бошлиқлари хабар топдилар,
Жам (шид) қадрли шоҳ томон ошиқдилар.
Шукронасига жонларини илгари сурдилар.
Чунки ўз эгаларининг юзини кўрдилар.

Аъло ҳазрат мамлакат аҳллари кўзини мақтовли мавкабнинг чангидан равшан қилиб, санийлик офтобининг нурлари ва шодлик нурларининг ёғдусини, айшу ишрат шуълаларини катта ва кичикнинг хотирига ташлади. Манзиллардан ўтиб, марҳалаларни орқада қолдиргач, ов қилувчилар Насафнинг атрофига иззат ва шараф билан тушдилар. У ернинг хавоси зафарли мавкабнинг ғуборидан жаннат рашк қилувчи ва Хўтан нафаси ҳамда Чин мушки (анқиб турувчи) бўлди. Бу қутли ўринда олий мансабли юқори мартабали ҳазрат, имомларнинг тўхташ жойи, халқларнинг йиғиладиган макони, нашру илҳом нурларининг тўпланган ери, буюк кишиларнинг натижаси шайхулислом, миллат ва диннинг бахти Хожа Абубакр Саъд¹²⁵⁹, яъни Хожа Калонхожа, Тангри унинг меҳрибончилиқ соясини олам аҳли бошига доимий қилсин, тенги йўқ хоконнинг истикболига чиқди. Учрашиш саодатига эришгач, нисор сочиш маросимлари амалга оширилиб, муносиб совғалар ва лойиқ тухфалар тортилгач, ул ҳазрат ҳам у буюк хонадон ва қудратли оилага нисбатан тамом ирода, чин ихлоси ва соф эътиқоди бўлганлигидан, кўп илтифотлар кўрсатди; қутли хожазодага чексиз совға ва тухфалар тортиқ қилди. У ердан бир-бирлари билан иттифоқликда зафар ва ғалабали лашкар билан вусули сояларини Бухоро диёрига, Тангри уни офат ва болалардан сақласин, ташладилар. Унда маз

кур йил жумод ус-сонийнинг охирида¹²⁶¹ зафар ва жасоратли шахриёр давлат тахти ҳамда салтанат маснадини келиш бахти шодлиги билан хурсанд қилиб, раъийятнинг озодлиги, омманнинг тарбияси учун тиришди. Улуғ киши л ар, аслзодалар ва қолган савдогарлар унинг остонасига ошиқиб, муборакбод садоларини кўк авжидан оширдилар ҳамда (унга) чексиз тортиқлар ва жуда кўп совғалар тақдим қилдилар.

М а с н а в и й :

Искандар ўринли, яхши бахтли хусрав
Иккинчи бор тахт тепасига ўтирди.
Шаҳар улуғ лари (унга) офарин ўқиб,
Кўп олтин (ва) қумуш сочдилар.
Тилларини унинг дуоси билан безаб,
Ундан нима хоҳлаган бўлсалар шуни
кўрдилар.

ХАЛИФАЛИГИДАН (ХАММА) МАМНУН БЎЛГАН
ДАРГОҲГА АТРОФДАГИ МАМЛАКАТ ВА
ДАВЛАТЛАРДАН ЭЛЧИЛАР КЕЛИШИ

Зафар асарли шахриёр бахтиёр ва бахтли (равишда) иззат ҳамда иқбол марказига ҳашамат ва саломат билан тушгач, теварак-атрофдан қутли элчилар Каъба мутофли даргоҳга келдилар ҳамда улуғ амир ва кароматли бошлиқлар воситаси билан фалак ҳашаматли ҳоконнинг оёғини ўпиш давлатига эришиб, сарофроз бўлдилар. Масалан: Тошкент вилоятдан, Дарвишхон олдидан Жон Чухрабий кушчи, Самарканд томонидан, Жувонмардхон олдидан Келдишбий кушчи, Андижондан Жигарбий туғдоқ ва Бадахшондан Абдурахмон Тўлакбий олий остонага келдилар. Учрашиш мажлисида адаб тиззаси билан келиб, қандай арзлари бўлса жойига етказдилар ва фалак сояли тахт оёғига арз қилдилар.

Элчилар (олиб келган) хатнинг мазмуни қуйидагича эди: «Хизматкорлик камари ҳамда чокарлик ва фармонбардорлик белбоғини белимизга боғладик, (сиз) нимаики буюрсангиз фармонбардормиз. У л хазрат мурувватларидан илтимосимиз шулки, бандапарварлик йўлини қўлдан бермасдан, келишмовчилик пардасини кўтариб ташлаб дуст лик эшикларини очсалар; хоспис кишиларнинг одати бўлган хат олишиб туриш ва бир-биримизга кишилар юбориб туриш йўлини тутсалар, ғаразли кишилар сўзига илтифот қилмасалар.

Б а й т :

Тангри учун ғараз кишилар сўзига кулоқ
солма.
Бизни дуст тут, чунки (биз) жони дилимиз
билан сенинг дўстингмиз.

Муносиб хизматларга ишоратларни аяма, токи уни тугатишда давлатгоҳлик, бўйсунуш, буйруқ ҳамда қайтариш асарлари юзага чиқарилсин». Ул хазрат ҳар бирини сахийлик билан сўраб, уларнинг илтимосларини бажарган ҳолда, ҳаммаларини мўл инъомлар билан сийлаб ўз вилоятларига қайтарди.

ИҚБОЛЛИ ХАЗРАТНИНГ ХИСОР ВИЛОЯТИГА
ЮЗЛАНИШИГА БОИС БЎЛГАН АСОСИЙ САБАБЛАР

Оллоҳнинг расули, Тангрининг раҳмати ва саломи унга бўлсин, айтди: «Албатта, подшоҳларнинг диллари Тангрининг ердаги хазинасидир»¹²⁶¹. Пайғамбар хазратларининг мўъжиз низомли сўзларининг мазмуни шулки, Жам(шид) қудратли ҳоконларнинг диллари ва юкори даражали султонларнинг юраклари ер юзида Тангрининг сирлари хазинаси ҳамда Парвардигорнинг мурувватлари жавхарининг сандиғидир. Қачонки абадий ироданинг мушк исли хомаси¹²⁶² ва ўлмовчи интилишнинг анбар бўйли калами бирорта ишни бажаришга киришган бўлса, замон соҳибқирони ҳамда даврон фармон берувчисининг куёшдек хотири ва офтоб таъсирлик юрагида бир ният пайдо бўладики, дарҳол уни қувватдан ҳаракатга келтиради.

Бу муқаддимани таҳрир ва бу воқеани тасвир қилишдан мақсад шулки, дастлаб Ҳисор вилоятини емириш қарор қилинган эди. У бахтиёр диёрни босиб олиш рақами комкор ҳоконнинг қутли анжом номи билан битилган эди. Шунга кўра, ўша вақтда у (вилоят)нинг волийси томонидан бир неча номуносиб ишлар қилиндики, ул хазратнинг бу вилоятга юзланишига асосий ва кучли сабаб бўлди. Бу сўзнинг баёни қуйидагича: Искандарнишон шахриёр Ҳиндувон қалъасини қўлга олиб давлат марказида қарор топгач, теварак-атрофга киши юбориб, атроф сардорлари ҳамда теварак гарданкашларини ўзига итоат қилишни буюрди. Шу жумладан, Аҳмадхожа оталиқни Ҳисор томонига юбориб, нома етказди. Мазмуни шундай эди: Агар қариндошлиқни келишмовчилик қайчиси.

билан қийилишини, ўз ишини ҳамда келишувчилик асосини душманчилик зилзиласи билан емирилишини хохламасанг, қуйидаги уч ишни ихтиёр қил: биринчидан, ирсий жихатдан қадимги душманлардан бўлган ва замон тақозосига қараб ўзини келишувчилар қаторида санаган Бадахшоннинг волийси шох Сулаймон журъат этагини белига маҳкам боғлади ва душманчилик йўлини тутиб, шижоат қўлини (баланд) кўтарди. (Шунинг учун) ҳамшиша низо отини кўзғотиб унинг вилоятига чопсин.

Иккинчидан, Фақир султон неча марта подшоҳона меҳрибончилик ва хусравона марҳаматлар билан сарафроз қилинди. Шунга қарамасдан, сабабсиз, биздан юз ўгириб у томонга ошиқди. Унинг томонидан бутун қабиҳликлар очқдан-очик юз берганлиги учун уни ўз давлатидан қувсин ва давлат ҳамда бахтиёрлик авжидан ночорлик ва хорлик чуқурлигига итариб юборсин. Учунчидан, отадан-ота бу хонадоннинг турли тарбият ва ҳар хил кароматлари билан мумтоз бўлиб келган Араббий қушчи бу оиланинг инояти ва бор меҳрибончилиги билан яқинларидан юкори кўтарилди ва бошқалардан ўтиб кетди. Узи тўғрисида ниҳоятда иноят ва икром, ғоятда эҳтиром кўрсатиб ихлос ва давлатхоҳлик сўкмоғи ҳамда итоаткорлик ва бўйсунлиқ йўлидан ўжарлик ва исён кўчасига ҳамда фиску фасод йўлига йиқилди. Шу жихатдан уни Каъба нишонли остонамиздан узоқлаштирдик ҳамда кўз ёшларидек назар-эйтиборимиздан четлаштирдик. Эшитишимизга Караганда, у ҳозир ўша мамлакатни паноҳ қилиб, ўша ерда яшаётган эмиш. Илтимосимиз шулки, итоат чамани ва бўйсунлиқ гулшанини ихлос ариғининг суви, келишувчилик чаманининг сири билан кўкартириб, дўстликнинг сатру саҳифаларини гўзал эътиқод рақамлари билан беагаган ҳолда уни ўз вилоятига қувланг ва унинг майда-чуйдаларини ходисотнинг талон-торожи қўлига топширинг.

(Б а й т:)

Агар биз билан дўстлик юзинг бўлса,
Бизнинг душманзимиз билан ошна бўлма.

(Ҳошим султон жаноблари) аниқ билсинки, агар бу маъни суратларининг чехра очишини ризо қулоғи билан эшитишни хохламаса, тезда бало паркорининг нуктаси ва машаққат доирасининг маркази бўлади.

Ул ҳазратнинг юборган кишиси Ҳисор ви-

лоятига етиб, Ҳошим султон билан учрашди ва ўзининг (олиб келган) номасини унга етказиб, бир хикоятларни тушунтириб бергач, Ҳошим султон ниҳоятда бахтсиз ва толеъ ёмонлигидан, тобеъ ва қўшини кўплигидан мағрурланиб кетиб, раъйининг офтобига васваса тугунаги илинди ҳамда унинг тадбир шахси тафаккур саҳросида катта (ва) тўғри йўлини йўқотиб, зўр ишларни кўрғазигга юзланди. Фитна ва иғвогарлик қасдида ўзининг маошини ёмонлаштиришдан ул ҳазратдан ваҳимада бўлган бир туда хушомадгўйлар ва баъзи бир кина хоҳловчи, фитна изловчилар билан миясидан бузук хаёлларга йўл берди; бошини бўйсунлиқ ва келишиш кишанидан тортиб, тиришқоқ қадамини душманчилик йўлига қўйди; нотўғри жавоб ҳамда кулоқ эшитмайдиган узрларни арз пойгоҳига юборди. Аҳмадхожа баҳодир Ҳисордан қайтиш жоловини буриб, муқаддас (киши)ларнинг маскани бўлган остонага ошиққан ҳолда, (хоқоннинг) оёғини ўпиш саодатига эришиб, унинг хикоятининг шуъласи нусратли хоқоннинг нурга тўла юрагида ярақлаши билан, ул ҳазратнинг ғазаб олови аланғалади ва қаҳру даҳшат оташи яллиғлади. Давлатнинг улуглари ва ҳазратнинг аъёнларини зудлик билан ўз хузурига чакиртириб, улар билан Ҳисорни кутқариш ва у диёр томон отланиш тўғрисида кенгашди.

М а с н а в и й: •

Фикр берувчи дили равшан (бўлган)
кексалардан,
(Мазкур) кина хусусида мажлис тузди.
Ҳар бир иш билувчидан тўғри азм билан,
У томон бориш учун бир фикр талаб қилди.
Оғир иш кенгаш билан ечилади.
Дарахт баҳор вақтида гуллайди.

Унинг қаҳру ғазаби охириги нуктага етгач, Ҳисор томон юришга жазм қилиб, Баҳром мартабали товочиларни теварак-атрофга юлдуз миқдорли сипоҳ тўплашга юборди. Зафар асарли лашкар Насаф мавзеидаги тайинланган ерга йиғилиши керак эди. Дунё гулзорининг тахтда ўлтирувчи хусрави (яъни куёш) дастлабки нурларини кўрсатиб, жаҳонни ёритувчи наврўз ниқоб пардасини жаҳонни, нурлантирувчи юзидан олган, лашкар тортувчи сабо боғу саҳрода кўкат сипоҳи ҳамда турли гулларни кўтарган, толиннинг ханжари, ғунчанинг ўқи ва (гули) савсаннинг найзаси чаман атрофи ҳамда боғ тевараги-

ни гулшан қилган аввал баҳорда Назм: *Келгинки замон иккинчи марта табиий кучлардан, Куклам палоси дурру гавҳарга ўралди*, баҳорнинг ажойиб султони сабзаю райҳонлар лашкарини сахро ҳамда бўстонлар лашкаргоҳига судрад и; киш тўдаси золимлари азм оёғини қаттиқ узангисига қўйиб, қочишга юз ўғирди.

Назм:

Қуёш подшоҳи ҳамал айвонига суяниши
билан,
Сабза лашкар и тоғ атрофига етди.
Тоғ кўк от шаклида бўлиб, унинг устидаги
лола (бўлса),
Сахродаги тепалик устидаги (темир) кулоҳга
ўхшарди.
Қиш майдонида дей ойнинг¹²⁶³ шоҳи юз
ўғирди.
(Ва) лола сипоҳи даштда саф тортди.

Теварак-атрофдан зафарогоҳ сипоҳ кетма-кет фалак қадарли тахт (атрофи)га йиғилдилар. Ул хазрат Ҳисор томон азимат қилигига қарор қилиб, кўзғолиш байроғини у вилоят томон кўтарди. (Абдуллахон) довурак амир Ганжиали баҳодирни Самарқандга, Жувонмардхон олди-га лашкар сўраш учун юборди. Ўзи бўлса, қарамоғидаги мавкабнинг ғуборини кўк гумбазига етказган (ҳолда) иқболли сипоҳ билан ва унинг отлари наъллари ҳаракатидан Симок (Ромих)нинг орқасида юзлаб жароҳат қолдирган ҳолда (жўнади).

Маснавий:

Ҳар томондан кина хоҳловчи лашкар
Шоҳ тахтининг остонасига келдилар.
Вир гуруҳки, ҳаммаси бошдан-оёқ ўткир
панжали,
(Ва) гўзалларнинг кўзидек шўх ва ўйноқи
(эди).
Бахтиёр шоҳ отини кўзғотиб,
Ҳисор мамлакатини босиб олиш учун
йўналди.
Унинг оти шамолдек жавлон уриб,
Ундан (ҳатто) чакмоқнинг (ҳам) ичи ёнди.
Назар отидан анча тезроқдир,
Тезликдан киши кўзига кўринмайди.
Мамлакат очувчи шоҳнинг оёғини ўпишдан,
Ер жой олади ва жойдан кетади.
Унинг оти учун янги ой узанги бўлди.
Токи унинг оёғини ўпишдан бахтиёр бўлди.
Унинг зар камарбанди тоза лаълдан тўладир,

Вир гул шоҳи каби камарида ғунчалар
бордир.
Унинг иқболли ёлу патининг қизиллигидан,
Қаноти оташин бўлган қирғовулдек эди.
Забаржад равоққа байроқ тикиб,
Тожининг бош Фарқад¹²⁶⁴ авжига теккан
(эди).
Туғи бошидаги ойи осмон гумбазига панжа
уриб,
Қуёш устролобига анкабут¹²⁶⁵ бўлган (эди).

Ул хазратнинг Ҳисор томон юриши овозаси тарқалиб, иззат ва шарафли мавкаб Насаф мавзеига келганда, Ҳошим султон ниҳоятда ожиз ва музтарлигидан, саросимага тушган ҳолда, Боқибий найманни иккинчи маротаба Каъба асарли даргоҳга юбориб, итоат қилишни ва бўйсунитишни хабар қилди. Бундан илғари юз берган бўйсунитиш ва итоат қилишни кечикканига номуносиб сабабларни кўрсатиб, кулоқ эшитмайдиган ҳикоятларни етказди. Аъло хазрат унинг асоссиз узрларини эътиборга олмасдан, Боқибийни ўзига ҳамроҳ қилган ҳолда, ғазабланиб Ҳисор томон юзлаиди. Ул хазратнинг юриши жазм бўлиб, унинг қилиши қиссаси Ҳисор султонларига етгандан сўнг, Фақир султон, Абулқосим султон ва Муҳаммад Қосим султон тезда қочиш жоловини Ҳисордан тортдилар ҳамда дилларини мулкларидан кўтариб, ҳаракат билан мамлакатни ташлаган ҳолда шошилинч равишда Кўлоб¹²⁶⁶ вилоятига ошиқдилар. Ҳошим султон (эса) баъзи бир биродарлари ва Муҳаммад Шариф султонга ўхшаш ўз яқинларидан бир тўдаси билан (қалъани) мустаҳкамлашга кўнғил қўйиб шу ерда қолди. Ҳисорнинг мустаҳкамлигига эътимод кўрсатиб, унинг бурж ва деворларини бутунлай маҳкамлаган ҳолда ҳар ўринга бир нечтадан қоронғу кечада (ҳам) чуқури дилини илон кўзи билан бир ипга тизадиган уста ўқ отувчиларни қўйди. Қалъа аҳли яна дилларини ўлимга бериб, жангга тайёрландилар. Жасорат камарини белларига боғлаб, душманчилик тўнини қийган, уруш ва кураш зарбаларини тузган ҳолда муҳайё бўлдилар. Ҳисор қалъаси машҳур кўрғон бўлиб, мустаҳкамлиги ва маҳкамлиги тил ҳамда оғизларда дostonдир. Унинг баландлиги нақлларда борки, боши ер марказидан фалакларнинг фалаги авжига соя салади. Янги ой унинг кунгираси учидан нишона (бўлиб) кўринарди. Унинг юқорилиги шу қадарки, осмон гумбази унга нисбатан худди ердек пастдир. Фитна ва фасод унинг тупроқ кўрғонидан қалтарокдир.

М а с н а в и й :

Бир кўрғонки, оламдан бошини кўтариб,
Фалак авжига соя солган (эди).
Эшиги офият¹²⁶⁷ эшиклари каби мустаҳкам,
Қаттиқлиги билан замондан гаровдир.
Юқори осмон унинг эшиги олдида тубан бир
ер бўлиб,
Унинг этагидан фитнанинг кўли қисқадир.
Унинг йўли фалакка биринчи поғона бўлиб,
Хандақининг лаби ер хўкизининг жойидир.
Ҳиммат аҳлидек унинг боши фалакда бўлиб,
Тубан ҳимматлилар каби унинг хандағи ер
тагигачадир.
Сен унинг биноси пўлатдан бўлган, дейсан,
Тошдилликда Фарход тоғи (каби) бўлган.
Агар Зухал бу қалъагоҳга қасд қилса,
Ярим йўлигача икки юз марта ўтирарди.

Ҳижрий тўққиз юз саксон иккинчи йил са-
фар ойининг бошларида¹²⁶⁸ (бу ой) яхшилик ва
зафар билан тамом бўлсин, фатх нишонли бай-
роқ етиб келиб, тўхтовсиз хандақ бўйида қутли
пайёни чодиргоҳ қурди ҳамда гардун кадрли
боргоҳнинг куббасини қуёш манзили ва ой бур-
жига қарама-қарши қилиб кўтарди. Фармонга
асосан, иқболли аскарлар, фалак ер марказини
ўраб олгандек, дойра қуриб, қалъа атрофини
| ойни доғ ўрагандек ўраб олдилар.

(М а с н а в и й :)

Зафар хунарли сипоҳ шох ҳукми билан
У қалъагоҳнинг атрофига ўтирдилар.
Тангрининг шери (Али) Хайбарга қасд
қилгандек,
Мамлакат очувчилар у қалъага юзланди(лар).
У Зухал нишонли қалъа атрофида
Замон саркашлари саф тортдилар.
Куни бўйи уруш қасдда бўлиб,
Ҳисорни олиш асбобини тартибга солдилар.

У тарафда қалъа аҳли ҳар кеча ва кундуз
жуда қаттиқ кўрқув ва ваҳимага қарамасдан,
ул кўк гумбази деворининг устига ўрнашиб олиб,
«Ҳозир бўл!» фарёдини фалак авжига етказди-
лар. Тўфанг мунчоғининг зарби ва занбарак
ўқларининг захми билан одамларни қалъанинг
теварак атрофини узоклаштирдилар. Ҳамиша
уруш оловининг учқунлари ҳамда кураш ота-
шининг шуълалари фалакка етиб, паҳлавонлар-
нинг суронлари ва курашчиларнинг «ҳаё-хув»ла-
ри каррубийлар¹²⁶⁹ қулоғига етарди.

(М а с н а в и й :)

Дилни очувчи у девор устида,
Кечаю кундуз урушда синалган паҳлавонлар,
Бошлари тепасини ой ва қуёшга суртиб,
Осмон гумбази Насри тойир¹²⁷⁰га танг бўлди.
Тула шуқухли паҳлавонлар тиркашларини
бағишлаганда,
Тоғ камаргоҳидан бургут кўрингандек
бўларди.
Ҳар томондан у гардун мисол буржда,
Халхол¹²⁷¹ каби ўк-ёй поймол бўларди.
У қалъадан юқори фалак авжигача бўлган,
(Ва) фалакдан ергача бўлган (масофа)дан
Е* узокрокдир.
У бир тошки (ундан) осмон паён бўлиб,
Юқининг оғирлиги тагида букилиб қолган
(эди).

Зафар асарли сипоҳ қалъанинг ҳар бир те-
шиги қаршисига бир неча камонли йигитларни
кўйиб, ҳамиша бургут чангалли (камондан) жи-
гарни тикувчи бургут (ўқ)ларни учириб турди-
лар. Паҳлавонлардан кўпининг тан қафаслари-
ни яралаб, рух қушининг оёғидан бандини еч-
дилар. Доимо мўътабар амирлар ва кинали ба-
ходирлар теварак-атрофдан кўплаб келиб, қалъа-
ни озод қилишда иштирок қилиб турдилар. Эр-
та тонгдан то шомгача ва шомдан то эрта тонг-
гача қалъани босиб олиш тартибида турдилар.
Устод Рухий жанг этагига чанг уриб, ному ни-
шонга риоя қилган ҳолда, унинг кўп бурж ва
деворларини ерга қулатди; ниҳоятда баландлик-
дан осмон гумбазига тиралган унинг кунгираси
бошини ер билан баробар қилди. Давлат офто-
би тулуғининг энг олдингиларидан, узанги му-
лозимларидан ва зафар насаблилардан бўлган
ҳамда машҳур кўкалтошлик мансабига қарамас-
дан (якка) амирликнинг аъло девони ҳам у
жанобга топширилган, давлатнинг устунни —
рукнуддавла Қулбобо кўкалтош қалъани *босиб*
олиш учун (к'ерак бўладиган) асбобни тартибга
солиш ва қурол-яроғларни тайёрлашни ўз усти-
га олиб, эртадан кечгача уруш ва жангни ҳамда
янчиш ва санчиш асбобларини тайёрлаган ҳол-
да кураш кўлини (баланд) кўтарди. Қутли фар-
жомли ул жанобнинг у Зухал нишонли қалъани
босиб олишдаги ҳаракати шундай жиддий ра-
вишни олдики, иқболли ҳокон неча марта гав-
ҳар сочувчи тилига олиб (деди): «Кимки Қул-
бобо кўкалтошдек яна икки кишиси бўлса, ҳар!
вақт унинг тиришқоклиги билан ернинг тўрт бур-
чагини¹²⁷² босиб олиши мумкин».

га мувофик, кутли сифатли зот бўлган у бахтиёр ҳазратда бир кучли касаллик юз берди. (Абдуллахон) кутли талъатиға ой касаллиги махк¹²⁷³ г и р и ф т о р бўлди. Миср Юсуфининг¹²⁷⁴ офтоби жонини маҳрумлик ниқоби ва иеитманнинг кучлигига махбус қилди. Шариф зот ва латиф унсур азимат жоловини сихатлик авжидан заифлик ҳамда хасталик тубанлигига қараб тортди. Яшашнинг чашмаси ҳаёт булоғи ҳароратининг кучлиги ва нотавонликдан хиралашди. Бир неча кун баданнинг ташхиси¹²⁷⁵ ва инсон тузилиши томонларини билишда замон табиблари ҳамда даврон доноларининг энг олдингиларидан бўлган мохир, хикматли Исо дамли, кутли қадамли, мархум мавлоно мулла Султон Маҳмуднинг ўғли табиб мавлоно Абдулҳаким касалликни йўқотиш учун ул ҳазратнинг олдиға келиб, тиришқоклик камарини белиға боғлади. Ейиш ва ичиш тартибини ҳамда даво ва тозалаш таркибини кўрсатиб, иложнинг катта йўлиға ҳамда соғлиқнинг тақвия курсисига ўтирди. Охирида бундай тадбирлар ҳамда ёшу қари, каттаю кичикнинг дуоси натижасидан заифлик ва кучсизликка юз қўйган кишининг қуввати асл жойиға келиб, тамом сихатликка юз ўгирди. Ўзларини вужуд мамлакатларининг нигоҳбони ва қаҳрамони ҳисоблаган унсурлар оналари муваффақият йўлидан четға чиқиб, уларнинг ихтилофидан табиий конунларнинг мўътадиллиги ўзгаргаи ва инсоний қоидаларнинг оқими бузулган бўлса ҳам, тартиб ва интизом йўлини ҳамда иттифоқ ва жипсланиш одатини илгари сурдилар. Ғалаба ва истило асосида ўз қўлиға олган сихатлик мамлакатини яна сақлаб қолдилар. Дўстлик ва келишиш ҳамда сийлаш ва муруватнинг катта йўли (асос) қилиб олдилар. Куёш мисол зот яна сихат авжидан тулуъ қилди. Улуғликнинг ёруғ нурлари саломатлик саодати устидан ярақлади. Ҳол аҳли ҳеч қандай сўзсиз бу макол мазмунини хотирларига ёд қилиб олдилар ва тамом содиклик билан бу маъно рақамини ҳаёл лавҳасига чиздилар.

[Ш] Ш е ь р:

Сенинг танинг табиблар нозига муҳтож бўлмасин.
 Сенинг нозик вужудинг офатдан озор чекмасин.
 Сенинг саломатлигинг бутун оламнинг

(Абдуллахон), азиз ва олий бўлсин, сихатлиги бутунлай яхшиланиши билан, аркони давлат ҳамда ҳазрат аёнлари хўрлаганларға чексиз садоқатлар кўрсатдилар. Кўплаб кулларни ул ҳазратнинг бошидан айлангириб, озодлар қаториға тиздилар. Шу жумладан, юқори насабли Раҳмонқули мирзо жисмоний лаззат ва жаҳон роҳатларидан, яхгли ҳамда тамом муҳаббат юзасидан ўзини ул ҳазратнинг содик(кишиларидан бўлгани учун) ўзини унинг бошидан айлангирди. Ҳазрат Оллоҳ таоло, олий ва азиз бўлсин, унинг беқиёс их лоси жихатидан уни ҳалокат ўрнидан ҳалос қилди. Ул ҳазрат (яъни Абдуллахон) ҳам шу йўл билан унинг кадру мартабасини Хулқар авжидан (ҳам) юқори кўтарди ҳамда иззат ва иқбол камолиға етказди. Шундан сўнг, ул ҳазрат соғ ва саломатлик шукри учун мулла Абдулҳакимға умумий инъомлар (билан) каромат кўрсатиб, махсус муруватлар билан сийлаган ҳолда, кўнглини олди. Жафокаш чархнинг тақозосича, ул ҳазрат бир неча кун, бир оз заифланганлигига қарамасдан, зафарли сипоҳ ҳамда нусратли лашқар қувватли ва қудратли қўлини кўтариб, шавкатли юзини,;я Ҳисорни босиб олиш томон қаратди ҳамда жанг-Ш ва уруш оловини ёқди. Куни битган душманнинг борлиқ хирмонини чақмоқдек тиғнинг Ж шуъласи, ҳамда ўт ёқувчи найзаларнинг ярак-Я лаши билан ёндирди. Айниқса, уста Рухий юқори мартабали амир Қулбобо кўкалтошнинг, 1 унинг умри узун бўлсин, ёрдами билан юқори Я осмон билан баробар бўлган (қалъанинг) девор я ва буржларидан анчасини тош билан, маҳкам-Ш лигидан Албурз тоғидан бошини юқори кўта- 1 риб турган унинг асоси ва деворларини тўфанг я ўқларининг захми билан арининг уясиға айлангирди. 1

(М а с н а в и й :)

Унинг девори устидан кунгираси тушди.
 Бошдан-оёғи тош (зарби)дан панжараға айланди.]
 Ҳар икки томон кишилари бир-бирини кўриш учун, I
 Унинг девори тошдан тўр шаклини олди. Ш
 Қалъа ва кўрғон аҳли осмоний бахт билан :

кари оилан уруш қилиш инсоннинг имконият ва қувватидан ташқари эканлигини тушунгач, такаббурлик ҳамда мағрурликни ташлаб, тавба ва узр қўлини гуноҳдан ўтишни сўраш этагига илдилар. Лекин даставвал итоат қилмаганликлари сабабли, уларнинг узрлари ҳеч қандай йўл билан эътиборга олинмади. Аъло ҳазрат Ҳақ таолонинг, азиз ва аъло бўлсин, ёрдами ва иноятига суяниб ҳукм қилди: «Ҳашамат ва шавкатли сипоҳ ҳамда нусратли лашкар қалъани олиш учун бутун кучини кўрсатсин. Ҳиммат оёғини тупроқ кўрғон устига қўйиб, унинг қасру эшикларини зўрлик билан очсинлар». Иттифоко, оқибати мактовли ҳоконнинг чексиз қўшини теварак-атрофдан у мустаҳкам кўрғонни босиб олиш учун юзланган бир вақтда, ичкарида амирлар ўртасида катта келишмовчилик юз берди. Абдолбий қушчи ва бошқа шунга ўхшаш салтанатнинг мадори бўлган баъзи аркон давлатлари ўзларини қалъа тепасидан тупроқ кўрғон тагига ташлаб, Искандарнишон султоннинг нойиби Ибодулла султоннинг паноҳига бордилар (ва ул) ҳазратни паноҳ ва қочиш жойи қилдилар. Қисқаси, Жамшид асосли шаҳриёрнинг шавкат ва шукуҳидан аҳлининг дилига каттик қўрқинч, ваҳима ҳамда хавф тушган бу Ҳисорнинг кутволи¹²⁷⁰ кўрғоннинг бурж ва деворларига кўплаб савоб чироғини ёккан шайтонлар гуруҳи ва малъунлар тўдасини хужум оловининг учқуни билан куйдирган бир вақтда ўнинчи рабиъ ал-аввал, жума кунида¹²⁷⁷ олийнишон фармон бўйинча, зафарли сипоҳдан бир тўдаси олдиларига тура ва чапар тўсиб, Ҳисор томон юзланган холда, сурон кўтардилар. Тез кетувчи ўқлар ва моҳир (тўфанг) отувчиларнинг ўт сочувчи тўфанглари захмидан Ҳисорнинг қалъа ҳамда буржлари озод бўлди. Давлат тонги саодат матлаидан кўтарилиб, ортиқ мунтазирликнинг зулмат кечаси бирданига йўқолган вақтда (баходирлар) қадамни тупроқ кўрғонга қўйиб мустажоб¹²⁷⁸ бўлган дуодек юқорига қараб юрдилар. Қалъа тепасидан арконлар тушириб, паҳлавонлардан кўпчилик ва киналилاردан бир тўдасини девор тепасига тортиб олдилар. Бу тўдадан бир қисми дарвозага етиб, табарзин билан унинг қулфини буздилар. Қалъанинг тепаси қайвон авжидан ортган ва унга караганда фалакнинг кўзи ҳамда юлдуз ва фаришталарнинг дийдаси хира бўладиган шундай кўрғонни андак ҳаракат билан очдилар.

Иқболнинг юзи хурсанд бўлиб, умид лаби хандон урди
Фалакнинг очилиши юз бор, подшоҳнинг фатҳи юз хисса (бўлди).
Ҳисор босиб олиндики, маҳкамликда Хайбар қалъасидек (эди),
Баландликда фалакдан юқори ва қаттиқликда икки юзта сандон¹²⁷⁹дек бўлган (эди).

Тангрининг ҳадсиз ва ғоятда инояти ҳамда чексиз давлатнинг қуввати билан жаннатнинг боғи билан бараварлаша оладиган бир мамлакат очилди. У л ҳазрат бу неъматнинг зохир бўлиши натижасида азиз ҳазратга (Тангрига) шукур саждасини жойига қўйди ва «Қутли идрокли мунший мавлоно Ҳайдар Мухаммад доно оёғини фалаклар тепасига қўйиб, у мамлакатда юз берган фатҳу нусрат хабари ҳамда зафар ва давлат. асарини чиройли иборалар, латиф истиоралар билан таҳрир қатори ва тақрир ипига чизсин ҳамда қутли нишон мубашшир¹²⁸⁰лар орқали теварак-атрофга юборилсин», деган ҳукм қилди. Ўзи (эса) бошқа бахтиёр биродарлари билан қалъа ичкарисига кириб, давлат оёғини саодат тахтига қўйди. Ҳашамат орқасини яна салтанат маснади ва улуғворлик ястуғига қўйди. Ҳошим судтон ва Мухаммад Шариф султон асир тушдилар. Бу юришда соҳибқироннинг мавкабида бўлган Темурхоннинг ўғли Ҳожи Мухаммад султон отасининг хунини олиш учун ҳазрат соҳибқирондан Ҳошим султонни сўраб олди¹²⁸¹ ва тўхтовсиз ўч олиш тиғи билан ўлдирди. У л ҳазрат Ҳисор вилоятини қутли фармон жаноб Узбек султонга берди. (Шундан кейин) бахтиёр ва бахтли равишда фатҳ ва давлат билан узангида иззат маркази Бухоро томон юзланди. Олий мавкаб тўла улуғвор. шк билан ёзнинг бошида пойтахтга тушди; шон ва улуғворлик ҳамда шавкат ва иқбол ўрнини ўзининг шарофатли ташрифи билан мушарраф қилди.

ҚУТЛИ НИШОН ҲОҚОННИНГ ЖУВОНМАРДХОН
БИЛАН ИТТИФОҚЛИКДА БОБО СУЛТОН ТОМОН
ЮЗЛАНИШИ ВА УЛАРНИНГ СУЛҲ ТУЗИШИ
ВОКЕАСИНИНГ БАЁНИ

Азиз ва олий Тангрининг қувватловчи муншийси аъло ҳазратнинг улуғвор нишонини «хоҳлаган кишимизни (юқори) даражаларга қўта-

рамиз»¹²⁸² (деган) ёркин Туғроси билан безанганлиги сабабли, унинг олий иродали химмати ҳеч қачон бу маъно ёстиғига бош қўймади. Ҳамиша бундай саломат арбоб давлат асбобининг ҳосил бўлиши биланок, бир бурчакда қарор топарди ва тинчлик ҳамда ором аҳли, осойиш ҳамда эҳтиром арбобларидек жисмоний лаззат ва нафсларининг талаби билан айш-ишрат ҳамда шодликка киришарди. Ҳақиқатан (ҳам) улғлик оёғини фалаклар мамлакати тепасига қўйган қуёшнинг Жамшиди шунинг учун шараф авжига етдики, бутун кун бўйи айланасидан чикмади. Юриши тез бўлган ҳилол шу сабабли камол эгаси (бўлмиш) бадрга айландики, шафақ кўринганидан бошлаб то тонг тулуъ қилгунча, талаб ва машаққат камарини белидан ечмади.

(Қ и т ь а :)

Агар камолни талаб қилувчи ой каби сафар
килмаса,
Қандай қилиб ҳилолликдан қамар авжига
етади.
Ер билан фалакни кузатиш керак.
У оромда бўлгани учун қаерда ва бу сафар
қилгани учун қаерда (экан).

Бу ҳаёлни тасвирлаш ва мақолани таҳрир қилишдан мақсад шулки, Искандаршиор ҳокон бахтиёр ва мағрур, чап ҳамда ўнг томонида ғалаба ва нусрат билан Ҳисордан қайтиб, халифат марказида иззат оёғини саодат курсисига қўйгандан сўнг, Самарқанддан Жувонмардхон хузуридан иккинчи марта киши келиб, қуйдагини хабар қилди: «Туркистон волийси Бобо султон бўйинтовлашлик ҳаёлини ҳамда мағрурланиш андишасини қилиб, ғурур девининг иғвоси билан фосид ўйларга ўзининг кора қўнглидан жой берган ҳолда, ғазабдан маёт бўлганлардек фитна-фасод йўлини ва исён ҳамда қарама-қаршилиқ тариқасини тутди.

Яна жоноининг турк кўзи фитна
кўзғотувчилик қилади,
У қон тўқувчи кофир ошиқларнинг қонига
қасд қилди.

(У тез ташланадиган наҳангга осилит ва ўтқир чангалли қоплон билан фитна кўтариш лақл ҳамда идрокдан узоқ эканлигини билмади Байт: *Камки нўлат билакка панжа урса, Ўзининг кумуш билагини оғритади.*

Маълум бўлишича (Бобо султон) кофирботирлардан бир тўдаси билан ўз биродари Дарвишхоннинг олдига келиб (Абдуллахонга қарши) бирлашишни ҳаёл қилган ва унинг бу томонини хурмат қилишга қарамай, ўз холига қўймаган, токи (у) катта жамият ва кўп сипоҳ билан бу томонга юрган. Бу воқеа юз берганлиги сабабли ул ҳазратнинг ҳамият оташдонида ғазаб ўти алангалади ва қаҳр Олови тилини чиқара бошлади.

«Мамлакатнинг теварак-атрофлари ва қишлоқларига тарқалган сипоҳнинг отлиқлари ҳамда даргоҳнинг яқин кишилари тезда зафарли байроқ остига ва иззат ҳамда обрўйли туғи сояси остига йиғилсинлар», деган жаҳон бўйсунувчи буйруқ бўлди. (Қўшин тўплангандан кейин ҳоқон) тамом шавкат ва сўз айтиб бўлмайдиган хашамат билан пойтахт Бухородан Самарқанд томон юрди. Олдиндан киши юбориб Жувонмардхонни ўзи келаётганлигидан огоҳ қилди.

(М а с н а в и й :)

Искандар хашамли урушқоқ шоҳ
Самарқанд томон юз қўйди.
Ҳар мамлакатдан лашқар чақириб,
Сипоҳни бошдан-оёқ безатди.
Тўда-тўда паҳлавонлар дарёдек хуруш қилиб,
Кина изловчилар эғнида зирех худди
мавждек эди.

Самарқанд волийси юлдузга ўхшаш мавқабнинг йўлга тушганидан хабардор бўлиши билан, ўғилларидан энг каттаси бўлган Абулхайр султонни ўз олдига чақиртириб, буюрди: «Барча биродарлар арқони давлат ва аёнлари, қозилар, аҳолининг сайидлари ҳамда катта-кичик қуллар билан тонг тулуъ қилгунча талаб ва машаққат камарини белидан ечмасин. Тезликда (хоқоннинг) қаршисига чиқсинлар». Қутли нишонли султон зафар ёрли байроқ билан Самарқанд четига чиқиб нисор сочиш шартларини (бажариш)га тайёр турди; лозим бўлган тухфа ва совғаларни ҳозирлади. Ул ҳазратнинг бармоқларини ўпиш саодати билан бахтиёр ва сарафроз бўлди. Ҳолатга қараб қуйидаги мақол айтилди:

Б а й т :

Қандай бахтки, у қадимий пойтахт,
Унинг давлатидан буюк обрў топди.

Иккинчи куни Самарқанднинг олий арки ич-карисига кириб, у л хазрат билан Жувонмардхон ўртасида кўришиш сурати юз берди ва у икки салтанат дарёсининг кўшилишидан денгиз пайдо бўлди. Жувонмардхон таъзим, улуғлаш ва шу йўлда қилинадиган ҳаракат ва айтила-диган гапларни ўз жойига қўйди. Зиёфат ҳамда меҳмондорчилик маросимини кераклигича ҳамда муносиб қилиб тайёрлаган ҳолда ўтказди. Таомлардан сўнг, мулк ва давлатнинг муҳим ишлари ҳамда салтанат ишларининг маслаҳати ҳақида сўз борди. Бир-бирлари билан иттифоқликда жуда кўп лашкар билан ёмон ниятли душман томон юзланишга қарор қилдилар. Шу тариқа, аҳду паймон тузиб, қасамларини имон билан таъкидладилар. Тарих 983 йил(нинг) баҳорида¹²⁸³ душманни туб-томири билан кўпориш учун юзландилар ва тиришқоқ қадамларини улар томон қўйдилар. Йўлда ул хазратнинг хотири ойнасига иззат ва обрўли амир Турди(ка)хон томонидан душманлик ва кина ғубори ўлтирди. Бу ҳодиса мазкур амирни азоб ва кийноққа туширди. Бунга сабаб қуйидагича: ўша 1 вақтларда гарчи Абулхайр султон дастлаб даҳшатсиз ва ўзгаришсиз ҳар куни жаҳонгир ҳокон мавқабига келиб ниҳоятда шараф ва бахт топди. (Аммо) охирида бир неча кун шердан кўрққан кийик каби кўрқиб-писиб, чўчиб-чўчиб куллар эгаси хазрат (Абдуллахоннинг) узангисига етарди ва (тезда) қайтиб кетарди. Ул хазрат ундаги ҳолатий ўзгаришни фахмлагач, киши юбориб бунинг сабабини суриштирди. Унинг нотўғри жавобидан шу тушунилди: Турдиқахон ; уни фалакқадар даргоҳга келишдан қайтарган ва ул хазрат томонидан унинг дилига хавф ва кўрқув сойлиниши айтилган бўлса керак. Унинг (бундай) аризаси халифалик остонасига етгандан сўнг, (ҳоконнинг) ғазаб ўти (ҳаракатга) келди ва (мазкур) «Давлат отидан пиёда қилинсин ва бир неча кун эътиборсиз колдирилсин», деб буйруғ берди. Абулхайр султонни (эса) ҳузурига чақириб, саодат ва илтифотлар кўрсатди ҳамда латофатлар орқали унинг хотиридаги хижолат тугунини ечди.

Алқисса, қутли мавқаб Хўжандга етиб келиб, Сайхун бўйига саропарда қуриши билан, у тарафдан ҳам Бобо султон Дарвишхон билан бирликда Аҳси, Андижондан то Саброн¹²⁸⁴ этагигача ва Туркистондан тўпланган лашкар билан дарё бўйига келиб мағрурланиш чодирини ҳам-т улуғворлик соябонини фалак авжидан (ҳам)

юкори қилиб тикдилар. У икки лашкар дарёсининг кўшилишидан, «икки денгизни бир-бирига дуч келтирди»¹²⁸⁵, маъноси зоҳир бўлди. Ҳар икки томондан иккала сипоҳ жанг ноғораси ва уруш найини чалиб, отлиқлар тантана овозасини гардун тосига етказдилар. Довул ва қарнайнинг садоси, ёшу қариларнинг бўқириншдан фалакдаги фаришталарнинг қулоғи қар бўлди. Ҳар икки томондан шамол суръатли отлиқлар зирех ва бактар¹²⁸⁶ остида лашкарни кўрик қилдилар. Ҳамма ёқни қалқон ва темир кийим босган эди. Жаҳон-жаҳон дубулға ва ҳафтон ҳамда тиғ ва найза кўринарди. Чин ойнасининг яраклаши шуъласидан ҳар тарафда бир офтоб чарақлаб, Миср тиғларининг ёруғи нуридан ҳар томонда бир ой яраклар эди.

М а с н а в и й :

Отлиқларнинг ҳаммаси лашкарни намойиш қилиш учун,
Дубулға ва бактар остида яширинган (ҳолда),
Ҳар томондан саф тузиб,
Найзаларни уруш ва кина қўлга олган (эди).
Найзаларнинг яраклаши ва туғларнинг
чарақлашидан
Ҳаво ҳар хил кўк.ва бинафша рангда бўлган
(эди).
Зирех остида бекиниб, қалқондан мақсадга
эришган,
Темир гирдобидан ҳабба ҳосил бўлган (эди).
Офтоб каби зафар тиғини осган,
Ажал уларнинг олдида камар боғлаган (эди).

(Ниҳоят) Самарқанд сипоҳи Тошкент, Андижон, Хўжанд лашкари билан тўқнашди, у л хазрат биродарларидан бир тўдаси ва қолган ёру оғайнилари билан Туркистон волийси Бобо султон қаршисидан жой олиб, паҳлавонлик шева-васига қадам қўйди. Душман сипоҳи дарёдан ўтиб ғалабага эришишни қанчалик истамасинлар, ҳеч қандай йўл билан бунга муяссар бўла олмадилар. Чунки шижоат ўрмонининг қоплонлари ва ботирлик дарёсининг наҳанглари ҳам-ша кураш ва олишишга тайёр, жанг ва урушга энг шимариб турган ҳолда дарё бўйида душманнинг аҳволини кузатиб турдилар ва уларни ўтишга қўймадилар. Оқибатда Бобо султоннинг ўзи дарё бўйига келиб ўтирди ва дарё юзидаги кемаларни чангақлар билан маҳкамлаб кўприк қилди, токи, бу ердан осонлик билан кечиб ўтиб кўп сипоҳ ҳамда чексиз лашкарни, ўтказиб, уру

ва жанг, кураш ва тўпалон қилмоқчи оўлди. Бу хабарнинг ёруғи иқболли шаҳриёрнинг хо-тири ойнасига тушиб, душманнинг кўприк ку-риши ва ўтмоқчи бўлганидан огоҳ бўлгач, неча марта эътиборли пахлавонлар ва қудратли жанг-чилардан бир тўдасини душман томон юбориб, мазкур воқеани содир бўлганидан хабар олиб келишини ўйлаган бўлса ҳам, (бу) мумкин бўл-мади. Чунки душманнинг кўплиги, зафар асар-ли сипоҳнинг озлиги узокни кўра олмайдиган-лар назарида урушнинг мумкинлиги (амри) ма-ҳол бўлиб кўринди ва тамом кўрқинч ва буткул хавфга (ўз) хотиридан йўл берди. Шу сабабли, ҳеч кимни у туда орасига бориб аниқлаб хабар келтиришга ҳамда кескин бир сўз айтишга кучи етмади. Оқибатда, ботирликда ҳаммадан пеш-кадам бўлган ва мардлик ҳамда шижоатда ўз яқинларидан устун бўлган тадбирли амир Шо-ҳимбий арғун олий даргоҳга келиб, қуйидагини арз қилди: «Агар ул ҳазрат мурувватли хотир-ларини бу томонга қаратсалар ва ғоят зўр иноят-ларини бу тарафга кўрсатсалар, Парвардигор-нинг қувватлашига тамом эътимод қилиб ва со-ҳибқирон давлатига суяниб, бу муҳим ишни ба-жаришга астойдил тиришиб кўраман. Саъй ка-марини белимга боғлаб бу мақсадни ҳосил қи-лйишда бутун кучимни кўрсатаман». Ўша вақт-да ҳеч ким чуқур ўйлаш кучига эга бўлмаган-лиги, биронта киши дарёдан ўтиб уларнинг (душманнинг) орасига бориб хабар топиб қай-тиб келиши каби айёрлик ҳеч бир ақлга келмас эди. Чунки уларнинг шавкат ва дабдабаси шу мартабада эдики, тўртинчи тахтгоҳнинг волийси бўлган қуёш Жамшиди у ҳисобсиз сипоҳнинг посбонидан кўрқиб ўзининг сувдаги акси каби титрарди. Дил (эса) ҳамал ойидек қизирди.

Алқисса, офтобнинг молиқрикоб хусрави фа-лакнинг зардўз маснади устидан мағриб хил-ватхонасига йўрғалаб, ўзининг жаҳонни безов-чи жамолини ниқоб остига бекитган, ақлнинг узокни кўрувчи айёри ҳайрат водийсида сар-гардон бўлганда ва ваҳиманинг тезюар элчиси зулмат водийси ҳамда ажабланиш саҳросида са-росимага тушиб ҳайрон бўлган кечаси, қиёмат кунидек қоронғу (эди): *Унда на юлдуз ва на ой йилтирайди*, иззат ва шавкатли амир (Шо-ҳимбий арғун) катта ва кичикнинг Яратувчиси-¹ га (яъни Тангрига) тўла таваккул қилиб, ҳа-¹ шамат ҳамда савлатли хоннинг давлати қудра-тига суянган ҳолда, шижоатли Турум мирзойи арғун ва ўзининг ўғли довьорак амирзода На-

зир қурчи кабилардан иборат кичкина бп ҳамда (ва) катта умидлар билан кечашгаг бир қисми ўтганда, сол боғлаб дарёдан ўтди. Замон пахлавонларидан жуда кўп киши ва жангчилар дарёнинг нариги соҳилида ҳар жойда туриб, қуролланган ва бошларига дубулға кийган ҳол-да қоровуллик қиларди; бирон киши дарёдан ўтиб юриши ҳеч кимнинг хотирига келмас эди. Чодирнинг айланасида кинали жонбозлардан би-ри пойлоқчилик қиларди, иттифоқо, ўша кеча-си (чодирни) кўриқлаш ўша (киши)га топши-рилган эди. Келиб у ни банд қилди л ар. На душ-маннинг шуқухидан дилига кўрқинч ва на улар-нинг жамиятидан хотирга ваҳима солди. Қай-тиш жиловини тортиб дарёнинг ўртасига бор-ганда, душманлар бу воқеадан хабардор бўлди-лар. Дахшат олови ҳамда ваҳшат ўти алангала-ниб, уларнинг ичи ёна бошлади. Ҳаммалари бир-данига дарё қирғоғига келиб шовқин кўтарди-лар. «Дод-вой» овозалари ердан осмонга кўта-рилиб Қайвон қулоғини қар қилди. Ўз асирла-рини банддан озод қилишга қанча уринсалар ҳам фойда бермади¹²⁸⁷. Амир (Шоҳимбий) жа-ноблари у ушланган кишини дарёдан ўтказиб, жаҳонгир хоқоннинг олдига етказдилар. Шу ажойиб иш ва ғаройиб воқеа сабабли ўзининг пахлавонлик номи ва баҳодирлик исмини ҳам-ма жойда машхур қилди. Шунинг орқасида ёмон хислатли душман лашкарида зўр ғавғо ва маҳ-шар саҳросининг ғулғуласи пайдо бўлди. У бе-саранжом туда аҳволида тамом саросималик ҳамда ҳаддан ташқари тинчсизлик юз берди.

Алқисса, ул ҳазрат асирни ҳузурига чақир-тириб, душманнинг ҳол-аҳволи ҳақида маълум-от ва у жамиятнинг кайфияти ҳамда ҳужуми тўғрисида хабар олгач, унга сарупо бериб, қайта-риб юборди. Амир Шоҳим (бий)нинг қоматини фахрли кийимлар билан безаб, марҳаматлар эшигини ва қароматлар дарвозасини унинг юзига очди.

УЛ ҲАЗРАТНИНГ ТўЛА ШАВКАТЛИ ДУШМАНИНИНГ
ХИЙЛА ВА МАКРИДАН ХАБАРДОР БўЛИШИ ХАМДА
ЗАРУРАТ ЮЗАСИДАН СУЛҲ ТУЗИШИ

У икки лашкар узок вақт ва бир қанча за-мон бир-бирларининг қаршисида тургандан сўнг, на душман зафар огоҳли сипоҳ устидан зафар қозонди ва на иқболли лашкардан у фитначи гуруҳга хатар етди. Шунинг учун хар иккала,

томондан сулҳни истовчи яхши ниятли кишилар борди-келди қилишиб сулҳ тузиш масаласини кўзғотдилар. Золим палосига хусумат нардини тикдилар ва иккала тарафдан азимат тизгинини қайтиш учун тортдилар; жидду жаҳд қадамини иззат маркази ҳамда саодат ўрни томон кўйдилар. Аммо хусравий мавкабининг қайтишига кучли сабаб қуйидаги эди: У икки лашкар бир-бири билан қарама-қарши турган вақтда, иззат ва шарафли хазратнинг огоҳ хотирида хамиша шу маънонинг ёруғи тушарди. Кишилар ҳам келиб доимо бу маънига мувофик бўлган арзни етказарди: «Абулхайр султон отаси Жувонмардхоннинг тўғри деб топишига кўра, ўзини бир дил ва бир тил қилиб кўрсатиб турса ҳам, аммо маъно жихатдан ўзининг хаёл лавҳасига нифоқ рақамини чизарди, чунки кўп кечалар (давомида) даре кирғоғига бориб,- Бобо султонга муваффақият изҳор қиларди. (Шундай қилиб) ниқоб пардаси хилофлик чехрасидан бир томонга очилди. Ул хазрат, замон тақозоси бўйича, бундай воқеани фақат эшитиш билангина бу маънини изҳор қилишни истамади, токи унга душман исми тақилмасин. Бу ходисанинг содир бўлишини ҳеч қандай йўл билан (ўз) назарига келтирмади. Самарқандликлар билан илгаригидек иноят йўлини тутиб тураверди.

Алкисса, қайтиш тизгинини тортиб Нуқранди мавзеи²⁸⁸га тушгач, у жойда зафар ҳашамли сипоҳнинг қоровулларидан бири келиб, қуйидагиларни арз қилди: «Кинали паҳлавон ва уришқоқ жангчилардан икки мингча киши бошдан-оёқ зирех ва бактар остида, шамолдек тез учар отлар устида, уруш ҳамда жангга тайёр бўлган ҳолда келдилар. Уларнинг кетидан яна тўда-тўда, гуруҳ-гуруҳ бўлиб қуролланган ҳамда мукамал равишда жанг қилиш учун етиб келдилар. Агар ул хазрат уларнинг мудофааси учун ҳаракат қиладиган довураклардан бир тўдасини ҳамда шижоат ва мардоналик эгаларини тайин қилса, муносиб бўларди». Шунинг натижасида «Шоҳимбий сўл (қанот) сипоҳи билан душманга қарши йўналсин», деган қутли ҳукм бўлди. Мазкур амир *Молику гафуртмг* (яъни Тангрининг) инояти ёрдамига эътимод қилиб, ҳар бири иш сафида ёнўвчи оташ, жанг майдонида сузувчи сув, от лик бўлганда тез елувчи шамол ва жонни нисор қилиш вақтида сабрли ер бўлган иқболли аскар билан ўт сочувчи тиг-

ш наизаларни отларининг қулоқ ва гарданларига тўғрилаб қўйган ҳолда йўлга тушди. Иккинчи куни эрта тонг аскарлари пайдо бўлган вақтда (яъни энди тонг отганда) Назм: *Эрталлаб яратиш саройинит хилватгоҳидан, Шарҳ шамъи ҳамма тарафга шу ташилади, Ундан (цўёш) гардун юзидан бир ойна тортиб, Жаҳон юзини минг хил (цилиб) кўрсатди* Хавос атрофида у икки қонхўр гуруҳ ва қатта тўда бир-бирлари билан учрашдилар. Душманнинг шавкати ва аскарининг қўплиги паҳлавонларнинг рангини ўчирса, кўпчилик халқ, жамиятнинг камлигидан қаршилиқ кўрсатишга журъат қила олмас ҳам, тадбирли амир (Шоҳимбий) тенги йўқ хон Абдуллахоннинг енгилмас суянчиғига қўл тираб, «озчиликни ташкил қилувчи гуруҳлар Тангрининг изми билан кўпчиликни ташкил қилувчи гуруҳлар устидан ғолиб келади»¹²⁸⁹, калимасининг мазмунини кимёасар назарларига олиб, низо отини жойидан кўзғотдилар.

М а с н а в и й:

Икки томон сипоҳи бир-бирларига
етишдилар.
(Ва) тахт олиш учун саф тортдилар.
Отларнинг кишнашлари ва кишиларнинг
«хайё-хув»лари,
Фалак устида қуёш юзини сарғайтирди.
(Отни) ер дан кўзготиб,
Бирданига ҳаракатга келтирдилар.
Қўлларида тиг билан бир-бирларига хужум
қилдиларки,
Ер қондан лол а ту сига кирди.

Қонхўр Баҳром мийно тусли бу фалакнинг остида урушнинг хайбати ва жангнинг савлатидан қон тўқувчи тигини қўлидан отиб юборди; Симок Ромих ғоятда кўрқинч ҳамда ваҳимадан (ўзининг) яраклаган найзасини майдалаб ташлади. Тиг ва ханжарнинг ёруғи, найза ва шамширнинг шуъласи жанг ғубори ҳамда уруш санчишнинг гардида булут орасида чакмоқдан нишон берарди. Найзанинг тили жангчилар қўлида ёруғ юлдуз ҳақида ҳикоя қиларди. Оқибатда, довуракликда бир оят ва мардоналикда бир ривоят бўлган Шоҳимбий даргоҳнинг гарданкашлари ва барча сипоҳ билан икинчи марта қора кунли душманларга ҳамла қилди. Дастлабки баҳодирона олишиш ҳамда паҳлавона ҳам-

мумкин Оўлганича, уруш майдонида қаршилиқ қилишга уриниб, келишмовчилик отини чоптирсалар ва ўзларини ҳалокат гирдобига ташласалар ҳам бир нима бўлмади. Охирида ҳаммалари бирданига қочиш йўлини ўз олдиларига қўйдилар. Хусумат йўлидан ўтиб, қочиш йўлига тушдилар. Кўпчилик халқ асирлик бандига тушди. Жумладан марҳум Хусрав султон қотили¹²⁹⁰нинг ёрдамчиси Тоғай мирохўр ҳам қўлга тушди.

Шундай бир фатҳнинг шак-шубҳасиз юз бериши билан нусратли сипоҳ Тангрининг муруватлари ва Парвардигорнинг иноятларига шукр қилишни ўз жойига қўйиб, зафар нишонли жиловни тортдилар ва зафар ҳамда нусрат билан шижоатликда машҳур бўлган ҳокон томонига ошиқдилар, оёғини ўпиш давлатига эришдилар ҳамда асирларни унинг назарига келтирдилар. Хукм бўйича уларнинг бошлари танларидан жудо қилинди. Аъло ҳазрат бу буюк воқеа содир бўлганидан сўнг амир ва бу хатарли ўринда жонбозлик этган ҳамда кина ўтказишни изҳор қилган, қолган сипоҳлар борасида ҳам шохона инъомлар ва хусравона кароматлар кўрсатди. Уларнинг мансаб поғоналарини осмон авжидан ҳамда Кайвон чўккисидан ҳам кўтарди. У ердан фатҳу нусрат кишилари ғоятда саодат билан давлат марказига юзландилар ва сахро ҳамда боғларда турли гуллар очилган вақт, ёз фаслининг охирида¹²⁹¹ иззат ва иқбол марказига келиб тушдилар.

Б а й т :

Хамду (сано) Тангрига бўлсинким,
(бу нусратли) сафардан,
Истакни адо этувчи, мақсадга эришган,
бахтли ва бахтиёр замон хони келди.

ҚУТЛИ НИШОНЛИ ШАХЗОДА АБУЛФАТХ
АБДУЛМЎМИН СУЛТОННИНГ КУЗ ФАСЛИНИНГ
ЎРТАСИДАГИ ХАТНА (ТЎЙИ) ХАҚИДА

Иззат ва иқболли Абдуллахон шу 985 йилнинг қишини¹²⁹² саодатёр марказда ўтказиб, хутнинг охирида¹²⁹³ ғоятда иззат ва шараф билан Насаф томон азимат жиловини бурди. Сабо насими Исонинг дами каби жонга оро берадиган¹ ҳамда фарвардин ойи¹²⁹⁴нинг шамоли сабза ва райхонлар саҳифасига Чин нигорхонаси нақшини чизган бутун баҳорда қутли асар бахт ёрда-

ми оилан ов ва шикорнинг шодлиги оилан машғул бўлди. Учувчи жониворлардан кўнглига ёққанини тутиб, ҳаво ниҳоятда исиб ёз фасли бўлганда қайтиб, пойтахт Бухорога келди.

Шу вақтда қутли нишон шахзоданинг хатна тўйини қилиш фикри Искандарфармон шахриёрнинг хотирига келди. Улуғ мартабали султонлар, юқори даражали амирлар ва қудратли нўёнларга хабар қилиш учун қутли мубашширларни теварак-атрофга юборди. Нисо ва Бовардга гомон бахтиёр хонзоданинг тоғаси қутли ҳол, салтанат насабли, ҳашаматли замон султонларнинг сулоласи Абул Муҳаммадхон ибн Динмуҳаммадхонга киши юбориб, ёруғ кўнглининг сири бўлган истаги суратини унга очиб кўрсатди. Мазкур саодат асарли хабар бошқа мамлакатлар атрофига (ҳам) тарқалиб, бу тўй овозаси фалак авжидан ошгач, ер юзидаги мамлакатлар (нинг) бошлиқлари, ҳар шаҳар ва давлатнинг иқтидорлилари, айниқса, Абул Муҳаммадхон тўхтовсиз умид юзини жаҳонпаноҳ даргоҳга қўйди. Саъй ва тиришқоқ қадамини эътиқод йўлига ташлади.

Арқони давлатлар уни боришдан қанчалик қайтариб, «бориш муносиб эмас, чунки шу кўнғача бизнинг султонларимиздан ҳеч ким итоат бошини Мовароуннаҳр ҳоконлари оиласига қўймаган», деб арз қилишларига қарамасдан, у ҳеч қандай йўл билан уларнинг арзларини ризо қулоғи билан эшитмади ва соҳибқирон давлатини қувватлашига суянган ҳолда учрашиш учун отланди. Уни келаётгани хабари яқинлашгач, ул ҳазрат барча амир ва вазирларни қаршилашга юборди. Иккинчи куни аъёнлар нури дийдаси, Тангрининг танланган кишиларидан бўлган, ота-бобосидан тортиб у хонадонга ҳожат бошини қўйган, ҳазрат Хожа Калонхожа, умрлари узун бўлсин, воситачилигида иккаласи ўртасида учрашиш юз кўрсатди. У қутли фаржомнинг ёруғ назарларига улуғвор тухфа ва кароматли ҳадялар тортилди. Бир неча тўққиз афсонавий учар отни ҳам орқада қолдирадиган тўпчоқлар¹²⁹⁵, зар тикилган гажм ва зар қопланган барғуствон билан, тез юрар ҳачирлар, қатор туялар ва бошқа ҳаёлга сикқанча совғалар тортиқ қилди. У л ҳазрат мушфикона уни меҳрибон оғушига олди ҳамда унинг ҳол-аҳволидан жуда илиқ сўради. Кўнглини тамом овлагач: тўхташи учун жой тайинлади; (отларига) овқат ва керакли нарсалар тайёрлаб берилди

» У У Ш

Тхтиромли даргоҳга хоконлар, хурматли султонлар, ҳашаматли амирлар, замон катталари ва халқлар тўплангандан сўнг, у л ҳазрат жахонни ёритувчи офтоб Мизон буржи¹²⁹⁰ дан бошини кўтарган, табиатга равшанлик берувчи Сухайлнинг тулуғидан хаво мўътадил бўлган вақтда, кун, куз фаслининг келишидан совий бошлаганда, сабо шамоли зангори чаман саҳифалари ҳамда яшил гулшан варақларига сочган турли-туман сарғайган гуллар ҳазонидан зарафшон бўлди.

Н а з м:

Осмоннинг кизил олтини Тарозу (юлдузи¹²⁹⁷)га етганда,
Кечаю кундуз паллалари тамом баробар бўлди.
Шамардан¹²⁹⁸ кумуш зирех ҳалқаси ҳосил бўлганда,
Унинг бошига шохлар заррин ғайба сочди.
Олма энгагининг чуқурчасига куз қўли тегди,
Гўё айтасанки анор ёқаси очилди деб.
Куз пистанинг панжаси учигача гул килди.
Чаман чинорнинг қўл ва панжасини тўла зийнатли килди.
Куз агар хароф¹²⁹⁹ бўлмаса, нима учун (табиатни) халок килади.
(Унинг) шамол қўли билан саноксиз олтин ва кумушларини халок қилганини сана.

Сен айтасанки, гўё кумуш олма олтин барг соясида парвариш олди, турли-турли шох бошлари ёрнинг нақшу зийнати билан тўла бағбақасидан ҳамда маҳбубнинг гулранг рухсоридан ! намуна олди деб.

Н а з м:

Ақиқдек олма ва олтин тусли беҳига кара,
Ҳар иккаласини ошиқ-маъшук сифатида нишонлайдилар.
Нима учун (улар) шохдан бир оёғи билан,
(Гарчи) бунга лойик бўладиган биронта гуноҳи бўлмаса ҳам.
Оламдаги қора нуқталарни кўргинки, унинг қоралигини,
Лоланинг дилидан қарз олган дейсан.

Норинж¹³⁰⁰ шохлари зар сочувчи ва эгилган анор анбар сочувчи бўлди. Турунж¹³⁰¹ ва беҳининг зар сочувчи ҳуққа¹³⁰² си олтин гуй каби динор варақларида пайдо бўлди.

Норинж худди гулга ўхшашдир, сен айтасанки маржондан (деб),
Унинг мийно сифат чавғони бошдан ўралган деб,

Маъшуканинг бағбақаси олмадир гўё,
Унинг нишони ошиқлар (нинг) кўз ёшидир.
Турунж олтин каби атрофида (бир) учук(дир).
Пайдо бўлган маҳбублар рухсорига ўхшарди.

Бахтиёр хокон ва муборакасар шахриёр таъкидланган суннат ҳамда тартибланган қоида ҳисобланган пайғамбарлик йўлининг тақозоси, Мустафо суннатининг одатига кўра, ҳукм қилди: «Иззат ва шарафнинг фарзанди, қудратлик саҳифасининг унвони, бахтиёрликнинг зебу зийнати, дилнинг меваси ва шахриёрликнинг самараси, Назм: *У тириклик боеининг янги гули, Умидлар гулбандининг гулдастаси аёёнлар кўзининг нури. Раҳмон назарининг маъсади, мамлакатни ботинг нури; Саодат фалагининг цуёши, ҳашамат ва шавкат осмонининг ойи, Подшоҳлик сандитнинг дури, чексиз мурувватлар садафининг гавҳари*, дин ва дунёнинг ёрдамчиси Абулфатх Абдулмўмин султонни, Тангри уни энг яхши орзуларига етказсин ва кароматли ишларини муваффақиятли килсин, суннат қилсинлар». У (шунингдек) дилнинг ороми, рухнинг роҳати, кўз қорачуғи, яраланган жоннинг қуввати, хотирнинг фароғи, замоннинг фатҳи, умрнинг самараси, ишнинг мадори эди. Ҳақиқатан (ҳам) дав лат дарахти табиат ариғидан ундан яхши мева бермаган ва мамлакат кучоғида замон онаси унинг каби фарзандни туғмаган эди.

III

•

Б а й т:

Унинг ёшлигидаёқ шундай камолот холи бўлганки,
(Ундай камолот) кекса фалакка ҳам муяссар бўлмайди.

Яна қуйидаги вожиб ул-изъон фармон бўлди: «Ул ҳазратнинг ўзлари қурган ва обод қилган шаҳар боғида тўй асбоблари ҳозирлансин». (У) қандай боғ? У (боғ) Эрам сифат¹³⁰³ бир жойки, шамоли анбар исини жон бурнига етказиб, унинг жонни орттирувчи саҳни беҳишт майдонидан хабар беради. Гўё жаннатнинг ишонган фариштаси юқори жаннатдек ер юзига юборган, унинг унс¹³⁰⁴ орттирувчи хавоси нур чаш-

масидан софрок, ғамни аритувчи сахни хур
(ғулмон) чехрасидан орастарок (бир боғ бўлиб),
«жаннат боғлари тагида анхорлар оқади»¹³⁰⁶,
ояти унинг ҳақида бир ривоят ва «жаннат боғ-
ларининг эшиклари улар учун очикдир»¹³⁰⁷ ри-
вояти унинг борасида бир оятдир.

(Н а з м:)

Қандай боғки, унга латофатидан,
Беҳиштнинг неъматлари кул ва чокардир.
Унинг чаманлари тозаликда райхонлар.
Томонлари чиройлиликда санубардир.
Баҳор пайтида унда лола юзи бўлиб,
Куз вақтида унда анбар кўзи бўлади.
Булбул достонидан унда Анқонинг бақириси,
Қумри овозидан унда найнинг захми бор.
Дарахлари уддан ва барглари зумурраддан
(дир)
Усимлиги минодан, тупроғи анбар дан (дир).
Кенгликда ошиқ кишининг андишасайдек,
Гўзалликда дилбар ойнинг рухсоридек (дир).

Унинг юкори қадарли саройи етти осмон чор-
тоқидан ошган, «Эрам (шундай) устунларга эга
эдики, унга ўхшаши хеч бир шаҳарда яратил-
маган эди»¹³⁰⁷ оятдан намуна олган бўлиб, чор-
тоқининг гумбази Кайвоннинг ёйсимон гумбази
тоқи билан туташиб, баланд қасрининг кунгира-
си Муштарийнинг тоқи билан боғланган эди.
Дилкаш равоқлар ва чиройли ҳамда яхши су-
фалар атрофи дилни очувчи шийпон ва руҳлан-
тирувчи манзаралар билан тартибланган бўлиб,
ундаги баланд куббалар ва олий тоқлар осмон-
даги байт ул-маъмурин¹³⁰⁸нинг шийпонлари ва
болохоналари рашк қиладиган даражада, тош
устунлар ва мустаҳкам гўшалар қўйилган бў-
либ, унинг теварак-атрофи ҳар турли безаклар
билан пардозланган, тилла, ложувард ва олтин
су в лари билан безалган эди.

(Н а з м:)

Бу нақшланган (шундай) хонаки, баландлиги
кўк гумбазидақдир.
Унинг тобланиши агар қуёш бўлса, арзигудек
(эди).
Унинг баланд тоқисининг қоши ниёз
аҳлининг қибласидир.
Унинг шийпони кўз уяларидек яхши
манзаралидир.
Ўқ-ёй ҳайъати унинг айвониға бир қолип
бўлиб,
Фалак қасрининг кунгираси унинг
жимжимаси билан сирдошдир.

Унинг яхши тустш устунни тубий (дарах!
каддининг шаклиға тўғри келиб,
Гўзалларнинг юзига тушган сочлари (унинг)
эшигига занжир бўлган эди.
Унинг шипи мартабада бошини Зухал
айвониға етказиб,
Унинг тўшалгиси поғонада арши аълодан
баландрок эди.
Фалакда ой ва қуёш равшан бўлмаган,
(магар) (қадар) юзасидан,
Унинг эшигига тушган ғиштининг бири
кумуш, бири олтиндир.
Чархнинг мевалари бу бинонинг асосини
курган вақтда,
(Гох) айланувчи ўққа таянган, (гох) оёққа
суянган (эди).
Унга ложувард сафол каби ҳар хил ранг
аралаштирилган,
Назарда нилуфар гумбаз шаклида кўринган
(эди).

Юкори жаннатнинг рашкини келтирувчи
фирдавс безакли бу боғда чакқон фаррошлар
хизмат камарини боғлаб, фаррошликка кириш-
дилар. Юз бош ва саксон бошли чодирларни
ясатдилар. Чакмондан бўлган чодир ва ипак
\ соябонлар бошларини Айиқ (юлдузи)гача кў-
тардилар.

Б а й т:

Чодир ва хиргоҳларнинг кўплигидан сен,
Хамма шаҳар ва атрофи ёруғ юлдузлар
билан тўла осмон дейсан.

Шодлик ва хуррамлик мажлиси ҳамда мав-1
ку беғамлик базми анбарсиришт¹³⁰⁹ беҳишт ка-1
би безатилди. Абир¹³¹⁰ тутатқиси ва анбар буғи-
ни бир-бири аралаштириб, жаҳон ғолия суртган
ва ер нуфор¹³¹¹ очган бўлди. Ой танли соқийлар
зилло сувларидан жомларни мўл-мўл ва қадах-
ларни охиригача тўлдириб, шодлик устига шод-
лик орттирдилар. Ғаму ғусса эшигини ёпиб,
айшу ишрат дарвозаларини шодлик ҳамда хур-
сандлик ахллари юзига очдилар.

Тиниқ шароблар ёкут ва соф лаълга ўхшаб
кўринарди. Жуда тиниклиги ва ҳаддан ташқа-
ри софлигидан кўриш қуввати уни аниқлашдан
ожиз ва кучсиз эди.

М а с н а в и й:

Хурсандчиликни кўзғотувчи бода шундайки,
Ўйин-кулги ва ишрат бозорини қизитади.

Ундан базм юкори жаннат каби бўлиб,
 Унинг шамолидан димоғлар мушкинли
 бўлади.
 Майни жомга қуйганларида латофатидан,
 Ундан терлаганда томчилагандек тер
 томчилар эди.
 У май идиши агар банд бўлмаганда,
 Нозиклигидан юкори чархгача кўтарилар эди.
 У қадахни қўлининг кафтига қўйганларида
 исидан ақл мает бўларди.
 Ундан агар тошга бир катра томса, ёқутдек
 кизил рангни оларди.
 Қандай ажойибки, агар фикрга уни хаёли
 келса,
 Эгнига лоларанг либос кийгандай бўлади.
 Агар ундан қадах ҳам мает бўлмаса эди,
 Нима учун у ҳар дамда қўлдан кета берарди.

Хушовоз хофизлар рухпарвар наволарни у
 Фари'дун шавкатли хусрав хузурида куйлаб,
 дилни мафтун этувчи овозлари билан сабру то-
 кат рақамининг диллар саҳифасидан юлиб олар-
 дилар. Ойсиймо созандалар ҳилолга ўхшаш
 чангларининг мўйини хина билан бўяганки,
 (худди) этагини уммариб олган кампир дейсан.
 Ўша кампир гўёки, сочлари ва анбар зулфлари
 билан оёғидан осилган(дай) эди.

М а с н а в и й :

Чангнинг торлари маҳбубларнинг зулфидан
 бўлиб,
 У турларга зуннорлар тақилган эди.
 Кофирлар зулфидан бўлган қора соч,
 Букилган қадга зуннор боғлагандек эди.

Шодликни кўзғовчи уд (созандаларнинг)
 кетма-кет чертишларидан бенаво ошиқларнинг
 дилларига оташ ёқиб, дилсизларнинг кинасиз
 сийналаридан тутун чиқарар эди. Роҳатни орт-
 тирувчи навонинг пардалари ва дилкаш тарона-
 лар билан ошиқларнинг ғамзадор димоғида соғ-
 лом қобилият пайдо қилиб, ёқимли овоз билан
 эшитувчилар қулоғига мангу ҳаёт башоратини
 етказардилар.

М а с н а в и й :

Ашулачи хусн ва ноз юзасидан ёқимли овоз
 билан барбат¹³¹² ва удни созлаганда,
 Борбат¹³¹¹нинг овози билан бошдан хушни
 олиб,
 Занг дилдан ғам ва мехнатни тарошлар эди.
 Унинг удидан шундай бир олов
 алангаланардики,

Ўнга ошиқ бўлганлардан бошкани
 куйдирарди.
 У хом уддан диллар шундай ку яр дики,
 Унинг тутунидан бурунлар қораярди.
 Тўғри, одамлар удни кўп куйдирадилар,
 (Лекин) кишини куйдирган биронга удни
 кўрмадим.
 Ўша уддан игьрат (шу қадар) орттики, унинг
 сози май идишига ўхшарди.

Рухни кўтарувчи най баланд овоз билан ҳам-
 да дилни овловчи куйлар билан дилга умр ози-
 гини бағишларди. Янги. жон нақши учун киши
 танасига дам урарди. Ҳамма тан кўз, аммо кўз
 қорачиғидан-бенасиб Довуд (пайғамбар)нинг ку-
 ни булбулнинг овозига нисбатан кўнгилга юз
 бор хушроқдир.

М а с н а в и й :

Созанда найда нағма қила бошлаганда,
 Шамолидан ошиқлар олови кучайди.
 Қандай ажойиб бир най бир шамъини
 шамолдан ёққан,
 Қандай шамолки ичга олов урарди.
 У дамдан най яна жон базминни топиб,
 Унинг ўлган тани яна жон топарди.
 Ундан шавқ шуъласи паст бўлмасдан,
 (Балки) най ичига оташ чанг урган эди.

Ажабланган чирманда дойра каби бошини
 оёғига бекитиб, ашулачиларнинг урушлари
 захмидан фарёду афғон кўтарган ҳолда муш-
 фикларнинг қўллари зарбидан севувчиларнинг
 номлари каби оху фарёдни фалак авжига ет-
 каздилар ва ошиқларнинг наъралари сингари
 нолаю афғонни етти осмонга оширдилар.

М а с н а в и й :

Базм созандаси қўлига чирмандасини олганда,
 Гўё офтоб қўлига ойни олгандек бўлди.
 Қандай чирманда: ой юзли, озор (чеккан)
 бўлиб,
 Икки юз нақши бўлса ҳам соддадир.
 Унинг юзи офтоб, чирмандаси ойдир.
 Қандай ойки, куёш (унинг) паноҳида
 (бўлди),
 Чирманда пусти қандай яхши пўстки,
 Унинг шундай дўсти бор (эди).

Раъйлар ҳукмга биноан, боғ эшиги кўчасинш
 икки томондан чортоқлар ва табиий тайёргар-
 ликлар билан безаб, унинг атрофини ипакли
 фаранг ва ҳар хил парчалар билан зийнатлаган^

ҳолда шавку хурсандлик эшигини айш-ишрат аҳли юзига очдилар. Аҳли санъат ва ихтироҳунар эгалари ўзларайда бор санъат ҳамда хунарларини тамом диккат ва бор маҳоратлари билан ажойиб санъатлар, ғариб кўринишларда намойиш қилдилар. Хаёл хазинаси ва хотир ганжинасида ниманики бўлса (уни) юзага чиқардилар. Бир неча кун (давомида) катта ва кичикнинг хотири ҳамда дилини муттасил шодлик, шавку хурсандчилик эгаллаб, чарчашдан холи, юқори жаннатдан дилкашроқ бўлган шодлик мажлисини, нимаики хуш келадиган бўлса (шу билан) кўрдилар. Хурсандлик аҳли ҳар томонда ишрат базмини жаннатга ўхшатиб оройиш бердилар. Гўзал юз ли, фариштадийдор соқийлар май хуморларини чиқариш учун олтин қадахларни қумуш ранг қафтларига қўйдилар. Чинни ҳамда Ҳалаб¹³¹⁴ хумларини тиниқ шароб ва ширалардан тўлатиб, тайёрлаб қўйдилар. Қулт-култ овозлари, додлаш, хайқириш садолари Зухал айвонидан ошди. Дастурхончилар у қутли ўлтиришда турли таомлар ҳамда хилма-хил ейдиган нарсаларни муҳайё қилдилар. Чин дастурхонлари турли мевалар ва неъматлар билан тўлдирилиб, (меҳмонлар) назарига қўйдилар. (Ҳаёти) мангу ғуломлар май тўла қадах, кўза ва косалар билан уларнинг бошлари оғримас ва маёт бўлмас эдилар (ўша базмда) истаган мевалари ва тилаган парранда гўшти (мавжуд эди). Қиммат (бахоли) марваридлардек чиройли кўзли гўзаллар (ҳам улар) атрофидан айландилар.

Охирги куни акобир ва ашрофлар, мамлакатлар ва атрофнинг бошлиқлари, жаҳон ва олам одамлари маҳдумзода хожалари табақасидан, замон акобирларининг кўзга кўринганларидан ҳазрат Хожа Калон, олижаноб, юқори насабли, дин ва шариатнинг далили, шайхулислом Хожа Жонхожа ва бошқалар, кароматли султонлардан фалак ҳашамли Абулфатҳ Ибодулла султон, хон сандиғининг дури, султонлар буржининг эшиги, халқларнинг додига етувчи Жалолуддин Абул Муҳаммад султонни чақириб катта тўй берди. Олий мажлисининг мурувват ва роҳат эшигини хосу авом юзига очдилар. Бахтиёр, тожу тахтга муносиб шахзодани (Абдулмўмин султонни) пайғамбар шариат одоби ҳамда Мустафо дини одати бўйича хатна қилдилар. (Шу тариқа), ғойиб фикрли муқаддас дилни у тариқага риоя қилишдан мамнун ва касаллик

лар, юрамол хачирлар, зарбофт либослар, ҳамён-ҳамён олтинлар ва шода-шода дуру марваридлар нурли назарга ҳозир қилиниб, эҳтиромли султонлар ҳукми билан, нуфузли ҳокимлар, салтанат аъёнлари, амирлар ва аркони давлатлар, кичик оддий халқ ва катта ҳамда шариф кишиларга, ёшу қариларга, уларнинг тутган ўринлари, мартабаларига қараб, ажойиб тортиқлар, мўл-кўл инъомлар такдим қилдилар. (Шундай қилиб, ҳамма) шоҳона эҳсон ҳамда хусравона илтифотлардан ортиқ даражада баҳраманд (бўлдилар) ва етарли насиба олдилар. Абул Муҳаммад султон (ҳам) тўла шоҳона инъом ва ғоятда хусравона эҳтиром билан сарафроз қилиниб, салтанат асбоблари ва ҳашамат мансаб асарлари борасида нимаики бўлса, каромат кўрсатган ҳолда, уни яқинлари (ичида) имтиёзга (мушарраф қилдилар ва) жавахир ва лаъл шодалари, нафис қимматбаҳо тошлар, жуда кўп зарбофт либослар, кўплаб нозик нарсалар, (шунингдек) (унга) қимматбаҳо кийимликлар ҳамда латиф нарсалар иноят қилдилар ва ўз вилоятларига қайтишга ижозат бердилар.

Бу катта тўй ва улуғ байрам мазкур йилнинг шаъбон ойида¹³¹⁵ воқеъ бўлди. Мисра: *Тангрига ҳамду (сано) бўлсинким, бу базм шавц билан тугади.*

ЖУВОНМАРДХОННИНГ ЎЗИНИНГ КАТТА ЎҒЛИ АБУЛХАЙР СУЛТОН БИЛАН ДУШМАНЛАШИШИ, ИККИНЧИ НО ДОН ЎҒЛИ МУЗАФФАР СУЛТОННИ ТОШКЕНТГА ЮБОРИШИ; ЎҒЛИГА ТАНБЕҲ БЕРИШ ҚАСДИДА БОБО СУЛТОНДАН МАДАД СЎРАШИ, ЎҒЛИНИНГ (АБУЛХАЙРНИНГ) ОТАСИ МУҲАББАТИДАН КЕЧИШИ ВА ОЛИЙГАВҲАР ХОҚОН ҲАЗРАТ ТОМОН ЮЗЛАНИШИ

Соҳибқиронга бандалиги ҳақидаги дамларда бўлган Яратганнинг инояти ва Тангрининг атоларидан бири шулки, кимки умид қўли билан Искандарнишон хоннинг абадий давлат этагидан маҳкам ушлаб, итоатлик камарини белига боғлаган ҳолда, бошини бўйинсуниш бўйинтуруғига солса, бахту давлат келини, иқбол ва саодат шоҳиди унинг мавкабини жони билан истаб, оёғини уриб турувчилар (ҳам) унинг фармонида бўлади «У ўша буюк нажотдир»¹³¹⁶. Кимки унинг муборак остонаси ва куни ёрқин пиллапоясидан бош тортса (ва) нафсоний ҳаёллар ва шайтоний берилишлар савдоси орқасида

лан ношукрликка кадам қўйио, хотир пардаси-
даги душман лик мақсадини изҳор қилса, қўп
ўтмасдан (уни) ажал ўқи нишонга (олади) ва
душман лик ҳамда зўрлик тиғи ярадор қилади.

Н а з м:

Бордию сенинг мулку давлатинг душманлик
хамда ёмон ниятлик бўлса,
Сув ва олов устида хубоб аскарлари ва учкун
тўдалари пайдо бўлади.
У хубобдан агар бош кўтарса йўк бўлади,
(Ва) бу учкундан дам урса ҳалок бўлади.

Бу хаёлни тасвирлаш ҳамда бу мақолни тах-
рир қилишдан мақсад шулки, фитна нишонли
Жувонмардхон узоқ вақт давомида муҳаббат
чамани ҳамда муваффақият гулшанининг сура-
тига асосан, ул ҳазрат назарида вафо ариғи-
нинг суви билан яшнатиб ва гуллатиб, дўстлик
ҳамда муносабат гулзори, ҳамжихатлик ҳамда
ихлос боғини эътиқад ва яхшиликнинг ёруғ нур-
лари билан кўкартирган ҳамда сероб қилган
бўлса ҳам, маъни бўйича эса исён ва бузуқчи-
лик йўлини, фиску фасод тариқасини олдиға
қўйган, бе лини исён гардини қўзғотиш ҳамда
ўжарлик оловини ёндириш билан боғлаган ва
контўкувчилик шеvasи ҳамда фитна қўзғовчи-
лик расмини қабул қилган бир тудавасосачи-
лар билан адолатнинг катта йўлидан чекиниб,
илгариги аҳдларни вафосизлик шамоли билан
нобуд қилди. Булоқнинг тоза сувини кўнгил-
сизлик гарди ва ваҳшат ғубори билан лойқалат-
ди. Ахён-ахёнда унинг қора дилидаги душман-
лик суратлари ҳамда келишмовчилик нақши ул
ҳазратнинг дил лавҳаси ва хотири дебодасида
чехра кўрсатарди. Бу маънини бахтиёр ҳокон
(ўзидаги) чидам ҳамда оғирлик орқасида ҳеч
қандай йўл билан билдирмади. У л хазратнинг
табиатида бўлган ғоятда меҳрибончилиги ва ни-
ҳоятда кароматидан у билан муваффақиятли
(равишда) дўстлик йўлини боғлади.

Абулхайр султон отаси билан душманликда
бўлиб, ул хазратга турли масалада (яъни) ито-
ат, дўстлик, бўйинсуниш, буйруқ ва бош тор-
тишларни ўз ичига олган бир маслаҳатни арз
қилди. Турли кароматлар билан сийлади ва ҳар
хил иноят ва меҳрибончиликлар билан баҳра-
манд қилди. Ўз замонида мавжуд бўлган яхши
хизмат маросими, итоаткорлик ва ҳамжихатлик
вазифаларини бажариб, ўзининг саодат ҳамда
дўстликнинг давлат кучлилигининг натижаси ва

асари деб билди. Илгариги фармонбардорлик-
ни гўзалликнинг сўнги вафодорлигининг ла-
тиф томонлари билан яқинлаштирди. Замон та-
қозосига кўра, отаси назарида, «агар давлати-
нинг асоси ва салтанатининг биноси ҳодисалар
зилзиласидан қулашини истамасанг, бир тудавасосачи
фатначиларнинг талқин қилган фасод фикрла-
ри ҳамда ўжарлик хаёлларини ўз хотиринг ат-
рофидан бутунлай чиқаришинг керак, бўлмаса,
бордию агар бу маънони ризо қулоғинг билан
эшитмасанг охирида шундай фитна туғилади-
ки, ҳеч қандай тадбирнинг қўли уни тугатиш
этагига ета олмайди» (хаёлини туғдирди).

(Абулхайр султон) «мамлакат ишларида буз-
ғунчилик бошланиб, уни бостириш хаёл ойина-
сида юз кўрсатмайди», деган маънини гавда-
лантиришга қарамасдан, Жувонмардхон ўгли-
нинг насиҳатларига аҳамият қилмади ва унинг
сўзларига ўз қулоғидан жой бермади. (Шундан
кейин Жувонмард султон) унинг шоханшоҳ ҳаз-
ратга (яъни Абдуллахонга) нисбатан давлатхоҳ-
лик изҳор қилишини ўйлаб, махфий равишда
Тошкент султонлари ва Туркистон ҳамда Хў-
жанд ҳокимларига, хусусан у л хазратга нисба-
тан душманлик ва келишмовчиликни ғоятда ор-
тириб юборган, оташ шуъласи сингарини ғоятда
ўжар бўлган Бобо султонга хат-хабарлар эши-
гини очиб, бирлашишни изҳор қилган холда,
дўстлашиш йўлига кадам қўйди.

Тарих 986 йил муҳаррам ойида¹³¹⁷ аёло ҳаз-
рат Балхга ташриф буюрди. (Шу вақтда)
Музаффар султон отаси Жувонмардхонни қўл-
лаш учун ва ўша вақтда унинг оталиғи мансаби
топширилган Саъид ўғлонга ўхшаш ифвогарлар-
дан бир тудасини кутуртириш учун Тошкент
томон юзланди. Ўзининг катта акаси билан (эса)
хисоблашмади.

(Бобо султон билан) учрашгандан сўнг, (Му-
заффар султон) арз қилди «Акам Абулхайр
душманчилик шеvasини илгари суриб, отасининг
фармониға бўйинсунишдан четланган холда,
итоаткорлик бошини Жам(шид) мартабали хаз-
ратга (Абдуллахонга) бўйинсуниш халқасига
киргаз ва ғоятда хизматкорлик ва жон фидо
қилишни изҳор этмоқда.

М а с н а в и й:

Золим Абулхайр султон, отасига
бўйинсунамай (қуй)ди.¹
Унинг ҳукми халқасидан бошини чиқариб,
Унга итоат этиш туғидан бош тортиди.

Доимо уни қўлга олиш ва зиндонга солиш
пайида бўлиб,
(Хозир) сипоҳ ва раъийят унинг
фармонидадир.

Арзим шулки, агар бу ишда бундан кейин ҳам билмасликка солинса, шундай катта фитна-фасод бош кўтарадик, унда унинг оловини ўчириш ва у ходисани дафъ қилиш муяссар бўлмайди». Бобонинг ўз хохиши бўлганлиги учун, низо борасида бу муболағага эҳтиёжи бўлмади. (У) кечаю кундуз шундай хаёлда эди: қандай йўл билан фитна кўзғотсаки, мамлакатни бўлиб олса; «Ойна ҳам сувда бу ходисани қидиради» (маколига кўра) хоҳ уйғок, (хоҳ) уйкуда бўлсин, фасодин талаб қиларди. (Шундай бўлса-да), бу ходиса воқеъ бўлиши биланок, уни содир бўлишини ғанимат санаб. (Бобо султон) ўзининг аркони давлатларини чақиртирди ва улар ўртасига маслаҳат ташлади. Бир неча тадбирларни ўйлаб шунга қатъийлик қилди. У (деди:) «Соҳибқирон ҳали ҳам Балхда турипти. (Шундан фойдаланиб) Абулхайрнинг адабини бериш керак. Шу муқаррарки, аъло ҳазрат ҳар вақт Жайхундан ўтган вақтда тадбир хаёли ва фикри (амру) маҳол бўлар эди». Тангрининг қазоси Самарканд, Тошкент, Туркистон ва Хўжанд мамлакатларининг иши ходисалар қўлидан йиқилишини тақозо қилган экан. Уларнинг у васвасаларини (Бобо султон) ўз хотирига олиб, ўттиз минг тўла қуролланган I киши ва тўртта мўътабар амирни танлаб кинали ўғли Латиф султонни Музаффар султонга ҳамроҳ қилган ҳолда буюрди: «Агар Абулхайр отасига ғоятда итоатда бўлиб, бандалик ва фармонбардорликни жойига қўйса, у билан сулҳ тузиб орқага қайтинг. Бордию агар ўжарлик ва такаббурлик йўлини ҳамда келишмовчилик ва душманлик шеvasини қўлидан бермаса, унга қасд қилинглр. Самарканд сипоҳини ўз лашкарингизга қўшиб, Миёнколга тезликда (от) чоптиринг ва талон-торож қўлини хусумат ҳамда тарож енгидан чиқариб, шавкат бошини баланд кўтаринг. Бу маънининг су рати юз кўрсатиб, амалга ошган замонда мен ҳам Туркистон сипоҳи, Ўтрор ҳамда Саброн лашкари, чексиз жамият ва ҳисобсиз киши билан кетингиздан етиб бораман». Мазкур султонлар шунга қарор қилиб, ниҳоятда ғурурланган ҳолда барча катта сипоҳ ва тўла шавкат билан фирдавсмонанд Самарқандга юзландилар.

Музаффар султоннинг фитна кўзғогани ва Тошкентга бориши хабари тарқалгач ҳамда Абулхайр султон қулоғига етиши билан, зафар асарли султон, мажбурият юзасидан, шикоят аризасини ёзиб, куббат ул-ислом Балхга Искандаршиор ҳазратга (яъни Абдуллахонга) юборди. Мазкур воқеанинг содир бўлгани ҳақида хабар бериб, қуйидагини илтимос қилди: «Агар у л ҳазрат куёш мисол хотирини бу зарра мисол тарафдорларининг ҳолига ёрдам ва ишларига мадад беришга қаратиб, Жайхун дарёсидан ўтган ҳолда, сувнинг бу юзига (қаратиб) тезюар отни ов қилиш учун чоптирсалар, лойик ва муносиб бўлар эди. Чунки, бордию иним Музаффар султон Туркистоннинг волийси Бобо султон билан учрашгандан сўнг, фитна-фасод сурати ва низо ҳам келишмовчилик нақши юз кўрсатса, шаҳар ва қишлоқлар ҳароб бўлиб, кишиларнинг ахволи қийинлашади». (Лекин) соҳибқирон ҳазратлари ўша замониёқ лашкарни тўплаб Бадахшон томон йўналишни ўйлади. Чунки ҳамиша Бадахшоннинг волийси шоҳ Сулаймон(дан) ўғли Султон Иброҳимнинг ўғли Шохрух мирзо ҳақида қуйидаги хабарлар келди: ёвуз мақсади ва ёмон нияти билан жаҳондорлик орзусини нақш қилмоқда, (аскарининг) кўплиги ва шавкатидан мағрурланиб, мустакиллик суратини хаёл варақларига чизмоқда; шайтоннинг иғвоси ва нафснинг ўйига берилиши натижасида итоаткорлик йўлидан чиқиб, фитнаю фасод водийсига қадам қўйган ҳамда ниҳоятда мағрурланиб бошини хизматкорлик туғидан ва бўйнини фармонбардорлик халқасидан тортиб олмоқдалар.

М а с н а в и й :

Ўша вақтда (бу) номдор шоҳга
Сабо кетма-кет қуйидаги хабарни етказди:
Шохрух ҳамиша ғурур шаробидан
Бу диёрда ўзини билмайди.
Бошини фармонбард орлик туғидан чиқариб,
Қадамини хизматкорлик йўлидан тортиб олди.

(Абдуллахон) бу воқеадан хабардор бўлгач, Бадахшон шоҳи томонидан юборилган итоат, давлатхоҳлик ва бўйинсунишликни билдирувчи номани эҳтиром назари билан манзур қилиб (элчига) фахрий кийимлар берди. Афв сўзларини | ахлоқдан деб ўйлаб ва сифатларидан деб ҳисоблаб, унинг номақбул узрларини тўла меҳрибончилик билан эшитди. (Сўнг) тўхтовсиз қай-^.

тиш жilовини буриб Жайхун томон юзланди. Муборак байроқ сув бўйига етиб, Калиф кечувидан¹³¹⁸ ўтиши биланок Абулхайр султон (хузуридан) иккинчи марта киши келиб арз қилди. «Хозир Музаффар султон ҳисобсиз сипоҳ билан Сайхундан ўтиб, мумкин бўлган тезлик билан бу томонга келмоқда.

М а с н а в и й:

Музаффар (султон) катта бир туда билан
етди,
Даштдилардан бир сипоҳ тортди.
Ҳаммаси бури қиликли, тулки табиатли
(бўлиб),
Йиртқич шерлардан гуйни тортиб олардилар.
Бир сипоҳки, уруш асбоби билан
қуролланган (бўлиб),
Жанг майдонининг довьюрак пахлавонларидан
эдилар.

Агар ул ҳазрат ҳам бу томонга юзлансалар, уларнинг фитна оловлари ўчиши мумкин».

Бу хабар етиши билан, Искандар шавкатли хон мумкин қадар тезлик билан тоғ танли отларни чоптириб Қиз қудуғи мавзеи¹³¹⁹га етиб, қутли асар аскарларга чодирлар қурғач, яна Абулхайр султоннинг элчиси келиб арз қилди: «Дашт сипоҳи Шероз¹³²⁰га тушди. Жувонмардхон у томон киши юбориб, шаҳарга тарғиб қилди. Ўша мавзеге Жувонмардхоннинг ўзи ҳам келиб, ул ҳазратнинг ёруғ дилларига қуйидагини билдирди: «Абулхайр бизга нисбатан ниҳоятда душманликни ўз олдига қўйди. Музаффар султоннинг Тошкентга кетганидан биз хабардор эмасмиз. Агар ул ҳазрат у икки ака-укани бир-бирлари билан яраштирсалар, мамлакатлар, йўллар ва йўл четларининг омонлигига сабаб бўларди(лар). Ул ҳазрат унинг (Жувонмардхоннинг) элчисини ўзи билан ҳамроҳ қилиб, юзла ниш байроғини Насаф томон кўтарди. Янгикент мавзеи¹³²¹ қутли асар аскарга чодиргоҳ қилинганда, яна Абулхайр султондан киши келиб, (хоннинг) оёғини ўпиш шарафига эришгандан сўнг арз қилди: «Соҳибқирон давлатининг вукуфи (ва) Тангрининг қувватлаши билан, чаҳоршанба (куни) кечаси¹³²² Дашт сипоҳини тугатдик. У л ҳазрат дан умид шулки, бу фақирга мададга келсалар». Эртасига Абулхайр султондан яна элчи келиб арз қилди: «Жувонмардхон катта сипоҳ билан Туркистон лашкарига мададга келиб, (Абулхайр) султон лашка-

"рини.енган ҳолда шаҳарга қайтди. Бу сўзнинг баёни қуйидагича: Дашт сипоҳи Ипор қўруғи¹³²³ деган мавзеда тўхтагач, Бобо султоннинг садри бўлмиш Билолхўжа баъзи бир бошқа амирлар билан, Жувонмардхон билан учрашишга ошиқди. (Билолхўжа) суҳбатлашишга эришгач, ниҳоятда ёвуз умид ва ёмон ниятли бўлганидан, макру хийла йўлига ўтиб, (Жувонмардхонга) деди: Абулхайр султоннинг мизожига ўжарликнинг ёмон моддалари ўрнашибди. (Энди) муносиби шулки, фирибгарлик йўлини илгари суриб, тадбир тариқасини ушлаган ҳолда, турли нозик хийлалар билан унга ва унинг ҳамроҳларига қасд қиламиз. Биргаликда шу ишга юзланиб, уни қўлга оламиз (ва) унинг сийнаси саҳнида шохланиб ва қанот ёзиб кетган бузғунчилик, ўжарлик ҳамда фасод ниҳолини итоатсизлик ва бўйинтовлашлик болтаси билан йикитиб, бошини итоаткорлик халқасига киргазган ҳолда фармонбардорлик одатига ўргатамиз. Бу маъни (Абулхайр) султоннинг қулоғига етиши билан, тезликда етти юз пахлавон билан Байт: *Уруш вақтида яккама-якка олишувчи, Бир ҳамлада бошдан оёқ. саф ёрувчи* (қўшин билан) мазкур ойнинг йигирма бешинчиси чаҳоршанба кечаси¹³²⁴ шаҳардан чикди (ва) Дашт фирқасини паришон қилиш учун отланди. Султон лашкари қанча оз бўлиб, қурашиш маҳол кўринса ҳам Тангрининг иноятига суяниб, оламини ёритувчи офтоб зафарли тиғини киндан чиқарган эрта тонгда икки томон бир-бирлари билан учрашдилар.

М а с н а в и й :

Эрта тонгда бу фитна изловчи фалак,
Кипа оловидан юзини ёқди.
Зумурраднишон тиғини байроқ қилиб,
Осмонда фитна эшигини очди.
Юз кина билан бу уй ёндирувчи,
Оламини ёндирувчининг юзини қон билан
ювди.
Ҳар икки томондан ёр киприги каби (қўп)
пахлавонлар,
Уруш қасдида икки саф бўлдилар.

Дастлаб довьюрак (Абулхайр) султон ҳар бири жанг ўрмонининг шерлари ва қўполлик дарёсининг наҳанглари бўлган ўз хосларидан бир] тоифаси билан қасос жавшанини кийиб, ойна! тусли қулоҳни тоғ танли отларининг бошларига кийгизган ҳолда, жойларидан қўзғолдилар. Аж-

дарнишон найзаларни кўтариб, ўт сочувчи тигларини байроқ қилган ҳолда, у паришон тўданинг устига ташландилар.

М а с н а в и й:

Ҳар бир найзанинг шамъи шуъласидан
Ҳар бир пахлавоннинг жони куйди.
Қонга ғарқ бўлган ернинг аксидан
Фируза чарх лоларанг бўлди.

Охирида фатху зафар насими (Абулхайр) султон байроғини ҳилпиллатиб, бахтсизлик шамоли енгилиш тупроғини Дашт сипоҳи бошига сочди. Натижада у катта сипоҳ тамом мағрурланишларига (қарамасдан) қоча бошлаб, бир тўдаси асир тушиб қуллик бахтсизлйгига гирифтор бўлди. Баъзилари юлдузлар мисоли қуёшдек яракловчи ханжарнинг ёруғидан қоча бошлаб, тўзиб кетдилар.

Б а й т :

Тонг қуёши ханжарини кинидан суғурганда,
Юлдузларга, шубҳасиз, қочишдан бошқа илож
қолмади.

Нусратли аскарлар талон-торожга киришиб, жуда катта ўлжа олган ҳолда, қочганлар кетидан қувлаб боравердилар. Шу вақтда, тўсатдан, Жувонмардхон чексиз сипоҳ ва ҳисобсиз лашкар билан Маснавий: *Кдммаси гарданкаш, пахлавонларни отиб ташловчи, Ҳаммаси пайза урувчи, тт ўтказувчи (эдилар), (Ҳаммаси) уруш тадбирини яхши билувчи, Жанг йўл-йўритни яхши кўрувчи эдилар*, эрта тонгда Туркистон лашкари билан (қўшилиб) шаҳардан чиқиб, азимат қўлини кўтарди ва юзини Абулхайр султоннинг сипоҳини кириб ташлашга қаратди. Султон лашкарини енгиб, қўлга олгач, уларнинг анчагина ўлжаларини тортиб олдилар ҳамда уларнинг кўпларини тигдан ўтказдилар. Қутли шавкатли (Абулхайр) султон оталик ҳуқуқига риоя қилиб жиловни Нанқа томон бурди. Бир озгина жамият ва кўп машаққат билан ўша мавзегга етди. У ердан аъло ҳазрат соҳибкиронга элчи юбориб, бу ходиса суратини батафсил кўрсатган ҳолда ёрдам беришини илтимос қилди.

Ўша вақтгача Жувонмардхон томонидан кўрсатилган душманчилик сурати соҳибкирон ҳазратлари назарида тасвирланмаганлиги сабабли, нақш ҳеч қандай рангни қабул қилмади. Жа-

ҳонни безовчи ул ҳазрат раъйларида бу маъни сурати юз кўрсатиб, унинг давоми ўжарлик шевасида маълум бўлгач, унинг муборак башарасида ғазаб аломати пайдо бўлди ҳамда ҳамият олови алангаланиб, шижоат гавҳари ҳосияти пайдо бўлди. Арқони давлати ва ҳазрат аёнларидан баъзиларини чақириб, кенгаш ўтказгандан сўнг, қуйидагиларни иноят қилди: «То бу сипоҳдан ўч олмагунча тинчлана олмайман, (чунки) душманлар устидан ғалаба қилиш лаззатига тенг келадиган ҳеч қандай неъмат йўқ. (Шунинг учун то ғалаба қилмагунча) бирон нарса емайман! Душман миясини ва муҳолиф бошини отлар(нинг) наъллари билан янчимагунча ором берувчи сувни ҳам ичмайман, истироҳатнинг асоси бўлган уйқуга ҳам мойил бўлмайман». У л ҳазратнинг мулозимлари бу сўзларни унинг бахтиёр сифатли тилидан эшитгач, ҳаммалари биргаликда дедилар:

Н а з м:

Эй вақтнинг шаҳриёри, икболли шаҳаншоҳ,
Тангрининг ҳимояси паноҳида мангу яша!
(Бутун) мавжудот сенинг ромингда, бахт
номингдаю, фалак (эса) ғуломинг бўлсин!
Давлат (сенга) тобеъ, чарх қўлловчи ва
замона ёр бўлсин!

Агар бизларнинг жонбозлигимиз қабул бўлса Назм: *Ору номус йўлига жонимизни тикамиз (Ва) жангда айланувчи чархдан (ҳам) цайтмаймиз*. Бахтиёр ҳазрат улардан тўла жон I нисорлик, ниҳоятда хизматкорлик ва фармонбардорлик (аломатларини) кўргач, Самарканд томон боришни жазм қилиб ҳукм қилди: «Баҳромнишон товочилар теварак-атрофга чопиб, юлдуз мавқабли сипоҳ ҳамда зафарли лашкарни йиғсинлар ва мумкин қадар катта жамият билан фатху зафар ёр бўлган ҳолда аскаргоҳга юзлансинлар». Шу вақтда олий мартабали, юқори муруватли, хидоятпаноҳ, валоятдастгоҳ, илохий нурларининг ёритғичи, Яратувчи сирларининг жойлашган ўрни бўлган ҳазрат, яъни ҳазрат Хожа Саъдиддин Абубакр Саъд, (яъни) Хожа Калонхожа, Тангри унинг муруввати баракотини доимий қилиб, авлодлари умрини узун қилсин, Балхга ташриф буюрди. Шунинг натижасида дастлаб (Абдуллахон) у л ҳазратнинг олдида киши юборди, токи воқеа суратини баён қилиб, ул ҳазратдан тезда келишни, муборак мажлисни қадамлари шарофати билан безаб, бу.

"юриш тўғрисида нимани тўғри деб топсалар шуни айтишни илтимос қилди.

Иzzат ва шарафли ўрда Насафга етгач, (самарқандлик бир талай аъёнлар) соҳибқирон ҳазратларига давлатхоҳлик қилганлари учун Жуvonмардхон томонидан шаҳардан қувилгач, олий остонага келиб, аркони давлат ар воситаси билан ул ҳазратнинг оёқларини ўпиш саодатини топдилар. Самарқанд хонидан кўрган-кечирган келишмовчиликлар, хийла-найранглар ва бузғунчиликларни батафсил сўзлаб бердилар ҳамда соҳибқироннинг Самарқанд томон йўналишини ўтиндилар. Зафарпаноҳ сипоҳ фалак қадарли мавкаб билан кўшилишидан илгари, олий нишонли ҳазрат, уларнинг тақозосига мувофиқ, яшин тезлигида юрувчи, шамолдек елувчи отларга миниб озгина сипоҳ, (лекин) мўл-кўл нусрат билан кўзғолди.

М а с н а в и й :

Бу воқеа, Жамшид кадр ли шоҳга,
(Ва) шавкатли шаҳаншоҳга маълум бўлгач,
Тўхтаб турмасдан тезликда юзланди
Босиб олиш учун Самарқанд томон.
То унинг лашқари шавкатли мавкабда
тўпланганича,
(Бир жойда) тўхтаб туришни буюрмади.
Тангри мадакдор бўлган кишининг,
Лашқарнинг ёрдамига қандай эҳтиёжи бор?

(Хокон) Ёмни, (уни) Жом ҳам дердилар, фалак ҳашамли аскарларга ва қутли фаржомли мавкабга чодиргоҳ қилди. Абулхайр султон ўша жойда муқаддас остонага ошиқди ҳамда ҳашамат арбобларининг бениҳоят истаклари бўлган қўл ўпиш давлатини топди. У л ҳазрат ниҳоятда меҳрибончилик ва тўла шафқатлилигидан, уни иззат ҳамда икром билан сийлаб, уни риоя қилиш учун тилла камарлар, зарбофт либослар, йўрға отлар, қатор-қатор туя ва ҳачирлар ҳамда юз кишилиқ чодир ҳадя қилди.

М а с н а в и й :

Саропарда, чодир, кумуш ва олтинлар,
Қатор туя, ҳачирлар, қулоқ ва камарлар,
Юришда шамолдан ҳам югурук,
Кўплаб араб отларини,
Беҳисоб қутли шавкатли султонга
У л бахтиёр шоҳ иноят қилди.

Унинг барча ҳашам, хизматкор ва тобелари ҳам иноят назари ҳамда меҳрибончилик ҳусни-

дан баҳраманд этилиб, уларни кўплаб инъомлар ва фахрли тўнлар билан имтиёзли қилинди. Ҳашаматли султон ул ҳазратнинг (Абдуллахоннинг) ҳимояси сояси ва инояти паноҳидан жой олиб, хусравона марҳаматлар ҳамда подшоҳона меҳрибончиликлар билан эҳтиромли қилинган, ўша мажлисда ҳам юқорида айтиб ўтилган воқеаларни арз қилиб, ниҳоятда ожизлик ва бечоралиқдан ёрдам сўради. Қутли фолли хокон унинг холига ва (оғир аҳволига) риоя қилиб ҳаракатга келди. Зафар оятли байроқлар Дарғали манзили¹³²⁵га кўнган, олий ҳазрат, юқори мурувватли, сайидларнинг бошлиғи, саодат насабли, кароматли кишиларнинг қаймоғи, улуғ шайхларнинг натижаси, дину миллатнинг низоми, шаҳарнинг (Самарқанднинг) шайхулисломми бўлган амир Али Акбар ва Жонқорабийга ўхшаш шаҳарнинг улуғ кишилари динпаноҳ даргоҳга келиб оёқ ўпиш шарафини топдилар ҳамда жаҳонгир хоконнинг қуёш нурли дилларига (қуйидагиларни) айтдилар: «Жувонмардхон бандалиқ ва бўйин эгишлиқни изҳор қилиб, деди мисра: *Унинг жони ҳақдаким, дилим ҳали ҳам вафо остидадир*, бир қанча вақт бўлдики, соҳибқирон ҳазратлари хонадонига давлатхоҳлик йўлини тутаман. Ҳозир ҳам мисра: *Қандай (алоқанда) бўлиб келинган бўлса, ўшандай (алоқанда) бўламиз*. Бизнинг устимиздан нимаики ет-КЭЗГНН бўлсалар нукул ёлғондир». У л ҳазрат унинг бундай фирибомиз сўзларини қабул қулоқлари билан эшитмади. Шайхулисломга (эса), мақсудига етказмасдан, қайтишга ижозат берди. Жонқорани асир қилиб, у манзилдан жўнатди.

М а с н а в и й :

Жаҳон бошдан-оёқ ҳаракатга келди,
Чанг ердан осмонга кўтарилди.
Жамшид шавкатли хокон равон бўлди,
Боши устида қутли бир чодир (соябон).
Жаҳон шоҳи орқасида қурчилар
Заррин камарлар ни маҳкам боғлаган.

ХОН ҲАЗРАТНИНГ АБУЛХАЙРХОН БИЛАН БИРГА
САМАРҚАНД АТРОФИГА ЕТИБ КЕЛИШИ ВА УНИ
ЧЕКСИЗ-ҲИСОБСИЗ СИПОҲ БИЛАН КАМАЛ ҚИЛИШИ

(Абдуллахон) сафар ойининг учинчи куни¹³²⁶ Самарқанднинг атрофига тушиб, Сузангарог дарвозаси¹³²⁷ тарафидаги Отажонхожанингни боғида яшаш режасини тузди. Ойнинг хиргоҳига

карама-қарши қилиб фалак қадарли боргоҳ қус басини кўтарди. Унинг барча дарвоза ва буржларини султонлар ва амирларга бўлиб берди. Чунончи, ғолиб бахтли, муборак тахт ли шахзода, бахтиёрлик боғининг тоза гули, шахриёрлик бўстонининг ғунчаси, дав лат ва камолот чаманиннинг ниҳоли, салтанат ва иқбол осмонининг хилоли, Фаридун шавкатли муборак нишонли Абулфатҳ Ибодулла султон Чаҳорроҳа дарвозаси¹³²⁸ қаршисига жойлашди. Унинг пешонасида доимо бахтиёрлик далиллари ва бахт аломати ҳамиша порлаб турган. Искандар фармонли, Доро ҳашамли, қутли нишонли Дўстим султон Шайхзода дарвозаси¹³²⁹ рўбарўсига довяраклик байроғини тикди. Абулхайр султон Хожя Абдидарун¹³³⁰ дан офтоб чиқадиган томонда ўлтирди ва, ниҳоятда, хусуматдан, тиришқоқлик камарини жон бе лига боғлади. Улуғ нишонли шахзода Абдуллатиф султон Балх сипохи ва Али Мардон баҳодир ҳамда шунга ўхшаш унга тобелар билан Оҳанин дарвозаси¹³³¹ қаршисида Мазори шоҳ¹³³² тарафига манзил қилди. Ўша вақтда тур ли экинлар пишган эди. Айниқеа ғалла етишган бўлиб, уни ҳали ўрганлари(ча) йўқ эди. Ул ҳазратнинг тўла адолатлилигидан, лашкар шунчалик кўплиги ва савлатига карамасдан, бирор дарахтнинг шохига, (балки) бирор буғдойнинг бошоғига тегишга эрки йўқ эди.

М а с н а в и й :

Ундан чумоли ҳеч қачон озор чекмаган,
Сулаймон сифат, тожталаб шоҳ, (амри билан)
Биронта от экинзорга кирмади (ва) биронта
отлик мевазорга тушмади.
Биронта дастурхондан зўрлик билан нон
олмай,
Боғу бўстонга от ва уловларни қўймадилар.
Ул шоҳнинг одати адолат ва ҳаққонийлик
бўлганидан.
Фалак унга ёмонликни хоҳловчиларга жазо
берди.

(Хукмга биноан) хунарманд устод Рухий курган ва пардозланган учта мустаҳкам қозон шахарнинг уч томонига ўрнатилди. Чунончи, куббали қозонни¹³³³ Козаристон¹³³⁴ дарвозаси томонига ўрнатдилар. Хусравнишон, ҳазрат аломатли шахзода Хусрав султон, Тангри лутфларининг дастмоеси ва подшоҳнинг марварид шодаси ўртасидаги катта дурри Исфандиёр султон¹³³⁵, нақибларнинг паноҳ хожаси, сайидлар-

нинг дастгоҳи, хидоят доирасининг нуқтаси ҳамда саодат паркорининг маркази ҳазрат Ҳасанхожа нақиб, саодат писандли, давлатманд амир Шоҳи курчи ва ҳазрат Абдуллахон хузурида улуғ мартабага эга бўлган Наврўзбий қушчиларни сўл қанот лашкар билан у қозонни сақлашга қўйдилар. Жаҳонгир қозони¹³³¹ ни Чаҳорроҳа дарвозаси рўбарўсига тайин қилиб, уни қўриқловчи қилиб шавкат нишонли султон Ибодулла султонни тайинладилар. Қора баҳодир қозони¹³³⁷ ни Фируза дарвозаси¹³³⁸ тарафига қўйиб, унинг ихтиёрини фалак даражали, маллак мартабали, давлат буржининг юлдузи, ҳашамат дуржининг гавҳари, дин учун курашувчи амир Қулбобо қўқалтош, қадри (яна ҳам) зиёда бўлсин ва ул ҳазратнинг (Абдуллахоннинг) бандалик хузурида олий даражага эга бўлган Наврўзбий қушбегиларнинг қудратли қулига топширдилар. Осмон тарозиси палласини синдирган ва фалак қалъаси кунгираларини тош зарбаси билан емирган хунарманд устоз Рухий ҳам шу қозоннинг тепасида бўлиб, ҳамиша уни ишга солиб турди.

Жувонмардхон ҳам хилофлик йўлини тутиб, келишмовчилик тариқасини ўз олдига қўйган ҳолда, Музаффар султон, Кўчқинчи султон¹³³⁹ ва бошқа қолган ўғиллари билан қалъани сақлаш учун керак бўлган асбобларни қучи етканича тайёрлаб қўйди; шахар дарвозаларини беркитиб, паҳлавонлик қўлини ҳамда жаҳондорлик байроғини кўтарди; унинг бурж ва деворларини барча шахар халқи ҳамда маҳалла аҳллари (қўриқлаш учун) топширди; ҳар бир буржга бир тўдани қўйди. Чунончи, ўзи бир тудадан довярак кишилар билан Чақар буржи тепасида турди; Музаффар султон Фируза дарвозаси устига довяраклик саропардасини тортиди; Кўчум султон Чоқирдиза буржи авжига жойлашди ва Дўстим султон Сиёб нахри устига шижоат чодирини ўрнатди. Шундай қилиб, ҳамма жой ҳамда тарафларга амирлар ва турклардан қўркмас доруға¹³⁴⁰ лар қўйди. Ҳар бир девор устига қалъани забт қилишда керак бўлганнича ўқ, найза, тош, най, ғишт, ёғқовоқ ва қўзаларда қуларни келтириб қўйди. (Хуллас,) қалъанинг мудофааси учун нимаики керак бўлса, ҳаммасини ҳозирлади.

М а с н а в и й :

Бу рост қиссалар ёзувчиси
Бу дostonни қуйидагича тахрир қилди:

У қўпол табиатли Самарқанд хони,
Жанжал ахтарувчи Жувонмард султон,
Ўзининг бутун умрини шундай ўтказдики,
(Илгари) замон хоига хайрихоҳлик

кўрсатди.

Охирда нусратшиор, Искандар байроқли,
Хусравдек бахтиёр шаҳаншоҳ (Абдуллахон),
Унинг фитна йўлига кирганини эшитиши

билан,

Самарқанд томон лашкар тортди.
(У) қалъадан узокроқда кўнгандан кейин,
Душманнинг иши анча оғир бўлди.
Қаттиқ фитна изловчиликдан душман,
Қалъадорлик қасдида байроқ кўтариб,
Кина юзасидан қалъа тепасига чиқиб,
Шердиллик шоҳ юзига қалъани ёпди,
Паҳлавонлар қалъанинг усти ва остида,
Ёрнинг киприклари каби саф тортдилар.
Ҳаммалари уруш қилиш учун шай бўлиб,
Кина қасдида юришга қасд қилдилар.

Учинчи куни¹³⁴¹ Мирзабек оталикнинг ўғли Бекмирзо, Тангрибердибийнинг ўғли Билол кўкалтош, Қатимбий қушчининг ўғли Оқ мирзо, Нури оталик, Бикот чухра окоси, Дарвиш Хоназод, Овтош мирохўр, Тангриберди қалмоқ ва Оной қалмоқлар каби ўзларини ботирлик шева-си, мардоналик ва шижоат йўлида ягона ҳисобланган йигитлардан катта бир тўдаси пиёда бўлиб Козаристон дарвозасидан чиқдилар. Уруш кийимларини кийиб, бошига маҳорат дубулғасини қўйган ва лаъл қалқонларини қўлларига осиб, тилла суви югуртирилган камонларни биллақларига таққан ҳолда, хаданг ўқларини камар атрофига териб уруш қуроллари билан шайланган ҳолда уруш майдонига юзландилар. Аъло хазрат, «Зафаршиор сипоҳдан ҳеч ким қалъа аҳли билан уруш ва жанг қилмасин», деб ҳукм қилди. У л хазратнинг бу воқеа хусусида ўйлаган ўйлари шундай эди. Агар барқарор, нусратёр лашкар рўзғори паришон (бўлган) ўжарлар билан уруш ва жангга киришиб бу ҳол чўзилиб кетса, Жувонмардхон илтимоси билан Бобо султон Дашт ва Туркистон сипоҳи ҳамда Ахсикат ва Андижон лашкари билан мададга келиши эҳтимолдан холи эмас, (бу) эса урушни унинг билан олиб боришга (ҳам) сабаб бўлади. Бу'хилда ҳукм бўлишига қарамасдан, нусратли аскардан ўқнинг захми билан дабир кўлига қаламни тикиб қўя олувчи ва қоронғу кечада (ҳам) ипак торларини пайкон учи билан йиртадиган, яъни уста мерган, ғайратли бир тўда ёшлар, жанг қилиб, урушни тайёрлаган хол-

га душманга ташландилар. Зафарёр паҳлавонлар ҳар томонда от чоптирган, қалъа аҳли йўл бошини ўзларига олиб, қон тўқувчи ўқларни камонга қўйган ҳолда пастга ёғдирдилар. Уқлар камондан худди жала ва ёмғирдек ёғиларди.

Ўткир тигларнинг яшин шуъласидек учқунидан момақалдирок чақнагандек олов алангалар эди. Ҳар икки томондан кина ахтарувчи курашчилар жуда тиришдилар ва кучлари борича ҳаракат қилдилар. Бир тудаяраланганлар асир тушди. Ташқаридаги сипоҳдан Хайвон сорининг ўғли Кирки Бобой қўлга тушди.

М а с н а в и й:

Учинчи кун қалъа ичидан
Ҳисобсиз сипоҳ чикди.
Ҳаммаси заррин қулоҳдан тож кийиб,
Найзани елкасига кўтарган (эди).
Паҳлавонларнинг ҳаммаси жавшан остита
беркиниб,
Ҳаммаси кина дарёсидек мавж урарди(лар).
Иккинчи томондан юлдуз шуқуҳли кўшин
Тоғ сингари собитқадам эди,
Кина отини тезда кўзғотиб,
Хусумат палосига юз кўйдилар.
Ҳаммаси фитна изловчи, темир қулоҳли,
Арслондек душманни ўлдирувчи, кина-
хоҳ (эди).
Ҳаммалари аччиғи тез, маИдонда урушувчи,
Уруш вақтида шердан гаров олувчи эди.
Ҳар икки томондан фитна изловчи лашкар,
Кина юзасидан бир-бирларига рўбару
бўлишлари билан,
У олишувда шижоат юзасидан,
Бир-бирларига тиг ва ўқлар урдилар.
У хусумат майдонида паҳлавонларнинг,
Ўткир шамширдан танларида ёриқлар пайдо
бўлди.
Ажал кечаси йўл тўсадиган ўғри ва
қароқчилардек
Бадандаги ёриқлар дан ичкари кирди.
Курашувчилар берган жоннинг кўплигидан,
Ажал (шунча) жонни торож қилганидан
хижолат бўлди.
У тўдадаги жонсиз танлардан,
Қарға ва қузғунлар овқатланадиган бўлдилар.
Тиг зарбидан бирор аъзо йиртилса,
У ни қазо ўқи билан аямасдан тикилар эди.
Паҳлавонлар дилларидаги чок (эса) муттасил.
(У) дил чокидан ўз ғамларини танҳқарига
чиқарардилар.
У олишувда дав лат гулзоридан ҳеч кимга.
Фатҳ гули очилмаган (эди).

Охирида жанжалкаш пахлавонлар
Ватангоҳлари томон юзландилар.

Иккинчи куни шарқнинг' Жамшиди офтоб кўк гумбази буржидан бошини Жавзо авжидан чиқариб, қон ичувчи тиғини ўч олиш кинидан чиқарган ҳамда юлдузлар мавкабини тарқатиб юборганда маснавий: *Эрта тонгда бу олам кезувчи шоҳ, Фалак майдонидан гард цўзготди, Унинг тжи ярақлашидан уфи лоларанг бўлиб, Оишқининг этаги каби цондан тўлди* Оҳанин дарвозаси томонидан фитначи пахлавонлар ҳамда кина ўтказувчи курашчилардан бир гуруҳи чиқиб, тамом қуролланган ва шайланган ҳолда, то биринчи ватангоҳгача келдилар. Нусратли сипоҳдан мардлик ва мардоналик буржининг юлдузи, ақл ва идрок дуржининг гавҳари Муҳаммад Боқибий, пахлавонлик чўққисининг қоплони Шохимбийнинг ўғли Мирзо Назир каби бир қанча отланган ёшлар ва кина изловчи йигитлар шижоат отини жойдан жавлон урдириб, пиёдалар томон юзланган ҳолда уларга тавдландилар. Дастлабки ҳамладаёқ рўзғори паришон душманлар саросимага тушиб қоча бошладилар; жар л ар, хандаклар ва ғорларга бекиниб, уруш (майдони)дан чекиндилар. Мазкур зафарли ҳамда нусратли амирзодалар қайтиш жиловини тортиб, ўз ўринлари ва оромларига қайтдилар.

Бир неча кундан сўнг Самарканд сипоҳидан : иккинчи марта (жуда) кўп халқ ва кина ўтказувчи номдорлар заррин қулоҳларни бошларига кийган, тилла суви югуртирилган жавшанларни эгниларига олган ҳамда шамолдек елувчи жийрон отлардан тушиб пиёда бўлган ҳолда Чаҳорроҳа дарвозасидан (чиқиб) жанг майдонига юзландилар. Ятимлардан¹³⁴² яна бир гуруҳ лаъл тусли қалқонларни елкаларига кўйган ва зумуррад ҳашамли шамширларини байроқ қилган ҳолда кина пистирмасида турдилар.

Қутли асар лашкардан довьорак амирзода Муҳаммад Али ўғлон (ва) қутли Қулмуҳаммад мирзога ўхшаш, уларнинг зарбидан тоғ ва дарёлар (ҳам) кучсизланиб қоладиган, юлдуз мисол ёшлардан бир гуруҳ кинавор пахлавонлардан яна бир туда бир жавлон урувчи уруш асбобларини муҳайё қилдилар.

Ҳар икки томон(нинг) урушқоқ жангчилари жангни тартибга келтириб, уруш асбобларини ҳозирлаб бир-бирларига етишгач, уруш майдо-

мас қоплондек бўлган довьорак сипоҳ назм: *лрс-лондек цайновчи, фалакдек айланўвчи, темир (ва) тошни ёрувчи, Саф ту зувчи, жанг оловида душманни куйдирувчи, шерни йицитувчи (лаги-кар)* тезликда яшиндай ва кучли шамолдек бири-бирига урилиб, жон олувчи найзанинг санчилиши ҳамда қон тўқувчи тиғнинг зарби билан бири-бирига ташландилар. Уруш оловининг учқуни ва ўлдириш ҳамда янчишнинг ўти ниҳоятда алангалади. Уруш майдонидан чанг ва гард отланувчи фалакка етиб, яшиндек ярақловчи томчилари тиғ дамидан булутдан ёғилган ёмғирдек ёғила бошлади. Қояларни ёрувчи найза учлари сафдаги аҳл сийнасини тешиқ-тешиқ қилиб, тез учувчи ўқ куши олишув майдони фазосида қанот ёзиб, темир тумшуги билан ёшларнинг куйган хирмонида дил доналарини терди. Тез оҳанг шамшир наҳанги душманнинг умр кемасини ҳайрат гирдобига судраб, пахлавонларнинг умр ёқаси уруш вақтида ажалнинг қаттиқ ушловчи чангалига тушди. Умидга ниҳоятда ҳайронликдан яшаш этагини ушлаш имкони бўлмади.

М а с н а в и й :

Қазо тақдири қон тўқувчи тиғини шита солди,
Жаҳоннинг бор бўлишига (ҳеч кимсанинг)

умиди қолмади.

У уруш оташидан шу қадар шуъла

сочилдики,

Ўша оловдан. (ҳатто) қушнинг (ҳам) дили

ёнди.

Зафаршоир сипоҳ довьорак пиёдаларни тарқатиш учун олиб борилган жуда кўп можаро ҳамда чексиз тортишувлардан сўнг, тўсатдан пистирмада яшириниб ётган бебошлардан бир тўдаси тез ўтиб кетувчи шамол каби бир йиқилиб, бир туриб, ўзларини баъзи отликларга етказдилар ва олмоснишон тиғлари билан яшиндек тез учувчи отларда иззат ҳамда қудратли амирзода Муҳаммад Али ўғлон ва Қутлуқ мирзони қувдилар. Қолган пиёдалар қўлларини ўқ ва қамонларга узатиб, ўқларни шу қадар ёғдирдиларки, қаттиқ ўч олувчи Баҳром у қон ичувчи фирқанинг ўқлари ва ҳамласидан мийно тусли фалакнинг қалқони остита яширинди(лар). Душманнинг хужуми шу даражага бор дики, айтиб ўтилган йигитлардан Қутлуқ Муҳаммад мирзони қалъа ичига олиб келдилар. Аммо Муҳаммад Али ўғлон шамолдек елувчи отини қўзғо-

либлари ва жамиятини йўқ деб билган ҳолда ҳамла қилиб, уларнинг ҳаммасидан ўтди ва ўша гуруҳнинг жамиятини тарқатиб юбориб, (сўнг) орқага қайтди.

М а с н а в и й :

Иккинчи марта халқ қалъа ичидан
Урушиш учун ташқарига чиқди.
Девор тепасидан пастга тушиб,
Мардлик ва баҳодирлик майдонига келди.
Ҳаммалари фитна қасдида, жавшан остида,
Ҳаммалари Руйинатан каби темир баданлик
эдилар.

Иккинчи томондан мардликда синалган кўшин,
Душманни банд қилувчи, қалъани очувчи
гуруҳ,

Кина майдонига хусуматга келдилар.
Ўткир шамширни байроқ қилиб келдилар
Қуёшдек чиройлик йигитлар,
Камар боғлаб, тож безаган эдилар.
Гўзаллар бошларига заррин қулоҳлар қўйиб,
Гўё у боғда очилган олов гулларини,
Икки томондан (уруш учун) олиб бордилар.
Фалак юришли паҳлавонлар келиши билан
Тиғларни суғуриб, ўқларни очдилар.
У олишувда бир-бирларига ташландилар.
Ўқларни кумуш зирехдан чиқарди(лар),
Худди қалам сабзадан чиққан насимдек,
Маҳбублар киприкларидан яширин захм уриб,
Бир ўқ билан жонга юз яра урарди(лар).
Зирех уларнинг ўқлари учун ёш тўкиб,
Интизорлик кўзини йўлга тикди.
Унинг безаги учун керагини қурган ўқ,
Киприклар каби ёшли кўзга териларди.
Кимники дили жароҳатдан кичикланса,
Маҳбубларнинг ўқидан унга малҳам истарди.
У танг талон-тороғ майдонида.
Бир киши бир кишидан устун бўлмади,
Охирида, дубулға қулоҳли отлиқлар,
Оромгоҳ томон юз қўйдилар.

Иккинчи куни қуёш Жамшиди уруш қасдида заррин жавшан кийиб, айланувчи фалак фазоси маъракасига қадам қўйган ҳолда, кеча зулмати сипоҳини мағлуб қилиб, қочишга мажбур этганда, маснавий: *Эрта тонгда қуёш байрогини кўтариб, Зулмат вақтини охирига етказганда, Нуроний мавкабларни майдонга қувлаб, Тт билан юлдузлар бошини тўққанда* иккинчи бор Чаҳорроҳа дарвозаси тарафидан бир тудга жавшан кийган, кинали, Баҳром шиорли паҳлавонлар пиёда бўлган ҳолда (чикиб) I мардлик майдони томон юзландилар.

Зафар огоҳли сипоҳ томондан Қорамунда бақовулнинг ўғли Шох Будоғ мирзо, Жонмирзо қўнғирот, Солиҳ мирзо найман, Иброҳим ёбу ва Шохназар девоналарга ўхшаш иззат ва шарафли довураклардан бир гуруҳ, ҳаммаси қуролланган ҳолда, жанг майдонига (қараб) юрдилар. Икки томон фитна ахтарувчи фирқалари бир-бирлари билан учрашгач, ўткир шамширларни кўтариб, зар нақшли камонларини елкаларига қўйган ҳолда бир-бирларига ташландилар. Олмос тусли шамширлар душман миясини ёриб, ўлимдан (хабар) берувчи ўқлар ажал хуштагидай жонлар томон ошиқарди.

У тарафдан Жувонмардхон девор устига чиқиб, жангни томоша қилиб турганлиги сабабли, ҳар дақиқа ва ҳар (бир) соатда ичкаридаги кишилар ташқарига чиқиб, мадад устига мадад қўшиларди. Уларнинг жамияти шу мартабага етдики, Солиҳ мирзо билан Шохназар девонанинг отларини тўфанг ўқлари билан қулатдилар; ҳужум қилиб, уларни қўлга туширдилар. Жонмирзо билан Иброҳим ёбу ҳам ҳамла қилиб, қиёмат куни асарларини зоҳир қилдилар. Хусумат, фитна ва курашни имкони борича жойига қўйиб, садоқларидаги бор-йўқ ўқларини отдилар ва уруша-уруша душманлар орасидан (жиловни) орқага тортдилар. Аммо Шох Будоғ мирзо осмон саҳросида отлиқ бўлгандек чакконликни ўзига ҳунар қилиб олиб, кина тигини байроқ қилган ҳолда, у паришон тудга устига от қўйди ва журъат қилиб барча пиёдалардан ўтди. Жон олувчи найзани санчиш билан найзадорларни ерга йиқитиб, фатҳу зафарга яқинлашди. Қайтиш вақтида пиёдалар икки томондан тез учувчи ўқ қушларини камон зоғидан парвоз қилдирдилар. Гумон қилдиларки, уни ва унинг отини бошдан-оёқ ўқ банд қилди (деб).

М а с н а в и й :

Камонли, Баҳром чангалли паҳлавонлар
Камонларидан ўқ отдилар.
Ўқ ёмғирлари шу қадар қўн ёғилдики,
Камонни ёмғир булути деб айтасан (киши).

Ниҳоят, икки томон ҳам урушни ташлаб, ўзларининг оромгоҳ ва ўринларига қайтдилар.

Ўша куни давлатнинг устун, салтанатнинг Ц кўзга қўринган кишиси, мамлакатнинг низомг Қулбобо қўқалтош, фармонга мувофиқ, Хусравнишон Исфандиёр султон мавкабида киши-

ларни уруш қилишга қўймаслик, кимки ҳукмдан бош тортса торож қилиб қайтиш мақсадида жанг майдонига борди. Аммо, олий ҳукм бўлишига қарамасдан, йигитлар махфий ва яширин (тарзда) душманлар олдига борар ҳамда ТИР ва найзалар билан уларни савалаб (орқага) қайтардилар. Жумладан, кунлардан бир куни қалъа ичидан замон шижоатлилари ва вақт фитна истовчиларидан кўпчилиги уруш ҳамда жанг қасдида ташқарига чикдилар. Қалъа ахли бурж тепаси ва шаҳар деворлари устига чиқиб турдилар. Нусратли сипоҳдан сайидлик шарафига эга бўлиши билан бирга шижоат саодати ҳам унда мавжуд бўлган сайидлар панохи жаноб амир Қурайш Касбий чакқонлик қилиб, юзини жанг майдонига қаратди. (У) жанг йўли ва ору номус риоясини қўлидан бермади. Қайтиш вақтида оти ўқ захми билан йиқилиши сабабли, тақдирга мувофиқ, у бетадбир фирқанинг қўлига (асир) тушди. Душманлар уни ичкарига олиб кириб, Жувонмардхон назарига келтирдилар. Хон унинг оғир ярадорлиги ва сайидлар насабидан бўлганлиги учун уни тузалгунча ҳолидан хабардор бўлиш учун Қудратулланинг ўғли Хожaxon Сайид Отойига топширди.

(Лекин) Жувонмардхоннинг мажлис(лар)и эртадан-кечгача ва шомдан то саҳаргача тиниқ шеърлар иншо қилиш, шахвор дурлар каби нозик иборалар безаш, кетма-кет майлар ичиш ҳамда гўзаллар билан учрашиш бўлиб, хамиша истаги шу эди.

Р у б о и й:

Тоза май қолмаган дамда, эй соқий,
Лабимга хароб жон келди, эй соқий,
Шиша оғзидаги пахтадан, албатта.
Менинг лабимга сув ўрнига май томчилат, эй соқий.

Аммо, шунга қарамасдан, (у) ҳукумат иши ҳамда вилоятларни босиб олишда ниҳоятда сиёсатли эди. Жанг хусумат ва ўч олиш ишларини тартибга ҳамда уруш ва кураш масалаларини интизомга солишга тўла аҳамият бериб, доимо бурж ва деворлар тепасига чиққан ҳолда шаҳар кишиларини жангга ундар ва тарғиб қиларди. Қалъа ва деворнинг мустаҳкамлигига мағрур бўлиб, натижада ҳар вақт диёрларнинг яксон бўлиши ҳамда еру мулкларнинг емирилишини назарига келтирмас эди. Кетма-кет ва тўхтов-ЕСИЗ Бобо султонни чакириб киши юборарди.

Дамба-дам овоза солиб, қуйидаги башорат билан шодиёналик ноғорасини чаларди: «Тошкент сипохи ва Туркистон ҳамда Хўжанд лашкари Сайхун дарёсидан ўтди; сон-саноксиз жамият билан биз томонга, мадад беришга йўналди».

Аъло ҳазрат бу маънига ўз кўнглининг хошиясидан ўрин бермади ва хамиша шикор амирларидан бир тўдаси билан, одати бўйича, жониворлар овига бориб турди.

Б а й т :

Унинг дўстлиги ҳавосида учган ҳар бир қуш,
Унинг тузоғига тушиб, унга итоат қилишни
ихтиёр қилди.

Икболи аскар доимо найзалар захми ҳамда кескир тиғининг ўткирлиги билан хандақ бўйи томон силжиб турди.

Ҳисор сипоҳлари ҳам уруш қилиш томон қадам қўйиб, улар билан жанг қилиб турдилар. Нилуфар саропарданинг султони (яъни қуёш) жаҳонгирлик қасдида тулуъ уфқидан бош кўтарган вақтдан то заррин чодирлар кечанинг мағриб бўстони атрофига етганда, яъни кун чиққандан то ботгунча ҳар икки томондан уруш фазосининг гардан узувчилари ва жанг чегарасининг сарбозлари кескир тиғларнинг тили орқали бир-бирлари билан гаплашиб турдилар. Ботирлик тоғининг арслонларй ҳамда жанг ўрмонининг шерлари олти қиррали тўқмоқ зарби ва найзалар билан бир-бирларини санчишиб турдилар. Кураш вақти чўзилиб, мудофаа бир ойга I етиб қолганда, соҳибкирон ҳазратлари даргоҳидан қувилган балхликлардан бир тўдаси ниҳоятда ночорликдан Самарқандга келиб, ўзларини Музаффар султон чухралари қаторида кўрсатдилар.

Қутли асар сипоҳнинг аҳволи саҳифаси ва умидли юзидан фатҳ ҳамда зафар. белгилари кўриниб, самарқандликлар аҳволи саҳифаларидан заифлик ва енгиллик аломатлари ҳамда тушқунлик ва бахтсизлик далиллари кўриниб турганлиги сабабли, самарқандликлар ўзаро кенгашиб, ниҳоятда оқилона фикр юритган ҳолда, дедилар: «Шак-шубҳа йўқки, тезда Искандар мартабали ҳазратга бу мамлакатни босиб олиш осон бўлиб қолади, зафар офтоби фалакнинг бу девори буржидан юз кўрсатади. Биз бандалар казо ва қадарнинг поймоли ҳамда хавфу хатарнинг емирилиш қўли бўлиб қоламиз. Яхшиси шулки, ариза ёзиб давлатхоҳлик, ихлос,

хамжихатлик ва муносабат асарларини изхор килсак. Агар ул хазрат биз ғарибларни давлат душманларига мувофиклик, хазрат мувофиқларига мухолафат гуноҳи билан сиёсат савлатига йўлиқтирмас (ва) гуноҳларимизни кечириб, меҳрибончилик билан имтиёз даражасига етказсалар, чокарлик, хизматкорлик, дустлик ва фармонбардорлик камарини жон белига боғлаб хизматда туришни ўз жойига қўямиз. Бизга тегишли бўлган буржни пахлавонлик болғаси ва баҳодирлик тешасининг зарби билан тешиб, зафарогоҳ пахлавонлардан бир қисмини шу ерга киргазамиз. Агар бу маъни чехра очиб, бизнинг фикр ва тадбиримиз мақсадга мувофиқ бўлса, шоядки, иззат-икромга лойиқ топилсак». Шу қарорга келган (лари)дан сўнг, ул хазратнинг олий остонасига киши юбордилар ва бу сирни ул хазрат назарига қўйдилар. (Яна) бир кечани тайин қилиб, хабар қилдилар: «Фалон кечадан учдан бир қисми ўтганда, иззат ва давлатли шахриёр юлдуз шавкатли лашкарга уруш кийимларини кийдириб, қуролланган ҳолда, муқаррар қилинган бурчакка йўналиш тўғрисида буйруқ берадилар. Яратган хазрат (Тангри)дан умидвормизки, фикримиз варақлари чизилган тадбир нақши воқеаларга мувофиқ келиб, (зафар) содир бўлиш сурати юз кўрсатса». Аъло хазрат элчини иноят кафи билан сийлаб, у тўдани яхши ваъда ҳамда марғуб меҳрибончиликларидан умидвор қилди. Тайинланган кечанин учдан бир қисми ўтганда, сохибқирон хазрат аркон давлат ва аёнлардан баъзилари ҳузурда олий ҳукм қилди: «Нусратшиор сипоҳ кўп қурол-аслаҳа, жавшан, пўлат ва темир дубулғалар билан муқаммал қуроллансинлар. Дастлаб ҳозир бўлганлардан бири (берилган) ваъда юзасидан нима бўлганидан аниқ хабар келтириш учун балхликлар томон борсин». Иттифоқо. у туда буржни тешиб шарафли сипоҳнинг келишига мунтазир бўлиб турган эдил ар. (Ул) хазратнинг элчиси қалъанин оёғ томонига келиб, у фирка кишиларини бирма-бир чақириб, воқеанин кайфияти ҳақида сўрадилар. Улар Искандарфармон хазратнинг (Абдуллахоннинг) элчилари билан гаплашиб турганда, тўсатдан, у буржнинг яқинида туриб уни сақлашда тиришқоклик кўрсатаётган душманлардан бир гуруҳи бу воқеадан хабардор бўлиб қолдилар. Бирданга ғавғо кўтариб (содир бўлган аҳволни) бошқа душманларга ҳам маълум қилдилар ва бирга-

кутиб турган (бошқаТ бир гуруҳ бу ходисадан хабардор бўлиб, ўз юклари ҳамда буюмларини ташлаб қочишга киришиб ўша тешиқдан чиқиб кетдилар (ва) жаҳон (хоқони) ўрдасига ошиқиб, аёнлардан баъзиларининг воситаси билан, ул хазратнинг оёғини ўпишга йўналдилар; хизматчи, қуллар ва ҳашамлар қаторига туриб, шохона иноятлар билан ўз баробарларидан ошиқиб кетдилар. (Хуллас, юқорида зикр қилинган) воқеа сурати кечиктирилди, хижоб ниқоби юзидан олиниб фалак асарли аскарлар ҳам андиша жиловини у хаёлдан тортдилар ва ҳар бири тайинланган жойларига бордилар. Гарчи дастлаб аъло хазратнинг бу ходисанин кечиктирилиши мурувватли хотирлари ҳамда даре қатралик дилларига ғашлик гардини қўндирган бўлса ҳам, аммо охирида унинг табиатига сингиб кетган марҳаматлар воситасида ўша қоронғу кечада бу воқеанин рўй бермагани учун Яратувчига (Тангрига) шукр қилди. Чунки у ходиса ўша қоронғу кечада содир бўлганда эди, албатта нусратли сипоҳнинг зарбасидан вилоятнинг ерли ва бошқа халқларининг аҳволи анча оғирлашиши муқаррар эди.

Алқисса, узок муддат ва кўп вақтлардан бери теварак-атрофдан келган мўътабар амирлар ҳамда кинали халқлар у қалъани қутқаришга мунтазир эдилар; эрта тонгдан то шомгача кечаю кундуз қалъани босиб олиш учун тиришдилар.

М а с н а в и й :

Икки ой икки томондан уруш ва жанг бўлди. Ер қонга тўлди, ҳаво қоронғу бўлди.

Хунарпарвар устод Рухий ору номуси (сақлашга) ниҳоятда риоя қилганидан тўфанг ўқи ва кўп микдордаги тошларнинг зарби билан шаҳарнинг бурж ҳамда деворларини, уларнинг Зухал чўққиларидан ҳам баланд кўтарилган кунгиралари бошини тўхтовсиз ерга қулатиб турди. Низомуддавла Қулбобо кўкалтош ҳам кўрғонни босиб олиш учун керакли асбобларни тартибга ҳамда қурол-аслаҳаларни интизомга солиш учун кучи борича тиришди. Ҳамиша уруш олови ва жанг шуъласи учқунини алангалатиб кураш қўлини кўтарди. Ул хазрат доимо (ана шу) иззат ва мартабали амирнинг васфида гавҳар ёғдирувчи тилларидан дур сочиб дерди: «Агар Қулбобога ўхшаб ишларни интизомга ҳам-

Иадиган яна бир киши бўлса эди, ҳар вақт қудратли давлатнинг кучи билан оламни жаҳонгир қўлига ва тадбир қулочига оларди». Мана шунинг учун ҳам, юқори мартабали, кўкалтошлик мансаби бўла туриб, девон ва саодат нишонли даргоҳнинг ихтиёри тўла иноят билан унга юклатилган, бутун ишлар ва чек қўйишларнинг тизгини ҳамда вилоятнинг муҳим ишларини ҳал қилиш, келишиш, қўлга олиш ва тарқатиш унга топширилган эди. Чунончи, аркони давлат ва хазрат аъёнлари тўпланиб унинг уйига келиб-кешиб турардилар. Барча муҳим ишлар, умумий ва хусусий (ишлар)ни топшириш ёқж қайтаришда унинг башоратли ишоратига қараб турардилар.

М а с н а в и й :

Кимники иқболи баландлик қилса,
Шаҳаншоҳ кўзига илтифотли бўлади.
Бирорга хусрав (унинг) андишасига йўл
Юлдуз каби шарафгоҳда жой топади,
Унинг иши иқболнинг қувватлаши билан
Фалак бахтли равишда унга эътибор беради.
Бахт ҳар бир бандани шохлар олдида
(Зўр) каромат топишини истамайди.
Кўплаб дурлар қуёшдек яракласалар ҳам,
Ичидан бири Жамшид тожига лойиқ бўлади.
Кўёшнинг тобланиши кўп тошларга қувват
Лекин муносиб бир тошни ёқут қилади.
Донолар қуйидаги масалани яхши айтганлар:
«Назари баланд (киши)лар бахт

Фитначи душманларни, у мустаҳкам истехкомда қуршаб олинганига икки ойдан ошиб, камал оғирлиги шу даражага етдики, сабо (шамоли) у бахтсизликка мубталоларга жабру жафо тешиқларидан балодан бошқа нарсани учуриб келтирмади ва кўчиш вақтида у қора кунлилар юзига яқин ҳамда узоклардан машаққат ғуборидан бошқасини кўндирмагандан сўнг, қалъа аҳли билдиларки, хусумат йўли ва фитначилик расмини и л гари суриб, осмоннинг бахт қўшинлари билан курашиш инсонлар қудратидан ташқари экан. Бу ишга ҳайрон бўлиб, саросима самда беқарорликка тушдилар. Ҳаёт кўзи куншн-кунга зиёда бўлаётган давлат бу андишанинг тиканини иқболнинг катта йўлидан қандай хийлалар билан олиб ташлашини кузатиш

ўрнида туриб назорат қилди ва замон қулоғи қутли толеъ фатҳ ҳамда зафар уруғидан қайси саодат юлдузини чиқариши таронаси садосини эшитишга умидланиб турдики, у оёғи осмондан бўлган тоифанинг бахтсиз юлдузлари бу фалак дийдор қалъанинг чўққисидан йиқилади.

Шу аснода Фаридун асосли хоконнинг шавкатли шукуҳидан қўрқинч, ваҳима ва хавф ҳаддан ошиб, қалъа аҳли орасида емирилиш ҳамда бузилиш бошланди. Жувонмардхон у мамлакатнинг буюк амирларидан бўлган Шохкулибийни яна бир гуруҳ билан Абулхайр султон олдига юборди. Сулҳ маҳбубилозидан пардасини очди. Фарзандидан бу маънони аъло хазратнинг қулоғига етказишни сўради ва сулҳ тузишни илтимос қилди. Абулхайр султон ота шафқати ҳамда биродари аҳволига риоя қилди. Бу сўзга тамом шавқ билан ўз дилидан жой берди. Аъло хазратнинг саодатли амирларидан бпр тўдасини чақириб бу маънани изҳор қилди: улар билан маслаҳатлашиб олгач, кенгашга асосан (амирлардан бирига) деди: «Менинг бу тўдадан илтимосим шулки, (сиз) ул хазратта менинг бандалигимни етказасиз. Сулҳ тузиш ҳақидаги илтимосимизни фалак остоналик тахтнинг поясида турган устодларга топширасиз. Шояд бу ариза арз жойига бориб қабул даражасига эришса». Ул хазратнинг ёруғ назарларида бу аризанинг маънисини сурати ҳарчанд ғариб кўринса ҳам, аммо унинг (Абулхайрнинг) илтимосига кўра, нақиблар паноҳи Хожа Ҳасанхожа нақиб, саодат дастгоҳли амир Жонкелдибий ва мамлакатнинг кўзга кўринган кишиси Қулбобо кўкалтош фалак кадрли даргоҳга бориб, бу воқеани ул хазратнинг арзига етказдилар. Бу ҳикояни эшитиши биланок, дастлаб ул хазратнинг кўнгил ойналарида душманлик гарди юз кўрсатса ҳам, бироқ охири иноят қилиб буюрди, «Узим ва лашкарларимга раво қурган бу машаққатлар унинг учун эди. Агар у рози бўлиб сулҳ тузишга келган бўлса, биз нима (ҳам) деймиз». (Абулхайр) султоннинг илтимоси соҳибкироннинг қабул ёрлиғи билан беалгач, рабиъ ус-соний ойининг иккинчиси. чаҳоршанба куни¹³⁴³ Музаффар султон аъёнлардан баъзилари билан шаҳар деворидан пастга тушди ва ўз биродари Абулхайр султон билан учрашиш учун борди ва биродари билан сулҳ тўғрисида сўзлашиб (орқага) қайтди. Тўрт кунгача (ҳар) икки томон борди-келди қилиб, хп-жоб пардасини сулҳ маҳбубасинишг юзидан I

'моқчи бўлдилар. (Нихоятида) мазкур ойнинг олтинчисида, шанба кунда¹³⁴⁴ нусратли хокон самарқандликлар сўзига эътимод қилиб, Кони-гил томон қуёш байроғининг маҳчасини кўтарди, чунки ўша кунларда яна: «Бобо султон катта сипоҳ ва буюк лашкар билан Сайхун дарёсидан ўтиб, мўл-кўл жамият ҳамда чексиз шавкат билан самарқандликларга мададга бу томонга келаётир», деган хабар кетма-кет келиб турган эди. Иттифоқо, шу вақтда ажойиб ва ғаройиб бир сурат юз кўрсатиб, Самарқанд босиб олинди.

ФИРДАВСНИШОН САМАРҚАНДНИНГ БОСИБ ОЛИНИШИ ВА ЖУВОНМАРДХОННИНГ ҚЎЛГА ТУШИШИ

Тангрининг подшоҳ хазратлари (яъни Абдуллахон) борасида сезилиб турган инояти натижалари ва унинг асарлари (хоқоннинг) муборақ асар ҳаётлари саҳифасида кундан-кунга зоҳир бўлиб, Парвардигорнинг фазилати лутфларидан бири бу воқеанинг суратидир: ярашиш | Сурати қарор топиши ва сулҳ нақшининг қабул қилиниши билан, Музаффар султон отасидан Абулхайр султон ва соҳибқирон хазратларининг, ! бошқа амир ва аёнлари билан, шаҳарга кириб кўриниш беришига (рухсат беришни) илтимос | қилди.

Шу аснода тўсатдан Бобо султон томондан Жувонмардхон олдиға киши келиб маълум қилдики, «мана унинг сону саноғи хаёл нақшхонасига сиғмайдиган ҳамда уларни санаб чиқиш ҳисобчиларни ваҳимаға соладиган сипоҳ билан (Сир) дарёдан ўтдик. Кучли эсувчи шамол каби, мумкин бўлган тезликда, улар томон йўналмоқда миз. Зинҳор ва юз зинҳор қалъадорлик йўли ҳамда кина ўтказувчилик шеvasидан чикмасинлар ва у фалак интизомли мустаҳкам истехкомни сақлашда саъй ҳамда тиришқоқлик тезлигини қўлдан бермасинлар». Жувонмардхон бу воқеадан хабардор бўлгач, ўғли Музаффар (султон)ни чақириб, деди: «Бу маънини ҳеч кимға изҳор қилма; икки-уч кун фақат бегона кишилар билан ошно бўлиб совуққонлик қилсанг, (Абдуллахон) бизнинг бепарволигимизға таяниб ўз лашкарларининг қайтишиға ижозат берадилар. У вақтда Бобо султон жуда катта шавкат билан у томондан етиб келади. Биз ҳам ўз лашкаримиз билан шаҳардан чиқиб уларни ўртаға оламиз. (Ушанка) хаёлимиздаги бор ниятимизни, агар Тангри

хохласа амалға оширамиз». Бу сўзларни эшитгандансўнг, Музаффар султон: «Дашт сипоҳиға суяниб, ахдномани бузманг, чунки исёнкорлик шумлиги ва ўжарликнинг ҳамда кофирликнинг хавфи тезда юзаға чиқади», деса ҳам фитна нишонли хон ахдни бузишдан бир зиён бўлишини хотириға келтирмади. Музаффар султонни ҳақоратлаб, уни тамом аҳмоқлик билан ҳузуридан ҳайдаб чиқарди.

Яратувчи хазратнинг (Тангрининг) инояти Самарқанд вилоятининг босиб олиниши ул хазратнинг (Абдуллахоннинг) шарофатли қадамларини кўйиш билан юз беришиға жорий бўлган экан. Шунинг учун Музаффар султон тақдир подшоҳининг тақозоси ҳамда жаҳонгир шаҳриёр давлатининг қуввати билан шаҳардан чиқиб, биродарига (яъни Абулхайр султонға) отасининг бузғунчилигини изҳор қилди ва сўнг деди: «Бу вилоятни босиб олишда хотиримға қуйидаги (фикр) келди: «Отам ҳали мендан ёмон гумонда бўлганича йўқ. Муносиби шулки, мен мулозимлар ва аёнлардан бир гуруҳи билан мукамал қуролланиб, кетма-кет шаҳарға қираман. Шу равишда шаҳарни қўлимизға оламиз». Абулхайр султон соҳибқирон хазратлари ҳузурига бориб, бу сирнинг юзидан пардани очди ва биродари(нинг) фикрини сўзлади. (Сўнг) шу маъниға қарор қилиб, ул хазрат ҳузуридан турди. Ўз биродари Музаффар (султон) билан иттифоқликда қуролланиб, тамом тайёрланган ҳолда, тезда шаҳарға йўналдилар.

Музаффар султон Абулхайр султонни Корзистон дарвозаси¹³⁴⁵ томон юбориб, ўзи Сузангарон дарвозасидан шаҳарға кирган ҳолда, мумкин бўлган қадар тезлик билан, Корзистон дарвозасиға шошилди. Унинг қулфини табарзин билан бузиб биродарини ўша ердан киргизди ва биргаликда арк томонға қараб жиловни бурдилар. Соҳибқироннинг давлати қуввати билан аркни босиб олдилар ҳамда девор тепасиға' чиқиб ноғорада шодлик қуйини чалдилар. Фитна нишонли хон Жувонмардхон у вақтда кинавор паҳлавонлардан бир гуруҳи билан Чақар буржида мажлис қуриб, мудом нарғис ва лола рангли пиёла ҳамда қадахлардан сипқармоқда эди.

М а с н а в и й :

Нозик тан ва ноз парваришли кишилар,
На шоҳ ва аскар бошлиғи бўлади.
Сенға тож ва хазина фармон берувчи бўлгач,
Бошингни гар ёстукқа қўйсанг харом бўлади.

Улуғлар айтади: «Қайси ҳоким ҳаётини хотиржамлик ва фароғатда ўтказиб, ҳамиша ўз умрини шароб мажлисига сарф қилса, ҳар вақт унинг халали мамлакатига етиб, завол ва нуқсонни унинг мартабаси ҳамда сипоҳига бўлади».

М а с н а в и й:

Кимки шохлик тахтига ўтирса,
Дастлаб майдан икки қўлини ювиши керак.
Дам-бадам бода ичиб турган амир
Қандай қилиб сипоҳ ишига ғамхўрлик қила
олади.

Агар бодага эҳтиёжнинг қаттиқ бўлса,
Озгина килу, қўпига зўр берма.
Агар ўзинг ичмайдиган бўлсанг ундан
яхшироқ.

Чунки бундай одам азиз бўлади.

Бу ҳол воқеъ бўлгач, хон саросималик билан дастлаб арк томон борди, (лекин) фарзандларидан ноумид бўлиб қочишга қарор қилди. Ғоятда беҳудлик ва ниҳоятда мастликдан (бир даста) ўқни белига боғлаб, ялангоёқ отга минган ҳолда, қочишга тутинди (ва) Шайхзода дарвозасидан чиқиб қочди. Иттифоқо, шу вақтда йўл ўртасида қудратли амир Жонкелдибий, ғазаб майдонининг чавандози Али Мардон баҳодир ва Ганжиали шиғовуллар каби иззат ҳамда шавкатли амирлардан бир тўдасига йўлиқиб ҳайрон бўлди. Ганжиали баҳодир отдан тушиб, унинг оти жиловини ушлади ва бошқа амирлар билан биргаликда аъло ҳазрат ҳузурига (олиб) борди (ва) Жувонмардхоннинг ушланганлиги хабарини (хонга) етказди. Ул ҳазрат кўрмасданок, «уни Абулхайр султон ҳузурига олиб бориб тошнинг», деб буюрди. Унинг тескаричилиги, мунофиқлик ва маккорликларининг натижа ҳамда самаралари ўзига қайтди. Тангри таборак айтишича, «Ёмон хийла — хийла килувчининг (ўзига) қайтади»¹³⁴¹.

Ҳақиқатдан (ҳам) ул ҳазратнинг давлати замонидан унга ёмонлик хоҳловчи бўлишини фарз қилсак байт: *Унга кипа юзасидан (кимки) ўқни ўлига олганда, Камон ипидан хадангининг ўзи учиб кетади.* Зафар тонги саодатасар лашкаридан кўриниб, фатҳ офтоби дав лат уфқидан тулуъ қилгач, (ғалабининг) бу хилда осонлик билан рўй бериши ҳеч кимнинг ҳаёлига келмаган мазкур воқеа юз очди.

Ҳазрат Абдуллахон Самарқандни унга (Абул-

тарафдор эканлигини кўрсатиб, муносио совғалар такдим қилди ва ихлос ҳамда фармонбардорликни ўз жойига қўйиб, Самарқандни барча тобелари билан ул ҳазратнинг ёруғ назарига топширди. Ул ҳазрат (яъни Абдуллахон) ниҳоятда меҳрибончилик ва тўла марҳамат юзасидан, вилоятни яна унга қайтариб берди. Жувонмардхоннинг тобелари бахтиёр ҳазратга итоатдан топган иззат ва бахтлари учун аркони дав лат ва аъёнларни воситачи қилиб, узр сўрадилар ҳамда ожизликларини кўрсатиб, юзларини ерга қўйдилар.

М а с н а в и й:

Саф ёрувчилар тиғ ва қафанларини ушлаб,
Ўша замон юзларини ерга қўйдилар.
Айтдилар: эй, замона сенинг номингда бўлсин. 3
Янги ой (эса) кичик бир ғуломинг бўлсин. III
(Энди) икболли душман ҳузуридан (яъни
Бобо султондан), И
Камон ўқидан узоқлашгандек узоқлашишни и
ихтиёр қилдик. III
Бу гуноҳ билан агар бизнинг конимизни,
Тиғла тўксалар (ҳам) бизлар ачинмаймиз.
Агар шохнинг лутфи гуноҳимиздан ўтса, я,
У хоҳ айб (ва) хоҳ гуноҳни афв этса,
Урушда унинг учун жонбозлик кўрсатамиз,
(Ва) ёмонлик истончил ар жонидан гард
чиқарамиз.

Ул ҳазрат тўла мурувват, фазилат ва меҳрибончилиги бўлган у жойдан сиёсат жиловини ғазаб шахсувори қўлидан олди; (ўч олишга) қодир бўла туриб, (уни) «кечириш — ибодатларнинг (энг) афзалидир»¹³⁴⁷ нинг мазмунини тан олиб, қаҳр оловини лутф суви билан пайсайтирди. Уларни ўз химоysi этагига олиб, «ўтганда, Тангри ўтганни кечади»¹³⁴⁸ ни ўқиди. Агар маслаҳатга биноан ва сиёсат тақозоси бўйича, я Жувонмардхоннинг оёғини осмондан қилиш муносиб бўлса ҳам, аммо умр «Тангри тирилтирувчи ва ўлдирувчи(дир)»¹³⁴⁹ хазинасидан бошқа ерда мавжуд бўлмаган бир дур ва жон «руҳ — Парвардигорнинг ишидандир»¹³⁵⁰, деган қудрат уясидан бошқасида учмайдиган бир қуш бўлиб, шулардан сўнг, «тан қафаси шикастланиб қайтган фармонининг кунгирасига ўлтиргач»¹³⁵¹, у вақтда агар бирорта надомат юз берса фойдаси бўлмайди. Шунга асосан сохибкирон ҳазратлари Жувонмардхонни бир ўғли ва ч жами хотинлари билан ул ҳазрат (Абдуллахон)

Гавқо қалъасига қамашларини буюрди. Ўзи юкорида айтилган муқаддималарга кўра, фатху зафар қўшини билан аждахо шавкатли байрокни кўтарди ва душманни таг-туғи билан қириб ташлаш учун юзланди.

СОХИБҚИРОН ҲАЗРАТЛАРИНИНГ БОБО СУЛТОН
БИЛАН УРУШИШ ҚАСДИДА ЗОМИН¹³⁵² ВИЛОЯТИ
ТОМОН ЮЗЛАНИШИ

Бобо султоннинг фитна (кўзғоғанлиги) ва унинг самарқандликларга ёрдам бериш учун йўлга чиққанлиги хабари кетма-кет етиб келган ҳолда, унинг Зомин мавзеига келиб, у ерда сабрлилик саропардасини кўтарганлиги ошқора бўлгач, у л ҳазрат барча биродарлари, аркони давлатлари ҳамда аёнларни чақириб, «кенгашган киши хатодан эмин бўлади»¹³⁵³ фармонига мувофиқ, улар билан душманларга қарши бориш ҳақида маслаҳатлашди. Рабиъ ус-соний ойининг ўнинчи, чахоршанба куни¹³⁵⁴ Кониғилдан кўчиб, денгизлар тўлкинининг чайқалишидан ҳам кўп сипоҳ ва дарахтлар япроқларидан (ҳам) мўл лашқар билан Ипор (кўруғи) томон юзланди. Панжшанба куни¹³⁵⁵ Ипор мавзеидан от қўйиб, Бедана кўриғи¹³⁵⁶ да фалак хашамли чодир тикди. Ўша ердан муборак сўзли жаноб, эхтиромли амир Қулбобо кўқалтошни Самарқандга Абулхайр (султон)ни чақиришга буюрди. У келгунча ўша ерда чодир тикиб турди, чунки Абулхайр тарафидан душманлик ней сезилмокда эди. (Абулхайр султон) хотирида сир тутаётган келишмовчилик суратини (фақат) шаҳардан (Самарқанддан) чиқаётганда унутди. Охирида, иложеизликдан, ёмғир томчиларидан ҳам кўп аскар билан ҳамда биродари Музаффар султон ва амакиваччаси Бўзахўр султон¹³⁵⁷ иттифоклигида бахтиёр ҳазрат остонасини ўпишга ошиқди, (унинг) файзли бармоқларини ўпиш саодатига эришди.

Шу мавзеда (яъни Ипор кўруғида) хашамат ва шавкатли шаҳриёр ҳузурига Ҳинд мамлақати(нинг) подшоси Жалолуддин Муҳаммад Акбар¹³⁵⁸ томонидан элчи келиб¹³⁵⁹, сайид насабли жаноб Ҳарамайн (яъни Маккаю Мадина) хожиси Латифхожа воситачилигида мажлисга кириш йўлини топди ҳамда бирлашиш, итоаткорлик ва бўйинсунишдан хабар берувчи элчилик мазмунини арз қилди¹³⁶⁰. Ўшандай подшоҳдан ул ҳазратга (Абдуллахонга) лойиқ бўладиган Готокли совғалар ва кароматли ҳадяларни саодат

аеарли назарига келтирди(лар). Салтанат шиорли ҳазрат унинг борасида подшоҳона иноятлар ҳамда хусравона кароматлар кўрсатди. Унинг қайтиши учун (бериладиган) рухсатни кейинга суриб, (элчини) ўзига ҳамроҳ қилди¹³⁶¹. (Шундан сўнг хон) Абулхайр султонни султонлардан яна бир гуруҳи билан айғоқчи қилган ҳолда, ўша жойдан бошқа мавзега кўчиш учун азимат байроғини кўтарди. Бу манзилда Дашт сипоҳининг қоровуллари «тил» ушлаш мақсадида илгари келганликлари ва Ардахшон дарасига¹³⁶² ўрнашганликлари тўғрисида кетма-кет маълумот олингач, ул ҳазрат буюрди: «Саодатли, довюрак, андишали амир Абдуссамадбий, унинг биродари шижоатли жаноб Абдол Восеъ мирохўр, бошқа пахлавонлар ва гдижоат нишонли амирзодалар билан, уларнинг қаршисир чиқиб, хушёр(лик) жавшанини кииган ҳолда эхтиетлик жиловини қўлдан бермасинлар».

Икки тараф пахлавонлари Работи Малик¹³⁶³ деган жойда учрашдилар. Катта жанг бошланиб, каттиқ уруш юз берди. Нусратли сипоҳдан Мирзо Муҳаммад мирзо найман баходирона жанг қилиб, диловарлик кўрсатган ҳолда, оғир ярадор бўлди (ва) ўша яра билан фоний манзилдан абадий саройга кўчди. Назарбий ўғли Қанбар мирзо ҳам ярадор бўлиб, охирида Абдуссамад (бий) қолган пахлавонлар билан ҳамла қилиб, душманни қочирди. Улардан бир фирқани асир олиб, азимат қўлини кўтарди. У л ҳазрат асирлардан душманларнинг сони ва кайфиятини билиб олиб, уларга афв кийимини кийдирди.

Ойнинг ўн олтинчиси, сешанба куни¹³⁶⁴ сипоҳ иззат билан Кўк гумбаз деган жойга тушгач, у ерда ҳақиқат шиорли хожа, билимнинг (саро)пардаси жаноб Ҳабибхожа шайх Хованд Тахурий¹³⁶⁵ Бобо султоннинг биродари Дўстим султоннинг ҳузуридан ташриф буюриб, сулҳ тузишни илтимос қилди. У л ҳазрат унинг илтимосини қабул қилмасдан, (ўша жойдан) Диззах¹³⁶⁶ мавзеига кўчиб, чиройли ҳамда яракловчи чодирни офтоб ва булут чўққисигача (баланд) қилиб тикди. Бу ерда ўн кун тўхтаб, (сўнг) азм қўлини кўтарди. Чунки (бу ерга) Сулаймон маконли Узбек султоннинг келиши яқин эди. Ойнинг йигирма олтинчиси, панжшанба куни¹³⁶⁷ Узбек султон катта сипоҳ билан ташриф буюрди. Аъло ҳазрат унинг учун икки кун тўй берди. У ерда аъло ҳазратнинг буйруғига мувофиқ, дин низоми амир Қулбобо ва мавло-

но Хайдар (Мухаммад) мунший лашкарни кундан ўтказдилар. Уч кун давомида тўда-тўда кишилар келиб, исмларини ёздирдилар. У л хазратнинг хос сипоҳи, кичик султоннинг (яъни Абдулмўмин султоннинг) мавкабида бўлганлар, уларга озик-овкат тайёрловчилардан ташқариси, ўттиз минг кишига етди.

Алқисса, (хоқон) лашкар текширувдан ўтказилгач, жумод ал-аввал ойининг охири, шанба куни¹³⁶⁸ жуда катта фатху зафар жамияти билан кўзғолиб, тўла тартиб билан қора кунли душман томон юзланган ҳолда Работи Маликка тушди. Душманлар жуда яқинлашиб қолганлиги сабабли, иккинчи куни¹³⁰⁹ ясов тузиб аста-секин уруш ва жанг қилиш учун кўзғолдилар (ва) Оғажонбий работига тушдилар. У ерда душманнинг етиб (қолганлиги) ҳақида икки дафъа хабар келди. У л хазрат буюрди: «Кишилар ку рол-ас л аҳаларини тақсинлар, аммо уруш қилмасинлар». Ўша ерда (бундан) илгари қоровуллик учун олдинга кетган Али Мардон баходир тўсатдан Шохсаъид ўғлон ва душманларнинг ҳадсиз лашкарига етиб жанг қилиб мағлуб бўлишига озгина қолди. Тадбирли амир Абдуссамад(бий) ўз биродари Абдулвосеъ мирохўр ва Бикойбий билан, хоннинг хос чухраларидан бир тўдаси билан чопиб келдилар ҳамда у ўжар фирка ва фитна фасодли тоифага ташланиб уларни қувдилар. (Улар) биргаликда қўркмас қўлларини кўтардилар. Улардан хон тирларини жам қилиб, зафар ва нусрат билан қайтиш созини чалдилар.

Чаҳоршанба куни¹³⁷⁰ кўчиш байроғини кўтариб, Ачиқ¹³⁷¹ деган мавзегга тушдилар. У ерда амирлар кенгашиш мақсадида аъло хазратнинг даргоҳига тўпландилар ва шундай арз қилдилар: «Эшитишимизча, душман Зоминни олиб сув бўйига жой қилганмиш. Агар воқеа шундай бўлган бўлса, шу манзилда қолганимиз яхши бўларди, чунки мабодо биз чўллаган ҳолда чўлдан борсак ва улар сероблик, шодмонлик билан олдимиздан чиқсалар, бу (ҳол) лашкаримизнинг енгилишига сабаб бўлади». Бироқ улуғ мартабали жаноб Кучак ўғлон бошқа амир ҳамда улуғлар билан (подшоҳга) арз қилди: «Тесқаричиларнинг бахт ва толеи айланиб сув билан боғланмаган бўлишлари мумкин. Эътиборли кишилардан бир тўдаси бориб, сувдан¹³⁷² аниқ хабар олиб елсалар ва эҳтиётлик билан иш кўрсалар муносиброқ бўларди». Шунга қарор қилиб, танланган паҳлавонлардан ва номдор жанг кўрганлар

дан ўн кишини Зоминга юбордилар. (Улар; сувни айланиб кўриб, қайтдилар ва (хоқонга) арз қилдилар: «Душманлар сувни сақлашдан ниҳоятда ғофиллар. Бошларидаги ғоятда (кучли) ғурур сабабли ундан бепарво бўлдилар. Агар у тарафдан борилса, улар ҳеч қандай йўл билан сезмай қоладилар». Бу воқеа текширилиб чиқилгач, ойнинг олтинчиси, жума куни¹³⁷³ кечаси бахтиёр хазрат яна зафар шиорли сипоҳни фирдавс асарли мажлисга чақириб деди: «Ҳаммага маълумки, Бобо султон халқининг (бўйнидаги) марварид иплари узилиши ва сақланишидан мустасно ва холис бўлган бу хонадонга шу хилда журъат ва жасорат қилиб, жанг устига жанг камарини боғлаган ҳолда ўзини хазратнинг мувофиқлари билан келишмовчилик гирдобига олиб келди. Неча марталаб иқболли лашкар зарбасидан турли хил (йўл) л ар билан қочган эди. Ҳеч ким (унинг) бу остонанинг бандаларига бундай сурбетлик қилишини ўйламаган эди. У (бўлса) хали ҳам келишмовчилик, исёнкорлик, ўжарлик ва душман л икни давом эттирмоқда. Агарда бошқатдан ўзининг ёмон ҳаракатлари жазосини тортмасе, ҳар бир бурчакда юзсизларча беҳуда фосид хаёлларга берилиб юради. Агар жанг ўрнида ору номус жиловини қўлдан беришни истамасангиз, мардлик зирехини кийиб мардонавор ҳиммат юзини уруш майдонига қаратинг». (Абдуллахон) яна айтди: «Кимки баланд ҳиммат ли, мартаба зийнати ва муруввати, ору номус шиори, қутли фаржомли ҳиммат безаги билан машхур ва танилган бўлса, ҳаёт машаққатлари ва замон меҳнати ҳамда маломатларни ўз зиммасига қайтмаслиги ва ўз мақсадини шер оғзидан ҳамда муродини шамшир дамидан суғириб олиши керак».

М а с н а в и й:

Эртага қуёш ярақлаган вақтда,
Ҳаммангиз Бадахшон лаълидек (қимматли)
тош бўлинг.
Танингизнинг ҳаммасини тиғ ва ўкка тутинг.
Ору номус билан жон беринг.
Ҳаммангиз бирданига ўлим олдидан ўтинг.
(Бирингизнинг) бошингиз тож тагида ва
бирингизники дубулға тагида (бўлсин).
Чунки охирида дилни дунёдан тортиб
олишади.
Яхши ном билан ўлиш тирик юришдан яхши.
У туда ул хазратга нисбатан оқибати ва их-

ри бирданига бир дил ва бир тил бўлиб, аъло хазрат учун дуойи саного оғиз очган холда, ширин жонларидан кечиби, (юз берган) ахволга мувофиқ куйидаги мақолни куй ладил ар:

Н а з м :

Жонни қўлга олиб хон хузурида турибмиз
Нима буюрсалар жонимиз билан (бажариш
учун) турибмиз.
Ул хазрат гавхар сочувчи тилини уларга
тахсин учун ачди.

Ўша кечанинг бир қисми ўтганда, ул хазрат бир гуруҳга «шу кечаси илгари юриб сувни қўлингизга олинг», деб буюрди. (Шунингдек), қудратли амир Жонкелдибий ва кинавор устод Рухийга ҳам буюрди: «Барча тўфанларни олиб душман томон юзлансинлар ва жанг учун муносиб бир жой тайинлаган холда Бухородан олиб келинган аробаларни уруш жойига олиб бориб, ён томонга қўйиб, бир-бирига занжирласинлар. Турк ва тожик пиёдалар ҳамда тўфанг отувчиларни, араб ва форс қўшини ҳамда ходимларини, уларнинг қўлига тутқазсинлар. Ўзлари (эса) юриш одат бўлмаган Вол дараси¹³⁷⁴ йўлидан фалакни емирувчи узангиларини ҳаракат қилдириб, эрта сахарда зафар байроғини кўк гумбази авжига кўтарсинлар». Ваҳмидан уларнинг тезучар ўқлари осмон бургути тинч канот ёза олмайдиган ва аждарнишон найзалари хайбатидан фалак шери савлатли панжасини ерга қўядиган, «уларга ер тор бўлди»¹³⁷⁵ (мазмунни тўғри келадиган) жасоратли сипоҳ ва кина ўтказувчи лашкар ҳамда (ўзлари) ҳафтон, зирех, жавшан (кийиб) отларига тил л а суви югуртирилган гажмларни (ёпган) баходир сипоҳлар каби отлиқлар билан ҳаракатга келди.

Бахти қайтган ёвлардан ўч олиш учун ниҳоятда ҳаракат қилганларидан, куннинг қизигига (хам) қарамасдан душман томон йўлга тушдилар.

СУВ ВА ҚУРУҚЛИК ҚАҲРАМОННИНГ КИНА ХАМДА
ҒАЗАБЛИ БОБО СУЛТОН ҚАРШИСИДА САФ ТОРТИШИ
ВА БОБО СУЛТОННИНГ ОЛАМ ПОДШОҲИ (ЯЪНИ
ТАНГРИ) ТАҚДИРИ БИЛАН ЕНГИЛИШИ

Оламни ёритувчи офтоб зафарли тифини шом майдони султонидан ўч олиш учун кинидан су-

Жамшид чехрали подшоҳ Осмон отига минган эрта тонгда иқболли лашкар ўч олиш қасдида «қуллар эгаси» шоҳнинг фармонида мувофиқ йўлга чиқиб сувни эгалладилар. Теварак-атрофни эҳтиёт қилиб, ҳар томондан жой олдилар. Шу вақтдаёқ Бобо султон бундан хабар топиб, тез лик билан ўз сипоҳини тартибга солиб, ту л а оройиш берган холда, Зоминдан фитна ва кина майдони томон юрди.

Ҳар икки томон лашкари бир-бирига рўбарў бўлганда кўк денгиздек мавж уриб, кўнгилларини фитна ва ғазабга берган холда, саломатликдан кечдилар. Жаҳоннинг мизожи хавфсизлик ва тинчликдан айниб, бесарамжонликка мойил бўлди(лар). Чунончи, Симок аъзал¹³⁷⁰ ода-тига қарши Симоки Ромихга, Муштарий юлдузи табиатига зид равишда Саъд зобиҳ¹³⁷⁷ га айланди. Ромих (юлдузи)нинг кўзи Қавс буржи³⁷⁸ дан ярақлаб чиқди. Ер билан осмон ўртасида шундай тинчсизлик ғубори ҳамда дағдаға гарди пайдо бўлдики, (унга) киналиларнинг қон селидан бошқа (нарса) билан таскин бериш мумкин эмас эди. Жон билан тан орасида шу даражада хусумат ва низо пайдо бўлдики, ўтқир тифнинг дами ҳамда жон олувчи найзанинг зарбидан бўлаги (уни) ажратиб ололмасди. Жанг майдони уруш оловининг учқунидан алангаланиб, қаттиқ шамолдан тўлғонган даре каби мавж урди.

М а с н а в и й :

Уруш қасдидан кина (ўз) сафини тузганда,
Ҳар қирғовдан бало ўртага келди.
Саломатлик каби хотиржамлик (хам) юз
ўгириб,
Мурувват ҳам анко каби кўринмай қолди.
Девор ва эшиклардан фитна пайдо бўлиб,
Ўртадан ғавфо бош кўтарди.

Ўша Мухаммад хулқли, Мусо қўлли ва Исқандар ҳаракатли, жанг ва урушни кўп курган, кина жавшанида тарбияланган, олтин бешикда ўсган, доимо фатҳу ғалаба хурсандчилиги қаддини ичиб келган, ҳар қандай қийинчилик ва қаттиқчиликни (ўз бошидан) кечирган, Байт: *Мулкни шерлар чангалидан тортиб олган, Маҳсадни наҳанглар оғзидан чиқариб олган, Ҳеч бир маъракада ҳиличдан юз ўгирмаган*, уруш ва жанг атрофида жаҳонни босиб олиш ғуборини ёриб юборган Фаридун шавкатли хокон, «кимки

ди»¹, ояти мазмунига мувофиқ ўзини сақлаш, таваккул этагини маҳкам ушлаб, сабот ва виқор оёғини қудратли узангига қўйган ҳолда, ихтиёр жиловини Яратувчининг қўлига топшириб, бошида зафар дубулғаси ҳамда эғнида фатҳасар жавшан (ва) тоғ ҳайбатли от устига ўтириб, белига фитнали душманга қасд қилувчи заррин камар боғлатан ҳолда (сабот билан турди).

М а с н а в и й :

Уруш қасди учун у бахтиёр шох
Жиловни кина майдони томон бурди.
Эгар устида қуёш чехрали ой
(Гўё) фалак авжидан бир офтобдек

кўринарди.

Зирехга бекинган, кина дубулғасини кийган,
Нилу фар дан безалган бир ниҳол эди.
Оловранг пар, заррин тождан бош чиқарган,
Унинг юзи шамъидан шуъла кўтарилган (эди).
Бир юзки, худди ой олтин камар

боғлаганидек,

Камари билан ойни кўрғонлагандек эди.
Унинг бахтиёр боши тепасидаги укки пар¹³⁸⁰,
Бир ҳилол, бироқ қуёшдан юқорирок (эди).
Унинг (бошидаги) муборак пари зийнат учун

эди.

Унинг юзи офтобу, (бошидаги) пари соябон
бўлди.

Кутли чехрали шохнинг елкасида қалқон,
Осмон офтобининг ойнабанди бўлди.
Унинг темир қалповидан кўп кўзлар

хайронда,

Ҳар томондан икки юз жон унинг қурбони
(эди).

(Ёвга) ташланиш учун отни кўзғотиб,
Пари дев устида жилва қилгандек эди.
Чиннинг хушбўй охуларидай йўрғалаб,
Ярақлаган, аммо ердаги бир яшин эди,
Пахлавонлар у сарафроз атрофини ўраб,
Кина зирехларига бекинган ҳолда фитна

қилдилар.

Саркаш отликларнинг ҳаммасининг бошида
пар бўлиб,
Ҳаммалари пари чехралар гуруҳидай эдилар.

«Қалб — рух султонининг қароргоҳидир»¹³⁸¹

(нинг) мазмунига мувофиқ, қавлда туриб му-
борак фолли соябон қуши иззат ва иқболи Ху-
мо (қуши) каби саодатли қанотини у хислати
Имақтовли подшоҳ боши устига ездди. (Абдул-
лахон) ўткир тиғининг оташи билан уруш ва
жанг оловини алангалатган номдор курашув-

чилардан бир тўдасига довиюраклик байроғи та-
гидан жой берди. Рустамнишон Муинуддин Ўз-
бекхон мўл-қўл яроқ-аслаҳа билан Искандарҳа-
шам, Доро фармонли шахриёрнинг ўнг томо-
нида борди. Уришқоқ кишилар ва шердек ҳам-
ла қилувчи арслонлардан (бошқа) бир гуруҳи
унинг офтоб асос чодирини сояси тагига тайин
қилинди¹³⁸²

М а с н а в и й :

Маймана қанотга Ўзбекхон турди,
Дилдан душман кинасига жой берди.
Чопқир (от) устига давлат билан ўтирди.
(Гўё) давлат билан саодат отига минди.
Замоннинг буюк шоҳи зирехни ёпинғич

қилди.

(Гўё) булутдан машрик қуёши кўринди.
Унинг бош беағи бўлган пўлод қулоқ
Шараф юзасидан фалакка қуёш тож
бўлгандек эди.

Унинг бир қаноти бахтиёр шахзода, номдор
султон Абулфатҳ Абдуллатиф султоннинг ма-
дади билан безалди. Унинг шавкат ва шуқуҳли
муборак мавкабини рифъатнишон амирзода Му-
хаммад Бокийбий дўрмон, Мухаммад Али ўғ-
лон ва бошқа шулар каби соҳибқироннинг ўнг
эшик оғаларидан бир тўдаси беағи.

М а с н а в и й :

Абулфатҳ Абдуллатиф шундайки,
Ундан душманлар сафига юз шикает етади.
Шамол каби (эсувчи), яшин каби яроқловчи,
Олов табиатли отини жавлон урдиради.
Уруш (қилиш) учун жавшан остига
яшириниб,
(Гўё) тиник чашмага бекинган балиқдек
бўлди.

Заррин шамширини камардан пастга тушириб,
Унинг хизмати учун қалқон камар боғлаган
эди.

Унинг олдида қудратли амир Жонкелдибий
муборак нишонли, Парвиз хашамли, Доро фар-
монли, шохнинг фалакдаги офтоби, Тангри ла-
тофатининг сояси, давлатнинг мағзи султонзо-
да Абдулмўмин султоннинг, давлати доимий
бўлсин, қуш савлатли сипоҳи ва Баҳром да-
шлатли лашқарини саркарда тайинлаб тўла қу-
ролланган ва мукамал равишда саъй қадами-
ни тесқаричилар томон қўйди.

М а с н а в

Кина қасдида шундай бир гуруҳ туз дики,
Фитна орқасида уларнинг пешона ажинлари
кўринарди.
Бошдан-оёқ шамшир ва ўқ билан қуролланиб,
Филни отувчи, шерни ушловчи коплон
эдилар.

Ул ҳазратнинг сўл тарафида адолатли жа-
хондор, бандапарвар, бахтиёрлик дуржининг
дарвозаси, иқбол буржининг дури султон Абу-
наср Ибодулла султон офтоб йўсинли байроқни
(баланд) кўтариб, тоғ ҳайбатли отга минган хол-
да, жаҳонни ёндирувчи зарралардан ҳам куп
сипоҳ ва дарахт баргларида ҳам мўл лашкар
билан қутли соябон тагидан жой олди.

М а с н а в и й :

Иқболли хусрав Ибодулла
Майсара томонидан жой олди.
Яшин каби, зотли отли,
Балки пари шакли соясиз девни кўзғотди. •
От устида гул-гул байроқ билан жилва қилиб,
Шафақ рангида юқори осмонга чиққандек эди.
Тожи устидаги заррин кулоҳи,
Унинг бошида гул шоҳидаги ғунчага
ўхшарди.

Мамлакат очувчи гноҳнинг бошида ягона
сокка,
Хумой унга шарафдан соя солганга ўхшарди.
Зиреҳ остига шундай яширинган эдики,
(Гўё) куёш булутдан аён бўлгандек эди.

Дарвишнишон, Тангри инояти сояси бўлган
султон Дўстим султон фарзандларидан баъзи-
лари билан мардлик ва мардоналик қўлини кў-
тариб, бошдан оёғигача жиба ҳамда жавшанга
ғарқ бўлган ҳолда, ботирлик йўлига қадам
қўйди.

М а с н а в и й :

Искандар туғли, юлдуз сипоҳли шоҳ,
Пўлатдаи кийиму, темирдан кулоҳ (кийиб),
Кина билан отига миниб,
Майсара томон жиловни бурди.
(Бошига) парилар қанотидан уккипар қилди.
Пари шаклида жилва қила бошлади.
Гулгун байроқдан кўриниши безалиб,
Унинг юзи боғидан лола ўстирди.

Абулхайр султон Музаффар султон, Бўза-
хўр султон каби бошқа биродарлари билан бош-

дан оёқ дарёнинг мавж урушидаи жавшан ки-
йиб ва Уммон (денгизи) шаклидек хуруш қи-
либ ҳамда жўш урган ҳолда дарвишнишон Дўс-
тим султоннинг бир қанотига тайин қилинди.

М а с н а в и й :

Абулхайр жон ўғирловчи лашкар билан
Сўл саф олдидан жой олди.

Муртазойи аъзам, сараланганлар ичида бую-
ги, сайидлар паноҳи бўлган Мирсаъид Шайхим
султон¹³⁸³ каби султон л ардан ва Танишбий жа-
лоир, Али Мардон баҳодир ҳамда Жултойбийга
ўхшаш мўтабар амирлардан бир тўдаси билан
сўлнинг бир томонига ҳаммадан илгари ошиқ-
ди.

Хусрав султон ҳазратларининг нишонаси
(бўлган) хусрав нишонли султон Абулмузаф-
фар Исфандиёр султон рифъатли амирзода
Шоҳмуҳаммад манғит, тадбирли амир Шоҳим-
бий урғун³⁸⁴ лар каби бир гуруҳ куёш ва фа-
лакдек тиғ ҳамда қалқонлилар, бир туда Симо-
ки Ромих ва Баҳромдай найза ҳамда ханжарли-
лар ва қолган сўл сипоҳи билан зар байроғини
кўтариб, ҳаммадан илгари ўрин олди.

М а с н а в и й :

Жамшид хашамли, номдор хусрав,
Қадр юзасидан Исфандиёр деб номланган шоҳ
(эди).

Жанг отини жав л он урдириб,
Уруш майдони учун камар боғлади.
(Худди) бир коплон тоғдан пайдо бўлгандек,
Шундай тоғки, яшиндек ўрnidан кўчган эди.
Тобланишидан худди куёш ярақлагандек,
Шошилишидан худди азиз умрдек (эди).
Унинг туёғи заррин наълдан баҳраманд
бўлиб.

(Гўё) куёш билан ой бирга қўшилган эди.
Унинг олтин узангиси фахрланиш учун,
Исфандиёр кўзининг халқасидек бўлган эди.

Хунарвар устод Рухий илгарирок бориб
даштлилар қўлида бўлган майдон ўртасидаги
тепани Тангрининг инояти ва соҳибқирон дав-
латининг қуввати билан, тўфанг зарби ёрдами-
да олди. Қаблий ва жаҳонгирий қозонларини у
тепага ўрнатиб, тўфанг отувчи ҳолда нафтбоз-
ларни уларни сақлаш учун ўша ерга тайинла-
ди. Араваларни ҳам илгари олиб бориб ёнма-ён
занжирлаб қўйган ҳолда пиёда, каттик камон-

ли мерганлар ва тўфангчиларни аравалар ости ҳамда устига жойлади. Ўзининг туғ ва байроғини ўша тепаликка тикди.

М а с а в и й:

Ўша тўпалонда араваининг чархидан
Минглаб фалак тезда ер қаърига кетди. .
Ер юкори чархни ҳам ғайратга киргазиб,
Думалоқ фалаклар пайдо килди.
Арава дема, (балки) шукухли тоғлар,
Жанг шерлари, тоғ коплонлари эди.
Араваларни еипоҳнинг айланасидан юргазиб,
Чодир оининг атрофини кўрғонлагандек
бўлди.

Тиниқ шамширларини бир-бири билан уруштириб, байроқ тагида баҳодирлик кўрсатган ҳамда жингалак сочнинг зулфи халқасига бўйнини солиб зафарнинг ишки юзасидан жонбозлик қасдида бўлган тиғдор, ханжарли, курашувчи паҳлавонлардан бир неча кўшин тузиб, кўмак расми бўйича пистирмага кўйдиларки, агарда бирор тараф заифланиб, шикает еб, мададга эҳтиёж туғилса, мардлик кишилари, уруш ва кураш сафининг довьюраклари жангга тайёр бўлиб турадилар.

У тарафдан Бобо султон, уларнинг кўплигидан бутун сахро ва тоғлар ҳам торлик қилган жуда кўп аскар билан уруш ва кураш сафларини тузди. Қийматбаҳо ҳисобланган жон матоси ва бадан молидан кечди. Ўзининг маймана ва майсараларини баҳодирлик ўрмонининг шерлари ва довьюракли сўкмоқларининг коплонлари билан безади. Ўз сипоҳининг қавлида фитна оғоҳ байроқ остита туриб, ўнг тарафига фитна нишонли Дўстим султон, Тохир султон каби биродарлари ҳамда бўридек ҳамла қилувчи ва тулки юз лил ар дан бир гуруҳини кўйди. Сипоҳнинг су л томонини Абдол султон, Поянда Мухаммад, Маҳдий султон ва шулар каби ўзининг аммакиваччаларидан иборат бошқа гуруҳнинг шукуҳи билан зийнатлади.

Ўша вақтда Байт ул-ҳаром зиёратига бориш учун Хоразмдан қайтаётган ва қочиб Тошкентга Бобонинг ҳузурига борган Динмуҳаммад султон ҳамда Ҳисор воқеасидан сўнг Бобо султон олдига доимо (яшаш) учун келиб, уни хамиша ул ҳазратга (Абдуллахонга) нисбатан душманлик ҳамда келишмовчилик йўлига ундаган Фақир султон, Мухаммад Шариф султон, Мухаммад Қосим султон ва Мухаммадий султон каби

барча Ҳисор султонлари ўз фарзандларидан баъзилари билан биргаликда яровул туздилар ва унинг (Бобонинг) буйруғига мувофиқ мазкур гуруҳ ғурур ҳафтонларини кийиб кибр кулоҳларини бошларига кўйган ҳолда ҳадсиз курул-аслаха ва сонсиз яроғлар, ҳайбат ҳамда катта мақсадлар билан уруш қасдида қадам кўйдилар.

Ҳисобчилар уларнинг ўндан бирини ҳам санашда ақли ва идроки ожизлик қиладиган кўп жамият ҳамда мўл аскар манғлай¹³⁸⁵ да турди.

М а с н а в и й:

Иккинчи томондан кина истовчи душманлар
Жанг майдонида саф тортдилар.
(Шундай) бир гуруҳки, ҳаммаси яккама-якка
кина изловчи,
Ҳаммаси бури ҳашамли, арелон хулкли (эди).
Уларнинг мўйсиз икки қоши тўла ажин
(босган),
Кўзлари қошлари ажинига яширинган (эди).
Ҳаммаси бойўғли шаклли, укки юз ли,
Ҳаммалари сичқон кўзли, шум юзли эдилар.
Нам кўзлари нарғис каби қорачиғдан холи
бўлиб,

Боши косасига тортиб кетган эди.
Туксиз бошлари ковокқа ўхшаб тўла
бўлгандек,
Уларнинг юзи қалқон каби ажиндан тўла эди.
Юзлари саҳни мўйдан (тамом) холи бўлиб,
Соқоли ўрнига энгақлари узун бўлган (эди).
Ҳаммалари юзли, (аммо) юзларида мўй йўқ.
У юзда бахтсизлик гардидан бошқа нарса йўқ
(эди).

Туркистон дашти, Саброн, Тошкент, Андугон, Ахсикат ва Косон вилоятларидан олиб келтирилган кўплаб араваларни бир-бирига маҳкам занжирлаб ва мустаҳкам бандлар билан боғлаб саф олдига кўйдилар. Кўплаб тўфангчилар ҳамда сонсиз мерганларни унинг панжасига жойладилар.

М а с н а в и й :

Тўла шукуҳли даштлиларни аравага ўтказиб
жўнаганда,
Юзта Алванд тоғи жойидан кўзғолгандек
бўлди. III
Ёғочдан ясалган отлардек арава устига,
Худди гўдақлар каби даштлилар миниб
урушга отландилар.

Аравадаги пахлавонлар қўли Даги тўфанглар,
Маёт филларнинг хартумидек кўринардилар.
Аравага ўтирган замона кина ахтарувчилари,
Гўё гўдак иккинчи марта бешикка белангандек
бўлди.

Унинг (қанотнинг) бир тарафига уруш ва хусумат вақтида (Сом) Наримоннинг достони ва хикоясини назарига келтирмайдиган қон тўқувчи қахрамон ҳамда фитна кўзғовчи курашувчилардан минг киши тайин қилинди(ки), бордию бир томондан мададга эҳтиёж туғилиб қолса улар (зудлик билан) бориб, ўринни тўлғазадилар.

Ҳар икки томон товочилари қарама-қаршилик саҳнаси ва уруш майдонини безаб бўлгач, отлик сипоҳ кина, фитна ахтарувчилар низо ҳамда жанжал учун кўтарилдилар. Дастлаб душман томонидан бикрамчи бўлиб пистирмада турган бир гуруҳ бирданига кина тиғларини кўтариб, отларнинг кулоҳ ҳамда бўйинларини найзалар билан беаган ҳолда, нусратли лашкарларнинг сўл томонига ташландилар.

Иззат ва қудратли Дўстим султон ҳам сайид насабли Мир Асад, Танишбий (жалоир), Али Мардон баҳодир ва шулар каби қолган довьорак амирлар билан хусумат отини (жойидан) кўзго-тиб уларга ҳамла қилди. Биринчи хужумдаёқ у қоплон шуқуҳли гуруҳни олдиларидан ҳайдаб, қавл сафига етказиб қўйдилар.

Сўлнинг бир тарафидан Шохмуҳаммад мирзо Хусравнишон султоннинг мавкабидан бўлган шижоатли Дуст мирзо, Шерафкон мирзо каби пахлавонлардан бир тўдасининг иттифоклигида Дўстим султоннинг манқилосига юзма-юз бўлиб от чоптирдилар. Жон олувчи тиғларнинг зарби ва аждар нишонли найзаларнинг санчиши билан душманларни томири билан суғуриб, халокат гирдобига таш ладил ар.

Шундай қилиб, у хусумат ли икки тоифа иккинчи марта бир-бирларига ташландилар. Мардлик ва мардоналикнинг додини бердилар. Шундан сўнг, хумоюн фармонли султон Исфандиёр султон (хоқоннинг) фармонига мувофиқ унинг зафарли байроғи сояси остида бўлган пахлавонлар тоифаси билан келишмовчилик отини жавлон урдириб, душман сафига юзма-юз чоптирди. Ҳар бир ҳамласида бир ку рангу вчини халокат тупроғига йикитди. У филни ағдарув-

хусрав қайси томонга юзланмасин, агар ҳаммаси Садди Искандардек (мустаҳкам бўлса ҳам) парчалади.

М а с н а в и й :

У шер дил (уруш) майдонига етгач,
Куёшдек тиғини киндан суғурди.
Хусравшиор султон ҳар бир ҳамлада
Душман жонидан иллизини суғуриб олди.
У кина ахтарувчи қайси бир сафга юзланса,
Пахлавонлар қонидан ерни бўяди.

Уч мартагача зафар асарли султон паришон рўзғорли душман билан олишди. Охирида душман лар лашкари тоб бера олмай қочди.

Ўнг томондан ҳам эътиборли амир Жонкелдибий қолган кинали сипоҳ ҳамда довьорак курашувчилари билан кескин шамширларини қиндан чиқариб, қарама-қарши бўлган Ҳисор султонларига хужум қилди. Улардан кўпчилиги бераҳм тиғ билан яраланди. Яман тиғи бошларини кесиб, инсон руҳи қушини жисм қафасидан учирган ҳолда жон олувчи ўқ бургутини камон уясидан парвоз қилдирди. «Ер юзида бўлган ҳар бир киши йўқ бўлувчидир»¹³⁸⁶ хатини ёшу қарининг аҳвол пешонасига езди. Зумрад (рангли) тиғ пахлавонлар қонидан ёкут тую ли бўлиб, чўл қумлари лаъли Бадахшон рангига кирди.

М а с н а в и й :

Ўша олишувда камон шохидан чиққан,
Довьораклар тани садок¹³⁸⁷ каби (ўққа) тўлди.
Кина найзалари зирехдан баҳра олиб,
Темирнинг чуқурчасига сувдек сингиб кетди.

Хунарпарвар устод Рухий ҳам, «Жигарни ; юлиб олувчи тўфангандозлар бирданига замбараклардан ўт сочиб, уруш ва кураш оловини алангалатсинлар», деб буюрди.

М а с н а в и й :

Шуъла сочувчи тўфанглар, кулоҳ кийган саркашлар,
Оташ дарёсидек қайнай бошлади.
Тўфанг чакмоғидан байроқнинг маҳчаей таъсирланиб,
Узоқдан қўлини оловга тутарди.
Тўфанг пахлавонларнинг дилини қовлаб,

У майдонда шатранж ўйинчилардек,
Ёғочдан жуда кўп фил ясадилар.
Аравадаги пахлавонлар қўлидаги тўфанглар,
Маёт филларнинг хартумидек кўринардилар.
Аравага ўтирган замона кина ахтарувчилари,
Гўё гўдак иккинчи марта бешикка белангандек
бўлди.

Унинг (қанотнинг) бир тарафига уруш ва хусумат вақтида (Сом) Наримоннинг достони ва хикоясини назарига келтирмайдиган қон тўқувчи қахрамон ҳамда фитна кўзғовчи курашувчилардан минг киши тайин қилинди(ки), бордию бир томондан мададга эҳтиёж туғилиб қолса улар (зудлик билан) бориб, ўринни тўлғазадилар.

Ҳар икки томон товочилари қарама-қаршилик саҳнаси ва уруш майдонини безаб бўлгач, отлик сипоҳ кина, фитна ахтарувчилар низо ҳамда жанжал учуй кўтарилдилар. Дастлаб душман томонидан бикрамчи бўлиб пистирмада турган бир гуруҳ бирданига кина тиғларини кўтариб, отларнинг кулоҳ ҳамда бўйинларини найзалар билан безаган ҳолда, нусратли лашкарларнинг сўл томонига ташландилар.

Иззат ва қудратли Дўстим султон ҳам сайид И насабли Мир Асад, Танишбий (жалоир), Али Мардон баҳодир ва шулар каби қолган довьорак амирлар билан хусумат отини (жойидан) кўзго-тиб уларга ҳамла қилди. Биринчи ҳужумдаёқ у қоплон шуқухли гуруҳни олдиларидан хайдаб, қавл сафига етказиб қўйдилар.

Сўлнинг бир тарафидан Шоҳмуҳаммад мирзо Хусравнишон султоннинг мавқабидан бўлган И шижоатли Дуст мирзо, Шерафкон мирзо каби пахлавонлардан бир тўдасининг иттифоқлигида • Дўстим султоннинг манқилосига юзма-юз бўлиб от чоптирдилар. Жон олувчи тиғларнинг зарби ва аждар нишонли найзаларнинг санчиши билан душманларни томири билан суғуриб, ҳалокат гирдобига ташладилар.

Шунд'ай қилиб, у хусумат л и икки тоифа иккинчи марта бир-бирларига ташландилар. Мардлик ва мардоналикнинг додини бердилар. Шундан сўнг, ҳумоюн фармонли султон Исфандиёр султон (хоқоннинг) фармонига мувофиқ унинг зафарли байроғи сояси остида бўлган пахлавонлар тоифаси билан келишмовчилик отини жавлон урдириб, душман сафига юзма-юз чоптирди. Ҳар бир ҳамласида бир курашувчини ҳалокат тупроғига йикитди. У филни ағдарув-

темир тоғ бўлса ҳам, йикитди. У сафни ёрувчи хусрав қайси томонга юзланмасин, агар ҳаммаси Садди Искандардек (мустаҳкам бўлса ҳам) парчалади.

М а с н а в и й :

У шер дил (уруш) майдонига етгач,
Куёшдек тиғини киндан суғурди.
Хусравшиор султон ҳар бир ҳамлада
Душман жонидан илдизини суғуриб олди.
У кина ахтарувчи қайси бир сафга юзланса,
Пахлавонлар қонидан ерни бўяди.

Уч мартагача зафар асарли султон паришон рўзғорли душман билан олишди. Охирида душман лар лашкари тоб бера олмай қочди.

Ўнг томондан ҳам эътиборли амир Жонкелдибий қолган кинали сипоҳ ҳамда довьорак курашувчилари билан кескин шамширларини кинидан чиқариб, қарама-қарши бўлган Ҳисор султон л арига ҳужум қилди. Улардан кўпчилиги бераҳм тиғ билан яраланди. Яман тиғи бошларини кесиб, инсон руҳи қушини жисм қафасидан учирган ҳолда жон олувчи ўқ бургутини камон уясидан парвоз қилдирди. «Ер юзида бўлган ҳар бир киши йўқ бўлувчидир»¹³⁸⁶ хатини ёшу қарининг аҳвол пешонасига езди. Зумрад (рангли) тиғ пахлавонлар қонидан ёқут туге ли бўлиб, чўл қумлари лаъли Бадахшон рангига кирди.

М а с н а в и й :

Ўша олишувда камон шохидан чиққан,
Довьораклар тани садок¹³⁸⁷ каби (ўққа) тўлди.
Кина найзалари зирехдан баҳра олиб,
Темирнинг чуқурчасига сувдек сингиб кетди.

Хунарпарвар устод Рухий ҳам, «Жигарни ! юлиб олувчи тўфангандозлар бирданига замбараклардан ўт сочиб, уруш ва кураш оловинн алангалатсинлар», деб буюрди.

М а с н а в и й :

Шуъла сочувчи тўфанглар, кулоҳ кийган саркашлар, 1
Оташ дарёсидек қайнай бошлади.
Тўфанг чакмоғидан байроқнинг маҳчаси таъсирланиб.Я
Узоқдан қўлини оловга тутарди.
Тўфанг пахлавонларнинг дилини қовлаб,

Тўфанлар фавворадай саркаш бўлиб,
Лекин унда сувининг ҳаммаси оташ эди.
У мажлизда жанг мастоналари учун,
Нукл¹³⁸⁸ тўфангу, қон лоларанг бода бўлди.
Паҳлавонлар тўфанг жихатидан дилни

кўлдан бериб,
Май ичмасдан нуклнинг ўзидан маёт бўлган
(эди).

Бобо султоннинг узангиси олдида паҳлавонлардан бир тўдаси пиёда бўлиб турардилар. Устод Рухий ўша гуруҳни нишонга олди. Қозонларга ўт ёқиб, улар томон бир тош отди. Иттифоко, у тош ўша оро номуссиз гуруҳга етиб, Бобонинг машхур баҳодирларидан бўлган ва (илгари) шаҳид бўлган Хусрав султонни ўлдирган Дўстика баҳодирнинг танасини бошидан жудо қилди. Шу сабабли, у бесаранжом тўданинг ҳолига тамом саросималик йўл топди.

Хусрав хулкли (Исфандиёр) султон иккинчи марта фитначи душманга ҳужум қилди. Хулкар каби Бобонинг олдида тўпланган у паршон гуруҳни Тангрининг инояти ёрдами ва соҳибқирон давлатининг қуввати билан Етти қарокчи¹³⁸⁹ юлдузларидек парчалаб ва тарқатиб юборди. (Лекин) ўша довьораклик чўққисининг қоплонлари ҳамда шижоат денгизининг нахангларлари хусумат ва қон тўқишликда нимаки мумкин бўлса, (ўз) жойига қўйсалар ҳам фойда бермади. Шунинг учун чекиниш йўлини тутиб, қоча бошладилар. Султоннинг тобелари илгари бориб, Дашт волийсининг фаррошлари чодир қурган у икки тепаликни эгалладилар. Уларнинг тиғу байроқларини ҳам қўлга киритдилар.

М а с н а в и й :

Ўша жанжал ва тўпалон хаддан ошгач,
Душман қўшини қоча бошлади.
Отлик ва пиёдалар шатранж (доналари) каби
Жондан кечиб кураш майдонидан қочдилар.

Бобо султон келишмовчилик танобини тортиб, фитнани уйқусидан уйғотган ҳолда у қўзғолон ва бахтсизликнинг учқунини қўзғотганлиги сабабли, нусратли аскарнинг ҳужуми ҳамда муваффақиятини мушоҳада қилиб, муборак чодирнинг қанот ва пар ёзганини кўргач, тузоққа тушган қушдек типирчилаб, хайронликка ва саросимага тушиб қолди. Шунга қарамасдан, [дам-бадам хусумат отини жавлон урдириб ўз одамларини жангга рағбатлантирди. Сипоҳига далда бериб, «Урушдан қадамингизни тортманг;

мардонавор кураш шеvasида тиришқоклик қилингиз», деб буюрди.

Алқисса, оламни ёритувчи қуёш жаҳонни ёндирувчи тиғини қинидан чиқаргандан то пешин намози вақти яқинлашгунча, уруш олови ва жанг ҳамда санчиш оташи ниҳоятда алангалади. Зафар асарли лашкарнинг паҳлавонлари теваракатрофдан бирданига ҳамла қилиб уруш ҳамда кураш одатларида оро номусга риоя қилган ҳолда, Баҳмон жангининг достони ва Исфандиёр шавкатининг шуқуҳини унутдилар. Ниҳоят иноят насими, «Тангри истаган кишисини ёрдами билан қувватлайди»¹³⁹⁰ манбаидан эсиб, зафар субҳи «ёрдам Тангрдан ва фатҳ яқиндир»¹³⁹¹ машриқидан кўтарилди. Дашт султони саросимага тушиб жанг водийсидан оёғини тортди; «улар хуркиб орқаларига қочдилар»¹³⁹² оятини ўқиган ҳолда, уруш маърақасидан чекиндилар. Ўтқир шамшир ваҳимасида (кучайиб кетган) хавфдан безовталаниб, шамолдек тупроқ майдонида кездилар ва гўё арелондан хуркиб қочган эшаклардек, қочишни ихтиёр қилдилар.

М а с н а в и й :

У икки мамлакат очувчидан бирининг бошига,

Зафар Хумойи соя солмай турган эди.
Аммо охирида нусратпаноҳ шох,
Кина истовчи душман устидан зафар қозонди.
Дуо қўлида унинг байроғи худди қуёшдек,
Осмондан фатҳу нусрат эшигини очди.
Душман урушга тоқат қила олмай,
Қочиш томон жиловини бурди.
Шуқуҳли ер лашкарнинг жавлонидан,
Ер дан тоғ қўзғолди қочиш қасдида.
Қочишда байроқ оёққа ўралган этакдай,
Бир жойда туриб қолди.
Тортишув ва жанжал майдонида ўлганларнинг қўплигидан,
Шамол ер юзидан ўтолмай қолди.

Ўша қонли маърақа ҳамда жанг жойида Хисор султонларидан Фақир султон, Муҳаммад Шариф султон (Абдуллахон аскарлари қўлига) асир тушдилар. Муҳаммад Шариф султонни Ўзбекхонга топширдилар. Муҳаммадий султон ҳам қўлга тушган эди, уни Чаҳоржўй томонга, Жони(бек) султон ҳузурига юборди(лар). Жони(бек) султон уни унутилганлар зиндонида ҳаётини ўлим қозисига топшириб, яшаш рақамини борлик саҳифасидан ўчирди.

Б а й т :

Душман ажал тиғидан жонини кутказолмади.
Бошини бердию, гўйини • майдондан олиб
кетолмади.

Бобо султон кўп меҳнат (ва машаққат) билан ҳасрат ёши ҳамда ҳайрат сувида мамлакатнинг тахту тожидан қўлини ювиб, кўнглини мамлакатдан кўтарди ҳамда жонини кина истовчи сипоҳ қўлидан тортиб олиб Тошкент томон юзланди.

М а с н а в и й :

Бобо золим юз хийла билан
Жонини урушдан кутқазиб қолди.

Аъло ҳазрат фатху зафар ғалаба ойнасида юз кўрсатгач, лашкарга хўрланганларни ўлдиришни манъ қилди; шикает топтан ва қолган яраланган лашкарга омонлик (беришни) буюрдилар. Уларга омонлик берилгач, қочишга юзландилар. Нусратли сипоҳ чексиз ғанимат ва мўл-қўл моллардан маъмур бўлди. Нафис ас-боб, нозик чиннилар, кумуш ва олтин идиш-оёқлар ҳамда безакларга бойидилар.

Ул ҳазрат баланд даражали бу фатхнинг хусулини қимматли ғалабаларнинг безаклари деб билиб, унта эришишни (эса) Тангри иноятларининг лутфидан деб тушунди ва Иратувчининг неъматларига кетма-кет шукрлар қилди. Осмон баробар келадиган фатхномалар ёзишга буйруқ берди. Равшан кўнгилли дабир мавлоно Ҳайдар Мухаммад мунший сўз гавҳарларини ибрат ипига ва назм дурларини истиора каторига тизиб назмга айлантирди (ва) давлат мубашширларини (бу фатҳдан) хабар бериш учун мамлакатнинг теварак-атрофига юборди. У л ҳазрат хатарли ва қийин ўринда бир-биридан мусобақа гўйини олиб қочган ҳамда жаҳолат арбобларини дафъ қилишда жуда катта ғайрат кўрсатган бир тўдани подшоҳона неъматлар ва чексиз инъомлар билан сийлади; ҳар бирига табақа ҳамда даражасига қараб жуда кўп инъомлар, имтиёзлар берди. (Яна) ул ҳазрат Парвардигор меҳрибончилигининг хушбўй иси биринчи (дафъа) у томонга эсган ҳамда иқбол ва бахтиёрлик булбулининг (нағмасини) биринчи бўлиб эшитган Хусравнишон султон Исфандиёр султоннинг тўла шижоат ва довьюраклигига, ўзи кичкина бўлса ҳам катта ишларни қилганлигига тўла таҳсинлар ўқиди ҳамда бахтнинг таъли-

ми ва иқболнинг илҳоми билан «авлодларингизни хурматланг ва одобларини яхшиланг»¹³⁹³ тақозоси бўйича, мерос йўли билан теккан Шахрисабз вилоятини унга иноят қилди.

Ғаройиб, тасодифий ходисалардан (яна) куйидагилар бўлди: даштдилар қаттиқ шикает еган куни қозилар қозиси жаноб Нуриддин Мухаммад улуғлар ва шарафли кишиларни Бухоронинг Жомеъ маежидига тўплаб, муборак фатх учун «Фатх» сурасини хатм қилди. Юз кўрсатган фатх сурати Тангри оятларининг хатми ва раббоний уламоларининг тўпланиши ҳамда инсон фирқалари хулосаларининг дуолари натижаси бўлди.

Анбар бўйли қалам бу воқеа тарихини кунлар саҳифаларига нақш қилиб, сўзамоллар ўртасига ташлади.

Қ и т ъ а :

Жам(шид) кадрли хусрав Абдуллахон,
Бобони кина тиғи билан яралади.
Уруш куни химмат қўлини очиб,
Душманга ташқарига (чиқиш) йўлини
бекитди.

Бобога шикает етказди ва ақл деди:
Тарих учун «Боборо шикает»¹³⁹⁴.

УЛ ҲАЗРАТНИНГ КАТТА ДАВЛАТ БИЛАН СИРДАРЁДАН
ЎТИБ ТОШКЕНТГА КЕЛИШИ ВА ДАРВИШХОННИ
ИҚБОЛЛИ ДАВЛАТ ЁРДАМИ БИЛАН ТАХТГА
ЎТҚАЗИШИ (БАЁНИ)

Бундай шак-шубҳасиз ғалаба юз бергандан ва у жойга Искандар анжомли хон қўнгандан сўнг, шу куннинг намози аср вақтида (куйидаги) олий ҳукм бўлди: «Жами иззатли ва қудратли султонлар душманлар орқасидан ошиқсинлар, шояд бури савлатли у гуруҳни (кувиб) етсалар». Буйруққа мувофиқ, барча бахтиёр султонлар намозшомда ғалаба отларига миниб купли шамол каби даштдилар кетидан елдилар ва шаҳоб¹³⁹⁵ нишон жиловларини душманларни қувиб етиш учун бурдилар. (Хоннинг) ўзи эртасига у ердан кўчиб тамом нусрат билан Жом¹³⁹⁶ деган мавзегга тушди. Иккинчи куни зафар отини жавлон урдириб, Сирдарё соҳилига шохона чодир тикди. Аммо Бобо султон жуда кўп меҳнат ва машаққатлар билан маърақа майдонидан юз ўгирди ҳамда саросимага тушган ҳолда муз-1 тарлик юзини Тошкент томонига қаратди. Ниҳоятда ваҳима ва ғоятда қўрқинчга тушганли-

Гидан бу ерда бир кеча ҳам тўхтолмасдан, иккинчи куни аҳли, оиласи ва керакли анжомларидан баъзиларини олиб, тезлик билан Туркистон томон юзланди.

Аъло ҳазрат Бобонинг тўхтамаганлигидан хабардор бўлгач, шошилишчи равишда дарёга кўприк қурдириб (ундан) ўтди. (Дарёдан) ўтмасдан илгари, зафарнишон султонлардан Ибодулла султон, Абдуллатиф султон ва Исфандиёр султонларни Шохрухия¹³⁹⁷ дан ўтказиб Тошкентга юборди. Ҳашаматли амир Абдуссамдбийни (эса) амирлардан бир тўдаси билан Дарвишхонни олиб келиш учун Туркистонга юборди. Тўрт йилдан бери Бобо султон уни ул ҳазратга (яъни Абдуллахонга) давлатхоҳлик қилгани учун бандда тутарди.

(Абдуллахон) давлатнинг устуни ва салтанатнинг ишончи Қулбобо кўкалтош, қудратли амир Шохимбий арғун ва олий насабли жаноб Наврўзбий кушбегини ўзидан илгари Тошкентга юбориб номи (юкорида) зикр этилган амирларга қалъа дарвозаларини маҳкамлашни буюрди, токи, мабодо нусратли сипохдан раъийят холига ва вилоят бошлиқларининг ахволига бирор зарар етмасин. Ўзи (эса) эртасига офтоб маҳчасини сув юзидан кўтарганда (яъни эрта-лаб) Тошкент томон юзланди.

Ул ҳазратнинг келиши ҳақидаги хабар маълум бўлиши билан, у мамлакатнинг улуғлари ҳамда шарафли кишилари Искандар шиорли; шохнинг истикболига ошиқдилар. Вилоятининг калидларини келтириб, баъзи давлат аёнларининг воситаси билан, ул ҳазратнинг оёғларини ўпиш саодатини топдилар. Аъло ҳазрат у тўдани турли инъомлар билан сийлаб, у жойдан Тошкентга қараб ташриф буюрди (ва) қалъа ташқарисида Кайковус чорбоғи¹³⁹⁸ га тушди. Кўп йиллар давомида душманлар томонидан забт қилиниб келинган шундай бир вилоят кучли қўлга ўтди, мисра: *найза ва ўқнинг боши оғришасдан иш битди*. У мамлакатларнинг ҳаммасини оёғи остига олди. У мамлакатнинг теваарак-атрофидан кимгаки иқбол ёр бўлиб, хизматга ошиқса, жони-моли омон қолди. Кимки бўйин эгмасдан, итоат бошини итоаткорлик бўйинтуруғига солмаган бўлса, хотин, бола-чакалари, Моли мулкидан айрилди. Тошкентда яшовчилардан солиқ тариқасида жуда катта маблағ [тўплаб олгач, дарвиш нишонли Дарвишхон Туркистон томонидан шоду хурсанд (бўлган) ҳола] муқаддас _остонага ошиқди. У л ҳазрат

(унинг) истикболигумон юриб, Қорақашни^{*599} деган жойда, икки қутли юлдуз бир буржда яқинлашгандек, бир-бирлари билан учрашдилар. Ғоят каромат ва ниҳоятда меҳрибончиликлар билан, ўтган аҳдларга риоя қилган ҳолда, Тошкент вилоятини жами тобеъ ерлари билан унта хадя қилди ва у вилоятнинг барча инон-ихтиёрини унинг қўлига топширди.

Вилоятнинг муҳим ишларидан қутулгандан сўнг, (Абдуллахон) дарвишнишон хонни (яъни Дарвишхонни) ўзига ҳамроҳ қилиб олиб, юзини Туркистонни босиб олишга қаратди. Бир қанча манзил ва жойларни босиб ўтгач Сайрам¹⁴⁰⁰ вилоятига етиб келдилар. У ернинг волийси бўлган Хоразмшоҳ султоннинг ўғли Абдулкарим султон ташқари чиқиб қимматбаҳо совға-саломлар тақдим қилди. Аъло ҳазрат марҳамат ва шафқат юзасидан у вилоятни унинг ўзига инъом қилди ва Дарвишхонга итоат этишни буюриб, ўзи Ўтрор¹⁴⁰¹ томон юрди, чунки бу ерда Бобо султоннинг борлигини эшитган эди.

Бобо (султон) хонларнинг келаётганлигидан хабардор бўлгач, тезлик билан қочишга қарор қилди ва Манқит томон шошилди¹⁴⁰².

Б а й т :

Душман унинг тоғ каби ҳамласига
чидолмасдан,
Ундан (қочиб) дашту биёбон томон юз қўйди.

Бахтиёр ҳазрат Ўтрордан барча зафар шиорли султонларни саросимақорли Бобонинг кетидан юборди. Ўзи Хожа Аҳмад Яссавийнинг, Тангри уни раҳмат қилсин, нур билан тўла мазорларини зиёрат қилиш учун Туркистонга қараб офтобдек ярқираб турган байроқни кўтарди. У мамлакатнинг хавоси ғайратли, қутли асар мавқабнинг ғуборидан хушбўй (ва) мушкли бўлгач, ул ҳазрат пири турк¹⁴⁰³ нинг мунаввар қабри томон ошиқиб (уни) зиёрат қилди ва у жаннатнишон остонага жуда кўп садақа ҳамда назирлар берди. Буюк Амир Темур кўрагоннинг янгиликларидан бўлган мазор бошидаги қозонни¹⁴⁰⁴ уч юз қўй билан тўлғизиб, ихлос суфра-сига қўйди ҳамда очларни тўйғазди. У ердан қадимдан Дашти Қипчоқ подшоҳларининг пойтахти бўлган Сигноқ¹⁴⁰⁵ томон отланди. Ов қилиш ва куш учириш мақсадида бир неча кун ўша атрофда айланиб юрди. Ниҳоят, у жойга дашт томонидан эҳтиромли султонлар қайтиб келиб арз қилдилар: «Бобо султон саросимага

'тушган холда мажбуран Манқит томон қочди ва бахтсизлик тупроғини (ўз) даври устига сочди. Биз уни орқасидан ҳарчанд қувласак ҳам етолмадик».

Туркистоннинг барча мамлакатлари ҳазрат соҳибқироннинг қудратли доираси ва эътиборли қўли остига киритилгандан сўнг, у л ҳазрат бошқа биродарлари, қолган хонлар, ҳар бир қалъага гумашта қилиб тайинланган султонлар ва Абулхайр султоннинг илтимоси билан Сабронни (унинг) гумашталари ихтиёрида қолдирди ва ўзи чидамлилар билан бирликда ғалаба ва зафар (ёр бўлган) холда иззат ва иқбол марказита юзланиб, қайтиш туғини кўтарди.

Юлдуз сонли сипоҳ Чинос¹⁴⁰⁰ мавзеида лашкаргоҳ қургач; ўша ўринда Дарвишхон Искандар фармонли ҳазрат (шарафи)га катта тўй берди ва (ундан) мадад сўраш билан бирга Тошкентга қараб юзланди. У л ҳазрат бу илтимосга мувофиқ зафарёр сипоҳдан бир тўдасини унта ҳамроҳ қилди. Собиқ аҳдларни қасам билан таъкидлаб, азимат қўлини Шохрухия томон кўтарди, чунки (у) Ахсикатга боришни хаёл қилган эди.

АБУЛХАЙР СУЛТОННИНГ ИСКАНДАР ФАРМОНЛИ ИБОДУЛЛА СУЛТОН МАВКАБИДА ЎЛДИРИЛИШИ

Бу сўзнинг баёни қуйидагича: беокибат султон Абулхайр султон бир неча марта номуносиб ишлар ва кераксиз ҳаракатлар қилган бўлишига қарамасдан, ул ҳазрат тўла марҳамат ва ғоятда меҳрибончилик юзасидан сабрлилик ва оғирлик билан иш қўрар ва доимо унта турли сийлашлар ҳамда ҳар хил меҳрибончиликлар изҳор этарди. Бироқ унинг эътиқоди жирканч ва нияти бузуқ бўлганлигидан димоғига жойлашиб қолган мустақил (бўлиш) ва давлатга эга бўлиш каби бузуқ хаёлни гоҳ-гоҳда изҳор қилиб қўяди. Адолатли ва инсофли ҳокон уни ўжарлик йўлидан тўғрилиқ ҳамда адолатли йўлга даъват қилиб, шумлик ва исёнкорлик зарарини очиқ ташласа ҳам, унинг димоғидаги бузуқлик чора (топиш) даражасидан ўтиб кетганлигидан насихатлар унга фойда бермади. Унинг кўнглида яширинган тесқаричилик (хаёли) қайтадан юзага чиққач, у л ҳазрат арқони давлатлари ва ҳазратининг аъёнларини чақириб гавҳар сочувчи тили билан шундай дед и: «Мамла-

андишасини шу вақтда қилиш керакки, қачон эҳтиёжнинг дастгоҳи кенг бўлса, тадбир этиги оёққа тор келиб қолган замонда эмас. Ғараз шулки, узок муддат ва кўп замонлардан бери Абулхайрхон аҳволи саҳифасидан нафратли хиёнат асарларини кўриб келмоқдамиз, унинг ҳаракатлари ва юриш-туришидан душманлик ҳамда бузуқчилик истакларини сезмоқдамиз. У ни ер юзидан йўқ қилиб юбориш учун асос бўладиган сабаблар бир неча марта унинг томонидан юз берди. Шу муддат ичида унинг ҳаракатларини жазосиз қолдирдик, (ўзимизни) билиб билмасликка солдик. (Бунга) сабаб шулки, душманлик номи унда қолишини истамадик. Бироқ унинг ичини низо ва хилоф йиринглари ўраб олганлиги учун бундан кейин унга ишонилмади ҳеч ўрин қолмади. Мабодо унинг томонидан катта бир фитна ва қучли бузуқчилик содир бўлса, зулм ва ёмонлик оташи охиригача алангаласа, у вақтда дарёдек (кенг) хотирда шундай бир ғубор пайдо бўладики, унинг кўтарилишидан хаёл нигорхонасида сурат кўринмай қолади ва унинг этагига чора ҳамда иложнинг қўли етмай қолади».

(Ҳокон) ундан вужудга келган тубанлик ва жарималар сонини қуйидагича таърифлаб берди:

Биринчидан,- (унда) ифлослик ва тубанлик туғма бўлганлиги сабабли, кичиклигидаёқ шундай катта бир ишни қилган, шайтоннинг иғвоси ва нафс иштиёқида жаннат маконли нойиб марҳум султон Хусрав султон йўқлигида ҳийланайранлар билан Шаҳрисабзни босиб олди ва зўрлик қўлини талон-тороғга чўзиб, шаҳарда бўлган барча эркак ва хотинларни чиқариб юборди.

Иккинчидан, бу ҳодисани эшитгандан сўнг, шаҳид Султон Саъид билан бирликда у қалъа атрофига бориб, уни қамал қилдик. Аввало меҳрибончилик юзасидан зафар оғохли сипоҳимиз(нинг) милтиқ ва ўққа қўл чўзишларига розилик бермадик. Журъат камарини белга боғлаб, уруш бошланишини кутдик. Лекин у девор тепасига чиқиб олиб бизнинг ўрдумизга ўқ узиб турди. Ноғораларни тарақа-туруқ қилиб чалиб бир қанчаларни ярадор қилди.

Учинчидан, мағфиратнишон (Хусрав) султон иккинчи марта қалъани шундай қамал қилди: У фиску фасодга тўла фитначи шундай фитна кўтарганлиги сабабли, Тошкент ва Дашт сул-

конлари, Ўратепа ва Самарканд волийяаридан у мустаҳкам қалъани қамал қилишга отланишни илтимос қилди. Хаммалари чўлдаги қум сонидан ҳам зиёд, дарахт баргидан ҳам кўп туду билан у Кайвоннишон қалъани қамал қилдилар. Такдир тақозоси билан, у тенгсиз ва монандсиз қалъанинг (эшигини) очиб марҳум (Хусрав) султонни қўлга туширгач, тезда шахид қилди; унинг қариндошларини (ҳам) ҳалокат гирдобига улоқтирди. Маълум бўлишича, бу воқеаларнинг содир бўлишига энг катта сабаб ўша ёмон отлик (яъни Абулхайр султон) бўлган эди.

Тўртинчидан, санокли бир неча (киши) билан ов ва баҳор сайрига чиқиб, Қарши ҳамда Шаҳрисабзнинг дилни очувчи саҳроларида овга берилиб кетган вақтимизда, у беқибат жанжалчи калта фаҳмлилиги натижасида зиён хоқини жасорат юзидан дав лат бошига сочиб, фитна отини жойидан қўзғотган ҳолда, азм қўлини биз томонга бурди. Бу маъннинг сурати бизнинг хотиримиз ойнасида жилва қилиб, хижоб пардаси аниқлик чеҳрасидан олинди. Тангри ҳар ерда бизнинг нигоҳбонимиз ва сақловчимиз бўлганлиги учун бу мақсаднинг ҳосил бўлиши ҳеч қандай йўл билан унга юз қўрсатмади.

Бешинчидан, бутун душман сон-саноксиз туду билан Бухоро устига келганларида у ўша лашкарда манкило бўлиб қаерга етиб борсалар (ўша ерда) талончилик оловини алангалатди ва халқи, эр ва хотиндан (тортиб ҳаммани) талон-тороғ оловига отди. Айниқса, Хожайи жаҳон¹⁴⁰⁷ ҳазратларига сиғиниш учун ул ҳазратнинг нурли мазори ёнига келиб тўпланган Ѓиждувон халқларига (нисбатан) у фитна-фасодга тўла фитначи мазор устига келиб қўлидан келган ишларни қилди.

Олтинчидан, Балх вилоятига унинг волийсини огоҳлантириш учун йўналганимизда, Самарканд лашкарини чақириш учун қанча киши юборсак ҳам, баҳона кўрсатиб, келишни кечиктирди. Ниҳоят, иш охирига етиб, мурод ҳосил бўлишга яқинлашганда Балхга ошиқди ва учрашиш давлатини топди. (Лекин) унинг сипоҳлари ўша атрофдаги (кишилар)нинг мол-мулкларини талашга қўлларини чўздилар. Ҳар қанча киши юбориб, бу воқеанинг нотўғри бўлаётганини маълум қилган ҳолда, ўз одамларини бу ҳодисага чек қўйишга чақиришни сўрасак [ҳам сўзимизни қулоғига олмади ва инсофга келмади.

Еттинчидан, бу урушда Бобо (султон) ши-

кает л аниб, бизнинг одамларимиз барча султтаҒларнинг мавқабидида унинг томонига ошиққан вақтларида Абулхайрхон ҳаммадан илгари чопиб бориб, икки йўл боши¹⁴⁰⁸ га туриб олди. Унинг қочганлигини текширишни бир йўлдан кузатиб, кетидан келган ҳар бир кишини макр билан иккинчи йўлдан юборди, токи душман унинг макр-хийласи ёрдамида бургутнинг чангали қўрқинчидан озод бўлиб Даштга томон ошиқди.

Саккизинчидан, Тошкент ва Туркистон вилоятларининг жамийси бизнинг қўлимизга ўтгач, «Бир-биримиз билан иттифоқ бўлиб ҳар қалъага лашкар қўяйлик, токи улар бир-бирларига рашк қилиб қалъаларни сақлашда муболаға қиладилар ва осонлик билан ихтиёрни қўлдан бермайдилар», деб бир неча марта гапирсак ҳам бизнинг ҳеч бир фикримизга қўшилмади ҳамда Сабронни сўраб олиб ўзига ҳос кишилардан у ерга қўйди; «Бордию менинг одамларим бу қалъани сақлашда тиришқоқлик кўрсатмай, қочиб кетсалар менинг аҳд-паймонимни синдиришга бу воқеа сабаб бўлади», деди (у ўз-ўзича).

Тўққизинчидан, йиллаб хотирида яшириниб келган хиёнат сурати ва умр бўйи кўнглида сақланиб келган нафрат рақами туфайли, шу вақтда, кечадан бир қисми ўтганда, дилидаги бор сирларни амалга ошириш учун бизнинг ўрдумиз атрофига келди ҳамда шу ҳалокатли жойга қадам қўйди. Иттифоқо, бизнинг яқин кишиларимиз бу воқеадан хабар топиб, бутун жамият билан эҳтиром ила бизнинг даргоҳ томон шовилганлар. У (бўлса) ўз мақсадига етолмасдан (орқага) қайтган.

Бас, юқоридаги муқаддималар, мусулмонлар ва раъийятларнинг яхшилиқни хоҳлашлари жиҳатидан шуни муносиб ва лойиқ кўрилдики, қатл рақами унинг ҳаёти саҳифасига тортилсин, насх қалами унинг яшаш дебчаси устига қўйилсин. Шунинг учун у ни қатл ва йўқ қилиш ҳақида буйруқ берилди. Шохимбий, Дўстимбий ва Назар хожи қаби амирлардан бир тўдаси ҳазрат султон Ибодулла султоннинг ўрдусида йўлбарс йили 9-шаъбон шанба куни¹⁴⁰⁹ Сирдарёга яқин Ижокент¹⁴¹⁰ деган жойда ер юзини унинг ва унга қарашли баъзи кишиларнинг қонидан кип-қизил қилдилар. Дўстимбий унинг қибри бошини хорлик тупроғига отиб оёқдан йиқитгани сабаб ли, унинг ўлдирилган йили «Дўстим сар бурид»¹⁴¹¹ деб ёзилди. Шунинг^

'дек, кутли ҳукмга мувофик,' Эшимбий жалоир Навқога бостириб кириб фитна ва фасод сабабли Жувонмард (хон) ни икки боласи билан (бирга) нобуд қилди (ва) уларнинг гуноҳларини қасос тиғи билан Мовароуннаҳр сахнидан улоқтирди¹⁴¹²

М а с н а в и й:

Ёмон фикрли (кишининг) бошидан гуноҳини
йўқ қилиш,
Уйдаги чаённи камайтириш сингаридир.

Бу воқеа содир бўлиб, шодлик асарли бу хабар жаҳонга ёйилиши билан бахтиёр султон, Искандар шиорли хон давлатли биродарлари билан бирга Сайхун дарёсидан ўтди ва шу'суб юзида ов қилиб, мазкур ойнинг 22 панжшанба куни¹⁴¹³ фирдавс мисол Самарканд шаҳрига ташриф буюрди. Посбон шаҳар бўлган Самарканд кутли байроқ соясидан гулшан бўлиб, йиллаб жанг оғирликлари ва уруш машаққатларига гирифтор бўлган у диёр аҳолисининг умид кўзлари осмон тахтли мавкабнинг ғуборидан равшан бўлгач, ул хазрат мавкабининг келишидан шодлик ва хурсандлик асбоблари ҳосил бўлди ҳамда халқ роҳат ва фаровонликда кун кечири бошлаган, айрим табака ва оммага меҳрибонлик ҳамда марҳаматлар кўрсатилгандан сўнг, биродарлари ва қариндош-уруғларига, одат ҳамда коида бўйича бир неча кун кетма-кет тўй берди ҳамда жаннатдагидан ҳам кучлироқ айш-ишратли мажлис тузиб, ҳар бирига, ўз мартабасига қараб, фахрли тўнлар кийдирди. Самарканд ҳукуматини Ибодулла султонга иноят қилди. Қўлга киритилган бошқа жойларни ўзининг қолган уруғларига ҳадя қилди. Юқори мартабали амир Абдуссамадни Амин султоннинг ўғли Мухаммад Мўмин султонга оталиқ қилиб Андижонга юборди. У жанобнинг ота-боболаридан мерос қолиб келган вилоятни иноят қилиш билан у (киши)нинг салтанатини фалак авжиге кўтарди. У вилоятнинг барча муҳим ишларидан кўнглини тўқ қилгач, фалакка етувчи узангини Бухоро, (Тангри) у ни офат ва балодан асрасин, томон кўзғотди, рамазон ойнинг 20 изоҳда чаҳоршанба куни¹⁴¹⁴ хушдил ва шодмон, бахтиёр ва мақсадга эришган ҳолда бахту давлат билан иқбол ва шон-шараф жиловини илгари тортиб улуғлик соясини Бухоро халқи устига туширди. Унинг келишидан у ўлканинг аҳолией мағрурланди ва фахрланди.

Қ и т ъ а:

Мамлакат офтоби шараф буржида кўриниши
биланок,
Юлдузлар шоҳи Зухал айвони томон юрди.
Унинг юқори мартаба авжи ва камол буржиге
келиши билан,
Хурсандлик субҳи давлат машриқидан аён
бўлди.
Унинг тиғи сувидан дину давлат боғи
тозаланиб,
Мамлакат бўстони омон (лик) чечакларидан
хуррам бўлди.

ФИРДАВСМОНАНД САМАРҚАНД ВИЛОЯТИНИНГ ТАВСИФИ

Нуктадон тарихчиларнинг балоғатли сўзларидан маълум бўлишича, фирдавсмонанд Самарканд қадим замонларда буюк хонлар ва таъсири кучли ҳокимларнинг пойтахти бўлган. Айтишларича, биринчи марта (Самарқандни) Кайковус¹⁴¹⁵ қурган, иккинчи марта Искандар қурган. Баъзиларнинг айтишича, (у) Таббуа амирларидан¹⁴¹⁶ бири мўътабарли амир Самарнинг бинноси бўлган. Кейин уни Самарканд деб атаганлар, яъни самар кишлоғи (дейилган). Ниҳоят аста-секин арабчалашиб Самарканд деб ўқий бошлаганлар. Баъзи тарих арбоблари (шундай) таҳрир қиладилар: Абраҳа ўғли Африқиснинг ўғли Абу Қарб Самар Яруш¹⁴¹⁷ деган бўлган эди. У ҳам таббуалардан бўлиб, Туркистоннинг энг чеккаларигача босиб олганди. Самарқандга етгач, қанча уринса ҳам (уни) ўзига қарата олмади. Ўша вақтда Самарканд ҳокимининг бир қизи бўлиб, мамлакатнинг бутун ихтиёри унинг қўлида эди. Самар уни гурли ваъдалар билан алдади ва унинг олдига инъом ҳамда ҳадялар билан элчи юбориб деди: «Биз шунча машаққатларни ўзимиз кўриб, бу мамлакатга сени учратиш мақсадида келдик, вилоятни босиб олиш (эса) эсимизга ҳам келгани йўқ. Лекин (сенга) мана бу арзимиз бор: юк ва оғир (нарс)ларимизни шу мамлакатда қолдириб, Чинга борамиз. Ўша мамлакатларни босиб олиш учун кетяпмиз. Агар руҳсат берсанг, ўз асбобларимизни (шаҳрингда) қолдириб ўтамиз». Қиз унинг тадбиркорлигидан ғофил қолди. (Улар) юк ва асбобларини шаҳарга киргаздилар. Самар тўрт минг сандик! тайёрлаб, довьорак ва паҳлавон йигитлардан, жанг ва уруш сафарларини мукамал тузган!

холда, сандиқ ичига жойлади. Сандиқларни ша-
хар ичига олиб кирди. Уз сипоҳига тайинла-
дики, «Ярим кечада кўнғироқ овозини эшитиш
билан, тиғларни яланғочлаб сандиқдан чиқасиз-
лар ва шаҳарни босиб оласизлар». Худди
ваъдалашган вақтда Самарнинг лашкари ша-
харнинг ташқарисидан ҳужум бошладилар ва
дарвозаларга етгач, овозларини баланд кўтар-
дилар. Жангчилар сандиқлардан чиқиб, қилич-
ларни суғурган холда ташқари ва ичкаридан
шаҳарни (ўзларига) қарата бошладилар (ва)
пахлавонлик овозини осмонга етказдилар. Са-
мар шаҳар атрофидаги девор ва буржларни
вайрон қилиб қовлади. Шунинг учун ҳам унинг
номига «Самар канд» деб кўшилди. Шундан
сўнг, Самар Чин томонига юзланди. Йўлда ўзи
ва лашкари ташналикдан ҳалок бўлдилар.
(Улар) бу жаҳонда яшашдан тўхтадилар.

Шундан кейин Таббуа ўз-ўзича келиб Са-
марканд (шаҳрини) курди ва Чинга борди. Чин-
дан қайтиш вақтида у шаҳардан ўзи учун олган
асирларни Самаркандда қолдирди.

«Масолик ул-мамолик» китобининг муалли-
фи¹⁴¹⁸ шундай дейди: «Самарқанднинг қоғозчи-
лари ўша халқдан бўлган». «Масолик ул-мамо-
лик»нинг муаллифи яна шундай дейди: «Са-
марканд етдим. Унинг девори устида темир коп-
ланган бир дарвоза кўрдим. Ибрий, яъни (яху-
дий) хати билан унга (қуйидагилар) ёзилган
эди: «Яман Санъондан то Самарқандгача минг
фарсанг бўлиб, ўша Таббуанинг ҳукмига кир-
ган, Самарканд ва Санъонни у қурган». Ўша
замонда фитна юз бериб дарвоза ёниб кетди.
Ёзув (хам) қолмади».

Баъзилар унинг (Самарканд сўзининг) ке-
либ чиқиши тўғрисида шундай дейди: «Унинг
асл номи Самарканд бўлган. Турк тилида Се-
мизкент демақдир. Уни арабчалаштириб Самар-
канд деганлар. Кейинчалик у мамлакатни бо-
сиб олган ислом (вакилларининг) дастлабкила-
ри (вақтида) кимгаки Хуросон ҳукумати бе-
рилса, унинг ҳукми Мовароуннаҳрга ҳам ўта-
берган. То Тангрининг ишончли кишиси Аббо-
сий халифаларидан ўн бешинчи халифа¹⁴¹⁹,
хижрий икки юз олтмиш бешинчи йилда¹⁴²⁰
Наср ибн Аҳмад ибн Сомон¹⁴²¹ни Мовароуннаҳр
ва Хуросонга амир қилиб юборди. Сомонийлар-
нинг салтанатни (идора қилиши) ўша йилдан
[дир. Сомонийлар ўзларининг пойтахти қилиб
Бухорони олдилар. 120 йил салтанат шу хона-
дон қўлида бўлиб¹⁴²², пойтахтлари ўша (Бухо-

ро) бўлди. Бухоронинг тавсифида ҳам шундай
ёзилган.

Сомонийлар давлати тугагандан сўнг, Мо-
вароуннаҳрнинг баъзи (ерлари)ни Туркистон
хонлари эгалладилар. Баъзисини (эса) Ғазна-
вий султонлари (олдилар). Улардан сўнг Сал-
жуқийлар ҳам (уни) шу йўл билан эгаллади-
лар ва ҳукумат туздилар¹⁴²³.

Лекин кўпинча Мовароуннаҳр шаҳарлари
ичида энг буюғи Самарканд бўлган. Саджу-
қийларга кўшилган ва Туркистон хонларидан
бўлган Томғочхон ҳамда Маҳмудхонларнинг¹⁴²⁴
пойтахти (хам) Самарканд бўлган. Шунингдек,
Муҳаммад Хоразмшоҳнинг куёви Усмонхон ҳам
Самарқандда ўлтирган¹⁴²⁵. Шундан сўнг Мова-
роуннаҳр мамлакатни бутунлай Хоразмшоҳга қа-
рам бўлган¹⁴²⁶. Жаҳон подшоши бўлган Чингиз-
хон у мамлакатни Хоразмшоҳ қўлидан тортиб
олгач, уни идора қилишни Мўғулистон ва Тур-
кистоннинг баъзи бир шаҳарлари билан кўшиб
ўз ўғли Чигатойхонга топширди. У ва унинг
ўғиллари кўчманчи бўлганлари сабабли вилоят
ўртасида оромгоҳ қурмадилар.

Хулоса (қилиб айтганда), Мовароуннаҳр
халқлари ҳамма вақт ўз подшоҳларига мутё
ва фармонбардор бўлиб келдилар. Уларнинг си-
поҳлари вафодорлик, турғунлик ва барқарор-
ликда (бошқа) барча лашкарлардан ғолиб бўл-
ганлар.

Алқисса, Самарканд шаҳри оламдаги обод |
шаҳарлар орасида, миллатлар орасида ислом
миллатидайидир. (Доимо) замон султонлари ва
ислом уламоларининг макони бўлиб, унинг оби
хаёт чашмасидан юзага келган зилол сувлари §
(жаннатдаги) Кавсар ва Тасним (булоқлари)дан
хабар берарди. Фаришталар кўзига тўтиё бўл-
ган унинг пок тупроғи мушк таратувчи жаннат-
нинг атрларидан хикоя қиларди. Унинг руҳни
кўтарувчи шаббодалари жаннатдаги хушбўй хид-
лардан дам уриб, ҳасрат оловларини сабо ва
шамолнинг хушбўй хидларига ташларди. Унинг
сермева дарахтлари, «унинг илдизи ерга ўрна-
шиб, шохи осмондадир»¹⁴²⁷ (ояти) сифати би-
лан мақталгандир. Сидра ва Туби (дарахт)ла-
рига таъна тилини чиқариб, роҳатбахш ва фир-
давс асар саҳроларидан — дунё жаннатлари
тўрттадир; бири Самарканд Суғдидир, хақиқа-
тини изҳор этади; хурсандликни орттирувчи
унинг Салсабил анвор сувларидан Дарғомнинг
шароби «Қайғу ва ғамларни кетказувчидир¹⁴²⁸
маъноси билан равшандир.

^амарканд ҳақида китобларда яна бундай дейилган:) «Бир шаҳар борки, уни Самарканд дейдилар. Унда бир чашма борки, жаннатдаги чашмалардандир. (Унда) бир қабр борки, пайғамбарлар қабридандир. Бир боғ борки, жаннатдаги боғлардандир». Қиёмат куни ўлганлари шаҳидлар билан учрашадилар. Қадим замонларда Самарканд шаҳрининг бир буюк қалъаси бор эди. Неча марта унинг устига яна (қўрғон) қурилганки, унинг асарлари ханузгача кўришиб турибди. Уни Болоҳисор деб атаганлар. Чингизхон замонидаги ўзгаришларда хароб бўлган. Унинг вайронлик ҳолатини кўпчилик тарихларда эслатилган. Хукмронлик навбати соҳибкирон Амир Темур кўрагонга, Тангри унинг далилини нурли қилсин, етганда, хижрий етти юз етмиш учинчи йилда¹⁴²⁹ ҳозир мавжуд бўлган шаҳарбандни қуришга киришди ва қисқа муддат ичида қуриб тамомлади. Ҳозир давлатлари кундан-кунга зиёда бўлаётган ул ҳазратнинг замониди (яъни) хижрий тўққиз юз тўқсон бешинчи йилда¹⁴³⁰ унинг маъмуриги ниҳоятда ортди.

У вилоятда буюк амир ва унинг авлодларидан қолган ҳамда бузилиш ва вайронликка юз қўйган иморатларни (Абдуллахон) тузатишга буйруқ берди. Садр ул-аном¹⁴³¹ жаноб Кулбобо кўкалтош уни тузатиш ва қуришда тиришқоклик кўрсатмоқдалар. Умид шулки, ул ҳазратнинг иқбол қаср давом шамъидан безак олиб, унинг улуғворлиги ҳамда кўркининг асоси то қиёмат кунигача мустаҳкам (турадиган) бўлсин.

ИҚБОЛ НИШОНЛИ ҲАЗРАТ ХОННИНГ ИККИНЧИ
МАРТА БОБО СУЛТОН ТОМОНИГА ЮЗЛАНИШИГА
САБАБ БЎЛГАН ВОҚЕАЛАРНИНГ БАЁНИ

(Абдулла хокОн) давлат ва иқбол шукухи билан иззат ва улуғворлик қароргоҳига тушгач, иккинчи марта адолат палосини хурсандлик билан ези ва зўрлаш биноти ҳамда зулм асосини бутунлай вайрон қилди. Гарчи Бухоро бениҳоят хусн ва латофатга эга бўлса ҳам, лекин шаҳриёрнинг ҳузури нури билан янада ортиқроқ безанди. Қутли байроқнинг висоли баракотидан кўркамлик ва тозаллик олди.

(Н а з м:)

Жаҳон подшоси иқбол билан у манзилга
қадам қўйишидан
Бухоро иккинчи бор гўзал ва хуррам бўлди.

Дор ул-ислом (Бағдод) мартабаси ва жаннат
боғи бахтини.
Зот ул-буруж^{III2} зийнати ва Байт ул-харом
хурматини топди.

(Хокон) дастлаб файзли ва баракотли мазорларни зиёрат қилишга ошиқиб, фақир ва бечораларга кўп садақа ҳамда назирлар берди. Бухоронинг катта-кичиклари ва қолган вилоятларнинг талабаларига катта маблағ инъом қилиб, уларни очкўзлик заҳматидан қайтарди. Рўзанинг қолганини иту ерда тоат ва ибодат билан адо қилдилар. Ҳайит оғи бахт ва саодат уфқидан жаҳонни безатувчи жамолини олам аҳлига кўрсатгач, (унинг) иноят қўли саодат эшикларини давлат арбобларига очди.

М а т л а б:

Хурсандлик куни юз кўрсатиб рўза охирига
етди.
Ийд султонининг байроғи майдон бошига
етди.

Ийд намозини бахтли толеъ ва саодатли бахт билан Работи Маликнинг эгаси Малик Шамсуддин¹⁴³³нинг чаҳорбоғи бўлган Бухоронинг Намозгоҳида ўтказилди. Муборак ийд байрамини ва у саодатли куннинг одобини (ўтказишдан) хотиржам бўлгач ва мамлакат ҳамда давлат учун керакли тадбирлари ва раъийятнинг муҳим ишлари тугагач, шаввол ойининг ўнинчиси шанба куни¹⁴³⁴ тезюрар отнинг эгарини турли хил лаъл тошлари билан безатган ва шодлик ҳамда хурсандчиликни янада кўтариб Насаф томон юзланди. Доимо ҳиммат гадолари аҳлуллоҳ ва рух арбоблари кўнглидан огоҳлик сўраганликлари сабабли, восилларнинг қутби, ислом ва мусулмонларнинг мадақкори, авлиёларнинг султони. тақводорларнинг бурҳони, Маснавий: *Қадимий(лик) авжининг ярацлаган цуёши, Субҳ каби дилдан нурли дам урди, Порлоц сафли, соф андишали, Худди саодат тонги (сингари) равшан, Унинг дили ладун илми^{III}, Унинг ту прощ ҳақиқат суви билан цорилган* яъни ҳазрат Хожа Баҳо ул-хаққ вад-дин Муҳаммад Нақшбандийнинг, (Тангри) уларнинг сирларини (хаммиша) пок қилсин, муқаддас мазорларини зиёрат (қилишга) ташриф буюрдилар ва у хайрли жойнинг фақирларига (турли) таъомлар буюрдилар. Каъба мисол у манзилда Бултуруқбий дўрмоннинг ўғли Шохимбий Бобо султон томо-

нидан (улуғ) остонани ўпишга ошиқди (ва) ма5Ғ
лакат таянчи Кулбобо кўкалтош ёрдамида ул
хазратнинг давлати пояларини ўпди (хамда)
камтарлик билан пойгоҳга (ўтирган холда) ожиз
ва фақир тили билан бахтиёр хазратнинг
кимёасар хотири олдида арз қилди: Бобо сул-
тон бандалик ва ожизликни изҳор қилгач, та-
моми бандалик ва хижолатлик билан деди: «Ғар-
чи узоқ муддат ва кўп замондан бери шайтон-
нинг васвасаси билан кўнглимдан бузук хаёлга
ўрин бериб, душманлик томон қадам қўйган
холда юзимни низо водийси ва душманлик ша-
молига қаратган бўлсам ҳам, эндиликда яхши-
лик йўлини тушуниб ҳамда қилганларимдан пу-
шаймон бўлиб, шуни илтимос қиламан: «Аччиғ-
ни ютувчиларга...»¹⁴³⁶ оятига бўйсуниб, «киши-
ларни кечирувчилар»¹⁴³⁷га амал қилган холда,
«Тангри, яхшилик қилувчиларни дуст била-
ди»¹⁴³⁸ ваъдаси билан бу фақирни афв этиб ва
(гуноҳларидан) кўз юмиб, суюрғол ҳамда меҳ-
рибончиликлар билан сийласалар.

М а с н а в и й :

Шундай подшоҳнинг афв қилиши умидида
Бандадан хамиша гуноҳ содир бўлади.
Ўз ишим ва қилиғимдан пушаймонман.
Ўз ишимдан бутун умр шармандаман.
Парвардигор Тангрининг қазоси,
Шундай бўлган экан, эй номдор хусрав.
Қандай фармон берсангиз (хам) хозир
бандаман
Афв тожини менинг бошимга қўясиз.
(Энди) шоҳ фармони ҳукмидан бош
тортмайман.
Ўлдиришга лойиқ бўлганнинг гуноҳини
кечирса нима бўлади.

Муқаррарки, агар осий (бандалар) гуноҳ-
ларни қилишга уринмаса ва гуноҳкор ёмон иш-
ларни қилишга қадам қўймаса, афв ойнаси ёруғ-
лик бермасди, яхшилик сурати истихсон¹⁴³⁹ арз-
гоҳига келмасди.

Ш е ъ р :

Агар гуноҳимиз йўқликдан вужудга келмаса
эди,
Сенинг афвинг вужуди йўқлик оламида
бўларди».

Унинг (яъни Бобо султоннинг) фармонбар-
дорликда мухбир, итоаткорлик ва хизматкор-

ликдан хабар берувчи мулойим ҳикоялари та-
момила ёлғон, хийла, макр ва найрангдан ибор-
рат бўлса ҳам, Искандар фармонли хазрат улуғ-
вор хулқи ва ажойиб меҳрибончилиги, камоли
мурувват ва кучли латофати туфайли ахлоқдан
афвни танлаб олди; мактовларни қабул қилди;
жарималарни бекор этиб, Шоҳимбийга қиймат-
баҳо тўн ҳада қилди ҳамда қуйидагиларни баён
этди: «Ўз султонингга айт; шу шарт билан Тур-
кистон вилоятини унга топшираманки, агар
(бошқа) ўз чегарасидан ташқарига оёқ қўйма-
са, отаси ўрнига (ота) бўлган катта акаси Дар-
вишхоннинг сўзидан чиқмаса. Бордию бунинг
аксини қилса, мувофиқлик юзини муҳолифлик
тирноғи билан тирнаса, «табиатда мукофот маж-
бурийдир»¹⁴⁴⁰га мувофиқ, хусумат моддалари
шундай ҳаракатга келадики, унинг иложини ҳеч
топиб бўлмайди ва унинг тадбирини хаёл хази-
насидан ҳеч излай олмайди. «Зулм қилувчилар
унинг натижасини ўзларига қайтишини яқинда
биладилар»¹⁴⁴¹.

Бобонинг элчиларга кетиш учун ижозат бер-
гач, ўзи тамоми иззат ва шараф билан Насаф
сахросига юзланди. Йўлда жониворларни отиб
ов билан шуғулланди. Бир неча кун шу дилга
ёқимли саҳрода ов қилди.

Н а з м :

Қачонки қудратли шоҳ овга азм қилди,
Қаерда куш курса бир дилни овлади.
Чопқир отнинг устига минганида,
Осмон отига (минган) ундан фахрланарди.
Кимники давлат куши қанот ёзса,
Фалакнинг икки бургутини бирликда мағлуб
қилади.

Шу орада тўсатдан Дарвишхон томонидан
Кайвоннишон остонага (бир) киши келиб арз
қилди: «Бобо султон иккинчи марта ғафлат
майдонида ҳавас отини чоптириб, жиловни ен-
гилтаклик қўлига илди. Ниҳоятда ақли камли-
гидан катта иш ва кучли хатарни олдига қўйиб,
Тошкент вилоятини босиб олиш рақамини қанот
лавҳаси ва хаёл ойнасига чизди. Ўзининг дил
экинзори ва кўкрак сахросида ўстирган зўрлик
ва ўжарлик илдинини, фитна-фасод ниҳолини
ғурур суви билан парвариш қилиб, душманлик
меvasи ҳамда низо самарасини йиғди: хиёнат
пистирмасидан чиқиб, душманлик тигини суғур-
ди ва оёғини бўйсунуш доирасидан чиқариб,
бўйинини итоат бўйинтуруғидан тортиб олган хол-

да бу томонга юзланди. Агар Жамшид мартабали ҳазрат сипоҳдан бир қисмини ва нусратпаноҳ лашкардан бир тўдасини бу дуогўй ҳамда давлатхоҳ ёрдамига юборсалар, бу бадбахтнинг фитнаси бутун яхшилиги билан замон майдонидан йўқолишига умид қилишлари мумкин. «У Тангри учун осон бўлган»¹⁴⁴².

Аъло ҳазратнинг олий фикрларида бу воқеанинг сурати юз очғач, қазо ва тақдир билан боғланган шаҳона азиматлар ҳаракатга келиб (мана бу) олий белгили нишонни давлат марказига юборди: «Давлатнинг таянчи Низомиддин Қулбобо кўкалтош, жаноб сайид Ҳасанхожа нақиб ва бошқа арқой давлатлари билан бирликда қаъба мартабали, жаҳонда мумтоз, улуғ зот хожа Калонхожа даргоҳига Маснавий: *(Тангри)га яқинлик ва иззапг палосида мамлакатг олувчи подшоҳ, Фақир курсисида ва валолят пгахтида шахриёр, Камолга етиш даражасида Искандардек сарафроз, Хаққиқатни текшириши оламида Сулайлюндек тождор Унинг зоҳир зоти нчки поклигинанг далили, Унинг пок хотири сахийликда цуёш нуридек цудратли* бориб, бу борада маслаҳатлашсинлар ва ул ҳазратнинг фикрлари нимани тақозо қилса, ту қарор (бўлсин); унинг мазмунини бу томонга юборсалар». Қудратли амирлар ҳидоят асарли ҳазратнинг фалак эътиборли остоналарига келгач, кенгаш режасини ўртага ташладилар; анча сўзлашишганларидан сўнг, ул ҳазратнинг фикрлари шу қарорга келди: Давлатманд ҳокон тўхтовсиз Тошкентга юзлансинлар, «кечкикишда офат бор»¹⁴⁴³га амал қилиб, барча зафарогоҳ сипоҳни тўплаб тез лик билан йўлга тушсинлар. (Бобо султон) хали Дарвишхонни йиқитганча йўқ. Умид шулки, (агар борсалар) унинг кишанидан озод қилажаклар. Таҷриба аҳллари шундай деганлар: Маснавий: *Ишни бугундан эртага ҳолдирма, Эртага жаҳонда нима бўлишиши цаердан биласан.* Тадбирли амир Қулбобо кўкалтош ул ҳазратнинг кенгаши суратини эшитгач, (уни) фалак мартабали ҳокон остонасига юборди.

У л ҳазрат ҳеч ўчмайдиган, таъсири кучли, кутлуғ ҳукм фармон қилди: «Баҳром размли товочилар ва Миррих азмили ясовуллар тева-рак-атрофга чоғиб, Балх, Шибирғон, Маймана, Гаржистон, Термиз, Ҳисори Шодмондан, Хуросоннинг энг узок бурчагидан тортиб то Қобилгача, Бадахшон ва Мовароуннаҳрнинг боғата мамлакатларидан Баҳром қаҳрли сипоҳ тўп-

лаб, тўла тартиб билан қутли аскаргоҳга юрсинлар. Белгиланган жой, яъни Насафга тўпланиб, куёғд (каби порловчи) байроқ соясида ором олсинлар».

Н а з м:

Одил шаҳаншоҳ қутли ҳукм чиқардики,
Ҳамма мамлакатлардан сипоҳ тўплансин.
Танларига совут қийиб, кина тиғини
белларига боғласинлар.
Бошларига темир кулоҳни қўйиб, ўзларини
безатсинлар.

Ғолиб лашкар фатҳу зафарли мавқабга қўшилмасдан илгари, ул ҳазрат Дарвишхон хизматида қолдириб келган Гадоё ёбу қайтиб келди ва шундай дед и: «Бобо султон иккинчи марта бахтсизлик тупроғини замон бошига сочиб, фитна ва фасод отини исён ва бўйинсунмаслик майдонидан қўзғотган ҳолда Тошкентни қамал қилди, исён ва ёмонлик қалиди билан унинг эшикларини очди. Дарвишхоннинг илтимоеига кўра, ул ҳазрат (Тошкентга) нақиб қилиб тайинлаган ва унга қолган аскарларни ҳамроҳ қилиб қолдирган сайидларга мансуб, нақиб насабли Хожа Қори Сайид Отойини шаҳид қилган. Жон чўхрабий қушчи ҳамда Қутбуддин Миракни ҳам тиғдан ўтказган».

(М а с н а в и й:)

Иккинчи марта Дарвишхон томонидан
Замон хонига хабар қилди.
Иккинчи марта ёмон ниятли душман
Бу мамлакатни босиб олиш учун юзланди.
Охири бу қалъа учун (курашда),
Бир қанча кишини йўқ қилиб юборди.

Ундан кейин Сотилғонбий қорлиқнинг ўғли Ёрибий келиб (қуйидагиларни) айтди: «(Ҳамиша) кинани ўйловчи фитначи (Бобо) султон (ўзининг) узокни кўра олмаслиги (сабабли) узундан-узок орзуларни ўз олдида қўйиб, қариндошлик ипини узган ҳолда, Дарвишхонни бир туде тегигдди кишилари билан бирликда шаҳид қилди ва унинг ҳаёт ниҳолини мамлакат бўстонидан жанжал тиғи билан қўпориб ташлади.

(Н а з м:)

Кина юзасидан низо ва исён тиғини қўтариб,
Ўз биродари бошини тупроқ устига қўйди».

Худди шу вақтда Андижон тарафидан Ас дуссамадбий олдидан бир киши келиб деди: «То-хир султон, Абдулғаффор султон, Абусаттор султон ва Ҳошим султон каби Тошкент султонлари катта туда билан Андижон қалъасини камал қилдилар. Агар шоҳона иноят (юзи) машаққат қалъасидаги маҳбуслар холига қарати-либ, илғор (аскарлар) билан мадад кўрсатса-лар, меҳнат занжиридаги асирларнинг қутули-шига сабаб бўлур эди».

У л ҳазрат бу ходисадан хабардор бўлгач, ўзининг махсус чухраларидан бирини мактуб билан Андижон томонига юборди.

Хусравона меҳрибончиликлар билан мумтоз бўлган (ушбу) номанинг мазмуни шундай эди: «Оёғингизни хушёрлик кўчасидан ташқарига чи-қарманг ва қалъадорликда маҳкам туриб эҳ-тиётликни қўлдан берманглар. Мана (биз ҳам) зафарогоҳ сипоҳ билан ўша қалъа томон кетяп-миз».

Бобо султоннинг иккинчи марта ғалаён (қў-тарганлиги) хабари ва Дарвишхоннинг ўлдири-лиши қиссаси Искандар фармонли хоқоннинг шарафли қулоғига етиши билан, (бу мудҳиш воқеа) унинг тоғ каби улуғвор хотирига ғоятда оғир келиб, ғазаб оташи яллиғланди ва ниҳоятда қахрланганидан яна буюрди: «Миррих хайбатли товочилар тинмасдан турли томонга от чопсин-лар ва қутли аскарни иқболли мавкабга тўпла-синлар». Дастлаб пахлавонлик майдонининг су-ворийси Раҳмонкули чухра оқосини Шаҳрисабз- I га юборди ва деди: «Хусрав нишонли султон | Исфандиёр султон ўзининг сохталигини ишла-тиб, Ўратепа деган мавзеда куёшдек порловчи байроқни кўтарсин. Душманнинг хийласи ҳамда ёвнинг макридан хабардор бўлиб, хушёрлик ва эҳтиёткорлик йўлини ўзига танлаб олеин». (Ул ҳазратнинг) ўзи ўт каби чакновчи отини кўзғотиб давлат марказига қайтди ва ҳашамат тахти ҳам-да салтанат суюнчиғида ором олди. Шу аснода тўсатдан қизиқ (бир) воқеа ва ажойиб ҳодиса юз берди. Бу ҳазрати Азизоннинг вафот бўлишлари воқеасидир.

ҲАЗРАТИ АЗИЗОННИНГ, ТАНГРИ УНИ РАҲМАТ
КИЛСИН ВА УНДАН РИЗО БЎЛСИН, ИЛОЖСИЗ
ВАФОТИНИНГ ВОҚЕАСИ

Замонда ҳеч бир кишига мангу ҳаёт йўқ.
Мукаррар бўлганки, борлик қасрининг
барқарори йўқ.

Гавҳаршунос ақл олдида умр абадийдир.
(Чунки) у гавҳар коинот садафида йўқдир.
Улим бургути руҳ қушига қасд қилганда,
Унинг чангалидан (чикишга) ҳеч бир

кишининг хийласи нажот бермайди.

Олам олимларининг кимёасар хотирлари ва одам болаларининг муқаддас хотирли ақллари-га махфий эмаски, ўзгаришлар ўрни ва ҳодиса-лар жойи бўлган бу дунё ўлиш манзилгоҳидир, барқарорлик оромгоҳи эмасдир. Шунинг учун ақл арбоблари ва илм эгалари унга бино қўймас-дан, фоний жаҳонда неъматларнинг барқарор-лигини ортиқ кўрдилар. Ҳар бир мавжудотнинг ўлиши зарурий бўлган нарса эканлигини ва ҳар бир мумкиннинг боқий бўлиши имконсиз экан-лигини ҳақиқат билан биладилар. Олий шон ва юқори мартаба инсон табақасининг барча зода-гонларига мансубдир ва (улар) ҳақиқатан, «Тангрининг яқинлари бўлган кишиларга хавф йўқдир ва улар хафа ҳам бўлмайдилар»¹⁴⁴⁴, ша-рафига мушарраф бўлиб, «менинг яқинларим қабо остидадир, уларни мендан бошқа тани-майди»¹⁴⁴⁵ кийматбаҳо тўнларини кийганлар. Бу уларнинг турар жойлари эътиборсиз тор бўли-ший кўрсатмайди, балки у номдор кишиларга муносиби ва кароматли жинслар сазовор бўлган-ни шулки, бу жисмоний манзилдан жаннат қаб-ристонини ҳамда руҳ л ар манзилига юз қўядилар. Гарчи орифлар бу хикояни тартиблашдан ва бу ривоятни тузишдан ҳамда иложеиз воқеа таҳ-риридан мақсад нимада эканлигини билсалар ҳам, лекин хушбўй мушкли қалам мотам кийи-мини кийиб бу мусибат ҳолатини шу иборалар билан таҳрир ипига тизди: Олижаноб ҳазрат, тариқат эгаси, ҳақиқат насабли, валоят буржи-нинг юлдузи, хидоят сандиғининг гавҳари, Тан-гри нурунинг тушадиган жойи, чексиз сирлар-нинг зоҳир бўлиш ўрни, диёнат мулкнинг иноя-ти билан махсус, яъни ҳазрат Қосим шайх Ази-зоннинг, Тангри уни раҳмат қилсин ва ундан рози бўлсин, шарафли кўнгиллари ҳолати оғир-лашиб, бир касаллик ҳамда кучи заифлашиш юз берди. У л ҳазратнинг кимёхосият хаёллари-да бутун вилоят жамиятини бирлаштириш, тур-ли (табақадаги) халқни яхши кун кечириши, мамлакат ва мулкнинг осойишталиги, яхшилар-га ҳиммат ва илтифот (кўрсатиш) бўлган; дои-мо султоннинг қарзни талаб қилувчиларини, суд амалдорларининг зўрлаш ва манъ этишларини тугатишда, хос ва авомларга нисбатан маъмур-чилик ҳамда ободончилик (яратишда) тўла ти

ришқоклик кўрсатиб, ул хазратнинг (яъни Абдуллахоннинг) мадад ҳамда ёрдамларини жахоннинг турли томонига етказган, бор кучи ва ҳаракати билан барча шаҳар ҳамда мамлакатлардаги ўжарлар аҳлининг жабр, бедодлик ва зўрлик қўлини кишиларнинг умид чўнтагига (кирмаслиги учун) калта қилган.

Бу воқеанинг изохи шундай: у л хазрат волийликнинг бир қисми бўлган гўзал фаросати ва латиф зийраклиги билан, ўша даврда олам аҳлининг баъзилари ҳамда одам болаларининг баъзи бир тоифаси доимо жарима ва бахтсизликдан холи бўлмагани сабабли, вабо балоси юз беришни тушунган эди. «Албатта, балонинг энг қаттиғи (аввало) набийларга, сўнгра авлиёларга, кейин шуларга ўхшашларга бўлади»^{144С}нинг мазмунига асосан, иззатли хазратдан у балони дафъ қилишни сўраб, ўзини бошқа дўстлари ва қолган яқинлари билан мусулмонларга фидо қилди. Иззатли ул хазратнинг дуолари яқинларига ижобат бўлгач, эхтиромли хазратнинг борлиқликлари оқида кучсизланиш пайдо бўлди. Теварак-атрофдаги кишилар ҳарчанд унинг олдига келмокчи бўлсалар ҳам, ул хазрат олдига дарвишларни юбориб келишни манъ этди. Ҳаммага шуни хабар қилди: «Биз ўзимизни шу диёр аҳли учун фидо қилдик. Қабул якка Тангридан бўлди. (Шу сабабли) зинҳор бу томонга келманглар». Рисолатпаноҳ пайғамбар хазратлари буюрган: «Қаерда вабо юз берса, у ерга кишилар бормасинлар, у ердан ҳам қайтмасинлар».

Лекин уларнинг эътиқодлари (ул хазратга нисбатан) ниҳоятда зўр бўлганлиги учун, манъ этилишига қарамасдан, у л хазратнинг хизмати-га ошиқдилар, учрашиш давлатига ҳозирланиб, ўша даҳшатли воқеада у билан бирликда бўлиш учун жиловни асосий қароргоҳга бурдилар. Фақат шариятни тўла (эгаллаган), Қози Ихтиёр хазрат хурматга (арзийдиган) ахлоқи, ажойиб меҳрибончилиги, чиройли ишлари ва уста нотиклиги туфайли замоннинг пешқадам кишиларидан бўлган, йигитлик чоғи ва ҳаётининг гуллаган даврида диний илмларни ўқиган ҳамда аниқ билимларни эгаллагани ҳолда унинг пок табиати турли фазилатлардан баҳраманд бўлган. Унинг сезгир зехни илм-хунар фанларининг наққоди¹⁴⁴⁷ бўлган. Унинг ҳаёт ғунчаси аввал гуллагани сабабли, умрининг булбули ҳам илгарироқ қуйлаган. (У) ҳамиша саодатли вақтини тоат ва ибодат қилишга, фарз ва вожиб ихтамда суннат ва мустаҳабга сарф қилган, хи-

доят нуридан равшан бўлган тўғри (йўлни курсатувчи) фикрлари ёрдамида ёшлик чоғларида қилинадиган шайтоний ҳаракатлар ва нафсоний хаёллардан сақланган, ҳамда эҳтиёт бўлган (эди). Машхур ўғли ва ҳурматли фарзанди муридликка берилгани, ғоятда их лоси, ишончи ва у фалак мартабали остонага ниҳоятда муҳаббати ҳамда дўстлиги туфайли кетишга мажбур бўлди ва ўзини ул хазратнинг кимё хосиятли химмати ёрдамига бағишлади. Хазрат Азизон унга бўлган тўла эътиқод ва чексиз муҳаббати жиҳатидан химмат қўлини очди ҳамда унинг борасида фотиҳа ўқиди, ихлос билан дуо қилиб кетишга ижозат берди. Кичик хожа бундай катта таҳлика ва буюк бахтсизликдан соғсаломат қайтди. Валийлар аҳли учун хизмат қилиш орқасида эришган саодат шараф билан қайтди.

Ўша кундан бошлаб унда камолот даражасига кўтарилиш асарлари соатма-соат зоҳир бўлаверди ва кундан-кунга иззат ва иқбол нарвони билан пояга кўтарилди.

Ул хазратнинг олий мартаба ва даражаси қандайдир киши уни фавқуллода ишлари мақтовидан юксакроқ билса ҳам, лекин мақтов калами инкор этувчиларни ожиз қилиш учун қуйидаги воқеани ези: «Ул хазратнинг инсоний қувватлари мўътадиллик йўлидан чиқишидан илгари, ўз дўстларини чақириб айтган эдики, кимки фикрида Каъбаи муаззама ва ҳаёлида Мадинайи мукаррама бўлса, ўзини ҳозирлаб биз билан ҳамроҳ бўлсин.

Н а з м:

Қачон озод бўлсак йўқликка йўл оламыз.
Соя каби бир-биримиз билан қадам-бақадам
борамиз.
(Ичимизда) кимки меҳнат бодасини тортса
бирга тортишамиз.
Даврон ғамидан қаерга борсак ҳам бирга
борамиз».

Шунинг учун унга алоқадор бўлган (кишилар) у ҳақиқий (дўстнинг) Кайвоннишон остонасига тўда-тўда бўлиб келиб унга, ҳамроҳ бўлишни сўрадилар ҳамда фотиҳа беришни талаб қилдилар. У л хазрат кимга қараб фотиҳа ўқиса, (у киши) ўша воқеада бошини қолдириб ўзини ул хазратга етказди.

Алқисса, ул хазратнинг фаришта куши инсонлик калби кафасидан парвоз қилиб иржаиё¹⁴⁴ кунгирасига уя қўйди.

Н а з м:

Фарёдки, давр ягонаси, замондан кетди.
У муқаддас шохбоз бу уядан кетди.
Бир гуруҳ ўртасига фитна солиб ўзи (бўлса),
Хотиржам ўртадан жаннатлар гомон кетди.
Унинг ёдига кавсар ва хур юзи холи тушиб,
У бахтиёр қуш сув ва дона томон кетди.

Олам аҳлида бундай вабодан жирканч пайдо бўлгач, теварак-атрофдан кишилар келиб жаноза ўкидилар ва унинг жасадини ўзи қурган гумбазга дафн этдилар, Тангри уни раҳмат қилсин ва (гуноҳларини) кечирсин. Муқаддас хазрат дунёдан кўчиш вақтида исми зотни зикр қилиш билан машғул бўлдилар. (Шу сабабли) бахтиёр қалам унинг кўчиш тарихини «зикру Оллоҳ»¹⁴⁴⁹ деб езди.

ЗАФАРЁР СИПОҲНИНГ ТЎПЛАНИШИ ВА УЛАРНИНГ ИЛҒОР БИЛАН ДУШМАНЛАР ТОМОН ЮБОРИЛИШИ

Фалак мартабали остонага теварак-атрофдан юлдуз мавкабли сипоҳ келмасидан илгари, рифъатли амир Жулма ўғлон ва юқори мартабали амирзода Ҳожибий дўрмон Балх ва унга тобеъ бўлган жойларнинг сйноҳи билан Миррих посбонли остонага ошиқди ҳамда адолатли шахриёрнинг оёғини ўпиш шарафига эришди. Бахтиёр хокон уларни шохона меҳрибончилик ва хусравона иноятлар билан сийлаб, уларнинг кадру мартабаларини юқори қилди. Курбон ийди арафасида хусрав нишонли султон Исфандиёр султонга ёрдам учун (кўшин) юбориб, ундан хотирини жам қилди. Ўзи бахтли толеъ ва саодатли бахт билан курбон ийди одобларига қойим турди. Урўш ва жанг асбобларини, отиш ва ирғитиш қуроқларини тайёрлаш учун қишнинг бир қисмида тўхтаб турди.

Совуқ лашкари баҳор сипоҳининг ярқирашидан қочиб, сабза ҳамда райҳонлар аскарари боғу бўстонларни босиб олгач, Назм: *Баҳор гиоҳининг яшил богини олиш ҷасдида, Анор гули каби бошига зар қоплаган кулоҳ кийиб, Шариц хусрави яшиндек ўт сочувчи тигни олиб Қишнинг қари лашкарини галаба билан енгди. Гул ўз чодрасини кўпроқ боқца ташлайди, Чунки жангда саркарда бўлишга қари киши яхшироқ эди* Жамшид мартабали хон чаҳоршанба ёки зулҳижжа ойининг охирида¹⁴⁵⁰ ўч олиш учун йўрға отини жавлон урдириб хилол каби узангини марказий шаҳар Бухородан душманларни

туб-томири билан"иўқ қилиш учун қўзғотди ва иккинчи марта хидоятасар хазрат Хожа Баҳоуддиннинг, Тангри унинг сирини муқаддас қилсин, нурга тўла мазорларини зиёрат қилишга ташриф буюрди.

М а с н а в и й:

Субҳигоҳ боғига (хушбўй) хидлар берувчи,
Тангри хазиначининг калиди.
Маънида одам тупроғининг кимёси,
Ва суратда олам кўзининг тўтиёси,
Фаришта унинг сипоҳи навқарларидан,
Зухал (эса) унинг боргоҳи аскар
бошлиқларидан (эди).

У жойнинг аҳолиси ва фуқароларига таомлар ва инъомлар бериб, ўзини у л хазратнинг руҳига топширди. У ердан зафарёр байроғини фалак кўкининг ҳамда Сидратулмунтаҳо дарахтининг авжига (етказиб) кўтарган ҳолда, ниҳоятда иззат ва шараф билан, Насаф томон юзланди. У ернинг хавоси осмон гумбазини парчаловчи ғайратга тўла мавкаб ғуборидан анбар хидли бўлгач, атрофдаги шаҳар ва мамлакатлардан саодатёр даргоҳга тўда-тўда зафар асарли аскарлар ошиқдилар ва қолган ходимлар қаторига тизилдилар. Жумладан, ғолиб асарли амир Танишбий уч минг паҳлавон ва довиюраклар билан Термиздан келиб фатху зафарли остонага кўшилдилар. Паҳлавонлар садафининг дури Али Мардон баҳодир неча минг шижоатли кишилар билан Маймана ва Гаржистондан Маснавий: *Бир сипоҳки, ҳаммаси биржа-бир тиг урувчи, Мардоналикда ҳар бири саф ёрувчи эди* ўрдуга келиб, хизматкорлик камарини боғладилар. Шибирғондан иззат ва юқори даражали амир Жондавлат мингта зафарнишон жангчилар билан қутли хокон мавкабига қўшилди ва (унинг) оёғини ўпиш давлатига эришди. Анд худ томонидан икки минг фитна ахтарувчи ва кон тўқувчи мардлар билан фалак қадарли Жултойбий келиб нусратли лашкарга қўшилди ҳамда шохона иноятлар билан (сийланиб) ўз яқинларидан ўтиб кетди.

М а с н а в и й :

Ҳоконнинг юришидан хабардор бўлиши билан
Ҳамма томондан сипоҳ кела бошлади.
Ҳаммаси кина ахтарувчи, дунё кезувчи бўлиб,
Даре қаъридан (хам) гард кўтарардилар.

\Зафар одатли сипоҳ ва нусратли лашкар иззат ҳамда тамкинли мавкабга жам бўлгандан сўнг, Сулаймон мартабали шахриёр Жонкелдибий, Абдол Бокибий ва Танишбий каби аркони давлатлари ҳамда ҳазратнинг аъёнларидан кўпини, ўнг ва сўлнинг барча эшик оғоларини султон нишонли, хумоюн савлатли ва Фаридун ошиёнли (Исфандиёр) султон мавкабида душман томон юзланиш учун Самарқандга юборди ҳамда тезлик билан уларга ҳам Ўратепада жойлашиб дам олишни буюрди. Эҳтиёт бўлган холда хурсандлик кайфиятини саклашни таъкидлади. Чунки хушёрликдан мустаҳкамроқ кўрғон бўлмаганидек, ғафлатдан хавфлироқ ҳалокат ҳам йўқдир.

Н а з м:

Хушёрлик билан ҳаракат қилки, бу йўл ҳатар
билан тўла бир йўлдир.
Эҳтиёт лик билан қадам қўйки, (унда)
фитна-фасод бордир.
Ғофил бўлма ва хушёрликдан четга чикма.
Чунки хушёрлик замона балоси ўқиға
қалқондир.
Кимки оқибатни ўйловчи ва узокни кўрувчи
бўлса,
Муқаррарки, доимо ўзидан хабардор бўлади.

(Ҳоконнинг) ўзи 985 йил муҳаррам ойининг ўртасида^{14М} амир Уторудназир Қулбобо кўқалтош, юқори мартабали жаноб Кучак ўғлон каби доимо мажлис ва йиғилишларда махсус ўринларда ўлтирувчи бир тудга шарафли зотлар билан бу жойдан кўчди. Йўлда турна отиш ҳамда ов қилиш билан машғул бўлдилар. Қоқлик^{14Б2} деган мавзеда бахтиёрлик чодраси тикилган вақтда, бу манзилга Шайхшч султон ва Жулма ўғлоннинг кишиси Зоминдан келиб ёмон хулқли душманнинг бошидан бир нечасини келтирди. Хусумат изловчи душман билан юз берган жанг ва нифоқлик воқеасини изҳор этди.

Бу сўзларнинг баёни шундай: жаноб (Жулма) ўғлон ва Ҳожибий дўрмон Балх ва унга тобеъ (бўлган ерларнинг) сипоҳи билан, фармонга мувофиқ, тескаричилар томон юзланишга рухсат олдилар. Бир қанча манзил юриб Дазак¹⁴⁵³ деган жойдан ўтдилар ва Зомин кишлокларидан бўлган Ачикка¹⁴⁵⁴ етганларида, тўсатдан йўл ўртасида пистирмада турган бир тудга душман булар томонга қараб юрдилар. Булар «Шайхим султон қаршимиздан келаётган. бўлса

давом этдилар. Яқинроқ келиб яхшироқ қарасаларки, бошдан-оёқ темир жавшан ва дубулға кийган йўлбарс шукухли у тудга хусумат тиғини душманлик жангида қайраб урушга юзланган экан.

Иттифоқо, шу вақтда нусратли сипоҳнинг қурол-яроқ ортган туялардаги туячилари бемалол кўшиқ айтиб кетаётган эканлар. Душман лашкари (буни) катта ғанимат билиб, туялар қарвонини қўлга олган холда қайтиб кетдилар. Балх сипоҳи уруш кийими ва жанг қурол-яроғидан ажралгач, хушёрлик ва эҳтиёткорлик йўлини тутиб, тадбир қўллаш бошлади. Ўқ қушларини камон уясидан шундай учирдиларки, осмоннинг суворий шерлари, яъни Минучехр¹⁴⁵⁰ юзли Жамшид¹⁴⁵⁶ ниҳоятда кўрққани ва чексиз хавфга тушганлигидан заррин қалқонини бошига тортди ҳамда ниҳоятда изтиробга тушганидан ўз акси сувга тушгандай қалтиради.

М а с и а в и й:

Баҳром жангли туркларнинг камончилари
Кина юзасидан (камондан) хаданг ўқини
тортидилар.
Камонга ипни маҳкамлаб тортиб,
Камоннинг ғайрат томирини ишга солдилар.
Янги ой кўкраги кина ўқидан яраланиб,
Кошини ўқнинг (зарбидан) чимириб олди.

Бирок паҳлавонлик майдонининг суворийси Жулма ўғлон душманлар ғалаба қилмасдан илгари, ўт сочувчи тиғини боши устидан кўтариб, душманлар томон юриди. Бир гуруҳ охуга ҳамла қилган шер каби ёв устига (от) кўйиб уларнинг қаторларини тўзатиб юборди. Қон тўқувчилар расми ва фитна ахтарувчилар одатида нимаики бўлса, жойига келтириб, довжурлик кўрсатди.

М а с н а в и й:

Порлоқ саодатли (Жулма) ўғлон билдики,
Душман фитна-фасод бошламоқчи.
Хусумат отини жойидан кўзғотиб,
Кина юзасидан ўткир тиғини кўтарди.
Тезда танасига совут кийиб,
Даре мавжидаги наҳангдек бўлди.
Қўлига ойна рангли тиғ олиб,
Жанг майдони томон жиловни бурди.

Кўп можаролар ва чексиз тиришишлардан

соҳибқирон давлатининг қудрати билан, жанг қилиб, улар орасидан четга чиқиб олди. Иккинчи марта паришон ҳаёлли душман томонига назар ташлаганида, мулло Келдиш можор¹⁴⁶⁷нинг биродари Поянда мирзонинг душман орасида қолганини кўрди. Шу сабабли хусумат жиловини яна жангга буриб, кина тиғини байроқ қилган ҳолда, душман томон ошиқди. Ўткир шамширнинг зарби ва ўт сочувчи найзанинг дами билан Поянда мирзони душман орасидан олиб чиқди.

Душман сипоҳи саф ёрувчи лашкардан мағлуб бўлгач, қайтиш жиловини бурдилар ва қаттиқ шамол каби тез юриб даре лабига одшқчилар.

Ҳар икки томон сипоҳи ва икки тараф паҳлавонлари бир-бирларидан ажралганларидан сўнг, зафар асарли лашкар бир-бирлари билан маслахатлашиб, дедилар, «Муносиби шулки, Зомин яқин бўлганлиги сабабли, Шайхим султонга кивди юборамиз. Ўзимиз душман сипоҳининг қорасини олиб, улар орқасидан от қўямиз». Шунга қарор қилиб бир кишини Зоминга юбордилар ва бўлган ҳодисани маълум қилдилар. Ўзлари азимат жиловини қўйиб ўжарлар кетидан от қўйдилар.

Бу воқеа хабари (Шайхим) султоннинг қулоғига етгач, довюрақ султон тўхтовсиз бир гуруҳ паҳлавонлар ва бир туда жангчилар билан отга миниб, зафарёр сипоҳга ёрдамга жўнадилар. Ёғочлик работида¹⁴⁵⁸ бир-бирлари билан қўшилдилар. Ўша вақтда душман сипоҳининг қораси кўздан ғойиб бўлган эди. Шунинг учун тезлик билан фитна ахтарувчи душманлар қасдида уруш асбобларини ва жанг қуролларини тартибга солиб, уруш кийимларини кийдилар. Жанг дубулғаларини бошларига илдилар ҳамда тезлик билан душман кетидан қувдилар.

(Н а з м:)

Отликлар қалқон остида гуруҳ-гуруҳ (бўлиб), Мавж урган даре сувидек равон бўлдилар.

Бир сипоҳки, санубар каби бошидаги дубулғаси,

Кина излаш учун фитнаш бошига кийгандек эди.

Сув бўйига¹⁴⁵⁹ яқинлашиб қолгач, зафар [огоҳли сипоҳ у хусумат қасбли гуруҳга етдилар. Кина изловчи лашкар тезлик билан ҳар икки томондан рўбарў келдилар.

(М а с н а в й:)

Ҳар икки томондан кина ахтарувчи лашкар, Кина орқасида бир-бирларига рўбарў бўлгач, Паҳлавон ва довюрақлар савлату шавкат билан

Сиёсат тиғини қўлларига олдилар.

Жон олувчи найзани кўтариб,

Ўша замон кина майдонига ўт қўйдилар.

Тиғ захмидан баданда ариқлар пайдо бўлиб,

У ариқлар дан қонлар беармон оқди.

Одам ов ловчил ар тиғи шундай қон тўқдики,

Ер юзи ундан лолазорга айланди.

Баҳодир (Шайхим) султон, паҳлавонлик дарёсининг наҳанги Жулма ўғлон, баҳодирлик чўққисининг тез жанг қилувчи қоплони Ҳожибий дўрмон, (мулло) Келдиш баҳодир можор, Жон Тўғон баҳодир каройит,¹⁴⁰⁰ Жон Ҳусайн Мирзо қушчи, Мирзо Муҳаммад чухрабоши ва бошқа шуларга ўхшаш шижоатли жангчилар билан ғазабли қўлини паҳлавонлик этагидан чиқариб, шундай бир жанг қилдиларки, отларнинг туёғи шиддатидан ер юзи парчаланган тоғ каби сочилиб кетди. Мавқабнинг наъли уруш майдонидаги чанг ва ғуборни шу қадар кўтардики, жаҳонни ёритувчи офтобнинг юзи парда билан ўралгандек кўринмай қолди. Оқибатда, Баҳром савлатли (Шайхим) султон қолган шер қудратли сипоҳи билан қоплондек бўқириб, шердек ўшиқиб, у. тулки сифатларга ёпишдилар. Уларнинг Хулқардек тўдаланган қаторларини Етти қароқчи каби тарқатиб юбордилар.

М а с н а в й:

Хоннинг қувватлаши ва шохнинг иқболи билан

Душман уруш майдонидан чекинди.

Бирининг қонга тўлган дубулғаси бошидан тушиб,

Ошиқлар каби унинг дили соғари қонга тўлган (эди).

Яна бирининг лола ранг ли боши думалаб,

Қон дарёси юзида кўпик кўрингандек эди.

Кина майдонидан у гуруҳ қочди.

Уларнинг кетидан қондан сел оқди.

Ўша қуни кина ахтарувчи (Шайхим) султон ва душманни ёқувчи (Жулма) ўғлон ярадор бўлганлигига қарамасдан, буни кимё хосиятли ҳимматлари назарига келтирмасдан, тўла ғайрат ҳамда баҳодирлик юзасидан шижоат ва паҳлавонлик урушини илгари қўйдиларки, (буни^

курйб; Рустам ва (Сом) Наримонларнинг рухи уяларди. Шижоатларидан кўпларнинг ҳаёт асослари қасос тиғи билан қулатилди. Уруш ва жангда ўзини ягона деб ҳисоблаганларнинг ҳар бири Абдул девонбеги, Қамлош оталиқ ўғли ва шуларга ўхшашлар қўлга тушдилар. Сардорлик даъвосида бўлганликлари учун уларнинг бошини найза учига илдилар.

Алқисса, (Шайхим) султон жаноблари хон сипоҳининг ҳамроҳлигида душманларга зарба бергач, мўътабар ва шавкатли бошлиқлардан бир нечасининг бошини исқандар дарвозали ҳазрат томонига юборди. (Сўнг) Тангрининг неъматларига шукр қилиб, зафарли ва нусратли юзини ўз ватани, яъни Зоминга қаратди.

ҲАШАМАТЛИ ХОҚОННИНГ ҚУТЛИ АНЖОМЛИ
СИПОҲНИНГ ЁМОН ОТЛИ ДУШМАН БИЛАН
УРУШИДАН ХАБАРДОР БЎЛИШИ ВА ҚАСОС ОЛИШ
ҚАСДИДА ТЕЗЛИК БИЛАН ЮРИШИ

Шоҳ султон жангдан хабардор бўлгач,
Байроқни қуёш ва ойга (қадар) кўтарди.
Жиловида зафар ва узангисида фатҳ бўлган
холда,

У ер дан бахтиёр шоҳ равон бўлди.
Бошида қуёш каби қутли чодир бўлиб,
Ундан ой каби олтин тугмаси кўриниб
турарди.

Офтоб тепасига баланд қилиб чодир тикиб,
Унинг чодир тонг каби фалақдан баҳраманд
бўларди.

Унинг чодирдан шарафнинг Хумо куши соя
хоҳловчи,
Давлат у сояни (ўзига) паноҳ қилган эди.
Бошидаги унинг пати янги ойдек кўриниб,
Унинг тожи кадр юзасидан қуёшга
сургаларди.

Натижасиз бахтга (эга бўлган) душманлардан ўч олиш учун ниҳоятда тиришганлиги ва хамиша ўжарларнинг яшаш рақамининг насхи канот саҳифаси ҳамда ҳаёл варақларига битилганлиги туфайли ой ва қуёшдек тез ҳам шошилинч равишда у ўжар туда ва фитнаю фасодчи гуруҳлар томон юзланди.

М а с н а в и й:

Ой каби манзилма-манзил йўл юриб.
Душман қасдида у Жамшид мартабали
борарди.

лийнинг атрофини юлдузлар тўдаси
ўраганидек,
Унинг атрофида мавқаблари тупланган.
Ҳаммалари шамолдек елувчи от устида,
Худди тоғниинг устидаги булутдек
кўринарди (лар) .

Зафардан хабар берувчи байроқлар Диззах мавзеига етиб келгач, у ерда Фаридун эҳтиромли, Фаррух^{14,11} юзли ва қутли нишонли султон Абулфатҳ Ибодулла султон мавқабда мавжуд бўлган Жонкелдибий, Абдол Бокибий, Танишбий, Али Мардонбий баходир ва ўзидан илгари илғор қилиб юборган Жултойбийларга ўхшаш хайбатли сипоҳ билан орқага қайтиб, қутли асарлари аскаргоҳга қўшилди. Теварак-атрофдан (ҳам) катта жамият ул ҳазратнинг атрофларига юлдуз сифат мавқабларидек тўпландилар.

М а с н а в и й:

Ҳар бурчакдан гтаҳлавонлар йиғилдилар,
Шам атрофидаги иарвонадек келдилар,
Шоҳ атрофидаги довьорак паҳлавонлар,
Ой атрофидаги юлдузлар тўдасига ўхшарди.

Лашкарнинг кўплигидан у кенг ернинг саҳни узук ҳалқасидан ва нина тешигидан ҳам торроқ бўлиб, у сонсиз гуруҳнинг зичлигидан у буюк саҳронинг саҳни чумоли'ва илоннинг кўзидан ҳам кичикроқ кўринарди.

М а с н а в и й:

У гуруҳнинг кўплигидан дилдан „табга
Ўтишга нафаснинг мажולי қолмаган эди.

Ачиқ мавзеи нусратли сипоҳнинг чодир тикишига эришгач, бу жойда дарвишнишон султон Дўстим султон фарзандларидан бир қисми билан Миёнкол томондан, давлат ва иқбол билан, юлдузмисол мавқабга ошиқди ҳамда ул ҳазратнинг эҳтиром ва ҳурматларига эришди.

Иккинчи куни Искандар савлатли хон уларнинг ҳаракатидан тоғлар ҳам чарчайдиган жамият билан душманлар билан урушишга отланди. Аждаҳо хайбатли байроқни фалак кўкининг авжига кўтарди. Угла куни жаҳонни ёқувчи шаҳриёр Зомин қалъасига Шайхим султон ва Жулма ўғлонни сўраш учун ташриф буюрди. Ҳар бирини чексиз иноятлар ва ҳашаматли тўнлаб билан сийлаб, имтиёзлар даражасига кўтарди. Айниқса, (Жулма) ўғлонга ўзи миниб юр-

ган отини хадя килди ва қийматбахо инъомла{ бериб, чексиз ваъдалар билан уни умидвор қилди. Ўша оқибати яхши ўринда варақларни қораловчи фалак равоқли даргоҳга ошиқди ва олий мартабали хазрат, кишиларнинг таянчи, хосу авомнинг мурожаатгоҳи Қулбобо кўкалтош, унинг иззатлари давомли бўлсин, воситаси билан ул хазратнинг (яъни Абдуллахоннинг) оёқларини ўпиш саодатига эришди. Шу фалак кабн безалган ва фирдавс ойинли ўлтиришда ул хазратнинг буюк исмлари ва олий номи билан ёзилган тўрт минг байтга яқин мутақориб вазнидаги¹⁴⁰ маснавий китобини (такдим этди). Яна олий хазрат(нинг) исмлари ҳамда лақаблари билан зийнатланган бир қасидани (хам) шарафли кулоқларига етказди, мисра: *Сўз дур бўлиб, (у) шохнинг цулогига тегишлидир.* У ка-сида қуйидагидир:

Юзинг бўстони янги чамаизор пайдо қилиб,
Хуснинг тоза бўлиб, бошқа тусга киради.
Се'инг ширин лабинг олдида қанд бош эгиб.
Наввот ранги заифлагаади ва шакар рангига
киради.

Юзини ёндириб, ўз бошига пар такди,
Сенинг рухсоринг пгамъи магар парврнани
чорлади.

Хар бир халқасидан кун юзини кўрсатадиган
зулфинг шамъи,
Коронғу кечанинг ўртасида сахар пайдо қилди.
Юзингдаги хол ўша зулф ўрамидан юзингга,
Соя тушиб асар пайдо қилган бўлмасин (яна).
Хажрнинг меҳнати дилимга ўтишга йўл
тополмасди,

Сенинг тиғинг захмидан ўша ерда ўтиш
(йўли) пайдо бўлди.

Иўқолган дилимдан ҳеч бир киши нишон
тополмасди,
(Агар) шамол сенинг зулфингдан йўл излаб
хабар топмаса.

Гулнинг гунчасида майда зарра бўлмасди,
(Агар) унда сенинг юзингнинг оташи
шуъласи аланга пайдо қилмаса,
Маҳбубларнинг вас лини зарсиз топиб бўлмасди,
(Агар) белингадаги камар зар жойини пайдо
қилмаса,

Замон хоконига нима учун сендан шикоят
қилмайин,
Чунки ишқ йўли сенинг кўзингдан хатар
топди.

Юлдуз ҳашамли, ой байроғли хон
Абдуллохдурки,
Ундан тожу мухрнинг зийнати ҳамда шавкати
пайдо бўлган.

Осмон унинг хизмат камарини бойлаганид;
бери,
Ўқ-ёй шакли камар шаклини пайдо қилди.

Қуёш каби белини олтин камар билан
боғлагандан бери,
Мим (харфининг) белида ой каби тугун
пайдо бўлди.

Эй такдир козиси, мартабанинг кудрати олий
даража ва балаидликдадир.
Сенинг хукминг кудрати бошқа такдир
хукмини пайдо қилди.

Қаричма-қарич ой сенинг чодиринг
кавқабасини тикиб,
Сенинг давлатинг маҳчаси зафар қўлини
пайдо қилди.

Фалакка суялган сенинг чодиринг сояси
каерда кўринса,
Такдир кўзи коронғуликнинг кўзини пайдо
қилди.

Сенинг уруш аскарингга ойнинг кўрғонлаши
қалқон бўлиб,
Фалак қалқон учун янги ойдан даста пайдо
қилди.

Душман бошига ёмғир ёғдирган сенинг найза
дарахтинг,
Бу боғда бош кўтариб мева пайдо қилди.
Душман сенинг тиғингдан йўқлик уйқусига бош
қўйиш учун,

Юмалоқ ёстикни бош косасидан қилдимикин?
Сенинг отинг туёғи душманлар қонидан
гулранг бўлганидан бери,
Уруш чаманзори янги ва хидли гуллар пайдо
қилди.

Ўқингнинг учи олмос бўлган сенинг
хадангинг,
Қалқон киндагини бураб оғришига сабаб
бўлса, нима ажабланарлиги бор?

Урушда икки бош чиқарган сенинг
найзангдан,
Кулоҳлар бошларини қалқон билан бекитиб
душман бошидан тушди,

Сенинг сииохинг у соат билан жан
(вақтини) билиб олгандан бери,
Соат шишаси ундан остин-устин бўлиб кетди.
Сенинг кудратинг маҳчаси ой авжидан тулуъ
қилиб,

Фалак айвонининг тоқи заррин шамса^{н^св}
пайдо қилди,
Сенинг узангингда фалак чопари чопмасдан,
Сомон йўли устидан пар сурат пайдо қилди.

Рум қайсари тимқора отингнинг наълини
қўлига олиб,
Ундан сенинг мартабанг уйи эшити халқаеинн
пайдо қилди.

Сенинг эхсонли қўлинг уни ерга
йикитмаганда эди,
Тошнинг ҳимояси остида лаъл жой килмаган
бўларди.
Юз жигар қони билан хосил қилган мато,
Сенинг гавҳар сочувчи қўлинг олдида
кадрсиз бўлди.
Эй подшоҳ, сенинг хараминг булутидан ким,
Яна менинг назмим лаъл ва марварид
хуснини пайдо қилди.
Тангрига шукрки, каламим найи қуриб
колмади,
Сенинг эхсонинг наmidан кўкариб хосил
пайдо қилди.
Оқибатда назмим дабдабаси сенинг
лутфингдан
Ой каби шаҳарга машҳур бўлиб шухрат
топди.
Эй Нахлий, хаёл дуржидан нимани сочган
бўлсанг,
Сўз саррофи олдида гавҳар қийматини
топдинг,
Осмон байроқдори шиша ту ели фалакдан,
Зийнату шавкат учун қуеш махчасини пайдо
қилганда,
Сенинг байроғинг қуёши оламгирнинг
шарафи билан,
Қадр юзасидан ой авжигача қароргоҳ қилди.

Сулаймон мухрли ҳазрат ниҳоятда иззат ва савлат билан Зомин ҳазорасига тушгандан сўнг, Али Дўстбий қорликнинг биродари Шох Назарбий тобелари ҳамда ўзига қарашли кишилар билан давлат ва иқбол аломатларини зафарли сипоҳнинг умид пешонасидан топиб, заифлик ва тушкунлик нишонларини иши ёмон душман томонидан мушоҳада қилгач, сафар ойининг еттинчиси, шанба куни¹⁴⁰⁴ олий ўрдуга борди ва баъзи бир аъёнларнинг ёрдамида замон хокрнининг оёғини ўпиш шарафига эришди. Шохона инъом ҳамда хусравона иноятлар билан сийланиб, бошқа амирлар қаторига тизилди. Саккизинчи (сафар) якшанба куни¹⁴⁰⁵ азимат отини жавлон урдириб, Қуланг йўлида ов қилган ҳолда Навқандий кўруғи¹⁴⁰⁶ да иззат ва мартаба байроғининг махчасини ой манзилига қаратиб тикди ҳамда у майдонни шамолдек тезучар отнинг ғуборидан хушбўй қилди.

(Сафар ойининг) тўққизинчиси, душанба (куни)¹⁴⁰⁷ оламини ёндирувчи хон бутун кунни айш-ишрат ва ўйин-қулги билан ўтказиб, мусикий ҳамда куй овозларини Муштарий авжига 1-етказди.

М а с н а в и й :

Бундай қутлуғ базм ва қувончли мажлисни,
Давроннинг дийдаси ҳамда кекса оламнинг
қўзи кўрмаган эди.
Уни олий жаннат десам арзийди,
Чунки унда, оламгир шохнинг барча муроиди
муҳайё эди.

Намозшом бўлганда, муборак оқибатли амирлар фалак ҳашаматли остонага келиб, гавҳар сочувчи тиллари билан қуйидагиларни айтдилар: «Қадимгиларнинг сўзи бор. Ақлли кишилар кўндаланг келган ҳар бир чигални тадбир бармоғининг учи билан ечиши, давр ҳодисаларидан нимаики юз берса, маслаҳат билан чора топиши лозим.

М а с н а в и й :

Бир фикр билан бир лашкарнинг қобиғини
синдириш,
Бир қилич билан биттадан то ўнтагача
ўлдириш мумкин.
Уз ақлинг ва билиминг билан мағрурланмай,
Тадбир ойнасини олдингга қўй.
Даргоҳ оқилларидан мадад изла.
Ўшанда мақсад томон йўл тоиасан».

(Улар) шуни муносиб кўрдиларки, бахтсиз воқеалар юз бермасдан илгари, тўғри йўналишли фикр билан бандларни маҳкам боғлаб, бирбирлари билан маслаҳатлашиш лозим. (Хокон сўради:) «Су в дан кечиш ўтиш бизнинг давлатимизга муносибми ёки йўқ? Агар кечиш керак бўлса, қайси кечишдан ўтиш лойиқ бўлади?»

Биринчи бўлиб нақиб насабли хожа Ҳасанхожа нақиб, Жонкелдибий, Али Мардон баходир ва довьорак паҳлавонлардан бир тўдаси арз қилди: «Вақт маСлаҳати шундай: бизнинг лашкаримиздан бир қисми хусрав нишонли Исфандиёр султон мавқабида Хўжанд мавзеида тўпланганлар. Ўша томонга борайлик. Ўша ерга етганимизда, агар кечиш муносиб бўлса кечамиз, бўлмаса сув бўйи билан Андижонга қадам қўямиз. Бу сўзда бир неча маслаҳат бор. Бир шулки, Хўжанд лашкари бизга қўшилади. Иккинчидан, Андижон қалъаси атрофида ўтирган халқ бизнинг йўналишимиздан хабар топса, саросимага тушиб қочишлари мумкин. (Учинчидан), Мўмин султон ва Абдуссамадбий қолга паҳлавонлар билан қалъани қўриқлаб туришдан озод бўлиб, сипоҳимизга ёрдам берадилар»¹⁴⁰⁸.

Гамлакатнинг таянчи Кулбобо кўкалтош, юкори мартабали жаноб Кучак ўғлон ва кудратли амир Танишбийлар (шундай) дед ил ар: «Хар вақтда биз буларнинг ҳаммасидан кечикамиз. Сувдан ўтишни бахона килиб, нима учун бундай меҳнат ва машаққат билан тўла хатарли сафарни олдимизга кўямиз? Энг маъкули шулки, тезлик билан сув бўйига бориб махсус кечиш жойидан ўтамиз, Амирлар кўзлаган маслаҳат узокдир. Агар хар вақт биз Хўжандга бориб, у ерда (сувдан) ўтсак ёки Андижонга юзлансак, (иш) узокка чўзилиб кетиши муқаррар. У вақтда душман бизнинг ҳолимиздан хабар топиб, анжомларини йиғиштирган холда, қочишга киришадилар. Агар тезлик билан Бобо (султон) устига юриб уни кўлга олсак, қолган душман қаерга қочади ва қандай фитна кўзғота олади?»

Ул хазратнинг мажлисига келган ёшлар ва пахлавонлар ҳаммалари бирдил ҳамда биртил бўлиб, шу фикрга кўшилдилар. Искандар фармонли хазратга, бу тадбир сурати маъкул тушди. Сешанба куни¹⁴⁶⁸ зафар байроғини кўтариб, махсус яотйдан кечиш учун юзландилар. (Улар) ҳали жахонни ёритувчи офтоб қиём чегарасига етмасдан бурун сув бўйига¹⁴⁰⁹ (келиб) тушдилар.

М а с н а в и й :

Сув тарафида тикилган чодирларнинг
кўплигидан,
Дарёдан қирғоққа кўпиклар чиққандай бўлди.
Жаҳон-жаҳон чодирлар тикилиб,
Худди саодат тонгидек фалакка суяниб қолди.
Ўрнатилган чодирларнинг кўплигидан,
Минглаб осмонни кўл билан ерга нақш
килгандек бўлди.
Хар томондан бир арш кўтарилиб,
Фалак томига соя солди.
Ишга тушган кизил хиргоҳдан,
Икки юзта гул хирмони пайдо бўлди.

Қуллар эгаси (бўлган) ҳокон сув бўйида зафарли байроқни кўтаргач, хоннинг олий фармони бўлди: «Накиб насабли хожа Ҳасанхожа, салтанатнинг таянчи бўлган Кулбобо кўкалтош, Абдол Боқибий, Танишбий, Али Мардон баҳодир, Жултойбий, Наврўзбий парвоначи ва Ганжиали шиғовуллар, сол қуриб сувдан ўтсинлар». Иттифоқо, махсус бир ерда сувнинг юзида Мухаммад султон ва Маҳдий султон катта; бир туда билан турган эдил ар. (Улар) мазку р

лашкарнинг сувдан утиш учун отланганларидан хабардор бўлгач, саросимага тушган холда, урушиш учун куролланиб сув бўйига келдилар.

Хар икки томон сипохи кўлларига ўқ ва тўфанг олдилар. Ўқларнинг кетма-кет (отилишидан) сувнинг юзи фалак мухити ва учувчи юлдузларнинг чопишидан дарак берарди. Охири, ўткир чангалли лашкар душманнинг қаршичилигини енгиб, (уларни) хусумат наҳангидай дарёга улоқтирдилар. Мисра: (Улар) *даре билан олишган наҳангдир*. Душман лашкари отларини айилларини қаттиқ тортиб қоча бошладилар. Зафар огоҳли сипоҳдан бир гуруҳи уларни қувиб кетди ва бир неча кишини кўлга тўшириб (Мухаммад) султоннинг уғрзжини (оғир юқларини) (кўлга) тушириб фалак қадарли даргоҳга келтирдилар. У л хазрат асирлардан душманлар ахволини билиб олгач, ўнг ва сўлнинг барча эшик оғоларини ва чухра оғоларини, қолган пахлавонлар билан бирга, сувдан ўтказди. Шунинг учун чаҳоршанба куни¹⁴⁷⁰ тонгда, осмон денгизининг қайиқчиси қуёшнинг олтин қайиғини сув юзига туширГанда, бахтиёрлик эгаси бўлган сипоҳ сув қирғоғига (караб) юрди; (ва) жуда тез суръат билан сол боғлаб, ер марказидан қадамни сув оташига кўлгди. Шамол ва чакмоқ (балоси)дан ўтгач, «уларга ёқимли шамол эси»¹⁴⁷¹ га мувофиқ хурсандчилик ва яхшилик зохир бўлиб, уларнинг дилида шодлик устига шодлик ортди. Тарихчининг қалами «Яратувчининг санъати назоратида, унинг денгизда тоғ каби қурилган кемалари бор»¹⁴⁷² эътиборли рақамини ҳаёт лавҳасига ездди.

М а с н а в и й :

Сув да хар томондан кўринганни сол дема,
Чунки (у) хар томонга юраётган будут
парчалари эди.
Сув юзида саллаларнинг кўплигидан,
(Гўё) даре юзидаги кўпикдек кўринарди.
Хар томондан туда бўлиб кўринган туя
эмасди,
Бўталок туядек (кўринаётгаи) мавжлар эди.

Санашда тил ожизлик килувчи хаддан ташқари кўп сипоҳ ва чексиз лашкар бир кунда сувдан ўтди.

М а с н а в и й :

Даре мавжидан ҳам кўп бир сипоҳ,
Санаш чегарасидан ниҳоятда ташқари (эди у).'

Бир кунда у оташ табиатли сувдан чиккан.
Чакмоқ ва шамол каби тезлик билан ўтди (у).

Ўша куннинг охирида жаҳонни ёндирувчи
хон фалак денгиздаги булут кемаси ундан на-
муна бўлиб қоладиган бир кемага ўтирди.

М а с и а в и и:

Худди ой сув буржиги манзил қилгандек,
Довюрак шоҳ ўша қийноққа кирди.
Сувдан сихату саломат ўтиб.
Ўша купи кечаси даре бўйида тўхтади.

У жойда бахтиёр султон Махмуд султан',
хусрав нишонли султон Исфандиёр султон ва
Иқим оталиқ, Абдулвосеъ мироҳўр каби қолган
амир ва аркон (давлат)лар Хўжанддан от жи-
ловини тортиб фалак ошно остонага ошиқдилар
ва бахтли толелн хон билан учрашиш давлатига
эришдилар.

Ўша жойдан мазкур ойнинг ўн иккинчиси,
панжшанба куни¹⁴⁷³ яна нусратли байроқ кут-
луғ фол л и Хумо қушидек қанотин ёзиб, Қўшчи
қўруғига тушди. Жума куни¹⁴⁷⁴ фалакфарсо
узангини ҳаракатга келтириб, Чанок булок чаш-
масидан ўтди. У ерда: «Бобо султон катта жа-
мият ва шайтонлар (мисолли) сипоҳ билан Фа-
рак суви¹⁴⁷⁵дан ўтиб бу томонга келмоқда», де-
ган хабар етди. Шунинг учун ҳўкм бўлдики
«иззат ва қудратли амирлар қолган эшик око-
лари билан Чиғдовул¹⁴⁷⁶та келсинлар ва хушёр-
ликка риоя қилган ҳолда, теваарак-атрофдан ха-
бар олиб ҳимоячи бўлинма қўйсинлар». Буйрук-
қа мувофиқ, уруш кунигача ҳар кечаси эъти-
борли амирлар яроғ-аслаха билан кўпроқ ҳй-
моячи қисм қўйдилар ва хушёрлик ҳамда эҳ-
тиёт юзасидан, бир дақиқа ҳам ғофил бўлмади-
лар. (Ойнинг) ўн тўртинчиси, шанба куни¹⁴⁷⁷
уруш оти устида туриб кутлуғ ҳўкм чиқарилди:
«Зафар ас ар л и лашкар ясов тортиб ҳаракат қил-
син». Шу сабабли, ғолиб сипоҳ тўда-тўда бў-
либ, даре каби мавж уриб, сафларини Искан-
дар тўғонидек тизиб, отларининг туёғи остида
ер тоқат қила олмайдиган, чанг ва тўзон фалак
устида айланиб бошқа осмонни ҳосил қилади-
ган даражада равон бўлдилар.

М а с н а в и й :

Иккинчи куни бахтиёр хусрав,
Фалак мартабали, малак- қадарли шоҳ
Куёш чарх-авжиги баланд қўтарилганда,

Давлат билан отга минди.
Соё учун чодиридан безак қилди.
Худди кош-қўзга соё солгандек.
Жавлон уришда олам Сулаймони,
Атрофида тўда-тўда парилар (билан),
Сипоҳининг чаши ойга йўл олиб,
Титраши ернинг ҳўкизигача¹⁴⁷⁸ борди.
Байроғи юкори фалакдан жой олиб,
Худди дастдабки субҳ каби фалакка суянувчи
бўлди.

Ўша куни бир оз масофани босиб ўтиб тўх-
тади лар. У ерда душман томонидан гуруҳ-гу-
руҳ (кишилар) қочиб келиб, юлдуз сонли си-
поҳга қўшилдилар, (Улар) ходимлар, қуллар,
хашамлар ва хизматдаги гуруҳлар қаторига ти-
зилган ҳолда арз қилдилар: «Султонлардан бир
тўдаси уруш ва кина учун мингта фитна ҳамда
хусумат билан Пискат¹⁴⁷⁹ мавзеига тушдилар
(ва) адоват макрини белларига боғладилар.

М а с н а в и й:

Лашкар тортиб кинадор султонлар,
Урушиш учун Пискатга тушдилар.
Довюрак ва жанжалкаш бир тўда билан,
Бир сипоҳки, бошдан-оёқ ҳаммаси ғазабли
(эди).

Ул ҳазрат нақибларга мансуб Хожа Ҳасан-
хожа, низом ул-мулк Кулбобо кўкалтош, Жон-
келдибий, Кучак ўғлон, Танишбий, Али Мар-
дон баходир, Ганжиали баходир, Наврўзбий,
Эшимбий жалоир ва бошқаларни жанжалчилар
холини аниқлаш ҳамда уруш қилиш учун муно-
сиб жой тайин қилиш мақсадида олдинроқ юбор-
ди. Иззат ли ва алий (мартабали) амирлар аёло
ҳазратнинг фармонига мувофиқ йўлга тушиб,
Пискатда хусуматли сипоҳнинг қорасини кўр-
дилар. Урушиш учун рухсатлари бўлмаганли-
гидан; Эшимбий жалоир орқали (ул ҳазратга)
арз қилиб, урушмоқ учун рухсат ва (жангга)
кирши учун мадад талаб қилдилар. У вақтда
ул ҳазрат Ота ариғида эди. Бу воқеадан хабар-
дор бўлгач, буюрди: «Абулфатҳ Абдулқуддус
султон, Абунаср Исфандиёр султон қолган амир-
лар ва хожи ул-ҳарамайн Назар хожи, Муҳам-
мад Боқибий, Муҳаммад Али ўғлон, Қанбар-
бий, Шодибий, Муҳаммадёр мирзо, Раҳмонқу-
ли чухра оқоси каби эшик оқолари қуролланиб]
уруш майдонига борсинлар».

Бу буйрукка биноан, шижоат ва мардлик
майдонининг паҳлавонлари, жасорат ва фарзо-|

налик майдонининг суворнилари қуёшдек товланувчи заррин жавшанлар, қизил ва тўққизил хафтонлар, кўк, қора ва гул (ранг) зирехларни эгниларига кийиб, уларга қараганда кўзларни қамаштирадиган олтин қулохларни бошларига тож қилган ҳолда, савсан баргига ўхшаш марварид ранг тиғларни камарлари атрофига осиб, устига ранг-баранг баргуствонлар ёпган шамолдек елувчи отларни жавлон урдириб баҳор лашкари каби жўш урган ва хайқирган ҳолда татом қуролланиб, бахтсиз душманлар билан урушиш учун юзландилар.

М а с н а в и й:

(Хокон) буюрди: номдор лашкар,
Душман билан урушмоқ учун отга минсинлар
(деб).

Қуёш азми хокон фармони билан,
Сипоҳ урушиш учун йўлга тушди.
Қуролланган отликлар бир текисда,
Душман билан жанг қилиш учун йўлга
тушди.

- Шундай даҳшатда савлатли сипоҳ тамоми улўворлик билан, зирех ва махсус уруш кийимларини кийган ҳолда, яшин ҳамда шамол сингари ўжарлар томон юрдилар.

Бўзахўр султон, Поянда Муҳаммад султон ва Маҳдий султонлар, фасод, фитна ва бузғунчиликни кўзготувчи сипоҳ билан, қутлуғ асарли лашкарнинг келаётганидан хабардор бўлгач, фикрлашнинг тор ва хайронликнинг сўйқў йўлига йиқилиб аниқ ақл билан тушундиларки, мададсиз уруш майдонида (улар) билан учрашишга қучлари етмайди. Дарҳол ишларни тартибга солиш ва уруш асбобларни тайёрлаш ўрнига мисра: *узоқдан қилич ярацлаганини кўрмасданоқ* тулки ва чиябурига ўхшаш саросимага тушиб, ниҳоятда бетоқатликдан қочишга юз қўйдилар.¹⁴⁸⁰ «Улар худди йиртқич нарсалардан қочган эшакка ўхшайдилар»¹⁴⁸⁰нинг мазмунига мувофиқ қочдилар. Мазкур зафар ва нусратли сипоҳ тинчлик ва хурсандлик билан орқага қайтдилар.

(Улар) бу ғалабани умумий ғалабанинг муқаддимаси деб билиб, олий тахт томон юзландилар. Ўша куни Аҳмад Қосим жибачи Бухородан кўп қурол ва чексиз яроғ келтириб кадрли даргоҳга етказди ва (ул) ҳазратнинг нузли назарларига ташлади.

(Абдуллахон) Охангарон суви¹⁴⁸¹ бўйигаёт-

гандан сўнг, Бўзқўзибий кўруғига тушди. У" ерда барча уруш майдонининг пахлавонларини чакириб, уруш қуроли, отиш ва уруш асбобларини уларнинг ҳаммасига бўлиб берди. Шу жумладан ўн минг аждаҳо савлатли ва илон жуссали найза, мингта хўкиз бошли зирех, махсус уруш кийими, кўплаб ўқ садоғи, қалқон, темир қулоҳ, гурзи ва шамширларни довюррак пахлавонларга бағишлади. Ойнинг ўн олтинчиси, душанба куни¹⁴⁸² (хокон) тезюрар, ола-була ва чиройли йўрғаловчи қора отларни ҳаракатга келтириб, Ўрта сарой манзили¹⁴⁸³га яқин жойга тушди. Ўша куни йўлда Жон Абдол хожи ва Шохим ўғлон душманлар томонидан қоча-қоча, юлдуз пешонали ўрдуга қўшилдилар ва ул ҳазратнинг оёқларини ўпиш шарафига мушарраф бўлдилар. Чаҳоршанба куни¹⁴⁸⁴ кечаси мамлакатни қўлга олувчи сипоҳ Чир суви¹⁴⁸⁵ бўйига (аскаргоҳ) қурди. Ўша кеча бутун кечаси кўкимтир фалакнинг қоронғулик оти жиловини шишаранг осмоннинг майдонидан кўзготган ва қоронғулик сипоҳининг юлдузлар шоҳи давлат тахти ҳамда Рум султонининг ҳашаматли ёстиғига ўрнашган аввал шомдан то *Шишаранг чархнинг султони бўлган кеч, Шом даручасидан бош чицарганида Эғнига жавшан кийиб, Биқром сингари, Қон билан сугорилган тигни кўтарганда, Баҳром ўзининг заррин ханжарини, У чар юлдузи найзасидек равиан қилганда, Наирагбоз чарх пардасидан юз хил Қумуш тили иўтрчоқни пайдо қилганда, Бу зумуррад ранг ҳаводан, Қун юзига янчилган шом мушкиши сепганда*, осмон майдони тахтида ўтирган, яъни Минучеҳр юзли қуёш Жамшиди зар билан безатилган қалқонини бошига тортиб, зумуррад ҳашамли тиғини интиком ғилофидан чиқарган ҳолда, шишаранг фалак тахтини босиб олганга қадар, зафар дастгоҳли сипоҳ ва нусрат паноҳли лашкар иш асбобларини тартиблаш ва уруш ҳамда жанг қуролларини ҳозирлаш билан шуғулланди. (Улар) ўткир қиличлари ва олмосни кесувчи найзаларини фитна ва жанжал эгови билан қайрадилар. Арқон сиртмоқларини маҳбулар зулфининг халқаларидек эшдилар, жон овловчи хаданг (ўқлари)ни ва қонхўр қамон ўқларини қон тўқувчи ёр ғамзаси каби тўғри қилдилар.

М а с н а в и й:

Бутун кечаси билан отиш ва уруш фикрида.
Эрталабгача урушга тайёрландилар.

Бири кина орқаси ва хусумат қасдида,
Кина олмоси билан тиғни ўтқир қиларди.
Бири уруш қасдида эшарди,
Ёр зулфидек тугули арқонни,
Ҳар бурчакдан жонга қўрқув солиш учун,
Бири камонга ип боғларди.
Яна бири гўзал маҳбубларнинг киприклари

каби,

Жанг қилиш учун найзаларни ўтқир қиларди.
Шундай фикрда эдил ар жанг қилувчи,
(Ва) Рустам нишонли доворак паҳлавонлар:
Эртага хужум юлдузларининг шоҳи,
Ситоралар сипоҳини тўзитаб юборганда,
Мардлик майдониға арслон савлатли,
Шердек хайбатли довораклар қирадилар.
У ер да ўзларининг номларини билдириш учун,
Уруш майдониға жиловни бурадилар,
Кимга давлат ва бахт мадакдор бўлса,
Унинг бошиға сарварлик тожи қўйилади.
Кимники темир кулоҳи ошиқларнинг

тўнтарилган соғари каби,

Унинг бошидан қонга тўлиб тушадиган бўлса,
Ҳавас отининг устиға оёқ қўйса,
Фалак ҳам унга у майдонда ёрдам беради.

Ул ҳазрат кечаси билан тўда-тўда замона
ёшлари ва давр жонбозларини чақиртириб,
урушни тарғиб қилди. Гавхар сочувчи тили би-
лан деди: «Эртага маърака ва майдон кунидир;
уруш мардлар куррасидир. Куррадан соф ол-
тиндан бошқа (нарса) чиқмайди. Шижоатли ки-
шилар шундай кишиларки, (улар) нафсини зўр
ишларни бажаришға хирслантиради, буюклик
ва ҳашаматлик даражаларига ўсиб чиқиш учун
дилини оламнинг қийинчиликларига сабр қи-
лишға чақиради».

Н а з м:

Шижоат билан жаҳонни олиш мумкин,
Кимки қўрқоқ бўлса нима иш қила олади.
Ҳарб ишда журъат кўрсатган киши,
Ўзини буюк киши қилади.

(Абдуллахон) гоҳ-гоҳда умид юзини (ҳар
қандай) ишни бажарувчи ҳазратга (яъни Тангри-
га) қаратиб (яна) деди: «Эй Танграм! Мен ни-
ма қилайки, давлат ва ҳашамат тахти менинг
вужудимға лойиқ, мулк (эса) сенинг мулкинг-
дир. Кимдан хоҳласанг тортиб ол, кимга хоҳ-
ласанг (ўшанга) топшир»¹⁴⁸⁰. Шунинг учун ҳам
бу яхши андиша орқасида, иззатли ва олий ҳаз-
рати ҳақ (яъни Тангри) унинг борасида ҳар
қуни латофат асари ҳамда меҳрибончилик нур-

ларини зоҳир қилди ҳамда унинг ғалаба туғи
ва қудрат байроғини ҳар бир маъракада фатҳу
зафарға яқин қилиб кўтарди.

Ҳазрати Парвардигордан умид шулки, адо-
лат сояси ва марҳамат қўланкасини то қиёмат
вақтигача авом халқ ва барча инсонлар бошиға
туширса.

СОҲИБҚИРОННИНГ (БОБО) СУЛТОН БИЛАН ЖАНГ ҚИЛИШ УЧУН ЮРИШИ ВА НУСРАТЛИ СИПОҲ БИЛАН ФАРАК СУВИДАН ЎТИШИ

Иккинчи қуни юқори мартабали бу шоҳ
Ўзининг йўрға отиға минди.

Шарқ шоҳининг қон тўкувчи хужумидан
Юлдузлар сипоҳи тор-мор қилинди.

Фалак кинасидан ой гурзини ер га урди,

Ўнгу сўл (ҳаммаси) ҳаракатға келди.

Тоғ ларзасининг кучлилигидан фалак

бешукуҳ бўлиб,

Фалак қоплонининг тоғдан боши тўнтарилиб

тушди.

Най қиёматдаги карнайдек хурушға келиб,

Юзта тоғ лашқарини жойидан кўзғотди.

Сипоҳнинг айланиши ва ноғоранинг

фарёдидан,

Кўк гумбази парчаланиб кетди.

Пастдан юқорига чанг кўтарила бериб,

(Осмонда) хўкиз кўриниб, шер бекиниб

қолди,

Осмонда найза сиғадиган жой қолмасдан,

Ердан осмонға чиқишға гарддан бошқа йўл

бўлмади.

Искандар савлатли ҳазрат дастлаб зафар
одатли паҳлавон ва фитна ахтарувчи жангчи-
ларға мурожаат қилиб деди: «Ҳазрат пайғам-
бар, унга саломнинг энг тугали бўлсин, уруш
хаяжонидан жанг (майдони) мардларига айт-
ганларки, «Менинг ризқим найзам сояси ости-
дадир, яъни менинг куним найзам сояси тағи-
дадир». Бу сўз урушда оғир ишни бажаришға,
жанг асбоблари ва уруш яроғларини қўллашға
ҳамда маъракада савалашға хирслантиради, то-
ки ҳеч бир киши азиз жонидан, бошидан кечма-
гунча душман билан олишолмайди.

Ш е ь р:

Дилингни жонинга ва жонингни таниннга

боғлаб турганингда,

Қандай қилиб муродингни ўз томонингдан

топасан?"

Бас, агар савлатингиз овозаси мамлакатнинг ҳамма томонига ёйилишини ва ҳайбатингизнинг шуҳрати оламга тарқалишини хоҳласангиз, уруш кийимларини эгнингизга кийиб, жанг кулоҳини бошингизга қўйиб, ору номус ва жангу жадал майдонида дилни жондан суғуриб олган холда, ширин жондан кечиб қон тўқувчи найзани хусумат қўлидан чиқармаслигингиз керак».

Шунга асосан жуда кўп лашкар, дарахт япроқлари ҳамда ёмғир томчиларидай беҳисоб ва юлдузлар мавкабидек чексиз, фалак кутбидек доимий ва мустаҳкам сипоҳ ўзини баҳор аскарларидек безатдилар ҳамда устларига баргуствон ёпилган шамолдек елувчи отларга миниб, кўплаб яроғ-аслаҳаларга ғарқ бўлган холда, кулоҳ ва қалқонлар тагида худди темир тоғдек бўлиб, душман томон юзландилар.

(М а с н а в и й:)

Сохибқирони хоқон душман қасдида,
Бабр байондек^{м7} кўзғолди.
Динпаноҳ хусравнинг зиреҳи остида,
Шоҳнинг юзи йўлдан адашган (киши)дек
хайрон эди.

Парилар мушқидан чехрасини ёритган,
Юзи шамъ бўлиб, парвонани куйдирган (эди).
Унинг тожини пари шўх маҳбублар сингари,
Қоши билан жангга ишорат қилувчи бўлган
(эди).

От устида ой юз ли подишоҳ,
Осмон авжидан Суҳайл кўрингандек эди.

Буйруққа мувофиқ, чоштгоҳ вақтида жавшан кийган паҳлавонлар ва кинали жангчилар дарёдек жўш уриб ва тўлқинланиб олий ҳазрат оёғини ўпиш учун йўналдилар. Дастлаб жасоратли, қазо қадарли, басавлат султон мисра: *Куб од"ч эҳтиромли, Фаридун нишонли* Ибодулла султон, дарвшнларнинг дўсти, дарвишлар тоифасига ишонувчи султон Дўстим султон барча фарзандлари билан, Махмуд султон ва Исфандиёр султон каби зафар одатли султонлар бошдан-оёқ жавшан, зиреҳ ва темир кулоҳга ғарқ бўлиб ўзларига оройиш бердилар.

М а с н а в и й :

Қудратли шоҳ бўлган у Ибодуллах,
Зафар ёрли, Кайвон мадорли султон,
Шамолдек елувчи от устига,
Қуёш осмонга кўтарилгандек кўтарилди.
(Оти) тўгарак сағрли, ипак думли бўлиб,

Учувчи юлдуз унинг думидан бир ипак тори
эди.

Унинг бошидаги олтин нақшли кулоҳи,
Анор шоҳи устида гул чиқаргандек эди.
Зиреҳ остида кина из ловчи бўлиб,
Булут остига бекинган қуёшдек эди.
Иккинчиси аъло шуқуҳли Дўстим шоҳ эдики,
Жангда худди хайбатли тоғга ўхшарди.
Уруш отини жавлон урдирганда,
Фалак отидек чакқон ва тезюрар эди.
Бир томондан Махмуд номли султон,
Кина шамширини кинидан чиқарган эди.
Жанг мақсадида зиреҳ остига бекиниб,
Худди даре мавжига бекинган наҳангга
ўхшарди.

Яна бири Хусравдек бахтиёр,
Минучеҳр юзли, Хумоюн нишонли Исфандиёр
(султон).

Отини жавлон урдириб худди,
Дев устига чиққан пар ига ўхшарди.

Юлдузмисол сипоҳ ва иззат ҳамда мартабали лашкар тўда-тўда бўлиб иқболли хоқоннинг оёғини ўпиш учун келдилар ва отдан тушиб пиёда бўлдилар. Ожизлик тилини у сарафроз: хусравни дуо қилиш учун очиб, хол андозаси-да, қуйидаги мақолни куйладилар:

Эй шоҳ, Тангри сени қўриқловчинг бўлсин,
Замона сенга мутеъ ва фалак ёр бўлсин.
Офтобдек ҳар бир жойга юз қўйсанг,
Фатҳу зафар узангингда бўлсин.
Душман боши сенинг йўлингда оёқ ости
бўлиб,
Мартабанг ҳасадчиларининг юзи қора бўлсин.

Ул ҳазрат ҳар бирини махсус иноят ва маълум кароматлар билан сийлаб яхши ваъдалар ҳамда маъқул меҳрибончиликлар билан эркалади. Мурувватли хотирини фалак асарли аскарларнинг кўнглини овлашдан фориғ қилгандан сўнг, урушга отланишни жазм қилиб, офтобдек яракловчи байроқни нил равоқли бу фалак чўққисига ва бу тўрт тоқли қалъа авжига етказди ҳамда бу жойдан тамом тартиб ва интизом билан Баҳром интиқомли лашкардан ясов тузиб, бахти қаро душман томонига юзланди.

Давлат шавкатли ва Баҳром шиддатли аскарларнинг савлати шуқуҳидан «албатта, қиёмат зилзиласи буюк нарсадир»¹⁴⁸⁹ садоси кўк гумбазининг тосига чирмашиб бош айланиш юз берди. Шердек ҳужум қилувчи лашкарнинг кўплигидан ва жамиятнинг шавкатидан жаҳоннинг.

°~«Тангрининг ери кенгдир» , майдони торлик килди. Найзалар ва уларни тутиб турувчи қўлларнинг кўплигидан ер майдони ўрмон ва қамишзордек бўлиб кўринди. Яраклаган тигларнинг аксидан ҳаво сахни учар юлдузлардан тўлгандек бўлди.

М а с н а в и й:

Бу хашамат билан у шавкатни кўзготувчи
бўлиб,
Уруш қасди билан душманни эловчи бўлди.
Унинг боши устидаги бахтли чодир,
Гумбаз тагидаги баланд офтобдек эди.
Тўда-тўда отликлар зирех остига бекиниб,
Шамолдан мавж урган дарёдек эдилар.
У улўвор хусрав ёнида,
Иззат ва ноз билан Хасанхожа борарди.
Иккинчиси саодатли Зарифхожа (бўлиб),
Шарофатли зот ёнида кетмокда эди.
Яна бири бахтиёр Ҳодихожа (бўлиб),
Хожа Нақшбанднинг жигаргўшаси бўлиб,
Уруш учун ўқдон билан белини боғлаб,
У шахриёрнинг олдида борар эди.
Яна бошқаси саодат сандиғининг дурри
Латиф (хожа) бўлиб,
Биродари Зариф (хожага) ўхшар эди.
Искандар нишонли хоннинг ёнига,
Душманлар устига юриш учун келди.

Шунингдек, агар қутли калам уларнинг исмини ёзса жуда узайиб кетиши мумкин бўлган жуда кўп бошқа амир ва амалдорлар ҳамда қолган паҳлавон ва жангчилар жавҳардек пўлатга ўтириб, мисрий ўткир тигларни камарлари атрофига боғлаган ҳолда, тўла шон-шараф билан ҳаракатга келдилар.

Ўша куни хашамат ва ҳукмдорлик одати ҳамда мамлакат очиш ва шавкат расми бўйича, хусусан иқболли сипоҳ ва лашкарнинг шон-шарафи, жийба ва жанг қуроллари, санчиш ва (бошқа) уруш асбоблари кўрикдан ўтказилдики, Каюмарс¹⁴⁹¹ одамдан то шу вақтгача қутли нишон султонлар ҳамда Жам(шид) остонали хонларни мактаб ёзилган ва уларнинг жавоҳирдек порлоқ сифатлари билан замон саҳифаларини безаган муаррихларнинг жангномалари бу (кўрик)нинг олдида арзимаган афсона бўлиб қолди. У томондан Бобо султон (яхши) идрок қилувчи ҳисобчи ва узок ўйловчи котиблар ҳам у тоифанинг сонини санашга ожизлик қилувчи жуда кўп сипоҳ ва ёжуж ҳамда мажужлардек лашкар билан келиб, сув бўйида бахтиёрлик

эгаси бўлган сипоҳнинг қаршисига турди ва Ло-размшоҳ султоннинг авлодларидан бўлган Абулхумаммад султон ва Абдулкарим султонларни чексиз туда ва бошдан-оёқ отланган тоифа билан бир кечу в жойига тайинлаб қўйди. Абдол султон ва Поянда Муҳаммад султонларни зарралардек кўп ва куз япроқларидай беҳисоб сипоҳ билан иккинчи ўтиш жойига турғизиб қўйди. Бўзахўр султон, Маҳдий султон ва Кўчум султонларни бури хамлали, шер табиатли бир туда ва коплон тарзли, наҳанг юз ли бир гуруҳ билан учинчи бир ўтиш жойига қўйди. Узи эса Убай султон, Латиф султон каби бир неча фарзандлари билан ва кум доналаридан ҳам чексиз ҳамда дарахт баргларида ҳам кўп жамият ва фалак билан баробар аскарнинг хамроҳлигида бир тарафда турди.

Искандар мартабали ҳазрат бу воқеадан вокиф бўлиши билан буюрди: «Зафар ёрли султонлар қолган амир ва амалдорлар, жами эшик оқолари ва чухра оқолари, сарой амалдорлари ва амирзодалар, иззат ва қудрат билан, шайтои шукухли у гуруҳ қаршисига бориб, иложини топган ердан сувдан ўтсинлар». Дастлаб қудратли амир Жонкелдибий ва инъом-эҳсонли амир Абдулбокибий дўрмонни доимо унинг куёшдек порлоқ, тонг отиш пайтидек нур сочувчи жамоли ёғдуси тез фурсатда давлат ва жаҳонгирлик офтоби бу хонлар оиласининг умид уфқидан инсонлар бошига нур сочишидан хабар берувчи жаҳондаги улў зот, жаҳондаги барча халқлар махдумзодаси ва Тангрига макбул бўлган киши Абулфатҳ Абдулмўмин султон сипоҳи билан ва Жулма ўғлон, Ҳожибий дўрмон ҳамда Жултойбийларга ўхшаш Балх ва унга тобеъ (ерлар)нинг қолган сипоҳини кўшиб, Искандарнишон, Сулаймонфармон Абунаср Дўстим султон билан хамроҳ қилган ҳолда, Бобо султонга қарама-қарши бўлган кечувга тайин қилиб, улардан кўнглини тўқ қилди. Кинали паҳлавонлардан иборат бошқа тўдани иқболли султонзода Исфандиёр султоннинг мавкабига кўшиб, Самарқанднинг фитначи султонлари қаршисидаги кечувга қўйди. Узи эса қолган ғолиб сипоҳ ва бахтиёр биродари Ибодулла султон билан Хоразмшоҳ султоннинг авлодлари қаршисидаги кечувга юзланди.

Зафар ёрли сипоҳ сув бўйига йўналгач, даре суви ниҳоятда ислаиб кетганлигидан, тупроқ юзини буғлар тутуни кўплигидан ер қобиғи ларзага келганидек титрашига, тўрт томонидан боғ-

ланган мустаҳкам чодирни ҳодисалар бўрони кўтариб ташлашига, сув юзига хоксор душманларнинг камонидан отилган қон тўқувчи ўқлари тушишига қарамасдан, ғолиб жангли лашкарлар ўт сочувчи тўфанларга ўт бериб, худди наҳанг тўдасидек, ўтишга қасд қилиб, қаерга етиб борган бўлсалар ўша ердан ўзларини (сувга) отдилар. Ҳар икки томондан ўқ ва тўфанга қўл узатилиб, уруш алангасини фалак авжига етказдилар. Жангнинг ниҳоятда қизиганлигидан ва олишувнинг ҳароратидан даре юзи олов саҳросидек кўринарди. Гарчи сувнинг тезлиги қалқонли кишиларнинг кўпини бир ўқни ғилдиратгандек отиб ташлаш даражасида бўлса ҳам, Маснавий: *Сувда ҳар томондан довюрак мардлар, Худди сув одамидек сузар • эдилар. Ҳар томондан дубултлар бизнинг кўзимизга Худди даре юзидаги кўпикдек кўринарди. Тула сувда бўлган паҳлавонлар Хиҷ> томондан худди ўрдакдек кўринарди.* Аммо охирида Парвардигор иноятининг қувватлаши ва соҳибкирон давлатининг кучи билан хон ҳазратларининг сипоҳи сувдан ўтиб паҳлавонлик байроғини тикди ва ўткир тигларнинг зарби ҳамда ўт сочувчи найзаларнинг санчиши билан у куни битган гуруҳларни сув бўйидан ҳайдадилар.

Иттифоқо, аъло ҳазрат ўзи йўналган ўтиш жойининг у томонида Хоразмшоҳ авлодларй турар ва фитна ҳамда хусумат, жанг ҳамда кураш йўлини излар эдилар. Ҳали ул ҳазрат сувдан ўтганича ҳам йўқ эдики, Назар хожи, Мирзо Оқобий, Шодибий, Ганжиали баҳодир каби сўл сипоҳидан бир тўдаси, қолган эшик оқолари билан бирликда ва Наврўзбий парвоначи, Муҳаммад Бокибий ва Муҳаммад Али ўғлон каби лашкарнинг ўнги қолган барча эшик оқолари билан бирга сувдан ўтиб, шовқин кўтарган ҳолда, паҳлавонлик отини баҳодирлик майдонида жавлон урдириб душман томон от қўйдилар. Уларнинг орқасидан Рукнудавла Келдишбий, салтанатнинг таянчи Танишбий, (ул) ҳазратнинг яқин кишиси Ганжиали шиғовул (сувдан) ўтиб, ўжарлар билан урушиш учун олий ният қилдилар. Кўп уруш қилмасданок у тўдаларнинг пайи узилиб, қочишга киришдилар. Паҳлавонлардан тўда-тўда кишилар бахти қаро душман орқасидан I худди каттик шамолдек қувдилар. Дастлаб Ибош баҳодир (бир) кишини одан йиқитди ва орқасига қайтиб (уни) олий ҳазрат ҳузурига олиб келди.

Бу вақтда Искандар фармонли ҳазрат икки

сув ўртасида эди^{1*^}. Асирдан тадбирсиз душман холини сўраганда, у айтди: «Бу қочган жамият Хоразмшоҳ авлодларидир. Бобо султон уларга бир хиёнат суратини чизиб, шуни муқаррар қилди: «Қачон соҳибкирон лашкари сувдан ўтса, сизлар кўп уруш қилмасдан қочинглар, чунки сизлар қочсангиз, уларнинг сипоҳи сизнинг орқангиздан қувлайди. У л ҳазратнинг мавкабида оз жамият қолади. Шундан сўнг жуда кўп киши билан пистирмадан чиқиб, уларга ташланамиз ва хусумат отини таллашиш майдонида чоптириб, фитна кўзғотамиз. Эҳтимолки, у жаҳонгир кўшиннинг кучли панжасини қайириб ғалабага эришсак».

Аъло ҳазрат унинг мақр суратидан огоҳ бўлгач, (дарҳол) қочганларни орқасидан қувлаб кетган гуруҳ кетидан душман ҳийласидан хабар дор қилиш учун киши юборди. Ўзи шарафли зотлар, бошқа бахтиёр биродарлари ва қолган ҳашаматли амирлари билан тезликда сувдан ўтиб, душман томон юрди.

Аммо Бобо султон ҳаммаси жанг борасида тажрибали ва паҳлавонлардан иборат бўлган катта жамиятни қочган Хоразмшоҳ султон авлоди орқасидан кетгани ва ул ҳазратнинг олдида (эса) оз киши қолганидан хабардор бўлгач, бу вақтни ғанимат билиб, ҳаммаси ўткир тиг, учли найза ва таёқлар кўтарган юз минг қонхўр кишилардан иборат пиёда ва-отликлар билан зафар шиорли сипоҳ томон юзланди. Лекин (у шуни) билмадики, барқарор хусрав ва турғун юлдуз фалак оти устида танҳо ўтириб, уруш қилиш мақсадида қилич суғуради, золим лашкар тўдасидан кўркмайди. Ҳар вақт кутурган шер ёлғиз қолса ов хайвони ва охуларни галагала қилиб ҳайдайди.

Н а з м:

Агар буғи қанча кўп бўлса ҳам,
Шернинг олдида бир заррача оғирлиги
бўлмайди.
Иззат авжи устида учиб юрган Хумой
(куши)
Кўп чумчуқдан қачон кўркқан?

КИНАЛИ ХДР ИККАЛА СИПОҲНИНГ БИР-БИРИ БИЛАН
УЧРАШИШИ ВА ЁМОН ХИСЛАТЛИ ДУШМАННИНГ
ҚОЧИШИ; БУ ЖАНГНИ ЧИРЧИҚ УРУШИ ДЕЙДИЛАР

Икки томондан ҳар икки лашкар ва (у) кинали сипоҳ бир гуруҳки, фақат довюрак (гпна)

ва душманликдан худди ғазабланган шердек бу-кирган арслон хайбатли, наханг тарзли, қоплон ҳамлали ва тез жангли сипоҳ билан, ҳаммаси от жиловини бўшатиб, нусратли аскар сафи то-мониға юзланди. Нусрат асарли лашкар сўл эшик оқоларидан у хўрланган тўдани (бутун-лай) кўпориб ташлаш учун, дастлаб паҳлавон-лик майдонининг отлиғи Назар хожи Бикиш-бий туқбеги¹⁴⁹⁵ ғазабли ртлик Абдулвосеъ мирохўр, буюк амир Жоналибий найманнинг ўғли Бекчучук мирзо, Шодибий, Бекмуҳаммад мирзо нақиб, Абди мирзо найман, Нодир кур-чи, Иброҳим ёбу, Вали курчи ва шуларға ўх-шаш жанг водийсининг паҳлавонлари ҳамда уруш майдонининг жангчиларидан бир гуруҳ билан бирликда низо отини жойидан кўзғотиб кудрат кўлини уруш енгидан чиқариб душман билан олишти.

М а с н а в и й :

Хожи кабилар бир тудадовжурок отликлар билан,
Шер каби майдон касдида йўлга тушти.
Фалак тоғидан шуқуҳни тортиб олиб,
У икки Албурз тоғи бир-бирига ташланди.
Сипоҳ чангидан ҳаво (қоп) қаро бўлиб,
Жаҳон ойу кун кўзига қоронғи бўлди.
Ҳар бурчакдан хаданг ўқи учиб,
Лжал илон пусти ичига бекинганидек ўқ найи ичига бекинди.

(Улар) қандай паҳлавонлик, шижоат ва ба-ходирлик бўлса жойига қўйдилар. Айниқса, На-зар хожи, уларнинг кўплиги ва хужумини ўйлаб ўтирмасдан, ҳамла қилди ҳамда кучли ва қуд-ратли кўлининг зўри билан тажрибали киши-лардек шундай жанг қилдики, осмондаги фа-ришталар (унга қараб) «яхши қилдинг», деди. (Лекин) бахт унга ёрдам бермади. Душманлар сипоҳи ҳам дам-бадам кўпайиб турди. Шунинг учун отнинг жиловини тортди. Шу аснода, тў-сатдан, унинг оти милтиқ ўқидан йиқилди. У от эгари устидан ерга тушиб пиёда бўлди. Шунга қарамасдан, душман отларининг кўпини паҳла-вонлик тиғидан ўтказди. Кинавор отлик Абдул-восеъ мирохўр ҳарчанд довьораклик йўлини ту-тиб, эслатиб ўтилган қолган паҳлавонлар би-лан, унинг тепасига от чоптириб келиб, от етқа-зиб берган холда у гирдобдан ташқарига чиқа-риб қўйишни хоҳласалар ҳам, бу муяссар бўл-

лари шундай кучли эдики, бу маънининг сўра-ти юз кўрсата олмади. Мисра: *Пашиша кўп бўлса филни йиқитади*. Оқибатда хожининг, шунинг-дек, бошқа паҳлавонларнинг боши ва кўли оғир ярадор бўлиб, душман уларга кўп қарамай қўйди. Худди селдек наъра уриб ва дўлдек та-рақлаб, уларнинг олдидан ўтиб, бошқа жангчи-лар томониға қараб юрдилар.

Сўл тарафдан сайид ва нақибларға мансуб бўлган Ўроқхожа¹⁴⁹⁶нинг биродари Юсуфхожа мартабали амирзода Мирзо Оқобий, баходир-лик майдонининг ягона чопари Дуст мирзо ха-зиначи, Тумонча баходир, Муҳаммад Али ба-ходир зардўз, Муҳаммад Али тубойи, Турум арғун, Муҳаммад Мурод девона, Бахтим ёбу ва шуларға ўхшаш эшик оқоларидан бир гуру-хи мардлик ва мардоналик кўлини кўтарди ҳам-да уруш қилиш учун жадал отини ёмон феълли фирқа томониға қараб чоптирди.

М а с н а в и й :

Иккинчи марта паҳлавонлар бир-бирлари билан олишдилар.
Баходирлик отини (жойидан) кўзғотдилар.
Кина тиғининг шуъласи шу қадар авжга чикдики,
Ҳаво дарёға ўхшаш мавж ура бошлади.
Бу йиғинда паҳлавонлар худди қон чиқарувчи (табибдек),
Найза учи билан тандан қон чиқарардилар.
Ҳаво чанга тўлганидан сипоҳ ўқлари,
Баҳор ёмғири каби қора булутдан ёғарди.
Ўқ ёмғирининг сели ёшу қари(нинг) жонларидан
Ғам ғуборини ювиб кетарди.

Душманлар жамияти биёбон қумларидан ҳам ва дарахт баргларидан ҳам кўп бўлганидан, улар ҳам хусумат оёғини фитна йўлидан тортиб ол-дилар. Булар гуруҳи ичидан Муҳаммад Али зардўз қайтиб, якка чопарликни илгари суриб душман томон от чоптирди. Баъзиларини тиғ билан ярадор қилди, баъзиларини (эса) олмос нишонли найза билан эгар устидан ерга йиқит-ди. Унинг кўли уруш қуроли ишлатишдан то-ликқандан сўнг, Турум арғун унинг (ёниға) етиб келди ва у билан бирликда ул гуруҳ ичи-дан жанг қила-қила ташқарига чиқдилар ва у хафв-хатар жойидан хал ос бўлдилар. Бироқ ўнг эшик оқолари тушу иди л арки, сўл киши лари, «тоқат қилолмайдиган (иш)дан қочиш пайғам-

забва кина оёғини чидам майдонидан чиқариб орқага қайтдилар. Улардан кўплари қуллар эгаси ҳазратдан (яъни Абдуллахондан) бир неча масофа илгарилаб кетдик, шунинг учун муносиби шулки, қавм томонга борайлик. Агар душман кетимиздан тушса, унинг назарида адоватнинг тепасига бораётгандек бўламиз, дедилар. Гарчи Муҳаммад Боқибий, «бу ердан орқага қайтиш яхши эмас, чунки биз қачон қайтиш жilовини буреак душман ҳайрон бўлиб ва шошиб кетимизга тушиши муқаррар, унда бутунлай зарар сурати юз кўрсатади», деса ҳам унинг маслаҳатига аҳамият бермасдан бирданига қайтиш жilовини буриб, ҳар қайсиси бир томонга қараб жўнади.

Душман ўнг эшик оқоларининг ҳам орқага қайтаётганини кўргач, бутунлай хурсанд бўлдилар ва ўзларига фатҳ сурати чехра очди деб ҳаёл қилиб, худди дарёдек хуруш қилиб, бутлукдек гулдураб, юганни маҳкам боғлаб тезлик билан улар кетидан қувдилар.

Буларнинг ичидан Амир Қурайш, Муҳаммад Боқибий, Муҳаммад Али ўғлон, Назар Мирзо тоғойи, Ҳайдар баҳодир, Оллоберди мирзо манқитлар орқага қайтиб, жанг ўрнида ору ному ста риоя қилиб, бир жойда маҳкам турдилар. Бу фирқадан паҳлавонлик буржининг юлдузи, шижоат ва баҳодирлик дуржининг гавҳари Муҳаммад Боқибий ниҳоятда донолигидан мардлик ҳамда мардоналик отини хусумат майдонида жавлон урдириб, маҳбубларнинг мужғони каби ўткир қон тўқувчи найзани қўлга олган ҳолда, душманларга ташланди.

М а с н а в и й:

Дилбарларнинг шўх кўзи каби хусумат

килувчи,

Киiali Муҳаммад Боқибий.

Совут остида худди фитна изловчидек бўлиб,
Совут унинг учун куёш сарчашмаси бўлди.

(У) дилхоҳнинг бошидаги пар ва кўлидаги

қилич,

Бир ой бошидан икки хилол кўрингандек эди.

Худди лоладек билагига бош қўйганда,

Унинг юзи холидан ой кўрингандек бўларди.

Жанг мақсадида кўлига найза олиб,

Уруш қасдида майдонга интилди.

(У) кимники бошига тиғ урса, то белигача бўлиб юборарди. Ҳар кимнинг биқинига найза санчса, оёғидан йиқитарди. Унга давлат ёр ва

иқбол шерик бўлмагани сабабли, у ҳам ярадор бўлиб отдан йиқилди.

М а с н а в и й:

Шуъладан учқун сочган шамъ каби,

Унинг бошига кийган дубулғаси қондан қатра

ёғдирувчи бўлди.

Унинг чопони шу қадар қонга бўялганидан,

Қадди-қомати гул шохидек кўринарди.

Унинг ёнида Назар мирзо, Оллоберди мирзо ва Хожамқули марвий ҳам от чоптириб, паҳлавонликнинг додини бердилар. Ғоятда мардлик орқасида мардонавор жанг қилиб, (душмандан) кўпларини ярадор қилган ҳолда, отдан йиқитдилар. Душманлар ҳам бу гуруҳдан ўтиб, бошқа сафлар томон юрдилар. У шайтон асарли гуруҳ яжуж-мажужлардек Искандар тўғонига раҳна солаётган вақтда, чухра оқоларидан юқори мартабали жаноб Раҳмонқули баҳодир ўнг (қанот) чухралари билан тошни тешувчи тиғларини ғилофдан чиқариб, шижоат қўлини (баланд) кўтардилар. Яшиндек тез (юрар) отларини жавлон урдириб душман томон юрдилар. Ҳар бир ҳамлаларида бир жангчини ҳалок қилдилар.

Н а з м: "

Ўнг (қанот) чухрасининг бошлиғи

Раҳмонқули

Уруш ойнасини равшан қилди.

Кўлига жон олувчи найзани олиб,

Кофир дилли (маҳбублар)нинг киприги каби

қон тўқди.

Баҳром азмиқ довьорак туда билан,

Кина қасдида уруш томон юзланди.

(У) Бобо султон жамияти олдига етгач, унга тобеъ бўлганларнинг қупи ярадор бўлиб, ҳаёт либосидан яланғоч бўлган ҳолда, асл қароргоҳларига кетдилар. Бобо султон гуруҳини ерга йиқитгандан сўнг, Латиф султон туғи томон от чоптирди. Йўлнинг ўртасида йўлдан адашган душман ҳужум қилиб, уни ярадор қилдилар ва ўраб олиб қўлга туширдилар. Шу вақтда чухралардан бир гуруҳи унинг устига от чоптириб, мардоналик қўлини кўтарган ҳолда от етказиб бердилар ҳамда душманларни узоқлатиб, уши айириб олдилар. Шу йўл билан Турсунбий қушчи, Дўстим бақовул, ўша замонда Кийик султоннинг ўғли Суюнчмуҳаммад султоннинг ота-1

ва куни тугаган душманнинг ҳужуми ҳақида хабар ол». Жаноб (Кучак) ўғлон йўрға отини жавлон урдириб, уруш майдонига юзланди. Сипоҳнинг ҳоли, лашкарнинг ва уруш майдонининг аҳволидан тўла хабардор бўлгач, орқага қайтди ва ул ҳазратнинг ёруғ ҳузурларида шуларни билдирди: «Уруш майдонидан (юз) ўгирган бу кишилар араб ва турклар эканлар, улар уруш кийими ҳамда жангу жадал либоси тугаб қолган ва йиртилиб кетганлиги сабабли, душманнинг тўсатдан қилган ҳужумига бардош беролмай орқага қайтган эканлар. Бирок зафар пешонали сипоҳ жанг бошида ва ору номус жойида шундай мустаҳкам туриптиларки, менинг билишимча, душман лашкари қочиш йўлини тутса керак. Ҳазрат Парвардигор бизларга ёрдам бериб, фатх сурати юз кўрсатажак. Лекин ул ҳазрат бу пастлик жойдан йўрға отни жавлон урдириб илгарирокка, баландликка бориб уруш майдони ҳамда жанг сахнасига қараб турсалар муносиб бўлур эди, (чунки) қачон давлат душманларининг кўзи ул ҳазратнинг ишукухли чодирлари ва унинг шуҳрати ҳамда шиддатига тушса, тўхтамасдан қочишга юз ўгирадилар».

Нақиб огоҳли Хожа Ҳасанхожа ва мамлакат таянчи амир Қулбобо кўкалтош, аъло ҳазратнинг қутли мавкабида бўлган бошқа зафар огоҳли паҳлавонлар билан биргаликда, (ул) ҳазратдан ўжар (душман)лар томонига қараб шуҳрат ва савлат билан юришни талаб қилдилар. Искандар фармонли ҳоқон Парвардигорнинг ёрдами иноятига ишониб ва хожалар лутфларига, айниқса жаҳон халқининг маҳдумзодаси, миллат ва диннинг бахти Хожа Калонхожанинг қувватларига таяниб, душман томон юрди. Иккинчи марта довул ва ноғоралар тантанаси оламга зилзила солди. Най ва карнайларнинг хуруши, мамлакатни олувчи жангчиларнинг суронлари ер юзини титратди. Қайтаётган сипоҳлар ул ҳазратнинг йўлга чиққанидан хабардор бўлгач, қайтадан ҳаммалари бирдан иқболли мавкабга келдйлар. У л ҳазрат бу жойдан тамоми қоида ва тартиб ҳамда бахтиёр анжомли жамият билан у бахти қаро душман томон юрди. Иккинчи марта қутлуғ безакли ўғлон Кучак ўғлонни ёмон юлдузли душман аҳволдан хабар олиб келиш учуй илгари чоптирди. (У) қайтиб келиб, деди: «Душман лашкари қочди. Тезликда тоғ юришли отни кўзғотиш керак». Гарчи бу маъни сурати юз кўрсатмаган бўлса ҳам, лекин.

ҳикоятнинг айтилиши баъзи юраксиз кишиларга далда бериш эди.

Алқисса, хон байроғининг маҳчаси маърака уфқидан ва чодир маҳчаси ҳамда ҳоқоннинг нишони қутлуғ толели фалак буржидан кўриниши биланок қутлуғ безакли чодирини кўришдан ва ҳужўм қилиш ғамидан Бобо султоннинг кўнгли сахнигағам ҳамда унинг кина билан тўла дилига қайғу шуъласи тушди. Ақлсиз бошини ғурур шаробидан бўшатиб, ночор ожизлик қўлини қочиш этагига урди ва ўткир тиғ ва ўт очувчи найза зарбидан кўрқиб бир гуруҳ малъунлар билан уруш майдонидан худди яшин ва шамолдек қочди.

М а с н а в и й:

Жам(шид) нишоили ва қутли юзли ҳоқон Душманларга ҳамла қилиб зафар топди. Шавкат асосли (Бобо) султон У.халокатли.гирдобдан чиқиб қочди. Бирининг танаси йўл з^стида қолди. Иккинчисининг тани бошидан жудо бўлди. Бирининг боши хор лик тупроғига тушиб, Иккинчисининг боши учун ёстук бўлди. У уруш даштида ҳеч кимда жон, Ва у биёбонда.Хизрдан бошқа киши қолмади. Уруш майдонида ўлдирилганларга, Ажалдан ўзга мотам тутувчи киши топилмади. Хар бир бурчакда қанчадан-қанча жон йўқ бўлишидан, Йўқлик фазоси жумласи обод бўлди.

Дашт сипоҳи зафардан хурсанд бўлгандан сўнг, шундай воқеа юз берди: фалак қуббаси лофидан ҳам юқорирокликда турган даштликларнинг байроғи ерга эгилиб тушди.

(М а с н а в и й:)

Сочи мажнун каби тўзиб кетган парчамдан Байроқ паршонликка юз кўйди. Туирокка йиқилган байроқ Ошиқларнинг йиртилган ёқаларига ўхшарди. Отлар байроғининг бошидаги ойига оёқ кўйиб, Тақаси билан тангага зарб ургандек эди.

Шунча катта лсамиятдан иборат сипоҳ ва шундай кўп лашкардан кўз очиб юмгунча бирор киши ҳам қолмади. Бу гуруҳ ичида бўлган Али -Дўстбий қорлик, Муҳаммадбий, Оғиш баходир, Бойтўра баходир қиёт¹⁵⁰⁰ларга ўхшаш шижоатларининг овозаси атрофга тарқалган ЖНУН

дор амирлар ва пахлавонлик майдонининг до-
юраклари ҳам қасос тиғидан ўтдилар. Ўша ку-
ни қобилиятли ҳоконнинг ва зафариттифок си-
поҳнинг жасорати ҳақида кўрганларни шунча
кўп варақларга ёзилдики, агар унинг ўндан би-
ри оғизлардан эшитилганда эди, албатта, ақл
(сира) бовар қилмаган бўларди.

Алқисса, давлат ва иқбол субҳи умидлар
шаркидан кўрингани сабабли, дарахт баргидан
ҳам кўп ва ёмғир томчисидан ҳам мўл бўлган
душман қочишга юз ўгирди. «Бу Тангрининг
фазилатидир, уни хоҳлаган кишига беради»¹⁵⁰¹
(ояти)га асосланиб ул ҳазрат Парвардигорга
шукр юзасидан сажда қилиб хушхабар келти-
ручи Тангрининг сояси кўланкасида турли хил
мурод ва ҳар хил саодат билан ва чексиз ғала-
ба эшикларини очиш билан фахрланди.

Унинг табиатида катта марҳамат борлиги са-
бабли, ўша жойдан ғзаб отагини латофат суви
билан пасайтириб, афв махбуби юзидаги парда-
ни очди, «Сизларга бугун сарзаниш¹⁵⁰² йўқ-
дир»¹⁵⁰³ хатини раъийят, турклар ва бошқа бар-
ча халқларнинг аҳволи саҳифасига терди. Ша-
харлилардан ўн минг киши кишлоққа пиёда ке-
либ, қўлларида калтак кўтарган ҳолда, хусу-
мат орқасидан тушган бўлишлари ва зафарогоҳ
сипоҳдан купу уларнинг қўлларидаги калтак-
лари зарбидан ярадор бўлишларига қарамас-
дан, ул ҳазрат бунини назарга олмасдан, «Тангри
илгари ўтганларни афв этади»¹⁵⁰⁴, оятини ўқи-
ди ва ул тўданинг гуноҳини афв этади билан
ёпиб, жазога тортилувчиларнинг қонидан ўтди.

Маърака майдонидан дастлаб тадбирли амир
Қулбобо қўқалтошни юқори мартабали жаноб
Наврўзбий парвоначи билан бирликда (чақир-
тириб), «ердаги кишиларга раҳм қилинлар, сиз-
ларга (эса) осмондагилар раҳм қилсинлар»¹⁵⁰⁵
мазмунига мувофиқ, муҳофаза ва мудофаага
риоя қилиб, эҳтиёт ҳамда интизомни ўз жойига
қўйган ҳолда, раъийят ва барча инсонларни та-
лон-торождан сақлаб қолиш учун Тошкентга
юборди. Иккинчидан, қутлуғ нишонли амир Ку-
чак ўғлонни сипоҳнинг молларини текшириш
учун ва агар лашкардаги кишилар талон-торож
қилиш йўлига оёқ қўйган бўлса, оёқларини калта
қилиш учун юборди. Ўзи фатҳу зафарга дуст
бўлган лашкар орқасидан жаҳон кезувчи отини
[жавлон урдириб, пешин намози вақтида Искан-
дардек чидамли шаҳриёр ўша ўлка султонлари-
нинг тахтгоҳи бўлган Кайковуснинг чаҳорбоғи-
га тушди.

Қуёшдан хабардор бўлган тиғнинг оёи у ви-
лоят буржидан тулуъ қилиб зафардан маълумот
берувчи байроқ у вилоятда бошини кўк гум-
базининг авжига етказди. Ғолиб офтоб ҳар кун-
лик соясини давлат арбоблари ва саодат эғала-
ри бошига туширди. Ўшандай мамлакат иккин-
чи марта боши билан қудратли чангалга тушди
ва буйруқларни бажариш ва манъ этиш жиловини
унинг ихтиёрига ўтди.

Фатҳ сурати ҳижоб пардасини юзидан олиб
ташлагандан сўнг ва зафар жамоли «Тангри
тарафидан нусрат бўлса, фатҳ яқин бўлади»¹⁵⁰⁰,
ғайб пардасидан кўрингач, ул ҳазрат олий ҳукм
қилди: «Мавлоно Ҳайдар Муҳаммад мунший
мано дурларини фикр эғови билан эғовлаб, маш-
хур фатҳ ва буюк нусратни ибораларга ҳамда
истиора қаторига тизсин». Товочилар фатҳно-
мани олиб мўътабарли кишилардаи бир неча
бошлиқлар билан давлат марказига ва бошқа
вилоятларга йўл олди.

Иккинчи куни Искандар савлатли шаҳриёр]
ярадорларнинг аҳволини сўраш учун Назар хо-]
жининг уйи ва Муҳаммад Боқибийнинг чодирини]
га ташриф буюрди. Ҳар бирини ниҳоятда (кўп)]
муруватлар билан сийлаб, қўнглини олди.

Б а й т:

Агар беморнинг бошига сўраш учун келсанг,
Бемор сенинг умидингда юз йил тоқат 2
қилипти мумкин.]

Ул ҳазрат хожига нисбатан тўла шафқати]
борлиги сабабли ҳам ўша мажлисда жарроҳ¹⁵⁰⁷ни I
чақиртириб, хожининг бошидаги синиб майда-
ланиб кетган суягини олишни буюрди. Унинг]
бошидан жарроҳ бир кафт майда суяк парчала-
рини териб олди, хожи оғрикка бардош берди.

ФАТҲДАН СЎНГ ЮЗ БЕРГАН ВОҚЕАЛАРНИНГ
ҚИСҚАЧА БАЁНИ

Фатҳ ва иқбол қуёши иззат ҳамда мартаба
авжидан чиқиб, Тангрининг ёрдам қўли ва чек-
сиз қудратли муҳофазаси саодат эшикларини
ул ҳазратнинг юзига очгандан сўнг, Искандар
фармонли хон, ниҳоятда ободонлигидан, жан-
нат билан тенг келадиган дамни урувчи шундай]
вилоятни Сулаймон нишонли султон(лар), хо-
жалар сулоласининг пешқадамларидан бўлган
Дўстим султон ва унинг фарзандларига иноят.

қилди. Раъийят ҳимоясига риоя қилиш ва барча инсонларни унинг паноҳида бўлишлари учун янги аъзам ва одил амир Ҳожибий дўрмонни унинг оталиғига тайин қилди, токи унинг ҳаддан ошиқ билими мамлакат ишларини тартибга солишда одил иттифок тузиш, яхши ном, ҳаёт ва охиратнинг дўсти бўлган марҳамат асосини мустаҳкамлашда хизмат қилади; нуқсонга йўл қўйилмаса, халқ мақсадларини, уларнинг даражаларига қараб, амалга оширинг, «инсонларни ўз манзилларига жолаштиринглар» , мазмуни мулоҳазасига қараб бир дақиқа ҳам ғофил бўлмасдан, мамлакатларни забт қилиб ва маслакларни сақлаб раъийятини ўз томонига торган ҳолда, экишга рағбатлантириш ҳамда иморатлар қуришга кизиқтиришга интилса.

М а с н а в и й:

Мамлакат обод ва (маъмур) бўлсин десанг,
Раъийятга риоя қилишдан кўзингни узма.

Мазкур ойнинг ўн тўққизинчиси панжшанба куни¹⁵⁰⁹ пешин вақтида нусратли байроқ ҳаракатга келиб, Қорақамиш қўруғи қутлуғ чодирнинг манзилига айланди. Ўша куни Сулаймон фармонли султон Махмуд султонни ўша ердаги сипоҳдан кимки итоат қилса, кўчириб сувдан ўтказиш, кимки (бўйнини) итоат бўйинтуруғидан чиқариб, оёғини ўжарлик водийсига қўйса, зўрлик тиғи билан жазолаш учун Шохрухияга юборди. Хусрав нишонли султон, ҳазрат Хусрав султоннинг нишонаси Исфандиёр султонни (эса) ғазаб ва шиддатли амир Ганжиали баҳодир ва бошқа амирлар ва арконлардан бир тўдаси билан Тошкент вилоятидаги машхур қишлоқлардан бўлган Хўжакент¹⁵¹⁰га Бобо султоннинг аҳволини билиш ва агар тоғ ёки биёбон тарафига қочган бўлса, тезлик билан хабар қилиш учун юборди.

Иккинчи куни¹⁵¹¹ жума намози вақтида Назар хожи (хусусида) кўнгилсиз воқеа юз берди. Яъни унинг руҳ қуши тан қафасидан учиб, «иржаиъ»¹⁵¹² кунгирасига юзланди.

Р у б о и й:

Ул кимки дил қўйиб хотиржам ўтирган,
Мухлат ва вақт бор деб насиҳат қилган.
Дегил, унга миҳ кокма, чунки чодир

бузилади.

Дегил, кийимларни қўйма, чунки юклар

боғланади.

Тўғри, ҳодиса бўладиган жойида бирор кийим топилмайдик, уни вақт ҳодисаларининг қўли тўзғитмайдиган бўлсин. Умр боғида бирор та гул очилмаганки, уни мусибат хазони тўкиб хорлик тупроғига ташламаган бўлсин.

Билимдонларнинг сардори, кароматли шайх, яъни Низомий (Ганжавий) қандай яхши сўз айтган эди:

Агар юз йил турсанг ҳам, (охир) бир куни
Бу дилни ёритувчи қасрдан кетишинг керак¹³.

Бу воқеа содир бўлгач, Жам(шид) мартабали хокон, мағфират нишонли амирзоданинг жасадини тайёрлаш ва кафанлаш учун нафис матолардан юборди. Ўзи ҳам жанозасини ўтказиш учун Кайковус чаҳорбоғига борди. Жаноза намозини ўқиб таъзия билдирди. У боғда бўлган бошқа ярадорларнинг (ҳам) ҳолидан хабар олиш ва уларни сақлаш ҳақида буйруқ берди.

(Сўнг) у ердан шамолдек елувчи отини кўзғотиб, шом вақтида фалак ҳашаматли боргоҳга тушди. ГОлдуз сипоҳли ой хл^срави заррин тахт ва тожга суяниб, юлдузларнинг қўғирчоқ фалак базмхонасида жилва кўрсатган кечасида, маснавий: *Фалак тахтини безаган кечасида Ойу цуёи саронардаси тўлиҳ бўлди. Фалак гавҳар нацили парда тўциб, Кеча ипи унинг учун арцоц ўриги бўлди. Осмон ҳар бурчакда там ёциб, Ер ҳар тарафда бир чирог ёцди Фалак тоқи чирог пайдо цилиб, Ток, бит-та бўлдию, чироглар мингта ўша жойда Исқандар нишонли хон жаннат каби базм ва юкори жаннат ҳам рашк қилувчи бир мажлис курди. Хурсандчилик палосини ниҳоятда кенг ёзиб, айшу ишрат эшикларини очиб шодлик ҳамда хузур юзини кўрсатди. Хуш овозли ашулачилар ва хонандаю созандалар овози, чангу тор садолари кўкка етди. Шодлик ноҳуни билан хурсандчилик торларини чертиб, най куйларини Муштарий сайёрасидан ҳам ўтказилди. Шундай базм бўлдики, тўртинчи осмондаги куё⁷1. Жамшиди у жаннат нишонли базмга қараб боши кизигандан айлана бошлади. Дилни очувчи ва руҳни кўтарувчи куйлари садосидан ўйинчи Зухра юлдузи кўк гумбази томи устида айла-ниб, бу куйга жўр бўлди.*

Н а з м:

Бу қандай базмдирки, агар гулшаннинг истаги
шундай булса,

Жаҳон фитнадан холи бўлди, чунки
 довюраклар кўп эди.
 Тоғдек оғир душманни энгилгина кўтариб
 УРДИ,
 Унинг ўқдони ёмон одатлилар озори учун эди.
 Шунинг учун унга Шаҳоб ва янги ой ўқ ва
 камон бўлди.
 Унинг лашкари темир ичида бир юзлик ва
 дил софликда ойна каби эди.
 Аммо душманни ўлдирувчи тиғ ўртада икки
 юз ли келди.
 Уруш кунда душманларнинг тупроқдан
 и^рат танлари шамолга учди.
 Чунки ўткир тиғи яшин каби олов сочувчи
 бўлди.
 Довюраклар бошидаги каркара^{ми-о} безак учун
 . эмас,
 Балки жанг изловчиларнинг руҳ қуши учун
 уя бўлди.
 Фитна изловчи сипоҳнинг ўқдан тўла
 садоғининг ҳар томонидан,
 Ошиқлар дилига маҳбублар қоши каби камон
 тортган бўлди.
 Довюраклар ўқларининг оёғи ўқ учудаги
 маъдандан кабарди,
 Душман томонга ҳар тарафдан кўп юргани
 учун.
 Пахлавонлар қалқони устидан кўплаб
 пайконлар зоҳир бўлганидан,
 Юлдузларга тўла осмондек кўринарди.
 Совут кийган жафо изловчилар(нинг) майдон
 сахнида югуришлари,
 Кўкаламзорга ҳар томондан оқиб келаётган
 сувга ўхшарди.
 Жаҳон шуъладан равшан бўлди, чунки жанг
 куни ҳар томондан,
 Худди имон водийсидаги дарахт каби
 милтиқлар ўт сочарди.
 Байроқнинг маҳчаси бир-бирининг ёнига
 тўпланганидан,
 Осмон қўрғони атрофидан кунгира шаклини
 олганди.
 Уруш куни найзалари ҳам бир-бири ёнида
 фалакдан бош чиқариб,
 Фитнанинг ундан то ерга тушиши учун
 нарвон бўлди.
 Илон ўзига ватан қилиш учун қавак
 тайёрлагани каби,
 Найза совут халқаси ичига мойил бўларди.
 Камон маҳбубларнинг қошлари каби ҳар
 томондан дилни ғорат қилгани каби,
 Найза ҳам гўзалларнинг қон тўқувчи
 ғамзасидан жон олувчи бўлди.
 Най овози куз шамоли каби ҳар томондан
 туриб,
 Қалқонлар тоқ баргидай ерга тўкилди.

Ўайза арз қилувчилардек хорликдан ерга
 йиқилиб,
 Байроқлар лола каби танасида юзта чок
 бўлди.
 Жанг майдонида йиқилиб ётганларнинг
 мотами учун,
 Совут юзта'кўзи билан ошиқнинг кўзи каби
 қон тўқувчи бўлди.
 Тиғ қора кийиб, туғ сочини ёйди,
 Қалқон пешонасига ажин тушириб, най
 фиғон килди.
 Пахлавонлар' баданининг ўткир қиличдан юз
 жойи яра бўлиб,
 Ўша ярадан ажал жон ўғирлайвериб, охири
 жонига тегди.
 Душманларда кўп туда ва сипоҳ бўлса ҳам,
 Иккинчи марта хон хазратнинг сипоҳидан
 кочдилар.
 Бобонинг мағлуб бўлиш йилининг тарихи учун
 ақл
 «Бобо золим»^{ши} дейди ва унинг тарихи ҳам
 шундай (бўлди).
 Фалакка янгитдан Шоду хуррамлик даври
 ёзилиб,
 Жаҳонга унинг қадамидан хавф-хатарсизлик
 келди.
 Мамлакат келини учун даврон пардозчи
 бўлиб,
 Унинг тиғи ойнасидан нусрат сурати намоеън
 •//_•* бўлди.
 Ҳамма уни ердорликка лойиқ кўриб,
 У ни ҳукмрон деб танувчи хайъат
 Ҳиндистондан ҳам келди.
 Унинг тагига чуқур фикр қилиш билан киши
 йўл топа олмайди,
 Чунки унинг улуғлик дарёси чексиз бир
 денгиз бўлган.
 Унинг қаддига қудратнинг барқ ҳаётидан
 тикилган тўни,
 Унинг кадр елкасидан, то охир замон
 этагигача боради.
 Унинг замонида бургут чумчуқ овидан ожиз
 бўлиб,
 Охунинг кучи баррага етиб, йўлбарс нотавон
 бўлди.
 Чўпон ухлаганда қоровул бўлди.
 Унинг замонида шер кийикка шундай
 меҳрибон бўлдики,
 Қачонки Нахлий тилини унинг дуоси учун
 муҳрладим,
 Кўзининг суви билан икки лабидан унинг
 лабига сутини юварди.
 Унинг олий зоти давлат ерида дехқон бўлди.
 Эй Тангри, унинг зоти ҳеч қачон кўздан зиён
 кўрмасин^

Чунки унинг адолат баҳоридан жаҳон боғи
яшнади.

Бир неча кун кўнгли дарёдек бўлган ҳокон у сув бўйида тўхтаб, махеус мажлис ва ўтиришларнинг иштирокчилари бўлган аркон давлати ва ҳазратнинг аъёнларидан бир гуруҳи билан сайр ҳамда ов қилиш учун Хўжакент томонига юрди. Жаннат нишонли чаманлари дарахтларининг латифлигидан ҳасрат тупроғини Эрам боғига сочган, гуллари ва анҳорлари ниҳоятда кўплигидан хайрат доғини Хаварнок¹⁵²² бўстони кўкрагига қўйган, ранг-баранг дарахтлари товус жилвасини зоҳир қилиб, зар билан безатилган гулларининг ярқираши Кайковус тожидек равшан бўлган, ерининг юзи ипакли кийимлари ўралган маҳбублар рухсоридек мунаввар, ҳавосининг майин шабодаси вафодор гўзалларнинг жингалак кокиллари каби муаттар хид тарқатувчи, кенг ер майдони райҳонларнинг турли хил турланишидан юқори осмондаги юлдузларнинг ярқирашига ўхшаган, атрофидаги маиса ва суман ҳамда насрин гулларида иборат гулзорлари юз минг Зухра, Сурайё, Муштарий ва Асад юлдузлари каби тулуғ қилган кўнгили очувчи у мавзе ва тароватли у манзилда *Майдони ҳар томоидаи яшнаган бўлиб, Унда лолалар худди чирогдек ярацлаган қаторга Сарвиғул ва толлар бир қаторга тизилиб, Анор, беҳи ва олмалар бир-бирига чирмашиб кетган; Чаманнинг бир тарафидаги нарғис, Сумон ва ёсуманларга шовқинсурон солувчи бўлган Ҳар бурчакдан сувлар оциб, Ҳар бир бошоқдан жон озит ҳосил бўлган кўнгили ёзувчи бир мажлис ва жаннатга ўхшаш бир йиғилиш безадикки, жаҳонни кўрувчи осмон неча минглаб кўзи билан унга Караганда хайратда қолган (эди). Фалакнинг тўққиз токи бир-бирининг устига йиқилиб, у жаннат нишонли базмни томоша қилган (эди), Байт: У кўнгили очувчи базмни кузатиш учуй, Фалакнинг тўққиз тоҳи бир-бири устига чиққан (эди).* Хуш овозли хонандалар ва мусикорлар чанг ва найларни сошлаб, чалган куйларининг шавқидан Зухра ўйинга тушди. Найнинг камонча ва қонун билан бирликда чалган дилкаш садолари кўнгилидаги зангни ҳам олиб кетарди. Оламни ёритувчи ҳокон икки кечаю икки кундуз айш-ишрат ва қайфу сафо билан ўша илтифотли ўринда (вакт) ўтказгач, қайтиш жиловини бурди ва ўрдуга томон гдошилди, давлат тахтида ором олди.

Ўша жойда Дашт сипоҳидан бир жосус навкар суратида олий даргоҳга келиб ёлғон сўз ва фирибгарлик ибораларини тузган ҳолда арз қилди: «Бобо султон ва Бўзахўр султон, Хоразмшоҳ султон болалари билан, Қозоқ томонга юриб, Талош суви¹⁵²³ бўйида (қозоқ хонига) кўриниш берган ҳолда, изтироб юзасидан тиз чўкиб ўтган гуноҳларини кечиришни сўради. (Қозоқлар) уларнинг илтимосини қабул қилдилар ва қуйидаги шарт билан иттифоқ туздилар, «(Улар) жуда кўп жамият ва чексиз лашкар билан бу томонга юрадилар. Фитна ва хусумат жиловини душманлик қўлидан қўймайдилар». У л ҳазрат унинг макру хийласини билиб, уни камокка олишни ишорат қилгандан сўнг, деди: «Хусрав нишонли султон Нсфандиёр султон, инъом-эхсонли амирзода Абдол Боқибий дўрмон ва бошқа шунга ўхшаш қутлуғ амирлардан бир гуруҳи билан, айрим томонга йўл олиб қозоқлар ҳамда сержанжал душманлар аҳволини аниқласинлар. Ўша ерда тўхтаб агар мазкур ходисанинг содири рост бўлса, бунинг тезда хабарини берсинлар». Шижоатли шахзода бошқа довюрақ аркон (давлат)и билан чопқир отларга миниб, Сайрам томонга ошиқди ва (тезда) ўша манзилга тушди.

Искандар тамкинли ҳокон ўша куни ҳузур қилувчи саҳрода тўхтади ва ҳар куни ов қилиш учун шамолдек елувчи отга миниб жониворлар отиш билан машғул бўлди. Шу вақтда Али Мардон баҳодир томонидан бир киши жаҳонпаноҳ даргоҳга келиб фалак мартабали остонага арз қилди: «Ҳақназархон¹⁵²⁴, Жолим султон, Шиғай султон ва Дўстон султон каби қозоқ подшолари, қолган биродар ва фарзандлари билан Талош суви бўйига тушдилар. Бу тўдадан Андоқ султон Абдулкарим султоннинг кўчини ихтиёрига олиб, унинг хамширасини Жолим султон учун асир қилди. Хоразмлик султон болалари бу ходисадан воқиф бўлгач, қозоқ томонига юришдан (воз) кечдилар. Ёмон аҳволда фитна-фасод тўла султонлар тоққа (қараб)юрдилар. Бобо ва Бўзахўр ҳолидан ҳам қозоқлар хабар топмаганлар. «Бобо қозоққа қўшилган» деб шарафли қулоққа етказилган сўз ёлғон, тўқимадир».

Шунинг учун ўл ҳазрат жосусни жазога тортиб, зафарёр байрокни Сайрам томонга қараб қўтарди ва йўналиш юзини у ўлка томон қаратди. Кўнгилини олувчи ва ҳавоси жонга оро берувчи жой бўлган Калас суви¹⁵²⁵нинг бўйи қутлуғ мавқаб ғуборидан жаннат рашк қиладиган

"Бўлгач, у жойда козоқ хонларидан фалак ра-
воқли даргоҳга элчи келиб оли-й остонага арз
килди (ва) барча султонлар жуда катта салом-
лар йўллаб яхши истаклар билдиргандан сўнг
чексиз муҳаббат ҳамда тўла мурувват юзасидан
ҳамжихатлик, их л ос, давлатхоҳлик ҳамда маи-
су бликни (изҳор) қилдилар ва бўйсунуш боши-
ни итоат ҳалқасига ҳамда таслим гарданини то-
белик бўйинтуруғига қўйиб ниҳоятда дўстлик
ва садоқат баён қилдилар. Иккинчидан, (улар)
шуни арз қилдиларки, «бундан илгари ҳам ўл
ҳазрат билан аҳд боғлаб қасам билан мустаҳ-
камлаган эдик. Ҳозир ҳам ўша аҳду паймонда
мустаҳкам турибмиз.

М а т л а ь:

У аҳдни бузувчй дилимдаги ваъдам битта,
Дилимни иккига бўлмайман Тангрига сузим
битта.

Яна шуки, Бобо султон болаларидан У бай
султон ва амирлардан Жонмуҳаммад оталиқ най-
ман, Шоҳ Ғозибий дўрмон ҳамда қолган бир
'туда арконлар асир тушдилар. Агар буюрсан-
гизки, буларни тирик юборинг деб, шундай қи-
ламиз ва агар айтсангизки, уларнинг бошлари-
ни юборинг, деб буни ҳам бажо келтирамиз.

М а т л а ь:

Нақд жонни кафимизга қўйиб дил олувчининг
олдида турибмиз.
Нима десалар ва нима буюрсалар жон билан
турибмиз».

Дашт хоқонлари юборган кишилар ўзлари-
нинг хабарларини етказиб ихлосомиз ҳикоялар
ва ҳақиқий дўстлик сўзларини ўл ҳазратнинг
шарафли қулоғига етказганларидан кейин, ул
ҳазрат элчини подшоҳона тўн ва хусравона
инъомлар билан сийлади ҳамда кадрли амир
Сархун оталиқни элчига қўшиб козоқ томонига
юборди. (Абдуллахон козоқ хонига ёзган) но-
манинг мазмуни қуйидагича эди: «У жойнинг
барча хоқонларига дуодан сўнг маълум бўлсин-
ким, Туркистон вилоятларидан ўн тўрттасини
(уларга) тақдим қилдик. Агар ихлослари тўла
бўлса, дўстлик йўлидан кадамни ҳамда амру
тақиқларга бўйсунушдан бошни чиқармаган хол-
да, асирларни тезлик билан бу томонга юбор-
ринлар».

Рабиъ ул-аввал ойининг ўн еттинчиси, се-
шанба куни¹⁵²⁶ фалак мартабали остонага бир
шахе келиб, арз қилди:

«Абдуссаттор султон саккиз нафар бошка сул-
тонлар ва бир гуруҳ фитначи бебошлар билан
Пискат мавзеига келиб, фитна кўтариш ҳаёлида-
дирлар». Шунинг учун Искандар анжомлик ҳаз-
рат чаҳоршанба куни¹⁵²⁷ эрталаб дарвиш нишон-
ли Дўстим султонни Тошкентга қайтариб юбор-
ди. Шу куни Ҳисор томонидан, Ўзбекхон олдидан,
номдор ва довиюрак амирлардан бир тўдаси
ёрдам бериш мақсадида келиб, Сайрам мавзеида
зафар анжомли мавкабга қўшилдилар.

(Ойнинг) ўн тўққизинчиси панжшанба ку-
ни¹⁵²⁸ яна бир туда (киши) фалак кадрли осто-
нага келиб, дедилар: «Абдуссаттор султон Са-
марканд султонлари ва ўз биродарларидан бир
нечаси, шайтонга ўхшаш сипоҳдан баъзилари
билан бирликда Фарак суви бўйида халқлар-
дан кўпчиликни тал ад и, кўпини тиғдан ўтказиб
ўлдирди». Искандар мартабали хоқон бу воқеа-
ни эшитгандан сўнг, ойнинг йигирманчиси, жума
куни¹⁵²⁹ кечаси зафар дастгоҳли амирларни ча-
қириб кенгаш ўтказгандан сўнг Сулаймон хулқ-
атворли султон Махмуд султон, хусрав марта-
бали султон Исфандиёр султонни инъом-эхсон-
ли амир Абдол Бокибий дўрмон, эътиборли амир
Жонкелдибий, иктидорли амир Жондавлатбийга
ўхшаш бир туда аркони давлатлар ва ҳазрат
аъёнларини ҳамда Ҳисордан, илғордан қайтиб
келган сипоҳ билан бирликда ўша кечасиёқ Су-
лаймон маконли Дўстим султонга мададга юбор-
ди. Узи жума куни эрталаб¹⁵³⁰ бу жойдан за-
фарёр байрокни Тошкент томон кўтарди ва йў-
налиш юзини ўша томонга қаратди. Йўлда жа-
хонпаноҳ (Дўстим) султон томонидан бир ки-
ши келиб, шундай дейди: «Фитна қўзғовчи сул-
тонлар Шохрухияга бориб, Тиловберди қата-
ғонни ўлдирдилар. У ердан Чинос томонга от
қўйиб, ўша ерда жойлашганлар. Агар рухсат
берсангиз, яшинга ўхшаш тезюрар отни қўзғо-
тиб, ўша ерга борасиз ва улар билан олиша-
миз». Жамшид ошёнли хоқон Искандар нишон-
ли биродари Ибодулла султонга буюрди: «Сул-
тонлар орқасидан илғор юбор, агар душман си-
поҳи кўп бўлса нусратли лашкар мадад бер-
син».

Куёш қиёмдан оғиш вақтида ул ҳазрат-
Сайрамга қарашли жойлардан бўлган Қ,орғи-!
рад¹⁵³¹ мавзеига тушди ва ўша вақтнинг ўзида
буюрди: «Жами ўнг ва сўл эшик оқолари ва

тамом мирзолар ҳам султонлар орқасидан оорсинлар». Ул гуруҳ пешин намозини ўқиб жуда кўп жамият билан бошқалар орқасидан от қўйдилар. Ул ҳазрат шу кечаси¹⁵³² ўша манзилда тўхтаб, шанба купи¹⁵³³ қолган бахтиёр пахлавонлар билан у жойдан қўзғолиб, куннинг ярмида Кал ас суви бўйига тушдилар. Ўша манзилда Балх томондан Айбак¹⁵³⁴нинг ҳокими шоҳ Саъидбий қорлиқнинг кишиси келди. Ўзи билан Бадахшон волийсининг тобеларидан бўлган, доимо фитна ва жанжал қўзғотган, бир неча мартаба Айбак атрофини талон-торож қилиб ҳеч кимни ўз холига қўймаган Шоҳ Тохир тулкичи¹⁵³⁵нинг бошини ўрдуга олиб келди. У л ҳазрат унинг (яъни шоҳ Саъидбийнинг) юборган кишисини ғоятда марҳаматлар билан сийлаб бир минг хоний пул инъом қилди ва шоҳона тўнлар билан улуғлади.

М а с н а в и й:

Яна ўша мавзёда шоҳ Саъидбий томондан,
Киши келди, ўзи билан бош олиб келдики,
У фитна изловчи, озор бериш, бедодлик,
Ва жанжални хоҳловчи Тохирнинг боши эди.
Балх томонида у шундай талон-торож

қилдики,

Оқибатда ажал қўлига бошини топширди.
Юборилган кишига подшоҳ эҳсон юзасидан,
Олтин ва тун инъом қилди.

(Ҳокон ўша ерда) аср намозини ўқиб, зафар оёғини хилол мисолли узангига қўйди. У жойдан тезлик билан ҳаракат қилиб, ярим кечада Жуғд работига келиб тушди. Яқшанба кунини¹⁵³⁰ «(у ердан) кўчиб, Қорақамиш қўриғида макон қилди. Ўша кунини намозшом (вақтида) жаҳонпаноҳ даргоҳига у қора кунли гуруҳ кетидан (қувлаб) кетган бахтиёр султонлар томонидан киши келиб (қуйидагиларни) баён қилди: «Душманлар зафар ншионли сипоҳнинг келлаётганидан хабардор бўлгач, саросимага тушиб қочиш йўлини тутганлар. Султонлар Пискат деган мавзеда тўхтаб, арз қиладиларки, душман энг узок чеккаларга чекинмоқдалар, агар муносиб кўрсангиз, биз ҳам кетганлар орқасидан борамиз, бўлмаса орқага қайтиб (юлдуз) мисол мавкабга қайтамиз»,

М а с н а в и й:

Фаррух шукухли номдор султонлар,
Шаҳриёр томонига киши юбориб дедиларки:

Душман энг чети жойларга қочиб,
Аҳду паймон ипини бир-биридан узди.
Агар муносиб кўрсангиз, орқасидан борамиз,
Гар йўқ десангиз даргоҳдан жой оламиз.

Ул ҳазрат уларга қочоқларнинг орқасидан қувишга рухсат берди ва у ердан кўчиб Қизил кўрғонга чодирча тикдирди. Ўзи баракага тудамозорларни зиёрат қилишни ниёт қилди. Дастлаб шофёбий имомлардан бўлган имом Абубакр Қафғол Шоший¹⁵³⁷нинг нурли мазорига борди. Мунаввар қабр ва муаттар машҳадга етиши билан, у л ҳазрат ғоятда саодат топди. Ўша кунини то пешин намози вақтигача ўша нурга тўла манзилда илм аҳллари билан бир тўдаси билан (бирга) бўлди.

О лий мартабали, юксак хислатли, давлат доирасининг нуқтаси, хидоят паркорининг маркази, ҳақиқат осмонига қуёш, яъни мавлоно Хожга Косоний¹⁵³⁸нинг, Тангри унинг сирларини муқаддас қилсин, энг азим халифаларидан бўлган ва бобоси томонидан эса мазкур имомнинг авлодларидан бўлган ва бувиси тарафидан ислом ва мусулмонлар шайхи Хованд Тахурга, Тангри унинг қабрини муаттар қилсин, суянган саодат эгаси, сайид насабига тегишли жаноб хожга Ҳасан Бобохожа ўғлига катта отаси мазорининг бузулган жойларини тузатиш учун минг хоний пулни иноят қилди. У ердан отга миниб восилларнинг қутби, ислом ва мусулмонларнинг мададкори (мисра:) *Иши огоҳлик бўлган иқболли хожам*, дин йўлининг муршиди (хожа) Убайдуллонинг», Тангри унинг руҳини парвариш қилсин, катта бобоси Шайх Тахурнинг муқаддас қабрини зиёрат қилиш учун юборди. У файзли мазорни айланиб чиқишни ўрнига қўйиб, у остонадаги муносиб кишиларга кўп назирлар бергандан сўнг, ов қила-қила фалак нишонли ўрдуга тушдилар ва шанба кунигача шу манзилда тўхтаб турдилар. Ўша мавзёга бир киши келиб, фалак мартабали остонага арз қилди. «Харзийлар»¹⁵³⁹нинг одамлари Қурбонбий уйғур¹⁵⁴⁰ни ўраб олганлар». Ул ҳазрат у ажнабий фирқанинг ниҳоятда беодобликдан қилган журъатлари туфайли, Хуши ясовулни, қолган бошқа ясовуллар билан, харзийлар томонига юборди, токи (бориб) тарқалиб кетган сипоҳни бир ерга тўпласинлар ва агар бўйин товласалар, уларнинг моллари ва ҳайвонларидан қайси чеккада топсалар (ўша) ерда талон-торож қилсинлар». Шундан сўнг бу жамият ўша қалъага.

'ориоқайси мавзеъ кишилари уларга итоатлик эшигини очсалар, ўша кишиларни кўчириб (уларга) тинчлик бердилар. Итоат водийсидан кадамларини чиқарган бир туда кишилар қалъа эшигини уларнинг юзига бекитган эдил ар, зафар огохли сипоҳ журъат этагини белига маҳкамлаб, биринчи ҳамладаёқ уларнинг зарбаларини синдириб, у қалъани олдилар ва итоат қилмасликни хаёл қилган уларнинг бошлиқларини ўлдириб, қайтиш жиловини бурдилар ҳамда подшоҳона иноятлар билан тўла имтиёз олдилар. Ўша жойда ойнанинг йигирма еттинчиси шанба куни¹⁵⁴¹ яна бир козоқ элчиси фалак равокли даргоҳга келиб, ҳамжихатлик, ихлосмандлик, давлатхоҳлик ва дўстликни изҳор қилди.

Ойнанинг йигирма саккизинчи, якшанба куни¹⁵⁴² хоқон тахту тожи билан у ердан кўчиб, Бешёғоч мавзеига¹⁵⁴³ тушди. Ўша куни пешин намози вақтида Кулла баҳодир Зомин томондан келиб, итоат қилмаганлар(нинг) бошлиқларидан бир нечтасини фалакошён остонага келтирди ва шундай дейди: «Маҳдий султон, Бўзахўр султон, Поянда Муҳаммад султон, Кўчум султон, Юсуф султон ва хожи Хусайн султонлар, Шохсаъид ўғлон, Ножу баҳодир дўрмон, Муҳаммад Али оталиқ қушчи ва шуларга ўхшаш амирлардан бир тўдаси билан бирликда Зомин қалъасини қамал қилдилар ва у фитначи сипоҳ теварак-атрофдан келиб, нард бон¹⁵⁴⁴ларни (қалъанинг) деворига қўйдилар. Журъат этагини белига боғлаб, у кина изловчилардан бир гуруҳи кадамларини девор тепасига қўйдилар. Қалъа ичида турк ва тожиклардан ўттиз кишидан ортик одам йўқ бўлганлигига қарамай, унинг душманнинг лашкарини жон олувчи ўқ зарби ва найза санчишлар билан қалъа яқинига қўймадилар. Девор тепасига чиққанларни (эса) хаёт қалъасидан ерга йикитиб, ўлим тупроғига отдилар. Доимо фитна ва жанжални бошлаб берадиган бир гуруҳнинг бошини танларидан жудо қилдилар. Мазкур султонлар хўрланган ва қаҳру ғазабга дучор бўлган ҳолда қочиш байроғини кўтардилар. У л хазрат унга подшоҳона иноятлар бериб, минг тилла хоний ва эгар билан бир от инъом қилган ҳолда уни юртчи ясовул¹⁵⁴⁵ қилди.

Душанба куни яна хабар келди. Самарканд султонлари ниҳоятда манманликдан Ўратепа қалъасини паноҳ этдилар ва қалъадорлик хаёлида эҳтиёт нарсалар олиб, келиб, унинг бурж ва деворларини бир-бирларига топширдилар.

"гач, Шохмуҳаммад султон сипоҳи ва Кийик султоннинг ўғли Саъид Муҳаммад султон лашкарини Хожамкули кушбеги ҳамда сўл чухрас ва ўттизта милтиқ отувчилар билан бирликда Ўратепа томонга юборди ва буюрди: «Ага қалъадагилар мустаҳкамланган бўлсалар, сиз; л ар уларга кўрғонни беринг, агар қаршингиз чиқиб уруш қилиш хаёлида бўлсалар, сиз ха; жанг қилиб хушёрликни қўлдан берманг. Шундан сўнг қандай воқеа юз берса, ёзиб бизг юборинглар».

Рабиъ ус-сбний ойнанинг бошларида, чаҳор шанба куни¹⁵⁴⁶ Кайвон нишон остонага Ўзбекхон) томонидан Иқим товочи келиб, ўзи билан Абдо. султон ва паҳлавонлардан бир нечтасининг бошини олиб келди. (У) бу воқеанинг юз беришию шундай баён қилади: «Ҳақиқатнинг нусратли қўриқчилари Фарак суви бўйида Бобо султонш қочириб юборганларида, ўша куни унинг мавкасида бўлган султонларнинг ҳар бири ҳар томонг; (тарқалиб) кетганлар. Иттифоқо, Абдол султо! кўнглини маврусий мамлакатдан узиб, Бадахшон вилоятига йўл олиш суратини ўзгартириб бир неча манзил ва жойларни босиб ўтгач, Ҳисоқ вилоятининг машҳур тобеларидан бўлган Чўзг мавзеига етганда, ўша ер одамларидан уни таниган бир киши хон ҳазратларининг наввоби Ўзбекхонга бориб, буни айтган.

Ўзбекхон бу хабарни эшитиши билан паҳлавонлардан бир тўдасини (Абдол) султоннинг боши учун юборган. Бу гуруҳ уни яна бир неч кишилар билан бирликда топиб, қасос тиғидаг ўтказганлар. Шундан сўнг сардорлик ва манманлик хаёлида бўлган унинг бошини танидаг жудо қилиб, Ўзбекхон бошқа бир неча бош билан жаҳонпаноҳ даргоҳга юборган. Аъло хазрат душманлар бошини кўздан кечиргандан сўнг, буюрди: «(Уни) душманларга ибрат бўлиши учун, Тошкент дарвозалари тепасига осиб, шодлик ноғорасини чалинлар». Мазкур товочиға подшоҳона инъомлар бериб, минг олтин хоний, қийматбаҳо саруполар, уч нафар дилкаш хитойи канизак, ўқ ҳамда ўқдорилар ҳадя қилди.

М а с н а в и й :

Ҳисор хонининг товочиси келди,
Нусратшиор хоқон оёғини ўпиш учун.
Кина истовчи Абдол султоннинг бошини
Шоҳ тахтининг поясига етказди.
Шаҳаншоҳнинг дили шод бўлганидан,

(Хокон) эртасига (ўша жойдан) кўчиб, Фарак суви бўйида кўк осмон авжига қадар қуёшдек (порловчи) байрокни тикди; бу дилни очувчи ва суву ҳаволи манзилда туришни мўлжаллади. Бир неча кун бу дилни банд қилувчи жойда бўлди. Бу жойга Акса¹⁵⁴⁷ томонидан бир киши келиб, фалак бўсағали остонага арз қилди: «Абдол Сайёр султон, Тохир султон ва Хошим султонлар Акса қалъасида ўровда қолганлар. Зафар шиорли сипоҳ бахтиёр султонлар мавкабида у қалъани худди мим халқасидек ўраб олганлар». Жума куни¹⁵⁴⁸ Жам(шид) мартабали хокон чакмоқ нишонли отга миниб, Тошкентнинг машхур х^ишлоқларидан бўлган Широз¹⁵⁴⁹нинг бир чеккасига (келиб) тушди.

БЎЗАХЎР СУЛТОН ВА БОШҚА БИРОДАРЛАРНИНГ
ЗАМОН ХОДИСАЛАРИДАН ҲАМ КЎП СИПОҲ БИЛАН
САМАРҚАНДГА ОТ ЧОПИШ УЧУН СИРДАРЁДАН
ЎТИШИ ВА УЛ ҲАЗРАТНИНГ УЛАРНИНГ ОРҚАСИДАН
ЮРИШИ

Якшанба куни¹⁵⁵⁰ у мавзегга, яъни Широғга бир киши келиб арз қилди; «Бўзахўр султон Самарқанднинг қолган султонлари билан Самарқанд томонга от чоптириб кетдилар. (Тезроқ чора кўрилмаса) бу гуруҳ томонидан кўнгилсиз ҳодиса юз бериши мумкин». У л ҳазрат бу ҳикояни эшитганидан сўнг, энг шижоатли амирлардан Али Мардон баҳодирни бир гуруҳ отлиқлар билан уларнинг кетидан юборди ва буюрди: «Бундан илгари у фитначи тўдалар орқасидан кетган лашкарни ўзингизга кўшиб олиб жўнанг. Агар уларнинг жамияти жуда кўп бўлса бизга маълум қилинг, ўшазамоноқ, ўйлаб кўриб, уни дафъ қилишга ҳаракат қиламиз».

Иттифоқо, мазкур амир у қаҳр-ғазабга дучор бўлган тоифага етмасдан илгари, улар Самарқандга кирганлар ва тадбирли амир Минглибий қушчини ўлдирганлар. Шу сабабли (амир Али Мардон баҳодир) Диззах қалъасига қириб, бу воқеани у л ҳазратга билдириш учун (киши) юборди. Бу воқеа у шарафли, қулоққа етганидан сўнг, (ул ҳазрат) ғазабдан олов шуъласидек ёнди. Дастлаб Аксани ўраб олган султонларга бу воқеанинг содир бўлганлигини билдириш учун киши юборди. Искандар нишонли Ибодулла султонни чақириб, қолган султонлар ва савлатли амирларга тўхтаб туриш ҳақида буйруқ берди.

кишилардан бошқа ҳеч ким йўқ бўлишига қарамасдан, ғайрат билан Самарқанд томон юрди. Ойнинг ўн биринчиси, шайба куни¹⁵⁵¹ Жам(шид) асосли хон Чинос мавзегга ташриф буюрди. Тадбирли амир Қулбобо кўкалтошни Чиносдан ўтиш учун кўприк солишга, белгиланган кишилар тепасида туриб бор куч билан тиришиб, уни битириш мақсадида юборди. Сешанба куни¹⁵⁵² эрталаб ўзи ҳам сув бўйига келиб кишиларга бор кучлари билан ишлашни буюрди. Ниҳоят у л ҳазрат тушундики, агар кўприк солиш билан банд бўлинса, жуда кўп тўхтаб қолишга тўғри келади. Шунинг учун эртасига чаҳоршанба куни¹⁵⁵³ пешин намози вақтида Искандар савлатли хокон кемага ўтириб сувдан ўтди ва ўша кечаси сув бўйида тўхтаб панжшанба куни¹⁵⁵⁴ эрталаб оламни босиб олувчи отни жавлон урдирган ҳолда Учтепа¹⁵⁵⁵га тушди. У ердан бир кишини Диззахга Али Мардон баҳодир (хузури)га юборди, токи (у) Хожамқули қушбегини илгари самарқандликлар орқасидан жўнаган сипоҳлар билан ўзига иттифоқ қилиб, Кибак султоннинг ўғли Суюнчмухаммад султон мавкабида илғор бўлган ҳолда Самарқандга қараб юрсин, қандай ҳодиса юз кўрсатса бирма-бир унинг мазмунини хабар қилсин. Ўзи пешин намози вақтида зафарёр сипоҳ билан шамолдек елувчи отига миниб, яшиндек илгари қараб чоптирди. Ўша кечаси туни билан йўл юриб жума куни¹⁵⁵⁶ эрта тонгда шундай биёбондан чиқиб Диззах музофатларидан бирига тушди. Ўша замонадәк қутли ҳукм бўлди: «Хизматчиларга сув бериб сероб қилиш ибодатларнинг афзалидир»¹⁵⁵⁷ иборасига мувофиқ, туя қарвонларига сув ва озиқ-овқат ортиб, пиёда ҳамда хориганлар қаршисига чиқиб (уларни) сероб қилсинлар ва уларни қонхўр биёбондан чиқариб аҳоли яшайдиган жойга етказсинлар». Ўша куни Хожамқули қушбеги (жанг) қилаётганда қўлга туширган самарқандликларнинг қорувулларидан тўрт кишини фалакоғоҳ мавкабга келтирди ва муборак назарнинг кўригидан ўтказди. Уларнинг (душманнинг) уруш ва жангидан хабар берувчи сўзлари мазмуни етказилгач, қутли ҳукмга мувофиқ уларни касос тиғидан ўтказди(лар). Ўша куннинг пешин намози вақтида (душманни) ёқувчи хокон жойидан кўчиб, Диззах деган мавзегга яшаш байроғини тикди. Ўша кечаси Искандар султоннинг келиши ҳақида муборак асарли хабар шуқуҳли султон

ниб "туришни илтимос қилганлиги сабабли, ойнанинг ўн саккизинчиси, шанба куни¹⁵⁵⁸ ўша жойда тўхтади. Иттифоко, ўша куни оламини екувчи султон ташриф буюрди. Ойнанинг ўн тўққизинчиси, якшанба куни¹⁵⁵⁹ Фаридун фармонли хокон отга миниб, шамолдек елиб илғорлаб кетди. Йўлда Жамшид мартабага (яъни Ибодулла султонга) кўшилди. У л хазрат биродарини ниҳоятда меҳрибончилик ва марҳамат билан шафқат кучоғига олди. Эрталабгача кизғин суҳбатлашди. Бир-бирларининг ҳамроҳлигида хатарга тўла водийни босиб ўтиб, Кўк гумбаз кўруғига тушди. Мазкур ойнанинг йигирманчиси душанба куни¹⁵⁶⁰ азимат отини жавлон урдириб, ясов тортиди. Қутли хокон тўла тайёргарлик билан кунинг ярмида Бедана кўруғини ғолиб аскарнинг лашгаргоҳига айлантди.

Ўша вақтда Али Мардон баходир томоидан Бўзахўр султон ва бошқаларнинг такаббур кишилардан иборат катта тудан билан Самарқанддан Кўхистон¹⁵⁶¹га қочганларининг хабари келди. Ўша замон (қуйидаги) вожиб ул-изъон ҳукми бўлди: «Али Мардон баходир илғорлардан иборат жамият билан зудлик билан душман орқасидан қувсинлар». Искандар нишонли султон Ибодулла султонга ҳам бошқалар орқасидан бориш ҳақида буйруқ берди. Бошларини ховучлаб, зўрға нафас олиб бораётган ул жамиятнинг ҳар бир ерда тайёр ва (ул хазратга) жон фидолиги (бўлганлиги) туфайли, ўша кезларда куннинг ниҳоятда иссиқ бўлишига аҳамият берилмади ва ўйлаб ҳам кўрилмади.

Душманларнинг отлари (эса) семиз ва анча дам олган бўлиб, нусратли сипоҳнинг отлари ориқ ва кўп йўл юриб (чарчаганлигига) қарамасдан, душманларнинг кўплиги уларнинг дилига қўрқув солмади.

Пешин намози вақтида тамкинли хокон зафарли сипоҳдан бир гуруҳи билан паҳлавонлик отини жавлон урдириб (ниҳоятда) ғазабланган ҳолда ёв томонига юзланди ва буюрди: «Кимнинг кучли ва қудратли оти бўлса минсин, бордию йўқ бўлса, туяга нарсаларини ортиб илғор кетидан юрсин». Буйруққа мувофиқ, семиз оти бўлмаган паҳлавонлардан кўплари туяларга миниб, жангга йўналдилар.

Иттифоко, эртаси куни¹⁵⁶² Али Мардон баходир, Сори ясовул ва Хожамқули қушбеги бир гуруҳ олдин кетганлар билан Уй Ёрбулоқ тоғлари^{1503д.м} биттасида душманларга етиб олдилар. У вақтда душман бир тудан фидойилар ва (бош-

қа) бир гуруҳни, ҳар бир ерда шай (бўлаган)ларни, пистирмада қолдириб, ўзлари катта жамият билан тоғ тепасида жангга тайёрланиб турган эдилар. Зафарли лашкар бундан хабарсиз, тўхтамасдан, паҳлавонлик билакларини шимариб, қўлларини ширин жонларидан ювган ҳолда, тоғ тешувчи (Фарход) сингари қадамларини ўша тоққа қўйдилар. Нусратли сипоҳнинг паҳлавонлари уруш томон чопиб, ғалабага интилган ҳолда, пистирмада турган гуруҳдан ўтиб, бошқа душманларга қараб юрганларида, тўсатдан, Бўзахўр султон, Юсуф султон ва бошқа жангчилар жасорат жиловини тортиб нусратли лашкар билан урушмоқ учун олдиндан югурдилар. Ҳар ер-ҳар ерда пистирмада турган тўдалар ҳам бирданига макр ва хиёнат пистирмасидан чиқиб орқадан сурон кўтардилар. Махорат билакларини кўтариб фидойилар зафаршиор сипоҳга ташландилар. Нусратли паҳлавонлар ва ғолиб отлиқлар оз бўлишларига қарамасдан, Тангрининг, унинг исми иззатлидир, қувватлашига ва иззат ҳамда мартабали хон давлатига суянган ҳолда таваккул қўлини «нимага интилсанг (ҳам) Тангрига таваккул қил» (оятининг тебранмас таянчига маҳкам қўйиб, худди аччиғланган арилар каби бир-бирларига ёпишдилар.

М а с н а в и й:

Довюраклар ҳар томондан бири-бирларига ташландилар,
Қон тўқувчи найзаларни (баланд) кўтардилар.
Уруш майдонидан тўзон кўтариб,
Бир-бирларига ари сингари ёпишдилар.
У гуруҳ бир-бири билан шундай олишдики,
Уларнинг остидаги тоғ ва даштлар титрашга тушди.
Довюрак паҳлавонлар қўлларида камон (тутган),
(Ва) ҳар томондан ўқ отар эдилар.
Бахиллар уйдан қаримлар қочгани каби,
Ўқлар ҳар бурчакдан камондан чиқиб кочдилар.
Қўрқмас мардлар каби овчи ўқ,
Ўзини жанг сафарларига урарди.
Бир гуруҳ қўлларида жон олувчи найза билан,]
Жанг қасдида майдон томонга юрарди.
Уруш қондасини билувчи довьорақларнинг (тиғ) санчишидан,
Тиғ ва найза ажал билан ҳамтил булган эди.

Пахлавонлар бошининг косаси ҳар томондаг
Аёвсиз тиғ билан наргис каби жудо бўлганди.

Нусратли сипоҳ кечаси ухлмасдан (ва) кун-
дузи дам олмасдан, ниҳоятда узоқ йўл юрган-
ларидан сўнг, отлар ҳам ниҳоятда хориди. Шу-
нинг учун уруш жиловини буриб уруш ва жанг
водийсидан кадамларини тортдилар.

Самарқанд султонлари фидойи тўдалари ка-
би тошкин ва чакқон бўлиб, уларнинг орқала-
ридан тушдилар, чарчаб қолган баъзи киши-
ларни жон томирларидан қон чиқардилар. Шу
вақтда қўркмас амир Али Мардон баҳодир ўзи-
га қарашли беш киши ва Хожамқули қушбеги
билан (бирга) ниҳоятда журъат қилиб улар-
нинг йўлларини тўсдилар; (уларнинг) ўзлари-
ни эгар устидан ерга улоқтириб, югу рук ўқ бур-
гутларини камон уясидан парвоз қилдирган ҳол-
да, кина ўтказувчи ўқларни қуни битган душ-
манлар кўкрагига қараб мўлжалга олдилар.

М а с н а в и й:

(Али Мардон) баҳодир у майдонда кина
юзасидан,

Эгар дан ерга кадам қўйди.
Уқдондаги камоннинг ипини тортиб ўқ отди,
Фалак (унга) тахсин ўқиб, малак офарин
деди.

Унинг ўқ бургути қаерга етса,
Душманлар руҳининг қуши бошидан учди.
Қалқондан унинг ўқи шундай ўтдики,
Худди баҳор шамоли гул баргидан ўтгандек
бўлди.

Олмос камон ипи тайёрлаган ўқлари,
Зирехнинг жигари тугунларини ечди.

(У) шийба ўқини ишлатишда шундай уста-
лик қилдики, ўшандай савлатли лашкар ва шид-
датли ҳужум қилувчи сипоҳни узоқ муддат да-
вомида ушлаб турди. Охири у кўрдик, садо-
ғидаги ўқи оз қолипти, душман лашкарларига
эса тўда-тўда янги куч етиб келиб, улар ғалаба
қилмоқда. (Шунда) у ҳам зафар нисбатли узан-
гига оёқ қўйиб жиловини бурмоқчи бўлиб тур-
ган эди, тўсатдан тадбирли амир Кулбобо қў-
қалтош, Бултуруқбийнинг ўғли Дўстимбийга ўх-
шаш кишилардан иборат озгина тўда билан етиб
келиб, шижоат отини душманга қараб чоптир-
ди. Пахлавонлик тиғини қўтариб қочганлардан
I бир неча кишини ярадор қилди. Қочувчиларни
қилич зарби билан орқага қайтариб, ул ҳазрат-
I нинг етиб келган овозасини таркатди. Иккинчи

марта ҳар иккала томон пахлавонлари ва икка-
ла тараф жангчилари зўравонлик ҳамда жан-
жал қўлини қўтариб, яшин каби отларини жойи-
дан қўзғотдилар ва (адоват юзасидан) бир-бир-
ларига ташланиб уруш бошладилар. Уруш ва
жанг оташин фалак авжига тегиб олишув олови
шундай алангаладики, унинг алангаси Зухалга
етди.

М а с н а в и й:

Яна қайтадан ҳар икки томондан от
чоптириб,
Қўлларида найза билан сурон қўтардилар.
Тез чопар отларни (ўрнидан) қўзғотиб,
Уруш қасдида бир-бирларига ташландилар.
Ҳар томондан ўша уруш майдонида,
Тиғ тортиб, ўқларини бўшатдилар.
Камондан ўқлар худди чакмоқдек сакраб
чикиб,
Ўқ ил они аждаҳодан қочгандек бўлди.
Кишилар офати бўлган ўқ бургутлари,
Камон уяларидан учиб чиқдилар.
У майдонда уруш вақтида хаданг,
Ажал элчиси каби етиб оларди.

Ул ҳазратнинг етиб келаётгандек овозаси тар-
қалгач, Бўзахўр (султон) бошқа султонлар би-
лан бундан огоҳ бўлиб, ночорликдан қочиш йў-
лини олди. Ожизлик қўлини изтироб этагига
осиб олиб, қочишга юз тутдилар.

Нусратли сипоҳ фатҳу зафар билан ихтисос
топиб, жанг, хусумат ва фитна йўлидан ўтди-
лар. Тула ғалаба билан фитначи султонларни
Ёрбулоқ тоғларидан улоқтириб қайтдилар ва ул
ҳазратнинг узангиларини ўпиш учун ошиқди-
лар. Ёрий¹⁵⁰⁵ мавзеида муборак ҳазратнинг му-
лозимларига етишдилар.

Ўша вақтда соҳибқирон ҳазратлари бирода-
ри Ибодулла султон ва нақибпаноҳ Хожа Ха-
санхожа, Зарифхожа, Хожа Ҳоди Накшбандий,
Латифхожа, Кучак ўғлон жаноблари, Муҳам-
мад Боқибий дўрмон, Дўстим бақовул, Раҳим-
қули баҳодир чухра оқоси кабилардан иборат
нусратли сипоҳдан кичик бир гуруҳ билан бир-
ликда уруш асбобларини тартиблаб ва жанг иш-
ларини ҳозирлаб, душманга юзланди.

Зафар асарлари аскарлар ул ҳазратнинг
юришларидан огоҳ бўлгач, барча хожалар, бош-
қа аркон (давлат)лар билан, пиёда бўлган ҳол-
да, қўлларини Искандарнишон хокон отининг
жиловига узатдилар ва шу вазиятда муборак
ҳазратдан қайтишни илтимос қилдилар. Ҳам

малари бирданига арз қилдиларки, «Олий нишонли ва юқори маконли соҳибқирон ҳазратларнинг ҳар бир ишга ўзлари уриниш (ва) арашишлари муносиб бўлмайди».

М а с н а в и й:

Ҳаммалари бахтли аҳд иомдорлари,
Тиришқокликда қутлуғ юзли дов юраклар,
(Ҳоконнинг) жиловини ушладилар ва турдилар.
Яна ожизлик билан талаб қилдилар:
Эй, бахтиёр номдор хусрав!
Нусрат шиорли, фалак кадрли хокон,
Ҳар қандай арзимас ишларга қасд қилма.
Бизнинг арзимизни эшитгил, сўзимизга кулоқ

сол.

Сен бир шамдирсан, чўкка ўхшаб қизима,
Парвоналик ишини бизларга топшир.

У л ҳазрат ўша жамоанинг илтимосига кўра, қайтиши жиловини тортди ва ойнанинг йигирма иккинчиси, панжшанба куни¹⁵⁰⁰ дарёдил хокон бир қанча манзил ва жойларни босиб ўтиб Конибил қўруғига интилди ва кўнгилнинг тинчиши учун Самарқанд раъийятини ўзига қаратиб ҳаммага ёққан укаси Ибодулла султонни Самарқандга юборди.

Ўша куниёқ куббат ул-ислом Балхдан ул ҳазратнинг оталиғи, мартабали амир Назарбийдан киши келиб, Чигатой (эли) бошлиқларидаи бир нечасининг бошини олий остонага келтирди. Бу воқеа сурати шундай юз кўрсатган эди: Рабиъ ус-соний ойнанинг ўн биринчиси, жума куни¹⁵⁶⁷ ж'ума намози вақтида Бадахшон волийси Шохрух султон ўз даргоҳида тўпланган Муҳаммад Қосим султон Ҳисорий, Музаффар султон Самарқандийларга ўхшаш бошқа тарқок султонлар билан олий нақибли, муқаддас даражали, каррубий каримли, Тангрининг ғолиб шери, мўминлар амири Али ибн Абу Толибнинг, Тангри унинг юзини қароматли қилинсин, мунаввар мазори ва муаттар машҳадни зиёрат қилишни баҳона қилиб, Балхга қарашли баъзи ерларини талон-торож қилганлар. Ўша вақтда Балх қалъасига фалак остонали султон Абдуллатиф султон ҳам келиб амир Назарбий билан иттифоқ бўлган эди. Бу воқеани эшитгандан сўнг, мазкур султон (яъни Абдуллатиф султон) машҳур шижоатли амир, Айбакнинг ҳокими Шохсаъидбий, Поянда мирохўр ва Хожа Жонхожа номи билан танилган олим

қолдиғи, ўзидан кеин келувчиларнинг ишончи, кишилар таянчи, шайхулисом, Хожа Абдулвали Порсо ва ул буюк ҳазратнинг ўғиллари малак суратли, фалак мартабали Дилдорхожа ҳамда бошқа муллоларга ўхшаш шарафли ва буюк кишилар билан бирликда ташқари чиқиб, ясов тузган холда, тўла тайёргарлик билан бахти қора душман томон юрдилар. Ҳар икки томон гуруҳлари бир-бирлари билан учрашгач, икки тараф отликлари қўлларини тиғ ва найзаларга чўздилар ҳамда шижоатли билакларини шимариб, бир-бирлари билан олишиб уришишни бошлаб юбордилар.

М а с и а в и й:

Ҳар томондан шуҳрат ва шавкатли отлиқлар
Жанг қилиш учун бир-бирларига ташландилар.
Совут ичидаги ўткир ханжар
Худди тиник чашмага кирган баликка ўхшарди.
Жанг ват<тида ўқларнинг кўплигидан,
Довюракларнинг танаси хаданг кўчатига
айланди,
Паҳлавонлар(нинг) хаданги душманлар
томонига югуриб,
Уларнинг юзларини тирноқ билан тирнарди.

Жуда кўп жанг ва чексиз уруш ҳамда солишишлардан сўнг, у хиёнатчи гуруҳ қочиш йўлини тутди. Зафар шиорли сипоҳ у исёнчи тўдадан бир нечасини ушлаб, зафар ва ғалаба билан орқага қайтдилар. Искандар фармонли ҳазрат (қуйидаги) вожиб ул-изъон буйруғини берди: «Оёқдан йиқилиб қолганларнинг бошларини Самарқанд Чорсусига оссинлар». (Ҳокон) чопарларнинг мақсадларини ҳосил қилган холда қайтариб, кўп иноятлар қилди.

Ўша жойда (яъни Конибилда) то ойнанинг йигирма олтинчиси, душанба куни¹⁵⁶⁸ гача тўхтаб қолди. Бир неча кун зафарогоҳ сипоҳ ҳақида ўйлади, чунки доимо «Бобо султон Тошкентга келиб, яна исён ва жанжал кўтарганмиш, Қирғизнинг ҳам йўлини тўсиб¹⁵⁰⁹, ўзини душманлар қаторида санаётганмиш» деган мудҳиш хабар етиб турган эди. Шу сабабли Ақса томонга юзланиб, қайтиш жиловини бурди. (Бундан илгари) кадрли амир Қулбобо кўкалтошни Ибодулла султон учун Самарқандга юборди. Ўзи Ақса томон жазм қилиб, Кўҳак суви бўйига; томон йўналди.

УЛ ХАЗРАТНИНГ КУҲАК СУВИДАН УТИШИ ВА
ҚОЛГАН СУЛТОНЛАРНИНГ АХСИҚАТДАН КЕЛИБ
САМАРҚАНД СУЛТОНЛАРИ ОРҚАСИДАН ХУЖУМ-
ҚИЛИШИ :

Иқболли хоқон яна қайтадан қайтиш тизгинини буриб, ойнанинг йигирма еттинчиси, сешанба куни¹⁵⁷⁰ сувдан ўтиб, ўша дарё.нариги қирғоғида тўхтади. У ерда Акса томонидан бири киши келиб арз қилди: «Сулаймон нишонли султон Маҳмуд султон ўз оталиғи Иқимбий билан Ўратепага тушди. Қолган султонлар (эса) барча иззат ва шавкатли амирлар билан энди етиб келадилар. Шу сабабли, ҳазрат соҳибқирон жуда хурсанд бўлган ҳолда, бу жойдан тезлик билан Искандар анжомли (Ибодулла) султонни юлдузлар тартибли мавкабга етказиб келиш учун яна Самарқандга киши чўборди.; Чахоршанба куни¹⁵⁷¹ Абдулбоқибий жалоир, Танишбий жалоир, Жонкелдибий, Наврўзбий парвоначи, Ганжиали шиғовулларга ўхшаш барча амирлар ва ҳамма-эшиқ оқолари билан. дарвиш нишонли султон Абдулқуддус султон, хисрав нишонли султон Исфандиёр, Амир- султоннинг ўғли Муҳаммад Мўмин султонга ўхшаш иззат ва шукуҳли султонлар (хоқон) мавкабига Аксадан ташриф буюрди. Эртасига (хоқон) қутлуғ безакли султон Дўстим султонга, барча фарзандлари билан ва Исфандиёр султонга вилоят томонга боришга рухсат берди.

Нусратли сипоҳ етиб келгандан сўнг, яхши ниятли подшоҳ тўла хурсандчилик билан чахоршанба куни Пирмиш¹⁵⁷²га тушди. Абдуссамадбий (ҳам) ўз султони Мўмин султону билан бирга фалак нишонли остонини ўпиш ниятида бу жойга ошиқди ва баъзи амирларнинг ёрдами билан ул ҳазрат билан кўришиш давлатига эришди. Иқболли ҳазрат жуда кўп меҳрибончиликлар ва чексиз савол-жавоблардан сўнг, ўн минг хоний нақдинани (Мўмин) султонга ва беш минг хоний Абдуссамадбийга инъом қилди.. Ўша мавзеда жума куни¹⁵⁷³ шом номози вақтида муборак жумод ал-аввал ойи¹⁵⁷⁴ юз кўрсатди.

Шунингдек, бу жойда Ўратепадан Иқим оталик(нинг) кишиси ариза олиб желди. Мазмуни шундай: «Самарқандлик па'рйканди султон бир гуруҳ тарқоқ кишилар - би.яан бу томонга йўналганлар. Бизнинг кишиларимиз ниҳоятда паришон бўлдилар. '(Лекин улар) озукка ҳам тополмайдилар. Нимани. маслаҳат қилсалар, марҳамат қилсинлар».- Бу воқеани эшитгандан кейин, Жам(шид) мартабали хоқон ўша

вақтда ул ҳазратнинг мавкабида бўлган арқони давлатларидан бир гуруҳини чақириб, улар билан бу ҳақда кенгаш ўтказди. Амирлардан кўпчилиги шуни муносиб кўрдилар: «Лашкардан бир қисмини Ўратепага ёрдамга юборишимиз керак. Ўзимиз эса (эҳтиётлик юзасидан) салтанат пойтахтига юз қўйишимиз лозим, қанча вақтдан бери биёбонда қолиб кетдик. От л ар ҳам ниҳоятда кучсизланган. Агар бундан ортиқроқ фитна юз берса, асбобларни хозирлаб янги (ва) кучли отларни олиб тўла тартиб билан (қайтиб) келамиз». Бироқ тадбирли амир Қулбобо кўкалтош шундай деди: «Дастлаб шунки қилиш керак; тўхтовсиз Ўратепада юзланиб, душман ҳали қувват олмасдан илгари уни қўлдан бермайлик, чунки агар биз қайтиш жоловини буриб, лашкарларга ижозат берган ҳолда, ватанимизга қайтсак, у вақтда жуда кўп халқ турли ерлардаги гуруҳлардан уларга (душманларга) қўшиладилар. Натижада уларнинг кучи ортиб (уларни бартараф қилиш учун) осонликча тадбир топиб бўлмайди». Ул ҳазратнинг фикрлари унинг маслаҳати билан тўғри келганлиги сабабли, Қулбобо кўкалтош тадбирининг режаси ул ҳазратга маъқул тушди. Шунинг учун даставвал ўзининг махсус чухраларидан бир тўдаси ва тўфанг отувчилардан бир гуруҳига инъомлар бериб, Ўратепага ёрдам учун юборди. Наврўзбий парвоначини тезлик билан Жам(шид) фармонли султон (Ибодулла султон) билан бирга келиб, ул ҳазратнинг юлдузлар сонли мавкабини топишни (тайинлаб) Самарқандга юборди.

(Абдуллаҳон) ўша ойнанинг бешинчиси, сешанба куни¹⁵⁷⁵ (у ердан) кўчиб, Ипор кўруғига тушди. Ўша ерда ҳазрат (Ибодулла) султон ҳам келиб, зафар паноҳли сипоҳга кўшилди. Чахоршанба куни¹⁵⁷⁶ бир киши келиб арз қилди: «Маҳмуд султон ва Иқим оталиқ замон тақозосига кўра, Ўратепани ташлаб Зомин қалъасига кўрганлар. Жуда кўп самарқандликлар Ўратепага келиб фитнаю фасод, исён ҳам жанжал бошини кўтарганлар». (Хоқон) шунга кўра, дархол сипоҳ тўплаш учун теварак-атрофга чопарлар юборди.

М а с н а в и й :

Ўша жойда машхур игоҳ олдиға,
Яна Иқим оталиқдан киши келди (ва деди):
Аудишасиз ва ақлсиз самарқандликлар тўдаси
Ўратепа қалъасидан жой олдилар.

Шунинг учуй довирак сохибкирон йиртқиш шердек ғазабга келди.

Яна зулми эсига солиб, харакатга келиб, зулм қасдига тушди. Панжшанба куни¹⁵⁷⁷ Иқим оталиқ хузуридан яна киши келиб олий остонага (мана буларни) билдирди: «Душман сони ва кучига мағрур бўлиб, биз томонга юрди. Зомин кишлоқларидан бири бўлган Жом мавзеида исён байроғини тикиб у атрофии талон-торож қилишга киришди. Агар у л хазратнинг ўзлари бу томонга келсалар, жуда яхши бўлур эди». Шу сабабли сохибкирони хоқон тўхтовсиз ойнинг саккизинчи, жума куни¹⁵⁷⁸ харакат бошлаб, Бедана қўруғида қутлуғ анжомли чодирни тикди. Якшанба куни¹⁵⁷⁹ у жойдан азимат байроғини кўтариб, Конбой Дулдой¹⁵⁸⁰ деган мавзени манзил килди. Душайба куни¹⁵⁸¹ иззатли отни жавлон урдириб дара йўлидан харакат қилди. Тоғ ўртасидан чиқиб, унинг этагидан жой қилди. Ўша куннинг шом намози вақтида мартабали амир Иқим оталиқ (олий) остонани ўпиш учун келди. Мулозимат давлати саодатига эришгандан сўнг, деди: «Самарқандлик султонлар бир-бирлари билан келиша олмай (оркага) қайтдилар. У бахти қора гуруҳнинг орқасидан тезлик билан борилса яхши бўлар эди». Шунга кўра, куёш шаҳсувори фалак биёбонини кезиб, зар юганли отини жавлон урдира бошлаганда, яъни эрталаб¹⁵⁸² ул хазрат шамолдек елувчи отга миниб, ёмон юлдузли душманлар томонига йўл олди. Пешин вақтида иззат ва шуқуҳли хон Зоминнинг жанубидаги қўруққа тушди. Аср намози вақтида Маҳмуд султон, Шайхим султон ва Суюнчмухаммад султонлар жаҳонпаноҳ даргоҳга келиб, учрашиш шарафига эришдилар. Ўша вақтдаёқ буйруқ бўлди: «Иқим оталиқ ёрдамга юборилган ул хазратнинг махсус чухраларига боғ бўлиб, мазкур султонлар мавқабидида, кеч бошланиши билан Ўратепа илғор (тариқи)да борсин. Душманнинг ҳам ахволидан хабар олиб, тезда бизга маълум қилсинлар». Чаҳоршанба куни¹⁵⁸³ Жамшид куёшли юлдуз (ва сайёралар сипоҳи қасдида зар нақшли байроғини кўтариб) аскарларини тарқатиб юборган эрта тонгда маснавий: *Яна бир куни фалак тахтли шоҳ (яъни Куёш. Осмонни тиг ва ўцлар билан олганда* Искандар нишонли хоқон сипоҳини озгина кучли ва қудратли қисми билан довираклик отига миниб, ясов тортган холда,

хазратдан илғари Фаридун фармонли султон Ибодулла султон сохибкирон хоқоннинг ўнг ва сўл сипоҳи билан илғор бўлиб, кеч бошланиши билан харакат қилган султонларга кўшилиб, биргаликда йўл юриб душманларга қасд қилдилар.

Самарқанд султонлари зафарпаноҳ сипоҳ келатганидан огоҳ бўлгач, ўйладиларки Маҳмуд султон ва Шайхим султон фитначи пахлавондан иборат бошқа бир гуруҳ билан улар устига келаяпти. Аъло хазрат ва (Ибодулла) султоннинг келишидан ғафлатда қолиб, жазм ва эҳтиётликка риюя қилмасдан, қон сўрувчи ва кина из ловчи, ҳаммалари бошдан оёқ жавшан ҳамда дубулға остида бўлган, ўн минг жангчи билан ғалаба асарли лашкар қаршисига юрдилар. Дастлаб Хурус тепалигида афсуслар тўла днл ва қўркувдан бошоққа ўхшаб кетган юзлари билан ясовни тайёрлаб ўрнашдилар.

Иттифоқо, Иқим оталиқ султонлардан рухсат олиб бир тил тутиб келиш учун душманлар томонига отланган эди. Узоқдан қахру ғазабга дучор бўлган сипоҳга қараб турганида, уларнинг қорувлари келиб мазкур амирдан, «қайси жамоатдан келдинглар», деб сўради. Иқимбий қасам ичиб, айтдики, «Шайхим султон ва Суюнчмухаммад султонлар сохибкирон хазратларининг махсус чухралари билан Маҳмуд султонга ёрдамга келдилар. Биз бугун шу сипоҳни фитна ва хусумат, жанг ва уруш мақсадида олиб келдик. Агар урушишга хоҳишингиз бўлса, (мардларча) уруш ва жанг йўлига қадам қўйинглар. Мисра: *Кимнинг шамишири то дастасигача қонга беланаркин, (кўрамиз)*. У туда (яъни қоровул) оталиқнинг қасам ичганидан сўнг тинчланиб, тезлик билан орқаларига қайтган холда, ўз султонларига бу воқеани етказдилар. Султонлар бу хабарни эгпйтгач, бундан ниҳоятда хурсанд бўлиб албатта юлдузлар мисол сипоҳ устидан фатху нусрат қозонишларига ишонган холда, гумроҳлик отини жойидан қўзғотиб, шижоатли сипоҳ билан урушга йўналдилар.

Иқим оталиқ ҳам қайтиш жиловини тортиб, бу воқеани Ибодулла султон хазратлари ва бошқаларга етказди. У ердан бу воқеани билдириш учун аъло хазратга киши юбордилар. Ўша вақтда Искандар нишонли хазрат Ўратепа кишлоқларидан бирида боғда эди. Юборилган элчи олийЦ остонага келиб (душманлар келатганини бил-Я диргач, ўша замониёқ) фалак остонали хондан

ли лашкар жанг ва уруш асбобларини хозирлаб, паҳлавонлик қуролларини тартибга солганлари холда, эгниларига жавшан кийсинлар ва тўла тайёргарлик билан нусрат байроғини кўтариб, душман томон юрсинлар».

М а с н а в и й:

(Хоқон) буюрди: кинадор лашкар,
Душман билан жанг қилиш учуй отга минсинлар.
Бошларига тилладан дубулғани қўйиб,
Душман қасдида камар боғласинлар.
Таиларига совутни мустаҳкам қилиб,
Чашмадаги наҳанг каби бўлсинлар.
Баланд осмондек қалқонни ёнбошга қўйиб,
Уруш мақсадида ойна боғласинлар.

Шунинг учун юлдуз нишонли сипох, фармонга мувофик, дарёдек тўлиб-тошиб, балиқ каби совут кийган холда, душман томонига азм килдилар.

М а с н а в и й:

Нусрат шиорли хоқон фармони билан,
Ханжар урувчи довюрак паҳлавонлар,
Жавшан билан танларини безаб,
Елкаларида тиғу, уруш қасдида турдилар.
Замон ўжарлари кифтларида найза (билан),
Кина излаб белларини боғладилар.

Баҳром табиатли паҳлавонлар ва кина изловчи жангчилар қахрамонлик азмига отландилар, ҳамда тўда-тўда бўлиб шижоат совутини кийган холда, баҳодирлик дубулғасини бошларига қўйиб, бошдан-оёқ отландилар. У л хазрат таҳорат қилиб, икки ракаат шукр намозини ўқиди. (Сўнг) Тангридан фатху нусрат сўраб, саодат оёғини давлат узангисига қўйди. Зафарогоҳ сипохнинг озлигига ва паҳлавонларнинг қурол-яроғи чарчаган туялар устига юкланганлигига карамасдан, аввало Тангрининг инояти ёрдамига таваккул қилиб, сўнг хожалар, Тангри уларни раҳмат ва жойини жаннатдан қилсин, лутфларига суянган холда, уруш майдонига йўл олдилар.

М а с н а в и й:

Порлаган кўёнт каби бсаб,
Нур парларидан тожини ясатган (эди),
Унинг пар хумойи фалак устига соя солиб,
Фалак унинг давлати соясини жой қилди.
Унинг оти наъали билан олов ёқувчи бўлиб,

Чакмоқдек яраклаб жаҳонни ёқувчи бўлди.
Танасидаги совут олтин дубулғадан бахтиёр бўлиб,
Гард обдан юқори қўтарилган кубобга ўхшарди.
Елкасидаги тиғи зулфикор^{лк1}нинг ноиби бўлиб,
Алининг чакмоқ тошларидан унга накшу нигор берилган эди.
«Тангридан ёрдам бўлса, фатх якин бўлади»
(ояти)^{ш1>}
Унга ёрдамдан теккан насиба тиғнинг дами эди.

Иккала лашкар бир-бирлари билан учрашгач, ҳар икки сипохнинг товочилари лашкарни ва уруш майдонини тайёрлашга отландилар. Даставвал, Искандар нишонли султон Ибодулла султон, унинг давлати доимий бўлсин, нақиблар паноҳи Ҳасанхожа хурдга ўхшаш ўзининг барча аркони давлатлари билан ул хазратнинг ўнг томонига турди.

(Н а з м :)

Яхши фазилатли шоҳ Ибодулла
Уруш қасдида ўнг томонда турди.
Юз рангли иқбол топган ўқдондан,
Пари каби қанотдан безак топди. 1
Адолатли хусравнинг кийими учун,
Фаришта ўз қанотидан жавшан берди.

(Хоқон) Абдол Боқибий Жонкелдибий, Жондавлатбий, Танишбий жалоир, Шохимбий, Дўстимбийларга ўхшаш кўз ва қулоқ амирлардан бир гуруҳига султоннинг олдидан жой берди.

(Н а з м :)

Ном чиқарганлардан бир гуруҳи,
Жам (шид) нишонли хусрав олдига турди.

Умр бўйи тош зарби билан шижоатлилардан кўпининг ҳаёти қалъасини ер билан яксон қилган хунарвар устод Рухий ўқлари казо ўқи-га ўхшаш биронта ҳам хато кетмаган мерганларнинг ҳаммаси билан амирлардан олдинги жойни олди. У л хазратнинг сўл томонларидан Сулаймон фармонли султон Маҳмуд султон, Суюнчмуҳаммад султон ва Шайхим султонлар тўла тартиб билан жой олдилар. Иқим оталик хазрат (хон)нинг махсус чухралари билан бу гуруҳ олдидан турдилар ва ниҳоятда паҳлавонлик юзасидан баҳодирлик қўлини кўтардилар. Наврўзбий парвоначи, Муҳаммад Боқибий, Муҳаммад Али ўғлон, Муҳаммадёобий каби ўнг^

Оттойи, Қанбарбий, Шодибий, Юсуфхожа Сайид Оттойи, Ганжиали шиғовул, Дуст мирзо хазиначи ва шуларга ўхшаш сўл эшик оқола-ри, Рахмонқули баходир ва ўша вақтларда бир неча кун сўл гуруҳларнинг бошлиғи бўлган Араб мирзо каби ўнг ва сўл эшик оқоларининг ҳар бири ўзларига муносиб ўриндан жой олдилар. Иззат ва мартабали амир Қулбобо кўкалтош ҳам баходирлик майдонининг отликлари ва шижоат водийсининг паҳлавонларидан бир тоифаси билан бевосита ул ҳазрат сафларининг олдидан ўрин олди. Ўзи нақиблар панохи (бўлган) Ҳасанхожа нақиб, олий мартабали Кучак ўғлон каби аркони давлатлар ва ҳазрат аёнларидан бир гуруҳи билан фалак I асосли чодир соясида, лашкарнинг қалбида турди. Нодир қурчи, Иброҳим бу ва шуларга ўхшаш ёшлардан бир тўдаси (эса) ул' ҳазрат олдидан жой олди л ар.

I М а с и а в и й:

Нусрат шуқухли хоқон иккинчи марта,
I Тоғ йўсинида дарёни равон қилди.
Рустам шиорли паҳлавонлар тўдасидан,
Ўнг ва сўлдан иборат икки саф тузди.
Уруш ва жанжал қасдида оеилган елкадаги
қалқонлардан,
Паҳлавонлар пешонасида ажинлар пайдо бўлган
эди.
Кўлларига табарзин ушлаб, отга минган
I қахрамонлар,
Баланд тоғдаги бир бўлак булутдек эдилар.
Қоплонларнинг кўлларигаги ранг-баранг
камонлар,
Юқори осмоидаги ўқ-ёйга ўхшардилар.

Миррих интиқомли ясовуллар сипоҳнинг ўнг ва сўлини тўла тартибга солганларига қарамасдан, (хоқон) бундан кифояланмай, ўзининг зафар отини жавлон урдириб, лашкар сафларининг тўғрилиги ва аскарлар турларининг тартибларини (ўзи) тузатиб чиқди,

Ҳар бир тўданинг олдига етганда. паҳлавонлик майдонининг отликлари ва баходирлик водийсининг жангчилари ҳаммаси бирданига от I дан тушиб, умид юзларини у улуғвор хусравнинг оти оёғига текизиб, фақирлик ва камтарлик тили билан у бахтиёр ҳазратни дуо қилдилар. У л ҳазрат уларнинг ҳар бирини подшоҳона ^на иноятлар ва хусравона меҳрибончиликлар би-

марҳаматлар билан умидвор қилиб, уларнинг мартабалари даражасини юқорига кўтарди ва қайтиш жиловини тортиб фалакка туташган чодир остига турди. Аждаҳо гавдали байрок Жавзо буржи ва кўк фалак авжига етиб худди иқбол хумоси каби қанотини ёзди. Карнай ва ноғораларнинг овози оламини тутди. Жанг ноғора ва довулларининг шовқини фалакдаги фарришталарнинг қулоғини қар қилди. Отларнинг кишнаши ва жангчиларнинг «хайё-ҳуйи» тоғларни ва ер қуррасини ларзага солди.

М а с и а в и й:

Зафар огоҳ сипоҳнинг қалби
Жамшид мартабали хоқондан қувватли бўлди.
Ўнг ва сўлдан ораста қилди,
Ёр киприқларига ўхшаш икки саф.
Қиёмат ваҳимали карнай овози
Дарёдаги садаф қулоғини йиртди.

У тарафдан такаббур султонлар саноксиз лашкар ва юлдузлар сонича сипоҳ билан келиб, уч саф туздилар. Махдий султон ва Поянда Мухаммад султон бир тарафда иззат ва шарафли сипоҳ '• қаршисига турдилар. Ўша лашкарларнинг орқаси ва юзи бўлган Кўчум султон хожи Ҳусайн султон билан бирликда сипоҳнинг қалбида баходирлик отини жавлон урдирди ва қизил чодирни ўз боши устига ездди ҳамда -\ юзини Искандар фармонли Ибодулла султон I томонига қаратиб кўнглини жангга берди. Бў- | захўр султон ва Юсуф султонлар жуда кўп си- | ц поҳ билан уруш майдонига келиб, ҳазрат сул- | тон Ибодулланинг чап елкаси қаршисига ! жойлашди.]

М а с н а в и й:

У томондан уруш қурган султонлар
Уруш қасдида тартиб билан турдилар.
Даре каби шуқухли наҳанг тўдаларидан
Тоғга ўхп!аш уч саф туздилар.
Тожларига укки парини таққан отликларнинг
Ҳар бирдан икки юз фитна бош кўтарар эди.

Ҳар икки томон лашкари Садди Искандар | каби сафлар тузгандан сўнг, дастлаб душман I томондан Кўчум султон ва хожи Ҳусайн сул- I тонлар паҳлавонлардан икки минг тиғ ва и найзадорлар билан ҳазрат (Ибодулла) султон қаршисидан шижоат кўлини кўтарди ва гум-д

роҳлик отини жасорат аҳли томонига чоптирди.

Хунарвар устод Рухий ҳам буюрди: «Тўфанг отувчилар душман билан юзма-юз бўлиб, ўт сочувчи тўпларга ўт солинлар».

М а с н а в и й:

Аждар каби тўфанглар ишга киришиб,
Ул олов тилли муҳра¹⁵⁸ дор илон бўлди.
Тўплар тутунидан ҳаворанг осмон, . .
Тўққиз кўк фалак устига қўшилди.
Ўша осмонда муҳралар юлдуз мисол кийинчилик
билан,

Ва лекин ажойиб юлдузли туда (бўлди).
Тўплар тутунидан бир олам бенаво бўлиб,
Ҳаво нафас қисиш касалига мубтало бўлди.
Паҳлавонларнинг тўплари дил боғининг ғунчаси
бўлиб,
Ул ғунчадан ҳосил бўлган гул дилнинг доғи
бўлди.

Натижада, душманларнинг ғалаба ва тўполонлари сабаби билан, мерганлар юз ўғирдилар, душманлар хайрон бўлиб, улар орқасидан елдилар. Ўша ҳужумда устод Рухий уруш кийми киймагани учун орқасидан найза билан яраланиб, эгар устидан ерга йиқилди. Тўфангчилардан яна бир нечаси ҳам ярадор бўлиб, ишлари орқага кетди. Бундан душманлар тезлашиб ва шошиб қолдилар ҳамда амирлар томон юрдилар. Ҳар икки томондан паҳлавонлар от ўйнатиб, ору номус учун худди шер ва қоплондек олишдилар. Уруш олови «норун хомиятун»¹⁵⁸⁼⁷ тилидан ҳикоя қилди. Ер отлик ва пиёдаларнинг шовқин-суронидан «зилзила вақтидагидек ларзага келди»¹⁵⁸⁸ ояти тафсиридан хабар берарди. Ханжар гули савсарнинг тили «Ҳар бир шахе ўлим мазасини тотийди»¹⁵⁸⁹ оятини паҳлавонларнинг жон қулоғига ўқирди. Тез учувчи ўк булбули «ҳар бир махлуқ ўлади»^{159<} пайғомини яқин ва узоқдагиларга етказди. Найзаларнинг ярақлаши, чакмоқнинг чакнаши уларнинг кўзларини хиралаштирди, суратини жаҳондагиларга кўрсатарди. Жаҳонни олувчи тиғ довьораклар жонини олишга қатъий далил билан тил очарди.

М а с н а в и й:

Икки лашкар бир-бири билан аралашиб,
Олишдилар, ўлдиришдилар ва осидилар.
Сахро ва дашт кон мавжидан тўлиб,

Ер бошдан-оёк лаъл парчаларига айланди.
Отларнинг тақаси қонга шундай ғарқ бўлдики,
Шафақ ичига ҳилол кирди дейсан (киши).
Жанг ноғораси хурушининг кўркинчи,
Бошдан мияни ва-юздан рангни олиб кетди.
Довьорак фарёди авжига чиқиб,
Ҳар бурчакда кон мавж уриб оқди.
Найзалардан жанг майдони қамишзорга айланиб,
Қуёш ва ой юзини беркитди.
Лашкардан «ушла, тут!» ва «ол!» овозлари
кўтарилиб,
Ўк билан ҳаво юзини беркитди.

Ҳазрат (Ибодулла) султон лашкардан нақиб насабли Ҳасанхожа хурд, Бокий қочалга ўхшаш яна бир гуруҳ ва хоннинг нусратшиор сипоҳидан амир Абдулбоки(бий)лар душманлар қаршисига чиқиб, бир-бириги аралашган ҳолда, ўткир тиғ ва найзалар билан бир-бирларига ташланиб, жанг қилаётган бир вақтда, тўсатдан Бўзахур султон ва Юсуф султон жасур нишонли жангчилардан катта бир жамият билан ҳазрат (Ибодулла) султон орқасидан келиб, от қўйдилар. Ўқдонларида бўлган барча ўқларни отдилар. Ўша вақтда ул ҳазрат мавқабда амир Та-ниш жалоирдан бошқа паҳлавонлардан бирон киши йўқ эди. Шунинг учун кўрқоқ кишилар қочишга юз қўйдилар. Лекин жасоратли (Ибодулла) султон бўзахўрлар (яъни Бўзахўр султоннинг одамлари) ҳужумини бўлмаган деб ўзини мудофаа қилиш қўлини таваккул этагига маҳкам қўйиб, чидам ва қарор оёғини қудрат узангисига қўйган ҳолда, ихтиёр жиловини Парвардигор қўлига топширди.

Б а и т:

Қўлимизда хоҳиш жилови бўлмаганидан кейин,
(Ишни) унга топширамиз, токи унинг қарами
нима қилса (шунини) қилсин,

Номдор (Ибодулла) султон олдида бир неча киши етиб келиб, у муборак зотга қилич ва табарзин урганларига қарамасдан, ул ҳазрат шу заҳотиёқ душманлар зарбасига сабр қилиб, у ўқни тадбирсиз душман томонига отди ва ҳар бир ўқи билан шавкатли паҳлавонлардан биттасини ярадор қилди.

М а с н а в и й:

Нусрат шуқухли султон улар(нинг) селидан
Албурз тоғидек жойидан қимирламади.

^гар осмон чакмоғининг каманди тиғ тортса
(хам),
Баланддаги офтоб ундан зарар кўрмайди.

Ўша замон Жонкелдибий ва Шохимбийлар ниҳоятда ўзларини йўқотиб қўйганларига қарамасдан, илгари юриб ғоятда мардоналик кўрсатдилар. Зафарогоҳ сипоҳ душманлар довюрак бўлиб, ниҳоятда илгари келганларини билганларидан сўнг, эшик оқолари ва чухра оқоларидан иборат ўнг ва сўл лашкар ўз жойидан кўзғолмасдан илгари, душманлар томон юрдилар. Бир томондан мамлакатнинг мадори Қулбобо кўкалтош ўзининг махсус сипоҳи билан ва яна бир томондан Маҳмуд султон, Суюнчмухаммад султон ва Шайхим султонлар ҳаракат бошладилар. Буларнинг манқилосида бўлган Хон Муҳаммад хофиз, Суюнч қаровчи мўғул, Алижон Муҳаммад Хайрободийларга ўхшаш ул ҳазратнинг махсус чухралари Иким оталик, Хожамқули қалмоқлар билан бирга бўлган жамоат бошқа бир томондан Кўчум султон қаршига қараб юриб бир-бирларига ташландилар. | Ҳасанхожа хурд қайтиш жиловини тортиб, Турсунбий қушчи, Абдуссамадбий, Дўстим баковул ва бошқалар билан бирга Бўзахўр султоннинг рўбарўсига бориб, мардлик ва мардоналикнинг додини берган ҳолда, жон овловчи ўқларни у золим гуруҳ томонига отдилар.

М а с н а в и й:

Икки лашкар дилларини ўлимга бериб,
Камондан ўқларни дўлдек ёғдирдилар.
Камон деҳқон сифат уруғ экди.
Уруғ унга пайкал бўлиб, дил экинзор бўлди.
У экиндан қўлга кирган ҳар бир уруғ,
Қондан сув ичиб, меваси ўлим бўлди.

Жанг ва уруш бозори шундай қизидики, ажал даллоли жон матоси ва бадан бойликларини ўлим харидорига тупроқ баҳосида сотди. Олишув оташи шундай алангаладики, шиддатидан ҳарорати (билан) ичидаги маркази юғуриб юривчи хоксорларни куйдирди.

Қ и т ь а:

Уқ камонга етиши билан жон топтан,
Тиғ кинидан айрилгани учун кон йиғлаган.
У (кон) нурга ўхшаб (кўз) косасига ўрнашиб,
Тиғ бўлса руҳга ўхшаб жисмларда юрадиган
бўлган.

Алкисса, ҳар иккала лашкар кўк дарёдек мавж урдилар ва икки темир тоғ каби оёқларини бир ерга (махкам) қўйиб, бир-бирларига кетма-кет ҳамла қилдилар. Ҳаво юзи паҳлавонлар найзаларидан қашишзорга айланиб, ўртадаги довюракларнинг шижоатлари шер савлатини кўрсатар эди.

Душман аъло ҳазратининг ўзи лашкарнинг қалбида туриб, фалак асосли дав лат чодири соясини ул ҳазрат (яъни Ибодулла султон) бошига туширган ҳолда, душман аҳли кўзини хира ҳамда улар умидининг юзини қоронғу қилганини тушунгандан сўнг, ночорлик оёғини уруш йўли ва жанг майдонидан чиқариб, ихтиёрсиз, саросимага тушган ҳолда, қочишга киришдилар.

Ғолиб лашкар ниҳоятда ғазаб билан, бебахралик ғуборини душманларнинг юзларига сочиб, жонни ов ловчи каманд билан ўша куни битган гуруҳнинг купи гарданига бахтсизлик арқонини солдилар ҳамда уруш майдонида Суюнч қаровчи, Хубби Али, Кўчум султон, қарокчи номи билан машҳур бўлган мирзо Жонали ва хожи Ҳусайн султонни қўлга тушириб, ул ҳазратнинг нурди назарларига етказдилар ва фармонга мувофиқ уларни қасос тиғидан ўтказдилар. Аъло ҳазратининг, «кимки қоидага риоя қилса, у подшоҳона-иноятлар билан сийлансин», деган ҳукми бор эди. Шунга мувофиқ, Хубби Али ва Суюнч қаровчиларнинг ҳар биттасига икки минг хоний тилла, от ва заррин эгар ҳадя қилинди ва чухраликдан кўтариб, ясо-вуллик амали берилди. I

ҒАЛАБАДАН СЎНГ ЮЗ БЕРГАН ҲОДИСАЛАРНИНГ БАЁНИ

Олий Парвардигорнинг қувватлаши билан иқболнинг ғойибдан овоз берувчисининг тили ғалаба оятини зафарогоҳ сипоҳга ўқиб, улуғворлик иноятининг қўли тинчлик ва умидлар дарахтини уларнинг давлат чаманзори ҳамда саодат гулшанига ўтказганидан сўнг, аъло ҳазрат буюрди: «Юлдузлар сонли сипоҳ душманлар орқасидан борсинлар». Ўзи бахтиёр укаси Ибодулла султон билан бирликда Ўратепанинг жанубидаги тоққа Бўзахўр султон ва Юсуф султонларни топиш учун йўналди. Ҳасанхожа нақибга эса чодирни мазкур вилоятнинг қибла томонидаги кўрукқа тикиб, орқадан келишни буюрди.

Алқисса, душманни кузатиш учун йўлга тушган(лари)дан сўнг, йўлда кетаётиб ул гумрох тўдадан қўлга тушганни сиёсат тиғидан ўтказди(лар). Ўша куни жаҳонни ёқувчи хон куни бўйи ўша кина қўзғотувчи жамият кетидан чопиб, бир неча манзилларни босиб ўтди.

Осмон қалъасининг арслони мағриб дарасига бекинганда, яъни шом вақтида Бўзахўр султон ва Юсуф султонлар ўша тоғда ғойиб бўлдилар. Иқболли лашкар у тоғда йўлнинг кўплиги сабабли адашиб қолди. Қоронғулик тушиши билан, яқин жойдан орқага қайтиб, бу маънони ул хазратга арз қилиш учун киши юбордилар.

Бу воқеа юз бергандан сўнг, Искандар мартабали хон аркон давлатларнинг илтимосига кура, қайтиш жиловини тортиб Ўратепа қишлоқлари ичидан машхури бўлган Шахристон¹⁵⁹¹га юрди. Ўша кечаси шу жойда жойлашиб, жума куни¹⁵⁹² эрталаб орқага қайтиб ўрдуга ташриф буюрди. Бу манзилда сиёсатнинг қахрли побонлари келиб асирларни қатл этди. Ўлдирилганларнинг кўпчилигидан тоғу тепалик бараварлашди. Мисра: *Богини тандан жудо цилиш учун сиёсат келди*. Бу катта ғалаба ва улуғ зафар юз бергандан сўнг, товочиларга фатхномалар бериб теварак-атрофга юборди.

Эртасига¹⁵⁹³ (хоқон) зафар ва ғалаба отини жавлон урдириб, жанг ҳамда уруш майдонини сайр қилган ҳолда Абдуллатифхон¹⁵⁹⁴ қурдирган чаҳорбоғнинг кунчиқар томонига келди ва ўша ерда кўнди. Эртаси куни¹⁵⁹⁵ Шахрисабздан Исфандиёр султон ва дашт сипоҳини кўчириш учун Нур мавзеига келган Али Мардон баҳодир ҳамда Жултойбийлар қайтиб келиб, жаҳонпаноҳ даргоҳда адолатли хонга хизмат қилиш саодатига мушарраф бўлдилар.

Бу муборак ғалабанинг овозаси кўк гумбази авжига етиб, тенги йўқ хазрат (Парвардигор)нинг инояти билан ҳамма жойда тарқалгандан сўнг, саййидларга мансуб бўлган амир Қурайш бобо (хоқоннинг) мажлисига бориб, ўз элчилигини етказишидан илгари, Бобо мисра: *ниҳоятда изтироб ва даҳшат билан* ул хазратга (ўз) аризасини юбориб, (бунда) саросимали равишда, қўлини мисра: *узр этагига осиб* ўз яқинларидан бир тўдасини восита қилган ҳолда, ожиз ва бечоралик лафзи ҳамда камтарлик ва бахтсизлик тили билан, яна (бир) марта гунохидан ўтишни сўради ва бун-

дан кеин хизматкорлик маросими ҳамда са доқатлик лавозимини кўрсатиб, қолган хизматларида (бахона кўроатмасдан) буйруқдан ташқари чикмасликка қасамёд қилди (деб хоқонга айтди). Ул хазратнинг мархамати туғма бўлганлиги туфайли, унинг илтимосини қабул қилиб, гуноҳлари баёнини ўқимаган ва эшитмагандай бўлди. Унинг элчиси кетишига рухсат олиб қайтиш жиловини тортгандан сўнг, амир Қурайш бобо (унинг) ҳузуридан қайтиб келиб, ул хазратнинг бармоқларини ўпиш шарафига эришди ва деди: «(Бобо султон) қандай қутлуғ ҳукм бўлган бўлса, ўз майли билан қабул қилди ва яна бир марта ўтган гуноҳларини афв этишни сўради». (Бобо султон) амир Қурайш билан бирга фалак кадрли даргоҳга иккинчи марта элчи юборди. У олий хазратга арз қилди: «Даргохнинг мўътабар кишиларидан тўғри фикрловчи (бир киши)ни юборсалар, баъзи бир арзларимни у кишига айтсам». Бобо султоннинг илтимоси соҳибкироннинг шарафли қулоқларига етиши билан, ул хазрат унинг илтимосини қабул қилиб, сайид насабли Улуғхожа ўғли Баҳодирхожа сайид Отойини, Тангри унинг сирини муқаддас қилсин, (Бобо султонга) илтимосини қабул бўлганлигини билдириб, унинг қўнглини тинчлантириш учун Бобо султон олдига юборди ва (мана буларни) тайинлади: «Ота-бобосидан тортиб (ҳаммаси) бизнинг қутлуғ хизматимизга умр ва ҳаёт сармоясини ҳамда бу жаҳондаги молмулкни сарф қилиб келган, мақтовли сифатлари билан барча хос кишилар ва авомлар ичидан мумтоз бўлган Муштарий назарли амир Сархун оталиқ душманларнинг иғвоси билан бир қанча вақтдан бери қамоқда ётибди. У ни бизнинг мўътабарли кишиларимиздан деб билиб, қандай сўзлари бўлса, унга маълум қилсинлар ва (шуни) жазм билсинларки, оталиқнинг бизга етказадиган ва талаб қиладиган қандай талаби ва сўзи бўлса, албатта, қабул қилиниши керак».

Баҳодирхожа Тошкентга келиб Бобо (султон) билан учрашиб, элчилик мазмунини унга етказганидан сўнг, Бобо (султон) иккинчи марта Бобохожа ўғли Ҳасанхожани отасини (Наврўз Аҳмадхоннинг) мўътабар амирларидан бўлган. Қўш Қулоқбийни ярашишини сўраш учун олий ўрдуга юборди. Арзининг мазмуни куйидагича эди: «Бандаликни изҳор қилгандан сўнг арз шулки, агарда

М а с н а в и й:

Ёқимсиз ишларни жуда кўп қилдим,
Гуноҳ ва кина билан нафсни парвариш қилдим.
Лекин ул ҳазратдан талабим шулки,
Лутф юзасидан мени қабул қил, қайтарма.
Мени ҳисобс.из хато ишларим сабабли,
Ёмон ишларим боиси мени рад этма.
Тўғри йўлдан озганим туфайли ёмон ишларим
унут,
Чунки улар дан ўзим шармисор бўлдим.

Муқаррарки, ҳар қачон банда ўз гуноҳига икром бўлса, иззатли ҳазрат гуноҳини кечиришини умид қилсалар, Ҳақ таоло афв пардасини унинг гуноҳлари устига ёпади ва ҳеч қачон унинг айбларини ошқор қилмайди.

Иккинчи илтимос шулки, бу воқеанинг юз берган вақтида эгалланиб олинган вилоятларидан баъзиларини марҳамат қилиб, қайтарсалар ва бу томонга тааллуқли (кишилар) уни ўз жойларига юборсалар. (Бу) бандаликнинг зиёда бўлишига ва муҳаббатнинг янада ошишига сабаб бўларди».

Ул ҳазрат унинг барча илтимосларини аркон давлатлари ва ўз аёнлари воситасида қабул қилиб, ярашиши суратини шундай чизишни таклиф қилди. «Эгаллаб олинган (вилоят)лар ҳозир ҳам унинг қудратли қўлида бўлсин».

Мухим (ҳисобланган) ярашиш амалга оширилгандан сўнг, Ҳасанхожага буюрди: «Орқага қайтиб ўз султонингга бу маънини хабар қил. Унга яна айт: «Бир киши тайин қилсин, унинг оиласи ва аёлларини юборамиз ҳамда бу масалада унинг хотирини жамъ қиламиз». Бир неча вақтдан бери Сархун оталикни камокда сақлаганлиги сабабли, ул ҳазрат Қўш Қулоқбийни ушлаб қолиб, хожага қайтишга рухсат берди.

Ҳасанхожа Тошкентга келиб, Бобога илтимоси қабул бўлганлигининг қувончли хабарларини етказгандан сўнг, Дашт мамлакатларининг волийси тезлик билан амир насибли Сархунбийни озод қилди ва тамом иззату икромлар билан чақириб, қайта-қайта сўраган илтимосларини оталиқ орқали хилофот тахтининг остонасига юборди.

Мазкур Ҳасан (хожа)ни Сархун оталик билан бирга ўз оила (аъзолари) ва аёлларини олиб келиш учун юборди. Хожа Ҳасан (Сархун) оталиқ билан бирликда жумод ус-соний ойининг оўн учинчиси, сешанба куни¹⁵⁹⁰ (олий) остонани

"упиш учун келиб, ул ҳазратнинг хизматларида бўлиш давлатига эришди.

Бобо (султон) оталикдан (илтимос қилиб) юборган сўзларини олий даргоҳга арз қилди.

Ул ҳазрат унинг арзини розилик қулоғи билан эшитди ва ярашиш накши сурат кўрсатиб, «Сулҳ яхши»¹⁵⁹⁷ маъносига мувофиқ, муҳим иш ҳисобланган сулҳ тузилгач, ул ҳазрат Ўратепада Махмуд султонни қолдириб, Зомин ва Диззах қалъаларига Шайхим султонни биродарлари билан қўйган ҳолда, уларнинг мартабалари поясини юкорига кўтарди.

(Абдуллахон) муборак хотирни ул атрофнинг буюк ҳамда муҳим ишларидан озод қилгандан сўнг у вилоятнинг бутун ишлари калидини, манъ этилганларга рухсат бериш ва келишувлар тузиш вазифаларини Самарканд мамлакатига қўшиб Ибодулла султонга топширди.

Ойнинг ўн тўртинчиси, жума куни¹⁵⁹⁸ жаҳон очувчи жиловини пойтахт ҳисобланган Бухоро томонига қараб буриб, азимат байроғини кўтарди. Офтоб чиқиши вақтида кўчиш ноғорасини чалиб, шом намози пайтида Сабот мавзеига тушди (ва) кечаси ўша ерда дам олиб, бомдод намози вақтида Искандар табиатли хон азимат отини жавлон урдириб, чоштгоҳда Зоминга етиб келиб, Абдуллатифхоннинг чаҳорбоғида¹⁵⁹⁹ тўхтади. Пешин намози пайтида у ердан ҳаракат бошлаб, кечаси билан чўлда йўл юриб куннинг ярмига яқин қолганда Қунбой Дулдойга тушди. Кечаси ўша ерда тўхтаб эрта билан байроқ хумосининг икболли қанотини ёзган ҳолда фалак авжидан баландга кўтарди. Йўлда Искандар мартабали шахзода Ибодулла султон қайтишга рухсат сўраб Самарқандга йўл олди. Ул ҳазрат чоштгоҳ вақтида Авлиёобод¹⁶⁰⁰га етиб, ўша файзли диёрнинг шайхларидан бири бўлган Тохир шайх манзилига тушди. Ўша куни Исфандиёр султонни, унинг иззати доимий бўлсин яхши ваъдалар билан кўнглини кўтариб, Шаҳрисабзга қайтишга ижозат берди. Ўзи пешин вақтида қўзғолиб Понук кўруғи¹⁶⁰¹га келганда кутли чодирни тикди.

Ул ҳазратнинг ўз қароргоҳи (бўлмиш) халифат пойтахтига келаётганлиги овозаси бутун ерга ёйилгач, теварак-атрофдан мамлакатнинг уламолари ва зодагон ҳамда эътиборли кишилари туда-туда бўлиб (унинг) хузурига чиқиб (уни) ҳар бир манзилда қарши олдилар. Шунингдек, қалъа соқчилари, шаҳар бошлиқлари.

улка назоратчилари ва ҳокимлар (ҳам) унги пешвоз келиб, муборак қабулхона хошиясини од об лаби билан ўпдилар. Ўзларининг ҳоллари ва хизматларига лойиқ меҳрибончиликлар кўрдилар.

Алқисса, эртасига тоғ ҳайбатли отни жавлон урдириб, Навко деган мавзедаги Оғишбий жалоирнинг чаҳорбоғига ташриф буюрди. У л ҳазратнинг саодатли қадами туфайли у жой кўнгилни очувчи жаннат боғига айланди. Эшимбий жалоир тўй тайёргарлигини кўрганлиги сабабли (шу) кеча у ерда тўхтади. Панжшанба куни ҳаракат бошлаб, сўлим Хожа Кордзан¹⁰⁰² мавзеи ҳавосини саф ёзувчи мавкабнинг ғуборидан Хитой нофаси¹⁶⁰³ ва Хўтан мушки рашк қиладиган бўлди. Ўзда куни то эртасигача машҳур ва ҳаммага маълум бўлган Чоҳдора тепасига чодир тикди. Баъзи бир касалларни тузатишда Чоҳдоранинг сувини ичиш одат бўлиб қолганлиги сабабли, у жойда сув ичиш учун тўхтади. Ойнинг йигирма биринчиси жума куни¹⁰⁰⁴ пеший вақтида Искандар шукуҳли шоҳ зафарли байрокни кўтарди ва ов қилиш учун Тотканд вилоятига фазилатпаноҳ, илм эгаси, саодатёр мавлоно Мирқози Қиём шайхнинг, Тангри уни, раҳмат қилсин, манзилига тушди. Эртасига намози дигар вақтида яшиндек тез юрар отни чоптириб, паррандаларни овлаш учун даштга борди. Ов қилиб бўлгач, давлат жиловини Чаҳор Минор¹⁰⁰⁵ томонга бурди. Чоштгоҳ вақтида Искандар мартабали ҳазрат шарафига саодатпаноҳ амир Қулбобо кўкалтош ўз чаҳорбоғида подшоҳона тўй берди. Жуда кўп ҳар хил таомлар тортди. Душанба куни¹⁶⁰⁶ у жойдан у л ҳазратнинг ўзи обод қилган Султанобод¹⁰⁰⁷ томонга юрди. Хон буйруғи билан қозиларнинг қозиси Қози Ихтиёр барпо қилган чаҳорбоғда тўхтади.

Ўша кечаси муборак буржининг юлдузи, бахтиёрлик дуржининг гавҳари, Фаридун нишонли султонзода Абулфатх Абдулмўмин султон, унинг умри узоқ бўлсин, қутлуғ асар отаси билан учрашишга эришди. У л ҳазрат давлатманд фарзанди билан дийдор кўришганидан шод бўлди. Мисра: *Бир-бирлари билан дийдор кўришганлари учун шодмон бўлдилар.* Эртасига¹⁶⁰⁸ сайру шикор вақтида ҳазрат маҳдумзодаи жаҳон, ахлу аъёнларнинг нуридийдаси, яъни ҳазрат Хожа Калонхоа, унинг иззати доимий бўлсин матла: *Валоят буржининг юлдузи, «ло фато»¹⁰⁰⁸ сандугининг*

осмонининг цуёши буюк кишилар ва кекса ҳофизлардан иборат бир жамият билан подшоҳ хизматига келди. У л ҳазрат тезлик билан саодат анжомли хожа истиқболга чиқди. Яқинлашганларида ул ҳазратнинг (яъни Хожа Калонхожанинг) илтимосига кўра, от устида туриб учрашиш юз берди. Бошқа ақобир ва зодагонлар пиёда бўлиб, (Хожа Калонхожани) зиёрат қилиш учун ошиқдилар ва мақтовли хоконнинг бармоқларини ўпиш давлатига эришди л ар. Умидлар.изҳор қилингандан сўнг, у улуғвор хусрав хожа ҳазратлари билан бирликда орқага қайтиб, Султанободдаги чаҳорбоққа тушди. Қози ҳазратлари турли хил таомлар хозирлаган эди. Мажлис тузилгандан сўнг мўл-кўл таомлар ва ҳар хил мевалар тортилди. (Ҳамма) подшоҳона илтифотлар билан сийланди.

Ўша манзилга (улуғ) ҳазратга муборак низом (ёзиш) учун энг чиройли шеър ёзувчи шоир Мавлоно Мушфикий ҳам ошиқди ва ул олий, жаннат рашк қилувчи, фирдавмонанд мажлисга кириш учун йўл топди. Мақсадига эришгандан сўнг, аъло ҳазрат мадҳида бир қасида яратганлигини йиғилишга арз қилди. У қасида будир:

Кечаси эди, осмон саҳни гулистон майдони
(эди).

Ой хонаси гўё бир сават гул эди.
Қуёш ғизоли ерга ботиб, осмон саҳифаси,
Тилла суви югуртирилган варақлардан иборат
бўлиб,

Зар сочилган оху терисига ўхшарди.
(Кўм-) кўк осмони жаннат, кавсари хола эди.
Унда кавсар соқийсининг акси кўринар эди.
Ой шам атрофида узоқдан дойра каби
кўринадиган,

Сухо юлдузи¹⁶¹⁰ кўзининг заифланиши
айланишидандир.

Қуёш Қорун^{1.11} каби ғарб тупроғига ботиб,
Шаҳоб асо бўлиб, ой Имрон^{1.12}нинг ўғли бўлди.
Найрангбознинг латта остига қўйган олови
сингари,

Офтоб осмон этагининг остига бекинди.
Тиллани кўмиб, унинг устига кон тўқдилар,
Унинг нишонаси мағриб этагидаги (кизил)
шафакдир.

Кеча шайтон бўлиб, юлдузлар тўдаси парил ар
гуруҳи бўлди,
Фалак тахт бўлиб, ой Сулаймон муҳри бўлди.
Сидра (дарахти)нинг шохига Хулкар алоқабанд
қилди,
Бу қоронғу кечада минглаб шохчалар (пайдо)

Жшарафининг ниҳояти бундан ўтмади,
 Чунки (у) Турон подшоҳи байроғининг махчаси
 бўлди.
 Дунёдаги мамлакатларга хон ва ҳокон бўлган,
 Замона Жам(шиди) ва асрнинг Дороси
 Абдулладир.
 Бир подшоҳки, узангига саодатли оёғини
 кўйганда,
 От уетида унинг юзи яраклаган офтобдир.
 Бир пахлавонки, шикор вақтида ва жанг
 кунларида,
 Йирткич арслон ва Наримон ўғли Сомдир.
 Унинг даргоҳига Ажам подшоҳлари арзга келган
 кунда,
 Дарвозабон таёғидан Кисронинг боши ёрилган.
 Унинг улуғворлик курсиси учун барча муҳрлар,
 Муштарий суяги ва Кайвон обнусидан эди.
 Унинг оти тақаси ва туёғи нишонини,
 Ойу юлдузлар ўн минг дирхам баҳоласалар ҳам
 арзондир.
 Садаф кўзининг ичида марварид суви бўлиб,
 Унинг эҳсонли кафти ғайратидан Уммон
 (денгизи) рашк қилган(дир).
 Ҳамиша унинг дуоси учун Хизрнинг икки қўли
 (очик) бўлиб,
 Жавшан ва уруш кийими ўрнини босган эди.
 Унинг лашкари булутидан чиққан камон наъраси,
 Момақалдиқроқ овози ва баҳор ойидаги
 гулдирашларга ўхшарди.
 У ига қарғанинг пари эгов бўлмагунча,
 Душманининг суяклари бўғинидан алфалмас
 эди.
 Кўз юзлари танувчи ва гап сўзга уста бўлишдан,
 Мақсад унинг саодатли диёри ва неъматининг
 шукрини адо қилишдир.
 Оёғини каманд билан боғлаб, бошини тиғ билан
 кесганлиги учун,
 Майдоннинг бошдан-оёғи томошагоҳга айланди.
 Жаҳонни олувчи ажойиб Искандарки,
 унинг қудратидан уялгандан,
 Фалак худди юнон ёрига ўхшаган эди.
 Унинг эшиги тупроғи Каъбага ўхшаш
 мусулмонлар учун қибладир,
 Кимки қибладан юз ўгирса, мусулмон эмас(дир).
 Ўқ устига ўқ қадалганлиги сабабли.
 Душманнинг дилини оҳанрабо деб гумон
 қиласан (киши).
 Душман шавкатининг бургути тамоми қаноат
 куйруғини тўқди.
 Қолган нар фақат биёбондаги сомон (нинг)
 паридир.
 Отининг туёғини ерга шунинг учун
 урадики,
 Эй Рустам, тупроқдан бошингни кўтар, чунки
 (бу ерда) тўпу майдон бор[^]

Базмнинг жомидан нидо келадики, эй Жамшид,
 Хумор бўлма, чунки бу давр эҳсон давридир.
 Агар қасрнинг ҳиндуси қоровуллик қилмаса,
 Фалак Хулқар гурзиси билан Зухал бошига
 уради.
 Камон ўқ халтасидан уч ўқни чиқаргани сабабли,
 Душманларинг (ўша) жойда қурбон қилди.
 Сенинг тоғдек баланд қудратинг олдида
 итоатсизлик қилгани учун,
 У тоғдан жуда кўп талофот кўрди ва тарқалиб
 кетди.
 Бугун Махмуд¹⁶¹³нинг давлат ва мартабасига
 мақтовлар ўқиган Мушфиқий,
 Санойий¹⁶¹⁴ санъати латофатига эгадир.
 Кўпинча, сўзимнинг шоҳиди бўлган шеър
 санъати нозиклиги,
 Ва гўзал жиловларни Самоқ кўзида (қаралса)
 кўринади.
 Садафни денгиздан чиқариш ва гавҳарни
 тешиш(ни),
 Чиройли сўзга усталар ўртасида айтиш осон.
 Етти иқлимнинг шарқ ва ғарбида айтсинларки,
 Подшоҳнинг мамлакатни босиб олиши ва
 ғалабаси Яратгандандир.
 Сенинг жиҳод тиғинг шундай жойдаки, Хитой
 вилоятидан,
 Хабар бердилар: Чин ҳокони (шукуҳингдан)
 кўрқар эмиш.
 Сенинг ҳукминг нуфузи шундайки, Рум
 вилоятида,
 Хабар етказдилар: Қайсар фармонингга тобеъ
 эмиш.
 Бу қасидага «риоят шох»¹⁶¹⁵ тарих бўлади,
 (Чунки) аввал иноят Тангридан бўлиб, сўнг
 риоят хондан бўлади. }

(Абдуллахон) эртасига қуёш шаклли байроқ-
 ни ҳилпиратиб, ҳазрат Азизоннинг, Тангри улар-
 ни раҳмат қилсин ва ундан рози бўлсин, нурли
 мазорини зиёрат қилиш учун отланди. Хуфтон
 намози вақтида ул ҳазратнинг муқаддас гўрла-
 ри тепасига тушди. Зиёратдан сўнг, у ерда
 яшовчи фақир ва мискинларга таомлар улаш-
 ди. Унинг қутлуғ нишонли авлодларининг кўнг-
 лини инъомлар билан овлади. Юқори мартаба-
 лий жаноб кози ҳазратларига ўша мазорга бир
 қанча ҳужралари билан олий гумбаз қуришни
 ва уни битириш учун тиришишни буюрди.

(Сўнг) у ердан азимат жиловини буриб ке-
 часининг бир қисми ўтганда Работи Маликка
 тушди. Ўша кечаси то эртасигача шу ерда тўх-
 тади. Намозшомга яқин бахтиёр анжомли
 байроқни кўзготиб, дашт йўлида ов қилган ҳол-
 <умод ус-соний ойининг йигишй>саккизи1

чиси жума куни^{шш} кечкўрун соҳибқирон хЗ
ратлари қутлуғ қадамларини Бухорога қўйиш
шарафига мушарраф бўлиб, у саодатли диёр
зафарёри байроқ соясидан гулистонга айлан-
ди. У л жаннатмонанд ўлка ахолисингшг кўзи
шаҳриёр хашамининг ғуборидан равшан бўлди.
Фақирлик тили билан Парвардигорнинг хамду
шукри вазифасини бажо келтириб, саодатли, Ис-
кандар нишонли хон кадамининг табриги учун

тиник марваридлар ва чексиз кўп жавохирлар-
ни назм ипига териб, совға сифатида келтирди-
лар.

Назм :

Тангрига шукрки, у даврон хусрави келди.
Мулкнинг сўлиган танига яна жон келди.
У л чиройли сарв боғидан ташқари чикқан эди,
Яна (қайтиб) чаман томошасига келди.

йЗГ

ШАРТЛИ ҚИСКАРТМАЛАР РУИХАТИ

И ТАИМ К — «Известия государственной Академии истории материальной культуры».

ИИРГО — «Известия императорского Русского географического общества».

ЛГУ — Ленинградский Государственный университет.

ЛДУ — Ленинград Давлат университети.

МИТУ — «Материалы по истории таджиков и узбеков Средней Азии», «Труды Института истории, археологии, и этнографии Таджикистана», т. XII, Сталинабад, 1954.

ПНС — «Персидская новая серия».

ПТКЛА — «Протоколы Туркестанского кружка любителей археологии».

СВР АН — «Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР».

СВ — «Советское востоковедение».

СКСО — «Справочная книжка Самаркандской области».

СПб. — Санкт-Петербург.

ЎзФА — Узбекистан Фанлар академияси.

ЎзФАШИ — Узбекистон Фанлар академияси Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти.

ССМ5 — Сатъпс^е ОеоодгарьЫса! Зепез.

ОМ5 — аЪЪ Метопал Бепез.

E1 — ЕпесулоесlГа ог Ыат.

ҲОФИЗ ТАНИШ ВА УНИНГ «АБДУЛЛАНОМА» («ШАРАФНОМАИИ ШОҲИИ») АСАРИ МАҚОЛАСИГА ИЗОҲЛАР

1. *В. В. Вельяминов-Зернов.* Исследование о касымовских царях и царевичах, часть 1, СПб., 1864, стр. 59, 151; *В. В. Бартольд.* История изучения Востока в Европе и России, изд. второе, Л., 1925, стр. 177; *Л.А. Зимин.* Отчет о двух поездках по Бухаре с археологической целью, ПТКЛА, XX, стр. 2, 125; Старый Фараб, Ашхабад, 1917, стр. 3; *П. П. Иванов.* Хозяйство джуйбарских шейхов. К истории феодального землевладения в Средней Азии в XVI—XVII вв., М.—Л., 1954, стр. 20—21, 26—28, 51—59; Очерки по истории Средней Азии, М., 1958, стр. 64—67, 229; *И. И. Умняков.* «Дабдулла-намэ» Хафиз-и Таныша и ее исследователи, ЗКВ, том V, Л., 1930, стр. 307—328; Некоторые сведения из «Абдулла-намэ» Хафиз-и Таныша, «Труды Самаркандского пединститута», том II, вып. 2, 1941, стр. 1—12; *М.А. Салахитдинова.* Сведения о киргизах в «Абдулла-намэ» Хафиз-и Таныша, «Известия АН Киргизской ССР», серия общественных наук, том II, вып. 3 (История), Фрунзе, 1960, стр. 173—181; *Б. Аҳмедов, К. Муниров.* Хофиз Таниш Бухорий. Тошкент, Узбекистон ФА нашриёти, 1963.

2. *И. И. Умняков.* «Абдулла-намэ» Хафиз-и Таныша и ее исследователи, стр. 317.

3. Уша жойда.

4. Уша асар, 319—320-бетлар.

5. *Мухаммад Юсуф Муниш.* Мукум-ханская история («Тарихи Мукумхоний») (проф. А. А. Семёнов таржимаси), Ташкент, 1956; Мир Мухаммед Амин-и Бухари, Убайдулла-намэ (проф. А. А. Семёнов таржимаси), Таш-

кент, 1957; *Абдурахман Тале.* История Абу-л-фейз-хана (Абулфайзхон тарихи) (проф. А. А. Семёнов таржимаси), Ташкент, 1959; *Захир ад-дин Мухаммад Бабур.* Бабурнаме (М. А. Салье таржимаси), Ташкент, 1957; *Гулбаданбегим.* Хумоюннома (С. А. Азимжонина таржимаси), Тошкент, 1958.

6. XVI аернинг 40-йилларида Чигатой утиси икки киемга бўлинган. Унинг Еттисув, Ила водийси ва Кошғарни уз ичига олган шарки-шимолий қисми шу вақтдан бошлаб тарихда Мўғулистон деб юритила бошланди (тўларок маълумот олиш учун қаранг: *Л. В. Строева,* Борьба кочевой и оседлой знати в чагатайском государстве, сб. статей в память академика И. Ю. Крачковского Л., 1958, стр. 206—220).

7. «Шарафномаи шохий», варақ 16—466. Бундан кейинги «Шарафномаи шохий»га қилинадиган изохлар ЎзФАШИ фондида сақланаётган 2207-рақамли қўлёзмага асосланади.

8. Ўша асар, варақ 10 а, 186, 226, 24а, 32а, 326 ва хоказо.

9. Ўша асар, варақ 8а—9а; *И. И. Умняков,* «Абдулла-намэ» Хафиз-и Таныша и ее исследователи, стр. 312.

10. «Мукум-ханская история», стр. 69.

11. Ўша асар, 69-бет.

12. «Тазкират аш-шуаро Мутрибий», ЎзФАШИ. қўлёзмаси, инв. № 2253, варақ 135 а.

13. Қулбобо кўкалтош «Муҳиббий» тахаллуси билан шеърлар ёзган. Қаранг: «Тазкират аш-шуаро», ЎзФАШИ қўлёзмаси, инв. № 5276, варақ 135а—137а.

14. «Тазкират аш-шуаро Мутрибий», варақ 135а
15. Наврӯз Аҳмад (Бароқхон) Абулхайроннинг набираси, Суюнчхўжахоннинг ўғли; 1551-1556 йилларда Самарканд ва Бухорода ҳоким бўлган.
16. *Косон*— Қаршига яқин, унинг ғарби-шимолий томонида жойлашган катта қишлоқ; ҳозир Қашқадарё вилоятига қарашли Косон туманининг маркази.
17. «Шарафномаи шоҳий», варақ 65а.
18. *Султон Саъидхон* — Кўчқинчixonнинг набираси; Абу Саъидхоннинг ўғли.
19. *Фароб*- Амударёнинг ўнг соҳилида, Чаҳоржўй рўбарўсида жойлашган катта қишлоқдаги қалъанинг номи.
20. «Шарафномаи шоҳий», варақ 726.
21. *Л. А. Зимин*. Отчет о двух поездках по Бухаре с археологической целью, ПТКЛА, XX, 2, стр. 125.
22. «Шарафномаи шоҳий», варақ 86.
23. Тожикистон Фанлар академияси Шарқ қўлёзмалари каталогига ҳам (I жилд, 1960, 76-бет) шунга яқин фикр айтилган.
24. «Шарафномаи шоҳий», варақ 3а—36.
25. Уша асар, варақ 46.
26. «Собрание восточных рукописей АН УзССР», т. I, Ташкент, 1952, стр. 65.
27. «Жомий ал-мақомоти Махдуми Аъзам», ЎзФАШИ қўлёзмаси, инв. № 7638, варақ 116 а.
28. Қасоиди девони Наҳлий. ЎзФАШИ қўлёзмаси, инв. № 134.
29. Китоб муаллифи Абдуллахон, Абдулазизхон ва Имомқулихон даврида яшаб, (унинг) «Абдуллонома», «Имомқулихон» номи тарихий асарлари мавжуд (Ибодулло Одилов библиографияси, УзФАШИ қўлёзмаси, инв. № 5846).
30. «Имомқулинома», ЎзФАШИ қўлёзмаси, инв. 89, варақ 2а, 22а; «Собрание восточных рукописей», том V, Ташкент, 1960.
31. Қасоиди девони Наҳлий, варақ 122а.
32. Уша асар, варақ 1226.
33. Мажмуа аш-шуаройи Синоқ, ЎзФАШИ қўлёзмаси, инв. № 1106, варақ 107-189. Баёзлар: ЎзФАШИ қўлёзмалари, инв. № 1106, варақ 806; инв. № 1151, варақ 1076, 1126, 1306.
34. «Тарихи Муқимхоний». ЎзФАШИ қўлёзмаси, инв. № 3788, варақ 38; А.А. Семёнов нашрида 83-бетда.
35. «Собрание восточных рукописей АН УзССР», т. I, Ташкент, 1952, стр. 66.
36. «Собрание восточных рукописей АН УзССР», т. V, стр. 41.
37. *М. А. Салахитдинова*. Сведения о киргизах в «Абдулла-памэ» Хафиз-и Таныша, «Известия АН Киргизской ССР», серия общественных наук, т. II, вып. 3, стр. 174.
38. *Муҳаммадиёр оталиц* — Аштархонийлар ҳукмронлиги даврида яшаган нуфузли амирлардан бўлган. У 1645 йилда Надр Муҳаммад (1642—1645)га қарши бир гуруҳ амирлар (Раҳимбек, Суюнчбий, Назирбий ва бошқалар) билан бирлашиб қўзғолон кўтарган ва унинг ўрнига Абдуллазизни тахтга ўтказган (қаранг: «Муқимханская история», стр. 95; *П.П. Иванов*. Хозяйство джуйбарских шейхов, стр. 70)
39. *Хожа Муҳаммад И слом*. — уша замонда Мовароуннахрнинг сиёсий ҳаётида катта роль ўйнаган нуфузли шайх ва феодал. Унинг Бухоро, Миёкоқ, Насаф (Қарши), Қоракўл ва Марв вилоятларида 300 жуфт гов (15000 танобга яқин ёки 2500 гектар) серунум ери, 10000 бош қўйи, 700 оти, 500 та туяси бўлган. Бундан ташқари, унинг қўлида 300 та қули ва 104 савдо дўкони, хар хил қорхона ва устахоналар, тегирмонлар ҳам бўлган (қаранг: *П.П. Иванов*, Хозяйство джуйбарских шейхов, стр. 52).
40. «Шарафномаи шоҳий», Ленинград халқ кутубхонасининг қўлёзмаси, инв. № 779/П, варақ 350а. *Душанба қўргони* — ҳозирги Душанба шаҳри ўрнидаги қишлоқ, қалъа бўлса керак.
41. Қаранг: *Μεταφρεζ азДатлғиез*, X, стр. 288; *Н. Д. Миклухо-Маклай*. Некоторые персидские и таджикские исторические, биографические и географические рукописи ИВ АН СССР, «Учёные записки Института востоковедения», т. XVII, М.-Л., 1958, стр. 240.
42. «Шарафномаи шоҳий», В—685, варақ 46.
43. Ўша асар, варақ 8а—10а.
44. «Шарафномаи шоҳий», Озарбайжон ССР қўлёзмалар фонди, инв. № 446, варақ 16—105а.
45. Қаранг: *Б.А. Ахмедов*, Государство кочевых узбеков при Абу-л-хайр-хане, К политической истории образования государства кочевых узбеков. «Научные работы и сообщения», кн. I, Ташкент, 1960, стр. 140—153.
46. Бу асар ҳақида қаранг: *Б. А. Ахмедов*, Неизвестная версия «Шайбани-намэ» Бенаи, жури. «Общественные науки в Узбекистане», 1965, № 2, стр. 51—55.
47. *Муҳаммад Мирза Ғани* -- Бухоро қозикалони мулло Мир Бадриддиншог котиби (дабири) бўлган ва 1324/1906 йили вафот этган. Қаранг: *Мирза Абдуазим Сомит* Тарихи салотини манғитийа, форсчадан Л. М. Епифанова таржимаси, М., 1962, 126-бет.
48. «Шарафномаи шоҳий», пив. № 779 / II. Бу ҳақда қаранг: «Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР», т. I, 1960, стр. 77-78.
49. «Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР», т. I, стр. 77.
50. Шей сь. 5пр1етепг., р. 51 8(x)теу С. А. Регаап IЛлегагие, с. 374.
51. «Паёми навин», 1338 (1950) № Ц-12, 125-бет.
52. «Шарафномаи шоҳий», варақ 586.
53. Ўша асар, варақ 676.
54. Ўша асар, варақ 68а.
55. Ўша асар, варақ 726.
56. *Аблақ* — ола-була туге ли, йўл-йўл жунли ёввойи от, зебра. Бу ерда ёришган чоғ маъносида.
57. *Бобо султон* • Наврӯз Аҳмадхоннинг тўнғич ўғли. 1556—1557 йилларда Самарқандда ҳукмронлик қилган.
58. «Шарафномаи шоҳий», варақ 66а.
59. Ўша асар, варақ 79а.
60. Ўша асар, варақ 276.
61. Ўша асар, варақ 296. Нажими соний Исмоил I Сафавийнинг машхур давлат арбобларидан (қаранг: *А.А. Семёнов*. Первые Шейбаниды и борьба за Мавераннахр, МИТУ, т. XII, 1954, стр. 131).
62. Ўша асар, варақ 32 в. Бу ерда сўз Абдуллахоннинг бобоси Жонибек султон ҳақида бораётир.
63. *Мавлоно Мушфицци* — асли марвлик бўлиб, Самарқанд ва Бухорода тахсил қилган; дастлаб Султон Саъидхон, сўнгра Абдуллахон саройида яшаган етук

шоир; 997/1588 — 89 йилда вафот этган (қаранг: «Тазкират аш-шуаро» («Ништари ишк»), ЎзФАШИ қўлёзмаси, инв. № 4322, варақ 851 б; «Ўзбекистон ССР тарихи» (бир томлик), Тошкент, 1956, 289-бет. Ўзбекистон Фанлар академиясининг Шарқшунослик институтида Мушфикийнинг катта бир девони сақланмоқда (инв. № 13).

64. «Шарафномаи шохий», варақ 90а.

65. «Абдуллонома»да 935/1528 29 ёзилган. Бу кўчирувчининг хатоси бўлиши мумкин.

66. *Кармина* — Бухоронинг шарқи-шимолий тарафида, шаҳардан 100 км нарида жойлашган шаҳар; вилоят маркази (яна изоҳга ҳам қаранг).

67. *Миёнокол* — Зарафшон дарёсининг ўрта оқимида, унинг тармоқлари бўлган Окдарё ва Қорадарё ўртасида жойлашган обод вилоят (яна изоҳга қаранг).

68. *Балх* — Амударёнинг сўл тарафида жойлашган қадимий шаҳар; вилоят маркази, илгари Бухоро хонлигига қараган; ҳозир Афғонистонда бўлиб, Вазиробод деб ҳам юритилади.

69. *Насаф* — XVI асргача Нахшаб деб аталган; Қағақадарё водийсида жойлашган. XVI асрдан бошлаб Қарши деб ҳам аталади; вилоят маркази.

70. *Ҳисор* — Қофирниҳон дарёсининг тоқори оқимида жойлашган; вилоят маркази.

71. «Шарафномаи шохий», варақ 50 а, 52а-54а; «Ўзбекистон ССР тарихи», биричи китоб, Тошкент, 1955, 405-бет.

72. *Муҳаммадёр султан* — Шайбонийхоннинг набираси, Суюнчмуҳаммад султоннинг ўғли.

73. *Андхуд* - Шимолий Афғонистондаги ҳозирги Андхой. Мозори Шарифнинг ғарбий томонида, Қаркидан Жанубий Афғонистонга борадиган катта йўл ўстида жойлашган шаҳар; *Шибиргон* — Мозори Шариф билан Андхуд ўртасида бўлиб, у ҳам Калифдан Афғонистоннинг ички районларига ўтган йўл ўстида жойлашган шаҳар.

74. «Шарафномаи шохий», варақ 816-836.

75. Ўша асар, варақ 866.

76. «Ўзбекистон ССР тарихи», 1 китоб, 405-бет.

77. «Шарафномаи шохий», варақ 56а.

78. Ўша асар, варақ 68а.

79. Ўша асар, варақ 1036. Пирмуҳаммадхон 1557 йили хон қилиб кўтарилганлигига қарамай, Абдуллахон

уни тахтга яқинлаштирмади. Искандархон Бухоро тахтига 1563 йили ўтказилди.

80. *Фйрудинбек*. Мажмуаи муншооти салотин, Истанбул, 1264 (1847-48), ЎзФАШИ фонди, инв. № 15179, варақ 346, 355. Шиъа мазхабида бўлган эронликларнинг аскарлари ўн икки хил рангдаги лента ўралган бош кийими кийгани учун «қизил бошлар» деб аталганлар.

81. Қаранг: *И. В. Пигулевская, А. ГО. Якубовский* и др. История Ирана с древнейших времён до XVIII в., Л., 1958, стр. 254 — 260; *А. А. Семёнов*, Шейбанихан и завоевание империи Темуридов, МИГУ, т. 12, стр. 70-71, 73-79.

82. *Сейди Али Ране*. Миръот ал-мамолик (туркчадан Ш. Зуннунов таржимаси), Тошкент, 1963, 122-бет.

83. Ўша асар, варақ 100-103, 108-бетлар.

84. «Шарафномаи шохий», варақ 66 а.

85. Ўша асар, варақ 66 а.

86. *Хожа Муҳаммад ибн Муҳаммад* (Хожа Баҳоуддин Накшбанд, 718 — 731/1318—1389) — накшбандия тарикатининг асосчиси; Бухоронинг шарқий (Фатхобод) томонида, шаҳардан бир фарсах нарида жойлашган Қасри Орифон деган жойда дафн этилган. Қаранг: Комус ал-аълум, II, 1889, 1412-бет.

87. «Шарафномаи шохий», варақ 86 б.

88. Ўша асар, варақ 93 а.

89. *К. А. Антонова*, Очерки общественных отношений и политического строя монгольской империи времен Лкбара, М., 1952, стр. 235.

90. Абулфазл ҳақида қаранг: Н. М. ЕШОС Тъе Шз (хлў от ІпсІа, УОІ. VI. ЁопсІоп, 1875, р. 1—6.

91. «Мақобити Алломий». ЎзФАШИ фонди, инв. № 3335, 11, 15, 16-бетлар.

92. *С. С. Жуковский*. Сношение России с Бухарой и Хивой в последнее трехсотлетие, Петроград, 1915, стр. 10.

93. *В. В. Бартольд*. История изучения Востока в Европе и России. Л., 1925, стр. 117.

94. *Абубакр Саъд* — Хожа Исломининг ота-бобола-ридан, 360/970 — 71 йили вафот этган.

95. Девони Мушфикий. ЎзФАШИ қўлёзмаси, инв. № 3913, варақ 916, 290а, 333 а.

96. «Фан ва турмуш» журнали. 1963, 3-сои, 23-бет.

ИЗОҲЛАР

¹ «...ўзинг мулк эгасисан; уни истаган кишинга берасан» — Қуръон, 3-сура, 26-оят.

² «Ундан (Тангридан) бошқа ҳамма нарса ўлимга маҳқум» — Қуръон, 28-сура, 88-оят.

³ «Сизларни ер юзида халифа қилдик» — Қуръон, 35-сура, 39-оят.

⁴ «Ёруғ юлдуз каби дур билан зийнатлаб, ерга ўрнатдик» — Қуръон, 18-сура, 84-оят.

⁵ «Албатта мен ер юзида халифа қилғувчиман» — Қуръон, 2-сура, 30-оят.

⁶ «...одам фарзандини муқаррам қилдик» — Қуръон, 17-сура, 70-оят.

⁷ «...албатта элчиларимизни далиллар ва ҳужжатлар билан юбордик» — Қуръон, 57-сура, 25-оят.

⁸ «Хукуматни истаган кишига берасан» — Қуръон, 3-сура, 26-оят.

⁹ «Тангри фаришталар ва одамлардан элчилар бўлишини ихтиёр қилади» — Қуръон, 22-сура, 75-оят.

¹⁰ «Муҳаммад орзу-ҳавасдан сўйламайди» — Қуръон, 53-сура, 3-оят.

¹¹ «Қуръон» ҳеч нарса эмас, магар Тангри томонидан юборилган вахий бўлмаса» — Қуръон, 53-сура, 4-оят.

¹² «Муҳаммаднинг кўзи ўнг ва сўлга бокмади ва кўриш учун (мавжуд) бўлган чегарадан ўтмади» — Қуръон, 53-сура, 17-оят.

¹³ «(Муҳаммаднинг) дили қурган нарсасига ёлгон киргизмайди» — Қуръон, 53-сура, 11-оят.

¹⁴ «...сўнгра яқин бўлди ва унинг билан сўзлашиш учун бошини эгди» — Қуръон, 53-сура, 8-оят.

¹⁵ «Мен қилич пайғамбариман» — Ҳадис.

¹⁶ «Араб ва Ажам — Ажам — луғавий маъноси «араб бўлмаган»; араблар Арабистондан бошқа ҳамма ерларни, хусусан, туркий халқлар, форслар ва бошқа Шарқ халқлари яшаган ерлар ва уларнинг халқларини Ажам атаганлар. Эроннинг шимоли-ғарбий қисми. Баъзан Эрон маъносида ҳам тушунилган. (Қаранг: «Бобурнома», 153-бет; Х. Ҳасанов, Географик номлар имлоси, 112-бет).

¹⁷ «Мен арабларнинг зўр фасихиман» — Ҳадис.

¹⁸ «... учинчи фирка имон келтиришда бошқалардан ўзиб кетувчилардир» — Қуръон, 56-сура, 10—11-оятлар.

¹⁹ «Улар яқиндилар» — Қуръон, 56-сура, 11-оят.

²⁰ **Мавзуи фусус оятлар*** — узук кўзларидек равшан оятлар. Бу ерда Қуръон оятларининг бошқа сўзларга безак бўлишидаки киноя.

²¹ **Нусус ривоятлар**** — аниқ, равшан ривоятлар. |Бу ерда ҳадислардан киноя.

* Юлдузчалар (*) остида берилган пзоҳлар таржimonга тегишли.

** Таржимон изоҳларни ва бошқа айрим ҳаволалар «Изоҳлар»да ўрши зарурат юзасидан қайтарилган. — *Мухаррар.*

²² «Пайғамбарларга оид қиссаларда (ҳам) ақл эгалари учун ибрат бордир» — Қуръон, 12-сура, 111-оят.

²³ Сулаймон — Сулаймон пайғамбар (подшоҳ). Муслмонлар эътиқодича, у руҳлар оламига ҳукмрон бўлган.

²⁴ **Жамшид («Авесто»да — Иима)** — қадимги Эрон афсонавий подшоҳларидан (Йима -- Жамшид хақида қаранг: Ф и р д а у с и, Шаҳнаме, 1, стр. 609, прим. 609. 815; Е. Э. Бертелье, История персидско-таджикской литературы, стр. 58—59; С. П. Толстое, Последам древнехорезмской цивилизации, стр. 84).

²⁵ **Кай(Ковус) — Кай («Авесто»да — Кави) —** ҳукмдор, подшоҳ маъносида. **Кай(Ковус)** — қадимги Эроннинг Кайёнийлар сулоласидан бўлган иккинчи подшоҳи, Фирдавсийнинг «Шохнома» достони қаҳрамонларидан бири (қаранг: «Шаҳнаме, 1, стр. 350 — 455).

²⁶ **Ҳофиз Таниш — Ҳофиз** — ўтқир зехнли, «Қуръон»ни ёддан, кироат билан ўқийдиган киши. Баъзан истеъдодли кўшиқчи ҳам ҳофиз аталган. **Таниш** — таниқли, машҳур демақдир. Маълумки, Шарқда «Қуръон»ни ёддан, кироат билан ўқиш маҳсус касб бўлган ва бундай киши кадрланган. Муаллимимиз ўз даврида Бухорода ана шундай кишилардан ҳисобланган.

²⁷ **Кибрити аҳмар** — қизил олтингурут; икиср маъносида ҳам ишлатилади: камёб нарса (қаранг: Бируни, Минералогия, стр. 62, 91; «Ғиёс ал-луғат», 406-бет).

²⁸ «Эй Парвардигоримиз! Тоқатимиз келмайдиган ишни бизга юклама» — Қуръон, 2-сура, 286-оят.

²⁹ **Қўйналган кишининг дуосини қим қабул қилиб, унинг хождатини (қим) чиқаради. Тангрига ёлворганда қим ундан балони дафъ қилади?»** — Қуръон, 27-сура, 62-оят.

³⁰ «...Тангрининг фазлу раҳматидан ноумид бўлманг» — Қуръон, 12-сура, 87-оят.

³¹ «Тангри мулкни хоҳлаган кишига беради» — Қуръон, 3-сура, 26-оят.

³² **Соҳибқирон** — икки бахт, толеъ сайёраси, яъни Нохид (Венера) ва Муштарий (Юпитер). Бу икки сайёра бир-бири билан яқинлашган вақтда туғилган болага шундай нисбат берилган. Буюк подшоҳлар (Чингизхон, Темур, Абдуллахон) тарихда шу ном билан ҳам аталганлар.

³³ **Доро** — Доро I Киштосп. Ахамонийлар сулоласидан бўлган қадимги Эрон подшоҳи (милоддан аввалги 521 — 485 йиллар).

³⁴ **Искандар** — Шарқда Искандар Зулқарнайн номи билан машҳур бўлган македониялик подшоҳ Искандар (милоддан аввалги 336 — 323 йиллар).

³⁵ **Рум** — Византия, кейинча — Туркия. Ўрта аср Шарқ олимлари ва шоирлари уни «Рум» атаб, подшоҳларни эса «Қайсари Рум» деганлар.

Чин - қадимги Шарк манбаларида Шимолий Хитой - «Чин», Жанубий Хитой эса «Мочин» аталган.

⁷ **Хусрави Парвиз** — қадимги Эроннинг Сосонийлар сулоласидан бўлган подшоҳи (332 — 342 йиллар).

⁸ **«Тангри албатта адолат ва эҳсонга буюрди»** — Куръон, 16-сура, 90-оят.

⁹ **Фарқадон** — Қутб юлдузи атрофига жойлашган икки юлдуз («Ғиёс ал-луғат», 368-бет); Кичик Айиқ юлдузи (И. Ю. Крачковский, Избранные произведения, т. IV, стр. 562).

¹⁰ «**Етти мамлакат подшоҳи...**» — Тангрига ишора.

¹¹ **«Кимки хатони кечириб, тузатиб ўтса, унинг мукофотини Тангри беради»** — Куръон, 42-сура, 40-оят.

¹² **«..шундай бандаларни хурсанд қилгинки, улар (ҳар бир) сўзни диққат билан тинглайдилар ва унинг дурустқларига тобеъ бўладилар»** Куръон, 39-сура, 17-оят.

¹³ **«Албатта, Тангри бандаларини кўрувчидир. Бошланиш ҳам ундан, қайтиш ҳам унга бўлади»** — Куръон, 67-сура, 2-оят.

¹⁴ **«У (Тангри) ҳар нарсага қодир»** — Куръон, 38-сура, 72-оят.

¹⁵ **«...унга ўз руҳимдан дам урдим»** — Куръон, 38-сура, 72-оят.

¹⁶ **«(Тангри) уларни дуст тутади, улар эса Тангрини дуст тутадилар»** — Куръон, 5-сура, 54-оят.

¹⁷ **«Мени оловдан яратдинг ва уни тупроқдан яратдинг»** -- Куръон, 58-сура, 76-оят. Мусулмонлар эътиқодича, Тангри одамни тупроқдан, шайтонни эса оловдан яратган. Бу ерда шундан киёоя.

¹⁸ **«Сизларни суратлангирди ва суратларингизни гўзал қилди»** — Куръон, 64-сура, 3-оят.

¹⁹ **«...руҳ масаласи Тангрим ишидандир»** — Куръон, 17-сура, 85-оят.

²⁰ **«Тангри қандай кўрувчи ва эшитувчидир»** — Куръон, 18-сура, 26-оят.

²¹ **«Кўл ва кўз эгалари... ёдла!»** Куръон; 38-сура, 45-оят.

²² **«Кимки дил кўзи билан қараса, ўзининг фойдасига бўлади»** — Куръон, 6-сура, 104-оят.

²³ **«Ҳозир бўлган ҳолда қулоқ солиб тингланларга унда (Куръонда) эслатиш бордир»** - Куръон, 50-сура, 37-оят.

²⁴ **Фурот** - луғавий маъноси: жуда мазали сув. Бу ерда Месопотамиядаги улкан дарё.тардан Фуротнинг (Ефрот) номи.

²⁵ **«Нур устига нур»** - Куръон, 24-сура, 35-оят.

²⁶ **Насра (ан-Насра)** — Ой манзилларидан саккизинчисиний ташкил этувчи Асад буржида турувчи, бирига яқин бўлган ўчта юлдуз (Абу Райхан Вируни, Избранные произведения, т. I, стр. 400).

²⁷ **Шаъри** — кун боғандан сўнг ғарбда кўринадиган ёруғ юлдузнинг номи.

²⁸ **Яди байзо** — Мусонинг қўли; оппоқ қўл; сахий қўл. Бу ерда ажойиботлар яратиш маъносиди.

²⁹ **«Тангри дилларни билувчидир»** •Кур'юн; 31-сура, 23-оятга ишора.

³⁰ **Эрам боғи** - мусулмонлар эътиқодича, жаннатдаги боғнинг номи.

³¹ **«Хар бир гуруҳга бир ёқда бир қибла бордир; у гуруҳ (бўлса) юзини шу (қибла)га ўгирувчидир»** — Куръон. 2-сура, 148-оят.

³² **Туби** — мусулмонлар эътиқодича, жаннатда ўсадиган дарахт.

³³ **Сидратулмунтаҳо** мусулмонлар эътиқодича, Еттинчи осмонда ўсадиган дарахт.

³⁴ **«Унинг илдири мустаҳкам, шоҳи осмонда (дир)»**— Куръон, 14-сура, 24-оят.

³⁵ **Фаррош** — асл маъноси «гилам тўшовчи», подшоҳлар, хонлар ва феодал-аслзодалар ҳузуридаги кичик сарой хизматчиси; унинг зиммасига меҳмон кутиш анжомларини ҳозирлаш юклатилган эди; тўшакчи (қаранг: Абдурахман Тале, История Абу-л-фейзхана, стр. 143).

³⁶ **Найсон (нисан)** — қадимги замонларда сурияликлар март ойини шундай атаганлар (қаранг: Бруни, Избранные произведения, стр. 400).

³⁷ **Қулбобо кўқалтош** — Абдуллахон II нинг энг яқин кишиларидан; шоир, ўқимишли бўлган. Абдуллахон вафотидан сўнг, 1598 йили Абдулмўмин томонидан ўлдирилган. (Қулбобо кўқалтош ҳақида батафсил маълумот олиш учун сўз бошидаги 13-изоҳга қараи). Кўқалтош — мамлакатнинг ички хавфсизлигини таъминловчи амалдор (қаранг: А. А. Семенов, Бухарский трактат о чинах и званиях, стр. 148).

³⁸ **Лаъли Бадахшон** — Бадахшон лаъли; кип-қизил ёқут. Лаъл конлари Бадахшонда VII — VIII асрларда очилган (қаранг: Бруни, Минералогия, стр. 435 — 436).

³⁹ **Яман ақиқи** — Ямандан чиқадиган қимматбаҳо тош. Баъзан «ақиқи ямани» деб ҳам аталади.

⁴⁰ **Сухайл** — ёруғ юлдузларда бири, яъни Капопунинг номи. (Қаранг: «Шахнаме», I, стр. 617, прим. 2878). Ямандан яхшироқ кўрингани учун уни Сухайли яманий деб ҳам атаганлар. Бу ерда ёруғ, очик-ойдин, ошқора шафқат маъносиди.

⁴¹ **Банон*** — бармоқларнинг учи. Бу ерда қалам учи маъносиди.

⁴² **Лаъли манзум*** - ипга қатор қилиб терилган қимматбаҳо қизил тош. Бу ерда назмга терилган сўзлар; игеър.

⁴³ **«Шарафномаи шоҳий»** абжад ҳисоби билан хижрий 992 (милодий '•— 1584) йилни ҳосил қилади.

⁴⁴ Абдуллахоннинг отаси Искандархон Абулхайрхоннинг иккинчи ўғли Хўжа Муҳаммадхоннинг набираси.

⁴⁵ Бу ерда сўз XVI асрда Мовароуннахрнинг сиёсий ҳаётида катта роль ўйнаган нуфузли шайх ва заминдор Хожа Муҳаммад Ислоҳ ҳақида боради. (Багафсил маълумот олиш учун сўз бошидаги 39-изоҳга қаранг)..

⁴⁶ Искандархон 1583 йили вафот этди ва унинг ўрнинга ўғли Абдуллахон хон кўтарилди.

⁴⁷ **Сомон** — Халифа Маъмун ибн Ҳорун ар-Рашид (813 — 833) даврида Марвада ҳоким бўлган; кейинча Урта Осиё ва Хуросонда Сомонийлар сулоласига (875-998) асос солган.

⁴⁸ **Сосон** — Ахамонийлар даврида (милоддан аввалги 558 — 330 йиллар) ўтпарастрларнинг Стахрдаги (ҳозирги Истахр) Анахита бутхонасининг қохини бўлган. Сосонийлар сулоласига (224 — 651) мансуб бўлган Эрон подшоҳлари унинг наслидандир (қаранг: М. М. Дьяков | н о в . Очерк истории древнего Ирана, стр. 257 — 321).

⁴⁹ **Борбат** — Хусрави Парвизнинг яқинларидан бўлиб, мусикида зўр маҳорат кўрсатган шаҳе («Ғиёс ал-луғат», 63-бет).

⁵⁰ **«Тўғри йўлга тобеъ бўлганларга салом»** ҚУОЪОННИНГ 20-сура, 47-оятга ишора.

Бу ерда ҳам сўз Жўйборий хожаларидан Хожа Исломо хақида бораётир.

⁸² **Турон мамлақати** турклар мамлақати. Араб ва форс тилларида ёзилган қадимти манбаларда Амударёнинг шимолида жойлашган ерлар ва у ерда истикомат қилган туркий халқлар шундай аталган.

⁸⁵ **Рашидиддин (1247-1318)-XIII -XIV асрда ўтган машҳур давлат арбоби ва атоқли тарихчи** (қаранг: И. П. Петрушевский, Рашид ад-дин и его исторический труд, Рашид ад-Дин, Сборник летописей, т. 1, кн. 1, стр. 7—37. Бундан кейин — Сборник летописей, I/Г деб бериллади).

⁸¹ «Жомий ат-таворих»да унинг (Ёфаснинг) номи Абуя ҳам дейилган, муаллифимиз ёки кўчирувчи янглишган бўлса керак. «Жомий ат-таворих»да Ёфаснинг мўғуллар ва турклар ўртасида тарқалган яна бир исми Абулжаҳон эканлиги айтилган, холос (Сборник летописей, I/1, стр. 80, 153).

⁸¹ **Боқуйхон** Рапшидиддинда Дибокуйхон дейилган (Сборник летописей, I/1, стр. 81).

⁸¹ **Бортоқ ва Қартоқ** - Рашидиддиннинг китобида — Ортоқ ва Қортоқ (Сборник летописей, I/1, стр. 81). Бортоқ — хозирги Қоратов тизмаларидан бирининг номи. Қартоқ — Чу водийси билан хозирги Олмаота ўртасидаги Кастек илгари шундай аталган (Абулгази Баҳадур-хан, Родословная туркмен, стр. 82, прим. 29).

⁸⁷ **Мирхонд (Мухаммад ибн Ховандшоҳ)** — XV асрда ўтган машҳур тарихчи (қаранг: Е. О. Вгоупе, А ЪБз!оу о! Рerзлап Ъй;сга!ш'е нпс!ег Тай!аг Оотт!уп (1265-1502), р. 431-432).

⁸⁸ **Мирхонд**, Равзат ус-сафо, V том, 5—8 ва бошқа бетлар.

⁸⁴ **«Тангри ўликдан тирикни яратади»** — Куръон, 3-сура, 27-оят.

⁸⁰ **«Мусога эмишдан илгари она сутини ҳаром қилдик»** - Куръон, 30-сура, 19-оят.

⁸⁰ **Маҳдий** — шиъа мазҳабидаги мусулмонларнинг этикодида, маҳдий (мессия) охират куни ғойиб бўлган еридан пайдо бўлар экан. Шиъаларнинг ўн иккинчи имоми Абулқосим Мухаммад ибн ал-Ҳасан Асқарий (ҳижрий 255/868 йили туғилган) ҳам шу ном билан аталган.

⁹² **«Ҳар нарсага нутқ берган Тангри бизга ҳам нутқ бериб гапиртирди»** — Куръон, 41-сура, 21-оят.

⁸¹ **Жавзо** — классик астрономияга кўра, фалакдаги ўн икки буржнинг бири шундай аталиб, уни ёнма-ён турган икки киз шаклида тасаввур қилганлар.

⁸¹ **Узро** — XI асрда ўтган Унсурийнинг «Вомиқ ва Узро» достонининг қаҳрамонларидан бири — гўзал Узро (қаранг: Е. Э. Бсртельс, История персидско-таджикской литературы, стр. 239, 315).

⁸¹ **«Шундай(ки) Тангри жохилларнинг дилларини муҳрлайди»** — Куръон, 30-сура, 59-оят.

⁸¹ **Дурхон** Рапшидиддинда (Сборник летописей, I/1, стр. 82) — Гурхон дейилган; Абулғозий — («Родословная туркмен», матннинг 15, таржиманинг 41-бетини) - Қирхон ёзган.

⁸¹ **Сарогич** — кимматбаҳо, дур ва гавҳарлар билан **Ибездатилган** ва аёллар бошга соладиган енгил рўмол (қаранг: Л. З. Будагов, Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, т. 1, стр. 624).

⁸ **«...туёғи билан хўкиз ва балиқнинг белини син-**

диради...» — анъаналарга Караганда, ерни кандавидир афсонавий хўкиз ва балиқ кўтариб турар эмиш (қаранг: «Шахнаме», I, стр. 612, прим. 1360). Бу ерда Ўғизхоннинг оти елганда ернинг қаддийи ҳам букиб юборарди маъносида ишлатилган.

⁸¹ **«...ўзлари хоҳлаган қуш гўштларидан истаганча фойдаланардилар»** - Куръон, 56-сура, 21-оят.

⁸¹ **Баҳром** — Сосонийлар сулоласидаи бўлган Баҳром Гўр (421—439). Бу ерда Марс сайёраси. Мусулмон астрологларининг назарича. у кишиларнинг тақдирини олдидан белгилаб берар эмиш (қаранг: Фирдауси, Шахнаме, т. II, стр. 584, прим. 5021).

¹⁰¹ **«Тангри ўз меҳрибончилигидан кишиларга нима(ни) раво курса, уни тўхтатувчи йўқдир»** — Куръон, 35-сура, 2-оят.

¹⁰² **«...Тангри уларни тоза сув билан сероб қилди»** — Куръон, 76-сура, 21-оят.

¹⁰³ **«Огоҳ бўлинг, Тангри ёди билан қалблар ором олади»** - Куръон, 2-сура, 7-оят.

⁸¹ **«...уларнинг кўзларида парда бордир»** — Куръон, 6-сура, 68-оят.

⁸¹ **«Мени ёдинга олганингда нотақводорлар гуруҳи билан (бирга) ўлтирма»** — Куръон, 43-сура, 22-оят.

⁸¹ **«Биз (фақат) ота-боболаримизни бир динда топдик ва ҳақиқатан уларнинг изидан борамиз»** Куръон, 7-сура, 202-оят.

⁸¹ **«У ёлғиз шундай кишики, сизларни оталарингиз ибодат қилган нарсалардан қайтаришни истаиди»** Куръон, 17-сура, 7-оят.

¹⁰⁸ **«Агар яхшилик қилсангиз ўзингизга яхшилик қилган бўласиз ва агарда ёмонлик қилсангиз ҳам ўзингизга қиласиз»** — Куръон, 99-сура, 7—8-оятлар.

¹⁰⁹ **«Тангри хоҳлаган кишини тўғри йўлга бошлайди»** — Куръон, 10-сура, 25-оят.

⁸¹ Рашидиддиннинг фикрича "(Сборник летописей, I/1, стр. 84), «уйғур» сўзи туркча бўлиб, у бизга кўшилди ва ҳамжихат бўлиб ёрдам берди маъносидадир. Л. З. Будаговнинг айтишича, «уйғур» сўзининг луғавий маъноси «Ўрмон кишиси»дир. (Л. З. Будагов, I, стр. 162) «Уйғур» термини хақида батафсил қаранг: М. Р. Вге!яс Ъне!с!ег, МесНеуа! гезеагсез! Гога Азга!Мс Зоитсез, р. 236—263: В. В. Радлов, К вопросу об уйгурах (Из предисловия к изданию «Кутатгу-Билик»). Абул-Газиз, Родословная туркмен, стр. 84—85, прим. 35).

⁸¹ **Халаж** — бу сўзнинг изохи муаллифимизнинг ўзи томонидан сал куйироқда берилган.

¹¹² **Огожири** - Рашидиддиннинг айтишича. бу қабилла ўрмон ичида ва унинг атрофида истикомат қилгани учун «огоч эри», яъни «ўрмонликлар» деб аталган (Сборник летописей, I/1, стр. 85).

¹¹¹ Рашидиддиннинг китобида (Сборник летописей, I/1, стр. 84) — «у (Уғузхон) уйғурларни тоғ дараларида жойлашган районлардан қайтариб келди», деб ёзилган. Қадим замонда уйғур қабилаларининг Дарбанд чегараларида истикомат қилганлиги тўғрисида манбаларда маълумот йўқ. Бретшнейдернинг фикрича, Ғулжанинг шимолий томонида, Талка дарёсининг (Иланинг ўнг irmoғи) бошланиш қисмида жойлашган дара ҳам Дарбанд (Темир дарвоза) деб аталган (М. Р. Вге!зЪпел!ег-, МесНеуа! Кезеагсез, I, р. 69, II, р. 35).

¹¹¹ Рашидиддиннинг китобида (Сборник летописей, I/1, стр. 84—85) қангли қавмининг талон-торождар]

ҳақида ҳеч нарса дейилмаган; фақатгина бу қавмнинг Ўғизхон билан иттифоқда бўлганлиги айтилган, холос.

¹¹⁷ Бу ҳақда Рашидиддинда маълумот йўқ (Сборник летописей, 1/1, стр. 84). Ҳофиз Таниш янглишаётир. Туркан хотин Султон Жалолуддиннинг эмас, аксинча унинг отаси Олоуддин Муҳаммад Хоразмшоҳнинг (1200—1220) онасидир; унинг ўғли Султон Жалолуддиннинг онаси эса туркманлардан бўлган. Султон Жалолуддин Хоразмшоҳлар давлатининг сўнгги ҳукмдоридир (1220-1231).

¹¹⁸ Ўғизхоннинг ўз элига қайтиб келганлиги ва Қипчоқни маълум манзилга қўйиб, мамлакат чегараларини қўриқлашни топширгани ҳақида Рашидиддин бир нима демаган (Сборник летописей, 1/1, стр. 84).

¹¹⁹ **Ғур** - - • хозирги Афғонистоннинг (Қандаҳор областадаги) тоғли вилоятларидан бири. Ўша вақтда Ғурда яшаган халқлар Эрон системасига кирган тиллардан бирида сўзлашган. Гаржистон (Гарчистон) — Мурғоб дарёсининг юқори оқимида жойлашган; Ғур билан туташган вилоят. (Бу вилоятлар ҳақида батафсил қаранг: В. В. Б а р т о л ь д . Историко-географический обзор Ирана, стр. 36—37, 54—56 и т.д.; шунингдек, — С. Ё 8т.гапҗе, Тье Ёапсl оғг.Ёе Еазкгеп СаНрЪаге, р. 415—417).

¹²⁰ **Ясок (Иосо)** — мўғулча сўз; қоюнлар тўплами, қарор, подшоҳ ва хон фармойиши, қонун-қоида (Л. 3. Б у д а г о в , Сравнительный словарь, II, стр. 329—330). Турк ва мўғул қавмлари ўртасида ҳукм сурган қонун-қоида.

¹²¹ Бу ҳақда Рашидиддинда ҳеч нима дейилмаган (Сборник летописей, I, стр. 84-85); **Сова** — Техроннинг ғарби-жанубий томонида, тахминан 120 км йироқликда жойлашган қадимий шаҳар. Хозир Эроннинг марказий остонининг (вилоятининг) бешинчи шаҳристиони (қаранг: Г. М. П е т р о в , Материалы к социально-экономической характеристике астаиов Ирана, стр. 78-89).

¹²² Бу ерда сўз ўтпарастликдан (зороастризм) ислом динига ўтганлик хусусида бораётир. Зороастризм қадим замонларда Ўрта Осиёда, хусусан, Хоразм ва Бактрияда пайдо бўлиб, кейинча Эронга ҳам тарқалган ва араблар истилосига қадар ҳукм сурган диндир (қаранг: В. В. С т р у в е , Родина зороастризма, стр. 5—34).

¹²³ Рашидиддиннинг китобида воқеа тўлароқ баён қилинган (Сборник летописей, 1/1, стр. 85-86).

¹²⁴ **Етти иқлим** — Рашидиддиннинг китобида — «Эрон, Турон, Сурия, Миср, Кичик Осиё, Франклар мамлақати ва бошқалар...» (Сборник летописей, 1/1, стр. 86). Қадимги географлар дунёни етти иқлимга бўлганлар (қаранг: «Ғиёс ал-луғат», 552 • -556-бетлар).

¹²⁵ **Низомий** — XII асрда яшаган машҳур озарбайжон шоири (қаранг: Е. Э. Б е р т е л ь с , Низами и Фузули, стр. 5-487).

¹²⁶ **Кайхусрав** («Авесто»да — **КенБ^уаска; Кава-Хусрав**) — Кайёнийлар сулоласидан бўлган қадимги Эрон подшоҳи. Анъаналарга қараганда, Хоразмда ҳукмронлик қилган ва маълум Хоразм сулоласига асос солган (С. П. Т о л с т о в , По следам древнехорезмской цивилизации, стр. 85). Абу Райхон Беруний уни Кайковуснинг набираси деб атайди («Памятники минувших поколений», стр. 47, 114—116; яна қаранг: «Шахнаме», I, стр. 630; т. II, стр. 604, прим. 11367 и след.; Е. Э. Б е р т е л ь с , История персидско-таджикской литературы, стр. 227).

«Иржаиъ...» - Куръоннинг 89-сура, 21-оятига ишорат.

¹²⁷ **Тамға** — муҳр; қиздирилган муҳрли темир билан от, қўй ва бошқа хайвонларнинг қулоғига босиладиган тамға. Қадим замонда турк ва мўғул қабилаларининг ҳар бири ўз тамғасига эга бўлган. Бу ерда муҳр, маълум улус устидан ҳукмронлик маъносидан (қаранг: Л. 3. Б у д а г о в , I, стр. 731—732; А б у-л-Ғ а з и , Родословная туркмен, стр. 94, прим. 111).

¹²⁸ **Ункўн, (ўйгўн, ўнгўн)** — тотем. Қадимги замонларда баъзи халқларнинг назарида қабиллага асос бўлган ва муқаддас ҳисобланган хайвон ёки ўсимлик (қаранг: Л. 3. Б у д а г о в , I, стр. 161; Р а ш и д-д и н , Сборник летописей, 1/1, стр. 87; А б у-л-Ғ а з и , Родословная туркмен, стр. 94—95).

¹²⁹ Рашидиддиннинг китобида Денгизхон ўғилларининг исми қуйидагича кўрсатилган: Бекдир, Букдуз (Тўкдў, Бўкдўр), Йива (Бую), Қиник (Қитик) (Сборник летописей, 1/1, стр. 900).

¹³⁰ **Фаридун (Афридун)** — Эронда ўтган Пешдидийлар сулоласидан бўлган бешинчи ҳукмдор (қаранг: Б и р у н и , I, стр. 116). «Шахнома»да Эронни Заххок («Авесто»да — Ажи Даххак), яъни уч бошлиқ аждаҳодан озод қилган қахрамон («Шахнаме», I, стр. 616, прим. 2321). Эрон афсоналарида кўрсатилишича, Заххок Эронни босиб олган даҳшатли хорижий подшоҳ бўлиб, халққа кўп зулм етказган (И. Б р а г и н с к и й , Д. К о м и с с а р о в , Персидская литература, Краткий очерк, стр. 26—27).

¹³¹ **130 Тур** — («Авесто»да — Тъша) — Фаридуннинг ўртанча ўғли (қаранг: Б и р у н и , I, стр. 114; «Шахнаме», I, стр. 617, прим. 2859).

¹³² Рашидиддиннинг айтишича, мўғуллар ўзаро урушларда бир-бирини кириб ташлаган. Бу қонли урушда фақат Қаён ва Нукузгина омой қолган (Сборник летописей, 1/1, стр. 153).

¹³³ Ҳофиз Таниш бу ерда қисман янглишаётир. «Арқалақун» сўзи мўғулча бўлиб, икки сўздан ташкил топган: эргунэ — тизма тоғ; кун — кия, тоғ ёнбағри. Демак, «арқанақун» — тоғ ёнбағри (қаранг: Сборник летописей, 1/1, стр. 183).

¹³⁴ «**Бу шундай зурриёдки, у бир-биридан тарқалган**» — Куръон, 3-сура, 35-оят.

¹³⁵ Сборник летописей, 1/1, стр. 154.

¹³⁶ Ҳофиз Таниш турк қавмларига қисқача тўхтаб ўтади ва асосий, муҳим маълумотларни келтириш билан қифояланади (Ўрэнқит қавми ҳақида батафсил қаранг: Сборник летописей, 1/1, стр. 156—160).

¹³⁷ Бу ерда ҳам Рашидиддин ва унинг «Жомиъ а-таворих» (Сборник летописей) китоби кўзда тутилади.

¹³⁸ Турк ва мўғул қабилалари олтин қиммат, камёб, соф бўлганидан, хонларни олтин билан тенглаштирганлар. Мўғуллар орасида «Биз подшоҳнинг олтин юзини кўрдик» ибораси кенг қўлланилган. Шунинг учун ҳам подшоҳ ва хонларнинг фарзандларини «олтин устундан туғилган фарзанд», деб атаганлар (қаранг: Сборник летописей, 1/1, стр. 160—161).

¹³⁹ Рашидиддиннинг китобида Икирос ёзилган (Сборник летописей, 1/1, стр. 161).

¹⁴⁰ Рашидиддиннинг китобида Ўлқунут дейилган (Ўл-кутут) (Сборник летописей, 1/1, стр. 161).

¹⁴¹ Рашидиддиннинг китобида унинг исми Тусубу Тжуд (Сборник летописей, 1/1, стр. 161)

¹¹¹ Рашидиддиннинг кито'бида Каронута езилгят (Сборник летописей, 1/1, стр. 161).

¹¹² Қадим замонларда турк ва мўғул қабилаларида ҳам, ҳабашлар сингари, ўғил болаларнинг бир қулоғига сирға ёки болдоғ тақиш одати бўлган.

¹¹³ Журлик мерган инисининг қулоғидаги болдоғдан ташқари унинг ўқдонини ҳам тешган (Сборник летописей, 1/1, стр. 161).

* Рашидиддиннинг фикрича, қўнғиротлар дастлаб Хитой билан Мўғу .пистон чегарасида қурилган «Янғи Хитой девори»га туташган жойларда яшаганлар (Сборник летописей, 1/1, стр. 161). «Уткух Онгу» деб аталган бу девор Хитойда Цзин сулоласи (1115—1234) ҳукмронлик қилган даврда мамлакатни қўчманчиларнинг ҳужумларидан ҳимоя қилиш мақсадида қурилган эди.

¹¹⁴ Рашидиддиннинг китобида (Сборник летописей, 1/1, стр. 164) — Фуджинбеги. Бу, албатта, нотўғри. Турк ва мўғулларда аёллар «хотин» ёки «бека», кейинча (XV -XVI аср) «бегим» деб юритилган.

¹¹⁵ **Кўрагон** — мўғулча сўз бўлиб, «хоннинг қуёви» демакдир. Рашидиддиннинг китобида унинг исми Хуулдан кўрагон деб ёзилган (Сборник летописей, 1/1, стр. 146).

¹¹⁷ Рашидиддиннинг китобида (Сборник летописей, 1/1, стр. 164) — Мисар Улук.

¹¹⁸ Рашидиддиннинг китобида — Иру (Сборник летописей, 1/1, стр. 165).

¹¹⁹ Рашидиддиннинг кўрсатишича, унинг номи Довкай Ябудак (Бобудак) бўлган (Сборник летописей, 1/1, стр. 165-166).

¹²⁰ Рашидиддиннинг китобида ёзилишича, унинг исми Конкотон бўлиб, маъноси катта бурундир (Сборник летописей, 1/1, стр. 166-167).

¹²¹ Хофиз Таниш хато ёзган. Аслида: Мунглик — эчига (Сборник летописей, 1/1, стр. 167). Эчиге (мўғулча) — ота.

¹²² Рашидиддиннинг хикоя қилишича, Мунглик — эчига Чингизхоннинг ёшлигида унга кўп мурувватлар қилган (қаранг: Сборник летописей, 1/1, стр. 167).

¹²³ Рашидиддиннинг китобида Богорчин нойон ёзилган (Сборник летописей, 1/1, стр. 169). **Нўён** — мўғулча бўлиб, энг улуғ ва мўътабар амирлар шу ном билан аталган.

¹²⁴ **Ўнхон (Ванхан)** — христиан динида бўлган кериит қавмининг бошлиғи. Чингизхон хали ҳокимият тепасига келмаган йиллари Шарқий Мўғулистонда ҳоким бўлган (қаранг: В. В. Бартольд, Туркестан в эпоху монгольского нашествия, стр. 410); кейинча Чингизхоннинг иттифоқчиси.

¹²⁵ **Тархон (дархон)** — мўғулча. Луғавий маъноси — темирчи, косиб, озод киши. Анъаналарга қараганда, шу касб эгаси бўлган бир киши мўғулларни Арканакундан олиб чиққан. Шунинг учун ҳам Чингизхон уни тархон қилган, яъни зўр имтиёзлар берган эмиш. Тархонлик имтиёзини олган киши хон, подшоҳ олдида бемалол кира олар ва барча солиқлардан озод этилар эди. Ундан ташқари, у жиноят қилиб қўйганда ҳам, бундай жиноят 9 марта содир бўлгунча жавобгарли?ка тортилмас эди. Тархонлик мўғуллар, Темурийлар ва Шайбонийлар даврида Ўрта Осиё ва Яқин Шарқда кенг тарқалган эди (қаранг: Л. З. Будагов, I, стр. 349; А. Ю. Якубовский, Черты общественной и культурной жизни эпохи Алишера Навои, стр. 9.).

«...тойжуит (қавми)нинг подшохи...» — унинг_асл

исми Торгудой Кирилтик (Сборник летописей, 1/1, стр. 172).

¹²⁷ **«Ўша (тойжуит) қавми** ичида сулдуз **қавмидан (ҳам бир киши) бор эди** — унинг исми Суркан Ширғ (Сборник летописей, 1/1, стр. 173).

¹²⁸ Рашидиддиннинг китобида (Сборник летописей, 1/1, стр. 173) — кемирувчилар оиласига мансуб бўлган икки хайвон. Қўён бўлиши эҳтимол.

¹²⁹ Рашидиддиннинг айтишича, Суркан Ширғ Чингизхонга қайтишида зарур нарсалар ва чақмоқтош ҳам бермагани учун сулдуз қавмини кўп ҳам хуш кўрмаган (Сборник летописей, 1/1, стр. 173).

¹³¹ **Қайқин** — Рашидиддиннинг китобида Катакин ёзилган (Сборник летописей, 1/1, стр. 178).

¹³² **Бужун қайқин** — Рашидиддиннинг китобида Букун Катакин дейилган (Сборник летописей, 1/1, стр. 178).

¹³³ **Бусалжи** — Рашидиддин Букату Салжи деб ёзган (Сборник летописей, 1/1, стр. 178).

¹³⁴ **Шунқур** — Рашидиддин Бойсунқур деб ёзган (Сборник летописей, 1/1, стр. 180).

¹³⁵ **Артақин** — Рашидиддинда Артақан ёзилган (Сборник летописей, 1/1, стр. 180).

¹³⁶ **Сижнут** — Рашидиддинда Сиджинт дейилган (Сборник летописей, 1/1, стр. 180).

¹³⁷ **Жарқаланқум** Рашидиддинда Чаракэ—Ланқум (Сборник летописей, 1/1, стр. 180).

¹³⁸ **Чинин** — Рашидиддинда Чинос дейилган (Сборник летописей, 1/1, стр. 183).

¹³⁹ Гаиду Чина ва Улукчин Чинанинг маъноси Рашидиддинда келтирилмаган.

¹⁴⁰ **Юмоқдин** — Рашидиддин «Нуякин» деб берган (Сборник летописей, 1/1, стр. 184).

¹⁴¹ **Чоксу** — Рашидиддин «Жоксу» деб ёзган (Сборник летописей, 1/1, стр. 184).

¹⁴² **Дўрмон** — Рашидиддинда «Дурбон» (Сборник летописей, 1/1, стр. 187).

¹⁴³ **Сукнут** — Рашидиддинда «Суконут» ёзилган (Сборник летописей, 1/1, стр. 187—189).

¹⁴⁴ **Дурмахон** — Рашидиддинда «Дурбой» (Сборник летописей, 1/1, стр. 190).

¹⁴⁵ **Анда** — мўғулча сўз бўлиб, тутунган ака-ука демакдир.

¹⁴⁶ **Буданжор** -- Рашидиддинда Булжор, айрим ҳолларда эса «Буданжор» берилган (Сборник летописей, 1/1, стр. 193)'.
¹⁴⁷ **Нисут** — Рашидиддин «Йисут» деб ёзган (Сборник летописей, 1/1, стр. 193).

¹⁴⁸ **Суксон** — Рашидиддин «Сукон» деб ёзган (Сборник летописей, 1/1, стр. 197).

¹⁴⁹ **Кикқиён** — Рашидиддин «Кункият» ёки «Қинкият» деб ёзган (Сборник летописей, 1/1, стр. 197; 1/11, стр. 80).

¹⁵⁰ **Долу Баходир** — Рашидиддинда «Даки Баходир» (Сборник летописей, 1/1, стр. 197).

¹⁵¹ **Нуркус** — Рашидиддин «Нукуз» ёзган (Сборник летописей, 1/1, стр. 78). Бу, албатта ҳақиқатга яқин кўринади. Б. Я. Владимирцев «Негус» ёзган («Общественный строй монголов», стр. 105).

¹⁵² **Жекшут** — Рашидиддин «кес.ут», баъзан эса <кек-сут> ёзган (Сборник летописей, 1/1, стр. 77).

¹⁵³ «...бурқкин» — Рашидиддин «юрқин» ва кин» ёзган (Сборник летописей, 1/1, стр. 79).

«Тангри истаган нарсасини қилади» - Куръон, 3-сура, 26-оят.

¹⁸⁶ **Ҳақиқатан ҳам Исо Тангри назарида одамга ўхшайди** — Куръон, 3-сура, 59-оят.

«**Муаддилуннаҳр доираси*** — луғавий маъноси: кундузни кечага баробарловчи. Бутун фазони Шарқдан Ғарбга қараб тўғри икки тенг бўлакка ажратиб турган мавҳум бир дойра. Бундай аталишига сабаб, куёш бу дойра устига келганда 90°дан бошқа ҳар тарафда кеча ва кундуз баробарлашгани кўрилган.

«**в Мунтақат ул-буруж доираси*** — осмонда ўн икки буржни ўз ичига олган дойра. Луғавий маъноси - буржлар камари ёки буржлардан ясалган камар. Бу дойра муаддилуннаҳр доирасини кесиб ўтгани учун шу ном берилган.

«**Мусалласа*** — астрологияга кура тўрт рукн (элемент): олов, ҳаво, сув ва тупрокнинг ҳар бирига учтадан бурж беркитилган. Масалан, асад ва қавс буржларини оловга боғлаб «мусалласайи оташ»; жавзо, мезон ва дальни ҳавога боғлаб «мусалласайи боди»; саратон, ақраб ва қутни сувга боғлаб «мусалласайи оби», ниҳоят тупрокка савр, сунбула ва жодини беркитиб «мусалласайи хоки» атаганлар. Шунинг учун ҳам уларнинг ҳар бирини мусалласа, яъни учлик деганлар.

¹⁸⁸ **Санашнинг сўнгиси*** — яратилган борликнинг энг сўнгиси бўлмиш инсондан киноя. Чунки борликдан жонсиз табиатни биринчи, ўсимликни иккинчи, хайвотиот оламини учинчи ҳисоблаганлар.

^{18:1} **«Уша нарса қувватли ва билувчи зотнинг тақдиридир»** — Куръон, 36-сура, 38-оят.

¹⁹⁰ **Бузунжор коон** — Рашидиддин «Бодончор коон» ёзган (Сборник летописей, 1/11, стр. 16-17).

¹⁹¹ **«Буконинг ўғли Туминахон...»** — Туминахон аслида Қайдухоннинг тўнғич ўғли Сунқурнинг (Бойсунқур) ўғлидир. Буконинг ўғли Дутм Мэнэн аталган (Сборник летописей, 1/11, стр. 17).

¹⁹² **«...исми Бортон баходир»** — Аслида Қобилхоннинг тўрт ўғли бўлган. Бортон баходир Қобилхоннинг иккинчи ўғлидир (Сборник летописей, 1/П, стр. 32—33).

¹⁹³ **«Унинг шу хотинидан тўрт ўғли ва беш қизи бор эди»** — «Жомиъ ат-таворих»да ёзилишича, Есуго баходирнинг фақат тўрт ўғли бўлиб, биронта ҳам қизи бўлмаган (Сборник летописей, I, II, стр. 51).

¹⁹⁴ **«...(У) элик бир ёшида найман(ларнинг) подшоҳини ўлдирган ва унинг улусини таркатган эди»** — Чингизхон найманлар ва уларнинг подшоҳи Жомухуни 1206 йили енгган (қаранг: В. В. Бартольд, Туркестан в эпоху монгольского нашествия, I, стр. 449).

¹¹¹ **«549 хижрий йилига тўғри келган қоқо йилининг бошида»** — милодий 1154 — 55 йил. Рашидиддиннинг кўрсатишича, Есуго баходирнинг тотор қавмига қарши ҳарбий юриши 547/1152 — 53 йили бўлган (Сборник летописей, 1/11, стр. 57).

¹⁹⁵ **«...бузуклик қиладиган ва қон тўкадиган шахсларни яратасанми!»** — Куръон, 2-сура, 30-оят.

^{1:7} **«...Темучин исмли подшоҳларини...»** тотор қавмининг бошлиғи бу вақтда Мужин Султу бўлган (Сборник летописей, 1/П, стр. 92-93).

¹⁹⁸ **«...қоқо йилининг иккинчисига... — 562/1166 — 67 йили.**

¹⁹⁹ Уша вақтда Тойжуит қавмининг подшоҳлари Торғотой кирилтик ва Курил баходир бўлган (Сборник летописей, 1/11, стр. 84).

Ўлтинхон Қадимги Хитой Цзин сулоласидап" (1115—1234) бўлган императорларнинг барчаси Олтинхон аталган. Бу ерда император Ши-Цзун (1161 — 1189).

²⁰¹ **«...воқеалар шарҳи Рашидий тарихида жуда муфассал баён қилинган»** — (қаранг: Сборник летописей, 1/П, 65 — 68, 187-бетлар).

²⁰² Чингизхоннинг қолган тўрт хотинининг номлари қуйидагича: Кулон хотин (маркит қавмидан), Есуқот (тотор қавмидан), Ғунжу хотин (Хитой императори Ши-Цзуннинг қизи), Гурбаса хотин (найман қавмидан) (қаранг: Сборник летописей, 1/П, стр. 71 — 72),

²¹³ **Дашти Қипчок** — Днепрдан то Волгагача чўзилган Жанубий Рус ерлари ва Сирдарёнинг шимолий қирғоғидан то Сибиргача бўлган ерлар XI - XV асзда араб ва форс тилида ёзилган манбаларда Дашти Қипчок, яъни «Қипчок дашти» деб аталган (Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовский, Золотая Орда и ее падение, стр. 17). Бу ерлар XIII - XIV асрларда Олтин Ўрда давлатига қараган.

²¹⁴ **«Чингизхон маркит қавми билан урушиб, улардан мағлуб бўлганда...»** — бу воқеа 595/1198 йили юз берган бўлиши эҳтимол. Рашидиддин бу ҳол Чингизхоннинг йигитлик вақтларида содир бўлганлигини айтади (Сборник летописей, 1/1, стр. 113—115).

¹⁹⁶ **Ўнхон** - кироит қавмининг бошлиғи; Чингизхоннинг йигитлик чоғларида Мўғулистоннинг шарқий қисмида ҳоким бўлган.

¹⁹⁷ **Соро** — Рашидиддин «Собо» деб ёзган (Сборник летописей, 1/2, стр. 69).

²⁰⁰ **«Қошғар чегарасидан...»** — «Жомиъ ат-таворих»да: «Туркистон вилоятининг чегараларидан то Жайхунгача» (Сборник летописей, 1/П, стр. 69).

²⁰⁸ **Сайхун** — Сирдарёнинг қадимги номларидан. Баян Хўжанд дарёси деб ҳам аталган.

²⁰⁹ **Жайхун** — Амударёнинг ўрта аерлардаги номларидан.

²¹⁰ **Уктойхон** — Чингизхон вафотидан сўнг унинг қоим мақоми бўлган ва 1229—1241 йиллари ҳукмронлик қилган (қаранг: В. В. Бартольд, Туркестан в эпоху монгольского нашествия, стр. 531 и след.).

²¹¹ **Навқар** — ходим, хизматчи; хоннинг қошида юридиган ходим (мўғул тилида — дуст, ўртоқ). (Навқар термини ҳақида батафеил қаранг: Б. Я. Владимирцев, Общественный строй монголов, стр. 86 и след.).

²¹² **«Шунинг учун биродарларингиз орасини келиштиринг»** — Куръон, 49-сура, 10-оят.

²¹³ **Нажмиддин Кубро** - Аҳмад ибн Умар ал-Хивакӣ; Кубравия суфийлик тарикати асосчиси, хоразмлик машҳур шайх ва шоир. 1221 йили Урганча мўғуллар томонидан ўлдирилган (қаранг: Абдурахмон Жомий, Нафахот ул-унс, в. 224а—224б; «Комус ал-аълум», VI, 4568-бет).

²¹¹ **Имом Мужтаҳиддин Қозихон** — шахсини аниқлаб бўлмади. Бу ҳақда Рашидиддинда бир нима дейилмаган (Сборник летописей, 1/П, стр. 217).

²¹⁵ Рашидиддиннинг айтишича, бу вақтда Чингизхон Толиқон қалъасида турган ва Чигатой билан Уктой шу ерга келганлар (Сборник летописей, I, II, стр. 219). **Толиқон** — Балх билан Марвируд (Боло Мурғоб) ўртасида, йўл бўйида, Форёб яқинида жойлашган мустаҳкам қалъа (В. В. Бартольд, Туркестан в эпоху монгольского нашествия, стр. 129—130). **Форёб** - Амударёнинг ўнг соҳилида жойлашган шаҳар; Афғонистоннинг хозирги Давлатобод кишлоғи ўрнида бўлган.

²¹⁰ Рашидиддиннинг хикоя қилишича, Чингизхон Ж7- тага Келар, Бошғирд, Рус, Черкас ва Дашти Қипчокни қўлга киритишни буюрган. Лекин у бундан бўйин тов- лаб ўз юртига, яъни Иртиш бўйларига кетиб қолган (Сборник летописей, 1/1, стр. 78—79),

²¹⁷ «Жўчихон ўзининг номзодлигида бўлган Тур- кистон вилоятига қараб кетди» — бу ҳақда Рашидид- дин бир нима демаган (Сборник летописей, 1/1, стр. 79).

^{2.8} Сборник летописей, 1/1, стр. 79.

^{2.9} Шайбон (Сибан) — аслида мўғулча сўз бўлиб, куш демақдир. Мўсулмон авторлари буни бузиб «Шай- бон» ёзганлар. Рус солномаларида «Сибан», айрим хол- ларда эса «Шибан» ёзилган.

²²⁰ Бу ерда Шайбон авлодининг мўъизаси тўлиқ кел- тирилмаган. Хофиз Таниш фақат Баходирнинг авлоди- гагина тўхтаб ўтади, чунки Абдуллахоннинг насаби унга бориб туташади (Шайбоннинг бошқа ўғиллари ва улар- нинг фарзандлари ҳақида қаранг: Сборник летописей, 1/1, стр. 66-78).

²²¹ «...шаҳид хокони сайид Муҳаммад Шайбо- нийхон сон-саноксиз сипоҳ билан Хоразм устига юриб, унинг қалъасини қамал қилган замонда...» — бу воқеа 1505 йилнинг кузида содир бўлган (қаранг: Б. Л. Ах- ме до в , Государство кочевых узбеков, стр. 146).

²²² Абулхайрхон — Абулхайрхоннинг мўъизаси куйидаги тартиб билан келади: Жўчихон — Шайбон — Баходир — Жўчи бука — Бадакул — Минг Темур — Фўлод (Пўлод) — Иброҳим -- Давлатшайх ўғлон — Абулхайрхон («Шайбанада», История монголо-тюрков на джагатайском диалекте, с переводом на рус. язык, примечаниями и приложениями И. Березина, стр. ХПХ; А б у . / г а з и Б а х а д у р х а и, Родословное древо тюрков, рус. перев. и предисловие Г. С. Саблукова, стр. 161).

²²⁵ Хўжа Муҳаммадхон (Махмудхўжон) — Шай- бон авлодидан бўлиб, XV асрнинг биринчи чорагида Шай- бон улусида (Орол денгизий бўйларидан У рол тоРининг этакларигача бўлган ер.тар. Ғарби-жанубий Сибирь ҳам шу улусга кирган) ҳукмронлик қилган. Унинг ўрдаси Тобол дарёси бўйларига бўлган. Унинг мўъизаси куйидагича: Жўчи - Шайбон — Баходир — Жўчи бука — Бадакул — Илбон — Коонбек — Махмудхўжа (В. Г. Т и з е н г а у з е н, Сборник материалов, т. II, стр. 55).

²²¹ Сиғноқ (Суноқ ота) — Сирдарёнинг ўнг соҳили- да. хозирги Қизил Ўрда шаҳрига яқин бўлган қадимий қатта шаҳар (қаранг: А. Ю. Я к у б о в е к и й. Развалины Сыгнака (Сунака).

— Шохрух Темурнинг кичик ўғли бўлган. Тўнғич ўғли Жаҳонгир.

²²¹ Абулхайрхон 1428 йили Турада (хозирги Тюмень области) хон кўтарилди. 1446 йили Саброн, Сузук, Си- гноқ, Туркистон ва Сирдарё бўйидаги бошқа ерларни ҳам эгаллаб, пойтахтини Сиғноққа кўчирди (қаранг: Б. А х м е до в , Государство кочевых узбеков при Абу-л-хайр- хане. К политической истории образования государства кочевых узбеков, Научные работы и сообщения, кн. 1, [Стр. 140-153).

²²⁷ Мавлоно Хусайн Хоразмий - Кубравия тарика- тининг кўзга кўринган шайхларидан Камолиддин Ху- сайн Хоразмий. Шу тарикатнинг асосчиси Нажмиддин Кубронинг авлодларидан. Хондамирнинг айтишича, Ка- молиддин Хусайн Хоразмий 830/1426 йили кўрманчи

ўзбеклар томонидан улдирилган («Ҳабиб ас-ейяр», т. IV, Техрон, 1333/1954, 9-бет). Алишер Навоии уни 839/1435 йили вафот этганини айтади («Мажолис ун- нафоис», Тошкент, 1330/1912, 157-бет).

²²⁸ Қасидаи бурда — Шарафиддин Лбу Лбдуллох Муҳаммад ибн Саъид ал-Бусирий (1211 — 1294) томони- дан Муҳаммад пайғамбарга атаб ёзилган қасидалар тўп- лами (И. Ю. К р а ч к о в с к и й, Избранные сочине- ния, т. VI, стр. 394). Бусирий ўз қасидасини Муҳаммад замонида яшаган ва худди шу номда қасида ёзган Каъб ибн Зухайрга таклид қилиб ёзган (СВР, т. II, стр. 85-86).

²²⁹ Хондамирнинг айтишича, мавлоно Хусайн Хо- размий Жалолуддин Румийнинг бир маснавийига ҳам шарҳ боғлаган («Ҳабиб ас-сияр», т. IV, 9-бет). Мавлоно Хусайн Хоразмийнинг бу шеъри «Абдуллонома»дан ке- йин ёзилган айрим асарларда ҳам келтирилган («Искан- дарнома», ЎзФАШИ, инв. X° 1510, в. 116а).

^{'''} Булардан Абу Саъид мирзо Абулхайрхоннинг ҳар- бий ёрдамига таяниб 1450 йили Самарканд тахтини эгал- лади («Тарихи Абулхайрхоний», Осиеё халқлари инсти- тутининг қўлёзмалар фонди, инв. № С. 478, в. 2326-2376). 1460-1461 йилларда Муҳаммад Жўкий ҳам Абулхайрхоннинг қуролли ёрдамига таяниб Самар- канд тахти учуй курашди («Тарихи Абулхайрхоний», в. 242а). Султон Хусайн ва Минучехр мирзоларнинг ҳам ёрдам сўраб Абулхайрхон ҳузурига борганлиги маълум (А б д у р а з з о к С а м а р к а н д и и, Матла ус- саъдайн, Ленинград халқ кутубхонасининг қўлёзмалар фонди, Дорн, 297, в. 2926; 419а; «Ҳабиб ас-сияр», IV, 34-бет; бу масала ҳақида батафеил қаранг: Б. А. А х м е до в , Из политической истории взаимоотношений ко- чевых узбеков с Тимуридами, «Ученые Записки ЛГУ», № 304, вып. II, стр. 79-93).

[•] т р у с т а м Турлос — ўрнини аниқлаб бўлмади. Агар у Х а е р д а ёзилган кимматли бир жуғрофий асарда кўр- сатилган Тулос бўлса, унда илгари ҳазарлар яшаган обла- стъ (Каспий денгизидан шимоли-ғарбга қараб чўзил- ган ерлар) бўлиб чиқади («Худуд ал-аълам», В. В. Бар- тольд нашри, в. 386 ва 30—32-бетлар.)

^{2:52} Сухо — Етти қарокчи юлдузлар туркумига кирган кичик, аниқ кўринмайдиган юлдузлардан бирининг номи («Ғиёс ал-луғат», 85—86, 279-бетлар;).

^{2:'''} «...Улуғбек кўрагоннинг қизи...» - унинг исми Робия султон бегим бўлиб, Абулхайрхон унга 1450 йи- ли, яъни Султон Абу Саъид билан иттифоклашиб Са- маркандни олган йили уйланган уди (қаранг: «Тарихи Абулхайрхоний», в. 237а).

ч Қозок -- XV асрнинг ўрталарида Дашти Қип- чокда, аниқроғи, Ок Ўрда территориясида кўчиб юрган турк-мўғул қабилаларининг бир қисми Абулхайрхонга тобеликдаи бош тортган ва Ок Ўрда хони Бароқхон (1423 1427)нинг ўғиллари Жонибек султон ва Ги- райхон бошчилигида Еттисув ва Чу водийеига кўчиб кетганлар. Шарк манбаларида бу қабилалар «қозок» аталган («Меҳмонномаи Бухоро», УзФАШИ қўлёзма- си, инв. № 5885, в. 32а—32б; «Тарихи РаШидий», Ле- нинград Дав.тат университета кутубхонасининг қўлёз- маси, № 272, в. 366; «Бахр ал-асрор», УзФАШИ қўл- ёзмаси, № 1375, в. 1246).

²¹¹ «...Саккиз юз эллик бешинчи йилда...» — 1451 йилда.

²¹¹ Олтинхон Цзин сулоласидаи бўлган Хитой,

императорларининг барчаси Олтинхон аталган (200-изоҳга ҳам қаранг). Шайбонийхоннинг онаси Окқўзи бегим Есуго баходир ва Чингизхон билан замондош бўлган император Ши-Цзуннинг авлоди бўлса керак.

²³⁷ «...саккиз юз эллик саккизинчи йилда» 1454 йилда.

^{рв} **Отака (оталик)** тоға, «ота ўрнида» маъносида (қаранг: Л. З. Б у д а г б в, I, стр. 9). Отакалар шахзодаларнинг тарбиячилари бўлган ва улар балоғатга етгунларича уларнинг улусларини ҳам бошқарган.

²³⁹ **Кўчкинчихон, Суюнчакхон (Сулончўжахон)** — Абулхайрхоннинг ўғиллари; **Маҳмуд султон** Шайбонийхоннинг иниси; **Ҳамза султон ва Маҳдий султон** — Абулхайрхоннинг яқин сафдошларидан бўлган **Бахтиёр султоннинг** ўғиллари; **Жонибек султон аса Хожа Муҳаммадхоннинг** ўғли, Абулхайрхоннинг невараси, Абдулаҳоннинг бобосидир. У 935/1528 йили Карминада вафот қилган («Абдуллонома», в. 32а). Бошқа манбаларга қараганда 933/1526 йили вафот қилган. («Мажмуъ ал-ғаройиб», ЎзФАШИ қўлёмаси, инв. № 1494/1, в. 786).

²⁴⁰ «**Қозоклик**» - XV—XVI асрларда ҳокимият учун курашда мағлубиятга учраб, ўз эл-юртидан ажраб бошқа ерларда юрган шахзодалар «қозок», уларнинг шундай юриш-турмуши эса «қозоклик» аталган (В. В. Бартольд, История турецко-монгольских народов, стр. 18).

²⁴¹ **Абдуллох Ансорий (396/1005—481/1088)**-хиротлик машхур шайхлардан («Комус ал-аълум», IV, 3100-бет).

²⁴² «...тарих тўққиз юз биринчи йилда» — 1495-1496 йилларда.

²⁴³ **Ахси (Ахсикат)** -- Сирдарёнинг ўнг соҳилида жойлашган XIV—XVI асрлардаги энг йирик Фарғона шаҳарларидан бири. Харобалари ҳозирги Наманган вилоятининг Тўрақўрғон туманига қарашли Шаҳан қишлоғида (қаранг: «Бобуриома», 20—21-бетлар; А. Жуванмардиев, Шаҳарларнинг номларидан баҳс. «Ер ва эл» журнали, 4-сон, 1962, 30-бет).

²⁴⁴ **Умаршайх** — Темурий Султон Абу Саъиднинг (1451—1469) ўғли; Муҳаммад Захириддин Бобурнинг отаси. 1460—1494 йилларда Фарғонада ҳоким бўлган (Умаршайх ҳақида батафсил қаранг: С. А. Азмиджанова, К истории Ферганы второй половины XV века, стр. 16—32).

²⁴⁴ «...тарих 899 йил рамазон ойининг чаҳоршанба куни» 1494 йили 11, 18 ёки 25 июнда.

«...ўша йилнинг шаввол ойи ўрталарида» 1494 йил июль ойи ўрталарида.

²⁴⁷ **Султон Ахмад мирзо** — Абу Саъиднинг тўнғич ўғли. 1469-1494 йиллари Мовароуннахр ҳокими бўлган.

²⁴⁸ «**Яке аз садри зилоллох кам шуд**». Бу ерда зил сўзида Султон Ахмад мирзонинг вафоти тарихи яширинган. Унинг бошидаги (изғи) ҳарфи абжод ҳисоби билан 900 бўлиб, ундан бир (Они олиб ташласак, 899 йил чиқади).

²⁴⁹ **Ҳисори Шодмон** -- Сурхондарё водийси билан Кофирниҳон дарёсининг шимолий қисмларини ўзига бирлаштирган Ҳисор вилоятининг марказий шаҳри (қаранг: Мирза Абдуазим Сомий, Тарих-и салотини-и манғитийа, издание текста; (перев. с персидского, предисловие, примечания Л. М. Епифановой, стр. 134, прим. 38—39).

Қундуз — Бадахшон (Афғонистон қисми) ви-

лоятининг шаҳарларидан. Ҳозирги номи Файзобод (қаранг: Б у р х а н у д д и н К у ш к е к и, Катаган и Бадахшан, пер. с персид. под ред. А. А. Семенова, стр. 50-58).

²⁵¹ **Боғлон** — Катаған (Афғонистон) вилоятининг шаҳарларидан, Сурхоб (Қундуз) дарёси бўйида жойлашган.

²⁵² **Хатлон** — Панж ва Вахш дарёлари оралиғида жойлашган вилоят (қаранг: А. М. Беленицкий, Историко-географический очерк Хуттала с древнейших времен до X в. н. д. Труды СТАЭ, т. 1, 1946—1947, МИА, № 15, 1950).

^{2,3} «**Вайроний Балх**». — абжод ҳисоби билан хижрий 909/1503 йилни беради.

²⁴¹ «...тарих тўққиз юз ўн биринчи йилда» — 1506 йилда.

²⁴¹ «**Ҳазор хайф з-султон Ҳусайн Бойқаро**» л<ум>ласи абжод ҳисоби билан хижрий 911 йилни беради. Ҳақиқатан, ўша йил зулҳижжа ойининг 11 куни (1506 йил 5 майда) вафот этган («Абдуллонома», в. 276; А. А. Семенов, Шейбанихан и завоевание империи Тимуридов, стр. 61).

^{2*} «**Тарих тўққиз юз ўн олтинчи йилда...**» — 1510 йилда.

²⁴¹ **Шоҳ Исмоил** — Ардабил (Эрон Озарбайжони)лик Сафавийа тариқатининг кўзга кўринган шайхларидан бўлмиш шайх Хайдарнинг ўғли. 908/1502 йили шу ерда шоҳ кўтарилган ва кейинча (1502—1504 йиллари) бутун Эронни ўзига бўйсундириб Сафавийлар сулоласига (1502-1756) асос солган (Сафавийлар ҳақида қаранг: Н. В. Пигулевская, А. Ю. Якубовский, И. П. Петрушевский и др., История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века, стр. 251—253). Шоҳ Исмоилнинг Шайбонийхон билан ўзаро сиёсий муносабатлари ва ниҳоят қуролли кураши ҳақида айрим маълумотлар мавжуд (қаранг: А. А. Семенов, Шейбанихан и завоевание империи Тимуридов, стр. 70, 74—80).

²⁵⁸ «**Араб ва Ажам Ироки**» — ўрта асрларда хусусан Ирок — «Ироки Араб», Фарбий Эрон эса — «Ироки Ажам» аталган.

²⁵⁹ **Марв** — ўрта асрларда кўпинча Марви Шоҳижохон деб ҳам аталган. Харобалари ҳозирги Туркменистоннинг Мари шаҳри яқинида (қаранг: В. А. Жуковский, Древности Закаспийского края. Развалины старого Мерва; В. В. Бартольд, Мёрверруд, ЗВО, т. XIV, СПб., 1902; К истории Мерва, ЗВО, т. XIX, вып. II-III, СПб., 1910).

²⁴¹ «**Қулоҳи сурх**» сўзида Шайбонийхоннинг ўлдирилган йили тарихи —916 йил яширинган.

²⁴¹ **Кайқубод** — Кайёнийлар сулоласидан бўлган Эрон шоҳларидан (милоддан аввалги VII—VI аср) (қаранг: «Шахнаме», 1, стр. 608. прим. 577; Б и р у н и, 1, стр. 114).

²⁶² Убайдуллахон «Убайдий» тахаллуси билан узбек, араб ва форс тилларида кўпгина шеърлар ёзган. Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институтида унинг соқийнома, шавқнома, ғайратнома, маснавий, муаммо, таржибанд, муҳаммас, мусаддас ва рубоийлардан иборат қуллийти (инв. № 8931) сақланмоқда.

^{ж1} «...тарих саккиз юз тўқсон иккинчи йилда...» 1486-1487 йилда.

Накшбандия тариқатининг кўзга кўринган шайхларидан; йирик феодал; Урта Осиёнинг XV асрдаги гиёсий ҳаётида хал қилувчи роль ўйнаган ва кўпинча Хожа Ахро) номи билан машҳур бўлган шахе (қаранг: К о ш и ф и й, Рашахоти айн-ил-ҳаёт, Тошкент, 1329/1911, 68, 232 — 241-бетлар; Р. Н. Н а б и е в, Из истории политико-экономической жизни Мавераннахра в XV в., Сб. «Великий узбекский поэт», стр. 25 — 49.

* **«Имомуззамон ва халифатуррахмон» (замон имоми ва Тангрининг ердаги халифаси)** Шайбонийхон ўзини чин мусулмонлар, яъни сунна мазхабидаги мусулмонларнинг бошлиғи ва уларнинг химоячиси деб ҳисобларди. Шунинг учун ҳам Шайбонийлар даврида яшаган олимлар, хусусан, шоир ва тарихчилар уни шу ном билан ҳам атаганлар. Бу ном Шайбонийхонга Хирот олинган йили (1506) берилган («Ҳабиб ас-сияр», III/3, 311-бет).

^{2m} **Хонзода бегим (952/1545 йили вафот этган)** — Умаршайхнинг тўнғич кизи, Захириддин Бобурнинг эгачиси (қаранг: «Бобурнома», 24—25, 115-бетлар).

^{2e7} Шайбонийхон Хонзода бегимни ўзига ҳамиша содиқ бўлган, Сайид Ота авлодидан бўлган Сайид /Каъфархожага хотинликка берган бўлса керак (А. А. Семенов, Шейбани-хан и завоевание империи Тимуридов, стр. 80). **Сайид Ота (асл исми Сайид Ахмад)** Заиғи Отанинг иккинчи халифаси бўлган («Рашахот», 12 - 13-бетлар).

²⁶⁸ **Хонмирза (Мирзахон)** — Мўғулистон хони Юнусхоннинг набираси, Темурий Султон Махмуд мирзонинг учинчи ўғли. Унинг асл исми Султон Вайсхон. У ота си вафот қилгандан сўнг Бобур билан бўлган (қаранг: «Бобурнома», 26, 44, 88, 95-бетлар).

^{2M} **Қурчи** — хон, подшоҳ, саркардаларнинг қурол-аслахаларини кўтариб йурувчи. Бу ерда қурол-аслаха омборининг бошлиғи ёки подшоҳ, хон гвардиясининг бошлиғи (Л. З. Б у д а г о в, II, стр. 73).

²⁷¹ **Пули Сангин** — Сурхоб (Қизилсув) дарёсининг сўл irmoғи Оби Хингав устига қурилган тош кўприк I (қаранг: А. П. Ф е д ч е н к о, Очерк географии и истории верховьев Амударья, стр. 67 — 68; И. П. М и н а е в, Сведения о странах по верховьям Амударья (по 1878 г.), стр. 81; В. й. М а е а л ь с к и й, Туркестанский край, т. 19, стр. 116).

²⁷¹ **Мамоқ султон** — Махдий султоннинг ўғли («Бобурнома», 51-бет).

²⁷² **«Тарих тўққиз юз ўн бешинчи йил ражаб ойида»** — 1509 йил октябрь — ноябрь ойларида.

²⁷¹ **Ширим тоғойи (Ширимбек)** — Умаршайх мирзоининг бекаларидан; унинг вафотидан сўнг Бобурнинг энг яқин, вафодор бекаларидан бири («Бобурнома», 31, 74, 78, 110, 112, 230 ва бошқа бетлар).

²⁷¹ Бобур мирзо 1510—1511 йили қизилбошлар ёрдами билан Мовароуннахрни ўзига қаратиб олди ва Исмоил Сафавий билан илгари тузилган аҳдга биноан, хутбада шиғаларнинг ўн икки имоми ва Исмоил Сафавийнинг номи тилга олинди. Бу ҳол Мовароуннахр халқини, биринчи галда рухонийларни ташвишга солди ва Бобурдан норозилигини кучайтирди (бу ҳақда қаранг: А. А. С е м е н о в, Первые Шейбаниды и борьба за Мавераннахр, стр. 124).

²⁷⁵ **Еттиқудук** — Дашти Кипчоқдан Самарқанд ва

дук орқали ўтарди (қаранг: «Мехмонномаи Бухоро», в. 676- 68а). Еттиқудук номли жойлар Урта Осиёда кўп учрайди. Шундай жой ҳозирги Қашқадарё вилоятининг Қамаш туманида ҳам бор.

²⁷⁷ **Қосим кўхбур** - Хайдар Қосимбекнинг тўпғич ўғли. Захириддин Бобурнинг амирларидан; Хумоюннинг оталиғи ҳам бўлган («Бобурнома», 56, 110-бетлар).

²⁷⁷ **Қўли Малик** — Г. Вамберининг ёзишчи, Бухоронинг шимолий томонида жойлашган Хайробод кишлоғи ёнида бўлган (Г. В а м б е р и, История Бухары или Трансоксании с древнейших времен до настоящего, стр. 34). Бу кўл кейинча қуриб қолган бўлиши эҳтимол.

²⁷⁸ **«...кўп марта бўлганки, оз жамоа Тангрининг азми билан, кўп жамоадан ғолиб келган»** Куръон, 2-сура, 249, 250, 251-оятларга ишора.

²⁷⁹ **«Бу воқеа саккиз юз ўн тўққизинчи йил сафар ойида...»** — кўчирувчипинг хатоси билан 918 ўрнига 819 ёзилиб қолган бўлса керак, чупки бу воқеа аслида 918/1512 йили соДир бўлган.

²⁸⁰ Шайбонийлар одатича, молу мулк, ўлжага тақсим қилиш улардан ёш жихатдап катта бўлган кишига топширилган. Хон кўтарганда ҳам ёшга қаралган.

²⁸¹ **«Ул ҳазрат қадимги урф-одатга...»** — бу ерда Чингизхон замонидан қолган яса ва тосун назарда тўтилади.

²⁸² **Қорақўл** — Бухоронинг ғарби шимолий томонида, шаҳардан 7 ёғоч (42 — 45 км) нарироқда жойлашган қадимий шаҳар («Бобурнома», 68-бет). Бошқа манбаларда кўрсатилишича, Бухородан Қорақўлгача бўлган масофа 57 верст (1 верст — 1,0668 км) ҳисобланган (В. И. М а с а л ь с к и й, Туркестанский край, стр. 662).

²⁸⁵ **Қарши (Нахшаб, Насаф)** — Қашқадарё воҳасида жойлашган қадимий шаҳар (қаранг: В. В. Б а р т о л ь д, Туркестан в эпоху монгольского нашествия, I, стр. 190).

²⁸¹ **Миёнкoл** — Самарқанднинг жанубий қисмида, Зарафшон дарёсининг ўрта оқимида, унинг ирмоқлари бўлган Оқдарё ва Қорадарё ўртасидаги жой (узунлиги тахминан 100 км); сувга сероб, серунум жой (В. Л. Вяткиннинг Абу Тохирхожанинг «Самария» асарига ёзган изоҳи, Справочная книжка Самаркандской области, вып. VI, стр. 226, прим. 22).

²⁸⁷ **Самарқанд Суғди** — Ёрёйлоқдан то Бухорогача чўзилган мевазорлар ва экинзорлар билан ўралган ерлар. («Бобурнома», 68-бет). Самарқанд Суғдининг Миёнкoлда жойлашган қисми Нимсуғд (Ярим Суғд) ёки Суғди хурд (Кичик Суғд) деб аталган («Самария», В. Л. Вяткин изоҳи, 226-бет).

²⁸⁷ **«...амир Нажми...»** — шоҳ Исмоилнинг вазирларидан Нажми соний. Асл исми Нажмиддин Ёрахмад. Ундан илгари Нажми «заргар» исмли киши вазир бўлган. Шунинг учун ҳам Нажмиддин Ёрахмад иккинчи Нажм (Нажми соний) деб аталган (қаранг: А. А. Семенов. Первые Шейбаниды и борьба за Мавераннахр, МИТУ, XII, стр. 131).

²⁸⁷ **Мавлоно Биноий** — машҳур шоир, тарихнавис, мусикашунос Камолддин Биноий (1453 — 1512). У Хиротда туғилган ва 1512 йили Қарши мудофааси вақтида Нажми соний аскарлари томонидан ўлдирилган (Биноий ва унинг ижоди ҳақида батафеил қаранг: А. М и р з а е в, Биноий, 1957. С. А. 8 г о г у, Ретзлап ЫҒағаш-е. А ЫОЫЮ-

²⁸⁸ **Абусъидхон** — асл исми*Султон Саъид; Кўчинчихоннинг ўғли, 1530-1533 йиллари Самарқандда ҳоким бўлган.

²⁸⁹ **Ғиждувон** — Бухоронинг ғарби-шимолий томонида, ундан 40 км чамаси йироқликда жойлашган ўрта аср шаҳри. Ҳозир шу номдаги туман маркази.

²⁹⁰ **Зарангори** — Зарафшон ариқларидан бирининг номи. У Ғиждувон атрофидаги қишлоқлардан баъзиларини сув билан таъминлаган (қаранг: П. Ф. Ситняковский, Заметки о Бухарской части долины Зеравшана, ИРГО, т. 1, вып. II, стр. 226).

²⁹¹ **«Алфирор» (ояти)ни ўқиб»** — Куръон, 33-сура, 16-оятга ишора.

²⁹² **Қолға** — валиаҳдларни бундай аташ манғитлар (нўғайлар) ва Крим хонлари орасида ҳам мавжуд бўлган (Л. З. Б у д а г о в, II, стр. 22).

²⁹³ **Абдуали тархон** — арғин қабиласидан; Дарвиш Муҳаммад тархоннинг қариндошларидан. Султон Аҳмад мирзо замонида Бухорода ҳоким бўлган («Бобурнома», 37—38-бетлар).

²⁹¹ **Султон Махмудхон Кошғарий** — Мўғулистон хони Юнусхоннинг ўғли; Тошкент ҳокими Султон Махмудхон назарда тутилади.

²¹⁶ Султон Аҳмад Танбал бўлиши керак (909/1503 йили вафот этган); ўторчи қабиласидан; Умаршайхнинг амирларидан; Захириддин Бобур подшоҳ кўтарилгач (1494), унга қарши курашган ва кўп ўтмай Фарғонада ҳокимиятни қўлга олган («Бобурнома», стр. 67—70, 74-84, 86-92, 93-95 и др.; С. А. А з и м д ж а н о в а, К истории Ферганы, стр. 39 и след.).

ч **Абулфатх Абдулмўмин султон** -- Абдуллахоннинг ўғли; 1598 йили, отасининг ўлимидан сўнг олти ой ҳукмронлик қилган.

²⁹⁷ **Сабъу масони*** — Куръошнинг биринчи сурасига («Фотиҳа» сураси) ишора.

²⁹⁸ **«Уларни топган ерингизда ўлдиришлар»** Куръон, 4-сура, 89-оят.

²⁹⁹ **«Ва Тангри йўлида жиход қилиш»** - Куръон, 22-сура, 78-оят.

³⁰⁰ **Кива** — Заҳҳокка қарши қўзғолон кўтарган темирчи Кова («Шахнаме», I, стр. 60—70).

³⁰¹ **Пушанг (Хушанг)** — қадимги Эрон Пешдодийлар сулоласининг асосчиси; Каймуроснинг набираси ва воҳисиси (Б р у н и, I, стр. 113; «Шахнаме», I, стр. 608, прим. 625).

³⁰² **Сайид Хованд Бухорий** — Шайх Абу Сайид Бухорий бўлиши керак. У шайх Хожа Сулаймоннинг асхобларидан бўлиб, XII асрнинг биринчи ярмида ўтган («Рашахот», 28-бет).

³⁰³ **Хожа мавлоно Исфохоний** — машҳур «Меҳмонномаи Бухоро» асарининг муаллифи, Шайбонийхоннинг энг яқин кишиларидан Фазлуллоҳ ибн Рузбехон. У кўпинча Хожа мавлоно Исфохоний номи билан машҳур бўлган (924/1518 йили вафот этган).

³⁰¹ **Жалолуддин Подшоҳхожа** «Мифтоҳал-адл» ва «Гулзор» асарлари билан машҳур бўлган шоир. У Жонибек султон, Убайдуллахон ва Кистон Кора султон хизматида бўлган («Жомиъ ал-мақомоти Махдуми Аъзам», ЎзФАШИ қўлёзмаси, инв. № 7638, в. 73а, 74а, 185а-186б, 187б). Унинг юқорида зикр қилинган асарларидан парчалар В.И. Зоҳидов ва С.Ғаниевалар томонидан 1962 йили нашр қилинган. «Музаққирни аҳбоб» таъкирасининг муаллифи Ҳасан Нисорий унинг авлодидан бўлган.

«Хожагон... оилаларига» — суфийларнинг нақшбандийлар тарикатига мансуб шахсларга.

³⁰⁷ **Косон** — шу номли сой бўйида жойлашган қадимий шаҳар. VIII—IX асрларда Фарғонанинг пойтахти бўлган (қаранг: «Бобурнома», 21-бет; В. В. Б а р т о л ь д, Туркестан в эпоху монгольского нашествия, I, стр. 219).

³⁰⁷ **Мавлоно Хожаги Косоний** — асл исми Сайид Аҳмадхожа ибн Сайид Жалолуддин Косоний; Нақшбандия тарикатига мансуб бўлган машҳур шайх (949/1542 — 956/1549 йиллар орасида вафот қилган). У кўпинча Махдуми Аъзам номи билан машҳур бўлган (унинг ҳақида қаранг; «Жомиъ ал-мақомоти Махдуми Аъзам», ЎзФАШИ қўлёзмаси, инв. 2471).

³⁰⁸ **Кармина** — Бухоронинг шарқи-жанубий томонида, ундан тахминан 14—18 фарсах (84—126 км) масофада жойлашган қадимий шаҳар (В. В. Б а р т о л ь д, Туркестан в эпоху монгольского нашествия, стр. 149; В. И. М а с а л ь с к и й, Туркестанский край, стр. 64).

³⁰⁹ **«...тўққиз юз ўттизинчи йилда»** — 1524 йилда.

³¹⁰ **Тахмосп (1524—1576)** — Исмоил Сафавийнинг ўғли. У отаси ўлганда 9 ёшда бўлган ва тахтга ўтказилган (қаранг; Н. В. П и г у л е в с к а я, А. Ю. Якубовский, И. П. П е т р у ш е в с к и й и др., История Ирана, стр. 257—264).

³¹¹ **«...тўққиз юз ўттиз биринчи йилда»** — 1525 йилда.

^{3.2} **Ҳаргирди Жом (Хосровжирди Жом)** бир қатор манбаларда кўрсатилишича, бу жой Жом билан Зуробод ўртасидаги текисликда бўлган («Муқим-ханская история», стр. 248, прим. 69). Бошқа маълумотларга кўра, Тахмосп билан Шайбоний султонлар ўртасидаги жанг Ҳиротнинг шарқи-шимолий томонида, Боғи Мурод (богақа номи Боғи жахонорр) ёнида бўлган (А. А. Семенов, Первые Шейбаниды и борьба за Мавераннахр, стр. 144). (Боғи Муроднинг жойлашган ўрни ҳақида қаранг: А. М. Б е л е н ц к и й, Историческая топография Герата в XV в., Сб. «Алишер Навои», стр. 194; М. Е. М а с с о н. К исторической топографии Герата XV в., Сб. «Великий узбекский поэт», стр. 134). Бобур бу жанг ҳақида хикоя қилар экан, унда узбек султонларидан 9 киши, шунингдек, Кўчинчихон ва Убайдуллахоннинг ҳам халок бўлганини айтади («Бабурнаме», стр. 401—405). Лекин бу маълумот ҳақиқатдан йироқдир.

^{3.3} **«Залла»** — абжад ҳисоби билан 935/1529 йилни беради.

³¹¹ **«Иржаиъ...»** — Куръон, 89-сура, 28-оят.

³¹¹ **Офаринкент** — Самарқандга яқин қадимий шаҳарча. Уни Фиринкент ҳам атаганлар. Офаринкент VII аерда Самарқанд ҳокими Гуракнинг укаси Офарин томонидан қурилган (В. В. Б а р т о л ь д, Туркестан в эпоху монгольского нашествия, I, стр. 147).

³¹⁶ Бу ерда Мўғулистон хони Юнусхон назарда тутилмоқда. У Искандархонга она томонидан бобо ҳисобланган.

³¹⁷ Бошқа маълумотларга қараганда, Туғлуқ Темур (1348—1362) аслида мўғул амирларидан бирининг ўғли бўлган. Уни 1348 йили дуклот (дуғлот) қабиласидан бўлган амир Пўлодчи хон кўтарган (В. В. Б а р т о л ь д, I Очерк истории Семиречья, Сочинения, т. II, ч. 1, стр. 79-80).

Мавлоно Шарафиддин Али Яздий (858/1454

илии вафот этган) — Темур ва ЧПоҳрух замонида ўтган* машхур тарихчи (хаёти ҳақида қаранг: «Тарихи Рашидий», в. 376—38а; Е. С В г о \у п е, А Шзг-бгу оС Рег5лап 1_1җагашпё илЛег Тайаг Ооттјуп, р. 181).

³¹⁸ Бу муқаддима «Муқаддимаи Зафарнома», баъзан «Тарихи жаҳонгир» деб ҳам аталади. У 822/1419 йили ёзилган ва унда Чиғизхон замонидан то Темур-гача мўғуллар, Урта Осиё ва Эрон тарихи баён қилинади (СВР, I, 56—57-бетлар). Бу асар ханузгача бирор тилда нашр қилинмаган. Шарафиддин Али Яздий бундан бошқа яна «Зафарнома» («Зафарномаи Темурий») номли асар ҳам ёзган ва унда Темур ва қисман Шохрух замонида Урта Осиё ва Эроннинг тарихи талқин қилинган. Бу асар 1424 йили тамомланган. «Зафарнома»нинг форсча матни 1887—1888 йилларда Калькуттада (Хиндистон) Мухаммад Илоҳдод томонидан нашр қилинган. Пети-де-ля Крўа нашр қилган французча таржима (Шйогё с/е Телпн' — Вес соппп зоиз 1е пот (ли Сгапс! Татерлап, Етретег с/ез Моҗолз ет. Тагглез, ЕгШе еп Регзап раг СпегегесМт АН, паШ' сПегф АНХспг соп1.етропап. Трацшл;е еп Франсонз раг ген М. РеНз ее 1а Сгедх,.. АбесЛез цогез Инзг,опдиез (е5 сайез Оео^гарг^пез, т. I—V, Ве11, 1723) айрим нуксонларга зга ва анча эскириб қолган.

³²⁰ «...Тарих етти юз олтмиш тўртинчи йилда» — 1362-63 йилда.

³²¹ Илссхўжаҳон тахминан 1362—1365 иллари Мўғулистонда ҳукмронлик қилган.

³²² «...мен бор ва мандан бошқа ҳеч ким йўк...» - Курьон, 20-сура, 14-оят.

³²³ Шу вақтда қолмоқлар (ойрот ёки шарқий мўғуллар) Еттисувнинг шимолий қисмини эгаллаган эдилар (қолмоқлар ҳақида қаранг: П. Я. Б и ч у р и н (Иакинф), Историческое обозрение ойротов или калмыков с XV столетия до настоящих времен; Д. П о к а т и л о в, История восточных монголов в период династии Минь (1366—1634) по китайским источникам; В. К о т в и ч, Краткий обзор истории и современного политического положения Монголии; В. В. Б а р т о л ь д, История Семиречья, II, стр. 86—87; П. Ы о \У а з \Х Ъ, Шзг,огу о! Ше Мопдоё, уо! II. ОК'. II, р. 688-689; М. Р. Вегзс.Б-пелс/ег, МесНеуа! гезеагсБез, р. 44).

³²⁴ Бошқа маълумотларга қараганда, Пўлодчи Туғлуқ Темурни дастлаб Ғулжа вилоятидаи Оксувга (Кошғар) олиб келган (В. В. Б а р т о л ь д, История Семиречья, стр. 79).

³²⁵ Тарихда «Жанги лей» номи билан машхур бўлган жанг 1365 йили Чиғатой хонадонидан бўлган амир Ҳусайн ва Темур билан Мўғулистон хони Илёсхўжа ўртасида Чиноз ёнида бўлган. Бундан иттифоқчилар (амир Ҳусайн ва Темур) мағлубиятга учраган (қаранг: «Ўзбекистон ССР тарихи». I том, 346—347-бетлар).

³²⁶ Улус беги — «улус» термини «халқ» ва маълум *'Бирч-З&зтя*, хадк., эшаб. *^уулп. тгзщитпцити*. ч(1рда лайди.. Маълум хўймдорнинг улуши маъносиди ҳам ишлатилди. Улус беги - маълум улус ҳукмдори (Л. З. Б у л а - г о в, I, стр. 264). Бу ерда — олий мартабали амир (амир ул-умаро).

³²⁷ «...Амир Темур кўрагон Мўғулистон вилоятии истило қилиб...» — бу воқеа 1389-1390 иллари содир бўлган (қаранг: В. В. Б а р т о л ь д, История Семиречья, стр. 82—84; А. Ю. Я к у б о в с к и й, Тимур (Опыт краткой биографии), стр. 56).

³²⁸ Мухаммад Жўкий Шамъи Жаҳоннинг кизи Мёҳр-нигор орага 822/1419 йили уйланган («Матла ас-саъдайн», ЎзФАШИ кўлёмаси, инв. № 5374, в. 122а).

³²⁹ Шермухаммадхон 1421-1425 иллари Мўғулистонда ҳукмронлик қилди (бу ҳақда батафсил қаранг: В. В. Б а р т о л ь д, Улугбек и его время, стр. 77—87).

³³⁰ Мухаммадхон (810/1407-818/1416) билан Шайх Нуриддин ўртасидаги муносабатлар 1411—1412 йилларда яна ҳам кучайди ва улар хатто Шохрух ва Улугбекка қарши иттифоқ ҳам туздилар («Матла ас-саъдайн», в. 66а—66б; В. В. Б а р т о л ь д, Улугбек и его время, стр. 67—68).

³³¹ Вайсхон 821/1418 йили Нақши Жаҳонни ўлдириб Мўғулистонда ҳокимиятни кўлга олган эди. Лекин 1421 йили Шермухаммад (Мухаммадхоннинг ўғли) уни енгиб тахтга ўлтирди. 1425 йилнинг баҳориди Вайсхон яна ҳокимият тепасига келди. Бу ерда ту кейинги ходиса ҳақида сўз бораётир (бу ҳақда қаранг: «Матла ас-саъдайн», в. 120б; В. В. Б а р т о л ь д, Очерк истории Семиречья, стр. 85—86).

³³² Бу ерда ҳам гап қолмоқлар устида бораётир. Улар XV асрнинг бошида, аниқроғи 1408 йили илгари Мўғулистон хонларига қараган Бешбалиқни босиб олган; 1457 йили Сигнок ёнидаги Кўк Кошона деган жойда Абулхайрхонни тор-мор келтирган («Тарихи Абулхайрхоний», в. 239а; В. В. Б а р т о л ь д, Очерк истории Семиречья, стр. 86—87). Кўк Кошона Ок Ўрда хонларининг мазори (некрополь) бўлган ва Сигнокдаи 5 км нарида унинг шарқи жанубий районида бўлган (қаранг: А. Ю. Я к у б о в с к и й, Развалины Сыгнака, стр. 154; А. А. Д и в а е в, Мавзолей Кок-Кесене (Историко-археологическая заметка). ПТКЛА, 10; О значении названия Кок-Кесене, ПТКЛА, № 13, 1909, стр. 11).

³³³ Эсон Тойши — қолмоқларнинг олий ҳукмдори Тўғоннинг ўғли (қаранг: В. В. Б а р т о л ь д, Очерк истории Семиречья, стр. 86).

³³⁴ Мингбулоқ — бошқа манбаларда Мушбулоқ («Тарихи Рашидий», Ленинград Давлат университетининг кўлёмаси, № 272, в. 31а). Бу мавзеъ Ила дарёси ёқасида бўлса керак.

³³⁵ Қабо мавзеи — бу жойнинг ҳам ўрнини аниқлаб бўлмади. Мухаммад Хайдарнинг айтишича, («Тарихий Рашидий», в. 31а—31б), Вайсхон қолмоқлар билан 61 марта жанг қилган ва бу жангларнинг ҳаммаси Чу воҳасида бўлган. Шунга қараганда, Қабо мавзеи шу водийда жойлашган.

³³⁶ Амир Каримберди (Мир Каримберди) — Исиккўл атрофида ҳукмронлик қилган Мўғулистон амирларидан. Унинг қароргоҳи ҳозирги Қирғизистоннинг Олабуға районида бўлган («Тарихи Рашидий», в. 39а).

³³⁷ Темур, Улугбек, Абдуллатиф Чингизхо авлодидан бўлган бирор шахски номигагила хоп кўтарганлар. Лекин бу хонларнинг давлатни бошқаришда ҳеч қандай ЮПИ булмаган. Темур замонида Суторғатмиш ва Султон Маҳмуд, Улугбек даврида эса Сотукхон ана шундай хонлардан бўлган.

³³⁸ Илдириш Боязид — Туркиянинг қучли султонлариди (1389—1402 иллари ҳукмронлик қилган). Темур уни 1402 йили Анкара ёнида мағлубиятга учратган ва асир олган.

³³⁹ Хаёти хон Самарқандшг унг катта маҳалларидан бири бўлган ва бошқа маҳаллардан баланд девор билан ажратиб қўйилган. Шунинг учун ҳам «дарғ

занжир» («занжирбанд эшик»), деб ҳам аталган («Самария», стр. 190—255, прим. 101).

⁵¹⁰ **Ховузи бўстони хон** — ўша маҳаллада, хон истикомат қилган жойда қурилган ховуз.

³⁴¹ **«Амир сохибқирон Ироқ ва Озарбайжон устига қўшин тортганда»** — Темурнинг Эрон ва Озарбайжонга қилган «беш йиллик» юриши (1382-1386) назарда тутилмоқда.

³⁴² Сотукхон Улуғбек томонидан 1428 йили Мўғулистонга Вайсхонга қарши юборилди. Иссиққўл бўйида бўлган жангда Вайсхон мағлубиятга учради ва Сотукхон томонидан ўлдирилди. Лекин у қўп ўтмай, Кошғарга қочишга мажбур бўлди ва 1429 йили амир Худойдоннинг ўғли Қоракул Аҳмад томонидан тор-мор келтирилди ва ўлдирилди (В. В. Бартольд, Улуғбек и его время, стр. 87). Улуғбек унинг ўрнига бирор кишини хон кўтарганлиги ҳақида бошқа манбаларда маълумот учратмадик.

³⁴³ **Тура** — Чингизхон замонидан қолган ва турк-мўғул қабилалари ўртасида қонун тусини олган урф-одат; қарор, ҳукм, ажрим (қаранг: Л. З. Б В д а г о в, I, стр. 390-392).

³⁴⁴ **Мир Шохмуҳаммад (Мир Муҳаммадшоҳ)** Вайсхон даврида ҳозирги Қирғизистоннинг Отбош райони атрофида ҳукмронлик қилган эди (В. В. Бартольд, Очерк истории Семиречья, стр. 87).

³⁴⁵ Бобурнинг кўрсатишича, Юш'хон билан бириккан мўғуллар 3—4 минг хонадондан иборат бўлган («Бобурнома», 26-бет).

³⁴⁶ **Улуфа** — аскар ва унинг от-улови учун ажратилган озик-овқат, ем-хашак (қаранг: И. П. Петрушевский, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и в Армении в XVI — начале XIX вв., стр. 273-274).

³⁴⁷ Бу воқеа 828/1424 йили содир бўлди. Темурийлар ва Шайбонийлар, шунингдек, мўғуллар давлатида урушда олинган ўлжа хон хузурига тўпланар, сўнг унинг бешдан бир қисми хонга ажратилиб, қолган қисми амирлар ва лашқар ўртасида тақсимланар эди (қаранг: «Тарихи Абулхайрхоний», в. 224а, 224б, 229б; «Бобурнома», 237-бет).

³⁴⁸ Шарафиддин Али Яздийнинг бундай китоб ёзганлиги маълум эмас. Ҳар ҳолда, Шарқ қўлғемаларининг мавжуд каталогларида бу асарни учратмадик.

³⁴⁹ Бу ҳақда Бобур ҳам ҳикоя қилади. Бунга кўра Абу Сабид қўшинлари Янгидан ўтган ва Ашпарада Эсон Бўғахонни тор-мор келтирган («Бобурнома», 26-бет). **Тароз** — ҳозирги Жамбул (илгариги Авлиёота) ўрнида бўлган шаҳар (Х. Хасанов, Географик номлар имлоси, 128-бет).

³⁵⁰ Бу ерда «Фавт султон муайяд Бобур» абжад ҳисоби билан ҳижрий 861/1456 йилни беради.

³⁵¹ **Ноғора ва байроқ** — ҳокимият белгиси. Уни олган киши маълум мамлакатнинг олий ҳукмдори деб танилган. Масалан, Темур 1370 йили Балх ҳокими амир Хусайнга қарши қўшин тортиб бораётганда, Термизда Сайид Барака унга ноғора ва байроқ тутказган (А. Ю. Якубовский, Тимур. Опыт краткой политической характеристики, стр. 59). Барокхон (1423—1427) 1423 йили Улуғ Муҳаммад устидан ғалаба қилиб, Оқ Урдада ҳокимият тепасига келгач, Улуғбек унга қўп қимматбахо совғалар, шунингдек, ноғора ва байроқ юборганлиги маълум (қаранг: М и р х о н д, Равзат ус-сафо, Ленинград • Давлат университетининг қўлғемаси, М5, 132, в. 423а).

³⁵² Маълумки, Абулхайрхон вафот этгандан (874/1468) сўнг кўчманчи ўзбеклар давлати сийёсий тушқунликка учради. Хон кўтарилган унинг ўғли шайх Хайдар хоннинг ҳукмронлиги узокқа бормади ва у Ибкокхон (машхур Сибирь хони Кўчумнинг бобоси), Жонибек, Бурк султон, манғит амирлари Муса мирзо, Ёмғурчи, Олтш Урда хони Аҳмадхон (1465—1481) билан курашда ҳалок бўлди. Шундан сўнг қирғин ва қувғиндан омон қолган Шайбонийхон, Махмуд султон, Суюнчўжаҳон, Кўчқинчи султои ва бошқалар қўп вақт Сигноқ, Туркистон атрофида кезиб юрдилар. (Бу ҳақда тўлароқ маълумот олиш учун қаранг: Б и н о и й, в. 36, 4а, 10а—10б, 11а—11а, 12а, 13б, 14а; «Таворихи гузида» в. 95б, 99б—100а). Кўчқинчхоннинг Юнусхон билан иттифоқ лашгани ҳақида манбаларда маълумот йўқ, лекин амирларининг бир қисми Юнусхонга қўшилганлиги ҳақиқатдан йироқ эмас.

³⁵³ **Қўнжи тумани** — Мўғулистонда бундай туманнинг бўлганлигини аниқлаб бўлмади. Бобурнинг курсатишича, Юнусхоннинг бу хотини Соғарж туманининг хокими Шерхожибекнинг (Мир Ҳожибек) қизи бўлган («Бобурнома», 26-бет). Соғарж тумани Зарафшон воқеасида, Самарқанднинг ғарби-шимолий тарафид; жойлашган қадимги катта қишлоқ. Темурийлар ва Шайбонийлар ҳукмронлик қилган йилларда шу номи туманнинг маркази бўлган («Самария», стр. 252, прим. 81; В. В. Бартольд, История культурной жизни Туркестана. Узбекские ханства, Сочинения, т. II, ч. I, стр. 269); Муҳаммад Хайдар ҳам Юнусхон Мир Ҳожибекнинг қизи Эсон давлат бегимга уйланганлигини айтади («Тарихи Рашидий», в. 38а). Лекин унинг айтишича, Қўнжи тумани Мўғулистонда бўлган. Юнусхон Мўғулистон тахти учун курашда Шерхожибекнинг ёрдамига таянган, албатта.

³⁵⁴ **«Саккиз юз олтинчи тўртинчи йилда»** 1459—60 йилда.

³⁵⁵ Бошқа маълумотларга қараганда, Эсон Бўғахон 866/1461 йили вафот қилган (В. В. Бартольд, Очерк истории Семиречья, стр. 88; 2ат'банг, р. 272).

эж Дўстмуҳаммад Мўғулистоннинг фақат шарқи-жанубий томонида (Оксув ва унга қарашли районларда) ҳукмронлик қилган. Мўғулистоннинг ғарбий қисми Эсон Бўғахон вафотидан кейин Юнусхон қўлига ўтиб қолган (В. В. Бартольд, Очерк истории Семиречья, стр. 88). Дўстмуҳаммад 866/1461—873/1468 йиллари ҳукмронлик қилган (2ат'банг, р. 272).

³⁵⁶ **Мулла Муҳаммад Агтор** — тўлиқ исми Муҳаммад ибн Муҳаммад бўлиб, асли хоразмлик; XIV асрнинг охири ва XV асрнинг бошларида ўтган; Хожакон Накшбандия тариқатининг қўзга кўринган шайхларидан; қўп вақт Самарқандда истикомат қилган («Рашахот», 80—88-бетлар; «Силсилат ал-орифин», ЎзФАШИ қўлғемаси, инв. № 445, в. 1176-1186).

³⁵⁷ **Хожа Муҳаммад Шариф Кошғарий** шахсини аниқлаб бўлмади. Кошғарга оид манбаларда («Дур алмазхар», ЎзФАШИ қўлғемаси инв. № 45; «Осор алдутух», ЎзФАШИ қўлғемаси, инв. № 753) унинг ҳақида бирор маълумот учратмадик. Ҳар ҳолда, Хожа Муҳаммад Шариф XV асрнинг иккинчи ярмида ўтган ва хожакон диний тариқатига мансуб диний арбоблардан бўлганлиги шубҳасиздир.

³⁵⁸ «Хук мурд» сўзи абжад ҳисоби билан ҳижрий 864/1465—66 йилни беради.

³ч Юнусхон Мўғулистонни фақат 1472 йилдагина ўзига тўла бўйсундира олди. Дўстмухаммад ўлгандан кейин унинг ўғли Кепак султон 4 йил Турфонда ҳукмронлик қилди (В. В. Бартольд, Очерк истории Семиречья, стр. 88).

^{***} **Омосоняси Тойши** — Муҳаммад Хайдар уни Сонжибоши, деб атаган («Тарихи Рашидий», в. 40а). Омосонжи тойши Еттисувга 1472 йили бостириб кирган (В. В. Бартольд, Очерк истории Семиречья, стр. 89).

* Бу ракам ҳақиқатдан анча йироқ кўринади. Муҳаммад Хайдарнинг айтишича, у билан Мўғулистонга келган кишилар сони 40 мингдан ошмаган («Тарихи Рашидий», в. 40 а).

^{***} **Итил (Идил)** — Волга дарёсининг қадимги номларидан бири (Х. Хасанов, Географик номлар имлоси, 120-бет). Шарқ муаллифларининг баъзилари (Маҳмуд ибн Вали, Ҳофиз Таниш) Ила дарёсини ҳам шу ном билан атаганлар.

^{***} **«Юнусхон қатғиқ шикает топгандан сўн»** — бу воқеа 1472 йили ердир бўлди (В. В. Бартольд, Очерк истории Семиречья, стр. 89).

^{3,13} **Коратўқай** — бошқа манбаларда (Муҳаммад Хайдар, Маҳмуд ибн Вали) — Корату («Тарихи Рашидий», в. 40б; «Баҳр ал-асрор», в. 41а).

^{3,6e} **«...саккиз юз эллик бешинчи йилда»** — бошқа манбаларда 850/1446 йил («Тарихи Рашидий», в. 40б).

^{3,17} Абулхайрхон гарчанд 1428—1446 йиллар ичида Жўчи наслидан бўлган кўпгина хон ва султонларни енгиб Ғарбий Сибирь ва ҳозирги Қозоғистон территориясида ўз ҳукмронлигини ўрнатган бўлса ҳам, лекин улардан баъзиларининг қаршичилигини синдира олмади. Кўп ўтмай, Ғарбий Сибирда ҳокимият Шайбой наслидан бўлган Ибокхон қўлига ўтди; Оқ Ўрда хони Бароқхоннинг ўғиллари Гирай ва Жонибек эса қўл остидаги қабилалар билан Мўғулистонга қараб қочди. Иса Буғахон Мўғулистонни қолмоқлар ва кўчманчи ўзбеклар ҳужумидан химоя қилиш мақсадида улар билан иттифоклашди ва уларни Исикқўл атрофига жойлаштирди («Баҳр ал-асрор», в. 124а-124б),

^{3,68} Шайх Хайдархон ўлдирилгандан сўнг, Шайбонийхон, Маҳмуд султон ва бошқа бир неча Шайбоний султонлар Астрахон хони Қосимхон (1466 йили хон кўтарилган) ҳузурига қочиб келганлар. Аҳмадхон, Ибокхон ва бошқалар уларни талаб қилиб Астрахонни қамал қилгач, Қосимхон уларни қочириб юборган. Султонлар кўп ўтмай, Сиғноқ вилоятига келганлар ва бу ерда Буруч ўғлон билан қўшилганлар («Баҳр ал-асрор», в. 135б). Буруч ўғлоннинг шахеи ҳақида манбаларда турлича фикр айтилган. Маҳмуд ибн Вали уни фақат «Жўчи авлодидан бўлган ўғлон» деб атайди («Баҳр ал-асрор», в. 135б). Муҳаммад Хайдар ҳам, Ҳофиз Таниш сингари, уни «Абулхайрхоннинг тўнғич ўғли», деб ёзади («Тарихи Рашидий», в. 40б). Лекин Абулхайрхоннинг ўғиллари ичида бундай исми киши бўлмаган. Фикримча, у Абулхайрхоннинг кўзга кўринган амирларидан Бузунжорбий (қиёт қавмидан) бўлса керак. (Бузунжорбий ҳақида қара: «Тарихи Абулхайрхоний», в. 220а, 222а, 225б, 227б, 229б, 230б, 233а, 246а). Умуман, Буруч ўғлонни (Абулхайрхон хонадонига мансуб киши, деб бўлмайди.) Буни Ҳофиз Таниш кейинча ўзи ҳам эътироф қилади.

Бу ракам ҳам ҳақиқатдан йироқ бўлса керак. Муҳаммад Хайдарнинг ёзишича, Буруч ўғлон кўшинининг сони 8 минг киши бўлган («Тарихи Рашидий», в. 41б).

Лекин Маҳмуд ибн Вали ҳам унинг кўшини 20 минг кишидан иборат бўлганлигини айтган («Баҳр ал-асрор», в. 41а).

³⁷⁰ **«Омад сари хар гирифта Абдулқуддус»** сўзида тарих — 877/1472 яширинган.

³⁷¹ Бу воқеа 877/1472 йили содир бўлди.

³⁷² Унинг асл исми Меҳр Нигор хоним. Шайбонийхон Самарқандни олгач, (1501) уни ўз никоҳига олган; хоннинг ўлимидан сўнг Меҳр Нигор хоним Кобилга Бобур ҳузурига келтирилган. Кейинча Бадахшонда нуфузли Кошғар амирларидан Абубакр дўғлотнинг одамлари томоиидан тутиб кетилган ва ўлдирилган (Абубакр дўғлот ҳақида қара: «Бобурнома», 26—27-бетлар; В. В. Бартольд, Очерк истории Семиречья, стр. 89).

³⁷³ **Шоҳ Давлат бегам (Шоҳ бегим)** — Бадахшон подшоҳи Султон Муҳаммаднинг қизи.

³⁷⁴ Умаршайхнинг Юнусхонга Марғилон ва сўнг Ўшни беришига сабаб, унинг Самарқанд ҳокими Султон Аҳмад билан муносабати кескинлашиб қолишидир (С. А. Азимджанова, К истории Ферганы второй половины XV в., стр. 26—27).

³⁷⁵ **Мавлоно Муҳаммад Қози** — кўзга кўринган суфийлардан, Ҳожа Аҳрорнинг яқин кишиларидан. У Ҳожа Аҳрор ҳузурига 885/1481 йили келган ва унинг қошида 12 йил бўлган. Мавлоно Муҳаммад Қози «Силсилат ал-орифин ва тазкират ас-сиддиқин» деган китоб ҳам ёзган («Рашахот», 344—347-бетлар).

³⁷⁶ Мусулмон конунчилиги (фикх) мусулмонларнинг бир-бирини қул қилиб сотишигш ман қилган. Лекин бунга жуда кам амал қилганлар. Муҳаммад Хайдар Мўғулистоннинг йирик амирларидан Худойоднинг (XIV аернинг иккинчи ярми — XV аернинг биринчи чорагида яшаган) йирик қулдорлардан бўлганлигини айтади («Тарихи Рашидий», в. 32б). Олтин Ўрда хони Ўзбекхон (1312—1340) замонида Дашти Қипчоқда истиқомат қилган турк-мўғул қабилалари ислом динига киритилган эди. Лекин улар ҳам барибир ўзаро феодал урушда мағлуб бўлиб асир тушган хар бир кишини (барда, қул додак) қул қилганлар («Меҳмонномаи Бухоро», в. 32б; «Тарихи Абулхайрхоний», в. 224а).

³⁷⁷ Тошкент ва Шоҳрухия Умаршайхга 1469—1485 йиллар ичида қараган бўлса керак, чунки Оккўрғон қишлоғида Ҳожа Аҳрорнинг воситачилиги билан Султон Аҳмад, Умаршайх мирзо ва Султон Маҳмудхон (Юнусхоннинг тўнғич ўғли) ўртасида тузилган шартномага қура, Тошкент Султон Маҳмудхонга топширилган (қара: «Рашахот», 295—298-бетлар; В. В. Бартольд, Очерк истории Семиречья, стр. 88; С. А. Азимджанова, К истории Ферганы, стр. 29—30).

³⁷⁸ Бу ерда янглишга йўл қўйилган. Султон Маҳмуд аксинча, Юнусхоннинг тўнғич ўғли бўлган. Сайрам Юнусхон қўлига 1482 йили ўтган (В. В. Бартольд, Очерк истории Семиречья, стр. 89).

³⁷⁹ Хар уч лашкар илгари Банокат (Фанокат) аталиб, Охангарон дарёсининг Сирдарёга қуйиладиган жойида ўринлашган Шоҳрухия қалъаси атрофига келиб тушдилар. Лекин уруш бўлмай, иш ўзаро сулҳ билан якунланган («Рашахот», 295—298-бетлар). Банокат Чингизхон истилоси даврида вайрон қилиниб, Темур замонида қайта тикланган ва Шоҳрух мирзо шарафига Шоҳрухия, деб аталган (қара: В. В. Бартольд, Туркестан в эпоху монгольского нашествия, стр. 22б).

Бу ерда сўз_ Фахриддин Али, Воиз_ ал-Коши-

фийнинг «Рашахот» китоби хусусида бораётир. Хақиқатан ҳам бу китобда воқеа тўлароқ баён қилинган (каранг: «Рашахот», 295—298-бетлар).

³⁸¹ Фикриййча, бу ерда сўз ўша можарода Хожа Аҳрор хузурда бўлган унинг муридлари мавлоно Муҳаммад Қози ёки «Рашахот» муаллифи устида бораётир.

³⁸² «...олдинда бундай оташдон туриб, намоз ўқиш (муслмон киши учуй) макрухдир...» — ўтнарастликдан (зороастризм) киноя.

³⁸³ «...саккиз юз тўқсонинчи йилда...» — 1485 йилда.

³⁸¹ Қорақўз бегам — унинг асл исми Робия султон бегим («Бобурнома», 30-бет).

³⁸⁵ «...саккиз юз тўқсон иккинчи йилда...» — 1478 йилда.

³⁸¹ Шайх Хованд Тахур — тошкентлик машхур шайх; Шайх Умаршгаг ўғли. (Унинг хақида батафсил маълумот олиш улўндарииг: «Рашахот», 209—211-бетлар; ЎзФАШИ (Аноним) қўлезмаси, инв. № 2005/111, в. 5826—5836; А. А. Семенов, Ташкентский шейх Хавенд Тахур («Шейх — Антаур») и приписываемый ему «куляж», ПТКЛА, год XX, стр. 25—30). Шайх Хованд Тахур тахминан 761/1359 йили вафот этган ва Тошкентда дафн этилган.

³⁸⁷ Юнусхон илгари Шайхонтахур аталган дахада, шайх Хованд Тахур мазориди Дафн қилинган (бу мазор ва унинг атрофига қурилган бошқа бинолар (масжид, Мадраса) хақида каранг: А. И. Д о б р о м ы с л о в, Ташкент в прошлом и настоящем. Исторический очерк, стр. 77-79).

⁸⁸ «...ва мўғул расми билан коса қўтардилар» — проф. А. А. Семенов «Мехмонномаи Бухоро»га таяниб, XIV...XVI асрларда Дашти Қипчоқда истиқомат қилган турк-мўғул қабилалари орасида ҳамон маъжусийликнинг айрим қолдиқлари бўлганлигини айтади. Улар хусусан санамларга сиғинганлар ва қуёшни Тангри дсб таниганлар. Бирор таомни, хусусан кимизни истеъмол қилиш оддидан унинг бир қисмини қуёшга қараб сеиғанлар; сиғиниб, қолганини истеъмол қилганлар. Бу одат илгари мўғулларда ҳам бўлган. Бу ерда сўз шу хусусида бораётир (А. А. Семенов, К вопросу о происхождении и составе узбеков Шейбани-хана, стр. 32).

^{38a} «(Умаршайхнинг) мазкур амирлари... Тошкентнинг ғоятда мустахкам қўрғони бўлган қалъаларидан бирини олиб, унда ўрнашдилар бу ерда Ховос кўзда тутилган. Бобур (у (Умаршайх) яна Султон Аҳмад мирзо билан Шохрухия ва Ўратепа оралиғида жойлашган Ховос қишлоғи ёнида жанг қилди; Умаршайх мағлубиятга учради», деб ёзади («Бобурнома», 24-бет). Бу воқеа XV асрнинг 70-йиллар охирилари - 80-йиллар бошларида бўлган.

³⁹⁰ «...саккиз юз тўқсон учинчи йилда» — 1488 йилда.

³⁹¹ Бу ерда Камолиддин Биноийнинг «Шайбонийнома» асари кўзда тутилади. (Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг қўлезмаси, № 844). Бу асарнинг муфассал нусхаси ҳам бўлиб, у «Абдуллаиома»нинг Боку нусхаси (инв. № 446) бошига қўшилган (караиг: Б. А. А х м е д о в, Неизвестная версия, «Шейбанинаме» Бенаи, «Общественные науки в Узбекистане», 1965, № 2).

³⁹² Шайбонийхон бу юриш олдидан (1488) Султон

йъмад мирзонинг қўшиида эди, лекин бундан аввал Самарқандда Султон Аҳмаднинг амирлари унга қарши бир неча бор суиқасд уюштирганликлари учун у Султон Аҳмаддан ранжиб, Шохрухияда мўғуллар томонига ўтиб кетди ва Тошкент ҳокими Султон Маҳмудхон билан иттифок тузди (Б и и о и й, Шайбонийнома, в. 11a—11b; А. А. Семенов, Шейбани-хан и завоевание империи Тимуридов, стр. 46—47).

³⁹³ Бу жангда мўғуллар жуда кўп ғанимат (ўлжа) олганлар. Шу қаторда Султон Аҳмад қўшинининг эҳтиёт, саклаб қўйган қурол-аслаҳалари ва озик-овқати ҳам ўлжа олинган («Шайбонийнома», в. 11b—12a; «Бобурнома», 35-бет).

^m «Саккиз юз тўқсон бешинчи йилда» — 1489—90 йил. Бу ерда Султон Аҳмаднинг вафот қилган йили нотўғри берилган. У асли 899/1494 йили вафот этган (/ашъапт, 270).

^{31a} «...тўқкиз юз олтинчи йили...» — 1500—1501 йили.

³⁹⁶ Султон Аҳмад отаси Юнусхон вафотидан (1487) сўнг ҳам Мўғулистонда ҳукм сурган.

³⁹⁷ Ҳофиз Таниш бу ерда ҳам янглишмоқда. Султон Аҳмад Султон Маҳмудхондан икки ёш кичик бўлиб, 870/1465 йили туғилган.

³⁹⁸ Бу лақаб (Олача, Олачи) унга асосан қолмоқлар томонидан берилган эди. У Эсон тойши бошлиқ, қолмоқларни икки марта енгган ва уларни қаттиқ қирғин қилган («Бобурнома», 27-бет; В. В. Бартольд, Очерк истории Семиречья, стр. 90).

³⁹⁹ Бу воқеа 909/1503 йили содир бўлди («Нусратнома», в. 896—916; С. А. А з и м д ж а н о в а, К истории Ферганы, стр. 55 и след.).

¹¹⁰ Б и н о й й, Шайбонийнома, ЎзФАШИ қўлезмаси, инв. № 844, В. 18a.

¹⁰¹ Давлат султонхоним - Юнусхоннинг бошқа хотиидан бўлиб, фарзандларининг кенжатоғи эди («Бобурнома», 28-бет).

¹⁰² «...тўқкиз юз тўқкизинчи йили» — 1504 йили. Султон Маҳмудхон ва Султон Аҳмадхон бир неча ой ,! Оқеувда бўлдилар ва Султон Аҳмад вафот қилгандан сўнг (Оқсувда, 1504 йили) Султон Маҳмуд Оқсув ва Шарқий Мўғулистонни жиянлари (Султон Аҳмаднинг ўғиллари) Султон Саъидхон ва Мансурхонга топшириб, ўзи Жетикентга кетиб қолди (В. В. Бартольд, Очерк истории Семиречья, стр. 90).

¹⁰² Султон Маҳмудхон жиянлари Мансурхон, Султон Саъиднинг тазйики остида Мўғулистондан кетишга мажбур бўлган ва яна Мовароуннахрга к; (В.'В.-Бартольд, Очерк истории Семиречья. 91).

¹⁰¹ «...тўқкиз юз ўн тўртинчи йилга борганда...» 1508—1509 йилга борганда.

[№] Родгон ўтлоғи — ҳозирги Родгон станицияси ёки Хўжанд атрофида бўлса керак. Шу номга яқин жой (Родгон) Дабусия ёнида ҳам бўлган (В. В. Бартольд, Туркестан, I, стр. 180). Лекин Султон Маҳмуд ва унинг ўғиллари Хўжанд яқинида, Сирдарё бўйида ўлдирилган.

^m «Лаби дарёи Хўжанд» — абжад ҳисоби билан; 914/1503 йилни беради.

^{11.7} «У (яъни Мусо) айтди: Парвардигоримиз шундай зотки, ҳар бир ўзига мувофиқ нарсани яратади (ва) СўНГ йўлга солади» — Куръон, 20-сура, 50-оят.

«Тангри уни яхши кўқартирди» — Қуръон, сура, 37-оятга ишора.

^m «...махфий нидо билан Тангрини чақирди» — Қуръон, 19-сура, 3-оят.

¹¹⁰ **Хожа Муҳаммад Исло**м — сўз бошидаги 39-изоҳга қаранг.

^{1.1} **«ваий ли ма Аллох»** — «Тангри билан учрашган (вақт)имда». Ҳадисда айтилишича, пайғамбар меърожга чиққанда Тангри билан учрашган экан.

^m **«Низом ал-миллат вад-дин вад-дунё»** — миллат, дин ва жаҳоннинг низоми, яъни тартибга солувчиси.

¹¹³ Жўйборий хожаларга бағишланган муҳим бир манбада Хожа Муҳаммад Исломининг мўъизаси қуйидаги тартибда берилган: Имом Али — Хожа Заҳириддин — Хожа Саъд — Имом Абубакр Аҳмад — Хожа Заҳириддин — Хожа Мажиддин — Хожа Оловуддин, Хожа Музаффар — Хожа Тоҳир — Хожа Муҳаммад Исло («Равзат ар-ризвон», в. 7а—166).

^{***} **«...улар ҳам ўлвучидирлар»** — Қуръон, 39-сура, 30-оят.

^{1.1} **«Баҳр ал-ансоб»** - пайғамбарлар ҳақидаги китоб, муаллифи Муҳаммад Жаъфар Ҳусайний.

^{***} **«Бухоронинг тўрт бакридан...»** — Бухорода Абубакр номли тўрт кишининг (Абубакр Муҳаммад ибн Ҳомид, Абубакр Муҳаммад, Абубакр тархон, Абубакр Аҳмад ибн Саъд) мазори бор. Шунинг учун ҳам бу жой «тўрт бакр» деб аталган.

¹¹⁷ **Амир Кулол** — 422-изоҳга қаранг.

¹¹⁸ **Низомиддин мавлоно Ёқуб ибн Усмон ибн Муҳаммад ал-Ғазнавий** - Баҳоуддин Нақшбанднинг шогирди; машхур шайх Хожа Аҳрорнинг муршиди. Кўзга кўринган мутасаввуф олим. Бизгача унинг Қуръонга ёзган «Тавсифи Чархий» номли асари етиб келган. Ёқуб ибн Усмон 851/1447 йили вафот этган.

¹¹⁹ **«Баҳоулҳақ вал-миллат вад-дунё вад-дин»** (миллат, дунё ва дин ҳақиқатларини ўлчовчи) Нақшбанд номи билан машхур бўлган Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Бухорий — Нақшбандия тарикатининг асосчиси — Хожа Баҳоуддин Нақшбанд (718-731/1318-1389). Батафсил маълумот олиш учун сўз бошидаги 86-изоҳга қаранг.

¹²⁰ **Хожа Абдуллохлиқ Ғиждувоний** - Хожа Юсуф Ҳамадонийнинг тўртинчи халифаси бўлиб, XII асрда ўтган машхур мутасаввуфлардан бири; 575/1179 йили вафот этган («Рашахот», 18 -27-бетлар).

^m **Шайх Бобойи Сомосий** — асл исми Хожа Муҳаммад Бобойи Сомосий бўлиб, Ромитоннинг Сомос қишлоғида туғилган ва Хожа Баҳоуддин Нақшбанд унинг тарбиясини топган. Хожа Суфи Сухорий, Хожа Маҳмуд, мавлоно Донишманд ва Сайид Амир Кулол унинг халифалари бўлган («Рашахот», 21 — 23-бетлар).

¹²² **Амир Сайид Кулол** — ромитонлик машхур шайх Хожа Муҳаммад Бобойи Сомосийнинг (унинг ҳақида қаранг, «Рашахот», 41 — 42-бетлар) асхобларидан бўлиб, Бухоронинг Сухорий қишлоғидандир. У йигирма йил чамаси Хожа Муҳаммад Бобойи Сомосийнинг хизматида бўлди.

Хожа Али Ромитоний — Нақшбандия диний тарикатининг кўзга кўринган шайхларидан бўлиб, 721/1321 йили вафот этган (қаранг: «Рашахот», 34 —40-бетлар).

Хожа Маҳмуд Анжир Фаънавий — машхур

шайхлардан Хожа Ориф Ривгарийнинг халифаларидан бўлиб, Бухоронинг Вобкент туманидан; Хожа Муҳаммад Порсонинг замондоши («Рашахот», 33 —34-бетлар).

¹²³ **Хожа Ориф Ривгарий** — Хожа Абдуллохлиқ Ғиждувонийнинг (535/1140 йили вафот этган; унинг ҳақида қаранг: «Рашахот», 18 — 29) тўртинчи халифаси; Бухоронинг Ривгар қишлоғидан («Рашахот», 32 —33-бетлар).

¹²⁶ **Шайх Абу Юсуф Ёқуб ибн Айноб Ҳамадоний** — Бағдод, Исфахон ва Бухорода таҳсил қилган ва Хурросон, Хоразм ва Мовароуннаҳрда эътибор қозонган шайхлардан; 440/104.8 йилда туғилиб, 535/1140 йили вафот этган («Рашахот», 6 —7-бетлар).

¹²⁷ **Тасаввуф** — «суф» (жун) сўзидан ҳосил бўлган, чунки суфийлар асосан оқ жундан тўқилган матодан либос кийганлар; суфийлик, суфизм, мистика. Асосан VIII асрда ислом динида пайдо бўлган оқим.

¹²⁸ **Шайх Абу Али Фаромадий** — исми Фузайл ибн Муҳаммад бўлиб, Туснинг Формад қишлоғида туғилган; Хуросоннинг XI асрдаги энг буюк шайхи. 447/1055 йилда вафот этган («Сафинат ал-авлиё», 75-бет).

¹²⁹ **Шайх Абулқосим Гўргоний Тусий** — асл исми Али бўлиб, машхур шайх Абулхасан Хиркониининг авлодидандир.

¹¹⁰ **Шайх Жунайд Бағдодий** — кўпинча Абулқосим ва «Сайид ат-тойифа ва товус ал-уламо» номлари билан машхур бўлган шайх. 298/910 йили 91 ёшида вафот этган.

^m **Шайх Абулхасан Хиркониий** — ўрта асрда ўтган, машхур шайхлардан бўлиб, шайх Али ибн Жаъфар Хиркониининг авлоди.

¹²² **Шайх Абу Язид Бистомий** — «Султон ал-орифин» лақаби билан машхур бўлган Тайфур ибн И со ибн Одам. У кўзга кўринган олим ва шоир бўлиб, Тайфурия тарикатининг асосчиси. Шайх Абу Язид Бистомий 261/875 йили вафот этган.

¹²² **Султон Боязид Бистомий** — шайх Абу Язид Бистомийнинг ўзи.

¹²¹ **Имом Жаъфар Содиқ** — шиъа мазҳабидаги мусулмонлар эътиқод қилган ўн икки имомнинг олтинчиси; асл исми Жаъфар ибн Муҳаммад ибн Али ибн Ҳусайн ибн Али; 148/765 йили вафот этган.

¹²¹ **«Фасл ул-хитоб»** — сузнинг ажрим қилиниши.

^{***} **Имом Муҳаммад Боқир** — шиъа мазҳабидаги мусулмонлар эътиқод қилган бешинчи имом Муҳаммад ибн Али ибн Ҳусайн. 117/735 йили Мадинада вафот этган.

¹²⁷ **Имом Зайнобиддин** — шиъа мазҳабидаги мусулмонларнинг тўртинчи имоми. У кўпинча «Сажжод» ва «Зайнобиддин» лақаблари билан машхур бўлиб, асл исми Али ибн Ҳусайн ибн Алидир.

^m **Амирулмўминин Ҳусайн («Мўминлар амири» Ҳусайн)** — халифа Алининг (35/656 — 40/661) ўғли бўлиб, Уммавия сулоласидан бўлган халифа Язид аскарлари билан Карбалода 61/680 йилда бўлган жангда ўлдирилган.

¹²⁹ **Қосим ибн Муҳаммад ибн Абубакр Сиддиқ** — Тобейийлар (тобейийлар ҳақида 440-изоҳга қаранг) етакчиси; Муҳаммаднинг хотини Ойшанинги жиани.

^{***} **Тобейийлар** - Расулulloхнинг асхобларини курган кишилар.

^{***} **Салмон Форсий** -- Муҳаммаднинг эронлик асхобларидан; 35/655 йили Мадинада ўлдирилган.

«Салмон биздан, уй ахлидан» — хадис.

¹¹⁵ **Шайх** Абу Толиб **Маккий** - исми Мухаммад ибн Али бўлиб, асли маккалик ва кўзга кўринган шайх.

¹¹¹ «**Қувват ул-қулуб**» — ўрта асрда ўтган суфий олим Лбу То/гиб Мухаммад ибн Али (386/996 йили вафот этган) томонидан ёзилган диний асар. Асарнинг тўлиқ номи «Қувват ал-қулуб фи муомилат ал-махбуб» (ЎзФАШИ қўлёзмаси, инв.МБ 3134).

¹¹¹ **Мавлоно Ёқуб Чархий** — нақшбандия диний тариқатига мансуб бўлган машхур шайх; асли Ғазни ёнида жойлашган Чарх қишлоғидан бўлиб, Баҳоуддин Мухаммад Нақшбандга замондошдир; кейинча Бадахшонга кўчиб келиб, XV аср бошларида вафот этган; мозори ҳозирги Душанба шаҳри атрофидадир («Муким-ханская история», стр. 285).

¹¹¹ «**Нур устига нур, Тангри хоҳлаган кишисини кўзнинг нури билан йўллайди**» - Қуръон, 24-сура, 35-оят.

¹¹¹ **Накиб** - хонга яқин турган юкори мансабдор. XVI асрда бу лавозим згасига қандай вазибалар юклатилганлиги ҳақида маълумот учратмадик. Накиб XVIII-XIX асрда «кози аскар» (харбий судья) вазибасини бажарган (Н. В. Х а н и к о в, Описание Бухарского ханства, стр. 190; А. А. С е м е н о в, Бухарский трактат, стр. 140).

¹¹⁸ **Хожа Калонхожа** — Хожа Мухаммад Ислонинг тўнғич ўғли Хожа Саъд; отасининг вафотидан (971 йил сафар ойининг 25-нчи куни 1563 йил 15 октябр) сўнг унинг қойим макоми ва меросхўри бўлиб қолган. Абдуллахон II замонида Мовароуннахрнинг сиёсий ҳаётида катта роль ўйнаган йирик рухоний ва заминдор (унинг ҳақида батафсил маълумот олиш учун қаранг: В. Л. В я т к и н, Шейхи Джуйбари, стр. 17–18; П. И. И в а н о в, Хозяйство Джуйбарских шейхов, стр. 55 — 68).

¹¹¹ «...у тоғларни кўрасан, (лекин улар) ўз жойида кимирамасдан турган (деб) гумон қиласан, ҳолбуки, у тоғлар булутлар сузгандек ҳаракатда экан» -- Қуръон, 27-сура, 88-оят.

¹⁵⁰ «(Эй нафс) **Парвардигор рози бўлганда ва рози қилинган ҳолда қайт**» Қуръон, 89-сура; 28-оят.

¹⁴ «**Огоҳ бўл, албатта Тангрига яқин бўлганларга (ўлимдан) кўрқиш ва на хафа бўлиш йўқдир**» — Қуръон, 1,0-сура, 62-оят.

¹² «...бизнинг йўлимизда жиход тилаган, тиришган зотларга албатта йўл кўрсатамиз» — Қуръон, 29-сура, 69-оят.

¹⁴ Аслида, Хожа Саъд ариқ чиқариш ва бошқа йўллар билан жуда кўп ерларни ўзиники қилиб олган. Машхур «Матлаб ат-толибин» асарининг муаллифи Абу Аббос Мухаммад Толиб бу ҳақда қимматли ва диққатга сазовор маълумотлар қолдирган (қаранг: П. П. И в а н о в, Хозяйство Джуйбарских шейхов, стр. 59 — 60).

¹⁴ Унта отасидан хаммаси бўлиб 15 минг таноб (2,5 минг гектар) ер қолган бўлса, кейинча у 100 минг таноб ёки 17 минг гектарга етган. Унинг ерлари ўша вақтда Абдуллахон ҳукуматида қараган барча вилоятларда, хусусан Бухоро, Миёнкол, Самарқанд, Тошкент, Саврон, Андижон, Ахсикат, Пасаф, Ҳисор, Термиз, Қободиён, Бадахшон, Балх, Ҳирот, Марв, Мурғоб, Чахоржўй, Андхуда мавжуд эди (П. П. И в а н о в, Хозяйство Джуйбарских шейхов, стр. 56--57).

Хожа Ахориинг феодал ҳўжалиги ва бойликла-

ри ҳақида бир қатор манбаларда («Рашахот», «Манокиби Хожа Ахрор», ЎзФАШИ қўлёзмаси, инв. № 1883; «Мажмуайи миросилот», инв. № 2178, «Руқаот», инв. № 690/11) қимматли маълумотлар бор.

¹¹¹ «(Тангри) **ҳар бир нарсага мувофиқ бир тузилиш бериб, сўнгра йўлга солади**» Қуръон, 20-сура, 50-оят.

¹⁷ «^ ^ **Тангрининг неъматини санамоқчи бўлсанг, уни санаб битиролмайсан**» — Қуръон, 16-сура, 18-оят.

¹¹¹ «**Тавсирот ал-мубтадийн**» — эски мактабда ўқитиладиган китоблардан; бошланғич маълумот олувчиларга қўлланма.

¹¹¹ «...биз уларга ризқ қилган нарсани сарфлайди» — Қуръон, 2-сура, 3-оят.

¹¹¹ «**Албатта, Тангрининг бир қанча бандалари (ҳам) борки, уларнинг баданлари (бу) дунёда бўлиб, кўнгиллари Тангрининг ҳузуродадир**» хадис.

¹¹¹ **Имом Аҳмад Ғазолий** — асл исми Абу Ҳамид Мухаммад ибн Мухаммад Ғазолий (1058—1111); кўпинча «Хужжат ул-ислом» тахаллуси билан машхур бўлган («Самария», стр. 251 — 252); ўрта асрнинг йирик фақиҳ-файласуфларидан (қаранг: С. П. Г р и г о р ь я н, Из истории философии Средней Азии и Ирана VII--XII вв., стр. 5-6, 106-112, 196-266).

¹⁰² «...Албатта **Тангри (на) суратларингизга ва на ишларингизга қарайди, лекин қалбларингизга ва ниятларингизга қарайди**» хадис.

¹¹¹ «...албатта, мен сизларга ўхшаш бир инсонман» — Қуръон, 18-сура, 110-оят.

¹¹¹ **Уммон денгизи** — Баҳри Уммон деб ҳам аталади; ҳозирги Арабистон денгизи. Унинг шимоли-гарбий қисми ҳозир ҳам Уммон қўлтиғи деб аталади (Х. Ха с а н о в, Географик номлар имлоси, 129-бет).

¹¹¹ «**Тангри! Сен хоҳлаган кишинга мулк берасан ва хоҳлаган кишиндан мулкни оласан; хоҳлаган кишингни иззатли қиласан, хоҳлаган кишингни хор қиласан**» — Қуръон, 3-сура, 26-оят.

¹¹¹ Бу ерда сўз Кўчқинчоннинг ўғли Абдуллахон устида бораётир. У, Убайдуллахон вафотидан (1539) сўнг Мовароуннахр тахтига ўтказилган, лекин унинг ҳукмронлиги олти ойдан (1539—1540) ошмаган эди. У тарихда Абдуллахон I номи билан машхур.

⁴¹⁷ «**Кирмоний шарҳида...**» — Кирмонийнинг асл исми Шамсиддин Мухаммад ибн Юсуф ибн Али ал-Кирмоний (ҳижрий 796 йили вафот этган). У Имом ал-Бухорийнинг «Жомий ас-саҳих» номли китобига шарҳ боғлаган. Бу шарҳ «Фаройид ал-фавоид ва завоид ал-фаройид» (Кишига фойда берувчи нарсаларнинг ягонаси ва ягоналарнинг зиёдаси) деб аталади. Бу ерда шу шарҳ назарда тутилади (қаранг: «Кашф аз-зунун», Котиби Чалаби нашри, Истанбул, 1310/1892, 366-бет).

¹¹¹ **Баввон** Ҳирот билан Марвируд ўртасида жойлашган Ганжруста вилоятининг марказий шаҳри (қаранг: В. В. Б а р т о л ь д, Историко-географический обзор Ирана, стр. 83; А б у - л - Ф а з л Б е й х а к и, История Масъуда. Вступительная статья, перев. и примечания А. К. Аренса, стр. 623, прим. 114).

¹⁸⁹ «**Эй Парвардигор! Менга ўз марҳаматиндан пок авлод бер, ахир сен дуони қабул қилувчисан**» — Қуръон, 3-сура, 38-оят.

¹¹¹ «**Эй Парвардигор! Бизга хотинларимиз ва а**

лодларимиздан кўз нури ато кил ва бизларни такводорларга пешво кил» — Куръон, 25-сура, 74-оят.

⁴⁷¹ «Довудга Сулаймонни бердинг; у қандай яхши банда! Албатта, хар бир ишда Тангрига тавба қилувчидир» — Куръон, 38-сура, 30-оят.

⁴⁷² «Одам фарзандини хурматли қилиб яратдик» — Куръон, 17-сура, 70-оят.

¹⁷³ «...балиқ йилига тўғри келган хижрий тўққиз юз қирқинчи йилда» — 1533-34 йилда.

^m «Динсизлар албатта сени (ёмон) кўзлари билан тойдирадидлар» — Куръон, 68-сура, 51-оятгаишора.

⁴⁷⁵ «Тангри осмондан ергача бўлган хар бир ишни идора қилади» — Куръон, 32-сура, 5-оят.

⁴⁷⁶ «(У) сизларга бачадонда хоҳлаганча сурат беради» — Куръон, 3-сура, 6-оят.

⁴⁷⁷ «...ўзи сизларнинг вужудингизни оналарингиз бачадонига шаклантиради» — Куръон, 3-сура, 6-оят.

⁴⁷⁸ «Сендан хилоллар хусусида сўрасалар айтқи, улар одамлар ҳаж қилиши учун вақтлар белгисидир» — Куръон, 2-сура, 189-оят.

⁴⁷⁹ Нисор — илгари замонда подшоҳ, хон ва умуман бадавлат кишилар тантана (тўю томоша) кунларида тўпланганлар, устига танга-чака сочардилар. Нуфузли кишилар, хусусан подшоҳ ва хонлар бирор шаҳар ёки қишлоқдан ўтганларида ҳам маҳаллий ҳукмдор аҳолидан пул тўплаб уларга нисор қилган (Л. З. Б у д а г о в, II, стр. 280).

^m Мавлоно Мухаммад Дарвиш охун - шахсини аниқлаб бўлмади. Афтидан, йирик феодаллардан бўлган. Унинг экинзорлари асосан Руди шаҳри Бухоро туманида бўлган (П. П. И в а н о в, Хозяйство Джуйбарских шейхов, стр. 190-191, 194, 215).

⁴⁸¹ Ҳадиси саҳих — ишонарли ҳадис.

⁴⁸² Амир Саъидбий жалоир — йирик феодал Саъид Жалол бўлса керак (қаранг: П. П. И в а н о в, Хозяйство Джуйбарских шейхов, стр. 173).

⁴⁸³ «Таъми бузилмаган сутдан...» Куръон, 47-сура, 15-оят.

¹⁸¹ Сурайё — Хулкар. Берунийнинг кўрсатишича, Сурайё оининг учинчи манзили бўлиб, олти юлдузнинг жамидан иборатдир (Б и р у н и, I, стр. 400). Астрологларнинг таъбирича, Сурайё (Хулкар) кишига бахт келтирган. Берунийда ҳам шундай дейилган (Б и р у н и, I, стр. 398).

⁴⁸⁴ «...Тангрининг исми билан бошланган муқаддас оятни...» — Куръоннинг 1-сура, 1-оятига шдора.

⁴⁸⁵ Жуммал харфлари -- Шарқ поэзиясида абжад ҳисобида ишлатиладиган харфлар:

алиф(а)— 1 вое (в)-6 коф(к) — 20 айн (айн) — 70
бо(б)-2 зе (з) 7 лом (л)-30 фе(ф)-80
жим(ж)—3 ҳе (%)—8 мим (м) — 40 сод (с)...90
дол(д)-~4 итци (т) — 9 нун (н) — 50 цоф(ц)—100
хе(х)-5 ей (у) — 10 сын (с)--60 ро (р) — 200

¹⁸⁷ Рубъи маскун — Ер юзиинг инсон яшайдиган тўртдан бир қисми бўлиб, ўрта аср олимлари у ни етти иклимга бўлганлар («Ғиёс ал-луғат», 229, 552—556-бетлар).

¹⁸⁸ «Хуснихатга ўрганишингиз керак» анъаналарга қараганда, бу сўзни халифа Али (656—661) айтган экан.

⁴⁸⁹ «Агар ер юзидаги дарахтлар қалам бўлса...» Лқ,уръон, 31-сура, 27-оят.

шида уларнинг ном ва амалларини кўрсатувчи махсус харфлардан иборат шифр, монограмма (Л. З. Б у д а г о в, I, стр. 737).

⁴⁹¹ Ёқут — машхур «Китоби мўъжам ал-булдон» (бу асар фон Фердинанд Вюстенфельд томонидан 6 жилда 1866—1870 йиллари нашр этилган: Исиг.5 ОеодгарЫзсбез \УоллерҒисЬ, Бегапзд. УОИ ҒегсИпапо' ШпзкепҒеЫ, V. I—VI, БеҒргш, 1886—1870) асарининг муаллифи Ёқут Хамавий (тахминан 1179—1229). Ёқут ўз замонининг машхур хатотларидан бўлган (Ёқут ҳақида батафсил маълумот олиш учун қаранг: И . Ю . К р а ч к о в с к и й, Избранные произведения, т. IV, стр. 330—340).

¹⁹² «...қалам (дастёрлиги) билан Тангри (инсонга) илм ўргатади» — Куръон; 96-сура, 4—5-оятлар.

¹⁹³ «Сийёҳдон, қалам ва уларнинг ёзган хатлари билан қасамёд қиламан» — Куръон, 68-сура, 1-оят.

⁴⁹⁴ Рустами достон — Зол ва Рудобнинг ўғли; «Шоҳнома»нинг қахрамонларидан (қаранг: «Шахнаме», I, стр. 628-629, прим. 7902-7903).

⁴⁹⁵ Исфандиёр - Эроннинг Кайёнийлар сулоласидан бўлган Киштоспнинг ўғли («Комус ал-аълум», т. II, 219-бет).

¹⁹⁶ Дороб — Эроннинг Кайёнийлар сулоласидан бўлган саккизинчи ҳукмдори (А. А. С т а р и к о в, Фирдоуси и его поэма «Шахнаме», «Шахнаме», I, стр. 521).

¹⁹⁷ Қоф (Кўхи Қоф) — афсонавий тоғ; у гўё ер чеккасини ўраб турар эмиш. Баъзан Кавказ тоғлари ҳам шу ном билан аталган (Х. Х а с а н о в, Географик номлар имлоси, 133-бет).

⁴⁹⁸ Шом — ўрта аср адабиётида хозирги Сурия шу ном билан аталган.

¹⁹⁹ «(Тангри) истаган кишингни азиз қиласан» — Куръон, 3-сура, 26-оят.

²⁰⁰ Абдуллахон I вафот атгач (1540), мамлакатдақўш ҳокимиятчилик бошланди; Бухорода Убайдуллахон (1533-1539)нинг ўғли Абдулазиз (1540—1550), Самарқандда эса Кўчқинчixonнинг учинчи ўғли Абдуллатиф ҳокимиятни қўлга олди (1540—1551). Уша вақтларда Мовароуннаҳрда феодал тарқоқлик бенихоят кучайди. Ҳофиз Таниш бу ерда Абдулазиз билан Абдуллатиф ва бошқа Шайбоний султонлар ўртасида кучайиб кетган курашни кўзда тутди (қаранг: Б. А х м е д о в, К.: Муниров, Ҳофиз Таниш Бухорий, 22—23-бетлар).

⁵⁰¹ «Хижрий тўққиз юз эллик еттинчи йили» — а 1550 йили.

²⁰² «Ҳайф аз Абдулазйзхон» жумласини ташкил а этган сўзларни абжад ҳисоби билан киммати қўйилса, 1 хижрий 958/1551 йил чикади.

^{Г.ИМ} Пирмухаммадхон - Жонибек султоннинг ўғли, Я Абдуллахон II нинг амакиси; ўша вақтда Балх ҳокими я Эди.

⁵⁰⁴ Наврўз Аҳмадхон (Бароқхон) — Абулхайрхоннинг набираси; 1551—1556 йиллари Самарқанд ҳокими а бўлган.

''' «(Дунё) ишларида одамлар билан кенгаш» Куръон, 3-сура, 159-оятга шпора.

»р рух _ шахмат доналаридан бирининг номи. Бу III ерда, хар бир кишлокка харбий қисм билан амирлардан К бирортасини қўйиб кетди маъносида.

''' Қосим шайх - бухоролик машхур шайхлардан; V асли карминалик бўлиб ўша ерда истикомат қилган ва хижрий 986/15.78 йили вафот этган. Шайбонийлардан

ган («Тазкират ал-авлиё», ЎзФАШИ қўлёзмаси, инв. № 7017, в. 866-876).

¹¹⁸ **Жаҳрия** - жаҳр дарвишларининг Оллоҳнинг номи билан овоз ва турли ҳаракатлар билан такрорлаб зикр тушиши; зикру самоъ; жаҳрия — а на шундай йўсинда зикр тушиш. Зикрнинг яна бир тури «хуфия» аталиб, бунда Тангрининг номи овоз чиқармай такрорланади («Самария», стр. 251, прим. 77).

¹¹⁹ **Товочи** - харбий амалдор. Унинг зиммасига лашкар тўплаш, харбий юришлар вақтида уни тўхташ манзилларида ўрнаштириш, жанг олдида уни тартибга солиш вазираси юклатилган («Матла ас-саъдайн», ЎзФАШИ қўлёзмаси, инв. № 17, в. 205а; «Абдуллонома», в. 836; Б. Д. Греков и А. Ю. Якубовский, Золотая Орда и ее падение, стр. 472).

¹²⁰ «Ўша вақтда ул ҳазратнинг (Абдуллоҳнинг) сипоҳи ниҳоятда кам эди. ... (қалъани) қўриқлаш учун ҳар қуни ўн беш кишини тайин қилди» - бу ерда сўз фақат амирлар, яъни лашкар бошлиқлари хусусида бораётир.

¹²¹ **Октепа** Самарканд билан Хишткўприк ўртасида жойлашган катта қишлоқ (М и р з а А б д у А з и м С а м и, Тарих-и салатин-й манғитийа, стр. 148, прим. 166).

¹²² **Ички** (эшик оғаси, эшик ихтиёри) — хон саройининг мутасарруфи (С. А. Азизмджанова, К истории Ферганы, стр. 63). Бу даврда - хоннинг энг яқин маҳрамларининг бошлиғи.

¹²³ «Ҳамда найзачи ва ханжарчи турклардан...» - бу ерда сўз ўша йилларда Шайбонийларнинг ўзаро қурашларида қатнашган анатолиялик турк аскарлари ҳақида бораётир (бу ҳақда қаранг: Б. Аҳмедов, К. Муниров, Хофиз Таниш Бухорий, 29—31-бетлар).

¹²⁴ Абдуллоҳнинг харбий кучи 15 кишидан иборат бўлмаган, албатта. Хофиз Таниш бу ерда ҳам амирларни кўзда тутди.

¹²⁵ Қушбеги — XV—XVI асрларда подшоҳ қудгонасининг мутасарруфи; XIX асрда хоннинг биринчи вазири (А. А. Семёнов, Бухарский трактат, стр. 148).

¹²⁶ Садр — вақфлар иши билан шуғулланувчи амалдор (қаранг: А. Л. Семёнов, Бухарский трактат, стр. I 141).

¹²⁷ **Қатагон** -- узбек уруғларидан бири. Бу уруғ, бошқа кўчманчи узбек қабила ва уруғлари сингари XIX асрда ҳам кўчиб юрган (Н. В. Хаников, Описание Бухарского ханства, стр. 60, 65).

¹²⁸ «...дарёдан ўтиб» — Зарафшоннинг бирорта irmoғи бўлиши керак. Н. В. Хаников XIX асрда ҳам Кармина Зарафшондан чиқарилган ариқдан сув ичганлигини айтади (Н. В. Хаников, Описание Бухарского ханства, стр. 34).

¹²⁹ Дарвиш **шайх Алиободий** - XVI асрдаги кўзга қўринган шайхлардан. Асли алиободлик бўлиб, кўпгина Шайбоний хонлари ва султонлар унинг муриди бўлган («Ламаъот», 216 — 217-бетлар).

¹³⁰ «...келшниш **яхшироқдир**» — Куръон, 4-сура, 128-оят.

¹³¹ «**Калиди мулки Бухоро**» абжад ҳисоби билан хижрий 958/1551 йилни беради.

¹³² **Озар** — қадимги Сурия календарининг олтинчи ойи (қаранг: Б и р у н и, I, стр. 88). Ҳозирги март ойига тўғри келади.

Хумо (Хумой) куши — хайбатли йиртқич қуш

бўлиб, тоғ чўққиларида яшайди. Қадимги мифологияда - бургут бошли, шер гавдали, кенг қанотли бир маҳлук; одам ва ҳайвон гўшти билан тирикчилик қилган. Анъаналарга қараганда, унинг сояси кимнинг бошига тушса бахтиёр, яъни подшоҳ бўлармиш. Подшоҳларнинг хумоюн аталиши ҳам шундан.

¹³³ **Мироҳўр** - подшоҳ, хон отхонасининг бошлиғи (яна қаранг: А. А. Семёнов, Бухарский трактат, стр. 150).

¹³⁴ «...**лшфир ва золим бузуклардан бир гуруҳи**...» — бу ерда ҳам сўз Сафавийлар ва кизилбошлар ҳақида бораётир (бу ҳақда 257-изоҳга ҳам қаранг).

¹³⁵ «Тангрининг **ери** кенгдир» — Куръон, 39-сура, 10-оят.

¹³⁶ «...**хижрий тўққиз юз эллик тўққизинчи йил**нинг эрта баҳорида...» - 1552 йилнинг январь—февраль ойларида.

¹³⁷ «...ўликга **айланган ерни тирилтирди**» — Куръон, 35-сура, 9-оят.

¹³⁸ **Қўриқ** — хонларнинг баҳордан то қузгача турадиган яйлови; подшоҳ, хонларнинг езда турадиган жойи. Бу ерга уларнинг оила аъзолари ва уларни қўриқлаб турадиган харбий қисмдан ташқари кишиларнинг кириши ман қилинган (Л. З. Будагов, II, стр. 52). Кармина ёки Қарши атрофида жойлашган қўриқлардан бири бўлиши керак.

¹³⁹ **Қарноб** — Қашқадарёнинг ирмоқларидан Жод-РЗД бўлса керак. Ҳозирги Китоб (Кифти об) унинг бўйида жойлашган (В. В. Бартольд, Туркестан, Соч., т. I, стр. 188).

¹⁴⁰ «...**шайхулислом Хожа Жўйборийнинг**...» — бу ерда ҳам сўз Хожа Ислом ҳақида бораётир.

¹⁴¹ **Нуширвон** — Хусрав I Ануширвон (531—579); Сосонийлар сулоласидан бўлган машҳур подшоҳлардан (унинг ҳақида қаранг: М. М. Дьяконов, Очерки истории древнего Ирана, стр. 309—315). У Шарқ классик адабиётида кўпинча «Нуширвони одил» номи билан машҳурдир.

¹⁴² **Маймурр** қўриғи — Қаришдан бир ёғоч (6—7 км.) масофада жойлашган катта қишлоқ (В. В. Бартольд, Туркестан, I, стр. 157). Шу номдаги қишлоқ Самарканд атрофида ҳам бўлган (В. В. Бартольд, Туркестан, I, стр. 144).

¹⁴³ «...қулоқ оёний...» — қуён бўлса керак. Қуён қанжағали уруғининг тармоқларидан бири. Бу уруғ манғитлар қабиласига қараган. (Қаранг: И. В. Хаников, Описание Бухарского ханства, стр. 58, 63).

¹⁴⁴ **ж Кутовол** — хиндча сўз бўлиб, ўрта асрларда қалъа бошлиғи (комендант) шу ном билан юритилган.

¹⁴⁵ **Қасби** — Қаршининг ғарби-жанубий томонида, ундан 4 фарсах масофада жойлашган катта қишлоқ. Қасби ўша вақтда Қаршидан ҳам катта бўлган (В. В. Бартольд, Туркестан, Соч., т. I, стр. 190).

¹⁴⁶ **Асир қурраси** — астрологлар таъбирича, дунё бир-бирини ўраб турган қурралардан, яъни шарлардан (ер, сув, ҳаво ва олов қурраси) иборат бўлиб, олов қурраси улардан юқорида бўлган. Шунинг учун уни «асир қурраси» деб атаганлар (асир қурраси ҳақида қаранг: «Ғиёс ал-луғат», 15-бет).

¹⁴⁷ «...**тахминан икки юзга яқин киши билан**...» — фикримизча, бу ракам ҳам ҳақиқатдан йирик бўлиб, бу ерда амирлар ва мулозимларнинг умумий сонигина қўрсатилган бўлса керак. Хофиз Таниш бошқа жойда Аб-

дуллахон лашкарини юлдуздек куп, сон-саноксиз, дбС ёзади.

³⁵ «Маслаҳат битиб, кўнглинг қарор топгандан кейин, Тангрига таваккул қилиб, ишингни бошлайбер» Қуръон, 3-сура, 159-оят.

¹⁰ Қирққудук - асарда баён этилган воқеаларнинг боришига Қараганда, бу мавзё Амуударёнинг ўнг соҳилида бўлган. Махсус хариталарда шу номдаги жой Қарқи кечуви яқинида ҳам учрайди.

³⁴¹ Хандак — ура, тўсик; душман ўтолмасин учун қалъа атрофига қазиб қўйилган чуқур.

•² Темирхожа Сайид Отойи — тошкентлик машҳур шайх, Сайид Отанинг авлодларидан; XVI асрда ўтган.

^{ж1} Баргуствон* - урушда яроқ ва ўқ ўтмасин учун отнинг уетига ташланадиган махсус ёпик. Маймана (араб.) — қўшиннинг ўнг қаноти. Туркчада — жавонғор. Майсара (араб.) — лашкарнинг сўл қаноти. Туркчада — буронюр. Қалб (араб.) - подшоҳ, хон ҳузурда турган қисм; марказ. Туркчада — гул. Чаноҳ (турк) — қанот; қўшиннинг ўнг ва сўл қисмлари ёнида турадиган қанотлари. Худ — узун, учли, баҳайбат жез қалпоқ, жез қулоҳ. Уни асосан лашкар бошлиқлари кийган.

Урта Осиё халқларининг XIV — XVI асрлардаги харбий маҳорати ҳақида батафсил маълумот олиш учун қаранг: «Таворих гузида» в. 98а., 106а, 1096; Биноий, в. 13а, 186, 29а, 37а; «Меҳмонномаи Бухоро», в. 44а; «Тарихи Абулхайрхоний», в. 220а- 2206, 229а; М. И. И в а н и н, О военном искусстве и завоеваниях монголо-татар и среднеазиатских народов при Чингиз-хане и Тамерлане, СПб., 1875; Б. Д. Г р е к о в, А. Ю. Я к у б о в с к и й, Золотая~Орда и ее падение, стр. 348 - 353.

^М Шаҳоб — юлдузнинг фалакда жуда ҳам ёруғ бўлиб кўриниши; метеор («Ғиёс ал-луғат», 300-бет).

¹¹ Ҳарумон — Мисрда тошдан қурилган қадимий икки гумбазли баланд бино («Ғиёс ал-луғат», 54.8-бет).

•³ Хизр — Хизр пайғамбар.

³⁷ «Алфирор...» — Қуръон, 33-сура, 16-оят.

^{М8} Қўлга тушган ўлжа дастлаб хон ҳузурита тўпла-ниб, сўнг жанг қатнашчиларининг жамиятда тутган мав-кеига қараб тақсимланар эди (қаранг; «Тарихи Абул-хайрхоний», в. 224а—2246, 2296). Бунда отлик аскарга пиёда аскарга нисбатан кўпроқ берилган (И. П. П е т р у ш е в с к и й, Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII- XIV вв., стр. 45).

•• Танҳо — суюрғолнинг (550-изоҳга қаранг) бир кўриниши бўлиб, агар инъом (пул, молу мулк, ер-сув) фақат харбийларга берилса, танҳо аталган («Ар-рисола-ту фи таҳқиқи арози ал-ушрияти ва-л-хирожияти», ЎзФАШИ қўлёзмаси, инв. 4976, в. 67а). (Танҳо ҳақида қаранг: К. М. М и р з а е в, Танҳо как разновидность феодального землевладения в Бухарском ханстве, ТИЭ, вып. 3, Ташкент, 1952, стр. 5—21; А. Д ж у в а н м а р д и е в, К земельно-водным отношениям в Фергане в XVI—XIX вв., автореф. дисс, Ташкент, 1963, стр. 7; М. А. А б д у р а и м о в, Очерки аграрных отношений в Бухарском ханстве в XVI — первой половине XIX века, автореф. дисс, Ташкент, 1963, стр. 54 — 55).

•• Суюрғол — олий ҳукмдор (подшоҳ, хон ва сул-тонлар) томонидан шахзодаларга ва давлат олдида кўр-сатган зўр хизматлари учун амир ва рухонийларга бери-ладиган инъом (пул, молу мулк, ер-сув). Суюрғол нас-ший бўлиб, уни олган шахсга тўла ҳокимлик ҳам берил-

ган. Суюрғол XIV — ^ / асрларда Олтин Ўрдада-Г>Кин ва Урта Шарқда ҳамда Урта Осиёда кенг тарқалган эди (Суюрғол ҳақида қаранг: Л. З. Б у д а г о в, I, стр. 658; И. Н. Б е р е з и н, Очерк внутреннего устройства улуса Джучиева, ТВОРАО, т. VIII, стр. 428; Катрмер-нинг Абдураззоқ Самарқандийнинг «Маг.ча ас-саъдай» асари французча таржимасига изоҳи ЬЮПсе сё Гонуга^е резап ~~~ а роиг Шге МаПа-аззайеш оп-тас!]-та-а1БаБгет... ег, сҗи сошчеп! Б'Ыз1опе сёз ёеих зикапз ЗсБаБ-Конь е! Абоп-5а1с1, раг М. Онаёеп11ге, — ЬЮИсез ег. ехйа^з, I. XIV Рапз, 1843, р. 25; Б. Я. Влади-мирцев, Общественный строй монголов, стр. 115; V. F. Миоугку, А 8опг§па1 о! Оазлпг 1ьп ^allan8^Г ^-0огшн кг, pp. 927-960; А. М. Б е л е н и ц к и й, Из истории феодального землевладения в Средней Азии при Тимуридах. «Историк-марксист», 1941, № 4; В. А. Гор-длевский, Государство Сельджукидов Малой Азии, Избранные сочинения, т. I, стр. 98; И. П. П е т р у ш е в с к и й, Внутренняя политика Ахмеда Ак-Койюну, «Из-вестия АЗАН», 1942, № 2; А. Ю. Я к у б о в с к и й, Тимур (Опыт краткой характеристики), стр. 66, 67; Б. И. З а х о д е р, История восточного средневековья (Халифат и Ближний Восток), стр. 117, 118; И. П. П е т р у ш е в с к и й, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI — начале XIX вв., стр. 145-178; И. П. П е т р у ш е в с к и й, Землевладение и аграрные отношения в Иране XIII—XIV веков, М-Л., 1960, стр. 272-274; Я. Г. Г у л я м о в, К изучению эпохи Навои, Сб. «Великий узбекский поэт», Ташкент, 1948, стр. 18—19; Р. И. И а б и е в, Новые документальные материалы к изучению феодального института «Суюргал» в Фергане XIV—XVII вв., «Известия АН УзССР», 1959, № 8; М. А. Абду-раимов, Позднейшее упоминание о суюргале, «Обще-ственные науки в Узбекистане», 1961, № 2; А. Джу-ванмардиев, К земельно-водным отношениям в Фер-гане, стр. 6—7; М. А. А б д у р а и м о в, Очерки аграрных отношений, стр. 52—54 и др.).

³¹¹ Девонбеги — молия ёки харбий девон (министр-лик) бошлиғи (қаранг: А. А. С е м е и о в, Бухарский трактат, стр. 147).

¹⁰² Парвоначи — хоннинг ёрликларини амирлар ва бошқа амалдорларга етказиб турувчи сарой хизматчиси (А. А. С е м е и о в, Бухарский трактат, стр. 147).

⁵⁵³ «...мазкур йилнинг охирларида...» — 960/1553 йили.

••• Тура — одам бўйига мос қилиб хозирланган қал-кон бўлиб, жангчилар уруш вақтида олдиларида тутган-лар (Л. З. Б у д а г о в, I, стр. 391).

•• Чапар — луғавий маъноси — уй, девор. Бу ерда майда тўқилган четан. Уни душманнинг отган ўқи ва тошдан сақланмоқ учун баъзан тура билан бирга, кўп ҳолларда эса ўзини қўллаганлар (Л. З. Б у д а г о в, I, стр. 469).

•* Ўғонак мавзеи — аниқ ўрнини белгилаб бўлма-ди. «Абдуллонома»да айтилишича (в. 606), бу мавзеъ Насаф (Қарши) вилоятига қараган. Қасби атрофида бўлса эҳтимол.

•• Уғруқ — подшоҳ, хон ва султонларнинг оила аъзолари ва уларнинг тирикчилик анжомлари ортилган қарвон (Уғруқ термини ҳақида қаранг: В. В. Б а р -тольд, Улугбек и его время, стр. 37, прим. 2).

•* Кўчабанд — тасодифий хавф-хатардан сақланиш.

учун кўчаннинг икки томонини беркитиб қўйиш; баррикада.

¹⁰⁰ «Уч юз пахлавони билан...» бу рақам ҳам ҳақиқатдан йироқ бўлиб, бу ерда ҳам фақат амирлар ва кўзга кўринган баҳодирлар, лашкар бошликлари назарда тутилган бўлса керак.

¹⁰¹ **Ю Ч а р х и гардун** — айланувчи осмон. Осмонда ҳаракатда бўлган ҳар бир жисм (сайёра) чарх (чарх — гилдирак, айланиш маъносида) аталган (қаранг: «Ғиёс ал-луғат», 142-бет). **Гардун** - фалак, осмон; баъзан — тақдир. Бу ерда доимо ҳаракатда бўлган осмон маъносида.

¹⁰² **Хузур қалъаси** - Насафининг (Қарши) шарки-жанубий тарафида жойлашган қадимий шаҳар. Ибн Ховкалнинг кўрсатишича, Хузур Кеш вилоятига қараган 16 тумандан бирининг (12) маркази бўлган (В. В. Бартольд, Туркестан, Соч., т. I, стр. 189; яна қаранг: К. В. Х а и и к о в, Описание Бухарского ханства, стр. 78—79). Ҳозир Ғузур деб аталади ва Қашқадарё вилояти таркибида.

¹⁰³ **Қуҳра** — аслзода, юқори табақадан чиққан ёш йигит. Бундай кйшилардан хон гвардияси тузилар эди (чухра ҳақида қаранг: Л. З. Б у д а г о в, I, стр. 502).

¹⁰⁴ **Хаданг** - оқ қайинга ўхшаш қаттиқ дарахт. Урта асрда ундан аравалар ва ўқлар ясаганлар («Меҳмонномаи Бухоро», в. 108а).

¹⁰⁵ «**Биз сенинг учун ошқора ғалаба бағишладик**» Куръон, 48-сура, 1-оят.

¹⁰⁶ «**Қачонки бизнинг қуч-қувватимизни сезганларидан сўнг қочганларини кўрасан**» Куръон, 21 -сура, 12-оят.

¹⁰⁷ «...шаҳри Самарқанд» сўзига мувофиқ (бўлган) (**тўққиз юз эллик бешинчи йилда**) 1548 йили. «Шаҳри Самарқанд» сўзидаги ҳарфлар қиммати ҳам шу йилни беради.

¹⁰⁸ **Косон** - Каршининг ғарби-шимолий тарафида жойлашган қатта қишлоқ; ҳозир Қашқадарё вилоят Косой туманининг маркази.

¹⁰⁹ «**Тангри уни қувватлади**» — Куръон, 9-сура, 40-оят.

¹¹⁰ «**Тангри хоҳлаган кишини ёрдам бериш билан қувватлайди**» — Куръон, 3-сура, 13-оят.

¹¹¹ «...мазкур йилда...» - 960/1553 йилда. Ўша йиллари Самарқандда Кўчкнчхоннинг ўғли Абу Саъид-хон (Султон Саъид) ҳукмронлик қиларди.

¹¹² **Кеш** — Шахрисабзнинг эски номи бўлиб, араб географи Ёқуб Хамавийнинг кўрсатишича, у VII асрда қурилган (Шахрисабз ҳақида қаранг: В. В. Бартольд, Туркестан, Сочинения, т. I, стр. 188).

¹¹³ **Баҳмон** Сосонийлар сулоласининг асосчиси Ардашер Папакон (226—241).

¹¹⁴ **Ҳафтжўш хуми** - - етти хил қуйма маъданни (олтин, кумуш, темир ва бошқалар аралашмасидан ҳосил бўлган) («Ғиёс ал-луғат», 552-бет) эритиш ва аралаштиришда ишлатиладиган пишқидиш (хум).

¹¹⁵ «**Ваъдалашиб, лекин унинг урдасидан чикмангиз ҳам**» — Куръон, 8-сура, 42-оятга ишора.

¹¹⁶ «**Тангри истаган кишига ёрдам беради; у буюк ва меҳрибондир**» — Куръон, 30-сура, 5-оят.

¹¹⁷ «**Албатта, сизларга ғалаба ҳукм этдик**» — Куръон, 3-сура, 190-оятга ишора.

¹¹⁸ «**Тангри сенга қатта ёрдам беради**» Куръон, -сура, 3-оят.

¹¹⁹ «**Ишда маслаҳат қилмаган киши тўғри йўл тутиши мумкин эмасдир**» - Куръон, 3-сура, 159-оятга ишора.

¹²⁰ **Калиф** — Амударё бўйида, унинг ҳар икки қирғоғида жойлашган қадимий зўр шаҳарлардан. Самъонийнинг (XII асрда ўтган араб географи) кўрсатишича, Калиф билан Балх оралиғи 18 фарсах бўлган (В. В. Бартольд, Туркестан, Сочинения, т. I, стр. 130—131).

¹²¹ «**Тўққиз юз олтмиш биринчи йили**» — 1554 йили.

¹²² «...у фирдавс безакли вилоятни ўша йили ражаб ойида эгаллади. «**Ҳокони даҳр (дар моҳи) ражаб ба шаҳр даромад**» ибораси унинг тахтга ўлтириши учун икки тарихни ўз ичига олади» 961 йилнинг ражаб ойи — 1554 йил июнь ойига тўғри келади. «Ҳокони даҳр» ва «ба шаҳр даромад» сўзларининг ҳар бирида тарих яширинган бўлиб, 961 йилни кўрсатади.

¹²³ **Шайх Абулҳасан Ишқий** — асли хоразмлик бўлиб, Накшбандия тарикатига мансуб бўлган («Силсилат ал-орифин», ЎзФАШИ қўлёзмаси, инв. № 452, в. 1166).

¹²⁴ «**Э Тангри, хоҳлаган кишинга мулк берасан**» - Куръон, 3-сура, 26-оят.

¹²⁵ **Дабусия** -- Самарқанддан Бухорога борадиган қатта йўл устида жойлашган қалъа; Самарқанд билан Дабусия ўртасидаги масофа қарийб 18 фарсах (108—126 км.) бўлган (қаранг: В. В. Бартольд, Туркестан, I, стр. 148—149; Н. Ф. С и т н я к о в с к и й, Сообщение о заседании Туркестанского кружка любителей археологии 11 декабря 1896 года ПТКЛА, год II, 1897, стр. 20; Л. А. З и м и н, Кала-и Дабус, ПТКЛА, год XXI, 1917, стр. 43—64).

¹²⁶ «**румай найзабоз, милтиқ отувчилардан бир қанча гуруҳга**» — бу ерда ҳам сўз ёлланган Туркия аскарлари хусусида бораётир.

¹²⁷ **Ихтиёр (соҳибихтиёр)** — подшоҳ, хон ва султон саройининг мутасаддиси. Унинг зиммасига сарой аҳлига бошчилик қилиш ва қабул маросимларини бошқариш топширилган эди (С. А. А з и м д ж а н о в а, К истории Ферганы, стр. 63—64).

¹²⁸ **Ясовул** — подшоҳ, хон саройидаги кичик мансабдорлардан. Улар маъмурий-полиция идорасининг топшириклари бажарган. Ясовуллар хонларнинг шахсий хизматчилари ҳам ҳисобланганлар (қаранг: «Меҳмонномаи Бухоро», в. 69 а; Таворихи гузида, в. 87 в; «Муқим-ханская история», стр. 259, прим. 194; «История Абу-л-фейз-хана», стр. 162, прим. 257; В. В. Бартольд, Церемониаль при дворе узбекских ханов в XVII в., стр. 35).

¹²⁹ «**Борликларнинг йўқ бўлиши учун Тангрининг қўйган муддати келганда, уни кечиктириб бўлмайди**» — Куръон, 71-сура, 4-оятга ишора.

¹³⁰ «**Тангрининг ҳукми шу; (уни) қайтариб бўлмайди. Унинг балосини дафъ қилувчи ҳам бўлмайди**» — мусулмонлар ўртасида тарқалган дуолардан.

¹³¹ «**Жаннат қиличларнинг сояси остидадир**» — ҳадис.

¹³² «...тўққиз юз олтмиш иккинчи йилнинг ражаб ойида...» — 1555 йилнинг май—июнь ойида.

¹³³ «...мазкур йилнинг рамазон ойида...»

¹³⁴ йил июль ойида.

¹³⁵ «...уч юз нафар...» - бу рақам ҳам ҳақиқатдан йироқ бўлиб, бу ерда ҳам аскар бошликлари ва бошқа амалдорлар сони келтирилган.

Бурдалиқ кечуви — Бурдалиқ Амударёнинг ўнг соҳилида, Калиф билан бир қаторда турган шаҳар ва вилоят маркази бўлиб, дарёдаги асосий кечувларнинг бири ҳисобланган. Карпшдан Бурдалиқгача бўлган масофа 210 кмга яқин (В. И. Масалский, Туркестанский край, стр. 564, 663, 728).

ж **Дўстимхожа Сайид Отойи** - тошкентлик мазкур шайх Сайид Отанинг авлодларидан; XVI асрда ўтган.

⁵⁹⁶ **Коровул** - кўшиннинг ғули (авангарди) олдида борадиган отряд. «Коровулнинг асосий вазифаси, — деб ёзган эди проф. А. Ю. Якубовский, — кўрикчилик хизматини ўташ, ҳаракатдаги кўшиннинг олд томонида нималар бўлаётганини тўхтовсиз кузатиб, бундан (хон ёки гюдшоҳни) хабардор қилиб туришдан иборат» (Б. Д. Греков и А. Ю. Якубовский, Золотая Орда и ее падение, стр. 347). Коровулнинг сони ҳақида манбаларда аниқ маълумот йўқ. Рузбехон унинг кўп сонлик бўлишини айтган («Мехмонномаи Бухоро», в. 44а). Коровулнинг кўпинча ўзидан кўп душман билан жанг қилиши, баъзан мустаҳкам қалъани камал қилишга журъат этиши Рузбехоннинг бу сўзларини тасдиқлайди («Тарихи Абулхайрхоний», в. 223а, 234а; «Таворихи гузида», в. 866; Мухаммад Салих, Шейбани-намэ, Джагатайский текст. Посмертное издание П. М. Меливрайского, стр. 25).

⁷ «**Тангрининг** карами умумий ва инъоми қа-ноатлиларгадир» — Куръон, 157-сура, 156-оятга ишора.

⁸ «**Кўп вақтлар бўладики, озгина кпшлар, Тангрининг амри қудрати билан кўпчиликдан ғолиб келади; улар устидан ғалаба қозонади**» Куръон, 2-сура, 249—251-оятларга ишора.

⁹ «**Тангрининг раҳматидан умидсиз бўлманг**» Куръон, 2-сура, 249-оят.

⁶⁰⁰ «**...кимки Тангрига таваккул қилса, Тангрининг ўзи унга кифоядир**» - Куръон, 65-сура, 3-оят.

¹⁰⁰ «**Ёрдам фақат буюк ва доно Тангри дандир**» — Куръон, 3-сура, 126-оятга ишора.

¹⁰² «**Маслаҳат битиб, кўнглинг қарор топгандан кейин, Тангрига таваккул қилиб ишингни бошлайбер**» — Куръон, 3-сура, 159-оят.

¹⁰³ **Жавзо** - астрологларнинг фикрича, ойнинг ҳаракат йўли билан куёш ҳаракат йўлининг кесишган жойи; куйрукли юлдуз.

им **Чухра оқоси (чухра боши)** — хон кўрикчиларининг бошлиғи. Бу ҳарбий қисм хоннинг махсус гвардияси ҳисобланган ва унга зодагонларнинг ўғиллари рлинган (Л. З. Будагов, I, стр. 502).

¹⁰⁴ **Қушбеги** — хоннинг овчи қушлари ва ов ҳайвонларининг мутасарруфи. Унинг зиммасига овни ташкил қилиш ва ўтказиш вазифалари ҳам юклатилган эди.

ш; **Сувчи** — манбалардан ва махсус адабиётлардан бу мансаб эгасининг нима хизмат ўтагани маълум эмас. Кўшиннинг сувдан ўтиши ишларини ташкил қилувчи амалдор бўлиши керак.

¹⁰⁷ **Яровул** — махсус ҳарбий разведка қисми.

¹⁰⁸ **Коронгутоғ** - Оксув (Кошғар) билан Тибат ўртасидаги тоғ тизмаларидан бири шундай аталган («Тарихи Рашидий», в. 276б).

¹⁰⁹ Мўғулистон хоии Рашидхон (1533—1571) билан Наврўз Аҳмадхон ўртасида қозок хони Тоҳирхонга ^ 1523—1533) қарши иттифок бор эди. 951/1544 йили гар Иссиккул бўйида учрашганларида шундай иттифок

тузганлар (В. В. Бартольд, Очерк истории речья, II, стр. 94).

⁵¹⁰ **Мўғули** — масофа ўлчови; ҳажми маълум эмас. Урта асрларда турк ва мўғул қабилалари ўртасида кенг қўлланилган ўлчов бирлиги — фарсах ёғочга (6 км) баробар бўлса керак, чунки баъзан «санги мўғули» деб аталади.

⁶¹ **Шаҳри Исло**м — Кармина ёнида жойлашган қадимги қишлоқлардан. У XIX аср охиригача ҳам мавжуд бўлиб, ўша вақтда Исломокент аталган (қаранг: Л. Ф. Ситняковский, Заметки о Бухарской части долины Зеравшана, ИТОРГО, т. I, вып. 2, стр. 208).

⁶¹ **Ромитон** — Бухоронинг ғарби-шимолий тарафида, шаҳардан 20 км масофада жойлашган қадимий қишлоқ (В. В. Бартольд, Туркестан, I, стр. 222—223; В. И. Масалский, Туркестанский край, стр. 622, 691). Ҳозирда шу номдаги туман маркази.

¹¹¹ «**...албатта, инсон золим ва нодон бўлгандир**» — Куръон, 33-сура, 72-оятга ишора.

¹¹² «**...бу иш Тангрига мушкул эмас**» — Куръон, 35-сура, 17-оят.

⁶²⁵ **Хожа Жонхожа** — Хожа Мухаммад Порсонинг авлодларидан.

¹¹³ «**(Тангри) ҳамма нарсани махлуқларга берди; ундан сўнг тўғри йўлга бошлади**» — Куръон, 20-сура, 50-оят.

¹⁵¹⁷ «**(Эй Довуд) мен сени ер юзига халифа қилдим**» — Куръон, 38-сура, 26-оят.

¹¹¹⁸ «**Тангри ўз мулкни истаган кишига беради**» — Куръон, 2-сура, 247-оятга ишора.

^{61а} **Хожа Абдували** — Хожа Мухаммад Порсонинг авлодларидан. Хожа Мухаммад Порсо эса Хожа Баҳоуддин Мухаммад Нақшбандийнинг иккинчи халифаси. Шоҳрух (1409-1447) ва Халил султон (1405-1409) замонида яшаган. 822 йил жумод ал-охир (1419 йил июль ойи)да Маккада 73 ёшда вафот этган («Рашахот», 57—63-бетлар).

¹¹⁴ **Убайдуллахон** - бу ерда сўз Шайбонийхоннинг жияни Убайдуллахон (1533—1539) хусусида бораётир.

⁶²⁷ «**...ва албатта ҳол шуки, (қачонки) Тангрининг бандаси (яъни Абдуллох) тик туриб ибодат қилаётганда...**» — Куръонда бундай гап йўқ, лекин шунга яқин бир оят бор: «Қачонки Тангрининг бандаси (умматларни) унинг ҳузурига чақириш учун ўрнидан турганда, уларнинг барчаси атрофига йиғилишга ҳозир эдилар» (Куръон, 72^сура, 19-оят).

⁶²² «**Шу муқаддасдирки, ўз бандасини кечасида сайр қилдирган зот улугдир**» — Куръон, 17-сура, 1-оятга ишора

¹¹⁵ «**У зот улугдирки, (қачон) ўз бандасига (Мухаммадга) Куръонни лавҳул махфуддан туширса**» - Куръонда бундай гап йўқ, лекин 25-суранинг биринчи оятида шунга яқин гап бор.

⁶²¹ «**Улуғлик меҳнат ўлчови билан қўлга киритилади**» — мақол.

⁶² **Чечакту** ва **Маймана** — Афғонистоннинг шимолий қисмидаги шаҳарлардан. Ҳар иккаласи Мурғобнинг шарқий томонида, бир-биридан-кўп йироқ бўлмаган масофада жойлашган. Бобурнинг кўрсатишича, Мурғобдан Чечактугача бўлган масофа 10 ёғоч бўлган («Бобурнома», 218—219-бетлар).

^{62ж} «**Мазкур йилнинг илк баҳорида**» - 962/1555 йили

Совари (қўплиги — совурин) — совға, инъом. Маҳаллий ҳокимлар хон уларнинг қўл остидаги вилоятлардан ўтиб кетаётганда ёки хон хузурига тўпланганларида унга аҳолидан тўплаб бериладиган инъом. Бу билан улар хонга садоқат ва иттиқорликларини билдирдилар (бу ҳақда батафсил маълумот олиш учун қarang: В. В. Р а д л о в, Опыт словаря тюркских наречий, т. II, стр. 235-236; Л. З. Б у д а г о в, I, стр. 616-617; И. П. П е т р у ш е в с к и й, Земледелие и аграрные отношения в Иране в XIII—XIV вв., стр. 392;) Баъзан «пешкаш», «тансуқот» сўзлари билан ҳам бирга келади («Меҳмонномаи Бухоро», в. 956).

⁶²⁸ **Пешкаш** — совға, инъом. Маҳаллий ҳокимлар шоҳ ва хонларга вақти-вақти билан қилиб турадиган инъом, совға. Турлимазолар, отвамошлар, китоб ва баъзан қулар ҳам пешкаш ўрнида тортиқ қилинар эди («Меҳмонномаи Бухоро», в. 1166, 214а, 214б; «Тарихи Рашидий», в. 386; Биноий, в. 8а). Рузбехоннинг кўрсатишича, хон хузурига тўпланган пешкаш уч қисмга бўлинар, сўнг унинг бир қисми кўзга кўринган султонлардан бирига берилиб, иккинчи қисми хоннинг яқинлари ўртасида тақсимланарди. Қолган қисми хоннинг ўзига тегишли бўлган («Меҳмонномаи Бухоро», в. 2146, 215а).

⁶²⁹ **Дурбой** — Дўрмон бўлса керак. У Қоракўлнинг шарқий томонида, ундан 4 км масофада жойлашган. Қоракўлнинг ғарби-жанубий томонида, ундан 4 км масофада Буртой деган жой ҳам бор; ҳар ҳолда, шу икки жойдан бирортаси бўлиши мумкин.

¹³⁰ **«Фақат Тангри зотидан бошқа ҳар қандай нарса ҳалок бўлувчидир. Ҳокимлик унинг қўлидадир ва ўлгач, (барчангиз) унга (Тангрига) қайтасизлар»** Куръон, 28-сура, 88-оят.

⁶³¹ **«Мазкур йилнинг зулкаъда ойида»** — 963/1556 йилнинг сентябрь ойида.

¹³² **Работи Хожа** — Самарқанднинг жанубий томонида, шаҳардан 4 фарсах (24 — 28 км) масофада жойлашган қишлоқ. Самъоний ва Ёқут замонида у Варақсар (тўғонббши ёки сувбоши) аталган, чунки бу ерда Зарафшонга тўғон қурилиб, ундан бир неча ариқ чиқарилган. Даргом ариғи ана шулардан бири ҳисобланиб, Самарқандга сув келтирган (В. В. Б а р т о л ь д, Туркестан, I, стр. 133).

⁶³³ **«Ҳақиқатан (ҳам) биз Тангрининг бандасимиз ва албатта унинг ихтиёрига қайтамыз»** — Куръон, 2-сура, 156-оят.

⁶³⁴ **«Мурда дар масти»** сўзларидаги ҳарфлар киммати абжад ҳисоби билан қўйилса, ҳижрий 963 йил келиб чиқади.

⁶³⁵ **«Й» «ў тга и»** йили - 962/1554 йили.

⁶³⁶ **«Хирмонсўз»** сўзларининг киммати абжад ҳисоби билан 963/1556 йилни беради.

¹³⁷ **Кисро** — Хусрав Ануширвоннинг лақабларидан. Мусулмонлар орасида у «Нуширвони одил» номи билан машҳурдир.

¹³⁸ **«...ва Тангри унга мулк берди»** — Куръон, 38-сура, 26-оятга ишора.

¹³⁹ **«(Тангри) баъзиларнинг даражаларини баъзи бировларниқидан юқори қилди»** Куръон, 6-сура, 165-оят.

⁶⁴⁰ **Куфин** — Кармина яқинида жойлашган қишлоқлардан.

⁶⁴¹ **«Кимки Тангрига таваккул қилса, Тангри унга қифоят қилувчидир»** — Куръон, 65-сура, 3-оят.

«(Тунни) кийим қилдик» — Куръон, 78-сура 10-оят.

⁶⁴² **Шоту ва нарбдон** — нарбдон — қалъа ва бошқа истеҳкомларнинг деворларига қўйиладиган узун, у лама шоту. Шоту — оддий шоту.

⁶⁴³ **«Ўша жойда мусулмонлар синондан ўтдилар ва каттиқ силкитилдилар»** — Куръон, 33-сура, 11-оят.

⁶⁴⁴ **Ҳисор жилғаси** — афтидан, бу ерда Ҳисори Шодмон яқинидаги жилғалардан бири назарда тутилади. Ҳисор йлғари Ҳошим султоннинг мулки эди.

⁶⁴⁵ Бу ерда сўз Темурнинг 1363 йили Шахрисабзни олиши ҳақида бораётир (қarang: Л. В. С т р о е а. а, Возникновение государства Тимура, «Ученые записки ЛГУ», № 128, вып. 3, стр. 82).

⁶⁴⁶ **«...у қалъанинги ёнида бирорта ҳам ҳукмдор йўқ эди»** — Ҳофиз Таниш янглишган. Бу вақтда Шахрисабзда қуп сонлик мўғул отряди турар эди (Л. В. Строева, Возникновение государства Тимура, стр. 82).

⁶⁴⁷ **Доруға** — луғавий маъноси: эзиш, қисиш, Мўғуллар, Темурийлар ва Шайбонийлар даврида доруғадар вилоят, шаҳар ҳокими бўлган. Унинг зиммасига шаҳарни идора қилиш, аҳоли рўйхатини олиш ва уни ҳисоб-китоб қилиб бориш, солиқ ундириш вазифаси юклатилган (Л. З. Б у д а г о в, I, стр. 547; Н. И. Б е р е з и н, Харханные ярлыкы Тохтамыша, Темир-Кутлуга, Саадат Гирея, стр. 45; В. В. В е л ь я м и н о в-З е р н о в, Исследование о Касымовских царях и царевичах, ч. 1, стр. 30; А. П. Н о с о н о в, Татары и Русь, стр. 14).

⁶⁴⁸ **«Бу Тангрининг фазли. Уни хоҳлаган кишига беради. Тангри улуг фазл эгасидир»** — Куръон, 2-сура, 105-оят.

⁶⁴⁹ **«У истаган нарсасини қила олади»** — Куръон, 14-сура, 27-оят.

⁶⁵⁰ **«Биз албатта сени ер юзига подшоҳ қилдик»** — Куръон, 38-сура, 26-оят.

⁶⁵¹ **«Биз албатта уни ер юзида (ҳамма нарсага) қилдик қилдик»** — Куръон, 18-сура, 84-оятга ишора.

⁶⁵² **Уратепа** — Фарғона, Зарафшон ва Илоқ водийларини бир-бири билан боғлаб турган катта савдо йўли устида жойлашган қадимий шаҳар. Тарихда Усрушана номи билан ҳам машҳур (қarang: В. В. Б а р т о л ь д, Туркестан, I, стр. 221-226; В. П. М а с а л ь с к и й, Туркестанский край, стр. 691 — 692).

⁶⁵³ **Зомин** — Самарқанд билан Хужанд ўртасида, катта йўл устида жойлашган қишлоқ. Самарқанд билан Зомин оралиғидаги масофа 17 фарсах бўлган (В. В. Б а р т о л ь д, Туркестан, I, стр. 222-223).

⁶⁵⁴ **Сом Наримон** — Сом ибн Наримон. Сом «Шохнома»нинг қахрамонларидан, Фаридун ва Минучеҳр замонида Мозандаронда Захҳокка қарши қурашда қахрамонлик кўрсатган шаҳе («Шахнаме», I, стр. 615-619, 637).

⁶⁵⁵ **«Тўққиз юз олтмиш тўртинчи йилнинг жумуд ус сонийида...»** — 1557 йилнинг апрель ойида.

¹³⁷ **Мотурид** — Самарқанднинг ғарби-шимолий томонида жойлашган баҳаво жой (В. В. Б а р т о л ь д, Туркестан, I, стр. 141).

⁶⁵⁸ **Кониғил** — Самарқанднинг жанубий томонида, Сиёҳ об (Оби Раҳмат) бўйида жойлашган кенг, кўк-ламзор мавзё. Унинг узунлиги тахминан 2 км бўлган («Бобурнома», 66-бет, «Самария», стр. 227).

⁶⁵⁹ **Дарвозайи Оҳанин** — Бухоронинг қадимий дарвозаларидан бири; Мозори Шариф дарвозаси (Шарқий!

дарвоза) ўрнида бўлган (қаранг: В. В. Бартольд, Туркестан, I, стр. 155; О. А. Суҳарева, К истории городов Бухарского ханства, стр. 21 - 22).

⁶⁵⁰ **Кахрабо** - - янтарь; Болтиқбўйи ва Бирмадан чиқадиган камёб минерал (Бируни, Минералогия, стр. 197 — 200, 469 — 470); у сарик тусли бўлади.

⁶⁵¹ «**Макнотус**» Бируний «Минералогия»сида — магнотие («Минералогия», стр. 200 — 202).

⁶⁵² «...оташишон ханжари билан (унинг) олмос танасига ва ҳаво ранг нишон саҳифасига яраклаган гавхардан чумоли оёғи ва пашша қанотини чизди» — чопилган қилиқнинг сатҳида қоннинг чумоли оёғи ва пашша қаноти шаклида из қолдиришидан киноя.

⁶⁵³ «**Зафарасар лашкарнинг қонхўр шамширлари олдида осмон шери ...байроқ шеридан... ўрмон шери — ҳаммом шери...**» — осмон шери деганда Қуёш ёки Марс назарда тутилган. Байроқ шери — илгари замонда байроққа шер сурати солинган. Ҳаммом шери — қадим замонда ҳаммомлар олдида қатта шер хайкали ўрнатилар эди. Бу ерда шулардан киноя.

⁶⁵⁴ «**Кўмак Тангридан (бўлгач), ғалаба яқиндир**» — Қуръон, 61-сура, 13-оят.

⁶⁵⁵ **Дарвишхон** — Наврўз Аҳмадхоннинг ўртанчи ўғли; Тошкент хокими.

⁶⁵⁶ **Чигил** — қадимги туркий халқлардан бирининг номи. Маҳмуд Кошғарийнинг (XI аср) кўрсатишича, улар Олтойда қирғиз, тухси, жумул, уйғур, тангутлар билан ёнма-ён яшаган («Девону луғотит турк», С. Муталлибов нашри, I том, 64-бет). Бу ерда — Олтой. **Чин** — Хитой.

⁶⁵⁷ **Нўён** (туркча-мўғулча) — туман (10000 кишилик қўшиғи) бошлиғи (Л. З. Будагов, II, стр. 296).

⁶⁵⁸ **Бора, тура, ясоқ** — қонун-қоида, тартиб, низом.

⁶⁵⁹ **Бедана қўриғи** — Самарқанддан 35 км шарқи-шимолда, ҳозирги Жомбой ва Булунғур туманлари атрофида жойлашган.

⁶⁶⁰ **Шуқурхожа Сайид Отоий** — тошкентлик машхур шайх Сайид Отанинг авлодларидан, XVI асрда ўтган.

⁶⁶¹ **Илонўтти** — Ну рота тоғида жойлашган энг тор дара бўлиб, Фарғона, Илок ва Зарафшон водийларини бир-бири билан боғлаб турадиган бирдан-бир йўл ўша ердан ўтган.

⁶⁶² **Ҳарумон биноти** — қадим замонларда Мисрда тошдан қурилган икки гумбазли бино шундай аталган.

⁶⁶³ «**Қочганларича орқасига қараб кетдилар**» — Қуръон, 17-сура, 16-оят.

⁶⁶⁴ **Нудар** — қадим замонда ўтган Эрон ҳукмдорларидан.

⁶⁶⁵ **Баҳром чубин** — Сосонийлар сулоласидан бўлган Хормуз IV нинг (579 — 599) саркардаларидан бўлиб, VI асрнинг 90-йиллари охирида унга қарши қўзғолон кўтарган (қаранг: М. М. Дьяков, Очерк истории древнего Ирана, стр. 315— 317).

⁶⁶⁶ **Санжар** — Салжукийлар сулоласидан бўлган ҳукмдор (1118—1157). Унинг даврида Салжукийлар ҳукумати Мовароуннахрнинг сиёсий ҳаётида маълум роль ўйнаган («Ўзбекистон ССР тарихи», I том, 278 — 279-бетлар).

⁶⁶⁷ «**Агар мен инсонларнинг бир гуруҳини (бошқа) бир гуруҳ қўли билан дафъ қилмаганимда, ер юзи фасодга айланар эди**» - - Қуръон, 2-сура, 251-оят.

кичик, ҳамма борликни, яъни мавжудотни яратувчи Тангри.

⁶⁷⁰ «**Қаломид мажид ва фуқрони ҳамидга**»...

Қуръон оятларига (2-сура, 249, 251-оятлар) ишора.

⁶⁸⁰ «**Қўпинча оз гуруҳ менинг иродам билан кўп гуруҳ устидан ғолиб чиқади**» — Қуръон, 2-сура, 249-оят.

⁶⁸¹ «**Ҳижрий тўққиз юз олтимиш тўртинчи йилда**» — 1557 йилда.

⁶⁸² **Қортоқ мавзеи** — аниқ ўрнини белгилаб бўлмади. XIX аср охири XX аср бошларида ёзилган бир қимматли тарихий манбадан унинг Насаф (Қарши) атрофида жойлашганлиги англашилади (Мирзо Абдул Азим Сомиё, Тарихи салотини манғитийа, 98 — 99-бетлар). Лекин воқеанинг боришига қараганда, шу номи жой Бухоро атрофида ҳам бўлган.

⁶⁸³ Албурз - Кавказдаги Эльбурс тоғи. Унинг тизмаси Эронга ҳам ўтган. Мозандарон тоғлари ҳам шу ном билан аталган («Шахнаме», I, стр. 636, прим. 11004).

⁶⁸⁴ «**Оқ думли турк**» — Қуёшдан киноя. Ўрта аср шарқ адабиётида у қўпинча осмон турки деб аталган.

⁶⁸⁵ «**...икки мингта яқин румлик турк аскарлари билан**» — бу ерда ҳам сўз ёлланган аятаолиялик турк аскарлари ҳақида бораётир.

⁶⁸⁶ **Ибн Муҳаммад ибн Муҳаммад** — Нақшбандия тариқатининг асосчиси Хожа Баҳоуддин Муҳаммад Нақшбанд.

⁶⁸⁷ **Қортоқ қароқчи** — Катта Айиқ юлдузлари...

⁶⁸⁸ «**Имом Абу Ҳафс Кабир... дарвозаси**» — сўз Бухоронинг ғарби шимолий тарафида жойлашган Хазрати имом дарвозаси ҳақида бораётган бўлса керак (Дарвоза ҳақида қаранг: О. А. Суҳарева, К истории городов Бухарского ханства, стр. 34, 48 и след.). Абу Ҳафс Кабир (150/767 — 217/832) ўз даврининг кўзга кўринган фақиҳларидан бўлган (қаранг: Наршахи, История Бухары, перев. Н. Лыкошина, стр. 76; Ричард Фрай нашрида: (Тье гш;огу ог ВикБага, pp. 56 — 58); Тарихи Муллазода, ЎзФАШИ қўлёзмаси, инв. № 1494, И, в. 916, «Фавоид ал-бахийя», Қозон, 1903, 22 — 23-бетлар).

⁶⁸⁹ «**Сулқ яхшироқдир**» — Қуръон, 3-сура, 128-оят.

⁶⁹⁰ **Мир Абулбақо** — Хожа Жалолуддин Хожа Қосоний (Маҳдуми Аъзам)нинг набираси, машхур «Жомий ал-мақомот» асарининг муаллифи (қаранг: СВР, III, стр. 315-316).

⁶⁹¹ «**Агар мусулмонлардан икки тоифа (бир-бирига қарши) уруш солса, уларни қелиштириб қўйинглар**» — Қуръон, 49-сура, 9-оят.

⁶⁹² «**Агар сен уларни қийнасанг бўлмас, (чунки) улар сенинг бандаларингдир**» — Қуръон, 51-сура, 118-оят.

⁶⁹³ «**Кечирмоғингиз таквога яқиндир**» — Қуръон, 2-сура, 273-оят.

⁶⁹⁴ Хожа Исломи биографиясида айтилишича, Мирза Акабийни бу ишга Хожа Исломи рағбатлантирган («Матлаб ат-толибин», УзФАШИ қўлёзмаси, инс. № 80, в. 62а, 62б; В. Л. Вяткин, Шейхи Джуйбари, стр. 14).

⁶⁹⁵ «**Хангрининг муҳлати келувчидир**» -- Қуръон, 29-сура, 5-оят.

⁶⁹⁶ «**Қаерда бўлманг, сизларни ўлим қидириб топди**» — Қуръон, 4-сура, 78-оят.

⁶⁹⁷ «**Мақтул писари Сайдимбий**» сўзларидаги харф-

Муаммо — беркитилган; заминда бирор маъно" беркитилган сўз, ўрта асрда ўтган шарқ шоирларининг баъзилари шеърятда мана шу услубни қўллаб, зўр шухрат топгандар. Масалан, Мирзо Абдудқодир Бедил (1051/1641-1133/1720) ана шундай шоирлардан бўлган.

⁶⁹⁹ **Мавлоно Низом Муаммойи** — етук олим ва шоир. Унинг муаммолари «Исҳоқ» ёки «Ҳожи Исҳоқ» номи билан машҳур (қаранг: Н а в о и и, Мажолис ун-нафоис, Султои Муҳаммад Фаҳрий нашри, Техрон, 1945; Иккинчи мажлис, 46-бет).

⁷⁰⁰ Бу ерда «**Шамшири ажал сари вай аз зулм маканд**» жумласидаги «вай» сўзидаги «вов» (6)ни, «зулм» (970)дан олинса, 964 қолади. Шундай қилиб, бу ерда ҳам Бурҳон султоннинг ўлдирилган йили (964/1557) келиб чиқади.

⁷⁰¹ «**Ё замин баромада як найза офтоб**» абжад ҳисобида хижрий 964 йилни беради.

⁷⁰² «**Инякodu...**» — Куръон, 68-сура, 51-оятгаишора.

⁷⁰³ Астрологияда, сайёраларнинг (Мох, Уторуд, Зухра, Шамс, Миррих, Муштарий, Зухал) ўрнига қараб, осмон етти қисмдан иборат деб таъбирланади ва ҳар бир сайёра бир осмоннинг ҳокими, деб аталади («Ғиёс ал-луғат», 378-бет).

⁷⁰⁴ **Ҳожа Накшбандий мозори** — Ҳожа Баҳоуддин Накшбанднинг Бухорога яқин Қасри Орифон (кейинча Баҳоуддин) мавзеида жойлашган мозори.

«**Тангрининг раҳмати асарларига назар ташланг, ерни ўлгандан кейин қандай тирилтирар экан**» — Куръон, 30-сура, 50-оят.

⁷⁰⁵ Абдуллаҳон Бухорони биринчи марта 962/1554 йили олган эди.

^{706,7} **Убайдуллаҳон чорбоғи** — Убайдуллаҳон I (1533—1539) қурдирган чорбоғ. Ўрнини аниқ, белгилаб бўлмади. Бухоро атрофида бўлса керак. **Чорбоғ** — ўрта-сида иморат бўлиб, тўрт томони боғ ва экинзорлардан иборат бўлган жой (чорбоғ ҳақида қаранг: П. П. И в а н о в, Хозайство Джуйбарских шейхов, стр. 34—35; О. Д. Ч е х о в и ч, Документы к истории аграрных отношений в Бухарском ханстве, вып. 1, стр. 24.1).

⁷⁰⁸ **Маҳрам** — энг яқин қариндош; улфат, ҳамдам, сирдош. Бу ерда хоннинг хусусий хизматчиси; сарой хизматчиси.

⁷⁰⁹ Анъаналарга Қараганда, найсон (апрель) ойида ёкқан ёмғирдан марварид пайдо бўлар эмиш. Бу ерда «...найсон булути фиғонга келди» — подшоҳнинг химмати шу қадар чексиз бўлдики, унга ҳатто найсон булути ҳам ҳасад қиладиган бўлди, маъносида,

⁷¹⁰ Мушфикийнинг ғазаллар, рубойлар, қйтъалар, соқийнома ва тарих (хронолограмма)лардан иборат катта девонида (ЎзФАШИ қўлёзмаси, инв № 3913) бу қасидани учратмадик.

⁷¹¹ **Жазоир ал-ҳолидат** — Африканинг ғарбий томонида, Атлантик океанида жойлашган олтига орол шу ном билан аталган. Жазоир ал-ҳолидатда одам яшагани учун ўрта аср географлари уни «абодий ороллар», «хузур-ҳаловатдагилар ороли», «бахтли кишилар ороли» деб атаганлар (И. Ю. К р а ч к о в с к и й, IV, стр. 102, 104, 294, 533)."

"- **Олмалик** — Шарқий Туркистон (Синь-Цзянь)нинг қадимий шаҳарларидан; Қулжага яқин жойлашган.

⁷¹² **Панжоб** — Ҳиндистоннинг шимоли-ғарбий қис-

та вилоят; тарихий манбаларда (қўпмнча ўрта аср ар; манбаларида) Синд аталган.

⁷¹³ **Ҳазар денгизи** — Каспий денгизининг қадимги номларидан. У ўрта асрларда Хоразм, Дарбанд, Гилон, Боку, Хуросон, Абескун денгизи номи билан ҳам юритилган.

⁷¹⁴ **Боласағун** — қадимги Еттисув вилоятининг маркази; тарихда Гобалик, баъзан Қўзбалик, Қўз улуш деб ҳам аталади. Унинг харобалари Қирғизистон Тўқмоқ шаҳрининг ғарби-жанубида шаҳардан 12 км масофада жойлашган.

⁷¹⁵ **Мовароуннаҳр** — «Амударё орти»; Амударё билан Сирдарё ўртасидаги ерлар. Қадимги юнон географлари уни Трапзохлапа (Трансоксиана) аташган.

⁷¹⁶ Мовароуннаҳр ва унинг ажойиботлари ҳақида маълумотлар Ёкут Хамавийнинг машҳур «Мўъжам ал-булдон» асаридан олинган («Мўъжам ал-булдон», Миср, 1324/1906, 7-том, 370-372-бетлар).

⁷¹⁷ Шу шеър ҳам Ёкут Хамавийнинг «Мўъжам ал-булдон» асаридан олинган (7-том, 373-бет).

⁷¹⁸ **Қуштосп — (Виштосп)** «Оётқори Зарирон» (Зарир ҳақида қисс.а) ва Дақикийнинг «Шоҳнома» асарида кўрсатилишича, у Балх подшоши ва ўтнарастлар (зороастризм) хомийси бўлган (Е. Э. Бертелье, История персидско-таджикской литературы, стр. 166; М. И. Занд, Шесть веков славы. Очерки персидско-таджикской литературы, под редакцией И. С. Брагинского, стр. 17).

⁷¹⁹ **Жомосп** — Қуштосп (Виштосп) саройида яшаган адиб (М. И. З а н д, Шесть веков славы, стр. 17—18).

⁷²⁰ **Халифа Маъмун** — Аббосийлар сулоласидан бўлган араб халифаси (813—833).

⁷²¹ Бу ерда Ўрта Осиёда араблар ҳукмронлиги даври кўзда тутилади (715—819).

⁷²² Сомонийлар — XI асрда (819—999) Ўрта Осиёда ҳукмронлик қилган сулола. Ҳақиқатан, бу вақтда маданият, илму фан раванқ топган.

⁷²³ **Жувайний** — тўлиқ исми Олоуддин Отамалик ибн Муҳаммад Жувайний (623/1226-684/1285); Хулоқухон, Абакаҳон даврида яшаган давлат арбоби ва атоқли тарихчи.

⁷²⁴ **Тарихи жаҳонқушой** — Олоуддин Отамалики Жувайнийнинг машҳур тарихий асари. Бу асар қўпдан бери Осиё ва Европа олимларининг (Дефремери, Ди Оссон, Мирзо Муҳаммадхон Қазвиний, Бойл) диққатини ўзига тортиб келмоқда. Асарнинг Мирзо Муҳаммадхон Қазвиний тарафидан тайёрланган танқидий матни 1937 йилда Лондонда босилган (ОМ5, УО1. XVI, рай 1—3). Ж. А. Бойлнинг инглизча таржимаси (Тйе Н13-Гогу о(Ше \\`orlcl — Col`perег Бу, А1а-асNет А1;а-МаНк ЛиЛгап!, (ЬашЬ 1'гот 1йе Тех! ох Мига Мнйаттас! 0аgУ1-т Бу 1. А. Boyle, УО1. I—III) зўр илмий ахамиятга молик.

⁷²⁵ Наршахий, Тарихи Бухоро, ЎзФАШИ қўлёзмаси, инв. N 1494/У, в. 138а—138б; Жувайний, Тарихи жаҳонқушой, Ж. А. Бойл нашри (Тйе Шзпогу о! Ше ЛУЪгМ-Соштиегег, р. 98).

⁷²⁶ **Абу Наср Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Қубавий** — асли фарғоналик (қубалик) бўлиб, XII асрда яшаган олим; Абубакр Муҳаммад ибн Жаъфар, Наршахийнинг машҳур «Тарихи Бухоро» асарини арабчадан форсчага таржима қилган (В. В. Б а р т о л ь д, Туркестан, Сочинения, т. 1, стр. 59; О. А. Сухарева

К истории городов Бухарского ханства, стр. 9–10). Бу таржима х. 522 йилнинг жумод ал-аввал оии (1128 йил май)да бажарилган (ЎзФАШИ кўлёмаси, инв. № 1494/V в. 138 а).

⁷²⁸ **Шамсиддин Абубакр ибн Муҳаммад ибн Али ибн Фазл аз-Зуранжий** - XI асрда ўтган машхур факихлардан (427/1035-468/1075). (Батафсил маълумот олиш учун қаранг: «Фавоид ал-бахийя», Қозон, 1903, 66-бет).

⁷²⁹ **Имом Абдулмалик ибн Абдурахмон** Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Жарир ат-Табарийнинг машхур тарихий асари («Тарихи Русул ва-л-мулк ва-л-хулафо»)га қўшимча ёзган Абдулмалик ал-Ҳамадоний (521/1127 йили вафот этган) бўлса керак. Абдулмалик ал-Ҳамадонийнинг бу асари «Такмилиоти тарихи Табари» (қаранг: ЎзФАШИ кўлёмаси, инв. № 602) деб аталади.

⁷³⁰ «Тарих икки юз саксон олтинчи йилда» 899 йилда.

⁷³¹ **Муҳаммад ибн Саҳхом** — Муҳаммад ибн Саҳл бўлиши керак. Тўлиқ исми Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Саҳл; ўрта асрда ўтган машхур факихлардан; 360/790 йили вафот этган («Фавоид ал-бахийя», 69-бет).

⁷³² **Ҳажжож ибн Ансорий** — Ҳажжож ибн Умар ал-Ансорий. Баъзи ҳадисларни нақл қилган олим (қаранг: Қомус ал-аълум, III, 1928-бет);

⁷³³ **Муҳаммад ибн Қойид** — Шайх Муҳаммад ал-Алвоний; Шайх Абдулқодир Жилонийнинг мурйдаридан («Сафинат ал-авлиё», Навалкишвар, 1874, 66-бет).

⁷³⁴ **Хузайф ибн Яъмон** — Абу Абдуллоҳ Хузайф ибн Яъмон; Муҳаммад пайғамбарнинг асхобларидан; халифа Усмон (644—656) вафотидан 40 кун кейин ҳаётдан кўз юмган (Қомус ал-аълум, III, 1935-бет).

⁷³⁵ Тарихи Бухоро. ЎзФАШИ кўлёмаси, инв. № 1494/У, в 38а-38б.

⁷³⁶ Тарихи Бухоро, ЎзФАШИ кўлёмаси, инв. № 1494/У, в 38б.

⁷³⁷ **Мағйра ибн Шаъба** — Абу Абдуллоҳ Мағйра ибн Шаъба ибн Али Омир ал-Сақафий; араб давлат ва I харбий арбобларидан, 50/670 йили вафот этган (Қомус ал-аълум, VI, 4358-бет).

⁷³⁸ «Мўминлар амири Усмон ибн Аффон» (23/643—35/655) — учинчи араб халифаси Усмон; 35/655 йили ўлдирилган.

⁷³⁹ **Ахноф ибн Қайс** — араб жамоа (ахнас) бошлиқларидан.

⁷⁴⁰ «Мўминлар амири Умар Хаттоб» — арабларнинг иккинчи халифаси Умар (654—644); 23/644 йили Мағйра ибн Шаъбанинг одамлари томонидан ўлдирилган.

''' Шу жой ва умуман Бухоро ҳақидаги бошқа маълумотлар Наршахийнинг юқорида зикр этилган асаридан олинган Наршахий, Тарихи Бухоро, Н. Ликошин нашри, Тошкент, 1897, 31—32-бетлар).

⁷⁴¹ **Имом Зоҳид Сайид ибн Муҳаммад Али Нужободий** — XII асрда ўтган машхур факихлардан (хижрий 533 йил 18 жумодил аввалда — 1139 йилнинг 22 январидан вафот этган). Бухоронинг Нужобод кишлоғидан (В. В. Бартольд, Туркестан, I, стр. 179).

⁷⁴² **Салмон Форсий** — 441-изоҳга қаранг.

⁷⁴³ **Жаброил Амин** — анъаналарга Қараганда, Тангри томонидан пайғамбар ҳузурига юборилган фаришта.

⁷⁴⁴ **Қосимия (Вишгард)** — Вешгард бўлса керак. Бу шаҳар Термиз яқинида бўлган. («Худуд ал-аълум», Пер. К. Ф. Миношжого, Лондон, 1937, pp. 115, 120).

⁷⁴⁵ **Тоғи** — араб бўлмаган мусулмон муаллифлар ўрта асрларда арабларни шу ном билан атаганлар.

⁷⁴⁶ Сиёвушнинг Афросиёб томонидан ўлдирилганлиги ва бу билан боғлиқ воқеалар «Тарихи Бухоро»да ёритилган (И. Ликошин нашри, 33-бет).

⁷⁴⁷ **Қоҳфурушон дарвозаси** — (Пичан сотувчилар дарвозаси); Бухоронинг XII асрдаги икки дарвозасидан бири (ғарбий дарвоза) шундай аталган (В. В. Бартольд, Туркестан, I, стр. 151).

⁷⁴⁸ **Бухоро муғлари** — Муғлар — маъжусийлар, оташпарастлар, баъзан эса майфурушлар ёки ичкиликхонада ижро этиладиган чолгу ва ашула. Бу ерда умуман Сиёвуш мазорини ибодат қилувчилар маъносида.

⁷⁴⁹ **Худат Бундун** — VII асрда ўтган Бухоро ҳукмдори; Балозурийнинг айтишича, у Суғд подшоҳи бўлган (В. В. Бартольд, I, стр. 151).

⁷⁵⁰ «...уни Етти қароқчи шаклида қурди» анъаналарга қараганда, қалъани Етти қароқчи (Қатта айик) юлдузлари шаклида еттига тош устун қўйиб мустаҳкамлаганлар (В. В. Бартольд, Туркестан, I, стр. 152).

⁷⁵¹ **Арслонхон** — Қорахонийлар ҳукмдори Арслонхон Муҳаммад (XII аср).

⁷⁵² «...беш юз ўттиз тўртинчи йилда» — 1140 йилда.

⁷⁵³ Бухоро Хоразмшоҳ Отсиз томонидан 534/1140 йили хароб этилган (В. В. Бартольд, Туркестан, I, стр. 152).

⁷⁵⁴ «Беш юз ўттиз олтинчи йил ўрталарида» — 1142 йил июнь — июль ойларида.

⁷⁵⁵ **Гурхон Отмикин** — Қорахитойлардан; Бухоро ҳукмдори. У Бухоро қалъасини 536/1142 йили қайта тиклаган (В. В. Бартольд, Туркестан, I, стр. 152).

⁷⁵⁶ «...уни атрофи қарийб 144 фарсанг бўлиб...» матнда — «12 тошнинг 12 тошга. кўпайтирилгани бўлиб...» дейилган.

⁷⁵⁷ «...хижрий тўққиз юз тўқсон учинчи йилда» 1583 йилда.

⁷⁵⁸ «Ул ҳазратнинг (Абдуллахоннинг) қутлуғ замонида бўлган хайр ишларнинг тафсилоти (ушбу) китобнинг хотимасида шарҳ қилинади...» — афсуски, китобнинг хотимаси ёзилмай қўйилган. Бунга Абдуллахон вафотидан сўнг (1006/1598) бошланган феодал кураши сабаб бўлган.

⁷⁵⁹ «...мазкур йил рамазон ойининг бошларида» — 964/1557 йилнинг июль ойида.

⁷⁶⁰ **Мурчал** — мудофаа ёки ҳужум жанглари вақтида қалъа атрофига қуриладиган хандак; окоплар (Л. З. Будагов, II, стр. 262).

⁷⁶¹ «ўша йилнинг қузида» — 964/1557 йилнинг сентябрь ойида.

⁷⁶² «...тўққиз юз олтимиш бешинчи йилнинг аввал баҳорида» — 1558 йилнинг мартада.

⁷⁶³ **Чаҳоржўй** — Амударёнинг ўнг соҳилида жойлашган йирик ўрта аср шаҳри. Қадим замонда Омуд аталган.

⁷⁶⁴ «...ўша йилиёқ...» — 965/1558 йили.

⁷⁶⁵ **Ўроқхожа Сайид Отойи** — бу ерда унинг исми янглиш ёзилиб қолган. Хожа Жалолуддин Қосоний (Махдуми Аъзам)нинг биографиясида кўрсатилишича, унинг исми Улуғхожа бўлган (Силсилат ас-сиддиқин, в. 126 а).

⁷⁶⁶ «Тангри уларнинг ҳаракатларини қабул қилди» — Қуръон, 76-сура, 22-оятга ишора.

⁷⁶⁷ «...менга яхши шон-шухрат ато қил» - Қуръон, 26-сура, 84-оятга IШҚр а

«...уларга китоб, илм ва пайгамбарлик бердик» — Куръон, 6-сура, 89-оят.

⁷⁷⁰ **Имом Абубакр Саъд** — Сомонийлар даврида ўтган нуфузли рухоний; 360/970 йили вафот этган ва Бухоронинг ғарбий томонида, шаҳардан 5—6 км масофада жойлашган Сумитон қишлоғида дафн этилган (В. Л. В я т к и н, Шейхи Джуйбари, стр. 4)..

⁷⁷¹ **«Тарих тўққиз юз олтмиш олтида»** * - 1558 — 59 йилда.

⁷⁷² Феодал жамиятда қурилиш ишларида иштирок этган хар бир кишига «орзуларига мувофиқ» ҳақ тўла-ниши ҳақиқатдан йироқдир. Хунарамандлар, ишбошиларга маълум ҳақ тўлангани ҳолда, оддий ишчилар (мардикор)га ҳақ тўланмас, фақат овқат бериларди, ҳолос.

⁷⁷³ **«...эхтиёж бўла туриб, мискин, етим ва есирга таом берадилар»** — Куръон, 76-сура, 8-оят.

⁷⁷¹ **Чаҳорбоғ (чорбоғ)**** — ўртасига қаср ёки бино қурилган боғ. Бинонинг тўрт томони соя берувчи ва мевали дарахтлар билан ўралгани учун бундай боғ чаҳорбоғ аталган қаранг: П. П. И в а н о в, Хозияство Джуйбарских шейхов, стр. 34—36).

⁷⁷¹ **Мухрдор** — подшоҳ, хон ва султонлар саройидаги йирик мансабдор. Унинг зиммасига муҳрни сақлаш ва ёриқларга муҳр босиш вазифаси юклатилган эди.

⁷⁷⁸ **«Ўша йили»** — 966/1559 йили.

⁷⁷⁷ **«...хотинлардан ўзларингизга ёққанини никоҳ қилиб олинглар»** — Куръон, 4-сура, 3-оят.

⁷⁷⁸ **Хожа Калон** — Хожа Исломининг тўнғич ўғли Хожа Саъд (унинг ҳақида қаранг: В. Л. В я т к и н, Шейхи Джуйбари, стр. 151; П. П. И в а н о в, Хозияство Джуйбарских шейхов, стр. 55 -68).

⁷⁷⁹ **«...бу жамоа (шундайки), уларга (бу ерда) муқаррар ризқ бор; турли мевалар (бор;) Улар иззатлидир»** — Куръон, 36-сура, 73-оятга ишора.

⁷⁸¹ **Кумор уди (уди Куморий)*** — энг аъло навли уд; аъло навли хушбўй дарахт.

⁷⁸¹ **Нукл*** — май ичганда истеъмол қилинадиган ширинлик; мева ва шунга ўхшаш таом.

⁷⁸² **Устурлоб** — астрономлар ишлатадиган асбоблардан бири; Астролябия.

⁷⁸⁸ **Ёри ғори** — ғор дўсти; Мухаммад асҳобларидан Сиддикка берилган лақаб. Анъаналарга қараганда, Мухаммад 622 йили Маккадан Мадинага қўчганда йўлда бир ғорда уч кун яшириниб қолган. Ушанда ўргимчак ғор оғзига ин қуриб уни тамоман беркитган. Шу тўғрисида Сиддик «Ғор дўсти», яъни Мухаммаднинг ғордаги дўсти лақабини олган.

⁷⁸¹ **Дирхам** — 2,97 грамм вазндаги кумуш оқча. Бу ерда нисор сочиш маъносига.

⁷⁸² **Шоҳ Сулаймон** — Темурий султон Абу Саъдининг авлодидан; унинг ўғли Султон Маҳмуднинг невараси; 997/1588 йили вафот этган.

⁷⁸⁸ **«...карнайга дам урилган кунда»** — Куръон, 78-сура, 18-оят.

⁷⁸⁷ **«Қачонки, ер қимирласа, ўзининг ўша қимирлаши билан (бўлди)»** — Куръон, 99-сура, 1-оят.

⁷⁸⁸ **«Карнайга дам берилди, бу — тирилиш кунидир»** — Куръон, 78-сура 18 — 22-оятлар.

⁷⁸⁹ **«(Одамлар билан) дунёвий ишларда маслаҳатлашгин»** — Куръон, 3-сура, 159-оят.

⁷⁹⁰ **Маҳрам**** — 708-изоҳга қаранг.

⁷⁹¹ **Симоҳ Ромиҳ*** — эски астрономияда Асад буржидидаги бир юлдузнинг номи.

⁷⁹² **Насри тойир*** - 'Ғалаба қуши; қийғир. Бу ерда қийғир шаклида тасаввур этиладиган бир юлдузнинг номи. У Уқоб деб ҳам юритилади.

⁷⁹⁵ **«Тангри ўз ёрдами билан хоҳлаган кишини қувватлайди»** — Куръон, 8-сур'а, 9-оятга ишора.

⁷⁹¹ **«Ёрдам фақат Тангридангина»** Куръон, 8-сура, 10-оят.

⁷⁹² **«Ёрдам Тангридан ва ғалаба бахтдан»** — Куръон, 61-сура, 13-оят.

⁷⁹³ **«Тангри шундайки, у ўз ёрдами билан сени қувватлади»** — Куръон, 8-сура, 62-оят.

⁷⁹⁷ **«Киши биродаридан, ота-онасидан қочган кунда»** — Куръон, 80-сура, 34—36-оятлар.

⁷⁹⁸ **«Шундай кунки, кўзлар осмонга (қараб) бақрайиб қолади»** — Куръон, 14-сура, 42-оят.

⁷⁹⁹ **Гиз (Газ) дараси** - Хисор тоғининг жанубий бағрида Саригжу билан Яғноб ўртасида жойлашган Мерган дара шундай ном билан ҳам аталган (В. И. Л и и с к и й, Горная Бухара. Результаты трехлетних путешествий в Среднюю Азию в 1896, 1897 1899, ч. 1, Гиссарская экспедиция. СПб., 1902, стр. 135).

⁸¹¹ **«Курок қушт»** сўзини ташкил қилган харфларнинг қиммати абжод ҳисоби билан 967/1559 йилни беради.

⁸⁰¹ **«Иннал ҳукм ва тақдир Аллоҳи»** сўзлари абжод ҳисоби билан ҳижрий 967/1560 йилни беради.

⁸¹² **«Ўша йили»** — 967/1560 йили.

⁸⁰⁸ **Фарвардин ойи** — ҳозирги Эрон календарининг биринчи ойи бўлиб, март — апрель (21 мартдан — 20 апрелгача) ойларига тўғри келади.

⁸¹¹ **Қарки кечуви** - Жайхун (Амударё) орқали Мовароуннаҳрдан Хуросонга ва Хуросондан Мовароунаҳрга ўтиладиган кечувлардан бири.

⁸¹¹ **Хожа Абдували Порсо** — фикримизча, бу ерда ҳам янглишлик юз берган бўлса керак. Хожа Мухаммад Порсоининг шу исмли ўғли бўлмаган. Хожа Абулвафо аслида хиротлик машҳур шайх Абу Сайид Абулхайр (440 йилнинг 4-шаббонида - 1049 йил 13 январиди вафот этган, Ж о м и й, Нафохот ал-унс, в. 1656)нинг авлоди бўлган («Силсилат ас-сиддиқин», в. 1556).

⁸¹¹ **Жўйбор** — XIV—XI асрларда Бухоронинг ғарбий томонида жойлашган катта бир маҳалла бўлиб, бу Жўйборий хожаларининг қароргоҳи бўлган. Абдулла-хон замонида Жўйбор шаҳар ўрамини олинган («Матлаб ат-толибин», ЎзФАШИ қўлёзмаси, инв. № 80, в. 64а).

⁸⁰⁷ **«Мен сени ер юзига халифа қилғувчиман»** — Куръон, 35-сура, 39-оятга ишора.

⁸⁰⁸ **«Тангри сизни ер юзига халифа қилган зотдир»** — Куръон, 32-сура, 26-оят.

⁸¹⁹ **«...968 йилнинг шаъбон ойи бошларида»** — 1561 йилнинг апрель ойида.

⁸¹⁰ **«...биз сени ер юзига халифа қилдик»** — Куръон, 33-сура, 26-оят.

⁸¹¹ **«Биз уни юкори ўринга қўтардик»** — Куръон, 19-сура, 57-оят.

⁸² **«Унинг илдизи (ерда) маҳкам бўлиб, шоҳи осмондадир»** — Куръон, 14-сура, 24-оят.

⁸¹⁸ **«Субҳоналлази асран...»** — «Тангри (кўп) асрлар сақласин» — ҳам оят, ҳам дуо.

⁸¹¹ **Қайсар ва хокон** — Рум султони ва Чин хққони демокчи.

⁸¹ **«Қанъон Юсуфнинг иззати қадамидан, Қанъон — Шом; Юсуф — пайгамбарлардан; ант**

ларга кўра, Канъон Юсуфнинг келиши билан обод бўлган («Мўъжам ал-булдон», VIII, 286-бет.).

⁸¹⁰ **Ҳассон ибн Собит** - тўлик исми Ҳассон ибн Собит ал-Ҳазражий; араб шоирларидан; Мухаммад пайғамбарни мадх этган.

⁸¹¹ **«Хар бир нафс ўлимни тотувчидир»** - Куръон, 3-сура, 185-оят.

⁸¹² **«Албатта, уларнинг қайтишлари биз томонга (бўлади)»** — Куръон, 88-сура, 25-оят.

⁸¹³ **«969 йилда»** - 1562 йилда.

⁸¹⁴ **«Албатта, Тангрининг муҳлати қачон келса, (уни) узайтириб бўлмайди»** — Куръон, 71-сура, 4-оят.

⁸¹⁵ **«Тангри хоҳлаган нарсасини йўқ қилади»** Куръон, 13-сура, 39-оят.

⁸¹⁶ **«Ер юзидаги ҳамма нарса йўқ бўлувчидир»** Куръон, 55-сура, 26-оят.

⁸¹⁷ **«Тангри хоҳлаган кишини ёруғликка бошлайди»** - Куръон, 24-сура, 35-оят.

⁸¹⁸ **«971 йил сафар ойининг йигирма бирида»** 1563 йил 12 октябрда.

⁸¹⁹ **Хожа БузурҲожа** — Хожа Абуиаср Порсо — Хожа Мухаммад Порсонинг ўғли; кўпинча Ҳофизиддин ва Бурхониддин номи билан ҳам машҳур бўлган XVI асрда кўзга кўринган шайхлардан; хижрий 844 йил 6 рабиъ ас-сонийда (1537 йил 14 августда) вафот этган («Мажмуъ ал-ғаройиб», ЎзФАШИ қўлёзмаси, инв. 1494/1 в. 76,6; «Рашахот», 63-- 64-бет; «Фавоид ал-бахийя», 246-бет).

⁸²⁰ **Дарвозайи об карвонсаройи** — «Абдуллонома»да баён қилинган воқеага қараганда Сумитон (Бухоронинг ғарбий томонида, шаҳардан 6 км масофада) кишлоғи томонда жойлашган дарвозалардан бирортаси (Ўғлон ёки Талипоч) шу ном билан ҳам аталган бўлиши мумкин).

⁸²¹ **«...ўша (ойнинг) йигирма тўртинчисида»** бошқа маълумотларга қараганда, бу воқеа хижрий 871 йил 25 сафар — 1563 йил 15 октябрда содир бўлган (П. П. И в а н о в, Хозайство Джуйбарских шейхов, стр. 55).

⁸²² **Асхоби исми зот** — Тангри.

⁸²³ **«Бизлар Тангриники ва унинг томонига борувчилармиз»** — Куръон, 2-сура, 156-оят.

⁸²⁴ Мусулмонлар одатича, вафот этган кишининг оила аъзолари қарийб бир йил аза тутиб мотам либосида юришлари керак бўлган. Бу ерда сўз Хожа Саъдининг отаси қойим мақоми қилиб сайланганлиги ва шу муносабат билан махсус либос кийдирилганлиги хусусида бораётир.

⁸²⁵ Мушфикий девонида бу марсияни учратмадик. «Тариқат эгаси султон» жумлаеси абжад ҳисоби билан хижрий 971/1563 йилни беради.

⁸²⁶ **«Подшоҳи кишвари Ислому»** сўзларй ҳам абжад ҳисоби билан хижрий 971 йилни беради.

⁸²⁷ **«Фаҳри камол»** сўзларй ҳам абжад ҳисоби билан хижрий 971 йилни беради.

⁸²⁸ **«971 йил зулкаъда ойида»** — 1564 йил июнь ойида.

⁸²⁹ **Хонсолар** дастурхончи; подшоҳ ва хонлар хузурида овқат тортиш ишларини бошқарувчи.

⁸³⁰ **«Кошки эди, Танграм мени мағфират қилиб, «хурматли кишиларнинг қилганини қавмим билса эди»** Куръон, 36-сура, 26 — 27-оятлар.

⁸³¹ Кабул маросимида қатнашган шахзодалар, сўлтонлар, рухонийлар ва амирларнинг ўлтириш тартиби «Бахр ал-асрор»да батафсил келтирилган (қаранг: Б^В.

Б а р т о л ь д, Церемониал при дворе узбекских ханов, стр. 293-308).

⁸³² **«Уларнинг маълум ризқи бордир. У ризқ мевалардан иборатдир»** — Куръон, 37-сура, 41—42-оят.

⁸³³ **«Унда нафслар хоҳлайдиган ва кўзлар лаззатланадиган (ҳамма) нарса ббр»** — Куръон, 43-сура, 71-оят.

⁸³⁴ **«(Тангри) хоҳлаган кишини иззатли қилади»** — Куръон, 3-сура, 26-оят.

⁸³⁵ **«Уни юқори ўринга кўтардик»** -- Куръон, 19-сура, 57-оят.

⁸³⁶ **«(Тангри) уни оламга (подшоҳ қилиб) сайлади»** — Куръон, 2-сура, 130-оят.

⁸³⁷ **«Унга ихтиёр қилиб, тўғри йўлга солдик»** — Куръон, 36-сура, 87-оят.

⁸³⁸ **«974 йилда»** — 1566—67 йилда.

⁸³⁹ **«Такводорларга ваъда қилинган жаннат сифатли...»** — Куръон, 47-сура, 15-оят.

⁸⁴⁰ **«Улар шундай кишиларки, на савдогарлик ва на олди-сотди уларни Тангрининг зикридан ғофил қилмади»** — Куръон, 24-сура, 37-оят.

⁸⁴¹ **«Иккинчи тонг»** — субҳи содиқ; чин тонг.

⁸⁴² **«Билимдонлар билан нодонлар тенг бўладими?!»** — Куръон, 39-сура, 9-оят.

⁸⁴³ Абдуллахоннинг Хуросонга қилган бу юриши 975/1567 йили бўлган.

⁸⁴⁴ **«Огоҳ бўл, ҳақиқатан (улар) Тангрининг гурухидирлар (ва) улар ғолибдирлар»** — Куръон, 58-сура, 21-оятга ишора.

⁸⁴⁵ **«...ва «ҳизби Оллоҳ» лақабини олишга сазовор бўлади»** • «ҳизби Оллоҳ» Тангрининг гуруҳи; пайғамбарларга берилган нисбат. Мусулмонлар эътиқодича, пайғамбарлар Тангрининг элчилари бўлиб, подшоҳлар эса уларнинг ердаги сояларидир. Шунинг учун ҳам уларни Тангри гуруҳидан деб билганлар.

⁸⁴⁶ **«...зулмат ва жаҳолат таъсири остида қолган Хуросон...»** — маълумки, 1510 йили Хуросон (ўрта асрларда ҳозирги Эроннинг шарқи-шимолий қисми, Афғонистоннинг ғарби-шимолий, Узбекистон ва Туркменистоннинг жанубий қисми Хуросон деб аталган) Сафавийлар сулоласидан (1502—1722 йиллари ҳукмронлик қилган) бўлган шох Исмоил (1502—1524) томонидан босиб олинди. Сафавийлар куч-қурол воситаси билан Эронда шиъа мазҳабини жорий қилдилар ва шу сабабдан сунна мазҳабида бўлган мусулмонлар, аниқроғи, рухонийлар. сафавийларни «куфирлар», «куфру инод аҳли», «шайтонлар гуруҳи» деб атаганлар. Бу ерда шунга ишора қилинади (Сафавийлар ва уларнинг Эрон устидан ҳукмронлиги ҳақида батафсил маълумот олиш учун қаранг: Н. В. П и г у л е в с к а я, А. Ю. Я к у б о в с к и й, И. П. П е т р у ш е в с к и й и др., История Ирана, стр. 247-319).

⁸⁴⁷ **Ширк** — кўп худо бор деб эътироф қилиш; куп худога ишониш.

⁸⁴⁸ **Вожиб ул-изъон** — «ҳизби Оллоҳ» бажариши мажбурий бўлган иш; бажариллиши қатъий ва сўзсиз фармойиш.

⁸⁴⁹ **Товочи** (Тевачи** — сорбон; туякаш, туя карвонининг бошлиғи) — лашкар тўплаш, уни харбий юришлар ва жанг олдидан махсус тартиб (бу ҳақда батафсил қаранг: М. И. И в а н и н. О военном искусстве и завоеваниях монголо-татар' и среднеазиатских народов; Б. Д. Г р е к о в. А. Ю. Я к у б о в с к и й. Золотая Орда и ее падение, стр. 340—344) билан жойлаштирип

ишларига бошчилик қилувчи харбий мансабдор. XV—XVI асрларда харбий юриш вақтида қайси амир ўз қисми билан қаерда ов қилишини ҳам шу амалдор белгилаб берган (Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовский. Золотая Орда и ее падение, стр. 350).

8л Хўққиз юз етмиш тўртинчи йилнинг охирларида — 1566 йилнинг ноябрь ёки декабрь ойларида.

^{8.7} **Тахмосп** — Сафавийлар сулоласидан бўлган Эрон подшохи Тахмосп I. 1524—1576 йиллари ҳукмронлик қилган (унинг хақида батафсил қаранг: Н. В. Пигулевская, А. Ю. Якубовский, И. П. Петрушевский и др., История Ирана, стр. 256-264).

^{8.8} **Ғазот ва жиход** — «кофирлар»га қарши уруш қилиш. Урта асрларда ва кейин ҳам муслмон Шарқида бошқа мамлакат халқларига қарши уруш шу ақида таъсирида олиб борилар эди. Бу ерда Сафавийларга қарши уруш назарда тутилади.

»я Ибодулла султон — Шайбоний султонлардан; Абдуллахон II нинг иниси. Искандархон (1563—1583) ва Абдуллахон (1583—1598) ҳукмронлигининг дастлабки йилларида Самарқанд ҳокими бўлган.

^{8.9} **Хусрав султон** — Шайбоний султонлардан; Жонибек султоннинг ўнинчи ўғли Ёрмухаммад султоннинг фарзанди; Абдуллахоннинг амакиваччаси. Абдуллахон II ҳукмронлигининг дастлабки йилларида Насаф (Қарши) ва Кеш (Шахрисабз) ҳокими бўлган. Хусрав султон узбек хони Абулхайрхонга мана бу тартиб билан уланади: Хусрав султон — Ёрмухаммад султон — Жонибек султон — Хўжа Муҳаммадхон — Абулхайрхон. Ёрмухаммад 1551 йили, Абдулазизхон (1541—1511)дан кейин, Мовароуннаҳр тахтига ўтказилган («Тарихи Салимий», в. 25а).

^{8.11} **Дарвишхон** — Шайбоний султонлардан; Кўчқинчоннинг авлоди; машхур Наврўз Аҳмад (Барокхон)нинг ўғли. Барокхон вафотидан (1556 йил) сўнг Тошкент ҳокими бўлган. Дарвишхон Абулхайрхонга мана бу тартиб да уланади: Дарвишхон — Наврўз Аҳмад (Барокхон) — Кўчқинчон — Абулхайрхон.

^{8.62} **Саъид султон ва Абдол султон** — Шайбоний султонлардан. Саъид султон (Абу Саъид султон) Кўчқинчоннинг ўғли (Самарқандда уч йил ҳукмронлик қилган ва 980/1573 йили вафот этган). Абдол султон (асл исми Абдулмалик султон) — Кўчқинчоннинг невараси, Абдулатифхоннинг (1541—1551) ўғли; Искандархон ҳукмронлиги даврида Зомин ҳокими бўлган ва Кўхистон, сўнг Ҳисори Шодмонга қочиб кетган; ўша ерда 988/1580 йили Узбек султон томонидан ўлдирилган (С а й и д Р о қ и м, в. 836 — 84а, 231а).

^{8.153} **Пирмухаммадхон**** — Жонибек султоннинг саккизинчи ўғли; Абдуллахон II нинг амакиси; 953/1546 — 974/1566 йиллари Балх ҳокими бўлган («Мажмуъ ал-ғаройиб», ЎзФАШИ кўлёмаси, инв. № 1494/1, в. 79а - 806).

^{8.8М} **Бохарз** — Ҳиротга қарашли вилоятлардан бўлиб, Жом шаҳрининг ғарбий томонида, ҳозирги Эрон — Афғонистон чегараси яқинида бўлган (Бохарз хақида батафсил қаранг: «Баҳр ал-асрор», в. 1416).

«и Муҳаммад Худобанда — асл исми Султон Муҳаммад; Эроннинг Сафавия сулоласидан бўлган подшоҳи. 1577—1597 йиллари ҳукмронлик қилган (унинг хақида батафсил қаранг: И. В. Пигулевская, А. Ю. Якубовский, И. П. Петрушевский и др., История Ирана, стр. 264—265).

^{8.8М} **Ҳири** — ўша вақтларда Ҳирот шу ном билан ҳам аталган. XV—XVII асрларда Ҳирот йирик ижтимоий еиёсий ва маданий марказлардан бўлиб, ўша вақтда унинг 5 та дарвозаси (Ирок. Хуш, Майдои, Мулук ва Қипчок) бўлган. Шаҳар қалъаси қарийб бир фарсах (6—7 км.) масофани эталлаган ва унинг 4 та буржи (Али Асад, Хариф, Хок ва Шамъониён) бўлиб, арк Мулук ва Қипчок дарвозалари ўртасига жойлашган. Ўша вақтларда Ҳиротга 10 та булук (казора, Инжил, Ғурвон, Турониён, Саноён, Парвона ва бошқалар) ва 10 та вилоят (қаррух, Бодғис, Мурғоб, Ғур ва Гаржистон, Исфизор, Хавоф, Шофилон, Жом Қавсия, Ороб) қараган («Баҳр ал-асрор», в. 236а — 239а).

^{8.17} **Турбат** (луғавий маъноси — тупрок ер; қабр) — Хуросоннинг қадимий қасабаларидан; Жом вилоятига қараган. Шунинг учун ҳам у тарихий манбаларда Турбати Жом аталган.

ад **Хумой** (Хумо)** — бахайбат, йиртқич афсонавий бир қушнинг номи.

^{8.1} **Исфандиёр** — Эроннинг Кайёнийлар сулоласидан бўлган подшоҳи; Куштоспнинг ўғли; қадимий Эрон афсоналарининг қахрамонларидан.

^{8.0} **Кавсу** — бу ерда Ҳиротнинг ғарбий тарафида, Фушанжнинг этагида жойлашган вилоят бўлиб, унга 40 га яқин қишлоқ қараган (батафсил қаранг: «Баҳр ал-асрор», в. 239а). Зайнудин Восифий Пахлавон Ҳасан Абу Саъиднинг камолоти, фазилати ва унинг Ҳиротга, Султон Хусайн мирзо хузурига келишини хикоя қилар экан, унинг Кавсу мавзеида тўхтагани ва подшоҳ унийг хузурига Ҳиротлик қайқчилар (қиштигарон) юборганини айтади («Бадое ал-вақое», в. 976). Шунга қараганда, Кавсу Ҳарируд бўйида жойлашган мавзелардан бири бўлган.

^{8.71} **Пешкаш**** — маҳаллий ҳокимлар томонидан подшоҳ ва хонларга вақти-вақти билан; кўпинча харбий юришлар вақтида қилиб туриладиган тортиқ. Фазлуллох ибн Рузбехоннинг сўзларига Қараганда пешкаш — нақд оқча, қимматбаҳо буюмлар, кийим-кечак, харбий анжом ёки наслдор отлардан иборат бўлган («Меҳмонномаи Бухоро», в. 214а, 214б). Баъзан қимматли китоблар ёки қулла ҳам пешкаш тарзида тортиқ қилинган («Меҳмонномаи Бухоро», в. 756., Б и н о и й, Шайбонийнома, в. 8а, «Тарихи Рашидий», в. 386). Пешкаш қилинадиган нарсалар халқдан тўпланган ва маҳаллий ҳокимлар томонидан хон ёки подшоҳга топширилган. 628-изоҳга қаранг.

^{8.72} **Ҳирка** — шайх ва дарвишларнинг махсус уст кийими; жанда. Бирор-бир диний жамоага кирган ва унинг тартиб-қоидалари ва маслагини тан олган кишига ҳам шу кийим берилар эди.

^{8.73} **Саропарда*** — сарой пардаси, катта нарда. Подшоҳ ёки хон чодири олдида тугиладиган катта парда.

^{8.71} **Боргоҳ** — подшоҳ қабулхонаси (харбий юриш вақтида); қабул этиладиган жой.

^{8.71} **Кўчабанд**** — мудофаа жанглари вақтида душманни ўтказмаслик учун кўчаларнинг оғзига қурилган махсус тўсиқ; баррикада.

^{8.76} **Фалак шери** — ўрта аср Шарқ шоирлари томонидан Миррих (Марс) сайёрасига берилган нисбат.

^{8.77} **Кайвон** — Зухал (Сатурн) сайёраси.

^{8.78} **Чапар** — жанг вақтида (кўпинча мудофаа жанглари вақтида) окоп олдида тўсиб қўйиладиган катта махсус четан (Л. З. Будогов, I, 496-бет). У кўпинча мама симдан тўқилган.

⁸⁷⁴ **Тура** — Чингизхон замонида жорий этилган тиб-низом; конун-қоида. Бу ерда жанг вақтида ишлатиладиган ва окоп олдиға тўсилладиган махсус тўсик (Л. 3. Б у д а г о в, в, I, 391-бет).

⁸⁸⁰ «...сипоҳ шамшир чумолисини кофирларнинг дил донасидан тўйдирди»** - одатда урилган шамшир да қон чумоли сингари из қолдиради. Бу ерда шунга ишорат.

⁸⁸¹ **Хайбар** — Мадина ёнида исломиятгача яхудий қабилалари яшаб турган қатта, мустақкам қишлоқ бўлиб, Мухаммад ва унинг аскарлари томонидан 7/628 йили олинган. Хайбар Мадинанинг шарқи-шимолий тарафида, шаҳардан 150 км масофада бўлган (Хайбар ва Хайбар уруши ҳақида қаранг: Е. А. Б е л я е в, Арабы, ислам и арабский халифат, стр. 121-122).

⁸⁸² «**Ғозийларнинг...**» **Ғозий** ғазот қилувчи, дин йўлида курашувчи. Бу ерда Абдуллахон ва унинг аскарлари назарда тутилмоқда.

⁸⁸³ **Сарқуб** — қалъа олдиға тупроқ ва тошдан баланд қилиб уйилладиган тепалик. Бундай тепаликлар жангни қузатди ёки қалъа девори орқасига яширинган душманни ўққа тутиш учун қурилган.

⁸⁸¹ **Мурчал** — қалъа девори атрофида қовланган чуқурлик; окоп (Л. 3. Б у д а г о в, И, 262-бет). Мурчал қалъани қамал қилувчи кўшин томонидан ҳам қуриларди.

⁸⁸¹ Нефть ва бошқа қуроқлар Ўрта Осиё халқлари томонидан қадимдан урушда қўллайиб келинган. Лекин миллик бу ерда тахминан XVI асрнинг иккинчи чорагидан бошлаб қўлланила бошланди.

⁸⁸³ «...шоҳ Тахмосп ўз ўғлини қутқазмоқ учун саксон минг қуроқли киши билан бу томон юрди деб»

бу ерда ўша йиллари Хуросон ҳокими бўлган Тахмоспнинг тўнғич ўғли Султон Мухаммад Худобанда хусусида сўз бораётир. У 943/1536 — 37 йили олти ёшлик ноғида Хуросон ҳукмдори этиб тайинланган, лекин ҳокимият текили қабиласидан бўлган амир Мухаммад Шарафиддин ўғли қўлиға топширилган эди. Сафавийлар тарихиға оид муҳим бир манбада шоҳ Тахмосп кўшинининг сони кўрсатилмаган, лекин унинг ўғлиға мадад учун қатта қуч юборгани айтилган (батафсил қаранг: «Тарихи оламорийи Аббосий», 71-бет).

⁸⁸⁷ **Бурёбод** — Хирот вилоятиға қарашли Бурён (Ёқут Хамавий «Мўъжам ал-булдон»да — Бузён ёзган) қишлоғи бўлса керак (қаранг: А б у л ф а з л Б а й х а қ и й, Тарихи Масъудий, 631-бет).

⁸⁸⁹ **Дўрмон (дурбан)** -- мўғул тилида тўрт демакдир. Тўртта уруғдан ташкил топгани учун шундай аталган бўлса керак. Дўрмон қабиласи XV асрнинг бошларида кўчманчи узбек қабилалари таркибига кирган ва Абулхайрхон (1428—1468), умуман ўзбеклар давлатида қатта нуфузға эга бўлган турк-мўғул қабиласи. Дўрмон қабиласининг бошлиқлари мамлакатнинг сиёсий ҳаётида қатта ўрин тутганлар.

⁸⁸⁹ **Жалоир** — мўғуллар истилоси вақтида (1220—1222) Мовароуннаҳр ва ҳозирги Қозоғистон ерлариға қўчиб келиб қолган турк-мўғул қабилаларидан. Кейинчалик бошқа турк ва турк-мўғул қабилалари билан қўшилиб узбек миллиати таркибига кирган.

⁸⁴¹ **Тоҳир султон** Наврўз Аҳмад (Бароқхон)нинг ўғилларидан; юқорида номи зикр этилган Тошкент ҳокими Дарвишхоннинг иниси. 971/1564 йили езда акаси ғввишхонни кўзатиб Бухороға келган эди.

*" «...ёрдам Тангридан!

оят, 3-сура; 126-оятға ҳам қаранг.

⁸⁹² «**Тангри мол ва жонлари билан жанг қилувчиларнинг мартабаларини узр этувчилардан ортиқ қилади**» — Қуръон, 4-сура, 95-оят.

⁸⁹³ «**Албатта, улар ёрдамлангандирлар, ёрдам бергандир**» — Қуръон, 27-сура, 172-оят.

⁸⁹¹ «**Албатта, бизнинг аскарларимиз ғолибдирлар**» — Қуръон, 27-сура, 173-оят.

⁸⁹³ «**Тангрининг ваъдасиға асосан муқаррар бўлган фатҳ**» — арабча ибора.

⁸⁹³ «**Тангри хоҳлаган кишисига ёрдам беради ва у буюк, меҳрибондир**» — Қуръон, 30-сура, 5-оят.

⁸⁹⁷ «**Гўё илғари бўлмаганиндек**» — Қуръон, 10-сура, 74-оят.

⁸⁹⁸ «**Парвардигор у қишлоқни шу вақтда жазолайдики, агар улар золим бўлсалар; қишлоқни олганда ҳам қаттиқ азоб бериб олади**» — Қуръон, 11-сура, 102-оят.

⁸⁹⁹ «**Бас, золим жамоанинг илдизи кесилди; икки оламнинг тарбиячиси (бўлган) Тангриға мактовлар бўлсин**» — Қуръон, 6-сура, 15-оят.

⁹⁰¹ «**Уйқунларни роҳат қилдик**» — Қуръон, 78-сура, 9-оят.

⁹⁰¹ «**Эй Абдуллоҳ, бандиларингни озод қил; ғамзада асирларингни шод қил!**» дуо.

⁹⁰² **Бақовул (боши)** - подшоҳ, хон саройининг бош ошпази (яна қаранг: Л. 3. Б у д а г о в, I, 262-бет). Кўшинни овқат ва маош билан таъминлаш ҳам унинг зиммасида бўлган.

⁹¹³ **Динмуҳаммад** — Балх ҳокими Пирмуҳаммадхоннинг ўғли, Абдуллахоннинг амакиваччаси. 977/1569 йили Абдуллахоннинг буйруғи билан ўлдирилган (Сайид Р о қ и м в. 1136., «Тарихи салотини Манғити, Узбекия ва Аштархония», в. 736 — 74а).

⁹¹¹ **Тансуқ** (кўпл. — тансуқот) — ҳадя, инъом. Хон ва подшоҳларға қилинадиган инъомлардан бири.

⁹¹³ **Ҳарамайн** — икки муқаддас шаҳар Макка ва Мадинаға берилган ном.

⁹⁰³ «**Бу — Тангриға осондир**» — Қуръон, 33-сура, 33-оят.

⁹⁰⁷ **Доруссалтанат** — салтанат, подшоҳнинг уйи; пойтахт, подшоҳ яшайдиган жой. Ўрта асрларда пойтахт шаҳарларға шундай нисбат берилган.

⁹⁰⁸ «...назарларида тутган истаклари шу золим ва жоҳил гуруқни йўқ қилиш ҳамда орадан кўтариш бўлганлигидан, доруссалтанат Марвда яшаш режасини туздилар» — 915/1509 йил кеч кузда Шайбонийхон қизилбошларға, яъни Эрон ҳукмдорлариға қарши келаси йили кураш бошлаш мақсадида Марвға келиб қишлоқни эди. Марв Эронға яқин жойлашгани туфайли, бу тадбирни амалға ошириш учун жуда қулай эди. Абдуллахон ҳам худди шундай режа тузганлиги кўриниб турибди.

⁹¹⁹ **Чохоржўй** (Чоржўй)** — Туркменистондаги ҳозирги Чоржўй шаҳри. Ўрта асрларда Омул деб ҳам аталган.

*" **Рум** — Византия, кейинча — Туркия. Ўрта аср Шарқ олимлари ва шоирлари уни «Рум» атаб, подшоҳларини бўлса «Қайсари Рум» деганлар.

⁹¹¹ **Шер шутир чўли** — Қорақумнинг шарқий қисми, ҳозирги Мари (Туркменистон) шаҳри билан Амударё оралиғи илғари шундай аталган (Х. Ҳасанов, Ўпта рсиё жой номлари тарихидан, 7^-бет).

айроб — Дарбанд (БўсЖлаҳон)нинг жанубий тарафида, Шерободга борадиган йўл устида, ундан тасминан 25 км масофада жойлашган хушманзара қишлоқ (В. И. М а с а л ь с к и й, Россия, т. XIX, 682-бет).

⁹¹³ Бу вақтда Марв Абдуллаҳон II нинг амакиваччаси Динмуҳаммад султонга қарашли эди. Пурмуҳаммадхон Балхни 953 йил сафар ойининг ўнинчисида (1546 йил 13 апрелда) эгаллаган ва 974/1566 йилгача уни идора қилган («Мажмуъ ал-ғаройиб», в. 796 — 806).

⁹¹⁴ **Албурз**** — Кавказ тоғларидан бири. Унинг тизмалари Эронга ҳам ўтган. Ҳозирги Ҳамдон атрофидаги ўтпарастрларнинг жуда кўп бутхоналари сақланиб қолган ТОР тизмалари ҳам шу ном билан аталади. Шарқ классик жуғрофия фанига бағишланган асарларда («Китоби масолик ва-л-мамолик», «Сувар ал-ақолим», «Китоби сурат ал-арз» ва бошқалар) бу тоғнинг бир учи шимолда Туркистон тоғларига улашиб, жанубда Хижозгача ва ғарбда Кавказ тоғларидан то Балхгача чўзилган. Баъзан уни «Қўхи Қоф» («Қоф тоғи») деб ҳам аташган (батафсил қаранг: «Баҳр ал-асрор», в. 2476).

^{3,5} **Мурғоб суви** — қимматли бир манбада айтилишича, у аслида Мароб (Марвоб?) аталган ва узунлиги 30 фарсах (180 — 210 км) бўлган («Мажмуъ ал-ғаройиб», в. 57 б.). Мурғоб Ҳиндикуш тоғларининг ғарбий тармонидан бошланиб, Афғонистон, Жанубий Туркманистон бўйлаб ғарбга қараб оқадиган даре (Мурғоб ҳақида батафсил қаранг: В. В. Б а р т о л ь д. Сочинения, III, стр. 136—156; В. И. М а с а л ь с к и й, Россия, т. XIX, стр. 112-113).

•• **«Ўзи (эса) тўғон тепасига бориб, уни бузиб ташлади»** •- Султонбанд деб аталган бу тўғон 616/1219 йили баҳорда, Марв қамали вақтида, мўғуллар тарафидан бузиб ташланган эди. Ўша йилнинг кузидаёқ тўғон шахрни мўғуллардан озод қилган амир Қўштекин (Султон Жалолуддин Хоразмшоҳнинг амириларидан) тарафидан қайта тикланган эди (В. В. Б а р т о л ь д, Туркестан, Сочинения, I, стр. 515). Бу тўғон Темур замонида ҳам бузилиб, Шохрух тuzаттирган эди (1409). Абдуллаҳон энди Марв ва унга қарашли ерларнинг ҳаётида қатта ўрин тутган ана шу тўғонни бузди.

•• **«Хожа Жўйборий**** — бу ерда сўз ўша вақтларда Бухоро хонлигининг сиёсий ҳаётида қатта нуфузга эга бўлган Хожа Муҳаммад Ислоннинг (971/1563 йили вафот этган) ўғли Хожа Саъд ҳақида бораётди.

⁹¹⁸ Хожа Саъднинг «Марв яқинда вайрон бўлади», - деб айтиши «қаромат» эмас, албатта. У Марв ҳокими Поянда Муҳаммад султондан қаттиқ ранжиб қолган эди, чунки у Хожа Саъднинг отаси Хожа Муҳаммад Ислон вафот қилгач (971/1563), унинг бу ердаги қатта ғалла омборларини мусодара қилган эди. Поянда Муҳаммад Абдуллаҳон II га қарши ҳам душманчилик қилган ва унга қарши зимдан кураш олиб борган. Шунинг учун ҳам хожа Саъд Абдуллаҳоннинг Марвга, Поянда Муҳаммад султонга қарши юришини хар томонлама рағбатлантирган (батафсил қаранг: «Равзат ар-ризвон», в. 183а - 183б, 1996).

⁹¹⁹ **«(вай)ли ма Аллоҳ»** — «Тангри билан учрашган (вақт)имда»; ҳадисда айтилишича, пайғамбар меърожга чиққанда Тангри билан учрашган экан. Бу ерда Хожа Муҳаммад Ислоннинг пайғамбар жамоасига мансублигига ишорат қилинмоқда.

⁹²⁰ **Абулхайр султон**** — Шайбоний султонлардан; Кўчкнчихон авлодидан бўлган Жувонмардалихоннинг

шеи. 1573— 1578 йиллари Соғарж вилояти (Самарқанднинг шимоли-ғарбий тарафида, ундан 5 фарсах нарида, Янгиқўрғондан 4 км масофада жойлашган қадимий шаҳар ва алоҳида вилоят маркази) ва Миёнқолнинг баъзи қишлоқлари устидан ҳукмрон бўлган. Ўз иниси Музаффар султон билан душманлашиб қолиб, Абдуллаҳон томонига ўтиб кетган ва унинг иттифокчиси бўлган, 986/1578 йили зиёфат вақтида Абдуллаҳоннинг иниси Ибодулла султон томонидан ўлдирилган (унинг ҳақида батафсил қаранг: С а й и д Р о қ и м, в. 2256 — 226а, 227а — 227б; «Равзат ар-ризвон», в. 201а, 201б, 225а — 226а).

⁹²¹ **«Мулк қуфр билан қолди, зулм билан эмас»** — араб мақоли.

⁹²² **«Лаби обга қарашли Санги сурух саҳросидан ўтди»** — Хожа Аҳрорга вақф қилиб берилган ерларнинг (Мулиён дарёсининг қуйи оқими бўлмиш Жодруд атрофидаги ерлар) шимолий тарафида Санги сурух (ҳозирги Тешиктош бўлса, эҳтимол) қишлоғи бўлган. Санги сурух саҳроси ана шу қишлоқ атрофида бўлган (В. Л. В я т к и н, Материалы к исторической географии Самаркандского вилаята, стр. 25).

⁹²³ **«Тарих тўққиз юз етмиш бешинчи йилнинг жу-мод ус-сонийида»** — 1567 йилнинг декабрь ойида.

⁹²⁴ **Оталиқ** (отақа)** — шахзодаларнинг тарбиячиси бўлиб, улар балоғатга етганларига қадар уларнинг улусини ҳам бошқарган. Оталиқлар, шахзодалар хон кўтарилгандан кейин ҳам, қатта нуфузга эга бўлганлар ва мамлакатнинг сиёсий ҳаётида қатта роль ўйнаганлар.

⁹²⁵ Абулхайр султон Кеш (Шаҳрисабз) қалъасини эрта тонгда, яъни бомдод намози вақтида эгаллади. Ушанда, яна бир қимматли манбага қараганда, ҳақиқатан ҳам қатта қирғин ва талон-торож воқеъ бўлди («Равзат ар-ризвон», в. 201а).

⁹²⁶ **«Ўзи (бир) азиз зот билан озгина киши олиб, Кеш қалъаси атрофига келди (ва уни) қамал қилди»** — қимматли бир манбада ҳам бу воқеа тафеили айнан шундай баён этилган. Лекин фарқли ўларок бу манбада Хусрав султоннинг байроғи остида қалъани қамал қилган кишилар сони аниқ кўрсатилган: уларнинг адади икки минг отлиқдан иборат бўлган («Равзат ар-ризвон», в. 202б - 203а).

⁹²⁷ **«Чақирилганлар ичида»** -- Абдуллаҳон Кешни Абулхайр султон тасарруфидан қутқариш учун зўр тайёргарлик кўрди. Самарқанд султонлари (Султон Саъид, Жувонмардалихон), Тошкент ва Туркистон ҳокими Бобо султон билан иттифоклашиб Бухорога таҳдид қилаётган эдилар. Абдуллаҳон шуни ҳисобга олиб, Кешга юриш қилиш олдидан қуйидаги чора-тадбирларни кўрди:

1. Бухоро атрофидаги халқни Бухоро қалъасига кўчиртирди ва қалъани мустаҳкамлади.

2. Балхдан Динмуҳаммадхонни кўшини билан чақиртирди.

3. Кешга киши юбориб, илгари Абулхайр султонга қўшилган хисорлик султонларни иттифокликка чақирди. Динмуҳаммадхон ва Ибодулла султон Абдуллаҳоннинг чақирғини қабул қилдилар ва ўз кўшини билан бу юришда унга ҳамроҳ бўлдилар. Бу ерда шу хусусда гап бораётибди («Равзат ар-ризвон», в. 201а, 203б).

⁹²⁸ **Жиба (жева)** — темир ёки пўлатдан ишланган қадимги уруш кийимларидан бири.

⁹²⁹ **«...жанг асбобларининг қопини очди. Улар дан барча лашкарга тақсимлаб, кўп қимматбадо нарсалар**

хам) берди» — подшоҳ ва хонлар ҳарбий юриш олди-дан лашкарга бошқа қимматбаҳо инъомлар ҳам берганлар. Лекин ҳадянинг оз-кўп бўлиши мавжуд вазиятга боғлиқ бўларди. Бу инъомларнинг купу лашкар бошдиқларига берилган. Бу ер да шу ҳақда сўз боради.

⁹³⁰ «Шу йилнинг жумодуссонийида» — 1567 йилнинг декабрь ойида.

⁹³¹ «...умид шулки, оқибатни ўйламовчилар (охири) ўз қилганидан пушаймон бўладилар; ўжарлик ва исён йўлидан ўтиб, кечирим сўрайдилар ҳамда истеҳкомни ташлаб қочадилар» — Абдуллахон Абулхайр султон билан унинг иттифокчилари, яъни хисорлик султонлар ўртасидаги келишмовчиликлардан хабардор эди ва бу низонинг ажрим бўлишини кутаётган эди. Буни унинг ўша кунлари Шаҳрисабз ёнидан ўз пири Хожа Саъдга юборган хатидан ҳам англаса бўлади: «Хатда хусусан мана булар ёзилган: «...Шаъбон ойининг еттинчисида, жума куни (1568 йил 6 февраль куни) ...исёнчилар томонидан хабар маълум қилдиларки, (улар) ханузгача Шаҳрисабздан кўчиб кетмаганлар ва исёнчилар билан Ҳисор подшоҳлари орасида душманчилик воқеъ бўлиб, бу хабар маълум қилингандан сўнг, зафарасар лашкар Ҳисор султонлари билан учрашмоқ учуй у томонга икки марта хат ёзиб одам юборилди. Умидимиз шулки, (улар) ўша жамоадан ажралиб бизнинг жамоатимиз билан қўшилса...» («Равзат ар-ризон», в. 202а).

⁹³² «... (Подшоҳга) Туркистон ва Хўжанд сипоҳи ҳамда Андижон ва Тошкент лашкари Самарқанд мулкига келиб қўндилар: ул тарафнинг Султон Саъидхон, Жувонмард султон, Бобо султон каби ва бошқа подшоҳлари ҳаммаси бирдан сон-саноксиз сипоҳ билан Бухоро диёри томон юзландилар деб арз қилдилар» — булардан ташқари, иттифокчилар орасида Худойберди султон (Жувонмардалихоннинг иниси), Жувонмардалихоннинг ўғли Музаффар султон, Султон, Саъидхоннинг ўғли Баходир султон ва бошқалар ҳам бор эди (батафсил қаранг: «Равзат ар-ризон», в. 201б).

⁹³³ «...мазкур йилнинг ражаб ойида...» — 1568 йилнинг январь — февраль ойида.

⁹³⁴ «...Хаданг...» — қайин сингари пишиқ дарахт. Ана шу дарахт чўпларидан тайёрланган ўк: «тири хаданг» (хаданг ўки) деб аталар эди.

⁹³⁵ «Шибиргон...» — Балхнинг ғарб тарафида, ҳозирги Афғонистоннинг шимолий қисмида, Мозори Шариф билан Андхўд (Андхой) ўртасида жойлашган қадимий шаҳар ва вилоят маркази (батафсил қаранг: «Баҳр ал-асрор», в. 194б).

⁹³⁶ «Касби...» — ҳозирги Қарши шаҳарининг ғарби-жанубий тарафида, лшдан 28—32 км чамаси масофада жойлашган қадимий катта қишлоқ. Акад. В. В. Бартольднинг сўзларига қараганда, Касби ўша вақтда Қаршидан ҳам катта бўлган (В. В. Бартольд. Туркестан, Сочинение, I, стр. 190; Касби ҳақида яна қаранг: «Баҳр ал-асрор», в. 234а).

⁹³⁷ «Тангри сенга яхшилик қилганидек, сен ҳам (бошқаларга) яхшилик қил» — Куръон, 28-сура, 77-оят.

⁹³⁸ «...Ҳар қандай аҳволда (хам) уруғларинг ва аридошларингга шундай йўл тутки, дўстлар шоду хуррам, душманлар азобу ғазабда бўлсинлар» — бу ерда сўз Абдуллахон билан Балх ҳокими Динмуҳаммад султон ўртасида мавжуд бўлган адоват хусусида ораё-

тир. Абдуллахон билан Динмуҳаммад султон ўртасидаги адоват 967/1560 йили содир бўлди. Ўша йили Абдуллахон амакиси Пирмуҳаммадхоннинг таклифига биноан, Бухоро ҳокимлигини Балх ҳокимлигига алмаштирмоқчи бўлди. Лекин Динмуҳаммад султон отасига (Пирмуҳаммадхонга) қарши исён кўтариб, бунга йўл қўймади. Хофиз Таниш бу ҳақда мана буларни ёзади: «Аммо, шу орада, ажиб бир иш ва ғаройиб бир ҳолат содир бўлди. Пирмуҳаммадхон ҳаёл қилган иш амалга ошмади... Фитна ва фасод ахлидан бўлган бир тудадобсиз ва исёнчилар (Пирмуҳаммадхоннинг ўғли Динмуҳаммад султонни (хоига) қарши қўзғотдилар ва унинг ҳол ҳамда ҳаёли саҳифасига Балх ҳокимлиги рақамини ёздилар. Динмуҳаммад султон тўхтовсиз азимат отини жавлон урдирди ва Балх томонга қараб юрди...» Шу баҳона бўлиб, Абдуллахон ва Динмуҳаммад султон ўртасида адоват бошланди ва бу кейинги йилларда анча кучайиб кетди.

⁹³⁹ Ру^{Стам} — «Шоҳнома»нинг бош қаҳрамонларидан. Эронда Каёнийлар сулоласи ҳукмронлик қилган замонда ўтган. У сийстонлик пахлавон Зол ва Кобил подшоҳи Рудобнинг қизидан туғилган (унинг ҳақида батафсил қаранг: М. И. 3 а н д. Шесть веков славы, стр. 90-95).

⁹⁴⁰ «Узбек султон» — асл исми Умарғози султон бўлиб, у ҳам Жонибек султоннинг невараси, яъни унинг тўртинчи ўғли Рустам султоннинг ўғлидир («Тарихи салотини Манғития, Ўзбакия ва Аштархония», в. 73а - 73б). Рустам султон 962 йил рамазон (1555 йил июль — август) ойида Қаршида вафот этган ва Шибиргоннинг Сарипулига олиб бориб дафн этишган (Мажмӯъ ал-ғаройиб, в. 80а).

⁹⁴¹ «...шаъбон ойида...» — 975/1568 йилнинг февраль ойида.

⁹⁴² «Хом работ мавзеи — Работ» — қарвон йўлларида, айниқса чўлларда, хусусий кишилар ёки давлат тарафидан йўловчиларнинг тўхтаб ўтиши учун қурилган қарвонгоҳ: тл'раржой; қарвонсарой; Хом работ — Чўли Малик бошланган ерда, Бухородан Карминага борадиган йўл устида жойлашган манзил.

⁹⁴³ «...ул ҳазрат сипоҳ пахлавонларидан ва даргоҳ жонбозларидан бир тўдасини чақириб, ...амир Али Мардон баходирни бошлиқ қилиб тайинлади ва «тил» олиб келиш учун душман томонга юборди» — душман қўшинининг умумий ахволини билиш мақсадида душман аскарларидан биронтасини ёки бир нечасини тутиб келиш учун махсус ҳарбий қисм юбориларди. Шу мақсад учун юборилган бўлинма «забонгири» деб аталган. Душман ҳақида умумий хабар келтирувчи яна бир хил бўлинма ҳам бўлиб, уни «хабаргири» («хабар олувчилар») деб атаганлар. «Забонгири» ва «хабаргири» Темур даврида ҳам кенг қўлланилган (қаранг: Б. Д. Г р е к о в, А. Ю. Я к у б о в с к и й, Золотая Орда и ее падение, стр. 341—361).

⁹⁴⁴ «Уммон денгизи (Дарёйи Уммон)» — Ҳозирги Арабистон денгизи қадим замонда шундай аталган (батафсил қаранг: «Баҳр ал-асрор», в. 35а).

⁹⁴⁵ «Шоҳ Саъид ўғлон — Уғлон (мўғулча)» — шахзода. Жонибек султоннинг тўққизинчи ўғли Шоҳмуҳаммад султон бўлса керак (қаранг: «Тарихи салотини Манғития, Ўзбакия, Аштархония», в. 73а).

⁹⁴⁶ «Жом (Ем)» — ўша вақтда йўловчилар аравасига қўшилган отларни алмаштириб берадиган махсус алоқ;

экасти «Ём» аталган. Мазкур манзилнинг Ём аталиши ҳам шундан. Бу ерда сўз хозирги Самарканд вилоятининг Анхор туманидаги Ём (Жом) кишлоғи хусусида бораётир (В. Л. Вяткин, К исторической географии Самаркандского вилаята, стр. 54). Жом (Ём) кишлоғи хозирги Жиззах вилоятининг Зомин туманига қаради.

•^{м7} «...Ўнг қанот ва сўл қанотни туздилар» — қўшиннинг ўнг (араб. — маймана; турк. — баранғор), сўл (араб. — майсара; турк. — жавонғор) қанотлари, яъни флэш-лари (ўрта асрларда Шарқда қўшиннинг тузилиши ҳақида қаранг: М. И. Иванин, О военном искусстве монголо-татар и среднеазиатских народов, СПб., 1875; Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовский, Золотая Орда и ее падение, стр. 341—361:).

•^м **Фарангий жавшан** — **Жавшан** — совут; майда симдан зич қилиб тўқилган қадимий уруш кийими. **Фарангий жавшан** — Европа мамлакатларидан келтирилган ёки европача ишланган совут.

•^м **Довуд** — пайғамбар Сулаймоннинг отаси (қаранг: Куръон, 38-сура, 30-оят).

•^{тм} **Бактар дарбанди** — форс тилида «бактар» — темир совут демақдир («Ғиёс ал-луғат», 82-бет). Шунга Қараганда. Самарканд билан Термиз оралиғидаги йўлда жойлашган Бузғола (Дари оҳанин) шундай ҳам аталган бўлса эҳтимол (Бузғола (Дари оҳанин) ҳақида қаранг: В. В. Бартольд, Туркестан, Сочинения, I, стр. 192).

⁹⁵¹ **Андхуд**** — Шимолий Афғонистондаги хозирги Андхой. Мозори Шарифнинг ғарбий томонида, Қаркидан Жанубий Афғонистонга борадиган катта йўл устида жойлашган қадимий шаҳар. XV—XVII асрларда Балхга тобё бўлган («Бахр ал-асрор», в. 143а).

⁹⁵² **Молик рикоб хазрат** — **Рикоб** — узанги; **молик рикоб** — қуллар эгаси; хожа. Бу ерда Тангрига ишорат. **Эз Рустан султон** — Абдуллахон II нинг амакиларидан; Искандархоннинг тўртинчи ўғли («Тарихи салотини Манғития, Ўзбакция ва Аштархония», в. 73а).

«...ва тол дарахти сингари хилоф тигини...» — бу ерда тол дарахти ўхшатиш ўрнида ишлатилган, яъни тол новдалари ва барглари найзага нисбат берилган.

^{95а} Бу ерда қандайдир янглишиш бор. Фикримизча, кўчирувчи «назм» ёки «маснавий» ўрнига «байт» ёзиб қўйган. Одатда байт икки сатрдан ошмайди. Бундай хол асарнинг бошқа жойларида ҳам учрайди.

^{95б} **Қоратикан саҳроси** — ўрнини аниқлаб бўлмади, воқеанинг боришига қараганда, бу саҳро Қорақўл билан Шаҳрисабз ўртасида бўлган.

⁹⁵⁷ **Баҳром**** — «Хафт авранг» достонининг (Низомий) бош қаҳрамонларидан Баҳром гўр. Бу ерда Миррих (Марс) сайёраси. Қадимий юнонлар ва бошқа халқлар эътиқодига Баҳром сайёраси уруш илоҳи ҳисобланган.

⁹⁵⁸ «...ўнг сипоҳига...» — ўнг қанотда (флангда) турган сипоҳига.

⁹⁵⁹ «...сўл томонга юрди» — сўл қанот (фланг) томонга юрди.

•⁹⁰ «...ўлжомш расми бўйича...» — қадимги замондан, турк ва мўғуллардан қолган расм-одат. Бунга кура, шахзодалар, султонлар, амирлар ва элчилар хон, подшоҳ хузурига кирганларида у билан ўзи ўртасида маълум масофа қолганда бир оёғи билан тиз чўкиб, иски қўлини бошига қўйиб, олий ҳукмдорга яқинлаш-

ганлар ва у нинг қўлларини ўпиб, унга муносиб совғалар топширганлар (В. В. Радлов, Опыт словаря тюркских наречий, I, стр. 1093; Л. З. Будагов, I, 153-бет). Хондамир бундай расм-одатни «тобуғ» атаган («Хабиб ас-сияр», жилд IV, Техрон, 1333/1955, 1341-бет).

⁹⁵¹ **Хожа Абдулхолик Ғиждувоний**** — XII асрда Мовароуннаҳрда ўтган машҳур мутасаввуфлардан; «Нақшбандия» аталмиш диний тарикатнинг кўзга кўринган имомондаларидан; асли ғиждувонлик, 575/1179 йили вафот этган.

•⁹² «...Хожа Абдулхолик Ғиждувоний... ғулғуласи билан махшар даштини эслатувчи қиёматасар сипоҳнинг шовқинидан кўрқиб касал бўлиб қолди ва ўша куни дунёдан ўтди». ... бу ерда қандайдир янглишиш содир бўлган. Хожа Абдулхолик Ғиждувоний юқорида айтилганидек, 575/1179 йили вафот қилган. Муаллиф унинг авлодларидан биронтасини назарда тутаётган бўлса керак. Фикримизча, унинг исми кўчирувчи тарафидан тушириб қолдирилган бўлса ҳам эҳтимол.

⁹³ «...маймана, майсара, қалб, чанох, соқа ва камингоҳларни тузиб...» — кўшинга жанговар тартиб бериш.

<т **Истимолатнома** — **Истимолат** — ўзига майл эттириш, ўз томонига тортиш. **Истимолатнома** бирор шахсни ўзига мойил қилдириш қасдида ёзилган мактуб.

•^н **Янгибозор (Янгикент?)** — ўрнини аниқлаб бўлмади. Воқеанинг боришига қараганда, бу мавзё Қарши билан Шаҳрисабз ўртасида Қасби атрофида бўлган. В. Л. Вяткин бу жой Қарши музофотига қарашли катта кишлоқ бўлиб, манғитлар даврида у ерда доруға турганини ёзди (В. Л. Вяткин, Каршинский округ..., стр. 21).

•^м **Манқит (манғит)** — кўчманчи узбек қабилаларидан. Шунингдек, бу қабил қозоқ, татар ва бошқирд халқларининг таркибига ҳам кирган.

⁹⁷⁰ **Дуоба** — Зоминдан 40 км жанубда, хозирги Линий кишлоғига борадиган йўл устида, жилгадан чиққан икки сув оралиғида жойлашган мавзё.

⁹⁶⁸ **Хожа Қутайба мозори** — Зарафшоннинг юқори оқимида тоғлик жойдаги мавжуд бўлган ва ҳозир Мозори Шариф аталган Муҳаммад Башир. мозори бўлса керак (бу ҳақда қаранг: В. Л. Вяткин, К исторической топографии Самаркандского вилаята, стр. 41).

⁹⁶⁹ Бу воқеа, яъни Хусрав султоннинг Бобо султон томонидан асир олиниши ва ўлдирилиши воқеаси 975/1567 йили содир бўлди. Ўшанда Бобо султон унинг бошини ўзи билан Тошкентга олиб кетган (С а й и д Р о қ и м, в 204а - 205а).

⁹⁷⁰ «...зулм қилганлар яқинда қайси томонга қараб ҳаракат қилишларини биладилар» Куръон, 26-сура, 27-оят.

⁹⁷¹ «...огоҳ бўл, албатта шайтоннинг гуруҳи зиёнкордир» — Куръон, 58-сура, 19-оят.

⁹⁷² **Мингли** — кўчманчи узбек қабилаларидан минг қабиласи. Уни баъзан — туман, айрим ҳолларда эса тумон — минг атаганлар. Минглар XVIII асрнинг бошларида Қўқон хонлигига асос солдилар ва Туркистоннинг рус чоризми томонидан босиб олинишига қадар ҳукмронлик қилдилар.

⁹⁷³ «**Хар бир нафс ўлимни тотувчидир**» Куръон, 3-сура, 185-оят.

⁹⁷⁴ «**Хар бир нарса ҳалок бўлувчидир, магар Унинг зоти боқийдир**» — Куръон, 28-сура, 88-оят.

" «...собирларга башорат бер» — Куръон, 2-сурт 155-оят.

➤ **Мирзо кўприги (Пули Мирзо)** — Шахрисабзга яқин мавзелардан бири; у Булжор ҳам аталган.

⁹⁷¹ **«Икки томоннинг айғоқчи аскарлари кўринди»** айғоқ (ойғоқ) эски ўзбекча сўз бўлиб, гувоҳ, исботловчи, махфий хабар етказувчи маъносидадир. Бу ерда разведкачи кичик бир харбий бўлинма (қаранг: Л. 3. Булдагов, I, 198-бет).

⁹⁷⁸ **«Лашкарнинг сўл қанотини дарвиш нишонли биродари Рустам султон билан безади»** — Рустам султон номи билан маълум бўлган султонлар Шайбонийлар орасида кўп учрайди. Булардан бири Абдуллахоннинг амакиларидан бири бўлган. Яна бири Ўзбекхоннинг набираси бўлиб, бу вақтда у туғилмаган эди. Бу ерда сўз бораётган Рустам султон юқорида номи зикр этилган Хусрав султоннинг набираси бўлиб, 1598 йили Абдулмўминхоннинг буйруғи билан қатл этилган («Тарихи салотини Манғития, Ўзбекия ва Аштархония», в. 73 б).

⁹⁷⁹ **«...Чингиз тартиби билан...»** — бу ерда Чингизхон (1206—1227 йиллари ҳукмронлик қилган) замондан қолган маъмурий ва харбий тартиб ҳақида сўз бораётир. Бунга кўра, қўшиннинг қалб (авангард) қисмига тажрибали ва ишбилармон султонлар ёки амирлардан бири қўйилган.

⁹⁸⁰ **«Ўнг қўлда шижоатли суворийлардан ва довиюрак пахлавонлардан бир тудга халқни... уруш қизиб кетганда керак бўлиб қолсалар уруш ва қурашга тайёр бўлиб турсинлар, деб тартибга солиб қўйди»** — бу ерда зарур бўлиб қолганда жангга тушириш учун шайлаб қўйилган эҳтиёт қисм (резерв) ҳақида Сўз бораётгиди.

⁹⁸¹ **Фақир султон Ҳисорий** — бу ерда сўз Ҳисори Шодмон ҳокими Хошим султоннинг иниси хусусида бораётгир (унинг ҳақида батафсил қаранг: «Равзат ар-ризон», в. 218 б - 219 б; 346 а - 347 а).

⁹⁸² **«Тарих тўққиз юз етмиш бешда ражаб ойининг 16 жума кечаси...»** — 1568 йил январь ойининг 16-си, панжшанба куни.

⁹⁸³ **Зойича** — мунажжим ва рамоллар ром очишда амал қиладиган, дуолар ёзилган хона-хона жадвал.

⁹⁸⁴ **«Нужум ва таквим аҳлларини...»** — нужум (бирл. — нажм) — юлдузлар; таквим — сайёраларнинг йиллик ҳол ва ҳаракатларини кўрсатувчи жадвал (календарь). **Нужум ва таквим аҳли** — сайёраларнинг ўрни ва ҳаракатини кузатувчи олим; астроном.

⁹⁸¹ **Ҳамал буржи** — классик астрономияда ўн икки буржнинг (жади, даль, хут, саратон, асад, сунбула ва бошқалар) биринчиси бўлиб, март-апрель ойига тўғри келади. Бу буржни қўй шаклида фараз қилганлар.

986 Ҳўрт фазилят* — инсонга хос бўлган тўрт фазилят: ҳиммат, шижоат, иффат ва адолат.

⁹⁸⁷ **Қаробалиғ** — ўрнини аниқлаб бўлмади. Воқеанинг боришига қараганда, бу мавзё Самарқанднинг ғарби-шимолий тарафида бўлган. Ҳофиз Таниш сал қуйроқда «Самарқанднинг машҳур қишлоқларидан бўлган»лигини айтди.

✽ **Јуғбад** — ибодат қилинадиган жой; ибодатхона. Бу ерда Бухоро. Қадимий манбаларда Бухоро шу ном билан ҳам аталган. Ҳофиз Таниш Бухорий Наршахий ва Жувайнийга таяниб мана буларни ёзган: «Бухою» сўзи — «бухор» сўздан келиб чиққан бўлиб, ўтпастлар тилида [^]илм макони» демакдир. Бу тал[^]сШзу

уйғур ва хитой бутпарастларининг тилига яқиндир. Чунки (уларда) сиғиниш жойлари бўлган маъбудларни «бухор» деб атайдилар...».

⁹⁸⁹ **«...тўққиз юз етмиш олтинчи йили (яъни) балик йилининг зулкаъда ойида...»** — 1569 йил апрелмай ойларида.

⁹⁹¹ **Навко мавзеи** — Самарқанднинг шарқий тарафида, ундан 80 км чамаси масофада жойлашган қишлоқ бўлиб, Навко ота ҳам деб аталади. Навко (Навко ота) ҳозир Жиззах вилоятининг Ғаллаорол туманига қарайди.

⁹⁹¹ **«Навкога тобеъ бўлган Ганжи Алишерга яқин бир сув лабида...»** — Навконинг шарқий тарафида, ундан тахминан 4 км масофада жойлашган Боғи Мозор қишлоғи (Муғал деб ҳам аталади) XV—XVI асрда Ганжи Алишер аталган бўлса эҳтимол. Боғи Мозорда катта хонақоҳнинг қолдиқлари бор. Шунга қараганда, бу қишлоқ қадимдан зиёратгоҳ жойлардан бири бўлган.

⁹⁹² **«Кенгашни тарк қилиш билан тўғри лик йўқдир»** — араб мақоли.

⁹⁹³ **Сарикул мавзеи** — Каттакўрғоннинг шарқи-шимолий тарафидан, шаҳардан тахминан 6, чақирим масофада бўлган қадимий мавзё (В. И. Масальский, Туркестанский край, Россия., т. XIX, стр. 665).

⁹⁹⁴ **Иштихон** — Самарқанднинг ғарби-шимолий тарафида, шаҳардан 7 фарсах (42 — 56 км) масофада жойлашган қадимий шаҳар (В. В. Бартольд, Туркестан, Сочинения, I, стр. 146—147). Ҳозир Самарқанд вилоятига қарашли Иштихон туманининг маркази.

ж Адлобод — Суғди калонда, шу номдаги Самарқанд туманининг маркази. Самарқанд — Жиззах йўли устида жойлашган.

⁹⁹⁶ **Худдин** — матнда нотўғри ёзилиб қолган бўлиши керак. Аслида Ху б дин бўлиб, Нафахша қўруғининг шарқий тарафида, Самарқанддан Работи Хожага бориладиган йўл устида жойлашган (В. Л. Вяткин, К исторической топографии Самаркандского вилаята, стр. 38).

«? р,боти Хожа — Дарғом сойи, Оббос ва Қораунас ариқларининг бош тарафида жойлашган қалъа; Дарғом сойига қурилган тўғон бошида жойлашган, Работи Хожа катта мавзелардан бўлиб, Бобур ва Шайбонийлар замонида бу ерда доруға турган (В. Л. Вяткин, К исторической топографии Самаркандского вилаята, стр. 28).

⁹⁹⁸ **Кўк гумбаз** — аниқ ўрнини белгилаб бўлмади. Мақомотларда кўрсатилишича, бу мавзё Самарқанднинг жанубий тарафида, Бухорога борадиган йўл устида жойлашган. Самарқанддан чиқканда биринчи манзил Тотканд бўлса, ундан кейингиси Кўк гумбаз бўлиб, улар ўртасидаги масофа бир фарсах бўлган («Жомиъ ал-мақомоти Махдуми Аъзам», в. 68б, 69а, «Силсилот ас-сиддиқин», в. 87а).

⁹⁹⁹ **Висифин ота** — аниқ ўрнини белгилаб бўлмади. Воқеанинг боришича, бу мавзё Кўк гумбаз билан Самарқанд орасида шаҳардан икки кунлик масофада жойлашган[^]

кю Ҳаҳамтан — кудратли, кучли, дахшатли, ҳайбатли, тенги йўқ баҳодир ва пахлавон киши. Баҳмоннинг ўғли Рустамнинг лақаби[^]

¹⁰⁰¹ **Нордонак** — аниқ ўрнини белгилаб бўлмади. Воқеанинг баёнига қараганда, Самарқанднинг жанубий тарафида, Кўк гумбаз ва Висифин ота атрофида жойлашган мавзелардан бўлиши керак.

Шаст* — камондон ўк о*танда бош бармоқка кийиладиган қармоқ. Баъзан камон ўқи ҳам шундай аталган.

юз қ_аё_и — мўғул йўлбошчиларидан бири. Рашидуддин ва Ҳофиз Таниш Бухорийнинг айтишича, дастлаб мўғуллар ўзаро урушларда бир-бирини тамоман кираиб ташлаганлар, фақат Қаён ва Нукузгина бу қирғиндан омон қолган эмиш («Сборник летописей», 1/1, стр. 153). Бу ерда — мўғул камони.

¹⁰¹¹ «...мулк Тангрининг мулки, уни хоҳлаган кишига беради ва хоҳлаган кишидан олади» — Куръон, 3-сура, 26-оят.

¹⁰¹² «**Жаҳон келувчи осмон аждахоси байроқ аждахосининг хавфидан саросима ва саргардонликка тушди. Ҳайбатли фалак шери туғ шерининг ваҳимасидан ўзини чархнинг никобига тортди**» — классик шеърятда ва умуман ўрта аср Шарқ адабиётида Миррих (Марс) сайёраси осмон (фалак) аждахоси ёки шери деб аталган. Байроқ шери — ўрта аср Шарқ кўшинининг байроғига кўпинча шер сурати солинган. Бу ёрда шударга ишорат қилинган. Муаллиф Абдуллахон кўшинининг дабдаба ва даҳшатидан осмон ҳам ваҳима ва кўркувга тушди демокчи.

шв_и **Хатти найза*** — Арабистон ёки Шимолий Хитойдан чиққан найза.

¹⁰¹³ «...улар зич ўрнатилган асослардек бўлиб саф тортдилар» — Куръон, 61-сура, 4-оят.

...**ҳақиқатан (ҳам) қиёмат зилзиласи буюк нарсадир**» — Куръон, 22-сура, 1-оят.

«**Қалб рух султонининг қароргоҳидир**» — араб ҳикматли сўзларидан.

¹⁰¹⁴ **Катта ғул** — марказнинг (авангарднинг) асосий қисми. Бу қисмга хоннинг ўзи ёки ишбилармон амирлардан биронтаси қўмондонлик қилган. Бундан ташқари, яна «кичик ғул» аталган қисм ҳам бўлиб, улар асосан кўшиннинг ўнг ва сўл қанотлари (флангари) олдида турган (батафсил қаранг: М. И. И в а н и н. О военном искусстве монголо-татар и среднеазиатских народов, стр. 159—162).

¹⁰¹⁵ **Жувонмард султон** — Кўчқинчихон ибн Абулхайрхоннинг ўртанчи ўғли. Ақаси Султон Саъид вафотидан (980/1572) сўнг унинг ўрнига Самарқанд ҳокими қилиб қўтарилган. 986/1578 йили Миёнқол нўғайлари (манғитлари) қўлига асир тушган ва ўлдирилган (Сайид Роқим, в. 212а — 228а).

¹⁰¹⁶ **Абулхайр султон, Музаффар султон ва Махдий султон** — Жувонмард султоннинг ўғиллари.

¹⁰¹⁷ **Яжуж (ва Мажуж)** -- афсонага кўра, хунук башара, баҳайбат, йўлида учраган ҳамма нарсани нобуд қилувчи, одамхўр махлук. Ўрта аср олимлари Яжуж ва Мажужлар мамлакатини дунёнинг, бир четда деб тасвирлаганлар. Ўрта асрларда ўтроқ аҳоли талончилиги учун кўчманчиларни ҳам шундай атаган.

¹⁰¹⁸ **Соғарж** — шаҳар даражасида бўлган қадимий, улкан қишлоқ бўлиб, Самарқанднинг ғарби-шимолий тарафида (Иштихон ёнида), шаҳардан 5 фарсах масофада жойлашган. Ўша вақтда туман маркази (жойлашган ўрни ҳақида қаранг: В. В. Б а р т, о л ь д, Туркестан, Сочинения, I, стр. 181).

Юб Хатиб — Хутба ўқувчи. Хутба одатда жума кунини, ҳайит кунлари хатиб томонидан қуйидаги муносабатлар туфайли ўқилган:

1. Янгидан тахтга чиққан подшоҳ номини хутбага

қўшиб, унинг ҳукмронлигини эълон қилинганда; 2. *жуш* кунлари ва ҳайит намозларида панд-насихат айтиш лозим бўлганда; 3. Никоҳ пайтида имом томонидан ўқиладиган дуолар ҳам хутбага кирган.

¹⁰¹⁹ «...**олишув имкондан ташқари...**» — Шарқ ҳикматли сўзларидан.

¹⁰²⁰ «...**албатта, сизларнинг қочган ўлимнингиз сизларга йўлиқувчидир**» — Куръон, 62-сура, 8-оят.

¹⁰²¹ «...**сизларни ўлим топади**» — Куръон, 4-сура, 78-оят.

¹⁰²² «...**Ер устидаги ҳар бир зот йўқ бўлувчи**» — Куръон, 55-сура, 26-оят.

¹⁰²³ «...**Ҳақиқатда орангиз узулди**» — Куръон, 6-сура, 94-оят.

¹⁰²⁴ «**Бақрамчи томонда**» — ўрнини аниқлаб бўлмади. Бу мавзеъ Абдуллахоннинг 976/1569 йили Самарқандни Султон Саъиддан тортиб олиш учун олиб борган уруши муносабати билан келтирилади. Асарда баён қилинган воқеаларга қараганда, бу жой Самарқанд агрофида бўлган.

¹⁰²⁵ **Сом Наримон** — Сом ибн Наримон, Фаридун ва Минучехр замонида Мозандаронда Заҳхоқга қарши курашда қахрамонлик кўрсатганлардан бири; «Шоҳнома»нинг бош қахрамонларидан.

¹⁰²⁶ **Баҳмон**** — Сосонийлар сулоласининг асосчиси Ардашер Папакон (226—241).

¹⁰²⁷ **Руинатан** — мис танлик; темир танлик. Қадимги Эроннинг Кайёнийлар сулоласидан бўлган Киштоспнинг ўғли Исфандиёрнинг лақаби.

¹⁰²⁸ **Моя** — Мохият, бир нарсанинг асл моддаси; ўғит, ачитки.

¹⁰²⁹ «**Кўмак Тангридан (бўлгач), ғалаба яқиндир**», — Куръон, 61-сура, 13-оят.

¹⁰³⁰ «...**киши биродари, онаси ва отасидан қочадиган кун**», — Қлфъон, 80-сура, 34—36-оят.

¹⁰³¹ **Махрам** — Ман этилган, қонунсиз, энг яқин қариндош; улфат, ҳамдам, сирдош. Бу ерда — хоннинг энг яқин амалдорларидан бири; маслаҳатчи.

¹⁰³² Султон Саъид султоннинг вафоти, бошқа манбаларда кўрсатилишича, 980/1578 йили содир бўлган (Сайид Роқим, в. 212 а). «Абдуллонома»да унинг хусусида келтирилган кейинги маълумотлар ҳам бунга далилдор.

юз **Ғажарчи** — йўл бошловчи, йўлчи (Л. З. Бу да г о в, I, 772-бет). Бу ерда етакчи маъносидан.

юз) «**Иккинчи кунни қуёшни ўғирловчилар осмон кунгираси устига истило арқонини ташлаб...**» — бу ерда сўз ўйини ишлатилган. Муаллифимиз Абдуллахон лашқарининг шавкат ва дабдабаси шу даражада эдики, ҳатто у осмондан қуёшни узиб олишга ҳам қодир эди, демокчи.

юз2 «**Хуморини «Ваш-шамсун» (ибораси) безарди**» — «Қуёш билан қасамёд қиламан» демақдир. Куръон, 96-сура, 1-оят.

¹⁰³³ «...**иккинчи Юсуф...**» — **Юсуф** — «Юсуф ва Зулайхо» достонининг қахрамонларидан бўлиб, айтишларича хусну камолотда бекиёс бўлган. Муаллифимиз бу ерда иккинчи Юсуф деб Абдуллахоннинг кўзга кўринган пахлавонларидан Хужам мирзони атамқда.

¹⁰³⁴ «...**Оллоҳ бир қавмга ёмонликни истаса, уни қайтариб бўлмайди**» — Куръон, 13-сура, 11-оят.

¹⁰³⁵ Бошқа бир манбада Абдуллахон II ва Султон Саъид ўртасида Самарқанд учун бўлган бу курашнинг

Саъид билан Абдуллахон ўртасидаги жанг Самарканд ёнида, Шероз чўлида бўлган ва Султон Саъид мағлубиятга учраб Туркистон томон қочиб кетган. Бу жангда унинг иниси Худойберди султон ва ўғли Баходир султон халок бўлганлар. Султон Саъиднинг яна бир иниси ва иттифокчийт Жувонмардали султон бўлса ўз ўғиллари ва омон қолган аскар, мулозимлари билан Работи Хожа тарафига қочган. Абдуллахон шундай қилиб, Самаркандни биринчи марта 976 йил зулкаъда ойининг 16 куни (1569 йил 3 май куни) олган («Равзат ар-ризвон», в. 204 а).

"ч **Маволий** — олимлар ва уламолар. Машхур суфий шоир Жалолуддин Румий (1207—1273) томонидан ташкил қилинган. Хожагон тариқатига мансуб бўлган дарвишлар жамоаси ҳам мавлавийлар аталган (В. В. Бартольд, Ислам, стр. 118, 139, 194, 424. Термин ҳақида қаранг: И. П. Петрушевский, Ислам в Иране, стр. 36, 190, 242).

﴿37﴾ [u]y[unin]й — иншо килувчи, котиб, мураббий; ўқитувчи; иншо девонининг хизматчиси. Муншийларнинг оддий котиблардан (дабирлардан) фарқи шуки, улар олим ва фозил кишилар бўлган ва подшоҳ, хонларнинг мактуб ва фармонларини ёзганлар, умуман ижодий меҳнат билан машғул бўлганлар.

""" «...**ҳақиқатан, сенга зохир фатҳ бердик**» — Қуръон, 48-сура, 1-оят.

""" «...у **шундай зотки, сени ўз ёрдами билан қувватлади**» — Қуръон, 8-сура, 62-оят.

¹⁰⁴⁰ **Ёрайлоқ** — Зарафшоннинг ўнг соҳилида, Шероз туманининг (Сугди калондан тоғача бўлган масофани эгаллаган) шарқий тарафида жойлашган туман (Абу Тохир хожя, Самария, 227-бет).

^{1.11} «Сулҳ яхши» — Қуръон, 4-сура, 128-бет.

• " " " «**Жам(шид) мартабали хазрат (Абдуллахон) шафоат юзасидан Кешнинг дилкаш воҳасини Бобо султонга топширди**» — «Равзат ар-ризвон» муаллифининг хикоя қилишича, Абдуллахон Султон Саъид билан Самарканд учун кураш бошлаган дастлабки кунларда Бобо султон катта қўшин билан келиб, Ғиждувон ёнида, Қўҳак бўйида турган. Лекин қилган бу ишдан пушаймон бўлиб нуфузли рухоний Қосим шайхнинг воситачилигида Абдуллахон билан сулҳ тузиб, Туркистонга қайтган («Равзат ар-ризвон», в. 205а).

• " " " «**Самарканд Сугди** — Ёрайлоқдан то Бухорогача чўзилган мевазор ва экинзорлар билан ўралган ерлар («Бобурнома», 68-бет; илк ўрта асрларда Зарафшон водийсининг ҳаммаси Сугд ёки Сугдиёна аталган. Кейинчалик уни икки қисмга бўлиб таъбирлаганлар: Сугди Бухоро (Бухоро ва Қашқадарё водийси) ва Сугди Самарканд.

"* «**Алиобод қўруғи** — шу номли туманда жойлашган қўруғлардан бири. Қоруғ (мўғулча — хориғ) хон, унинг оила аъзолари ва махрамларидан оладиган, лекин бошқалар учун май қилинган жой (термин ҳақида қаранг: Б. Я. Влاديمирев, Общественный строй монголов, стр. 112).

⁰¹¹ «**Тарих 977 йил ражаб ойи, Жади буржининг авваллаои эли**» — 1569-йил. лекав^жи^ЖАэд^уурж*! кўкдаги ўн икки буржининг бири. У кийик шаклда фарзат-тилгаи.

"* «**Соғарж атрофида икки подшоҳ иззат ва мартабалирида бир-бирлари билан кўришдилар ва Са-**

Жўйборийга юборган мактубида айтилишича, улар аввал Работи Хожани эгаллаш учун юриш қилганлар («Равзат ар-ризвон», в. 205а).

¹⁰¹⁷ **Чухра боши (чухра оқоси) — Чухра** — махрам. Зодагонларнинг болаларидан олиниб тарбияланган махсус ҳарбий қисм бўлиб, асосан хон қароргоҳини кўриклаш билан машғул бўлган. Чухра боши ана шу чухралар, яъни сокчиларнинг бошлиғи.

¹⁰¹⁸ **Тотқанд**** — аниқ ўрнини белгилаб бўлмади. Сайид Жалолуддин Косоний 949/1542 — 956/1549 йиллар ўртасида вафот этган) манокбида айтилишича, Тотқанд Самарканддан Бухорога борадиган йўл устида жойлашган мавзеъ («Силсилат ас-сиддиқин», в. 866). «Абдуллонома»да ёзилишича, Тотқанд Бухородан Зоминга борадиган йўл устида жойлашган бўлиб, бешинчи манзил ҳисобланган.

"ИИ1 «**Хон ахдни янгилаб, орқага қайтди**» - яна бир бошқа манбада айтилишича, рухонийлар воситачилигида ҳар икки ўртада, яъни Султон Саъид билан Абдуллахон ўртасида яна сулҳ тузилган ва улар бирга тахтга ўтказилганлар («Равзат ар-ризвон», в. 2076 — 208а).

""" «**...Хоразм султонларидан бири...**» — Хожимхоннинг (Хожи Мухаммадхон, 1558—1602) ўғли Суюнчмухаммад султон бўлса керак.

^{10.1} «**... (улар) хатолари туфайли ғарқ қилиндилар**» — Қуръон, 71-сура, 25-оят.

¹⁰⁵² **Ғишти** — Ғиждувоннинг шарқи-шимолий тарафида, Зарафшон дарёсининг ўнг соҳилида жойлашган қалъа ва шаҳарча; Абдурахмон Толе унинг қучли ва мустаҳкам қалъалардан бири эгалигини таъкидлайди (История Абу-л-фейз-хана, стр. 109).

^{10.21} **Хожайи Жаҳон хожа Абдулхолиқ Ғиждувоний** — Хожа Абдулхолиқ ҒиждувонМ.

^{10.4} **Шиговул** — хон саройида ўтказилиб туриладиган қабул маросимларини бошқариб ва назорат қилиб турувчи олий мансабдор. Унинг зиммасига асосан хон ҳузурига элчиларни етаклаб олиб кириш вазифаси юклатилган (Л. З. Будагов, 1, 668-бет).

юя «**Менга (яхши) ном керак, тана (эса) ўлимниқидир**» — ҳикматли сўз.

^{10.1} «**Номи яхшилиқ билан эсланган одам ўлмайди**» - ҳикматли сўз.

№5 «**Иршод манзиллик**» — тўғри йўлдан борувчиларга тўхташ жойи. Хожа Аҳмад Косоний (Махдуми Аъзам) ва Хожа Ислоҳ Жўйборий сингари етук рухонийларга берилган сифат.

¹⁰⁵⁸ «**Автод мартабалик**» — динга устун бўлиш мартабасига эришган; авлиё.

¹⁹⁵⁹ **Қосим шайх**** — Мовароуннахрнинг XVI асрдаги сиёсий ҳаётида катта роль ўйнаган нуфузли шайхлардан. Асли карминалик бўлиб, 986/1578 йили вафот этган.

юю **Нақлб***** хонга яқин турган мансабдор. XVI—XVII асрларда кози аскар, яъни ҳарбий судья. Бу лавозимга одатда сайидлардан ва хожалардан тайинланган (яна қаранг: А. А. Семёнов, Бухарский тракт

""" «**...тарих тўққиз юз етмиш саккиз (яъни) от йилида...**» — 1570 йили.

¹⁰⁶² **Обнус*** — қора тусли қаттиқ ва хушбўй бир дарахтнинг номи. Бу ерда осмонни қора булут чулғаб

'''• «...офтобдек тобланувчи маҳчани сув бўйи томон баланд кўтарди» — Жайхун (Амударё) томон.

^{ш(и)} **Сомон йўли** — Сомончининг йўли деб аталган юлдузлар турку ми.

'''' **Тош аррода*** — ғилдиракка ўрнатилган, камал вақтида ишлатиладиган ҳарбий қуроли.

ю(**Манжинак*** — камал вақтида тош солиб отадиган маҳсуслар ҳарбий «машина».

'''' **Бир ботмон** ~ ~ ҳар ер да ҳар хил бўлган оғирлик ўлчови. Мовароуннаҳрда бир ботмон — 2 пуд (32 кг) га тенг бўлган (Л. З. Б у д а г о в, I, 231-бет).

^{11,1,8} **Чин садди** — машҳур Хитой девори назарда тутилмоқда. Қарийб 4000—5000 км узунликда бўлган бу девор Хитойнинг марказий районларини кўчманчи халқларнинг ҳужумларидан қўриқлаш мақсадида мидоддан аввалги IV—III асрларда бино қилинган.

^{1<|м.} **«Бир-бирлари билан учрашиш вақти келганда, ул хазрат (Абдуллаҳон) султонга муносиб бўлган таъзимни ўрнига қўймади»** — Андхуд қалъаси Шохмуҳаммад султон (Пирмуҳаммадхоннинг ўғли) томонидан ўша йили (978/1570) Ўзбек султонга топширилган, Абдуллаҳон уни табриқлаш учун қалъа ёнига борганда, Ўзбек султон унинг ҳузурига чиқмади ва «қалъанинг девори устига чиқиб, ўша ердан (туриб) сўзлашиб қўя I қолган эди. Бу ҳол Абдуллаҳонни бирмунча ранжитган ва шу сабабдан бу гал у ҳам «султонга муносиб бўлган [таъзимни ўрнига қўймади».

¹⁰⁷⁽¹⁾ **Подшоҳ Муҳаммад султон** — Балх ҳокими | Шайбоний Пирмуҳаммадхоннинг (974/1566 йили ва- [фот этган) кенжа ўғли (С а и и д Р о қ и м, в. 113а, | 1136).

¹⁰⁷¹ **Улуфа (от арпаси)** — қўшиндаги от-улов учун I бериладиган овқат, ем (қаранг: И. П. П е т р у ш е в - { ский, Очерки по истории феодальных отношений., | стр. 265—274; яна: Землевладение и аграрные отноше- | ния, стр. 385—386).

¹⁰⁷² **«...Тангри биргина Оллоҳдан иборатдир»** — Куръон, 4-сура, 171-оят.

I ^{''''} **Кубравия** — **Нажмуддин Кубро** (Аҳмад ибн I Умар ал-Хивакий; 540/1145—618/1221) асос солган | Кубравия диний тариқати (қаранг: Нафаҳот ул-унс, в. (| 224 а — 224 б; «Қомус ал-аълум», VI, 4568-бет; **Наж- ! муддин Куборо** ҳақида қаранг: Е. Э. Б е р т е л ь е , : Суфизм и суфийская литература, стр. 324—334).

^{107''} **Мавлоно Муҳаммад Амин Зоҳид** — кўпинча «Маҳдуми бозорча» номи билан машҳур бўлган Мавлоно Муҳаммад Зоҳид. У ўз замонасининг ўқимишли ки- шиларидан бўлиб, тасаввуф муаллими бўлган. Мавлоно Муҳаммад Амин Зоҳид 1002/1594 йили вафот этган (Муқим-ханс.кая история, стр. 61, 250)..

^{ш7,•} **Хожа Муҳаммад Хабушоний** — Хабушонлик (Хабушон '--- Нишопур вилоятига қарашли шаҳарлардан) йирик шайхлардан бири. Кубравия тариқатининг кўзга кўринган шайхларидан Хусайн Хоразмийдан (XV аср) аввал ўтган («Баҳр ал-асрор», в. 282 а).

^{107Ъ} **«...биродарларни яраштириб қўйинглар»** — Куръон, 49-сура, 9-оятга ишора.

¹⁰⁷⁷ **Мулло Муҳаммад** — Хожа Муҳаммад Хабушо- ний.

^{10/8} **Ману** — III аерда Эронда ўтган диний рассом. Классик адабиётда улуғ бир рассом образи (қаранг: Ф и р д а у с и, Шахнаме, I, стр. 636).

мирчи Кова; «Шохнома» қаҳрамонларидан (қаранг: «Шахнаме», I, 60—70-бетлар; М. И. З а н д, Шесть веков славы, стр. 28, 88, 93).

юю **Гудрз** — Кайковуснинг лашкар бошлиқлари- дан бири (унинг ҳақида қаранг: «Шахнаме», I, стр. 353, 355, 359, 360, 384, 390, 399-400, 403, 409, 411, 413, 419, 421, 429, 439, 442-448. Машҳур темирчи Ковани- нг ўғли («Шахнаме», II, 565-бет).

¹⁰⁸¹ **«У (Тангри) кифоя қилди, гувоҳлик жихати- дан»** — Куръон, 4-сура, 79-оят.

^{11,82} **«...энди кимки уни ўзгартса, уни эшитгандан сўнг, албатта унинг гуноҳи ўзгартирувчиларга бўла- ди»** — Куръон, 2-сура, 181-оят.

^{10X3} **«Биз замондирмиз, кимни кўтарсак юқори бў- лади, кимни тубан қилсак, тубан бўлади»** хикмат- ли сўз.

¹⁰⁸¹ **Хосу ом** — юқори табақадаги кишилар ва омма.

¹⁰⁸¹ **Ҳасаб** — наслу насаб йўли билан эмас, балки меҳнат билан орттирилган шухрат, обрў, шараф.

''''* **Мадинат ар-рижол** — эрлар шаҳри. Термизга берилган нисбат.

¹⁰⁸⁷ **Ҳилол*** — уч кунлик ой.

¹¹⁸⁸ **Бадр*** — ўн тўрт кечалик ой.

қ») **«Харих тўққиз юз етмиш тўққиз, қўй йили»** — 1571 йили. Яна бошқа бир манбада — 980/1572 йили («Равзат ар-ризвон», в. 2156). Лекин бу ерда Абдулла- хоннинг ғалабаси содир бўлган вақт кўрсатилган.

юю **Қуббат ал-ислом** — Ислом гумбази. Балхга бе- рилган нисбат.

¹⁰⁹¹ **Ғолия*** — кош ва сочга суртиш учун мушк, анбардан тайёрланган хушбўй қора модда. Шоирлар одат- да кокил ва қора қошни ғолияга ўхшатадилар.

¹⁰⁹² **Сунбул** — бир хил хушбўй қора рангли ўсим- лик.

юю) **Хожа Муҳаммад Али Ҳаким Термизий** — тер- ! мизлик сайидлардан, Маҳмуд ибн Валининг айтишича, | вилоятнинг шайхулисомлик мансаби унга мансуб бўл- : ган. Хожа Муҳаммад Али Ҳаким Термизий кўзга кўрин- >, ган ҳадис олими бўлган ва «Жомий ал-улум» деган I китоб ёзган. У шайх Абубакр Варроқдан аввал (IX аср) | ўтган («Баҳр ал-асрор», в. 247 а) ва 255/869 йили вафот I этган. Шохрух замонида унинг мазори тузатилиб, устига { мухташам бино ҳам қурилган (Ҳаким Термизий ҳақида | қаранг: Б. Маззшпоп, ал — ТптШги, 8. 863; С. Вг'аскел- | тап, ОезсЫСЫ:е сIег агаЫзсБеп ШйегашЛи*, Вех I, з. 164; В. • В. Б а р т о л ь д. Ислам, Сочинения, VI, стр. 115; Р. Ю. Р о ж е в и ц, Поездка., стр. 652; М. Е. М а с с о н. Городища старого Термеза, стр. 56—58; А. А. С е м е н о в, Происхождение Термезских сейидов, стр. 3—20).

^{109<} **Шайх Абубакр Варроқ** — III/VIII аерда ўтган термизлик мутасаввуф шайх. У кўпинча Балхда истико- мат қилган. У мусулмон динидан ташқари, христианлар ва яҳудийларнинг дини ва эътиқодларини ҳам яхши бил- ган; уларнинг тилида мавжуд бўлган китобларни ўқи- ган. Узи ҳам кўпгина асарлар ёзган. Вафоти IV/УК. аср- нинг бошларида содир бўлган (қаранг: «Самария», 253- I бет; яна қаранг: «Баҳр ал-асрор», в. 247 а).

^{09>} **Қушчи** — подшоҳ ва хонларнинг қушбоқарлари, | овчи. Бу ерда хон қушхонасининг мутасаррифи. I

^{109(•} **Ҳошим султон** — Шайбоний султонлардан. Ўша Я вақтда Ҳисори Шодмон хокими. 982. 1574 йили Аб-» дуллаҳон Ҳисорни олгандан кейин унинг амри билан

шим султоннинг иниси.

¹⁰⁹⁸ **Хисори Шодмон** — Сурхондарё воҳаси ва Кофирнихон дарёсининг шимолий ҚИСМИНИ ўз ичига олган Хисор вилоятининг марказий шаҳри. Шаҳар Кофирнихон дарёсининг юқори оқимида жойлашган.

¹⁰⁹⁹ **Иқто**** — Урта асрда Шарқда кенг тарқалган хусусий ер эгаллигининг бир тури бўлиб, давлат олдида кўрсатган хизматлари учун феодалларга, кўпинча ҳарбий бошлиқларга берилган ер-сув. Бундай кишилар иқторлар деб аталган. Иқто X—XI асрда Урта Осиё ва Эронда ҳам кенг тарқалган (икто ҳақида батафсил қаранг: А. Ю. Якубовский, Феодальное общество Средней Азии, стр. 26; Б. Н. З а х о д е р, История восточного средневековья, стр. 92—93; И. П. Петрушевский, Земледелие и аграрные отношения в Иране, стр. 256-269).

¹¹⁰⁰ **Айвож кечуви** — Кофирнихон дарёсининг Амударёга қўшилаётган жойидаги кечув. Қадим замонларда Авзож (Узож) деб ҳам этилган (В. В. Бартольд, Туркестан, Сочинения, I, стр. 122).

¹¹⁰¹ **Хазиначи** — хоннинг молу дунёси (ноёб тошлар, олтин, оқча ва бошқа қимматбаҳо буюмлари) сақланадиган хазинанинг бошлиғи (Л. З. Б у д а г о в, I, 533-бет).

¹¹⁰² **Хожа Калонхожа**** — Хожа Муҳаммад Исмолтининг ўғли ва қойим мақоми Хожа Саъд (997/1589 йили вафот этган).

¹¹⁰³ **«...Хожа Калонхожа кўзи нури дийдасининг...шафоати билан...»** — бу ерда сўз ўша йили Хожа Саъднинг ўғил кўриши, яъни Хожа Тожуддин Ҳасаннинг туғилиши хусусида бораётибди. Шу хурсандчилик муносабати билан Абдуллахон амир Турди ва Дустирзо авлодининг гуноҳидан ўтган бўлиши мумкин.

¹¹⁰⁴ **«Моҳир хунарманд Рухий»** -- хон «артиллериясининг (тоил аррода, манжинак) бошлиғи.

¹¹⁰⁵ **Шайхулислам** — ўша вақтда мусулмонлар жамоасининг бошлиғи; бош муфтий. Кейинча (XVII—XVIII асрлар) олий судья. Қозийи калон ҳам унга бўйсунган (А. А. Семенов, Бухарский трактат, стр. 139).

¹¹⁰⁶ **Хожа Абдували Порсо**** — Хожа Муҳаммад Порсонинг (822/1419 йили вафот этган) авлоди, Хожа Абунасор Порсонинг (944/1537 йили вафот этган) ўғли («Мажмуъ ал-ғаройиб»>>, в. 76 б).

¹¹⁰⁷ **«...баракот сизнинг машойихларингизда»** — ҳадис.

¹¹⁰⁸ **«Тарих тўққиз юз саксонинчи йил муҳаррамда»** — 1572 йил май-июнь ойларида.

¹¹⁰⁹ Султон Саъидхон 979/1572 йили Самарқандда вафот этди. Унинг иниси Жувонмардали султон ўша кунлари Работи Хожада турган эди. Содир бўлган бу воқеани эшитиши ҳамона Самарқандга келди ва хокимиятни қўлга олди.

¹¹¹⁰ **«Уртада турувчи»** — хон ва султонлар бири бири билан уруш қилганда, бирор томоннинг таклифи билан томонларни яраштириш ва сулҳ тузиш ишларини уюштирувчи шахс. Бу иш кўпинча нуфузли руҳонийларга топширилар эди. Бу ерда сўз Султон Саъидхоннинг қариндошлари исён кўтарганлиги хабарини олиб келган чопар (хабарчи) хусусида бораётир.

¹¹¹¹ **«Мазкур йилнинг сафариди»** — 980/1572 йил-

бири. Машхур Чўпон ота ҳам шу ном билан а"

, ¹¹¹² **Қулба** — Улуғбек замонда бунёд этил майдоннинг этагида, Кўҳак дарёсининг ўнг * жойлашган хушманзара жой. Бошқа бир манбал-тилишича, Абдуллахон Қулбага эмас, балки Кок (Самарқанднинг жанубий томонида, Сиёх, об (Об мат) бўйида жойлашган кенг кўкаламзор **мавзё**) ган.

¹¹¹³ **«Абулхайр султон ва Музаффар султон (унинг I истиқболига ошиқдилар...»** — Абдуллахон Кошшпип Жувонмардали султоннинг илтимоси билан келган, чунки у Самарқанд тахтини эгаллаган кунлариёқ Наврўз Аҳмадхоннинг ўғиллари Бобо султон ва Муҳаммад Амин султон ва бошқалар Туркистон ҳамда Андижондан қўшин тортиб келиб, Самарқанд ёнидаги Шероз кишлоғига келиб тушган эдилар. Жувонмардали султоннинг авлодлари Абулхайр султон ва Музаффар султоннинг Кониғилга, Абдуллахон хузурига келганлиги шу тўғрилиқ билан.

¹¹¹⁴ **«Иккинчи кун ул хазрат билан Жувонмардхон ўртасида учрашув юз берди»** — ҳар икки хон ўртасидаги учрашув ҳам Кониғилда юз берди.

¹¹¹⁵ **Сади Искандар** — Искандар Зулқарнайн томонидан Мовароуннахрни. Дашти Қипчок кўчманчиларининг хуружидан сақлаш учун қурилган девор шундай аталган.

¹¹¹⁶ **«...фатҳ ва ғалаба ғолиб сипоҳнинг қўплигидан эмас, балки Парвардигорнинг қувватлаши ва Яратувчининг иноятидандир»** — Қуръоннинг 2-сура, 249—251-оятларига ишора («Кўп вақтлар бўладики, озгина кишилар, Тангрининг амри қудрати билан кўпчиликдан ғолиб келади; улар устидан ғалаба қозонади»).

¹¹¹⁷ **«Ва тимсоҳ каби дарёдан ўтди»** — Кўҳак (Зарафшон)дан ўтди.

¹¹¹⁸ **«Чохоршанба мавзеи»** -- Нафахша қўруғи атрофида, Сиоб (Қорасув) бўйида жойлашган кишлок.

¹¹¹⁹ **«Кенгашилган иш эътиборга сазовор бўлади»**. — Қуръон, 67-сура, 1-оят.

¹¹²⁰ **Якка тоз*** — ўз рақиби билан яккама-якка олишувчи курашчи.

¹¹²¹ **Ведана қўриғи (Будана қўруғи)**** — Самарқанддан 35 км чамаси масофада, шаҳарнинг шарқи-шимолий тарафида, ҳозирги Жомбой ва Булунғур туманлари атрофида жойлашган мавзё.

¹¹²² **Фарвардин*** - Эрон қуёш йилининг биричи ойи — 21 март — 20 апрелга тўғри келади. 980/1572 йил май-июнь ойлари.

¹¹²³ **Бактар*** — совут. Темир симдан тўқилган ва устидан ипак қопланган махсус уруш кийими.

¹¹²⁴ **Ҳафтон** — совутнинг ичидан қиядиган махсус камзул.

¹¹²⁵ **«Тангридан бошқа ёрдам берувчи йўқ»** — Қуръон, 8-сура, 9-оят.

¹¹²⁶ **Шикка*** — туғ (байрок)нинг бошига боғланадиган парча.

¹¹²⁷ **«Осмон «Ваш-шамс» сурасидан бир оятни ўқиди»** — Қуръони каримнинг 96-сурасига ишора.

¹¹²⁸ **Аблақ** — ола-була гусли, йўл-йўл юнгли ёввойи от. **Осмон аблақи** — кеча-кундуздан киноя.

¹¹²⁹ **Кенағас** — кўчманчи узбек қабилаларидан (бу ҳақда қаранг: Б. А. А х м е д о в, Государство кочевых

Пустим султон — хон)нинг ўғли.

¹¹³² «Хазрат куллар эгасининг (Тангрининг) офтоб шуълали махчаси уфқдан тулуъ қилди» — тонг ёришиб, қуёш чикқанига ишорат. Махча — байроқ учига ўрнатилган нишон (ойча).

¹¹³³ Хасанхожа накиб — кўзга кўринган мўтасаввуфлардан; Абдуллахоннинг яқин кишиларидан бўлиб, мамлакатнинг сиёсий ҳаётида катта мавқега эга бўлган шахе.

^{1.3(1)} «Камарнинг мимидек...» — сўз ўйини. Ойнинг кичрайиб қолганидан киноя.

¹¹³⁷ Нахл* - кўчат, ёш дарахт. Хурмо дарахти ҳам шундай аталган.

^{1.36} Ялов (ёлов) — байроқ; калпоқка ўраладиган ипак лента.

¹¹⁽⁷⁾ Амин султон, Бобо султон ва Дарвишхон — Наврўз Аҳмад (Барокхон)нинг ўғиллари. Гадоий султон — Наврўз Аҳмадхоннинг иниси, Кўчқинчихон ибн Абулхайрхоннинг ўғли.

¹¹³⁸ Алванд — Эронда, Хамадоннинг ғарбий тарафидаги тоғ. «Бахр ал-асрор» муаллифи Алванд ва ундаги ажойиботлар ҳақида кимматли маълумотлар келтирган («Бахр ал-асрор», в. 358 а).

³⁹ Ёр_о_қ — туки тўкилиб кетган пўстин.

^{1.44} Коф садди — афсонавий Коф тоғи. Ривоятларга караганда, у гўёки дунёни девор бўлиб ўраб олган эмиш. Бу ерда шундан киноя.

Хубоб — сув юзида пайдо бўладиган кабарчик Ипуфак.

¹¹⁴² «...бандапарвар хожага қаратиб...» — бу ерда сўз Абдуллахоннинг доимий хамроҳи Хасанхожа накиб хусусида бораётир. У кўпинча иршод паноҳ деб ҳам аталади.

¹¹⁻¹³ Хировул (хуровул, харавул, ировул) — кўш; шиннинг илғор қисмига (авангардига) ёрдам тариқасида ажратилган ва унинг орқасидан борувчи махсус харбий қисм (Л. З. Б у д а г о в, I, 186—195-бетлар).

¹¹⁴⁴ «...вақтида қочиш ғалабадир» — мақол.

¹¹⁴⁵ «Тоқат қила олмайдиган нарсадан қочиш пайғамбарларнинг суннатларидан бўлган» — мақол.

¹¹⁴⁶ Шиба* — отилган ўқ ёйнинг овози. Тез учадиган махсус ўқ (Л. З. Б у д а г о в, I, 678-бет).

НҲ Рукнудавла (арабча) — давлат устуги. Олий ҳукмдорга яқин турган йирик амирларга ва вазирларга бериладиган нисбат. Вазирларга, хусусан бош вазирга яна «Низомулмулк» ёки «Низомудавла» деган нисбат ҳам берилар эди.

¹¹⁻¹⁸ Парвоначи — Хоннинг фармон ва ёрликларини ҳозирловчи ва жой-жойига жўнатиб турувчи амалдор.

¹¹⁻¹⁹ «...ўлдиринглар уларни» — Куръон, 4-сура, 89-оят.

^{11.0} Зумрад (зумуррад) — яшил рангли кимматбаҳо тош. У яна забаржад, асамм, зулмоний деб ҳам аталади.

¹¹⁵¹ «Сизларга ёрдам берди» — Куръон, 3-сура, 123 оят.

² «Ул хазрат унинг (Гадоийхоннинг) Жувонмардалихонга яқинлиги жиҳатидан...» — Гадоийхон ва Жувонмардалихон оға-ини бўлиб, Кўчқинчихон ибн Абулхайрхоннинг ўғиллари бўлган.

¹¹⁵³ Хоразмшоҳ султон — бу ерда ҳам гап Хожимхоннинг ўғилларидан бири (Иброҳим султон бўлса эх-Ллмол) хусусида бораётир.

...доно мунший Аторудназир мавлоно Хайдар Мухаммад...» — Абдуллахоннинг шахеий котиби. Унинг Аторуд (Уторуд) сайёраёйга нисбат қилинишига сабаб шуки, Аторуд классик шеърятда фалак котиби деб аталган.

¹¹⁰ Ўратепа — Фарғона, Зарафшон ва Илоқ vodiylарини бир-бири билан боғлаб турган катта қарвон йўли устида жойлашган ва тарихда баъзан Усрушана (Усрушна?) деб аталган қадимий шаҳар. IX аср охиридан то XVIII аср ўрталарига қадар Ўратепа вилояти Самарканд ва Бухоро ҳокимларига қарам бўлган. XVIII аср ўрталарида Ўратепа мустақилликни қўлга киритиб олди ва ҳокимият кўчманчи узбек қабилаларидан шз қабиласининг бошлиқлари қўлига ўтди. Ўша вақтда Пан-; жикент, Хўжанд, Диззах (Жиззах), Зомин, Ям ва Нав шаҳарлари ҳам Ўратепа беқлигига қараган («Материалы по истории Ура-Тюбе», стр. 4).

^{11*} Ҳамду сано — Тангри ёки бирор удуғ зотни макташ ва улуғлаш.

¹¹⁷ Мавлоно Мушфиқий — асли марвлик бўлиб, Самарканд ва Бухорода таҳсил қилган. У дастлаб Султон Саъидхон (1530—1533), сўнгра Абдуллахон II саройида истикомат қилган йирик шоир.

¹¹⁵⁸ Шарқ хусрави — Қуёш. Классик шеърятда у Шарқ осмони подшоши деб таърифланган.

¹¹⁵⁹ Пайконгирлик - тикан терувчилик; камон ўқини териш. Шарқ шеърятига хос сўз ўйини. Киприк кўзни турли нарсалардан саклаш вазифасини ўтагани учун уни пайконгир атаганлар.

¹¹⁰ «Унинг афсонаси камбағаллардан зол ҳарфи бўлди» — сўз ўйини; муаллиф ҳолсизликдан, куч-қувват кетганликдан эгилиб қолди демоқчи.

¹¹¹ Кабо* — эркакларнинг узун уст кийими.

¹¹² Хирқа -- шайх ва дарвишлар кийган махсус либос; жанда.

^{1.63} Арқони анжум — юлдузлар суянчиклари; Шарқ манбаларида мунажжимлар (астроном, астрологлар) шу ном билан аталган.

¹¹⁶⁴ Нашоб оий — найзаларнинг ярим ойсимон учи.

¹¹⁶⁵ Абу Туроб Нахшабий — IX аерда ўтган машхур шайх (235/850 йили вафот этган).

¹¹¹ Кофтан — кўриш, текшириш. Кофтан ойнаси - тиник ва равшан кўрсатадиган ойна.

¹¹⁶⁷ «Тўққиз юз саксон» замони унинг тарихи йили бўлди» — бу ерда «Тўққиз юз саксон» тарих моддаси (1572) сифатида келтирилган.

пев «^д таРқию» сўзлари тарих моддаси бўлиб, ҳарфларнинг киммати тўққиз юз саксонни ҳосил қилади.. Демак воқеа 980/1572 йили содир бўлган.

¹¹¹⁹ Динмуҳаммад султоннинг отаси Пирмуҳаммадхон 974/1566 йили вафот этган.

¹¹⁷⁰ «...муддат ўтгандан кейин тайёргарчилик фойда бермайди» — мақол.

¹¹⁷¹ «Х,ижрий тўққиз юз саксонинчи йили ражаб оийнинг бошларида» — 1572 йил ноябрь ойининг бошларида.

¹¹⁷² Шукурчи — подшоҳ, хоннинг соябон тутувчи хизматкори.

⁷³ Иноятнома — подшоҳ ва хонлардан, шунингдек, улуғ мансабдор кишилардан келган ва унда маълум илтифот баён қилинган қувончилик мактуб.

¹¹⁷¹ Моҳазар — бирор нарсанинг ҳозир бўлгай

тайёр тургани маъносини англатувчи идеоматик ибора".

¹¹⁷⁶ **Аймоқ (уймоқ)** — уруғ, қабила; бирор маконда истикомат қилиб турувчи халқ (Л. З. Будагов, I, 207-бет; Б. Я. Владимирцов, Общественный строй монголов..., стр. 136).

¹¹⁷⁷ **«Тангридан паноҳ тилайман»** дуо.

¹¹⁷⁷ **«Мукофот табиатда зарур бўлган нарсадир»** Мақол.

¹¹⁷⁸ **«Тўғри йўлга тобеъ бўлганларга салом»** Куръон, 20-сура, 47-оят.

¹¹⁷⁹ **«Кечувда туришда офат бор»** — мақол.

¹¹⁸¹ **Илғор** — кўшиннинг олдинда борувчи ва зиммасига теварак-атрофга қўққисдан хужумлар қилиш вазифаси юклатилган махсус бўлинма.

¹¹⁸¹ **«...мазкурйилнингшаъбноюйда...»** — 980/1572 йил декабрь ойида.

^{1,82} **«...кимки Тангрига таваккул қилса, Оллох унга кифоя қилувчидир»** — Куръон, 65-сура, 3-бет.

¹¹⁸⁸ **Сарой** — кучманчи узбек қабилаларидан.

¹¹⁸¹ **Ваҳхоб** — инъомли, сахий; Тангрининг сифатларидан.

¹ **«Албатта, фатху зафар ваҳхоб Тангрининг иноятига боғлиқдир, лашкарнинг, аебобнинг (яъни қурола-аслаҳаларнинг) қўплигига эмас»** — Куръон, 37-сура, 173-оятига ишора.

ивс. Хатти найзаси** — Арабистонда бир жойнинг номи.

¹¹⁸⁷ **Кесик султон** — Абулхайрхоннинг ўғли Хўжа Муҳаммадхоннинг невараси, Бубай султоннинг ўғли («Тарихи салотини Манғития, Узбекия ва Аштархония», в. 73 а).

¹¹⁸⁸ **Умдат ул-мулк** — мулк, яъни подшолик таянчи.

¹¹⁸⁹ **«Чиғатой амирлиги мансаби»** — Чингизхон истилоси даврида Мовароуннахрга келиб ўрнашиб қолган турк-мўғул уруғлари чиғатойилар деб аталган. Барлос [: қабиласи ҳам шунга кирган (Л. З. Будагов, I, 437-Б бет). XVI—XVII асрларда Бухоронинг Амиробод тумолинида истикомат қилиб турган чиғатой қабиласининг бош-лиғи (қаранг: А. А. Семёнов, Бухарский трактат, [стр. 150).

¹¹⁹⁰ **Тума** — кучманчи узбек уруғларидан.

¹¹⁹¹ **Киёт** — кучманчи узбек қабилаларидан.

¹¹⁹² **Замҳарир курраси*** — қадимий ҳикматларга қараганда, хаво курраси оралиғида яна бир курра — срувқлик курраси (замҳарир — қаттиқ совук) ҳам бўлар эмиш.

¹¹⁹³ **Бандибирун шаҳри** — матнда «Шаҳри Бандибирун» ёзилган. Бу ерда сўз Балхнинг рабоди (ташқари қисми) хусусида бораётганлиги шубҳасиз. Балх қадимдан йирик шаҳарлардан бўлиб, шаҳар икки қисмдан: Шаҳристон ва Рабоддан иборат бўлган. Шаҳарнинг ана шу ташқариги қисми «бирун» аталган. Қадим замонларда Шаҳристон «Шаҳри Ҳиндувон», Рабод эса «Шаҳри ридарун» аталган (бу ҳақда қаранг: В. В. Бартольд, I Туркестан, Сочинения, I, стр. 128—129; Историко-географический обзор Ирана, стр. 8, 18).

К 1ш **«Агар фатҳ талаб қилсанг, фатҳга эришасан»**

•Куръон, 8-сура, 19-оят.

н ¹¹⁹³ **Ҳиндувон** — Балхнинг (Бактра) қадимий қалъаси; Чингизхон истилоси натижасида вайрон этилиб, 1368 йили Чиғатой амирларидан амир Хусайн томони-

дириб юборган. Кейинчалик Шохрух хукмронлиги илларида (1409—1447) у яна тикланган (В. В. Бартольд, Историко-географический обзор Ирана, стр. 18).

¹¹⁹⁰ **Тохаристон** — Балх билан Бадахшон ўртасида жойлашган вилоят. Тохаристон аталишига сабаб шуки, ана шу вилоятда қадимдан истикомат қилган ва Грек-Бактрия давлатини (милоддан аввалги 250—130 йиллар) кулатишда иштирок этган халқ «тохарлар» деб аталган (В. В. Бартольд, Туркестан, Сочинения, I, стр. 116).

¹¹⁹⁷ **Самингон (Саминжон)** — Тохаристон шаҳарларидан. Хулмдан (Шимолий Афғонистонда, ҳозир Тошкўрғон аталади) Боклонга борадиган йўл устида жойлашган шаҳарча (ҳозир Ҳайбак деб аталади). Хулм билан Самингон орасидаги масофани 2 кунда босиб ўтилган (В. В. Бартольд, Т^фкестан, Сочинения, I, стр. 117; Историко-географический обзор Ирана, стр. 15).

¹¹⁹⁸ **Баклон** — Тохаристон кишлоқларидан, Самингон билан Кундуз ўртасида жойлашган катта кишлок; Баклон сойининг Кундуз сойи билан қўшиладиган ерида жойлашган. Самингондан Баклонгача масофа икки кунлик йўл бўлган (В. В. Бартольд, Туркестан, Сочинения, I, стр. 117).

¹¹⁹⁹ **Сарой** — Амударё ёқасида, Чиғатой наслидан бўлган хонлар томонидан XIII асрнинг иккинчи ярмида бунёд этилган шаҳар. У «Соли Сарой», «Сарой камар» деб ҳам аталган. (В. В. Бартольд, Туркестан, Сочинения, I, стр. 495; Х. Хасанов, Урта Осиё жой номлари тарихидан, 72-бет).

¹²⁰⁰ **Арханг** — Амударё бўйида Халовард (Вахш дарёси бўйида жойлашган кишлок)дан икки кунлик масофада жойлашган катта кишлок; Арханг — Амударёнинг машхур кечувларидан бўлган (В. В. Бартольд, Туркестан, Сочинения, I, стр. 119).

¹²⁰¹ **Толикон (Толқон)** — Тохаристон шаҳарларидан бўлиб, Балхдан Бадахшонга борадиган йўл устида жойлашган. Балх билан унинг орасидаги масофа олти кунда босиб ўтилган (В. В. Бартольд, Туркестан, Сочинения, I, стр. 116—117).

¹²⁰² **Сон** — Юрдан Читролга борадиган йўл устида (Юр — Тошкўрғондан бир ҳафталик масофадаги йўл устида, Потучнинг ғарбий тарафида, ундан тахминан 15 км масофага) жойлашган қадимий шаҳар (И. Минаев, Сведения, стр. 177—213). «Бахр ал-асрор»да бу жой ҳақида мана буларни ўқиймиз: «Сон... Бомийён шаҳарларидандир ва шу кунларда Балхнинг каламравларидандир, тўртинчи иқлимдан ва Жужоннинг шарқида жойлашган тоғлик ер ва етти булукдан иборат...» (Яна қаранг: «Ҳабиб ас-сияр», Ш/3, 334-бет).

Ўзг[о]рлик (Чахори як) — Парвондан Истилоф орқали Кобил водийсига ўтадиган йўл устида жойлашган шаҳар (В. В. Бартольд, Историко-географический очерк Ирана, стр. 15—16). Ибн Баттутанинг сўзларига қараганда, Чорик қалъаси бой ва обод бир жой бўлган (И. Минаев, Сведения о странах по верховьям Амударьи, стр. 77). Махмуд ибн Валининг айтишича, Чорик (Чахори як) ҳам Бомийён шаҳарларидан бўлиб, XVI—XVII асрларда Балхга қараган. Унинг ҳам худди Сон сингари анчагина булук ва кишлоқлари бўлган. («Бахр ал-асрор», в. 297 б. Яна қаранг: «Ҳабиб ас-сияр», Ш/3, 334-бет).

¹²⁰⁴ **Бомийён** — Кобил, Хулм ва Балх оралиғидаги тоғлик вилоят (В. В. Бартольд, Туркестан, Сочинения, I, стр. 117).

гранях по верховьям Амударьи, стр. 62). Чингизхоннинг амри билан бузиб ташлангаы ва XVIII асргача кайта тикланмаган («Бахр ал-асрор», В. 144 а).

¹²¹¹ **Лангар** - Сархад-Вахон водийсидаги катта тоғлик манзиллардан бири (батафсил қаранг: И. Минаев, Сведения о странах по верховьям Амударьи, стр. 13-- 137; Б у р х о н и д д и н К у ш к е к и , Каттаган и Бадахшон, стр. 162).

¹²⁰ > **Минучехр** — IX асрда Довуд ибн Аббос (Хишом ибн Моҳичурнинг набираси) тарафидан Балх ёнида қурилган Нусар қишлоғи ва шу номдаги қаср бўлса керак. Ибн ал-Балхийнинг кўрсатишича, Довуд ибн Аббос 848 йил июнь ойида Балхин идора қила бошлаган (В. В. Б а р т о л ь д, Туркестан, Сочинения, I, стр. 128). Бу манзил ҳам кўп марта бузилиб кайта тикланган.

¹²¹⁷ **Навбахор (1Чауа уШага)** — Балхнинг жанубий тарафида, шаҳар ёнида жойлашган ўтпарастрларнинг қадимий бутхонаси. Ибн ал-Факих (X асрда ўтган ҳамадонлик олим)нинг сўзларига қараганда, Навбахорда ўтпарастрларнинг жуда катта маъбудаси бўлган ва унта сиғиниш учун теварак-атрофдан жуда кўп киши келиб гурган. Навбахор кўп марта бузилиб, яна тикланган. У биринчи марта араблар ҳукмронлиги замонидан вайрон қилинган эди (В. В. Б а р т о л ь д, Туркестан, Сочинения, I, стр. 128; Навбахор ҳақида батафсил маълумот олиш учун қаранг: И б н а л - Ф а к и х . Китоаб албулдон, ВСА, V, 322—324-бетлар; В. В. Б а р т о л ь д, Историко-географический обзор..., стр. 9—10).

1208 «у... қурилиши ҳар томони юзга-юз қилинганди» — унинг эни ҳам, узунлиги ҳам юз газ дан иборат демокчи. Бир газ тахминан 60 см га тенг. Демак, бу бионинг эни ҳам, узунлиги ҳам. баб-баравар 60 метр дан бўлган экан.

¹²⁰⁹ «(Назм):

Шунинг учун (ҳам) Балх Навбахор бўлдики,
Ўша вақтда тангрипарастлар,
Араблар Каъбага қараганларидек,
У жойга шундай қарар эдилар

(«Шохнома», Техрон, 1311/1894, III жилд, 188-бет).

¹²¹⁰ **Лухросп** — Қадимги Эроннинг Кайёнийлар сўлоласидан бўлган тўртинчи ҳукмдори. Кайёнийлардан қуйидаги ўн киши подшоҳ ўтган: Кайкубод, Кайковус, Кайхусрав, Лухросп, Гуштаси (Гаштасуп) Баҳмои, Хумой, Дороб, Дороб II ва Искандар (А. А. Стариков, Фирдоуси и его поэма «Шахнаме», стр. 521).

¹²¹¹ **Кайхусрав** — Кайёнийлар сулоласидан бўлган Сиёвуш ибн Кайковус билан Турон маликаси Фарангиснинг фарзанди; қадимий замонларда Турон ҳокими («Шахнаме», II, стр. 602).

¹²¹² «Балх вилоятини Абулғозий Султон Хусайн мирзо... Мухаммад Замон мирзо қўлидан озод қилган» — бу воқеа Хондамирнинг сўзларига Қараганда, хижрий 903 йил шаъбон ойида (1498 йил 25 апрель ойида) содир бўлди. Дастлаб Пули Чироғда ўша йилнинг 29 шаъбонида (1498 йил 25 апрелида) бўлган жангда Бадиуззамон мағлубиятга учраб, тоққа чекинди ва ордан қўпвақт ўтмай, Қундузга қочиб кетди. Балхда Мухаммад Замон (Бадиуззамоннинг ўғли) ва амир Низомуддин Шайхали тоғойи турган эдилар. Султон Хусайн шаҳарни 40 кун қамалдан сўнг ишғол қилди ва уни Ёброҳим Хусайнга иноят қилди. Мухаммад Замон эса

уундузга отаси ҳузурига жўнатилди («Ҳабиб ас-сияр» 1Н/3, 242-43-бетлар).

^{12,3} **Кистон Қора султон** — Шайбоний султонлардан; Жонибек султоннинг иккинчи ўғли. 932/1526—950/1544 йиллари Балх ҳокими бўлган. Кистон Қора султон 950/1544 йили вафот этган («Мажмуъ ал-ғаройиб», в. 786, 79а).

^{12,4} **Амир Абдуллох Термизий** — термизлик машхур шайхлардан, шайхулисом Сайид Абдулла Термизий; 964 йилнинг 21 рамазонида — 1557 йил 19 июлда вафот этган («Мажмуъ ал-ғаройиб», в. 806).

^{12,1} «...хабаш ва занг сипоҳи бу шишаранг майдондан қочишга юзланган вақтда» муаллиф бу ерда ҳам сўз ўйини қилиб, қоронғу тунии «хабаш ва занг сипоҳи»га тақдир қилади. Бу ерда аНа шу қоронғу туннинг чекинги тонг ёришганига ишора қилинапти.

^{12,6} **Қора ғозий ва жаҳонгир қозонлар** — **Қора ғозий** — нефтни ёндириб отувчи қурол бўлиши керак. Жаҳонгир қозонлар нефть солинган дошқозонлар.

^{12,7} **Сажоват** — Сажованд бўлса керак. **Сажованд** — Қобил музофатига қарашли бир жойнинг номи (И. Д. Я г е л ь о, 809-бет).

^{12,8} **Хоний** — подшоҳ ва султонлар тарафидан элчиларга, мударрис ва илми толибларга уларнинг маоши учун вақти-вақти билан бериб туриладиган пул инъоми. Бу инъом олувчиларнинг мартабаларига қараб берилган.

^{12,9} «Душманни исканжага ол» — арабча мақол.

^{12,20} «Рамазон ойининг ўртасида» ~ 980/1573 йил январь ойи ўрталарида.

^{12,21} **Ҳожимхон** — Абулғозий Баҳодирхоннинг бобоси Ҳожи Мухаммад (1558—1602). У дастлаб фақат Вазир шаҳри ва унга тобеъ ерлар устидан ҳукмрон бўлган. Кейинча — Хоразмнинг ақсарий қисми унинг қўлига ўтиб қолган (В. В. Б а р т о л ь д , 80—85-бетлар; Я. Г. Гулямов, История орошения, стр. 186—187).

^{12,22} «Катта ўрду билан келди» — хон ёки подшоҳнинг тамом аҳли аъёни билан катта қўшин бошида ўзи шахсан келганлигига ишора.

^{12,22} «Рамазон ойининг охириги ўнида» — 980/1573 йил январь ойи бошларида.

^{12,21} «Шаввол ойининг бошида» 980/1573 йил февраль ойининг бошларида.

122, **Хукбеги (туғбеги)** — туғ (тук) — байрок. Тукбеги хон қўшинининг асосий байроғини қўриқловчи ва юриш вақтида уни кўтариб юрувчиларга бошчилик қилган ҳарбий мансабдор (яна Қаранг: Л. З. Б у д а г о в , I, 398-бет).

^{12,26} «Зулқаъда ойининг бошларида» — 980/1573 йил март ойининг бошларида.

^{12,27} «Кимни Тангри (йўлдан) оздирса, уни йўлга солувчиси йўқдир» — насихатомиз ибора.

122) «Мазкур ойининг ўн бешинчиси, сешанба куни» — 980/1573 йил 20 март, жума куни.

^{12,29} **Жавзо буржи** — луғавий маъноси: оқ беллик қора қўй; фалакиёт илмида осмон буржларидан бири (энг равшани) бўлиб, у қучоқлашиб турган икки қиз бола шаклида тасаввур қилинган («Ғиёс ал-луғат», 156-бет). Мусулмонлар тақвимида фасл ва ойлар ҳам буржларга бўлинган. Жавзо буржи буржи бодийга қирган («Ғиёс ал-луғат», 76—77-бетлар).

^{12,30} **Садр** — вақфдан келадиган даромад ва уларнинг харажат қилинишини назорат қилиб турувчи диний май

одор (қаранг: А. А. Семенов, Бухарский, тракт стр. 141).

Эл рустам ва Зол — Рустам — Фирдавсий «Шохнома» сининг бош қахрамони, у сийстонлик пахлавон Золнинг ўғлидир (М. И. Занд, Шесть веков славы, стр. 90-95):

^{12:52} **Зардча** — совутча.

^{12:53} **Милкат оға** — Темурий мирзолардан Умаршайхнинг кичик хотини бўлиб, эри вафот этгандан кейин (1494 й.) Шохрух уни ўзига никоҳ қилиб олган. Милкат оға 844/1440—41 йили Балхда вафот этган ва ўзи бино қшириган Мадраса ҳовлисида дафн этилган («Мажмуъ ал-ғаройиб», в. 78а).

^{12:51} **Хожа Уккоша дарвозаси** — Балхнинг жанубий дарвозаси.

^{12:17} «...**тўртинчи осмон шахриёри**» — Шарк классик астрономиясида осмон еттита деб фарз қилинган ва уларнинг ҳар бирига бир сайёра тахтнишин (хукмдор) бўлган. Масалан: биринчи осмонга Моҳ (Ой), иккинчиси — Аторуд (Меркурий), учинчиси — Зухра (Венера), тўртинчи осмонга — Шамс (Қуёш), бешинчиси — Миррих (Марс), олтинчиси — Муштарий (Юпитер) ва ниҳоят еттинчи осмонга Зухал (Сатурн) маснадоро бўлган. Бу ерда Қуёш назарда тугилмоқда.

^{12:15} **Кабутархона буржи** — Балх қалъасининг буржларидан бири. «Абдуллонома»да сал қуйида айтилишича, Кабутархона буржи Чортоқ дарвозасининг рўбарўсида жойлашган.

^{12:57} **Ёбу*** — туркча сўз бўлиб, юк ташувчи от демакдир. Шунақа оти бўлган киши ҳам ёбу аталган.

^{12:58} **Жибачи (жевачи)** — бошдан-оёқ совутга ўралган киши. Хоннинг қурол-яроғини ҳозирлаб кўтариб юрвчи кичик ҳарбий амалдор, шунингдек, қурол-яроғ омборининг мутасаддиси ҳам шу ном билан аталган.

^{12:59} **Хулм**** — Балхнинг шарқий тарафида, ундан уч манзил йўл масофада, Балх билан Кундуз оралиғида, Ҳиндикуш тоғидан оқиб келадиган Хулм сойи бўйида жойлашган қадимий шаҳар ва вилоят маркази (Тоҳаристонга тобеъ бўлган). Унинг харобалари Тошқўрғон шахрининг (Шимолий Афғонистон) ғарби-шимолий тарафида бўлган. («Баҳр ал-асрор», в. 254а; В. В. Бартольд, Туркестан, Сочинения, I, стр. 117—118).

^{12:59} **Сийёғирд** — Термиз билан Балх оралиғида жойлашган қадимий зўр қишлоқ. Унинг харобалари ҳозирги шу номдаги қишлоқ ёнида (тахминан. 13—15 км) мавжуддир (В. В. Бартольд, Туркестан, Сочинения, I, стр. 126).

^{12:11} «...**албатта, подшоҳлар бир қишлоққа кирсалар, уни хароб қиладилар ва унинг аҳолиси, азияларини хор қиладилар**» — Куръон, 27-сура, 34-оят.

^{12:12} «...**мустаҳкам буржларнинг устида бўлсангиз ҳам (барибир) сизларни ўлим кутади**» — Куръон, 4-сура, 78-оят.

^{12:15} «**Рабий ул-аввал ойининг йигирмасида панжшанба куни**» — 981/1573 йил йигирманчи июль, чаҳоршанба куни.

^{12:11} **Мускал*** — темир, мис, чўяндан ишланган буюмларни зангдан тозалайдиган махсус асбоб.

^{12:11} «...**сенга Тангри ёрдам беради**» — Куръон, 48-сура, 3-оят.

Ходим ул-лаззот — **Ходим** — хизматкор, мулозим. **Зот** — эга, соҳиб; бирор нарсанинг асли, моҳияти, асоси.

^{12:17} **Мудаккиқ** — ^{12:17} гикқат билан текширувчи, бирор^{12:17} нарсани синчиклаб тадқиқ қилувчи.

уж **Муҳаккиқ**. — бирор нарсани таъқиқ этувчи, рост ёки тўғрилигини исбот этувчи.

^{12:49} **Қамолиддин Хожа Муҳаммад Тохир** — шахсини дурустрок аниқлаб бўлмади. Ўзбекистан ФА қўлёзмалари каталогига (УТжилд) XVII аср бошларида яшган ва Аштархонийлардан Имомқулихонга (1611—1642) атаб «Ҳошияи мулла Қосим» деган асар ёзган Муҳаммад Қосим ибн Муҳаммад Солиҳ ал-Бухорий ҳақида келтирилган қисқа маълумотда унинг ҳадис олими Хожа Муҳаммад Тохирнинг шоғирди эканлиги айтилган (СВР АН, т. VI, 466-бет). Бордию Муҳаммад Қосим XVI асрнинг охири ва XVII асрнинг биринчи ярмида ятаган бўлса, унда унинг устози XVI асрнинг иккинчи ярмида ўтган бўлади.

^{12:30} **Ҳасаб** -- ҳасл-насаб йўли билан эмас, шахсан қозонилган номдорлик: донг, шухрат, обру, шараф.

^{12:1} **Элафхар** — шон-шухрат; фахрланиш.

^{12:2} **Хожа Муҳаммад Порсо** — XIV асрнинг охири ва XV асрда ўтган бухоролик йирик тарикат олими ва суфий; 865/1461 йили Балхда вафот этган ва ўша ерда дафн этилган (Абдурахмон Жомий, Нафахот ал-унс, 453—454-бетлар).

^{12:3} **Икки пайкар буржи** — классикастрономияга кўра, ўн икки буржнинг учинчиси бўлган Жавзо буржи шу ном билан ҳам аталган.

^{12:3} **Муътоф** — атрофида айланаб зиёрат қилинадиган жой. Каъбамуътоф — Каъбага ўхшаш зиёратгоҳ.

^{12:11} **Абиқ мавзеи** — Хулм (ҳозирги Тошқўрғон, Афғонистон)дан икки кунлик масофада жойлашган қадимий Саминжон XV—XVI асрларда Абиқ, баъзан эса Хайбак аталган. Абиқ қалъаси бой ва катта жой бўлган (В. В. Бартольд, Туркестан, стр. 117).

^{12:15} «...**Али ибн Абу Толибининг... муқаддас қабри...**» — бу сохта қабр XII асрда Балхнинг шарқий тарафида шаҳардан 20 км масофада жойлашган Хожа Хайр қишлоғида Султон Санжар замонида 530/1136 йили очилган бўлиб, анъаналарга қараганда, бу ерда гўё Халифа Али (656—661) дафн қилинган эмиш. Бу қабр Чингизхон истилоси вақтида вайрон бўлиб, 1480 йили Темурий Султон Ҳусайн мирзо (1469—1506) тарафидан қайта тикланган (бу ҳақда батафсил қаранг: Хондамир, Хабиб ас-сияр. III 3, 260—261-бетлар). Кейинча (XIX асрда) шу ерда Мозори Шариф шахри бунёд этилган (Мозори Шариф ҳақида қаранг; В. В. Бартольд, Мазари-Шариф, Сочинения, III, стр. 478).

^{12:7} «**Унга (Ҳасанхожа нақибга) фаришталар уяси бўлган ул остонашиг барча махсулини, шунингдек, қўшимча қилиб, маош ва иқто берди**» — бу ерда ибн Абу Толибининг юкорида зикр этилган мазоридан келадиган даромад, мазор атрофидаги барча ерлар (ҳозирги Мозори Шариф ва унинг атрофидаги қишлоқлар) Ҳасанхожа нақибга берилганлиги ҳақида сўз боради.

^{12:38} «**Ул тарафдан қанча ходисалар рўй берган бўлса ҳам, биз уларни йўқ қилдик**» — Абдуллахон Ўзбек султон томондан илгари содир бўлган душманчиликни эслатиб, энди ўн кечирганлигини билдирмоқчи.

¹² «**Хожа Абубакр Саъд (938/1532 - 997/1589)**** — қўпичча Хожа Калон номи билан машхур бўлган Жуйборнӣ хожалардан Хожа Саъд. У машхур хожа Муҳаммад Пслоннинг ўғли бўлиб, отаси вафотидан кейин (971 1563; у ўша вақтда 33 ёшда бўл

ган) унинг бехисоб молу мулкка эга бўлиб қолган. Хожа Саъд Абдуллахоннинг пири ва энг яқин маслаҳатчиси бўлган (унинг хўжалиги ва молу мулки ҳақида қаранг: П. П. Иванов, Хозияство Джуйбарских шейхов, стр. 55—58).

¹²⁶⁰ «...мазкур йил жумод ус-сонийнинг охирида» — 981/1573 октябрь ойининг охирларида.

¹²⁸¹ «Албатга, подшоҳларнинг диллари Тангрининг ердаги хазинасида» — ҳадис.

¹²⁶² Хома — қалам.

¹²⁶⁵ Дей ойн⁸ эронликлар тақвида декаС январь ойн (22 декабрдан 20 январгача) шундай аталган.

^{1267/1} Фарқад* (кўпл. Фарқадон) — кутбга яқин жойлашган икки юлдуздан.

¹²⁶⁵ Анкабут* — ўргимчак; астрономия 'эбларидан бири ҳам шу ном билан аталган.

¹²⁶⁶ Кўлоб — Амударёнинг ўнг соҳилида, унинг ўнг ирмоғи бўлган Яхсув (Егисув) ҳавзасида, ҳозирги Тожикистоннинг шарқи-жанубий тарафида жойлашган шаҳар ва вилоят маркази. Кўлоб вилояти XVI—XVII асрларга қадар Хатлон (Хутталён) аталган.

¹²⁸⁷ Офият — соғлиқ, соғайиш; тинчлик..

^{121,8} «Хижрий тўққиз юз саксон иккинчи йил сарфар ойнининг бошларида» — 1574 йил май ойининг охирларида.

¹²⁸⁷ Каррубийлар* — аънаналарга кўра, шу ном билан Тангрига яқин турган фаришталар аталган.

¹²⁸⁷ Насри тойир* — Наср қуши, кийғир; кийғир шаклида тасаввур этиладиган бир юлдуз (Уқоб деб ҳам аталади) номи.

¹²⁷¹ Ҳалхол* ~ зийнат; оёққа тақиладиган олтин беки кумуш халқа; узук., ,

¹²⁷¹ «...ернинг тўрт бурчагини...» — рубъи маскун, яъни ернинг инсон истикомат қилиб турган тўртдан бир қисмига ишора.

¹²⁷³ Махок* — ойлик кечаларнинг узулиши, яъни I эски ой билан янги ой ўртасидаги вақт.

¹²⁷³ «Миср Юсуфининг»** — бу ерда Канъон (Миср) ва Юсуф пайғамбар ҳақида сўз бораётган. Аънаналарга кўра, -Канъон Юсуфнинг келиши билан обод бўлиб кетган.

²⁷⁵ Ташхис — таний олиш, бир нарсани иккинчи бир нарсадан ажрата билиш, аниқлаш; касалликни аниқлаш.

¹²⁷⁷ Кутвол — Қалъа бошлиғи; комендант.

¹²⁷⁷ «...ўнинчи рабиъ ал-аввал, жума куни...» — 982/1574 йил 24 июнь, панжшанба куни.

¹²⁷⁸ Мустажоб — талаби қабул этилган, қабул бўлган.

¹²⁷⁹ Сандон — темирчи ва заргарлар ишлатадиган маҳсус, пишиқ бир асбоб.

¹²⁸⁰ Мубашшир — подшоҳ ва хонларнинг фармон, мактуб ва боғақа ёзишмаларини ўлка ва вилоятларга етказиб турадиган мансабдор.

¹²⁸¹ «Темурхоннинг ўғли Ҳожи Мухаммад султон

Ҳошим султонни сўраб олди...» — Ҳожи Мухаммад султотнинг шахсини аниқлолмадик.

¹²⁸¹ «Хоҳлаган кишимизни (юкори) даражага кўтаграмиз» — Қуръон, 12-сура, 71-о'ят.

¹²⁸¹ «Тарих тўққиз юз саксон учинчи йил(нинг) баҳорида» - 1575 йилнинг ёзи бошларида.

¹²⁸¹ Саброн (Соврон) — Сирдарёнинг ўнг соҳилида, ҳозирги Туркистон ёнида жойлашган йирик ўрта аср

шаҳарларидан бири (шаҳар ҳақида қаранг: В. В. Бартольд., Туркестан, Сочинения, I, стр. 233—235).

¹²⁸⁵ «...икки денгизни бир-бирига дуч келтирди» — Қуръон, 55-сура, 19-о'ят.

¹²⁸⁸ Бактар* — темирдан ясалган ва устига баҳмал копланган маҳсус уруш кийими.

¹²⁸⁷ Вокеанинг тафсилидан кўринишича, амир Шохимбий арғунга «тил» олиб келиш топширилган бўлса керак.

¹²⁸⁸ Цукранди мавзеи — Шохрухиядан Ўратепага борадиган йўл устида жойлашган катта қишлоқ бўлиб, унинг асл номи Навқандийдир. Бу ерда, аниқроғи, «Абдуллонома»нинг С. Мирзаев фойдаланган мазкур нусхасида (ЎзФАШИ кўлёмаси, инв № 2207) Нукранди бўлиб, чалқаш ёзилиб қолган (Навқандий ҳақидани* қаранг: В. В. Бартольд. К истории орошения Туркестана, Сочинения, III, стр. 217—218).

¹²⁸⁹ «Озчиликни ташкил қилувчи гуруҳлар Тангрининг изми билан кўпчиликни ташкил қилувчи гуруҳлар устидан ғолиб келади» — Қуръоннинг 2-сура, 251-о'ятига ишора («Кўп вақтлар бўлдики, озгина кишилар Тангрининг амри, қудрати билан кўпчиликдан ғолиб келади»),

¹²⁹⁰ «Мархум Хусрав султон қотили...» — «Тарихи Роқимий»да кўрсатилишича, Хусрав султон 975/1567 йили Бобо султон тарафидан ўлдирилган.

¹²⁹¹ «...ёз фаслининг охирида...» — 983/1575 йилнинг сентябрь ойида.

¹²⁹² «...шу тўққиз юз саксон бешинчи йилнинг қишини...» — 1577 йилнинг январь—февраль ойларини.

¹²⁹⁵ «...хутнинг охирида...» — 1578 йил февраль ойининг охирларида.

¹²⁹⁴ «Фарвардин ойн»** — ҳозирги Эрон тақвими-нинг биринчи ойн бўлиб, 21 мартдан бошланади. Фарвардин ойн илгари муҳаррам аталган.

¹²⁹¹ Тўпчоқлар — наслик отлар.

¹²⁹⁶ Мизон буржи - классик астрономияда осмондаги ўн икки буржнинг еттинчиси; мизон ойн — сентябрь ойига тўғри келади («Ғиёс ал-луғат», 76—77-бетлар).

¹²⁹⁷ Тарозу (юлдузи) — Тарозу юлдузлар туркуми. Туркларнинг тақвида мизон (сентябрь) ойн ҳам тарозу аталган (Л. З. Будагов, I, 347-бет).

¹²⁹⁸ Шамар* — кичик ҳовуз, ариқ.

¹²⁹⁹ Ҳараф* — кексалик натижасида эси оғиб қолиш (тибда — склероз касаллиги).

¹⁸⁰⁰ Норинж — лимон, апельсин, мандарин сингари дарахтлар жинсидан бўлган бир мевали дарахт (помера-нец).

¹³⁰¹ Турунж - апельсин.

¹³⁰² Ҳукка — қимматли тошларни сақлайдиган думалоқ қутича, мева соладиган дасталик идиш.

¹⁸⁰³ Эрам сифат - жаннат сифат. Аънаналарга қараганда, жаннатдаги бир боғ мана шундай (Боғи Эрам)

¹³⁰⁴ Уне — яқин лик, улфатлик, чин дуст лик.

¹³⁰³ «Жаннат боғлари тағида анҳорлар оқиди» — Қуръон, 20-сура, 76-о'ят.

¹³⁰³ «Жаннат боғларининг эшиклари улар учун очик-дир» — Қуръон, 38-сура, 50-о'ят.

¹⁸⁰⁷ «Эрам (шундай) устунларга эга эдики, унга ўхшаши ҳеч бир шаҳарда яратилмаган эди» — Қуръон, 8,9-сура, 7—8-о'ятлар.

- ¹³⁰⁸ **Байт ул-маъмури** — анъаналарга кура, осмоғ" да энг юкори бир жой бўлиб, у ер да фаришталарнинг энг олийлари истикомат қилар эмиш. Куръоннинг 52-сура, 4-оятда ҳам «Байт ул-маъмур» айтилган.
- ¹³⁰⁹ **Сиришт** — яратилиш, табиат; хулк, одат.
- ¹³¹⁰ **Абир** — бир навли хушбўй нарса; анбар.
- ¹³¹¹ **Нуфор** — ўсимликларнинг тарқалиб кетган қисмлари (И. Д. Я г е л л о, 1686-бет).
- ¹³¹² **Барбат*** — қўбизга ўхшатиб (ўрдак шаклида) ясалган қадимий чолғу асбобларидан бири.
- ¹³¹³ **Борбат** — Хусрави Парвизнинг (Сосонийлар сулоласидан; 332—342) яқинларидаы бўлиб, мусикий махорат кўрсатган шахе («Ғиёс ал-луғат», 63-бет).
- ¹³¹⁴ **Халаб •** — Суриядаги Алеппо шаҳри. **Халаб хумлари** — ўша ердан Келтирилган май идишлари.
- ¹³¹⁵ «...мазкур йилнинг шаъбон ойида» — 985/1577 йилнинг сентябрь — октябрь ойларида.
- ¹³¹³ «У ўша буюк нажотдир» — Куръон, 9-сура, 111-оят.
- ¹³¹⁷ . «Тарих тўққиз юз саксон олтинчи йил муҳаррам ойида» — 1578 йилнинг март ойида.
- ¹³¹⁸ **Калиф кечуви**** — Амударёнинг кечуварларидан бири. Араб географларининг кўрсатишича, у Термиздан икки кунлик масофада бўлиб, Амударёнинг ҳар иккала қирғоғида жойлашган бир шаҳар ҳам шундай аталган. Самъонийнинг (XII аср) айтишича, Калифдан Балхгача масофа 18 фарсах бўлган (В. В. Б а р т о л ь д, Туркестан, Сочинения, I, стр. 130).
- ¹³¹⁹ **Қиз қудуғи мавзеи** — Бухородан Қизилкумга борадиган йўл устида жойлашган Юз қудук бўлса эҳтимол (қаранг: Н. В. Х а и ы к о в, Описание Бухарского ханства, стр. 11).
- ¹³²¹ **Шероз** — Самарқанднинг шимолий тарафида, ундан 4 фарсах масофада жойлашган қишлоқ бўлиб, у Темур томонидан қадимий Бузмажон ўрнида бино қилинган (В. В. Б а р т о л ь д, Туркестан, Сочинения, I, стр. 145).
- ¹³²¹ **Янгикент мавзеи** — Ним Суғд ёки Шайбонийлар замонида Офаринкент (Миёнкол) аталган туман қишлоқларидан (В. Л. В я т к и н. Материалы к исторической топографии Самарқандского вилаята, стр. 15); баъзан Янгикўрғон ҳам аталган (А. П. Ф е д ч е и к о. Л Топографический очерк Зерафшанской долины..., стр. 11).
- ¹³²² «**Чаҳоршанба (қуни) кечаси...**» 986/1578 йилнинг 19 мартада.
- ¹³²³ **Ипор қўриғи** — Чўпон отада, унинг ғарби-жанубий ёнбағрида, Кониғил ва Бедана қўруғи оралиғида жойлашган (В. Л. В я т к и н, Материалы к исторической топографии Самарқандского вилаята, стр. 38).
- ¹³²¹ «...мазкур ойнинг йигирма бешинчиси чаҳоршанба кечаси...» — 986/1578 йил 5 апрель шанба куни.
- ¹³²⁵ **Дарғали манзили** — ўрнини аниқлаб бўлмади. Баён қилинган воқеадан англадилишича, бу мавзе Ведана қўруғи атрофида бўлган.
- ¹³²⁶ «**Сафар ойнинг учинчи қуни...**» - 1578 йил 12 апрелда.
- ¹³²⁷ **Сузангарон дарвозаси** - Самарқандиинг жанубий дарвозаси («Самария», 19, 37-бетлар; В. Л. В я т к и н, Материалы к исторической географии Самарқандского вилаята, стр. 18, Афрасиаб, стр. 11 — 12).
- ¹³²⁸ **Чаҳорроха дарвозаси** — Гўри Амирдан сал ғарб-"
- роқда бўлган кейинчаЧорсу аталган дарвоза (В. Л. нят-кин, Материалы к исторической географии Самарқандского вилаята, стр. 18; Афрасиаб., стр. 11 — 12).
- ¹³²⁹ **Шайхзода дарвозаси**** — Самарқанднинг шимолий-шарқий тарафидаги дарвозалардан бири; XIX асрда Пайқобод аталган (В. Л. В я т к и н, Материалы к исторической географии Самарқандского вилаята, стр. 17; Афрасиаб., стр. 11 — 12).
- ¹³³⁰ **Хожа Абдидарун** — Самарқанднинг шарқи-жанубий тарафида Мулиён деган манзилда. Девори қиёматдан тахминан 300 метр масофада жойлашган мазор. Бу ерда халифа Усмоннинг авлодидан Абу ал-Муъизуддин ибн Хожа Муҳаммад Якуб дафн этилган. У IX асрдан ўтган ва Самарқанд қозиси бўлган (Абу Тохирхожа, Самария, 203-бет).
- ¹³³¹ **Оҳанин дарвозаси** — Афросиёбнинг шимолий тарафида, Шохизинда ёнида жойлашган бўлиб, IX—XIII асрларда Навбахор аталган (В. В. Б а р т о л ь д, Туркестан, Сочинения, т. I, стр. 136—137; В. Л. В я т к и н, Материалы к исторической географии Самарқандского вилаята, стр. 17; Афрасиаб., стр. 11-12).
- ¹³³² **Мазори шох** — машхур Қуссам ибн Аббоснинг (Муҳаммад пайғамбарнинг қариндоши) Самарқанддаги (ҳозирги Афросиёбдаги) мазори (қаранг: Абу Тохирхожа, Самария, 174—176-бетлар).
- ¹³³³ «**Қуббали қозон****» — махсус замбарак бўлса керак.
- ¹³³¹ **Козаристон (Корзистон) дарвозаси** — Чашмайи Новадон ёнида, унинг ғарбий тарафида жойлашган. XVII асрдан бошлаб бу дарвоза «Дарвозайи Хожа Аҳрор» деб юритилган. Козаристон дарвозаси Самарқанднинг жанубий дарвозаларидан («Самария», I-бет; В. Л. В я т к и н, Материалы к исторической географии Самарқандского вилаята, стр. 18).
- ¹³³ **Исфандиёр султон** — Хусрав султоннинг (у 975/1567 йили Шаҳрисабзда Наврўз Аҳмад Бароқхон томонидан асир олиниб ўлдирилган) ўғли (С а й и д Роким, 113а).
- (зав «**Жаҳонгир қозони****» — тош отишга мослаштирилган, махсус «замбарак»; манжинак бўлса керак.
- ¹³³⁷ «**Қора баҳодир қозони**» — Ёндирилган нафт (нефть) отувчи махсус «замбарак».
- ¹³³⁸ **Фирюза дарвозаси** — Самарқанднинг шарқи-жанубий тарафидаги дарвозаси (В. Л. В я т к и н, Материалы к исторической географии Самарқандского вилаята, стр. 18; Афрасиаб., стр. 11 — 12).
- ¹³³⁹ **Кўчкинчи султон** — бу ерда қандайдир англашилмовчилик бор. Абдуллахон ЛСувонмардалихонни Самарқандда қамал қилганда унинг ёнида ўғли Музаффар султон бирга бўлган (С а м и д Р о қ и м, в. 2266). Шайбонийлар орасида Кўчкинчихон ибн Абулхайрхондан бошқа шу иемдаги шахени учратмадик. Кўчкинчихон ибн Абулхайрхон 1530 йили ўлиб кетган. Бу ердаги воқеа 986/1578 йилларга тегишлидир.
- ¹³⁴⁰ **Доруға**** — шаҳар, қасаба ҳокими. Бу ерда тартиб сакловчи маъмур маъносида келтирилган.
- ¹³⁴¹ «**Учинчи қуни**» — 986/1578 йилнинг 14 апрель куни.
- ¹³⁴² «**Ятимлардан**» — **Ятим** — отаси ёки онаси ўлган бола; хизматкор; чапани. Бу ерда хизматкор маъносида келтирилган.
- ¹³⁴³ «**Рабиъ ус-соний ойнингиккинчиси, чаҳоршанба қуни**» — 986/1578 йил, 9 июнь жума куни.

^м «Мазкур ойнинг олтинчисиди, шанба куни...»

986/1578 йил 13 июль, сешанба куни.

^{13/15} Користон дарвозаси — 1334-изохга қаранг.

^{ш6} «<Ёмон хийла — хийла қилувчининг (ўзига) кайтади» — Қуръон, 35-сура, 43-оят.

^{13/17} .кечириш ибодатларнинг (энг) афзалидир» ҳикматли сўз.

¹³⁻¹⁸ «...ўтганда, Тангри ўтганни кечади» Қуръон, 5-сура, 95-оят.

^{13/49} «Тангри тирилтирувчи ва ўлдирувчидир» - Қуръон, 40-сура, 68-оят (яна 10-сура, 56-оят).

^{13/1} «...руҳ Парвардигорнинг ишидандир» Қуръон, 17-сура, 85-оят.

^{13/1} «...тан қафаси шикастланиб қайтган фармонининг кунгирасига ўлтиргач...» — Қуръоннинг 89-сура, 28-оятига ишора.

^{3:12} Зомин — Жиззахнинг шарқи-жанубий тарафига жойлашган қадимий қатта қишлоқ. Самарқанд билан Зомин оралиғидаги масофа 17 фарсах бўлган (В. В. Бартольд, Сочинения, I, стр. 222 — 223).

۱۳۳ «Кенгашган киши хатодан амин бўлади» — ҳадис.

^{13/1} «Рабиъ ус-соний ойнинг ўнинчи, чаҳоршанба куни» — 986/1578 йил 10 июнь, шанба куни.

^{13/1} «Панжшанба куни» - 986/1578 йил 11 июнь, якшанба куни.

¹ * * * Бедана (Будана) кўриғи — Самарқанддан 35 км шарқи-шымблда, ҳозирги Самарқанд вилоятининг Жомбой ва Булунғур туманлари оралиғида жойлашган.

Бўзахўр султон - шахсини аниқлаб бўлмади. Кўчқинчixon ва Наврўз Аҳмад Бароқхон авлодидан булган султонлардан бири эканлиги шубҳасиз.

ил Жалолуддин Мухаммад Акбар — Мухаммад Заҳириддин Бобурнинг авлоди. 1556—1605 йилларда Ҳиндистонда ҳукмронлик қилган. Шарқ манбаларида Бобурийлар, Ғарб адабиётида, шунингдек, ҳозирги вақтдаги тарихий асарларда ҳам «Улуғ мўғуллар» деб аталган бу сулола Ҳиндистоннинг аксарий қисми устидан 1526 йилдан то инглизлар истилосига қадар, яъни 1858 йилгача ҳукм юргизган.

Бобурийлардан подшоҳ ўтган шахслар қуйидагича: Заҳириддин Мухаммад Бобур (1526—1530), Ҳумоюн (1530—1539, иккинчи ҳукмронлиги: 1555—1556), Жалолуддин Мухаммад Акбар (1556—1605), Жаҳонгир (1605-1627), Шох Жаҳон (1627-1658), Аврангзеб (1658-1707), Баҳодиршоҳ (1707-1712), Жаҳондоршоҳ (1712-1713), Фаррух Сияр (1713-1719), Мухаммадшоҳ (1719-1748), Аҳмадшоҳ (1748 1754), Оламгир II (1754-1759), Шох Олам II (1759-1806), Акбар II (1806-1837), Баҳодиршоҳ II (1837-1858).

^{13/59} «...Ҳинд мамлақати(нинг) подшоси Жалолуддин Мухаммад Акбар томонидан элчи келиб...» — бу ерда 986/1578 йили Мовароуннаҳрга келган Мирзо Пўлод бошчилигидаги Ҳиндистон элчилиги ҳақида сўз бораётгани. Ҳиндистон элчилиги Абдуллаҳон тарафидан бундан бир йил муқаддам Акбаршоҳ саройига юборилган амир Абдурахим бошлиқ Бухоро элчилигига жавобан юборилган (батафсил қаранг: И. Н и з о м и д д и н о в, У р т а О с и ё — Ҳиндистон муносабатлари, 23 — 24-бетлар).

^{13/10} «... (элчи) бирлашиш, итоаткорлик ва бўйинсунишдан хабар берувчи элчилик мазмунини арз қилди» • — Абулфазл Алломийнинг кўрсатишича, Акбаршоҳ Мир-

зо Пўлод орқали Абдуллаҳонга юборган мактубида Бухоро ҳукмдори томонидан 985/1577 йили Эронни, аниқроғи Хуросон ва Қандаҳорни тақсимлаб олиш тўғрисида қилинган таклифга рози эмаслигини ҳам маълум қилган (батафсил қаранг: И. Н и з о м и д д и н о в, У р т а О с и ё Ҳиндистон муносабатлари, 24 — 26-бетлар).

^{13/11} «Унинг (Ҳинд элчисининг) қайтиши учун (бе-риладиган) рухсатни кейинга суриб, (элчини) ўзига ҳамроҳ қилди» — Мирзо Пўлод элчилигининг уз ватанига қайтишининг кечиктирилишига, фикримизча, Акбаршоҳнинг Эрон масаласида тутган сиёсати сабаб булган. Абдуллаҳон бу вақтда ҳали Мовароуннаҳрнинг ўзида рақиблари устидан тўла ғалаба қилолмаган эди. Элчи келган вақтда ана шундай рақиблардан бири Самарқанд ҳукмдори Жувонмардалиҳон, Тошкент ҳокими Бобо султоннинг бевосита ёрдамига таяниб, Абдуллаҳонга қарши исён кўтарган эди. Бухоро хони шубҳасиз Ҳиндистон элчисининг номақбул таассурот билан қайтиб кетишини истамаган ва унинг олдида ўзининг Жувонмардалиҳон устидан қозонажак ғалабасини намойиш қилмоқчи булган, албатта.

Ўз Ардахшон дараси — Жиззахдан 20 км жануби-шарқда жойлашган.

Ўз р. боти Малик — Жиззахдан 24 км жануби-шарқда жойлашган ҳозирги Равот қишлоғи.

^{13/12} «Ойнинг ўн олтинчиси, сешанба куни» — 986/1578 йил 23 майнинг душанба куни.

^{13/10} Ҳабибхожа шайх Хованд Тахурий — XIV асрда ўтган. Тахурия диний тарикатининг асосчиси тошкентлик шайх Хованд Тахур (756/1355 ёки 761/1360 йили вафот этган)нинг авлоди.

^{13/11} Диззах (Жиззах) — Ўрта Осиёнинг қадимий шаҳарларидан бўлиб, Қоратоғ тизмаларининг шимолий ёнбағрида жойлашган.

^{13/67} «Ойнинг йигирма олтинчиси, панжшанба куни» — 986/1578 йил 4 июль якшанба куни.

^{13/68} «Жумод ал-аввал ойининг охири, шанба куни» — 986/1578 йил 25 июль жума куни.

^{13/69} «иккинчи куни» — 986/1578 йил 26 июль шанба куни.

^{13/70} «чаҳоршанба куни» — 986/1578 йил 30 июль чоршанба куни.

^{13/71} Ачикмавзеи — Қизил рабонтнинг ғарбий тарафида жойлашган қишлоқ бўлиб, Аччи деб ҳам аталади (В. Л. Вяткин, К исторической географии..., стр. 55).

^{13/72} «...сувдан...» — бу ерда Зомин сойи тўғрисида сўз борапти.

^{13/73} «...ойнинг олтинчиси, жума куни» — 986/1578 йил август, (жумоди ул-охир) ойининг ўн биринчиси, душанба куни.

^{13/71} Вол дараси — аниқ ўрнини белгилаб бўлмади. Лекин Жиззахдан Зоминга бориладиган яна бир йўл шу дара орқали ўтган (В. В. Бартольд. К истории орошения Туркестана, Сочинения, III, стр. 217).

^{13/74} «Уларга ер тор бўлди» — Қуръон, 9-сура, 25-оят.

^{13/75} Симок аъзал — Ойнинг ўн тўртинчи манзилида, Асад буржида жойлашган ва балиқ шаклида кўринадиган юлдуз («Ғиёс ал-луғат, 284-бет).

^{13/77} Саъд зобих — Зухра (Нохид) сайёраси.

^{13/78} Қавс буржи (Қавс — ей, камон, камалак) - осмоннинг ўн икки буржидан тўққизинчиси. Ноябрь ойигағри келади.

...кимки Тангрига сиғинса, у тўғри йўлга иу-
ликкан бўлади» — Куръон, 3-сура, 101-оят.

¹³⁸⁰ Укки пар бойўғли куши пати.

¹³⁸¹ «Қалб — рух султонининг қароргоҳидир» —
Арабча ҳикматли сўз.

¹³⁸² «...**(бошқа) бир гурухи унинг (Абдуллахон-
нинг) офтоб асос чодир сояси тагига тайин қилин-
ди**» • — бу ерда туғчи (байроқ остида эҳтиётда турувчи)
кўшин хусусида сўз бораётир. Одатда бу қисм 20 — 30
минг кишидан иборат бўлган.

!Р **Мирсаъид Шайхӣ султон** — Бубой султонни-
нг иккинчи ўғли Саъид Муҳаммад султон бўлса керак
(байид Роким, в. 112а).

¹³⁸¹ **Ургун** — бу бирор қабила ёки уруғ бўлиши мум-
кин. Бу номни илгари бизга маълум бўлган манбаларда
учратмадик. Эҳтимол, арғун. — *Мухаррир*.

¹³⁸³ **Манғлай (манкило)** — (арабча) — кўшиннинг
олдида ярим दौरа шаклида саф тузиб борувчи қисми.

¹³⁸⁴ «**Ер юзида бўлган ҳар бир киши йўқ бўлувчи-
дир**» — Куръон, 55-сура, 26-оят.

¹³⁸⁷ **Садок** — тир дон.

1388 **Нукл*** — май ичганда ейиладиган ширинлик,
мева ёки бошқа хил емак; газак.

кя [т_т] **карокчи** — Кичик. айик юлдузлар туркуми.

¹³⁹⁰ «...**Тангри истаган кишини ёрдами билан қув-
ватлайди**» — Куръон, 3-сура, 13-оят.

¹³⁹¹ «...**ёрдам Тангридан ва фатҳ яқиндир**» Куръ-
он, 61-сура, 13-оят.

¹³⁹² «...**улар хуркиб орқаларига қочдилар**» Куръ-
он, 17-сура, 46-оят.

¹³⁹³ «...**авлодларингизни ҳурматланг ва одоблари-
ни яхшиланг**» — ҳикматли сўз.

¹³⁹⁴ «**Боборо шикает**» сўзлари тарих моддаси бўлиб,
харфларининг қиммати 987 ни англатади. Демак, Аб-
дуллахоннинг Бобо султон устидан қозонган ғалабаси
987/1579 йили содир бўлган.

1395 ш_ах_об - «Учар юлдуз» (метеорит).

¹³⁹⁶ **Жом мавзеи** — ҳозирги Ём қишлоғи, Зоминдан
16 км шимоли-шарқда жойлашган.

¹³⁹⁷ **Шоҳрухия** — Охангарон дарёсининг Сирдарёга
қуйилиш жойида бўлган шаҳар. Унинг дастлабки номи
Банокат (Фанокат) бўлиб, у Чингизхон истилоси дав-
рида вайрон қилинган ва Темур уни тиклаб ўғли Шоҳ-
рух шарафига шу ном билан атаган.

¹³⁹⁸ **Кайковус чорбоғи** — Суюнчхўжахон (917/
1511-936/1530) томонидан Тошкентда бунёд этилган
чорбоғ (унинг ҳақида қаранг: З а й н у д д и н В о с и
ф и й, Бадое ал-вақое, в. 154а).

¹³⁹⁹ «**Қорақамиш деган жойда...**» — Хожа Убайдулла
Аҳрор номига берилган вақфномада Ғазатхов мулк ҳам
тилга олинган. Бу мулк шарқ тарафдан Шайх Зайнуд-
дин, шимолий томондан Тартағов, ғарбдан эса Қорақ-
миш суви, жанубдан — Журкан суви билан туташган
(вақфнома). Шунга қараганда, бу жой Тошкентнинг ши-
моли-ғарбий тарафида бўлган. Ҳозирги Чукурсойдан
қуйироқда.

¹⁴⁰⁰ **Сайрам** — Арис дарёси водийсида жойлашган
қадимий шаҳар ва вилоят. У илгари Испижоб, Мадинат
Гач-байзо, Урунқент аталиб, Сайрам номи Мўғуллар дав-
[ридан маълум (Сайрам ҳақида батафеил қаранг: А. И.
Д о б р о м ы с л о в. Города Сырдарьинской области,
стр. 193; П. П. И в а и о в, Сайрам. К вопросу.; М. Е.
а с с о и. Старый Сайрам).

ио| ў_тр_р — Тошкентнинг шимолий-ғарбий тарафи-
да, Арис сойининг Сирдарёга қуйилиш жойида бўлган
қадимий шаҳар. Унинг вайроналари ҳозирги Темур но-
мидаги темир йўл станциясидан 7 км чамаси шимоли-
шарқда мавжуд (Х. Ҳ а с а н о в, Ўрта Осиё жой
номлари тарихидан, 80-бет).

¹⁴⁰² «**Бобо (султон)... Манқит томон шошилки**»
Сигноқдан (бу ҳақда қуйироқда айтилади) шимолда то
Иртиш ва ғарбда Ёйик (Ўрол) дарёсигача бўлган ерлар XVI
аернинг бошларидан манқитлар, аниқроғи, Идику (Еди-
гей) авлодларининг қўлига ўтиб қолган эди. Бу ерда
Дашти Қипчоқнинг ана шу катта қисми назарда тутиляпти.

¹⁴¹³ «**Пири турк**» - Хожа Аҳмад Яссавий; Яссавия
тариқатининг асосчиси ва мутасаввуф шоир (562/1166
йили вафот этган).

¹⁴¹⁴ «**Буюк Амир Темур кўрагоннинг янгиликлари-
дан бўлган мазор...**» — бу ерда амир Темур тарафидан
Хожа Аҳмад Яссавийнинг мазорига қурилган мухташам
маежид ҳақида сўз бораётибди. Темур Туркистон атро-
фидаги ерларни шу мазорга вақф қилиб берган эди (бу
ҳақда батафеил қаранг: ПТКЛА, год 11, 75 ва бошқа
саҳифалар. Лекин вақфноманинг таржимаси ғалат ва ил-
мий жиҳатдан талабга тўла жавоб бермайди).

¹⁴¹⁵ **Сигноқ (Суноқ ота)** — Сирдарёнинг ўнг сохи-
лида жойлашган йирик ўрта аср шаҳри. Бир вақтлар Оқ
Ўрда (XII-XIV аерлар, ва XV аср ўрталарида кўчман-
чи ўзбеклар давлатининг пойтахти бўлган. Унинг
вайроналари ҳозирги Қизил Ўрда темир йўл станцияси-
га яқин (Сигноқ ҳақида батафеил қаранг: А. Ю. Я к у -
б о в с к и й, Развалины Сыгнака).

нов Цднос -I Сирдарёнинг сўл соҳилида жойлашган
қадимий катта қишлоқ.

¹⁴⁰⁷ **Хожайи жаҳон** — Хожа Абдуллоҳиқ Ғиждуво-
ний (вафоти 575/1179 йилда) назарда тутилган.

¹⁴⁰⁸ «...**икки йўл боши...**» — маълумки, шикастлан-
ган Бобо султон Тошкентда ҳам туролмай, Туркистонга
ва у ердан Манқит улусига қочиб кетди. Лекин Абдул-
лахоннинг кўшини уни қувиб Сайрамга бориб қайтди.
Воқеа баёнига қараганда, уларни Абулхайр султон Тош-
кентдан чиқаришда адаштириб юборган экан. Бу ерда
шунга ишора қилинаётир.

но? «**Йўлбарс йили 9-шаъбон куни**» — 986 йил 6
октябрь яқшанба куни.

¹⁴⁰⁹ **Ижокент** — Чирчиқ дарёсининг Сирдарёга қуйи-
ладиган ерида жойлашган қадимий У ижокент (Нажо-
кент) XVI аерда шундай аталган бўлса керак (Уижокент
— Нажокент ҳақида қаранг: В. В. Б а р т о л ь д,
Туркестан, Сочинения, I, стр. 226—227).

¹⁴¹¹ «**Дўстим сар бурид**» - бу ерда тарих моддаси
бўлиб, 986 ни кўрсатади. Демак, Абулхайр султон 986/
1578 йили ўлдирилган экан.

И¹² «...**Жувонмард(хон)ни икки боласи билан (бир-
га) нобуд қилди (ва) уларнинг гуноҳларини қасос ти-
ғи билан Мовароуннаҳр саҳнидан улуктирди**» — Жу-
вонмардхон ўғли Музаффар султон билан бирга 986/
1578 йили Микнқол нўғайлари (манғитлари) тарафидан
ўлдирилган (С а й и д Р о к и м, в. 227б).

¹⁴¹³ «**Мазкур ойнинг 22 пайшанба куни**» — 986 йил
шаъбон/1578 йил 25 октябрь куни.

¹⁴¹⁴ «**Рамазон ойининг 20 чаҳоршанба куни**» — 1578
йил 22 ноябрь панжшанба куни.

Ч? **Кайковус** — қадимий Эрон Каёнийлар сулола-
сидан бўлган ҳукмдоолардан.

ч«Таббуа амирларидан...» ~ Самарканд калъасини иккинчи марта бино қилдирган малик Тубба. Абу Тохирхожанинг Табарийга асослаиб ёзишича, у Яман ва Арабистон тарафидан келиб (Кайкубоднинг ўғли Кайковусдан кейин) Самаркандни босиб олган («Самария», 159-бет).

¹¹¹⁷ «Абраха ўғли Африкиснинг ўғли Абу Карб Самар Яруш...» - баъзи манбаларда кўрсатилишича, Самар ибн Абу Карб ибн Африкис ибн Абраха Мовароуннахрни босиб олган Шарк ҳукмдорларидан бўлган («Самария», 221—223-бетлар).

¹¹¹⁸ «Масолик ул-мамолик» китобининг муаллифи — X асрда ўтган машҳур жуғрофия олими ва сайёх Исҳоқ Иброҳим ал-Форисий ал-Истахрий. Бу асар X асрнинг ўрталарида ёзилган (Ал-Истахрий ҳақида қаранг: И. Ю. Крачковский, Арабская географическая литература, стр. 196—198).

¹¹¹⁹ «...Аббосий халифаларидан ўн бешинчи халифа» — Аббосийлар 750—1258 йиллари Арабистон, Эрон (IX асргача), Ўрта Осиёнинг жанубий районлари, Шимолий Африка (IX асргача) устидан ҳукмронлик қилган сулола. Уларнинг ўн бешинчиси Мўътамид бўлган (870-892).

¹¹²⁰ «Хижрий икки юз олтмиш бешинчи йилда» — милодий 878 йилда.

¹¹²¹ Наср ибн Аҳмад ибн Сомон — Сомонийлар сулоласига мансуб бўлган Бухоро амири Наср ибн Аҳмад (914-943).

¹¹²² «Бир юз йигирма йил салтанат шу хонадон (Сомонийлар) қўлида бўлиб...» - Сомонийлар Ўрта Осиёни 875—999 йиллар ичида, яъни 124 йил идора қилганлар («Ўзбекистон ССР тарихи», I том, Биринчи китоб, 187—237-бетлар).

¹¹²³ «Сомонийлар давлати тугагандан сўнг, Мовароуннахрнинг баъзи (ерлари)ни Туркистон хонлари эгалладилар. Баъзисини (эса) Ғазнавий султонлар (олдилар). Улардан сўнг Салжукийлар ҳам (уни) шу йўл билан эгалладилар ва ҳукумат туздилар» — 996 йили Қорахонийлар сулоласидан бўлган Наср (тахминан 998—1009) билан Ғазнавий ҳукмдори Себуктекин ўрта-сида тузилган шартномага асосан Мовароуннахр — Қорахонийларга, Хуросон — Ғазнавийларга ўтиб қолди. 999 йилнинг кузида Илекхон Наср Бухоро ва Самаркандни тамоман эгаллаб, Сомонийлар ҳукмронлигига барҳам берди («Ўзбекистон тарихи», I том, биринчи китоб, 270—274-бетлар). 1089 йили Салжукийлардан Маликшоҳ (1072—1092) Бухоро ва Самаркандни ўзига қаратиб олди. Лекин унинг вафотидан сўнг Қорахонийлар Мовароуннахрни яна қайтариб олган бўлсалар ҳам, Султон Санжар даврида (1118—1157) улар Салжукийларга тобеъ бўлиб қолди.

¹¹²⁴ Томғочхон ва Маҳмудхон — Қорахонийларнинг олий ҳукмдори «Томғочхон» ёки «Тобғочхон» аталиб, айрим вилоят ҳукмдорлари «Илекхон» деб юритилган. Томғочхон аввал Боласағунда (ҳозирги Қирғизистоннинг Тўқмоқ, яъни Оқ Пешин шаҳри ёнида жойлашган қадимий шаҳар), кейинча Кошғарда турган. Бу ерда Томғочхон Қодир Юсуф (423/1032 йили вафот этган) ва Мовароуннахр ҳокими Илекхон Маҳмудхон (425/1034—435/1044 йиллар атрофида) хусусида бораётди (С т э и л и Л э н ь - П у л ь, стр. 111).

¹¹²⁵ «...Муҳаммад Хоразмшоҳнинг куёви Усмонхон ҳам Самарқандда ўлтирган» — бу ерда сўз Қорахи-

тойларнинг Самарқанддаги ҳукмдори Усмонхон ҳақида боради. У 607/1210 йили Хоразмшоҳ Муҳаммаднинг (1200—1220) қизига уйланган эди (В. В. Бартольд, Туркестан, Сочинения, I, стр. 420—429).

¹¹²⁶ «Шундан сўнг Мовароуннахр мамлакати бутунлай Хоразмшоҳга қарам бўлган» — 1211—1212 йилдан бошлаб тамом Мовароуннахр Хоразмшоҳ Султон Муҳаммаднинг қўлига ўтиб қолган (қаранг: В. В. Бартольд, Туркестан, Сочинения, I, стр. 429-431).

¹¹²⁷ «...унинг илдизи ерга ўрнашиб, шохи осмондадир» — Куръон, 14-сура, 24-оят.

¹¹²⁸ «...қайғу ва ғамларни кетгазувчидир» — Дарғом жаннатдаги Салсабил су вига ўхшатилаётди.

¹¹²⁹ «...хижрий етти юз етмиш учинчи йилда» — 1371/72 йили,

¹¹³⁰ «...хижрий тўққиз юз тўқсон бешинчи йилда» - 1586/87 йили.

¹¹³¹ Садр ул-аном — инсонлар садри.

¹¹³² Зот ул-бурж — Буржлар эгаси. Бурж — классик астрономияда йилнинг ҳаракат доирасидаги ўн иккита бурж: саратон, акраб, хут, савр, сунбула, жади, жавзо, мизон, дав, ҳамал, асад, қавс («Ғиёс ал-луғат», 76—77-бетлар).

¹¹³³ Малик Шамсуддин — Қорахонийлар (999—1212) сулоласига мансуб бўлган Шамсуддин Наср ибн Томғочхон Иброҳим. Малик Шамсуддин Самарқанд тахтида 460/1068—471/1079 йиллари ўлтирган.

¹¹³⁴ «...шаввол ойининг ўнинчиси шанба куни» — 986/1578 йили 10 декабрь чаҳоршанба куни.

¹¹³⁵ «Ладун илми» — юқоридан рағбатлантирилган илм; илоҳият илми.

¹¹³⁶ «Аччигни ютувчиларга...» Куръон, 3-сура, 134-оят.

¹¹³⁷ «Кишиларни кечирувчиларга...» — Куръон, 3-сура, 134-оятнинг давоми.

¹¹³⁸ «Хангри яхшилик қилувчиларга дуст бўлади» — Куръон, 3-сура, 134-оятнинг давоми.

изя Истихсон — яхшилик билан эслаш; биров хусусида яхши сўзлаш.

¹¹³⁹ «Табиятда мукофот мажбурийдир» — хикматли сўз.

¹¹⁴⁰ «Зулм қилувчилар унинг натижасини ўзларига қайтишини яқинда биладилар» — Куръон, 27-сура, 128-оят.

¹¹⁴¹ «у Хангри учун осон бўлган» - Куръон, 33-сура, 33-оят.

¹¹⁴² «Кечикишда офат бор» — хикматли сўз.

¹¹⁴³ «Тангрининг яқинлари бўлган кишиларга хавф йўқдир ва улар хафа ҳам бўлмайдилар» - Куръон, 10-сура, 62-оят.

¹¹⁴⁴ «Менинг яқинларим қабо остидадир, уларни менам бошқа танимамайди» — ҳадис.

¹¹⁴⁵ «Албатта, балонинг энг қаттиги (аввало) наби-ларга, сўнгра авлиёларга, кейин шуларга ўхшашларга бўлади» — ҳадис.

¹¹⁴⁶ Нақод — нарсанинг асл ва ноаслини айирувчи; сарани пучакдан айира билувчи.

¹¹⁴⁷ «Иржаиъ» (қайт, эй нафс) — Куръон, 89-сура, 28-оят.

¹¹⁴⁸ «Зикру Оллоҳ»* — тарих моддаси бўлиб, харфларининг қимматини қўйсак 986 чиқади. Демак, Қосим шашнинг вафоти 986/1578 йили воқеъ бўлган.

¹ «**Чахоршанба ёки зулхижжа ойнинг охири-да...**» — 986/1579 йил 28 февралда.

^{11.1} «...**тўққиз юз саксон бешинчи йил муҳаррам ойнинг ўртасида**» — 1577 йил апрель ойнинг бошларида. Бу ерда янглишиш содир бўлганга ўхшайди. Аслида бу воқеа 987/1579 йил март ойнинг ўрталарида содир бўлганлиги воқеанинг боришидан ҳам кўриниб тўрайди.

¹⁵² **Қоқлик мавзе** - **Қоқ** — ёмғир, сел сувларини тўплаш учун қурилган сунъий иншоот; селхона. Селхона; кўпинча табиий ҳам бўлади. **Қоқлик** ана шундай иншооти бор мавзелардан бирининг номи. Кекса кишиларнинг сўзларига қараганда, Қашқадарё воҳасида, хусусан унинг юқори ва қуйи қисмида бундай жойлар кўп учрайди.

¹⁵³ **Дазак** — Дизак (Жиззах) ёки Хўжанддан 6 фарсах масофада жойлашган Газак бўлса керак (Газак ҳақида қаранг: В. В. Б а р т о л ь д, Туркестан, Сочинения, 1, стр. 224).

¹⁵⁴ **Ачиқ**** — Самарқанддаги Қизил работнинг ғарбий тарафида жойлашган; кейинги вақтларда (XIX аср) Ачи аталган (В. Л. В я т к и н, Материалы к исторической топографии Самаркандского вилаята, стр. 55).

¹⁵⁵ **Минучехр** — <<Шохнома>да кўрсатилишича, у Фаридуннинг авлоди, Иражнинг набираси бўлган. Анъаналарга кўра, Минучехр ҳам Фаридуви сингари ҳакидат йўлида қурашувчи шаҳе бўлган («Шахнаме», 1, стр. 622).

¹⁵⁶ «...**Минучехр юзли Жамшид...**» — Куёга. Фирдавсий замонида Минучехр сўзи «Авесто»да талқин қилинган мазмунини (Монушчित्रа; Монуш бир тоғ исми, чित्रа — исм; Монуш тоғида туғилган киши) йўқотган. Энди у Мину — осмон, чехр — юз; осмон юзли маъносида ишлатилган (Ф и р д о у с и, «Шахнаме», 1, стр. 622).

¹⁵⁷ **Можор** — кўчманчи ўзбек қабилаларидан (қаранг: «Баҳр ал-асрор», в. 1326—133а).

¹⁵⁸ **Ёғочлик работи** — Жиззахдан 30 км шимоли-шарқда жойлашган.

¹⁵⁹ «**Сув бўйига...**» -- Зоминдан бир ярим фарсах масофадан оқиб ўтадиган олти ирмоқ (Сорин, Буржон, Можон, Санжон ва бошқаларга ишорат қилинаётган бўлса керак. қаранг: В. В. Б а р т о л ь д, Туркестан, Сочинения, 1, стр. 224).

¹⁶⁰ **Каройит** (мўғулларнинг «Махфий ривояти»да — кэрэит) — ҳозирги Мўғулистон Халқ Республикаси ва Орхон — Енисей бўйларида қадимдан истикомат қилган турк қабиласи (қаранг: Р а ш и д а д-Д и н, Сборник летописей, 1/1, стр. 126—135).

¹⁶¹ **Фаррух** — ҳуендор, чиройли; очиқ юзли, ёқимли; қутлуғ, бахтиёр; қадим замонда ўтган форс шоирларидан уч киши ҳам шундай аталган. Фаррухулло Шуштарий, Фаррухулло Бархий, Фаррух Аминободий (Лохур) («Комус ал-аълум», V, 3379 — 3380).

¹⁶² **Мутақориб вазни** — **Мутақориб** — яқин, бири-бирига яқин турган нарсалар. **Мутақориб вазни** — шеърятда баҳрнинг бир тури бўлиб, арузда «баҳри мутақориб» деб айтилади. «Фаулун» ҳар миерада тўрт бор такорланади («Ғиёс ал-луғат», 340-бет; «Комуси туркий», 1282-бет).

¹⁶³ **Шамса*** — уйнинг шип ва олдинги деворларига ҳамда. пештоқларига қуёшга ўхшатиб тўғарақ шаклида

¹⁶⁴ «...**сафар ойнинг еттинчиси, шанба куни**» 987/1579 йил 6 апрель куни.

¹⁶⁵ «**Сакқизинчи (сафар) якшанба куни**» - 987/1579 йил 7 апрель душанба куни.

¹⁶⁶ **Навқандий кўриғи** — воқеаларнинг боришига қараганда, бу мавзёе Шохрухия билан Уратепа оралиғида жойлашган Навқандий кишлоғи атрофида бўлган.

¹⁶⁷ «**(Сафар ойнинг) тўққизинчи душанба (куни)**» — 18 апрель якшанба куни.

¹⁶⁸ «**Сешанба куни**» — 987/1579 йил 9 апрель чахоршанба куни.

И«Сув бўйига» - Сирдарё бўйига.

¹⁷⁰ «**Чахоршанба куни**» — 987/1579 йил 10 апрель панжшанба куни.

¹⁷¹ «**Уларга ёқимли шамол эси**» •- Қуръон, 10-сура, 22-оят.

¹⁷² «**Яратувчининг санъати назоратида, унинг денгизда тоғ каби қурилган кемалари бор**» Қуръон, 55-сура, 75-оят.

¹⁷³ «**Уша жойдан мазкур ойнинг ўн иккинчиси, панжшанба куни**» -- 987/1579 йил 11 апрель жума куни.

¹⁷⁴ «**Жума куни**» — 987/1579 йил 12 апрель шанба куни.

¹⁷⁵ **Фарак (Парак) суви** — Чирчиқ дарёсининг (Сирдарёнинг ўнг ирмоғи) ўрта аерлардаги номларидан бири. Дарёнинг Чирчиқ аталиши Темур замонидан бошланган (В. В. Б а р т о л ь д, К истории орошения..., стр. 218).

¹⁷⁶ **Чигдовул** — аниқ урнини белгилаб бўлмади. Воқеанинг боришига қараганда, Чирчиқнинг ирмоқларидан Жигил атрофидаги жойлар дан бири бўлса керак.

¹⁷⁷ «**Ойнинг ўн тўртинчиси, шанба куни**» — 987/1579 йил 13 апрель якшанба куни.

¹⁷⁸ «**Титраши ернинг хўқизигача...**» — анъаналарга кўра, ерни қандайдир бир улкан балик ва уни тепасида катта бир хўқиз шохларида кўтариб турар эмиш. Бу ерда шунга ишорат қилинади.

¹⁷⁹ **Пискат (Бискат)** — Оҳангарон воҳасида жойлашган қадимий катта кишлок; Тошкентнинг жануби-шарқий тарафида, ундан тахминан 60 км масофада жойлашган ҳозирги Пискент кўрғони.

¹⁸⁰ «**Улар худди йирткич нарсалар дан қочган эшакка ўхшайдилар**» — Қўфён, 74-сура. 50 — 51 оятлар.

¹⁸¹ **Оҳангарон суви** — Сирдарёнинг ўнг ирмоғи бўлмиш Оҳангарон дарёси.

¹⁸² «**Ойнинг ўн олтинчиси, душанба куни**» — 987/1579 йил 15 апрель сешанба куни.

мвз ўр та сарой манзили — Чирчиқнинг сўл соҳилида жойлашган. Ҳозирги Ўрта Чирчиқ районида.

Н81 «Чахоршанба куни» — 987/1579 йил 17 апрель панжшанба куни.

¹⁸⁵ **Чир суви** — Чирчиқ дарёси. У ўрта аерларда «Оби чир», баъзан эса (XV аср) «Оби тз'рк» деб ҳам аталган.

¹⁸⁶ «...**мулк (эса) сенинг мулкингдир. Кимдан хоҳласанг тортиб ол, кимга хоҳласанг (ўшанга) топшир**» — Қуръон, 3-сура, 26-оят.

¹⁸⁷ **Бабр байон*** - афсонага кўра, йирткич бир хайвон бўлиб, у аскар қанча бўлса ҳам, ҳаммасини тутиб ер экан. Рустам унинг устидан ғалаба қозониб, пўстидан қалпоқ тикириб қийган эмиш.

Глишича, у машхур темирчи Кованинг иккинчи ўгли бўлган.

^{И⁸} «Албатта, қиёмат зилзиласи буюк нарсадир» — Куръон, 26-сура, 1-оят.

^{И⁹} «Тангрининг ери кенгдир» — Куръон, 39-сура, 10-оят.

^{И⁹} ¹¹⁹¹ **Каюмарс («Авесто»да — Гая Маретон)** — Эроннинг энг аввалги ва афсонавий подшоҳи. Афсоналарга кўра, у ярим одам, ярим хайвон бўлиб, «Авесто» ва пахлавий манбаларида кўрсатилишича, Каюмарсдан Маша ва Машёна (Одам ва Момо Хаввога ўхшаш) туғилган.

^{М⁹} ² **«Икки сув ўртасида эди»** — воқеа тафсилотида Караганда, Фарак (Чирчиқ)нинг хар иккала irmoғи Вискама ва Жигил ораллиги хақида сўз бораётган бўлоа керак.

¹ «!» **Цчки** - хоннинг махсус сарой хизматчилари бўлиб, уларнинг зиммасига хон саройи ёки юриш вақтида хон ўрдасини тасарруф қилиб туриш вазифаси юклатилган.

^{***} **Ҳафтжўш хуми**** — **Ҳафтжўш** — етти хил маъдан: тилла, кумуш, темир, дўрғошин, мис, рух ва қалай эритмасидан ҳосил бўлган махсус пишиқ биринж (бронза).

^{"-"} **Туқ** (тур) беги — туқчи қисм бошлиғи.

^{"•"} **Урокхожа** — бу ерда ҳам унинг номи нотўғри ёзилиб қолган. Унинг асл исми Улуғхожа бўлган. Улуғхожа машхур шайх Саъид Отанинг авлоди бўлган («Силсилат ас-сиддиқин», в. 126а).

^{И⁹} ⁷ **«Тоқат қилолмайдиган (иш)дан қочиш пайгамбарлар суннатидандир»** — ҳадис.

^{И⁹} ⁸ **«Вақтида қочиш (хам) бир зафардир»** — Макол.

^{ыт} ^Му^жа^а — хушхабар, суюнчли хабар.

^К ^Киёт — турк-мўғул қабиаларидан.

¹ ⁷ ⁶ **«Бу Тангрининг фазилатидир, уни хоҳлаган кишига беради»** — Куръон, 51-сура, 21-оят.

¹ ¹² **Сарзаниш** — қойиш, сазо бериш; танбех, ҳақорат.

⁵⁰³ **«Сизларга бугун сарзаниш йўқдир»** — Куръон, 12-сура, 92-оят.

¹ ⁷ ⁸ **«Тангри илгари ўтганларни афв этади»** — Куръон, 5-сура, 95-оят.

¹ ¹¹ **«Ердаги кишиларга раҳм қилинлар, сизларга (эса) осмондагилар раҳм қилади»** — ҳадис.

«Тангри тарафидан нусрат бўлса, фатҳ яқин бўлади» — Куръон, 61-сура, 13-оят.

¹⁵⁰⁷ **Жаррох** — хирург.

1508 **«Инсонларни ўз манзилларига жойлаштиринлар»** — ҳадис.

1509 **«Мазкур ойнинг ўн тўққизинчиси, панжшанба куни»** — 987/1579 йил 18 апрель жума куни.

¹ ¹ ¹ **Хўжакент** — Тошкентнинг шимоли-шарқий қисмида, шаҳардан тахминан 60 км чамаси масофада жойлашган қадимий қишлоқ.

¹⁵¹¹ **Иккинчи куни** — 987/1579 йил 19 апрель шайба куни.

¹⁵² ² **«Иржаиъ»** — Куръон, 89-сура, 28-оятидан.

153 **«Аг,р юз йил турсанг ҳам, (охир) бир куни Бу дилни ёритувчи қасрдан кетишинг керак».**

Мазкур байт улуғ озарбайжон шоири Низомий Ганжавийнинг (1141 — 1209) «Йқболнома» поэмасидан олинган («Йқболнома», 279-бет).

«Мазкур ойнинг йигирма биринчиси, якшанба куни» — 987/1579 йил 19 апрель шанба куни.

¹³¹ ¹ **Қизил кўрғон** — сад қуйироқда бу ерда шофеъий имомларидан имом Абу Бакр Қафқол Шошийинг мазори борлиги айтилган. Шунга Караганда, ҳозирги Тошкентнинг Кўкча даҳасининг ғарби-шимолий тарафи шу ном билан аталган бўлса керак.

⁵ ⁸ **«Душанба куни»** -- 987/1579 йил 20 апрель якшанба куни.

¹ ⁷ **Мистар** — хаттотлик асбоби, чизғич. Қоғозга чизик тушириш учун қалин қоғозга ип тортиб ясалган асбоб.

¹ ¹⁸ **«Бирор иш буюрилган киши узрлидир»** — макол.

¹ **«•» Қўтос*** — тоғ хайвонларидан бири; ёввойи ҳўкиз; бу ерда — отнинг ёлига ёки думига ўтказиладиган олтиндан ишланган зийнатли безак.

¹ ²⁰ **Қарқара** — туякуш патлари билан безатилган бош кийими (Л. З. Б у д а г о в, II, 50-бет).

¹⁵²¹ **«Бобо золим»** — тарих моддаси бўлиб, харфларининг кимматини абжад ҳисоби билан қўйилса, 987 ни ташкил этади. Демак, Бобо султоннинг бу мағлубияти 987/1579 йили содир бўлган.

¹ ²² **Хаварнок** — Месопотамияда, ҳозирги Нажиб шаҳрига яқин бир қадимий сарой. Сарой исломиятдан илгари қарийб икки юз йил муқаддам қурилган бўлиб, XIII асрнинг охирида бузилиб кетган.

¹ ²³ **Талос суви** — Талос дарёси; араб жуғрофия олимлари Тароз деб ёзганлар (батафеил қаранг: А. Н. Б е р н ш т а м, Памятники старины).

¹ ²⁴ **Ҳақназархон** — қозоқ хони. XVI асрнинг 70-йилларида Абдуллахон билан аҳднома тузган ва у билди у Бобо султонга қарши курашган, 1580 йили у Бобо султон билан бўлган урушда ҳалок бўлган.

² **Калас суви** — Калас (Келес)*сойи (батафеил қаранг: В. В. Б а р т о л ь д, К истории орошения Туркестана, стр. 222).

1526 **«р,биъ ул-аввал ойининг ўн еттинчиси, сешанба куни»** - 987/1579 йил 3 май шанба куни.

1527 **«Чаҳоршанба куни»** — 987/1579 йил 4 май якшанба куни.

1528 **«(Ойнинг) ўн тўққизинчиси, панжшанба куни»** — 987/1579 йил 5 май душанба куни.

¹⁵²⁹ **«...ойнинг йигирманчиси, жума куни»** — 987/1579 йил 5 майдан — 6 майга ўтар кечаси.

^ш **«...жума куни эрталаб»** — 987/1579 йил 6 май, чаҳоршанба куни эрталаб.

^ш **Қорғирад** — Исфижоб (Сайрам)нингғарбийтарафида жойлашган Кенжида музофотига қарашли жойлардан бўлиши мумкин (Кенжида ҳақида қаранг: В. В. Бартольд, Туркестан, Сочинения, I, стр. 233).

¹ ¹² **«...шу кечаси»** — 987/1579 йил 6 май чаҳоршанба куни кечкурун.

¹⁵³³ **«...шанба куни»** — 987/1579 йил 7 май панжшанба куни.

^в ¹ **дабак (Айбах)** — Тохаристон шаҳарларидан бўлиб, унга бир талай қатта ва кичик қишлоқлар қараган; аҳолиси кўпроқ қосибчилик (тўқувчилик) билан шуғулланган («Баҳр ал-асрор», в. 2416).

1535 **Хўлқичи** — Чиғатой қабиаларидан бирининг номи (Л. З. Б у д а г о в, I, 405-бет).

¹⁵³⁶ **«Якшанба куни»** — 987/1579 йил 8 май жума куни.

^{1,37} **Имом Абубакр Қафқол Шоший** — ислом ва мусулмонликни Тошкент ва унинг атрофида дастлабки тарқатувчилардан бири Имом Абубакр ибн Исмоил Қафқол Шоший. У милодий 926 йили вафот этган ва мазори Тошкентнинг Ҳазрат имом даҳасидадир (мазор ҳақида қаранг: Д. И. Э в а р н и ц к и й, Путеводитель, стр. 191-193).

1) «**Мавлоно Хожаги Косоний** — У рта осиелик машхур шайх ва мутасаввуф олим. Унинг асл исми: Сайид Ахмадхожа ибн Сайид Жалолуддин Косоний. У кўпинча Махдуми Аъзам номи билан машхурдир. Мавлоно Хожаги Косонийнинг вафоти 949/1542 — 956/1549 йиллар орасида содир бўлган.

^{3,4} **Ҳарзийлар** — мунчок, маржон ва шунга ўхшаш зийнат буюмлари сотувчи хорижий савдогарлар (И. Д. Я г е л л о, 570-бет).

¹⁵⁰ **удрур**** — кўчманчи турк қабилаларидан.

^{1M1} «**Ойнинг ййгирма еттинчиси, шанба куни**» — 987/1579 йил 25 май душанба куни.

^{1M2} «**Ойнинг ййгирма саккизинчи, якшанба куни**» — 987/1579 йил 26 май сешанба куни.

¹¹⁴³ **Бешёғоч мавзеи** — Тошкентнинг ҳозирги Бешёғоч даҳаси.

^{15u} **Нардбон** — урушда, хусусан камал вақтда қдла деворига кўйиш учун ишлатиладиган махсус улама шоту, нарвон.

^{1M*} **Юртчи ясовул** — юртни кўчиш вақтида жойлаштириш билан шуғулланган мансабдор юртчи аталган. Рашидуддиннинг сўзларига Қараганда, ҳар бир юртнинг махсус юртчиси бўлган («Жомий ат-таворих», И. Н. Б е р е з и н и а ш р и, 77—78-бетлар). Юртчи ясовул — ана шу юртчилар ҳузурдаги кичик мансабдор (Л. З. Б у д а г о в, II, 371-бет).

^{1,16} «**Рабиъ ус-соний ойнинг бошларида, чаҳоршанба куни**» — 987/1579 йил 5 июнь чаҳоршанба куни.

^{M7} **Ақса** - ўрнини аниқлаб бўлмади. Хожа Убайдулло Аҳрор вақфномасида бу жойнинг номи Оксоқ аталган (ЎзФАШИ фонди, инв. № 516а); Тошкентнинг шарқи-жанубий тарафида жойлашган деб тахмин қилса бўлади.

^{1,18} «**Жума куни**» — 987/1579 йил 7 июнь куни.

^{1M1} **Шероз кишлоғи** — қўлзмада чалкаш ёзилиб қолган, асли Ширзо. Хожа Убайдулло Аҳрорга берилган вақфномада бу кишлокнинг номи Ширзо ёзилган ва у Ўрта саройдан Тошкентга борадиган йўл устида, ҳозирги Кўйлик ўрнида бўлган (В. В. Б а р т о л ь д, К истории орошения Туркестана, стр. 221).

^{1,19} «**Якшанба куни**» — 987/1579 йил 9 июнь.

^{1,20} «**Ойнинг ўн биринчиси, шанба куни**» 987 йил рабиъ ус-соний ойнинг ўн биринчи куни, яъни 987/1579 йил 10 июнь душанба куни.

^{1,21} «**Сешанба куни**» — 987/1579 йил 11 июнь сешанба куни.

^{1,33} «**Чаҳоршанба куни**» — 987/1579 йил 12 июнь куни.

^{1,34} «**Панжшанба куни**» — 987/1579 йил 13 июнь куни.

(ж у ч т е л а — Жиззахдан 10 км шимоли-шарқда жойлашган.

^{1,556} «**Жума куни**» — 987/1579 йил 14 июнь.

^{1,37} «**Сув бериб сероб қилиш ибодатларнинг афзальдир**» — хикматли сўз.

¹³⁸ «**Ойнинг ўн саккизинчиси, шанба куни**»

йил рабиъ ус-соний ойнинг ўн саккизинчиси, яъни 987/1579 йил 17 июнь душанба куни.

¹⁵⁵ «**Ойнинг ўн тўққизинчиси, якшанба куни**» — 987/1579 йил 18 июнь сешанба куни.

^{1,1} «**Мазкур ойнинг ййгирманчиси, душанба куни**» — 987/1579 йил 19 июнь чаҳоршанба куни.

¹⁶¹ **Кўхистон** — Самарқанд атрофидаги тоғлар, хусусан Нурота тоғлари ва у ердаги мавзелар шундай аталган.

¹⁵⁶² «**Эртаси куни**» — 987/1579 йил 20 июнь панжшанба куни.

¹⁵⁶³ **Ёрбулоқ тоғлари (Ёрий тоғлари?)** — Ёрийлоқ тумани билан Шавдор туманидаги Ёрий кишлоғи оралтидаги тоғлар (батафсил қаранг: В. Л. В я т к и н, Материалы к исторической топографии Самаркандского вилаята, стр. 70).

¹⁵⁶⁴ «**Нитилсанг (ҳам) Тангрига таваккул қил**» — Куръон, 3-сура, 159-оят.

¹⁵⁶⁵ **Ёрий мавзеи** — Самарқанднинг Шавдор туманидаги жойлардан бўлиб, Шунқорхона деб ҳам аталган (В. Л. В я т к и н, Материалы к исторической топографии Самаркандского вилаята, стр. 25, 70).

¹⁵⁶⁶ «**...ойнинг ййгирма иккинчиси, панжшанба куни**» — 987/1579 йил 21 июнь жума куни.

¹⁵⁶⁷ «**Рабиъ ус-соний ойнинг ўн биринчиси, жума куни**» — 987/1579 йил 10 июнь сешанба куни.

^{1,8} «**...ойнинг ййгирма олтинчиси, душанба куни...**» — 987/1579 йил 25 июнь душанба куни.

^{1,9} «**...Қирғизнинг ҳам йўлини тўсиб...**» — Қирғиз вилояти, яъни Йла воҳасининг йўлини тўсиб.

^{1,74} «**...ойнинг ййгирма еттинчиси, сешанба куни**» — 987/1579 йил 26 июнь чаҳоршанба куни.

^{1,71} «**Чаҳоршанба куни**» — 987/1579 йил 28 июнь, якшанба куни.

^{1,2} **Пирмиш** — қўлзмада ғалат ёзилиб қолган. Аслида Зарафшондан чиқарилган каналлардан бири — Пирмаст.

^{1,73} «**...жума куни...**» — 29 июнь душанба куни.

^{1,71} «**Жумод ал-аввал ойи**» — 26 июнь — 25 июль ўртасида бўлган ой.

^{1,21} «**...ўша ойнинг бешинчиси, сешанба куни**» 987/1579 йил жумод ал-аввал ойнинг бешинчиси, сешанба куни. Милодий йил ҳисобида 1579 йил 30 июнь сешанба куни.

^{1,76} «**Чаҳоршанба куни**» — 1579 йил 1 июль чаҳоршанба куни.

^{1,77} «**Панжшанба куни**». — 1579 йил 2 июль пайшанба куни.

^{1,78} «**...ойнинг саккизинчиси, жума куни**» 1579 йил 3 июль жума куни.

^{1,79} «**Якшанба куни**» — 1579 йил 5 июль якшанба куни.

¹⁵⁸⁰ **Конбой Дулди (Конбой Дулдой?)** Самарқанднинг Суғуди қалон туманида, Кўк гумбазга яқин жойлардан (В. Л. В я т к и н, Материалы к исторической топографии Самаркандского вилаята, стр. 70).

^{1,81} «**Душанба куни**» — 1579 йил 6 июль душанба куни.

^{1,82} «**...Қуёш шахсувори фалак биёбонини кезиб, зар юганли отини жавлон урдира бошлаганда, яъни эргалаб...**» — 1579 йил 7 июль сешанба куни.

^{1,83} «**Чаҳоршанба куни**» — 1579 йил 8 июль чаҳоршанба куни.

Зулфикор — асл маъноси кобурғалик. Муҳаммад пайғамбарнинг машхур бир қиличи ҳам зулфикор аталган. Ривоятларга қараганда, бу қилич унга Бадр урушида, яъни 317 мусулмоннинг 600 нафар маккаликлар билан милодий 623 йили қилган урушида (бу ҳақда батафсил қаранг: И. П. П е т р у ш е в с к и й, Ислам в Иране, стр. 25) тушиб қолган. Қилич кейинча халифа Алига (656 — 661) ўтган («Қомуси туркий», 650-бет).

¹⁸⁸⁵ **«Хангридан ёрдам бўлса, фатҳ яқин бўлади»** — Куръон, 61-сура, 13-оят.

¹⁸⁸⁵ **Мухра** — юмалок нарса, сокка; мунчок, тасбех; бирор нарсага босилган нақш. Бу ерда тамға маъносида.

¹⁵⁸⁷ **«Норун хомиятун...»** — иссиқ олов; қизиган ўт; Куръон, 88-сура, 4-оят.

^{17>88} **«Зилзила вақтидагидек ларзага келди»** — Куръон, 99-сура, 1-оят.

^{1,89} **«Хар бир шахе ўлим мазасини тотийди»** — Куръон, 21-сура, 35-оят.

¹⁵⁹⁰ **«Хар бир махлук ўлади»** — мақол.

^{1,91} **Шахристон** — Ўратепадан 25 км чамаси жануброқда жойлашган қишлоқ. Х а е р д а П а н ж и к е н т (Бунжикент) аталган (батафсил қаранг: В. В. Б а р т о л ь д, К истории орошения Туркестана, стр. 216; И. К а с т а н ь е, Древности Ура-Тюбе и Шахристана, стр. 32 — 52).

¹⁵⁹² ...жума куни» — 1579 йил 10 июль жума куни.

¹⁵⁹³ **«Эртасига»** 1579 йил 11 июль шанба куни.

^{1,91} **Абдуллатифхон** — Шайбонийлар сулоласидан; 1540 — 51 йили Самарқандни идора қилган.

¹³⁹⁵ **«Эртаси куни»** - 1579 йил 1 июль якшанба куни.

¹⁵⁹⁶ **«Жумод ус-соний ойининг ўн учинчиси, сешанба куни»** — 987/1579 йил 13 август жума куни.

¹⁵⁹⁷ **«Сулх яхши»** — Куръон, 4-сура, 128-оят.

¹⁵⁹⁸ **«Ойининг ўн тўртинчиси, жума куни»** — бу ерда бирор янглишиш содир бўлганга ўхшшди, чунки жумод ус-соний ойининг ўн учинчиси сешанбага тўғри келади. Бу ерда куннинг адади «ўн тўртинчиси», деб аниқ ёзилган. Шунга амал қилсак, бу воқеа жумод ус-соний ойининг ўн тўртинчиси, чаҳоршанба куни, милодий йил хисобида эса 1579 йил 14 август шанба куни содир бўлган.

¹⁵⁹⁹ **«Абдуллатифхоннинг чаҳорбоғида»** — бу ерда ҳам сўз Шайбоний хонларидан Абдуллатифхон I хуссида бораётир.

¹¹¹¹⁰ **Авлиёбод** — ҳозирги Пойарик туманидан 7 км шарқда жойлашган мавзеъ.

¹⁰¹ **Понук қўриги** — ўрнини аниқлаб бўлмади. «Абдулланом»нинг ўзида айтилишича, бу мавзеъ Соғарж вилоятига қараган. Соғарж вилояти (ёки тумани) Са-

марқандга тобеъ бўлиб, унинг маркази Соғарж қишлоғи бўлган (В. В. Б а р т о л ь д, Туркестан, II, стр. 98, 130, 523).

¹⁰² **Хожа Кордзан** — Самарқанднинг Анхор туманида, катта қўрғон билан Ромжон оралиғида жойлашган мавзеъ. Илгари Хожа Корзаи аталиб, 1500 йилдан бошлаб Хожа Аҳрорнинг ўғли Хожа Муҳаммад Яхъё ва унинг икки ўғли шарафига Хожа Кордзан аталган. Улар Шайбонийхоннинг беқлари тарафидан 1501 йили шу қишлоқда ўлдирилган эди (қаранг: В. Л. В я т к и н, Материалы к исторической топографии Самаркандского вилаята, стр. 53; А. А. С е м е н о в, Шейбани-хан и завоевание империи Тимуридов, МИТУ. т. XII, стр. 32-53).

¹⁰¹ **Нофа** — мушк.

¹⁰¹⁴ **«Ойининг йигирма биринчиси жума куни»** — 1579 йил 21 август шанба куни.

Юб ч а х о р м и н о р (Чор минор) — Зарафшон дарёсида (Самарқанддан қуйроқда) Шайбонийхон томонидан қурилган равоқ ёнидаги кўприк шундай аталган.

¹⁰¹¹ **«Душанба куни»** — 1579 йил 24 август сешанба куни.

¹⁰¹⁷ **Султонобод** — Бухоронинг шимолий тарафида жойлашган обод қишлоқ. Шу номли ариқ бўйида жойлашган.

¹⁰¹⁸ **«Эртасига»** — 1579 йил 25 август чаҳоршанба куни.

¹⁰¹⁹ **«Ло фато»*** — кекса.

кю Сух, юлдузи** — Хулқар тўпламидаги юлдузлардан бири; жуда хира кўринади.

¹⁰¹¹ **Қорун** — жуда катта бойликка эга бўлган қадимий шахе. Адабиётда зўр бойликдан киноя тарзида ишлатилади.

¹⁰¹² **Имрон** — кўпчилик пайғамбарларнинг, хусусан Мусо пайғамбар ва Биби Марямнинг отаси, шунингдек, Муҳаммад пайғамбарнинг амакиси Абу Толиб ҳам шу ном билан аталган («Ғиёс ал-луғат», 35Г-бет).

¹⁰¹¹ **Махмуд** — бу ерда макталган, яхшиланган маъносида келган.

¹⁰¹⁴ **Саной** — йирик мутасаввуф шоир Абулмажид ибн Одам Санойи Ғазнавий (тахминан 1080—1140; Санойи ҳақида батафсил қаранг: Е. Э. Б е р т е л ь с, Суфизм и суфийская литература, стр. 72 — 76, 79 — 81).

^{1111:1} **«Риояти шох»*** -- тарих моддаси бўлиб, таркибидаги харфлар қиммати 987 ни ташкил этади. Демак, воқеа 1579 йили содир бўлган.

¹⁰¹¹ **«Жумод ус-соний ойининг йигирма саккизинчиси, жума куни»** — 1579 йил 28 август шанба куни. .

ҲОФИЗ ТАНИШ АЛ-БУХОРИЙ

АБДУЛЛАНОМА

(«ШАРАФНОМДӢИ ШОҲИЙ»)

Биринчи китоб

«Шарқ» нашриёт-матбаа концерни Бош таҳририяти
Тошкент — 1999

Мухаррп: *Барнобек Эшпўлатов*
Мусаввир: *Хушид Зиёхонов*
БадӢий муҳаррир: *Феруза Башарова*
Техникавий муҳаррир: *Диана Габдрахманова*
Саҳифаловчп: *Мастура Атхамова*
Мусаххнлар: *Жалила Тоирова ва Нозима Муҳаммадиева*

Теришга 15.04.98да берилди. Чоп этишга 10.12.98 да рух-сат берилди. Бичими 60x90¹/_x. «Петербург» гарнитураси. Офсет босма. Шартли босма табоғи 52,0. Ышриёт-хисоб табоғи 43,8. Адади 10.000 нусха. Буюртмаси № 2343. Бахоси келишув асосида.

**«Шарк» нашриёт-матбаа концерни босмахонаси,
700083, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41.**